

ISSN 1303-5290

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

**Ankara Üniversitesi
Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü**

Ankara University
Institute of Turkish Revolution History

Bahar / Spring 2021

Sayı / Issue: 68

ATATÜRK YOLU (ISSN 1303-5290)

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından Bahar (Mayıs) ve Güz (Kasım) dönemlerinde olmak üzere yılda iki kez yayımlanan ulusal, hakemli, bilimsel bir dergidir. Yaygın süreli bir yayındır. Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

Dergi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı, ASOS (Akademia Sosyal Bilimler İndeksi) ve EBSCO tarafından taranmaktadır. Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar yazara iade edilmez. Yayımlanan yazılardaki bilimsel içerik ve fikirler yazarlara aittir. Dergiye gönderilen yazılar, iThenticate İntihal Programı ile denetlenir.

The Journal of Atatürk Yolu is a national, peer-reviewed and scholarly journal, published biannually (Spring/May and Autumn/November) by the Institute of Turkish Revolution History, Ankara University. The publication language of the journal is Turkish and English.

The journal is indexed by TÜBİTAK ULAKBİM, ASOS and EBSCO. The manuscripts and pictures sent to the journal can not be given back. The scientific content and ideas within an article belong to its author. Manuscripts sent to the journal are checked by iThenticate programme against plagiarism.

Teknik Sekreter/Technical Secretary: Sevinç AKTAŞ
Yönetim Yeri/ Place of Administration: Ankara Üniversitesi
Yazışma Adresi/ Correspondence Address: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Gümüşdere Yerleşkesi, Gümüşdere Mah. Yavuz Sultan Selim Bulvarı No: 8/6 Keçiören Ankara

Ankara Üniversitesi Basımevi
İncitaşı Sokak No: 1006510
Beşevler / ANKARA
Tel: 0 (312) 213 66 55

SAHİBİ ve GENEL YAYIN YÖNETMENİ/ OWNER AND EXECUTIVE EDITOR

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü adına
Temuçin Faik ERTAN

EDİTÖRLER/EDITORS

Çiğdem KILIÇOĞLU CİHANGİR (Ankara Üniversitesi)
Kadri UNAT (Ankara Üniversitesi)

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ/TURKISH LANGUAGE EDITOR

Meryem ORAKÇI (Ankara Üniversitesi)

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ/ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Bahar İZMİR (Ankara Üniversitesi)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Tülay ALİM BARAN (Yeditepe Üniversitesi)
Necdet AYSAL (Ankara Üniversitesi)
Recep BOZTEMUR (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Sedef BULUT (Ankara Üniversitesi)
Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Ahmet Şamil GÜRER (Ankara Üniversitesi)
Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Çiğdem KILIÇOĞLU CİHANGİR (Ankara Üniversitesi)
Zafer KOYLU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Ayten SEZER ARIĞ (Hacettepe Üniversitesi)
Çağla Derya TAĞMAT (Ankara Üniversitesi)
Esmâ TORUN ÇELİK (Kocaeli Üniversitesi)
Kadri UNAT (Ankara Üniversitesi)
Hakan UZUN (Ankara Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Roza ABDYKULOVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan)
Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Sevinç ALİYEVA (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan)
Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Nihada DELIBEGOVIC DZANIC (Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek)
Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi)
Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Süleyman İNAN (Pamukkale Üniversitesi)
Nejla GÜNAY (Gazi Üniversitesi)
Barış METİN (Uşak Üniversitesi)
Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Olçay ÖZKAYA DUMAN (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Musa QASIMLI (Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan)
Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi)
Recep ŞKRIYEL (Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan)
Taşansu TÜRKER (Ankara Üniversitesi)
Rafal WITKOWSKI (Adam Mickiewicz Üniversitesi, Polonya)
Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)

YAYIN POLİTİKASI

Amaç ve Kapsamı

1988'den bu yana, yılda iki sayı olarak yayımlanan Atatürk Yolu Dergisi (AYOD), Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin toplumsal, kültürel, siyasal ve iktisadi alanlarında yapılmış özgün tarih araştırmalarını, başta akademik çevreler olmak üzere topluma ulaştırmayı amaçlar. Dergide, arşiv çalışmalarına, Cumhuriyet tarihi yazımına yeni yorumlar kazandırabilecek incelemelere, alana teorik ve metodolojik katkı sunabilecek eleştirel analizlere, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk modernleşmesine dair araştırmalara, alanla ilgili kitap tanıtımlarına ve makale çevirilerine yer verilir.

Etik İlkeler

1- Atatürk Yolu Dergisi, etik ilke ve değerlere ilişkin COPE (Committee of Publication Ethics) tarafından belirlenen ölçütleri ve YÖK Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'nde belirlenen esasları dikkate alır.

2- Etik kurul izni gerektiren araştırmalar için etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

3- Dergiye gönderilen, ancak değerlendirme sürecinde araştırma ve yayın etiği kurallarına aykırı oldukları tespit edilen yazılar reddedilir. Söz konusu aykırılık, yayın süreci tamamlandıktan sonra tespit edilirse yazı yayından kaldırılır.

4- Yazarların Sorumluluğu: Yazar, dergiye gönderdiği yazının, derginin benimsediği etik kurallara, yayın ilkelerine ve yazım kurallarına uygun olup olmadığını kontrol ve taahhüt eder.

5- Hakemlerin Sorumluluğu: Hakem, kendisine gönderilen yazıyı COPE tarafından belirlenen esasları dikkate alarak değerlendirir ve yazıyla ilgili görüşlerini içeren raporu, tanıyan süre içerisinde editör kuruluna iletir.

6- Editörlerin Sorumluluğu: Editör;

- din, dil, ırk, cinsiyet, milliyet, kıdem veya kurumsal ilişki gözetmeksizin dergiye gönderilen yazıların değerlendirme sürecini tarafsız bir şekilde yürütür,
- hakem değerlendirme sürecini gizli tutarak üçüncü kişilerle paylaşmaz,
- değerlendirme sürecinin etik standartlara uygunluğu açısından COPE rehberini dikkate alır,
- değerlendirme sürecinin öngörülen sürede tamamlanması için gerekli işbirliği ve eşgüdümü sağlar,
- Yayın Kurulu ile değerlendirme ve yayın süreçleriyle ilgili bilgi paylaşımını COPE standartları çerçevesinde uygular,
- dergiye yayımlanmak üzere gönderilen veya önceki sayılarda yayımlanmış olan bir yazıya ilişkin mükerrer yayın, dilimleme, intihal, uydurma veri, çıkar çatışması ve haksız yazarlık şüphesi oluştuğunda, COPE tarafından belirlenen standartlara riayet eder.

Yayın İlkeleri

- 1-** Atatürk Yolu Dergisi (AYOD), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından Bahar (Mayıs) ve Güz (Kasım) dönemlerinde olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.
- 2-** AYOD, açık erişim politikasını benimser.
- 3-** Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Diğer dillerde yazılan ve dergiye gönderilen yazılar, Yayın Kurulu'nun onayı ile değerlendirmeye alınır.
- 4-** Dergiye yazı gönderen yazarlardan herhangi bir ücret talep edilmez ve yazarlara telif ücreti ödenmez.
- 5-** Yazarların dergiye yazı göndermeleri, AYOD'un yayın ilkelerini kabul ettikleri anlamına gelir.
- 6-** Dergiye gönderilen yazılar, daha önce başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır. Yazılar bilimsel araştırma kriterlerine ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmalıdır. Yazılar kabul edildiği andan itibaren, tüm yayın haklarına AYOD sahiptir.
- 7-** Dergiye gönderilen yazılar, yazım kurallarına uygun olmaları koşuluyla değerlendirmeye alınır. Yazıların değerlendirilme süresi ortalama üç aydır. Yazılar, iThenticate İntihal Programı ile denetlendikten sonra Yayın Kurulu tarafından değerlendirilerek hakemlere gönderilir ve hakemlerden gelecek raporlar doğrultusunda yazıların basılmasına/düzeltilme istenmesine/geri çevrilmesine karar verilir.
- 8-** Değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan Türkçe makaleler için genişletilmiş İngilizce özet (extended abstract) talep edilir.
- 9-** Değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan yazılar, Yayın Kurulu'nun en az sekiz üyesinin kabulüyle yayınlanır.
- 10-** Dergiye gönderilen yazılara unvan, kurum, haberleşme adresi ve ORCID bilgisi mutlaka eklenmelidir.

PUBLICATION POLICY

Aim and Scope

Being published biannually since 1988, the Journal of Atatürk Yolu aims to convey original historical researches on social, cultural, political and economic fields of Turkey during the National War of Independence and the Republic Period, to the society, especially to the academic circles. The journal includes archival studies, researches which can bring new interpretations to the Modern Turkish historiography, critical analyzes that can contribute theoretically and methodologically to the field, studies on Turkish modernization process from the Ottoman Empire to the Republic Period, book reviews and article translations on the field

Ethical Principles

1- Regarding ethical principles values, the Journal of Atatürk Yolu takes into account the criteria determined by the COPE (Committee of Publication Ethics) and the principles determined in the YÖK (Council of Higher Education) Scientific Research and Publication Ethics Directive.

2- For researches requiring ethics committee permit, approval of ethics committee is obligatory. This approval should be stated and documented in the article.

3- Manuscripts sent to the journal, yet detected as against the rules of research and publication ethics during the evaluation process will be rejected. If any contradiction is found out after the publication process, the article will be removed from the publication.

4- Authors' Responsibility: The author ensures that the manuscript submitted to the journal is in accordance with the ethical rules, publication principles and writing rules adopted by the journal.

5- Referees' Responsibility: The referee evaluates the manuscript by taking into account the principles determined by COPE and submits the report containing his/her opinions about the manuscript to the editorial board within the given time.

6- Editors' Responsibility: Editor;

- conducts the evaluation process of manuscripts submitted to the journal in a fair manner without any regard to religion, language, race, gender, nationality, seniority or institutional relationship,
- does not share the referee evaluation process with third parties by keeping it confidential,
- takes into account the COPE guidelines in terms of compliance of the evaluation process with ethical standards,
- provides the necessary cooperation and coordination to complete the evaluation process within the given time,
- applies the sharing of information with the Editorial Board regarding the evaluation and publication processes within the framework of COPE guidelines,
- complies with the standards set by COPE when duplicate publication, slicing, plagiarism, fictitious data, conflict of interest and suspicion of unfair authorship arise regarding a manuscript submitted to the journal for publication or published in previous issues.

Publication Principles

- 1-** The Journal of Atatürk Yolu (JOAY) is published biannually in Spring (May) and Autumn (November) by Ankara University, Institute of Turkish Revolution History.
- 2-** The JOAY adopts the open access policy.
- 3-** The language of the journal is Turkish and English. Manuscripts written in other languages and sent to the journal are evaluated with the approval of the Editorial Board.
- 4-** No payment is requested from the authors who submit manuscripts to the journal and no royalties are paid to the authors.
- 5-** If the authors submit their manuscripts to the journal, it means that they accept the JOAY's publication principles.
- 6-** Manuscripts submitted to the journal must not have been published elsewhere or sent elsewhere for publication. Manuscripts should be prepared in accordance with scientific research criteria and publication ethics. The JOAY owns all publication rights from the moment the manuscripts are accepted.
- 7-** Manuscripts sent to the journal are evaluated on condition that they comply with the spelling rules. The evaluation period of the manuscripts is three months on average. After the manuscripts are checked with the iThenticate Plagiarism Program, they are evaluated by the Editorial Board and sent to the referees, and in line with the reports from the referees, it is decided to print / request / reject the manuscripts.
- 8-** An extended abstract in English is requested for articles in Turkish after evaluation process is approved.
- 9-** After approval process, the manuscripts are published with the acceptance of at least eight members of the Editorial Board.
- 10-** Title, institution, communication address and ORCID information must be added to the manuscripts sent to the journal.

BU SAYININ HAKEMLERİ/REFEREES OF THIS ISSUE

Prof. Dr. Osman AKANDERE	(Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Zehra ASLAN	(Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Prof. Dr. Recep BOZTEMUR	(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ	(Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet KAYA	(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR	(Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Cenk REYHAN	(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali SÖNMEZ	(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Serap TAŞDEMİR	(Amasya Üniversitesi)
Prof. Dr. Hakan UZUN	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal YAKUT	(Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Ümüt AKAGÜNDÜZ	(Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. Gültekin Kamil BİRLİK	(Atılım Üniversitesi)
Doç. Dr. Bengül BOLAT	(Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim BOZKURT	(Mersin Üniversitesi)
Doç. Dr. Fevzi ÇAKMAK	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Şerif DEMİR	(Siirt Üniversitesi)
Doç. Dr. Nilüfer ERDEM	(İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet Şamil GÜRER	(Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ	(Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Umut KARABULUT	(Pamukkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan Taner KERİMOĞLU	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Fahri KILIÇ	(Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. Feyza KURNAZ ŞAHİN	(Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Eminatp MALKOÇ	(İstanbul Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Barış METİN	(Uşak Üniversitesi)
Doç. Dr. Esra ÖZSÜER	(İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Cahide SINMAZ SÖNMEZ	(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Cengiz ŞAVKILI	(Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Doç. Dr. Çağla Derya TAĞMAT	(Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. İhsan TAYHANİ	(Lefke Avrupa Üniversitesi, KKTC)
Doç. Dr. Hülya TOKER	(Yozgat Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. Esmâ TORUN ÇELİK	(Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan TUNA	(İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Bilal TUNÇ	(Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)
Doç. Dr. Nadir YURTOĞLU	(Kastamonu Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Serhan YÜCEL	(Bilecik Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Turgay Bülent GÖKTÜRK	(Doğu Akdeniz Üniversitesi, KKTC)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GÜLEN	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Günver GÜNEŞ	(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz ÖZGÜLDÜR	(TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)
Dr. Hasan DİNÇER	(Ankara Üniversitesi)

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü

ATATÜRK YOLU DERGİSİ (AYOD)

Ankara University Institute of Turkish Revolution History

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU (JOAY)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Makaleler / Articles

- Gülbüz ARSLAN; Başvekil İsmet Paşa'nın "Sovyetlerle İş Birliğine Evet, Komünizme Hayır" Seyahati ve Neticeleri (26 Nisan-9 Mayıs 1932)
The Travel of the Prime Minister İsmet Pasha within the Principle of "Yes to Cooperation with the Soviets, No to Communism" and Its Results (26 April-9 May 1932)..... 1
- Lemi ATALAY; Atatürk ve Milli İrade: Otoriterliğin Kaynağı mı Yoksa Cumhuriyetçi Demokrasinin Simgesi mi?
Atatürk and the National Will: Is the Source of Authoritarianism or a Symbol of the Republican Democracy? 55
- Tülay AYDIN; Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hekim, Bürokrat ve Siyaset Adamı Kimlikleri ile Ahmet Fikri Tüzer (1878-1942)
Ahmet Fikri Tüzer: A Figure with the Identities of Doctor, Bureaucrat and Politician from Ottoman Empire to Turkish Republic (1878-1942) 81
- Yusuf AYDIN; Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Cihad İlan Etmesinin Doğu Türkistan'daki Yankıları
The Reflections of the Ottoman's Declaration of Jihad in the First World War in Eastern Turkistan..... 127
- Rıdvan BAL; Atatürk Uluslararası Barış Ödülü
Atatürk International Peace Prize 155
- H. Ekrem BAYAR – Doğan YILDIZ; Tarihsel Olayları Çözümlemede Metin Madenciliği: Nutuk Üzerine Bir Uygulama
Text Mining on Historical Events: An Application About the Great Speech of Atatürk 185

Birgöl BOZKURT; İkinci Dönem TBMM’de Mersin ve İçel Milletvekillerinin Yasama Faaliyetleri <i>The Legislation Activities of Mersin and İçel Deputies in the Second Period of TBMM</i>	225
Aykut ÇAĞLAK; Türk İstihbaratının Modern İstihbarata Geçiş Sürecindeki Uygulamalarının Türkiye’deki Demokrasinin Gelişimine Katkıları <i>The Practises of Turkish Intelligence and Its Contributions to Democracy in Turkey During the Transition to Modern Intelligence</i>	259
Semih ÇINAR; Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sırasında Tifüs <i>Typhus During the Turkish-Greek Population Exchange</i>	283
Derya ÇİNİ ŞİMŞEK; Latin Alfabesinin Kabulü Sonrası Diyarbakır’da Açılan Millet Mektepleri <i>National Schools Founded in Diyarbakır Following the Adoption of the Latin Script</i>	315
Hasan DİNÇER; Niyazi Berkes’in Yetiştigi Dönem ve İlk Yazıları <i>Early Life of Niyazi Berkes and His First Writings</i>	343
Nilüfer ERDEM; “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun” Sebebiyle Türk-Yunan İlişkilerinde Yaşanan Kısa Süreli Kriz <i>A Short Term Crisis in Turkish-Greek Relations Due to the “Law for not Wearing Certain Clothing”</i>	391
Reyhan GÜLŞEN; Mütareke Döneminde Müslüman Osmanlı Kadınlarının Gayrimüslimler, İranlılar ve Javalılar ile Evlilikleri <i>Marriages of Muslim Ottoman Women with Non-Muslims, Iranians and Javans During the Armistice Period</i>	429
Sinan KIYANÇ; Soğuk Savaş Yıllarında Bir Aktör: Bizim Radyo <i>An Actor in Cold War Years: Bizim Radyo (Our Radio)</i>	463
Zafer KOYLU – Utku Can ERDİNÇ; 1927 Nüfus Sayımına Göre Eskişehir <i>Eskişehir According to 1927 Census</i>	495
Emin KURT; Türk Sivil Havacılık Tarihinde Unutulmuş Bir Girişim: Aero Kulüp ve Türk Basınındaki Yankısı <i>A Forgotten Initiative in Turkish Civil Aviation History: Aero Club and Its Repercussion in Turkish Media</i>	531

Yaşar ÖZKANDAŞ; 12 Mart 1971 Muhtırası'nın Türk Siyasetini
Şekillendirmesi Ekseninde Cumhuriyet Halk Partisi
*Republican People's Party within the Scope of Shaping of
Turkish Politics by the Memorandum of March 12th, 1971* 573

Pınar TUNA; İstanbul Basımında Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin Kuva-yı Milliye
Siyaseti
National Forces Policy of Ali Rıza Pasha Government in Istanbul Press.. 617

Nadir YURTOĞLU; Üretim ve Ticaret Bağlamında Menderes Döneminde
Türkiye'de Pamuk Tarımı (1950-1960)
Cotton Production and Trade in Turkey in Menderes Period (1950-1960)663

Kitap Tanıtımı/Book Review

Özgün KABACAOĞLU; Sinan Meydan, Hatıratlarla Karşılaştırmalı Nutuk:
Gazi Mustafa Kemal Atatürk..... 703

BAŞVEKİL İSMET PAŞA’NIN “SOVYETLERLE İŞ BİRLİĞİNE EVET, KOMÜNİZME HAYIR” SEYAHATI VE NETİCELERİ (26 NİSAN-9 MAYIS 1932)

Gürbüz ARSLAN*

ÖZ

Milli Mücadele döneminde temelleri atılan Türk-Sovyet dostluğu yapılan antlaşmalar ve karşılıklı ziyaretlerle giderek güçlenmiştir. 1930 yılından itibaren Türkiye'nin Batı'yla münasebetlerini düzeltmek hususundaki faaliyetleri, Sovyet Rusya'da endişe yaratmaya başlamıştır. Nitekim Uzakdoğu'da Japonya ile gerginlik yaşayan, her an Batılı devletler tarafından saldırıya uğrayacağı endişesi taşıyan Sovyet Rusya, böyle bir dönemde yakın ilişkiler içerisinde olduğu Türkiye'yi kaybetmek niyetinde değildir. Bu yüzden Hariciye Komiseri Litvinov, Türk-Sovyet dostluğunu güçlendirmek ve Türkiye'nin Sovyet Rusya'dan yana politika gütmesine tesir etmek amacıyla İsmet Paşa'ya ülkesine davet etmiştir. Yapılan daveti kabul eden İsmet Paşa kalabalık bir heyetle Sovyet Rusya'ya gitmiştir. İki ülke arasında Sovyet topraklarında ilk kez üst düzeyde yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin politikası “Sovyetlerle iş birliğine evet, Komünizme hayır” olmuştur. Buna karşın Sovyet Rusya'nın ise Türkiye'ye ekonomik, teknolojik ve askeri üstünlüğünü gösterip Batıya ihtiyacı olmadığını hissettirmek ve en büyük müttefiki konumundaki kendi yanında tutmak yönündedir. Söz konusu seyahat siyasi, ticari ve iktisadi alanlarda önemli faydalar sağlaması yanında, iki ülkenin birbirlerine karşı duydukları güvenin artması ve ilişkilerin pekiştirilmesine de tesir etmiştir. Çalışmanın amacı, Cumhuriyet'in ilk yıllarında iki ülke arasındaki ilişkileri 1932 senesinde gerçekleşen resmi seyahat bağlamında incelemektir. Bu bağlamda makalede yaklaşık iki hafta süren seyahat ve sonuçları değerlendirilmiştir. Çalışmada başta Türk basını olmak üzere Rusya Devlet Sosyo-Politik Tarih Arşivi ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nden istifade edilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, arslan-gurbuz@hotmail.com, (ORCID: 0000-0002-9973-8755).

Anahtar Kelimeler: İsmet Paşa, İsmet İnönü, Molotov, Sovyet Rusya, Türkiye, Türk-Sovyet İlişkileri.

**THE TRAVEL OF THE PRIME MINISTER ISMET PASHA
WITHIN THE PRINCIPLE OF “YES TO COOPERATION
WITH THE SOVIETS, NO TO COMMUNISM” AND ITS
RESULTS (26 APRIL-9 MAY 1932)**

ABSTRACT

The Turkish-Soviet friendship, the foundations of which were laid during the National Struggle period, gradually strengthened with the treaties and mutual visits. Since 1930, activities in Turkey's relations with the West to fix the issue, the Soviets began to cause concern in Russia. Indeed, living in tension with Japan in the Far East, and at every moment fearing of being attacked by Western states with Soviet Russia, Turkey does not intend to lose such a close relationship at that period. For this reason, Foreign Affairs Commissioner Litvinov invited Ismet Pasha in his country in order to strengthen Turkish-Soviet friendship and to influence Turkish policy in favor of Russia. Accepting the invitation, İsmet Pasha went to Soviet Russia with a large delegation. It was the first high-level face-to-face meeting between two countries in Soviet territory. Turkey's policy at the time was: "Yes to cooperation with the Soviet Union, no to communism". However, Soviet Russia's policy was to show Turkey its supremacy economically, technologically and militarily, so that they do not need the West and to keep Turkey as its greatest ally. This visit not only provided significant benefits in political, commercial and economic fields, between two countries but also increased the confidence of the two countries towards each other and strengthened the relations. The aim of the study is to examine the relations between two countries in the early years of the Republic Period in the context of official visit in 1932. In this context, about two weeks of trip and its results were evaluated in the article. Turkish press, Russian State Archive of Socio-Political History, Archives of the Republic of Turkey and Presidential State Archives have been used in this study.

Keywords: *İsmet Pasha, İsmet İnönü, Molotov, Soviet Russia, Turkey, Turkey-Soviet Union Relations.*

Extended Abstract

The Turkish-Soviet friendship, whose foundations were laid during the Turkish War of Independence, became stronger through the treaties and mutual visits. However, Turkey's strengthening its relations with western states in 1930 caused concerns about losing alliance with Turkey. That is

why, the Soviet Foreign Affairs Commissioner Litvinov invited the Prime Minister İsmet Pasha to Moscow in order to strengthen bilateral relations. Ultimately, İsmet Pasha responded positively to this invitation.

Thanks to this, İsmet Pasha intends preventing to damage relationships with Soviet Russia at a time when Turkey's developing relations with Western states. In relation to internal security, he wanted to draw the attention of the Soviet administrators in the direction of preventing communist propaganda in Turkey. Economically, he aimed to see the model implemented by Soviet Russia, which was not affected by the world economic depression, and to receive financial and technical assistance for the industrialization program that was planned to be put into practice. In terms of foreign policy, he intended to convince the Soviet Russian Government by exchanging views on issues such as membership to the League of Nations and the implementation of the Balkan Pact.

Thus, İsmet Pasha went to the Soviet Russia with a large delegation including various experts. İsmet Pasha, who was in the Soviet Russia between April 26 and May 9, 1932, visited various institutions, held talks with the Soviet authorities, participated in meetings and excursions during this time. During the trip, he acted with the principle of "Yes to cooperation with the Soviets, No to Communism." Therefore, in his speeches, he emphasized that the regimes of two countries were different, but this difference should not form an obstacle for improving bilateral relations of bilateral relations. He also mentioned that the Turkish-Soviet relations should not only be restricted to the political field, but also the economic and commercial relations should be increased. He made efforts to ease and eliminate the concerns of the Soviet Russia by informing them about Turkey's entering the League of Nations and the alliance which was tried to create in the Balkans.

He gave all his speeches with the principle of "No to communism", İsmet Pasha emphasized that Turkey had a nationalist identity, and it would maintain this identity. During the talks with the Chairman of the Soviet Commissioners Delegation, Molotov, he mentioned that communist propaganda in Turkey caused some concerns about internal security, and conveyed the message that the Soviet leadership had the required powers to prevent.

In response, the Soviet Russia pursued a policy of not losing Turkey, which was their biggest ally. In this context, he showed the achieved progress by implementing programs in Turkey and wanted to give the message that Turkey did not need the West for economy, industry and

technology. In order to strengthen relations, they opened the doors of all their institutions to the Turkish authorities, showed the program and methods they followed, provided the credit that Turkey needed to strengthen its industry, and did not interfere in the steps Turkey would take in its foreign policy.

As conclusion, Ismet Pasha's travel to the Soviet Russia with a large delegation enabled the bilateral relations to strengthen. It was inferred that the two countries would not take a step against each other politically, and their trust in each other increased. From economic perspective, Turkey took the credit they needed to improve industry. Regarding foreign policy, he persuaded the Soviet Russia on issues such as membership to the League of Nations and the establishment of the Balkan Pact and taking steps without worrying about losing their friendship. The visit was positive for the Soviets as well. Because Soviet Union, who is unable to establish diplomatic relations with England, unrecognized by the USA, concerning that Western Europe might attack and having problems with Japan in the Far East, has strengthened its relations with Turkey in such a period.

In this context, this visit to Soviet Union for two weeks and its results were evaluated in the article. Turkish press, Russian State Archive of Socio-Political History, Archives of the Republic of Turkey and Presidential State Archives have been used in this study.

Giriş

Uzun bir tarihsel geçmişe sahip olan Türk-Rus münasebetleri, Osmanlı Devleti döneminde Rusların, Türkler aleyhinde güneye doğru genişlemesi sebebiyle sürekli mücadeleyle geçmiştir. 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgali¹ ve 1830'lardaki Kavalalı Mehmet Ali Paşa krizi esnasındaki yaklaşma haricinde Osmanlı Devleti'nin Rusya'yla olan münasebetlerinde pek bir yaklaşma görülmemiştir.² 1917 yılı devrimiyle birlikte Bolşeviklerin Çarlık Rusya'yı yıkıp yerine Sovyet Rusya'yı kurması Türk-Rus ilişkileri adına olumlu bir gelişme olmuştur. Çünkü Sovyet Hükümeti, Rusya'nın Çarlık döneminde müttefikleriyle imzaladığı gizli antlaşmaları açığa çıkararak Türkiye'ye karşı Çarlık devrinden farklı bir politika izleyeceğini göstermiştir.³ Sovyet Hükümeti 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile Türk-Sovyet sınırınının 1877-78

¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 29-35.

² Mehmet Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, Damla Neşriyat, İstanbul, 1990, s. 7.

³ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 328-329.

savaşından önceki haline getirilmesini kabul etmiştir.⁴ Böylece iki devlet arasındaki ilişkiler normalleşmeye başlamıştır.

Bu ortamda Georges Çiçerin, 15 Şubat 1919'da Osmanlı Devleti'ne gönderdiği muhtıranın sonunda, Türkiye'nin Sovyet Rusya tarafından herhangi bir saldırıya uğramayacağından bahsetmiştir. Sovyet ve Türk halklarını hiçbir şeyin ayıramayacağına, Türklerin Sovyet halkının çoktan beri arzuladığı biçimde dostluk ve kardeşlik elini uzatması gerektiğine, Sovyet Hükümeti'nin her şeyden önce bütün milletlerle barışı arzuladığında vurgu yapmıştır.⁵ Yaşanan tüm bu gelişmeler, Türklerin Sovyetlere karşı olan bakışını değiştirmiştir.

Olumlu bakışın etkisiyle Millî Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'yu istilaya kalkışan devletlere karşı Sovyet Rusya'dan silah ve politik destek almayı düşünmüştür. Bu yoldaki ilk temaslar, Sovyet Rusya'nın Millî Mücadele'ye bakışını anlamak ve herhangi bir yardım gelip gelmeyeceğini öğrenmek şeklinde olmuştur. Lakin temasların belli bir düzen ve devamlılık esasına uymaması sonucunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla birlikte ilişkilerin resmen başlatılması kararı alınmıştır.⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi, 26 Nisan 1920 tarihinde iki ülke arasında Emperyalist hükümetlere karşı birlikte hareket edilmesini öneren yazılı bir teklif hazırlamıştır. Bu teklife 3 Haziran 1920 tarihinde cevap veren Sovyet Rusya, Türk toprağı olan bölgelerin Türk Devleti'ne ait olduğunu kabul etmiş ve Türkiye'yi bağımsız bir devlet olarak gördüğünü ilan etmiştir.⁷ Neticede Sovyet Hükümeti, Türkiye Büyük Millet Meclisini tanıyan dünyadaki ilk hükümet olmuştur⁸ ve bu gelişme Türk-Sovyet ilişkilerinin dostluk ve iş birliği çerçevesinde ilerlemesi için önemli bir adım niteliğini kazanmıştır. İki devlet arasında daha sonra imzalanacak olan antlaşmaların da alt yapısını oluşturmuştur.

Nitekim Türkiye'nin Sovyet Rusya'yla imzaladığı 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması; Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan Sovyet

⁴ Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 1-2.

⁵ Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, Boyut Kitapları, İstanbul, 2000, s. 98-99.

⁶ Suat Bilge, **Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1992, s. 25-29.

⁷ Saime Yüceer, "Atatürk Dönemi (1919-1938) Türk-Rus İlişkilerinin Siyasi Boyutu", **Atatürk'ten Soğuk Savaşa Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri (Ankara 14-15 Mayıs 2010)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s. 64-66.

⁸ Aleksandr Kolesnikov, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s. 27.

Cumhuriyetleri'yle imzaladığı 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması; Ukrayna Sovyet Cumhuriyetiyle imzaladığı 21 Ocak 1922 tarihli Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması gibi gelişmelerle de Türk-Sovyet ilişkilerinin temeli atılmıştır.⁹ Yapılan bu antlaşmalarla Sovyet Rusya, Millî Mücadele'ye destek verdiğini ortaya koymuştur.

Taraflar arasındaki iyi ilişkiler, Cumhuriyet'in ilanından sonra da devam etmiştir. 17 Aralık 1925 tarihinde Paris'te Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan tarafsızlık, saldırmazlık ve düşman oluşumlara katılmama konusundaki antlaşma iki ülkenin siyasi alanda yakınlaşmasını ve dayanışmasını sağlamıştır. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) Bey'in 13 Kasım 1926 tarihli Odesa gezisi, Türk-Sovyet yakınlaşmasının bir çeşit gösterisi olmuştur.¹⁰ Lakin siyasi ilişkilerdeki olumlu hava, Sovyetlerin Türkiye'den ithalât yapmak istememesi ve birçok şehirde ticaret mümessillikleri açmak hususunda diretmesi nedeniyle ticari ve ekonomik ilişkilere yansımamıştır.¹¹ İki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmek adına 11 Mart 1927 tarihinde imzalanan Türk-Sovyet Ticaret Antlaşması da münasebetlerin istenen düzeye ulaşmasını sağlayamamıştır.¹²

Ekonomik ilişkilerdeki zayıflığa rağmen siyasi ilişkiler giderek güçlenmiştir. Bu kapsamda 1927 yılındaki Silahsızlanma Konferansı toplantılarında iki ülke birlikte hareket etmiştir. Savaşın bir millî siyaset aracı olarak kullanılmamasını öngören 27 Ağustos 1928 tarihli Briand Kellog Paktına üye olunmuştur. Türkiye, Sovyet Rusya'nın aynı nitelikte hazırladığı Litvinov Protokolü'nü 1 Nisan 1929 tarihinde imzalamıştır.¹³

Bu dönemde Türkiye'de komünistlere karşı girişilen hareketler ile Sovyet Rusya'da Türklere karşı izlenen politikalar her iki tarafça iyi karşılanmamış ve basında polemikler yaşanmış olsa da ekonomik kalkınma ve güvenlik konularında iş birliği yapılması konusunda engel teşkil etmemiştir.¹⁴

Türkiye ile Sovyet Rusya'nın ilişkilerini dostluk ve iş birliği çerçevesinde sürdürme arzusu, 13 Aralık 1929 tarihinde Ankara'ya gelen Sovyet Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan'ın ziyareti esnasında bir kez daha ortaya konulmuştur. Süresi bitecek olan 1925 tarihli Türk-Sovyet

⁹ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 27-68.

¹⁰ Bilge, **a.g.e.**, s. 98-101.

¹¹ **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)**, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1973, s. 19.

¹² Musa Qasımlı, **Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İlişkileri 1960-1980**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013, s. 8.

¹³ Gürün, **a.g.e.**, s. 123.

¹⁴ Bilge, **a.g.e.**, s. 103-104.

Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın 2 yıl daha uzatılmasını öngören bir protokol, 17 Aralık 1929 tarihinde, Karahan ile Tevfik Rüştü Bey tarafından imzalanmıştır. Protokolde eski antlaşma maddelerine ilaveten iki ülkenin birbirine bildirmeden ve onayını almadan komşu devletlerle siyasi antlaşma yapmaması kararı da alınmıştır.¹⁵

Karahan'ın Türkiye ziyaretini, Tevfik Rüştü Bey'in Eylül 1930 tarihli Moskova gezisi izlemiştir. Gezide bir kez daha Türk-Sovyet dostluğuna atıfta bulunulmuş, iki ülkenin milletler arası sorunlar hakkındaki görüşlerinin aynı olduğuna vurgu yapılmıştır.¹⁶ 16 Mart 1931 tarihinde Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Litvinov, 1921 Moskova Antlaşması'nın imzalanmasının 10'uncu yılı münasebetiyle Tevfik Rüştü Bey'e gönderdiği mesajda, iki ülke arasındaki yakınlıktan ve iş birliğinden övgüyle söz etmiştir.¹⁷ 17 Mart 1931 tarihinde ise Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Suriç ile Tevfik Rüştü Bey arasında 1929 protokolünün bir parçası olarak tanımlanan Karadeniz ve Ona Bitişik Denizlerde Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol ile 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın 5 yıllık süreyle uzatılmasına ilişkin protokol imzalanmıştır.¹⁸ Ayrıca Litvinov, 26 Ekim 1931 tarihinde Türkiye'ye gelerek Tevfik Rüştü Bey'in Sovyet Rusya gezisine mukabelede bulunmuştur.¹⁹

1- Sovyet Rusya Seyahati

26 Ekim-1 Kasım tarihleri arasında Türkiye'de kalan Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Litvinov, bu süre zarfında Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, Başvekil İsmet Paşa ve Cumhuriyet Reisi Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeler yapmıştır. Basına verdiği demeçlerde Türk-Sovyet dostluğunun tarihinden bahsetmiş ve 1925 tarihli dostluk antlaşmasının önemine değinmiştir. Ayrıca Sovyet Rusya'nın ilk beş yıllık kalkınma planını başarıyla gerçekleştirmesi nedeniyle iki ülkenin ekonomik iş birliğini arttırması gerektiğini belirtmiştir.²⁰

¹⁵ Mehmet Gönlübol, Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s. 81.

¹⁶ Yüceer, **a.g.m.**, s. 89-90.

¹⁷ **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge) 1923-1938**, Cilt II, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, Belge 21. s. 194.

¹⁸ **Türk Dış Politikası**, Cilt I, (Editör: Baskın Oran), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 319.

¹⁹ Dimitir Vandov, **Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 121-122.

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Akşam**, 28 Ekim, 1 Kasım 1931, s. 1-2.; **Cumhuriyet**, 28-31 Ekim, 1 Kasım 1931, s. 1-3.; **Hakimiyeti Milliye**, 28-31 Ekim, 1 Kasım 1931, s. 1-3.; **Milliyet**, 28-31 Ekim, 1 Kasım 1931, s. 1, 5.; **Son Posta**, 28-31 Ekim, 1 Kasım 1931, s. 1, 3.; **Vakit**, 28-31 Ekim, 1 Kasım 1931, s. 1, 2, 6.

Litvinov seyahat esnasında Türk-Sovyet dostluğunu güçlendirmeye yönelik adımlar da atmıştır. Zira Sovyet Rusya; Japonya ile gerginlik yaşadığı,²¹ Almanya'da Hitlerin güçlendiği,²² Türkiye'nin İtalya, Yunanistan ve Bulgaristan ile yakınlaştığı,²³ Amerika Birleşik Devletleri'yle (ABD) iktisadi ve mali konularda iş birliği imkânlarını araştırdığı,²⁴ Balkanlar üzerinde teşebbüse giriştiği, Milletler Cemiyetine girmeyi arzu ettiği böyle bir dönemde²⁵ Batılıların Türkiye'yi kesin olarak kendi saflarına çekmesinden endişelenmiştir. Bir başka deyişle, en büyük müttefiki durumundaki Türkiye'yi kaybetmek niyetinde değildir.²⁶ Ayrıca Türkiye'nin dış politikada attığı adımların ikili ilişkiler üzerinde olumsuz bir etki yaratmasına engel olmak²⁷ ve Japonlarla yapacağı bir savaşta en zayıf noktası olan Kafkaslarda kendini güvence altına almak niyetindedir.²⁸

Bu doğrultuda Litvinov, 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın 5 yıl uzatılmasını öngören protokolü imzalamış ve hükümeti adına bundan bir müddet evvel Ankara Büyükelçisi Suriç tarafından Moskova'yı ziyaret etmesi için İsmet Paşa'ya yapılan daveti tekrar etmiştir.²⁹ Davete Türkiye'den basın mensuplarıyla iktisat ve sanayi alanında uzman kişilerin de katılabileceği belirtilmiştir.³⁰ Zira bu vesileyle Sovyet Rusya, Türkiye'ye ekonomik yardım yapabilecek kapasitede olduğunu göstermeyi yani ekonomik anlamda Türkiye'nin Batı'ya ihtiyacı olmadığı mesajını

²¹ Ahmet Şükrü Esmer, **Siyasi Tarih (1919-1939)**, Güney Matbaacılık, Ankara, 1953, s. 98.; Raşid Tacibayev, **Kızıl Meydan'dan Taksime Siyasette, Kültürde ve Sanatta Türk Sovyet İlişkileri**, Truva Yayınları, İstanbul, 2004, s. 79-80.

²² Esmer, **a.g.e.**, s. 217.

²³ Gürün, **a.g.e.**, s. 127.

²⁴ Semih Bulut, **Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 133-135.

²⁵ İsmet İnönü, **Hatıralar**, Cilt II, (Yayına Hazırlayan: Sebahattin Selek), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s. 244.

²⁶ Haluk Ferden Gürsel, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968, s. 197.

²⁷ İnönü, **a.g.e.**, s. 244.

²⁸ Sovyet Rusya, Kafkaslarda çıkacak bir ayaklanmaya Türkiye'nin kayıtsız kalmayabileceği ve Sovyet Rusya'daki Türklerin ABD başta olmak üzere Batılı devletlerle iş birliği yapmasında aracı rol oynayabileceği endişesini taşımaktadır. Hasılı bölgede çıkacak bir isyan, Sovyetlerin tüm dikkatini buraya vermesine neden olacaktır. Bkz. Tacibayev, **a.g.e.**, s. 79-80.

²⁹ **Cumhuriyet**, 31 Ekim 1931, s. 1, 2.; **Hakimiyeti Milliye**, 31 Ekim 1931, s. 1, 3.; **Milliyet**, 28 Ekim 1931, s. 1, 5.; **Son Posta**, 1 Kasım 1931, s. 3.; **Vakit**, 31 Ekim 1931, s. 1, 2.

³⁰ Esmer, **a.g.e.**, s. 217.

vermeyi,³¹ teknolojik ve askeri üstünlüğünü gösterip Türkiye'nin izleyeceği siyasette kendisini göz ardı etmemesini planlamaktadır.³²

Nihayetinde Litvinov'un gerek Türkiye'nin gerekse Sovyet Rusya'nın dış politikasında meydana gelen gelişmelerin etkisiyle iki ülkenin ilişkilerini güçlendirmek, Sovyet Rusya'ya karşı yapılacak herhangi bir saldırıda Türkiye'nin atlama taşı olmasını önlemek ve Türkiye'nin izleyeceği siyasette Sovyet Rusya'yı hesaba katmasını sağlamak gibi amaçlarla yaptığı davet İsmet Paşa tarafından olumlu karşılanmıştır. Çünkü İsmet Paşa'nın da bu seyahatten bazı beklentileri vardır. Bu beklentiler şunlardır:

Siyasi açıdan, İsmet Paşa bu seyahat sayesinde Türkiye'nin Batılı devletlerle ilişkilerini geliştirdiği bir dönemde Sovyet Rusya'yla dostluk münasebetlerinin zarar görmesine mâni olmak ve var olan ilişkileri daha da güçlendirmek niyetindedir.³³

İç güvenlikle alakalı olarak Türkiye'deki komünist propagandaların engellemesi yönünde Sovyet yöneticilerinin dikkatini çekmeyi istemektedir.³⁴

Ekonomik açıdan, Dünya ekonomik bunalımından etkilenmeyen Sovyet Rusya'nın uyguladığı modeli yerinde görüp kurumlarını incelemek,³⁵ çeşitli alanlardaki müesseselerinde incelemelerde bulunmak,³⁶ ticari ilişkileri geliştirmek, gerçekleştirilmesi düşünülen sanayileşme programı için mali ve teknik yardım almak amacındadır.³⁷ Ayrıca Sovyet Rusya'nın gerçekleştirdiği kalkınma planı için kaynağı nereden bulduğunu öğrenmeyi ummaktadır.³⁸

Dış politika açısından, Milletler Cemiyeti'ne üyelik ve Balkan Paktı'nın hayata geçirilmesi gibi konularda görüş alışverişinde bulunup Sovyet Rusya Hükümeti'ni ikna etmek niyetindedir.³⁹ Çünkü Türkiye'nin bu yolda attığı

³¹ **Türk Dış Politikasının Analizi**, (Derleyen: Faruk Söylemezoğlu), Der Yay, İstanbul, 1998, s. 85.

³² Tacibayev, **a.g.e.**, s. 78.

³³ Esmer, **a.g.e.**, s. 216.

³⁴ **Rusya Devlet Sosyo-Politik Tarih Arşivi (RGASPI)**, Fon 82, Liste 2, Dosya 1328, s. 125-130.

³⁵ Temuçin Faik Ertan, "İsmet İnönü'nün Rusya Gezisi", **Atatürk'ten Soğuk Savaşa Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri (Ankara 14-15 Mayıs 2010)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s. 212-213.

³⁶ **RGASPI**, 82.2.1328 /123.

³⁷ **T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-10-00-00 / 248-677-8.; **RGASPI**, 82.2.1328/138.; Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 266-267.

³⁸ İnönü, **a.g.e.**, s. 250.

³⁹ **RGASPI**, 82-2-1328 /135.; İnönü, **a.g.e.**, s. 247-248, 251.

adımlar Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Suriç tarafından hükümeti adına kısıtlanmaya çalışılmaktadır.⁴⁰ Tüm bunların dışında İsmet Paşa, seyahat vesilesiyle Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yönelik politikalarının geleceği hakkında bilgi sahibi olmayı istemektedir.⁴¹

Bu beklentiler içerisindeki Başvekil İsmet Paşa'nın Sovyet Rusya seyahati 1 Mayıs'a denk gelecek şekilde ayarlandığı için⁴² yolculuk 23 Nisan 1932 tarihi itibarıyla başlamıştır.⁴³ İsmet Paşa ve ona eşlik edecek olan heyet, Mustafa Kemal Paşa'nın hazır bulunduğu bir törenle saat 18.05'te posta trenine bağlanan hususi bir vagonla İstanbul'a uğurlanmıştır.⁴⁴

Kalabalık bir heyetle yola çıkan İsmet Paşa'ya bu seyahatte Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'in dışında Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) Genel Sekreteri Recep (Peker), İstanbul Mebusu Alaettin Cemil (Topçubaşı), Afyon Mebusu Ali, Afyon Mebusu Ruşen Eşref (Ünaydın) ve Diyarbakır Mebusu Kâzım (Sevüktekin) Bey eşlik etmiştir. Yozgat Mebusu Tahsin (Coşkan) Bey heyete ziraat uzmanı olarak katılmıştır. Mahmut Nedim (Soydan), Falih Rıfki (Atay), Hakkı Tarık (Us), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Yunus Nadi (Abalıoğlu) mebus ve gazeteci sıfatıyla, Vâlâ Nureddin, Ziya Matlâaddin, Yervant, Hacı Minas ve Sava Beyler ise gazeteci sıfatıyla heyete dâhil olmuştur. Himaye-i Etfal Reisi Fuat, Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi, Millî Talim ve Terbiye Dairesi Reisi İhsan, Defterdar Fabrikası Müdürü Şevket Turgut, Hariciye Üçüncü Daire Müdürü Vasıf, Hariciye Kalem-i Mahsus Müdürü Kemal Aziz, Sanayi Müşaviri Kâmil İbrahim, Sanayi Müdürü Ahmet Şerif, Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdürü Vedit Beyler de uzman olarak heyette yer almıştır.⁴⁵ Ayrıca İsmet Paşa'nın eşi Mevhibe Hanım, Tevfik Rüştü Bey'in eşi Makbule Hanım, Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Suriç de heyete katılmışlardır.⁴⁶

⁴⁰ Gürün, **a.g.e.**, s. 128.

⁴¹ İnönü, **a.g.e.**, s. 252.

⁴² Litvinov, İsmet Paşa'nın Roma seyahatinden önce Sovyet Rusya'yı ziyaret etmek istediğini belirtse de İsmet Paşa önce Roma'ya gitmeyi düşündüğünü ama Sovyet yetkililerinin ısrarı üzerine ilk önce Sovyet Rusya'ya seyahat ettiğini ifade etmiştir. Bkz. Tacibayev, **a.g.e.**, s. 81.; İnönü, **a.g.e.**, s. 244.

⁴³ **Hakimiyeti Milliye**, 23 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 23 Nisan 1932, s. 1.; **Vakit**, 23 Nisan 1932, s. 1.

⁴⁴ **Akşam**, 24 Nisan 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1932, s. 1.; **Hakimiyeti Milliye**, 24 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 24 Nisan 1932, s. 1, 6.; **Son Posta**, 24 Nisan 1932, s. 1.; **Vakit**, 24 Nisan 1932, s. 1.

⁴⁵ **BCA**, 30-18-01-02 / 27-25-01.; **Akşam**, 24 Nisan 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 25 Nisan 1932, s. 5.; **Vakit**, 24-25 Nisan 1932, s. 1, 2.

⁴⁶ **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 24 Nisan 1932, s. 6.; **Vakit**, 24 Nisan 1932, s. 1, 2.

24 Nisan sabahı İstanbul'a gelen İsmet Paşa, burada basın mensuplarına seyahatle ilgili yaptığı açıklamada;

"Rusya'ya seyahatte dost Sovyetlere Milli Türkiye'nin muhabbetli selamlarını götüreceğim. Senelerden beri ciddi tecrübelerden geçmiş olan iki memleket dostluğunun esası Bolşevik Rusya ile Milliyetçi Türkiye'nin yüksek menfaatleri arasında ahenk ve büyük inkılâplar geçirmiş iki memleket evlâtlarında birbirinin sözüne ve niyetine itimadın mevcudiyetidir. Dostlarımız ile yakından temas ve tanışmak fırsatından ben ve arkadaşlarım çok memnun olacağız. Sevinç ve memnuniyetle yola çıkıyorum"⁴⁷

diyerek, seyahatin hedeflerinden ziyade iki ülke arasındaki rejim farkına, ilişkilerin ortak menfaatler ve karşılıklı güven çerçevesinde ilerlediğine vurgu yapmıştır.

İsmet Paşa basın mensuplarıyla yaptığı görüşmeden sonra kısa bir İstanbul turu yapmış ve beraberindeki heyetle birlikte Sovyet Rusya'ya hareket etmek üzere saat 17.00'de Galata Rıhtımı'na gelmiştir. Rıhtımda kalabalık bir grup tarafından karşılan İsmet Paşa ve heyeti, kendileri için düzenlen törenden sonra Sovyet ve Türk bayraklarıyla donatılmış olan Gruzia vapuruna binmiştir. Vapurda İsmet Paşa'yı mihmandar sıfatıyla General Foti karşılamış⁴⁸ ve vapur Sovyet Rusya'ya gitmek üzere saat 17.45'te rıhtımdan ayrılmıştır.⁴⁹

Vapur, hareket ettikten bir süre sonra Büyükdere koyunda demirlemiştir. Nedeni ise vapurun boğazdan sabah erkenden yola çıkması halinde 1 gün sonra yani 26 Nisan sabahı Odesa'ya varacak hıza sahip olmasıdır. Sovyet Hükümeti tarafından hazırlanan seyahat programına sadık kalmak için gecenin Büyükdere koyunda geçirilmesi uygun görülmüştür.⁵⁰ Bu arada Sovyet Hükümeti'nin hazırladığı seyahat programı şu şekildedir:

⁴⁷ **Akşam**, 25 Nisan 1932, s. 1, 2.; **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1932, s. 1.; **Hakimiyeti Milliye**, 25 Nisan 1932, s. 1, 3.; **Milliyet**, 25 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 25 Nisan 1932, s. 8.; **Vakit**, 25 Nisan 1932, s. 2.

⁴⁸ **Akşam**, 25 Nisan 1932, s. 1, 2.; **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1932, s. 1.; **Hakimiyeti Milliye**, 25 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 25 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 25 Nisan 1932, s. 8.; **Vakit**, 25 Nisan 1932, s. 1.

⁴⁹ **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1932, s. 1.; **Hakimiyeti Milliye**, 25 Nisan 1932, s. 3.

⁵⁰ **Akşam**, 25 Nisan 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 26 Nisan 1932, s. 1.; **Son Posta**, 26 Nisan 1932, s. 1.; **Vakit**, 25 Nisan 1932, s. 1.

Tablo 1: İsmet Paşa'nın Seyahat Programı⁵¹

26 Nisan	Sabahleyin Odesa'ya varış, şehirde gezinti, akşam hareket,
27 Nisan	Kiev'e varış, şehirde otomobillerle küçük bir gezinti,
28 Nisan	Saat 10:00'da Moskova'ya varış, ziyaretler, akşam resmî ziyafet,
29 Nisan	Ziraat Akademisini ziyaret, Harbiye Komiserinin ziyafeti, Öğleden sonra at koşuları ve spor oyunları, akşam resmî ziyafet
30 Nisan	Moskova'da bir fabrika ziyareti, öğle ziyafeti, öğleden sonra resmî kabul, Fırka teşkilatı tetkikati, akşam sefirimiz ziyafeti
1 Mayıs	Sabahleyin resmî geçitte bulunma, öğleden sonra istirahat, İtalya sefaretinde çay ziyafeti, akşam Leningrad'a hareket
2 Mayıs	Leningrad'ı ziyaret
3 Mayıs	Leningrad'ı ziyaret, akşam Moskova'ya hareket
4 Mayıs	Moskova'ya varış, akşam hareket,
5 Mayıs	Harkof'a varış, 3 saatlik bekleme,
6 Mayıs	Sanayi merkezi olan Dneprovski şehrine varış, elektrik fabrikaları ve diğer sanayi tesislerini ziyaret, akşam hareket,
7 Mayıs	Sivastopol'a varış, Kırım'da gezinti,
8 Mayıs	8 Mayıs İstanbul'a hareket,
9 Mayıs	İstanbul'a varış.

25 Nisan sabahı yeniden hareket eden Gruzia vapuru, ertesi gün saat 08.00'de Odesa karasularına girmiştir.⁵²

2- Sovyet Rusya'daki Temasları

Odesa ve Kiev Temasları

Gruzia vapurunun Odesa karasularına girmesi üzerine Türkiye'nin Sovyet Rusya Büyükelçisi Hüseyin Ragıp (Baydur) Bey, Sovyet Ukrayna Hükümeti temsilcisi Brodovski, Hariciye Komiserliği Şark İşleri Şubesi Müdürü Pastukof ve basın mensupları motorla vapura çıkmışlardır. Brodovski ve Pastukof, ülkeleri adına İsmet Paşa'yı ve Türk heyetini selamladığını bildirmişlerdir. İsmet Paşa da kendilerine teşekkürlerini sunmuş, Türkiye'den Sovyet Rusya'ya selâm ve muhabbet getirdiğini söylemiştir.⁵³

⁵¹ **Akşam**, 25 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 25 Nisan 1932, s. 1.; *Son Posta*, 25 Nisan 1932, s. 8.; **Vakit**, 25 Nisan 1932, s. 2.

⁵² **Akşam**, 27 Nisan 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1932, s. 1.; **Hâkimiyeti Milliye**, 27 Nisan 1932, s. 1.; *Milliyet*, 27 Nisan 1932, s. 1.; **Son Posta**, 27 Nisan 1932, s. 1.; **Vakit**, 27 Nisan 1932, s. 1.

⁵³ **Akşam**, 27 Nisan 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1932, s. 1.; **Hâkimiyeti Milliye**, 27 Nisan 1932, s. 1, 2.; *Milliyet*, 27 Nisan 1932, s. 1.; **Son Posta**, 27 Nisan 1932, s. 1, 8.; **Vakit**, 27 Nisan 1932, s. 1.

Rıhtımda İsmet Paşa için belediye başkanı tarafından bir tören düzenlenmiştir. İsmet Paşa, kendisini selamlayan muhafaza kıtasını teftiş etmiş ve akabinde kendisine tahsis edilen otele geçmiştir. Bir müddet istirahat ettikten sonra Odesa Mıntıkası İcra Komitesi Reisi Pakhomoff'a, Brodovski'ye ve Hariciye Komiserliği Temsilcisi Gaylunsky'ye iade-i ziyarette bulunmuştur. Öğleye doğru aynı yetkililer de İsmet Paşa'yı ziyaret etmişlerdir.⁵⁴ İsmet Paşa, öğle yemeğinden sonra beraberindeki heyetle birlikte şehir gezintisi yapmış, bu kapsamda başta Linoleum Fabrikası olmak üzere Odesa'da yer alan imalâthaneler gezilmiştir.⁵⁵ Ziyaretten sonra Türk heyetinde yer alan bazı gazeteciler Odesa Millî Kütüphanesi'ni ziyaret etmiş ve Odesa Matbuat Kulübü'nün davetine katılmışlardır.⁵⁶

Akşamleyin Pakhomoff, İsmet Paşa'nın şerefine bir ziyafet vermiş ve burada yaptığı konuşmada, Sovyet Rusya ile Millî Türkiye'nin iki milleti yıllarca kanlı bir savaşın içine atmış olan Çarlık ve Saltanat rejimini yıktığını, bu nedenle birbirlerine dostluk elini uzattığını söylemiştir. Karşılıklı yapılan ziyaretlerin dostluk ilişkilerini kuvvetlendirdiğini, ünlü bir komutan ve Sovyet Rusya'nın eski bir dostu olarak gördüğü İsmet Paşa'nın yaptığı ziyaretle iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da güçleneceğine inandığını belirtmiştir.⁵⁷

İsmet Paşa da cevabi konuşmasına, Türkiye'nin inkılapçı ve milliyetçi kimliğe sahip bir ülke olduğuna vurgu yaparak başlamış ve bu doğrultuda;

"Türkiye'nin büyük dostu Sovyet İttihadının mühim merkezlerini memleketimin mümessillerinden mürekkep kalabalık bir heyetle ziyarete çıkarken ilk belde olarak ayak bastığımız Karadeniz'in bu güzel limanına henüz pek açıklarında başlayarak gittikçe kuvvet ve hararetini artıran ve şahsım vasıtasıyla inkılâpçı ve milliyetçi Türkiye Cumhuriyeti'ne teveccüh eden samimi tezahürlerden son

⁵⁴ **Akşam**, 27 Nisan 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1932, s. 4.; **Hâkimiyeti Milliye**, 27 Nisan 1932, s. 2.; **Milliyet**, 27 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 27 Nisan 1932, s. 8.; **Vakit**, 27 Nisan 1932, s. 1.

⁵⁵ **Akşam**, 28 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1932, s. 1.; **Hâkimiyeti Milliye**, 28 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 28 Nisan 1932, s. 1.; **Son Posta**, 28 Nisan 1932, s. 1.; **Vakit**, 28 Nisan 1932, s. 1.

⁵⁶ Alaettin Cemil, "Moskova'ya Doğru: Moskova Yolunda 27 Nisan 1932", **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 1.

⁵⁷ **Akşam**, 28 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1932, s. 6.; **Hâkimiyeti Milliye**, 28 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 28 Nisan 1932, s. 1, 6.; **Son Posta**, 28 Nisan 1932, s. 1.; **Vakit**, 28 Nisan 1932, s. 2.

derece mütehassis olduğumu burada şu hakiki dostlar sofrasında zikretmekten derin bir sevinç duymaktayım”⁵⁸

şeklinde ifadeler kullanmıştır. Konuşmasının devamında iki memleket arasındaki düşmanlığı körükleyen eski rejimlerin yıkılmasıyla birlikte bugün her iki ülkede dostluğa önem veren hükümetlerin iş başında olduğundan bahsetmiştir. 12 yılını dolduran Türk-Sovyet ilişkilerinin olumlu yönde ilerlemesine ve bu yolda atılan adımların her iki ülkenin menfaatine olduğunun altını çizmiştir. “*Bu vadede iki memleketin mesul ricali arasında mesut bir itiyat haline gelen temasların faydaları mücerreptir*”⁵⁹ sözleriyle seyahatinin iki ülke ilişkilerinin güçlenmesine faydalı olacağına vurgu yapmıştır.

Ziyafet bittikten sonra tiyatroya giden Türk heyeti, 27 Nisan gecesi trenle Moskova’ya hareket etmiştir.⁶⁰ Tren, seyahat programı çerçevesinde sabahleyin Kiev’de durmuştur. İsmet Paşa yine burada büyük bir merasimle karşılanmış ve beraberindeki heyetle birlikte yaklaşık 3,5 saatlik bir şehir gezintisi yapmıştır. Gezi kapsamında Ukrayna Akademisi, dini ve tarihi bir müze haline getirilen Kiev Pechersk Lavra Kilisesi ve Hariciye Komiserliği ziyaret edildikten sonra yolculuk kaldığı yerden devam etmiştir.⁶¹

Yolculuk esnasında İsmet Paşa, Tass Ajansı muhabiriyle yaptığı görüşmede, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki dostluğun temelini ortak menfaatler üzerine kurulduğunu, eşitlik ilkesi çerçevesinde ilerlediğini ve iki milletin bu konudaki arzularından doğduğunu söylemiştir. İki ülke ilişkilerinin yapılan ziyaretlerle daha da güçlendiğinden bahsetmiştir. Ayrıca,

“Türkiye kendi inkılabının çizmiş olduğu prensiplerin çerçevesi dâhilinde inkişafına devam etmektedir. Memleketim bir köylü ekseriyetinden müteşekkildir. Türkiye yarının ihyayı iktisadisini bunların ihtiyaç ve arzularında mülhem olarak bina edecektir. Bunun için de fennin ve tecrübeleri emretmiş olduğu kavaide

⁵⁸ **Akşam**, 28 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1932, s. 6.; **Hakimiyeti Milliye**, 28 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 28 Nisan 1932, s. 6.; **Son Posta**, 28 Nisan 1932, s. 1, 12.; **Vakit**, 28 Nisan 1932, s. 2.

⁵⁹ **Akşam**, 28 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1932, s. 6.; **Hakimiyeti Milliye**, 28 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 28 Nisan 1932, s. 6.; **Son Posta**, 28 Nisan 1932, s. 12.; **Vakit**, 28 Nisan 1932, s. 2.

⁶⁰ **Akşam**, 28 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1932, s. 6.; **Hakimiyeti Milliye**, 28 Nisan 1932, s. 3.; **Son Posta**, 28 Nisan 1932, s. 12.; **Vakit**, 28 Nisan 1932, s. 2.

⁶¹ Alaettin Cemil, “Moskova’ya Doğru.....”, **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 6.; Vala Nureddin, “Rusya İntibaları: Kiev”, **Akşam**, 8 Mayıs 1932, s. 7.; Hakkı Tarık, “Sovyetleri Ziyaret: Kiev’de Bir Duruş”, **Vakit**, 6 Mayıs 1932, s. 1, 5.; Selim Ragıp, “Rusya Mektubu: Bu Sene 82 Milyon Rus Mektebe Sevk Edilecek”, **Son Posta**, 6 Mayıs 1932, s. 8.

tatbiki hareket ediyoruz. Türk milletinin arzularından ilham alan bu gayelerin bizi inkişaf ve saadete götüreceği ümidindeyim"⁶²

diyerek, adeta Türkiye'de komünist rejimin uygulanmasını isteyenlerin ve onlara destek veren çevrelerin amaçlarına ulaşamayacağı mesajını vermiştir. Netice itibariyle Türkiye'nin kendi tercihi olan millî esaslar dâhilinde gelişmesini sürdürceğini net bir şekilde ifade etmiştir.

Moskova Temasları

Türk heyetini taşıyan tren, saat 10:45'te İstiklal Marşı eşliğinde, Türk bayrakları ve "Hoş Geldiniz" afişleriyle donatılmış Moskova istasyonuna girmiştir. Türk heyetini istasyonda Sovyet Rusya Komiserler Heyeti Reisi Molotov ile Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Litvinov başta olmak üzere üst düzey yetkililer karşılamıştır. Karşılama töreni bittikten sonra İsmet Paşa ve beraberindeki heyet, sokakları dolduran halkın selâm ve alkışları arasında istirahat ve ikametlerine tahsis olunan apartmanlara geçmiştir.⁶³

Kısa bir istirahatten sonra başta İsmet Paşa başta olmak üzere Türk heyetinde yer alan bütün üyeler Hariciye Komiserliği tarafından verilen öğle yemeğine katılmışlardır.⁶⁴ Yemekten sonra İsmet Paşa, Molotov ile bir araya gelip ilk toplantısını gerçekleştirirken,⁶⁵ Yunus Nadi, Falih Rıfki, Yakup Kadri, Alaettin Cemil ve Hakkı Tarık başta olmak üzere bazı mebus, gazeteci ve edebiyatçılar da Tass Ajansı ile İzvestia gazetesini ziyaret etmişlerdir.⁶⁶ Akşamleyin ise Türk heyeti, Molotov'un İsmet Paşa ile Tevfik Rüştü Bey şerefine düzenlediği akşam ziyafetine katılmıştır.⁶⁷

⁶² **Akşam**, 29 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1932, s. 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 30 Nisan 1932, s. 1, 3.; **Milliyet**, 29 Nisan 1932, s. 6.; **Son Posta**, 29 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 29 Nisan 1932, s. 2.

⁶³ **Akşam**, 29 Nisan 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1932, s. 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 29 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 29 Nisan 1932, s. 1, 6.; **Son Posta**, 29 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 29 Nisan 1932, s. 2.

⁶⁴ Alaettin Cemil, "Rusya Mektupları: Rusya'yı Bir Cümle ile Tarif; Yepyeni Bir Alem", **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 4", **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 5.

⁶⁵ **RGASPI**, 82-2-1328 / 123-124. Görüşmeyle ilgili ayrıntılı bilgi "Sovyet Yetkilerle Toplantıları" başlığı altında verilecektir.

⁶⁶ **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1932, s. 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 29 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 29 Nisan 1932, s. 6.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 29 Nisan 1932, s. 1.; Alaettin Cemil, "Rusya Mektupları....", **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 4", **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 5.

⁶⁷ **Akşam**, 30 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 30 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

Sovyetlerin misafirperverliklerini sergilediği ve dostluk havası içinde geçen yemekte ilk sözü alan Molotov, “İsmet Paşa’nın Sovyet Rusya başkentine geldiği bu günü Türk-Sovyet dostluğu adına unutulmaz bir gün olarak tasvir ettiğini” söyleyerek konuşmasına başlamıştır. Dost Türkiye’nin şanlı bir siyaset adamı olan İsmet Paşa ile doğrudan doğruya temas kurma imkânını elde ettiğini, Sovyet Rusya’ya Türkiye’nin siyaset, basın, iktisat ve kültür alanındaki en yüksek temsilcileriyle geldiğini, bu temsilcilerin Sovyet müesseseleriyle doğrudan doğruya temas kuracağını belirtmiştir.⁶⁸

Daha sonra konuyu Türk-Sovyet dostluğuna getirmiş, bu dostluğun temelini iki milletin emperyalizme karşı mücadele verdiği bir zamanda atıldığını ve 1925 tarihli dostluk antlaşması çerçevesinde ilerlediğini ifade etmiştir. İktisadi ilişkilerin iki ülkenin sosyal bünyeleri arasındaki farka rağmen geliştiğinden bahsetmiştir. Dünyanın barış ortamından uzaklaşmaya başladığı bir dönemde, İsmet Paşa’nın Moskova’yı ziyaret etmesinin iki ülkenin menfaatine olduğu kadar dünya barışına da katkısı olduğunu altını çizmiş, ilişkilerin güçlenmesine katkı sağlayacağını dile getirmiştir. Konuşmasının sonunda kadehini başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Türk devlet adamları adına kaldırdığını, Türk-Sovyet dostluğunun her iki memleketin ve dünya barışının menfaati için daima geliştireceğini temenni ettiğini söylemiştir.⁶⁹

Molotov’tan sonra söz alan İsmet Paşa, konuşmasına, kendisine gösterilen samimi misafirperverliğe teşekkür ederek başlamıştır. Sovyet Rusya’yı ziyaret etmekten ve onlara Türk milletinin samimi kardeş selâmını getirmekten dolayı duyduğu memnuniyeti belirtmiştir. Son 12 yıl boyunca Türk-Sovyet ilişkilerinin sürekli sağlamlaştığını, Sovyet Rusya’nın çeşitli sahalarda vücuda getirmiş olduğu eserleri yakından görme fırsatı elde ettiği için bahtiyar olduğunu ifade etmiştir. Konuşmasının devamında,

“İki ülke arasındaki dostluk haklarını tanıttırmak, yeni esaslara göre tanzim etmek, arzu ve menfaatlerine uygun olan idare tarzını kabul etmek ve dünyaca lâayık oldukları mevkiie ele geçirmek uğrunda milletlerimizin giriştikleri kahramanca mücadelelerden doğmuştur. 17 Kânunuevvel 1925 tarihli muahede münasebetlerimizi idare ve memleketlerimizin karşılıklı menfaatlerini muhafaza eden prensipleri tesis eylemiştir. Bu prensipler cihan için kuvvetli bir

⁶⁸ **Akşam**, 30 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 30 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

⁶⁹ **Akşam**, 30 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 30 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

amil ve memleketlerimizin beynelmilel münasebetleri için mesut bir misal teşkil etmektedir. Memleketimizin iktisadi ve içtimai bünyeleri arasında mevcut farklara rağmen münasebetlerin müstakbel inkişafı için haz ve memnuniyeti calip bulunmaktadır"⁷⁰

diyerek, bir kez daha iki ülkenin rejiminin farklı olduğunun altını çizmiştir. İlişkilerin karşılıklı menfaat prensibi çerçevesinde ilerlediğinden, iktisadi ve toplumsal farklara rağmen münasebetlerinin olumlu yönde geliştiğinden bahsetmiştir. Her iki ülkenin kendi çıkarlarına uygun bir rejim seçtiğini dile getirerek komünizmin kalbi olan Moskova'dan Türkiye'deki milliyetçi rejime karşı komünist eğilim gösterenlere mesaj göndermiştir.

İsmet Paşa, yemekten sonra saat 22.00'de Molotov tarafından Türk misafirlerinin şerefine Kremlin Sarayı'nda düzenlenen resmî kabul törenine geçmiştir. Resmî kabul esnasında Sovyet komiserleri de hazır bulunmuşlardır.⁷¹

İsmet Paşa 29 Nisan günü programına beraberindeki heyetle birlikte Amo Fabrikası'yla kusine bilyaları imal eden fabrikayı ziyaret ederek başlamıştır. Heyet, Amo Fabrikası'ndaki mesai tarzını görmüş ve otomobil imali için takip edilen usulleri gözlemlemiştir.⁷² Üç saat süren ziyaretten sonra İsmet Paşa, Tevfik Rüştü Beyle birlikte kendileri için hazırlanan program çerçevesinde hareket ederken heyette yer alan diğer misafirler ayrı gruplar halinde çeşitli Sovyet müesseselerini gezmişlerdir. Bu kapsamda Sanayi Genel Müdürü Ahmet Şerif, Kumaş Fabrikası Müdürü Şevket Turgut ve Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi Beylerden oluşan sanayiciler grubu, Ağır, Hafif Sanayi ve Harici Ticaret Komiserliğini ziyaret etmiştir. Yozgat Mebusu Tahsin Bey Ziraat Komiserliğinde, Millî Talim ve Terbiye Başkanı İhsan Bey ile Himaye-i Etfal Cemiyeti Başkanı Kırklareli Mebusu Fuat Bey ise Maarif ve Sıhhat Komiserliklerinde incelemelerde bulunmuşlardır.⁷³

⁷⁰ **Akşam**, 30 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 1 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 30 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

⁷¹ **Akşam**, 30 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

⁷² **Akşam**, 30 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 1.; **Hakimiyeti Milliye**, 1 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 30 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 1.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

⁷³ **Hakimiyeti Milliye**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 30 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 1.

Bu sırada İsmet Paşa ile Tevfik Rüştü Bey, Sovyet Rusya Devlet Başkanı⁷⁴ Kalinin'in ikametgâhında şereflerine verilen öğle yemeğine katılmışlardır. Yemekte Komünist Partisi Genel Sekreteri ve Sovyet Rusya Lideri Stalin, Komiserler Heyeti Reisi Molotov, Harbiye Komiseri Vorosilov, Hariciye Komiseri Litvinov, Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan ile Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Suriç gibi üst düzey Sovyet yetkililer hazır bulunmuştur.⁷⁵

İsmet Paşa için öğleden sonra Moskova Belediyesi'nde resmî kabul töreni yapılmıştır. Tören büyük bir dostluk hava içinde geçmiş, İsmet Paşa'nın başta Moskova Sovyet Reisi Boulganine olmak üzere Moskova Sovyet heyetine hitaben söylemiş olduğu "*Moskova Sovyet'ine selam, muhabbet ve dostluk*" sözleri büyük bir alkış almıştır. Boulganine, çay ziyafeti esnasında yaptığı konuşmada, Moskova işçilerinin Türk-Sovyet dostluğundan duyduğu memnuniyeti dile getirilmiştir. Bu ziyaretin iki memleket arasındaki dostluğu daha da kuvvetlendireceği kanaatine sahip olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶

İsmet Paşa da yaptığı konuşmada, Türk heyetine gösterilen muamelenin resmî merasimin ötesine geçtiğini, bu durumun ise münasebetlerin ne kadar derin ve samimi olduğunu gösterdiğini söylemiştir. Ayrıca, "*Hepimiz, benden başlamak ve en basit Türk işçisiyle en küçük Türk askerinde bitmek üzere Yeni Türkiye'nin ihyası için yorulmaz bir şekilde çalışan Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin idaresi altında bulunan Kemalistleriz...*"⁷⁷ sözleriyle Türkiye'deki rejimin yapısına ve rejimin mimarı Mustafa Kemal Paşa'nın önemine bir kez daha dikkatleri çekmiştir.

Resmî kabul törenini bitiminde Tevfik Rüştü ve Hüseyin Ragıp Bey'le birlikte Komiserler Heyeti Reisi Molotov'u ziyaret eden İsmet Paşa, saat 16.00'da Devlet Başkanı Kalinin tarafından kabul edilmiştir. Daha sonra da Molotov, Kalinin ve Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan tarafından İsmet Paşa'ya kaldığı otelde iade-i ziyaret yapılmıştır. İade-i ziyaretten sonra İsmet

⁷⁴ SSCB siyasi rejiminde devlet başkanı hukuken devletin en üst otoritesidir. Lakin devlet başkanı anayasal olarak en üst pozisyonda olsa da ülkenin fiilen yöneticisi Komünist Partisi Genel Sekreteridir. Bu anlamda devlet başkanlığı büyük ölçüde sembolik bir makamdır.

⁷⁵ **Akşam**, 1 Mayıs 1932, s. 2.; **Hakimiyeti Milliye**, 2 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 1 Mayıs 1932, s. 6.; **Vakit**, 1 Mayıs 1932, s. 2.; Alaettin Cemil, "Rusya Mektupları.....", **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 4", **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 5.

⁷⁶ **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 1, 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 1 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

⁷⁷ **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 1 Mayıs 1932, s. 3.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

Paşa ve beraberindeki heyet Sovyet Rusya'nın kurucusu Lenin'in mezarına gitmiş ve bir çelenk bırakmıştır. Buradan ayrıldıktan sonra Hariciye Komiseri Litvinov tarafından verilen akşam yemeğine katılan İsmet Paşa, yemek bitiminde Türk heyeti için verilen konseri dinlemek üzere Moskova Tiyatrosu'na geçmiştir. Salona İstiklal Marşı eşliğinde giren İsmet Paşa, seyirciler tarafından büyük alkış almıştır.⁷⁸

30 Nisan günü Türk Heyetinde yer alan sanayiciler şeker sanayii tesislerini, gazeteciler ile sağlıkçılar sağlık müesseselerini, bazı mebuslar İnkılâp Müzesi'ni, bazı misafirler de Lenin'in mezarını ziyaret etmişlerdir.⁷⁹ İsmet Paşa ise ilk olarak Tevfik Rüştü Bey'le birlikte Harbiye Komiseri Vorosilov tarafından verilen öğle yemeğine katılmıştır.⁸⁰ Yemek esnasında bir konuşma yapan Vorosilov, 12 seneden beri iki milleti birbirine bağlayan dostluğun iki devlet arasındaki derin samimiyet sayesinde güçlendiğini söylemiştir. Türkiye inkılap ordusunun teşkilatçılarından biri olarak gördüğü kahraman İsmet Paşa'yı selâmlamak imkânına kavuştuğu için memnuniyet duyduğunu da belirtmiştir.⁸¹

İsmet Paşa da yaptığı konuşmada, gösterdiği misafirperverlikten dolayı Vorosilov'a teşekkür etmiş, işgalci güçlere karşı mücadele eden, barışı savunan ve inkılapların koruyucusu olan iki memleket ordusu arasında doğal olarak dostluk hislerinin oluştuğuna vurgu yapmıştır. Kendisini büyük inkılaplara ve barış yoluna adanmış Türklerin ve Sovyetlerin bu yolda namağlup olduğunu söylemiştir. "*Sovyet inkılâbının dayandığı Kızıl ordu ne zaman muzaffer olmuşsa Türkler, Millî Türk inkılâbının dayandığı askerler ne zaman muzaffer olduysa Sovyetlerin sevindi*" demiştir. Konuşmasını Stalin, Kalinin, Vorosilov başta olmak üzere Sovyet erkânıyla ve oradaki Kızıl ordu kumandanlarını selâmlayarak bitirmiştir.⁸²

⁷⁸ **Akşam**, 30 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 1, 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 1 Mayıs 1932, s. 1.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 1.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 1, 2.; Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 4", **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 5.

⁷⁹ **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1932, s. 6.; **Hakimiyeti Milliye**, 2 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 1 Mayıs 1932, s. 6.; **Son Posta**, 1 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 1 Mayıs 1932, s. 2.; Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 4", **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 5.

⁸⁰ **Akşam**, 30 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 1 Mayıs 1932, s. 3.; **Milliyet**, 1 Mayıs 1932, s. 6.; **Son Posta**, 1 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

⁸¹ **Akşam**, 1 Mayıs 1932, s. 2.; **Hakimiyeti Milliye**, 2 Mayıs 1932, s. 1, 4.; **Milliyet**, 1 Mayıs 1932, s. 6.; **Son Posta**, 1 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 1 Mayıs 1932, s. 2.; Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 3", **Vakit**, 8 Mayıs 1932, s. 2.

⁸² **Akşam**, 1 Mayıs 1932, s. 2.; **Hakimiyeti Milliye**, 2 Mayıs 1932, s. 4.; **Milliyet**, 1 Mayıs 1932, s. 6.; **Son Posta**, 1 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 1 Mayıs 1932, s. 2.; Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 3", **Vakit**, 8 Mayıs 1932, s. 2.

İsmet Paşa yemekten sonra Tefik Rüştü Bey’le birlikte Moskova At Yarışı Meydanı’na gitmiştir. Kendisini Hariciye Komiseri Litvinov, Harbiye Komiseri Vorosilov, Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan gibi üst düzey yetkililer İstiklal Marşı eşliğinde karşılamıştır. Burada Türkiye Cumhuriyeti, Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Tefik Rüştü Bey adına at yarışları düzenlenmiş, seyirciler İsmet Paşa’ya sevgi gösterisinde bulunmuşlardır.⁸³

İsmet Paşa, akşama doğru Türkiye’nin Moskova Büyükelçiliği tarafından Türk heyetinin şerefine verilen yemeğe katılmıştır. Yemekte ve yemek sonrası düzenlenen resmî kabul töreninde Komiserler Heyeti Reisi Molotov ile Harbiye Komiseri Vorosilov başta olmak üzere birçok Sovyet yetkilisi hazır bulunmuştur. Resmî kabul esnasında Moskova Tiyatrosunun oyuncularını çeşitli gösteriler sunmuştur.⁸⁴

İsmet Paşa, 1 Mayıs günü beraberindeki heyetle birlikte Sovyet Rusya’nın millî bayram olarak kabul ettiği 1 Mayıs kutlamalarına katılmıştır. 1 Mayıs hazırlıkları kapsamında Moskova şehri bir bayram manzarası görünümüne almış; şehrin her tarafı bayraklar, fabrikalar ve imalathanelerin küçük minyatürleriyle donatılmıştır. İsmet Paşa ve beraberindekiler kutlamalar kapsamında yapılan konuşmaları, askerlerin yeminlerini, piyadelerin, süvarilerin, topçuların, tankların, motorlu bölüklerin ve uçakların geçit törenini kendileri için ayrılan özel tribünden izlemiştir. Törenler esnasında Sovyet Rusya Lideri Stalin, Devlet Başkanı Kalinin, Komiserler Heyeti Reisi Molotov başta olmak üzere bütün icra komiserleri İsmet Paşa’yı selamlamış, halk ise coşkulu bir şekilde alkışlamıştır.⁸⁵

İsmet Paşa, kutlamaların büyük bir kısmını izledikten sonra Türk heyeti üyeleriyle birlikte Moskova Ticaret Odası’nın düzenlediği resmî kabul töreninde hazır bulunmuştur. Tören dolayısıyla birer konuşma yapan Moskova Ticaret Odası yetkilileri, Sovyetlerin iktisat, kültür ve planlı kalkınma alanlarındaki ilerlemelerinden bahsetmiş, ilişkilerin hem ekonomik hem de kültürel açıdan gelişmesi temennisinde bulunmuş, Sovyetlerin bu

⁸³ **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1932, s. 6.; **Hakimiyeti Milliye**, 2 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 1 Mayıs 1932, s. 1, 6.; Hakkı Tarık, “Sovyetleri Ziyaret: 4”, **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 5.

⁸⁴ **Akşam**, 2 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 3 Mayıs 1932, s. 1, 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 3 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 2 Mayıs 1932, s. 1.; **Son Posta**, 2 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 2 Mayıs 1932, s. 2.; Hakkı Tarık, “Sovyetleri Ziyaret: 4”, **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 5.; Alaettin Cemil, “Rusya Mektupları.....”, **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 4.

⁸⁵ **Akşam**, 2 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 2 Mayıs 1932, s. 4.; **Milliyet**, 2 Mayıs 1932, s. 1.; **Vakit**, 2 Mayıs 1932, s. 1.; Hakkı Tarık, “Sovyetleri Ziyaret: 4”, **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 5.

alanlarda Türkiye'ye karşı hiçbir memleketle kıyaslanmayacak derecede yardıma hazır olduğunu bildirmiştir.⁸⁶

İsmet Paşa da cevabi konuşmasında, ziyaret sayesinde Sovyet Rusya'nın iktisat ve kültür alanındaki gelişmelerini yakından gördüğünü, elde edilen başarıları sevinçle karşıladığını belirtmiştir. Sosyal ve siyasi rejim olarak farklı politikalar takip eden Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki dostluğun yürümeyeceğine inanan insanların olduğunu, fakat bu kişilerin hayal kırıklığına uğrayacağını, iki ülke ilişkilerinin giderek artacağını dile getirmiştir.⁸⁷

Böylece diğer devletlere de mesaj vermekten geri durmayan İsmet Paşa, konuşmasının devamında ilişkilerin sadece siyasi sahaya indirgenmemesi, iktisadi ve ticari münasebetlerin de artırılması gerektiğinin altını çizmiştir.⁸⁸ İki ülke yöneticilerinin ticari münasebetlerin gelişmesi konusunda hemfikir olmasına rağmen ikinci ve üçüncü derecedeki yetkililerin mesuliyeti nedeniyle ticari ilişkilerin istenilen seviyeye gelmediğinden bahsetmiştir. Bu engellerin ortadan kaldırılması halinde ticari ilişkilerin artacağını belirtmiştir.⁸⁹ Ticari ilişkilerin gelişmesi konusundaki samimiyetini göstermek için de Türkiye'nin ithal etmek zorunda kaldığı ürünleri Sovyet Rusya'dan temin edebilmesi halinde ilk tercihin Sovyetler olacağını, Sovyet Rusya'nın da Türkiye'ye karşı aynı his ve fikirle hareket edeceğinden şüphesinin bulunmadığını söylemiştir.⁹⁰

İsmet Paşa konuşmasının devamında "*Ben ve arkadaşlarım Sovyet Rusya ile Milliyetperver Türkiye arasındaki teşriki mesainin inkişafa mazhar olmasının her iki memleketin menfaati namına pek âlâ mümkün olduğu kanaatindeyiz*" sözleriyle yine iki ülkenin aradaki rejim farkına rağmen dost kalabileceğini dile getirmiştir. Türkiye'nin "Sovyetlere evet, Komünizme hayır" yönünde bir politikadan yana olduğuna vurgu yapmıştır. Resmî kabul

⁸⁶ **Akşam**, 4 Mayıs 1932, s. 3.; **Cumhuriyet**, 4 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 4 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 4 Mayıs 1932, s. 1, 5.; **Son Posta**, 4 Mayıs 1932, s. 11.; **Vakit**, 4 Mayıs 1932, s. 2.; Yunus Nadi, "Moskova Ticaret Odası'nda", **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 1.

⁸⁷ **Akşam**, 4 Mayıs 1932, s. 3.; **Cumhuriyet**, 4 Mayıs 1932, s. 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 4 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Milliyet**, 4 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 4 Mayıs 1932, s. 11.; **Vakit**, 4 Mayıs 1932, s. 2.

⁸⁸ **Akşam**, 4 Mayıs 1932, s. 3.; **Cumhuriyet**, 4 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 4 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Milliyet**, 4 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 4 Mayıs 1932, s. 11.; **Vakit**, 4 Mayıs 1932, s. 2.

⁸⁹ Mahmut Nedim, "Hakiki Dostluk; Açık Söylemeyi, Dürüst Yürümeyi Emreder", **Milliyet**, 10 Mayıs 1932, s. 1.

⁹⁰ Yunus Nadi, "Moskova Ticaret...", **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 1.

töreni bittikten sonra İsmet Paşa ve beraberindeki heyet önce konsere, ardından da yemeğe geçmiştir.⁹¹

İsmet Paşa 2 Mayıs günü Dinamo Stadi'nda şerefine tertip edilen spor şenliğine katılmıştır. Hariciye Komiseri Litvinov ile Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan'ın da hazır bulunduğu şenliklerde stat Türkçe "Hoş Geldiniz" yazılı büyük levhalarla süslenmiştir. İsmet Paşa ve beraberindekiler stadyumda bulunan 50 bin kişi tarafından coşkulu bir şekilde alkışlanmıştır. Şenlikler kapsamında bisiklet yarışları, pushball müsabakası ve futbol maçı düzenlenmiştir.⁹²

İsmet Paşa 3 Mayıs günü öğleye doğru kendi adına düzenlenen koşuyu izlemek için at yarışları meydanına gitmiştir. Yarışı, 1500 metrelik mesafeyi 1 dakika 56 saniye, 6 salisede geçen meşhur "Rüzgâr" isimli at kazanmış ve bu at kendisine hediye edilmiştir.⁹³

Yarışlardan sonra İsmet Paşa, Molotov ile ikinci toplantısını yaparken⁹⁴ Türk heyetinde yer alan birçok gazeteci, yazar ve mebus ise Alimler Yurdu'nda Türk misafirler ile Sovyet edebiyatçılarının birbirini tanıması amacıyla düzenlenen toplantıya katılmıştır. Toplantıda Maksim Gorki başta olmak üzere Sovyet edebiyat âleminin önemli şahısları da hazır bulunmuştur.⁹⁵

Türk yazarlarından oluşan başka bir grup Pervonaiski'nin "Meçhul Asker" isimindeki yeni piyesinin temsilinde hazır bulunmuş, Türk sanayi uzmanlarından oluşan bir grup da Petrol ve Şeker Enstitüsü'nü ziyaret etmiştir. Buradan Ağır Sanayi Komiserliği'ne geçilerek sanayi üretiminde yeni yöntemler ve gelişmeler konusunda bilgi alınmıştır. Bazı mebuslar, Analığın ve Çocukluğun Himayesi Enstitüsü ile Yabancılarla Kültür Münasebetleri Cemiyeti'ne gitmiştir. Cemiyet yetkilileriyle birlikte Maarif

⁹¹ **Akşam**, 4 Mayıs 1932, s. 3.; **Cumhuriyet**, 4 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 4 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Milliyet**, 4 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 4 Mayıs 1932, s. 11.; **Vakit**, 4 Mayıs 1932, s. 2.

⁹² **Akşam**, 3 Mayıs 1932, s. 2.; **Hakimiyeti Milliye**, 4 Mayıs 1932, s. 3.; **Milliyet**, 4 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 3 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 4 Mayıs 1932, s. 2.; Selim Ragıp, "Rusya'da Spor: Moskova ve Ukrayna Müsabakası", **Son Posta**, 11 Mayıs 1932, s. 6.

⁹³ **Akşam**, 4 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 5 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 5 Mayıs 1932, s. 1, 6.; **Vakit**, 5 Mayıs 1932, s. 2.

⁹⁴ **RGASPI**, 82-2-1328 / 125-138. Toplantıyla ilgili detaylı bilgi "Sovyet Yetkililerle Toplantıları" başlığı altında verilecektir.

⁹⁵ **Akşam**, 4 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 5 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 5 Mayıs 1932, s. 6.; **Vakit**, 5 Mayıs 1932, s. 2.

Komiserliği tarafından kontrol edilen birçok ilim ve pedagoji müessesesi gezilmiş, incelemeler yapılmıştır.⁹⁶

İsmet Paşa ve beraberindeki heyet akşamleyin seyahat programı çerçevesinde hususi bir trenle Leningrad'a hareket etmiştir. Hareket öncesi istasyon Türk ve Sovyet bayraklarıyla donatılmış, heyeti yolcu etmeye Sovyet Hükümeti erkânıyla birlikte yüzlerce Sovyet vatandaşı gelmiştir.⁹⁷

Leningrad Temasları

Türk heyetini taşıyan hususi tren, 4 Mayıs sabahı Leningrad'a gelmiştir. Heyeti hükümet yetkilileri, askeri yetkililer ve büyük bir halk kitlesi karşılamış, istasyon ile civarındaki sokakların hepsi Türk bayraklarıyla donatılmış, Türkçe "Hoş Geldiniz" cümleleri yazılı afişler her tarafa asılmıştır. İsmet Paşa karşılama töreni bittikten sonra yaptığı konuşmada, kendilerine gösterilen misafirperverlikten dolayı teşekkürlerini sunmuş; Sovyetlerin en önemli sanayi ve kültür bölgesi olan Leningrad'da olmaktan mutlu olduğunu söylemiştir. Daha sonra da ikametgâhları için ayrılan otele geçmiştir.⁹⁸

Kısa bir dinlenmeden sonra İsmet Paşa, Tevfik Rüştü Bey ve birkaç mebusla birlikte Smolny Enstitüsü binasında bulunan Leningrad Bölgesi Sovyet Başkanlığı'nı ziyaret etmiştir. İsmet Paşa burada şehrin iktisat ve belediyeçilik alanındaki hizmetleri hakkında bilgi almış, nahiye ve cemaat teşkilatına ait haritayı incelemiş, Smolny Enstitüsü'nde Lenin tarafından kullanılan odaları gezmiştir. Bu sırada Türk heyetinin bazı üyeleri Ermitaje Galerisi'ndeki tabloları ve İnkılap Müzesi'ni ziyaret etmiştir. Üçüncü bir grup ise Leningrad'daki fabrikalarda incelemelerde bulunmuştur. Daha sonra heyette bulunan herkes Leningrad Bilimler Akademisi'ne geçmiş, akademinin tarihi ve yaptığı çalışmalar hakkında bilgi almıştır. Akademi ziyaretinden sonra Türk heyeti şereflerine verilen temsilde ve balet dansında hazır bulunmak üzere Leningrad Operası'na gitmiştir.⁹⁹

⁹⁶ **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 4.; **Milliyet**, 5 Mayıs 1932, s. 6.; **Vakit**, 5 Mayıs 1932, s. 2.

⁹⁷ **Akşam**, 4 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 5 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 5 Mayıs 1932, s. 1.; **Son Posta**, 3 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 3 Mayıs 1932, s. 1.

⁹⁸ **Akşam**, 4 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 1, 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 6 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 5 Mayıs 1932, s. 6.; **Son Posta**, 5 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 5 Mayıs 1932, s. 2.

⁹⁹ **Akşam**, 5 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 6 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 5 Mayıs 1932, s. 6.; **Son Posta**, 5 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 5 Mayıs 1932, s. 2.

5 Mayıs sabahı Türk heyetindeki bazı uzmanlar ve gazetecilerden oluşan bir grup Karasnaia İmalathanesi'ni ziyaret etmiş ve telefon aletlerinin imali hakkında malûmat almıştır. Ziyaret esnasında kendilerine cihazlardan biri hediye edilmiştir.¹⁰⁰ İsmet Paşa başta olmak üzere Türk misafirlerin çoğu da Lenin Ziraat Akademisi'ni ziyaret etmişlerdir. Akademinin teşkilatı ve tarihçesi hakkında bilgi alınmış, dünyanın farklı yerlerinde yetişen bitki çeşitlerinin yer aldığı sergi gezilmiştir. Türk heyeti özellikle Sovyet Rusya dışından getirilen bitkilerin yetiştirilmesine dair tecrübelerle karşı büyük bir alâka göstermiştir. İsmet Paşa, akademi üyelerinden Vavilov'a Türkiye'ye dönünce Lenin Akademisi'nde çalışmak üzere Türk uzmanları göndermeye çalışacağını beyan etmiştir. Akademi ziyaretinden sonra misafirler şerefine bir öğle yemeği verilmiştir.¹⁰¹

Öğleden sonra Türk heyeti; türbinler imal eden Elektrosila Fabrikası'nı, Letskoe Selo bölgesindeki eskiden Çarların kullandığı şimdi ise müze haline getirilen sarayları, Lomonosov Porselen Fabrikası'nı ve mahalli müzeyi gezmiştir. Akşamüzeri de Leningrad Sovyet Heyeti tarafından İsmet Paşa'yla Türk heyetinin şerefine verilen akşam yemeğine geçilmiştir.¹⁰² Yemek esnasında bir konuşma yapan Leningrad Sovyet Reisi Kadatzki, Türk misafirlerin Leningrad'a gelmesi sebebiyle duyduğu memnuniyeti dile getirmiş, bu ziyaretin iki dost milletin kültür ve iktisadi münasebetlerinin gelişmesine katkı sağlayacağını ifade etmiştir.¹⁰³

İsmet Paşa bu nutka verdiği cevapta, Milliyetperver Türkiye ile Sovyet Rusya arasında 12 yıldan beri devam eden dostluğun bugün de her iki milletin müşterek menfaatlerine, kendi sahalarında gelişmelerine uygun olarak devam ettiğini ifade etmiştir. Leningrad'da yaptığı incelemeler neticesinde bir kez daha Sovyet uzmanların sanat ve ilme verdikleri büyük önemi gözlemlediğinden, Sovyetlerin kendi âlimleri ve ilim müesseseleriyle iftihar etmekte haklı olduğundan bahsetmiştir. Konuşmasının devamında,

“Milliyetperver Türkiye ile Bolşevik Rusya arasındaki dostluk sırlarının ağızından işitilmesini istiyorum; bu sır çok basittir ve on iki seneden beri olduğu gibi bugün de müteakbil itimat üzerine

¹⁰⁰ **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Vakit**, 7 Mayıs 1932, s. 2.

¹⁰¹ **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Son Posta**, 7 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 7 Mayıs 1932, s. 2.

¹⁰² **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Vakit**, 7 Mayıs 1932, s. 2.

¹⁰³ **Akşam**, 8 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 8 Mayıs 1932, s. 6.; **Hakimiyeti Milliye**, 9 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 8 Mayıs 1932, s. 2.; **Son Posta**, 8 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 2.

müesses bulunmaktadır. Bizler birbirimizin iyiliğini istiyoruz bilmükabele her iki taraf dost ve komşu memleketlerimizde yaptığımız şeyleri, iyi buluyoruz. Dostluğu şekillerin ahengi üzerine tesis etmek istemek sathî bir düşüncedir. Dostluklar ancak menfaat birlikleri ve mütekabil itimat üzerinde teessüs edebilir. Bizim dostluğumuz bunun en iyi bir misalidir. Türkiye'ye döndüğüm vakit eğer bir ecnebi gelir de bana milliyetperver İsmet Paşaya Sovyet Rusya'nın faaliyeti hakkında ne düşündüğümü soracak olursa ona şu suretle cevap vereceğim: Sovyetlerde tatbik edilen rejim bizimki değildir. Fakat bu beni bu rejimin en mahirane ve en muvafık bir tarzda tatbik edilmiş olduğunu takdir etmekten men edemez"¹⁰⁴

diyerek yine Türkiye'nin "Sovyetlere evet, Komünizme hayır" taraftarı olduğuna, iki ülke arasındaki rejim farkına, dostluğun güven ve karşılıklı menfaat birliği üzerine kurulduğuna vurgu yapmıştır. Ayrıca iki ülkenin farklı yönetim şekillerini benimsemesinin birbirinin yaptığı uygulamaları takdir etmekten alıkoymayacağına da değinmiştir.

Leningrad Dönüşü Moskova Temasları

Leningrad temaslarını tamamlayan Başvekil İsmet Paşa ve refakatindeki heyet, 6 Mayıs sabahı Leningrad'dan Moskova'ya dönüş için hareket etmiştir. Türk heyetini istasyonda Litvinov başta olmak üzere Hariciye Komiserliği erkânıyla Türk elçiliği memurları karşılamıştır.¹⁰⁵ İsmet Paşa bugünü Stalin başta olmak üzere Sovyet yöneticileriyle toplantıya ayırmıştır.¹⁰⁶ Türk mebus, yazar ve gazetecilerden oluşan bir grup da mahkûmların işçi olarak çalıştırıldığı hapisanelerin yer aldığı Bolshevo Nahiyesi'ni ziyaret etmiş ve burada çeşitli incelemelerde bulunmuştur.¹⁰⁷

7 Mayıs günü Türk heyetinden bir grup, Sovyet Rusya'nın İktisadi Devlet Plânları Başkanlığı'nı ziyaret etmiş ve kendilerine Sovyet millî iktisat politikasının genel prensipleri hakkında izahat verilmiştir. Heyet buradaki temasları bitince Lenin, Marks ve Engels Enstitüsü'ne giderek incelemelerde bulunmuştur. Türk yazarlardan oluşan bir kabile, İnkılap Müzesi ile

¹⁰⁴ **Akşam**, 8 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 8 Mayıs 1932, s. 6.; **Hakimiyeti Milliye**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; **Milliyet**, 8 Mayıs 1932, s. 2.; 9 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 8 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 2.

¹⁰⁵ **Akşam**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Hakimiyeti Milliye**, 7-8 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Son Posta**, 7 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 7 Mayıs 1932, s. 2.

¹⁰⁶ **BCA**, 30-10-00-00 / 248-677-8.; İnönü, **a.g.e.**, s. 245. Toplantıyla ilgili ayrıntılı bilgi, "Sovyet Yetkilerle Toplantıları" başlığı altında verilecektir.

¹⁰⁷ **Akşam**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Hakimiyeti Milliye**, 7-8 Mayıs 1932, s. 1.; **Son Posta**, 7 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 7 Mayıs 1932, s. 2.

Ecnebilerle Kültür Münasebet Cemiyeti'ni ziyaret etmiştir. Cemiyet başkanı, Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki kültür münasebetleri için özel bir kurumun kurulması gerektiğini söylemiş ve bu fikir Türk yazarlar tarafından olumlu karşılanmıştır. Bu sırada sanayicilerden oluşan bir grup Lubertzi Ziraat Makineleri Fabrikasını gezmiştir. Öğleden sonra Türk misafirler, Sovyet Rusya'ya geliş ve ikametlerini gösteren, kısmen sesli olan bir film izlemişlerdir.¹⁰⁸ İsmet Paşa ise Sovyet yetkililerle son toplantısını yapmış,¹⁰⁹ akşama doğru da kendisi şerefine verilen Otello operasında hazır bulunmuştur. Sovyet Hariciye Komiseri Litvinov, Harbiye Komiseri Vorosilov ve Komiserler Heyeti Reisi Molotov'un da katıldığı gösteriyi İsmet Paşa, Sovyet Rusya Lideri Stalin'le birlikte aynı locada izlemiştir.¹¹⁰

3- Sovyet Yetkilerle Toplantıları

İsmet Paşa ile Sovyet yetkililer arasındaki ilk toplantı, 28 Nisan 1932 tarihinde Moskova'da yapılmıştır. Toplantıda İsmet Paşa'ya Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey ile Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey eşlik etmiş, karşı tarafta ise Komiserler Heyeti Reisi Molotov, Hariciye Komiseri Litvinov, Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan ile Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Suriç yer almıştır.¹¹¹

Karşılıklı nezaket cümlelerinden sonra ilk sözü alan Molotov, İsmet Paşa'ya Sovyet Rusya'da ekonomi, inşaat ve toplumsal hayat gibi alanlardan hangisi üzerinde inceleme yapmak istediğini sormuştur. İsmet Paşa da tekstil endüstrisi, şeker endüstrisi ve halk eğitimi gibi farklı alanlarda çalışan büyük bir uzman ekiple geldiğini, bu nedenle belli bir alandan ziyade birçok alanda inceleme yapmak istediğini söylemiştir. Moskova'da ilk bakışta göze çarpan canlılık ve hareketliliği muazzam ve şaşırtıcı bulduğunu da sözlerine eklemiştir.¹¹²

Bunun üzerine Molotov, ülkedeki değişim sürecinin devam ettiğini, ekonominin farklı alanlarında büyümenin sürdüğünü ve büyüme esnasında

¹⁰⁸ **Cumhuriyet**, 10 Mayıs 1932, s. 3.; **Milliyet**, 10 Mayıs 1932, s. 6.; **Vakit**, 10 Mayıs 1932, s. 2. Söz konusu film İstanbul Sovyet Konsolosluğu tarafından "İsmet Paşa Rusya'da Ne Gördü" ismi altında sinemalarda gösterilmek istenmiş ve bunun için İstanbul Film Kontrol Heyeti'ne müracaatta bulunulmuştur. Lakin heyet yaptığı toplantıda, filmin asıl amacının komünizmi övmek olduğunu belirtmiş ve bu nedenle yayınlanmasını uygun bulmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BCA**, 30-10-00-00 / 146-43-19.

¹⁰⁹ İnönü, **a.g.e.**, s. 248-249.; Toplantıyla ilgili ayrıntılı bilgi "Sovyet Yetkilerle Toplantıları" başlığı altında verilecektir.

¹¹⁰ **Cumhuriyet**, 10 Mayıs 1932, s. 3.; **Milliyet**, 10 Mayıs 1932, s. 6.; **Vakit**, 10 Mayıs 1932, s. 2.

¹¹¹ **RGASPI**, 82-2-1328 / 123.

¹¹² **RGASPI**, 82-2-1328 / 123.

yeni görevlerin kendilerini beklediğini ifade etmiştir. Daha sonra da İsmet Paşa'ya hangi bölgeleri ziyaret etmek istediğini sormuştur. Bu konuda İsmet Paşa, yeterince fikri olmadığını ve bir tavsiyede bulunmasını isteyince Molotov, Leningrad'ın ziyaret edilmesini önermiş ve İsmet Paşa da bu öneriyi kabul etmiştir.¹¹³

Daha sonra İsmet Paşa; *Sovyet Rusya ziyaretimi iki ülkeyi ilgilendiren ve uluslararası alanla da ilgisi olan önemli meseleler hakkında görüş alışverişi için değerlendirmek isterim. Bu meseleler hakkında bütünüyle açık konuşacağım. Bu tür buluşmalar her iki tarafın da tüm mevcut sorunlar hakkında en içten ve açık şekilde konuşabilmesi için iyi fırsatlar*"¹¹⁴ diyerek, Sovyet Rusya'ya yaptığı seyahat vesilesiyle iki ülkeyi ilgilendiren meseleleri açık bir şekilde masaya yatıracağının altını çizmiştir.

Buna karşılık Molotov, her şeyin açık bir şekilde konuşulmasını desteklediğini, her iki tarafın içtenlik konusunda çaba göstermesinin meselelerin detaylı tartışılması ve sonuca varılması yolunda önemli olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine İsmet Paşa, ısrarla, bahsettiği konuların ele alınacağı görüşmede ikincil kişilerin yer almamasını, öte yandan Tevfik Rüştü Bey'in bulunmasını rica etmiştir.¹¹⁵ Molotov'un bu isteği kabul etmesiyle ilk toplantı bu şekilde sona ermiştir.

İsmet Paşa'nın Sovyet yetkililerle ikinci toplantısı 3 Mayıs günü gerçekleşmiştir. İsmet Paşa sözlerine yüz yüze konuşma imkânı bulduğu için duyduğu memnuniyeti dile getirerek başlamış, Leningrad'dan dönüşte yeniden görüşmeyi ve ekonomik meselelerde somut sonuçlara varmayı umduğunu bildirmiştir. Lakin şu anda mahrem ve dostane biçimde tamamen farklı bir konu olan karşılıklı propaganda konusunu masaya yatırmak istediğini ifade etmiştir.¹¹⁶

Molotov'un "Buyurun" demesi üzerine İsmet Paşa, Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan'ın iki yıl önce Ankara'ya geldiğinde Türkiye'de bulunan bazı Rus milliyetçilerin Sovyet karşıtı propagandasından yakındığından, kendisinin Karahan'a gerekeni yapmak konusunda söz verdiğiinden ve sözünü tutarak bu istenmeyen unsurların Türkiye'den uzaklaştırıldığından bahsetmiştir. Şu an itibarıyla Türk Hükümeti'nin Sovyet karşıtı propagandaya izin vermekle veya bu propagandanın gizli biçimlerini korumakla itham edilemeyeceğinin altını çizmiştir. Eğer Molotov bu

¹¹³ RGASPI, 82-2-1328 / 124.

¹¹⁴ RGASPI, 82-2-1328 / 124.

¹¹⁵ RGASPI, 82-2-1328 / 124.

¹¹⁶ RGASPI, 82-2-1328 / 125.

olguların aksine yönelik bir bilgiye sahipse bunu açıklamasını ve kendisinin bu konuda gerekli tüm önlemleri almaya hazır olduğunu bildirmiştir.¹¹⁷

İsmet Paşa, konuşmasının devamında, Sovyet iç politikasında Türkiye karşıtı herhangi bir propaganda olmadığına, lakin kendisini en çok rahatsız eden hususun gizli propagandalar olduğuna dikkat çekmiştir. Buna örnek olarak da Mustafa Kemal Paşa'ya, kendisine ve CHF'ye yönelik ağır eleştirilerde bulunan ve komünist propaganda yapan gizli yayınları göstermiştir. Yurtdışında basılan bu yayınlardaki Türkiye karşıtı propagandaların kötü bir izlenime yol açtığını, devletler, liderler ve parti örgütleri üzerinde son derece olumsuz psikolojik sonuçlar doğurduğunu dile getirmiştir.¹¹⁸

İsmet Paşa, yaşanan sıkıntı konusunda Molotov'un kendisini anlayacağını söyledikten sonra ne Mustafa Kemal Paşa ne de kendisinin söz konusu propagandaların Moskova'dan geldiğine inanma eğiliminde olmadığını dile getirmiş; ama Sovyetlerin ortaya konan meselelerle ilgili büyük bir etkiye sahip olduğunun da bir gerçek olduğunu belirtmiştir. *"Bu psikolojik durum iyileştirilir ve bu zararlı faaliyet likide edilirse iki ülke arasındaki ilişkiler bakımından olağanüstü iyi sonuçlar elde edilebilir"*¹¹⁹ diyerek, bu konuda Molotov'un dikkatini çekmiştir. Komünist propagandaların kaynağı Sovyet Hükümeti olmasa da en azından Sovyet yönetiminin Türkiye'ye zarar veren bu propagandaları engellemesi halinde iki ülke ilişkilerinin daha da gelişeceğini net bir şekilde ifade etmiştir.

Molotov da yanıt olarak, Sovyet Rusya'da devlet faaliyetiyle parti faaliyetinin birbirinden katı biçimde ayrıldığını ve bu ayrımın tutarlı biçimde yürütüldüğünü söylemiştir. İsmet Paşa veya Mustafa Kemal Paşa'nın Türk basın organlarında Sovyet Rusya'ya karşı yapılan eleştirilerin sorumluluğunu üzerine alamayacağı gibi kendilerinin de böyle bir sorumluluğu, Türk politikasının liderlerine yükleme eğiliminde olmadığına vurgu yapmıştır.¹²⁰ Kendi kurum ve örgütlerinin gizli veya açık bir biçimde Türk yönetimine ya da liderliğine karşı yapılan olumsuz propagandanın bir parçası olmadığını ve bu konuda herhangi bir kanıt rastlanmadığının altını çizmiştir. Türkiye'ye karşı yapılan yayınların kötü izlenimlerini ortadan kaldırmanın en iyi yolunun şu an olduğu gibi buluşmalar ve ziyaretler olduğunu belirtmiştir.¹²¹

¹¹⁷ RGASPI, 82-2-1328 / 125.

¹¹⁸ RGASPI, 82-2-1328 / 125-126.

¹¹⁹ RGASPI, 82-2-1328 / 126.

¹²⁰ RGASPI, 82-2-1328 / 126-127.

¹²¹ RGASPI, 82-2-1328 / 127.; BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.

Bunun üzerine İsmet Paşa, bu konuda hemfikir olduğunu, Türkiye ile Sovyet Rusya'nın iki samimi dost olduğunu, böyle kalmaya devam etmek istediğini ve dostluğa zarar vermeye yönelik girişimlere boyun eğmeyeceğini dile getirmiştir. Kendisinin Moskova'ya bu tür meseleleri gündeme getirme emriyle geldiğini, ancak Sovyet yetkilileriyle yaptığı temaslar neticesinde iki tarafın liderleri arasındaki derin ve kararlı dostluğa şahit olduğunu ifade etmiştir. Türk-Sovyet ilişkilerinde istenmeyen olayların liderlerin iradesi ve bilgisi dışında gerçekleştiğinden emin olduğuna vurgu yapmıştır.¹²²

Molotov ise bu bakış açısını sadece kendisinin değil tüm Sovyet liderlerinin paylaştığını, Devlet Başkanı Kalinin'in kendi dairesindeki davette ifade ettiği gibi Türk-Sovyet dostluğunun sağlam temellere dayandığını belirtmiştir. Son zamanlarda bu sağlamlığı herkesin önünde vurgulamaya çalıştığını, bu çabanın Sovyet Rusya'daki geniş kitlelerin ruh haliyle uyumlu olduğuna sayısız kere şahit olduğunun altını çizmiştir.¹²³

İsmet Paşa da milliyetçilik ve komünizm arasındaki bütün teorik çelişkilere rağmen, Milliyetçi Türkiye ile Bolşevik Rusya'nın dayanışma halinde kalacağını söylemiştir. Eğer Türkiye'de milliyetçi rejime karşı komünist eğilimler ortaya çıkarsa Sovyet Rusya'nın teorik akrabalığına rağmen bu eğilimleri kınamasını ve desteklemekten kaçınmasını istemiştir. Tam tersi durumun Türkiye için de geçerli olduğuna işaret etmiştir.¹²⁴ Molotov ise Türk milliyetçilerinin komünizmin prensipleri hakkında, Sovyet komünistlerinin de milliyetçilik meselesi hakkında belirli fikirlere sahip olduğunu ve her iki tarafın kendi ilkelerini korumaları gerektiğinden bahsetmiştir. Ancak ikili ilişkilerin geliştirilmesi ve her iki devletin hayati çıkarlarını ön plana alması konusunun çok daha önemli olduğunu ifade etmiştir.¹²⁵

İç güvenlikle alakalı konuşma bittikten sonra Molotov sözü Sovyet Rusya'nın son zamanlarda uluslararası ilişkilerde takip ettiği saldırmazlık paktına getirmiştir. Saldırmazlık paktı kapsamında Fransa'yla ilişkilere özel bir önem verildiğini, sınır komşusu olmamasına rağmen Fransa'ya saldırmazlık paktı imzalanması konusunda teklif sunulduğundan bahsetmiştir. Daha sonra da Sovyetlerin dostu olarak gördüğü ülkelerin özellikle de Türkiye'nin Fransa'yla olan ilişkilerini merak ettiğini dile getirmiştir.¹²⁶

¹²² RGASPI, 82-2-1328 / 128.

¹²³ RGASPI, 82-2-1328 / 129.

¹²⁴ RGASPI, 82-2-1328 / 129.

¹²⁵ RGASPI, 82-2-1328 / 130.

¹²⁶ RGASPI, 82-2-1328 / 131-132.

Bunun üzerine İsmet Paşa, Türkiye'nin son yıllarda Fransa ile diğer ülkelere nazaran daha fazla gerilim yaşadığını, görüş ayrılığının adım adım büyüdüğünü ve bilinen bir doruk noktasına ulaştıktan sonra azalmaya başladığını veya en azından kendisinin böyle düşündüğünü söylemiştir. Görüş ayrılıklarının nedeni olarak sınır gerilimi, Osmanlı Devleti'nden kalan borçlar meselesi, Türkiye'nin Sovyet Rusya ile Batılı komşuları arasındaki anlaşmazlıklarda Sovyetleri desteklemesi, Fransa'nın Türkiye'yi kendisinden finansal yardım istemeye mecbur bırakmak istemesi gibi sorunları göstermiştir. Fransa'nın, Türkiye'nin söz konusu meselelerde geri adım atmayacağını ve ekonomik yardımı en uygun şartlarda kabul edebileceği gerçeğini gördükten sonra ikili ilişkilerin iyileşmeye başladığını ifade etmiştir.¹²⁷

Molotov, İsmet Paşa'ya yaptığı samimi açıklama dolayısıyla teşekkür ettikten sonra iki dost ülkenin önemli meseleler hakkında her zaman açıklık politikası takip etmesinin önemine dikkat çekmiştir.¹²⁸ Fransa konusu bittikten sonra İsmet Paşa sözü Milletler Cemiyeti'ne getirmiştir. Bu konuda her iki tarafın birbirinin yaklaşımından haberdar olduğunu söyledikten sonra, *“Milletler Cemiyeti hakkında alınacak karar daha önce Sovyet Rusya ile Türkiye arasında varılmış anlaşmanın tamamen ruhuna uygun bir çizgide ve en önemlisi temel uluslararası meselelere bakıştaki ortaklığın değişmediği, tam tersine güçlendiği inancıyla alınacaktır. Türkiye nereye giderse gitsin Sovyet dostluğunu da yanında götürecektir”*¹²⁹ diyerek, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olmak istediğinin ve üyeliğin Sovyet Rusya ile Türkiye arasında yapılan anlaşmanın ruhuna uygun ve uluslararası meselelere bakıştaki ortaklığı güçlendirecek bir çizgide olacağını altını çizmiştir.

Toplantının sonunda pratik meseleler üzerinde daha detaylı bir görüşmenin Leningrad dönüşü yapılmasına ve Türkiye'nin beklentisinin yüksek olduğu kredi meselesinin de orada konuşulmasına karar verilmiştir.¹³⁰

Böylece karşılıklı propaganda konusunun ele alındığı, Türkiye'nin iç güvenliğiyle alakalı yaşadığı sıkıntıdan ve bunun önlenmesi için atılacak adımlardan bahsettiği, Milletler Cemiyeti'ne üyelik konusunu gündeme getirdiği ikinci toplantıda, İsmet Paşa, Türkiye'nin “Sovyetlere evet, Komünizme hayır” politikasına taraftar olduğunu net bir şekilde ifade etmiştir. Türkiye'nin Sovyet Rusya'yla samimi bir dost olduğun ve böyle

¹²⁷ RGASPI, 82-2-1328 / 132-133.

¹²⁸ RGASPI, 82-2-1328 / 133.

¹²⁹ RGASPI, 82-2-1328 / 135.; BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.

¹³⁰ RGASPI, 82-2-1328 / 138.

kalmaya devam etmek istediğini belirtmiştir. Molotov'un da Türk-Sovyet dostluğunun güçlenmesi konusunda kendisiyle hem fikir olduğunu gözlemlemiştir.

İsmet Paşa, Sovyet yetkililerle üçüncü toplantısını Leningrad ziyareti sonrası yani 6 Mayıs 1932 tarihinde gerçekleştirmiştir. Sovyet Rusya lideri Stalin'in de hazır bulunduğu görüşmelerde İsmet Paşa'ya Tevfik Rüştü ve Hüseyin Ragıp Bey eşlik etmiş, karşı tarafta ise Devlet Başkanı Kalinin, Komiserler Heyeti Reisi Molotov, Hariciye Komiseri Litvinov, Ankara Büyükelçisi Suriç ve birkaç Sovyet vekil yer almıştır.¹³¹

Kremlin Sarayı'nda yapılan görüşmede; iki ülke arasındaki ticari münasebetler, Türkiye'ye yapılacak iktisadi yardım ve kredi meselesi ele alınmıştır.¹³² Ticari meseleler konusunda Kalinin, ticaretin düzgün işlememesi konusunu dile getirmiş ve önceki eksik muameleler konusunda serzenişte bulunmuştur.¹³³

Sovyet yöneticiler, iktisadi yardım konusunda ise somut ve eyleme dayanan bir teklif beklediklerine, bir kardeş gibi her türlü yardımı yapmak istediklerine vurgu yapmıştır. Ayrıca Stalin, şimdilik imkânların kısıtlı olması nedeniyle samimiyetin ve dostluğun bir göstergesi olarak fabrika ürünlerinden birer numune olarak 5 tanket, 2 tank, 2 kamyon, 1 otobüs, 10 traktör ve 1 ziraat grubu hediye edebileceğini söylemiş ve başka ne yapabileceğini sormuştur.¹³⁴

Bunun üzerine İsmet Paşa, savaş malzemesi, dokuma ve diğer ihtiyaçlar için alınacak fabrika makineleri için 8 milyon dolarlık (yaklaşık 16 milyon lira) bir krediye ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.¹³⁵ İstenilen kredi miktarını imkânları çerçevesinde uygun bulan ve bunun için faiz talebinde bulunmayan Sovyet yöneticiler, kredinin 20 sene boyunca senelik taksitlerle ürün şeklinde geri ödenmesini de kabul etmişlerdir.¹³⁶ Stalin, para bakımından yardım edecek halde olmadıklarını ama 3 sene sonra daha zengin olacaklarını da söylemiştir.¹³⁷ Nihayetinde ekonomik konuların ele alındığı üçüncü toplantı, Türkiye'de sanayi tesislerinin finansmanında kullanılacak olan kredinin alınmasıyla olumlu bir şekilde sonuçlanmıştır.

¹³¹ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.; İnönü, a.g.e., s. 245.

¹³² İnönü, a.g.e., s. 246.

¹³³ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.

¹³⁴ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.

¹³⁵ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.

¹³⁶ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.; İnönü, a.g.e., s. 246-247.

¹³⁷ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.

Dördüncü toplantı, aynı gün Sovyet Rusya Lideri Stalin'in evinde olmuştur. Tevfik Rüştü Bey, Hüseyin Ragıp Bey, Molotov, Litvinov ve Suriç'in hazır bulunduğu görüşmede Türkiye'nin Batı dünyasıyla ilişkileri ele alınmıştır.¹³⁸ İsmet Paşa, toplantı esnasında Türkiye'nin Yunanlılarla olan münasebetlerini anlatmış ve sözü Balkan Paktı'na getirmiştir. Balkan Paktı konusunda,

“Balkanlarda bir pakt yapmayı düşündük. Bunun için toplantılar yaptık. Balkan devletleriyle bir pakt etrafında toplanarak, Balkan dışı devletlerle münasebetler bakımından, bu bölgeyi kendi ölçümüzde bir emniyete kavuşturmak için müşterek çalışmanın faydası olacaktır. Bu tertipte, bizim Rusya ile olan münasebetlerimiz daima mahfuz tutulacaktır. Bizim iştirakimiz bulunan Balkan Paktının Rusya aleyhine işlemesi ihtimali ihtirazi kayda bağlanacaktır”

şeklinde ifadeler kullanarak, Sovyet yetkililerin bu konudaki kaygılarını gidermeyi amaçlamıştır. Nihayetinde Türkiye'nin Balkan Paktı kurulması yönündeki çalışmalarına Suriç'in itirazına rağmen Stalin'in destek vermesi İsmet Paşa'yı rahatlatmıştır.¹³⁹ Böylece dördüncü toplantı iki ülkenin dış politika konusunda birbirine duyduğu güvenin pekişmesiyle sona ermiştir. Suriç'in, hükümeti adına Balkan Paktı'nın gerçekleşmesi yönündeki çalışmaları engellemesinin önüne geçilmiştir.

Beşinci görüşme, 7 Mayıs günü Kremlin Sarayı'nda gerçekleşmiştir. Devlet Başkanı Kalinin de bulunduğu bu görüşme resmîyetten çıkarak sohbet şeklinde ilerlemiştir. Stalin, İsmet Paşa'ya Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasıyla ilgili sorular sormuştur. İsmet Paşa kendisine münasip bir zamanda detaylı bilgi vereceğini söyleyerek bu konuda herhangi bir münakaşaya girmek istememiştir. Stalin'in kendi anılarından, Lenin'den ve Troçki'den bahsettiği; İngiltere'nin dünya hâkimiyeti peşinde koşmasını eleştirdiği görüşme bu şekilde son bulmuştur.¹⁴⁰

4- Heyetin Sovyet Rusya'dan Ayrılması

İsmet Paşa ve beraberindeki heyet, 7 Mayıs gecesi Moskova'dan Sivastopol'a hareket etmek için tren istasyonuna gelmiştir. Çiçekler ve Türk-Sovyet bayraklarıyla donatılmış istasyonda Türk heyetini uğurlamak üzere Komiserler Heyeti Reisi Molotov, Hariciye Komiser Yardımcıları Krestinsky ve Karahan başta olmak üzere üst düzey Sovyet yetkilileri, yabancı ülke elçileri ve basın temsilcileri istasyonda hazır bulunmuştur. Nihayetinde tren, saat 24:00'te Türk Millî Marşı eşliğinde hareket etmiş;

¹³⁸ İnönü, a.g.e., s. 247-248.

¹³⁹ İnönü, a.g.e., s.247-248.

¹⁴⁰ İnönü, a.g.e., s.248-249.

Türk heyetine yolculuk esnasında Hariciye Komiseri Litvinov, Ankara Büyükelçisi Suriç, Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey, Sovyet Hariciye Halk Komiserliği ile Tas Ajansı yetkilileri refakat etmişlerdir.¹⁴¹

Türk heyetini taşıyan tren, 9 Mayıs sabahı Sivastopol'e gelmiştir. İsmet Paşa beraberindeki heyetle birlikte ilk önce kısa bir şehir gezintisi yapmış, daha sonra da Sovyet Rusya Karadeniz Filosu Kumandanı tarafından verilen öğle yemeğine katılmıştır. Karşılıklı konuşmaların yapıldığı yemekte, iki milleti birbirine düşman eden eski rejimler yıkıldıktan sonra dostluk ilişkilerinin başladığından ve bunun giderek geliştiğinden bahsedilmiştir. İsmet Paşa vapura binmeden önce yaptığı veda konuşmasında, "*Türkiye'den Sovyet Rusya'ya muhabbet getirmiştım, şimdi de Sovyet Rusya'dan Türkiye'ye muhabbet götürüyorum*" demiştir.¹⁴²

Saat 16:00'da Gruzia Vapuru'na binen İsmet Paşa ve beraberindeki heyet Türkiye'ye doğru yol alırken Sovyetlerin Karadeniz filosuna mensup bir dretnot, üç kruvazör, üç torpido, altı tayyare ve altı avcı motoru açık denize kadar vapura eşlik etmiştir. İsmet Paşa, vapurdan, kendilerine gösterilen misafirperverlikten dolayı Sovyet Hükümeti yetkililerine bir teşekkür telgrafı çekmiştir.¹⁴³

Gruzia Vapuru, 10 Mayıs günü saat 14:30'da İstanbul'a gelmiş ve İsmet Paşa burada yetkililer başta olmak üzere büyük bir kalabalık tarafından karşılanmıştır. Vapurdan indikten sonra dinlenmek için Dolmabahçe Sarayı'na geçen İsmet Paşa, akşamleyin seyahat esnasında kendisine refakat eden Sovyet askeri heyeti şerefine Pera Palas'ta bir ziyafet vermiştir. Seyahat ile ilgili kendisine soru soran gazetecilere "*Seyahatimden pek memnunum. Sovyet Rusya'ya dostluk götürmüştüm. Sovyet Rusya'dan dostluk getiriyorum. Benim için ne büyük zevk*"¹⁴⁴ diyerek, seyahatin neticeleri hakkında detaya girmemiştir.

5- Seyahatin Neticeleri

Başvekil İsmet Paşa'nın Sovyet Rusya seyahatinin neticelerine dair ilk bilgiyi Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, Moskova'da gazetecilerle yaptığı

¹⁴¹ **Akşam**, 8 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; **Milliyet**, 9 Mayıs 1932, s. 6.; **Son Posta**, 8 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 2.

¹⁴² **Akşam**, 11 Mayıs 1932, s. 2.; **Hakimiyeti Milliye**, 12 Mayıs 1932, s. 5.; **Milliyet**, 11 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 11 Mayıs 1932, s. 1.; **Vakit**, 11 Mayıs 1932, s. 6.

¹⁴³ **Akşam**, 10 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 11 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 11 Mayıs 1932, s. 1.

¹⁴⁴ **Akşam**, 11 Mayıs 1932, s. 1, 2.; **Cumhuriyet**, 11 Mayıs 1932, s. 1, 6.; **Hakimiyeti Milliye**, 11 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 11 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 11 Mayıs 1932, s. 1.; **Vakit**, 11 Mayıs 1932, s. 1, 6.

görüşme esnasında vermiştir. Yaptığı açıklamada Sovyet yetkililerle yapılan görüşmelerde gizli bir şey konuşulmadığından, temasların devam edeceğinden ve Milletler Cemiyeti konusunda kürsü pazarlığı yapılmadığından bahsetmiştir. 12 yıldır kimseden borç almayan Türkiye'nin bu politikasına devam edeceğini, Sovyetlerin verdiği kredinin miktarını Türkiye'nin tespit ettiğini söylemiştir. Türkiye'nin Yunanistan ve Bulgaristan ile bir blok teşkil edeceği şeklindeki haberlerin gerçek olmadığını belirtmiş ve Sovyetlere Türk heyetine gösterdiği samimiyet dolayısıyla teşekkürlerini sunmuştur.¹⁴⁵

Tass Ajansı da İsmet Paşa'nın Sovyet Rusya seyahatiyle ilgili yayınladığı resmî bildiriye, İsmet Paşa ve Tevfik Rüştü Bey'in Sovyet Rusya'da ikametleri esnasında Sovyet liderleriyle birçok görüşme yaptıklarını açıklamıştır. Görüşmelerin dostluk havası içerisinde geçtiğine ve iki memleketi alakadar eden birçok meselenin samimi bir şekilde ele alındığına vurgu yapmıştır. Şimdiye kadar takip edilmiş olan iş birliğinin bir kez daha teyit edildiğini, ilişkilerin sadece barışı korumak için değil aynı zamanda barışı genişletmek için de sürdürüleceğini söylemiştir. Görüşmelerde, iki ülke arasında iktisadi ve fikri ilişkilerin geliştirilmesinin arzu edildiğinden bahsetmiştir. Seyahat esnasında Türk misafirlerin Sovyet Rusya'nın iktisat, bayındırlık ve ilim sahasındaki faaliyetlerini yakından gördüğünü, bu alanlarda iş birliği yapılması yönünde prensip olarak anlaşmaya varıldığını söylemiştir. Bu maksatla, modern cihazlar satın alınmak üzere, Sovyet Hükümeti tarafından 8 milyon dolarlık uzun vadeli bir kredi açıldığını, kredinin yıllık taksitlerle ürün olarak ödeneceğini belirtmiştir. Son olarak da iki memleket arasındaki kültürel ilişkilerinin geliştirilmesi, özellikle ilim müesseseleri arasında bilim adamı değişiminin yapılmasının faydalı olacağını görüldüğünü söylemiştir.¹⁴⁶

İsmet Paşa ise Cumhuriyet Halk Fırkası grubunda yaptığı açıklamada, Sovyet Rusya'da Türk heyetinin büyük bir samimiyetle karşılandığından, iki hükümet arasında çok kuvvetli bir dostluğun olduğundan, hiçbir devlet aleyhinde konuşma yapılmadığından ve 8 milyon dolarlık bir kredi alındığından bahsetmiştir. Sovyet Rusya'daki rejimin yeni bir cemiyet vücuda getirmek için ilim, fen ve güzel sanatlar gibi birçok alanda bütün gücüyle çalıştığını, bunun takdirle karşılanacak bir çaba olduğunu

¹⁴⁵ **Akşam**, 8 Mayıs 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; **Milliyet**, 9 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 9 Mayıs 1932, s. 1.; **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 2.

¹⁴⁶ **Akşam**, 9 Mayıs 1932, s. 1, 2.; **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; **Milliyet**, 9 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 9 Mayıs 1932, s. 11.; **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 1, 2.

söylemiştir. Kemalist Türkiye'nin her sahada millî bağımsızlığını üstün tutan anlayışının Sovyet Rusya'da takdir edildiğini belirtmiştir. Ayrıca Sovyetlerin, özellikle toplumsal alanda izlediği siyasetin Türkiye için uygun olmadığını altını çizmiş ve Türkiye için en uygun siyasetin CHF'nin takip ettiği milliyetçi, halkçı, devletçi ve inkılâpçı politikalar olduğunu dile getirmiştir.¹⁴⁷ Ayrıca İsmet Paşa hatıralarında seyahat ile ilgili olarak şöyle bir cümle kullanmıştır: "*Sovyet Rusya ziyaretim, iyi bir aydınlanma, karşılıklı itimadın kuvvetlenmesi ve bizim Sovyet Rusya şartlarını yakından görmemiz bakımından olumlu geçmiş sayılır.*"¹⁴⁸

Gerek seyahat esnasında vuku bulan gelişmeler gerekse yapılan bu açıklamalar ışığında İsmet Paşa'nın Sovyet Rusya seyahatinin her iki ülkede adına olumlu geçtiğini söyleyebiliriz. Çünkü Türkiye, bu seyahat sayesinde ilk olarak komünizm tehdidine yönelik olarak taşıdığı endişeleri net bir şekilde ortaya koymuştur.

İsmet Paşa, bu konuda Komiserler Heyeti Reisi Molotov ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin rejimini ve liderlerini hedef alan, komünist faaliyetlerin gelişmesini teşvik eden gizli yayınların kaynağı belli olmasa da engellemesi konusunda Sovyet yöneticilerin etkili olabileceğinin altını çizmiştir. Molotov'un kendi kurum ve örgütlerinin gizli veya açık bir biçimde Türk yönetimine yapılan olumsuz propagandanın bir parçası olmadığını belirtmesi üzerine, Türkiye'de milliyetçi rejime karşı komünist eğilimler ortaya çıkarsa Sovyetlerin bu eğilimleri kınamasını ve desteklemekten kaçınmasını istemiştir. Tam tersi durumun Türkiye için de geçerli olduğuna işaret etmiştir. Böylelikle iki ülke ilişkilerinin çok daha güçlü olacağını belirtmiştir.¹⁴⁹

İkinci olarak Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üyeliği konusu gündeme gelmiştir. Hatta İsmet Paşa, Sovyet yetkililerin Milletler Cemiyeti meselesinden bahsetmemesi üzerine konuyu kendisi açmıştır.¹⁵⁰ Molotov ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti üyeliğinin 1925 tarihli dostluk antlaşması çerçevesi dâhilinde olacağından ve Türkiye'nin attığı her adımda Sovyet Rusya dostluğunu yanında götüreceğinden bahsetmiştir. Özellikle Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olmasının Sovyet Rusya

¹⁴⁷ **Akşam**, 16 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 16 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 16 Mayıs 1932, s. 1, 5.; **Son Posta**, 16 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 16 Mayıs 1932, s. 1, 2.

¹⁴⁸ İnönü, **a.g.e.**, s. 252-253.

¹⁴⁹ **RGASPI**, 82-2-1328 / 130.

¹⁵⁰ **BCA**, 30-10-00-00 / 248-677-8.

açısından bir sorun teşkil etmeyeceği gibi iki ülke ilişkilerini güçlendirme yolunda olumlu katkılar sağlayacağını ifade etmiştir.¹⁵¹

İsmet Paşa, Litvinov ile yaptığı görüşmede de, “*Siz Milletler Cemiyeti’ne girmek için takip ettiğiniz istikameti bırakmak kararındasınız, gireceksiniz. Ben bunu görüyorum. Beraber girelim demekle bu mesele halledilmiş olmuyor. Ne vakit, hangi şartlarla gireceğinizi bilmiyorum ve biz bekleyecek vaziyette değiliz. Biz evvel girmişiz veya siz girmişsiniz. Bunun ehemmiyeti yoktur. Milletler Cemiyeti’ne gireceğimizi size söylemek istiyorum*”¹⁵² diyerek Türkiye’nin bu konuda kararlı olduğunu göstermiştir.

Nihayetinde İsmet Paşa, kendisi üye olmadığı gibi Türkiye’nin de Milletler Cemiyeti’ne üye olmasına karşı çıkan veya birlikte girmeyi teklif eden Sovyet Rusya’ya, Türkiye’nin cemiyete üye olmak konusundaki kararlılığını göstermiştir. Ayrıca, Milletler Cemiyeti’ni kendilerine karşı girişilecek bir harekette kullanılacak bir vasıta olarak gören Sovyet yöneticilerin bu konudaki endişelerini de gidermiştir. Böylece Türkiye, Milletler Cemiyeti’ne üyelik konusunda Sovyet Rusya’yı ikna etmiş ve onun dostluğunu kaybetme endişesi olmadan üyeliğinin önünü açmıştır.

Üçüncü olarak Balkan Paketi meselesi masaya yatırılmıştır. İsmet Paşa, Sovyet Rusya Lideri Stalin, Komiserler Heyeti Reisi Molotov ve Hariciye Komiseri Litvinov’un bulunduğu bir ortamda Türkiye’nin Yunanistan ile olan münasebetlerini anlatmış ve konuyu Balkan Paketi’na getirerek şunları söylemiştir:

“Balkanlarda bir pakt yapmayı düşündük. Bunun için toplantılar yaptık. Balkan devletleriyle bir pakt etrafında toplanarak, Balkan dışı devletlerle münasebetler bakımından, bu bölgeyi kendi ölçümüzde bir emniyete kavuşturmak için müşterek çalışmanın faydası olacaktır. Bu tertipte, bizim Sovyet Rusya ile olan münasebetlerimiz daima mahfuz tutulacaktır. Bizim iştirakimiz bulunan Balkan Paketi’nin Sovyet Rusya aleyhine işlemesi ihtimali ihtirazı kayda bağlanacaktır.”¹⁵³

Açıkçası İsmet Paşa, Balkan Paketi’nin hiçbir zaman Sovyet Rusya’nın çıkarlarını bozacak bir yapıda olmayacağını güvencesini vererek özellikle

¹⁵¹ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.; RGASPI, 82-2-1328 / 130.; İnönü, a.g.e., s. 250-251.

¹⁵² İnönü, a.g.e., s. 247-248. İsmet Paşa’nın Milletler Cemiyeti’ne üyelik konusunda Sovyetlere karşı daha müstakil ve kararlı bir dış politika takip etmesinde, Türkiye’nin Avrupalı devletlerle sorunlarını büyük ölçüde geride bırakması da etkili olmuştur. Bkz. Ersin Müezzinoğlu, “İsmet Paşa’nın 1932 Sovyet Rusya Ziyareti”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 20, Sayı 2: (Eylül 2018), s. 249.

¹⁵³ İnönü, a.g.e., s. 247.

Stalin'i ikna etmeyi başarmış ve bu yolda atılacak adımlara Sovyetlerin engel olmasının önüne geçmiştir.

Dördüncü olarak, Türk heyeti, uzun müddet Sovyet Rusya'da kalarak Sovyetlerdeki gelişmeleri bizzat yerinde görme imkânına kavuşmuştur. Türk heyetinde yer alan kişiler, Sovyet Rusya'ya adım atıldığı andan itibaren bazen seyahat programı gereği bazen de İsmet Paşa'nın yönlendirmesiyle¹⁵⁴ uzmanlık alanlarına göre çeşitli geziler yapmış ve incelemelerde bulunmuşlardır.

Bu kapsamda Odesa'da imalathaneler, kütüphaneler ve basın kulübü, Kiev'de akademi ve müzeler ziyaret edilmiştir. Moskova'da çeşitli alanlarda faaliyet gösteren fabrikalara, Sanayi, Ticaret, Ziraat, Maarif ve Sıhhat Komiserliklerine, şeker sanayii tesislerine, sağlık müesseselerine, petrol ve şeker enstitüsüne gidilerek çalışma tarzları yakından görülmüş, sanayi üretiminde yeni yöntemler ve gelişmeler konusunda bilgi alınmıştır. Tass Ajansı, İzvestia gazetesi ve İnkılâp Müzesi ziyaret edilmiş, Sovyet edebiyatçıları ile bir araya gelinmiş, Maarif Komiserliği tarafından kontrol edilen birçok ilim ve pedagoji müessesesinde inceleme yapılmıştır.¹⁵⁵

Leningrad'da yönetimin iktisat ve belediyeçilik alanındaki hizmetleri hakkında bilgi alınmış, telefon, elektrik türbini, porselen üreten fabrikalar, müzeler ve akademiler gezilmiş, yapılan çalışmalar hakkında bilgi alınmıştır. Leningrad dönüşü Moskova'da mahkûmların işçi olarak çalıştırıldığı hapishaneler, Ecnebilerle Kültür Münasebet Cemiyeti ve ziraat makinesi imal eden fabrikalar gezilmiş ve incelemelerde bulunulmuştur.¹⁵⁶

İsmet Paşa'nın kendisi de heyet üyelerini vazifelendirmek dışında inşaatları, çalışma yöntemlerini, CHF Genel Sekreteri Recep Bey'le birlikte

¹⁵⁴ İsmet Paşa, seyahat esnasında heyet üyelerine belli görevler vererek ve onların işlerini bizzat kontrol ederek Sovyet Rusya'nın çalışma metotlarından tutun da inşaatlarına kadar bütün alanlardaki faaliyetlerini incelemiştir. Bkz. Tacibayev, **a.g.e.**, s. 90-91.

¹⁵⁵ **Akşam**, 28, 30 Nisan 1932, s. 2.; 4 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 28-30 Nisan 1932, s. 1, 3.; 1 Mayıs 1932, s. 6.; 5 Mayıs 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 28-30 Nisan 1932, s. 1, 3.; 1-2, 5 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Son Posta**, 28, 30 Nisan 1932, s. 1, 3.; 1 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 28-30 Nisan 1932, s. 1.; 1, 5 Mayıs 1932, s. 2.; Alaettin Cemil, "Moskova'ya Doğru....", **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 1, 6.; "Rusya Mektupları: Rusya'yı...", **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; Vala Nureddin, "Rusya İntibaları: Kiev", **Akşam**, 8 Mayıs 1932, s. 7.; Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: Kiev...", **Vakit**, 6 Mayıs 1932, s. 1, 5.; "Sovyetleri Ziyaret: 4", 9 Mayıs 1932, s. 5.; Selim Ragıp, "Rusya Mektubu: Bu Sene...", **Son Posta**, 6 Mayıs 1932, s. 8.

¹⁵⁶ **Akşam**, 5 Mayıs 1932, s. 2.; 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 4.; 7 Mayıs 1932, s. 1, 4.; 10 Mayıs 1932, s. 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 6 Mayıs 1932, s. 1.; 7-8 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 5 Mayıs 1932, s. 6.; 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Son Posta**, 5 Mayıs 1932, s. 3.; 7 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 5, 7, 10 Mayıs 1932, s. 2.

Sovyet anayasasını, yönetimin teşkilatlandırılmasını, partinin yönetim metotlarını, topluma yönelik çalışmalarını ve kalkınma planlarını incelemiştir. Sovyetlerin uyguladığı kalkınma planları hakkında konunun uzmanlarıyla görüşmüş ve onlardan bilgi almıştır.¹⁵⁷

Ayrıca Türk heyetinde yer alan üyelerden Himaye-i Etfal Cemiyeti Başkanı Fuat, Kastamonu Mebusu Tahsin, İstanbul Mebusu Alaettin Cemil, Sanayi Genel Müdürü Ahmet Şerif, Millî Talim ve Terbiye Başkanı İhsan, Sanayi Müşaviri İbrahim Kâmil, Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi, Kumaş Fabrikası Müdürü Şevket Turgut Beyler, İsmet Paşa'yla birlikte Türkiye'ye dönmemişlerdir.¹⁵⁸

Söz konusu kişiler, uzmanlık alanlarına göre, 30 Mayıs 1932 tarihine kadar Harkov, Rostov, Don, Salsk, Tiflis ve Batum gibi bölgelerdeki tesisleri ziyaret etmişlerdir. Ziyaret kapsamında hayvan, suni sebze ve tavukçuluk yetiştirme enstitüsünde, çocuk sağlığı, bakımevleri ve dispanser gibi sağlık tesislerinde, ziraat ve eğitim müesseselerinde, kooperatif ve bankalarda, şeker üretim ve pancar haşeratıyla mücadele enstitüsünde araştırma yapmışlardır.¹⁵⁹

Özellikle bu uzmanlardan Ahmet Şerif ve Kamil İbrahim, tekstille ilgili olanlar başta olmak üzere yetmiş yakın ilim ve sanayi enstitüsünde, makine fabrikalarında ve bu fabrikaların yaptığı makinalarla işletilmekte olan tekstil fabrikalarında incelemelerde bulunmuştur. İncelemelerin sonucunda Sovyetlerdeki ağır sanayinin olağanüstü bir gelişme gösterdiğini, tekstil endüstrilerini de son teknolojik gelişmelere uygun bir şekilde geliştirdiklerini tespit etmişlerdir. Türk tekstil endüstrisinin kurulması için gerekli makinaların % 90 nispetinde Sovyetlerden sağlanabileceği kanısına varmışlardır.¹⁶⁰

Neticede Sovyet Rusya'daki bu gelişmeleri görmek, sanayisini güçlendirmek isteyen Türkiye'nin teknisyenleri için çok faydalı olmuştur. Yapılan incelemelerde Sovyetlerin kalkınma planını başarıyla uyguladığı görülmüş, Türkiye'nin de kalkınma planı konusunda Sovyet tecrübesinden yararlanması gerektiği fikri pekişmiştir. Elde edilen bilgiler, Türkiye'nin ilk beş yıllık kalkınma planını hayata geçirmesiyle uygulamaya başlanmıştır.

¹⁵⁷ Tacibayev, **a.g.e.**, s. 90-91.; İnönü, **a.g.e.**, s. 250.

¹⁵⁸ **Cumhuriyet**, 11 Mayıs 1932, s. 6.; **Son Posta**, 9 Mayıs 1932, s. 1.; **Vakit**, 11 Mayıs 1932, s. 6.

¹⁵⁹ **Cumhuriyet**, 12 Mayıs 1932, s. 2.; 19 Mayıs 1932, s. 1.; 23 Mayıs 1932, s. 3.; 27 Mayıs 1932, s. 3.; 29 Mayıs 1932, s. 3.; 30 Mayıs 1932, s. 3.

¹⁶⁰ Selim İlkin, "Birinci Sanayi Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanların Rolü", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel Sayısı (1979-1980), s. 262.

Beşinci olarak Türkiye, sanayileşme programını hayata geçirmek için ihtiyaç duyduğu kredi ve teknoloji konusunu en uygun şartlarda temin etmiştir.¹⁶¹ Çünkü Sovyet Rusya, Türkiye'ye kendisinden sanayi makinası alımı için 8 milyon dolarlık, faizsiz, 20 yıl vadeli bir kredi açmıştır. Bunun karşılığında da Türkiye'nin geleneksel ihracat malları olan yün, tütün, pamuk, hayvan, deri, meyve-sebze gibi ürünleri ithal etmeyi kabul etmiştir.¹⁶² Böylece Türkiye, 44 milyon liraya mal etmeyi düşündüğü ve bu maliyetin 21 milyon lirasının döviz harcamasına gideceğini hesapladığı sanayileşme programı için ihtiyaç duyduğu döviz gereksiniminin büyük bir bölümünü Sovyetlerden aldığı krediyle çözmeyi başarmıştır.¹⁶³

İsmet Paşa sadece kredi meselesini çözmekle kalmamış, alınacak kredinin kullanılması için gerekli olan plan meselesi sorununu da çözmüştür.¹⁶⁴ Bu kapsamda Sovyetler Proje Tröstü Müdürü Profesör Orlov başkanlığında, iktisat profesörlerinden, tekstil, maden ve inşaat mühendislerinden, pamuklu kumaş, tekstil boyası, enerji, hidrolik istasyon ve kanalizasyon uzmanlarından, kimyagerlerden oluşan bir heyet 12 Ağustos 1932 tarihinde Türkiye'ye gelmiştir.¹⁶⁵ Sovyet uzmanları Türkiye'nin yatırım yapacağı alanlar ve bölgeler üzerinde araştırma yapmış, tasarı halindeki devlet sanayi programını incelemiş ve Türkiye'nin bu yolda atacağı adımlar konusunda raporlar hazırlamıştır.¹⁶⁶

Nihayetinde Sovyet uzmanların da katkısıyla¹⁶⁷ Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'na son şekli verilmiş ve plan 8 Ocak 1934 tarihinde kamuoyuna sunulmuştur.¹⁶⁸ 21 Ocak 1934 tarihinde Sovyet Rusya ile planın uygulanmasına yönelik kredi protokolü imzalanmış;¹⁶⁹ Nisan ayından itibaren de kredi dâhilinde alınacak malzemeleri tetkik ve tespit etmek amacıyla Sovyet Rusya'ya uzmanlar gönderilmiştir.¹⁷⁰ Tüm bunların

¹⁶¹ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.; İnönü, **a.g.e.**, s. 246-247.

¹⁶² Tacibayev, **a.g.e.**, s. 102.

¹⁶³ Tezel, **a.g.e.**, s. 269-270.

¹⁶⁴ İnönü, **a.g.e.**, s. 251-252.; Tacibayev, **a.g.e.**, s. 98.

¹⁶⁵ Seyfi Yıldırım, "Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri ve Heyetler, 1923-1938" **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, Sayı 3: (Eylül 2008), s. 20.

¹⁶⁶ Tezel, **a.g.e.**, 267.

¹⁶⁷ Kalkınma planının hazırlanmasında, Sovyet uzmanlar dışında, 1933 yılında Türkiye'ye davet edilen Amerikalı uzmanlar (Bkz. Tezel, **a.g.e.**, s.267-269) ile Âli İktisat Meclisi üyelerinin sunduğu raporlar da etkili olmuştur. Bkz. Yaşar Semiz, Güngör Toplu, "Cumhuriyet Döneminde Devlet Tarafından Kurulan İlk Sanayi Kuruluşu Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası", **SUTAD**, Sayı 45 (Nisan 2019), s. 32.

¹⁶⁸ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1982, s. 184.

¹⁶⁹ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.

¹⁷⁰ BCA, 30-18-01-02 / 43-18-13.

sonucunda 20 Mayıs 1934 tarihinde Kayseri Tekstil Fabrikası'nın, 23 Ağustos 1935 tarihinde de Nazilli Tekstil Fabrikası'nın temelleri atılmıştır.¹⁷¹ Hatta fabrikalarda çalıştırılmak üzere yetiştirilecek gençler staj yapmaları için Sovyet Rusya'ya gönderilmiştir.¹⁷² Böylece Türkiye, sanayi alanında yapmak istediği atılımlar için büyük bir hız ve kolaylık sağlamış, hammaddesi yurt içinde bulunan ürünleri işleyecek hale getirme yolunda önemli bir süreci başlatmıştır.

Bu arada Sovyetlerden alınan krediyle ilgili söylenecek başka bir husus, kredinin bir milyon lirasının otobüs, yedek parça ve tamir atölyesi kapsamında kullanılmak üzere Ankara Belediyesi'ne tahsis edilmesidir.¹⁷³ Ayrıca bu kredi, Türkiye'yi kendi saflarına dahil etmek isteyen Almanya ve İngiltere'den yine uygun şartlarda kredi sağlanmasının da yolunu açmıştır.¹⁷⁴

Altıncı olarak, İsmet Paşa'nın seyahat boyunca vurgu yaptığı ticari ilişkilerin artmasına yönelik beklentileri de gerçekleşmiştir. 1934 yılının kayıtlarına göre Türkiye, Sovyet Rusya'dan petrol, benzin, kablo, demir çelik mamulleri, aydınlatma eşyaları, salon tuvalet mutfak eşyaları, yer döşemeleri, kâğıt, tekstil ürünleri satın almış; bunun karşılığında 2 milyon Türk lirası değerinde yün, tiftik, canlı hayvan, av derileri, zeytin, portakal ihraç etmiştir.¹⁷⁵

Yedinci olarak, İsmet Paşa, seyahat sayesinde merak ettiği konulardan biri olan Sovyetlerin kalkınma planı için gerekli kaynağı nereden bulduğu sorusunun cevabını öğrenmiştir. Bunun için ilk önce Sovyet Lideri Stalin ile konuşmuş, ondan net bir yanıt alamayınca Sovyet Rusya Kalkınma Plan Dairesi yetkilileriyle görüşmüştür. İsmet Paşa görüşmeler sonunda bu paranın herkesin bildiği bir yöntemle bulunduğu kanaat getirmiştir. Yani bir planı tatbik etmek için ilk önce eldeki kaynaklar kullanılacak, yetmeyen

¹⁷¹ Kayseri Tekstil Fabrikası'yla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Semiz, Toplu, *a.g.m.*, s. 29-29.; Nazilli Tekstil Fabrikası'yla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hulusi Doğan, "Sanayinin Musikisi Nasıl Başladı, Nasıl Bitti? Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'na Tarihsel Bir Bakış", *Ege Akademik Bakış*, Cilt 7, Sayı 2: (2007), s. 661-689.

¹⁷² *BCA*, 30-18-01-02 / 41-85-7.

¹⁷³ *BCA*, 30-18-01-02 / 48-64-14.; Ankara Belediyesi'nce sipariş edilen otobüslerin teslim alınması için Moskova'ya giden heyetin yaptığı araştırma sonunda vidaj, itfaiye arabası ve kamyon gibi makinelerin de alınabileceği yönünde verdikleri rapor üzerine, bu araçların bir milyon liralık krediden teminine izin verilmiştir. Bkz. *BCA*, 30-18-01-02 / 53-23-20.

¹⁷⁴ İlyas Kamalov, "1920-30'lu Yıllarda Gelişen Türk-Rus Ekonomik Münasebetleri", *Atatürk'ten Soğuk Savaşa Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri (Ankara 14-15 Mayıs 2010)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s. 230.

¹⁷⁵ Tugba Korhan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri Üzerine", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 24: (2012), s. 101.

kısmı için dışarıdan ya ürün satarak ya da borç alınarak para temin edilecektir.¹⁷⁶

Sekizinci olarak Türkiye, Sovyet Rusya'nın kendisine yönelik politikalarının geleceği hakkında bilgi sahibi olmuştur. Seyahat sayesinde Stalin başta olmak üzere Sovyet Rusya'yı idare edenleri yakından tanıma fırsatı bulan İsmet Paşa,¹⁷⁷ Sovyet yetkilileriyle yaptığı görüşmeler sonucu şöyle bir kanıya varmıştır:

“Kendi kalkınmasıyla meşgul olan Sovyet Rusya, dış politikada bütün dikkatini kendisine karşı hamle yapabilir diye Almanya ve Batı Avrupa üzerinde toplamıştır. Bu nedenle başka bölgeler özellikle de Türkiye ile olan münasebetlerinde yeni bir anlaşmazlığa girmek arzusunda olmayıp dostluk ilişkilerini sürdürmek niyetindedir. Lakin Sovyet Rusya, batı sınırından gelecek bir saldırı esnasında Türkiye'nin kendisi için tehlike olacağını görürse ilk önce bunu halletmeye çalışacaktır. Böyle bir güven sorunu ortaya çıkmazsa, Türk-Sovyet münasebetleri sulh batı sınırında bozuluncaya kadar devam edecektir. Her ne kadar Sovyet Rusya, Letonya, Estonya, Litvanya ve Polonya'da olan parçalanmaları hazmedemeyip bunları kurtarmak istese de bu kolay bir mesele değildir. Sovyet Rusya'nın böyle bir adım atabilmesi için 25 yıllık bir zamana ihtiyacı vardır. Bu süre zarfında Türkiye, Sovyet Rusya için erken bir tehlike haline gelmemelidir.”¹⁷⁸

İsmet Paşa'nın seyahati, Sovyetler açısından da olumlu geçmiştir. Çünkü Sovyetler, seyahat esnasında Türkiye ile ilişkilerinde herhangi bir anlaşmazlığa yer vermemek, ilişkilerin dostluk ve güven çerçevesinde ilerlemesi yönünde adımlar atmıştır. Bu kapsamda, Türkiye'nin gerek Milletler Cemiyeti'ne girmesi gerekse Balkanlar'da yürüttüğü politikayı onaylamıştır.¹⁷⁹ Türkiye'ye her türlü yardımı yapmaya hazır olduğunu bildirmiş, imkânları çerçevesinde verdiği 8 milyon dolarlık faizsiz bir krediyle, sağladığı teknolojik ve uzman yardımıyla dostluk ilişkilerini sürdürmek istediğini ortaya koymuştur.¹⁸⁰

Molotov, Sovyet Rusya'nın Türkiye'yle imzaladığı antlaşmalara sadık olduğunu göstermek için Fransa'yla imzalamayı düşündüğü saldırmazlık

¹⁷⁶ İnönü, **a.g.e.**, s. 250.

¹⁷⁷ **BCA**, 30-10-00-00 / 248-677-8.

¹⁷⁸ İnönü, **a.g.e.**, s. 252-253.; İsmet Paşa'nın Sovyet Rusya konusunda yanıldığı tek nokta kendisinin de belirttiği gibi Sovyet Rusya'nın harekete geçmesi için 25 sene beklemek zorunda kalmamasıdır. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Sovyetler, söz konusu planlarını daha yakın bir zamanda hayata geçirmiştir. Bkz. İnönü, **a.g.e.**, s. 253.

¹⁷⁹ **BCA**, 30-10-00-00 / 248-677-08.

¹⁸⁰ **BCA**, 30-10-00-00 / 248-677-8.; İnönü, **a.g.e.**, s. 246-247.

antlaşması konusunda İsmet Paşa'ya bilgi vermiş ve onun tepkisini ölçmüştür. Böylece ülkesinin dış politikada attığı adımlarda Türkiye'yi dikkate aldığına vurgu yapmıştır.¹⁸¹

Ayrıca Sovyet yönetimi seyahat esnasında İsmet Paşa başta olmak üzere Türk heyetine gerek askeri gücü gerekse sanayi ve toplumsal alandaki ilerlemelerini göstererek onları etkilemeyi başarmıştır. Bunun sonucunda birçok gazeteci, yani başımızda yeni bir Amerika'ya doğuyor, ondan faydalanmayız şeklinde yazılar yazmış,¹⁸² İsmet Paşa da katıldığı birçok ortamda ve yaptığı konuşmalarda Sovyet Rusya'nın ilim, fen, sanayi ve güzel sanatlar gibi çeşitli alanlarda takdirle karşılanacak bir çaba gösterdiğinden bahsetmiştir.¹⁸³ Türkiye'nin Sovyet Rusya ile dostluğunu sürdürmesi ve Sovyetler için erken bir tehlike haline gelmemesi kanaatine de sahip olmuştur.¹⁸⁴ Böylece Sovyetler, Türkiye'nin kalkınma ve dış politika konularında atacağı adımlarda Sovyet Rusya'yı da hesaba katması gerektiğini hissettirmiştir.

Neticede İngiltere'yle diplomatik ilişki kuramayan, ABD tarafından tanınmayan, Batı Avrupa'nın kendisine saldırabileceği endişesini taşıyan, Uzakdoğu'da Japonya ile sorun yaşayan, Fransa ile karşılıklı saldırmazlık ve içişlerine karışmama antlaşmaları imzalamak için çaba harcayan Sovyet Rusya, böyle bir dönemde, en önemli müttefiki konumundaki Türkiye ile ilişkilerini güçlendirmiştir.¹⁸⁵

Sovyetler, kendisine karşı düzenlenebilecek bir saldırıda Türkiye'nin özellikle Kafkaslar üzerinden bir sıçrama tahtası vazifesi görmeyeceğine veya Kafkaslarda çıkacak bir ayaklanmaya destek vermeyeceğine, yani Türkiye'nin kendisi açısından bir tehlike oluşturmayacağına da emin olmuştur. Nitekim Türkiye'ye duyduğu güven dolayısıyla Eylül 1932'de Japonlar Mançurya'ya saldırınca Kafkaslardaki yedi tümenini Uzakdoğu'ya sevk etmiş ve tüm dikkatini Uzakdoğu'ya kaydırmıştır.¹⁸⁶

¹⁸¹ RGASPI, 82-2-1328 / 125.

¹⁸² Vala Nureddin, "Bolşevik Rejimine Dair Bir Tefelsüf", **Akşam**, 10 Mayıs 1932, s. 3.; Yunus Nadi, "İsmet Paşa'nın Rusya Seyahati ve Neticeleleri: 3", **Cumhuriyet**, 13 Mayıs 1932, s. 1.; Selim Ragıp, "Sovyet Rusya'da Neler Gördüm: 1", **Son Posta**, 15 Mayıs 1932, s. 3, 11.

¹⁸³ **Akşam**, 8, 16 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 8 Mayıs 1932, s. 6.; 16 Mayıs 1932, s. 1.; **Hakimiyeti Milliye**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; **Milliyet**, 8 Mayıs 1932, s. 2.; 16 Mayıs 1932, s. 1, 5.; **Son Posta**, 8, 16 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 2.; 16 Mayıs 1932, s. 1, 2.

¹⁸⁴ İnönü, **a.g.e.**, s. 252-253

¹⁸⁵ Tacibayev, **a.g.e.**, s. 72.

¹⁸⁶ Tacibayev, **a.g.e.**, s. 82-83.

Bunun dışında şimdiye kadar sınırlardaki anlaşmazlıkları çözmeye yönelik protokolün süresini uzatmak için teklifin Türk tarafından gelmesini isteyen veya bekleyen Sovyet Rusya, bu defa ilk adımı kendisi atmıştır. Söz konusu protokolün uzatılmasıyla ilgili olarak, Sovyet mümessili Hariciye Vekilliği'ne 10 Ekim 1932'de bir teklifte bulunmuş ve Hariciye Vekilliği, Sovyet mümessilliğinden gelen bu teklife olumlu yanıt vermiştir.¹⁸⁷

Bu arada Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Suriç de İsmet Paşa'nın ziyaretinden sonra kendisine verilen değer arttığından bahsetmiştir. Bu konuda 8 Ağustos 1932 tarihinde hükümetine çektiği telgrafta, Yalova'da Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ile bir araya geldiği zaman şimdiye kadar olmayan bir şekilde ağırlandığını, Mustafa Kemal ile Tarih Cemiyeti, Türk dilinin sadeleştirilmesi gibi konularda konuştuğunu bildirmiştir.¹⁸⁸

Sonuç

16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile temelleri atılan, yenilenen antlaşmalarla güçlenen Türk-Sovyet ilişkilerinde Türkiye'nin Batı'yla münasebetlerini düzeltmek hususundaki çalışmaları Sovyet Rusya'da endişe yaratmaya başlamıştır. Çünkü Uzakdoğu'da Japonya ile gerginlik yaşayan, her an Batılı devletler tarafından saldırıya uğrayacağı endişesi taşıyan Sovyet Rusya, böyle bir dönemde en büyük müttefiki durumundaki Türkiye'yi kaybetmek niyetinde değildir.

Bu yüzden Hariciye Komiseri Litvinov, gerek Türk-Sovyet dostluğunu güçlendirmek gerekse ülkesinin gücünü ve kuvvetini göstererek Türkiye'nin Sovyet Rusya'dan yana politika gütmesine tesir etmek amacıyla İsmet Paşa'yı ülkesine davet etmiştir. Sovyetlerin kendi güvenliği sağlamlaştırmak amacıyla yaptığı bu davet, İsmet Paşa tarafından olumlu karşılanmıştır. Zira Türkiye, Batıyla ilişkilerini güçlendirdiği bir dönemde Sovyetlerle olan iyi münasebetlerinin zarar görmesine taraftar değildir. Ayrıca İsmet Paşa, bu seyahat vesilesiyle Sovyet Rusya'yı yakından tanımak, sanayileşme programı için mali ve teknik yardım almak, iç güvenliğine zarar veren meseleleri konuşmak, iki ülkeyi ilgilendiren uluslararası sorunları gündeme getirmek niyetindedir.

Nihayetinde çeşitli beklentiler altında kalabalık bir heyetle Sovyet Rusya'ya giden Başvekil İsmet Paşa burada çeşitli temaslarda bulunmuş, davetlere ve gezilere katılmış, toplantılar yapmıştır. İsmet Paşa, bu süre zarfında, "Sovyetlere evet, Komünizme hayır" ilkesi çerçevesinde hareket etmiştir. "Sovyetlere evet" ilkesi kapsamında, Türk heyetinde yer alan

¹⁸⁷ Tacibayev, a.g.e., s. 96.

¹⁸⁸ Tacibayev, a.g.e., s. 93.

kişilere uzmanlık alanlarına göre çeşitli kurumları incelenme görevi vermiş ve bu sayede Sovyetlerin başarı sağladığı alanlardan istifade etmeyi düşünmüştür. Ticari ilişkilerin gelişmesi önündeki engellerin ortadan kaldırılmasını istemiştir. Sovyetlerden makine alımında kullanılmak üzere 8 milyon dolarlık kredi almış, kalkınma planının hazırlanmasına yardımcı olunması amacıyla Sovyet uzmanların Türkiye'ye gönderilmesini sağlamıştır.

Sovyet Rusya'ya, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesi ve Balkanlar'da oluşturmaya çalıştığı ittifak hakkında bilgi vererek, Sovyetlerin kaygılarını gidermek ve endişelerini ortadan kaldırmak için çaba sarf etmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin hiçbir zaman Sovyet Rusya aleyhine bir girişimde bulunmayacağını, daha önce vermiş olduğu taahhütlere bağlı kalacağını ve dostane ilişkilerin sürdürüleceğinin güvencesini vererek başarı sağlamıştır. Ayrıca Sovyet Rusya'nın içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla Türkiye ile ilişkilerini uzun vadede dostluk ilişkileri çerçevesinde yürütmek istediğini gözlemlemiş ve Sovyetlerle dost kalmanın Türkiye'nin yararına olduğuna kanaat getirmiştir.

İsmet Paşa, "Komünizme hayır" ilkesi çerçevesinde, yaptığı her konuşmada Türkiye'nin milliyetçi bir kimliğe sahip olduğuna, bu şekilde devam edeceğine vurgu yapmış; ama aradaki rejim farkının iki ülkenin ilişkilerini güçlendirme yolunda bir engel teşkil etmemesi gerektiğinin altını çizmiştir. Komiserler Heyeti Reisi Molotov ile yaptığı görüşmede, net bir şekilde Türkiye'deki komünist propagandalardan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş ve Moskova'nın bu tür propagandaları önleyecek etkiye sahip olduğunu belirtmiştir.

Sovyet Rusya ise İsmet Paşa'nın ülkelerine yaptığı seyahati kendi siyasi amaçları doğrultusunda kullanmak için çaba göstermiştir. Bu hedef doğrultusunda Türkiye'yi kaybetmemek, kalkınma planları çerçevesinde kat ettiği ilerlemeyi göstermek ve Türkiye'nin sanayisini güçlendirmeye yardımcı olacak adımlar atmıştır. Bunun için Türk yetkilere bütün kurumlarının kapılarını açmış, takip ettiği programı ve yöntemlerini göstermiş, Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu krediyi vermiş ve dış politikada atacağı adımları engellememiştir.

Nihayetinde İsmet Paşa'nın Sovyet Rusya ziyareti, Türk-Sovyet ilişkileri üzerinde iyi bir tesir bırakmıştır. Siyasi açıdan yeni bir antlaşma imzalanmasa da hiçbir devletin aleyhine adım atılmamıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda iki ülkenin birbirine duyduğu güven artmış, birbirlerinin çıkarlarına zarar verecek adımlar atmayacağı görülmüştür. Bu durum ise mevcut ilişkilerin daha da güçlenmesini sağlamıştır. Seyahat

ekonomik açıdan da önemli sonuçlar doğurmuştur. Çünkü bu seyahat vesilesiyle, Dünyanın ağır bunalımdan geçtiği bir dönemde, bunalımın dışında kalan Sovyet Rusya'nın ekonomik deneyimleri yerinde görülmüştür. Türkiye'ye gelecek Sovyet uzman ve teknik elemanlarının yardımıyla 1934 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı yürürlüğe girmiş, Sovyet kredisi ve teknolojisiyle de Kayseri ve Nazilli Tekstil Fabrikaları inşa edilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30-10-00-00 / 13-74-04.

BCA, 30-10-00-00 / 13-74-05.

BCA, 30-10-00-00 / 146-43-19.

BCA, 30-10-00-00 / 248-677-09.

BCA, 30-10-00-00 / 248-677-08.

BCA, 30-18-01-02 / 27-25-01.

BCA, 30-18-01-02 / 41-85-07.

BCA, 30-18-01-02 / 43-18-13.

BCA, 30-18-01-02 / 48-64-14.

BCA, 30-18-01-02 / 53-23-20.

Rusya Devlet Sosyo-Politik Tarih Arşivi (RGASPI)

RGASPI, 82-2-1328 / 123

RGASPI, 82-2-1328 / 124

RGASPI, 82-2-1328 / 125

RGASPI, 82-2-1328 / 126

RGASPI, 82-2-1328 / 127

RGASPI, 82-2-1328 / 128

RGASPI, 82-2-1328 / 129

RGASPI, 82-2-1328 / 130

RGASPI, 82-2-1328 / 131

RGASPI, 82-2-1328 / 132

RGASPI, 82-2-1328 / 133

RGASPI, 82-2-1328 / 135

RGASPI, 82-2-1328 / 136

RGASPI, 82-2-1328 / 137

RGASPI, 82-2-1328 / 138

RGASPI, 82-2-1328 / 139

Kitaplar

Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge) 1923-1938, Cilt II, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Bilge, Suat, **Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1992.

Bulut, Semih, **Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

Esmer, Ahmet Şükrü, **Siyasi Tarih (1919-1939)**, Güney Matbaacılık, Ankara, 1953.

Gönlübol, Mehmet- Sar, Cem, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996.

Gürsel, Haluk Ferden, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968.

Gürün, Kamuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

İnönü, İsmet, **Hatıralar**, Cilt II, Sebahattin Selek (Yay. Haz.), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Cilt V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

Kolesnikov, Aleksandr, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Qasımlı, Musa, **Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İlişkileri 1960-1980**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.

Saray, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, Damla Neşriyat, İstanbul, 1990.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Tacibayev, Raşid, **Kızıl Meydan'dan Taksime Siyasette, Kültürde ve Sanatta Türk Sovyet İlişkileri**, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.

- Tekeli, İlhan- İlkin, Selim, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1982.
- Tezel, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.
- Türk Dış Politikası**, Cilt I, Baskın Oran (Ed), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Türk Dış Politikasının Analizi**, Faruk Söylemezoğlu (Der), Der Yayınları, İstanbul, 1998.
- Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paketi (1923-1934)**, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1973.
- Vandov, Dimitir, **Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.
- Yerasimos, Stefanos, **Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, Boyut Kitapları, İstanbul, 2000.

Makaleler

- Alaettin Cemil, "Moskova'ya Doğru: Moskova Yolunda 27 Nisan 1932", **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932.
- Alaettin Cemil, "Rusya Mektupları: Rusya'yı Bir Cümle ile Tarif; Yepyeni Bir Alem", **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932.
- Cevat Nizami, "Rusya ve Biz", **Akşam**, 19 Mayıs 1932.
- Doğan, Hulusi, "Sanayinin Musikisi Nasıl Başladı, Nasıl Bitti? Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'na Tarihsel Bir Bakış", **Ege Akademik Bakış**, Cilt 7, Sayı: 2 (2007), s. 661-689.
- Temuçin, Faik Ertan, "İsmet İnönü'nün Rusya Gezisi", **Atatürk'ten Soğuk Savaşa Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri (Ankara 14-15 Mayıs 2010)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s. 211-222.
- Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: Kiev'de Bir Duruş", **Vakit**, 6 Mayıs 1932.
- Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 3", **Vakit**, 8 Mayıs 1932.
- Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 4", **Vakit**, 9 Mayıs 1932.
- İlkin, Selim, "Birinci Sanayi Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanların Rolü", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel Sayısı (1979-1980), s. 257-288.
- Kamalov, İlyas, "1920-30'lu Yıllarda Gelişen Türk-Rus Ekonomik Münasebetleri", **Atatürk'ten Soğuk Savaşa Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri (Ankara 14-15 Mayıs 2010)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s.223-231.

- Korhan, Tuğba, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri Üzerine”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 1, Sayı: 24 (2012), s. 91-104.
- Mahmut Nedim, “Hakiki Dostluk; Açık Söylemeği, Dürüst Yürümeyi Emreder”, **Milliyet**, 10 Mayıs 1932.
- Müezzinoğlu, Ersin, “İsmet Paşa’nın 1932 Sovyet Rusya Ziyareti”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 20, Sayı: 2 (Eylül 2018), s. 249-260.
- Selim Ragıp, “Rusya Mektubu: Bu Sene 82 Milyon Rus Mektebe Sevk Edilecek”, **Son Posta**, 6 Mayıs 1932.
- Selim Ragıp, “Rusya’da Spor: Moskova ve Ukrayna Müsabakası”, **Son Posta**, 11 Mayıs 1932.
- Selim Ragıp, “Sovyet Rusya’da Neler Gördüm: 1”, **Son Posta**, 15 Mayıs 1932.
- Yaşar, Semiz-Güngör, Toplu, “Cumhuriyet Döneminde Devlet Tarafından Kurulan İlk Sanayi Kuruluşu Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası”, **SUTAD**, Sayı 45 (Nisan 2019), s. 29-59.
- Vala Nureddin, “Rusya İntibaları: Kiev”, **Akşam**, 8 Mayıs 1932.
- Vala Nureddin, “Bolşevik Rejimine Dair Bir Tefelsüf”, **Akşam**, 10 Mayıs 1932.
- Yüceer, Saime, “Atatürk Dönemi (1919-1938) Türk-Rus İlişkilerinin Siyasi Boyutu”, **Atatürk’ten Soğuk Savaşa Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri (Ankara 14-15 Mayıs 2010)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s. 61-106.
- Seyfi, Yıldırım, “Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri ve Heyetler, 1923-1938”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, Sayı: 3 (Eylül 2008), s. 7-34.
- Yunus Nadi, “Moskova Ticaret Odası’nda”, **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932.
- Yunus Nadi, “İsmet Paşa’nın Rusya Seyahati ve Neticeleri: 3”, **Cumhuriyet**, 13 Mayıs 1932.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Hâkimiyeti Milliye

Milliyet

Son Posta

Vakit

EKLER

RGASPI (28 Nisan 1932)

КРАТКАЯ ЗАПИСЬ БЕСЕДЫ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ СОВЕТА
НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ т.В.МОЛОТОВА с ПРЕМЬЕР-
МИНИСТРОМ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИСМЕТ-ПАШЕЙ

28-го АПРЕЛЯ 1932 г.

При беседе присутствовали: Министр Иностранных Дел
Турции Рушди бей, турецкий посол Рагиб бей,
т.т.Литвинов, Каракаш, Суриц, Керженцев.

МОЛОТОВ. Выражает радость от личного знакомства. Непосредствен-
ные отношения между главами правительства помогают
еще более укрепить существующие дружественные от-
ношения между странами.
Handwritten: İsmet Paşa ile görüşme ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkiler.

ИСМЕТ.

Вся обстановка приезда вызвала большое радостное на-
строение у него и у спутников. Отмечает ~~особенно~~
особенную дружественность и откровенность. *Handwritten: İsmet Paşa*
Благодарит от своего имени и от своих коллег. Старая репутация
гостеприимства Советского Союза блестяще под-
твердилась. От имени главы и всех членов турецкого
правительства выражает радость возможности возобно-
вить ~~основной~~ *Handwritten: İsmet Paşa* контакт и ~~демонстрировать~~
искренней дружбы *Handwritten: İsmet Paşa* обоих народов.

МОЛОТОВ. Передает привет Гази Мустафа Кемалю, ~~Исмету~~. Надеется,
что приезд Исмета и весьма значительной группы турец-
ких деятелей позволит ~~двигать~~ *Handwritten: İsmet Paşa* дальше дело ~~улучшения~~
отношений.

ИСМЕТ. Благодарит.

МОЛОТОВ. Просит разрешения задать вопрос: какие вопросы ~~осо-~~
бенно интересуют турецких гостей в Советском Союзе -
хозяйство, строительство, общественные и т.п.

ИСМЕТ. Благодарит за любезный вопрос. Приезд большой груп-
пы специалистов, ~~специально~~ *Handwritten: İsmet Paşa* подобранных по всем
~~областям~~, предпринимает те области, которыми они будут
интересоваться; например, текстильная промышленность,
сахарная промышленность, народное образование и т.п.

Отмечает исключительное впечатление ~~жизненно-~~

- 3 -

124

сти, господствующей в Москве и бросавшейся в глаза при первом же взгляде: "огромно, грандиозно".

МОЛОТОВ. Мы считаем, что в нашей стране все находится еще в процессе движения. Продолжается рост в самых различных ^{отраслях} отраслях народного хозяйства. Возникают все более ~~и~~ крупные задачи в большинстве отраслей: в этом отношении каждый новый год строительства дает наряду с немалыми успехами новые задачи.

ИСМЕТ. Выражает согласие.

МОЛОТОВ. Справляется, какие ~~вопросы~~ ^{темы} Советского Союза могут особенно интересовать турецких гостей.

ИСМЕТ. Мало знаком с этим вопросом и не берет сам дать ответ.

МОЛОТОВ. Может быть Ленинград?

ИСМЕТ. С удовольствием посетит Ленинград.

Надеется использовать свое пребывание в СССР, чтобы возобновить ^{свое} неоднократные ^{интервью} собеседования по крупным вопросам, интересующим обе страны, а также касающимся международной области. Будет говорить при этом с полной откровенностью ~~не всем этим существующим~~ ~~вопросам.~~ Такие встречи должны использоваться особенно для выражения самых искренних и самых откровенных мнений деятелей обеих стран в всех существующих вопросах.

МОЛОТОВ. Выражает полную уверенность, что мы с нашей стороны внесем в собеседование такую же полную искренность и полную откровенность. Отмечает, что это взаимное стремление является одной из лучших гарантий полноты обсуждения и успешности разрешения возникающих вопросов.

ИСМЕТ. Прощается.

RGASPI (3 Mayıs 1932)

Сов. секретно.

ЗАПИСЬ БЕСЕДЫ т. В. М. МОЛОТОВА с ПРЕДСЕДАТЕЛЕМ
СОВЕТА МИНИСТРОВ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИСМЕТОМ-ПАШЕЙ
3 мая 1932 года.

insistently
Исмет настоятельно просил о разговоре с т. Молотовым без
посторонних, подчеркивая, что он просит т. Литвинова не присут-
ствовать, так как в этом случае придется привлечь к разговору
также и Тевфик Рюшди-бея. Разговор продолжался 2 1/2 часа.

ИСМЕТ. Благодарит за предоставление возможности переговорить с глазу
на глаз. По возвращении из Ленинграда надеется иметь новое сви-
дание и достигнуть конкретных результатов по экономическим во-
просам. Сейчас хочет говорить в доверительном и дружеском поряд-
ке по вопросу совершенно иного характера. Это - вопрос о взаим-
ной пропаганде. Года два назад, в момент своего приезда в Ангору,
Карахан жаловался Исмету на анти-советскую деятельность некоторых
националистских русских элементов, осевших в Турции. Исмет обещал
тогда сделать все возможное и сделал это слово, следуя определен-
ной программе действия и достигнув полной ликвидации этих нежела-
тельных элементов в Турции. Таким образом, сейчас ни его, ни Ке-
маля, ни турецкое правительство в целом нельзя ^{upbraid, blame} упрекнуть не толь-
ко в допущении открытой ^{open} советской пропаганды, но и в покровитель-
стве ^{protection, patronage} каким бы то ни было тайным видам этой пропаганды. Если Мо-
лотову известны какие-нибудь противоречащие этому факты, он го-
тов дать все об'яснения и принять все нужные меры.

Что касается другой стороны, то Исмет не может жаловаться
на какую-либо анти-турецкую пропаганду в СССР во внутренней со-
ветской политике. Таких поводов на недовольство у него нет:

чати против СССР. Мы и не претендуем на то, чтобы возлагать такую ответственность на руководителей турецкой политики. Со своей стороны, Молотов никогда не имел никаких сведений о причастности наших учреждений или организаций в какой бы то ни было тайной или открытой форме к выступлениям против правительства или руководящих лиц Турции. Между тем было бы нетрудно указать на отдельные примеры недружелюбных выступлений ^{и отдельных} органов ~~советской~~ печати и отдельных деятелей Турции против СССР, ~~советской~~ ^{Союза} компартии и отдельных руководителей Советского Союза, в частности, Сталина. Опять таки, мы не возлагали и не собираемся возлагать ответственности за эти выступления на руководителей Турции. Молотов безусловно допускает наличие тех фактов тайной пропаганды, ^{поскольку о них} ~~о которых~~ говорил Исет, но сам о них никаких сведений не имеет. Если говорить о лучшем способе устранения вредного влияния этих выступлений, в частности, тех, которые направлены против Кемаля и Исмета, на советско-турецкие отношения, то наилучшим способом, пожалуй, являются встречи и поездки, подобные нынешней поездке Исмета, ~~когда~~ ^{когда без остановки в дороге при} ~~участии~~ ^{поддерживает} участия всех главных руководителей Советского Правительства и партии, явко ~~показав~~ ^{показав} дружественность официальных и личных отношений. Мы, со своей стороны, так высоко расцениваем значение этого приезда Исмета, что полагаем, что для улучшения той психологической обстановки, о которой говорил Исет, не может быть ~~и не будет~~ более благоприятной предпосылки, чем этот приезд. Молотов надеется, что Исет с этим согласится.

ИСЕТА.

Безусловно с этим согласен, искренне убежден в огромных положительных результатах, которые произтекут из его поездки. Особенно счастлив слышать от Молотова столь авторитетное подтверждение того, что советская сторона именно этим последним дружеским демонстрациям придает такое значение. Всем и каждому

128
4.

будет теперь ясно, что СССР и Турция - искренние друзья, хотят такими остаться и не будут потворствовать каким бы то ни было попыткам эту дружбу нарушить. Это будет иметь очень большое значение, чтобы преградить путь всем обратным течениям. Это заверение Молотова Исмет ответит, как самый драгоценный подарок, Кемалю.

Хотел бы показать на примере, каким образом впечатления от поездки повлияли на эволюцию его собственного настроения. Ехал в Москву, имея поручение говорить об этих вопросах. Но с самых первых дней пребывания, с первых же контактов с советскими вождями, сразу возмел глубокую уверенность, что дружба между вождями обеих сторон глубока и прочна, и нежелательные события в советско-турецких отношениях могут происходить лишь вопреки воле и без ведома главных вождей. "Чтобы быть корректным", он не мог не информировать Молотова о существующем положении вещей, но просил о встрече с глазу на глаз именно, чтобы не придавать своему демаршу характера официальных переговоров между правительствами, а сохранить ему свойство личного и дружеского контакта. Исмет полностью солидаризируется со словами Молотова: эти дружественные демонстрации послужат лучшим ответом всем, кто, вблизи или издали, изнутри или снаружи, смотрит на советско-турецкие отношения более или менее дружелюбно. Надеется, что это резюме в точности отражает взгляд Молотова.

ATATÜRK VE MİLLİ İRADE: OTORİTERLİĞİN KAYNAĞI MI YOKSA CUMHURİYETÇİ DEMOKRASİNİN SİMGESİ Mİ?

Lemi ATALAY*

ÖZ

Milli Mücadele'nin önderi Mustafa Kemal Paşa, kongreler döneminde Milli Mücadele'nin felsefesini "milli iradeyi hakim kılmak" şeklinde belirlemiş ve bu doğrultuda Milli Mücadele, bir meclis aracılığıyla yürütülmüştü. Bu yaklaşım savaştan sonra da sürdürülmüş ve milli irade anlayışı Cumhuriyet yönetimi ile taçlandırılmıştır. Bu çalışmada, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte ülke siyaseti için önemli bir yer tutmaya başladığı anlaşılan milli irade felsefesinin niteliklerini tespit etmek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda hareket eden çalışma bu milli irade anlayışının, Aydınlanma dönemi düşünürü olan Jean-Jacques Rousseau'nun genel irade yaklaşımından esinlenip, esinlenmediği ile özgürlük ve demokrasi açısından nasıl bir yaklaşıma sahip olduğu sorunsallarını irdelemeye çalışmıştır. Bu bağlamda ilk olarak Rousseau'nun genel irade felsefesini ortaya koyduğu temel eserler ile Mustafa Kemal Paşa'nın milli irade anlayışına yönelik söylemlerini içeren yayınlar esas alınarak, karşılaştırmalı, analitik bir inceleme yapılmış, ardından da konu üzerindeki çeşitli araştırmalardan yararlanılarak milli/genel irade kavramının demokrasi-hürriyet tartışmasında durduğu pozisyon tartışılmaya çalışılmıştır. Bu değerlendirmeler sonucunda Rousseau'nun genel irade ve Atatürk'ün milli irade kavramları arasında çeşitli yönler bakımından benzerlikler olduğu tespit edilmiş ve bu düşüncelerin liberal bir demokrasi olmasa da cumhuriyetçi bir demokrasinin parçası olduğu ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Demokrasi, Genel İrade, Jean-Jacques Rousseau, Milli Egemenlik, Milli İrade.

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, latalay@ankara.edu.tr, (ORCID: 0000-0001-6853-1762).

ATATURK AND THE NATIONAL WILL: IS THE SOURCE OF AUTHORITARIANISM OR A SYMBOL OF THE REPUBLICAN DEMOCRACY?

ABSTRACT

Mustafa Kemal Pasha, the leader of the National Struggle, determined the philosophy of the National Struggle as "making the national will sovereign" during the period of congresses and based on this philosophy, the National Struggle was carried out through a parliament. After the war this philosophy was completed successfully with Republican administration. So in this study, it is aimed to identify the features of this philosophy, which started to take an important place in the politics of the country after Mustafa Kemal Pasha period. Acting in line with this purpose, the study also tries to examine whether this understanding of national will was inspired by the "general will" approach of Jean-Jacques Rousseau and what kind of approach it had regarding democracy and freedom. In this context, firstly a comparative and analytical analysis has been made based on the main books of Rousseau that includes his "general will philosophy" and the books that include Mustafa Kemal Pasha's discourses on his understanding of national will. Afterwards, using various researches on the subject, the position of the concept of national/ general will in terms of democracy and freedom debate was tried to be discussed. As a result of these evaluations, it has been supposed that the general will and national will concepts used by Rousseau and Atatürk have significant similarities by various aspects. It has also been claimed that these ideas are a part of a republican democracy, but not a liberal democracy.

Keywords: *Atatürk, Democracy, General Will, Jean-Jacques Rousseau, National Sovereignty, National Will.*

Extended Abstract

Mustafa Kemal Pasha, the leader of the National Struggle, determined the philosophy of the National Struggle as "making the national will sovereign" during the period of congresses and based on this philosophy, the National Struggle was carried out through a parliament. After the war this philosophy was completed successfully with the Republican administration. So in this study, it is aimed to identify the features of this philosophy, which started to take an important place in the politics of the country after Mustafa Kemal Pasha period. Acting in line with this purpose, the study also tries to examine whether this understanding of national will was inspired by the general will theory of Jean-Jacques Rousseau and what kind of approach it had regarding democracy and freedom.

In this context, firstly the main views of Rousseau, especially the features of his general will principle was explained. In this study, Rousseau's various books, mainly "the Social Contract", in which the general will theory was defined, and some other studies about him were used. Then, by benefiting from the books that includes Mustafa Kemal Pasha's sayings that he gave both during the National Struggle and the Republic period, his principles of national will philosophy were examined in a comparative way with Rousseau's general will theory and it has been determined that they have significant similarities. It has been also understood that Mustafa Kemal Pasha preferred to use the national will concept consciously and like Rousseau it constituted the basic element of his political thought. Mustafa Kemal Pasha adopted the main features of Rousseau's general will to his national will theory and as the general will, the national will also differed from the private wills; corresponded to the common good rather than just being the totality of the private wills and always indicated the source of rightness for the nation.

Afterwards, the position of the concept of national/ general will in terms of democracy and freedom debate was tried to be discussed by using various researches on the subject, since both Rousseau's and Mustafa Kemal Pasha's views have been usually criticized as their understandings was claimed to be resulted in authoritarianism rather than democracy. These criticisms mostly were raised by liberal thinkers who argued that forcing individuals to the general will by viewing it as the absolute truth and not being able to limit the general will, was against individual liberty and this understanding would cause totalitarian regimes. Moreover, some academicians from Turkey who expressed their views on this argument, believed that the policies applied by Mustafa Kemal Pasha in line with the national will principle, were one of the good samples which showed how Rousseau's theory could result negatively in practice, in terms of democracy and freedom.

In the last part of the study these criticisms were evaluated and it was tried to be proved that how they misunderstood the theories of general will and national will. It was argued that both Rousseau and Mustafa Kemal Pasha underlined that this national/general will did not correspond to the collective will of the ruling people, rather it represented the common good and was determined with the active participation of the citizens who are free in their actions. Therefore, obeying this kind of national/general will, would not harm the liberty of people since they would obey their own decisions. Moreover, it was also asserted that the national will principle of Mustafa Kemal, did not deny political pluralism and democracy. Carrying out the

National Struggle through a very plural and diverse parliament; transferring the sovereignty from the sultanate/caliphate to the nation; preparing the new constitution of the republic in a way to include fundamental rights and freedoms; attempting to shift to a multi-party political life in order to end the existing one-party order; writing a textbook, in which he explained the benefits of democracy and freedom extensively and enabling the individuals to become an autonomous and active citizens whose rights will be protected with the revolutions he accomplished were all presented as the compliance of his national will philosophy with democracy and freedom. On the other hand, it has also been claimed that his ideas are a part of a republican democracy more, rather than a liberal democracy.

Giriş

“Milli irade” olgusu Türk siyasi hayatında sıklıkla kullanılan bir kavram olup, genellikle seçimler sonucu ortaya çıkan tablonun karşılığı olacak bir içerikle siyasetçilerin söylemlerinde yer almaktadır. Bu kavramın Türk siyasi hayatında ortaya çıkışı ve yoğun bir şekilde ifade edilmeye başlanması ise Milli Mücadele dönemine denk düşmektedir. Milli Mücadele’nin önderi Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele’nin daha ilk dönemlerinden başlayarak ülkenin bağımsızlığının ancak milletin iradesinin hakim kılınmasıyla mümkün olacağını vurgulamış ve bu doğrultuda Milli Mücadele sürecinin halkın temsilcilerinden oluşan ulusal bir meclis aracılığıyla verilmesini sağlamıştır. Milli iradenin yansımasını bulduğu bu meclis, aynı zamanda egemenliğin kayıtsız şartsız milletin olduğu ilkesini benimsemiş ve böylece saltanat dönemi ile bağlarını kopararak, egemenliğini kimseyle paylaşmayacağını ilan etmiştir. Milli Mücadele’nin başarıyla sonuçlandırılmasının ardından ilan edilen Cumhuriyet yönetimi ile de milli iradeye dayanan milli egemenlik anlayışı daha da pekiştirilmiş olmuştur. Hem Milli Mücadele dönemi hem de Cumhuriyetin ilk yılları için bu derece önem taşıyan milli irade anlayışı, kavramın günümüzde tercih edilen anlamından oldukça farklı bir içeriğe sahip olup, milli egemenlik fikrinin önemli temsilcilerinden Jean-Jacques Rousseau’nun ortaya koyduğu genel irade kavramından izler taşımaktadır. İşte bu izleri tespit etmeyi odak noktasına almış olan bu çalışma ile hem “milli irade” ile “genel irade” kavramlarının benzeştiği noktalar irdelenecek, hem de bu kavramlara yöneltilen ortak eleştiriler tartışılacaktır. Bu doğrultuda araştırmada ilk olarak Rousseau’nun temel görüşleri hakkında bilgiler verilip, genel irade ilkesinin özellikleri açıklanacaktır. Daha sonraysa Mustafa Kemal Paşa’nın gerek Milli Mücadele dönemi, gerekse Cumhuriyet döneminde çeşitli söylemlerinden yararlanılarak, Rousseau’nun genel irade hakkındaki fikirlerinin, milli irade anlayışına nasıl yansıdığı ve bu iki yaklaşımın hangi ortak niteliklere sahip oldukları tespit edilmeye çalışılacaktır. Ardındansa hem

genel irade, hem de milli irade kavramını demokrasi açısından getirilen eleştiriler aktarılarak, bu eleştirilerin bir kritiği yapılmaya çalışılacaktır.

1- Rousseau ve Halkın Egemenliğini Mümkün Kılan Genel İrade Anlayışı

Aydınlanma döneminin özgün fikirleriyle bilinen düşünürü Jean-Jacques Rousseau ortaya attığı fikirlerle hem yaşadığı zaman içerisinde hem de ölümünden sonra başta Fransız Devrimi olmak üzere, farklı ülkelere yansıtılacak şekilde birçok önemli toplumsal olay üzerinde geniş etkiler bırakmıştır. Rousseau'nun düşüncesinin temellerini “toplumsal sözleşme”, “halk egemenliği” ve “genel irade” kavramları oluşturmuştur. Rousseau, egemenliğin sahibi olan halkın bir parçası olarak vatandaşların bir toplumsal sözleşme aracılığıyla siyasal bir birlik oluşturmalarını ve bu birliğin genel irade doğrultusunda yönetilmesini ideal siyasal yönetim anlayışı olarak sunmuştur. Rousseau'nun siyasal felsefesini belirleyen genel irade kavramının temel özellikleri ise tek tek bireylere ait özel iradelere farklı olarak genel olması, basitçe oyların toplamına değil, ortak yarara karşılık gelmesi ve her zaman doğruluğu temsil etmesi şeklinde ön plana çıkmıştır.

Jean-Jacques Rousseau aydınlanma dönemi düşünürü olsa da, aydınlanmacıların savunduğu rasyonalizm ve uygarlık gibi değerlere mesafeli yaklaşımıyla tanınmaktadır. Hayatının ilk döneminde aydınlanmacı isimlerle birlikte, aydınlanma fikrinin önemli bir eseri olan “*Ansiklopedi*”ye makaleler yazan Rousseau, daha sonra yazdığı metinlerle bu gruptan uzak düşmüştür. Aydınlanma hareketinin rasyonalizm doğrultusunda akla büyük bir değer vermesine karşılık, Rousseau daha çok duyguları ön plana çıkarmış, bununla birlikte uygar toplumun, insanın iyi doğasını bozup, erdemini yok ettiğini öne sürmüştür. Bu nedenle uygar toplum yerine doğal durumu idealize eden Rousseau, mülkiyetin olmadığı bu durumda eşitsizliğin de bulunmadığını ve var olan bu eşitliğin aynı zamanda doğal bir özgürlük yarattığını savunmuştur.¹ Fakat ona göre bu doğal durumdan, uygarlığa geçilmesiyle birlikte, hem mülkiyet ortaya çıkmış hem de eşitsizlikler meydana gelmiştir. Öte yandan uygar toplum, neden olduğu bu eşitsizlikler yüzünden özgürlüğün yerini tutsaklığa bırakmasına da yol açmıştır. Özgürlüğün ve eşitliğin uygar bir toplumda da var olabilmesini arzulayan Rousseau, bunun ancak bir toplum sözleşmesi aracılığıyla gerçekleştirilebileceği görüşünü ortaya atarak felsefesini şekillendirmiştir.²

¹ Alâeddin Şenel, *Siyasi Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1995, s. 357-359.

² A.g.e., s. 360.

“*Toplum Sözleşmesi*” adlı eserinde bu felsefesinin ayrıntılarını açıklayan Rousseau’ya göre insanoğlunun en önemli sorunu özgürlük olup, bir türlü kendini çeşitli düşünce ve kişilerin esiri olmaktan kurtaramayan ve başkalarının koyduğu kurallara uymak zorunda kalan insanlar bağımsız olamamaktaydılar. Rousseau bu özgürlük ve bağımsızlık sorununu çözmek içinse egemenliğin halka geçmesini ve genel irade doğrultusunda halkın kendi koyduğu yasalarla yönetilmesini savunmuştur. Bu durumun oluşmasını sağlayacak olansa Rousseau’nun fikirlerini dayandırdığı toplumsal sözleşme olgusudur. Ona göre bu toplumsal sözleşme aracılığıyla insanlar artık kendi koyduğu kurallara uyup, istemediği kurallara uymak zorunluluğundan kurtulacağı için özgür ve bağımsız olacaktır. Halkın egemenliğini eline almasına karşılık gelen bu yönetim biçimini cumhuriyet olarak adlandıran Rousseau, hem bu cumhuriyetin temeli olacak toplumsal sözleşmenin, hem de cumhuriyeti oluşturacak tüm yasaların genel iradeye dayanması gerekliliğini vurgulayarak, genel irade kavramını düşünce sisteminin merkezine yerleştirmiştir.³

Genel irade kavramının en temel özelliği isminden de anlaşılacağı üzere genel olmasıdır. Yani ancak tüm halkın ortak çıkarlarını ilgilendirecek bir irade, genel iradeye karşılık gelebilmekte ve bu bakımdan genel irade kişisel özel iradelerden doğal olarak farklı bir bütünlüğü ifade etmektedir. Bireyin kendisinin sahip olduğu özel çıkarın, genel yarardan çok farklı bir şeyi öngörmesinin mümkün olabileceğini hatırlatan Rousseau’ya göre, böylesi bir durumda özel iradelerin, bireyin yurttaş olarak sahip olduğu genel iradeye aykırı ya da karşıt olması sorunuyla karşılaşılabilir. Kişinin genel iradeye karşı gelmesine sebebiyet verecek bu tarz bir durumun oluşması halinde Rousseau, bireyin topluluk tarafından ona saygı gösterilmeye zorlanması gerekliliğini öne sürmüştür. Rousseau için bu aslında bireyin özgürlüğünü kısıtlamak gibi gözükse de, daha çok kişinin özgür olmaya zorlanması ve her türlü kişisel bağımlılıktan kurtulması anlamına gelmektedir. Çünkü ona göre kişinin sadece kendi isteklerine uyması köleliğe yol açmaktadır. Genel irade doğrultusunda kendi koyduğu yasalara uyduğundaysa birey esas özgürlüğe ulaşmış olacaktır. Bu noktada doğal özgürlük ve toplumsal özgürlük ayrımı yapan Rousseau, bireyin toplum sözleşmesiyle birlikte doğal özgürlüğü bırakıp, toplumsal özgürlüğe ulaştığını savunmaktadır. Böylece eskiden sadece kendini düşünen insan, sözleşmeden sonra toplum olmanın gereği olarak artık, başka değerlere de önem vermeye başlamış olmaktadır.⁴

³ Jean-Jacques Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, Devin Yayınları, İstanbul, 2004, s. 27-37.

⁴ **A.g.e.**, s. 40-44.

Bireyin genel iradeye uymaya zorlanması özgürlük açısından bir takım olumsuzluklar doğurabileceği için, bazı koşulların hayata geçirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu koşulların başında ise Rousseau'nun sürekli olarak vurguladığı gibi genel iradenin gerçekten genel olması, yani tüm topluma yararlı olacak bir biçimde hazırlanması gelmektedir. Bunun aksine olarak genel iradenin genel olmaktan çıkıp, özelleşmeye başlaması durumundaysa Rousseau da bu tip zorlamaların baskı ve angaryaya dönüşme tehlikesini içereceğini kabul etmektedir. Bu nedenle genel iradenin, gerçekten genel olmasını sağlamak için iradenin herkesle ilgili olup, herkesten çıkması gerekmektedir.⁵ Genel iradenin herkesten çıkması ise siyasal katılımı işaret etmektedir. Yani doğal ve sınırsız özgürlüğünü bırakıp, toplumsal sözleşme sonucu siyasal ve ahlaki bir özgürlüğe erişen yurttaş, siyasal bir topluma girmesinin getirdiği yükümlülükler doğrultusunda, genel iradenin oluşması için yasama ve egemenlik kullanma faaliyetlerine katılmalı ve genel iradeyi yansıtacak kanunların ortak çıkarlar doğrultusunda hazırlanmasına katkı sağlamalıdır.⁶

Geneli ilgilendiren ve yurttaşların katılımıyla hazırlanacak genel irade Rousseau'ya göre basit bir oy toplamına karşılık gelmemektedir. Çünkü Rousseau için genel iradeyi genel yapan oyların sayısından ziyade onları birleştiren ortak yararadır. Bu noktada herkesin iradesi ile genel irade arasındaki farka dikkat çeken Rousseau, genel iradenin sadece ortak çıkarlarla ilgili olduğunu, herkesin iradesinin ise özel iradelerin toplamına denk düştüğünü belirtmektedir. Bu nedenle genel irade bu tip bir oyların birleşmesi tarzında değil, birbirini yok eden özel iradelerin kaldırılmasından sonra, farklılıkların toplanması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Genel iradenin bu şekilde tespit edilebilmesi içinse aydınlanmış yurttaşların sürekli olarak düşünüp, tartışması, yurttaşlık görevlerini yerine getirmesi ve genel iradeyi oluşturması gerekmektedir. Ortak bir irade yerine oluşan kısmi birleşmelerin, başka iradelere göre genel olsa da devlete göre yine özel bir düzeyde kalacağını hatırlatan Rousseau'ya göre bu nedenle devlet düzeyinde kısmi birleşmelerden ziyade, her yurttaşın görüşü sonucu oluşturulacak genel bir irade hâkim olmalıdır.⁷

Yurttaşların genel iradenin oluşum sürecine katılmasına sürekli olarak vurgu yaptığı görülen Rousseau için bu durum genel iradenin her zaman doğruluğa karşılık gelmesi için de gerekli koşullardan biridir. Ancak gerçekten kamu yararı için olan iradelerin doğruluğa karşılık gelebileceğini

⁵ A.g.e., s. 62.

⁶ Özgüç Orhan, "J.J. Rousseau'da Genel İrade Kavramı", **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 14 (Güz 2012), s. 14-16.

⁷ Rousseau, a.g.e., s. 59-63.

savunan Rousseau, genel iradenin yansıdığı kanunların bu nedenle tüm yurttaşları ilgilendirecek şekilde ve halkın yararına yönelik olmasının önemini de vurgulamaktadır. Öte yandan Rousseau halkın her zaman doğru kararlar alamayacağını düşünmektedir. Çünkü insanların kendi iyiliklerini isteseler de, bunun ne olduğunu her zaman öngöremeyecekleri görüşünü savunmaktadır.⁸ Bunun temel sebebi ise belirli özel görüşleri, genel irade olarak değerlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Hâlbuki ortak yarardan ziyade bu tarz kısmi yarara dayanan iradeler, adaletsiz olmaya mahkûmdur.⁹ Bu noktada özellikle anayasa gibi zor kanunları hazırlamak için gerçekten aydınlanmış yurttaşlara ihtiyaç olduğuna dikkat çeken Rousseau'ya göre, her zaman bu tarzda yurttaşlar bulunamadığı için, üstün özelliklere sahip, genel iradenin neyi gerektirdiğinin farkında olan bir kanun koyucuya da gereksinim bulunmaktadır.¹⁰

Rousseau'nun savunduğu genel irade kavramı kapsamında bir diğer önemli unsur da egemenlik anlayışıdır. Genel iradenin uygulanması anlamına gelen egemenlik kavramı bu nedenle Rousseau için son derece önemlidir ve bu egemenlik herhangi bir şekilde başkasına devredilmemeli ve bölünmemelidir.¹¹ Rousseau halk egemenliğine inanan bir düşünür olduğu için egemenliğin devredilemeyeceğine yaptığı vurguyla monarşik sistemlere karşı duruşunu sergilemektedir. Egemenliğin bölünemeyeceği yaklaşımı ise ilk başta kuvvetler ayrılığına bir karşı gelme gibi dursa da, böylesi bir yaklaşımdan ziyade egemenliğin kaynağının ayrıştırılmasına karşı gelmeyi ifade etmektedir. Yoksa yasama ve yürütme gibi işlemlerin farklı olduğunun farkında olan ve bunu kitabında da işleyen Rousseau daha çok bu kuvvetlerin kaynağının tek bir egemene ait olmasını savunmaktadır. Bu tek olan egemenliğin halka ait olduğunun altını çizen Rousseau için bu nedenle egemenliğin bölünmesi, onun yok edilmesi tehlikesini barındırmaktadır.¹²

İnsanların kölelikten çıkıp özgür bir duruma kavuşması için egemenliği kendi eline alması temel düşüncesinden yola çıkan Rousseau'nun bu amacı mümkün kılmak adına savunduğu unsurların başında genel irade yaklaşımının geldiği görülmektedir. Halkın egemenliğinin ne doğrultuda kullanılacağını bir anlamda karşılığı olan genel irade, toplumsal sözleşme niteliğinde olacak anayasaların ve diğer yasaların hazırlanmasında da bir rehber olacaktır. Genel irade tüm yurttaşları ilgilendirdiğinden, tümünü

⁸ A.g.e., s. 59-60, 72-73.

⁹ Jean-Jacques Rousseau, **Ekonomi Politik**, İmge Kitabevi, Ankara, 2005, s. 15.

¹⁰ Özgüç, a.g.e., s. 13.

¹¹ Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, s. 53-55.

¹² Mehmet Ali Ağaoğulları, **Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 100-105.

kapsayıp, tümünün ortak çıkarına yönelik olması gerekmektedir. Aynı zamanda her daim doğruluğa da karşılık gelecek olan bu ortak çıkarı belirlemek zor bir işlem olduğu için yurttaşların bilinçli ve aydınlanmış bir konumda olması, özel çıkar ile kamu yararı arasındaki ayrımın farkında olması da kritik bir önemdedir. Yurttaşların bu konuma erişmelerini sağlayacak ve onlara yasa yapım sürecinde yol gösterecek üstün niteliklere sahip bir kişi de Rousseau'nun genel irade felsefesinin önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır.

2- Mustafa Kemal ve Milli İradeye Dayanarak Milletın Amaçlarını Gerçek Kılmak

Farklı dönemlerde, farklı ülkeler üzerinde etkileri olan bir düşünür olduğu vurgulanan Jean-Jacques Rousseau'nun “halk egemenliği” ve “genel irade” kavramlarına dayanan düşüncesinin izlerini Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e uzanan süreçte Türkiye'de ve Mustafa Kemal Atatürk üzerinde de görmek mümkündür. Bu bağlamda özellikle Jean-Jacques Rousseau'nun genel irade felsefesi bağlamında öne çıkardığı üstün niteliklere sahip bir yasa koyucu lider anlayışının Türk toplumunda, 1. Dünya Savaşı sonrası verilen Milli Mücadele sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın kimliğinde belirlediğini söylemek mümkündür. Mustafa Kemal'in söyleminde “milli irade” şekline dötüşen genel irade düşüncesinin Rousseau tarafından vurgulanan birçok unsuru Mustafa Kemal tarafından da özümsemiş ve özellikle Milli Mücadele sırasında sıklıkla kullanılmıştır. Böylece “milli irade” anlayışı Milli Mücadele'nin felsefesini oluşturan bir konuma erişmiştir.

Jean-Jacques Rousseau'nun Mustafa Kemal Paşa üzerindeki etkisini, Mustafa Kemal'in *Toplum Sözleşmesi* kitabını bizzat Milli Mücadele döneminde okumasında ve kitap içerisinde önemli bulduğu yerlerin altını çizip, notlar almasında görmek mümkündür. Öte yandan Mustafa Kemal, Rousseau'nun görüşlerinin tamamen benimsememiş ve hatta Meclis kürsüsünden yaptığı bir konuşmasında kuvvetler ayrılığı hakkındaki görüşlerini eleştirmiştir.¹³ Bununla beraber Rousseau'nun egemenlik ve genel irade kavramlarını değerli bulan Mustafa Kemal, Milli Mücadele'nin başlarından Cumhuriyet'in kuruluşuna ve sonrasına devam eden süreçte yaptığı çeşitli söylemlerde, Rousseau ismini anmadan, bu kavramları içeriğine uygun bir şekilde adeta bir rehber niteliğinde kullanmıştır. Nitekim

¹³ Özgüç Orhan, “Türkiye'de Rousseau Algısına Eleştirel Bir Bakış: Atatürk Rousseau'dan Etkilenmiş Miydi?”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 17 (Bahar 2014), s. 226-227.

Halide Edip anılarında, özellikle Milli Mücadele sırasında Mustafa Kemal'in meclis kürsüsünde adeta Rousseau gibi konuştuğunu öne sürmüştür.¹⁴

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın öne çıkardığı bu milli irade anlayışının izleri gerek Milli Mücadele sırasındaki söylemlerinde, gerekse de 1927 yılında verdiği Büyük Söylev'inde açık bir şekilde görülmektedir. Samsun'a çıkışından kısa bir süre sonra 22 Haziran 1919 tarihinde komutan arkadaşlarıyla yayımladıkları Amasya Genelgesi'nde ilan edilen "milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" ilkesi Milli Mücadele'nin milletin iradesine dayanarak verileceğini ortaya koymuştur. Amasya Genelgesi'nden sonra 23 Temmuz 1919 tarihinde toplanan Erzurum Kongresi sırasında Mustafa Kemal Paşa milli iradeye dayanan bir Millet Meclisi'nin bir an önce meydana getirilmesini ve gücünü milli iradeden alacak bir hükümetin kurulmasını kongre çalışmalarının ilk hedefi olarak göstermiş ve Kongre sonrası alınan kararlar arasına milli iradenin hakim kılınması maddesi yerleştirilerek bu anlayış kuvvetlendirilmiştir.¹⁵ Milli isteğin Erzurum ve Sivas kongrelerinde kesin bir şekilde ortaya koyulmasının ardından 27 Aralık 1919 tarihinde Ankara'ya gelen Mustafa Kemal, burada halka yönelik yaptığı konuşmada bir milletin ancak kendi gücüne ve varlığına dayanarak bağımsızlığını sağlayabileceğini vurgulamış, bu nedenle de milli mücadelenin örgütlenmesi için milli iradeyi hakim kıldıklarını dile getirmiştir. Öte yandan bütün dünya milletlerinin artık sadece milli hâkimiyeti tanıdığını da sözlerine ekleyerek bu hâkimiyetin karşılığı olan milli iradenin önemini altını çizmiştir.¹⁶

Milli Mücadele'nin hazırlanış sürecine denk gelen kongreler döneminde milli iradenin önemini vurgulayan ve milli iradeyi hâkim kılmak kararını kabul ettiren Mustafa Kemal Paşa, 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin kurulmasıyla bu amacı doğrultusunda önemli bir adım daha atmıştır. Milli iradenin karşılığı olan bu Meclis'te yaptığı çeşitli konuşmalarla da Mustafa Kemal, Rousseau'nun genel irade anlayışını nasıl milli irade kavramına dönüştürerek kullandığını göstermiştir. Bu bağlamda Mustafa Kemal, Rousseau gibi milli iradenin özel iradelere farklı ve üstün olduğunu çeşitli vesilelerle dile getirmiştir. Bu yöndeki açıklamalardan biri olan 1 Aralık 1921 tarihli meclis konuşmasında Mustafa Kemal adeta Rousseau'nun fikirlerini özetlemiştir:

¹⁴ Halide Edip Adivar, **Türk'ün Ateşle İmtihani: İstiklâl Savaşı Hatıraları**, Can Yayınları, İstanbul, 2013, s. 120.

¹⁵ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2005, s. 24, 49-50, 57.

¹⁶ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 36.

“İnsanlar ister istemez beraber yaşamak ihtiyacında varlık bulmuşlardır. Bundan dolayı beraber yaşamakta olan insanlar bir cemiyet oluştururlar ki; bu cemiyet kendisini oluşturan fertlerin kuvvetlerinin çalışmasından ortaya çıkar. Ve işte irâde, hâkimiyet denilen kuvvet, bu kuvvetten ibarettir; işte bu kuvvet cemiyetin kuvvetidir ve bu kuvvet cemiyeti oluşturan her ferdin ayrı ayrı kuvvetinden üstündür. Belki bu ifademden bu kuvvetlerin maddî bir şey olacağı sanılır! Kuvvetleri toplayarak bir bileşke bulmuş oldum. Evet isterseniz maddî olsun fakat bu maddi oluşun içinde manevî bir kuvvet vardır. Efendiler, bunu da açıklayabilmek için izninizle şu tarzda açıklamada bulunacağım: Bir cemiyetin içinde beraber yaşamaktan, insanlık mahkûmiyetinden, yaratılışından dolayı ortaklaşa bir çalışma hissi vardır. Manevî olan bu çalışma hissi bir kuvvet ve çalışma gücü oluşturur. İşte bu ortak manevî kuvvet, demin açıkladığım gibi o kuvvetle beraberdir, ayrı bir şey değildir. Efendiler! Bu kuvvet zaman ile insanların medenî gelişmeleriyle yükselir, olgunlaşır ve millî irâde, millî hâkimiyet bu kuvvetten ibarettir.”¹⁷

Rousseau’da olduğu gibi milli iradenin özel iradeden hem farklı olduğuna, hem de basit bir şekilde onların toplamından ibaret olmadığına işaret eden Mustafa Kemal, bu söylemiyle insanların toplumsal yaşam gereği yurttaşlık bilinciyle kendi çıkarlarından ziyade ortak iradeye yönelmesinin önemini vurgulamıştır. Yurttaşların milli iradeyle uyumlu hareket edebilmesi içinse, onların milli iradenin belirlenme sürecine bizzat katılması ve bu sürece katkı sağlaması da Mustafa Kemal için önemlidir. 7 Şubat 1923 tarihinde Balıkesir’de halkla yaptığı bir konuşmada bu konuya dikkat çeken Mustafa Kemal, millet işlerinde her bireyin görüşünün önemli olduğunu; çünkü milli iradenin sadece bir kişinin düşüncesinden değil, tüm bireylerin ortak arzularından ve amaçlarından oluştuğunu kaydetmiş ve bu doğrultuda orada bulunan halkın görüşlerini, düşüncelerini, sorularını özgürce ifade edebileceğini belirtmiştir.¹⁸

Yurttaşın katılımıyla ve halkın ortak çıkarlarını temsil edecek şekilde hazırlanacak milli irade, yine Rousseau’nun vurguladığına benzer şekilde Mustafa Kemal’de de her zaman doğruluğa karşılık gelecektir. Milli iradenin meşrulaştırıcı yönüne böylece vurgu yapan Mustafa Kemal, bu görüşünü Meclis ve kanunların oluşumuyla ilişkilendirmektedir. Ona göre kurulan meclisin, milli egemenlik ilkesini kabul edip, milli iradeye dayanmasıyla birlikte yasallığı ve kanuniliği de sağlanmış olmaktadır. Çünkü gerek anayasa maddeleri olsun, gerekse diğer kanunlar, doğrudan milletin

¹⁷ A.g.e., s. 277.

¹⁸ A.g.e., s. 462.

vicdanından doğmakta ve oluşturulmaktadır ki zaten Mustafa Kemal için gerçek kanunlar sadece bu şekilde hazırlanabilecektir. Öte yandan kanunların milli irade doğrultusunda hazırlanması Rousseau'nun da değindiği üzere özel iradelerin genel iradeye zorlanması sorununu kendiliğinden kaldırmış olacaktır. Çünkü Mustafa Kemal'e göre de sadece milli iradeye dayanan kuvvetler gerçek kuvvet olup, ancak bu tarz iradeler millet nezdinde yaşayabilmektedir. Milletin iradesine dayanmayan kuvvetler ise baskıcı olup, insanlara mutluluk sağlayamayacaklarından dolayı, sonları hüsrandır.¹⁹

Milli Mücadele'nin başlangıcından itibaren bu şekilde milli iradeye dayanacak şekilde örgütlenmesi, Mustafa Kemal Paşa için Milli Mücadele'nin ulaştığı başarının da anahtarını oluşturmaktadır. Nutuk'ta bu konuya değinen Mustafa Kemal, milletin kurtuluşu için milletin bu konudaki istek ve amaçlarının güçlü bir şekilde oluşturulup, bunların azimli bir şekilde ortaya koyulması gerekliliğini vurgulamıştır. Milleti temsil edecek meclisin de bu doğrultuda milletin isteğini aynı kararlılıkla benimseyip, güçlü bir dayanışma ve birlik içerisinde uygulamaya koyması durumunda etkili bir sonuç alınacağını dile getirmiştir.²⁰ Zaten Milli Mücadele'nin askeri ayağını zaferle sonuçlandıran Dumlupınar Meydan Muharebesi'nden sonra Türk milletine yayımladığı beyannamede de bu konunun altını çizen Gazi Mustafa Kemal Paşa, milletin iradesine dayanan her eylemin millet için olumlu sonuçlar doğurduğunu belirtmesiyle²¹, milli irade anlayışının milli mücadelede oynamış rolü tekrardan vurgulamasının yanı sıra, milli iradenin yanılmazlığına da böylece bir kez daha işaret etmiştir.

Rousseau'da genel irade kavramı kapsamında vurgulanan özel durumlarda gerekli, önder niteliği taşıyan bir kanun koyucunun varlığı olgusunun, Türkiye için Milli Mücadele sırasında Mustafa Kemal Paşa'da karşılığını bulduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Rousseau'nun vurguladığı gibi bu kişi üstün özelliklere sahip olup, bu kişinin ihtiyaç duyulduğu zaman kendi iradesini bir kenara koyup, genel iradenin öngördüğü şekilde hareket etmeyi bilmesi gerekmektedir. Kendisi için en kutsal görevin milli iradeye uymak ve bunu her şeyin üstünde görmek olduğunu dile getirerek²², Rousseau'nun aradığı niteliklere sahip olduğunu gösteren Mustafa Kemal'in Meclis Başkanı seçildikten sonra 24 Nisan 1920

¹⁹ A.g.e., s. 91, 274-280, 507.

²⁰ Atatürk, a.g.e., s. 452-453.

²¹ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 365.

²² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 45.

tarihinde yaptığı şu konuşması da yine bu tarzdaki karakterini gözler önüne koymaktadır:

“Hayatımın bütün dönemlerinde olduğu gibi, son zamanların sıkıntıları ve felâketleri arasında da bir dakika geçmemiştir ki her türlü huzur ve istirahatimi, her türlü kişisel duygularımı milletin kurtuluşuna ve mutluluğu adına feda etmekten zevk alan olmayayım. Gerek askerî hayatımın ve gerek siyasal hayatımın bütün devirlerini işgal eden mücadelelerimde daima hareket tarzım, millî irâdeye dayanarak milletin ve vatanın muhtaç olduğu amaçlara yürümek olmuştur.”²³

Millî iradeye bağlılığını bu sözleriyle gösteren Mustafa Kemal’in, Millî Mücadele sırasında Başkomutan seçilerek meclisin yetkilerini geçici bir süreyle kendisine verilmesi Rousseau’nun öngördüğü bu durumun adeta somutlaşmış halini temsil etmiştir. Başkomutanlık Kanunu vesilesiyle yapılan görüşmelerde, millî iradenin ancak olağanüstü durumlarda ve millî iradeyi kendi kişiliğinde temsil edebilecek kişilere verilebileceğini belirterek bu duruma dikkat çeken Mustafa Kemal’e göre meclis bu yetkiyi kendisine vererek bu durumu ispat etmiştir.²⁴ Nutuk’ta da yine bu konuya değinen Mustafa Kemal, Başkomutanlık görevini ülkenin ve millî amacın yüksek çıkarları adına kabul ettiğini ifade ederek²⁵, bu rolün millî irade kavramıyla ilişkisini tekrardan göstermiştir.

Genel irade anlayışı doğrultusunda Rousseau’da önemli olan egemenlik kavramı ile onun devredilemez ve bölünemez niteliğine yine Mustafa Kemal Paşa’nın söylemlerinde de rastlanılmaktadır. Nutuk adlı eserinde millî mücadele öncesinde ülkenin içinde bulunduğu durum karşısında tek bir çözümün bulunduğunu, bunun da millî egemenliğe dayanan yeni ve bağımsız bir Türk devleti kurmak olduğunu vurgulayan Mustafa Kemal, egemenlik kavramına verdiği önemi ortaya koymaktadır.²⁶ Öte yandan Rousseau’da olduğu gibi egemenlik sadece varlığıyla değil aynı zamanda bölünemez ve devredilemez nitelikleriyle de Mustafa Kemal’in düşüncesinde yer almaktadır. Millî irade ve onun uygulanması anlamına gelen millî egemenlik anlayışının üstünde başka bir kuvvet olamayacağını savunan Mustafa Kemal için anayasanın birinci maddesinde “*hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir*” ifadesinin yer alması mecliste somutlaşan millî iradenin bu niteliklerini de göstermektedir.²⁷ 16 Ocak 1923 tarihinde İstanbul

²³ A.g.e., s. 96.

²⁴ A.g.e., s. 348-349.

²⁵ Atatürk, a.g.e., s. 464.

²⁶ A.g.e., s. 14.

²⁷ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, s. 256.

gazetecileriyle yaptığı görüşmesinde bu konuyu gündeme getiren Mustafa Kemal'in şu sözleri bu bakımdan da Rousseau'dan izler taşımaktadır:

“Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. Ve gerçek milli istek ve iradeyi uygular ve ancak bununla millet alın yazısına sahip olur. Tarihi olaylarımız ve tecrübelerimiz bize milletin koyun sürüsü halinde olduğu görüşünün, keyfin, arzu ve hırsların ve hiçbir şekilde karşılanmayan çıkarların elde edilmesine sürüklemekle milletin yok olmasına neden olan içeriğe dönüşen idare şekillerinin artık memleketimizde uygulamasının kalmadığını göstermiştir. Millet; hâkimiyetini değil, hâkimiyetin bir zerresini bile bir başkasına terk etmenin neden olabileceği felâketin, yok olmanın, hüsrânın acısını her an kalbinde ve vicdanında duymaktadır. Zaten iradenin ve hâkimiyetin ayrılamaz ve bölünemez olduğunu ilmen ve gerçekten düşündükten sonra böyle bir görüşün uygulamasına kalkışmak ancak göreceli ve yapay bir işe girişmekten başka bir şekilde yorumlanamaz. Millet ve memleketimiz için ise bu mecburiyet atlatılmıştır. Milleti hâkimiyetinden mahrum eden engel, milletin coşması ve tamamıyla taşması ile biraz zor ve fakat sonuç olarak başarılı şekilde ortadan kaldırılmıştır.”²⁸

Milli iradenin ve egemenliğin bölünmesi ya da devredilmesi durumunda milletin tehlikelerle karşı karşıya kalacağını ifade etmesiyle Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın yine Rousseau'ya benzer bir yaklaşımı benimsediği anlaşılmaktadır. Böylece Mustafa Kemal'in sıklıkla kullandığı milli irade kavramının vurgulanan tüm bu özellikleri değerlendirildiğinde, milli irade kavramının Rousseau'nun genel irade kavramının üstünkörü bir şekilde isim değişikliğiyle kullanılması anlamına gelmediği ortaya çıkmaktadır. Bunun aksine Mustafa Kemal, milli irade kavramını özenli ve bilinçli bir şekilde kullanmakta ve Rousseau'nun genel irade kavramı için belirlediği niteliklerin birçoğunu milli irade anlayışına yansıtmış olmaktadır. Rousseau'da olduğu gibi Mustafa Kemal için de milli irade kavramı düşünce sisteminin temel belirleyici unsuru olup, bu milli irade olgusu, özel iradelerden farklı, onların toplamından ziyade ortak yarara karşılık gelmekte ve her zaman ülke için doğruluğun kaynağını göstermektedir.

3- Otoriterlik-Demokratlık Ekseninde Genel/Milli İrade Tartışması

Jean-Jacques Rousseau'nun genel irade anlayışı ile Mustafa Kemal Paşa'nın özellikle milli mücadele sırasında yoğun olarak kullandığı milli irade anlayışının benzeştiği ortak noktalar bulunduğu gibi, bu iki anlayışa yönelik demokrasi ve özgürlük açısından yöneltilen bazı ortak eleştiriler de söz konusudur. Rousseau'ya yöneltilen eleştiriler genellikle liberal

²⁸ A.g.e., s. 424-425.

düşünürlerden gelmekte olup, bu düşünürlere göre genel iradenin mutlak olması, bireyin özgürlüğünü baskılayıcı bir sonuç doğurmaktadır. Dolayısıyla bu genel irade anlayışı demokrasiden ziyade otoriterliğe yol açma tehlikesini barındırmaktadır.²⁹ Benzer şekilde Mustafa Kemal'in savunduğu milli irade anlayışı da içerdiği unsurlar bakımından çeşitli yazarlar tarafından Türkiye'de demokrasi yerine baskıcı ve otoriter bir yönetim uygulanmasının temel gerekçelerinden biri olarak sunulmuştur. Bu bağlamda bu kısımda öncelikle Rousseau'ya yönelik eleştiriler incelenip, değerlendirilecek, daha sonra da Rousseau'nun fikirlerinin bir anlamda uygulama imkânı bulduğu Türkiye'deki durum yine benzer eleştiriler çerçevesinde tartışılacaktır.

Rousseau'nun genel irade kavramına özgürlük yönünden eleştiriler getiren isimlerden birisi olan ve liberal fikirleriyle bilinen Isaiah Berlin, aslında Rousseau'nun özgürlüğü çok önemseydiğini kabul etmekte, ancak Rousseau'nun özgürlük için aradığı çözümlerin yine otorite ile sonuçlandığını öne sürmektedir. Berlin'e göre Rousseau'da zaten otorite ile özgürlük birbirinin zıttı değil, tamamlayıcıdır. Çünkü Rousseau kurallara ve otoriteye daha çok uyan kişinin, yine o kadar özgür olduğuna inanmaktadır. Rousseau'nun bu anlayışında insanların birbiriyle uyumlu ve benzer olduğu kabulü yatmakta olup, Rousseau doğal bir insanın aklını kullanarak yaptığı özgür seçimler sonucu belirlenen genel iradenin, tüm insanlar için de olumlu sonuçlar doğuracağını savunmaktadır. Özgür akıl yoluyla genel iradenin ne olduğunu tespit edemeyen ve ona uygun davranmayan kişilerin mutlaka yozlaşmış olup, doğal olamayacağını düşünen Rousseau bu nedenle bu tip kişilerin özgür olmaya yani, genel iradeye uymaya zorlanması gerektiğini ileri sürmektedir. İşte Berlin, tüm bu görüşleri nedeniyle Rousseau'nun insanları tek ve homojen bir şekilde algıladığını ve bu doğrultuda Hitler ve Mussolini gibi diktatörlerin önünü açtığını ileri sürmektedir. Berlin'e göre hem bu diktatörler hem de Jakobenler ve komünistler bu yaklaşımı kendilerince kullanmış ve doğruyu göremediklerini düşündükleri kişileri kendi genel iradelerine doğru zorlamışlardır. Dolayısıyla Rousseau'nun mutlak özgürlük için öngördüğü yol, aslında mutlak despotizme yol açmaktadır. Çünkü eğer tek bir görüş doğruysa, o zaman farklı görüşlerin, alternatiflerin bir anlamı kalmamaktadır. Bu aynı zamanda genel iradeye uymanın aslında bir seçimden ziyade zorunluluk halini aldığını göstermektedir. Halbuki başkasının bir birey yerine doğrunun ve iyinin ne olduğunu belirlemesi, aslında özgürlüğün kaybolması anlamına gelmektedir. Böylece Berlin için, Rousseau özgürlük yolunda bu kadar çabalarken, aslında özgürlüğün en

²⁹ Orhan, "J.J. Rousseau'da Genel İrade Kavramı", s. 3.

büyük düşmanlarından biri haline gelmiş ve onun bulduğu çözüm zincire vurulduğu söylenen insana bu zincirin kendisi tarafından vurulması olmuştur.³⁰

Rousseau'yu eleştiren isimlerden bir başkası olan Jacob Talmon ise Rousseau'nun genel irade kavramını, halk egemenliği ile birlikte kullanarak totaliter demokrasinin doğmasına yol açtığı görüşünü savunmuştur. Talmon'a göre Rousseau'da egemenliğin kullanımı farklı görüşlerin mücadelesi ve uzlaştırılması şeklinde ele alınmamakta olup, daha çok egemenliğe sahip olanın, tüm bireysel çıkarların da kaynağını teşkil eden bir genel çıkar doğrultusunda hareket etmesi anlamındadır. Bu anlayış dolayısıyla modern demokrasilerde önem verilen görüşlerin farklılığı ilkesine değer verilmediğini, vurgulanan demokrasi ile daha çok bir görüş birliğinin hedeflendiğini göstermektedir. Egemenliğin bu şekilde tüm halka verilmesi ve fikir birliği aranarak bir homojenlik oluşturulması ise kaçınılmaz olarak totaliterliğe ve diktatörlüğe yol açacaktır. Talmon, Rousseau'nun vatandaşların politika ile aktif şekilde uğraşması gerektiğini söyleyerek bir bakıma bu tarz durumların önüne geçebileceğini varsaydığını, ancak vatandaşların tamamen politik olduğu böylesi ortamlarda özel konuların değerini kaybettiğini ve aslında bu nedenle de totaliterliğe daha uygun koşulların oluşabileceğini öne sürmüştür. Çünkü o, özgürlüklerin politikanın bu kadar önemli olmadığı ve politik olmayan özel ya da grup aktivitelerinin olduğu yerlerde daha çok korunabileceğini düşünmektedir. Öte yandan Talmon'a göre Rousseau'nun öngördüğü siyasi ortamda, vatandaşların özgür olduğu düşünülse de, aslında onlar özgürce karar verememekte, sadece kendilerine sunulanları kabul etmektedirler. Çünkü Rousseau'da genel irade, vatandaş iradelerinin çoğunluğu olmayıp, daha soyut bir olguya karşılık gelmekte ve bu nedenle aslında başkası tarafından kendilerine sunulmuş olmaktadır. Dolayısıyla Talmon için Rousseau'nun öngördüğü halkın egemenliği halktan ziyade, genel iradeyi belirlediği varsayılan kişilerin çıkarlarıyla özdeşleşmiş bir konumda kalmaktadır.³¹

Rousseau'ya yönelik anti-demokratiklik eleştirilerin en bilindiği ise kuşkusuz Benjamin Constant tarafından yapılmıştır. Constant'ın temel eleştiri noktası ise Rousseau'daki siyasi gücün kaynağı olan genel iradenin sınırsız bir şekilde tasarlanmasıdır. Bunun çok tehlikeli olduğu düşünen Constant'a göre özgürlükle ilgili karşılaşılan sorunlar da hep bu anlayıştan kaynaklanmaktadır. Genel iradeye dayanan siyasi güç sınırsız olarak

³⁰ Isaiah Berlin, **Freedom and Its Betrayal: Six Enemies of Liberty**, Princeton University Press, Princeton, 2014, s. 35-52.

³¹ J. L. Talmon, **The Origins of Totalitarian Democracy**, Mercury Books, London, 1961, s. 43-48.

algılandığı zaman hem özgürlükler yok edilmekte hem de tiranlık yönetimi ortaya çıkmaktadır. Özellikle Fransız Devrimi ve sonrasında yaşanan olumsuzluklar, genel iradeye dayanan sınırsız otoritenin meşru olarak görülmesinin sonuçlarından ibaret olup, devrim sırasında yaşanan terör dönemi aslında Rousseau'nun görüşlerinin uygulamaya konmasına karşılık gelmektedir. Rousseau'nun özgürlük yönünde formüller aradığını, ama bu mücadelesi sırasında kuvvetin kendisine değil, kuvveti kullananlara karşı tepki gösterdiğini ve bu doğrultuda öneriler geliştirdiği öne süren Constant'a göre hâlbuki kuvvetin kendisiyle mücadele edilmeli ve kuvvet dağıtılmalıdır. Bireyin özgürlüğü konusunda da Rousseau'nun bireylerin genel irade doğrultusunda özgür olmaya zorlanması gerektiği düşüncesine de karşı çıkan Constant, bu anlayışın da yine tiranlığın kullandığı güçlü silahlardan biri olduğunu savunmuştur. Ona göre Rousseau'nun önerdiğinin aksine, bireyler toplumsal özgürlük için kendi özgürlüğünden herhangi bir fedakârlıkta bulunmamalıdır. Çünkü gerçek özgürlük bireyin kendisinin bağımsızlığındadır. Tüm bu nedenler dolayısıyla Constant da Berlin ve Talmon'a benzer şekilde Rousseau'nun özgürlüğü amaçlarken, tiranlık için ortam hazırlayan bir noktaya vardığı eleştirisini getirmiştir.³²

Rousseau'nun genel irade anlayışının demokrasi karşıtı sonuçlara yol açma tehlikesine dikkat çeken bu görüşlere karşılık olarak bazı kişiler de Rousseau'yu savunarak, Rousseau'nun özgürlükten yana olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Bu görüşü benimseyenlerden Robert Wokler'a göre her ne kadar liberal eleştirmenler halkın tümünün egemenliği anlayışının özgürlüğü yok edeceğini ileri sürse de, Rousseau'nun halk egemenliği ilkesi genel iradenin taşınması gereken kuralları yerine getirdiği müddetçe despotluktan kurtulmanın da tek yoludur. Bu nedenle ancak genel iradeye dayalı kanunlar çıktığı takdirde özgürlük korunabilecektir. Ayrıca Rousseau hiçbir zaman bireyin seçme özgürlüğünü ortadan kaldırmamaktadır. Bundan dolayı genel iradenin totaliterlik doğuracağına yönelik liberal eleştiri geçersizdir. Öte yandan Wokler, siyasi düşünce tarihinde özgürlüğe Rousseau kadar değer veren, bireyin bağımsızlığını kazanması için uğraşan bir başka filozofun belki de bulunamayacağına dikkat çekmiştir. Ona göre Rousseau'nun özgürlüğe verdiği değeri özellikle eğitim üzerine yazdığı *Emile* kitabından anlamak mümkündür. İnsanın hayatında ilk olarak otoritenin değil, özgürlüğün olduğunu, fakat toplum hayatına girdikçe özgürlüğünü kaybetmeye başladığını belirten Rousseau bu

³² Benjamin Constant, **Principle of Politics Applicable to All Governments**, Liberty Fund, Indianapolis, 2003, s. 26, 31-32, 36; Benjamin Constant, "The Liberty of the Ancients Compared with that of the Moderns", **Political Writings**, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, s. 313-315.

nedenle bu kitabında eğitimin amacını, insanın özgürlüğünü yitirmesine sebep olan koşulların üstesinden gelip, insanın özünde bulunan özgürlüğü ortaya çıkarmak olarak belirlemiştir. Bu da onun özgürlük karşıtı olmadığını, hatta özgürlük odaklı bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir.³³

Rousseau'nun genel irade kavramının özgürlükle uyumlu olduğunu ortaya koymaya çalışan bir diğer isim olan Alfred Cobban'a göreyse Rousseau'daki genel iradenin mutlaklığı ve her zaman doğruyu göstermesi genel olarak yanlış yorumlanarak, siyasal otoritenin aldığı her kararın geçerli olup, bireyler tarafından kabul edilmesi gerektiği şeklinde değerlendirilmiştir. Hâlbuki alınan kararın doğru olabilmesi, yani genel iradenin bir sonucu olabilmesi için genel iradenin niteliklerini taşıması gerekmektedir. Bunlar da, alınan kararın gerçekten genel olması, belirli bir kesimin değil genel çıkarına yönelik olması ve sadece sayısal bir üstünlüğe karşılık gelmeyip, tüm toplumu birleştirecek bir değeri içermesidir. Dolayısıyla bu genel irade, bazen bir çoğunluğun iradesinde, bazen bir azınlığın iradesinde, bazen de tek bir kişinin iradesinde bile karşılığını bulabilecek olup, önemli olan vurgulanan niteliklere sahip olmasıdır. Cobban, Rousseau'nun bu yaklaşımının daha çok teorik ve ütöpik olduğuna da dikkat çekmiş ve pratikte karşılığının zor olduğunu da kabul etmiştir. Zaten Rousseau'nun bu nedenle hep küçük bir devleti ve aydınlanmış vatandaşlarının doğrudan siyasete katıldığı bir toplumu göz önünde tuttuğunu hatırlatmıştır.³⁴

Rousseau'nun genel irade yaklaşımına yönelik bu eleştirici ve destekleyici ifadeler incelendiğinde, eleştirel yaklaşan kişilerin genel iradenin yanılmaz bir içerikte olmasına, sınırlanamazlığına ve bu iradeye uyma zorunluluğuna karşı çıktığı ve bunun özgürlüğü yok ederek, totaliter yönetimler doğurduğunu savundukları görülmektedir. Rousseau'yu destekleyen kişiler ise genel iradenin gelişigüzel belirlenmediğini, aktif vatandaşların özgür tercihleri sonucu oluştuğunu ve aynı zamanda belirli nitelikler taşıdığı için, özgürlüğe aykırı olmadığını ileri sürmektedirler. Bu farklı yorumlar aslında bir anlamda özgürlüğe yönelik yaklaşım farklarından kaynaklanmaktadır. Öncelikle Rousseau'nun özgürlüğe büyük değer verdiği açık olup, Rousseau'yu eleştiren isimler bile bunu kabul etmektedir. Emile adlı kitabında tüm iyiliklerin başında otoritenin değil, özgürlüğün geldiğini kaydeden Rousseau, bu doğrultuda bireylerin buyurgan olmak yolunda değil, özgür olma yönünde eğitilmesi gerektiğini belirterek bu değeri açıkça ortaya

³³ Robert Wokler, "Rousseau's Two Concepts of Liberty", **Jean-Jacques Rousseau** (Ed. Timothy O'Hagan), Routledge, New York, 2016, s. 175, 187, 195, 203.

³⁴ Alfred Cobban, **Rousseau and the Modern State**, Routledge, New York, 2019, s. 74, 79-80.

koymaktadır.³⁵ Bununla birlikte bu özgürlük liberallerin savunduğu doğal özgürlükten farklı olup, daha toplumsal ve siyasal bir özgürlüğe karşılık gelmektedir. Nitekim Rousseau bu özgürlüğü, bir bireyin dilediğini yapması olarak değil, istemediğini yapmaması olarak tanımlamakta ve gerçekten özgür bir insanın sadece yapabileceklerini isteyeceğini öne sürmektedir. Ona göre duygularını yenip, aklını kullanan, görevini yapan ve düzene uyan insan hem erdemli olacak, hem de gerçek özgürlüğe ulaşmış olacaktır. Bunun dışındaki özgürlükler ise aslında köleliği ifade etmektedir. Dolayısıyla bir nevi kanuna, yani genel iradeye uymak anlamına da gelen bu yaklaşım tarzı Rousseau için, bireyin nefsine hâkim olup, kendisini özgür kılması sonucunu doğurmaktadır.³⁶

Liberal eleştirmenlerin dikkat çektiği üzere bir otoriteye uymanın özgürlük açısından riskler taşıdığına Rousseau da zaten bilincinde olup, bu bağlamda genel irade konusunda sürekli uyarılarda bulunmuştur. Genel iradenin, yönetimde olanların iradesine karşılık gelen toplu iradeden farklılığına dikkat çeken Rousseau ayrıca, genel iradenin bireyin eylem özgürlüğü olmadan oluşamayacağını da vurgulamıştır.³⁷ Bu nedenle bireyin kendi özgür iradesi sonucunda oluşan ve toplumun genel çıkarlarını içerisine katarak genel irade boyutuna ulaşan bir iradeye uyduğunda, birey aynı zamanda kendisine uymuş olacağı için sonuç olarak özgürlüğünü kaybetmemiş olacaktır. Bunun için her ne kadar Talmon aktif yurttaşlığa mesafeli yaklaşmış olsa da, liberal özgürlükten farklı olan Rousseau'cu cumhuriyetçi özgürlük anlayışında iradenin oluşumuna katkı sağlayan aktif, sorumlu ve erdemli yurttaşın önemi çok kritik bir role bürünmektedir.

Rousseau'nun genel irade felsefesine, barındırdığı niteliklerden ötürü özgürlük ve demokrasi açısından yöneltilen eleştirilerin benzeri, bu felsefeyi benimseyerek “milli irade” adı altında Türkiye’de uygulamaya sokmaya çalışan Mustafa Kemal Atatürk ve onun cumhuriyet dönemindeki politikalarına karşı da yapılmıştır. Dolayısıyla bu eleştirilerin sahipleri de Atatürk’ün Rousseau’cu bir yaklaşımı benimsediğini kabul etmiş, ancak bu özdeşliğe negatif bir anlam yüklemişlerdir. Bu yöndeki yorumlardan bazı örnekler sunmak gerekirse, Zühtü Arslan’a göre Rousseau’nun genel irade anlayışı özellikle 1924 Anayasası’nın ruhunu oluşturması bakımından bir benzerlik oluşturmuş ve bu anayasada tıpkı genel iradenin yanılmazlığı gibi çoğunluk iradesinin yanılmazlığı esas alınmıştır. Bu anlayış yine

³⁵ Jean-Jacques Rousseau, **Emile Ya Da Eğitim Üzerine**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 76, 79.

³⁶ Jean-Jacques Rousseau, **Yalnız Gezenin Düşleri**, Bordo-Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2005, s. 119; Rousseau, **Emile Ya Da Eğitim Üzerine**, s. 76, 659-660, 687, 707.

³⁷ Rousseau, **Emile Ya Da Eğitim Üzerine**, s. 391, 691.

Rousseau'nun savunduğu kuvvetler birliği ilkesiyle de birleştirilince, Türk modernleşmesi otoriter bir eğilim taşımış ve liberal demokrasi çizgisinden uzak bir yöne doğru evrilmiştir.³⁸ Bir başka eleştiri sahibi Devrim Sezer'e göre ise nasıl Rousseau'da genel iradeye karşı duranlar, bu iradeye uymaya zorlanmaktaysa, Türkiye'de de milli iradeye karşı olanlar hep ihanet içinde bulunmakla suçlanmışlardır. Dolayısıyla Türkiye'de muhalefeti yok sayan, demokrasinin çoğulculuk ilkesine karşı çıkan bu anlayışın kökenleri Rousseau'dan kaynaklanmaktadır.³⁹ Yine bir başka isim Atilla Yayla da Türkiye'de hak ve özgürlüklerinin yerleşmemesinin ve demokrasinin istikrarlı olamamasının, ülkenin kuruluş döneminde özgürlük düşmanı olan Rousseau felsefesinin benimsenmesinden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Ona göre Rousseau'nun genel irade ve kuvvetler birliği ilkelerine dayanan düşüncesinin uygulanması Türkiye'de bir tek parti diktatörlüğünün doğmasına yol açmıştır.⁴⁰

Türkiye'de, cumhuriyetin ilk yıllarında Mustafa Kemal Atatürk tarafından benimsenen milli irade anlayışına yönelik bu eleştirilere bakıldığında da, bu eleştirilerin Rousseau'ya yöneltmiş olan eleştirilerle büyük oranda örtüştüğü görülmektedir. Bu bağlamda çoğunluk iradesinin yanılmazlığı doğrultusunda eleştiri sunanların hem Rousseau'nun, hem de Atatürk'ün irade anlayışlarını hatalı olarak kavradığı ortadadır. Çünkü hem Rousseau, hem de Atatürk milli iradenin oyların toplamından farklı olduğunun altını özellikle çizmişlerdir. Türk siyasetinde özellikle de çok partili hayata geçildikten sonra çoğunluğun iradesini ele geçirenlerin, milli iradeye dayanarak muhalefeti ve onun özgürlüklerini kısıtlamaya yönelik hamlelere giriştiği doğru olsa da, bu anlayışın Atatürk'ün öngördüğü milli irade kavramıyla ilgisi bulunmamaktadır. Atatürk'ün savunduğu milli iradenin Rousseau'da olduğu gibi farklı niteliklere sahip olduğu ve basit bir çoğunluktan ibaret olmadığı bilinmektedir. Milli iradenin öncelikle geneli ilgilendirip, genel karakterli olması gerektiği düşünüldüğünde, belirli bir kitleye dayanan çoğunluk iradesinden farklı olduğu hatırlanmalıdır.

Ayrıca Mustafa Kemal'in felsefesi çoğulculuğa karşı çıkan ve muhalefeti reddeden bir milli irade anlayışına da dayanmamaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın daha en baştan, ülkenin kaderini belirleyecek Milli Mücadele gibi kritik süreci bile ilk aşamalarından itibaren milli irade felsefesi doğrultusunda milli egemenliği yansıtacak kongreler ve millet

³⁸ Zühtü Arslan, "Rousseau'nun Hayaletleri: Yeni Devlet, Eski Söylem", **Doğu-Batı**, Yıl: 6, Sayı: 21, Kasım-Aralık-Ocak 2002-2003, s. 15.

³⁹ Devrim Sezer, "Çoğulluk ve Politika: Rousseau, Arendt, Cumhuriyetçilik", **Toplum ve Bilim**, Sayı:124, 2012, s. 10-12.

⁴⁰ Atilla Yayla, "Türkiye'nin Rousseau Problemi", **Yeni Şafak**, 19 Ekim 2013.

meclisine dayandırılarak sürdürülmesini sağladığı unutulmamalıdır. Nitekim hem bu kongrelerin en önemlileri arasında yer alan Erzurum ve Sivas Kongrelerinin delegeleri, hem de daha sonra milli egemenliğin esas kaynağı olacak TBMM'nin temsilcileri çeşitli halk kesimleri arasından seçimle belirlenmiş ve bu temsil kurumlarında milli irade geniş katılımlı tartışmalar sonucunda saptanmıştır. Özellikle çok farklı görüşten ve kimlikten temsilcinin içerisinde yer aldığı Birinci Meclis'in demokratik karakteri bu bağlamda dikkat çekmektedir. Nitekim Mustafa Kemal de, hem bu kongrelerin, hem de Birinci Meclis'in başkanlığına yine seçimle getirilmiş ve Başkomutanlık Kanunu gibi otoriter nitelikli bir kanun dahil olmak üzere alınan kararlarda baskıdan ziyade ikna yöntemini kullanacak şekilde hareket etmiştir.⁴¹

Milli Mücadele'yi yürüten bu çoğulcu meclisin kabul ettiği yeni anayasanın egemenliği kayıtsız şartsız millete ait olduğunu belirtmesi de demokrasi anlamında önemli bir dönüm noktasını temsil etmekteydi. Anayasadaki bu ifade aslında uzun yıllardır süren saltanat ve hilafet egemenliği yerine milli irade egemenliği anlayışının getirildiğini göstermekteydi.⁴² Nitekim daha sonra hayata geçirilen saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin ilanı ve halifeliğin kaldırılması gibi yönetsel değişiklikler de, bu milli egemenlik anlayışı doğrultusunda gerçekleştirilen planlı bir devrimin kritik aşamalarını oluşturmaktaydı. Tüm bu siyasal devrimlerle birlikte egemenlik unsurları saltanat-hilafet yönetiminin elinden alınıp halka yayılmış ve halkın kendi kaderine hakim olmasıyla beraber, demokratik bir halk rejiminin temelleri atılmıştı.⁴³ Bu temellerin devrimci dönüşümlerle birlikte hayata geçirilmesi, otoriter bazı uygulamaları beraberinde getirip, demokrasi ile çelişen bir tek parti yönetimi ile sonuçlanmış olsa da, SCF deneyiminde olduğu gibi çok partili hayat girişimlerinde bulunulması Mustafa Kemal ve Cumhuriyet yönetiminin aslında çoğulculuğa karşıt olmadığını ve bunun geçici bir olgu olduğunu göstermektedir. Kaldı ki 1930'lı yıllarda Batı'da bile demokrasi, çoğulcu bir içerikten ziyade, çoğunlukçu bir yapıda algılanmakta olup, çoğulcu demokrasi teorisinin tam olarak gelişebilmesi için 1960'lı yılları beklemek gerekecekti.

⁴¹ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 1. Kitap: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2017, s. 231-244, 251-273; Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 2. Kitap: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2017, s. 121-124, 132-141, 257-260.

⁴² Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 503-504.

⁴³ Niyazi Berkes, **Atatürk ve Devrimler**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 118, 154, 170.

Demokrasinin Batı'da bile kimi sorunlarla boğuştuğu böylesi bir dönemde okullarda ders kitabı olarak okutulan *Medeni Bilgiler* kitabında Atatürk'ün siyaset felsefesine yönelik ideallerini açıklarken, bütün düşüncelerin tek bir noktada birleşmesini hareketsizlik belirtisi olarak göstermesi ve gerçek özgürlükçülerin hoşgörü sahibi olması gerektiğine dikkat çekmesi de ayrı bir değer taşımaktadır.⁴⁴ Yine bu kitaptaki demokrasi⁴⁵ ve özgürlük⁴⁶ ile ilgili olarak ortaya konan yaklaşımlar, Mustafa Kemal'in milli iradeye dayanan ideolojisinin özgürlük düşmanı olmadığını da gözler önüne sergilemektedir. Bu eserde hem demokrasi sürekli olarak yüceltilmiş, hem de bireyin özgürlüklerine o dönem yürürlükte olan 1924 Anayasasına referansla geniş bir şekilde yer verilmiştir. Zaten birçok araştırmacı da 1924 anayasasının hak ve hürriyetler açısından taşıdığı niteliklerle oldukça liberal bir anayasa olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁷

Öte yandan birey özgürlüğü ile uyumlu olan bu milli irade anlayışının da tıpkı Rousseau'da olduğu gibi aktif bir yurttaşlık olgusuna ihtiyaç duyduğu da açıktır. Zaten Atatürk devrimlerinin temel amaçlarından biri de bireyin özerk konumunu sağlamlaştırarak, kendi kaderine hakim olmasını ve hürriyetlerine sahip çıkacak bir olgunluğa erişmesini mümkün kılmaktır.⁴⁸ Atatürk yaptığı devrimlerle ülkenin tüm sorunlarını çözemese de "toplumsal özgürlük atılımları çağını" başlatmış ve gelecek nesillere özgürlük kapılarını açan bir miras bırakmıştır.⁴⁹ Dolayısıyla Atatürk'ün milli irade felsefesi bireyin özgürlüğüne karşı durmamakta, tersine bireyi bu iradenin oluşumuna katkı sunabilecek bir seviyeye ulaştırarak, onu özgür kılmayı hedeflemektedir. Bu özgürlük liberalizmdeki soyut bireyin özgürlüğünden ziyade, Rousseau'daki gibi erdemli vatandaşın özgürlüğüne karşılık gelmekte olduğu için milli irade yaklaşımının da liberal demokrasi ile olmasa da cumhuriyetçi demokrasi ile uyumlu olduğu düşünülmektedir.

Sonuç

Düşünce tarihinde ortaya koyduğu halk egemenliği ve genel irade fikirleriyle Avrupa'da güçlenmekte olan ulus devlet anlayışının felsefesini

⁴⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Medeni Bilgiler*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 251.

⁴⁵ *A.g.e.*, s. 175-200.

⁴⁶ *A.g.e.*, s. 215-246.

⁴⁷ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 308-311; İlhan Akın, *Kamu Hukuku*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1974, s. 331; Mustafa Erdoğan, *İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku*, Orion Kitabevi, Ankara, 2011, s. 138.

⁴⁸ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 162, 179.

⁴⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 551-552.

yapmış olan Jean Jacques Rousseau'nun görüşleri, Milli Mücadele döneminden başlayarak, yine halk egemenliği ve ulus devlet fikirlerine dayanılarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni de etkilemiştir. Bu etkilenme Cumhuriyetin kurucusu olan Mustafa Kemal'in birçok söylemine milli irade kavramı şeklinde yansımış ve özellikle Cumhuriyetin kuruluş sürecini hazırlayan Milli Mücadele'nin felsefesini de belirlemiştir. Kongreler döneminde sıklıkla dile getirilen “*milli iradeyi hakim kılmak*” sözüyle özetlenen bu felsefe sadece Milli Mücadele dönemiyle sınırlı kalmamış ve Cumhuriyet döneminde de yaşatılmıştır. Uzun yıllar süren saltanat yönetiminden sonra halkın egemenliği anlamına gelen cumhuriyet yönetiminde tek kişinin iradesinden ziyade doğal olarak milletin iradesi hakim kılınmıştır. Yine tek kişinin isteklerinden ziyade ortak istekler ve amaçlar doğrultusunda tüm halkın gelişimi ve iyiliği yönünde politikalar üretilmeye çalışılmış ve bu doğrultuda devrimler hayata geçirilmiştir. Bu yapılan devrimler ilk etapta üst yapısal hamleler olarak gözükse de, aslında milli iradenin belirlenme sürecinde önemli bir rolü olan yurttaşın, bu rolü üstlenecek bilinç düzeyine erişimini sağlayacak, yani uzun yıllardır bulunduğu tebaa konumundan egemenliğin sahibi ve iradenin belirleyicisi yurttaş konumuna yükseltecek temelleri oluşturmayı hedeflemiştir. Bu konuma erişen yurttaş bilinçlenmiş ve aydınlanmış bir birey olarak yaşadığı toplumun daha iyi koşullara ulaşması adına yoğun siyasal ve toplumsal faaliyetler içerisine girecektir. Böylece milli irade, Rousseau'nun genel irade kavramı için kullandığı gibi, gerçekten milli olacak ve milletin ortak istenç ve amaçlarının karşılığı haline gelecektir. Milli iradenin bu şekilde aktif ve erdemli yurttaşlar tarafından temsil edilmesi onun anti-demokratik ve özgürlük karşıtı bir içerik almasını da engelleyecek ve cumhuriyetçi demokrasinin önemli bir unsuru olmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- Adivar, Halide Edip, **Türk'ün Ateşle İmtihani: İstiklâl Savaşı Hatıraları**, Can Yayınları, İstanbul, 2013.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, **Ulus Devlet ya da Halkın Egemenliği**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

- Akın, İlhan, **Kamu Hukuku**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1974.
- Atatürk, Mustafa Kemal, **Medeni Bilgiler**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003.
- _____, **Nutuk**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2005.
- Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- Berkes, Niyazi, **Atatürk ve Devrimler**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.
- Berlin, Isaiah, **Freedom and Its Betrayal: Six Enemies of Liberty**, Princeton University Press, Princeton, 2014.
- Cobban, Alfred, **Rousseau and the Modern State**, Routledge, New York, 2019.
- Constant, Benjamin, **Political Writings**, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- _____, **Principle of Politics Applicable to All Governments**, Liberty Fund, Indianapolis, 2003.
- Erdoğan, Mustafa, **İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku**, Orion Kitabevi, Ankara, 2011.
- Mardin, Şerif, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Rousseau, Jean-Jacques, **Toplum Sözleşmesi**, Devin Yayınları, İstanbul, 2004.
- _____, **Ekonomi Politik**, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.
- _____, **Yalnız Gezenin Düşleri**, Bordo-Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2005.
- _____, **Emile Ya Da Eğitim Üzerine**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.
- Şenel, Alâeddin, **Siyasi Düşünceler Tarihi**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1995.
- Talmon, J. L. , **The Origins of Totalitarian Democracy**, Mercury Books, London, 1961.
- Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.
- Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi 1. Kitap: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2017.
- Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi 2. Kitap: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti’ne**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2017.

Makaleler

- Arslan, Zühtü, “Rousseau’nun Hayaletleri: Yeni Devlet, Eski Söylem”, **Doğu-Batı**, Yıl: 6, Sayı: 21 (Kasım-Aralık-Ocak 2002-2003), s. 11-29.

Orhan, Özgüç, “J.J. Rousseau’da Genel İrade Kavramı”, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 14 (Güz 2012), s. 1-26.

_____, “Türkiye’de Rousseau Algısına Eleştirel Bir Bakış: Atatürk Rousseau’dan Etkilenmiş Miydi?”, **Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 17 (Bahar 2014), s. 215-235.

Sezer, Devrim, “Çoğulluk ve Politika: Rousseau, Arendt, Cumhuriyetçilik”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:124 (2012), s. 7-35.

Wokler, Robert, “Rousseau’s Two Concepts of Liberty”, **Jean-Jacques Rousseau** (Ed. Timothy O’Hagan), Routledge, New York, 2016, s. 175-216.

Yayla, Atilla, “Türkiye’nin Rousseau Problemi”, **Yeni Şafak**, 19 Ekim 2013.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi
Sayı: 68, Bahar 2021, s.81-125. (DOI: 10.46955/ankuayd.943677)
Makalenin geliş ve kabul tarihleri: 01.01.2021 - 06.04.2021 (Araştırma Makalesi)

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E HEKİM, BÜROKRAT VE SİYASET ADAMI KİMLİKLERİ İLE AHMET FİKRİ TÜZER (1878-1942)

Tülay AYDIN*

ÖZ

Türk siyasi tarihinin üzerine pek fazla yazılıp çizilmemiş bir karakteri olan Ahmet Fikri Tüzer, hizmetleri ile Osmanlı-Cumhuriyet devlet devamlılığının en önemli figürlerinden biri olmuştur. Çeşitli dönemlerdeki hizmetleri ile aldığı madalya ve nişanlar Tüzer'in devlet adamlığı kimliğine ışık tutmaktadır. Bu fikirden hareketle hazırlanan çalışmada Tüzer'in savaş yıllarındaki hekim kimliği ile Cumhuriyetin ilanından sonra bürokratik ve siyasi kimliğiyle yaptığı çalışmalara yer verilmiştir. Makale, hizmetleri ile büyük işler başarmış Tüzer'in geri planda kalan kişiliğine ışık tutmayı hedeflemektedir. Çalışmada yeni hizmete sunulan Tüzer'in şahsi arşivi ile Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi kayıtları, Meclis tutanakları, basına yansıyan haberler ve döneme ait anı çalışmaları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Fikri Tüzer, Bürokrat, CHP, Hekim, Siyaset Adamı.

* Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, tlyaydn05@gmail.com, (ORCID: 0000-0003-0308-1240).

AHMET FİKRİ TÜZER: A FIGURE WITH THE IDENTITIES OF DOCTOR, BUREAUCRAT AND POLITICIAN FROM OTTOMAN EMPIRE TO TURKISH REPUBLIC (1878-1942)

ABSTRACT

Ahmet Fikri Tüzer has been one of the most important figures of Ottoman and Turkish bureaucracy, although he is not a well-known character in Turkey's political history, and little has been written about him. The medals and decorations he received for his services shed light on Tüzer's identity as a statesman. The current study addressed Tüzer's services as a doctor during the war years and as a bureaucrat and politician in the Turkish Republic. It also aimed to highlight the unknown characteristics of Tüzer, who achieved excellent services. In this sense, the personal archive of Tüzer, which has been recently opened to public access, the Ottoman and Republican Archives of the Prime Minister's Office, the Turkish Parliamentary Minutes, the news in the press, and the memoirs were examined in the study.

Keywords: *Ahmet Fikri Tüzer, Bureaucrat, CHP, Doctor, Politician.*

Extended Abstract

There was a bureaucratic view based on obedience in the Ottoman patrimonial bureaucracy system. This order had functioned in accordance with an absolute obedience however, political climate of 19th century required a rational approach to the functioning of the bureaucracy and the state. The implementation of this new view caused many struggles and progressed in parallel with the modernization line. Representatives of this modernization line were the youth, military and civil bureaucracy, who were generally opposed to the state administration and requested an unconditional change. These bureaucratic and military elites, who grew up in the late Ottoman period, had a new and oppositional mentality, acting with state concern. These classes, which emerged with the view of opposing the Sultan Abdülhamid's order, also formed the core team of the new state. It is obvious the obedient identity of Ottoman statesmanship constituted an important data for Mustafa Kemal during the Republic period. Likewise, Mustafa Kemal's main principle was to work with people who had evolved with republican values at an ideological level and who had shown services in military or bureaucratic ranks in the National Struggle. Besides, Mustafa Kemal mostly preferred to work with an elite group who would not be opposed to him, who was inclined to achieve the mental change of the new state and implement the requirements of change.

Ahmet Fikri Tuzer was an important figure who was able to adopt and implement the change in the process of transition from the Ottoman to the Republic. Thus, he was an important symbol of Ottoman statesmanship. Tuzer managed to get out of the effects of change in both periods, with the harmonious, balanced, obedient nature of his character and the effect of the state education he received. Tuzer, who fought in the First World War and the War of Independence as a graduate of Military Health School in the last period of the Ottoman Empire, played an important role in and behind the front with his studies on the epidemics. The "Buğu Sandığı", which he founded for the Typhus epidemic during the First World War, has been used as a method of removing lice for many years. Introducing a systematic and orderly administration approach to hospitals where he served as chief physician, Tuzer continued his services in the field of health during the Republic governments. Tuzer also worked in the Ministry of Health as a doctor in the new state established after the war. In particular, Tuzer worked with his close friend Refik Saydam for the development of the new state in the field of health for many years. Tuzer, who started from the core team within the RPP, was appointed as the general secretary of the party after a short time . In a sense, he organized the party in this process. Ahmet Fikri Tuzer's next entry into political life became with the request of Mustafa Kemal himself. Ahmet Fikri Tuzer, with his obedient and reliable personality, was one of the most likely candidates to be included in the candidates for Mustafa Kemal Atatürk, who personally chose the members of parliament to be elected from this region due to Sheikh Sait Rebellion in Eastern Anatolia. Tuzer, who was elected as a deputy from Erzurum, took part in various activities in the Assembly and was finally became the Prime Minister. Tuzer's rise step-by-step was mostly as a result of his regular and systematic business view. Tuzer, who served as the prime minister for the shortest term in the history of the Republic, passed away a short time after his one-day task.

Although Ahmet Fikri Tuzer, who became one of the most important figures of the Ottoman-Republic state continuity with his services, is an important character in Turkish political history. Even so, his role in political history has not been well studied. The medals he received for his services in various periods show the nature of Tuzer's statesmanship. From this perspective, this article tries to reveal Tuzer's doctor identity during the war years and studies, which he did with his bureaucratic and political identity after the proclamation of the Republic. In this regard, this article aims to reveal the Tuzer's personality that remains in the background. The article has been prepared on the light of the personal archive of Tuzer, who was

recently put into service, and the records of the Prime Ministry Ottoman and Republic Archives. Besides, the minutes of the parliament, the news in the media and the memoirs of the period were used in the article.

Giriş

19.yy, dünya tarihinde hemen her alanda değişim ve gelişmeleri ile çığır açan bir yüzyıl olmuştur. Osmanlı Devleti'nin de en uzun yüzyılı olarak şahitlik ettiği bu dönemde devlet, yeni ve muhalif bir neslin hareketiyle karşılaşmıştı. Yüzyılın ruhuna uygun olarak milliyetçi ve özgürlükçü hisler ile önce istibdat rejimine savaş açan bu devrimci neslin asıl hedefi imparatorluk topraklarını bir arada tutabilmektir. Çoğunluğunu Mülkiye, Askeri Tıbbiye gibi Osmanlı'nın Batılı tipteki yeni okullarından mezun olanların oluşturduğu bu kadrolar şüphesiz donanımları ve eğitimleri ile Cumhuriyet dönemi Türkiye'sine kalifiye insan unsuru sağlamıştı. Bir çöküşe şahitlik eden ve hayatlarını çoğunlukla cephelerde geçiren bu kadrolar için yeni kurulacak devlet, aynı zamanda sahip olunan bilgi ve tecrübenin aktarılacağı yeni bir sahaya meydana getirecektir.

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine geçişte birçok alanda olduğu gibi yönetsel alanda da bir süreklilik söz konusu olmuştur. Keza Cumhuriyeti kuranlar aslında Osmanlı bürokratlarıydı.¹ Bu devamlılıkta bizzat Mustafa Kemal'in arzu ve isteği ile patrimonyal bürokrasiden² ussal-yasal bürokrasi³ anlayışına geçiş yapılmış ve Osmanlı bürokratlarından cumhuriyet fikri yönünde değişim gösterenlere kapılar açık tutulurken değişime direnenler saf dışı edilmiştir.⁴ Atatürk, bu devamlılıkta devlet temsilcileri ve bürokratların "cumhuriyet mefkûresi" idealine sadakat göstermelerini bilhassa istemiştir.⁵ Bu noktada Atatürk, temellerini attığı yeni devleti güvenilir, idealist ve cumhuriyet fikirleri ile bezeli, yenilik fikrini benimsemiş bir ekip ile idame ettirmeyi amaçlamıştır. Ona göre ancak laik ve akılcı bir elit grup meydana getirilebilirse batılılaşma sağlanabilirdi. Nitekim bu kadroların belirlenmesi sürecinde entelektüel statü, resmi statü

¹ Kadir Cangızbay, "Hiç Kimse'nin Cumhuriyeti", *Yeni Türkiye* 98/23-24, Özel Sayı 4, 1998, s.3567.

² Patrimonyal bürokrasi, kişisel otoriteye tam bir itaati esas alan, otorite karşısında toplumu tebaa olarak gören anlayışı ve düzeni ifade etmektedir. Bkz. Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, Adres Yayınları, Tercüme: H. Bahadır Akın, Ankara 2010, s. 56.

³ Yasal-ussal bürokrasi, diğer bir deyişle hukuki-rasyonel bürokrasiyi ifade eden siyasal otoritenin anayasal kurallara göre idame edildiği bürokrasidir. Bkz. Metin Heper, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme –Siyaset Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme-*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1977, s. 41.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Şavklı-Tülay Aydın, "Atatürk Döneminde Bürokrasinin Yeniden yapılandırılması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 29.87 (2013), 67-90.

⁵ Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Doğu Batı, 2006, s. 115.

ve mahalli statü gibi çeşitli kıstaslar dikkate alınmış, Milli Mücadele Döneminde aleyhte bir faaliyette bulunmamış olmamak ise asıl sorgulanan nokta olmuştur.⁶ Bu doğrultuda hareket edecek bürokratlar da bir tür aydın kesimini oluşturmaktaydı. Keza değişim önce bürokrat tipinde başlatılıyor sonra onlar aracılığıyla topluma aktarılıyordu. Devletin esas yönetim ekibinin yanında uygulayıcı birimlerindeki seçimler de güvenilir ve cumhuriyet ideolojisine sadık kişilerden belirlenmekteydi. Dolayısıyla bu seçimlerde sorun çıkarmayacak ve iyi bir uygulayıcı niteliğine sahip devlet adamı kimliği daha fazla ön plana çıkarılmaktaydı. Çalışmada ele alınacak olan Ahmet Fikri Tüzer, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçen bürokrat-aydın kimliğinin önemli bir temsilcisi olarak dikkat çekmektedir. Çalışmada hem Osmanlı köklerinden beslenen hem de yeni devletin sadık bir temsilcisi sıfatını hak eden Tüzer'in biyografik bir incelemesi sunulmaktadır. Keza Tüzer, Tıbbiyeli bir Osmanlı doktoru ve bir Cumhuriyet bürokrati ve siyaset adamı olarak sayısız hizmet sunmuş bir karakterdir. Ahmet Fikri Tüzer, yeni devletin kurucu çekirdek ekibinde yer almamış olsa da güvenilir bürokrat kimliğinden dolayı devletin, en hassas dönemlerinde iyi bir saha adamı olarak işe koştuğu devlet adamlarından biri olmuştur. Tüzer, Osmanlı'nın son döneminde 1878 yılında Şumnu'da dünyaya gelmiş, Tıbbiyeden mezun olduktan sonra savaş boyunca orduda doktor olarak görev yapmıştır. Cumhuriyet döneminde ise bu kimliği altında yaptığı çalışmalar sayesinde Sıhhiye ve İçtimaiyat Vekâletinde müsteşar olarak görev almış, CHP'nin kuruluş yıllarından itibaren de parti hizmetinde yer almıştır. 1939 yılında ise CHP Genel Sekreterliği görevine getirilmiştir. Aynı zamanda aktif siyasete de katılarak TBMM'de Erzurum'dan milletvekili olarak yer alan Tüzer, ölümünden kısa süre önce de başbakanlığa getirilmiştir. Cumhuriyet tarihinin en kısa süreli başbakanı olarak görev yapan Tüzer, çeşitli birimlerde öne çıkan çalışmalar yapmıştır. Tüzer, bu yönleriyle yukarıda portresi çizilen devlet devamlılığının önemli bir temsilcisi konumunda yer almıştır. Onun sessiz ve sakin devlet adamlığı kimliğini öne çıkaran asıl şahıs ise Dr. Refik Saydam olmuştur. Saydam ile yakın dostluğunun yanı sıra Tüzer'in bahsi geçen dürüst ve işinin ehli devlet adamı olma kimliği onun Başbakanlığa giden yolunu açmıştır. Bu çalışmada öncelikle Ahmet Fikri Bey'in sağlık hizmetleri sonra CHP Genel Sekreterliği görevindeki çalışmaları ve son olarak da Meclis faaliyetlerine yer verilecektir. Tüzer'in doktor, bürokrat ve siyasi kimliğinin ele alınacağı bu çalışmada onun eşiyile mektuplaşmalarından oluşan şahsi arşivi, BOA ve CHP arşivi, gazete

⁶ Metin Heper, **Bürokratik Yönetim Geleneği**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi, Yayın No: 23, Ankara, 1974, s. 100.

taramaları sonunda elde edilen veriler ve I. Dünya Savaşı yıllarında sağlık çalışmalarını irdeleyen çalışmalar incelenmiştir.

1. Ahmet Fikri Bey'in Sağlık Alanında Hizmetleri

1905 yılında Askerî Tıbbiyeden yüzbaşı rütbesiyle doktor olarak mezun olan Ahmet Fikri Bey, doktorluk unvanından sonra Gülhane Hastanesinde operatörlük uzmanlığını almış ve 1906 yılında 6. Ordu Bağdat Merkez Hastanesine atanmıştır. 1907 yılında kol ağalığına (kıdemli yüzbaşı) terfi eden Tüzer, 1908 yılında ise 6. Ordu, 43. Alay, 1. Tabur Tabipliğine atanmıştır.⁷ Böylece askeri hastanelerde savaşlar boyunca hizmet vermeye başlayan Ahmet Fikri Bey bu görevinin ardından Kerkük Hastanesi ikinci tabipliğine getirilmiş ve 1911 yılına kadar 6. Orduda hizmet vermeye devam etmiştir. Ahmet Fikri Bey, Mayıs 1911'de 8. Ordu Kolordu Cebel Topçu Taburu Tabipliğine, Ekim 1911'de ise sınavla Kuleli Askeri İdadisi (Lisesi) Hikmet öğretmenliğine atanmıştır. Ahmet Fikri Bey, 1912 yılında Gelibolu İzmit Tümeni Seyitgazi Redif Taburu doktorluğuna, Aralık 1912'de Nazimiye 3. Alay, 3. Tabur tabipliğine getirilmiştir. Erzurum Hastanesinde tabiplik yapan Ahmet Fikri Bey, bir hastalık geçirmiş 1912'de Hadımköy Hastanesine, buradan da 14 Şubat'ta tedavi olması için İstanbul'a gönderilmiştir. Mart 1913'te hava değişimi yapmak ve mesleğine devam etmek üzere, kendi isteği ile geçici olarak Kuleli Okulu Hastanesine atanmıştır.⁸ Kıdemli yüzbaşı bulunduğu sırada yaptığı üstün hizmetler nedeniyle Şubat 1914 yılında iki yıl sefer kıdemi verilerek Erzurum Hastanesine atanmış ve 1915 yılında binbaşı olmuştur.⁹

Böylece Ahmet Fikri Bey, I. Dünya Savaşının en ateşli zamanlarında Kafkas Cephesinde bulunan 3. Ordu Kumandanlığı bünyesinde bir sıhhiye elemanı olarak çalışmaya başlamıştır. Savaşın başladığı sıralarda seferberlik ilan edilmesinin ardından görev yaptığı Erzurum ise bölgenin merkez şehri olarak adeta bir hastaneler şehri konumunda bulunmaktaydı. 500 yataklı Erzurum Merkez-Mevki Hastanesinde Dr. Binbaşı Ahmet Fikri Bey yönetiminde bir sistem kurulmuş ve hastane bünyesindeki birçok hekim idari bağlılıkları bu hastanede olmak üzere çeşitli hastanelerde görevlendirilmiştir.¹⁰ Ahmet Fikri Bey, hastane idaresinde ciddi mücadelesini bölgeyi adeta esir alan salgın hastalıklarla vermişti. Kafkas Cephesinde yaşanan en büyük kâbuslardan biri olan tifüs salgını adeta hayatı

⁷ **Tercüme-i Hal Varakası**, TBMM Arşivi, No: 692, 1927.

⁸ **Tercüme-i Hal Varakası**, TBMM Arşivi, No: 14, 05.05.1931.

⁹ **Parlamento Tarihi**, TBMM III. Dönem III. Cilt, (1927-1931), Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No: 10, s.252-253s.252-253.

¹⁰ Kemal Özbay, **Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri**, Yörük Basımevi, Cilt III, 3. Kitap Hastaneler, Yörük Basımevi, İstanbul, 1981, s. 319.

felç etmiş ve doktorların iş yükü ve sorumluluğu fazlasıyla artmıştı. Valilikten yazılan yazıda şehirdeki durumun vahameti ve hastalığın asker-ahali arasında giderek yayıldığı belirtiliyordu. Ayrıca aynı yazıda 20 bin askerin hasta olduğu bilgisi veriliyordu. Bunun yanı sıra 20 tabibin hastalıktan vefat ettiği 30 tabibin de hasta olduğu belirtilmiştir.¹¹ Bu şartlarda Erzurum Merkez Hastanesi yönetiminde bulunan Dr. Binbaşı Ahmet Fikri Bey hastane hekimleri ile beraber hem maddi hem manevi sıkıntılar içinde üstün bir çaba göstermiştir. Aynı zamanda hastalıkla mücadele için hastanede tıbbi müsamere ve konferanslar verilmiş ve bilimsel çalışmalarla salgın önlenmeye çalışılmıştır. Bu sıralarda Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesi ve şehrin boşaltılması üzerine hastalar da Erzincan'a nakledilmeye çalışılmış ancak tahliyesi mümkün olmayanlar hastanede bırakılmıştır. Bu üstün mücadeleleri nedeniyle hastane önünde doktorlar için bir tören düzenlenmiştir. Savaş boyunca görev alan hekimlerin %20'si salgın sırasında vefat etmiş, %50'si hastalanmış, kalanlar ise bu tahliye ve tedavi işlerinde hizmet etmeye devam etmişlerdi. 10 Kasım 1915 günü hükümet ve ordu ileri gelenleri huzurunda yapılan törende, Erzurum Merkez Hastanesinde savaş süresince gösterdiği başarılı çalışmalarından ve salgın hastalıkların önlenmesindeki ciddi hizmetleri nedeniyle İntan Hastalıkları Hastanesi Şefi Dr. Binbaşı Ahmet Fikri Bey'e Harp Madalyası verilmiştir.¹² Keza 1915 yılında Erzurum Gurebâ Hastanesinde aşı yapım merkezi kurulmuş, burada kolera ve tifo aşuları imal edilmiştir.¹³

Ahmet Fikri Bey'in 3. Ordu bünyesindeki çalışmaları bilhassa salgın hastalıklar konusundaki uygulama ve fikirleri tıp tarihine geçecek mahiyette öne çıkmıştır. Bu yıllarda ordu, sadece düşmanla değil aynı zamanda salgın hastalıklarla da mücadele etmek durumunda kalmıştır. Kolera, tifüs, karahumma gibi hastalıklar yüzünden bölge halkı ve askerler oldukça zor bir durumdaydı. Balkan Savaşları sırasında dahi bölgede hastalıklar görülmekteydi. Salgın, Erzurum ve civarından savaşa katılmak üzere giden askerlerin dönüşlerinde hastalığı bölgeye taşımaları ile yayılmıştır.¹⁴ Savaş

¹¹ BOA, 6-42, DH.İ.UM.EK, 26.03.1333.

¹² Özbay, a.g.e., s. 321; **Parlamento Tarihi**, s.252-253.

¹³ Zehra Tonbul-Özgün Forta, **Tarihi Hastaneler Gurebâ Hastaneleri'nden Memleket Hastaneleri'ne İlk Sivil Hastaneler**, Novartis Kültür Yayınları No: 20, İstanbul, 2009, s. 63.

¹⁴ Ekrem Kadri Unat, "Birinci Dünya Harbinde Türk Ordusunda Tifüs Savaşı", **İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi**, C. 20, 1989, s. 258; Erzurum Sıhhiye Müfettişi Şerif Bey, Erzurum'da salgınların yayılmasının tehlikesine değinerek "Erzurum'a koleranın sirayet etmesi bütün Memalik-i Osmaniye'ye sirayet etmesi demektir" diyerek bölgenin salgın açısından önemine değinmektedir. Bu nedenle şehrin hastane ve tabipler açısından yeterli olmadığı ve şehrin bunlardan fazlasıyla mahrum olduğunu belirtmektedir. Bkz.

başlamadan evvelde Anadolu'da yer yer görülen Tifüs salgınının soğuklarla beraber daha da yoğunlaşması, Sarıkamış Harekâtı ve sonrasında Kafkas Cephesinde büyük bir sorun yaratmıştır. Bu dönemde 3. Ordunun merkezi noktası olan Erzurum'da tifo ve kolera salgını tüm şiddetiyle yayılmıştı öyle ki Şerif Bey'in deyiimiyle “*vilayetin hiç bir muntikası yoktur ki tifo illetinin taht-ı tehdid ve esaretinden varestedir*”.¹⁵ Yani şehrin her yeri bu salgın ile karşı karşıya kalmıştır. Bu ağır savaş şartları altında 1914 yılında Erzurum, Sivas, Van, Hakkâri, Trabzon ve Bayburt'tan da yer yer salgın haberleri gelmekte ve hastanelerin donanımlarının yetersiz olduğu bilgisi verilmektedir.¹⁶ Öyle ki henüz 1915 yılında 3. Ordu'nun % 24,78'i tifüse yakalanmıştır. 1915 Ocak ve Şubat aylarında şiddetini artıran hastalık, Sarıkamış Faciasından sonra askerlerin çoğunun köylere sığınması nedeniyle daha da yayılmıştır.¹⁷ 1916 yılı itibariyle şiddetini artıran tifüs sadece ordu da değil halk içinde de yüksek bir orana ulaşmaya başlamıştır. Erken bastıran kışın yanı sıra kıtlığın baş göstermesi 3. Ordu bölgesinde işleri iyice zorlaştırmıştır. Devlet sıklıkla bölge kumandanlıklarına tezkereler göndererek alınması gereken tedbirler ve yapılması gerekenler konusunda uyarılar yapmıştır.¹⁸ Bu doğrultuda hekimlerce tifüsü anlatan toplantılar yapılmış ayrıca halka ve hekimlere alınması gereken tedbirler hakkında Türkçe ve Arapça bildiriler yayınlamıştır.¹⁹

Bu sıralarda Ahmet Fikri Bey, 3. Ordu bünyesinde Sivas Menzil Mıntika Sertabibi görevinde bulunmaktaydı. Sivas Hastaneleri hastalıkla mücadele için menzil hastaneleri statüsünde önem kazanmıştı. Sivas Merkez Hastanesi haricinde diğer bütün gruplar ise Menzil Başhekimî Ahmet Fikri Bey yönetimine verilmişti. Böylece bu hastaneler cephenin en büyük sağlık desteği haline getirilmişti.²⁰ Bu dönemde belirtildiğine göre 3. Ordu bölgesinde cephe gerisinde tam teşekküllü faaliyet gösteren hemen tek hastane Sivas'ta bulunmaktaydı. Bu hastane ile Kafkas Cephesi arasındaki mesafe yaklaşık 250 kilometreydi. Bu sebeple her 15-20 km de bir sıhhiye

Şerif Bey, **Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası**, Haz. Murat Küçükkuşurlu, Serander Yayınları, Trabzon, 2011, s. 156; 167.

¹⁵ Şerif Bey, **a.g.e.**, s. 138.

¹⁶ Tefik Sağlam, **Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet**, Askeri Matbaa, 1941, s. 25.

¹⁷ Hikmet Özdemir, **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918**, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XIV. Dizi-Sayı: 104, Ankara, 2005, s. 190-191.

¹⁸ **BOA**, 21-09, DH-KMS, 06.06.1332.

¹⁹ Unat, **a.g.m.**, s. 259.

²⁰ Özbay, **a.g.e.**, s. 224.

istasyonları yapılmıştı.²¹ Sivas Menzil Mıntıka Sertabibliği görevinde bulunan Ahmet Fikri Bey, bu hastane idaresindeki istasyonlardan da sorumlu bulunuyordu. Ahmet Fikri Bey'in bu hastanedeki hizmet ve faaliyetlerini en iyi şekilde anlatan aynı zamanda kendisi de bir tıbbiyeli olarak cepheden cepheye koşan Dr. Derviş Kuntman'dı. Kuntman, anılarında Ahmet Fikri Bey'in sadece doktorluk çalışmaları değil karakter ve kişiliğine dair de önemli izlenimler sunmuştur. Keza Kuntman'a göre Ahmet Fikri Bey, 'arı gibi çalışan, her şeyi en ince ayrıntularına kadar araştıran, kanun ve adaletten zerrece ayrılmayan eşsiz bir müfettiş'ti. Kuntman'a göre Fikri Bey, bilhassa 1916 yılında görev yaptığı hem 2. Mıntıka Menzil Başhekimliği hem de Zara Menzil Hastanesi Başhekimliği süresince görevinin hakkını fazlasıyla vermiş bir doktor olarak ün salmıştır. Kuntman, Zara Hastanesine atandığında karşılaştığı düzenli ve tam teşekkülü bu sağlık kuruluşu karşısındaki hislerini şöyle anlatmaktadır: '*Burada kavuştuğum nimet, huzur ve rahattan heyecana geliyor bir türlü rahat olamıyordum. Tatlısıyla, böreğiyle, meyvesiyle yediğim yemeklerden sonra beyaz çarşafli bir karyolada yatmak beni adeta rahatsız ediyor, uykumu kaçırıyordu. Bu zamanda böyle bir hayata inanamıyor, kendimi rüyada sanıyordum.*'²²

Ahmet Fikri Bey, Mayıs 1917'de Menzil 2'inci Mıntıka Sertabipliği Zara'dan Sivas'a nakledilince buradan ayrılmış ancak hastane ve doktorlar üzerindeki etkisi uzun süre devam etmiştir.²³ Ahmet Fikri Bey, burada da devam eden Kolera salgını ile mücadele etmiştir. Bu sırada Sivas'a merkez tarafından kolera ve tifüs salgını ile ilgili ne gibi tedbirler alındığı konusunda bilgi isteyen telgraflar çekilmektedir.²⁴ Salgınla mücadele için hastanede iyi bir düzen kurmuş ve iyi bir idare içinde çalışmıştır. Keza Kuntman'a göre görevini titizlikle yürüten Ahmet Fikri Bey, hastanede adeta bir müfettiş gibi çalışmaktadır:

"Yolcuları bekletmemek için gece gündüz çalışıyorduk. Ahmet Fikri Bey oradan oraya koşuyor, bütün bu mücadeleyi düzene koyuyor ve idare ediyordu. Bir gün de bana geldi. Talimgâhta kolera çıktığı hâlde oradan benim laboratuvara gönderilen pislik kültürlerinin hep negatif çıktığını, hiçbirinde bir portör (taşıyıcı) bulunmadığını; bunun dikkati çektiğini, bunun sebebini öğrenmek

²¹ Mustafa Karatepe, **I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Tifüsle Mücadele**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1999, s. 42.

²² **Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları**, Der. Metin Özata, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 2009, s. 126.

²³ **Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları**, s. 131.

²⁴ BOA, 64-109, DH-ŞFR, 20.07.1334.

istediğini söyledi. Bu, benim için bir imtihandı. Hemen o Talimgâh Taburundan gönderilen pepton tüplerini etüvden²⁵ çıkarıp gösterdim. Bunlarda hiçbir mikrop ürememiş, hep arınık kalmıştı.

Hâlbuki etüvün sağlam olduğunu, diğer kıtalardan gönderilen tüplerde basil bulunduğunu, burada bir yanlışlık olmadığını izah ettim. Her tarafı dikkatle gözden geçirdikten sonra hiçbir şey söylemeden çıktı gitti. Doğruca Talimgâh Tabur tabibinin yanına gitmiş, hastaneden gönderilen pepton tüplerine (mikrop üremesine yarayan tüp) pisliklerin ne suretle ekildiğini görmek istemiş ve bir tecrübe yaptırmıştı. Tabur tabibinin kalın bir şemsiye teli alarak onu ispirto lambasında iyice ısıttıktan ve kırmızı bir hâle getirdikten sonra bu kızgın teli soğutmadan pislige batırıp pepton tüpüne ektiğini görünce meseleyi anlamış ve yanlışlığın yerini bulmuştu.”²⁶

Ayrıca o dönem 15 bin askere ev sahipliği yapan şehirde hem ordu hem halk arasında salgınla mücadele için valilik tarafından da emirler verilmektedir. Sadece asker ve halk değil aynı zamanda göçmen yolu üzerinde bulunan Zara ve Sivas'ta bulunan hastanelere birçok göçmenin de konuk edilerek tedavi edildiği bilinmektedir.²⁷ Bu kapsamda Sivas'ta çalışanlar arasında bakteri uzmanı olan Server Kâmil Bey'de bulunmaktaydı. Kâmil Bey'e göre üç hafta kadar yapılan çalışmalar ile salgınla mücadele de önemli gelişmeler sağlanmıştı.²⁸ Ahmet Fikri Bey bölgesinde gerekli gördüğü yerlerde hastane ve sıhhiye istasyonları açılması için emirler de vermektedir. Bu kapsamda Zara-Ümraniye-Refahiye yolu üzerinde uygun noktalara bu istasyonlardan açılması için Derviş Kuntman'ı görevlendirmiştir.²⁹ 1917 yılı verilerine göre Sivas'ta Refahiye, Zara olmak üzere 6.500 kişilik yatak mevcuttur.³⁰

Düzenli ve titiz hekimlik anlayışının yanında Sivas Menzil Mıntıka Sertabibi Ahmet Fikri Bey'i bu dönemin sağlık camiasında ön plana çıkaran ve ismini duyuran en önemli olay orduyu ve halkı telef eden tifüse karşı

²⁵ Etüv: belirli sıcaklıklarda mikrop üretme, sterilize etmek, ısıtma, pişirme ve kurutma amaçlı kullanılan laboratuvar fırınıdır.

²⁶ **Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları**, s. 133.

²⁷ Ahmet Tetik, '4'üncü Ordu Komutanlığının Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları', **Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ermeni Araştırmaları**, Sayı:30, 2008, s. 96.

²⁸ Server Kamil, **Kafkas Cephe-i Harbinde Lekeli Humma**, Haz. Meriç Aybar-İbrahim Caner Türk, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s. 28-29.

²⁹ **Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları**, s. 127.

³⁰ Sağlam, **a.g.e.**, s. 40.

geliştirmiş olduğu *buğu sandığı* formülüydü.³¹ O dönemde yapılan aşı çalışmalarının³² sonuç vermesi çok uzun sürdüğü için bu formül kurtarıcı bir etki sağlamıştı. 3. Ordu Sıhhiye Reisi Tevfik Bey'e göre o sırada sıhhiye teşkilatında salgınla mücadele için yeterli teçhizat bulunmuyordu. Özellikle tifüsle mücadelede kullanılan tek alet biri sabit olmak üzere kullanılan 8 seyyar etüv cihazından ibaretti.³³ Ancak bu cihazların her defasında yeniden tedarik edilmesi sıkıntılıydı ve köylere kadar götürmek mümkün değildi. Burada imdada Ahmet Fikri Bey'in *buğu sandıkları* ile Abdülkadir Lütfi Bey'in *dezenfeksiyon fırınları* uygulamaları yetmişti.³⁴ Hemen hemen her cephede kullanılan bu buluş ile adeta askerler tifüs salgınından ve bitlerin sirayetinden kurtarılmıştı. Çünkü tifüs, genellikle riketsiya mikrobu³⁵ taşıyan bitlerin insanları ısırması sonucunda bulaşmaktaydı. Hastalığa yakalanmış kişilerin kanıyla da bulaşabilen mikrobun en yaygın bulaşma şekli, yukarıda da ifade edildiği gibi bit yolu ile gerçekleşmekteydi. Bu sebeple bitlenmeyi ortadan kaldıracak formüller ve temizlik esasına dayanan uygulamalar önem kazanmıştır. Keza savaşla beraber oluşan kalabalıkların ortaya çıkardığı şartlarla sefalet, soğuk ve pislik, hastalığın bulaşıp yayılmasına sebep olmaktaydı.³⁶

Tifüsün bilhassa 3. Ordu ve Kafkas Cephesindeki askerler ve halk üzerindeki etkisi içinden çıkılmaz bir hal almaya başlamıştı. Salgınla mücadele etmek için ülkenin farklı yerlerinde farklı hekimlerce çeşitli metotlar uygulanmaya başlanmıştı. İlk öne çıkan formül Abdülkadir Lütfi Bey'in Kandıra'da ekmek fırınlarından esinlenerek bulduğu *dezenfeksiyon fırınları* uygulamasıydı. Kıyafetlerin yanmayacak bir ısı içinde fırınlarda tutulmasıyla bitlerden arındırılması sistemine dayanan bu metotla Abdülkadir Lütfi Bey, yaklaşık on gün içinde bulunduğu yerde salgını durdurmuş ve Sıhhiye Vekâletine yazdığı yazı ile bu metodun her yerde uygulanmasını tavsiye etmiştir.³⁷ Kısa sürede en önemli araç olarak

³¹ Buğu sandığını bulan Ahmet Fikri Bey'in ismi farklı kaynaklarda Ahmet Lütfi Bey olarak ta geçmektedir. Bkz. Metin Özata, **Atatürk ve Tıbbiyeliler**, Umay Yayınları, İzmir, 2009, s. 102.

³² Bakteriyolog Server Kamil Bey'in anlatımlarına göre bu dönemde kendisi de dâhil olmak üzere aşı denemeleri sıklıkla yapılıyordu. Ancak tesir ve etkisinin anlaşılması zaman almaktaydı. Bkz. Server Kamil, **Kafkas Cephe-i Harbinde Lekeli Humma**, Haz. Meriç Aybar-İbrahim Caner Türk, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.

³³ Yüksek ısıda basınçlı buhar ile dezenfeksiyon yapan ağıt; etüv, otoklav, buharlı sterilizatör. Bkz. Etüv-Steam Sterilizer, **Tıbbi Terimler Sözlüğü**, <https://saglik.sozlugu.org/steam-sterilizer/>, 26.09.2020, 19.00.

³⁴ Sağlam, **a.g.e.**, s. 62.

³⁵ Bakteri ve virüs arasında geçiş formu bulunan bir canlı türü.

³⁶ Ekrem Kadri Unat, **Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş**, İstanbul 1949, s. 344-345.

³⁷ Karatepe, **a.g.t.**, s. 32.

uygulamaya konan dezenfeksiyon fırınları önemli bir buluştu. Ancak bu metodun ısı ayarı dengesinin sağlanamaması, fırının soğuması nedeniyle tekrar yakılması gereği ve kıyafetlerin yanması gibi bazı olumsuzlukları da bulunmaktaydı.³⁸

3. Ordunun dezenfeksiyon işinde en büyük ve en kat'i çözüm Sivas Menzil Mıntika Sertabibi Dr. Ahmet Fikri Bey'in geliştirdiği *Buğu Sandıkları* formülü olmuştu. Ahmet Fikri Bey, 1916 yılında kendi hastanesinde hem yapımı hem kullanımı oldukça pratik olan *buğu sandığı* ismini verdiği pratik bir tür etüv makinesini kullanmış ve bu sistemin her yerde uygulanmasını Sıhhiye Reisliğine sunduğu bir yazı ile de bildirmiştir. 3. Ordu Sıhhiye Reisi Tefvik Bey bu buğu sandığı sistemini şöyle anlatmaktadır:

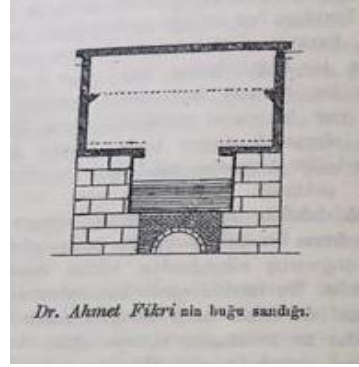
“Buğu Sandığı sistemi, bir kazan ve sandıktan ibarettir. Kazan mutfaklarda kullanılan alelade yemek kazanıdır. Bu bir ocağa gömme olarak yerleştirilir. Üzerine bir yüzü kazanın ağız genişliğinde dairesel olarak delinmiş tahta sandık ters olarak konur. Ocağın üst sathı düz olarak tesviye edilir. Sandık iki metre boyunda bir metre eninde, bir metre yüksekliğindedir ve iyice imtizaçlı (uygun olarak) olarak birbirine geçme, oldukça kalın tahtalardan yapılmıştır. Üzerine ayrıca kalınca kirişler vurulmuştur.

Sandığın kaidesinin tam ortasında, eldeki kazanın ağızından biraz küçük olmak üzere, dairevi bir delik açılmıştır. Sandığın zemininden 40 cm yukarda ızgarayı tutmak için sandığın iç yüzüne ince çıtalar çakılmıştır. Bunların üzerine tahtadan yapılmış bir ızgara konur. Keza sandığın ortasına da ayrıca bir ızgara yerleştirilir. Bu ızgaralar müteharriktir ve su buharıyla şişerek sıkışmaması için biraz ufak yapılıdır. Kapak ile sandık arasından buhar kaçmasını mümkün mertebe menetmek için keçe kaplanır. Sandığın sıkça kapanması için 4-5 yerde cıvık bir çamur dökülür ve yayılır, üzerine sandık oturtulur. Kazan ile sandık arasından buharın kaçmaması için çamuru o hizalarda bol dökmelidir. Mümkün olan yerlerde hararet kaybolmasına mani olmak için sandık çift cidarlı yapıp arasına kum doldurulur.

Kazanın içine dörtte üçüne kadar su konur. Ocak yakılır. Alt ızgara yerleştirilir. Elbise ve eşya sık olmamak şartıyla konur. İkinci ızgara yerleştirilir. Bunun üzerine de yine eşya konur. Kapak hafifçe kapatılır. Kazan iyice kaynayıp sandığın kenarlarından

³⁸ Sağlam, a.g.e., s. 85.

sertçe buhar çıkmaya başlayınca çengellerle kapak sıkıştırılır. Bu halde yarım saat durdurulduktan sonra eşya çıkartılır.”³⁹

Dr. Ahmet Fikri Bey'in tasarladığı Buğu Sandığı. (Bkz. Sağlam, a.g.e., s. 86)

Dezenfeksiyon işlemi böylelikle tamamlanmıştır. Her yerde kullanılabilen bu sistemden büyük fayda sağlanmıştır. Zira 20 tahta, çivi ve bir kazan vasıtasıyla yapılabilecek olan buğu sandığı, her yerde basit bir marangozlukla vücuda getirilebilirdi. Faydası görüldükten sonra yayılarak, asker ve siviller arasında kullanılan bu sistem, 3. Orduyu bittir kurtarmıştır. Yine buğu sandıklarının daha küçük olanı da seyyar şekilde kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁰ Hareket halinde de temizliğin sağlanabilmesi için üretilen bu portatif buğu sandıkları normalinden daha küçüktü ve mekkâri (yolcu ve mal taşıyan katırlar) üzerinde taşınabiliyordu. Buğu sandığı, kazan ve mala ile birlikte gidilen yerde bir ocak kuruluyor ve üstüne sandığın yerleştirilmesiyle bir iki saat zarfında işe hazır hale getirilebiliyordu. Seyyar buğu sandığı hemen sökülebilecek bir pratiklikteydi. Sağlam'a göre 3. Ordunun hemen her tabur ve bölüğünde bu seyyar temizleme aleti kullanılmıştır.⁴¹ Buğu sandıklarının etüv cihazlarından üstünlüklerini de belirten Sıhhiye Reisi Tevfik Bey'e göre bu sandıklar, her yerde kolaylıkla ve sadece üç günde yapılabilecekti. Buğu sandıkları seyyar etüvden 50/1 oranında daha ucuza mal olmakta ve bir etüv parası ile elli sandık yapılabilmektedir. Ayrıca çalıştırılırken bir makinist ya da ateşçiye de ihtiyaç yoktur.⁴² 1917 yılında bu sandıkların bulunduğu 148 adet temizlik evi⁴³ kurulmuş ve bu evlerde 662.167 kişi ve elbiseleri

³⁹ Sağlam, a.g.e., s. 86.

⁴⁰ Sağlam, a.g.e., 87.

⁴¹ Sağlam, a.g.e., s. 87.

⁴² Sağlam, a.g.e., s. 259.

⁴³ Temizlik evleri; hamam, buğu sandığı ve kükürt odasından oluşmaktadır. Bkz. Sağlam, a.g.e., s. 63.

temizlenmiştir.⁴⁴ 1917 yılında cephede 63 buğu sandığı ve 71 fırın, cephe gerisinde ise 89 buğu sandığı, 53 fırın ve 22 Etüv bulunmaktaydı. 89 buğu sandığıyla günde 26.700 adet elbise temizlenebilirken 22 adet etüv makinesiyle 3600 parça kıyafet yıkanabiliyordu.⁴⁵ Bu yöntem sayesinde 1917 yılından itibaren ölüm verilerinde düşüş sağlanmış ve tifüs salgını en az seviyeye indirilmiştir.⁴⁶ Buna göre 3.Orduda tifüsten ölenlerin oranı 1915 yılında %0.84 iken bu oran sandıkların kullanımı ile 1918 yılında %0.076'ya kadar düşmüştür.⁴⁷ Buğu sandıklarının başarılı sonuç vermesinin ardından hemen bütün ordularda bu tekniklerin uygulanmasına dair emirler verilmişti. Bunlardan biri Musul'da ordu komutanlığı tarafından verilen bir tamimle, *terhis edilecek askerlerde tifo ve kolera aşularının ikmal edilmesi ve terhis edilecek askerlerin temizleme merkezlerinde etüv, buğu sandığı gibi araçlarla elbise ve eşyalarının ayrıca hamamlandırmak yoluyla vücutlarının da arındırılması* istenmiştir.⁴⁸ Buğu sandığı metodu o kadar etkili bir çözüm olmuştur ki Milli Mücadele ve II. Dünya Savaşı yıllarında hala orduda bir salgın mücadelesi metodu olarak kullanılmaya devam etmiştir.⁴⁹

Buğu Sandığı metodu ile salgını adeta durduran Ahmet Fikri Bey, görev yaptığı Menzil Hastanesinde de oldukça düzenli bir idare sistemi yerleştirmiştir. Ahmet Fikri Bey'in dönemin şartları baz alındığında olanaksızlıklar içinde başarılı bir hastane düzeni kurması takdirle karşılanmıştır. Kuntman'a göre burada Gülhane Hastanesinde uygulanan çalışma ve yöntemlerin aynısı uygulanmıştır. Bu da hastanenin ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından önemlidir. Kuntman bu durumu şöyle izah etmektedir:

“Zara Hastanesi cepheye yakın en büyük menzil hastanesi olduğu için hemen daima hastalarla dolar boşalır. Kadrosu bin yatağa çıkarıldığı halde tıklım tıklım doldu. Bu sebepten başhekimden en ufak hademesine kadar herkes sabahtan akşama kadar cepheden gelen hastaların yardımına koşar dururdu.

Hastanenin en çok beğendiğim tarafı karantina koğuşunun yanındaki hamam ve buğu sandıklarından oluşan temizleme dairesiydi. Burada büyük bir dikkat ve titizlikle hastaların her tarafı tıraş edilir, elbiseleri buğudan geçirilir, kendileri de hamama sevk edilerek yıkattırıldıktan sonra hastalar bitten, sirkeden, kirden

⁴⁴ Sağlam, **a.g.e.**, 63.

⁴⁵ Karatepe, **a.g.t.**, s. 45.

⁴⁶ Karatepe, **a.g.t.**, s. 80.

⁴⁷ Sağlam, **a.g.e.**, s. 90.

⁴⁸ Abdülkadir Noyan, **Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım**, Ankara Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara, 2019, s. 108.

⁴⁹ Noyan, **a.g.e.**, 126; 132.

kurtulmuş olarak karantina koğuşuna yatırılırdı. Zavallı hastalar daha ilk günde bu şefkatli bakımdan memnun ve minnettar kalır, yarı yarıya tedavi edilmiş sayılırlardı. Ertesi gün bu temiz hastalar her türlü tahlil ve muayeneleri yapılarak yatacakları servise gönderilir ve bunların sonraki tedavilerine devam edilirdi.”⁵⁰

Mart 1916 tarihli sıhhiye raporunda da 3. Ordu Sıhhiye Reisi Tevfik Bey, Erzincan ve Sivas'taki hastaneler hakkında bilgi verirken yine Ahmet Fikri Bey'in başarılı çalışmalarına atıf yapmaktadır. Ancak Erzincan'dan yaya olarak ulaşan hastaların yorgun ve bitkin bir halde Sivas'a geldiğini bu nedenle yaşanan hasta izdihamı ile sertabibin büyük bir mücadele göstermesine rağmen hastane olanaklarının yetersiz kaldığı da belirtilenler arasındadır. Bu konuda bilhassa Sivas Valisinin depoda mevcut üç bin yatak olmasına karşın bunu idare ile paylaşmadığı ifade edilmiş ancak hastane yönetiminin bu olanaksızlıklara rağmen iyi bir mücadele verdiği belirtilmiştir. Mayıs ayındaki raporunda yine Ahmet Fikri Bey idaresindeki çalışmalardan övgü ile bahsedilmekte ve buralardan giden 25. Alayda baş gösteren kolera ile mücadelede hastanenin başarılı olduğu belirtilmektedir. Bölgede Sivas, Tokat ve Ordu'da laboratuvarların mevcut olduğu ve bilimsel bir şekilde çalıştıkları da belirtilmiştir. Ayrıca salgınla mücadelenin hastane şartları içinde başarılı şekilde yürütüldüğü ancak halk ve muhacirler arasında kolera salgınınun fazlaca yayılmış olması nedeniyle tam anlamıyla başarı sağlanamadığı ifade edilmiştir. Aynı tarihli raporda Dr. Rıfat Bey ile kendisinin yaptığı teftişte bu sırada Refahiye Hastanesi Sertabibi bulunan Ahmet Fikri Bey'in çalışmaları ile ilgili olarak *hizmet ve faaliyetleri her veçhile şayanı takdirdir* ifadesine yer verilmiştir.⁵¹ Bu sırada Ahmet Fikri Bey yönetimindeki Refahiye civarında 1500 yataklı hastane için bir baraka inşa edilebilmesi arzusuyla Erzurum Valiliğinden kereste ve diğer gerekli malzemeler istenmiştir.⁵²

Bütün bu başarılı çalışmalarından dolayı 1917 yılında Ahmet Fikri Bey, Bölge Sertabipliği sırasında sağlık işlerini üstün başarı ile yönettiği ve salgın hastalıkları yok ettiği için Dördüncü Mecidi Nişanı⁵³ ile ödüllendirilmiştir. Aynı zamanda bölgesinde meydana çıkan kolera, humma

⁵⁰ **Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları**, s. 128.

⁵¹ Sağlam, **a.g.e.**, s. 153; 157; 161.

⁵² **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 48.

⁵³ Bu nişan Osmanlı Devletinde Batı tarzında verilen ilk nişan olarak 1852 yılında Mecidi Nişanı ismiyle ihdas edilmiştir. Düzenlenen nizamnameye göre beş rütbe olarak toplam 10000 adet verilmesi planlanan nişanın dördüncü derecesi 3000 adet nişan olarak belirlenmiştir. Bkz. **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Nişan Maddesi, 33. Cilt, 2007, s. 154.

i racia ve lekeli tifo hastalıklarının yayılmasına karşı isabetli önlemler alması ve tedavileri için geceli gündüzlü çalışması nedeniyle iki sene kıdemle ödüllendirilmiştir. Başarılı çalışmalarının ardından Ahmet Fikri Bey, 3. Ordu Menzil Mıntıkası Baştabipliğinden 1918 yılında geçici olarak Şark Orduları Grubu Başmenzili Müfettişliği Sertabipliğine geçirilmiştir.⁵⁴

Savaşın sona ermesinin ardından Ahmet Fikri Bey, 1918 yılında geçici olarak Beylerbeyi Hastanesine, daha sonra da sırasıyla Kuleli İdadisi Baştabipliğine, Maçka Hastanesi İkinci Tabipliğine, 1920 yılında da Selimiye Hastanesi Şube Amirliğine ve sonra da Gülhane Tatbikat Okulu Müdür Yardımcılığına atanmıştır. İstanbul'da çalışmalarını sürdüren Ahmet Fikri Bey, Milli Mücadele yıllarında Anadolu ekibine katılmıştır. Kendi ifadesine göre bu memuriyete devam ettiği 23 Temmuz 1918'den 26 Mart 1919 tarihine kadar birçok asistan ve stajyer tabibin Anadolu'ya geçmesini sağlamış ve kendisi de beraberinde ki iki tabip ve eczacı ile 28 Mart 1919 tarihinde İnebolu üzerinden Ankara'ya geçmiştir.⁵⁵ Buradayken Sıhhiye Vekâletinin talebi üzerine çeşitli görevler almıştır. Sağlık Bakanlığının değişik şubelerinde ve sağlık müfettişliklerinde hizmet vermeye başlamıştır. Böylece doktorluktan bürokratik hizmet sınıfına geçen Ahmet Fikri Bey, uzun yıllar bu görevine devam etmiştir. 1924 yılında Sağlık Bakanlığı Sosyal Yardım Müdürü olan Ahmet Fikri Bey, kısa süre sonra da Darül Eytamlar Genel Müdürlüğüne atanmıştır. Bu göreve getirilmeden önce adı geçen müdürlükte israf ve yolsuzluklar yaptığı belirtilen tartışmalı kişilerin görevlerinden azledilmiş olması oldukça dikkat çekicidir.⁵⁶ Bürokraside en üst noktaya ise Sağlık Bakanlığı Müsteşarı olarak görev yapmaya başladığı 1924-1929⁵⁷ yıllarında ulaşmıştır. Bu yıllarda Sağlık Bakanı olarak görev yapan Dr. Refik Saydam ile okul hayatından başlayan dostluğu ve temasının hiç kesilmemiş olması da bu kararın sebeplerinden biridir.⁵⁸ Sağlık Bakanlığı müsteşarlığı sırasında da Dr. Refik Saydam yönetimindeki bakanlığın sağlık alanında gösterdiği atılımlarda birinci dereceden katkısı olan Tüzer, bu konumda iken de ödüllendirilmiştir. Lozan Anlaşması'nın 116. maddesine göre İstanbul'da Osmanlı döneminden açıkta kalan sağlık memurlarının mağduriyetlerinin giderilmesi ve haklarının sağlanması konusunda uluslararası bir komisyon kurulması istenmişti. Bu komisyonun kaldırılması süreci ve komisyonun yürüttüğü faaliyetler sırasında Türkiye'yi temsilen bir

⁵⁴ **TBMM Albümü 1920-2010**, 1. Cilt 1920-1950, Ankara, 2010, s. 147.

⁵⁵ **Tercüme-i Hal Varakası**, TBMM Arşivi, No: 692, 1927.

⁵⁶ İzzettin As, **Bir Sosyal Hizmet Kurumu Olarak Darüleytam**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2020, s. 191.

⁵⁷ Bazı kaynaklarda 1927 yılı gösterilirken arşivden elde edilen bir belgede 1929 yılında da Tüzer'in bu görevde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz. **BCA**, 30.18.1.2.3-23-2, 17.04.1929.

⁵⁸ **TBMM Albümü 1920-2010**, 1. Cilt 1920-1950, Ankara, 2010, s. 147.

çalışma projesi hazırlanması görevini üstelenen Müsteşar Dr. Ahmet Fikri Tüzer yönetimindeki bir ekibe bu çalışmalarından dolayı ödül verilmesi istenmiştir. Tasfiye komisyonunca ayrılan 60 bin liradan ikişer bin lira ödül verilmesi isteği Atatürk tarafından onaylanmıştır.⁵⁹

1925 yılında ise Ahmet Fikri Tüzer ve sağlık ekibinin yeni bir salgınla mücadelesi başlamıştı. Tüzer, yakın dostu olan Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Refik Saydam yönetiminde sıtma ve diğer sağlık konuları ile ilgili ciddi atılımlar yapan ekibin içinde Sağlık Bakanlığı Müsteşarı olarak görev aldı. Bu sıralarda özellikle Ankara ve çevresinde yaşanan sıtma salgını giderek yayılım göstermiş ve kısa süre sonrada konu Meclis gündemine taşınmıştır. Bu sebeple öncelikle Sağlık Bakanlığı tarafından sıtma ile mücadele raporu hazırlanmış ve Başvekâlete sunulmuştur.⁶⁰ Bolu Milletvekili Falih Rıfkı bir önerge ile sıtma için ne gibi tedbirler alındığını hükümete sormuş ve bu konuda çalışmalar hızlanmıştır.⁶¹ Bunun için bakanlık kapsamında sıtma ile mücadelede kanun tasarıları hazırlanmıştır.⁶² Bakanlık özellikle Ankara'da etkili olan salgın için hastalığın tedavisinde kullanılmak üzere kinin dağıtımını yapılacağını ifade etmiştir.⁶³ Yapılması daha evvel planlanan Birinci Milli Türk Tıp Kongresi aynı yıl gerçekleştirilirken kongreye damgasını vuran ana gündem konusu, yaşanan sıtma salgını olmuştur. 1-3 Eylül 1925 tarihinde toplanan Birinci Milli Türk Tıp Kongresi'nde I. Dünya Savaşı yıllarının salgınla mücadeledeki iki önemli hekimi Dr. Abdülkadir Lütfü ve Dr. Ahmet Fikri tarafından da bir çalışma yapılmış ve kongre huzurunda sunulmuştur. *Türkiye'de Sıtmanın Coğrafyası* ismiyle sunulan raporda şimdiye kadar salgınların Türkiye'deki yayılımı ile ilgili bilgilerin Alman literatürüne dayandığı ve bu bilgilerin ne kadar doğru olduğu sorusundan yola çıkılarak Anadolu'da sıtma hastalığının gelişimi ile ilgili bir çalışma yapıldığı ifade edilmiştir. Rapora göre sıtma hastalığı Birinci Dünya Savaşı esnasında Irak, Suriye ve Filistin cephelerinde savaşıyan Orta Anadolu askerlerin memleketlerine geri dönmesiyle yayılmıştır. Birinci Dünya Savaşı boyunca Türk ordusunda sıtmaya yakalananlardan 23.359'u vefat etmiştir. Savaş sırasında hastalıklardan ölenlerin oranı %13.1 iken, sıtmadan ölenlerin oranı ise %5'i bulmuştur.⁶⁴

⁵⁹ BCA, 30.18.1.2.3-23-2, 17.04.1929.

⁶⁰ BCA, 30.10.0.0.177-219-4, 09.10.1924.

⁶¹ BCA, 30.10.0.0.7-39-27, 29.12.1924.

⁶² BCA, 30.10.0.0.11-50-12, 02.11.1924.

⁶³ BCA, 30.10.0.0.177-219-6, 24.05.1925.

⁶⁴ Birinci Milli Tıp Kongresi, 1-3 Eylül 1925, İstanbul, 1926, s. 212-234.

Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı sırasında müsteşar olarak görev yapan Tüzer'in sağlık alanında yapılan atılımlarda doğrudan bir etkisinin olduğu muhakkaktır. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında köklü sağlık çalışmaları yapılmış, salgın hastalıklarla mücadelenin yanı sıra bir çalışma programı belirlenmiştir. Buna göre sağlık teşkilatı kurulması, hekim yetiştirmek, numune hastaneleri, doğum ve çocuk bakımevleri, verem sanatoryumu, Hıfzıssıhha Okulu açmak, ebe ve hemşire yetiştirmek, sağlık teşkilatını köylere kadar götürmek temel amaçlardandı. Saydam'ın uzun yıllar sürdürdüğü bakanlığı süresince program dâhilinde birçok öngörülen çalışma yürürlüğe konmuş ve sağlığın çeşitli alanlarında 51 adet kanun ve 18 adet tüzük çıkarılmıştır.⁶⁵ Tüzer ise bu sağlık ekibi içinde bakanın sağ kolu olarak görev yapmıştır.

2. Ahmet Fikri Tüzer'in CHP Genel Sekreterliği Çalışmaları

Ahmet Fikri Tüzer bürokratik görevlerinin yanında parti içinde de önemli noktalarda görev almış çekirdekten başlayan bir yükselme göstermiştir. Birçok görevi bünyesinde toplayan Tüzer'in partideki konumu ile ilgili ilk veriler 1930'lu yılları göstermektedir. Ancak bu yıllardan evvelde parti hizmetinde bulunduğu muhtemeldir. Buna göre Tüzer, Erzurum Milletvekili olarak 1931 yılında CHP Umumi İdare Heyeti üyeliğinde bulunmuştur.⁶⁶ Tüzer, 1935 yılında da Umumi İdare Heyeti üyesi olarak parti görevine devam etmiştir.⁶⁷ Umumi İdare Heyeti üyeliği görevi sırasında da kendi kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla geç saatlere kadar firkada çalışmakta özellikle kongre çalışmaları ile yakından ilgilenmektedir.⁶⁸ 1935 yılı seçimleri için yapılacak olan müntehib-i sani (ikinci seçmen) seçimlerinde de görev alan Fikri Tüzer, firkada milletvekili adaylarının sicillerini incelemekle meşgul olmuştur.⁶⁹

Ahmet Fikri Tüzer'in en ciddi görevi, parti başkanlığından sonra en önemli kademeyi teşkil eden genel sekreterlik olmuştur. Aslında 1938 yılında yakın dostu Refik Saydam'ın Dâhiliye Vekâletine ve Müsteşarı olan

⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Dr. Refik Saydam 1881-1942: Ölümünün 40. Yılı Anısına**, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Ankara, 1982, s. 40-49.

⁶⁶ **C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 5; *Cumhuriyet*, Yıl: 19, Sayı: 6467, 17.08.1942, s. 3.

⁶⁷ **C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası**, 9-16 Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 6; **Akşam**, Sene: 17, Sayı: 5853, 03.02.1935, s. 2; **Ulus**, 26.01.1939, s. 1.

⁶⁸ **Ahmet Fikri Tüzer Arşivi**, Atatürk Kitaplığı, No: 13199, 29.04.1938; **Ahmet Fikri Tüzer Arşivi**, Atatürk Kitaplığı, No: 3204, 02.05.1938.

⁶⁹ **Ahmet Fikri Tüzer Arşivi**, Atatürk Kitaplığı, No: 13219, 26.01.1935.

Vehbi Bey'in de Dâhiliye Vekâleti Müsteşarlığına getirildiğini öğrenen⁷⁰ Ahmet Fikri Bey için parti içinde yükseliş yolu da böylece açılmış olacaktır. Nitekim Atatürk'ün ölümünün ardından hali hazırda İçişleri Bakanı olarak görev yapan Refik Saydam yeni kabineyi kurmakla görevli olarak Başbakanlığa getirilmişti.⁷¹ Bu değişikliğin sebebi İnönü'nün Atatürk Döneminde kendisine muhalefet eden kişileri yeni dönemde hükümetten uzak tutma girişiminin bir sonucuuydu. Bayar hükümeti de bu kapsamda yolsuzluklar ve davalarla yıpratılarak görevden el çektilmiş ve istifa etmek durumunda kalmıştır. İnönü, güvendiği kişilerle yola devam ederken Refik Saydam'ı Başbakanlığa getirince Saydam'ın yakın dostlarından olan ve uzun yıllardır parti idare heyetinde yer alan Ahmet Fikri Tüzer'de CHP Genel Sekreterliğine getirilmiştir. Normalde Dâhiliye Vekili Parti Genel Sekreterliğine getirilmek durumundaydı ancak Dâhiliye Vekâleti Faik Öztrak yönetimine verilmiştir.⁷² Aslında bu atama daha sonra alınacak görev ayrımı kararının öncü haberi konumundadır. Tüzer'in bu göreve getirilmesinde şüphesiz yakın dostu ve okul arkadaşı Saydam'ın büyük bir etkisi olmuştur. Tüzer ve Saydam arasındaki yakın dostluk, Saydam ile ilgili her atama veya değişiklikte Tüzer'in de konumunda bir değişiklik yaratmaktaydı. Böylece Genel Sekreter olan Ahmet Fikri Tüzer, bu görevi süresince parti teşkilatlarının düzene sokulması, seçim çalışmaları gibi birçok konuda yoğun bir çalışma içinde bulunmuştur.

1939 CHP Kurultayında genel sekreter olarak hazır bulunan Ahmet Fikri Tüzer, Atatürk için Etnoğrafya Müzesinde yapılacak olan tazim heyetinde de bulunmuş öte yandan kurultay sırasında parti program ve nizamnamesi ile ilgili tashih ve düzenlemeler ile ilgili bilgi vermiştir.⁷³ Şüphesiz bu kurultayın aldığı en önemli karar 1936 yılında uygulamaya konan ve parti tarihinde önemli bir döneme işaret eden parti-devlet bütünleşmesi uygulamasından vazgeçilmesi olmuştur. Bu karar da daha alınmadan evvel basına yansımış ve parti il başkanlıkları ile valiliklerin beraber yürütülmesi uygulamasına son verileceği iddiası Parti Genel Sekreteri Ahmet Fikri Tüzer'e sorulmuştur. Tüzer, henüz böyle bir karar bulunmadığını ancak konunun gündemde olduğunu belirtmiştir.⁷⁴ Bu yeni karara uygun olarak parti ve hükümet idare şekli değiştirilmiştir. Normalde İçişleri Bakanı aynı zamanda CHP Genel Sekreterliği görevini de üzerine almak durumundaydı. Ancak alınan kararın ardından görev ayrımı yapılmış

⁷⁰ **Ahmet Fikri Tüzer Arşivi**, Atatürk Kitaplığı, No: 013224, 12.11.1938.

⁷¹ **Dr. Refik Saydam 1881-1942: Ölümünün 40. Yılı Anısına**, s. 13.

⁷² **Cumhuriyet**, Yıl: 16, Sayı: 5411, 06.06.1939, s. 1; **Ulus**, 06.06.1939, s. 1; Çetin Yetkin, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)**, Altın Kitaplar Yayınevi, 1983, s. 178.

⁷³ **Akşam**, Sene: 21, Sayı: 7400, 30.05.1939, s. 11.

⁷⁴ **Akşam**, Sene: 21, Sayı: 7925, 08.02.1939, s. 1; 10.

ve CHP Genel Sekreterliği görevi Ahmet Fikri Tüzer'e verilmiştir. Yeni Genel Sekreterin ilk işi de parti devlet birlikteliğinin sona erdirilmesi ile ilgili bir genelge yayımlanması olmuştur. Genel Sekreter A. Fikri Tüzer imzasıyla parti teşkilatlarına gönderilen genelgede alınan kararın ardından yapılması gerekenler açıklanmıştır.⁷⁵

Ahmet Fikri Tüzer yeniden genel sekreterliğe atanmasının ardından parti teşkilatlarına da bir telgraf çekerek göreve getirildiğini ilan etmiştir:

“Büyük Milli Şefimiz ve Değişmez Genel Başkanımız İnönü'nün yüksek teveccühleri olarak parti genel sekreterliğine yeniden seçilmiş bulunuyorum.

Esas maksadı aziz milletimizin siyasi bünyesini hayatiyete ve mübarek vatanımızı refah ve mamuriyete erdirmekten ibaret olan partimizin ehemmiyet ve mesuliyeti gün geçtikçe artan faaliyetlerinde muvaffak olabilmesi bütün teşkilat kademelerindeki arkadaşlarımızın çalışmalarına bağlıdır. Yüce partimize ve aziz şefimize deruhte ettiğim bu mesuliyetli vazifede arkadaşlarımın şimdiye kadar gösterdikleri gayret ve faaliyetin ve esirgemedikleri yüksek ve kıymetli muzaheretin devamını diler bütün arkadaşlara sevgiler sunarım.”⁷⁶

Atamasının ilk dönemine denk gelen 1939 genel seçimlerinde de genel sekreter olarak görevinde bulunan Tüzer, özellikle bu seçimlerde gündeme gelen demokratik bazı adımlarda pay sahibi olmuştu. Seçimlerde parti milletvekili adaylıklarında müstakil mebuslar için bir kontenjan ayrılması kararı alınmıştı. Daha karar alınmadan haberler basına sızmış, partinin genel kanaati olarak müstakil adaylar için 20 mebusluğun boş bırakılacağı ve aday gösterilmeyeceği iddiası Genel Sekreter sıfatıyla Tüzer'e sorulmuştur. Tüzer, henüz partice alınmış bir karar olmadığını ifade etmiştir.⁷⁷ Ancak kısa süre sonra bu konuda da iddiaların doğru çıktığı anlaşılmıştır. Buna göre 1939 seçimleri için milletvekili belirlenmesi yönteminde bir değişikliğe gidilmiş ve ilk defa CHP yönetimi 28 ilde ikinci seçmenlerin görüşlerini dikkate alma kararı almıştı. Adaylar, daha evvel tamamen CHP yönetimi tarafından belirlenirken bu seçimlerde Tüzer'in de içinde bulunduğu CHP idaresi yeni bir karar almıştı. Alınan yeni karar gereğince belirlenen 28 ildeki ikinci seçmenlerin Ankara'da toplanacağı bilgisi verilmiştir.⁷⁸ Ankara Halkevi

⁷⁵ **Ulus**, 06.07.1939. s. 1; **Cumhuriyet**, Yıl: 16, Sayı: 5441, 06.07.1939, s. 1; **Vakit**, 06.07.1939, s. 1.

⁷⁶ **Cumhuriyet**, Yıl: 16, Sayı: 5411, 06.06.1939, s. 9; **Akşam**, Yıl: 21, Sayı: 7407, 06.06.1939, s. 1; 10; **Son Posta**, Sene: 9, Sayı: 3179, 06.06.1939, s. 11.

⁷⁷ **Akşam**, Sene: 21, Sayı: 7925, 08.02.1939, s. 1; 10.

⁷⁸ **Cumhuriyet**, 22.03.1939.

binasında yapılan toplantıda Parti Genel Sekreteri Ahmet Fikri Tüzer imzalı bir yazı okunmuş ve yazıda toplantının yapılaş amacı açıklanarak milletvekili adaylarının belirlenmesinde yerel kamuoyunun da dikkate alınmasının kararlaştırıldığı ifade edilmiş ve burada bulunan ikinci seçmenlerden tercihlerinde hissi davranmamaları ve bölgecilik yapmamaları konusunda dikkatli olmaları istenmiştir.⁷⁹ İkinci seçmenlerin meyillerine göre yapılan seçim yoklamasına büyük oranda riayet edilmiş ve sonrasında Tüzer tarafından parti teşkilatlarına uygulamanın genel dönütleri ve yarattığı sonuçlarının nasıl olduğu konusunda beş sorudan oluşan bir yazı gönderilmiştir. Bu sorularda Genel Başkanlık Kurulunun bu talimatının seçmenler üzerinde nasıl etki yaptığı, istişare için sunulan aday listesinin nasıl bir tepki uyandırdığı sorulmuştur. Ayrıca aynı yazıda aday listesi sunulduktan sonra ikinci seçmenler arasında bir ortak kanı ya da kanaate varılıp varılmadığı, varıldıysa sonuca ulaşıp ulaşılmadığı ve yerli adayları seçme konusunda bir meyil olup olmadığı bilgisi istenmiştir. Sorular seçimleri izlemekle görevli milletvekillerinin genel kanılarını almak üzere hazırlanmıştır.⁸⁰

CHP'nin 1939 Kurultayından çıkan diğer önemli karar ise Müstakil Grup uygulaması sistemine geçişle ilgiliydi. CHP'nin daha evvelde yer yer devreye soktuğu müstakil mebus uygulaması 1939 kurultayında alınan yeni karar ile müstakil grup olarak genişletilmiştir. Bu uygulamada partili milletvekilleri arasından kurultayca seçilen ama CHP Meclis Grubu dışında faaliyet göstermesi istenen bu grup aracılığıyla kontrollü bir muhalefet etkisi yaratılması hedeflenmiştir.⁸¹ Nitekim İnönü Kurultayın açılış konuşmasında Müstakil Grubun kurulması ile ilgili şunları söylemiştir:

“Büyük Kurultaya sunduğumuz tüzük tasarısında Büyük Millet Meclisinde Cumhuriyet Halk Partisinin bir de Müstakil Grubunu düşündük. Büyük Kurultaydan görev alan ve parti genel başkanının farksız başkanlığında çalışacak olan inzibat ve intizam içinde bilinçli ve çalışkan bir bağımsız grubun yürütme yerinde olan milletvekilleri çoğunluğuna ve hükümetine esaslı bir yardım sağlarken büyük milletimize de kendi işleri için yeni bir teminat hazırlayacağını umuyoruz.”⁸²

⁷⁹ **Son Posta**, Sene: 8, Sayı: 3103, 23.03.1939, s. 11; **Ulus**, 23 Mart 1939, s. 1.

⁸⁰ **BCA**, 490.1.0.0.4-20-6, 04.04.1939, s. 1.

⁸¹ Esat Öz, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s. 175.

⁸² **CHP. 5. Büyük Kurultay Zabıtları**, 29 Mayıs-3 Haziran 1939, Ulus Basımevi, Ankara, 1939, s. 20.

1939 Nizamnamesinin 125. ve 130. maddeleri Müstakil Grup'un partili milletvekillerinden Kurultay tarafından seçilecek 21 kişi ile oluşturulacağını göstermektedir. Bu gruba, Genel Başkan bir vekil atayacak ancak Müstakil Grup üyeleri CHP Grup toplantılarına katılabilmelerine karşın söz alamayacak ve oy veremeyeceklerdi. Sadece TBMM toplantılarında görüşlerini ifade edip, oy kullanabileceklerdi. Ayrıca hükümetlerde de görev alamayacaklardı. Nizamnamenin 128. Maddesine göre Müstakil Grup'un görevleri de belirlenmişti.⁸³

Kararın alınmasında önemli bir etken olan Parti Genel Sekreteri Ahmet Fikri Tüzer ise bu grubun kuruluş amaçlarını şöyle açıklamaktadır:

“...Çeyrek asırlık siyasi tarihimizin pek dalgalı geçen safahatı göz önüne getirilirse tek fırkalı kalmanın, aziz ve mübarek vatanımızın yüksek menfaatlerine en uygun bir siyaset olduğu teslim edilir; fakat buna mukabil tek bir siyasi teşekküle mensup azadan vücut bulan bir Meclis'te kendi kendini tenkit ve murakabe imkânlarının da teminine zaruret bulunduğu red ve inkâr edilemez bir hakikattir. Yüksek tasvip ve müzaheretinize mazhar olduğu takdirde (Parti Müstakil Grubunun) bu pek mühim ve hayati vazifeyi tamamıyla başarabilecek dinç bir kuvvet ve zinde bir uzviyet olacağına kani bulunuyorum...”⁸⁴

Ahmet Fikri Tüzer, bu sözleri ile grubun kurulmasının tek partili dönemin muhalefet gereğinin yerine getirilmesi açısından önemli olduğunu vurgulamıştır. Böylece kurultayca seçilen Müstakil Grup üyeleri o gün 21 milletvekili ile aralarında bir toplantı yapmıştır. Grup, ilk resmi toplantısını ise 07.06.1939 tarihinde yapmıştır. Grup reisliğine İnönü tarafından İstanbul milletvekili Ali Rana Tarhan atanmıştır. Tüzer'in de hazır bulunduğu toplantı parti grup salonu içinde değil meclis içinde farklı bir alanda yapılmıştır.⁸⁵

Ahmet Fikri Tüzer daha evvel ifade edilen titiz ve düzenli iş anlayışını genel sekreterliği boyunca parti ve büro işlerinin işleyiş ve düzenine de yansıtmıştır. Hatta parti içi iş akışında bazı yeni uygulamalarda getirmiştir. Tüzer, ilk etapta parti genel sekreterinin çalışma düzeni hakkında bir program ayarlaması yapmıştır. Yeniden belirlenen çalışma düzenine göre genel sekreter, parti merkezinde saat 09.30-12.30 arasında mektupların, tamimlerin ve ihtisas bürolarınca hazırlanan yazıların imzalanması işiyle uğraşacak; saat 15.30-19.30 arasında ise gelen evrakların ihtisas bürolarına

⁸³ CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, s. 76.

⁸⁴ CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, s. 31.

⁸⁵ Cumhuriyet, Yıl: 16, Sayı: 5411, 06.06.1939, s. 9; Akşam, Yıl: 21, Sayı: 7407, 06.06.1939, s. 10.

havalesi ve ihtisas bürolarına havale edilen bu evraklarla ilgili karar alınması işiyle ilgilenecektir.⁸⁶ Bunun yanı sıra parti merkezindeki diğer aksaklıkları da fark eden Tüzer, bilhassa teşkilatlardan gelen yazılara cevap verilmesi konusundaki sorunları da düzeltmek istemiştir. Tüzer, teşkilatlardan gelen istek ve şikâyetleri içeren yazıların yönlendirildiği büroların bu evraklara yerinde ve zamanında cevap vermediğini ve bu sebeple önemli ve acelesi olan birçok işin zamanında yapılamadığını gözlemlemiştir. Parti teşkilatlarından gelen şikâyetler üzerine genel sekreterlik tarafından bürolara bir yazı gönderilerek büro şeflerinden kâtipleri aracılığıyla gelen yazı ve evraklarla ilgili takip cetveli tutmaları ve cevapsız bırakılan yazılara süratle yanıt vermeleri istenmiştir.⁸⁷ Tüzer'in, parti idare ve işlerine bir çeki düzen vermek için yaptığı çalışmalardan bir diğeri de teşkilatların teftiş edilmesi sırasında ortaya çıkan bazı aksaklıklar üzerinedir. Parti merkezine gelen teftiş raporlarının şeklen farklılık göstermesi üzerine müfettişlere bir yazı gönderilerek detaylı bir açıklama yapılmıştır. Buna göre müfettişlerden zaman ve emek kaybedilmemesi için kendilerine gönderilen teftiş planındaki sıra ve düzene uymaları, yazıların sıra ve numaralı olarak anlaşılır yazılması ve plandaki sorulara uygun yanıtlar verilmesi istenmiştir.⁸⁸

Partinin istatistikî verilerinin düzenlenmesi ve kayıt altına alınması da genel sekreter Tüzer'in görevinde bulunduğu sürece sağladığı hizmetlerden biri olmuştur. Buna göre özellikle parti teşkilat ve üye sayıları, örgütlerin bulunduğu yerlerin mahalli nüfusları, idare heyetlerinde yer alan reis ve üyelerin ad ve görevleri, bölgelerinde çıkan gazete ve dergi isimlerinin gönderilmesi bir tamim ile istenmiştir. Bütün bunlar partinin 1940 yılına ait bir istatistikî veri düzenlemesinin yapılabilmesi nedeniyle istenmiştir.⁸⁹ Ayrıca gönderilen başka bir tamimle de parti teşkilatının bulunduğu kaza ve nahiyelerle bu nahiyelerde yer alan ocakların sayısı hakkında da bilgi istenmiştir.⁹⁰ Anlaşılan o ki Tüzer partide düzenli ve titiz bir çalışma ortamı yaratmayı hedeflemektedir. Keza partinin merkez ve taşra örgütlerinin her türlü kayıt ve verilerinin derli toplu tutulmasını arzu etmiştir. Bu minvalde parti örgütlerinin de merkezdeki gelişmelerden haberdar olmaları istenmiş ve bunun için teşkilatlardan yapılması istenen faaliyetlerin yer aldığı tamimlerin derli toplu bir şekilde basılmış nüshalarının partinin her kademesinde bulunmasını önemli görmüştür. Tüzer, bir tamimle bu nüshaların sadece bürolarda bulundurulmasını ve dikkatle incelenerek uygulanmasını

⁸⁶ BCA, 490.1.0.0.11-60-8, 14.02.1940, s. 12.

⁸⁷ BCA, 490.1.0.0.11-60-8, 14.02.1940, s. 19.

⁸⁸ BCA, 490.1.0.01-60-7, 25.01.1940, s. 1; BCA, 490.1.0.0.5-22-19, 08.06.1940, s. 1.

⁸⁹ BCA, 490.1.0.0.5-23-12, 25.11.1940, s. 1.

⁹⁰ BCA, 490.1.0.0.5-22-17, 31.05.1940, s. 1.

istemiştir.⁹¹ Yine bu kapsamda teşkilatlardan daha evvel il ve ilçelere gönderilmiş olan CHP Beşinci Büyük Kurultayı zabıtlarının bu defa da köy, mahalle ve ocak örgütlerine gönderilmesi istenmiştir.⁹²

Ahmet Fikri Tüzer'in genel sekreterliği süresince getirilen yeni uygulamalardan bir diğeri de birçok konuda olduğu gibi parti üye sayılarının ve üyelere toplanan yardım paralarının miktarını gösteren bir tablo hazırlanmasıdır. Parti teşkilatlarını bu konuda da düzene sokmayı hedefleyen bir çalışma yapılmıştır. Buna göre teşkilatlardan gelen sayısal bilgilerin derli toplu bir tablo eşliğinde ve alt ayda bir merkeze sunulan çalışma raporları ile gönderilmesi istenmiştir. Bu sebeple bu yıldan sonraki parti istatistikî verileri önceki yıllara göre çok daha net bilgiler sunmaktadır. Ayrıca teşkilatlardan partililerden yardım parası toplayamadıkları yönünde şikâyetler gelmeye başlayınca bu şikâyet mektupları üzerine Genel Sekreter Ahmet Fikri Tüzer tarafından tamim gönderilmiştir. Tamimde yardım parasının toplanmasının önemi şu cümlelerle ifade edilmiştir: *“Bir yurttaşın şerefini ve siyasi mukadderatını samimi olarak bağladığı partisinin yaşaması için kendi takatini aşmayacak bir had dâhilinde kendi dileği ile taahhüt ettiği para yardımını yine kendisinin tayin ve tespit ettiği zamanlarda ödemesi yine nizamnamemizin 17. Maddesi mucibince evvela partisinin yurda hizmet yolunda muvaffak olmasını temin edici bir borcu; sonra da partisine vicdani bağlılığının bir delili”*dir.⁹³ Böylelikle yardım parası verme ve toplama konusu ülke ve parti için bir ödev ve sorumluluk olarak nitelendirilmiştir. 1940 yılında yapılacak olan parti kongreleri çalışmalarına genel sekreter olarak ayrı bir önem veren Tüzer, teşkilatlara da bu kapsamda gereken özeni göstermeleri için tamim göndermiştir. Tamime göre kongrelere azami ölçüde katılımın sağlanması ve partililerin kongre süresince rahatlıkla söz almaları, şikâyeti, istek ve dileklerini dile getirmeleri istenmiştir. Öte yandan teşkilat idare heyetlerinin seçiminde her türlü *hissel ve mahalli düşüncelerden* arı olarak seçim yapılması ve özellikle gençler ile liyakat sahibi kişilerin parti reislikleri ve üyeliklerine getirilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁹⁴

Ahmet Fikri Tüzer'in karakter yapısına uygun olarak yürütülen çalışmalarla parti işleri düzene sokulurken bir yandan da parti teşkilatları Türkiye ve dünyanın içinde bulunduğu yeni savaş düzenine hazır hale getiriliyordu. Teşkilatlar gelişmeler hakkında doğrudan parti merkezinin verdiği bilgiler ışığında bilgilendiriliyor halk, verilen konferanslarla

⁹¹ BCA, 490.1.0.0.5-24-13, 15.04.1942, s. 1.

⁹² BCA, 490.1.0.0.5-22-13, 25.03.1940, s. 1.

⁹³ BCA, 490.1.0.0.5-24-3, 30.01.1941, s. 1; 8.

⁹⁴ BCA, 490.1.0.0.5-23-4, 29.08.1940, s. 1-3.

aydınlatılıyordu. Tüzer, 1940 yılında “dünya ahvalinin kesbettiği ehemmiyet ve nezaket dolayısıyla halkımızın uyanıklığını, milli inan ve birliğini kuvvetli bulundurma yolunda da devamlı ve dikkatli bir mesaide bulunmaları” için parti ve halkevi teşkilatlarına birkaç tamim gönderdiğini belirtmektedir.⁹⁵ Bu tamimlerde Milli Şef önderliğinde II. Dünya Savaşına karşı doğru ve yerinde bir politika uygulandığı vurgusu yapılırken teşkilatlara da bazı görevler verilmektedir. Teşkilatlardan konferanslar yoluyla halkın savaş hakkında aydınlatılması ve hükümetin istediği bilgiler ışığında bilgilendirilmesi istenmiştir. Bu isteğe göre hükümet dışında hiçbir kişi ya da kurumun söylemleri dikkate alınmamalıdır. Tamimde halka *Paraşüt ve Parşütçülük* gibi konularla ilgili konferanslar verilmesi istenirken, gönderilen bu tamimin teşkilatın her kademesinde anlatılması istenmiştir. İşin hassasiyetine dikkat çekilen tamimde özellikle köylülerin parti merkezi, halkevleri, halkodalarında toplanması, hatta köylere kadar gidilerek köy meydanlarında bu konularda bilgi verilmesi istenmiştir. Ayrıca diğer bir tamimde hükümetin dış politikasının yanlış ve Türkiye'nin askeri gücünün dünya ülkeleri karşısında zayıf olduğu gibi yanlış bir algı yaratımı yapılması üzerinedir. Tüzer'e göre köylerde kahvelerde iki kişinin üzerinde toplanılan her yerde bu şekilde yapılan konuşmalara inanmamak, bu konuşmaları engellemek ve hatta kendini aşan bir durum olursa parti ve hükümet yetkililerine haber vermek beklenen görevler arasındadır. Ayrıca Tüzer tamimde tarihsel örneklerle Çanakkale Zaferinden bahsetmiş ve güçsüzlük ve zayıflığın Türk milletinin tarihinde görülmediğini vurgulamıştır.⁹⁶ Diğer bir tamimde ise halka yapılacak konuşma ve konferansların içeriklerine dair bilgiler verilerek üzerinde durulacak noktalar şu şekilde açıklanmıştır:

“1.Politikamız açıktır, düşünülerek tespit edilmiştir. Büyük Millet meclisinin tasvip ve takdirine iktiran (ulaşma) etmiştir. Menafimize (yararımıza) en uygun siyasetin bu olduğuna inanıyoruz.

2.Müteceviz değiliz fakat tecavüze tahammül etmeyiz. Buna milletçe hazırız. Bu büyük badirede tarihin bize terettüp ettireceği (düşen) vazifeyi azim ve imanla yapacağız.

3.Bu büyük badirenin tecelliyatı (görünen) güç ve namüsaite zuhur etse (olumsuz olsa da) bizi asla şaşdırtmayacaktır.

4.Memleket içinde yapılacak sabotajlara karşı hükümet tedbirlerini almıştır. Bu hususta millet hükümete yardım etmelidir.

⁹⁵ BCA, 30.10.0.0.79-524-9, 12.06.1940, s. 1.

⁹⁶ BCA, 30.10.0.0.79-524-9, 12.06.1940, s. 7-8.

5.Radyolar mensup oldukları hükümetin fikirlerini yayarlar. Bize lazım ve doğru olanlar bizim hükümetimiz tarafından bizim vasıtalarımızla bize bildirilenlerdir.

6.Memleket içinde yerli ve yabancılar tarafından neşredilen namüsaid ve üzgünlük verecek haberlere inanmamak lazımdır. Bunlar ya haindirler maksatlar takip ederler veya gafil ve zayıf insanlardır. Bunlarla mücadele vazifedir.

7.Hadiseler ve vakıalarda Türkiye'yi endişeye düşürecek bir mahiyet ve kıymet yoktur."⁹⁷

Bu konferansların verilmesinde birinci derecede rol oynayan kurumlar parti teşkilatlarına bağlı olarak görev yapan Halkevleri idi. Ahmet Fikri Tüzer genel sekreterliği süresince halkevlerinin faaliyet ve çalışmalarına ayrı bir önem vermiştir. Genel sekreter olarak Tüzer partinin kültür yuvaları olarak faaliyet gösteren halkevleri ve çalışmaları ile titizlikle ilgilenmiştir. Bu kapsamda yine savaş şartlarının etkisine açık olarak halkevlerinin çıkardıkları dergilerin yayınları konusunda da özellikle ilgilenmiştir. Dergilerin yayın aralığından, içeriklerinde yer alması istenen konulara kadar geniş bir yelpazede halkevleri tarafından yapılacak neşriyatlarla ilgili kıstaslar getirilmiştir. Gönderilen tamimle parti teşkilatlarından ulus devletin ilkelerine uygun olarak halkı bilgilendirici içerikte yayın yapmaları istenmiştir. Tüzer, tamimde bu dergilerin aylık yayınlanmasının tercih edildiği, yazı ve idare işleri ile halkevlerinin dil ve edebiyat kollarının ilgilenmesi ya da bir muhabir tayin edilerek bu yayınlarda onlardan faydalanılması istenmiştir. Dergilerin basım kalitesine dikkat edilmesi, yazıların bozuk ve silik olmaması gerektiği belirtilen yazıda içerikte yer alması gerekenler ise çok geniş bir şekilde açıklanmıştır. Buna göre dergilerin özellikle *vatan-millet sevgisini, inkılâpçılık heyecanını, tarihin şanlı anılarını, köy ve şehir sevgisini, dildeki değişimler* gibi çeşitli konularda yayınlar yapmaları istenmiştir.⁹⁸

Ahmet Fikri Tüzer'in parti genel sekreterliği yıllarına denk gelen olaylardan biri de Halkevlerinin kuruluşunun onuncu yıl dönümü kutlamalarıdır. Tüzer başkanlığında bu özel yıldönümüne uygun olarak yapılacak kutlamalar çerçevesinde özel çalışmalar yapılması planlanmıştır. Bunlardan biri de Halkevlerinin kuruluşunun onuncu yıl dönümüne özgü olarak *Sanat Mükâfatı* ismiyle çeşitli dallarda ödüllü yarışmalar düzenlenmesidir. Bu kapsamda yarışmalardan ilki 1942 yılında edebiyat alanında düzenlenmiş ve yeni harflerin kabul edildiği 1928 yılından bu yana

⁹⁷ BCA, 30.10.0.0.79-524-9, 12.06.1940, s. 10.

⁹⁸ BCA, 490.1.0.0.4-21-5, 06.07.1939, s. 1-9.

yayınlanmış roman ve hikâyeler arasında jüri bir yarışma yapılmıştır. Bunun için parti genel merkezinde içlerinde Halit Ziya Uşaklıgil, Ahmet Muhip Dranas ve Behçet Kemal Çağlar'ında bulunduğu 23 kişilik bir jüri oluşturulmuştur. Jüri toplantısında konuşma yapan Genel Sekreter Tüzer, bu etkinliği şöyle değerlendirmiştir:

“Cumhuriyet Halk Partisi sanat ve kültür hayatımızda teşvik edici olmayı daima prensip itihaz etmiş, her vesile ve fırsattan istifade ile bu vasfını belirtmiştir. Halkevlerinin onuncu yıldönümü yeni bir teşvik için en müthiş fırsat bilerek bir sanat mükâfatı ihdas etmiştir. İlk mükâfat Harf inkılâbımızdan bugüne kadar neşrolunmuş romanlar ve hikâyeler külliyyatı arasından sizlerin seçeceğiniz esere verilecektir. Bu mükâfat 2500 liradır.”⁹⁹

Ayrıca kazanan aday ve ödülün 22 Şubat 1942 günü Halkevleri onuncu yılı şerefine verilecek nutuk sırasında açıklanacağı belirtilmiştir. Edebiyat alanında yapılan yarışmada ödülü kazanan Halide Edib Adıvar'ın *Sinekli Bakkal* isimli eseri olmuştur. Yıldönümü şerefine Tüzer tarafından radyoda bir konuşma yapılmıştır. Oldukça uzun olan konuşma halkevlerinde yapılan faaliyetler üzerinedir. Konuşmanın bir kısmı şu şekildedir:

“Sayın Arkadaşlarım,

Yurt ve halk yanı başımızda bir hazinedir. Anahtarını halkevinde buluyoruz. Biz halkevleriyle sade halka doğru gitmeyi değil her zaman halk içinde olmayı, her işimizi halkla beraber ve halk için yapmayı şiar edinmiş bulunuyoruz.

Arkadaşlar,

Resmi ve hususi her teşekkülde iş almış olan ve bilhassa devlet hizmetinde bulunan her münevverin halkevleri ve odaları tarafından rica edilen ve mecburi işlerine engel olmayan her hizmeti yapması yalnız bir mahiyet meselesi değil yalnız güzel bir jest değil bir münevverlik bir milletseverlik ve bir insanlık borcudur. Her yeniliği ve iyiliği halkın içine sindireceğiz. Onda güzel, iyi, insani ve milli ne değer varsa belirtecek ve yeniden benimseyeceğiz. Yeniden halk olunur gibi birbirimizi yoğuracak, besleyecek ve olgunlaştıracağız.”¹⁰⁰

Ahmet Fikri Tüzer'in genel sekreterliği zamanında halkevlerinin açılışının onuncu yılı kutlamaları kapsamında yapılan çalışmalardan bir diğeri de Londra'da da bu evlerden açılması olayıdır. Basında oldukça geniş

⁹⁹ **Cumhuriyet**, Yıl: 18, Sayı: 6290, 21.02.1942, s. 3; **Son Posta**, Sene: 12, Sayı: 4146, 21.02.1942, s. 1; 6.

¹⁰⁰ **Cumhuriyet**, Yıl: 18, Sayı: 6292, 22.02.1942, s. 1; 3.

yankı bulan bu Halkevi, Londra'nın en önemli semtlerinden birinde Türk Büyükelçiliğine yakın bir noktada kurulmuştur. Halkevinin faaliyete geçirilişi bizzat İngiliz General Deeds'in Türkiye'ye yaptığı bir ziyaret sırasında kendisinin teklif etmesi ile gerçekleşmiştir. Halkevinin açılışı ise bizzat Dr. Tefvik Rüştü Aras, İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ve İngiliz General Deeds tarafından yapılmıştır. Türkiye ziyaretinde halkevlerini de gezen Deeds, ülkedeki kültürel değişim ve gelişmelerden İngilizler'in yeterince haberdar olmadığını belirterek benzeri bir kurumun Londra'da açılmasını teklif etmiştir.¹⁰¹ Açılış, konuşmaların ardından yaklaşık 400 davetli huzurunda gerçekleştirilmiştir. Aynı yıl Londra Halkevinin yanı sıra yurtiçinde 3 Halkevi ve 22 Halk Odası daha açılmıştır.¹⁰² Tüzer tarafından onuncu yıldönümü şerefine halkevinde müzik ve gösteri kolları tarafından konser ve temsiller verilmiş ayrıca farklı Anadolu şehirlerinden Ankara'ya gelen on halkevi temsilcisi şerefine bir de çay ziyafeti verilmiştir. Aynı zamanda yapımı yeni biten Trabzon Yomra, Çankırı ve Kayseri Halkevlerinin açılışı da bu yıl gerçekleştirilmiştir.¹⁰³

Onuncu yıl çalışmaları kapsamında öne çıkarılan faaliyetlerden biri de bilhassa taşradaki halkevlerinin sanat çalışmalarının sergilenmesi şansını sağlayan resim ve fotoğraf sergilerinin düzenli olarak yapılmasıydı. Her yıl Mayıs ayında yapılması planlanan amatör resim ve fotoğraf sergilerinin ilki, Parti Genel Sekreteri Ahmet Fikri Tüzer önderliğinde 23 Mayıs 1940 yılında gerçekleştirilmiştir. Sergiye Başbakanda dâhil olmak üzere milletvekilleri ve sanatçılar da katılmıştır. Tüzer, sergide yaptığı konuşmada ülkenin en ücra köşelerine kadar yayılmış olan halkevlerinde Türk gençlerinin yeteneklerini gösteren eserlere yer verildiğini ve amatör de olsa bu eserlerin halkın ruhunu yansıtmasında önemli olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁴

Öte yandan Tüzer, genel sekreterliği süresince partinin diğer işleriyle de ilgilenmiştir. Örneğin İstanbul'da açılacak bir öğrenci yurdu için Maarif Vekili Hasan Ali Yücel ile istişarede bulunmuş, bu kapsamda bir milyon lira harcanarak yapılması planlanan bin kişilik yurdun daha hızlı şekilde faaliyete geçirilmesi için birlikte İstanbul'a giderek yerinde incelemeler yapmıştır.¹⁰⁵ Tüzer bu saha tespiti sırasında verdiği bir röportajda uzun yıllardır düşünülen projenin Milli Şefin onayı ile hayata geçirilmesiyle en az 750 öğrencinin barınma ihtiyacını karşılayacağını belirtmiştir. Ayrıca

¹⁰¹ Hakan Yaşar, "Yurtdışında Bir Kültür Kurumu: Londra Halkevi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 45, Bahar 2010, s. 182.

¹⁰² **Bugün**, Yıl: 2, Sayı: 451, 20.02.1942, s. 1.

¹⁰³ **Vatan**, Yıl: 2, Sayı: 495, 23.02.1942, s. 1; 3.

¹⁰⁴ **Ulus**, 23.05.1940, s. 1; 4.

¹⁰⁵ **Vatan**, Yıl: 2, Sayı: 444, 19.11.1941, s. 1; **Son Posta**, Sene: 12, Sayı: 4146, 12.05.1942, s. 2.

öğrenci yurdunun Şehzadebaşı-Direklerarası mevkiinde üniversiteye yakın bir noktada yapılacağına dikkat çeken Tüzer, aynı zamanda yurdun 1943 eğitim yılına yetiştirilmesinin planlandığını ifade etmiştir.¹⁰⁶ Bu konuya köşesinde yer veren Yunus Nadi'de Genel Sekreter Ahmet Fikri Tüzer'in partinin ilkeleri ile uyumlu olan bu çalışmalarını ile oldukça fazla çaba gösterdiğini belirtmiştir.¹⁰⁷ Tüzer, Genel Sekreter sıfatıyla birçok toplantıya da katılmıştır. Türk Hava Kurumu Kurultayında ve ardından Başbakan Saydam'ın verdiği çay ziyafetinde CHP Genel Sekreteri olarak yer almıştır.¹⁰⁸ Yine aynı sıfatla İstanbul'a yaptığı ziyarette İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar ile yeniden inşa edilmesi düşünülen İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi bina sahasında incelemelerde bulunmuştur.¹⁰⁹ Tüzer, çok sıklıkla görülme de yurtiçi gezilerinde de bulunmuştur. Balıkesir'deki Yüksek Okul Öğrenci Yurdunu ziyaret etmiş eksiklikler konusunda bilgi alarak bunların tamamlanacağı sözünü vermiş ayrıca TBMM ve parti teşkilatlarından yurda gönderilen 200 ciltlik kitabı yurda teslim etmiştir.¹¹⁰ Genel Sekreter Fikri Tüzer'in bu sıfatla hükümetin siyasi faaliyetlerine de katıldığı görülmektedir. Başbakan Refik Saydam başkanlığında toplanan parti genel sekreterliğinde yapılan toplantıda üreticinin malının kıymetlendirilerek değerlendirileceği, tüketici noktalarına en ucuz şekilde nakledilmesi için hükümetçe çalışılacağı kararı alınmıştı.¹¹¹ Aynı zamanda Tüzer, 1939 yılında İş Bankasının yönetimindeki idarecilerin yeniden belirlenmesi için yapılan idare meclisi aza seçiminde CHP Genel Sekreteri sıfatıyla hazır bulunmuştur.¹¹²

3. Ahmet Fikri Tüzer'in Meclis Faaliyetleri

Ahmet Fikri Tüzer, Sağlık Bakanlığında Müsteşarlık görevinde bulunurken kendisine siyasi kapıyı açan önemli bir gelişme yaşanmış, 1927 seçimlerinde Erzurum'dan milletvekili adayı gösterilmiştir. Tek partili dönem seçim sisteminde iki dereceli yapılan seçimlerde öncelikle ikinci seçmenler belirleniyor sonra da bu ikinci seçmenler milletvekillerini seçiyorlardı. Yine bu dönem mantığında 1927 yılından sonra esas olarak devreye sokulan seçim ilkesi, milletvekillerinin tamamen CHP merkezi tarafından belirlenmesiydi. Buna göre isimler parti başkanı, genel başkan

¹⁰⁶ **Vatan**, Yıl: 2, Sayı: 521, 21.03.1942, s. 1; 3:

¹⁰⁷ **Cumhuriyet**, Yıl: 18, Sayı: 6210, 29.11.1941, s. 1.

¹⁰⁸ **Akşam**, Yıl: 22, Sayı: 7757, 26.05.1940, s. 5; **Cumhuriyet**, Yıl: 17, Sayı: 5759, 24.05.1940, s. 1.

¹⁰⁹ **Son Posta**, Sene: 12, Sayı: 4172, 19.03.1942, s. 2.

¹¹⁰ **Son Posta**, Sene: 12, Sayı: 4160, 06.03.1942, s. 2; **Cumhuriyet**, Yıl: 18, Sayı: 6303, 07.03.1942, s. 2.

¹¹¹ **Vatan**, Yıl: 2, Sayı: 541, 10.04.1942, s. 1; **Tan**, 08.02.1942, s. 1.

¹¹² **Son Posta**, Sene: 8, Sayı: 3099, 18.03.1939, s. 1; 3.

vekili ve genel sekreterden oluşan Genel Yönetim Kurulu tarafından belirlenerek seçmenlere sunuluyordu. Ancak 1927 kurultayında yapılan değişiklikle adayların belirlenme ve tespit edilmesi işi umumi reise yani tamamen parti başkanına verilmişti.¹¹³ Tüzer'in Erzurum'dan aday gösterilmesi konusu tamamen parti merkezinin aldığı karar doğrultusunda bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün isteği ile gerçekleşmiştir. Erzurumlu olmaması ve bölgeye yabancı bir kişi olarak bu şehirden milletvekili adayı gösterilmesi ise kararın bu dönemde ortaya çıkan yerel ve ulusal bazı olaylar sonucunda alındığını göstermektedir. Keza Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası deneyimi ve Şeyh Sait İsyanının ardından parti yönetimi Doğu ve Güneydoğu illerinin Meclis'te temsili için yeni bir politika gütmüş ve yerel adaylardan ziyade merkezden güvenilir bürokrat adayların bu bölgelerden milletvekili olmalarını istemiştir. Böylece alınan karara uygun olarak merkezdeki birçok bürokrat hayatlarında hiç görmedikleri illerden aday gösterilmiştir. Nitekim 1927 seçimleri sonunda oluşturulan yeni mecliste 121 milletvekili ilk defa temsil şansı bulmuştur.¹¹⁴

Ahmet Demirel'e göre Şeyh Sait İsyanının bölgede ortaya çıkardığı muhalefet ağından dolayı parti yönetimi, 1927 seçimlerinde Batıda doğan ve yetişen bürokratları özellikle bu bölge için tercih etmiştir. Bu da bölgelerin yerel temsil oranlarının ciddi miktarda düşüşüne sebep olmuştur.¹¹⁵ Bizzat Mustafa Kemal tarafından seçilen milletvekili adayları eğitim düzeyleri çok yüksek ve özellikle yapılacak yeni atılımlara uyumlu, sorunlara eğilebilecek kişilerden belirlenmişti.¹¹⁶ Erzurum özelinde bakılırsa TCF'nin kurulmasına sebep olan ve CHF aleyhine sunulan gensoru önergesine güvensizlik oyu verenler içinde Erzurum Milletvekillerinin de bulunması şehrin muhalefet ağı içinde değerlendirilmesine sebep olmuştu. Daha sonra CHF'den ardı sıra istifa eden bu milletvekillerinin önemli bir kısmı TCF içinde yer almışlardır. Bu muhalif tutuma ek olarak 1926 yılında Atatürk'e yapılan suikast teşebbüsünde buldukları iddia edilen ve bu sebeple haklarında soruşturma başlatılanlar arasında Erzurum'un önde gelen milletvekilleri Rüşdü Paşa, Halet Bey, Münir Hüsrev ve Cazim Beyler'de yer almaktaydı. Hatta Rüşdü Paşa suçlu bulunarak idam edilenler arasındaydı. Böylece Erzurum milletvekilleri TCF'nin kurulması, Şeyh Sait İsyanı, Şapka Hadisesi ve İzmir Suikastından sorumlu tutulanlar arasında yer almışlardı.¹¹⁷ Bu sebeple 1927

¹¹³ Öz, **a.g.e.**, s. 99.

¹¹⁴ Cemal Avcı, **III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı ve Faaliyetleri (1927-1931)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s. 44.

¹¹⁵ Ahmet Demirel, **Tek Partinin Yükselişi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 170; 220.

¹¹⁶ Avcı, **a.g.e.**, s. 22.

¹¹⁷ Murat Küçükkuşurlu, **Türk Siyasi Tarihinde Erzurum (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012, s. 251-256.

yılı seçimlerinde Erzurum'da daha otoriter bir kimlikle belirlenen adaylar içinde eski milletvekillerine çok az yer verilmiştir. Bu sıralarda Ankara'da Müsteşar olarak görev yapan ve güvenilir hizmet adamı kimliği ile tanınan Ahmet Fikri Tüzer'in de belirlenen adaylar arasında bulunması ve sahaya sürülmesi beklenebilir bir gelişmeydi. Nitekim Mustafa Kemal tarafından bizzat belirlenen partili milletvekili adaylarının ilan edilmesiyle Ahmet Fikri Tüzer'e de milletvekili olma yolu açılmış oluyordu.¹¹⁸ Tüzer için Erzurum'un seçilmesinde doktorluk döneminde şehirde gösterdiği başarılı salgın mücadelesinin de etkili olduğu söylenebilir. Böylece kişiliği ve başarılı çalışmaları ile TBMM'nin III. Dönem seçimlerine katılan Tüzer, 635 oy alarak Erzurum'dan milletvekili seçilmiştir. Tüzer, 12 Ekim 1927'de mazbatasını alarak 1 Kasım'da Meclis çalışmalarına katılmıştır.¹¹⁹ Meclis faaliyetleri içinde beklenebileceği üzere çoğunlukla Sıhhat ve İçtimai Muavenet Encümenin (Sağlık Komisyonu) de çalışmıştır.¹²⁰ Tüzer'in bu dönemdeki komisyon çalışmalarına dair en önemli veri çocukların sinema ve tiyatrolara kabul edilmemeleri ile ilgili bir kanun teklifi sırasında yaptığı konuşmadır. Bu konuşmasında içinde bulunduğu encümen tarafından hazırlanan Umumi Hıfsızsıhha Kanun layihasının 318 maddeden oluştuğunu bunun 19 maddesinin tamamen çocuklara ayrıldığını ifade etmiştir. Ayrıca konuşmasında yedi yaş altındaki çocukların sinema ve tiyatrolara gitmemesi ve yine belirli yaştaki çocukların barlara, dans salonlarına, meyhanelere giremeyecekleri konusundan da bahsetmiştir.¹²¹

1931 yılında da Erzurum'dan aday gösterilen Tüzer, 661 ikinci seçmenden 654'ünün oyunu alarak milletvekili seçilmiştir.¹²² 1935 yılında yapılan CHP Dördüncü Büyük Kurultayında alınan kararlara göre Genel Başkanlık Kurulu; parti genel başkanı, genel başkan vekili ve genel sekreterden oluşmakta ve bu kurul en yüksek karar alıcı mekanizma sıfatıyla milletvekili adaylarını belirlemekle görevlendirilmişti.¹²³ Bu çalışmalar kapsamında 1935 genel seçimleri için yapılan ikinci seçmenlerin belirlenmesinde de yer alan Tüzer,¹²⁴ bu dönemde de Erzurum Milletvekili olarak Meclis faaliyetlerine katılmıştır. Bu seçimlerde 916 ikinci seçmenden oylayama katılan 870'inin oyunu alarak meclis faaliyetlerine katılmıştır.¹²⁵

¹¹⁸ **Hakimiyet-i Milliye**, 26.06.1927, s. 1; Ahmet Demirel, **Tek Partinin İktidar Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 86.

¹¹⁹ **Milletvekili Seçim Mazbatası**, TBMM Arşivi, 12.10.1927.

¹²⁰ **Parlamento Tarihi**, s. 253.

¹²¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Cilt: 14, 21.12.1929, s. 65.

¹²² **Milletvekili Seçim Mazbatası**, TBMM Arşivi, 27.04.1931.

¹²³ **C.H.P Tüzüğü**, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, 24. Madde, s. 7.

¹²⁴ **Ahmet Fikri Tüzer Arşivi**, No: 013167, 24.01.1935.

¹²⁵ **Milletvekili Seçim Mazbatası**, TBMM Arşivi, 14.02.1935.

Tüzer, milletvekilliğinin yanı sıra Kızılay Genel Merkezi ve Etilbba Odaları Yüksek Haysiyet Divanı üyeliği görevlerinde de bulunmaktadır.¹²⁶ Bu dönemde de Tüzer, TBMM’de Sıhhat ve İctimai Muavenet Encümeni üyeliğine ve encümen üyelerinin yaptıkları toplantı sonunda da reisliğine seçilmiştir.¹²⁷ 1937 yılında da doktor kimliği nedeniyle *Sıhhat ve İctimai Muavenet Encümen* üyeliğine seçilmiştir.¹²⁸

Ahmet Fikri Tüzer 1939 yılı seçimlerinde de Erzurum’dan aday gösterilmiştir. Bu seçimlerde 781 ikinci seçmenin oyuyla yeniden milletvekili seçilen Tüzer, 27 Mart 1939 tarihinde mazbatasını almıştır.¹²⁹ 1942 yılına kadar milletvekilliği ve parti Genel Sekreterliği görevlerini yürüten Tüzer, bu yıl gelişen ani bir olayla kariyerinde değişiklik yaşamıştır. Refik Saydam Hükümetinde meydana gelen bir değişiklik üzerine Tüzer, Dâhiliye Vekâletine getirilmiştir.¹³⁰ Kararın alınmasında hâlihazırdaki Dâhiliye Vekili Tekirdağ Mebusu Faik Öztrak’ın sağlık sorunları nedeniyle görevden çekilme isteği etkili olmuştur.¹³¹ Keza 1942’de savaş koşulları nedeniyle Türkiye’de olumsuz bir hava söz konusu olmuş ve göreve geldiği andan itibaren ekonomik ve siyasi sıkıntılarla baş etmek durumunda kalan Faik Öztrak, bu sebeple Dâhiliye Vekillikinden istifa etmiştir.¹³² Tüzer’in Dâhiliye Vekâletine getirilişi ise çeşitli çevrelerce farklı karşılanmıştı. Özellikle Tüzer’in öne çıkmayan kişiliği kararın şaşkınlıkla karşılanmasına da sebep olmuş görünmektedir. Dönemin önemli simalarından Trabzon Milletvekili Faik Ahmet Barutçu’nun belirttiğine göre Dâhiliye Vekâleti görevi önce eski büyükelçilerden Memduh Şevket Esendal’a teklif edilmiş ancak Esendal, Dâhiliye Vekillliği için henüz kendini hazırlıklı görmediğini beyan etmiştir. Barutçu, Ahmet Fikri Tüzer’in Dâhiliye Vekâletine getirilmesini ise şu şekilde değerlendirmektedir:

¹²⁶ *BCA*, 490.1.0.0. 234-924-4, 29.12.1938, s. 15-16.

¹²⁷ *Milliyet*, Yıl: 10, Sayı: 3261, 08.03.1935, s. 6.

¹²⁸ *Son Posta*, Sene: 8, Sayı: 2612, 06.11.1937, s. 10.

¹²⁹ *Milletvekili Seçim Mazbatası*, TBMM Arşivi, 27.03.1939.

¹³⁰ Abdulhaluk Mehmet Çay, *Tarih Türkiye Cumhuriyeti Başlangıçtan Bugüne Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara, 2009, s. 24.

¹³¹ *Resmî Gazete*, 08.05.1942, Sayı: 5101, *İdare Dahiliye Vekaletinin Aylık Mecmuası*, Yıl: 14, Sayı: 169, Mayıs 1942, Osman Bey Matbaası, İstanbul, 1942, s. 6; *Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini 1940-1949*, Ed. Birgül Ayman Güler, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması, Ankara, 2008, s. 229.

¹³² Volkan Payaslı, “İkinci Dünya Savaşı Yılları Türkiye’sinden Bir Kesit: Mustafa Faik Öztrak’ın Dâhiliye Vekillik Yılları (1939-1942)”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: XXXVI, Ekim 2018, s. 631.

“Dr. Fikri Tüzer’in Dâhiliye Vekili olarak atanması milletvekilleri arasında şaşkınlık uyandırmıştır. Bu kişi sağlık müsteşarlığından milletvekili olmuş, başka bir yönetici ya da başarılı bir yaşamı olmamıştı. Meclis’te hareketsiz ve sönük bir kişiydi. Refik Saydam’ın okuldan sınıf arkadaşı, çok yakın dostu ve güvendiği kişi olduğundan, Dâhiliye Vekilliği gibi önemli bir yere atanması, kötü propagandalara neden oldu.”¹³³

Barutçu, Tüzer’in atamasını yersiz bir karar olarak değerlendiriyor, Dâhiliye Vekâletinde yaşı ve hastalığı nedeniyle uzun süre kalamayacağını düşünüyordu. Saydam’a olan yakınlığı ile göreve getirildiği kanaatinin ise oldukça genel bir algı olduğu da belirtilmiştir.¹³⁴ Barutçu’nun bu yorumuna karşın gazeteler kararı oldukça olumlu karşılamaktaydı. Özellikle genel sekreterliği ile *dürüst, intizamlı ve anlayışlı bir çalışma tarzına* sahip olduğu belirtilen Tüzer’in partililerin sevgisini kazandığına dikkat çekilmiştir.¹³⁵ Kendisinden boşalan CHP Genel Sekreterliğine ise daha evvel teklif edilen Vekâlet görevini reddeden Memduh Şevket Esendal getirilmiştir.¹³⁶ Esendal’ın genel sekreterliğe getirilişi *işi, işin ustasına verilmesi* olarak değerlendirilmiş ve partinin yeniliğe ve idealizme doğru bir değişim yaşayacağı vurgusu yapılmıştır.¹³⁷ Anlaşılan o ki partide statik bir denge düzeninden ziyade yeni bir hareket ve çalışma sistemi getirileceği umulmaktaydı. Görev değişimlerinin ardından parti genel sekreterliğinde görev devir teslimi yapılmış ve İnönü, yeni görevlerine atanan bu iki ismi Çankaya Köşkünde yemekte ağırlamıştır.¹³⁸

Ahmet Fikri Tüzer’in Dâhiliye Vekâletine getirilişi İngiliz Arşiv raporlarında da yer almış ve mevcut değişimler değerlendirilmiştir. Buna göre raporda Tekirdağ Milletvekili Faik Öztrak’ın sağlık durumunu gerekçe göstererek istifa ettiği, onun yerine Erzurum Milletvekili ve Halk Partisinin Genel Sekreteri Fikri Tüzer’in atandığı, bu kişinin Halkevinde *British Council* eğitiminin genişlemesini olumlu yönde desteklediği bilgisine yer verilmiştir.¹³⁹

Böylece göreve başlayan Tüzer, kısa süreli Dâhiliye Vekâleti döneminde Meclis faaliyetlerinde bulunmuştur. Vekâletinin ilk günlerinde gündeme gelen Köy Kanunu kapsamındaki köy ve belediyeler ile ilgili

¹³³ Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Anılar 1939-1954**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977, s. 250.

¹³⁴ Barutçu, **a.g.e.**, s. 251.

¹³⁵ **Vatan**, Yıl: 2, Sayı: 568, 07.05.1942, s. 1.

¹³⁶ **Cumhuriyet**, Yıl: 19, Sayı: 6365, 07.05.1942, s. 1.

¹³⁷ Barutçu, **a.g.e.**, s. 251.

¹³⁸ **Haber Akşam Postası**, Sayı: 8654, 08.05.1942, s. 2.

¹³⁹ Payaslı, **a.g.m.**, s. 631.

çalışmalar yapmıştır. Köy ve belediye sınırları dışına bulunan yaylalarda da medeni ihtiyaçların giderilebilmesi için bu kanunun uygulanması kararı Meclis'te önemli bir gündem oluşturmuştur. Bu sorularda geçici bir yerleşim yeri için yeni külfetler çıkarılmasına gerek olmadığı belirtilirken bu yaylaların zaten bir belediye ya da köy hududu kapsamında işlem görebileceği ifade edilmişti. Tüzer ise yaylaların yeni bir yerleşim yeri olarak kabul edilebilmesi için belirli şartlar konulduğunu ifade etmiştir. Buna göre nüfusu en az 150 kişiden oluşan ve o alanda en az altı ay yerleşilmiş olması şartını sağlayan mahallerin bu kapsama alınacağını belirtmiştir.¹⁴⁰ Yine bu kapsamda Meclis'e vekâleti ile ilgili sunulan başka bir mazbatada kaldırılmış olan muhtarlıkların yerine halkın ihtiyacını karşılaması için yeni bir teşekkül kurulması önerisine konunun meclis gündemine taşınacağı bilgisi ile cevap vermiştir.¹⁴¹ Meclis'te sorulan sorulardan biri de valilerin teftiş gezileri için bütçeden ayrılan tahsisatın az olduğu ve kâfi gelmeyeceği yönündeki eleştiri konusuydu. Bu soruya da valiler hizmetinde kullanılmak üzere özel idareler tarafından alınan özel otomobillerin zaten mevcut olduğu, dolayısıyla ayrılan paranın sadece valilerin yevmiyelerini karşılamaları için gönderileceği ve bunun da ihtiyacı karşılayacağı şeklinde yanıt vermiştir.¹⁴² Kısa süreli görevi sırasında vekâlet bünyesinde açılan Kaymakamlık kursuna katılan Tüzer, kaymakamlar için birde konuşma yapmıştır.¹⁴³

Ahmet Fikri Tüzer, vekaletinin son günlerinde ise Jandarma Subay Okulunun 203 mezun verdiği törene de katılarak diplomalarını vermiştir.¹⁴⁴ Bu faaliyetlerine karşın Ahmet Fikri Tüzer'in vekâletlik görevi de kendi hayatı gibi sakinlik ve denge üzerine kuruluydu. Bu sıralarda yakın dostu 12. Hükümet döneminde Refik Saydam'ın kalp krizinden ani ölümü¹⁴⁵ ile hükümette mecburi bir değişikliğe gidilmiş ve Ahmet Fikri Tüzer bu defa Saydam'ın yerine 8-9 Temmuz 1942 tarihlerinde vekâleten başbakanlığa getirilmiştir.¹⁴⁶ Sadece bir gün sonra İnönü'nün kararıyla Şükrü Saraçoğlu başbakanlığa tayin edilmiş ve Tüzer'in bir günlük başbakanlığı sonra ermiştir.¹⁴⁷

¹⁴⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Cilt: 26, 12.06.1942, s. 164.

¹⁴¹ **Cumhuriyet**, Yıl: 19, Sayı: 6491, 12.08.1942, s. 1; 3.

¹⁴² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Cilt: 25, 26.05.1942, s. 295.

¹⁴³ **Tasviri Efkâr**, Yıl: 34, Sayı: 5100: 743, 01.07.1942, s. 1; 3.

¹⁴⁴ **Vatan**, Yıl: 2, Sayı: 660, 07.08.1942, s. 1.

¹⁴⁵ **Dr. Refik Saydam 1881-1942: Ölümünün 40. Yılı Anısına**, s. 13.

¹⁴⁶ **Resmî Gazete**, 09.07.1942, Sayı: 5153; Çay, **a.g.e.**, s. 24.

¹⁴⁷ **Resmî Gazete**, 10.07.1942, Sayı: 5154.

Ahmet Fikri Tüzer, başbakanlık serüveninden çok kısa bir süre sonra 17 Ağustos 1942 günü geçirdiği bir kalp krizi ile hayatını kaybetmiştir. Tüzer'in cenazesi resmi bir törenle Ankara'da Yeni Mezarlığa defnedilmiştir. Ahmet Fikri Tüzer'in ölümü basında ve siyaset dünyasında hüznle karşılanmış ve yapılan yorumlar, kişisel ve kamusal hayatını özetleyecek şekilde övgü dolu olmuştur. *Cumhuriyet Gazetesi* ölüm haberinde Tüzer'i, "*dürüst, daima vatan için çalışmayı sever, şeflerimize samimi olarak bağlı bir devlet adamı*" olarak tanımlamıştır.¹⁴⁸ *Vatan Gazetesi*nde Ahmet Emin Yalman tarafından kaleme alınan makalede ise Tüzer'in ölümü, üzerine fazla iş yüklenmesine bağlanmaktadır. Yalman, "*Doktor Fikri Tüzer'in vakitsiz ölümü şunu hatırlatıyor ki bir makinada arayacağımız takat hesaplarını umumi hayatımızda ki insanlara tatbik etmek lazımdır*" diyerek Tüzer'in bir yıl evvel geçirdiği şiddetli rahatsızlık ve ağır şeker hastalığına rağmen CHP Genel Sekreterliği gibi ağır bir göreve getirilmesini eleştirmektedir.¹⁴⁹ Yalman, Tüzer'in doktoru ile yaptığı görüşmeden sonra onun çok titiz çalışan, her türlü detayla ilgilenmek isteyen yapısının da bu ağır görevi kaldıramamasına sebep olduğunu düşünmektedir. Yalman'a göre Tüzer, iyi, güvenilir ve namuslu bir devlet adamı olması ve daha evvel hakkında hiçbir şayanın çıkmamış bulunması nedeniyle genel sekreterlik görevine tercih edilmiştir. Ancak bu atama kararında Tüzer'in sağlığının hiçbir şekilde dikkate alınmadığını kendisinin de görevi reddetmek gibi sorumsuzluk göstermediğini ifade etmektedir. Ona göre zor yetişen bu devlet adamlarının vücutlarını da emanet olarak görmeleri ve buna göre hareket etmeleri gerekmektedir.¹⁵⁰ Yalman'a göre Ahmet Fikri Tüzer, saygı ve güven uyandıran, sade ve kibar tavırlı bir devlet adamıdır.¹⁵¹

Tüzer'in ölümü üzerine Başbakanlık tarafından Erzurum milletvekilliğinden boşalan vekillik için Mebusan İntihabı Kanununa uygun olarak yeni bir seçim yapılması istenmiştir.¹⁵² Ölümünden dolayı boşalan Dâhiliye Vekâletine ise Saraçoğlu Hükümeti tarafından Recep Peker atanmıştır.¹⁵³ Bütün atama ve tayinlerde olduğu gibi Saraçoğlu Hükümetinde yapılan yeni atamalarda da ülkenin iç politik gelişmeleri doğrultusunda karar

¹⁴⁸ *Cumhuriyet*, Yıl: 19, Sayı: 6467, 17.08.1942, s. 3; *Son Posta*, Sene: 13, Sayı: 4320, 17.08.1942, s. 1; 7.

¹⁴⁹ Bu konu ile ilgili bir haberde Tüzer'in rahatsızlığı nedeniyle doktor nezaretinde ailesiyle birlikte bir ay dinlenmek üzere İstanbul'a geldiği ifade edilmektedir. Bu süre zarfında Genel Sekreterliğe Zonguldak Mebusunun vekalet edeceğini de belirtmiştir. Bkz. *Vatan*, Yıl: 1, Sayı: 314, 06.07.1941, s. 1.

¹⁵⁰ *Vatan*, Yıl: 2, Sayı: 571, 18.08.1942, s. 1; 3; *Haber*, Sayı: 3756, 17.08.1942, s. 3.

¹⁵¹ *Vatan*, Yıl: 2, Sayı: 571, 18.08.1942, s. 1.

¹⁵² *BCA*, 30.10.0. 0.76-503-15, 16.11.1942, s. 1-4.

¹⁵³ *Resmî Gazete*, 18.08.1942, Sayı: 5187.

alınmıştır. Faik Ahmet Barutçu'ya göre Tüzer'in yerine Recep Peker gibi otoriter ve sert uygulamaları ile bilinen birinin getirilişi ülkenin o günkü iç politika gelişmeleri ilgilidir. Ona göre bu atama kararı, ülke içindeki otoritesizliğin, yolsuzluğun önünün alınabilmesi için, Recep Peker gibi otoriter bir yönetim taraftarına olan ihtiyaç nedeniyle yapılmıştır.¹⁵⁴

Sonuç

Osmanlı Devletinin son döneminde ardı arakası kesilmeyen savaşlarda bir sağlıkçı olarak, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ise kurumsal yapılar içinde önce doktor kimliği sonra idareci yeteneği ile öne çıkan Ahmet Fikri Tüzer, siyasetten uzak kalamayarak parti içinde ve hükümette de görevler almıştır. Bununla birlikte çoğu görevi bir devlet adamı olgunluğu içinde tayin ve atama şeklinde devlet büyüklerinin istekleri üzerine gerçekleştirmiştir. Titiz, düzenli, dürüst ve denge güden bir kişiliğe sahip olan Tüzer, bu atamalarda devletin aradığı vakur kimliği temsil etmiştir. Ancak hem Birinci Dünya Savaşı'nda hem cumhuriyetin kuruluş yıllarında gösterdiği başarılı faaliyetlere karşın Tüzer, hep geri planda kalan bir devlet adamı olmuştur. Başarıları devlet tarafından çeşitli şekillerde ödüllendirilmesine karşın gerek sakin kişiliği ve gerekse liderlikten ziyade iyi bir saha adamı olması onu bir adım geride tutmuştur. Bununla birlikte iyi bir bürokrat ve uygulayıcı kimliğinin öne çıkması dönemin karar alıcı mekanizmalarının işini kolaylaştırmıştır. Birçok önemli karar ve uygulamanın altında imzası bulunan Ahmet Fikri Tüzer adeta kritik dönemlerin ve kriz anlarının kurtarıcı kişisi olmuş ve dönemin baskın ve ön planda yer alan şahıslarının yanında sivrilmeyen ancak dengeli, titiz ve devletine bağlı bir bürokrat tipi çizmiştir.

Tüzer, bir Osmanlı hekimi olarak savaş yıllarının önemli kararlarında hayati bir rol oynarken, CHP genel sekreteri olarak da partinin kurumsal tarihinde hatırı sayılır bir etki bırakmıştır. Parti işlerinin titiz bir düzen ve sıra içinde ilerlemesini isteyen Tüzer, bu sayede partinin istatistikî verilerinin bugüne ulaşmasını sağlamıştır. Parti görevleri ile daha ön plana çıkan Ahmet Fikri Tüzer, Osmanlı devlet adamı kimliğinin Cumhuriyetle birlikte evirilen önemli bir temsilcisi olarak dikkat çekmiştir. Çalışmalarında ideolojik bir tutum içine girmekten ziyade bir görev adamı kimliği ile hareket etmiş bu da onun güven veren bir siyasetçi olarak anılmasını sağlamıştır. Uzun süre evlenmemiş olması işine olan bağlılığını ve özenini daha da artırmıştır.

¹⁵⁴ Barutçu, **a.g.e.**, s. 259-260.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA, 21-09, DH-KMS, 06.06.1332.

BOA, 6-42, DH.İ.UM.EK, 26.03.1333.

BOA, 64-109, DH-ŞFR, 20.07.1334.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, 30.10.0.0.7-39-27, 29.12.1924.

BCA, 30.10.0.0.177-219-4, 09.10.1924.

BCA, 30.10.0.0.7-39-27, 29.12.1924.

BCA, 30.10.0.0.11-50-12, 02.11.1924.

BCA, 30.10.0.0.177-219-6, 24.05.1925.

BCA, 30.18.1.2.3-23-2, 17.04.1929.

BCA, 490.1.0.0. 234-924-4, 29.12.1938.

BCA, 490.1.0.0.4-21-5, 06.07.1939.

BCA, 490.1.0.0.4-20-6, 04.04.1939.

BCA, 30.10.0.0.79-524-9, 12.06.1940.

BCA, 490.1.0.0.11-60-8, 14.02.1940.

BCA, 490.1.0.0.5-23-4, 29.08.1940.

BCA, 490.1.0.0.5-23-12, 25.11.1940.

BCA, 490.1.0.0.5-22-13, 25.03.1940.

BCA, 490.1.0.0.5-22-17, 31.05.1940.

BCA, 490.1.0.01-60-7, 25.01.1940.

BCA, 490.1.0.0.5-22-19, 08.06.1940.

BCA, 490.1.0.0.5-24-3, 30.01.1941.

BCA, 30.10.0.0.76-503-15, 16.11.1942.

BCA, 490.1.0.0.5-24-13, 15.04.1942.

Ahmet Fikri Tüzer Arşivi

Ahmet Fikri Tüzer Şahsi Arşivi, Atatürk Kitaplığı, No: 013167, 24.01.1935.

Ahmet Fikri Tüzer Şahsi Arşivi, Atatürk Kitaplığı, No: 13219, 26.01.1935.

Ahmet Fikri Tüzer Şahsi Arşivi, Atatürk Kitaplığı, No: 3204, 02.05.1938.

Ahmet Fikri Tüzer Şahsi Arşivi, Atatürk Kitaplığı, No: 13199, 29.04.1938.

Ahmet Fikri Tüzer Şahsi Arşivi, Atatürk Kitaplığı, No: 013224, 12.11.1938.

TBMM Arşivi

Tercüme-i Hal Varakası, TBMM Arşivi, No: 692, 1927.

Tercüme-i Hal Varakası, TBMM Arşivi, No: 14, 05.05.1931.

Milletvekili Seçim Mazbatası, TBMM Arşivi, 12.10.1927.

Milletvekili Seçim Mazbatası, TBMM Arşivi, 27.04.1931

Milletvekili Seçim Mazbatası, TBMM Arşivi, 14.02.1935.

Milletvekili Seçim Mazbatası, TBMM Arşivi, 27.03.1939

Resmi Yayınlar

TBMM Albümü 1920-2010, 1. Cilt 1920-1950, Ankara, 2010.

TBMM Zabıt Ceridesi.

Resmi Gazete.

C.H.P Tüzüğü, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, 9-16 Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, 29 Mayıs-3 Haziran 1939, Ulus Basımevi, Ankara, 1939.

Kitaplar

Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini 1940-1949, Ed. Birgül Ayman Güler, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması, Ankara, 2008.

As, İzzettin, **Bir Sosyal Hizmet Kurumu Olarak Darüleytam**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2020.

- Avcı, Cemal, **III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı ve Faaliyetleri (1927-1931)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.
- Barutçu, Faik Ahmet, **Siyasi Anılar 1939-1954**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977.
- Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları**, Der. Metin Özata, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 2009.
- Birinci Milli Tıp Kongresi Zabıtnamesi**, 1-3 Eylül 1925, İstanbul, 1926.
- Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- Çay, Abdulhaluk Mehmet, **Tarih Türkiye Cumhuriyeti Başlangıçtan Bugüne Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara, 2009.
- Demirel, Ahmet, **Tek Partinin İktidar Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Demirel, Ahmet, **Tek Partinin Yükselişi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Dr. Refik Saydam 1881-1942: Ölümünün 40. Yılı Anısına**, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Ankara, 1982.
- Heper, Metin, **Türkiye'de Devlet Geleneği**, Doğu Batı, 2006.
- _____, **Bürokratik Yönetim Geleneği**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi, Yayın No: 23, Ankara, 1974.
- Heper, Metin, **Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme – Siyaset Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme-**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1977.
- İdare Dâhiliye Vekâletinin Aylık Mecmuası**, Yıl: 14, Sayı: 169, Mayıs 1942, Osman Bey Matbaası, İstanbul, 1942.
- Karatepe, Mustafa, **I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Tifüsle Mücadele**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1999.
- Kamil, Server, **Kafkas Cephe-i Harbinde Lekeli Humma**, Haz. Meriç Aybar-İbrahim Caner Türk, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.
- Koçak, Cemil, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**, C.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Küçükkuşurlu, Murat, **Türk Siyasi Tarihinde Erzurum (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012.
- Noyan, Abdülkadir, **Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarımız**, Ankara Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara, 2019.

- Öz, Esat, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.
- Özata, Metin, **Atatürk ve Tıbbiyeliler**, Umay Yayınları, İzmir, 2009.
- Özbay, Kemal, **Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri**, Cilt III, 3. Kitap Hastaneler, Yörük Basımevi, İstanbul, 1981.
- Özdemir, Hikmet, **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918**, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XIV. Dizi-Sayı: 104, Ankara, 2005.
- Parlamento Tarihi**, TBMM III. Dönem III. Cilt, (1927-1931), Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No: 10.
- Sağlam, Tevfik, **Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet**, Askeri Matbaa, 1941.
- Şerif Bey, **Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası**, Haz. Murat Küçükkuşurlu, Serander Yayınları, Trabzon, 2011.
- Tonbul, Zehra-Fora, Özgün, **Tarihi Hastaneler Gurebâ Hastaneleri'nden Memleket Hastaneleri'ne İlk Sivil Hastaneler**, Novartis Kültür Yayınları No: 20, İstanbul, 2009.
- Unat, Ekrem Kadri, **Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş**, İstanbul 1949.
- Yetkin, Çetin (1983). **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)**, Altın Kitaplar Yayınevi.
- Weber, Max, **Bürokrasi ve Otorite**, Adres Yayınları, Tercüme: H. Bahadır Akın, Ankara 2010.

Makaleler

- Cangızbay, Kadir, "Hiç Kimse'nin Cumhuriyeti", **Yeni Türkiye 98/23-24**, Özel Sayı 4, 1998, s. 3560-3570.
- Payaslı, Volkan, "İkinci Dünya Savaşı Yılları Türkiye'sinden Bir Kesit: Mustafa Faik Öztrak'ın Dâhiliye Vekillik Yılları (1939-1942)", **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl: 11, Sayı: XXXVI, Ekim 2018, s. 36-120.
- Şavkılı, Cengiz-Aydın, Tülay, "Atatürk Döneminde Bürokrasinin Yeniden yapılandırılması", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 29.87 (2013), s. 67-90.
- Tetik, Ahmet, "4'üncü Ordu Komutanlığının Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları", **Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ermeni Araştırmaları**, Sayı:30, 2008, s. 85-112.
- Unat, Ekrem Kadri, "Birinci Dünya Harbinde Türk Ordusunda Tifüs Savaşı", **İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi**, C. 20, 1989, s. 255-263.

Yaşar, Hakan, “Yurtdışında Bir Kültür Kurumu: Londra Halkevi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 45, Bahar 2010, s. 177-215.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Bugün

Cumhuriyet

Haber Akşam Postası

Hakimiyet-i Milliye

Milliyet

Son Posta

Tan

Tasvirî Efkâr

Ulus

Vakit

Vatan

Dijital Kaynaklar

Tıbbî Terimler Sözlüğü, <https://saglik.sozlugu.org/steam-sterilizer/>, Erişim Tarihi: 26.09.2020.

EKLER

Ek 1: Sivas Asker Hastanesine Bağlı Kızılay Hastanesinde yapılan Tıbbi Müsamereye katılan hekimler arasında Sıhhiye Reidi Miralay Tevfik Sağlam (ortada), Mıntıka Sertabibi Binbaşı Ahmet Fikri Bey. (Kemal Özbay, Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri, Cilt III, 3. Kitap Hastaneler, Yürük Basımevi, İstanbul, 1981, s.225)

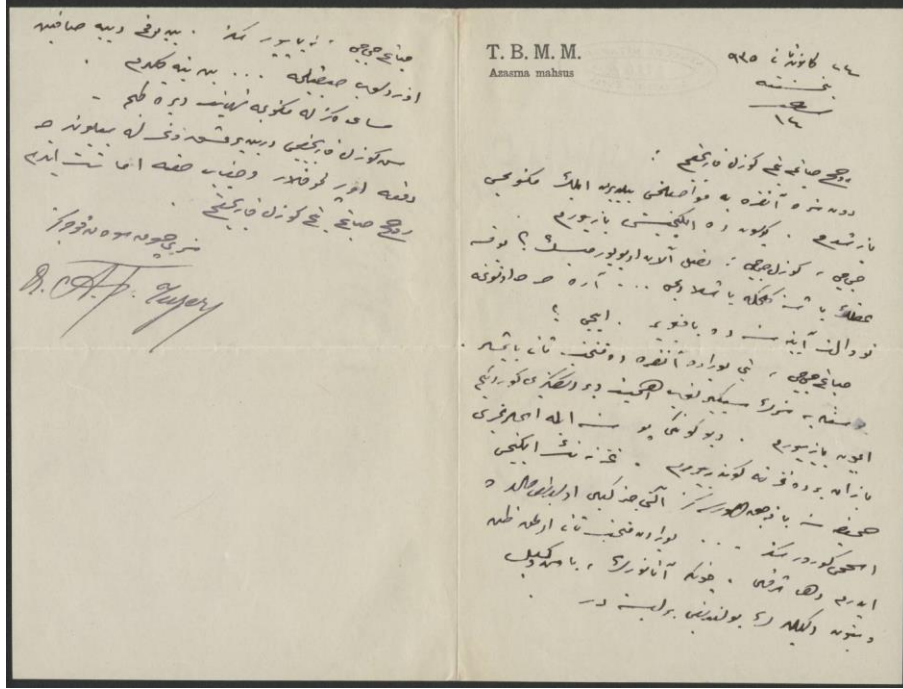
Ek 2: Vatan Gazetesi, 26.02.1942.

SALI 24 SUBAT 1942		<h1 style="color: red;">VATAN</h1>		Dünyanın dörtte üçü kara olsaydı... Yazan: SADUN GALIP SAVCI
Halkevleri bayramı tezahüratla kutlandı Yeniden birçok halkevinin açılma törenleri yapıldı Genel Sekretarın Halkevleri müessesilerine verdiği ziyafette Başvekil de bulundu		İktisadî kalkınma El dokuma tezgâhlarının inkişafı için tedbirler alındı Yünlü ve ipeklî el tezgâhlığı da teşkilatlandırılıyor		Uzakşark harbi Japonlar Koopang'ı zaptettiler Yeni Zelanda ile Avusturya arasında askeri bir anlaşma İngilterede Kabine değişikliği
Uzakşark düellosu nasıl bitecek? Amerikanın başlı başına ömrü, Asya'nın karneli		Rus-Alman harbi Mareşal Keitel Bratislavaya gitti Ruslar Kalenin ve Leningrad kesiminde yeniden yer kazandı		İngilterede Kabine değişikliği İngiltere hükümeti, dışişleri bakanı Lord Halifax'ın yerine Lord Beaverbrook'u atandı. Halifax'ın görevinden ayrılması, onunun sağlık durumunun kötüleşmesiyle ilgili olarak açıklanmıştı.

Ek 3: Son Posta, 11.07.1942.

Ek 4: Ahmet Fikri Tüzer'in kendi el yazısı ile tuttuğu notlardan.
Ahmet Fikri Tüzer Şahsi Arşivi, Atatürk Kitaplığı.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI DEVLETİ'NİN CİHAD İLAN ETMESİNİN DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ YANKILARI

Yusuf AYDIN*

ÖZ

Kasım 1914'te ilan edilen Cihad-ı Ekber'in ardından, Türk ve Alman ajanları, Çin'in Doğu Türkistan muhtar bölgesinde bir takım cihat faaliyetlerini tahrik ettilerse de Çin'in aldığı tedbirlerle önemli bir merhale kaydedilemedi. Çin Müslümanları [Dunganlar/Döngenler] cihadın ilanından habersizken Doğu Türkistan Müslümanları arasında münferit birkaç vaka dışında cihat faaliyetleri olmadı. Karışıklık çıkarmak amacıyla Afganistan üzerinden Doğu Türkistan'a giren Alman ajanı Hentig, yakalanıp sınır dışı edildi. Çinli lider Sun Yat Sen'in İngiltere hükümetine yazdığı mektupta Çin Müslümanlarının Osmanlı Sultanına bağlılıklarının endişe verici olduğu hususu mübalağalı olup kaale alınmadı. Uygur Türkleri arasında görülen son derece zayıf cihat faaliyetleri rahatlıkla bastırıldı. Osmanlı hükümetinin gönderdiği ajanların cihat faaliyetleri münferit hadiselerden öteye gidemedi ve sınırdışı edildi. Bu çalışmada 1. Dünya Harbinde Osmanlı cihadının Çin'deki ve Doğu Türkistan'daki yansımaları incelenmiştir. Çalışmanın çerçevesi 1914-1918 yıllarına münhasır olup Fransız arşiv ve peryodiklerine ve Türk kaynaklarına başvurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cihat, Çin, Doğu Türkistan, Dunganlar, Panislamizm.

* Dr. Öğretim Üyesi, Polis Akademisi, yusufaydin47@hotmail.com, (ORCID: 0000-0001-9667-9246).

THE REFLECTIONS OF THE OTTOMAN'S DECLARATION OF JIHAD IN THE FIRST WORLD WAR IN EASTERN TURKISTAN

ABSTRACT

Following the declaration of Jihad in November 1915, Turkish and German agents provoked a number of war activities in the East Turkistan local authority region of China. However, they could not make significant progress with the measures taken by China. The Chinese Muslims [called as Dungan] were unaware of the declaration of war, and there were no war activities among East Turkestan Muslims except for a few isolated cases. German agent Hentig, who entered East Turkistan via Afghanistan in order to cause confusion, was captured and deported. The letter written by the Chinese leader Sun Yat Sen to the British government stating that the Chinese Muslims' loyalty to the Ottoman Sultan was alarming, was considered as exaggeration and therefore disregarded. The extremely passive war activities among the Uyghur Turks were also easily suppressed. The war activities of the spies, sent by the Ottoman government, could not go beyond isolated incidents and they were expelled. In this paper, the reflections of the Ottoman war in the 1st World War in China and East Turkistan were examined. The framework of the study is exclusive to the years 1914-1918. Additionally, French archives and periodicals and Turkish sources have been used.

Key words: *China, Dungans, East Turkestan, Jihad, Panislamism.*

Extended Abstract

The Islamic army under the command of Kuteybe bin Muslim, who advanced to Fergana in 715, conquered the city of Kashgar in East Turkistan from China. This region has been a part of China since 629. During this process, it is seen that the Turks have become Chinese. However, this fad of Chineseization ended with Timur. The Chinese, who have been trying to enter East Turkistan since the 17th century, reentered Kashgar in 1759. From this date until 1864, East Turkestan Muslims will revolt 42 times and take back some important cities from China. After that, the famous Hocalar rebellion, which is a struggle for independence that will continue for 300 years, will start in East Turkistan.

Actually, the Chinese can be classified as a minority in East Turkistan and constitute only one tenth of the population. The Chinese who live here have always felt foreign.

Meanwhile, the Russians also continued to advance in the West Turkistan geography and entered East Turkistan, which was under Chinese rule. The Russians occupied Kouldja, the most important city of Cungarya,

in 1871. Thus, the Kashgar Khanate founded by Yakup Khan in 1866 came under Russian influence. This invasion sparked a violent reaction from China. Due to the Sino-Russian reconciliation, the Russians evacuated Jungaria, but Russian influence continued here.

The Caliph-Sultan Abdulaziz who lived in Istanbul was interested in East Turkestan Muslims. This situation was a necessity for the Ottoman caliphate policy. Pilgrims from Turkistan to Hejaz stopped by Istanbul first, stayed in Uzbek lodges there, greeted the Sultan who came out of the Friday prayer from afar and thought that their pilgrims would be appreciated. Until the 1910s, every year about 200 pilgrims from China went to Hajj via Istanbul. The Ottoman government also covered their and other pilgrims' travel expenses.

During the reign of Sultan Abdulaziz, Yakup Han wanted to take East Turkistan under Ottoman protection. For this purpose, he sent a delegation to Istanbul and with the treaty signed on July 4, 1873, and East Turkistan came under the auspices of the Ottoman Empire. Following this agreement, the Ottoman Empire sent officers, soldiers, weapons and ammunition to East Turkistan. However, in 1877, Yakup Khan died in a conflict and in 1881 Kashgar again came under Chinese rule. The soldiers and weapons sent by Istanbul could not achieve either. The Turkish and Islamic world were now in the grip of imperialism.

Abdülhamit II was interested in East Turkestan and Chinese Muslims, as he was interested in the whole Islamic world, as requirement of the caliphate policy. Abdülhamit II was sending religious men and politicians secretly to China in 1902 and 1905. He invited a Chinese Muslim, Van Kuan, to Istanbul and discussed the problems. Later, Hamidiye University was established in China, where the Ottoman flag was flown. An Ottoman consulate was established in China in 1908. After the Chinese revolution in 1911, the people of Ili region tried to form their own government in 1912, but they failed.

With the Jihad fatwa issued by the Ottoman government on 13 November 1914, about 30 thousand agents were sent to the entire Islamic world, including East Turkistan. The Unionists, who were at the head of the government, followed a pan-Islamic and pan-Turkist policy. This policy was to be organized by Teşkilat-ı Mahsusa. This policy was also supported by Germany. Emperor Wilhelm said that 300 million Muslims in the world are eternal friends. However the Germans were not sincere and benefited from the Turks to realize pangermanism.

The Unionists had sent agents to East Turkistan even before the war. However, these agents were severely prosecuted by the Chinese government and expelled. The Kyrgyz revolt which they started was brutally suppressed by the Russian General Kuropatkin. German agents who entered East Turkistan were also deported before they could take any significant action. Turks could not establish unity among themselves either.

The Chinese government was concerned about the Chinese Muslims (Dungans). In a message sent by former president Sun Yat Sen to British Prime Minister Lloyd George, he said he was afraid that the Ottoman sultan might incite Chinese Muslims to revolt, but this fear was unnecessary. Aforetime, the Ottoman state was unable to maintain its own internal order and was under the threat of disintegration. With the defeat of the Germans and their allies as a result of the war, it can be inferred that the Ottoman jihad resulted in a fiasco in East Turkistan, just like everywhere else.

Giriş

Arapçada Çin kuzeyi, Ma-Çin de güneyi tarif eder. Çin u Ma-Çin bütün Çin için kullanılır. Bu durumda Doğu Türkistan Ma-Çin sayılır. Çin Müslümanları, Çin’de müstakil bir kuvvet olup kendilerine has bir edebiyatları vardır.¹ Çin, Sadi’nin bir hikâyesinde küfrün müteradifi olarak anlatılır². *Taberi Tarihi*’ne göre 715’te Kuteybe bin Müslim Fergana’ya kadar ilerlemiş ve Doğu Türkistan’ın Kaşgar şehrini 629’dan beri ellerinde tutan Çin’den almıştı³. Çin hâkimiyetine giren Türkler, Çinlileşmiş ve onlara özenerek milliyetlerini kaybetmişler ve asimile olmuşlardı.⁴

¹ V.V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, (Yay. Haz. Hüseyin Dağ), Çağlar Yay., Ankara, 2004, s. 67, 87-88. Barthold’un 1927’de İstanbul Üniversitesi’nde verdiği derslerden oluşan bir kitap.

² “Bir mürit pirine dedi ki: Birçok insanlar beni ziyarete geliyorlar. Gelip gitmelerinden zahmet çekiyorum, vakitlerimi kaybediyorum. Ne yapayım? dedi. Pir: -Gelenler eğer fakir ise onlara ödünç para ver, eğer zengin iseler onlardan borç para iste, bir daha gelmezler, dedi. [Eğer dilenci İslam askerinin önünde giden kılavuz olsa belki bizden bir şey ister diye kâfir Çin’e kadar kaçır.]”. Sadi, **Gülistan**, Çev. Kilisli Rifat, Ahmet Halid Yaşaroğlu Kitapçılık, İstanbul, 1956, s. 66.

³ Keith Hitchins, “Kaşgar”, **TDV İslam Ansiklopedisi (DİA şeklinde gösterilecektir)**, C. 25, Ankara, 2002, s. 7.; Kısa bir Doğu Türkistan tarihi için bkz. **Türklük Mücahidi İsa Yusuf**, (Haz.lar: Altan Deliorman, Abdülkadir Donuk, İsa Kocakaplan), İstanbul, 1991, s. 15 vd.; Çin’in İslam’la tanışması ve Çin-Arap münasebetleri hakkında bkz. Cemil Hee-Soo Lee, “Çin”, **DİA**, C. 8, İstanbul, 1993, s. 324 vd.; İslam’ın Çin’e girişi hakkında bkz: Martin Hartmann, **Zur Geschichte des Islam in China**, Leipzig, 1921.

⁴ Nihat Sami Banarlı, bunu felaket olarak tanımlamaktadır. Bkz. **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. I, MEB Yayınları, 2001. Ancak Çinlileşme modası Timur’la birlikte yok olacaktır. Léon Cahun, **Introduction à l’Histoire de l’Asie Central, du Commencement**

Çinliler 17. yüzyılda Doğu Türkistan'ı ele geçirmeğe başlamışlar ve 1759'da da Kaşgar'ı işgal etmişlerdi. Bundan sonra 300 yıllık bir istiklal harbi başlayacaktır. Doğu Türkistan'da yaşayan ve İslam'a giren Çinliler (Dunganlar veya Döngenler) oldu.⁵

Rusya, Türkistan'ı ele geçirdikten sonra İli nehri boyunca ilerlemeğe devam edip 1871'de Cungarya'daki Kulca'yı işgal edince Çin tepki gösterdi. 1866'da Yakup Han tarafından kurulan Kaşgar Hanlığı böylece Rus nüfuzuna girdi. Kulca uzlaşması gereği Ruslar Cungarya'yı boşalttıysa da Rus nüfuzu devam etti.⁶ Doğu Türkistan'da (Çinliler, bu ismi Sinkiang⁷ olarak değiştirdi) Çinliler, oldukça küçük bir azınlık halinde olup nüfusun onda birini teşkil ederler ve daha çok Türko-Mongol ahalinin meskûn olduğu vahalarda yaşarlar. Burada yaşayan Çinliler hep kendilerini yabancı hissetmişlerdir. T'ang devrinin bir halk şiirinde Sinkiang'daki (Sincan) askerî garnizonda bulunan bir askerın şikâyet ve yakınmaları işlenmektedir.⁸ Edouard Blanc, Rusların Doğu Türkistan'a girmelerini, Kulca ve Kaşgar'ı Çin'e devretmesi hakkında şu bilgileri verir:

“İli nehrinin yukarı kısmını teşkil eden ve Orta Asya'nın en zengin mıntukası olan bu eyalet, Ruslar tarafından tedricen ve kansasız fethedildi. Doğu Kırgız ülkesi de aynı şekilde fethedilmişti. Bu eyalet sureta Çin'e bağlı görünüyordu, ama burada idare çok sayıda mahallî şefler arasında bölünmüştü ve Rus hâkimiyetine direnişsiz geçti. Viernoie eyaletine fitne ve nifak sokmak için gönderilen Kazaklar, önce küçük müşteri guruplarını, ardından da erzak

â 1405, Paris, 1896.; Ayrıca bkz. Jean Dietz, “Le Pantouranisme et l'Histoire”, *L'Asie Française*, no: 174, Octobre 1918-Janvier 1919, s. 153.; Benzer bir asimilasyon Galya'da da (bugünkü Fransa, ama daha geniş bir coğrafya) olmuştu. Korkusuz bir kavim olan Galyalıların kumandanı Vercingetorix, Roma kumandanı Sezar tarafından M.Ö. 52'de kesin bir mağlubiyete uğratıldı. Galya'ya giren Romalılar buradan çıkmadılar, her tarafta koloni kurdular ve 500 yıldan fazla bir zaman burada kaldılar. Hayata geçen *Pax Romana* ile Galya'da düzen kurulduktan sonra Galyalılar, Romalıları taklide, onlar gibi yaşamağa, ve giyinmeğe başladılar, Roma mimarisi tarzında evler inşa ettiler, kendi dillerini unutup Latince konuştular. Artık Galyalıların en büyük arzusu Roma vatandaşı olmaktı. Bundan sonra asimile olmuş *Gallo-Romen* bir nesil ortaya çıktı. P. Bernard-F. Redan, *Histoire de la France*, Paris, 1945, s. 8-10, 18.

⁵ Geniş bilgi: “Kaşgar”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 21, Ankara, 1974, s. 384-389; İmam-i Rabbani'nin (1564-1624) kurduğu ve Nakşî tarikatının bir kolu olan Müceddidilik, İslam aleminin çeşitli coğrafyalarında olduğu gibi Çin Müslümanları arasında da yaygındı. Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 13.

⁶ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, TTK, Yay., 2. Baskı, Ankara, 1987, s. 353.

⁷ Çince yeni kazanılmış ülke demektir.

⁸ Roger Lévy, *La Révolte de l'Asie*, P.U.F., Paris, Que Sais-Je?, 1965, s. 8, 46. Lévy'nin verdiği bilgilerin kaynağı: P. Demiéville, *Anthologie de la Poésie Chinoise*, Paris, Gallimard, 1962.

depolarını nezaret altına almak için küçük posta guruplarını teşkil ettiler. Sonra da hakiki manada garnizonlar kurdular. Seneler sonra da Tanrı Dağlarının kuzeyindeki tüm ülkeler tamamen Rus hâkimiyetine girdi. Çinliler buraları Tian-Chan-pe-lou olarak adlandırıyordu. Ancak birtakım idarî endişeler ve iç çekişmeler sebebiyle Rus hükümeti, kıymeti çok geç anlaşılan Kulca'yı Çin'e iade etti. Münazaa mevzuu olan bu bölge dolambaçlı yollardan yapılan teşebbüsler neticesinde, Çin'in kararlılığı ile işler sonuçlandı, zira Çin, Türkistan üzerinde son derece hassastı ve Kulca'yı Çin (Doğu)Türkistan'ına bağladı, Kaşgar'ı da Çin (Doğu)Türkistan'ına raptederek hâkimiyetini takviye etti. Birkaç yıllık Rus idaresinden sonra, Pamir'den Mançurya'ya kadar olan dağlık ve sarp hudutlar tahliye edildi ve buralar Çin'e bırakıldı.”⁹

Hatırlatalım ki Kulca, Cungarya'nın (Kuzey-Batı Çin, Sincan'ın (Doğu Türkistan) kuzeyi) en önemli şehirlerinden biridir.

1757'de Doğu Türkistan Çin işgaline uğramış ve 1864'e kadar Müslümanların çıkardığı 42 isyana rağmen Çin işgali devam etmiştir. 1864'te Çin'de merkezi otoritenin zayıflamasıyla Doğu Türkistan'ın önemli şehirleri Çin'in işgalinden kurtarılmıştı¹⁰. Bundan sonra sürekli “Hoca İsyancıları” başladı. Bunun sebebi Kaşgar'ın teokratik bir devlet oluşundandır. Bölgenin idaresini ele alan Yakup Han da bir “Hoca” idi.¹¹

Osmanlıların, hilâfet politikası gereği, Doğu Türkistan'la ilgilendiklerini görüyoruz. Yakup Bey'in 1869-1877 döneminde hâlifepadişahla olan ilişkilerini anlayabilmek için İstanbul'un Orta Asya (Türkistan) ile olan geleneksel bağlarını kısaca bilmek lazım. Osmanlı Devleti, 16 yüzyılda Buhara, Hive, Hokand ve Kaşgar'la yakın kültürel ve tarihi bağlar kurmuştu. Mekke'ye giden veya Mekke'den gelen Orta Asyalı (Türkistanlı) hacıların temel durak yeri İstanbul'du ve burada bir yıl veya daha fazla kalırdı. Aslında İstanbul'a gelmeden hac eksik sayılırdı. Sultan Ahmet ve bilhassa Üsküdar'daki üç Özbek tekkesi hem barınaktı hem de

⁹ Edouard Blanc, “Notes de voyage en Asie centrale, le Turkestan Russe”, **Revue des Deux Mondes**, (Bundan sonra **RDM**), t. CXXVII, 1895, s. 172 vd. Rus Türkistanı (Batı Türkistan) hakkında teferruat için bkz. Edouard Blanc, **a.g.e.**, s. 153-186.

¹⁰ Çağatay Gönder, “Kaşgar Emirliğinin Türkiye'ye Tabiiyeti”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 2016/2, Cilt: 15, sayı: 30, s. 6.

¹¹ Baymirza Hayit, **Türkistan: Rusya ile Çin Arasında**, s. 307 vd.; 1606'da Çağatay Hanedanına mensup Emir İsmail'in Kaşgar'a hâkim oluşuyla birlikte Afak Hoca halk üzerinde büyük nüfuz kazandı ve 1678'de Kaşgar emiri oldu. Bu tarihten itibaren 19. yy.a kadar süren **Hocalar** devri başladı. Keith Hitchins, “Kaşgar”, **DİA**, C. 25, Ankara, 2002, s. 8.; İsyanlarda 13 *Hoca*'nın adı geçer, Hocaların başlattığı 17 isyan hakkında Bkz. İsa Yusuf Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, Seha Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1992, s. 122 vd.: Yakup Han hakkında ayrıca bkz. **Türklük Mücahidi İsa Yusuf**, s. 21-22.

istihdam sağlıyordu. Mesela 1809-1826 yılları arasında Üsküdar'daki tekkeye 254 kişi resmen konuk olmuştu. Ayrıca İstanbul, Erzurum, Konya gibi şehirlere de kalıcı olarak yerleşen Orta Asyalılar da vardı. Tarsus'ta ve başka yerlerde de Özbek tekkeleri vardı. Orta Asyalı yöneticiler, bu tekkeleri sıklıkla kullandılar. Mesela sürgünde bulunan Abdülmelik Han Mekke dönüşünde İstanbul'a geldi. Padişah ve vezirle görüşüp Buhara hakkında bir rapor verdi. Dikkati çeken Buhara, Kaşgar ve Özbek şeyhlerinin Orta Asyalı Müslümanların sözcüsü olmalarıdır. Bunlar, tekkede kalanlarla yakın ilişkiydi ve ulemadan olduklarından halkla da iç içeydiler.¹²

1857 Hindistan Sipahi isyanı sırasında Osmanlı sultanı Abdülmecid'in ve Halife'nin Hint Müslümanlarına "İngilizlere itaatkâr olun" mesajını vermişler, karşılığında da muhtemelen İngilizler de Yakup Han'ı tanımışlardı.¹³

Sultan Abdülaziz devrinde *Hoca Töre* olarak da adlandırılan Yakup Han, Doğu Türkistan'ı Türkiye'nin nüfuzuna sokmak istiyordu. Bu maksatla gönderdiği misyonun başındaki Ali Bey doğruca Özbek tekkelerinden birine gitti. Neredeyse hiç beklemeden padişah'tan randevu aldı. Yakup Bey, padişaha gönderdiği Farsça mektubunda hilâfet makamına bağlanmaya hazır olduğunu yazıyordu. Halife, Kaşgar'a gönüllü giden Harbiye mezunu ve ayrı sınıflardan dört subaylık bir misyon, ayrıca 6 büyük Krupp topu, bin eski ve iki bin yeni tüfek ve barut yapımı için gerekli malzemeyi gönderdi. Ayrıca kendilerine Murat Bey kumandasındaki diğer dört yedek subay refakat ediyordu.¹⁴

Gelen Doğu Türkistan heyeti, Osmanlı Devleti ile 4 Temmuz 1873'te Türkiye'nin himayesinde olduğuna dair bir antlaşma imzaladı. Yakup Han'ın 1877'de bir çarpışmada ölümünden sonra 1881'de Çin bir kere daha Kaşgar'a girdi. İstanbul'un gönderdiği bir Türk subay marifetiyle Kaşgar geri alınmaya çalışıldıysa da başarısız oldu.¹⁵ Bu sıralarda Doğu Türkistan

¹² Kemal H. Karpat, *Türkiye ve Orta Asya*, Çev. Hakan Gür, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 158-159.

¹³ İhsan Ilgar, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 10. Mehmet Saray, Rusların güneye sarkmaları ve Hindistan'ın tehdit altına girmesi dolayısıyla tampon devlet vazifesini gören Doğu Türkistan'ı İngilizlerin resmen tanıdıklarını ve sefaret açtıklarını yazar. Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Tarihi*, İstanbul, 2015, s. 174 vd.

¹⁴ Karpat, *a.g.e.*, s. 160 vd.; Alptekin, Mısır Hidivi İsmail Pşa'nın da bir heyetle birlikte bir miktar top ve tüfek gönderdiğini yazar. İsa Yusuf Alptekin, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁵ "Kaşgar", *Türk Ansiklopedisi*, C. 21, Ankara, 1974, s. 388; Geniş bilgi: Ahmet Rıza Bekin, "Yakup Bey'in Doğu Türkistan'ı Egemenliği Altına Alması", *AÜDTCF Doğu Dilleri*, C. II. Sayı: 2. Ankara, 1971; Ahmet Rıza Bekin, "Yakup Bey zamanında Doğu Türkistan'ın Dış İlişkileri", *AÜDTCF Doğu Dilleri*, C. II. Sayı: 1. Ankara, 1971; Ahmet

Müslümanları bağımsızlık yolunda mücadele verirken Osmanlı Devleti ve tüm İslam dünyası hemen tamamen emperyalizmin kısılcasına giriyordu.

II. Abdülhamid, hilafet politikası gereği Çin Müslümanları ile de yakından ilgileniyordu; O'nun Çin'e olan ilgisi, Çin'de yabancılara karşı başlayan bir isyanla daha da belirmişti. 1842'de Nankin Antlaşması ile sömürgeci devletler Çin'i nüfuz alanlarına ayırmaları ve kapitülasyonlar ve imtiyazlarla sömürmeleri üzerine Çin'de yabancı düşmanlığı gelişmişti.¹⁶ Bunun sonucu olarak 1899'da Çin'de "Haklı Yumruklar" adlı bir teşkilat kuruldu ve Alman sefiri dâhil yabancılara karşı komplolar düzenlendi.¹⁷ 1900'de Çin'deki isyancılara Çin Müslümanları da katılınca, imparator Halife-Sultan Abdülhamid'e müracaat etti. O da, Enver Paşa başkanlığında bir heyet vasıtasıyla Çin Müslümanlarını emperyalist devletlere karşı sükûnete davet etti, isyana katılmayan Müslümanlar da halife adına tebrik edildi¹⁸. Bu teşebbüs Sultan'ın panislamist politikası gereği idi.

Daha sonra II. Abdülhamid, 1902'de bir din adamını ve 1905'te de bir devlet memurunu gizlice Çin'e gönderdikten sonra¹⁹ 1906'da da, Çin Müslümanlarından Vang Kuan'ı İstanbul'a çağırıp Çin Müslümanlarının sorunlarını görüştü ve Çin'e iki âlim gönderdi. Bunlar da ilmî ve kültürel faaliyetler neticesinde Hamidiye Üniversitesini kurdular, kapısında Türk

Rıza Bekin, "Yakup Bey'den Önce Doğu Türkistan'daki Ayaklanmalar", **AÜDTCF Doğu Dilleri**, C. II. Sayı: 4. Ankara, 1981; Ahmet Rıza Bekin, "Sultan Abdülhamid'e Sunulan Doğu Türkistan ile İlgili Bir Rapor", **AÜDTCF Doğu Dilleri**, C. II. Sayı: 4, Ankara, 1983.; Osmanlı Devleti-Kaşgar Hanlığı arasında münasebetler ve Kaşgar Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'ne tabi olması ve yapılan yardımlar hakkında bkz. Çağatay Gönder, **a.g.m.**, s. 8- 15.

¹⁶ Çin'deki kapitülasyonlar hakkında geniş bilgi: "Imtiyazat", **Encyclopédie de l'Islam**, t. III, Pays-Bas, 1971, s. 1207 vd.; Ayrıca bkz. Yusuf, Aydın, "1. Dünya Savaşında Çin-Alman Faaliyetleri", **OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, C.16, sayı: 32, 2020.

¹⁷ Hee Soo Lee, **İslam-Türk Kültürünün Uzak-Doğu'ya yayılması**, Ankara, 1988, s. 189.

¹⁸ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Ankara, 1981, s. 45.; Geniş bilgi: Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, s. 379 vd.; Azmi Özcan, **Panislamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1914**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 90.; İhsan Süreyya Sırma, **Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti**, İstanbul, 1985, s. 59-82; "Enver Paşa, Polonya asıllı ve asıl adı Constantin Borzecki olan ve sonraları Müslüman olan Mustafa Celaleddin Paşa'nın oğludur. Enver, Sultanın muteber şahsiyetlerinden biri olup daha Türk-Yunan harbinde Sultan tarafından gizli heyetlerde görevlendirilmişti. Tahsilini Fransa'da Chaptal lisesinde yaptığı için çok rahat Fransızca konuşurdu. Paris'te askeri ataşelik yaptı. **Harbiye nazırı Enver Paşa ile bir alakası yoktur. Kendisi Çin'e giden heyetin başında mirliva rütbesindeyken, diğer Enver henüz yüzbaşıydı**". Hee-Soo Lee, **İslam ve Türk Kültürünün Uzak-Doğu'ya Yayılması**, TDV Yay., Ankara, 1988, s. 190.

¹⁹ Hee Soo Lee, "Ülkede İslamiyet", **DİA**, C. 8, İstanbul, 1993, s. 327.;

bayrağı dalgalanıyordu.²⁰ Abdülhamid-Wilhelm yakınlaşmasının Çin'de Türk diplomasisinin ilerlemesine vesile oldu. 1908'de Çin'de bir Osmanlı konsolosluğunun açılmasını reddeden Çin, Alman diplomasisinin araya girmesiyle bu teklif kabul edildi. Bu Çin Müslümanlarına bir mesaj idi. Çin'de Osmanlıların korunması daha önce resmen Fransa'nın elindeydi. Bu değişim Osmanlı-Alman ilişkilerini daha da ilerletti.²¹ Panislamist politika gereği II. Abdülhamid Çin'de ve başka yerlerde konsoloshaneler açıyordu. Cava örneğinde olduğu gibi bazı konsoloshaneler propagandada oldukça faal idi.²²

Doğu Türkistan, Çin'in işgal bölgeleri arasında en geri kalmış olanı idi. Hayat, din adamları, tüccarlar ve toprak sahiplerinin inisiyatifi ile sürerdi. 1911'de bir ihtilal oldu. İli bölgesi halkı kendi hükümetini (1912) kurmaya teşebbüs etti. Hami'de (Kumul) Müslümanlar isyan etti, ama Yenıs'de ihtilal başarısız kaldı. Ruslar halkını korumak bahanesiyle Urumçi'ye 1912'de girdi. Yeni vali, Türklere kendilerini idare hakkı vermek suretiyle ancak Rus nüfuzunu düşürebildi ve Hami (Kumul) isyanı müzakerelerle çözülebildi.²³

9 KS 1296/1880 tarihli *Basiret* gazetesine göre Osmanlı Devleti'ndeki Müslümanların nüfusu 33 milyonken, Çin'de 20 milyon Müslüman vardı.²⁴ Bu da o günkü şartlarda Çin Müslümanlarının iyi bir nüfusa sahip olduğunu gösterir. 1910'lara kadar her yıl 200 kadar Çinli Hac'a giderdi. Hac vesilesiyle İstanbul'a gelen Çinli Müslümanlara Halife adına yakınlık gösterilmiştir. 25 Aralık 1906'da Pekin müftüsü Abdürrahman Efendi'ye yol harçlıkları verilmiştir.²⁵ Hac ziyareti dönüşlerinde Hilafet merkezini ziyaret maksadıyla İstanbul'a gelen Çinli hacıların memleketlerine dönebilmeleri için yol masraflarının karşılandığı BOA vesikalarından anlaşılmaktadır.²⁶ Batum'a sevk olunacak Çin ve Buhara hacıların Kefe'de karantinaya tabi tutulacağından gereken masrafların da tesviyesini Osmanlı hükümeti yapıyordu.²⁷

²⁰ Hee-Soo Lee, **İslam ve Türk Kültürünün Uzak-Doğu'ya Yayılması**, s. 203 vd. Bu üniversite hakkında bkz: İhsan Süreyya Sırma, "Pekin Hamidiye Üniversitesi", **İslami İlimler Fakültesi, Tayyib Okçu Armağanı**, Ankara, 1978, s. 159-170.; Ayrıca bkz. İhsan Süreyya Sırma, **Çin Müslümanları ve Çin'e Seyahat**, İstanbul, 2008.

²¹ Landau, **Panislam**, s. 65-68

²² Sultan Abdülhamid, **Siyasî Hatıratım**, İstanbul, 1974, s. 162.

²³ Hayit, **a.g.e.**, s. 307-308.

²⁴ Önder, **a.g.m.**, s. 16.; İsa Yusuf Alptekin'e göre 19. yy. başlarında Dunganların nüfusu 100.000 idi. **Doğu Türkistan Davası**, Seha Yayınları, 2. B., İstanbul, 1992, s. 55.

²⁵ Hee-Soo Lee, "Çin-Ülkede İslamiyet", **DİA**, C. 8, İstanbul, 1993, s. 327.; Eraslan, **a.g.e.**, s. 384.

²⁶ **BOA**. DH. MUİ. Dosya no: 93, Gömlek no: 43, 06 Ca 1338.

²⁷ **BOA**. Maliye: 72767.; **BOA**. BEO. DOSYA NO: 971, Gömlek no: 72767, 29 M 1315.

İttihatçılar ve Doğu Türkistan'da Cihat

Gizli bir antlaşmayla Almanya saflarında harbe giren İttihatçı Osmanlı hükümeti, 11 Kasım 1914'te panislamik bir mahiyet taşıyan Padişah'ın *Harp Beyannamesi*'ni yayınladı.²⁸ Bunda 300 milyonluk dünya Müslümanları cihada çağırıyordu. Aynı gün yayınlanan Başkumandanlık Beyannamesi de aynı mahiyetteydi ve tüm dünya Müslümanları "Cihad-ı Ekber"e davet ediliyordu.²⁹ Ardından da Osmanlı Hükümeti, 13 Kasım 1914'te Cihad-ı Ekber fetvasını verdi, bir gün sonra ilan etti, iki gün sonra da 15 Kasım'da Osmanlı basınında yayınlandı.³⁰ Bu da Osmanlıların ilan ettiği son cihat beyannamesi oldu. Bir hafta sonra da (21 Kasım) Meşihat makamı (Meclis-i Âlî-i İlmî) tarafından yayınlanan bir beyanname ile de Cihad-ı Ekber İslamî bir edebiyatla desteklendi. Kur'an'dan bolca alıntılarının olduğu bu beyanname Cihad-ı Ekber ile mahiyette olup daha geniş ve tafsilatlıdır.³¹

İttihatçıların programında pantürkist ve panislamist idealler vardı ve bunu da harbin sonuna kadar faal olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın özel eğitilmiş ajanları ile gerçekleştirmeğe çalışıyorlardı. Bu teşkilatın en büyük propaganda malzemeleri, yukarıda zikredilen fetva ve beyannameler idi. Bu teşkilatın ajanları, harbin sonuna kadar gönüllü asker toplamak, İttihad-ı İslam (Panislamizm) adına isyanlar çıkarmak ve ideolojik faaliyetlerde bulunmakla vazifelidiler.³²

İttihatçı Osmanlı hükümetinin tatbik ettiği harp siyaseti, Panturanizm ile Panislamizm'in ayrı coğrafyalarda ayrı ayrı tatbiki şeklindeydi ve II.

²⁸ MAE. Vol. 896. Guerre de 1914-1918, Turquie. "Manifeste de S. M. I. Le Sultan", *La Turquie*, 13 Novembre 1914.

²⁹ MAE. Vol. 896. Guerre de 1914-1918, Turquie. "Manifeste du Vice-Généralissime", *La Turquie*, 13 Novembre 1914.

³⁰ Cihat ilanı ve iç ve dış yankıları hakkında teferruat: Yusuf Aydın, *Birinci Dünya Savaşı'nda Cihat İlanı ve Orta Doğu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü. Danışman: Prof. Dr. Hakan Uzun, Ankara, 2015, s. 91-179.

³¹ MAE. Vol. 896. Guerre de 1914-1918, Turquie. "La guerre sainte", *Le Moniteur Oriental*, 22 Novembre 1914.; MAE. Vol. 896. Guerre de 1914-1918, Turquie. "Proclamation du Grand Conseil des Ulémas", *La Turquie*, 26 Novembre 1914.

³² Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, Çev. Tansel Demirel, 3. Baskı, Arma Yayınları, İstanbul, 2003, s. 63.; Bu teşkilat hakkında ayrıca bkz. Arif Cemil, *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, Arba Yayınlar, İstanbul, 1997.; Eşref Kuşçubaşı, *Hayber'de Türk Cengi: Teşkilat-ı Mahsusa Arabistan, Sina ve Kuzey Afrika Müdürü Eşref Bey'in Hayber Anıları*, Yay. haz. Philip H. Stoddard-H. Basri Danışman Arba yayınları, İstanbul, 1997.; Teşkilat-ı Mahsusa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Yücel Yiğit, "The Teşkilat-ı Mahsusa and World War I", *Middle East Critique*, Vol. 23, 2014, s. 157-174; Yücel Yiğit, "Teşkilat-ı Mahsusa'nın Anatomisi", *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, C. 17, S. 1, Ankara, 2015, s. 69-89.

Abdülhamid'in tatbik ettiği Panislamizmden hayli farklıydı: Aradaki farka pek bakmaksızın Hindistan³³ ve İran'da Panislamizm tatbik edilirken Osmanlı Devleti'nde ve Orta Asya'da Pantürkizm tatbik ediliyordu ama daha çok Pantürkizm ağırlıklı bir Panislamizm şeklindeydi. Bu çift başlı politika harp müddetince şiddetle tenkit ediliyordu. Landau'a göre ise İttihatçılar, üç başlı siyaset güdüyorlardı: İç siyasette Osmanlıcılık, dış Türklerle münasebetlerde Turancılık, Araplar ve uzak Müslümanlar arasında Panislamizm yani İttihad-ı İslam.³⁴ Bu büyük harp sırasında Ziya Gökalp da 8 Ağustos 1914 tarihli *Tanin* gazetesinde çıkan şiirinde “*Düşmanın ülkesi viran olacak / Türkiye büyüyüp Turan olacak*” diyor ve İttihatçıları Panturanizme teşvik ediyordu.

Osmanlı Hükümeti'nin, Panislam ve cihat propagandası için Kasım 1914'ten itibaren İstanbul'dan her tarafa, tüm İslam âlemine gönderdiği ajanların sayısı 30 bin kadardı.³⁵ Cihadın organizasyonu işi Teşkilat-ı Mahsusa'ya aitti ve programının Orta Asya kısmı hemen tatbik edilmedi. Balkan harbinden sonra Türkistan ve Hindistan'a³⁶ ağırlık verildi. Daha harp başlamadan en yakın Osmanlı elçiliklerine (mesela Tiflis) ajanlar gönderildi. Bu maksatla bazı ajanlar Hindistan'a ve Doğu Türkistan'a ve oradan da Buhara'ya daha harp başlamadan gitmişlerdi.³⁷

Fransız Hariciyesinin son derece ciddi ve 6 ayda bir çıkan *L'Asie Française* dergisi, İttihatçıların hedefinde içerde Türk milliyetçiliğini güçlendirmek, haricte de dış Türkleri Osmanlı devletine bağlamak olduğunu ve bu iki temel hedefe kilitlendiklerini yazıyordu.³⁸ Bu durumda Doğu Türkistan bu hedefin içerisindeydi. Panturanist Türk edibi Ömer Seyfettin'in *Kaşgar* adlı şiiri Kaşgar fatihi Satuk Buğra Han'ı ve Doğu Türkistan mefkûresini hatırlatır.³⁹ Enver Paşa'nın amcası, Kafkasya'da kurulan İslam

³³ Bu hususta geniş bilgi için bkz: Yusuf Aydın, “I. Dünya Savaşında Hindistan'da Türk-Alman Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 83, Ankara, 2016.

³⁴ İttihatçıların Pantürkist ve Panislamist siyasetleri hakkında bkz. Aydın, *a.g.t.*, s. 77 vd.

³⁵ *SHAT*, 7 N 2103, EMA, Ministère des Aff. Etr. au Ministère de la Guerre. Paris, le 16 Décembre 1914.

³⁶ Hindistan'da Osmanlı cihadı hakkında bkz. Yusuf Aydın, “I. Dünya Savaşında Hindistan'da Türk-Alman Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye*, sayı: 83, Ankara, 2016, s. 689-716.

³⁷ Eşref Kuşçubaşı, *Hayber'de Türk Cengi: Teşkilât-ı Mahsusa Arabistan, Sina ve Kuzey Afrika Müdürü Eşref Bey'in Hayber Anıları*, Yay. Haz. Philip H. Stoddard-H. Basri Danışman Arba yayınları, İstanbul, 1997, s. 226-228.

³⁸ *L'Asie Française*, no: 171, Octobre-Décembre 1917, s. 176.

³⁹ Ömer Seyfeddin, “Kaşgar”, *Tanin*, No: 2401, 24 Ağustos 1915, s. 3/4. (...) Henüz altun kandilleri sönmeyen/Mabedlerin kapusunda bekliyor/Bizi hala *Kodanko*'nun ümidi/Bu virane bir zamanlar ne idi.../Yâdı şimdi tarihlerde inliyor/Ey Buğra Han! Ruhun mudur inleyen? (...). Şiirin tamamı için buraya bakınız. Kaşgar'da hüküm süren ilk Müslüman Türk hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Han'dır.

Ordusu kumandanı Halil Paşa [Kut] da hatıralarında “Çin’den Türkiye’ye kadar olan coğrafyanın tamamı Türk’tür ve daha sonra bu coğrafyadaki Kafkasya ve Doğu ve Batı Türkistan’daki Türkler birleşerek Türkiye’ye iltihak edecekler” diyordu.⁴⁰

René Pinon, İttihatçılarının büyük harpteki politikasından bahsederken Panturanizmin Çin hudutlarına kadar yayılmasını şu şekilde izah eder:

“...Türk imparatorluğu, yeni bir Müslüman devletler gurubunu tesis edecek ve geniş bir Turanî federasyonla Tuna kıyılarından Orta Asya bozkırlarına, Nil kıyılarından Ganj kıyılarına kadar yayılan mesahanın merkezi olacaktı. (...)” Pinon, Panturan idealinin bir Alman oyunundan başka bir şey olmadığını da şu sözlerle açıklar : “Bolşevik ihtilalinden ve Rusya’nın çöküşünden sonra, Panturanizm hayalleri canlanmaya başladı. Artık Karadeniz bir Türk-Alman gölüydü. Almanların Ukrayna ile Brest Litovsk ve Romanya ile Bükreş antlaşmaları Almanların niyetini açıkça sergiliyordu: Odesa veya Köstence’den başlayıp Tatarların da yardımıyla Batum’a kadar uzanan ve Bakü, Hazar Denizi mıntıkası ve Türkistan’ın Hive, Buhara, Semerkand gibi tüm büyük şehirlerinin ve İran, Afganistan ve Hindistan dahil, 66 milyon Müslümanın İngiltere’nin tebaası veya mahmisi olduğu deniz ve kara yolu hakimiyeti...⁴¹

Almanlar bu hayalin peşindeydi.

Ancak bu şekilde düşünülen panturanizm, Türklerin faaliyet mesahasının çok ötesine taşıyordu. Aslında bu mefkûre Alman harp siyasetinin bir aracından başka bir şey değildi. Türk ırkı, Alman merkezî Avrupasının Orta Asya’ya ve Çin’e bağlanan devasa köprünün ayağından başka bir işlevi olmayacaktı; böylece bu hatta Almanların ticarî üstünlüğü kurulacak ve İngiliz nüfûzu ve hakimiyeti silinecekti. Esasen, panturanizm kisvesi altında muzaffer olacak olan sadece Pangermanizm olacaktı.⁴² Kayser, 1898’de II. Abdülhamid’i ikinci defa ziyaret etmiş ve 8 Kasım 1898’de Selahattin Eyyubi’nin merkadi üzerinde, “300 milyon Müslümanın ebedi dostu olduğunu” ilan etmişti.⁴³ Ayrıca Almanlar İttihatçılara Turanî coğrafyayı hediye edeceğini vaad ediyor ve bunu panislamist politikayla

⁴⁰ Halil Paşa, **İttihat ve Terakki’den Cumhuriyet’e Bitmeyen Savaş**, Haz. Taylan Sorgun, 7 Gün Yayınları, İstanbul, 1972, s. 343.

⁴¹ René Pinon, “La liquidation de l’Empire Ottoman”, **RDM**, t. LIII, 1919, s. 141.

⁴² René Pinon, **a.g.m.**, t. LIII, 1919, s. 142.

⁴³ **SHAT**, 7 N 723, le 13 février 1917. “Le mouvement panislamique”. Kayser’in ilk ziyareti 1889, 3^{cu} ve son ziyareti de 1917’de oldu. Aydın, **a.g.f.**, s. 75.

destekliyordu. Ernest Joeek gibi şarkiyatçılar da İttihatçıları Pantürkizme teşvik ediyorlardı.⁴⁴

Aslında daha harpten evvel, 1910 yılı sonunda, İttihat ve Terakki Komitesi tarafından özel pasaport ve bol parayla bir gurup ajan Pantürk ve Panislam propagandası için Erzurum ve Bayezit üzerinden Tebriz'e, buradan da Türkistan'a, Hindistan'a ve Afganistan'a giderken, diğer bir gurup da Çin Türkistan'ına gönderilmişlerdi.⁴⁵ Türk Ocağı kurulduktan sonra Pantürkist faaliyetler alabildiğine hızlanmış ve bu Ocak tarafından, Türklerin yaşadığı ülkeleri gösteren bir *Irk Haritası* dağıtılmıştı.⁴⁶

Enver Paşa, Harbiye nazırı olduğu Ocak 1914'ten itibaren Türkistan faaliyetlerine hız verdi, Türkler ve diğer Müslümanlar arasına çok sayıda ajan gönderildi; buna Doğu Türkistan da dâhildi.⁴⁷ Cihadın ilanından itibaren Kafkaslardaki Rus tasallutuna karşı mücadele verilmiş ve bunun için hudut boylarında gönüllü piyade birlikleri bulundurulmuştu. Bilhassa harbin sonlarına doğru Orta Asya'daki Türk ilhamlı fakat Alman güdümlü propaganda faaliyetleri yoğunlaştı. 1917'de Teşkilat-ı Mahsusa ajanları bir taraftan Kafkasya'da para ve teçhizat transferleri ile meşgulken bir taraftan da Buhara ve çevresinde Pantürkist duyguları tahrik etmeğe çalışıyorlardı. Yine bu yıl zarfında bu yöndeki propaganda faaliyetleri Çin sınırlarına varıncaya kadar Rusya'nın en ileri kısımlarına kadar sürdürülüyor ve Çin Türkistan'ında Osmanlı Devleti'nin desteklenmesi hususunda çalışmalar yapılıyordu.⁴⁸ Büyük harp ihtimali belirince Enver Paşa, Teşkilat-ı Mahsusa mensuplarını tüm İslam ve Türk coğrafyalarına göndermişti. Bu maksatla daha harp patlamadan beş ajanını Hindistan üzerinden Doğu Türkistan'a gönderdi. Bunlar: Selim Sami Sencer (Kuşçubaşı), Hüseyin Emrullah Bey (Barkan), Hüseyin Bey, İbrahim Bey (Haklıer) ve Adil Hikmet Bey'dir. Bu beş kişi Türkistan isyanının bir safhası olan Kırgız isyanının başlamasında

⁴⁴ Jacob M. Landau, **Pantürkizm**, Çev. Mesut Akın, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999, s. 79.

⁴⁵ Jacob M. Landau, **a.g.e.**, s. 75-76.

⁴⁶ Erol Köroğlu, **Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 138. Bu hususta o zaman Darülmüallimîn talebesi olan Aydemir, **Suyu Arayan Adam**'da şunları söyler: "Osmanlı Afrikası, Yemenler, Hintler, Bosna-Hersekler artık gözümüze görünmüyordu. Bir elimizi Balkan geçitlerinin, Tuna, Meriç havzalarının üzerine koyardık diğer elimiz de Kırım'ı, Kafkasya'yı, Başkırdistan'ı, Türkistan'ı sıralayarak Altaylara, Çungarya'ya, Altındağ'a uzatırdık. Buraları hep biz kurtaracaktık. (..) Gözümüz dünyanın öbür ucunda, tâ Çin sınırlarındaydı (...)" nakleden, Köroğlu, aynı yer.

⁴⁷ Adil Hikmet Bey, **Asya'da Beş Türk**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s. 18.

⁴⁸ Metin Hülagü, **Pan-İslamist Faaliyetler**, Boğaziçi yayınları, Bayrak Matbaası, İstanbul, 1994, s. 190.

etkili olacaklardır.⁴⁹ Uzakdoğu'ya hâkim olan İngilizler, Doğu Türkistan'daki Panislamist faaliyetlere karşı teyakkuzdaydı. Çin'in batı bölgelerindeki çok sayıda Türk ve Alman ajanının varlığı İngilizleri Çin ve Rusya nezdinde harekete geçirdi; Fergana'daki ajanların tecrit edilememesi halinde Doğu Türkistan Müslümanları tahrik edilebileceklerdi. İngiltere'nin Pekin temsilcisi, Çinli muhatabına yazdığı mektupta, Türk ajanların tehlikeli propagandasından bahsediyordu; tedbir alınmadığı takdirde Çin ile Müslümanlar arasında çarpışmalar olabilecekti. İngilizler bu ikazları yaparken dört Türk ajan Kaşgar'a gelmişti ve üzerlerinde *Sultan* ve *Almanya* yazılı ve üzerinde hilal arması olan bir bayrak vardı. Bunlar, bölgede Halife-Sultan'a itaat etmeleri hakkında propaganda yapıyorlardı.⁵⁰

Daha harp başlamadan Talat Paşa, 16 Şubat 1914'te 25 yaşındaki Rodoslu ateşli İttihatçı Habibzade Ahmet Kemal [İlku] Bey'i Kaşgar'a göndermişti. O da, burada bir Öğretmen Okulu açarak çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Habibzade daha sonra tutuklandı ve hapse atıldı.⁵¹ Bu beş ajan, Hindistan'da Hint İstiklal Komitesi'nin yardımcılarıyla Doğu Türkistan'a, Kaşgar'a gitmişlerdi. 27 Nisan 1915'te Çin hükümeti tarafından yakalanırlarsa da Alman sefirinin aracılığıyla idamdan kurtulup Kırgızistan'a gidecekler ve burada Kırgız isyanını ateşleyeceklerse de bu isyan Rus Generali Kuropatkin tarafından sert bir şekilde bastırılacaktır.⁵² Habibzade'nin hatıraları bize Doğu Türkistan'da Müslümanların durumu, medreseleri ve programları vs. hakkında malumat verir:

“O yıllarda Kaşgar'da, her birinde asgari 220 talebesi olan, fakat muntazam bir programı olmayan 15 medrese vardı, haliyle talebeler de derslerden layığıyla istifade edemiyordu. Eğer zeki Kaşgar çocukları modern eğitimle fen ve sanat terbiyesi alsalar çok terakki ederlerdi. 20 yıl medreselerde dirsek çürütüp hala isimlerini

⁴⁹ Adil Hikmet Bey, **a.g.e.**, arka kapak yazısından.

⁵⁰ Ali Merthan Dünder, **Panislamizmden Büyük Asyacılığa**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006, s. 103.

⁵¹ Adil Hikmet Bey, **a.g.e.**, s. 18.; Ahmed Kemal Bey'e göre 1913'te Kaşgar'da 115 medrese ve her birinde 200'den fazla talebe tahsil yapıyordu. Ahmed Kemal Bey'den başka 1912-1918 yılları arasında Konyalı İsmail Hakkı Efendi de eğitimci olarak Kaşgar'da bulunuyordu. İsa Yusuf Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, Seha Yayınları, 2. B., İstanbul, 1992, s. 59, 64.

⁵² Eğer bu beş Teşkilât-ı Mahsusacı Türk Alman ajanları Wassmuss ve diğer ajanlarla iş birliği halinde olsalardı muhtemelen isyan çok daha şiddetli olurdu. Peter Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, Çev. Mehmet Harmancı, Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, İstanbul, 1995, s. 234 vd.

yazamayan medreseliler vardı. Kaşgar'da 200'den fazla mektep-medrese Vakıf gelirleriyle idare ediliyordu.”⁵³

Habibzade'nin anlattıklarına göre, 1914'te modern bir programla parasız yatılı bir Dar-ül Muallimin-i İttihad (Öğretmen Okulu) kurulmuş, ateşli dualarla eşraf huzurunda açılmıştı. Fakat bu okulun programının günahlarla yüklü olduğu gerekçesiyle bazı çevreler buna şiddetle karşı çıkmıştı. Hemen ardından Cemiyet-i İslamiye kuruldu. Modern eğitim sistemi olan Usul-i Cedid mekteplerinde okutulan Tarih, Coğrafya dersleri güya haram imiş; okulda resim var, talebeler elleriyle selam veriyorlar diye halk tepki gösteriyordu.⁵⁴

Habibzade sözlerine şöyle devam ediyor:

“Usul-u Ceditçiler, birkaç ay evvel gericiler tarafından odunlarla, bıçaklarla halk tarafından kovalandı. Mektep bozuldu, birkaç öğrenci kaldı. Gayretlerimizle şakirt sayısı yükseldi. Bu defa da bize destek veren eşraftan milyoner Bahaeddin Bey, gericiler tarafından isyan hazırlığı yapıyor diye Çin hükümetine ihbar edildiyse de asılsız olduğu hükümet tarafından anlaşıldı ve bize 6 maddelik bir imtiyaz verildi. Her şeye rağmen “Cemiyet-i İslamiye” nin kapısına, gericilerin iğvaatı ile ve hükümetin de emriyle kilit vuruldu.”⁵⁵

Eğitimde modern metod olan *Usul-u Cedid*'e karşı çıkan muhaliflerin başını Musa Ahund ve Ömer Bey çekiyordu. Bunlara göre; mekteplerde Osmanlı Türkçesi olmamalı, tahsil tamamen Arapça ve dinî olmalı, Sarık ve cübbeler ve hüsn-ü hat Kaşgarca olmalı, ama İstanbul hat kaidesi olmamalı. Millî ve vatanî şiirler yazılıp okunmamalı, selam, başa götürülerek değil, *Es-selamün aleyküm* diye yüksek sesle verilmeli, tarih ve coğrafya dersleri okutulmamalı... idi.⁵⁶

Habibzade, Kaşgar Türklerinin dâhilî ihtilaflarını şu şekilde anlatır:

“Abdülkerim adlı şahsın evinde duvarda asılı bir Osmanlı arması vardı. Şahsî düşmanları, yine eşraftan Türkler, onu, içinde Türk isimlerinin yazılı olduğu ve Doğu Türkistan'ı Çin'den koparmak için yeminli kişiler olduğu iddiasıyla onu polise şikâyet ettiler. Bu adam sorgulandı. Evi basıldı. Fakat arma bulunamadı. Kendisi de zindana girdi. Kadı Gilan'ın torunudur. Dedesi Kadı Gilan, Çinliler Kaşgar'ı işgal ettiklerinde kendisinin inşa ettiği İydgah Cami-i

⁵³ Habibzade Ahmed Kemal, **Çin-Türkistan Hatıraları**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 47.

⁵⁴ Habibzade, **a.g.e.**, s. 55-59.

⁵⁵ Habibzade, **a.g.e.**, s. 60-64.

⁵⁶ Habibzade, **a.g.e.**, s. 76.

Şerifini puthaneye çevirdiler. O da bir gün camiye basıp putları kırdı ve Cuma'yı cemaatle eda edince Çinliler de onu yakalayıp 400 değnek vurdu, torunu da 400 değnekle zindanı boyladı. Dedesi İstanbul'da yaşamıştı."⁵⁷

Habibzade'nin hatıraları bize Çin'deki Müslüman cemaat arasındaki çekişmeleri, Ceditçi- Kadimci eğitim taraftarları arasındaki uyuşmazlıkları, Çin'de Alman diplomasisinin etkisini gösterir. El başa götürülerek selam verme usulü gayri islâmî bir selamlaşma şekli olduğu düşünüldüğünden Çin kadimcileri tarafından reddedilmiş görünmektedir. Osmanlı ve diğer İslam memleketlerinde Göklere [ecrâm-ı ulviye: corps célestes] müdahale sayıldığından Coğrafya derslerine de karşı çıkmıştır.

Büyük harbin başlamasıyla birlikte İstanbul'da eğitim için bulunan Kaşgarlılar ve diğer Doğu Türkistanlılar geri dönerler.⁵⁸

Çin Müslümanlarının Türkiye'ye Bakış Açısı

Türk basınında Çin ile ilgili birtakım haberler yer almaktadır. *Tanin* gazetesinin bir haberine göre Çin Müslümanları İstanbul'da ilan edilen Cihad-ı Ekber'in ardından galeyana gelmişler ve Cihat için 11 milyon kuruş yardım toplamışlardır.⁵⁹ *Tanin* gazetesi, bir başka haberinde Çin'de milyonlarca Müslüman'ın varlığını, hepsinin Türkiye Müslümanları ile irtibat halinde olduğunu ve imkânların azlığına rağmen İstanbul'daki Hilâfet'e bağlı olduklarını zikrettikten sonra sözlerine şöyle devam eder:

“Şimali Çin'de İngilizce intişar eden bir gazeteden okuduğumuza göre Çin Müslümanları Cihat haberlerini alır almaz hemen aralarında iane cem etmeğe başlamışlar ve ilk hamlede yarım milyon dolar toplamışlardır. Bu para İstanbul'a irsal edilmek üzere Waşington Sefaret-i Osmaniyesine gönderildiği gibi bir taraftan da iane cem'ine devam edilmektedir. Te'sir-i cihad ile Çin Müslümanları arasında hâsıl olan galyan münasebetiyle Türkistan-ı Çini reis-ul uleması, Çin reis-i hükümeti Yuan Şi Kay [Youan Chi Kai] ile Kanun-u evvel esnasında uzun ve mühim bir mülakat icra etmiştir.”⁶⁰

⁵⁷ Habibzade, **a.g.e.**, s. 76.

⁵⁸ Habibzade, **a.g.e.**, 1996, s. 67.

⁵⁹ “İran, Afgan ve Türkistan haberleri”, **Tanin**, no: 2487, 18 TS 1915, s. 2.

⁶⁰ “Çin Müslümanları ve cihat”, **Tanin**, no: 2195, 30 KS 1915, s. 1/4.; Müslümanlar Çin'de muhtelif guruplar halindeydi ve en ehemmiyetlisi Sing Kiang: Çin Türkistanı=Doğu Türkistan gurubu olup nüfusları, Massignon'un 1955'te neşrettiği **Annuaire du Monde Musulman**'a göre [İslam Âlemi Salnamesi] 10 milyonu. 1950'de çıkan **China Handbook**'a göre 50 milyon idi. Haydar Bammat'a göre İslamiyet Çin'e 690'dan itibaren İpek yoluyla giren Müslüman Araplar sayesinde girmiştir. Yukarıda da kısaca değinildiği

Ancak Çin'de durum *Tanin*'in heyecanla bildirdiği gibi miydi? Bir oryantalizm neşriyatı olan *Revue du Monde Musulman*'a göre Çin Müslümanları bilhassa Sin-Kiang, Kan-sou, Chàn-si ve Yun-nan eyaletlerinde yoğunlukturlar ve Çin Müslümanları İstanbul sultanına karşı mutlak bir tarafsızlık içindedirler.⁶¹ *Tanin*'deki bu haberler 28 Décembre 1915 tarihli *Nouveau Moniteur de Canton* adlı Çin gazetesi tarafından yalanlanmaktadır. Bu gazetenin "Les Musulmans Chinois et la Guerre: Çin Müslümanları ve Harp" başlıklı yazısında şunları anlatır:

"Pekin merkezî hükümeti, Sin-Kiang [Çin Türkistanı],⁶² Kan-su ve Chàn-si eyaletlerinin yüksek otoritelerinden, bu üç eyalette bulunan Müslümanların faaliyet ve vaziyetleri hakkında malumat talebinde bulunmuştur. Eyalet valileri de bir telgrafla şu cevabı vermişlerdir: Japon gazetelerinin Çin Müslümanlarının Türk hükümetine harp masrafları için 500.000 dolar gönderdikleri haberinin gerçeklerle alakası yoktur. Kaldı ki, Çin müslümanlarının ekseriyeti, Türkiye'nin Avrupa harbine dahil olduğundan haberdar bile değildir. Halen, Çin müslümanları, Türkiye Müslümanları ile hiçbir surette münasebet halinde değildirler ve tarafların birbirleriyle de münasebetleri yoktur. Hal böyle olunca da Çin hükümeti, Japon matbuatını resmen tekzip etti."⁶³

Öte yandan Çin hükümeti tarafından Dunganlar/Döngenler (Çin ırkından Müslümanlar) da tarassut altında tutulmuşlar ve Halife-Sultan'a olan ilgilerini araştırmışlardır. İngiliz otoritelerinin Çinli otorite Chu Taoyin ile yapılan görüşmelere dayanarak hazırladıkları raporda Dunganların bir Osmanlı cihadına dair endişe verici bir tavırlarının görülmediği ve Kaşgar'da Uygur Müslümanlarının, Türk sempatisine rağmen Osmanlı cihadına dâhil olabilecek kuvvette olmadıkları belirtiliyordu. Raporda buna misal olarak yukarıda zikredilen ve ancak Doğu Türkistan'da bulunan Habibzade Ahmed Kemal [İlku] ve Selim Sami'nin [Kuşçubaşı] sınır dışı edilmelerini gösteriliyordu. Chu Taoyin, İstanbul'daki panturanist bir teşkilatın

gibi, Müslümanlar çoğu kez, 1870'te Yakub Han örneğinde olduğu gibi birtakım isyanlar çıkarmışlardır. Çin'de Müslüman gazeteler süratle çıktı. 1917'de ancak 3 gazete mevcutken 1938'de bu miktar 86'ya çıkacaktır. 1938'de Çin hükümetinin aldığı bir kararla bütün Çin üniversitelerinde Arapça ve Farsça mecburi dil haline geldi. Haydar Bammat, **İslamiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri**, Çev. Bahadır Dülger, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1963, s. 457-58. Bammat, Kuzey Kafkasya Cumhuriyetinin eski Hariciye vekilidir. SSCB tarafından işgal edilince Fransa'ya iltica etti.

⁶¹ A. V., "En Chine-Attitude des Musulmans Chinois à l'égard de la Turquie", **RMM**, t. XXX, 1915, s. 403.

⁶² Doğu Türkistan

⁶³ Yusuf Aydın, **a.g.e.**, s. 131-132. Yang-tch'eng Sin-Pao'nun Çince'den Fransızca'ya tercümesinden.

mevcudiyetinden haberdar olduğunu ve bu sebeple Urumçi'deki Türklerin toplanarak sınırdışı edildiklerini söyler.⁶⁴

Almanya'nın 9 Ocak 1917'de başlattığı *amansız denizaltı* savaşları sırasında 17 Şubat'ta *Athos* gemisi batmış ve bu gemideki 800 Çinli gark olmuştu. Çin'de büyük bir infial yaratan bu hadiseden sonra Çin hükümeti, Alman hükümetine çok sert bir nota verdi. 4 Mart'ta Çin hükümeti oy birliğiyle Almanya ile münasbetlerini kesme kararı aldı. Tam da bu sırada enteresan bir hadise cereyan etti: 1913 isyanı lideri ve sabık devlet başkanı Sun Yat Sen, İngiltere başbakanı Lloyd George'a yazdığı mektupta, Çin'in zayıf bir devlet olduğunu, Çin'in Müslümanların dostu olan Almanya'nın düşmanı olan devletlerle ittifak etmesi ve Almanya'ya harp ilan etmesi halinde Çin müslümanlarının isyan edeceğini söylüyor ve Osmanlı Sultanı ile münasbetleri kesmeye cesaret edemediklerini ve Çin'in tarafsız kalmasına destek vermesini istiyordu. Sun Yat Sen, aynı mealde bir mektubu Çin kabine üyelerine de yazdıysa da dinleyen olmadı. Almanya ile diplomatik münasbetler kesilmesi kararı alındı.⁶⁵ Burada enteresan olan, Sun Yat Sen'in Osmanlı Halife-Sultanının Çin Müslümanları üzerindeki nüfuzunu açıkça belirtmesidir. Ancak Halife-Sultanın Çin Müslümanları üzerindeki bir hiç mesabesinde olup Doğu Türkistan Müslümanları üzerinde son derece zayıf bir nüfuzu vardı ve vuku bulan cihat faaliyetleri münferid hadiselerden ibaret idi.

Çin hükümetinin Japon hükümetine verdiği söz konusu tekzip, Çin ırkından olan Müslüman Dunganlara daırdır. Habibzade'nin hatıraları ise Doğu Türkistan Müslüman Türklerine mutedair olup burada birtakım cihat faaliyetlerinin yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Habibzade, Çin hükümetinin Osmanlı cihadına olan hassasiyetini şu şekilde belirtir:

“Şemseddin Damla hz.leri de ihbar edilenlerdendi. Polisin ilk suali: İstanbul'da okumuşsun ve burada (Kaşgar) İstanbullu Habibzade Ahmed Kemal ile temasın olmuş. Muhbirler onu pek fena anlatmışlar. “Osmanlı Hükümetinin ilan ettiği Cihad-ı Ekber'e Kaşgar Türklerinin de katılması” yönünde jurnal etmişler. “Malen ve beden en Türk hükümetine yardımın işbu cihad ilanı dolayısıyla farz-ı ayn olduğuna fetva vermişsin” diye polis suçlamış.”⁶⁶

⁶⁴ Dündar, **a.g.e.**, s. 104-105.

⁶⁵ J. S., “Lettre de Chine-la rupture de la Chine avec l'Allemagne”, **La Croix**, no: 10490, 17 Mai 1917, s. 5. (Şanghay, 20 Mart 1917 tarihli mektup.). 17 Ağustos 1917'de Çin, Almanya ve Avusturya'ya harp ilan edecektir. “La Chine en geurre avec l'Allemagne et l'Autriche”, **L'Action Française**, 17 Août 1917, s. 3.

⁶⁶ Habibzade, **a.g.e.**, s. 77.; *Malen ve Bedenen*'den kasıt Tevbe suresinin 9/41 numaralı ayetidir. Manası: (Ey Mü'minler!) Gerek hafif ve gerek ağırlıklı olarak [savaşa] çıkın, malen ve

Habibzade, mahkemede cereyan eden bir muhakemeyi de şu sözlerle anlatır:

“Damal hz.leri hâkimin önünde diz çöktü. Başı açıktı. (Çin mahkemelerinde ağır suçlular başı açık yargılanır) bana da diz çök dediler. Ben ise; “Ancak Allah huzurunda diz çökerim” dedim. Bana “Sen memlekette ihtilal çıkarıyorsun. Hâlbuki burada ikamet hakkın yok. Halkı böldün. Bizim Türkiye ile siyasi münasebetlerimiz yok. Kaşgar’da duramazsın” dediler. Ben de: “Bunlar mesnetsizdir. Ayrıca Türk-Çin siyasi münasebetleri yoktur ama Çin toprağındaki Türk tebaanın hamisi Almanya’dır. O da Türkiye’nin müttefikidir. Sizin de Almanya ile münasebetiniz vardır. Öyleyse muhafaza altındayım” dedim. Tabii ki dinleyen olmadı. Hapsi boyladık. Ancak daha sonra Alman sefirinin aracılığıyla kurtulduk.”⁶⁷

Habibzade’nin hatıralarından da anladığımız gibi Çin hükümeti Müslümanların faaliyetlerine karşı hassastır. Habibzade, Kaşgar’da Cihad-ı Mukaddes’e katılmanın *farz-ı ayn* olduğu ve her Müslümanın buna mutlaka dâhil olması gerektiği hakkında propaganda yaptığına dair şikâyetlere maruz kalır. Yukarıdaki iane toplama haberleri de Habibzade’nin hatıralarında söz konusu olmuştur:

“Benim Cihâd-ı Mukaddes’e iştirak için Bahaeddin Bey adlı Türk milyonerinin maddi yardımında bulunduğu ve Reis-ül Kudat Hacı İslam’ın da bunu bir fetva ile tasdik ettiğini hükümete bir istida ile şikâyet etmişlerdi. Böylece isyan çıkaracaktık ve ben bunu tahrik ediyordum. Bu arıza Pekin’deki Reis-i Cumhur’a ve Altışehir umum valisine verildi. Bunu Ömer tertip etmişti. Hâlbuki iftiraydı. Bu yüzden de Kaşgar’dan sürüldüm.”⁶⁸

bedenen cihat edin, eğer bilerseniz bu sizin için çok hayırlıdır. Hasan Basri Çantay, **Kur’an-ı Hâkim ve Meal-i Kerim**, C. 1, 11 B., İstanbul, 1980, s. 281. Bizans’a karşı yapılan Tebük gazvesi münasebetiyle nazil olmuştur. Bu husus Osmanlı cihad-ı ekber fetvasının birinci sorusunda cevap olarak işlenmiştir. “Fetouas Excellentes”, **SHAT**, 7 N 2144; “Le sultan proclame la guerre sainte”, **L’Humanité**, no: 2869, 20 Novembre 1914, s. 2/3.

⁶⁷ Habibzade, **a.g.e.**, s. 81-83, 90. Alman sefirinin tavassutuyla kurtulduk bahsinden kasıt şudur: Kaçakçılar ve misyoner faaliyetlerinin ardından, 19. yy.daki Afyon Savaşları’nı müteakip İngiltere, Fransa ve ABD, 1844-1846 yılları arasında Çin’de birtakım imtiyazlar kazanmışlar, akabinde de Tien-Tsin antlaşmasıyla İngiliz ve Fransız diplomatlarına birtakım *exteriorial* : *Haric ez memleket* imtiyazlar tanınmıştı. Julien Despréaux, “La Chine”, **L’Europe Nouvelle**, no: 30, 3 Août 1918, s. 1407. Almanların da Çin’e dâhil olmasıyla aynı imtiyazlardan faydalandığı anlaşılmaktadır. Bu hususta bkz. J. S., “Lettre de Chine”, **La Croix**, no: 10174, 7 mai 1916, s. 3/1.

⁶⁸ Habibzade, **a.g.e.**, s. 165-66.

Alman Propagandası ve Doğu Türkistan

Sanayi ihtilalini tamamlayan Almanya, Uzakdoğu'da Çin'i sömürmekte olan İngiltere, ABD, Rusya ve Japonya için mühim bir rakip olmuş ve kayda değer yatırımlar yapmıştı. Almanların Çin politikası, bütün Asya'yı ilgilendiriyordu ve hatta şu endişe de vardı : Almanlar, Chan-tong'dan Kansu'ya ilerleyeceklerdi; burası yoğun bir müslüman nüfusu barındırıyordu. Bu sıralarda Almanya'nın İslam dünyasında da hayli nüfûzu vardı ve Kansu'dan Chan-tong'a kadar olan Alman nüfûz mesahası, Çin Türkistanı'na kadar uzatılacak ve buradan da Orta Asya'ya bağlanılacaktı. Almanya Çin'in tamamında diğer emperyalist devletlerin hepsinden ilerdeydi.⁶⁹ Almanlar ayrıca gerçekleştirdikleri muazzam demiryolları ile Uzakdoğu'yu Orta Asya'ya bağlamışlardı. Bu rakipleri olan diğer devletler için korkutucu bir gelişmeydi. Almanların hedefi, buradaki Müslümanları nüfûzları altına almaktı. Nitekim büyük harp patladığında Almanlar bu demiryollarını askerî maksatlarla kullanacaklar, Japon ordusu da bu demiryolunu işgal edecektir.⁷⁰

Almanya, Fransız Hindistanı (Indochine) Müslümanlarını, Malakka (Cava, Borneo, Sumatra), Siyam (Tayland) ve Çin Müslümanlarını davasına kazandırmaya çalışıyordu. Zaten Almanya, İslami karakterli Malakka, Cava ve Felemenk Hindistanı (Endonezya) isyanlarını hep desteklemişti. Bunun için Almanya metodik ve tükenmez bir enerji ile harbin başından beri propaganda ile uğraşıyordu. Onun İslam politikası, Sarı ırk veya Siyah ırk politikası hep aynı olmuştu.⁷¹

Bu maksatla Von Oppenheim başkanlığındaki Tercüme Bürosu'nun yayınlarını dağıtmak üzere bir postahane kuruldu. Her taraftaki müslümanlara dağıtılan çeşitli dillerdeki propaganda broşürleri için zaman ve para masrafları büyük yekun tuttu. 1916 senesi ortalarında, gayri resmi rakamlara göre Çin dahil olmak üzere 72 bölgeye gönderildi.⁷²

Büyük harp başladığında, Almanlar, Çin'de *Peking Gazette* isimli bir propaganda gazetesi ile propaganda faaliyetlerine hız veriyorlardı.⁷³ Almanların, Fez'den Java'ya, Kazan'dan Darfur'a, her tarafa gönderdikleri

⁶⁹ Marcel Granet et Henri Bonnet, "Les Problèmes du Pacifique", **Un Siècle et Demie d'Histoire**, t. III, Editorial Argenton, Société Anonyme d'édition, Strasbourg, 1931, s. 621-624.

⁷⁰ J. M. Vidou, "Le Japon et la Question Chinoise", **L'Europe Nouvelle**, no: 26, 28 Juin 1919, s. 1217.

⁷¹ "La Propagande Allemande", **L'Asie Française**, no: 169, Avril-Juin 1917, s. 76 vd.

⁷² Landau, **Pan-İslam Politikaları**, s. 133.

⁷³ J. S., "Lettre de Chine", **La Croix**, no: 10376, 4 Janvier 1917, s. 5/1.

binlerce ve binlerce broşür söz konusuydu. Broşürler Arapça, Türkçe, Farsça, muhtelif on şark dili, Çince olarak yazılmış ve adeta İslam âlemini istila edecek yoğunlukta dağıtılmıştı. Broşürlerle Şark'ın antik dinî taassup ve nefretinin modern Alman nefretinin hizmetine kazanılması hedefleniyordu.⁷⁴

L'Asie Française tarafından teferruatıyla ele alınan Alman propaganda risalelerinin, bizi ilgilendiren kısmı aşağıdaki şekliyle tasnif ediliyordu: Bütün İslam âlemine yönelen propaganda broşürleri; Uzak-Doğuluları İslam'a ve Alman davasına kazanmak için Uzak-Doğululara hitap eden risaleler; Avrupa ve Asya Türklerine yönelik Osmanlı Türkçesi ile yazılmış risaleler; İran'a Farsça, Uzak Doğu Müslümanlarına ve Çinlilere hitaben Çince risaleler.⁷⁵

Almanların Çin Müslümanlarına yönelik Çince propaganda malzemelerinin tasnifi ve propaganda mevzuları aşağıdaki gibidir:

1-*Ngeou tcheou tchan yi ta che ki*: Avrupa savaşının temel olaylarının hikayesi ve Alman zaferleri.

2-*Che siu to tsan ma tchang louen kiun che chang tche isin hui*: Bir önceki broşürün devamı. Alman şansölyesinin savaş ve askerî meselelerle ilgili konuşması ve Alman zaferleri.

3-*To kouo king tsi yu tchan tcheng tche kouan hi*: Almanya'nın ileri iktisadî hayatı.

4-*Hie houo Pao*: Çin'de bulunan çok sayıda Alman firmaları.⁷⁶

Bu propaganda malzemeleri sandıklar içerisinde Hollanda üzerinden, balyalarla İspanyol bandıralı gemilerle Malaya devletleri, Filipinler ve Siyam'a gönderildi. Buralara gelen propaganda malzemeleri Çin ve Türkistan'a iletiliyordu.⁷⁷ 1915 senesinde Siyam'da (Bangkok'ta) Alman propaganda broşürleri ile dolu yüzlerce sandık müsadere edilmişti.⁷⁸

Harbin ortalarına doğru, İran'ın güneyinde birçok Alman ajan gurupları görülmüş ve bunlardan iki gurup ajan Afganistan'ın Güney-Doğu

⁷⁴ M.-Y. Bitar, "Le Califat et la Guerre", *Mercure de France*, 16.10.1916, s. 646. ; Bu hususta bkz. Edmond Doutté, "Les Alliés et l'Islam", *Le Matin*, no : 11802, 20 juin 1916, Baş Makale. ; Ayrıca bkz.: "Une ligue Panislamique à Constantinople", *Correspondance d'Orient*, 16 Novembre 1913, s. 465.

⁷⁵ Teferruat: Yusuf Aydın, *a.g.t.*, s. 153 vd.

⁷⁶ Geniş bilgi ve propaganda broşürleri listesinin tamamı için bkz. Aydın, *a.g.e.*, Ek: 13, s. 629.

⁷⁷ "La Propagande Allemande", *Asie Française*, no: 169, Avril-Juin 1917, s. 80.

⁷⁸ **SHAT**, 7 N 2104. Télégramme du résident Français à Bangkok, le 23 Décembre 1914.

sınırlarında tespit edilmişlerdi. Ajanlar, Alman imparatorunun Osmanlı cihadına katılmasını salık veren mektupla birlikte İran üzerinden Afganistan'a girmişler⁷⁹ ve İtilaf devletlerinde Afgan Şahı'nı Alman tarafına kazanmağa çalışıyorlardı. Bu da İtilaf devletlerinde mühim endişe kaynağı oluyordu ve Afgan Şahı'nın Osmanlı cihadına katılacağına dair endişeleri vardı ve Doğu Hindistan'dan çok Rusya'ya saldırmasından endişe ediliyordu.⁸⁰ Bu endişe Afgan Şahı'nın sünni olmasından kaynaklanıyordu. Bu sırada emirin düzensiz askerleri hariç, 80.000 düzenli askeri mevcuttu.⁸¹ Ancak netice öyle olmadı. Afgan uleması emire, Osmanlı cihadının dinî bir tarafının olmadığını ve bu harbe kesinlikle katılmaması görüşünü bildirmişlerdi. Emir Habibullah da, kesin bir tarafsızlık politikası güdüyordu.⁸² Az yukarıda bahsedilen Alman ajanlarının (Niedermeier ve iyi farsça bilen Hentig), Afgan emiri Habibullah'ı cihat davasına kazandırmak için yanlarında emiri etkilemek için Hindistan ihtilalcilerinden Raca Mahendra Pratap ve Bereketullah da vardı. Ancak Afgan emirinin cihada katılmak gibi bir niyeti hiç yoktu. Afgan emiri tarafından takriben 10 ay oyalandıktan sonra ajanlar, Kabil'de durmanın vakit israfı olduğunu anlamışlardı. Bu iki Alman 21 Mayıs 1916'da Kabil'den çıktılar. Niedermayer İran'a, Hentig de daha önceden diplomat olduğu Çin'e gitti. Hentig'in maksadı Çin üzerinden İngiliz ve Ruslara zarar vermektir. Doğu Türkistan'da propagandaya başladı. Yasa dışı yollardan silah satın aldı. Kaşgar'daki Rus ve İngiliz konsoloslukları durumdan haberdar oldular. Telaşla Çin hükümetinden Hentig'in tevkifini istediler. Kaşgar valisi Hentig'i ikaz ettiyse de fayda etmedi ve İngiliz konsolosluğuna saldırmak üzereyken vali tarafından tutuklandı, Pekin'e gönderildi, buradan da ABD ve İsveç üzerinden Almanya'ya döndü. Niedermeier de Eylül 1916'da Türkiye'ye geldi. Buradan da Almanya'ya "dön" emrini aldı. Bizzat Kayser tarafından bir kahraman gibi karşılandı.⁸³

Sonuç

Almanların tahrikiyle ilan edilen Cihad-ı Ekber'in Çin Müslümanları arasında etkisi hemen hiç mesabesindeyken Doğu Türkistan Müslümanları

⁷⁹ MAE, Vol. 1678, Guerre 1914-1918, Panislamisme. K. 102:6. Paris, le 10 Avril 1916. Questions Musulmans.

⁸⁰ MAE, Vol. 1678, Guerre 1914-1918, Panislamisme. K. 102:6. Paris, le 4 Avril 1916. Questions Musulmans. Habibullah Han, 1904'ten itibaren Şah unvanını kullanıyordu. Bunu 12 Aralık 1904'te İngilizlerle yaptığı antlaşmayla kabul ettirmişti. Mehmet Saray, **Dünden Bugüne Afganistan**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 125.

⁸¹ SHAT, 7 N 2081. Paris, le 4 Avril 1916, Renseignements sur les Questions Musulmans.

⁸² Kalküta'da çıkan 7 Aralık 1914 tarihli **Habl oul Matin**'den [Hablül Metin] naklen RMM, 1915, Vol. XXX, s. 159.

⁸³ Hopkirk, a.g.e., s. 270-75. Hentig, 1984'te 97 yaşında öldü.

arasındaki yansımaları hayli zayıf oldu. II. Abdülhamid'in tatbik ettiği Panislamist (İttihad-ı İslam) politikasından hayli farklı bir politika izleyen İttihatçıların Panturanist ve Panislamist politikasıyla birlikte melez bir cihat ortaya çıktı. Berlin'de Wilhelm Strasse'de hazırlanan ve İstanbul'da ilan edilen ve *Made in Germany*⁸⁴ olan bu cihadın eski kudretini kaybetmiş Osmanlı Devleti'nin kendi içerisinde bile başarısız iken Çin'de ve Doğu Türkistan'da kitleleri tahrik kabiliyetinden mahrum olması tabii idi. Osmanlı hükümetinin tüm gayretlerine ve Alman propagandasına rağmen ilan edilen cihadın Çin ırkından olan Müslümanlar (Dunganlar/Döngenler) arasında bir etkisi olmadı, mühim bir kısmı da Osmanlı cihadından haberdar değildi. Doğu Türkistan Müslümanları arasında görülen münferit ve oldukça zayıf cihat faaliyetleri ora Müslümanlarını tahrik edebilecek seviyede olmadı. Almanya, casusları vasıtasıyla Afganistan üzerinden Doğu Türkistan'a sızmışlarsa da bir başarı elde edemediler.

Bundan sonra Doğu Türkistan'da bir takım isyanlar olacaktır. 1931'de başlayacak olan isyan halkın hazırlıksız oluşundan yayılamayacak ve sönecektir. 1933'te Turfan'da da bir isyan olacak ve bu da başarısız olacaktır. Bu isyan SSCB sınırlarına kadar yayılınca Çin-Rus işbirliğine yol açacaktır. 1933'te Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ilan edildi. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin anayasasınının 1. maddesi Şeriat esaslarına ve Kuran'ın talimatlarına dayanıyordu. 2. maddesine göre devlet başkanı Emir-ül müminin idi. 8. madde, Din ve Adalet bakanlığı kuruluşunu amirdi ve Adalet bakanlığı Şeyhülislam hükmündeydi.

Ancak bu sırada dikkati çeken husus, Çinli Müslümanlarla (Dunganlar/Döngenler) Doğu Türkistan Müslümanlarının birbirleriyle çarpışmalarıdır. 1931 tarihli Çin-SSCB antlaşması gereği Dunganlar, 1934'te Ruslarla birleşip Doğu Türkistan'ın Müslüman ordusunu bozguna uğrattı ve hükümet, Kaşgar'dan Yeni Hisar'a kaçtı. 12 Temmuz 1946 tarihli Doğu-Türkistan-Çin antlaşmasıyla Doğu Türkistan Çin'e bağlandı. 30 Eylül 1955'te Sing-Kiang Uygur Muhtar bölgesi ilan edildi.⁸⁵

Abdülhamid'in ikinci çocuğu ve ilk oğlu olan Mehmet Selim Efendi'nin (İstanbul 1870- Lübnan 1937) oğlu Abdülkerim Efendi (İstanbul 1906-Nev-York 1935'te intihar) İstanbul'da askeri tahsil görmüş bir Osmanlı subayı idi. Cumhuriyet'in ilanı üzerine hanedan tarihinde benzeri olmayan bir teşebbüse geçerek Doğu Türkistan'da müstakil bir Türk devleti kurmağa çalıştı. Muvaffakiyetsizliğe uğrayıp Amerika yoluyla dönerek New-York'ta

⁸⁴ Geniş bilgi: Snouck Hurgronje, **The Holy War "Made in Germany"**, New York-London, The Knickerbocker Press, 1915.

⁸⁵ Geniş bilgi: Hayit, **a.g.e.**, s. 307-366.

misafir bulunduğu otelde 3 Ağustos 1935'te intihar etti, zayıf bir ihtimalle suikasta uğradı.⁸⁶

Bundan sonra Doğu Türkistan Müslümanları, Rusya Türklerine nispeten çok daha zor şartlarda hayatlarını idame edeceklerdir. Bu hususta altından kalkılamayacak kadar haber mevcuttur; sadece bir haberle yetinelim:

“Kur'an-ı Kerim'i ve Riyâz-us Sâlihîn'i Uygur Türkçesine ilk çeviren Şeyh Muhammed Salih Hacım Çin'de şehit edildi. Çin Halk Cumhuriyeti yönetimi altındaki Uygur Özerk Bölgesi'nin (Doğu Türkistan) ileri gelen ilahiyatçılardan ve tefsircilerinden olan Muhammed Salih Hacım uzun süredir Çin tarafından hapisanede tutuluyordu. Çin yönetimi tarafından hapiste tutulan âlim Muhammed Salih, 24 Ocak 2018 günü şehit edildi. Naaşı teslim edilen Salih'in, cenaze töreninde ağlayanların da tutuklandığı belirtildi.”⁸⁷

KAYNAKÇA

Arşivler

Ministère des Affaires Étrangères (MAE).

MAE. Vol. 896.

MAE. Vol. 1678.

Archives Historiques de L'armée de Terre (SHAT).

SHAT, 7 N 723.

SHAT, 7 N 2103.

SHAT, 7 N 2104.

SHAT. 7 N 2081.

SHAT, 7 N 2144.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA. DH.MUİ. Dosya no: 93, Gömlek no: 43, 06 Ca 1338.

BOA. Maliye: 72767.

⁸⁶ Ayşe Osmanoğlu, **Babam Abdülhamid**, İstanbul, Güven Basım ve Yayınevi, 1960, s. 240.

⁸⁷ **Timeturk**, 29.01.2018.

BOA. BEO. DOSYA NO: 971, Gömlek no: 72767, 29 M 1315.

Telif Eserler

- Adil Hikmet Bey, **Asya'da Beş Türk**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.
- Alptekin, İsa Yusuf, **Doğu Türkistan Davası**, Seha Yayınları, 2. B., İstanbul, 1992.
- Arif Cemil, **I. Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa**, Arba Yayınlar, İstanbul, 1997.
- Bammat, Haydar, **İslamiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri**, Çev. Bahadır Dülger, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1963.
- Banarlı, Nihat Sami, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Barthold, V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, Yay. Haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yay., 1. Baskı, Ankara, 2004.
- Bernard, P., F. Redan, **Histoire de la France**, Paris, 1945.
- Cahun, Léon, **Introduction à l'Histoire de l'Asie Central, du Commencement à 1405**, Paris, 1896.
- Çantay, Hasan Basri, **Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim**, C. 1., 11. Baskı, İstanbul, 1980.
- Dündar, Ali Merthan, **Panislamizmden Büyük Asyacılığa**, Ötüken Yay., İstanbul, 2006.
- Eraslan, Cezmi, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1992.
- Habibzade Ahmed Kemal, **Çin-Türkistan Hatıraları**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1996.
- Halil Paşa, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, Haz. Taylan Sorgun, 7 Gün Yayınları, İstanbul, 1972.
- Hayit, Baymirza, **Türkistan: Rusya ile Çin Arasında**, Otağ Yayınları, Çev. Abdulkadir Sadak, Y.Y., 1975.
- Hopkirk, Peter, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, Çev. Mehmet Harmancı, Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, İstanbul, 1995.
- Hurgronje, Snouck, **The Holy War "Made in Germany"**, New York-London, The Knickerbocker Press, 1915.
- Hülagü, Metin, **Pan-islamist Faaliyetler**, Boğaziçi Yayınları, Bayrak Matbaası, İstanbul, 1994.
- Ilgar, İhsan, **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988.

- Köroğlu, Erol, **Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004
- Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, TTK, Yay., 2. B., Ankara, 1987.
- Kuşçubaşı, Eşref, **Hayber’de Türk Cengi: Teşkiât-ı Mahsusa Arabistan, Sina ve Kuzey Afrika Müdürü Eşref Bey’in Hayber Anıları**, Yay. Haz. Philip H. Stoddard-H. Basri Danışman Arba yayınları, İstanbul, 1997.
- Landau, Jacob M., **Pan-İslam Politikaları, İdeoloji ve Örgütlenme**, Çev. Nigar Bulut, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.
- _____, **Pantürkizm**, Çev. Mesut Akın, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999.
- Lévy, Roger, **La Révolte de l’Asie**, Paris, P.U.F., Paris, Que Sais-Je?, 1965.
- Mardin, Şerif, **Türkiye’de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995
- Ortaylı, İlber, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, Ankara, 1981.
- Özcan, Azmi, **Panislamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere 1877-1914**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Sadi, **Gülistan**, (Çev. Kilisli Rifat), Ahmet Halid Yaşaroğlu Kitapçılık, İstanbul, 1956.
- Saray, Mehmet, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi**, Aygan Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- Saray, Mehmet, **Dünden Bugüne Afganistan**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1981.
- Sırma, İhsan Süreyya, **Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti**, İstanbul, 1985.
- _____, **Çin Müslümanları ve Çin’e Seyahat**, İstanbul, 2008.
- Soo Lee, Hee, **İslam-Türk Kültürünün Uzak-Doğu’ya Yayılması**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1988.
- Sultan Abdülhamid, **Siyasî Hatırâtım**, İstanbul, 1974.
- Stoddard, Philip H., **Teşkilat-ı Mahsusa**, Çev. Tansel Demirel, 3. Baskı, Arma Yayınları, İstanbul, 2003.
- Türklük Mücahidi İsa Yusuf**, (Haz.lar: Altan Deliorman, Abdülkadir Donuk, İsa Kocakaplan), İstanbul, 1991.

Makaleler

- A.V., “*En Chine-Attitude des Musulmans chinois à l’égard de la Turquie*”, **Revue du Monde Musulman**, t. XXX, 1915.
- Aydın, Yusuf, “1. Dünya Savaşında Çin-Alman Faaliyetleri”, **OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, C.16, Sayı: 32, 2020.

- Aydın, Yusuf, “*I. Dünya Savaşında Hindistan’da Türk-Alman Faaliyetleri*”, **Yeni Türkiye**, sayı: 83, Ankara, 2016.
- Bekin, Ahmet Rıza, “*Yakup Bey Zamanında Doğu Türkistan’ın Dış İlişkileri*”, **AÜDTCF Doğu Dilleri**, C.II. Sayı: 1. Ankara, 197.
- _____, “*Yakup Bey’in Doğu Türkistan’ı Egemenliği Altına Alması*”, **AÜDTCF Doğu Dilleri**, c. II. Sayı: 2. Ankara, 1971;
- _____, “*Yakup Bey’den Önce Doğu Türkistan’daki Ayaklanmalar*”, **AÜDTCF Doğu Dilleri**, C. II. Sayı: 4. Ankara, 1981.
- _____, “*Sultan Abdülhamid’e Sunulan Doğu Türkistan ile İlgili Bir Rapor*”, **AÜDTCF Doğu Dilleri**, C. II. Sayı: 4, Ankara, 1983.
- Bitar, M.-Y., “*Le Califat et la Guerre*”, **Mercure de France**, 16.10.1916.
- Blanc, Edouard, “*Notes de Voyage en Asie Centrale, le Turkestan Russe*”, **Revue des Deux Mondes**, t. CXXVII, 1895.
- Dietz, Jean, “*Le Pantouranisme et l’Histoire*”, **L’Asie Française**, no: 174, Octobre 1918-Janvier 1919.
- Gönder, Çağatay, “*Kaşgar Emirliğinin Türkiye’ye Tabiiyeti*”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Yıl : 2016/2, Cilt : 15, Sayı : 30.
- Hee-Soo, Lee, Cemil, “*Çin*”, **DİA**, C. 8, İstanbul, 1993.
- Hitchins, Keith, “*Kaşgar*”, **DİA**, C. 25, Ankara, 2002.
- Despreaux, Julien, “*La Chine*”, **L’Europe Nouvelle**, no: 30, 3 Août 1918.
- Doutté, Edmond, “*Les Alliés et l’Islam*”, **Le Matin**, no : 11802, 20 Juin 1916, Baş Makale.
- Granet, Marcel et Henri Bonnet, “*Les Problèmes du Pacifique*”, **Un Siècle et Demie d’Histoire**, t. III, Editorial Argenter, Société Anonyme d’édition, Strasbourg, 1931.
- “*İmtiyazat*”, **Encyclopédie de l’Islam**, t. III, Pays-Bas, 1971.
- J. S., “*Lettre de Chine*”, **La Croix**, no: 10174, 7 Mai 1916.
- J. S., “*Lettre de Chine*”, **La Croix**, no: 10376, 4 Janvier 1917.
- J. S., “*Lettre de Chine-la rupture de la Chine avec l’Allemagne*”, **La Croix**, no: 10490, 17 Mai 1917.
- Kara, Mustafa, “*Yakub Han Kaşgarî*”, **DİA**, C. 43, İstanbul, 2013.
- “*Kaşgar*”, **Türk Ansiklopedisi**, C. 21, Ankara, 1974.
- Ömer Seyfeddin, “*Kaşgar*”, **Tanin**, no: 2401, 24 Ağustos 1915.

Pinon, René, « *La liquidation de l'Empire Ottoman* », **Revue des Deux Mondes**, t. LIII, 1919.

Sırma, İhsan Süreyya, “*Pekin Hamidiye Üniversitesi*”, **İslami İlimler Fakültesi Tayyib Oku Armağanı**, Ankara, 1978.

Vidou, J. M., “*Le Japon et la Question Chinoise*”, **L'Europe Nouvelle**, no: 26, 28 Juin 1919.

Yücel Yiğit, “*The Teşkilat-ı Mahsusa and World War I*”, **Middle East Critique**, Vol. 23, 2014, s. 157-174;

Yücel Yiğit, “*Teşkilat-ı Mahsusa'nın Anatomisi*”, **Güvenlik Çalışmaları Dergisi**, C. 17, S. 1, Ankara, 2015, s. 69-89.

Sürelî Yayınlar

L'Action Française

L'Asie Française

Correspondance d'Orient

La Croix

L'Europe Nouvelle

L'Humanité

Le Matin

Mercure de France

Revue des Deux Mondes

Revue du Monde Musulman

Tanin

Tezler

Aydın, Yusuf, **Birinci Dünya Savaşı'nda Cihat İlanı ve Orta Doğu**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü. Danışman: Prof. Dr. Hakan Uzun, Ankara, 2015.

İnternet Kaynakları

Timeturk, 29.01.2018.

ATATÜRK ULUSLARARASI BARIŞ ÖDÜLÜ

Rıdvan BAL*

ÖZ

Savaşların neden olduğu yıkım, bölgesel ya da küresel ölçekte kalıcı bir barışın mümkün olup olamayacağı konusunu hemen her devirde gündemde tutmuştur. Barışın sağlanması konusunda önemli girişimlerde bulunan ve değerli fikirler üreten kişi ve örgütler dikkatle izlenerek çeşitli oluşumlar tarafından desteklenmiştir. Bu çalışmanın amacı, barış girişimlerine uluslararası düzeyde destek yöntemlerinden biri olan ödülleri gündeme getirmek ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucusu adına hayata geçirilmiş bir devlet ödülünün durumunu değerlendirmektir. Çalışmanın araştırma yöntemini, Türk Devrim Tarihinin dönemsel kaynakları, yasal mevzuat ve konu ile ilgili basın haberlerinin incelenmesi oluşturmuştur.

Mustafa Kemal Atatürk'ün savaşın hemen her çeşidine katılmış, gazilikle onurlanmış ve mareşal rütbesine ulaşmış eski bir asker olması, onun barış kavramına verdiği değer ve önemi daha anlamlı kılmıştır. "Yurtta Barış, Dünyada Barış" ilkesi doğrultusunda, dünya barışına katkı sağladığı değerlendirilen gerçek ve tüzel kişilerin ödüllendirilmesi düşüncesi, bu bakış açısının bir yansımasıdır. Bu düşünceyle hayata geçirilen Atatürk Uluslararası Barış Ödülü, Türkiye Cumhuriyeti'nin bir devlet ödülü olarak ilk kez 1986 yılında verilmiş, bazı yıllar ödüle uygun kişi bulunamadığı ve mevzuat gerekçesiyle verilmemiş ve en son 2000 yılında sahibini bulmuştur. Atatürk'ü anmak üzere düzenlenmiş ödül başlangıcından itibaren tartışmaların da gölgesinde kalmıştır. Yakın geçmişte yapılan hukuki düzenlemelere rağmen 2020 yılında da ödül verilmemiş olup gelecek beş yıl da verilemeyecektir.

* Dr., Araştırmacı, ridvanbal198413@gmail.com, (ORCID: 0000-0002-3834-7304).

Anahtar Kelimeler: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Uluslararası Barış Ödülü, Elefterios Venizelos, Mustafa Kemal Atatürk, Nelson Mandela, Uluslararası Barış Ödülleri, Yurtta Barış Dünyada Barış.

ATATURK INTERNATIONAL PEACE PRIZE

ABSTRACT

The destruction caused by wars has kept the issue of whether permanent peace is possible or not on regional-global scale throughout the history. Individuals and organizations that made important efforts for the sake of peace and produced valuable ideas for peace are carefully monitored and supported by various organizations. The aim of this study is to bring up the international peace prizes and to assess a state prize delivered in the name of the founder of Turkish Republic. The research methodology of this study includes going through periodical publications about Turkish History of Revolution, legal regulations and some newspapers.

The fact that Mustafa Kemal Ataturk was a soldier who participated in almost all kinds of war, was honored with veteran and reached the rank of marshal, made the value and importance given to the concept of peace more meaningful. The idea of rewarding real and legal people who are considered to contribute to world peace in line with the principle quotation of "Peace at Home, Peace in the World" is a reflection of this perspective. Ataturk International Peace Prize which was effectuated with this thought as a state prize, was first delivered in 1986. In some years it was not delivered and the last prize was given in 2000. Atatürk International Peace Prize which was designed to commemorate Ataturk, has been overshadowed by discussions since its beginning. Despite some changes made in legal regulations in the recent past, the prize was not given in 2020 and it will not be given in the following five years.

Keywords: Ataturk International Peace Prize, Ataturk Supreme Council for Culture Language and History, Elefterios Venizelos, International Peace Prizes, Mustafa Kemal Ataturk, Nelson Mandela, Peace At Home Peace In The World.

Extended Abstract

The word *peace* is generally defined as “freedom from war and violence, absence of violence, live together happily, a state of security or order within a community provided for by law or custom” in dictionaries. All over the world individuals and organizations that made important efforts towards peace are carefully monitored and supported by people, societies and various organizations. One of the most well known of these supports is the international peace prizes that was organized in the name of the ones who are believed to achieve important activities. In this article, it is aimed to

bring up international peace prizes and to assess the state prize delivered in the name of Mustafa Kemal Atatürk, the founder of Turkish Republic.

There are many peace prizes today supported by various states, organizations, religious associations, foundations, etc. Some of these are The Nobel Peace Prize, The Jawaharlal Nehru Prize for International Understanding, The United Nations Peace Medal, The Indira Gandhi Peace, Disarmament and Development Prize, Community of Christ International Peace Prize, The Otto Hahn Medal, The Confucius Peace Prize and Atatürk International Peace Prize.

Mustafa Kemal Atatürk, the founder of Turkish Republic and her First President, was an Ottoman General. He had to serve in unfavorable conditions which full of tension, conflict and wars from the beginning of his military career due to the developments in the collapse years of the Ottoman Empire. As a prominent figure of Turkish War of Independence, he defeated the invaders of Anatolia and led Turkish nation to full independence, established a new state -the Republic of Turkey- in 1923, which is truly representative of the nation's will. Although he was a commander who fought on various fronts for many years, he gave priority to peace in all internal and international relations. After gaining independence, Turkey's fundamental principle in foreign policy was declared as peace in all respects and this declaration found its best expression in Atatürk's statement of "*Peace at home, peace in the world*".

It is remarkable that Greece, which was an invader in Anatolia for more than three years, nominated Atatürk for the Nobel Peace Prize with the signature of the Prime Minister Eleftherios Venizelos. In a similar way, a decision taken by UNESCO in its General Assembly dated 27 November 1978 is also noticeable. Due to the fact that 1981 was the centenary of Atatürk's birthday, UNESCO declared the same year as the "World Atatürk Year" by accepting that he was an extraordinary reformer in all fields which UNESCO interested in. In the same year the Turkish Government organized various commemoration programs and scientific studies about Atatürk in Turkey. A new institution was established to scientifically investigate, diffuse and publish Atatürkist ideas, concepts and doctrine two years later, named Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History. "Atatürk International Peace Prize" was created by this council as a state prize and recent principles are as follows:

* The candidates are required to have served the promotion of world peace, international friendship and goodwill in line with Atatürk's principle "Peace at Home, Peace in the World."

* In designating the owner of the Peace Prize, no one shall be discriminated against on the basis of race, language, color, gender, nationality or other reasons.

Laureates of the Ataturk International Peace Prize Since 1986: Joseph Luns, The 5th Secretary General of the NATO (1986) - Richard von Weizsäcker, The 6th President of Germany (1987) - Takahito Mikasa, Japanese Prince (1989) - Kenan Evren, The 7th President of Turkey (1990) - Nelson Mandela, The first selected black President of South Africa (he has not accepted the prize) (1992) - Turkish Red Crescent Organization (1995) - UNICEF (1996) - Turkish Peace Keeping Force in Bosnia and Herzegovina (1997) - Prof. Bernard Lewis, a researcher at the Princeton University (1998) - Heydar Aliyev, The 3rd President of Azerbaijan (1999) - Rauf Denktaş, The 1st President of the Turkish Republic of Northern Cyprus (2000). No prize delivered after 2000.

The Ataturk International Peace Prize that is designed to commemorate Ataturk, has been overshadowed by discussions since its start. Despite some changes in legal regulations made in the years 2005, 2011 and 2013, the prize was not given in 2020 and it will not be given in the following five years. The Republic of Turkey is able to make rapid changes and arrangements on much more strategic and special issues. But it is sad that the problem with this prize, which has been planned as a State Prize, has not been solved for more than 20 years. The fact that the prize continues to exist as a globally respected, effective and encouraging one is an indication of the continuity principle of the state as well as expressing respect for the memory of Ataturk.

Giriş

Türkçe sözlükte barış; savaşın sona erdiğinin bir antlaşmayla belirtilmesi, bundan sonra ortaya çıkan sakin süreç, karşılıklı anlayış ve hoşgörü ortamı olarak açıklanmaktadır.¹ Bölgesel ya da küresel ölçekte yaşanan olumsuz gelişmeler, insanlığın barışa olan özlemini ve barışı sağlama isteğini her geçen gün artırmaktadır. Ne var ki barışın sağlanması sadece diplomatik yollarla elde edilebilecek bir süreç değildir. Uluslararası ve ikili ilişkilerde yaşanan askerî, ekonomik ve sosyolojik sorunların giderilmesine yönelik çalışmalar, küresel barış idealine katkı sağlayacak önemli girişimlerdir. Hemen her dönem bu konuda çeşitli girişimler ortaya konmuş olmasına rağmen bilimsel ve akademik olarak özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra hayata geçirilen barış ve barışı koruma çalışmaları

¹ Türk Dil Kurumu, **Okul Sözlüğü**, İkinci Basım, Haz. İsmail Parlatır vd., Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 2000, s. 121.

dikkat çekicidir. Kalıcı barışın sağlanması ve sürdürülebilmesi, savaşın gerekçesi olmuş olay ve nedenlerin ortadan kaldırılmasıyla mümkün olacaktır.

Kişisel, ulusal ya da küresel bazda gerçekleştirilebilecek bu girişimleri destekleyecek konuların başında barışa inanmış, devletler arasında iyi niyet ve dostluğun sağlanması için düşünce ve eylemlerde öncülük yapmış kişilerin anılması gelmelidir. Toplumlararası iletişim olanaklarının ve teknolojinin gelişmesine paralel olarak bu konudaki çalışmalar artmış, devletler ya da kurumlar tarafından çeşitli düzenlemeler ortaya çıkmıştır. Bu düzenlemeler arasında en bilinenlerden biri dünya barışına katkı sağladığı düşünülen kişiler adına düzenlenmiş uluslararası barış ödülleridir. Bu ödüller barış konusunda dikkate değer fikirler üreten, çalışmalar yapan gerçek ya da tüzel kişileri isteklendirirken, adına ödül konmuş kişilerin adının yaşatılmasını sağlayacaktır.

Hayata geçirildikten sonra etkinliğini kaybetmiş bazı ödüller olsa da ilk döneminden itibaren aksatılmadan yürütülen ve uluslararası tanınırlığa ulaşmış barış ödülleri vardır. Bunlardan akla ilk gelen ödül Nobel Barış Ödülüdür. 1833-1896 yılları arasında yaşamış İsveçli bir kimyacı olan Alfred Nobel, patlayıcı maddeler üzerinde yaptığı çalışmalar sonucu dinamit barutunu bularak yıkım gücü çok fazla olan bir icat gerçekleştirmiştir. Sentetik bir element olan Nobelyum da bu kimyacının adından esinlenerek kaydedilmiştir. Yaşadıklarından duyduğu rahatsızlık dolayısıyla barış çalışmalarını desteklemek amacıyla ölümünden sonra bir barış ödülü verilmesini istemiştir. Vasiyetinde orduların azaltılması ya da tamamen kaldırılması, uluslararası birlik ve beraberliğin geliştirilmesi, barış çalışmalarında bulunan kişi ya da kişilerin ödüllendirilmesi istekleri yer almıştır. Bu doğrultuda oluşturulan Nobel Barış Ödülü, Norveç Parlamentosu (*Stortinget*) tarafından belirlenen bir komite tarafından Oslo'da verilmektedir.² 1901 yılından beri yüz bir defa verilen Nobel Barış Ödülü, yüz yedi kişi ve yirmi sekiz örgüte sunulmuş olup 2020 yılı ödülü Dünya Gıda Programına açlıkla mücadele ve çatışma bölgelerinde barışın sağlanmasına yönelik girişimleri nedeniyle verilmiştir. 1973 yılı Nobel Barış Ödülüne ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger ile birlikte layık görülen Kuzey Vietnamlı lider Le Duc Tho, Vietnam'da sağlanan ateşkesin yürürlüğe girmemesi ve Hanoi'nin bombalanmasını protesto ederek ödül almayı reddetmiştir. Dikkat çeken diğer bir ödül sahibi ise henüz göreve

² Nazire Yudar, **Nobel Barış Ödülü: Dünya Barışı ve Teorik Yaklaşımlar**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2020, s. 29, 30.

başlamamış olmasına rağmen, uluslararası diplomasideki güçlü girişimleri ve insanlar arasındaki ilişkileri güçlendirmeye yönelik çalışmaları ile 2009'da ödüle layık görülen 44. ABD Başkanı Barack Obama olmuştur.³

Nobel Barış Ödülü kadar tanınmış ve köklü olmasa da günümüzde çeşitli devlet, örgüt, dini dernek, vakıf vb. oluşumların desteği ile yürürlükte bulunan çok sayıda barış ödülü vardır. Bunlardan bazıları:

- Jawaharlal (Cevahirlal) Nehru Ödülü: Hindistan Bağımsızlık Hareketinin liderlerinden, Hindistan'ın ilk başbakanı olan Nehru adına; uluslararası anlayışın, dostluğun ve iyi niyetin geliştirilmesine katkıları bulunan adaylar arasından seçilen kişi ya da kişilere verilen bir ödüdür. Hindistan Hükümeti tarafından desteklenen bu uluslararası ödülün ilk sahibi, 1965 yılında Birleşmiş Milletler Teşkilatının Üçüncü Genel Sekreteri U Thant olmuştur.⁴

- Birleşmiş Milletler Barış Madalyası: Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği tarafından barışı teşvik etmek için yürürlüğe konulmuş bir hatıra madalyasıdır. İlk ödül 1961-1971 yılları arasında görev yapmış Üçüncü Genel Sekreter U Thant tarafından 24 Ağustos 1971'de verilmiştir. Ödüle layık görülen isimler Apollo 15 Mürettebatı olan Alfred Worden, David Scott ve James Irwin'dir.⁵

- Indira Gandhi (Gandi) Barış Ödülü: Barış, Silahsızlanma ve Gelişim ödülü olarak da anılan Gandhi Ödülü, 1984'te yakın korumaları olan Sih'ler tarafından öldürülen Hindistan Başbakanı İndira Gandhi (Jawaharlal Nehru'nun kızı) anısına düzenlenmiştir. 1986 yılından beri verilen ödül uluslararası barışı, kalkınmayı ve yeni bir ekonomik düzeni teşvik etmek, bilimsel icatların insanlık yararına kullanılmasını sağlamak ve özgürlüklerin kapsamını genişletmek amacıyla hayata geçirilmiştir. İlk ödülü Küresel Eylem Parlamenteleri Örgütü almıştır.⁶

- Hıristiyan Birliği Uluslararası Barış Ödülü: Uluslararası barış çalışmalarında bulunanları ödüllendirmek amacıyla Hıristiyan Birliği tarafından oluşturulmuş bir ödüdür. İlk ödül 1993 yılında yazar, akademisyen ve edebiyat eleştirmeni Dr. Cihan Sedat'a verilmiştir. Eski Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat'ın eşi olan Cihan Sedat, Mısır'daki kadın

³ The Nobel Prize, <https://www.nobelprize.org/prizes/lists/all-nobel-peace-prizes/>. Erişim Tarihi: 10/12/2020.

⁴ Indian Council For Cultural Relations, <http://www.iccrindia.net>. Erişim Tarihi: 12/12/2020.

⁵ United Nations Photo: American Astronauts Visit United Nations (unmultimedia.org) <https://www.unmultimedia.org/s/photo/detail/156/0156574.html>. Erişim Tarihi: 10/12/2020.

⁶ Indian Today, <https://www.indiatoday.in>. Erişim Tarihi: 12/12/2020.

hakları ve özgürlükleri konulu çalışmaları ve sosyal reformcu kimliğiyle ödül almıştır.⁷

- Otto Hahn Barış Madalyası: Nükleer kimyanın babası olarak tanınan ve 1944 yılı Nobel Ödülü sahibi Alman kimyager Otto Hahn anısına verilen bir ödüldür. Barış, hoşgörü ve uluslararası anlayış yolunda üstün hizmetleri görülenlere takdim edilmek üzere hazırlanan ödülü ilk olarak 1988 yılında İtalya'nın Yedinci Cumhurbaşkanı Sandro Pertini almıştır. 2005 yılındaki ödül, barışa olan katkıları ve dünyadaki siyahların kültürel ve ruhsal özgürleşmesi yolundaki çalışmaları nedeniyle Muhammed Ali'ye verilmiştir.⁸

- Konfüçyüs Barış Ödülü: Barış girişimlerini Doğu penceresinden ve özellikle Konfüçyüs felsefesi doğrultusunda ödüllendirme amacıyla düşünülen ödül; Nobel Barış Ödülüne bir alternatif olarak ortaya atılan, hapisteki Çinli bir muhalif lidere ödül veren Batının barış yaklaşımını eleştiren bir düşünceyle hayata geçirilmiş bir ödüldür. Çin Uluslararası Barış Araştırmaları Merkezi tarafından Hong Kong'da verilmektedir. Bazı konularda Çin Kültür Bakanlığı ile de uyumsuzluk yaşayan Merkezin ilk ödülü, 2011'de Libya'daki iç savaşta NATO (North Atlantic Treaty Organization, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) uçaklarının bombardımanına "*karşı duruş sergileyen*"⁹ Rusya Federasyonu Başbakanı Vladimir Putin'e verilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin bir devlet ödülü olarak belirlenen "Atatürk Uluslararası Barış Ödülü", Yurtta Barış Dünyada Barış düşüncesi doğrultusundaki çalışmaları nedeniyle dünya barışına katkı sağlayan, uluslararası dostluğun geliştirilmesi için çalışan gerçek ve tüzel kişilere verilmek üzere yürürlüğe girmiş bir barış ödülüdür.

1. Atatürk Uluslararası Barış Ödülünün Hayata Geçirilmesi

Atatürk, Osmanlı Devleti'nin çöküş yıllarındaki gelişmeler nedeniyle subaylık hayatının başlangıç yıllarından itibaren gerginlik, çatışma ve savaşlarla dolu olumsuz koşullarda görev yapmak zorunda kalmıştır. Türk Kurtuluş Savaşının sona erdirildiği, İtilaf Devletleri ile Türkiye arasındaki savaş durumunun kaldırılarak bir barış antlaşması imzalanana kadar uygulanacak geçici bir statünün belirlendiği 11 Ekim 1922 tarihli Mudanya

⁷ Community of Christ, <https://www.cofchrist.org/international-peace-award>. Erişim Tarihi: 11/12/2020.

⁸ Deutsche Gesellschaft für die Vereinten Nationen, <https://www.dgvn.berlin/ohfm/>. Erişim Tarihi: 12/12/2020.

⁹ BBC News, <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-15750979>. Erişim Tarihi: 11/12/2020.

Ateşkes Antlaşmasına kadar yaklaşık on bir yıl bilfiil cephede bulunmuştur. Kurucu lideri olduğu yeni devletin iç ve dış işlerinin çağdaş ilkeler doğrultusunda yürütülmesi, Lozan Barış Antlaşmasından kalan sorunların çözümünde barışçıl yaklaşımlara öncelik vermesi, yıllarca savaş halinde olduğu devletlerle ilişkilerde barış ve dostluğu öne çıkarmaya dikkat etmesi, Atatürk'ün önem verdiği yaklaşımlar olmuştur. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin 1923-1938 yılları arasında imzaladığı uluslararası barış, dostluk ve iş birliği antlaşmaları, iç barışı ve huzuru sağlamaya yönelik kararları, Atatürk'ün insanlık ülküsüne olan bağlılığını ve barışa verdiği değeri gösteren açıklamaları tüm dünyanın takdirini kazanmıştır.¹⁰

Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı döneminde 18 Ekim 1925'te Bulgaristan ile Dostluk Antlaşması; 17 Aralık 1925'te Sovyetler Birliği ile Dostluk ve Tarafsızlık (Saldırmazlık) Antlaşması; 18 Şubat 1926'da Fransa ile Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi (Türkiye-Suriye sınırı da belirlenmiştir.); 22 Nisan 1926'da İran ile Güvenlik ve Dostluk Antlaşması; 5 Haziran 1926'da İngiltere ile Ankara Antlaşması (Türkiye-İrak sınırı da belirlenmiştir.); 25 Mayıs 1928'de Afganistan ile Dostluk ve İşbirliği Antlaşması; 30 Mayıs 1928'de İtalya ile Tarafsızlık ve Uzlaşma Antlaşması; 19 Ocak 1929'da Briand-Kellogg Paktına Katılımın TBMM'de Onaylanması; 30 Ekim 1930'da Yunanistan ile Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması; 18 Temmuz 1932'de Milletler Cemiyeti'ne Davet Edilen Türkiye'nin Üyeliğinin Kabulü; 9 Şubat 1934'te Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya ile Balkan Antantı; 20 Temmuz 1936'da Montreux Boğazlar Sözleşmesi; 8 Temmuz 1937 Irak, İran ve Afganistan ile Sadabat Paktı gibi ikili ve çoklu anlaşmalarla ulusal, bölgesel ve küresel barışı sağlama girişimlerinde etkin rol almıştır.¹¹ 20 Ekim 1931'de İstanbul'da başlayan İkinci Balkan Konferansının son birleşimi için Ankara'ya giden delegelere TBMM'de hitap eden Atatürk: "... İnsanları mutlu edecek tek yol, onları birbirlerine yaklaştırarak, onlara birbirlerini sevdirecek, karşılıklı maddî ve manevî gereksinimlerini temine yarayan hareket ve enerjidir. Dünya barışı içinde insanlığın gerçek mutluluğu, ancak

¹⁰ Mehmet Gönlübol, "Yurtta Barış Cihanda Barış", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. IX, Sayı: 25 (Kasım 1992), s. 24.

¹¹ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 3. Kitap, İkinci Bölüm**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996, s. 159-189; Alper Bakacak, "Atatürk Döneminde Türkiye'nin Dış Politikası", Temuçin Faik Ertan (Ed.), **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2011, s. 219-236.

bu yüksek ülkü yolcularının çoğalması ve başarılı olmasıyla mümkün olacaktır..."¹² diyerek görüşlerini komşu ülke halklarına iletmiştir.

Atatürk'ün komşularına karşı düşünce ve niyetleri genel olarak karşılık bulmuştur. İkinci Dünya Savaşı öncesi gelişmeler nedeniyle bazı ortaklık anlaşmalarında aksamalar görülmüşse de Türkiye'ye yönelik olumsuz bir girişim yaşanmamıştır. Dahası, üç yılı aşkın süre Anadolu topraklarını işgal etmiş ve Türk ordularıyla ağır çarpışmalar yaşamış olan Yunanistan, o dönemin Hükümet Başkanı Elefterios Venizelos imzasıyla Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne aday göstermiştir. 12 Ocak 1934'te Oslo'daki Nobel Barış Ödülü Komite Başkanlığına üç sayfalık Fransızca bir mektup yazan Venizelos, Türkiye'nin komşularıyla sınır sorunlarını çözmeyi başarmış ve Yakındoğu'da barışın temel unsuru olduğunu vurgulamıştır. "...*Barış sorununa bu değerli katkıyı sağlayan kişi, Türkiye Cumhuriyeti Başkanı Mustafa Kemal Paşa'dır... Mustafa Kemal Paşa'yı Yüksek Nobel Barış Ödülü için aday göstermekle şeref kazanırım.*"¹³ ifadeleriyle adaylık teklifini iletmiştir. Ödülün başka bir adaya verilmiş olmasına rağmen Atatürk'ün bu ödüle aday gösterilmiş olması, onun barışa yönelik fikir ve girişimlerinin uluslararası alanda kabul gördüğünün bir işaretidir.

Savaşın hemen her çeşidine katılmış ve Gazi unvanı almış eski bir asker olarak Atatürk'ün barış kavramına verdiği önem, dönüştürücü bir liderin düşüncelerini daha değerli kılmaktadır. Sahip olduğu liderlik özellikleri, üstün kişiliği ve uygulamaları, yaşadığı dönemde literatürde yer almayan dönüştürücü liderlik kavramına en güzel örneklerden birini oluşturmaktadır.¹⁴ Kendi toplumu için hayata geçirdiği çağdaş uygulamalar ile evrensel barışa yönelik düşüncelerini içeren hümanist yaklaşımının bir ifadesi olan "*Yurtta Barış, Dünyada Barış*" özdeyişi, ölümünün üzerinden geçen bunca yıl sonra bile saygıyla anılmasının nedenlerinden biri olmuştur. Bu ifade ilk defa Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) dördüncü

¹² Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Üçüncü Basım, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2007, s. 455.

¹³ Zafer Çakmak, "Venizelos'un Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne Aday Göstermesi", *Erdem Dergisi*, Sayı: 52 (Aralık 2008), s. 101.

¹⁴ İlk olarak 1978 yılında James MacGregor Burns tarafından tanımlanan dönüştürücü liderlik (*transformational leadership*) kavramı değişimi düşünen, değişim faaliyetlerini düzenleyen, uygulamaya koyan ve değişimi sağlayacak tüm çalışmalara yön veren lideri betimlemektedir; Turgut Turhan, "Yüzyılımızın Dönüştürücü Lideri; Okuyan Atatürk (1)", *Kıbrıs Gazetesi*, 06 Kasım 2019. Karizma, telkin yeteneği, entelektüel uyarıcı güç ve izleyiciler üzerinde kişiselleşmiş ilgi, bu liderliği diğerlerinden ayıran temel özelliklerdir; İnan Özalp, Hülya Öcal, "Örgütlerde Dönüştürücü (Transformational) Liderlik Yaklaşımı", *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 3, Sayı: 4 (2000), s. 215.

dönem milletvekillerinin belirleneceği seçimler öncesi, 20 Nisan 1931 günü Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF, CHP) Genel Başkanı olarak yayımladığı seçim beyannamesinde yer almıştır.¹⁵ “*Yurtta sulh, cihanda sulh için çalışıyoruz*” ifadesi zamanla değişikliğe uğrayarak Yurtta Barış, Dünyada Barış şekline dönüşmüş ve Türkiye Cumhuriyeti için çok yönlü ve işlevsel bir devlet ve toplum politikası niteliğine dönüşmüştür. Anayasada yer alarak hukuken de bir kurala dönüşen özdeyişin içeriğini yaşatmak, Atatürk’ün adının barışla anılmasını sağlamak için hemen her dönem bilimsel çalışmalar, toplantılar ve kongreler düzenlenmiştir.

Devletlerin tarihinde önemli yere sahip olan kişilerin, özel günlerin ve olayların anılması bir gelenek halini almıştır, Türkiye için de benzer durum söz konusudur. Özellikle Atatürk’ün anılması için Türkiye’de, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nde (KKTC), Türkiye’nin dış temsilciliklerinde ve Türkiye dışında yaşayan Türklerin oluşturduğu çeşitli dernek ve örgütlenmelerde çeşitli anma programları gerçekleştirilmektedir. Başta 10 Kasım anma günleri olmak üzere özel günlerde bilimsel, kültürel ve sosyal etkinlikler düzenlenerek Atatürk’ün anılması ve eserlerinin yaşatılması arzu edilmektedir. Dönemsel olarak çeşitli gerekçelerle uygulama, içerik ve aktarım farklılığı görülse de özel günlerde anma ve kutlama programlarının aksatılmamasına önem verilmektedir. Böyle günlerde kurumsal ya da kişisel girişimlerle ulusal ve uluslararası seviyede düzenlenen faaliyetlerde çeşitli ödüllerin dağıtılması da yaygın bir uygulamadır. Atatürk’ün doğumunun yüzüncü yılı olan 1981’de Atatürk konulu her çeşit etkinliğin sayısında ciddi bir artış görülmüştür.

Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), 1981 yılının Atatürk’ün yüzüncü doğum yıldönümü olması nedeniyle 27 Kasım 1978 tarihli Genel Kurulunda Atatürk hakkında önemli bir karar almıştır. Onun dünyada sürekli barışın oluşturulması için çalışmış örnek bir lider olduğunun vurgulandığı bu kararda “... *tüm yaşamı boyunca insanlar arasında renk, din, ırk ayrımını gözetmeyen bir uyum ve iş birliği çağının doğacağına inancını unutmadan; özellikle sömürgecilik ve emperyalizme karşı verilen ilk mücadelenin lideri...*” tanımlamasının yapılması önemli bir ayrıntıdır.¹⁶ BM Teşkilatının böyle bir karar almış olması, Atatürk’ün kişiliğinin ve

¹⁵ Hamza Eroğlu, **Atatürk, Hayatı ve Üstün Kişiliği**, Dördüncü Basım, Savaş Yayınevi, Ankara, 2008, s. 216.

¹⁶ Cemal Enginsoy, “Atatürk’te İnsan Sevgisi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. II, Sayı: 4 (Kasım 1985), s. 86; İsmet Giritli, “Atatürk Cumhuriyeti ve Dünya Barışı”, **Erdem Dergisi**, C. 11, Sayı: 31 (Eylül 1998), s. 79; UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, <https://www.unesco.org.tr/Home/AnnouncementDetail/162>. Erişim Tarihi: 23/10/2020.

eserlerinin tanıtılması amacıyla yapılacak uluslararası bilimsel çalışmalarının destekleneceğinin belirtilmesi, dünya çapında kamuoyu oluşumunu da sağlayan dikkat çekici bir değerlendirmedir. Böyle bir gelişme 1981 ve sonraki yıllarda Atatürk'ü anma program ve çalışmalarında değişik arayışları da tetiklemiş, 1983'te Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (AKDITYK) Kanununun kabul edilmesi ile ivme kazanmıştır.

AKDITYK, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 134. maddesinde: *"Atatürkçü düşüncüyü, Atatürk ilke ve inkılaplarını, Türk kültürünü, Türk tarihini ve Türk dilini bilimsel yoldan araştırmak, tanıtmak ve yaymak ve yayınlar yapmak amacıyla..."* kurulmuş bir kamu tüzel kişiliği olarak belirtilmiştir.¹⁷ 11 Ağustos 1983 tarih ve 2876 Kanun Numarası ile kabul edilen AKDITYK Kanunu, 17 Ağustos 1983 günü Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.¹⁸ Kuruluş amacıyla beraber bağlı kurum ve merkezlerin görevleri, teşkilat yapısı ve faaliyet alanları da ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Adı geçen kanunun 90. maddesi, devlet ödülü niteliğinde *"Atatürk Uluslararası Barış Ödülü"* ihdas edildiğini, ödüle uygun görülen adaylar için Atatürk'ün rölyefi işlenmiş bir plaket, rozet, para ödülü ve ödül beratının verileceğini kayda geçirmiştir. Plaket, berat ve rozet tasarımı için Kültür Bakanlığınca açılan yarışma sonucunda birinci olan Şekip Davaz'ın tasarladığı *"Barış güvercinine dönüşen levhalardan oluşan plaket, zeytin dalının stilize edilmesiyle oluşan kenar süsleri içinde kırmızı iki bantla devletin temsil edildiği berat, Atatürk rölyefi bulunan rozet"*¹⁹ kullanılması kabul görmüştür.

Ödül ile ilgili esaslar, 91. ve takip eden maddelerde genel olarak açıklanmıştır. Adayların belirlenmesinde ırk, dil, din, cinsiyet vb. gerekçelerle ayırım yapılmayacağı; Yurtta Barış Dünyada Barış anlayışına sahip çıkarak dünya barışına, uluslararası dostluk ve iyi niyetin geliştirilmesine katkı sağlayan kişilerin aday olarak gösterileceği; ödül kurulunca tespit edilen adayın kimliğinin Cumhurbaşkanı tarafından onaylandıktan sonra en geç 23 Nisan'da açıklanacağı; ödülün 19 Mayıs'ta Cumhurbaşkanı veya vekili tarafından bir tören ile hak sahibine verileceği; ödüle layık kişi bulunmadığı yıllar ödül verilmeyeceği; kurulun seçim

¹⁷ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, <https://mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2709.pdf>. Erişim Tarihi: 17/09/2020.

¹⁸ Resmî Gazete, 17 Ağustos 1983, Sayı: 18138, s. 1-32.; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2876&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>. Erişim Tarihi: 17/09/2020.

¹⁹ Şekip Davaz, "Atatürk Uluslararası Barış Ödülü Plaket, Berat ve Rozetinde Kullanılan Simgesel Değerler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 2, Sayı: 6 (Temmuz 1986), s. 763, 764.

kararına itiraz edilemeyeceği; Cumhurbaşkanı, TBMM Başkanı, Ödül Kurulu Üyeleri, BM Genel Sekreteri, Türkiye'deki yabancı misyon şefleri, daha önce ödül almış kişiler, ödül kurulunun belirleyeceği kişiler tarafından ödül için aday gösterilebileceği; 1984 yılında ödül çalışmalarına başlanarak ilk Atatürk Uluslararası Barış Ödülünün 1986 yılında verileceği kararlaştırılmıştır.

2. Basına Yansımaları ve Etkileri Bağlamında Atatürk Uluslararası Barış Ödülünü Kazanan Kişi ve Kuruluşlar²⁰

Atatürk Uluslararası Barış Ödülü için aday gösterilebilecek gerçek ve tüzel kişilerin eserleri, çalışmaları, hizmet ve faaliyetleri hakkında Ödül Kurulu tarafından bir rapor düzenleneceği, kurulun çalışma ve değerlendirmelerinin gizli olduğu Ödül Yönetmeliğinde belirtilmiştir. Sonuçların ulusal ve uluslararası basın yayın araçlarıyla duyurulacağı kararlaştırılmıştır. 1986 yılından itibaren verilmeye başlanan ödül, arada bazı yıllar verilmemiş olarak en son 2000 yılında verilmiş ve bugüne kadar toplam on ödül sahiplerini bulmuştur. Ödüllerin verildiği 1986-2000 yılları arasında Cumhurbaşkanı, Başbakan ve AKDITYK Başkanı olarak görev yapan yöneticiler şunlardır:²¹

Cumhurbaşkanları:

- Ahmet Kenan Evren (9 Kasım 1982-9 Kasım 1989)
- Turgut Özal (9 Kasım 1989-17 Nisan 1993)
- Süleyman Demirel (16 Mayıs 1993-16 Mayıs 2000)
- Ahmet Necdet Sezer (16 Mayıs 2000-28 Ağustos 2007)

Başbakanlar:

- Turgut Özal (13 Aralık 1983-31 Ekim 1989)
- Ali Bozer (31 Ekim 1989-9 Kasım 1989) -Vekâleten-
- Yıldırım Akbulut (9 Kasım 1989-23 Haziran 1991)
- Mesut Yılmaz (23 Haziran 1991-20 Kasım 1991)
- Süleyman Demirel (20 Kasım 1991-16 Mayıs 1993)

²⁰ Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, <https://www.ayk.gov.tr/s9-hakkmzda/baris-odulu/ataturk-uluslararasi-baris-odulu-2/>. Erişim Tarihi: 06/11/2020.

²¹ Anadolu Ajansı, **Atatürk'ten Erdoğan'a Cumhurbaşkanlarımız**, Anadolu Ajansı Yayınları, Ankara, 2020; TBMM, **Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları**, C. 8, C. 9, Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, Gülşah Erdem Efe, TBMM Basımevi, Ankara, 2014; **AKDITYK**, <https://www.ayk.gov.tr/s9-hakkmzda/3311/>. Erişim Tarihi: 05/12/2020.

- Erdal İnönü (16 Mayıs 1993-25 Haziran 1993)
 - Tansu Çiller (25 Haziran 1993-28 Haziran 1996)
 - Necmettin Erbakan (28 Haziran 1996-30 Haziran 1997)
 - Mesut Yılmaz (30 Haziran 1997-11 Ocak 1999)
 - Bülent Ecevit (11 Ocak 1999-18 Kasım 2002)
- AKDITYK Başkanları:
- Suat İlhan (14 Ekim 1983-31 Aralık 1991)
 - Utkan Kocatürk (1 Ocak 1992-19 Temmuz 1993)
 - Reşat Genç (2 Ağustos 1993-14 Ağustos 2000)

Atatürk'ün anısını yaşatmak için düzenlenmiş, Türkiye'nin ilk ve tek uluslararası devlet barış ödülü olarak yürürlüğe girmiş ödülün hazırlık süreciyle ilgili haber, yorum ve değerlendirmelerin ulusal basında yeterince yer almadığını söylemek mümkündür. Kitle iletişim araçları olarak genellikle gazete ve televizyonun yaygın olduğu, dönemsel şartlar gereği internetin ve sosyal medyanın diğer unsurlarının kullanılmadığı bir dönemde böyle bir sonuç olağan gibi görülebilir. Aday isimlerinin ve seçim sürecinin gizli olarak yürütülmesi ve basına bilgi sızdırılmaması normaldir ancak konunun gündeme geldiği ilk günden itibaren tanıtım yazısı, açıklama ya da bilgi paylaşımı şeklinde dahi çok az sayıda haber bulunması dikkat çekicidir. Bunun muhtemel nedenlerinden biri 1980'li yılların Türkiye'de askerî yönetimin etkin olduğu, sebep ve sonuçları ne olursa olsun böyle bir gelişmenin günlük yaşamı olumsuz etkilediği gerçeğidir. Kamuoyunun konu hakkındaki bilgi ve görüşlerini değerlendiren bir araştırma, haber ya da çalışma bulunamadığından böyle bir ödül fikrinin ne derecede benimsenip memnuniyetle karşılandığı ya da benimsenmeyerek karşı çıktığı öğrenilememiştir.

1986 Yılı Ödülü: Ödülün sahibini belirlemek üzere oluşturulan kurula o yıla mahsus olmak üzere eklemeler yapılmış, Türkiye Cumhuriyeti'nin eski Cumhurbaşkanı'na, UNESCO Genel Direktörüne ve İslam Konferansı Genel Sekreterine de aday gösterme hakkı tanınmıştır. Çalışmaların tamamlanmasından sonra ödülün ilk sahibinin NATO'nun 5. Genel Sekreteri Joseph Luns (1911-2002) olduğu açıklanmıştır. Luns, 1971-1984 yılları arasında Genel Sekreterlik görevinde bulunmuş Hollandalı diplomat, siyasetçi, akademisyen ve devlet adamıdır. Ödül töreninde bir konuşma yapan AKDITYK Başkanı Suat İlhan, Luns'un Genel Sekreterlik döneminde doğu-batı arasındaki ilişkilerin yumuşamasına katkı sağladığını belirtmiş,

“...NATO'nun Atatürkçü doğrultusunda olan barış anlayışı ve kavramlarını korumuş; gerektiğinde taviz vermeden 'barış ilkelerini' ve amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır...”²² şeklinde görüşlerini açıklamıştır. Atatürk Uluslararası Barış Ödülüne yönelik basında yer almış ilk eleştirilerden biri, 1986 yılında Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) Milletvekillerinden Muhteşem Vasıf Yücel'den gelmiştir. 1986 yılı ödülünün 5. NATO Genel Sekreteri Joseph Luns'a verilmesine tepki gösteren Yücel, ABD'nin kendi vatandaşlarına yönelik eylemlerden sorumlu tuttuğu Libya'ya hava bombardımanı düzenlemesini NATO üslerini kullanarak gerçekleştirdiği düşüncesiyle “...ABD'nin Libya'ya saldırı planlarını yapan bir savaş örgütünün eski genel sekreterinin ödüle layık gösterilmesi büyük talihsizlik...”²³ ifadeleri ile eleştirmiştir. Luns'un Genel Sekreterlik döneminde gerçekleşmiş bir eylem olmamasına rağmen, NATO'nun kuruluş amaçlarının dışına çıktığı görüşleri doğrultusunda böyle bir yorumda bulunmuştur.

1987 Yılı Ödülü: Ödül Federal Almanya'nın 6. Cumhurbaşkanı Richard von Weizsäcker'e verilmiştir.²⁴ 1984-1994 yılları arasında Cumhurbaşkanlığı yapan Weizsäcker (1920-2015), Almanya'da yaşayan Türk toplumunun da saygıyla andığı, Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi sürecini sağlamış barış yanlısı bir lider olarak tanınmıştır. 1986 yılında Türkiye'ye yaptığı ziyarette, İstanbul Üniversitesi'nin (İÜ) bahçesine 1933-1945 yılları arasında İÜ'de görev yapmış Alman öğretim üyeleri anısına dikilen anıtın üzerine (Türkçe ve Almanca) şu ifadeleri yazılmıştır: “...Devlet Başkanı Atatürk'ün öncülüğünde Alman öğretim üyelerine 1933-1945 yılları arasında kucak açan Türk milleti ve onun akademik kuruluşlarına Alman Milleti adına şükranlarımla. Richard von Weizsäcker Almanya Federal Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, 29 Mayıs 1986”.²⁵

1988 Yılı Ödülü: 1988 yılında ödül verilmemiştir.

1989 Yılı Ödülü: Japonya Ortadoğu Kültür Merkezi Başkanlığı da yapmış, bu dönemde Kırşehir ili Kaman ilçesindeki Kalehöyük kazılarını 1986'da başlatmış Japon Altes Prens Takahito Mikasa'ya (1915-2016) verilmiştir.²⁶ Ödülü, 19 Mayıs 1989 günü Cumhurbaşkanı Ahmet Kenan Evren tarafından

²² Atatürk Araştırma Merkezi, "Atatürk Uluslararası Barış Ödülü Töreni", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 2, Sayı: 6 (Temmuz 1986), s. 540.

²³ “Luns'a Verilen Ödüle Tepki”, *Milliyet*, 24 Nisan 1986, s. 2.

²⁴ “Atatürk Ödülü Weizsaecker'in”, *Milliyet*, 24 Nisan 1987, s. 3.

²⁵ Feza Günergun, Sevtap Kadioğlu, “İstanbul Üniversitesi'nin Yerleşim Tarihi Üzerine Notlar”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 8, S. 1, (2006), s. 143.

²⁶ Japonya Büyükelçiliği, Türkiye, https://www.tr.emb-japan.go.jp/itpr_tr/00000058.html. Erişim Tarihi: 19/10/2020.

özel temsilcisi Büyükelçi Takashi Sengoku'ya teslim edilmiş olan Prens Mikasa'nın adı, Japonya dışındaki en büyük Japon bahçesinin yapıldığı Kaman'daki anı bahçesinde bir plakete yazılmıştır.

1990 Yılı Ödülü: Ödülün sahibi 7. Cumhurbaşkanı Ahmet Kenan Evren (1917-2015) olmuştur. Genelkurmay Başkanı görevinde iken 12 Eylül 1980'de gerçekleştirilen askerî darbe ile Millî Güvenlik Konseyi (MGK) ve Devlet Başkanlığı görevlerini de yürütmüş olan Evren, 7 Kasım 1982'de kabul edilen Anayasa gereği Cumhurbaşkanı olmuş, 1989'da görev süresini doldurarak ayrılmıştır. Bu ödül hakkında hukuki bir süreç başlatıldığı basında yer almıştır. İzmirli Avukat Nevzat Erdemir'in eski Cumhurbaşkanı Kenan Evren'e verilen ödül işleminin iptali için idare mahkemesine başvurduğu yazılmıştır. Ankara 4. İdare Mahkemesinin kararında “*davacının menfaatini ihlal eden bir hukuk bulunmadığı gibi davacının bu yolda ileri sürdüğü bir iddia da bulunmamaktadır*”²⁷ yorumuyla reddedilmiş, bunun üzerine İzmir Barosunun yedi avukatı iptal istemiyle Danıştay'a başvurmuştur. Yapılan inceleme sonucunda Danıştay da iptal istemi ile açılan davayı reddetmiştir.²⁸

1991 Yılı Ödülü: 1991 yılında ödül verilmemiştir.

1992 Yılı Ödülü: Güney Afrika Ulusal Kongresi Başkanı Nelson Mandela'nın (1918-2013) ödüle hak kazandığı duyurulmuş ancak Afrika Ulusal Kongresinin sözcüsü tarafından yapılan bir açıklama ile Güney Afrikalı liderin bu ödülü reddettiği belirtilmiştir.²⁹ Bu gelişme ciddi bir şaşkınlık ve şok etkisi yaratmış, “Mandela Olayı” olarak anılarak farklı yönleriyle uzun süre gündemde yer almıştır.

Nelson Rolihlahla Mandela, 18 Temmuz 1918'de Güney Afrika'nın en geniş topraklarına sahip bir bölgesi olan Transkei bölgesinde, Xhosa kabilesinin küçük bir yerleşim birimi olan Mvezo Köyünde bir Tembu Şefinin oğlu olarak doğmuştur. Afrika'nın ilk siyah avukatı olan Mandela, 1948 İnsan Hakları Beyannamesinin Güney Afrika Hükümeti tarafından da hayata geçirilmesi gerektiğini ısrarla savunmuş, ülkenin yönetimine sahip beyazlarca sık sık soruşturmaya maruz kalmış, hak arayışı ve destek için gittiği Avrupa'dan dönüşünde tutuklanarak 1962'de cezaevine girmiştir. Ömür boyu ceza alması hemen her kesimde protesto edilerek çeşitli eylemler yaşanmış, iç ve dış baskılara dayanamayan beyaz yönetim tarafından 1990'da serbest bırakılmıştır. Irk ayrımı ve eşitlik mücadelesine devam eden

²⁷ **Cumhuriyet**, 04.10.1990.

²⁸ “Danıştay Eski Cumhurbaşkanı Kenan Evren'e Verilen Atatürk Uluslararası Barış Ödülünün İptali İstemiyle Açılan Davayı Reddetti”, **Milliyet**, 09 Mart 1992, s. 15.

²⁹ “Mandela, Atatürk Ödülü'nü Reddetti”, **Cumhuriyet**, 13 Mayıs 1992, s. 1.

Mandela, 1991'de Afrika Ulusal Kongresi'nin Başkanı olmuş bir siyasi liderdir.³⁰

1992 yılında verilecek Atatürk Uluslararası Barış Ödülünün sahibini belirlemek amacıyla 1 Nisan 1992 günü Başbakan Süleyman Demirel başkanlığında toplanan ödül kurulu, adaylar arasındaki değerlendirmesini tamamladıktan sonra ödülün Mandela'ya verilmesini karara bağlamıştır. Cumhurbaşkanı tarafından da onaylanan bu karar, 8 Nisan 1992 günü Ödül Kurulu Başkanı ve Devlet Bakanı Şerif Ercan tarafından kamuoyuna duyurulmuştur. Sonrasında Dışişleri Bakanlığı tarafından Mandela bilgilendirilmiş ve Türkiye'ye davet edilmiştir. Johannesburg'taki Türk Başkonsolosluğu aracılığı ile yoğun çalışmalarından dolayı Türkiye'ye gidemeyeceğini ifade eden Mandela'nın ödülü kabul edip etmediği sorusunun cevabını, Afrika Ulusal Konseyi Sözcüsü Gill Marcus yazılı bir açıklama ile duyurmuştur:

"Afrika Ulusal Konseyi, Atatürk Barış Ödülünün 19 Mayıs'ta Afrika Ulusal Konseyi Başkanı Nelson Mandela'ya verileceği yolundaki açıklamayı öğrenmiş bulunmaktadır. Mandela tüm hayatını demokrasiye, insan haklarına ve baskıların kaldırılmasına hizmet ederek geçirmiştir. Afrika Ulusal Konseyi, Nelson Mandela'nın Atatürk Barış Ödülünü kabul etmediğini ve Türkiye'yi ziyaret etmeyi düşünmediğini açıkça beyan eder. Afrika Ulusal Konseyi'nin bu kararı modern Türkiye'nin kurucusu reformcu Mustafa Kemal Atatürk'e karşı hiç bir olumsuz görüş yansıtmamaktadır".³¹

Marcus'un açıklamasında yer alan demokrasi, insan hakları ve baskıların kaldırılması sözcükleri, Afrikalı yöneticilerin ödülü reddetme gerekçesi konusunda ipucu vermiştir. Daha sonraki günlerde yaptıkları açıklamalarla Türkiye'deki uygulamalardan rahatsız oldukları ve böyle bir

³⁰ Nelson Rolihlahla Mandela, **Long Walk To Freedom, The Autobiography Of Nelson Mandela**, Little, Brown And Company, Boston New York London, 1994/1995; <https://Zelalemkibret.Files.Wordpress.Com/2012/01/The-Autobiography-Of-Nelson-Mandela.Pdf>. Erişim Tarihi: 03/12/2020.

* Yıllarca süren ırkçılık karşıtı mücadeleler sonrasında ülkede 1994 yılında demokratik seçimlerin yapılması sağlanmış, oluşan yeni meclisin oybirliği ile Mandela Cumhurbaşkanlığına, ülkenin ilk siyah devlet başkanlığına getirilmiştir. 1999'da görev süresini tamamlayarak kendi adına oluşturduğu vakıflarda çalışmaya devam etmiştir. 5 Aralık 2013'te Johannesburg'taki evinde vefat etmiştir. Nelson Mandela Foundation, <https://www.nelsonmandela.org/content/page/biography>. Erişim Tarihi: 08/12/2020.

³¹ "Mandela Atatürk Ödülü'nü Reddetti", **Cumhuriyet**, 13.05.1992, s. 1; "Mandela Milli Barış Ödülümüzü Neden Reddetti?", **Türkiye**, 08.12.2013. <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/yildiray-ogur/577157.aspx>. Erişim Tarihi: 16/02/2021.

ortamda ödülün reddedilmesini kendileri açısından normal bir sonuç olduğu duyurulmuştur. Güney Afrika yöneticilerinin Türkiye hakkındaki düşüncelerinde kendi yaşadıkları ırkçı apartheid uygulamaları ile Türkiye'deki “Kürt Sorunu” arasında benzerlik kurdukları algı yanılması; PKK lideri Abdullah Öcalan'ın Mandela ile sıcak ilişkiler kurarak Türkiye'de yaşananları kendi penceresinden aktarmış olması da olumsuz etki yapmıştır. Bu bakış açısıyla ödülün reddedilme nedeninin “Kürt Sorunu” hakkında Mandela ve yakın çevresinin tutumu olduğunu vurgulayan görüşler de olmuştur.³²

Tüm ülkede adeta bir şok etkisi yaratan bu karar tartışmaları da beraberinde getirmiş ve Türk basınında genel olarak ödülün reddedilişi nedeni, siyasetlerin görüşleri ve yapılan hatalar şeklindeki değerlendirmelerle haberleştirilmiştir. Genel olarak: Başbakan Demirel'in olayda tahrik olduğunu düşünmesi; Dışişleri ile Ödül Kurulu arasındaki koordinasyonsuzluk; etnik ve dinsel konularda radikal görüş sahibi olan siyasi parti ve siyasetçilerin baskıları, Mandela'yı kutlama mesajı gönderirken Atatürk'ü diktatörlükle suçlamaları; Cumhuriyet hükümetlerinin insan haklarına özen göstermeyerek ırkçı uygulamaları olduğu yönünde açıklamalar yapılması; askerî yönetim tarafından hayata geçirildiği için bu ödül uygulamasından vaz geçilmesi düşünceleri vb. görüşler basında öne çıkmıştır.³³

Bu konunun TBMM tutanaklarında da yer almış olması dikkat çekicidir. TBMM'de Türkiye Cumhuriyeti ile Güney Afrika Cumhuriyeti (GAC) arasında yapılan bir anlaşmanın görüşüldüğü oturumda söz alan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Milletvekili Haluk Koç, Mandela hakkında görüşlerini aktarırken onun Atatürk Uluslararası Barış Ödülünü reddetmesiyle ilgili açıklamalarda bulunmuştur.³⁴ Gelişmeleri genel olarak Türkiye'nin diğer ülkelerle ilişki kurmada başarısız olduğuna bağlayıp yaşanan olumsuzluğu dış işlerinde, haber alma kaynaklarında ve 12 Eylül

³² Hacı Mehmet Boyraz, “Türkiye-Güney Afrika İlişkileri”, **Kırklareli Üniversitesi Afrika Araştırmaları Merkezi**, 20 Nisan 2015, s.10-11; Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Türkiye'nin Afrika Politikası, 01 Eylül 2014, https://tasam.org/tr-TR/Icerik/5310/turkiyenin_afrika_politikasi Erişim Tarihi: 19/02/2021.

³³ Nurhayat Yoloğlu, “**Atatürk Uluslararası Barış Ödülünün Mandela Tarafından Reddedilişi**” Olayının, İnsan Hakları Bağlamında İncelenmesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996, s. 68 vd; Mehmet Koçak, “Bedel Ödeyen Adam; Nelson Mandela”, **Akit**, 09 Temmuz 2013. [https://www.yeniakit.com.tr/haber/intikam-olmadan-adalet-elde-edebilirsiniz-4369.html](https://www.yeniakit.com.tr/haber/intikam-olmadan-adalet-elde-edeabilirsiniz-4369.html). Erişim Tarihi: 17/02/2021.

³⁴ Tutanak Dergisi, TBMM, Dönem: 22, Cilt: 116, Yasama Yılı: 4, 85. Birleşim, 06.04.2006. s. 48.

yönetiminin hatalarında aramıştır. Koç'a göre bu reddedişin iki nedeni olmuştur; birincisi Mandela'nın başdanişmanının bir Yunan olması, ikinci neden olarak uluslararası alanda GAC'ye uygulanma kararı alınmış ambargoya rağmen Türkiye'nin bu ülkeye gizlice silah satışı iddiasıdır. Türkiye Cumhuriyeti ile GAC arasındaki ilişkilerin sıcak olmadığından yola çıkarak bunun nedenini yorumlayan bir gazeteci: "...Güney Afrika ile Türkiye arasında pek de dostane olmayan ilişkilerin temelinde Turgut Özal'ın koyduğu bir bomba var... Afrika ülkelerindeki iç savaşlarda kullanılan İsrail yapımı silahların satışına Türkiye aracılık etmiştir..."³⁵ ifadeleri ile Türkiye'nin politikalarını eleştirmiştir. Bu görüşler doğrultusunda ödülün iade edilme gerekçelerinden birinin geçmişte yaşanmış bu silah satış işlemine aracılık edilmiş olması da sayılabilir.

Doğaldır ki ödül süreci iki ülke arasındaki ilişkileri de olumsuz etkilemiştir. GAC'nin yeni bir oluşum yaşadığı dönemde Ankara'da 1993'te büyükelçilik açması, bir yıl kadar sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin de Pretorya'da yeni büyükelçiliğini açması ilişkileri yumuşatmaya başlamıştır. Özellikle ekonomik iş birliğinin gündeme geldiği bu yıllarda ilginç bir gelişme daha yaşanmış, iki ülke ilişkilerinin daha iyi seyretmesini temenni eden GAC Ankara Büyükelçisi, Mandela'nın kendisine verilen ödülü reddetmesinin bir hata olduğunu belirtmiştir. Kendi başkenti ile yaptığı görüşmelerden sonra Mandela'nın ödülü almaya hazır olduğunu, Ocak 1999'da katılacağı Davos Dünya Ekonomik Forumu toplantılarında ödülünü alıp alamayacağını öğrenmek istemiştir. Türk Dışişleri cevaben ödülü almak istiyorsa Ankara'yı ziyaret etmesinin şart olduğunu bildirmiştir.³⁶ Ödül alma olayı gerçekleşmemiştir ama bu girişim iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinin yolunu açmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın iş adamları toplantısına katılmak üzere 1-5 Mart 2005 tarihinde GAC'ye gitmesi, yeni bir sürecin başlamasına taraftar olan GAC yetkilileri için bir fırsat olmuştur. Ticari ilişkilerde yasaklı statüde bulunan GAC'nin bu durumu düzeltilirken Devlet Başkanı Yardımcısı Jacop Zuma'nın "*Atatürk çok büyük bir liderdi. Fikirleri bize ışık veriyor*"³⁷ açıklaması bir çeşit özür olarak algılanmıştır. 2006'da Türkiye'yi ziyaret eden Güney Afrika Kamu Teşekkülleri Bakanı Alexander Erwin'in "*Bazen büyük adamlar da hata yapabilir*"³⁸ yorumuyla, en büyük zararı Atatürk'ün anısının gördüğü ödül krizi bir şekilde sona ermiştir.

³⁵ Fatih Altaylı, "Mandela Ödülü Almamakta Haklıymış", *Hürriyet*, 05 Mart 2005.

³⁶ "Mandela'dan U Dönüşü", *Milliyet*, 07 Ocak 1999, s. 20.

³⁷ "Ata'yı Hatırladılar", *Milliyet*, 05 Mart 2005, s. 19.

³⁸ "Büyük Adamlar da Bazen Hata Yapabilir", *Milliyet*, 31 Mayıs 2006, s. 16.

1993 Yılı Ödülü: Ödül verilmemiştir. 16.08.1993 tarihinde AKDITYK Kanununda bazı maddelerin değişikliği ve bazı yeni maddelerin eklenmesi için hazırlanan Kanun Hükmünde Kararname (KHK), Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.³⁹ Yapılan değişiklikte ödül ilgilendiren iki temel madde ödülün üç yılda bir verilmesi ve ödül kurulunda yer alan kişilerin belirlenmesi olmuştur. Kanunda ödül kurulunun Başbakanın veya görevlendireceği Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısının başkanlığında, Genelkurmay Başkanı veya Genelkurmay İkinci Başkanı, tanıtma ve enformasyon işlerinden sorumlu Devlet Bakanı, Milli Eğitim Bakanı, Kültür ve Turizm Bakanı, Gençlik ve Spor Bakanı, Milli Güvenlik Kurulu (MGK) Genel Sekreteri, Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Başkanı, Yüksek Kurum Başkanı ile Cumhurbaşkanınca seçilen dört üyeden oluşacağı belirtilmiş iken üyelere “AKDITYK Başkanlığından Sorumlu Devlet Bakanı” eklenmiş, ayrıca Cumhurbaşkanınca seçilen dört üyenin “görev süresinin beş yıl olacağı” belirtilmiştir.

Yapılan değişikliklerin Anayasaya aykırı olduğunu iddia eden Anavatan Partisi tarafından, TBMM Grubu adına Grup Başkanı A. Mesut Yılmaz imzalı bir dilekçe ile 12.11.1993 tarihinde Anayasa Mahkemesine iptal davası açılmıştır. İtirazı değerlendiren Anayasa Mahkemesi, KHK'nin Anayasaya aykırı olduğuna oy çokluğu ile karar vermiştir.⁴⁰

1994 Yılı Ödülü: Ödül verilmemiştir. Bu yılın ödül adaylarından biri olan Rusya Federasyonu'nun ilk Devlet Başkanı Boris Yeltsin'in adaylığına tepki gösteren Türk Cumhuriyetleri Devlet Başkanlarının görüşleri başında yer almıştır. Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Asker Akayev ile KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Raif Denktaş, 1992 yılında aday gösterilmiş olduğu için 1994'te tekrar aday olacak Yeltsin'in adaylığına itiraz etmişlerdir. Yeltsin'in “Yakın Çevre Doktrini” bağlamında hayata geçirmeye çalıştığı düzenlemelerin Orta Asya Türk Devletlerine zarar verdiği görüşleri, bu itirazın ana sebeplerinden olmuştur.⁴¹

1995 Yılı Ödülü: Bu yıl ilk kez bir kurum Atatürk Uluslararası Barış Ödülüne hak kazanmış ve ödül Türkiye Kızılay Derneği'ne verilmiştir. Gerek yurt içi gerekse yurt dışındaki olağanüstü durumlarda her türlü insani yardımı ulaştırmak amacıyla çalışan dernek, dünyadaki tüm Kızılay

³⁹ Resmî Gazete, 16 Eylül 1993, Sayı: 21700, s. 54-56.

⁴⁰ Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi, C. 2, Sayı: 29, Ankara, 1994, s. 838-859.

⁴¹ A. Sait Sönmez, “Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu'nun Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleriyle İlişkileri”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 27 (Haziran 2015), s. 279; “Atatürk Ödülü'nde Yeltsin'e İtiraz Var”, **Milliyet**, 07 Nisan 1994, s. 4.

örgütleriyle birlikte, 1963 yılında Uluslararası Kızılhaç Komitesi (ICRC, International Committee of the Red Cross) ile ortaklaşa Nobel Barış Ödülünü de almıştır. 1995 yılı adayları hakkındaki bir haberde Çek Cumhuriyeti (Çekya)'nin 1.Cumhurbaşkanı Václav Havel, Portekiz Cumhurbaşkanı Mário Soares ve Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) ilk başkanı Prof. Dr. İhsan Doğramacı'nın isimlerinin ön planda bulunduğu yer almıştır.⁴² Bu yıldan itibaren ödül uygulamasının devam edip etmemesi konusu da Türk basınında tartışılmaya başlamıştır.⁴³ Mevzuatın böyle bir ödül için ne kadar uygun olduğu, ödül kurulunda yer alan üyeler ve ödüle layık görülenler hakkında ciddi olumsuz eleştiriler gündemde yer almaya başlamıştır.

1996 Yılı Ödülü: 1996 yılında ödül UNICEF (The United Nations International Children's Emergency Fund - The United Nations Children's Fund, Birleşmiş Milletler Uluslararası Çocuklara Acil Yardım Fonu)'e verilmiştir. Dünya çocuklarının sağlıklı büyümesi yolundaki çalışmalarıyla Atatürk'ün çocuklara verdiği değerin pekiştirildiği düşüncesiyle verilen ödül, UNICEF adına Büyükelçi Ion Gorita'ya teslim edilmiştir.⁴⁴ UNICEF, 1965'te de Nobel Barış Ödülüne layık görülmüş bir kuruluştur.

1997 Yılı Ödülü: Ödül, Bosna-Hersek sorununa çözüm bulmak üzere BM Güvenlik Konseyinin kararıyla oluşturulan askerî güce katılmış Türk Barış Gücü Görev Kuvvetine verilmiştir. UNPROFOR (UN Protection Force) içinde 1993-1995 arasında bir alay seviyesinde yer alan Türk birlikleri daha sonra tugay seviyesine çıkarılmıştır. 1996'da bölgede sorumluluğu devralan NATO Uygulama Kuvveti (Implementation Force-IFOR) ve İstikrar Kuvveti (Stabilization Force-SFOR) bünyesinde barışı koruma görevine katkı sağlamıştır.⁴⁵

1998 Yılı Ödülü: Türkiye'de "Modern Türkiye'nin Doğuşu" adlı kitabı ile tanınmış Orta Doğu uzmanı İslam Tarihi araştırmacısı olan Prof. Dr. Bernard Lewis (1916-2018) 1998 yılında ödüle uygun görülen kişi olmuştur. Princeton Üniversitesi Öğretim Üyelerinden olan İngiliz asıllı Amerikalı Prof. Lewis, 18 Kasım 1993 tarihinde *Le Monde* gazetesinde yer alan açıklamaları ile Ermeni sorunuyla ilgili Ermeni tezinin doğru olmadığını, Türkler tarafından Ermenilere yönelik planlı bir soykırım eyleminden

⁴² "Atatürk Ödülüne Üç Aday", *Milliyet*, 07 Nisan 1995, s. 24.

⁴³ "Atatürk Ödülü Tartışılıyor", *Milliyet*, 05 Nisan 1995, s. 5.

⁴⁴ "Atatürk Barış Ödülü UNICEF'in", *Sabah*, 20 Mayıs 1996, s. 22.

⁴⁵ Fahriye Emgili, "Bosna-Hersek Trajedisinde (1992-1995) Türk Birliği", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 21 (2012), s. 75; Türkiye Cumhuriyeti Millî Savunma Bakanlığı Genelkurmay Başkanlığı, "Türkiye'nin Barışı Destekleme Harekâtına Katkıları", [https:// www. Tsk.Tr/ Sayfalar? Viewname=Barisidestekleme](https://www.tsk.tr/Sayfalar?Viewname=Barisidestekleme). Erişim Tarihi: 22/11/2020.

bahsedilemeyeceğini savunmuştur.⁴⁶ Ermeni diasporasının hakkında soykırımı inkâr davası açılan Prof. Lewis'in açıklamaları Türkiye'de beğeni kazanmış ve Ermeni tezlerini çürüten açıklamalar olarak değerlendirilmiştir.

1999 Yılı Ödülü: Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde belirleyici bir slogan olmuş *"Bir millet iki devlet"* sözcüğünün sahibi⁴⁷, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 3. Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev (1923-2003), 1999 yılı ödülüne layık görülmüştür. Cumhurbaşkanı olarak görev yaptığı 1993-2003 yılları arasında Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin her alanda en iyi düzeye çıkması için gayret etmiş olan Aliyev'e ödülü 13 Nisan 1999'da Türkiye Cumhuriyeti'nin 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından verilmiştir. 1999 yılı ödülünün Haydar Aliyev'e verilmesine en şiddetli itirazlardan biri Azerbaycan'ın 2. Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey (1938-2000)'den gelmiştir. Türk Hükümetine bu konuda çok kızgın ve kırgın olduğunu söyleyen Elçibey *"...Sovyet döneminden beri, 40 yıldır Türkiye'nin altını oymaya çalışan, Atatürk düşmanı bir adama Atatürk Ödülü verilmesi, büyük Türk lideri Atatürk'ün kemiklerini sızlatmıştır. Atatürk'ün, Türkiye'nin aleyhine çalışanlara ödül verilmesi, üzücüdür, düşündürücüdür."* ifadeleri ile tepkisini belirtmiştir.⁴⁸

2000 Yılı Ödülü: 2000 yılında ödül Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) Kurucu Cumhurbaşkanı Rauf Raif Denktaş (1924-2012)'a verilmiştir. Ödülü takdim eden Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer *"Bu yılki ödül sahibi, ödülün anlamıyla, içeriğiyle ve ilkesiyle tamamen özdeşleşen bir kişidir... Sayın Denktaş, Kıbrıs ve Doğu Akdeniz'de barış ve istikrara yaptığınız katkılar tarih sayfalarında yerini alacaktır..."* cümleleriyle kendisini tebrik etmiştir.⁴⁹ Yıllar sonra kendisiyle yapılan bir görüşmede *"...Ben Atatürk'ün turnağı bile olamam. Yalnızca onun mücadele azmi, bağımsızlık tutkusu, vatan, millet ve bayrak sevgisinin rehberim olduğu doğrudur..."*⁵⁰ diyerek Atatürk'ün söz ve eylemlerinin takipçisi olduğunu vurgulamıştır.

⁴⁶ Pulat Tacar, "Ermenilerin Soykırımı Savını Yadsıyanları Cezalandırmak veya Türkiye'den Tazminat Almak Amacı ile Yaptıkları Yargı Mücadeleleri", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S. 50 (Haziran 2015), s. 398.

⁴⁷ Masim Hacıyev, "Bilinçli Yaşanmış Hayatın Bazı Anları", **Yeniçağ**, 14 Aralık 2016.

⁴⁸ "Dağa Çıkar Savaşırım", **Hürriyet**, 10 Ocak 2000, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/daga-cikar-savasirim-39124953>. Erişim Tarihi: 03/11/2020.

⁴⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, <https://www.tccb.gov.tr/konusmalari-ahmet-necdet-sezer/1721/7410/ataturk-uluslararasi-baris-odulunun-kuzey-kibris-turk-cumhuriyeti-cumhurbaskani-sayin-rauf-r-denktasa-verilmesi-nedeniyle-duzenlenen-torende-yaptiklari-konusma>. Erişim Tarihi: 04/12/2020.

⁵⁰ İhsan Tayhani, **Özgürlük Yolunda Bitmeyen Koşu "Denktaş Kitabı"**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 235.

3. 2000 Yılından Günümüze Atatürk Uluslararası Barış Ödülü

Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiş bir KHK bulunsa ve bir yasal boşluk görülse de ödül sahibini belirleyecek jürinin varlığı gerekçesiyle 2000 yılına kadar ödül verme işlemi sürdürülmüştür. Bu yıldan sonra konu askıya alınmış, yasal eksiklikler olduğu açıklanan ödül mevzuatının yeniden ele alınacağı konusunda açıklamalar yapılarak herhangi bir özel ya da tüzel kişiye ödül verilmemiştir. Hukuki boşluğun doldurulması için 22 Mart 2005 tarihinde TBMM'ye sunulmuş bir tasarı ile “Başbakanın veya Yüksek Kurumun bağlı olduğu Devlet Bakanının başkanlığında, basın-yayın ve enformasyon işlerinden sorumlu Devlet Bakanı, Türk devlet ve topluluklarıyla ilişkilerden sorumlu Devlet Bakanı, Millî Eğitim Bakanı, Kültür ve Turizm Bakanı, Yükseköğretim Kurulu Başkanı, Yüksek Kurum Başkanı ile Cumhurbaşkanınca beş yıl süre ile atanan iki üyeden oluşur.” şeklinde yeniden düzenleme yapılmıştır. On üç üyeden oluşacak Ödül Kurulunca sonu 0 ve 5 olan yıllarda, beş yılda bir ödül verilmesi planlanmıştır.⁵¹

Hukuki gerekçelerle uygulamaya geçirilemediği belirtilen mevzuat, zamanla siyasi görüş farklılıklarından kaynaklanan açıklamalarla daha karmaşık bir hale dönüşmüş, oldukça uzun bir süre ödülün canlandırılması yönünde samimi bir irade ortaya konmamıştır. Atatürk Uluslararası Barış Ödülünün unutulduğu ya da iptal edildiği yönünde görüşlerin ortaya çıkması üzerine AKDITYK Başkanlığınca bir açıklama yapılmış, 2011 yılında yayımlanan bir KHK uyarınca yeni bir ödül yönetmeliği hazırlandığı belirtilmiştir.⁵² Hazırlanan yeni ödül yönetmeliği 28 Ocak 2013 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile açıklanmış ve Resmî Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.⁵³ Daha sonra bu yönetmeliğin bazı maddeleri 11 Mayıs 2020 tarihli Cumhurbaşkanlığı Kararı ile değiştirilmiştir. Devlet ödülü niteliğinde verileceği tekrarlanan Atatürk Uluslararası Barış Ödülünün bugün itibarıyla yürürlükte olan yönetmeliğinin uygulamaya yönelik bazı maddeleri özetle şöyledir:

Ödül Kurulu, AKDITYK'nin Yönetim Kurulu olup Yüksek Kurum Başkanının başkanlığında, Cumhurbaşkanlığı tarafından seçilecek üç üye ile ilgili Bakan tarafından seçilecek bir üye ve Kurum Başkanlarından oluşur.

⁵¹ Recep Tayfun, “Atatürk Uluslararası Barış Ödülü'nün Küresel Barışa Katkısı ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Üstlendiği Rol”, **V. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayını, Çanakkale, 2008, s. 122.

⁵² Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, <https://www.ayk.gov.tr/s9-hakkmzda/baris-odulu/ataturk-uluslararasi-baris-odulu-2/>. Erişim Tarihi: 06/11/2020.

⁵³ Resmî Gazete, 12 Mart 2013, Sayı: 28585.

Cumhurbaşkanı ve ilgili Bakan tarafından seçilecek üyelerin görev süresi üç yıldır. Süresi biten üyeler yeniden seçilebilecektir. Sonu (0) ve (5) ile biten yıllarda verilecek olan ödül, Atatürk'ün rölyefi işlenmiş bir plaket, ödül rozeti ve berati ile Cumhurbaşkanı tarafından tespit edilecek para ödülünden oluşacaktır. Çalışmaları ve değerlendirmeleri gizli olan kurul belirlediği en fazla üç adayı Cumhurbaşkanına sunacaktır. Cumhurbaşkanı kararını verdikten sonra 29 Ekim günü açıklanacak, ödül töreni 10 Kasım Atatürk'ü anma günü ya da Cumhurbaşkanının uygun göreceği diğer bir günde düzenlenecektir. Ödüle hak kazanan kişi ya da kuruma ödülü Cumhurbaşkanı veya yetkili kılacağı bir kişi tarafından verilecektir.⁵⁴

Hukuki düzenlemelerde görülen yanlışlıkların ve aksaklıkların giderilmesi amacıyla kurum mevzuatında yapılması düşünülen değişikliklerin hayata geçirilmesine rağmen 2013 yılından bu yana ödül verilmemiştir. Çalışmaların sürdüğü dönemde yetkili makamlar tarafından ödülün tekrar verileceği, sıkıntılı maddelerin değiştirildiği yönünde açıklamalar yapılmış olmasına rağmen ödül verilmemesi düşündürücüdür. Dönemin AKDYYK Başkanı Derya Örs, bu ödülü çok önemsediklerini vurgulayarak geçmişte ödülün tanıtımının yapılamadığını belirtmiş ve *"...bundan sonrası için öyle olmayacağını umuyoruz çünkü bu ödülün hem verilmesi hem de takdimiyle ilgili süreçlerde yüksek protokol söz konusu. İnşallah belirlenecek kişi veya kurum, 19 Mayıs 2015'te yapılacak törenle ödülünü cumhurbaşkanımızın elinden alacak..."*⁵⁵ açıklamasını yapmıştır. Buna rağmen kamuoyunu aydınlatıcı bir bilgi paylaşımı yapılmadığından tüm söylemlere rağmen 2015 yılında da ödül verilmemesinin gerekçeleri öğrenilememiştir.

2020 yılında verilmesi planlanan ödül için bir duyuru yayınlayarak aday gösterebilecek gerçek ve tüzel kişiler belirtilmiştir. Cumhurbaşkanı, TBMM Başkanı, BM Genel Sekreteri, İslam Konferansı Teşkilatı (Örgütü) Genel Sekreteri, UNESCO Türkiye Millî Komisyonu, Türkiye'deki yabancı misyon şefleri, Türkiye'deki üniversitelerin senatoları, ödül kurulu üyeleri ve sivil toplum kuruluşları bu kapsamda belirtilmiştir. En son aday gösterme

⁵⁴ Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2013/03/ATATÜRK-ULUSLARARASI-BARIŞ-ÖDÜLÜ-YÖNETMELİĞİ.pdf>. Erişim Tarihi: 06/11/2020; Anadolu Ajansı, Atatürk Uluslararası Barış Ödülü Yönetmeliğinde Değişiklik Yürürlüğe Girdi, 11/05/2020.

⁵⁵ Anadolu Ajansı, Atatürk Barış Ödülü 15 Yılım Ardından Sahibini Arıyor, 19/05/2014; "15 Yılım Ardından Atatürk Barış Ödülü" **Yeni Şafak**, 20 Mayıs 2014, <https://www.yenisafak.com/kultur-sanat/15-yilin-ardindan-ataturk-baris-odulu-648743>. Erişim Tarihi: 16/02/2021.

tarihi olarak 1 Temmuz 2020 tarihi belirlenmiştir.⁵⁶ An itibarıyla 2020 yılı Atatürk Uluslararası Barış Ödülünü kazanan kişi ya da kurum hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamış, bu yıl da ödül sahihsiz kalmıştır. Yürürlükte olan yönetmelik maddelerine göre Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk ve tek devlet ödülü niteliğinde olan Atatürk Uluslararası Barış Ödülü bir 5 yıl daha verilemeyecektir.

Sonuç

Uluslararası ödüllerin amaç, içerik ve belirlenme şekilleri ile ödül alan kişi/kurumlar hemen her dönemde tartışma konusu olmuştur. Günümüzde tüm tarafların beğenisini kazanmış, genel kabul görmüş bir uluslararası ödül kavramı pek geçerli değildir. Uluslararası ilişkilerde yaşanan/yaşanacak olumlu ya da olumsuz gelişmeler ödülün amacını, hedefini ve muhatabını da belirleyebilmektedir. Özellikle adı “barış” olan ödüllerin ciddi tartışmalara neden olması, öncesi ve sonrasında farklı uçlarda yapılan açıklamalarla ilişkilere zarar verecek derecede ayrıştırıcı olması düşündürücüdür. Evrensel bir kavramın nasıl bu kadar zıt görüşler doğurabildiğinin en kolay açıklaması muhtemelen siyasi ilişkiler ve liderlik bakış açılarındaki farklılıklardır.

Düşünce ve ideal olarak Atatürkçülük ve Atatürkçü Düşünce Sistemi ile ne kadar paralel olduğu belgelerde yer alsa da Atatürk Uluslararası Barış Ödülü 1980 askerî darbesinden sonra oluşturulmuş yeni bir kurumun bir uygulaması olarak hayata geçirilmiştir. Nitekim 1986-2000 yılları arasında verilen ödüllerde bu etki hissedilmektedir. Atatürk ideallerini yaşatmak amacıyla uygulamaya konmuş ödülün bilimsel ve samimi duygularla düşünülmüş, tarafsızlığı ön plana çıkarmış bir uygulama olduğu ifade edilse bile ne iç ne de dış kamuoyunda kayda değer beğeni ve destek bulmuştur. Devlet ödülü vermek gibi bir düşünceyle hayata geçirilmiş ödülün hazırlık ve oluşum sürecinin ayrıntılı olarak incelenmediği, koordine edilmediği, konuya dahil olması gereken tüm tarafların görüşlerinin alınmadığı izlenimi oluşmuştur.

Özellikle 1992 yılı ödül süreci incelendiğinde çok keskin görüş ayrılıkları ve anlaşmazlıkların ortaya çıktığı bir dönem görülmektedir. Bir ödülün kabul edilmesi ya da reddedilmesi olağan bir seçenektir ancak bu örnekte olduğu gibi stratejik hataların yapılması, bir liderin anısını yaşatmak niyetinde olanların bazı gerçeklerden uzak bir tercih yaptıklarını göstermiştir. Nitekim Mandela'nın ödülü reddetmesiyle başlayan tartışmalarda dört temel nokta ortaya çıkmıştır. Birincisi kurumlar arası

⁵⁶ Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, <https://www.ayk.gov.tr/s6-haberler/c36-duyurular/ataturk-uluslararasi-baris-odulu-basin-duyurusu>. Erişim Tarihi: 04/11/2020.

koordinasyon eksikliği ve ayrıntılı planlama yapılmaması; ikincisi yaşanan üzücü gelişmenin bir devlet adamı anlayışıyla değerlendirilmesi yerine tamamen kişisel ve parti siyasi görüşleri doğrultusunda iktidarın eleştirileceği bir fırsat olarak görülmesi; üçüncü olarak yurtdışı barışı tehdit edecek etnik ve dini görüşlerin gelişmesi, bu görüş sahiplerinin Atatürk düşünce ve anlayışına tamamen karşı olduklarını açıklamaları; son olarak bazı kesimler tarafından bu devlet ödülünün iptal edilmesi yönünde açıklamalar yapılması! Benzer şartlar etkin olduğu sürece gelecekte de olumlu yönde bir anlayış değişimi beklemek iyimserlik olacaktır.

Bu ödülün amacı ödül yönetmeliğinin 1. maddesinde belirtilmiştir. Buna göre ödüle uygun görülecek kişi ya da kurumların sahip olması beklenen özelliği, Atatürk'ün Yurtdışı Barış, Dünyada Barış ilkesi doğrultusunda dünya barışına, uluslararası ilişkilerde dostluk ve iyi niyetin geliştirilmesine hizmet etmiş olmalarıdır. Bir devlet ödülü olarak kabul edilmesi nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti tarihinin bir olgusudur ve sadece dönemsel bir siyasi karar olarak görülmesi pek doğru değildir. Dolayısıyla ödül verilecek kişi ya da kurumların belirlenmesi için oluşturulan ödül jürisinin sadece belirlenmiş makam sahiplerinden oluşturulması bir eksikliklerdir. Atatürk'ün ilkeleri ve uygulamalarının değerlendirilmesi bir uzmanlık alanıdır. Bir bütün olarak Atatürk'ü ve Atatürkçülüğü değerlendirebilecek akademik alt yapıya sahip olan, çalışmaları ve bilimsel yayınları ile bu konuda uzmanlaşmış bilim insanlarının görüşleri önemlidir. Olaylara bilimsel ve akademik pencereden bakabilen kişilerin değerlendirilmeleri, yukarıda sayılan anlaşmazlık ve tartışma noktalarının azaltılmasına, hafifletilmesine ve belki de ortadan kaldırılmasına yardımcı olacaktır. Hemen her üniversitesinde Atatürk ilke ve devrimlerine yönelik çalışmalar yapmak üzere kurulmuş enstitü, bölüm, merkez gibi oluşumların bilgi ve tecrübelerinden istifade edilmelidir. Mevcut ödül jürisi üyeleri arasında bu bilim insanlarına da yer verilmesinin faydalı olacağı değerlendirilmektedir.

Bir devlet ödülü olarak kabul edilmesine rağmen yıllarca ödül verilmemesi, gelecekte beş yılda bir verilmesinin düşünülmesi ödülün etkisini ve verimini azaltacak bir uygulamadır. Dahası, farklı gelişmelerin yaşanması durumunda aynı iktidar döneminde dahi değişikliklerle yeni bir ödül sisteminin hayata geçirilmesi olasılık dahilindedir. Bu konuda belirleyici olan iktidarın sahip olduğu oy oranı olacaktır. Benzer sıkıntıların yeniden yaşanmaması için farklı bir düzenleme yapılması mümkündür. Diğer uluslararası ödüllerin organizasyon ve takdim işlemleri genellikle doğrudan iktidarın kontrolünde olmayan dernek, şirket, kişi ya da aile vakıfları tarafından sağlanmaktadır. Atatürk Uluslararası Barış Ödülü için de

yeni bir uygulamanın hayata geçirilmesi, bu ödül için oluşturulacak yeni bir vakıf ya da belirtilen amaçlar doğrultusunda kurulmuş mevcut vakıflar, dernekler tarafından sahiplenilmesi faydalı olabilecektir.

Maddi gereksinimlerin destekleyici kişi ya da kurumlar, belediyeler ve halkın gönüllü katılımı ile elde edilecek gelirlerden sağlanması mümkündür. Yeni bir ruhla hayata geçirilecek ödülü kazanacakların belirlenmesi için bahsedilen özelliklere sahip bilim insanlarının da içinde olacağı özel bir kurul oluşturulması; geniş katılımın sağlanabilmesi için teknolojik olanaklardan istifade ile gönüllü vatandaşların da karar sürecinde yer alması, ödüle zenginlik katacaktır. Öte yandan bu ödülün bir uluslararası devlet ödülü olması, yurt içi ve yurt dışında tanıtım, destek ve katılım sürecinde sivil toplum kuruluşlarına da (STK) sorumluluklar yükler.⁵⁷ Bu süreç sadece bir ödül için aday belirleme anlamına gelmeyen, aynı zamanda Türkiye’de evrensel değerlerin gelişmesi, demokrasi anlayışının sağlamlaşması ve en önemlisi kurucu lidere saygının kazandırılması yolunda önemli bir aracı olacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk Uluslararası Barış Ödülünün tekrar hayata geçebilmesi için gerekli olan tüm maddi-manevi şartları kolaylıkla yerine getirebilecek güçte bir ülkedir. Yirmi yıldır bu konunun çözülememesi, ödülün verilmemesi sadece mevzuat değişikliği gerektirmesinden kaynaklanan bir sonuç olmamalıdır. Çok daha stratejik ve özel konularda dahi gereken değişiklik ve düzenlemeleri süratle yapabilen bir devletin bu konuyu göz ardı etmesi üzücüdür. Ödülün küresel anlamda saygı gören, etkin ve teşvik edici bir ödül olarak varlığını sürdürmesi, devlette süreklilik ilkesinin bir göstergesi olduğu gibi Atatürk’ün anısına da saygıyı ifade edecektir.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

Anadolu Ajansı

Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi

Resmî Gazete

Tutanak Dergisi

⁵⁷ Tayfun, a.g.e., s. 123.

Kitaplar

- Anadolu Ajansı, **Atatürk'ten Erdoğan'a Cumhurbaşkanlarımız**, Anadolu Ajansı Yayınları, Ankara, 2020.
- Eroğlu, Hamza, **Atatürk, Hayatı ve Üstün Kişiliği**, Dördüncü Basım, Savaş Yayınevi, Ankara, 2008.
- Kocatürk, Utkan, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Üçüncü Basım, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2007.
- Tayhani, İhsan, **Özgürlük Yolunda Bitmeyen Koşu "Denktaş Kitabı"**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011.
- TBMM, **Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları, C. 8, C. 9**, Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, Gülşah Erdem Efe, TBMM Basımevi, Ankara, 2014.
- Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi 3. Kitap, İkinci Bölüm**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996.

Makaleler

- Altaylı, Fatih, "Mandela Ödülü Almamakta Haklıymış", **Hürriyet**, 05 Mart 2005, Atatürk Araştırma Merkezi, "Atatürk Uluslararası Barış Ödülü Töreni", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 2, Sayı: 6 (Temmuz 1986), s. 535-555.
- Bakacak, Alper, "Atatürk Döneminde Türkiye'nin Dış Politikası", Temuçin Faik Ertan (Ed.), **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2011, s. 219-236.
- Boyraz, Hacı Mehmet, "Türkiye-Güney Afrika İlişkileri", **Kırklareli Üniversitesi Afrika Araştırmaları Merkezi**, 20 Nisan 2015, s. 1-17.
- Çakmak, Zafer, "Venizelos'un Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne Aday Göstermesi", **Erdem Dergisi**, Sayı: 52 (Aralık 2008), s. 91-110.
- Davaz, Şekip, "Atatürk Uluslararası Barış Ödülü Plaket, Berat ve Rozetinde Kullanılan Simgesel Değerler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 2, Sayı: 6 (Temmuz 1986), s. 763-764.
- Emgili, Fahriye, "Bosna-Hersek Trajedisinde (1992-1995) Türk Birliği", **Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S. 21 (2012), s. 57-87.
- Enginsoy, Cemal, "Atatürk'te İnsan Sevgisi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. II, Sayı: 4 (Kasım 1985), s. 85-96.
- Giritli, İsmet "Atatürk Cumhuriyeti ve Dünya Barışı", **Erdem Dergisi**, C. 11, Sayı: 31 (Eylül 1998), s. 79-88.

- Gönlübol, Mehmet, "Yurtta Barış Cihanda Barış", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. IX, Sayı: 25 (Kasım 1992), s. 9-26.
- Günergun, Feza, Sevtap Kadioğlu, "İstanbul Üniversitesi'nin Yerleşim Tarihçesi Üzerine Notlar", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. 8, S. 1, (2006) s. 135-163.
- Hacıyev. Masim, "Bilinçli Yaşanmış Hayatın Bazı Anları", **Yeniçağ**, 14 Aralık 2016.
- Özalp, İnan, Hülya Öcal, "Örgütlerde Dönüştürücü (Transformational) Liderlik Yaklaşımı", **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 3, Sayı: 4 (2000), s. 207-227.
- Sönmez, A. Sait, "Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu'nun Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleriyle İlişkileri", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 27 (Haziran 2015), s. 277-290.
- Tacar, Pulat, "Ermenilerin Soykırımı Savını Yadsıyanları Cezalandırmak veya Türkiye'den Tazminat Almak Amacı ile Yaptıkları Yargı Mücadeleleri", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S. 50 (Haziran 2015), s. 395-470.
- Tayfun, Recep, "Atatürk Uluslararası Barış Ödülü'nün Küresel Barışa Katkısı ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Üstlendiği Rol", **V. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayını, 24-26 Ekim 2008, Çanakkale, s. 115-125.
- Turhan, Turgut, "Yüzyılımızın Dönüştürücü Lideri; Okuyan Atatürk (1)", **Kıbrıs Gazetesi**, 06 Kasım 2019.

Sürelî Yayınlar

Akit

Cumhuriyet

Hürriyet

Milliyet

Sabah

Türkiye

Yeni Şafak

Tezler

Yoloğlu, Nurhayat, “**Atatürk Uluslararası Barış Ödülünün Mandela Tarafından Reddedilişii**” Olayının, İnsan Hakları Bağlamında İncelenmesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.

Yudar, Nazire, **Nobel Barış Ödülü: Dünya Barışı ve Teorik Yaklaşımlar**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2020.

Ansiklopedi ve Sözlükler

Türk Dil Kurumu, **Okul Sözlüğü**, İkinci Basım, Haz. İsmail Parlatır vd., Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 2000.

İnternet Kaynakları

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, <https://www.ayk.gov.tr>. Erişim Tarihi: 04,05,06/11/2020.

BBC News, <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-15750979>. Erişim Tarihi: 11/12/2020.

Boyraz, Hacı Mehmet, Türkiye'nin Afrika Politikası, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 01 Eylül 2014, <https://tasam.org/tr-TR/Icerik/5310/turkiyenin-afrika-politikasi>. Erişim Tarihi: 19/02/2021.

Community of Christ, <https://www.cofchrist.org/international-peace-award>. Erişim Tarihi: 11/12/2020.

Deutsche Gesellschaft für die Vereinten Nationen, <https://www.dgvn.berlin/ohfm/>. Erişim Tarihi: 12/12/2020.

Indian Council For Cultural Relations, <http://www.iccrindia.net>. Erişim Tarihi: 12/12/2020.

Indian Today, <https://www.indiatoday.in>. Erişim Tarihi: 12/12/2020.

Japonya Büyükelçiliği, Türkiye, https://www.tr.emb-japan.go.jp/itpr_tr/00_000058.html. Erişim Tarihi: 19/10/2020.

Mandela, Nelson Rolihlahla, Long Walk To Freedom, [https:// Zelalemkibret. Files. Wordpress.Com/2012/01/ The-Autobiography-Of-Nelson-Mandela. Pdf](https://Zelalemkibret.Files.Wordpress.Com/2012/01/The-Autobiography-Of-Nelson-Mandela.Pdf). Erişim Tarihi: 03/12/2020.

Nelson Mandela Foundation, [https://www.nelsonmandela.org/content/page/ biography](https://www.nelsonmandela.org/content/page/biography). Erişim Tarihi: 08/12/2020.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, <https://mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2709.pdf>. Erişim Tarihi: 17/09/2020.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, <https://www.tccb.gov.tr> Erişim Tarihi: 04/12/2020.

Türkiye Cumhuriyeti Millî Savunma Bakanlığı Genelkurmay Başkanlığı, “Türkiye'nin Barışı Destekleme Harekâtına Katkıları”, <https://Www.Tsk.Tr/Sayfalar?Viewname=Barisidestekleme>. Erişim Tarihi: 22/11/2020.

The Nobel Prize, <https://www.nobelprize.org/prizes/lists/all-nobel-peace-prizes/>. Erişim Tarihi: 10/12/2020.

UNESCO Türkiye Millî Komisyonu, <https://www.unesco.org.tr/Home/AnnouncementDetail/162>. Erişim Tarihi: 23/10/2020.

United Nations Photo: American Astronauts Visit United Nations (unmultimedia.org) <https://www.unmultimedia.org/s/photo/detail/156/0156574.html>. Erişim Tarihi: 10/12/2020.

TARİHSEL OLAYLARI ÇÖZÜMLEMEDE METİN MADENCİLİĞİ: NUTUK ÜZERİNE BİR UYGULAMA

H. Ekrem BAYAR*
Doğan YILDIZ**

ÖZ

Tarih, insanlığın geçmişten günümüze yaptığı eylemler ile yaşanan olayları, kişileri, toplumları, ülkeleri, mekan ve zaman gibi kavramları bir araya getirerek nedensellik içerisinde anlatan bilim dalıdır. Tarihsel olayların doğru ve objektif bir biçimde incelenmesi ve yorumlanması ile insanlığın geleceğine büyük katkıları olabileceği gibi tarih bilimine yeteri kadar önem verilmemesi, insan topluluklarının durumlarının kötüye gitmesine neden olacaktır. Mustafa Kemal Atatürk'ün de dediği gibi: "Tarihini bilmeyen milletler, yok olmaya mahkumdur!". Bu sebeple tarih biliminin işlevselliğini arttırmak adına istatistiksel yöntemler ile tarih bilimine katkıda bulunulması amaçlanmıştır. Metin madenciliği ve doğal dil işleme yöntemleri ile tarihsel metinler analiz edilerek tarihsel olaylar daha objektif bir biçimde açıklanabilir. Metin Madenciliği ise, veri analitiğinin alt dallarından bir tanesidir ve temel amacı metinleri yapısal bir veri formatına dönüştürdükten sonra metinlerden anlamlı bilgiler çıkarma sürecine dayanır. Araştırma kapsamında tarihsel metin ve veri kaynağı olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk'u ele alınmıştır. Literatür araştırması sonucu İngilizce metinlerin analiz edilme kolaylığı ve kullanılan yöntemlerin ve yazılım kütüphanelerinin daha uygun olduğu görüldüğü için veri kaynağı olarak İngilizce'ye çevrilmiş Nutuk üzerinden tüm analizler yapılmıştır. Milli Mücadele Dönemi'nde en çok tekrar eden kelimeler, kelimelerin

* Yıldız Teknik Üniversitesi İstatistik Bölümü, h.ekrembayar94@gmail.com, (ORCID: 0000-0002-9657-5786).

** Dr. Öğr. Üyesi Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi İstatistik Bölümü, dyildiz@yildiz.edu.tr, (ORCID: 0000-0001-7430-2368).

birbiriyle olan ilişkisi, duyu analizi, konu sınıflandırma ve benzerliği gibi analizler araştırma kapsamında yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Nutuk, Metin Madenciliği, Milli Mücadele, Mustafa Kemal Atatürk, Veri Bilimi.*

TEXT MINING ON HISTORICAL EVENTS: AN APPLICATION ABOUT THE GREAT SPEECH OF ATATURK

ABSTRACT

History is a branch of science which bands together people, societies, concepts such as time and explains them by dealing with a cause-effect relationship. Whereas the accurate and objective analysis and interpretation of historical events can make great contributions to the future of humanity, not paying enough attention to the science of history may cause the conditions of human societies to deteriorate. For this reason, as Mustafa Kemal Atatürk also stated; this study is aimed to contribute to the science of history by using statistical methods in order to increase the functionality of the science of history. Text mining and NLP methods help to explain historical events by analyzing more objectively. Text Mining is one of the sub-branches of data analytics and its main purpose is to analyze meaningful information from texts after converting texts to a transformed data format. In the scope of the research, Mustafa Kemal Atatürk's Nutuk is considered as a historical text. As a result of the literature search, it was assumed the English texts were analyzed easily and the methods and software libraries used were more appropriate, so all analyzes were carried out on Nutuk, which was translated into English. During National Struggle, the most repeated words, the connections of words with each other, sentiment analysis, subject classification and similarity of the events were analyzed within the scope of the research.

Key Words: *Ataturk's Great Speech, Data Science, Mustafa Kemal Ataturk, Text Mining, Turkish Independence War.*

Extended Abstract

The data, which is seen as today's oil, shows its effect in every field with the advancement and widespread use of technology. The rapid advancement of technology has also facilitated the applicability and use of statistics and computer science in all areas. Ease of storage and processing of data in every field creates various opportunities and accelerates the development of the fields. If world history is considered as the largest data source, artificial intelligence methods should also be used in historical science and historical events should not be handled only with traditional methods. By using artificial intelligence methods such as text mining,

natural language processing and machine learning, historical science should also adapt to the digital age. In the scope of this study, it has been tried to show that a historical event can be handled with text mining methods.

Text mining is the process of transforming unstructured text into a structured format to identify meaningful patterns and new insights. Text mining combines different disciplines such as linguistics, statistics, data mining and machine learning. Text mining techniques are basically divided into four categories: Classification, clustering, association analysis and information extraction. In this context, text mining methods include some problems such as named entity recognition, idea mining, text classification, sentiment analysis, keyword-title extraction etc.

The content of the study will include a neutral evaluation and text mining applications on historical events. The main text source of this project is The Great Speech (Nutuk), and it includes text mining methods and observation of historical events, inferencing and predicting, comparing, relating and visualization. The text is converted from unstructured data format to structured data format in order to carry out these studies and to apply analytical methods. In the Great Speech, the events are described in a continuous flow with a chronological order starting from May 19, 1919 to 1927. The main purpose of the Great Speech is to clarify the events that took place during the Turkish War of Independence, to contribute to the history and to create a resource for the future of the Turkish nation. In the last part of the Great Speech, the assigned the duty of Turkish youth and told the Turkish youth to protect and defend the Turkish independence and the Turkish Republic forever. The Great Speech is the manifesto of protecting the Turkish Independence and the Turkish Republic.

In the data analytics, there are two types data format as structured and unstructured. Image, voice and text data sources are unstructured. These data sources need to transform structured format to analyze. That's why, the biggest problem of text mining is that the data to be analyzed is not structured. The first step of text mining is pre-processing the text data. Therefore, stop-words, symbols, punctuation marks etc. expressions that do not have a meaning alone were removed. In addition, all words in the text have been translated into lowercase letters. The text that was wanted to be analyzed was divided into sentences and words and turned into a regular text format. Since text mining and natural language processing applications do not yet show sufficient development for the Turkish language. In this study, English version of the Great Speech was preferred for analysis. All of analyzes in the research were conducted with the help of R programming language.

Contributing to the science of history with statistical methods will enable historical events to be interpreted more clearly. To understand the cause-effect relationships between historical events can be successful by using correlation analysis, sentiment analysis, topic modelling, network analysis, word frequencies, text classification.

In summary, word frequencies and tf-idf methods were used to obtain a general information about text. It has been inferred that the frequent use of words in a text can be an indicator for explaining events and identifying people. Correlation analysis proves that there is a relationship between the periods and the strength of this relationship calculated. In addition, with the help of correlation analysis, the situations and relationships between words were revealed. The association of randomly selected words from the text with other words has been examined. With the help of sentiment analysis, a text gives objective information. As a result of the sentiment analysis, The Great Speech was classified as a positive text considerably. The text classification method does not work in such an example because the periods and historical events in the Great Speech are interconnected.

Giriş

İnsan toplulukları, geçmişten beri varlığını sürdürme iç güdüsüyle bilgi üretmiştir. Ürettiği bilgiyi de kullanarak modern toplumlar için gerekli değişimleri yakalamaya çalışmışlardır. Günümüzde bu gelişim, veri odaklı yapılmaktadır. Geçmişten günümüze üretilen en büyük bilgi ise insanlık tarihidir.

Bilgisayar, internet gibi konularda teknolojik ve bilimsel gelişmelerin hızlanması, gelişmesi pek çok alanı olumlu yönde etkilemiştir. Geçmişte bir bilginin işlenmesi ve o bilgiden değer üretilmesi çok maliyetli iken günümüzde büyük verilerin işlenmesi, makine öğrenmesi ve yapay zeka uygulamalarını daha kolay hale gelmiştir. Bu uygulamaların yaygınlaşmasıyla veri çağında hayatta kalmak için güncel olmak, teknolojiyi takip etmek ve dijital çağa ayak uydurmak gerekir. Artık alanında uzman hiç kimse dijital çağ, veri çağı veya bilgi çağı adına ne denirse denilsin teknolojik gelişmelere, araçlara ve yöntemlere uzak kalmamalıdır. Yapay zeka uygulamaları metinleri işleyebilir hale gelmişken tarihçilerin de artık bu uygulamalara kayıtsız kalmadan dijital tarih kavramı ile araştırmalarını daha ilgi çekici hale getirip dijital ortamlara sunması tarih öğrenimi ve farkındalığını kolaylaştıracaktır.

Dijital tarih, tarihçiye yardımcı olma yoluyla işini kolaylaştırmakla kalmayıp araştırma metodunu da değiştirmektedir. Öncelikle, tarihçi, araştırma sorusuna cevap bulmak için daha büyük veri gruplarını sorgulama

ve farklı metotlar uygulama fırsatı bulmaktadır. Değişen teknoloji yöntemlerini kendi avantajına kullanmak için iki noktada dikkatli olmalıdır; dijital tarihçinin düşmanı değildir, öyle görmemeli ve uygun biçimde kullanılmalıdır. Bunun için, araştırmasının bir parçası olarak kullandığı dijital araç-gerecin eleştirisini yapmalıdır.¹

Tarihçilerin dijital çağda başvurabileceği en önemli araçlardan bir tanesi metin madenciliğidir. Bu araştırma metin madenciliği yöntemlerinin tarih bilimine katkısı olabileceği yönünde düşünülerek yapılmıştır. İstatistiksel yöntemler kullanılarak, tarihsel olaylar dışında olduğu gibi metinler, objektif bir biçimde açıklanabilir, sınıflandırılabilir ve konu anlam bütünlüğü bakımından çeşitli yargılarda bulunulabilir.

Metin madenciliği süreci, yapılandırılmamış metin verilerinden anlamlı bilgi çıkarmayı sağlayan çeşitli aktivitelerden oluşur. Metin madenciliği tekniklerini uygulamadan önce, metin verilerini temizleme ve kullanılabilir bir biçime dönüştürme uygulaması olan metin ön işleme aşaması ile çalışmalara başlanır. Analizler için verileri uygun bir formata getirmek adına dil tanımlama, sözdizimi ayrıştırma, parçalama, konuşma parçası etiketleme gibi tekniklerin kullanılmasını içerir. Bu işlemler tamamlandığında verilerden bilgi elde etmek için metin madenciliği, doğal dil işleme, makine öğrenmesi ve yapay zeka algoritmaları kullanılabilir. Analiz çıktıları, veri görselleştirme teknikleri kullanılarak bulguları daha geniş kitlelere ulaştırabilir.

Metin madenciliği tekniklerinin uygulanması için Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk İstiklal Harbi'ni ve Türkiye Cumhuriyet'inin kuruluşunu adım adım kaleme aldığı Nutuk kullanılmıştır. Türkçe metinler işlemenin zorluğu nedeniyle Nutuk'un İngilizce çevirisi üzerinden tüm analizler gerçekleştirilmiştir. Literatürde metin madenciliği, doğal dil işleme, makine öğrenmesi gibi yapay zeka uygulamalarının kullanıldığı araştırmalara rastlanmamıştır. Ancak Nutuk üzerine yapılan terim ve söz gruplarının analizi, içerik analizi, dizin analizi gibi çeşitli yaklaşımlarla Nutuk, istatistiksel bakış açılarıyla incelenmiştir. Bu araştırmada Nutuk, sosyal bilimlerden bağımsız olarak, istatistik bilimi ve bilgisayar bilimine ait olan yöntemlerin uygulanmasıyla ele alınmıştır. Araştırma, sosyal bilimlerde çalışma alanı olan olaylar hakkında iddialarda bulunmamaktadır. Burada amaç, yapay zeka uygulamalarının sadece sayısal verilerle değil; aynı zamanda sözel verilerle de uygulanabilirliğini göstermektir. Bu yöntemler sadece Nutuk özelinde değil tüm yazılı kaynaklarda faydalı olabilecek analizler sunmasına yardımcı olacaktır. Yapılan araştırmada da metin

¹ Fatma Acun, "Dijital Tarih ve Dijital Tarihçiliğin Tarihyazımına Etkisi Üzerine", **Tarihyazımı**, 2 (1), 2020, Journal of Historiography, s. 66-90.

madenciliğinin temel konuları ele alınıp Nutuk üzerinde uygulanmıştır. Yapay zeka yöntemleri kullanılarak daha kapsamlı analizler yapılması mümkün olmakla birlikte, bu analizleri sosyal bilimcilerle birlikte yapmanın literatüre eşsiz faydaları olacaktır.

Araştırmanın gerçekleştirilmesi için gereken çalışmalar sırasıyla şu şekildedir:

- İngilizce çevirisi elektronik metin formatında elde edilmiştir.
- Analizlerin yapılması için veri kaynağının R programlama dili tarafından okunması sağlanmıştır.
- Metindeki yazım hataları düzeltilmiştir ve noktalama işaretleri kaldırılmıştır.
- Tek başına anlamı olmayan ve çok fazla tekrar eden duraklama kelimeleri, metin içerisinden çıkarıldıktan sonra düzenli bir metin verisi oluşturulmuştur.
- Veri düzenli hale getirildikten sonra metin madenciliği uygulamalarına geçilmiştir.
- Analiz sonuçları veri görselleştirme teknikleri kullanılarak açıklanmıştır.

Çalışma sonucunda temel olarak ulaşılmak istenen amaçlar aşağıdaki gibidir:

- Tarihsel belgelerin hazırlanması, işlenmesi ve raporlanması çok fazla maliyet ve zaman gerektirir. Bu sebeple tarih biliminin, kurum ve kuruluşların, araştırmacıların metin madenciliği yöntemleri ile söz konusu çalışmalarında yarar sağlamak.
- Metin madenciliği yöntemlerini kullanarak tarihsel olayları ayırt etmede, karşılaştırmada, sonuç çıkarmada başarılı sonuçlar elde etmek.
- Dijital çağda eğitim, ekonomi, siyaset, uluslararası ilişkiler gibi güncel olayları açıklamada teknolojinin ve diğer bilimlerin kullanılmasını yaygınlaştırmak.

1. Metin Madenciliği

Enformasyon sistemleri 1960 yıllarında, metin madenciliği çalışmaları 1980 yıllarında başlamış olmasına rağmen, teknolojik yetersizliklerden kaynaklı çalışmalar 2000'lerden sonra hızlanmıştır. Metin madenciliği farklı disiplinleri bir araya getirerek dilbilim, istatistik, veri madenciliği ve makine öğrenmesi konularını birleştirir.

Metin madenciliği yöntemlerinin temelinde matematiksel ve istatistiksel yöntemler bulunmaktadır. Metin madenciliği teknikleri temel olarak dört

kategoriye ayrılmaktadır. Bunlar; sınıflandırma, kümeleme, birliktelik analizi ve bilgi çıkarımıdır. Bu teknikler altında metin madenciliği uygulamaları: Yazar tanıma, fikir madenciliği, metin sınıflama, duygu analizi, anahtar kelime-başlık çıkartımı biçimlerinde sıralanır.²

“Metin madenciliği çalışmaları, metin kaynaklı literatürdeki diğer bir çalışma alanı olan Doğal Dil İşleme (Natural Language Processing, NLP) çalışmaları ile çoğu zaman beraber yol yürümektedir. Doğal dil işleme çalışmaları daha çok yapay zeka altındaki dil bilim bilgisine dayalı çalışmalarını kapsamaktadır. Metin madenciliği çalışmaları ise daha çok istatistiksel olarak metin üzerinden sonuçlara ulaşmayı hedefler. Metin madenciliği çalışmaları sırasında çoğu zaman doğal dil işleme kullanılarak özellik çıkarımı da yapılmaktadır.”³

Metin madenciliği uygulamaları veri madenciliği, iş zekası, güvenlik, yayıncılık, kayıt yönetimi, ayrıca bilimsel metinlerin işlenmesi, duygusal analiz araçları, doğal dil işleme / anlam bilimsel araç veya hizmetler, otomatik reklam yerleştirme, arama / bilgi erişimi gibi konuları içermektedir.⁴

Bu uygulamaların alt uygulamalarında ise pazar araştırmaları, sosyal medya analizleri, müşteri ilişkileri, sahtekarlık tespiti, metinlerden anlam ve bilgi çıkarımı, doküman özeti, sınıflandırma, yazar tanıma ve soru-cevap sistemleri gibi uygulamalar gerçekleştirilmektedir.

Çalışma içeriği yansız bir değerlendirme ile tarihsel olaylar üzerinde metin madenciliği uygulamalarını kapsayacaktır. Bu projenin ana metin kaynağı Nutuk olup, metin madenciliği uygulamaları ile tarihsel olayları gözlemlene, çıkarımda ve tahminde bulunma, karşılaştırma, ilişkilendirme ve görselleştirme çalışmalarını içerecektir.

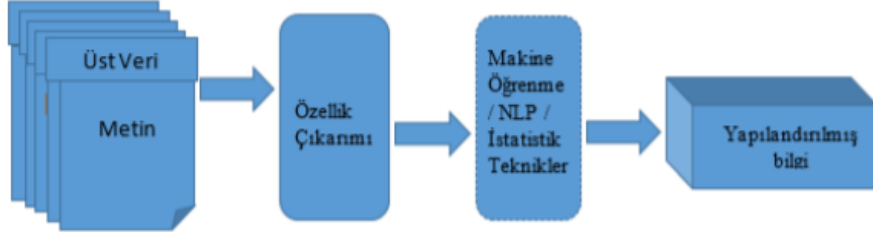
Metin madenciliğindeki amaç analitik yöntemler veya tabii dil işleme yoluyla, metni analiz edilebilmesi için yapılandırılmış veriye dönüştürmek olduğundan temel olarak Şekil 1’deki gibi özetlenebilir.⁵

² Volkan Tunalı, **Metin Madenciliği için İyileştirilmiş Bir Kümeleme Yapısının Tasarımı ve Uygulaması**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2011.

³ Rıfat Aşlıyan, vd., “Metin İçerikli Türkçe Doküman Sınıflandırılması”, **Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri**, Muğla Üniversitesi, 10-12 Şubat 2010, s. 659-665.

⁴ Wikipedia, Metin Madenciliği, (https://tr.wikipedia.org/wiki/Metin_madencili%C4%9Fi) adresine bulunan Metin Madenciliği tanımlarından faydalanılmıştır. (Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2019).

⁵ Ramazan Acun, “Tarihi Metinlerden Cevher Çıkarmak: Metin Madenciliği”, **Avrupa Tarihinde Türk Eli Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı**. Ankara, 2017, s. 27-38.

Şekil 1: Metin madenciliği aşamaları

1.1. Metin Madenciliği Yöntemleri

Enformasyon Getirimi: Metin verisi hakkında bilginin toplandığı ilk aşamadır. Örneğin, web üzerindeki veri kaynakları baz alındığında dosyaların tarihleri, dosya isimleri, kullanıcı bilgileri, izin bilgilerinin toplandığı aşamadır.

Doğal Dil İşleme Aşaması: Metinde bazı anlamsal bilgilerin elde edilmesinde sıklıkla kullanılan bir aşamadır.

Adlandırılmış Varlık Tanıma: Metin içerisinde istatistiki bazı özelliklerin elde edilmesi için kullanılır. Örneğin; kısaltmalar, semboller, yer isimleri vb. bu yaklaşımla bulunur.

Örüntüsü Tanımlı Varlıkların Bulunması: Metnin içerisinden alınan bazı bilgilerin (e-posta adresleri, tarihler, telefon numaraları, adresler vb.) özel olarak alınmasıdır.

Eş Atıf: Bir varlığa işaret eden (atıf eden) isim kelime gruplarını ve diğer terimlerin bulunması/ayrılmasını hedefler.

İlişki, Kural, Olay Çıkarımları: Çeşitli amaçlarla metnin içerisinden bazı bilgilerin çıkarılması istenebilir.⁶

Duygu Analizi: Metin içerisinde geçen ifadelerin duygularını ortaya çıkarır. Temel olarak metinleri olumlu-olumsuz şeklinde iki gruba ayırır. Olumlu-olumsuz duyguyu özelleştirerek daha farklı duygular da tespit edilebilir.

2. Nutuk'un Tarihsel Niteliği ve Önemi

Nutuk, yazıldığı dönemde Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Başkanı olan Mustafa Kemal Atatürk'ün 15-20 Ekim 1927 tarihlerinde, yerli ve yabancı basın mensuplarının da katıldığı partisinin 2. yılı olan 15-20 Ekim 1927

⁶ Şadi Evren Şeker., vd., "TimeML and Turkish Temporal Logic", **Proceedings of International Conference on Artificial Intelligence**, ICAI 2010, s. 881-887.

tarihleri arasında kendisinin ve silah arkadaşlarının faaliyetlerini özetleyen konuşmadır.⁷ Sunumu günlük beşer altışar saatlik oturumlarla altı günde tamamlanmış ve toplam 36 saat 31 dakika sürmüştür.⁸

Nutuk'ta olaylar, 19 Mayıs 1919'dan başlayarak tarihsel olayları kronolojik bir sıra içinde ve kronolojik sıraya ek olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün kendi görüşlerini de tarihsel olaylarla birlikte açıkladığı, ancak diğer kitaplarda olduğu gibi konular bölümlere, alt bölümlere ayrılmadan, sürekli bir akış içinde anlatılmaktadır.

Nutuk'un yazarı yalnız olayları belgelerle inceleyerek sonuçlarını ortaya koymaya çalışan bir tarih yazarı değil, aynı zamanda eserdeki olayların da doğrudan kahramanı olarak bizzat kendisidir. Bu eserde tarih yapan ile tarih yazan aynı kişi olduğu için üstün değere sahip bir eser niteliği taşımaktadır. Bu haliyle eser tarihi olayların yanında siyasal olayları da anlatması bakımından çok ciddi bir yapıt olup tarih yöntemiyle kaleme alınmıştır.⁹

Atatürk'ün Nutuk'u yazmasındaki amacı; Milli Mücadele sırasında meydana gelen olayları açıklığa kavuşturmak, tarihe katkıda bulunmak ve Türk milletinin istikbali için bir kaynak bırakmaktır. Bu kaynağı da Gençliğe Hitabe ile bitirerek Türk gençliğini vazifelendirmiş ve Türk gençliğinin Türk bağımsızlığını, Türk Cumhuriyeti'ni, ilelebet, muhafaza ve müdafaa etmelerini söylemiştir. Nutuk, Türk istiklalini ve Türk Cumhuriyeti'ni korumanın manifestosudur.

Atatürk, Nutuk'ta Gençliğe Hitabe'den önce, Nutuk'un amacını bizlere anlatmaktadır.

“Muhterem Efendiler, sizi günlerce işgal eden uzun ve teferruatlı beyanatım, en nihayet mazi olmuş bir devrin hikâyesidir. Bundan, milletim için ve müstakbel evlâtlarımız için dikkat ve teyakkuza davet edebilecek bazı noktalar tebarüz ettirebilmiş isem, kendimi bahtiyar addedeceğim”.

Efendiler, bu beyanatımla millî hayatı hitam bulmuş farz edilen büyük bir milletin istiklâlini nasıl kazandığını ve ilim ve fennin en son esaslarına müstenit, millî ve asrî bir devleti nasıl kurduğunu ifadeye çalıştım.

⁷ Sinan Meydan, **Nutuk'un Deşifresi**, Truva Yayınları, önsöz.

⁸ İsmail Arar, “Büyük Nutuk'un Kapsamı, Niteliği, Amacı”, **Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yılı Semineri – Bildiriler ve Tartışmalar**”, TTK, Ankara, 1980, s. 126.

⁹ Zeynep Korkmaz, Ergün Aybars, “Nutuk”, **70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutku ve Dönemi Sempozyumu**, Yay. Haz. Gül E. Kundakçı, Ankara 1999, s. 8.

Bugün ulaştığımız sonuç, asırlardan beri çekilen milli felaketlerin yarattığı uyanıklığın eseri ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanlarıdır bedelidir.

Bu sonucu, Türk Gençliğine emanet ediyorum”¹⁰

Resim 2: TBMM’de Nutuk’u okurken, Ankara, 15-20 Ekim 1927.

Yurdumuzun parçalanıp işgal edildiği günlerden başlayarak, Türk tarihinde bir dönüm noktası olan İstiklal Savaşı’nı, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunu ve inkılapların yapılışını anlatan Nutuk, siyasi ve milli tarihimizin birinci elden, çok değerli bir kaynak eseridir. Bu nedenle Nutuk bir mesajdır, mirastır. Atatürk’ün yaptıkları, yapacakları, düşünceleri, tecrübe ve birikimleri bu eserde. Nutuk ayrıca bir şahitlik belgesidir. Bu şahitlik, bizzat Türk Milleti’nin huzurunda, Anadolu’daki son Türk Devleti’nin ve Türk Milleti’nin gelecekteki güzel günleri için atılan adımlar ve imzalar içindir.¹¹

¹⁰ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Alfa Yayınları, s. 735.

¹¹ Hasan Cicioğlu, Atatürk’ün Büyük Nutuk’ta Adları Geçen Muhalifleri, Muhalefet Gerekçeleri, Atatürk’ün Cevabı, **75. Yılında Nutuk’u Anlayarak Okumak, Bilgi Şöleni**, 17-18 Ekim 2002, s. 111-155

Kısaca Nutuk, Mustafa Kemal'in Türk İstiklal Harbi'ni anlattığı tarihi ve siyasi bir metindir. Hasan Ali Yücel ise Nutuk'u şöyle ifade etmiştir; "*Bize bıraktığı çağdaş Türkiye'nin kurtuluş tarihi.*"¹²

Nutuk sadece ulusal bir eser değil aynı zamanda uluslararası bir değere sahiptir. Türklerin emperyalist devletlere karşı bağımsızlık mücadelesi ve başarısı tüm mazlum milletlere örnek olmuştur. Nutuk, tüm dünya halklarına, ulusal kurtuluşu ve çağdaş devlet kurmanın yönlerini anlatan bir öğreti kitabıdır.¹³ Tüm uluslara bağımsızlık savaşı, modern bir toplum kurma ve toplumsal devrimleri anlatan bu öğreti kitabı farklı dillere çevrilmiştir. Nutuk'un 1927 yılı basımı 1928 harf devriminden önce olduğu için Osmanlıca'dır. Türkçe olarak birinci cildin ilk baskısı 1928 yılında basılmıştır.¹⁴ Nutuk'un basıldığı diğer diller ise; İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça, Farsça, Türkmence, Kazakça ve Japonca dillerine çevrilmiştir. Arapçaya da çevirisinin yapılması yönünde talepler olmasına rağmen, Arapça çevirisi yapılmamıştır.¹⁵

Mustafa Kemal Atatürk'ün kaleme almış olduğu başka eserleri de olmasına rağmen, Nutuk, içerik, konu anlam bütünlüğü ve anlatış tarzı olarak diğer eserlerine göre daha çok ön plana çıkmıştır. Nutuk, başta sosyal bilimciler olmak üzere farklı alanlardan pek çok uzmanın dikkatini çekmiş, inceleme ve araştırma konusu olmuştur. Nutuk'un önemi, amacı, kapsamı gibi konularda araştırmanın yanı sıra ve Nutuk'un tarih eseri olup olmadığı bağlamında tartışmalar bulunmaktadır.

Literatürde karşılaşılan analizlerden biri olan terim ve söz gruplarının analizinde, Nutuk'ta kavramların nasıl ifade edildiği ve Atatürk'ün bu kavramları nasıl kullandığını gösteren kavram ve terim örneklemlerinden yararlanılarak çeşitli istatistiksel sonuçlara ulaşılmıştır.¹⁶ Bir diğer çalışmada ise içerik analizi ile Nutuk'ta geçen kurum ve kişilerle ilgili olumlu olumsuz ifadeler, bu ifadelerin frekansları, yıllara göre düşünce farklılıkları gibi

¹² Hasan Gürkan, "Atatürk'ün Söylev'i (Nutuk) Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XIII/27 (2013-Güz), s. 123-136.

¹³ Cavit Orhan Tütengil, "Söylev'in Öğretisi", **Türk Dili Dergisi**, (Söylev Özel Sayısı), Yıl: 27, Cilt: XXXVI, Sayı: 314, 1 Kasım 1977, s. 373.

¹⁴ Mehmet Kılıç, "Büyük Nutuk'un Cumhuriyet Tarihindeki Yeri ve Önemi", **Türk Dünyası Araştırmaları** 121 (2019): s. 113-136

¹⁵ Bilal N. Şimşir, Atatürk'ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler, Ankara, TTK, 1991.

¹⁶ Hüseyin Ağca, "Atatürk'ün Bütük Nutuk'unda Geçen Milli Kimlikle İlgili Kavram, Terim ve Söz Gruplarının Analizi", **75. Yılında Nutuk'u Anlayarak Okumak, Bilgi Şöleni**, 17-18 Ekim 2020, s. 106-110.

konular incelenmiştir.¹⁷ Literatürdeki bu araştırmalara ek olarak, metin madenciliği, doğal dil işleme, makine öğrenmesi gibi yapay zeka uygulamalarının Nutuk üzerinde işlenmesiyle daha çok araştırma sorusu ve problemi ortaya çıkabilir.

3. Metin Madenciliği Uygulamaları

3.1. Veri Ön İşleme ve Düzenli Metin Formatının Oluşturulması

Araştırmadaki analizler R programlama dili yardımı ile yapılmıştır. Metin madenciliğinin en büyük problemi, analizi yapılacak olan verinin yapısal olmamasıdır. Bu yüzden metin verisi üzerinde veri ön işleme yapılarak anlamsızlıklar ortadan kaldırılmıştır. Bu anlamsızlıklar, metin içerisindeki simgeler, noktalama işaretleri gibi tek başına anlamı olmayan ifadelerin çıkarılması sağlanmıştır. Ayrıca metin içerisindeki tüm kelimeler küçük harflere çevrilmiştir. Daha sonrasında analiz edilmek istenen metin, cümlelere ve kelimelere parçalanarak düzenli metin formatı haline getirilmiştir. Metin madenciliği ve doğal dil işleme uygulamaları Türkçe dili için henüz yeterli gelişmişliği göstermediğinden, analizler için İngilizce Nutuk tercih edilmiştir.

```
library(dplyr) # Veri Manipülasyonu
library(tidytext) # Düzenli Metin Araçları
library(stringr) # Metin Manipülasyonu
library(ggplot2) # Veri Görselleştirme
library(tidyr) # Veri Seti Manipülasyonu
library(scales) # Veri Görselleştirme için Standardize Fonksiyonları
library(wordcloud) # Kelime bulutu
library(wordcloud2) # Fotoğraf üzerinde Kelime Bulutu
library(reshape2) # Kelime Bulutu
library(igraph) # Ağ Analizi
library(ggraph) # Ağ Analizi
library(widyr) # Frekans ve Korelasyon İşlemleri
library(tm) # Matris İşlemleri
library(Matrix) # Matris İşlemleri
library(quanteda) # Metinsel Veriler için Kantitatif Analiz
library(topicmodels) # Konu Modellemesi
library(methods) # Resmi Metodlar ve Sınıflar
```

Şekil 4: Metin madenciliği uygulamaları için R programlama dilinde kullanılan kütüphaneler.

Nutuk ayrıca dönemlere, bölümlere ve yıllara göre parçalara bölünüp, karşılaştırma yapmak için hazırlanmıştır.

¹⁷ Hakan Uzun, “Atatürk’ün Nutuk’unun İçerik Analizi”, **CTAD: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 1, 2, 125–143, 2005, s.137.

Nutuk dönemsel olarak “Meclis Öncesi Dönemi (19 Mayıs 1919 – 23 Nisan 1920)”, “I.Meclis Dönemi (23 Nisan 1920 - 11 Ağustos 1923)” ve “II.Meclis Dönemi (11 Ağustos 1923-1 Ekim 1927) olarak üçe; yıllara göre 1919-1925 arasında bölümlere ayrılmıştır. Ayrıca Nutuk’ta olaylar, 19 Mayıs 1919’dan başlar ve ardı ardına anlatılmaktadır. Veri kaynağında Nutuk, diğer kitaplar gibi bölümlere veya alt bölümlere ayrılmamıştır. Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu’nun internet sitesinde Nutuk yer almaktadır. Kara Harp Okulu’nun sitesi kaynak olarak alınıp konu başlıkları veri setine yeni bir değişken olarak eklenmiş ve Nutuk bölümlere ayrılmıştır. Bu ayırma işlemi ile bölümler arasında karşılaştırma yapmak kolaylaşacaktır.¹⁸

THE.GREAT.SPEECH	book	linenumber	chapter
1 CHAPTER-1	Nutuk	1	1
2 Gentlemen,	Nutuk	2	1
3 I landed at Samsun on 19 May 1919. This was the situati...	Nutuk	3	1
4 The group of Powers which included the Ottoman Gove...	Nutuk	4	1
5 The Army had been deprived of their arms and ammuniti...	Nutuk	5	1
6 The Entente Powers did not consider it necessary to res...	Nutuk	6	1
7 Christian elements were also at work all over the countr...	Nutuk	7	1
8 Certain information and authentic documents that fell i...	Nutuk	8	1
9 (Document I), established by the patriarchate in Istanbul...	Nutuk	9	1
10 The Armenian Patriarch, Zaven Efendi, also worked in co...	Nutuk	10	1

Şekil 5: Nutuk, dönemler ve bölümler – Düzenli metin formatı

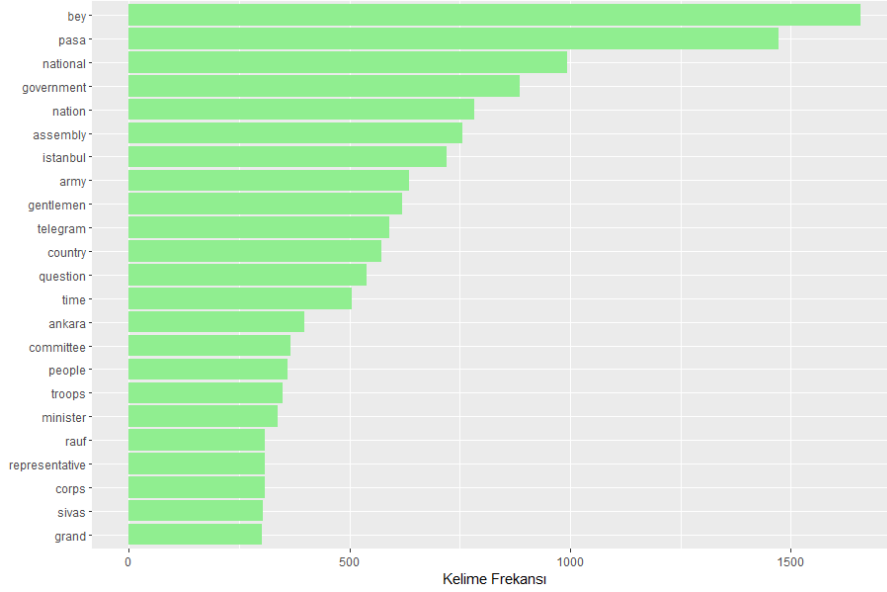
Şekil 5’te görüldüğü gibi veri setindeki “THE.GREAT.SPEECH” değişkeni metin içerisindeki her bir paragrafı temsil etmektedir ve bu paragraflar da “linenumber” değişkeni ile temsil edilmiştir. Veri setinde hem Nutuk hem de dönemler yer aldığından “book” değişkeni içerisinde “Nutuk, Meclis Öncesi, I.Meclis ve II.Meclis Dönemleri” yer almaktadır. “chapter” değişkeninde ise Kara Harp Okulu’ndan alınan Nutuk bölümleri gösterilmiştir. Bu işlemin nedeni, yapılan analizlerin karşılaştırmasını yapmayı kolaylaştırmak içindir.

3.2. Kelime Frekanslarının Oluşturulması

Düzenli metin madenciliğine göre metin içerisinde saklanan bilgi genelde tek bir kelimedir. Ancak bu bilgi bir n-gram (n sayısına göre metnin

¹⁸ Kara Harp Okulu, Nutuk, (http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/nutuk/nutuk.html), adresinden Nutuk’un bölümlendirilmesi konusunda yararlanılmıştır. (Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2019).

kelimelere parçalanması), cümle veya paragraf da olabilir. Bu yüzden, Nutuk n-gramlar'a yani birer, ikişer (bigram), üçer (trigram) kelimelere parçalanmıştır. Bu araştırma içerisindeki çıktılar birer ve ikişer kelimelere parçalama işlemi sonrası yapılan analizler ve görselleştirmelerini içermektedir. Parçalama işleminden sonra analizlerin gerçekleştirilmesi için kelime frekanslarına bakılır. Kelime frekansları çıkartıldığında metin içerisinde çok fazla tekrar eden fakat tek başına bir anlamı olmayan kelimelere duraklama kelimeleri (stop words) denir. Çalışma, İngilizce metin üzerinden yapıldığından İngilizce'deki duraklama kelimeleri; the, of, at gibi metin içerisinde çok fazla tekrar eden ancak tek başına bir anlamı bulunmayan kelimeler, analizlerin anlamlılığı için metinden çıkartılmıştır. Şekil 6'da ise Nutuk içerisinde en fazla tekrar eden kelimeler gösterilmiştir.

Şekil 6: Nutuk içerisinde en fazla tekrar eden kelimeler.

Nutuk karakterlere, kurumlara ve olaylara dayanmaktadır. Metin içerisinde “bey” ve “paşa” kelimeleri en fazla tekrar eden kelimelerdir. Nutuk içerisinde çok fazla sayıda kişinin ismi geçmektedir. Literatürde Nutuk üzerine yapılan dizin ve içerik analizlerinde tekil kişi sayısının farklı hesaplandığı ve bir belirsizliğin olduğu görülmüştür¹⁹. Ayrıca metin

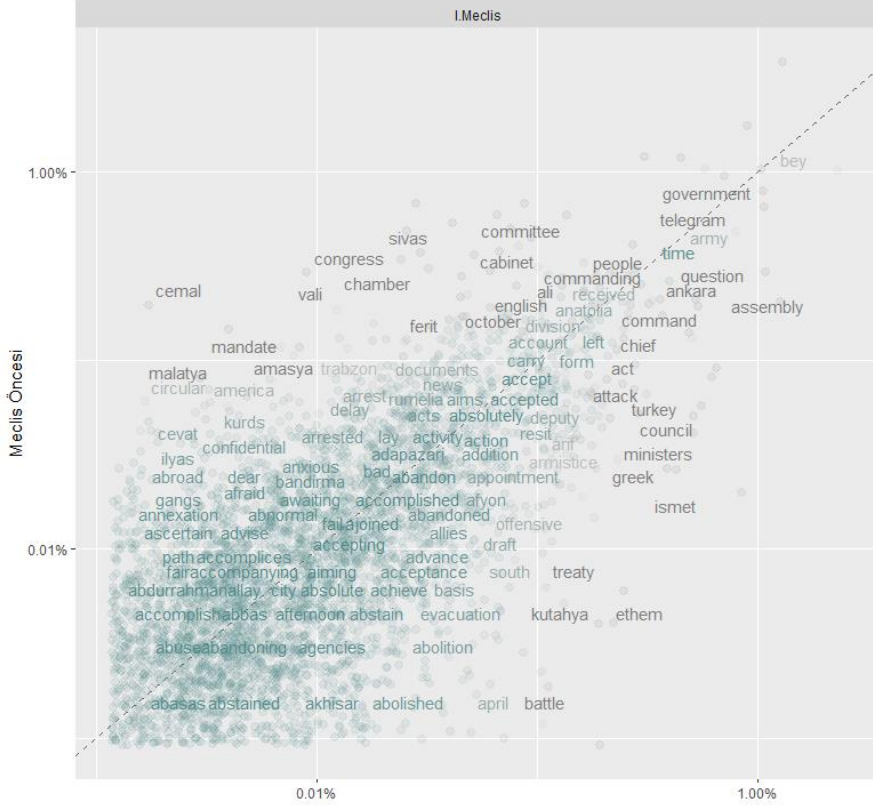
¹⁹ Bu konu hakkında iki farklı makale ile karşılaşmıştır. Fahri Kılıç, “Nutuk’un Analitik Bir İncelemesi”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 2016, s. 137. Hakan Uzun, “Atatürk’ün Nutuk’unun İçerik Analizi”, *CTAD: Hacettepe*

madenciliği ve doğal dil işleme yöntemleriyle metinde geçen kişiler ve frekansları tespit edilebilir. Ancak 1919-1927 yılları arasında soyadı kanunu olmadığından ve çok fazla kişi bulunduğundan aynı isimli farklı kişilerin karıştırılması da mümkündür. Bu yüzden tarihsel metinlerdeki kişilerin tespitinde daha detaylı bir analiz çalışması yapılmalıdır.

Kelime frekansları bizlere konu hakkında genel bilgi sunmaya çalışır. Diğer kelimeler incelendiğinde Milli Mücadele sürecinde ve kitapta büyük rol alan çeşitli konular çıkarılabilir. İstanbul Hükümeti ile olan sorunlar ve ilişkiler, kongreler, meclis, ordu, ulus gibi konuların sıklıkla dile getirildiği bu grafikte görülebilir.

3.3. Kelimeler ve Dönemler Arasındaki İlişki

Nutuk içerisinde karşılaştırma yapmak için dönemlere ayrıştırılmıştır. Dönemler arasında bir benzerlik olup olmadığına bakmak için dönemler ikili gruplar halinde incelenmiştir ve karşılaştırmalar Şekil 7'deki gibidir. Şekil 7'de örnek olarak Meclis Öncesi ve I.Meclis dönemleri ele alınmıştır. Grafikteki doğrusal kesikli çizgiye yakın olan kelimeler, her iki metin grubunda da benzer frekanslara sahiptir. Kelimeler doğrusal çizgiden uzaklaştıkça iki dönemden birinde ortak görünürlüğü azalır.

Şekil 7: Meclis Öncesi ve I.Meclis karşılaştırması.

Meclis Öncesi ve I.Meclis Dönemleri'nin karşılaştırılmasında doğrusal çizgiye yakın olan kelimeler iki dönem içerisinde de ortak olarak gözlenirken doğrusal çizgiden uzaklaştıkça dönemler arasındaki farklılıklar gözükmemektedir. Örneğin Meclis Öncesi Dönem'de "Sivas", "Amasya", "Congress (Kongre)", "mandate (manda)" gibi kelimeler, I.Meclis Dönemi'nden farklı olarak ortaya çıkarken, I.Meclis Dönemi'nde "İsmet", "Ethem", "Kütahya", "Greek (Yunan)", "Battle (Savaş)" gibi kelimeler ortaya çıkmaktadır.

Bu grafik dönemler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları göstermektedir. Örneğin İsmet İnönü, Meclis Öncesi Dönem'de çok fazla bahsi geçmemekle birlikte, yükselişinin I.Meclis Dönemi ile başladığı sonucuna varılabilir. Ayrıca şehirlere bakıldığında Meclis Öncesi Dönem'de Sivas ve Amasya Kongre şehirleri bulunurken I.Meclis Dönemi'nde Kurtuluş Savaşı'nın gerçekleştiği şehirlerden biri olan Kütahya şehri göze çarpmaktadır.

Bu analiz aynı zamanda Meclis Öncesi - II.Meclis Dönemleri ve I.Meclis - II.Meclis Dönemlerin karşılaştırılması için de yapılmıştır. Ayrıca dönemler arasındaki ilişkiyi bilimsel olarak gösterebilmek için korelasyon analizleri de yapılmıştır.

3.4. Kelimeler ve Dönemler Arasındaki İlişki: Korelasyon Analizi

Korelasyon, nedensellik bağlamı dışında iki rassal değişken arasındaki doğrusal ilişkinin yönünü ve gücünü açıklar.

Kelime frekans kümelerinin birbirlerine olan benzerlikleri korelasyon analizi ile ölçülmüştür. Bu ölçüm ile dönemlerdeki geçen kelime ilişkilerinin istatistiksel olarak anlamlı bir fark içerip içermediği hipotez testleri yardımıyla incelenmiştir.

Dönemler arasındaki ilişkinin doğrusallığına bakmak için Pearson korelasyon katsayısı kullanılmıştır. Parametrik olmadığı düşüncesi ile bu probleme yaklaşırsa Spearman korelasyon katsayısı veya kategorik veri analizi uygulamalarındaki diğer korelasyon katsayıları da kullanılabilir.

3.4.1. Pearson Korelasyon Katsayısı

- Meclis Öncesi ve I. Meclis Dönemi Arasındaki İlişki

H0: Meclis Öncesi Dönemi ve I.Meclis Dönemi arasında bir ilişki yoktur.

H1: Meclis Öncesi Dönemi ve I.Meclis Dönemi arasında bir ilişki vardır.

Pearson's product-moment correlation

```
data: proportion and Meclis Öncesi
t = 102.59, df = 3747, p-value < 2.2e-16
alternative hypothesis: true correlation is not equal to 0
95 percent confidence interval:
 0.8501050 0.8669275
sample estimates:
      cor
0.8587475
```

Şekil 8: Pearson korelasyon katsayısına göre Meclis Öncesi ve I.Meclis Dönemleri arasındaki ilişki.

Şekil 8'de H0 hipotezi 0.95 güven aralığında reddedilir. Hipotez testinin reddedilmesi, Meclis Öncesi ve I. Meclis Öncesi Dönemleri arasında bir ilişki olduğunu işaret etmektedir. Korelasyon değerine bakıldığında 0.8587

değeri ile Meclis Öncesi Dönem ve I.Meclis Dönemi arasında çok yüksek düzeyde bir ilişki bulunduğu söylenebilir.

Ayrıca I.Meclis ve II.Meclis Dönemleri arasındaki korelasyon değeri 0.7580, Meclis Öncesi Dönemi ve II.Meclis Dönemi arasındaki korelasyon değeri 0.6657 olarak çıkmaktadır.

3.4.2. Spearman Korelasyon Katsayısı

Spearman's rank correlation rho

```
data: proportion and Meclis Öncesi
S = 2.815e+09, p-value < 2.2e-16
alternative hypothesis: true rho is not equal to 0
sample estimates:
rho
0.6794571
```

Şekil 9: Spearman korelasyon katsayısına göre Meclis Öncesi ve I.Meclis Dönemleri arasındaki ilişki

Pearson korelasyon katsayısında olduğu gibi Şekil 9'da da H_0 hipotezi 0.95 güven aralığında reddedilir. Meclis Öncesi Dönemi ve I. Meclis Öncesi Dönemi'nde istatistiksel olarak bir ilişki olduğu görülmektedir. Korelasyon değerine bakıldığında 0.6794 değeri ile Meclis Öncesi Dönem ve I.Meclis Dönemi arasında orta düzeyde bir ilişki bulunduğu söylenebilir.

Ayrıca I.Meclis ve II.Meclis Dönemleri arasındaki korelasyon değeri 0.5621, Meclis Öncesi Dönemi ve II.Meclis Dönemi arasındaki korelasyon değeri 0.5134 olarak çıkmaktadır.

Pearson korelasyon katsayısının sonuçlarına bakıldığında, Nutuk'ta olaylar kronolojik bir sıra içinde ve ardı ardına sürekli bir akış içinde anlatıldığında dönemler arasında korelasyonun yüksek çıkması beklenen bir sonuçtur. Aynı zamanda konu anlam bütünlüğü açısından da Nutuk kendi içerisinde çelişmemektedir. Meclis Öncesi - I.Meclis Dönemleri ve I.Meclis - II.Meclis Dönemleri arasında korelasyonun yüksek çıkması konu anlam bütünlükleri açısından beklenen bir durum iken Meclis Öncesi - II.Meclis Dönemleri arasındaki korelasyonun orta düzeyde çıkması Milli Mücadelenin başlangıcı ve sonu arasında farklılık gösterdiği yani bir değişimin olduğu anlaşılmaktadır. Spearman korelasyon katsayısına göre dönemler arası ilişkiler orta düzeyde olduğu görülmektedir.

Meclis Öncesi Dönem'de Milli Mücadele'nin tasarısı yapılmıştır ve ilk adım gerçekleştirilmiştir. I.Meclis Dönemi'nde ise Milli Mücadele'nin fiilen harekete geçirildiği, Anadolu'nun işgaline karşı aktif savaşların yapıldığı ve

savaşlar sonucunda Kuva-yı Milliye hareketi başarılı olduğu anlatılmıştır. Ayrıca saltanatın da kaldırılmasıyla yeni ve bağımsız bir Türk devletinin kurulmasına temel atılmıştır. II.Meclis Dönemi'nde ise başarılı olan Milli Mücadele sonucunda yeni Türk Devleti'nin kurulması, Cumhuriyet'in ilanı ve meclis içerisindeki muhalefet ele alınmıştır.

3.4.3. Phi Korelasyon Katsayısı

N-gram metin madenciliğindeki ideal araçlardan bir tanesidir. Metni kelimelere parçalamak ve kelime çiftlerini keşfetmek çok kolaydır. Ek olarak n-gram yardımıyla kelimeler birbirlerinin yanında bulunmasalar bile, belirli belgeler veya belirli bölümlerde birlikte olma eğiliminde olan kelimeler ile de ilgilenme imkanı tanımaktadır.

Bazı kelime çiftleri en çok rastlanılan kelimelerdir. Ancak bu kelimeler aynı zamanda en yaygın bireysel kelimeler oldukları için özellikle anlamlı değildir. Bunun yerine, birbirleriyle ne sıklıkta görüldüklerine bağlı olarak kelimeler arasındaki ilişki incelenmelidir.

Özellikle burada ikili korelasyon için Phi katsayısına odaklanmak gerekir. Phi katsayısının odak noktası, X ve Y kelimelerinin her ikisinin de diğeri olmadan görüldüğünden ne kadar fazla ortaya çıktığıdır.

Örneğin, n_{11} X ve Y kelimesinin bulunduğu yerin frekansını, n_{00} X ve Y kelimesinin bulunmadığı yeri, n_{10} veya n_{01} ise X ve Y kelimelerinden birinin bulunduğu yerin frekansını verir. Phi katsayısı da Şekil 10'daki formülde ifade edilmiştir.

$$\phi = \frac{n_{11}n_{00} - n_{10}n_{01}}{\sqrt{n_{1.}n_{0.}n_{.0}n_{.1}}}$$

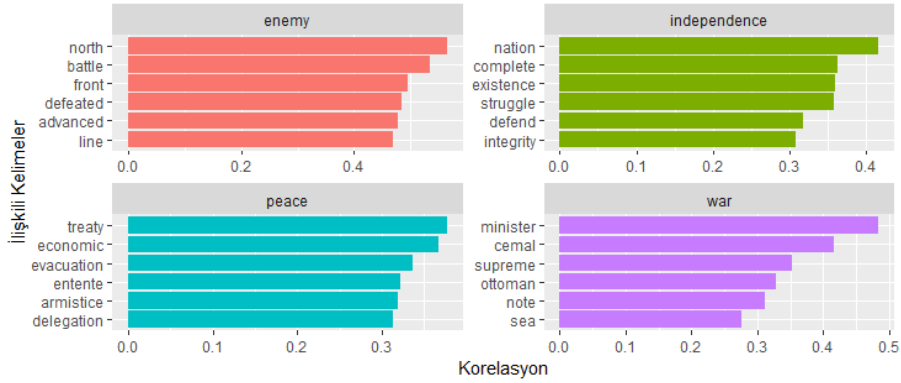
Şekil 10: Phi katsayısı formülü.

Düzenli veri, değişkenler arasında karşılaştırma yapmak veya satırlara göre gruplandırmak için faydalı bir yapıdır. Ancak satırlar arasında karşılaştırma yapmak zor olabilir. Örneğin, aynı belgede iki kelimenin kaç kez tekrar ettiğini ve bunların nasıl ilişkili olduğunun görülmesi. Kelime eşlerinin sayımı veya korelasyonu bulmak için öncelikle verileri geniş bir matrise dönüştürmek gerekir. Aşağıdaki tablo elde edilen korelasyon değerine göre büyükten küçüğe sıralanmıştır ve ikili kelimelerin birbiriyle olan ilişkisini göstermektedir. İlk 10 gözlem incelendiğinde özel isimler ortaya çıkmaktadır.

	item1	item2	correlation
1	nadi	yunus	1.0000000
2	yunus	nadi	1.0000000
3	celalettin	arif	0.9683556
4	arif	celalettin	0.9683556
5	flying	columns	0.9679416
6	columns	flying	0.9679416
7	kaptan	yahya	0.9297209
8	yahya	kaptan	0.9297209
9	sami	bekir	0.8940670
10	bekir	sami	0.8940670

Şekil 11: Bigramlar (İkişer kelimeler) arasındaki korelasyon.

Veri görselleştirme yardımıyla kelimeler arası ilişkiler daha net ortaya çıkartılabilir. Aşağıdaki grafikte Nutuk içerisinde geçen dört farklı kelime seçilmiştir. Grafik, kelimelerin diğer kelimeler ile arasındaki ilişkiyi göstermektedir. En yüksek ilişkiye sahip ilk 6 kelime grafikte gösterilmiştir. “enemy” (düşman), “independence” (bağımsızlık), “peace” (barış) ve “war” (savaş) kelimelerinin en yüksek korelasyona sahip oldukları diğer kelimeler Şekil 12’deki gibidir.

Şekil 12: Bigramlar (İkişer kelimeler) arasında korelasyon.

Savaş içerisinde bulunduğundan “enemy” (düşman) kelimesine bakıldığında savaş ile alakalı kelimeler arasında bir korelasyon olduğu görülmektedir. “independence” (bağımsızlık) kelimesinde ise bağımsız “nation” (ulus), tam bağımsızlık, bağımsız yaşamak, mücadele, savunma ve bütünlük gibi kelimeler ile korelasyona sahiptir. “peace” (barış) kelimesi

antlaşma, ekonomik, itilaf, ateşkes gibi kelimeler ile korelasyon içerisindedir. “war” kelimesinde ise Savunma Bakanı Cemal Paşa ve Osmanlı kelimeleri ön plandadır.

Korelasyon analizi metin içerisindeki ilişkileri istatistiksel olarak anlamlandırabilir. Genel açıdan korelasyon analizi bir metin verisi üzerine uyarlandığına araştırmacıya pek çok ön bilgi sağlamaktadır.

3.5. Düzenli Metin ile Duygu Analizi

Metin madenciliğinde metinlerin içerisindeki anlamları daha net bir şekilde ortaya çıkartmak için duygu analizi yapılmaktadır. Duygu analizi metin içerisindeki kelimeleri olumlu ya da olumsuz olarak sınıflandırır. Ayrıca metinlerde kullanılan dili anlamaya yardım eder.

Metin içerisindeki duyguları ortaya çıkarmak için duygu sözlükleri kullanılır. Duygu sözlüklerinin veri ile içsel birleşimleri sağlanarak duygu analizi yapılmış olur. Genel olarak kullanılan üç sözlük vardır:

- AFINN (Finn Arup Nielsen),
- Bing (Bing Liu ve ortakları),
- NRC (Saif Mohammad ve Peter Turney).

AFINN sözlüğü, olumlu-olumsuz şeklinde her bir kelimenin -5 ile +5 arasında sayısal skoru bulunmaktadır. Bing sözlüğünde olumlu-olumsuz şeklinde iki kategoride bulunur. NRC sözlüğünde ise pozitif, negatif, öfke, beklenti, tiksinti, korku, sevinç, üzüntü, şaşkınlık ve güven (positive, negative, anger, anticipation, disgust, fear, joy, sadness, surprise ve trust) gibi kategoriler bulunur. Bu üç duygu sözlüğü haricinde başka duygu sözlükleri de bulunmaktadır.²⁰

Mustafa Kemal Atatürk Nutuk'ta Milli Mücadele süresince içinde bulunulan durumları sıklıkla dile getirmiştir.

Mustafa Kemal 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkarken ülkenin genel durumu ve görünüşü şöyleydi:

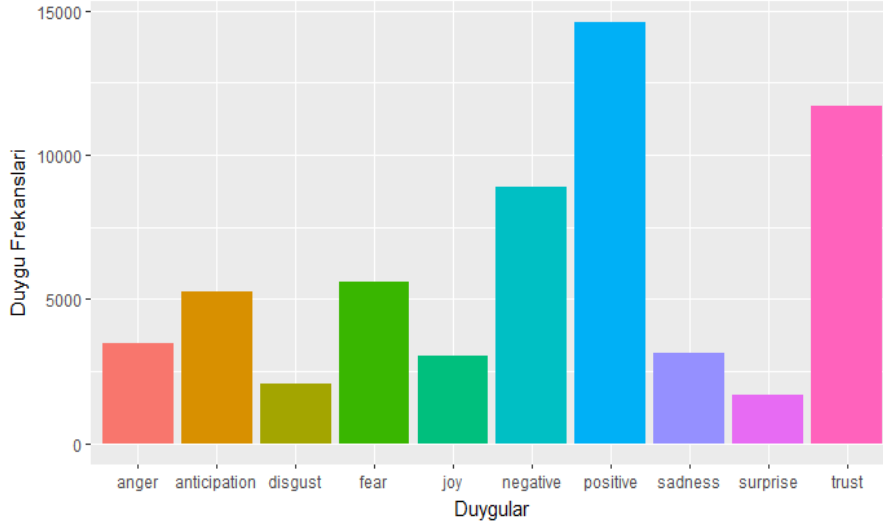
I.Dünya Savaşı'nda mağlup olan taraftan Osmanlı Devleti, ordusu büyük zarar görmüş, ateşkes antlaşmasıyla dağıtılmıştır. Uzun yıllar süren savaş nedeniyle Anadolu halkı fakir ve yorgun bir duruma düşmüştür.

²⁰ Julia Silge, vd., “tidytext: Text Mining and Analysis Using Tidy Data Principles in R.” **JOSS 1 (3). The Open Journal**, 2016.

İstanbul Hükümeti, bütün bu gelişmelere karşı aciz kalmıştır. Anadolu'nun birçok toprağı İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiştir.²¹

Kısaca Atatürk, ülkenin genel durumunu Nutuk'ta bu şekilde özetlemiştir. Ayrıca Nutuk'un ilerleyen sayfalarında bu durumla ilgili Atatürk, o dönemde Osmanlı Halkı içerisinde düşünülen kurtuluş çarelerinin insanlar tarafından üç türlü görüşe sahip olduklarını belirtmiştir. Birinci görüş, İngiliz Mandasını isteyenler; ikinci görüş Amerikan Mandasını isteyenler ve üçüncü görüş, bölgesel kurtuluş mücadelesine başvurmak isteyenlerden oluştuğunu belirtmiştir. Atatürk bu görüşlerin temellerinin çürük olduğuna ve Anadolu halkının kurtuluşu için bu görüşleri reddedip milli egemenliğe dayanan, kayıtsız, şartsız, bağımsız yeni bir Türk Devleti kurma fikrinin gerçek ve tam bağımsızlığa ulaşmanın asıl görüş olmasına karar vermiştir.

Duygu analizinde yani Şekil 13'te de görüldüğü gibi Nutuk içerisinde en fazla olumlu kelimeler ortaya çıkmaktadır. Grafikte "positive" (olumlu) ve "trust" (güven) sütunlarının olumsuz duygulara göre daha fazla olduğu görülmektedir.

Şekil 13: Nrc sözlüğüne göre Nutuk'un duygu analizi.

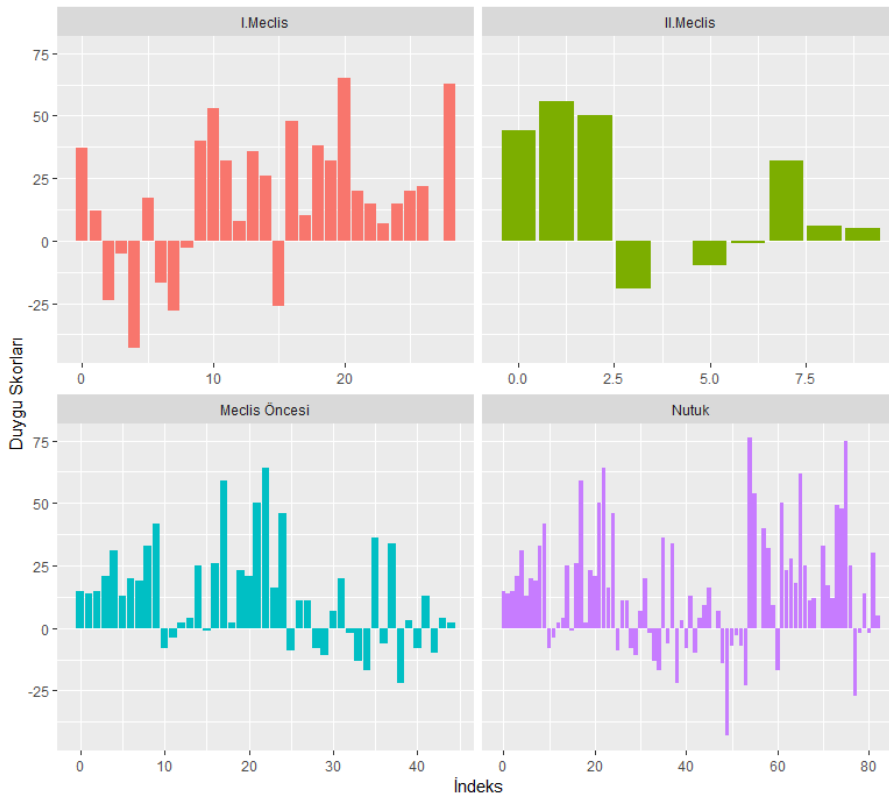
Atatürk'ün 1919'da Milli Mücadele'ye olan inancı ve tüm olumsuz şartlara rağmen Milli Mücadele'nin başarısı burada görülmektedir. Atatürk,

²¹ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Alfa Yayınları, s. 14-15.

Milli Mücadele'nin amacına, durumların çözülmeye çalışılmasına karşı her zaman olumlu ve güven içerisinde yaklaşmıştır.

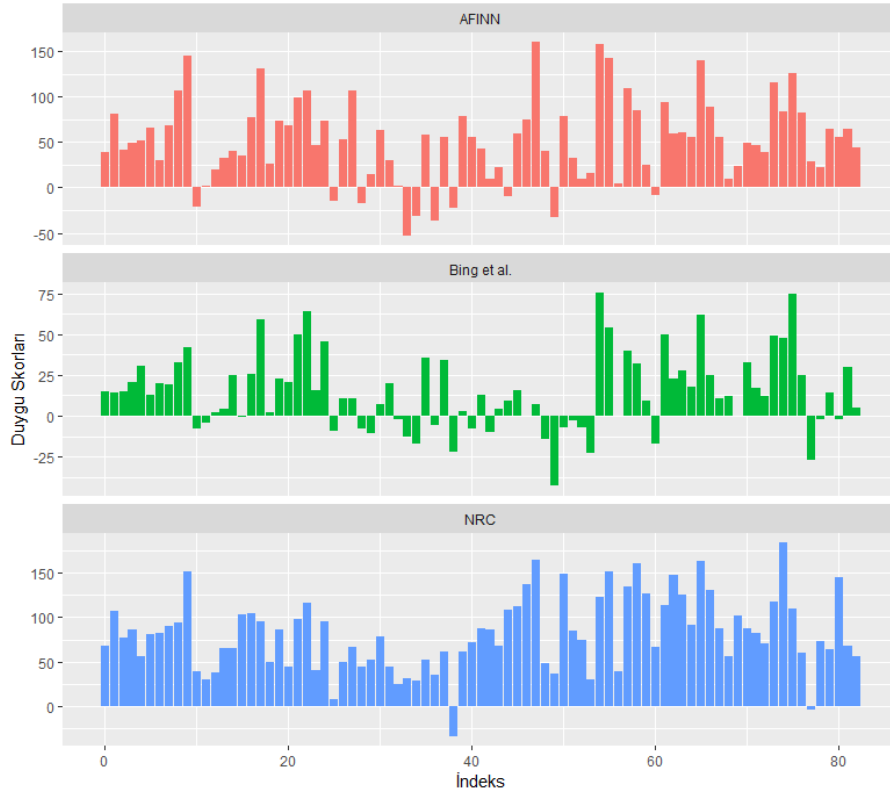
Şekil 13'teki grafiği doğrulamak adına farklı duygu sözlükleriyle Nutuk içerisinde yer alan akışın olumlu olup olmadığına aşağıdaki grafikler yardımıyla bakılmıştır.

Bing sözlüğüne göre (Şekil 14) Nutuk ve dönemlere bakıldığında genel itibariyle Nutuk olumlu bir metin olarak gözükmektedir.

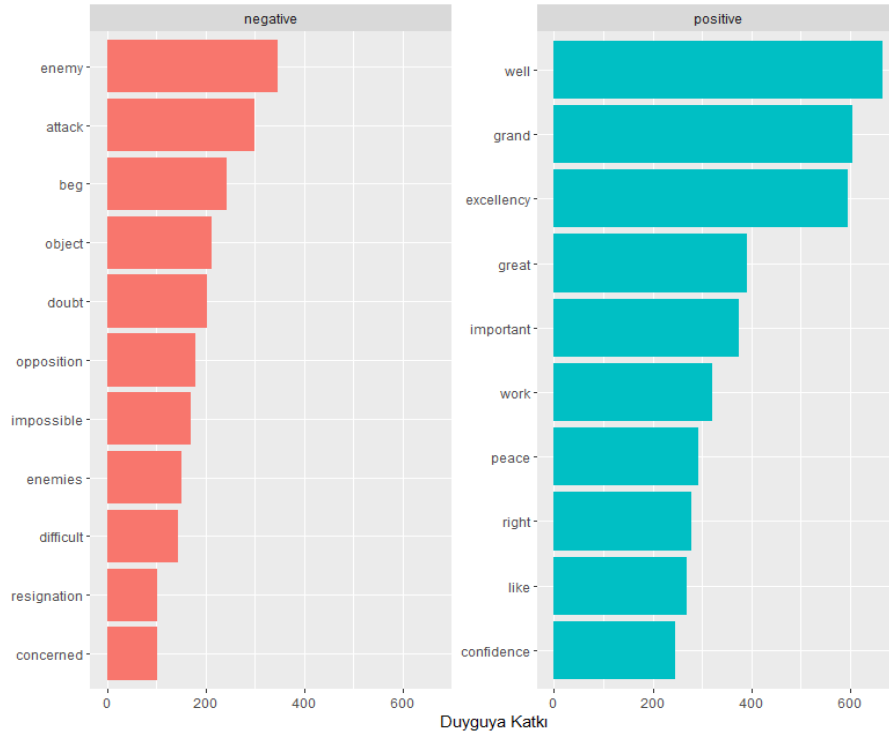
Şekil 14: Bing sözlüğüne göre Nutuk'un ve dönemlerin duygu analizi.

Ayrıca Nutuk, Afinn, Bing ve Nrc duygu sözlükleri ile ele alındığında üç duygu sözlüğünde de çoğunlukla olumlu bir metin olduğu Şekil 15'te gözükmektedir ve üç duygu sözlükleri arasında da benzerlikler görülmektedir.

Şekil 15: Üç sözlüğünün Nutuk üzerinde kıyaslanması.

Nutuk içerisinde en fazla tekrar eden olumlu olumsuz kelimeler ise Şekil 16'da görülmektedir.

Şekil 16: Nutuk'ta en fazla tekrar eden olumlu-olumsuz kelimeler.

Olumsuz kelimelerine bakıldığında “enemy”, “attack” gibi kelimeler ön plandadır ve bir savaş içerisinde bulunduğu anlaşılabilir. “opposition” (muhalafet), “doubt” (şüphe), “impossible” (imkansız), “difficult” (zor), “resignation” (istifa), “concerned” (endişeli) gibi kelimeler ortaya çıkmıştır. Nutuk'a bakıldığında Milli Mücadele sırasında yapılan olumsuz muhalafetin, Milli Mücadele'nin kazanılmasına şüphe ve endişe ile bakıldığı görülmektedir.

Olumlu kelimelere bakıldığında “grand” (büyük) ve “excellency” (hazretleri) görülmektedir. “grand” kelimesi muhtemelen “Grand National Assembly” yani “Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin” çok fazla tekrar edilmesinden ön plana çıkmıştır. “excellency” kelimesi ise sürekli bir telgraflaşma halinde olduğu için Mustafa Kemal'e gönderilen telgraflarda “Excellency Mustafa Kemal” yazılmasından kaynaklı ortaya çıkmıştır. Ayrıca olumlu kelimelere bakıldığında “peace” (barış), “right” (doğru-hak) ve “confidence” (güven) gibi kelimeler görülmektedir. Mustafa Kemal Milli Mücadele sırasında ve Nutuk'ta Milli Mücadele'nin haklılığını ortaya koymaya çalışmıştır ve Milli Mücadele Türk toprakları üzerinde barışı

sağlamak üzerine yapıldığı da bilinmektedir. Ayrıca Mustafa Kemal her zaman Milli Mücadele'nin başarılı olacağına inanmıştır.

3.5.1. Kelime Bulutu

Veri görselleştirme, algılanabilirliği arttırmak için verinin etkileşimli ve bilgisayar desteği ile görsel olarak temsil edilmesidir.²² Etkileşimi arttırmak için farklı bir görselleştirme türü olan kelime bulutu da kullanılmıştır. Kelime bulutu, kelime frekanslarına bağlı olarak, toplu bir şekilde en fazla tekrar eden kelimelerin görselleştirilmesinde kullanılır. Ayrıca duygu analizi kelime bulutu üzerinde de gösterilebilir. Nutuk içerisindeki negatif ve pozitif kelimelere genel bir bakış Şekil 17'de görülmektedir.

Şekil 17: Kelime Bulutu ile Şekil 13'ün görselleştirilmesi.

Kelime bulutları herhangi bir görsel üzerinde de yapılabilir. Milli Mücadele lideri Mustafa Kemal üzerinde Nutuk'un görselleştirilmesi Şekil 18'deki gibidir.

²² Metin Vatansever, vd., "Using Visual Data Mining Techniques in Clustering Analysis And An Application", Sigma 27, 83-104, 2009, **Journal of Engineering and Natural Sciences, Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi**.

Şekil 18: Kelime Bulutunun Atatürk'ün resmi üzerine görselleştirilmesi.

3.5.2. Nutuk İçerisindeki En Olumsuz Bölüm

“Nutuk ve dönemler içerisindeki en negatif bölüm hangisidir?” sorusuna bölümler içerisinde geçen toplam olumsuz kelimelerin, toplam kelimelere oranı şeklinde bulunmaktadır.

	book	chapter	negativewords	words	ratio
1	I.Meclis	3	75	2783	0.02694934
2	II.Meclis	3	364	15572	0.02337529
3	Meclis Öncesi	5	604	25270	0.02390186
4	Nutuk	8	75	2783	0.02694934

Şekil 19: Nutuk içerisindeki bölümlerin olumsuzluk oranı.

Şekil 19'a göre Nutuk'un en olumsuz duyguları içeren bölümü 0.0269 oran ile sekizinci bölüm olarak gözükmektedir. Meclis Öncesi Dönem'de en olumsuz duyguyu içeren bölüm beşinci bölüm olmakla birlikte I.Meclis Dönemi'ndeki en olumsuz bölüm Nutuk'taki sekizinci bölüme karşılık gelmektedir. II. Meclis Dönemi'nde ise üçüncü bölüm en olumsuz bölüm olarak çıkmıştır.

Nutuk'taki sekizinci bölüm ise "Düzenli orduya geçme kararı" bölümüne karşılık gelmektedir. Bu bölümde yaşanan olaylar şu şekildedir:

- Batı cephesinde, orduda ve halk arasında yapılan propagandalar sonucu "ordudan bir fayda yoktur, dağılsın! Hepimiz Kuva-yı Milliye olalım..." sloganları atılmaya başlanmıştır.
- Batı Cephesi birlikleri arasına Çerkez Ethem ve kardeşleri herkes üstünde otorite kurmaya başlamışlardır.
- Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa, Genel Kurmay Başkanlığı'na Ethem ve Tevfik kardeşlerin etkisiyle olduğu sanılan bir teklifte bulundu: "Yunan ordusunun Gediz yakınında bulunan bağımsız bir tümenine saldırmak."
- Genel Kurmay Başkanlığı, bu teklifi kabul etmedi. Çünkü düşman ordusu Türk ordularından daha kuvvetli idi ve Türk ordusu henüz tam olarak kurulmamış ve düzene sokulmamıştı.
- Hali hazırda bulunan kuvvet ve yapılan hazırlıklar genel olarak başarı getirmeye elverişli görünmemektedir. Bu nedenle sınırlı ve geçici bir başarı elde etmek için Türk Ordusu yıpratılmış olacaktır.
- Genel Kurmay Başkanlığı, Gediz saldırısının yapılmamasında ısrar etmesine rağmen Batı Cephesi Komutanlığı saldırı kararı almıştır.
- Meclis içerisinde Gediz saldırısı lehinde ve her tarafta propaganda yapılmaktadır.
- Sonunda, Batı Cephesi Komutanı 61. ve 11. Tümenler ve Kuvve-i Seyyareler ile 24 Ekim 1920'de Gediz'de Yunan Ordusuna saldırdı ve Türk Ordusu Gediz'de yenildi.
- Yunan Ordusu, Gediz saldırısından sonra 25 Ekim 1920'de harekete geçti ve Yenişehir ve İnegöl işgal edildi. Türk Ordusu Dumlupınar sırtlarına kadar çekildi.
- Bu başarısızlık sonucunda başta Çerkez Ethem ve kardeşleri bütün suçu cephe komutanına ve düzenli ordu tümenlerine atarak propaganda yapmışlardır.²³

²³ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Alfa Yayınları, s. 357-362.

Bu olaylar dışında meclis içerisindeki bazı aykırı eğilimlere ve milletvekillerinin seçimi üzerine Nutuk'ta yer verilmiştir ve daha sonrasında Ali Fuat Paşa'nın Batı Cephesi'ne komuta edemeyeceğine karar verilip, Moskova Büyükelçiliği'ne ataması yapılmıştır. Daha sonrasında Batı Cephesi iki cepheye ayrılmıştır. Önemli kesimleri Genel Kurmay Başkanı İsmet Paşa'ya ve güney kesimleri de Refet Paşa verilmiştir. Bu süreçte de Genelkurmay Başkanlığı'na da Fevzi Paşa'nın vekaleti uygun görülmüştür. Böylelikle 1920 yılı Kasım ayının sekizinci günü “düzensiz teşkilat fikir ve siyasetini yıkma kararı” faaliyet ve uygulama alanına konulmuş olup düzenli orduya geçme kararı alınmıştır.

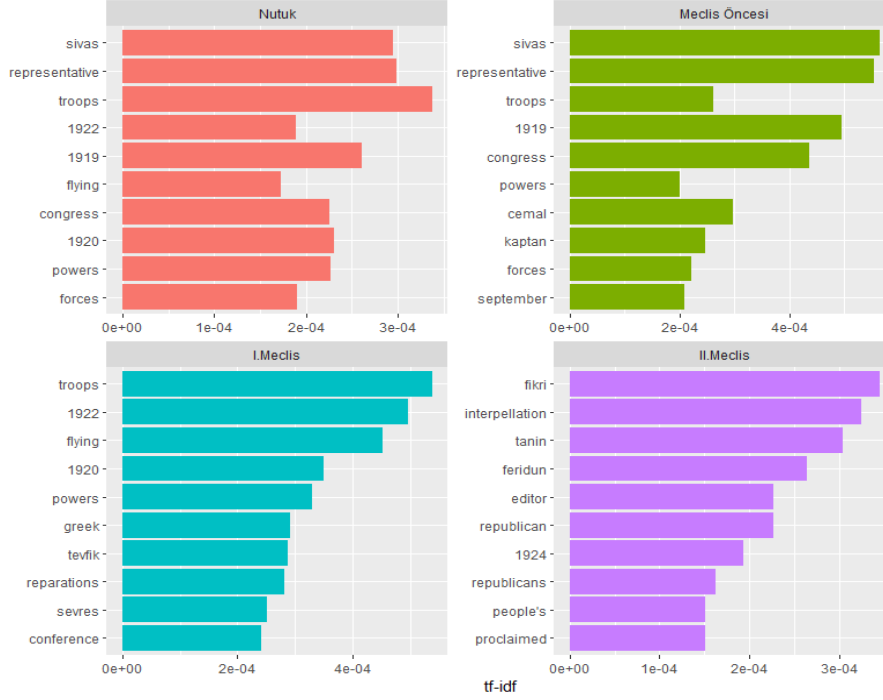
3.6. Terim Frekansı (TF), Terim Frekansı – Ters Doküman Frekansı (TF-IDF)

3.6.1. Kelime ve Doküman Frekansları

Doğal dil işleminin ve metin madenciliğinin ortak bir sorusu, bir belgenin (doküman) ne ile alakalı olduğudur. Bir kelimenin ne kadar önemli olabileceğinin bir ölçüsü, terim (kelime) sıklığıdır. (tf-term frequency)

Bir diğer yaklaşım ise, terimin yaygın olarak kullanılan kelimelerin ağırlığını azaltan ve bir doküman koleksiyonunda çok fazla kullanılmayan kelimelerin ağırlığını arttıran bir terimin ters belge frekansına (inverse document frequency-idf) bakmaktır. İdf, tf (terim frekansı) ile çarpılarak birleştirilebilir.

İstatistiksel tf-idf, bir kelimenin bir belgenin bir koleksiyonunda (veya bir belgede), örneğin bir roman koleksiyonunda veya bir web sitesi koleksiyonundaki bir belgenin ne kadar önemli olduğunu ölçmek için tasarlanmıştır.

Şekil 20: Nutuk ve dönemlerin tf-idf'e göre ön plana çıkan kelimelerin görselleştirilmesi.

Nutuk ve dönemlere göre Şekil 20'ye bakıldığında, dört grafikte de yıllar ön plana çıkmıştır. Dönemlere göre bakıldığında her bir yılın ait oldukları dönemlerde gözükmesi beklenen bir sonuçtur. Genel itibariyle Nutuk içerisinde geçen olaylar 1919-1922 yılları arasındadır. “Sivas” ve “congress” (kongre) kelimeleri ise Nutuk içerisinde önemli yer kaplayan kelimelerdir. Milli Mücadele'nin ateşlenmesinde rol oynayan kongreler ve Milli Mücadele'nin tüm kararlarının alındığı Sivas Kongresi Milli Mücadele'nin yol haritasını çıkarmıştır. Bu kelimeler haricinde “troops”, “powers” ve “forces” kelimeleri askeri birlikleri ve güçleri temsil ettiğinden bir savaş içerisinde bulunduğu anlaşılabilir.

Meclis Öncesi Dönemi, 1919 yılı içerisinde ve kongreler dönemi olarak nitelendirmek mümkündür.

I.Meclis Dönemi'ni savaşlar dönemi olarak adlandırmak doğru sayılabilir. “troops”, “powers”, “Greek”, “flying” gibi kelimeler özellikle meydan muharebeleri dönemlerinde çok fazla yer edinmiştir. Ayrıca “sevres” yani Sevr Antlaşması'nın ön plana çıkmasıyla birlikte aynı

zamanda I.Meclis Dönemi içerisinde gerçekleşen “conference” yani konferanslar ve I.Meclis Lozan Antlaşması ile son bulmaktadır.

II.Meclis Dönemi’nde ise meclis içerisinde bulunan “Fikri”, “Feridun” gibi kelimeler kişileri belirtmektedir. Ayrıca “republican / republicans” ve “people’s” Cumhuriyet Halk Partisi’ni ön plana çıkarmıştır. Ayrıca “proclaimed” (ilan etmek) kelimesi Cumhuriyet’in İlanı ile alakalı olabilir ve “interpellation” (gensoru) kelimesi de meclis içerisinde bir gensoru verilmesine işaret edilmiş olabilir.

3.6.2. Yıllara Göre Terim Frekansı – Ters Doküman Frekansı (TF-IDF)

Nutuk’un dönemlere parçalanması gibi yıllara göre de tf-idf’e bakıldığında biraz daha detaya inilebilmektedir. Burada sadece birer kelimeye parçalama işlemi yapılmıştır. Ayrıca yıllara göre ikişer ve üçer kelimelere parçalayarak tf-idf’lere bakılması daha doğru yorumlamaya yardımcı olacaktır.

Nutuk içerisinde en fazla tekrar eden 9 ülke Şekil 21’deki dağılımları sergilemiştir.

Şekil 21: Nutuk'ta geçen 9 ülkenin yıllara göre dağılımı.

Nutuk'un giriş kısmında memleket için düşünülen kurtuluş çarelerinden bahsedilirken İstanbul Hükümeti, kurtuluşu İngiliz Mandası'nda, İstanbul'daki aydın kimseler ise kurtuluşu Amerikan Mandası'nda ve bir kesim de kurtuluşun bölgesel mücadeleler ile kazanılabileceğini düşünmektedirler. Mustafa Kemal ise bu üç kararı reddedip yeni ve bağımsız bir Türk Devleti kurmak ile kurtuluşun gerçekleşeceğini savunmuştur.

İngiltere ve Amerika'nın birbirine olan benzerlikleri ve birlikte hareket etmelerinden iki ülkenin siyasi anlamda benzer rollerde oldukları anlaşılabilir. Meclis Öncesi Dönem'de Amerika'nın ve İngiltere'nin mandacılık konusunda siyasi baskıları söz konusudur. I.Meclis Dönemi'ne doğru gelindiğinde Amerika'nın ve İngiltere'nin bu siyasi baskılarının neredeyse sıfıra yaklaştığı görülmektedir.

Savaş dönemi içerisinde Yunanistan'ın en aktif olduğu dönem İzmir'in işgal edilmesiyle başlayarak artmıştır. Lozan Antlaşması sonucunda hızlı bir düşüş olduğu görülmektedir.

Osmanlı ve Türkiye kelimelerinin de birbirlerine benzer hareket sergiledikleri görülmektedir.

Bu grafikten yola çıkarak ülkeler hakkında da başka çeşitli yargılara da ulaşılabilir.

3.7. Metin Madenciliğinde Ağ Analizi

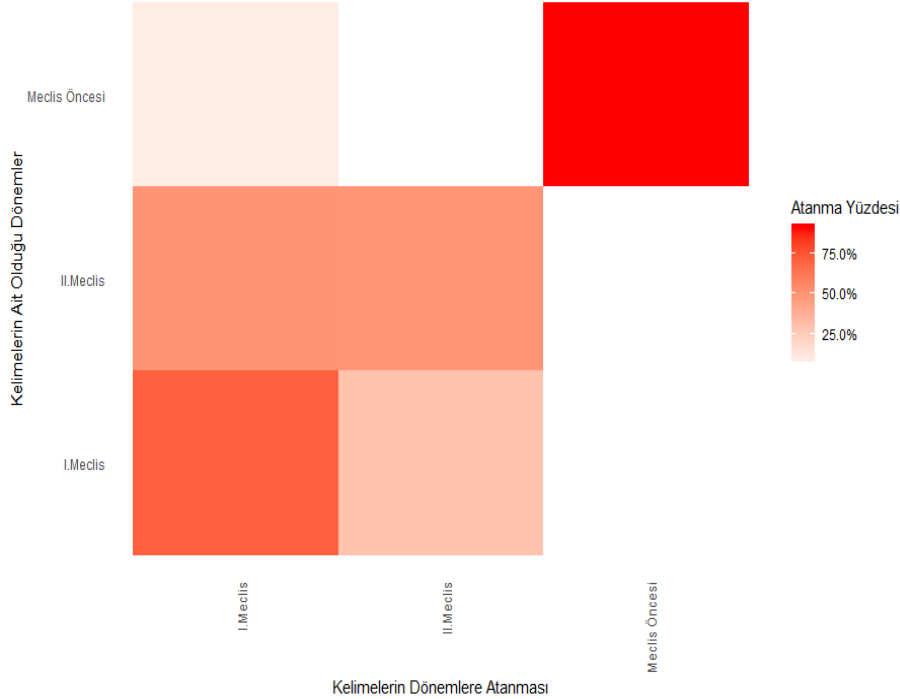
Kelimeler arasındaki tüm ilişkileri aynı anda görselleştirmek için ağ analizi kullanılmaktadır. Ağ analizinde kelimeler bir ağa veya grafiğe yerleştirebilir.

Ağ yapısı ilişkisel düzenli verileri görselleştirmek için kullanışlı bir yoldur. Metin ikişer kelimelere yani bigramlara parçalandıktan sonra ağ analizi yapılmıştır.

daha sonra “Bey” kelimesi ile bu ağ tamamlanır. Bigramların ağ analizinde ortaya çıkan ağlara bakıldığında “bey” ve “pasa” kelimelerinin etrafında toplanmış isimler, “army” kelimesi etrafında Türk ordu birlikleri çoğunlukta olmakla beraber “Greek” kelimesi de bu ağa katılmıştır. Görselin sol tarafına bakıldığında “government” kelimesi etrafında “ottoman”, “empire”, “imperial” ve “majesty” kelimeleri toplanmıştır ayrıca “government” kelimesi de “national” kelimesine bağlandığı görülmektedir. Burada Büyük Millet Meclisi, ulusal haklar, ulusal egemenlik, ulusal hareket, ulusal güç, ulusal savunma gibi kelime çiftleri ile bir aradadır. Bir diğer göze çarpan ağ ise cepheleri gösteren ağdır. Burada “thrace”, “western”, “southern” ve “eastern” kelimeleri batı, güney, doğu cephelerini ve Trakya’yı göstermektedir.

3.8. Metin Sınıflandırma Yaklaşımı

Çalışma kapsamında Nutuk dönemlere parçalanmıştır. Korelasyon bölümünde de görüldüğü üzere dönemler arasında yüksek düzeyde ilişki vardır. Korelasyondan farklı olarak dönemler sınıflandırma yöntemi ile karşılaştırması yapılabilir.

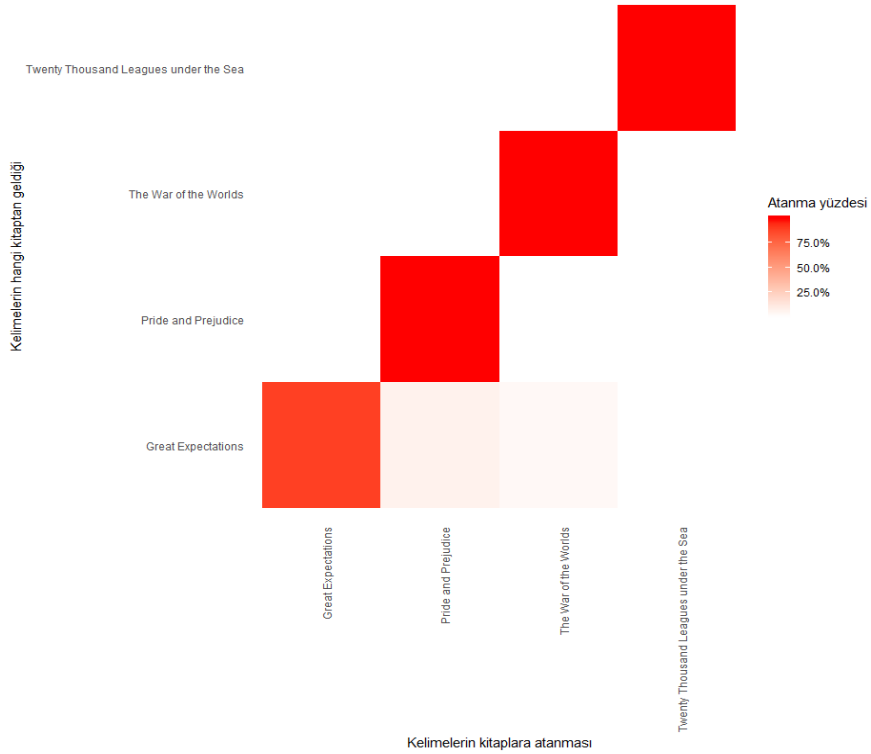

Şekil 24: Dönemlerin sınıflandırılması.

Sınıflandırmaya yani Şekil 24'e bakıldığında dönemler arasındaki benzerlikler ve farklılıklar görülmektedir. Nutuk bütünüyle kişilere ve benzer olaylara dayandığından kendi içerisinde karşılaştırma yapıldığında doğru sınıflandırmanın yapılamadığı görülmektedir.

Nutuk ile alakası olmayan dört farklı kitabın karşılaştırılmasına bakıldığında ise farklı kitapların sınıflandırılması daha doğru sonuçlar vermektedir. Bu dört kitap, sırasıyla Charles Dickens'ın Great Expectations (Büyük Umutlar) kitabı, Jane Austen'ın Pride and Prejudice (Gurur ve Önyargı) kitabı, H.G. Wells'in The War of The Worlds (Dünyalar Savaşı) kitabı ve Jules Verne'den Twenty Thousand Leagues Under The Sea (Denizler Altında 20.000 Fersah) kitabı ele alınarak sınıflandırma işlemi Şekil 25'te yapılmıştır.

Şekilde görüleceği üzere dört farklı kitabın benzerliklerinin olmadığı kolaylıkla gözlenecektir. Metin sınıflandırılması ile metinlerin ayrımı kolaylıkla yapılabilir. Farklı metinler üzerinde sınıflandırma işlemi başarıyla gerçekleştirilmektedir.

Şekil 25: Farklı dört kitabın sınıflandırılması.

Sonuç

Bu çalışma ile tarihsel olayları ve tarihteki önemli liderleri bir istatistiksel yöntem ile açıklanabilirliğini ortaya koymak ve tarih bilimine istatistiksel bakış açıları ile katkıda bulunulması amaçlanmıştır. Bu amaçların gerçekleştirilmesi için tarihi olay olarak Türk İstiklal Harbi ele alınmış olup bu tarihi olayı birincil kişi olarak anlatan Mustafa Kemal Atatürk ve Nutuk tercih edilmiştir.

Ön araştırmalar sonucunda, tarihsel bir metin içerisinde anlamlı bilgiler çıkarmak için metin madenciliğinin doğru bir araç olduğuna karar verilmiştir. Çalışma kapsamında doğal dil işleme uygulamaları ele alınmamış olup tüm çalışma düzensiz metin formatının düzenli metin formatına dönüştürülmesinden sonra yapılmıştır. Çalışmada kelime frekansları, tf-idf değerleri, kelime bulutu, kelimeler arasındaki korelasyon, ağ analizi ve metin sınıflandırma işlemleri yapılmıştır.

Metin madenciliği, metinler üzerinde analiz ve çıkarımlarda bulunmak için etkili bir yöntemdir. Tarihsel metinler üzerinde ve tarihteki önemli liderleri açıklamada tarafsız ve etkin kullanılması tarihi olayları anlamada ve öğrenmede iyi bir araç olabilir.

Tarih bilimine istatistiksel yöntemler ile katkıda bulunmak, tarihsel olayların daha kolay yorumlanabilmesine olanak sağlayacaktır. Tarihsel olaylar arasında neden-sonuç ilişkilerinin kurulması, tarihsel olayın duygu analizi ile dönemi ve içinde bulunulan şartları, kelime frekansları ile önemli kişi, olay, mekan gibi bilgilerin tespit edilmesi, ağ analizi ile bir ilişki haritasının ortaya çıkarılması, sınıflandırma ile metinlerin karşılaştırılması, benzerliklerinin ve farklılıklarının ortaya konmasının sağlanması gibi çalışmalar başarılı olabilmektedir.

Bu çalışma sonucunda görülüyor ki, Milli Mücadele süreci başarılı bir şekilde temel hatlarıyla ve detaylarıyla ortaya konabilmektedir. Tarihçiler ile istatistikçilerin beraber çalışmaları daha kapsamlı çalışmalar ortaya çıkarmalarına yardımcı olacaktır. Böylece tarihsel olaylar daha anlaşılır bir şekilde açıklanabilir.

Çalışma içerisinde de Atatürk'ün Milli Mücadele'ye olan inancı ve güveni görülmektedir. İstanbul Hükümeti ile olan anlaşmazlıklar, meclis içerisindeki muhalefet ve savaş dönemleri olumsuz olaylar olarak tespit edilmiştir. Ülkelerin kıyaslanması ile Birinci Dünya Savaşı sonrası ülkelerin Türkiye üzerindeki etkisi de görülmektedir. Dönemler arasında karşılaştırmalar yapıldığında ise dönemlerin birbiri ile farklı olduğu gözlenmekte ve her bir dönemi temsil eden özellikler ortaya çıkmıştır.

Özetle kelime frekansları ve tf-idf yöntemleri kullanılarak metin hakkında genel bilgi elde edilmiştir. Bir metin içerisinde geçen kelimelerin sıklıkla kullanılması olayları açıklamada ve kişileri tespit etmede bir gösterge olabileceği ortaya çıkmıştır. Korelasyon analizi ile bilimsel olarak dönemler arasında bir ilişki olduğu ispatlanmış ve bu ilişkinin gücü hesaplanmıştır. Ayrıca korelasyon analizi yardımıyla kelimelerin diğer kelimelerle gözlenme durumları ve ilişkileri ortaya çıkartılmıştır. Metin içerisinden rasgele seçilen kelimelerin diğer kelimelerle olan birlikteliği incelenebilir. Duygu analizi yardımıyla bir metin objektif bir şekilde bilgi verir. Yazarın hangi duyguları taşıdığı, konu ve kapsamın hangi duygularla ele alındığı bu yöntemle kolayca tespit edilebilir. Duygu analizi sonucunda Nutuk olumlu bir metin olarak değerlendirilmiştir. Metin sınıflandırma konusunda tek bir tarihsel metnin ele alınarak kendi içerisinde dönemlerinin sınıflandırılması Nutuk gibi örneklerde pek mümkün görünmemektedir. Bunun nedeni ise kronolojik olarak olayların neden-sonuç bağlamında birbirine dayandığı metinlerde konuların benzerlikler taşıdığı gözlemlenmiştir. Bu araştırma kapsamında tek bir metin ele alındığından sınıflandırma yöntemini bir korelasyon analizi gibi düşünmek daha doğru olacaktır. Sınıflandırma analizi Nutuk'taki dönemlerin birbirlerine benzerliklerini ve ilişkilerini ortaya koymaktadır.

Teşekkür

Bu araştırma, TÜBİTAK 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı 2018/1 Dönemi, 1919B011800174 başvuru numaralı, “Tarihsel Olaylara Modern Bir İstatistiksel Yaklaşım: Metin Madenciliği ve Sosyal Ağ Analizi” başlıklı projeden üretilmiştir. Araştırmanın gerçekleştirilmesine katkıda bulunan TÜBİTAK'a teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Alfa Yayınları, 2017.

Meydan, Sinan, **1923**, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2017.

_____, **Nutuk'un Deşifresi**, Truva Yayınları, İstanbul, 2006.

Şimşir, Bilal N., **Atatürk'ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler**, Ankara, TTK, 1991.

Makale ve Bildiriler

Acun, Fatma, “Dijital Tarih ve DijitalTarihçiliğin Tarihyazımına Etkisi Üzerine”, **Tarihyazımı** , 2 (1), 2020, Journal of Historiography.

- Acun, Ramazan, “Tarihi Metinlerden Cevher Çıkarmak: Metin Madenciliği”, **Avrupa Tarihinde Türk Eli Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı**, Ankara, 2017.
- Ağca, Hüseyin, “Atatürk’ün Bütük Nutuk’unda Geçen Milli Kimlikle İlgili Kavram, Terim ve Söz Gruplarının Analizi”, **75. Yılında Nutuk’u Anlayarak Okumak, Bilgi Şöleni**, 17-18 Ekim 2020.
- Arar, İsmail, “Büyük Nutuk’un Kapsamı, Niteliği, Amacı”, **Atatürk’ün Büyük Söylevi’nin 50. Yılı Semineri – Bildiriler ve Tartışmalar**, TTK, Ankara, 1980.
- Aşlıyan, Rifat, Korhan Günel, “Metin İçerikli Türkçe Doküman Sınıflandırılması”, **Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri**, Muğla Üniversitesi, 10-12 Şubat, 2010.
- Cicioğlu, Hasan, Atatürk’ün Büyük Nutuk’ta Adları Geçen Muhalifleri, Muhalefet Gerekçeleri, Atatürk’ün Cevabı 111-155, **75. Yılında Nutuk’u Anlayarak Okumak, Bilgi Şöleni**, 17-18 Ekim 2002.
- Gürkan, Hasan, “Atatürk’ün Söylevi’i (Nutuk) Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XIII/27, 2013-Güz.
- Kılıç, Fahri, “Nutuk’un Analitik Bir İncelemesi”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 3 (1), 2016.
- Kılıç, Mehmet, “Büyük Nutuk’un Cumhuriyet Tarihindeki Yeri ve Önemi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 121, 2019.
- Korkmaz, Zeynep, Ergün Aybars, “Nutuk”, **70. Yılında Ulusal ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk’ün Büyük Nutku ve Dönemi Sempozyumu**, Yay. Haz. Gül E. Kundakçı, Ankara 1999, s. 8.
- Silge, Julia, David Robinson, “tidytext: Text Mining and Analysis Using Tidy Data Principles in R”, **JOSS 1 (3) The Open Journal**, 2016.
- Şeker, Şadi Evren, Banu Diri, “TimeML and Turkish Temporal Logic”, **Proceedings of International Conference on Artificial Intelligence**, ICAI 2010.
- Tütengil, Cavit Orhan, “Söylev’in Öğretisi”, **Türk Dili Dergisi, (Söylev Özel Sayısı)**, Yıl: 27, Cilt: XXXVI, Sayı: 314, 1 Kasım 1977, s. 373.
- Uzun, Hakan, “Atatürk’ün Nutuk’unun İçerik Analizi”, **CTAD: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 1, 2, 2005.
- Vatansever, Metin, Ali Hakan Büyüklü, “Using Visual Data Mining Techniques in Clustering Analysis”, **Journal of Engineering and Natural Sciences Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi**, Sigma 27, 2009.

Tezler

Tunalı, Volkan, **Metin Madenciliği için İyileştirilmiş Bir Kümeleme Yapısının Tasarımı ve Uygulaması**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2011.

İnternet Kaynakları

Wikipedia, Metin Madenciliği, (https://tr.wikipedia.org/wiki/Metin_madencili%C4%9Fi), (Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2019).

Wikipedia, Türk İstiklal Harbi, (https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_Kurtulu%C5%9F_Sava%C5%9F%C4%B1). (Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2019).

Kara Harp Okulu, Nutuk Bölümleri, (http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/nutuk/nutuk.html). (Erişim Tarihi: 14 Mayıs 2019).

İKİNCİ DÖNEM TBMM'DE MERSİN VE İÇEL MİLLETVEKİLLERİNİN YASAMA FAALİYETLERİ

Birgül BOZKURT*

ÖZ

1 Nisan 1923 tarihinde, I. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nin dağılması ve seçimlerin yapılarak Meclis'in yenilenmesi kararı alınmıştır. 3 Nisan'da seçim kanununda yapılan düzenlemeye göre gerçekleşen seçimler sonucunda 11 Ağustos 1923 tarihinde II. Dönem TBMM çalışmalarına başlamıştır. 1923-1927 yılları arasında çalışmalarını sürdüren Meclis'te Mersin iki, İçel iki milletvekiliyle temsil edilmiştir. Osmanlı döneminde aralarında idari bağ bulunmayan Mersin ve İçel, Kurtuluş Savaşı döneminde işgallere karşı ortak bir direniş sürdürerek tarihsel olarak bağlanmıştır. Ele aldığımız dönemde iki ayrı vilayet olan Mersin ve İçel, 1933 yılında gerçekleştirilen düzenlemeyle birleştirilerek önce İçel Vilayeti olarak adlandırılmış, 2002 yılında Mersin adı kullanılmaya başlanmıştır. Bu yüzden, çalışmada Mersin ve İçel milletvekilleri birlikte ele alınmıştır. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden Halk Fırkası'na geçiş sürecinde gerçekleşen seçimlerde Mersin'den iki, İçel'den dört kişi Müdafaa-i Hukuk adına aday gösterilmiştir. Seçimlerde Müdafaa-i Hukuk adayları dışında pek çok aday da yer almıştır. İçel seçimleri oldukça tartışmalı geçmiş, bu durum ulusal basında da yankı bulmuştur. Niyazi Ramazanoğlu ve Besim Özek, Mersin'i temsil etmek üzere, Hafız Mehmet Emin İnankur ile Dr. Mehmet Teyfik Marulyalı İçel'i temsil etmek üzere seçilmişlerdir. II. Dönem TBMM, Türkiye Cumhuriyeti'nin temel yapısal düzenlemelerinin gerçekleştirildiği bir evrede çalışmalarını sürdürmüştür. Lozan Antlaşmasını onaylayan, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu hazırlayan ve Cumhuriyet'in ilan edildiği dönemde çalışmalarını sürdüren Meclis, Türk siyasal hayatının önemli bir evresini teşkil etmektedir. Öte yandan, Cumhuriyet Dönemi ilk muhalif parti deneyiminin yaşandığı dönemde Mersin milletvekili Besim Bey, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF), kurucuları arasında yer almıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi- Tarih Bölümü, birgul.bozkurt@mersin.edu.tr, (ORCID: 0000-0001-6433-8420).

Anahtar Kelimeler: 1923 Seçimleri, Cumhuriyet Halk Fırkası, İçel, Mersin, TBMM, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası.

THE LEGISLATION ACTIVITIES OF MERSİN AND İÇEL DEPUTIES IN THE SECOND PERIOD OF TBMM

ABSTRACT

It was decided that the first period of Grand National Assembly of Turkey (TBMM) to be disbanded and the elections to be renewed on April 1, 1923. The new elections were made in accordance with the new regulation made in the electoral law, on April 3 and, TBMM started its second legislative period on August 11, 1923. Mersin was represented with two and İçel was represented with two members of the parliament in the Assembly of 1923-27. In the Ottoman period, there was no administrative connection between Mersin and İçel but as they reacted towards the invasions jointly throughout the War of Independence, they were united historically. Mersin and İçel were two separate prefectures in the period we study however, they were united with the regulation of 1933 and at first it was named İçel Province, and in 2002 its name became Mersin. For this reason in this study the deputies of Mersin and İçel have been referred together. The elections occurred during the transmission from the Müdafâ-i Hukuk Cemiyeti to the Halk Fırkası, two deputies from Mersin and four deputies from İçel were nominated for Müdafâ-i Hukuk. Apart from the candidates of the Müdafâ-i Hukuk, many different candidates also took part in the elections. İçel elections were highly controversial, and this was reflected in the national press. Niyazi Ramazanoğlu and Besim Özek were elected as the representatives of Mersin and Hafız Mehmet Emin İnankur and Dr. Mehmet Teyfik Marulyalı were elected as the representatives of İçel. The second legislative period was a period where TBMM determined the fundamental structural regulations of the Turkish Republic. The Assembly, which approved the Treaty of Lozan, prepared the Law of Teşkilât-ı Esâsiye and continued its activities in the period when the Republic was declared, played an important role in the Turkish political life. On the other hand, in a period where the first political opposition was established, Mersin deputy of the parliament, Besim Bey was among the founding members of the Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF).

Keywords: 1923 Elections, İçel, Mersin, Progressive Republican Party, Republican People's Party, TBMM.

Extended Abstract

The second legislative period was a period where Grand National Assembly of Turkey worked between 1923 and 1927. Upon elections for the legislative period, Niyazi Ramazanoglu and Besim Ozek were elected to

represent Mersin, Hafız Mehmet Emin Inankur and Dr. Mehmet Tevfik Marulyali were elected to represent İçel.

Niyazi Bey, who took an oath in the Parliament on 11 August, was approved at the Grand National Assembly on 12 August. During the second period of the Parliament, he served in the Nafia, Muvazene-i Maliye, Nizamname-i Dâhili and land registry commissions. He had a motion regarding the port of Mersin, a parliamentary question regarding the independence of Mersin from Adana with Besim Bey, and 27 speeches in the general assembly. Besim Bey, who was sworn in on 11 August and joined the Assembly, was approved by the Grand National Assembly of the Assembly on 12 August. He worked on the courthouse, Layha, Memurin Muhakemat, and Nizamname-i internal commissions. In order to ensure the construction of the port of Mersin through the company, he produced 72 speeches on 31 different issues at the General Assembly, and he tabled motions on the election of an illiterate person to the mayor of Afyon, the actions of the governor of Urfa, and the separation of Mersin from Adana. Mehmet Emin Bey, who was sworn in on 11 August and joined the Assembly, was approved by the Grand National Assembly on August 13. He worked in areas including economics, Nizamname-i Dâhili, Memurin Muhakemat, Umuru Tasarrufiye, membership of trade commissions, and the chairmanship of the commission. He had a proposal for a law on the amnesty of deserters, a parliamentary question, and a speech at the Grand National Assembly. He was sworn in and joined the Assembly on 11 August. Mehmet Tevfik Bey's mandate was approved by the General Assembly on 13 August 1339 (1923). But it was first examined after confusion in the election process. As a result of an evaluation, the second branch mandate was discussed in the General Assembly. Tevfik Bey was confirmed as a deputy. Dr. Tevfik Bey regularly participated in the Parliament and took part in the voting; however, there is no record that proving that he did propose or give a speech in parliamentary activities.

The Second Parliament continued its activities in a stage in which the basic structural arrangements of the Republic of Turkey were in place. The Assembly, which approved the Treaty of Lausanne, prepared the Law of Constitution, and continued its activities in the period when the Republic was declared, constitutes an important phase of Turkish political life. The Lausanne Peace Treaty, signed on 24 July 1923, was handled, and accepted by the Second Turkish Grand National Assembly during meetings on 21-23 August. One of the long and impressive speeches during the interviews was made by Niyazi Ramazanoğlu. Mersin deputies Niyazi Bey and Besim Bey expressed their views at length during the discussion of the articles of the Fundamental Organization Law. In the period when the first opposition party experience was formed in the

Republican Period, Mersin deputy Besim Bey, was among the founders of the Progressive Republican Party (PRP). Besim Bey was among the PRP members who frequently opposed the Republican People's Party and the government in the assembly sessions. Mersin and İçel deputies Niyazi, Mehmet Emin and Dr. Tefvik Bey continued to be a members of the Republican People's Party. The proceedings of the parliament were primarily examined in the study which deals with the Assembly activities of Mersin and İçel deputies. The Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives, The Ottoman and Republic Archives, and the Turkish Grand National Assembly Library and Archive Services Directorate were used for the profiles and political activities of the members of parliament. By scanning both national and local press, the information regarding the period was attempted to be completed. Also, commemorative works relating testimonies about the period and current publications were also used.

Giriş

Bu çalışmada II. Dönem TBMM'de Mersin ve İçel milletvekillerinin seçim süreci ve Meclis faaliyetleri ele alınmaktadır. Mersin ve İçel'in birlikte ele alınmasının temel nedeni; günümüzde aynı ili oluşturmalarıdır. Osmanlı'dan devralınan idari yapıda, Mersin, Adana Vilayetine bağlı sancak merkezi, İçel bağımsız bir sancak merkezi konumundaydı. 1924 yılında İçel Vilayeti ve Mersin Vilayeti olarak düzenlenmiştir. 1933 yılında Mersin ve İçel birleştirilmiş, İçel'in merkezi Silifke'den Mersin'e alınarak İçel Vilayeti meydana getirilmiştir. 28 Haziran 2002 tarihinde ilgili kanun; "İçel ve Mersin vilayetleri birleştirilerek, merkezi Mersin olmak üzere 'Mersin' vilayeti teşkil edilmiştir" şeklinde yeniden düzenlenmiştir.¹ Oysa 1933 yılında yapılan düzenlemeye kadar "Mersin" ve "İçel" birbirinden tamamen farklı, aralarında idari ilişki bulunmayan, komşu iki sancak konumundadır. Sosyokültürel nitelikleri açısından da farklı özelliklere sahiptir.² Tarihsel olarak Mersin ve İçel'i birbirine bağlayan en önemli hususlardan biri de, Mondros Mütarekesinin imzalanmasının hemen ardından Anadolu'nun güneyinin işgal edilmesidir. Mersin ve İçel'de kurulan Müdafaa-i Hukuk örgütleriyle birlikte Kuva-yı Milliye'nin güçlü bir direniş hattı kurulmuştur.

Mersin ve çevresi önce İngilizler ardından kısa bir süre sonra Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Fransızlar kuzeyde Pozantı'dan Akköprü'ye, batı yönünde Mersin-Silifke sınırı olan Erdemli Çayına kadar ilerlemişler,

¹ T.C. Resmi Gazete, 28 Haziran 2002, Sayı: 24799.

² Nuri Adıyke, "Bir İsimlendirme Problemi Olarak Tarihsel Süreçte 'İçel-Mersin'", Yüksel Özdemir (Ed.), **Mersin Sempozyumu 19-22 Kasım 2008 Bildiriler Kitabı**, Cilt.1, Mersin, 2009, s. 2086-2091.

İngilizler Karapınar İstasyonu'nu ayrıca Mersin kent merkezinde işgali gerçekleştirmişlerdir. Her iki işgal ordusu da karadan ve denizden düzenli aralıklarla takviye edilmiştir. 15 Eylül 1919'da İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Suriye İtilâfnamesine göre İngilizler bölgeden çekilmiş ve Fransa tek işgalci güç olarak kalmıştır. Fransa hem ekonomik hem politik nedenlerle bölgede sömürgeci düzenini kurmak amacıyla kentten askeri ve idari yönetimine müdahalede bulunmuş, bölgeyi antik dönemde kullanılan adıyla "Kilikya" olarak adlandırmıştır. Mersin ve İçel'de işgallere karşı direniş, tüm ülke genelinde olduğu gibi önce müdafaa-i hukuk örgütlenmeleriyle sağlanmaya çalışılmıştır. İşgalin ardından Mut, Silifke, Gülnar, Tarsus, Arslanköy ve Mersin'de kurulmuş müdafaa-i hukuk örgütleri, müfrezeler olarak örgütlenen Kuva-yı Milliye birlikleri yörede Fransızlara karşı önemli bir mücadele yürütmüşlerdir.³ İşgalden dolayı Mersin ve İçel'den Sivas Kongresine temsilci gönderilemese de en başından ulusal mücadeleye destek verilmiştir. Fransız işgali nedeniyle Adana Vilayeti ve bağlı sancaklarda 1919 seçimleri gerçekleştirilememiştir. Bölgenin siyasi ve hukuki haklarını savunmak amacıyla, İstanbul'da bulunan Adanalılar, aralarında toplanarak yirmi kişilik "ikinci seçmenler"i oluşturmuşlar; daha sonra da bu ikinci seçmenler Adana, Cebelibereket, Mersin ve Kozan için dört milletvekili seçmişlerdir. Belirlenen bu dört milletvekili; (S) Avni, İsmail Baha, Yusuf Ziya ve Niyazi (Ramazanoğlu) Beylerin seçim mazbataları 23 Şubat 1920'de Mebusan Meclisi'nde ele alınmış konunun görüşülmesi bir sonuca ulaşmadan sonraki celseye bırakılmış ancak sonrasında da bir neticeye varılamamıştır.⁴ Mazbatası, 4 Mart 1920'de onaylanan Ali Rıza Bey (Ataışık) son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde İçel'i temsil etmiştir. İstanbul'un işgalinin ardından 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan TBMM'ye Mebusan Meclisi üyelerinin de kabul edilmesi üzerine Ali Rıza Bey TBMM'ye katılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1920 tarihli seçimlerin yapılmasıyla ilgili tamimine göre, 29 Mart'ta İçel için yapılan seçimlerde; Gülnarlı Şevki Bey, Hacı Ali Sabri Efendi, Silifkeli Sami Bey, Anamurlu Naim Efendi ve Silifkeli Haydar Bey seçilmiştir. Seçimlerde Hafız Emin Efendi, Haydar Bey ile aynı sayıda oy almış ancak sağlık sorunları nedeniyle Hafız Emin Bey seçimlerden çekilince, Haydar Bey I. TBMM'de İçel'i temsil etmiştir.⁵ I. TBMM'de

³ İbrahim Bozkurt, "İşgal Yıllarında Mersin (1918-1922)", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 22, Sayı: 1 (2018), s.407-435.

⁴ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre:4, C. 1, 23 Şubat 1920, s. 182-186; Ahmet Demirel, **İlk Meclis'in Vekilleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 49.

⁵ I. TBMM'de İçel milletvekilleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Raşan Kılıç, **Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde İçel Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri**,

Mersin'i temsil etmek üzere dört aday, Mustafa Kemal Paşa tarafından önerilmiştir. 13 Nisan 1920'de Elvanlı'da yapılan seçimde, Heyet-i Temsiliye adayları 12. Kolordu Komutanı Albay Fahrettin (Altay), 3. Kolordu Komutanı Albay Salâhattin (Köseoğlu), Adanalı İsmail Safa Özler ve Muhtar Fikri (Gücüm) ile Mersinli Yusuf Ziya (Eraydın) Bey seçilmiştir.⁶ Mersin milletvekillerinin hiç biri II. Dönem TBMM için aday gösterilmezken, İçel'de ise Ali Bey Müdafaa-i Hukuk adayları arasında yer almış ancak seçilememiştir.

Bu çalışmada, II. Dönem TBMM çalışmalarını, Mersin ve İçel milletvekillerinin siyasi faaliyetleri üzerinden incelemek amaçlanmıştır. Mersin ve İçel'de seçim süreci de ele alınarak, Türkiye'de siyasal kültürün gelişimi yerelden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Mersin ve İçel milletvekillerinin Meclis faaliyetlerini konu edinen çalışmada öncelikli olarak Parlamento Tutanakları incelenmiş, milletvekillerinin özgeçmişleri ve siyasi faaliyetleriyle ilgili T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri ile TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı'ndan yararlanılmıştır. Hem ulusal hem de yerel basın taranarak döneme ilişkin bilgiler tamamlanmaya çalışılmıştır. Yine döneme ilişkin tanıklıkları ifade eden hatıra eserlerden ve güncel yayınlardan da faydalanılmıştır.

1923 Seçimleri: Mersin ve İçel'de Seçimler

Mondros Mütarekesinin yarattığı siyasi koşullarda işgallere karşı "Misak-ı Milli" ilkelerine bağlı bağımsızlık mücadelesini sürdüren ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'yla ulusal egemenlik ilkesini anayasal zemine taşıyan I. TBMM, Lozan Konferansı görüşmelerinin kesildiği dönemde 1 Nisan 1923'te Meclis'in yenilenmesi amacıyla seçimlere gitme kararı almıştır.⁷ Bazı işleri ve takrirleri görüşmek üzere çalışmalar bir müddet daha sürdürülmüş ve 16 Nisan'da son oturum yapılarak dağılmıştır.

Seçimlere hangi esaslara göre gidileceğini belirlemek üzere Erzurum milletvekili Süleyman Necati, Mersin Milletvekili Selâhaddin ve Canik Milletvekili Emin Bey tarafından 2 Aralık 1922 tarihinde hazırlanan

Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2015.

⁶ **Kurtuluş Savaşında İçel**, (Haz. Kurtuluş Savaşında İçel Tarihini Yazma Komitesi), Baha Matbaası, İstanbul, 1971, s.172-173; I.TBMM Dönemi Mersin Milletvekilleri üzerine geniş bilgi için bkz. İbrahim Bozkurt, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinde Mersin Milletvekilleri ve Faaliyetleri", **CÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 41, Sayı:2, (Aralık 2017), ss.81-112.

⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C. 28, 1 Nisan 1923, s. 283.

“İntihab-ı Mebusan Kanunu Muvakkatini Muaddil Mevaddi Kanuniye” esas alınarak eski seçim yasasının yeni koşullara uyarlanmasına karar verilmiştir. Meclis Anayasa Komisyonunda incelenen kanun teklifi 3 Nisan’da görüşülerek, 320 numaralı yasa ile seçim kanununda önemli değişiklikler yapılmıştır. Daha önce elli bin erkek nüfus için bir milletvekili seçilirken, seçim kanundaki yeni düzenlemeye göre; yirmi bin erkek nüfus için bir milletvekili seçilmesi esas kabul edilmiştir. Nüfusu otuz bine kadar olan yerlerde bir milletvekili, otuz bin ile elli bin arası iki, elli bin ile yetmiş bin arası üç, yetmiş bin ile doksan bin arası dört olmak üzere belirlenecektir. 18 yaşını bitiren her erkek seçimlere katılacaktır. Seçme ve seçilme hakkını kullanabilmek için vergi verme zorunluluğu yoktur. Öğretmenler hariç olmak üzere, merkezden atanan bütün memurlar ile müftüler, hâkim, savcı ve belediye başkanları ikinci seçmen seçimleri başlamadan iki ay önceden istifa etmedikçe görev yaptıkları yerden milletvekili seçilemeyeceklerdir. Görev ve rütbesi ne olursa olsun bütün subaylar da görev yaptıkları yerden milletvekili seçilemeyeceklerdir. Görev yaptıkları bölgeler dışında aday olacak askeri ve sivil memurlara herhangi bir kısıtlama getirilmemiştir. Tek dereceli seçim sisteminin benimsenmesine yönelik öneriler kabul edilmeyerek, iki dereceli seçim sistemi aynen korunmuştur.⁸

Halkın seçimlere ilişkin yeni düzenlemelerden haberdar olması ve seçimlerin uygulanmasıyla ilgili aydınlatılması amacıyla Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti tarafından bir kitapçık yayınlanmıştır. Kitapçıkta; Osmanlı devrinin sona ermesinin ardından ülkenin yüzölçümü ve nüfus miktarında yaşanan değişiklik nedeniyle daha önce elli bin kişi için bir milletvekili seçilmesi usulü yerine nüfusun azaldığı ve halkın TBMM’de daha fazla temsiline olanak sağlamak üzere yirmi bin kişi için bir milletvekili seçilmesi kararı alındığı açıklanmaktadır. Seçim usulleri, seçmen ve milletvekili olma koşulları, seçimleri idare edecek olan teftiş heyetlerinin oluşum biçimi, görevleri, seçimlerin nerelerde yapılacağı, milletvekili seçimlerinin nasıl yapılacağı, seçimlerde suiistimal ve hile yapanlar hakkında cezalar başlıkları altında bilgiler de verilmiştir.⁹

Seçim kararının alınmasının ve seçim kanununun düzenlenmesinin hemen ardından, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu çalışmalarına başlamış, seçimlerde izlenecek siyaseti belirlemek üzere toplantılar yapılmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın da hazır bulunduğu toplantıda Müdafaa-i Hukuk

⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C. 28, 3 Nisan 1923, s. 322-366; İhsan Güneş, “1923 Seçimlerinde Oylar Nasıl Kullanıldı?”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Prof. Dr. Muammer Aksoy’a Armağan, C. XLVI, No.1-2, 1991, s. 258-260.

⁹ **Türkiye’de Mebûs İntihâbâtı**, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umûmiyesi Neşriyatından: 77, Ankara, 1339 (1923), s. 6; Güneş, **a.g.e.**, s. 259.

Grubu adına izlenecek esaslar belirlenmiştir.¹⁰ 8 Nisan'da, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı olarak Mustafa Kemal Paşa, seçim beyannamesini ilan etmiştir. Beynamede; Meclis'in yeni döneminde barışın sağlanmış olacağı temennisiyle, iktisadi gelişmeyle birlikte, ülkenin tüm kurumlarında gelişimi sağlamak ve bu suretle refaha ulaşmayı amaç edindiklerini ilan etmiştir. Halk Fırkasına¹¹ dönüşeceğini ilan ettiği Müdafaa-i Hukuk Grubu adına program "9 Umde" halinde ilan edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine yaptığı çağrıda seçimlerle ilgili çalışmaya davet ederek, umdeleri benimseyen ve yerine getirilmesini kabul edenlerin aday gösterileceklerini ilan etmiştir.¹² Meclis çalışmalarının sona ermesinin ardından, Mustafa Kemal Paşa başkanlığında, bazı hükümet üyeleri ve Müdafaa-i Hukuk Grubu idare heyeti üyelerinden oluşan bir seçim komisyonu kurulmuştur. Zamanında İttihat ve Terakki'nin kâtibi mesullüğünü yaptığı için pek çok kişi hakkında bilgiye sahip olan Posta Telgraf Müdürü Sabri Toprak ile Sivas Milletvekili Rasim Bey'den de istifade edilerek adaylar hakkında etraflıca araştırma yapılmaya çalışılmıştır.¹³ Ayrıca seçim çevrelerine çalışmak üzere müfettiş görevlendirilmesine karar verilmiştir.¹⁴ Müfettişlerin seçim bölgelerinden gönderdiği raporlar da seçim komisyonu tarafından incelenmektedir.¹⁵

Seçimlerde Müdafaa-i Hukuk adına aday olmak isteyenler önce umdeleri kabul ettiğini Mustafa Kemal Paşa'ya bildiriyor, adaylar tespit edildikten sonra yine Mustafa Kemal Paşa tarafından ilan ediliyordu. Bu uygulamayı neden gerekli gördüğünü Mustafa Kemal Paşa şu sözlerle ifade etmektedir: "*Bu tarzı iltizam etmişim. Çünkü vuku bulacak intihabatta, milleti işgal ederek, muhtelif emellerle mebus olmaya çalışacakların çok olduğunu biliyordum. Memleketin her tarafında, beyanat ve irşadatım kemali samimiyet ve itimatla karşılandı.*"¹⁶

¹⁰ **Hâkimiyet-i Milliye**, 8 Nisan 1923.

¹¹ Aslında Halk Fırkasının kuruluş çalışmalarını Mustafa Kemal Paşa, 6 Aralık 1922'de basına verdiği demeçte ilan etmiştir. Partinin resmen kuruluşu ise seçimlerden sonra gerçekleşmiştir. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, C. II, ATAM Yay., Ankara, 1997, s. 51.

¹² **Hâkimiyet-i Milliye**, 9 Nisan 1923.

¹³ Damar Arıkoğlu, **Hâtıralarım**, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1961, s. 271.

¹⁴ Mazhar Müfit, Yunus Nadi, Saruhan mebusu Süleyman Necati, Ertuğrul mebusu Osmanzade Hamdi, Kozan mebusu Dr. Fikret, Cebelibereket mebusu İhsan, Gaziantep mebusu Kılıç Ali, Mersin mebusu Muhtar, Aydın mebusu Mazhar Bey ilk görevlendirilenlerdir. **Vakit**, 12 Nisan 1923.

¹⁵ **Vakit**, 7 Mayıs 1923.

¹⁶ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C.II, Milli Eğitim Basımevi, Beşinci Baskı, İstanbul, 1962, s. 729.

1923 seçimlerinde ülke genelinde seçim çevresi sayısı 72'dir. Müdafaa-i Hukuk aday listeleri belirlenirken seçim bölgelerinin çoğunda, seçilecek milletvekili kadar aday gösterilmiş ve bu kişilerin milletvekili olması sağlanmıştır. Dokuz seçim çevresinde, ikinci seçmenlere Müdafaa-i Hukuk adayları arasında seçme yapma hakkı tanınmıştır. Seçim çevrelerindeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti listeleri oluşturuldukça başta Hâkimiyet-i Milliye gazetesi olmak üzere, basın yoluyla kamuoyuna duyurulmuştur.¹⁷

İkinci Dönem TBMM için Mersin'den iki, İçel'den iki milletvekili seçilmesi öngörülmüştür. Mersin ve İçel'de de seçim çalışmaları başlamış ve Ankara'ya akseden bazı gerginlikler de yaşanmıştır. Mersin'de Ata Çelebi tarafından yayımlanan *Doğruöz* gazetesinde II. Gruba mensup Mehmet Şevki ve Sami Beylerin desteklenmesi yönünde yayın yapıldığı iddia edilerek, tepki gösterilmiştir. Mut ve Silifke'den, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen telgraflar¹⁸, *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde, "*Mut ve Silifkeliler milli gaye etrafında toplanmaktadırlar*" başlığıyla yer almıştır. Telgraflarda İçel'de tek bir kişinin dahi II. Gruba mensup olanlara oy vermeyeceği, Müdafaa-i Hukuk adaylarının destekleneceği ifade edilmiştir.¹⁹ Eleştiriler karşısında *Doğruöz* gazetesinde, "*İçel livasının masum halkına ve ajansa cevâb*" başlığı ve İbn-i Mevlâna imzasıyla yanıt verilmiştir. Ajanstan kendilerine de gönderilen telgrafi aldıklarında kahkahalarla gülmekten kendilerini alamadıklarını, kendilerine de ayrıca gönderilmiş olan Silifke ve Gazipaşa'dan gelen telgrafların Hürriyet ve İtilafçı olan şahsiyetler tarafından gönderildiği için önemsenmediği ve yalnız Mut halkına hitap etmek üzere yanıt verildiği ifade edilmiştir. Gazetenin grup siyaseti tanımadığı ifade edilerek tek bir umdeye bağlı olduğu, bu umdenin de "Türklük" olduğu vurgulanmıştır. Öte yandan Ahmet Şevki Bey'in de I. Müdafaa-i Hukuk Grubunda olduğu belirtilerek, telgrafları imzalayanların yazıyı okumadan kendi siyasi çıkarları için benzer şekilde düzenlenmiş olduğu ifade edilmiştir. Aynı sayıda İçel mebusu ve El-Cezîre İstiklal Mahkemesi azasından Ahmet Şevki imzalı telgrafa yer verilmiş; Şevki Bey, I. Grubun kurucularından ve üyesi olduğunu²⁰ ve yine grup namına

¹⁷ Ahmet Demirel, **Tek Parti İktidarı - Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 35- 37.

¹⁸ Telgraflar Mut'tan; Mut Müdafaa-i Hukuk Reisi: İsmail, Belediye Reisi: Hamdi, Muntehab-ı sani: Mustafa ve Ali Haydar. Silifke'den; Belediye Reisi: Halil Rahmi, Silifke Müftüsü Muntehib-i sani: Mehmed, Ahaliden: Emin, eşraftan; Mahmud Şükrü, Hulusi, Musa, muntehib-i sani; Said, Mehmed Kamil, eşraftan ve muntehib-i sani; Nuri, Tüccardan; Nazif, Hüsnü, Lütfullah, Mehmed imzalarıyla gönderilmiştir.

¹⁹ **Hâkimiyet-i Milliye**, 4 Haziran 1923.

²⁰ Birinci TBMM'de İçel milletvekillerinin hangi grupta yer aldıklarıyla ilgili; Damar Arıkoğlu (**a.g.e.**, s. 227), Hacı Ali Sabri (Güney), Sami (Arkan), Haydar Lütfi (Aslan) ve

adaylığını koyduğunun ilan edilmesini istemiştir.²¹ Öte yandan “*gazetede adaylarımız*” başlıklı haberde resmî olarak; Hacı Ömer Bey (Mersin Müdafaa-i Hukuk Re’isi), Abdülkadir Kemali Bey (Adanalı, Kastamonu mebusu), Veli Haşim Bey (Tarsuslu), Tekelizâde Vehbi Bey (Adanalı). Gayr-i resmî; Süvâri kaymakamı Atıf Bey (Şanlı), Sâbık mutasarrıf Ahmet Muhtar Bey (Giritli), Niyâzi Bey (Tarsuslu Ramazanzâde ailesinden) adları geçmektedir.²² Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adayları resmen ilan edilmeden gazetelerde yer alan adaylarla ilgili haberler üzerine Mustafa Kemal Paşa bir tamim yayınlamıştır. Tamimde; henüz Müdafaa-i Hukuk adaylarının açıklanmadığı yerlerde adayların isimlerinin yayınlandığını belirterek, bu gibi durumlara karşı vatandaşların dikkatli olması konusunda uyarılmaktadır.²³

Silifke’de seçim süreciyle ilgili *Tarsus* gazetesinin “*pek hararetli bir tarzda cereyan etmektedir*”, oyların dağılacağı ve belki yirmi oy ile bir milletvekili seçileceği yönünde haberi²⁴ bile hemen tepkiye yol açmış, derhal gazeteye Belediye Başkanı Mehmed, Gazipaşa Kazası Müdafaa-i Hukuk Başkanı Zihni imzasıyla bir yazı gönderilmiştir. Yazıda, maksatlı yayın yapıldığı ve oyların parçalanmayarak Müdafaa-i Hukuk adaylarına verileceği ifade edilmiştir. *Tarsus* gazetesi, Silifke muhabirinin verdiği bilgilerin herhangi bir kasıt içermediğini açıklamak durumunda kalmıştır.²⁵

Mersin için adaylık başvurusu yapanlar zaman zaman basında yer almıştır. Milli Mücadele Döneminde Mersin direnişine öncülük eden isimlerden Veli Hâşim Bey ve Hanzade Hacı Hüseyin İlmî Bey, Belediye Başkanlığı’na başvurarak adaylıklarını ilan etmişlerdir. İlmî Bey başvurusunda, “*millet ve vatana hüsn-ü niyetle hizmet edeceğimi ve selefler gibi ezilip süzülüp*” gelmeyeceğini verdiği sözleri yerine getireceğini ifade ederek, tarım, hayvancılık ve vergilerin daha adil uygulanmasıyla ilgili Meclis’te çalışarak söz söylemekten geri durmayacağını ilan etmiştir.²⁶ 12

Şevki (Göklevent) Beylerin II. Grup’ta yer aldıklarını ifade etmektedir. Öte yandan Ahmet Demirel’in yaptığı araştırmaya göre; Hacı Ali Sabri (Güney), Sami (Arkan), Haydar Lütfi (Aslan) II. Grup’ta yer almaktadır, Naim (Ulusal), Haydar Lütfi (Aslan), Şevki (Göklevent), Birinci Gruba kayıtlı olmakla birlikte, gruptan bağımsız hareket eden mebuslar arasında yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Demirel, **Birinci Meclis’te Muhalefet- İkinci Grup**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 126-132.

²¹ **Doğruöz**, 9 Haziran 1923.

²² **Doğruöz**, 9 Haziran 1923.

²³ **Tarsus**, 11 Haziran 1923.

²⁴ **Tarsus**, 5 Haziran 1923.

²⁵ **Tarsus**, 15 Haziran 1923.

²⁶ **Tarsus**, 25 Mayıs 1923.

Haziran'da da Gaziantep'te dava vekili olan Ahmet Besim Bey "umdelere dairesinde çalışmak üzere" adaylığını açıklamıştır.²⁷

Seçim döneminde memleketi Adana'ya gelen Damar Arıkoğlu, Mersin'i de ziyaret etmiş adayların belirlenme sürecine katılmıştır. Adana ve Mersin bölgesinin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti seçim müfettişi, I. Meclis'te Mersin milletvekili olan Muhtar Fikri Bey'dir. Muhtar Fikri Bey; Arıkoğlu ile görüşmelerinde Mersin'de durumun normal olduğunu belirterek, Niyazi Ramazanoğlu ismi üzerinde uzlaşıldığını ancak ikinci adayın belirlenemediğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Muhtar Bey'in aday olması konusunda ısrarına karşın, Muhtar Bey ailesinin kalabalık olması ve işlerini toparlamak zorunda bulunması nedeniyle milletvekili olmak istemediğini belirtmiştir. İkinci aday için Damar Arıkoğlu, *Yeni Adana* gazetesi sahibi Ahmet Remzi (Yüreğir) Bey'i düşünmüş olsa da, Mustafa Kemal Paşa'dan bu konuda olumsuz yanıt almasını hayretle karşıladığını söyler. Yaşanan siyasi rekabeti "*bu siyasi tekmeyi kim vurdu acaba?*" sözleriyle ifade eden Arıkoğlu, Vali Rafet Bey'in Dâhiliye Vekili Fethi Bey'e yazdıklarından kaynaklandığını öğrenmiştir. Öte yandan Muhtar Bey tarafından Mersin için ikinci aday olarak Tarsuslu hâkim Besim Bey önerilmiş ve Mustafa Kemal Paşa kabul etmiştir.²⁸ 25 Haziran 1923'te Mustafa Kemal Paşa, Müdafaa-i Hukuk Grubu ve Halk Fırkası adına Hariciye Vekâleti müşavirlerinden Niyazi Bey ve Dava vekili Ahmet Besim Bey'i aday göstermiştir.²⁹

İçel adayları, Silifke adayları olarak basında yer almıştır. İçel'de iki milletvekilliği için dört aday gösterilmiştir. İçel adayları; Mutlu eski milletvekili Ali Bey, Mebus Hafız Emin Efendi, Binbaşı Fevzi Bey ve Doktor Tefvik Bey'dir.³⁰

İki dereceli olarak gerçekleştirilen 1923 seçimlerinde önce ikinci seçmenlerin seçimleri, ardından ikinci seçmenler tarafından milletvekili seçimleri gerçekleştirilmiştir. Her ilde farklı zamanda başlayan ve farklı sürede biten seçimler Mersin merkez kazasında 5 Temmuz³¹ ve Tarsus kazasında 8 Temmuz 1923'te tamamlanmıştır. Mersin merkez kazasında 65 ikinci seçmenden Besim Bey 63, Niyazi Bey 61 oy almıştır. Mersinli Cemal Paşa'ya ve Veli Haşim Beylere birer oy verilmiştir. Tarsus kazasında; Niyazi Bey 115, Besim Bey, 112, Latife Hanım 2, Veli Haşim Bey 2, Sadık Paşa 2,

²⁷ **Tarsus**, 15 -22 Haziran 1923.

²⁸ Arıkoğlu, a.g.e.,s. 284-286.

²⁹ **Hâkimiyet-i Milliye**, 26 Haziran 1923; **Anadolu'da Yenigün**, 28 Haziran 1923; **Tarsus**, 28 Haziran 1923.

³⁰ **Tevhid-i Efkâr**, 21 Haziran 1923.

³¹ **Anadolu'da Yenigün**, 5 Temmuz 1923.

Hidayet Efendi 2, Cemal Paşa, Birhanzâde Mahmud Efendi, Bahaddin Efendi, Muhtar Bey birer oy almışlardır.³² 10 Temmuz 1339 (1923) tarihli seçim mazbatasında Niyazi Bey, Mersin Merkez kazasından 61, Tarsus 116 oy alarak toplam 177 oyla, Besim Bey, Mersin Merkez kazasından 63, Tarsus'tan 112 oy alarak, toplam 175 oyla Mersin milletvekili seçilmişlerdir.³³ İçel Sancağında seçimler 21 Haziran 1923'te tamamlanmıştır. İçel'de Merkez, Mut, Anamur, Gazipaşa ve Gülnar kazalarında gerçekleştirilen seçimler sonucunda, dört adayın oy dağılımları; Hafız Emin Efendi 84, Doktor Tevfik Bey 74, Mutlu Ali Bey 73 ve Binbaşı Fevzi Bey 20 oy almıştır. Ayrıca Gazi Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa, öğretmen Yağdalı İshakzade Süleyman Efendi, Anamurlu sabık mebus Naim Efendi, Ahmed Efendi, Müftü Mehmed Emin Efendi, Ahmed Tevfik ve Rahmi Bey'e de oy verilmiştir. İçel sancağı milletvekilliğine Hafız Emin Bey ve Mutlu Ali Bey'den sadece bir oy fazla alan Doktor Tevfik Bey seçilmiştir.³⁴

Mersin Milletvekilleri Özgeçmişleri ve Meclis Faaliyetleri

Niyazi Ramazanoğlu

Osmanlı idaresinden önce Çukurova bölgesinde devlet kurmuş ve sonra Osmanlı siyasi birliğine girmiş olan Ramazanoğlu ailesindedir. 1889'da Tarsus'ta dünyaya gelmiştir. Tarsus ileri gelenlerinden ve ulemasından Müftizâde Hacı Hamza Efendi'nin oğludur. Tarsus Rüştüyesinde orta, Adana İdadisinde lise öğrenimini başarıyla tamamlayarak Mülkiye Mektebi'ne girmiştir. Temmuz 1910'da Mülkiye'den "pekiyi" derecede mezun olmuş aynı yıl fark imtihanı vermek sureti ile İstanbul Hukuk Fakültesi'ni de bitirmiştir. 1911'de Adana Sultanîsi tarih ve coğrafya öğretmenliğine tayin edilmiş, Haziran 1912'de öğretmenliğe devam etmek şartı ile Adana Sultanîsi Müdürlüğüne yükseltilmiştir.³⁵ Mütarekenin ilânına kadar

³² **Tarsus**, 10 Temmuz 1923. Gazetenin verdiği bilgi resmi tutanaktan farklılık göstermektedir.

³³ TBMM Beşinci şube tarafından yapılan inceleme neticesinde Besim ve Niyazi Beylerin milletvekilliği 12 Ağustos 1339 (1923) onaylanmıştır. Adana Vilayeti Mersin Sancağı Seçim Mazbatası. **TBMM Arşivi**.

³⁴ İçel Sancağı Seçim Mazbatası. **TBMM Arşivi**.

³⁵ Mondros Mütarekesinin ardından, Mustafa Kemal Paşa Adana Bölgesinde incelemeler yaparak, bölge halkı, aydınları ve ileri gelenleriyle toplantılar yapmıştır. Bu toplantılarda, Mustafa Kemal Paşa, İtilaf Devletlerinin mütareke hükümlerine uymayarak, millete zulmedecekleri konusunda uyararak gerekli tedbirlerin alınmasının gerekliliğini açıklamıştır. Ali Fuat Paşa'nın da katıldığı toplantılarda Mersin Sancağını Adana Lisesi Müdürü olan Niyazi Ramazanoğlu temsil etmiştir. Kemal Çelik, **Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 42.

görevlerini sürdürmüştür.³⁶ Mersin ve Adana'nın Fransızlar tarafından işgali üzerine Adana'dan ayrılıp Pozantı'da kurulan Millî Mücadele Cephesi'ne katıldı. Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde faal olarak çalışan Ramazanoğlu, İstanbul'da son Meclisi Mebusan'da özel koşullarda yapılan bir seçimle Mersin milletvekili seçilmiş ancak Mebusan Meclisi'nde ele alınan bu durum bir neticeye varamadığı için bu görevi yerine getirememiştir.

Niyazi Bey, Bekir Sâmî Bey Başkanlığında Londra'ya çağrılan heyette müşavir olarak bulunmuştur.³⁷ Suriye Tahdidi Hudut Komisyonunda Hariciye Mümessili olarak görev almıştır.³⁸ Lozan Konferansında Adana Bölgesi'nin durumu üzerinde yapılan müzâkerelerde, Niyazi Beyin Fransızca olarak yazdığı *La Province d'Adana* adlı eseri delegasyonlara dağıtılmış ve Güney sınırlarının tespitinde önemli rol oynamıştır. Ankara'da ilkin teşkil edilen Âli Dersler (Türk Tarihi ve İl Bilgisi) Müderrisliğinde, İstanbul'da Türk Tarih Encümeninde görev almıştır.³⁹ Milletvekilliğinin ardından Başvekâlet Âli İktisat Meclisi azalığına seçilmiş ve adı geçen meclis kaldırılana kadar görev yapmıştır.⁴⁰ Adana Lisesi'nde tekrar tarih öğretmenliği yaptıktan sonra, 1935'te memuriyetten tamamen çekilerek, uzun müddet Tarsus'ta madencilik ve çiftçilikle uğraşmıştır. Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizceye edebiyatları ile vâkıf olan Niyazi Bey, "Türkoloji Araştırmaları" yapmaya devam etmiştir. 1954'te Pakistan'da toplanan son

³⁶ Fransızların Adana'yı işgalinin ardından, Albay Brémond Genel Vali ilan edilmiştir. Göreve başlamasının ardından Türk bayrağının asılmasını yasaklamıştır. Yasağa rağmen Adana Erkek Lisesi binasında Türk bayrağını görünce Niyazi Bey ve Milli Eğitim Müdür Fuat Bey gibi görevden uzaklaştırılmıştır. Arıkoğlu, **a.g.e.**, s.77; Çelik, **a.g.e.**, s. 73-74.

³⁷ 21 Şubatta Londra'da gerçekleştirilecek olan sulh konferansına TBMM adına gidecek olan heyet hakkında Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa 4 Şubat 1921 tarihinde Meclis'te açıklamada bulunmuştur. Fevzi Paşa, Londra'ya gidecek heyette; Bekir Sami Bey, Yusuf İzzet Paşa, Muhtar Bey, Cami Bey, Nafia Müsteşarı sabıki Muhtar Bey, Muvaffak Bey, Adanalı Niyazi Bey, Duyun-u Umumiye Müfettişi Rıza Bey, Münir Bey, İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey'in yer alacağını ilan etmiştir. Heyetin açıklanması üzerine; Trabzon milletvekili Hasan Bey, "Adanalı Niyazi Bey Kilikya hakkında yegâne mütehassıstır" açıklamasında bulunmuştur. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C. 1, 4 Şubat 1921, s. 366-367.

³⁸ **BCA**, 30-18-1-1. 4-36-3. (Tarih: 08.11.1921).

³⁹ Encümende görev aldığı dönemde Milli Eğitim Bakanı, Tarih Encümeni Başkanı Ahmet Refik Bey, Niyazi Ramazanoğlu ve müze müdürü Hazine-i Evrak'ta incelemede bulunmuşlardır. **BCA**, 30-10-0-0.16-91-21. (Tarih: 17.06.1925); Mahmut H. Şakiroğlu, "Atatürk Döneminde Başlatılan Tarih Çalışmaları ve Halk Bilgisi Alanındaki Gelişmeler", **Erdem**, Cilt 5, Sayı: 12, 1988, s. 826.

⁴⁰ 1939 yılında gerçekleştirilen seçimlerde Hatay ilinden ve 1946 yılında Mersin'den adaylık başvurusunda bulunan Niyazi Bey yeniden milletvekili seçilmeyecektir. Öte yandan başvuru dilekçelerinde yer alan özgeçmiş bilgilerinden yararlanılmıştır. **BCA**, 490-1-0-0. 302-1221-1. (Tarih: 10.07.1939.); **BCA**, 490-1-0-0. 303-1227-1. (Tarih: 10.06.1946).

"Şarkiyat Kongresi'ne katılmış ve tebliğler sunmuştur. Nisan 1965'te Tarsus'ta vefat etmiştir.⁴¹

Niyazi Ramazanoğlu, zamanının büyük bir kısmını tarih çalışmalarıyla geçirmiştir.⁴² Budapeşte, Viyana kütüphanelerinde ve Paris'te Bibliotheque Nationale'deki yazmaları tetkik etmiş, ancak tarihî araştırmalarını eser telif etme şekline sokmamıştır. Hemen daima amatör araştırmacı olarak kalmıştır.⁴³ Fakat ilk defa *La Province d'Adana* kitabı basılmıştır.⁴⁴ Hilmi Ziya Ülken'in anlatımıyla; zengin kaynaklara dayanan bu küçük kitapta, önce 7. yüzyıldan 10. yüzyıl ortalarına kadar süren devirde (965) İslâmiyet'in Anadolu içinde ilerleyişini anlatırken, bu devre içinde Türklerin Güneydoğu Anadolu'ya nasıl yerleşmeye başladıklarını en eski tarihlere dayanarak izah etmiştir. Doğu'dan ve Batı'dan pek çok bilim insanı ve araştırmacının eserlerinden yararlanarak çalışmasını oluşturmuştur. Kitabın birinci bölümü Adana Vilayetine yerleşmiş Türklerin tarihî tetkikine ayrılmışken, ikinci bölümde, son zamanlara gelinceye kadar nüfus hareketlerinden bahsedilmektedir. Bunun için de en son 1905 (1321) nüfus sayımlarına başvurmuştur. Bu bölümde önce Adana vilayetinin on beşinci yüzyıldan zamanımıza kadar geçirdiği nüfus değişiklikleri üzerinde durulmaktadır. Eski tarihlere ait yaklaşık rakamlar vermekte olduğu halde, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren (1801) George Brown'a dayanarak hakikate yakın rakamlar veriyor. 1813'de (Coğrafya âlimi ve meşhur gezgin) Kinneir, Kayseri, Niğde ve Toroslardan geçerek Tarsus'a kadar gelmiş ve nüfus hakkında etraflı bilgi vermiştir. 1836'da Tarsus ve Adana civarını ziyaret eden Charles Texier, 1835-36'da bir Adana'yı baştanbaşa kat eden İngiliz heyeti çalışmalarından da

⁴¹ Kâzım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM- II. Dönem 1923-1927**, C. III, TBMM Vakfı Yayınları No:3, Ankara, 1995, s. 623.

⁴² Londra Konferansı dönüşü Niyazi Bey ve Adana milletvekili Zekai Bey'i karşılamaya giden Adana milletvekili Damar Arıkoğlu, Niyazi Ramazanoğlu hakkında benzer değerlendirmelerde bulunur: "*Niyazi Ramazan Bey, o vakit ilme âşık, tarihe çok meraklı bir arkadaşı. Londra'da herkes eğlentiye giderken Niyazi Bey de İngiliz kitapevlerinde tetkikat da meşgul olmuş*" şeklinde ifade etmiştir. Niyazi Bey tanıdıklarına hediyeler de getirdiği yolculuk sonrası valizlerini kaybetmiş, Damar Arıkoğlu için getirdiği paltoluk kumaşın kaybolmasına iki de oldukça üzülmüştür. Arıkoğlu, **a.g.e.**, s. 183-184.

⁴³ Niyazi Ramazanoğlu'nun, Meşrutiyet Dönemi önemli dergilerinden biri olan Halka Doğru dergisinde "Türk Yurdu" başlıklı "Türk Oğluna" hitabıyla Türk çocuklarına seslenen bir şiiri yayımlanmıştır. Bkz. Mehmed Niyazi, "Türk Yurdu", **Halka Doğru**, Yıl.1, Sayı: 23, 12 Eylül 1329 (1913), s. 179; Orhan Güdek, **Halka Doğru Dergisi, Tahlili Fihrist, İnceleme, Seçme Metinler**, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 39-41.

⁴⁴ Niyazi Ramazanoğlu, **La province d'Adana- Aperçu historique, ethnographique et statistique**, Société Anonyme de Papeterie et d'imprimerie, Constantinople, 1920.

yararlanmıştı. Kitabın son kısmı ise vilâyetin etnografik durumuna ayrılmıştır.⁴⁵

Niyazi Ramazanoğlu'nun Meclis Faaliyetleri

11 Ağustos'ta yemin ederek Meclis'e katılan Niyazi Bey'in milletvekilliği 12 Ağustos'ta Meclis Hey'eti Umûmiyesi tarafından onaylanmıştır.⁴⁶ II. Dönem TBMM'de Nafia, Muvazene-i Maliye, Nizamname-i Dâhili ve Tapu Komisyonlarında görev yapmıştır. Mersin limanı ile ilgili bir önergesi, Besim Bey ile birlikte Mersin'in Adana'dan bağımsız olmasıyla ilgili bir soru önergesi ve Genel Kurulda 27 konuşması vardır.⁴⁷

Niyazi Bey, 22 Mart 1924 tarihinde, Bütçe Kanunu görüşmelerinde Nafia Bütçesiyle bağlantılı olduğundan Muvazene-i Maliye Encümeninin⁴⁸ Mersin Limanı hakkındaki mazbatasının müzakere edilmesini teklif etmiştir. Önergeyle ilgili yaptığı açıklamada, Mersin Limanı hakkında Muvazene-i Maliye Encümeninin bir mazbata hazırlayarak Meclis'e sunulduğu ve müzakere edilmesinin kabul edildiğini ifade etmiştir. Nafia Vekâleti Bütçesiyle alakalı olduğundan görüşülmesini talep etmiştir. Yapılan oylamada teklif kabul edilmemiştir.⁴⁹

Niyazi Bey, Meclis'te Mersin'in Adana'dan ayrı bağımsız bir il olması başta olmak üzere kentin gelişimiyle ilgili pek çok konuda söz almıştır. Niyazi ve Besim Beyler, Mersin'in bağımsız olarak idare edilmesi hakkında ayrı ayrı soru önergesi vermişlerdir. Niyazi Bey takririnde; ekonomik olarak oldukça gelişmiş bir vilayet olduğu halde Mersin'in Adana'ya bağlı olarak idare edilmesinin gayrikanunî ve gayritabiî olduğunu vurgulayarak bunun nedeninin Dâhiliye Vekâletince yanıtlanmasını istemiştir.⁵⁰ Aynı oturumda Vehbi Bey, Ergani'nin Diyarbakır'a bağlı olarak yönetilmesi hakkında bir takrir vermiştir. Dâhiliye Vekili Ferid Bey, takrirlere verdiği ortak yanıtta; Türkiye'de 77 vilayet bulunduğunu, bu vilayetlerden on tanesinin idari ve askeri açıdan bir merkeze bağlı olarak yönetildiğini ifade etmiştir.

⁴⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul, 1992, s.413-414.

⁴⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 1, 11 Ağustos 1923, s. 4; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 1, 12 Ağustos 1923, s. 26.

⁴⁷ Öztürk, **a.g.e.**, s. 624.

⁴⁸ Muvazene Encümeni namına Mazbata Muharriri Niyazi (Mersin), Mehmed Şükrü (İzmir) ve Musa Kâzım (Giresun) tarafından; Mersin Limanı hakkındaki encümen mazbatasının acil olarak ele alınması teklifi genel kurulda 19 Mart 1924'te kabul edilmiştir. Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 7/1, 19 Mart 1924, s. 716-717.

⁴⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 7/1, 22.3.1340 (1924), s. 876-877.

⁵⁰ **BCA**, 30-10-0-0.6-33-13. (Tarih 04.12. 1923).

Cebelibereket, Kozan, Gelibolu, Tekirdağ, Kırkkilise, Ergani, Hakkâri, Üsküdar, Beyoğlu ve Mersin'in aralarında yer aldığı on vilayetin bağımsız bir şekilde idare edilmeleri gerektiğini ancak, bir müddet daha mülhak olarak idare edilmeye devam edeceğini ifade etmiştir. Niyazi Bey ve diğer milletvekillerinin itirazları karşısında Ferid Bey, üç yıldır devam eden bu durumu kendilerinin icat etmediklerini ve hepsinin ayrı ayrı ele alınmasının mümkün olmadığı yanıtını vermiştir. Verilen yanıtı Besim ve Niyazi Beyler yeterli görmemiş ve itiraz etmiştir. Niyazi Bey, bu durumun önceden de mevcut olmasının hata olmadığı anlamına gelmediğini, Fransa'dan, İspanya ve Almanya'dan örneklerle vilayetler arasında iktisadi bağ olabileceğini ancak bu durumun bir vilayetin diğer vilayete tamamen bağlı olması anlamına gelmediğini ifade etmiştir. Dâhiliye Vekilinin yanıtının açıklayıcı ve kapsamlı olmadığı gerekçesiyle Niyazi Bey soru önergesini gensoruya değiştirmek istemiş ancak reddedilmiştir.⁵¹ Meclis'te 1924 senesi Dâhiliye Vekâleti Bütçesi, münasebetiyle söz aldığı da Mersin'in mülhak statüsünün değişmesi gerektiği üzerine bir konuşma yapmıştır.⁵²

Mecliste bütçe görüşmeleri, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, vb. pek çok konuda söz alan Niyazi Bey, en etkili konuşmasını Lozan Antlaşması münasebetiyle yapmıştır. Bilindiği üzere, Türkiye'yi barışa ulaştıran Lozan Antlaşması Türk Heyeti ve Müttefik Devletler heyetleri arasında 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmış, ardından taraf ülkelerin parlamentoları tarafından onaylanmıştır. II. Dönem TBMM'nin açılmasından kısa bir süre sonra 21 Ağustos 1923 tarihinde Lozan Antlaşması metni okunmuş ve Meclis'in onayına sunulmuştur. Fethi Okyar'ın anlatımıyla; antlaşma metni onaya sunulmadan önce Müdafaa-i Hukuk Grubu toplanarak, kimlerin lehte kimlerin aleyhte konuşacağı belirlenmiştir. Aleyhte konuşanlar daha çok, Hatay gibi Suriye yönetiminde müstakil sancak, Kerkük gibi Irak, Halep'in Türk bölümü gibi Suriye'de kalan bölgelerle, Batı Trakya gibi tamamen yitirdiğimiz aslında bizim vatan topraklarımıza yakın bölgelerin milletvekilleridir. Lozan Barış Antlaşması görüşmeleri 21-23 Ağustos tarihleri arasında aralıksız devam etmiştir. Fethi Okyar'ın anlatımıyla; *“Önceden kararlaştırılmış olsa da, tenkitler içinde, öylesine tarihsel gerçeklerle örülü olanlar vardır ki, olayların yığıldığı gerçekler arasında hak kazanmışlardır. Mersin Meb'usu Ramazanoğlu Niyazi Bey'in, şair Yahya Kemal Beyatlı'nın, Ordu Müftüsü Aydın Meb'usu Esad Hocanın Meclis'i*

⁵¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 4, 8 Kânunuevvel 1923, s. 111-120.

⁵² *“Bir buçuk milyona yakın varidatı umumiyesi, yüz yetmiş bin lira varidatı hususiyesi vardır - Mevkiin ehemmiyetini ahalinin meşru arzu ve temeyülünü bizzat tetkik ederek kıymetli beyanatta bulunan gerek Fethi Beyefendiye ve gerek diğer rüfekaya arzı teşekkür ederim”* diyerek sözlerini tamamlamıştır. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C.7, 8 Mart 1924, s. 167-169.

ağlatan seslenişleri gibi..."⁵³ Niyazi Bey, Lozan Barış Antlaşması münasebetiyle ilk söz alan kişi olmuş ve uzun bir konuşma yapmıştır.⁵⁴ Sözlerine, "*zannediliyor mu ki bu Muahedename amali milliyemizi tamamen tatmin ediyor? Zannediliyor mu ki bu Muahedename Millî hudutlarımız dâhilinde bu devlete bir istiklâli tam veriyor?*" tepkisiyle başlamıştır. Özellikle antlaşmanın Türkiye'nin güney sınırlarıyla ilgili kısmına itiraz eden Niyazi Bey'e göre; TBMM ile Fransa arasında, Ankara İtilâfnamesi, Kurtuluş Savaşı'nın en zor günlerinin yaşandığı dönemde, 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanmıştır. Ve anlaşma sınır düzenlemesini değil tarafların askerlerinin çekilme hattını belirlemektedir. "*Milliyet esasına hürmet istiyoruz*" diyen Niyazi Bey, Türkler ve Araplar arasında nüfus açısından gerçek sınırları yansıtmadığını belirttiği bu durumda, Türkiye'nin aynı zamanda İskenderun Limanı, Amik Ovası, Asi Nehri gibi ekonomik katkısı yüksek bir bölümünden de vazgeçtiğini ifade etmiştir. Mondros Mütarekesinden sonra işgal edilmiş olan Antakya, İskenderun ve Musul'un Türkiye bütününden ayrılmasının mümkün olmadığını, tarihi, coğrafi, demografik kanıtlarla açıklayan Niyazi Bey, pek çok açıdan bölgenin Türkiye bütününden ayrılmasının mümkün olmadığını izah etmiştir. "*Hiçbir ecnebi toprağına taarruz etmedik, istila ve tahrip eylemedik. Biz efendiler kimsenin ocağını yıkmadık, kimsenin toprağında gözümüz yoktur. Biz öz yurdumuzu, öz toprağımızı istiyoruz!*" sözleri şiddetli alkışlarla karşılanmıştır. Güneyde belirlenen sınırların gayri millî, gayri coğrafi, gayri iktisadi olduğunu vurgulayan Niyazi Bey, konuşmasında, Ankara İtilâfnamesinin ardından bölge halkının çektiği protesto telgrafına yer vermiştir. Bu tepkilerin yeterince duyulmadığını dile getirerek antlaşmanın bu şekli ile kabul edilemez olduğunu söyleyerek sözlerine son vermiştir. Bir sonraki oturumda Güney sınırıyla ilgili söz alan Yahya Kemal Bey, Niyazi Bey'in Güney sınırları konusundaki yaklaşımını destekleyerek, konuşmasına "*Mersin Mebusu Niyazi Bey vatanın, Cenup Türklerinin dertleriyle muztarip, bir âşık gibi o kadar dürüdiraz bahsettiler ki bana, onu yalnız teyit etmek kalıyor*" sözleriyle başlamıştır.⁵⁵ Niyazi Bey Meclis'te Güney sınırlarıyla ilgili duyarlılığını II. Dönem TBMM çalışmaları içinde sürdürmüş, 1924 senesi Hariciye Vekâleti Bütçesi münasebetiyle söz aldığı da, Güney sınırında yaşanan olumsuz gelişmelerden söz etmiştir. Musul sorununun bir an önce çözüme kavuşması gerektiğini ve Musul'un tarihi ve toplumsal olarak Türkiye'ye dâhil olduğunu ifade etmiştir. Diğer taraftan Ankara İtilâfnamesine göre belirlenen Suriye sınırında ait

⁵³ Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980, s. 336-337.

⁵⁴ Lozan Antlaşmasıyla ilgili TBMM görüşmelerine yer veren gazeteler Niyazi Bey'in konuşmasına da yer vermiştir. **Tanin**, 22 Ağustos 1923.

⁵⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 1, 21 Ağustos 1923, s. 223-233.

İskenderun ve Antakya bölgesine ait taahhütlerin yerine getirilmediğini vurgulayarak, “*Türk Milleti sulhperverdir. Fakat hakkını müdafaaya muktedirdir. Bunu cihan bilsin*” sözleriyle konuşmasını tamamlamıştır.⁵⁶

II. Dönem TBMM’nin çalışmalarına başlamasından kısa bir süre sonra ele alınan düzenlenmelerden biri de ihtiyacı olan köylü ve çiftçiye tohumluk, çift hayvanı ve ziraat aleti verilmesiyle ilgili İktisat Vekâleti bütçesine tahsisat eklenmesi olmuştur. 15 Eylül 1923 tarihinde Meclis’te “Muhtacîni zürraa tevzi edilecek tohumluk, çift hayvanatı ve alâtı ziraiye verilmek için tahsisat itası hakkındaki kanun” münasebetiyle söz alanlardan biri de Niyazi Bey’dir. Kanun müzakerelerinde üçüncü maddeye konulan miktar hakkında söz alan Niyazi Bey, barışa ulaşıldığını ancak geride yıkılmış bir memleket olduğunu dile getirerek yeni bir döneme geçerken artık sabanlarla iş görmeyi mümkün olmadığını ve üreticinin zirai aletlerinin yenilenmesinin acil olduğunu ifade etmiştir. Encümenin teklif ettiği bütçenin iki yüz bin liraya çıkarılmasının devlet bütçesi için çok yük getirmeyeceğini belirtmiştir.⁵⁷

Niyazi Bey, Teşkilâtı Esasiye hakkında Kanunu Esasi Encümeni teklif ve mazbatasını münasebetiyle farklı maddeler üzerine söz almıştır. Öncelikle Teşkilâtı Esasiye Kanunu’nun 1. maddesi “*Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir*” ele alınmış ilk söz alan Hakkı Tarık Bey, “*Türkiye Devletinin Hükümet şekli Cumhuriyettir*” ifadesinin daha doğru olacağını ifade etmiştir. Ardından söz alan Niyazi Bey, Hakkı Tarık Bey’in görüşlerine bir noktada katılmadığını ifade etmiştir:

“Türkiye Devletinin şekli, Cumhuriyet olmaz. Türk Devletinin şekli Cumhuriyet olur. İkinci nokta, gerek Teşkilâtı Esasiye Kanununda ve gerekse diğer kanunlarda ve sair yerlerde mevzuubahsoldu. Burada bendeniz tekrar etmek isterim. Türkiye tâbiri yerine Türk kelimesini kullanmak doğrudur. Esas itibarıyla arazinin ismini de “Türkili” diye tevsim etmeli ve Hükümet ismini de “Türk Devleti” diye tevsim etmelidir. “Türkiye” demenin mânası yoktur. Bendenizce şöyle olmalı: Türk Devletinin şekli Hükümeti Cumhuriyettir.”

Niyazi Bey görüşünü takrir olarak sunmuş, Hakkı Tarık Bey de kendi takririnden vazgeçerek Niyazi Bey’in takririne katıldığını ifade etmiştir. Başkan, “*Cumhuriyet, yalnız şekli Hükümet değildir. Aynı zamanda Devlet mefhumunu da ihtiva ettiği için encümen kabul etmiyor*”, yanıtıyla oylamaya sunmuş, kabul edilmemiştir. Niyazi Bey daha sonra diğer maddelerin görüşülmesi sırasında da, Türkiye ifadesinin değiştirilmesini önermiştir.

⁵⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C. 2, 19 Mart 1924, s. 753-754.

⁵⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C. 2, 15 Eylül 1923, s. 131-132.

“Tebaaya (Türk) dedikten sonra (Türkiye) demek doğru değildir. Esasen (Türkiye) tâbiri İtalyancadan alınmıştır ve Arapça bir kelimedir. Buna hiç mahal yoktur. Türk Devleti: Türk tebaası: Türk Büyük Millet Meclisi, hepsi Türk, hepsi müsavidir. Binaenaleyh (Türkili) suretinde tashihini teklif ediyorum” önerisinde bulunmuştur. Niyazi Bey’in önerisi oya sunulmuş, kabul edilmemiştir.⁵⁸ Maddeler görüşülürken diğer ülkelerin anayasalarını da incelediği anlaşılmaktadır. Örneğin, “Madde 33. Reisicumhur hastalık ve seyahat gibi bir sebeple vazâifini ifa edemez veya vefat, istifa ve inkızaayı müddet veya sair sebep dolayısıyla Cumhuriyet Riyaseti inhilâl ederse Büyük Millet Meclisi Reisi Vekâleten Reisicumhur vezâifini ifa eder” oya sunulduğunda maddenin yeterli açıklığa sahip olmadığını ifade etmiştir. En son düzenlenen Peru Anayasasında ve kısmen Lehistan Anayasasında yer aldığı haliyle şu şekilde düzenlenmesini önermiştir. Ancak teklifi kabul edilmemiştir.⁵⁹

16 Mart 1925 tarihinde, Adana milletvekili İsmail Safa Bey ve aralarında Niyazi Bey’inde bulunduğu 67 arkadaşı, “Seferberliğin Devamı Müddetince Ziraat, Ticaret ve Sanat Erbabının Tecilleri Hakkında” kanun teklifinde bulunmuştur. Şeyh Sait isyanın yaşandığı günlerde ele alınan kanun teklifine karşılık Müdafaa-i Milliye komisyonu teklifin reddedilmesi için mazbata hazırlamıştır. Mazbatada, savaş döneminde de, isyan döneminde de ülkedeki bütün kuvvetlerin seferber edilmesinin zorunlu olduğu, kuvvetlerden bir kısmının ziraat ve ticaretle uğraşiyor diye terhis edilmesinin ordunun maddi kuvveti dışında manevi yapısını da olumsuz etkileyeceği ifade edilmiştir. Kanun teklifinde bulunanlar adına söz alan Niyazi Bey, Müdafaa-i Milliye komisyonunun ülke savunmasıyla ilgili söylediklerine katıldıklarını ancak bir taraftan da üretim faaliyetlerinin devam etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Kendi memleketi Adana’dan pamuk üretiminden örnek vererek, üretim faaliyetlerinin belirli aylarda yapılmak zorunda olduğunu söylemiştir. Müdafaa-i Milliye komisyonunun kanun teklifinin reddedilmesi mazbatasına oya konmuş, kabul edilmiştir.⁶⁰

Görev aldığı komisyonlar adına veya şahsı adına söz aldığı konularda uzun ve ayrıntılı açıklamalarda bulunan Niyazi Bey, Osmanlı Bankasının imtiyaz süresinin uzatılması hakkında kanun layihası münasebetiyle söz almış Osmanlı’dan itibaren ayrıntılı olarak bankanın faaliyetleri hakkında

⁵⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 1, 23 Mart 1924, s. 533-536. Teşkilâtı Esasiye kanun teklifi üzerine müzakerelerde pek çok kez söz almış, 19. ve 25. maddeler için değişiklik öneren taktir vermiş ancak geri almıştır. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 7/1, 23 Mart 1924, s. 984 ve 1008.

⁵⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, 30 Mart 1924, s. 114-115.

⁶⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 1, 16 Mart 1925, s. 503-508.

açıklamalarda bulunmuş ve buna dayanarak çekincelerini ifade etmiştir. Yapılan anlaşmanın ülkenin çıkarlarına uygun olması gerektiğini ve mümkün olduğunu dile getirerek, “*şu halde, yeni ruhla itilâfname yapılmalı, eğer bu cihete gidilmeyecek ise bazı mevadî memleketin menafîine muvafık surette islâh ve tadil edilmelidir. Bu zaruridir*” diyerek bunun için bir tahrir vermiştir. Muvazenei Maliye ve ticaret komisyonlarına iadesini sunarak teklif etmiştir. Teklifi kabul edilmemiştir.⁶¹

Ahmet Besim Özek

1882/1883 (Rumi 1298)'de Tarsus'ta dünyaya gelmiştir. Babası Hafız Mahmut Bey, annesi Rahime Hanımdır. İstanbul Hukuk Mektebinden 1910-1911 (R.1325-1326) pekiyi derece ile mezun olmuştur. Adliye Bakanlığınca o yıl açılan Tatbikat Okulunu başarı ile bitirerek 14 Kasım 1910'da Mersin Sancağı Bidayet Mahkemesi üyeliğine atanmıştır. Dört yıl bu görevde kaldıktan sonra 18 Temmuz 1914'te Kilis Bidayet Mahkemesi Başkanlığına yükselmiştir. 1 Haziran 1919'da Gaziantep İstinaf Mahkemesi üyeliğine, 6 Ağustos 1920'de terfi ederek Birinci Sınıf Sulh Hâkimliğine getirilmiştir. 18 Ekim 1921'de Rumkale Bidayet hâkimliğinde 3 ay çalıştıktan sonra istifa ederek Gaziantep'te avukatlığa başlamıştır. Bu sırada Maraş savcılığına tayin ve terfi edilmiş ise de kabul etmeyerek avukatlık mesleğini sürdürmeye devam etmiştir. Ayrıca 2 Şubat 1922'de Hazine ve 15 Şubat 1922'de Rüşumat İdaresinin vekâleti kendisine verilmiştir. 1923 seçimleri döneminde resmi ve özel vekâlet işleriyle meşgul olurken memleketi Mersin'den Müdafaa-i Hukuk adayı olarak gösterilmiştir.⁶²

Besim Bey 15 Kasım 1924 tarihinde, Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) başkanlığına yazdığı dilekçeyle partiden istifa etmiştir. Dilekçesinde; siyasi faaliyetlerini daha serbest bir sahada gerçekleştirebilmek üzere parti üyeliğinden ayrılmak istediğini ifade etmiştir.⁶³ 17 Kasım 1924 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının (TCF) nizamname ve programını İçişleri Bakanı Recep Bey'i ziyaret ederek tevdi eden, Trabzon mebusu Muhtar ve Mersin mebusu Besim Beyler olmuştur. Böylelikle, Besim Bey, Cumhuriyet Dönemi ilk muhalefet partisinin kurucu üyeleri arasında yer almıştır.⁶⁴ Ahmet Besim Özek, TCF üyesi olduğu gibi sözcülüğünü de yapmıştır. 1926 yılında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e suikast davasında TCF'nin tutuklanan üyeleri arasında Besim Bey de yer almış ve İzmir

⁶¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 2, 21 Nisan 1925, s. 345-384.

⁶² TBMM Arşivi Milletvekili Mazbata ve Tanıtma Formları, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ikinci devre-i intihabiyede a'za-ı intihab olunan zevat kirame mahsus mütehasır tercüme-i hal varakasıdır; Öztürk, **a.g.e.**, s. 621.

⁶³ **Tarsus**, 24 Teşrinisani 1924; **Hâkimiyet-i Milliye**, 16 Teşrinisani 1924.

⁶⁴ **Tevhid-i Efkâr**, 18 Teşrinisani 1924.

İstiklal Mahkemesinde yargılanmıştır.⁶⁵ Besim Bey'in muhakemesi 10 Temmuz'da gerçekleştirilmiş⁶⁶ ve 13 Temmuz'da açıklanan kararlarla beraat etmiştir.⁶⁷

Besim Bey'in milletvekilliğinden önce, Gaziantep'te hazine vekilliği memuriyeti sırasında, görevini kötüye kullandığı gerekçesiyle hakkında dava açılmış ve inceleme başlatılmıştır. Konu, 5 Nisan 1925 tarihinde TBMM Gizli Oturumunda, Başvekâlet tezkeresiyle ele alınmıştır. 22 Kânunusani 1341 (1925) tarihli Maliye Vekâletine bağlı, Emlâki Milliye Müdüriyeti tarafından düzenlenen rapora göre; Gaziantep eski Hazine Vekili Besim Bey hakkında hazinece itiraz ettirilmesi gerektiği halde sona ermesine sebebiyet vererek bu suretle memuriyetini suiistimal ettiği için yasal takibat yapılması gerekli olduğu belirtilmiştir. Başvekil Ali Fethi Bey tarafından dokunulmazlığının kaldırılıp kaldırılmaması Meclis'e sunulmuştur. Konu önce İkinci Şubeye havale edilmiştir.⁶⁸ 8 Nisan 1925 tarihli Gizli Oturumda İkinci Şube mazbatasında Besim Bey'in dokunulmazlığının kaldırılmasına lüzum olmadığı ifade edilmiştir. Mazbatanın okunmasından sonra söz alan Dersim milletvekili Feridun Fikri Bey, mazbatada vazifeyi suiistimal ifadesinin yer aldığını oysa doğrusunun, Besim Bey'in temyiz etmesi gereken bir işi ihmal ederek temyiz etmemesinden kaynaklandığı açıklamasını getirmiştir. Bir başka ifade ile suiistimal değil ihmal olduğunu vurgulamıştır. Şube mazbatasını oya sunulmuş ve Besim Bey'in dokunulmazlığının kaldırılmasına gerek olmadığına karar verilmiştir.⁶⁹

Ahmet Besim Bey, milletvekilliğinden sonra politikayı bırakıp mesleğine dönmüştür. 1947'de Mersin Bölge Muhakemat Müdürlüğünden emekli olmuş ve 21 Ocak 1965'te vefat etmiştir.⁷⁰

Ahmet Besim Özek'in Meclis Faaliyetleri

11 Ağustos'ta yemin ederek Meclis'e katılan Besim Bey'in milletvekilliği 12 Ağustos'ta Meclis hey'eti umûmiyesince onaylanmıştır.⁷¹ Adliye, Layiha, Memurin Muhakemat ve Nizamname-i Dâhili komisyonlarında çalışmıştır.⁷² Mersin Limanının şirket vasıtasıyla inşaatının

⁶⁵ *Cumhuriyet*, 25 Haziran 1926.

⁶⁶ *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1926.

⁶⁷ *Cumhuriyet*, 14 Temmuz 1926; *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Temmuz 1926.

⁶⁸ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre: II, C. 4, 5 Nisan 1925, s. 516-517.

⁶⁹ *BCA*, 30-10-0-0. 9-51-18. (Tarih: 09.04.1925); *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre: II, C. 4, 8 Nisan 1925, s. 521.

⁷⁰ Öztürk, *a.g.e.*, C. III, s. 622.

⁷¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, C. 1, 11 Ağustos 1923, s. 4; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, C. 1, 12 Ağustos 1923, s. 26.

⁷² Öztürk, *a.g.e.*, s. 621.

temini maksadıyla temenni takriri,⁷³ Genel Kurulda 31 değişik konuda 72 konuşması, Afyon Belediye Başkanlığına okuryazar olmayan birinin seçildiği, Urfa Valisinin eylemleri, Mersin'in Adana'dan ayrılması konularında soru önermeleri vardır. Zürcher'in ifadesiyle, TCF kurulduktan sonra Kasım 1924 - Şubat 1925 tarihleri arasındaki oturumlarda hükümetin karar ve uygulamalarına karşı tekrar tekrar hücum eden bir muhalefet görülmektedir. Meclis oturumlarında CHF'ye ve hükümete karşı sık sık muhalefet eden TCF üyeleri arasında Besim Bey de yer almaktadır.⁷⁴

Mersin'in Adana'dan bağımsız olarak idare edilmesi hakkında Niyazi Bey ve Besim Bey Dâhiliye Vekili Ferid Bey'in yanıtlaması amacıyla soru önermesi vermiştir. Besim Bey takririnde; Türkiye'de mülki teşkilatın, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu gereğince vilayet-kaza-naheyeler şeklinde düzenlendiği halde Mersin'in ismen vilayet ancak fiilen Adana'ya bağlı olarak idare edilmesinin nedeni veyahut kanunun Mersin için ne zaman uygulanacağını sormaktadır.⁷⁵ Besim Bey ve Niyazi Bey'in Meclis'teki faaliyetleri netice vermiş, 8 Mart 1924 tarihinde Dâhiliye Vekâleti bütçesinin ele alındığı oturumda konunun gündeme gelmesi uzun tartışmalara sebep olmuştur. Nihayetinde; mülhak suretle idare olunan vilayetlerin müstakilen idare edilmesi için oylama yapılmış ve çoğunlukla kabul edilmiştir.⁷⁶

Besim Bey, 29 Ocak 1925 tarihinde, Urfa Valisi'nin belediye başkanlığı seçimleri ve seçilen belediye başkanıyla ilgili tasarruflarına ilişkin Dâhiliye Vekili Cemil Bey'e soru yöneltmiştir. Soru önergesinde; Urfa Valisinin Belediye Başkanı'nı görevden el çektirerek, yerine kendisine yakın ve fakat kanunen uygun olmayan bir kişiyi vekil tayin ettiği ve bu duruma itiraz eden esnaf ve halkı tehdit ettiğini ifade etmiştir. Urfa Valisinin yaptıklarının Cumhuriyet yönetimi ve hükümet değerleriyle örtüşmeyeceğinden, Dâhiliye Vekilliğinin gelen şikâyetleri yanıtlamasını istemiştir.⁷⁷ Dâhiliye Vekili yanıtında; Urfa Belediye Başkanı'nın vazifesini suiistimal ettiği için hakkında tahkikat yapıldığı ve bu yüzden görevden el çektirildiğini ifade etmiş, belediye başkanlığına da en yaşlı üyenin vekâlet edeceğini ancak en yaşlı üyenin tedavi amacıyla Halep'e gitmek üzere pasaport aldığından ondan sonraki kişinin vekâleten göreve getirildiğini belirtmiştir. Besim Bey kim olduğunu sormuş, Cemil Bey ismini bilmediğini ancak seçimler

⁷³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 10, 4 Aralık 1924, s. 457.

⁷⁴ Erik Jan Zürcher, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992, s. 106.

⁷⁵ **BCA**, 30-10-0-0. 6-33-6. (Tarih: 01.12. 1923). **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 4, 8 Kânunuevvel 1923, s. 111-120.

⁷⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 2, 8 Mart 1924, s. 199.

⁷⁷ **BCA**, 30-10-0-0. 7-40-28. (Tarih: 24.01. 1925).

sırasında yasal olamayan cemiyetlerin beyannameler dağıttığını ve Vali'nin bu beyannameleri toplattığını ifade etmiştir. Besim Bey, konunun anlatıldığının aksine halkın desteklediği belediye başkanının görevden alınarak yerine de vekâleten getirilen kişinin en yaşlı üye olması gerektiği halde başka bir kişinin belediye başkanlığına getirildiği, en yaşlı üye Hacı Mustafa Efendi'nin de bir yere gitmediğini belirterek Urfalı esnaf ve eşrafın imzalı başvurularını Meclis'e sunmuştur. Besim Bey, konu hakkında özellikle seçimlerin güvenli ve serbest bir şekilde yapılması, Cumhuriyet yönetimine uygun gerçekleştirilmesi hususu üzerine odaklanmıştır. Dâhiliye Vekili Cemil Bey, konu hakkında bakanlık tarafından incelemenin yapıldığı, mülkiye müfettişinin görevlendirildiği ve Vali'nin kanun dairesinde davrandığını açıklamıştır.⁷⁸ 15 Şubat 1925 tarihinde verdiği soru önergesinde ise; belediye başkanlığına seçilecek kişilerin okuryazar olmasının zorunlu olduğu halde Afyonkarahisar Belediye Başkanının ümmî (okuryazar olmayan) bir zat olduğu, Afyon'da yayınlanmakta olan *İkaz* gazetesinde yazılmakta ve bu hususta Meclis'in ve Dâhiliye Vekâletinin dikkatinin çekilmek istendiği belirtilmiştir. Bu amaçla Dâhiliye Vekilinin şu sorulara yanıt vermesi istenmiştir:

“1. — Neşriyatı vakıa doğru mudur ve bu bapta bir tahkikat yapılmış mıdır?

2. — Doğru ise, hükmü kanunu tatbik ve icraya memur olan Dâhiliye Vekâleti buna karşı ne yapmıştır?”⁷⁹ Dâhiliye Vekili Cemil Bey, Belediye Başkanının okuryazar olduğu yanıtını vermiştir. Yakın zaman içinde iki soru önergesi veren Besim Bey, “kürsüye çıktığım zaman maalesef bir kanunsuzluktan şikâyet ve Heyeti Celilenizin nazarı dikkatini celbetmek için çıkıyorum. Bundan dolayı cidden müteessirim. Fakat milletin uhdemize tevdi ettiği mukaddes vazifeyi ifa için tabii bunu seve seve ifa ediyorum”

diyerek gazetede çıkan haberlerin doğru olup olmadığının araştırılmasını istemiştir.⁸⁰

Besim Bey, Mersin Limanı inşaatı, Teşkilatı-ı Esasiye Kanunu, şer'îye mahkemelerinin kaldırılması ve adliye teşkilatı gibi pek çok konuda söz almıştır. 21 Şubat 1924 tarihinde bazı milletvekillerinin izin almalarına dair görüşmeler sırasında Tokat Milletvekili Emin Bey, Nisabı Müzakere Kanununun tadilinin aciliyeti olduğunu ifade etmiş, Başkan 73 imzalı kanun teklifini Meclis'e sunmuştur. Söz alan Besim Bey,

⁷⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 1, 29 Kânunusani 1925, s. 358- 361.

⁷⁹ **BCA**, 30-10-0-0. 7-41-24. (Tarih: 12.02.1925).

⁸⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 1, 15 Şubat 1925, s. 5-6.

“Nisabı Müzakere Kanununun tadiline dair olan yetmiş üç âza tarafından imza edilen tahrir mebusanı muhteremenin maaşının, tahsisatının tezyidine mütedairdir. Umumi bütçenin henüz daha müzakeresine ibtidar etmeden ve henüz hiçbir fasıl müzakere etmeden muhterem mebusların en evvel kendi tahsisatlarını hani, gümrükten mal kaçırır gibi kaçırmak suretiyle önceden kabul etmek doğru değildir”

sözleriyle kanun teklifini eleştirmiştir. Daha sonra sözlerinin bazı arkadaşlarını üzdüğünü öğrendiği için yaptığı benzetmenin kötü bir niyetle söylenmediğini ifade etmiştir.⁸¹

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hakkında da söz alan Besim Bey, 12. ve 17. Maddelerle ilgili öneride bulunmuştur. 12. Madde ile ilgili önerisi kabul edilmemiştir. 17. Madde milletvekili dokunulmazlığıyla ilgilidir. İlgili maddenin dördüncü fıkrası; “*Bir mebusun intihabından evvel aleyhine sâdır olmuş cezai bir hükmün infazı mebusluk müddetinin hitamına talik olunur. Mebusluk müddeti esnasında müruru zaman cereyan etmez*” şeklinde düzenlenmiştir. Besim Bey, 17. Maddenin dördüncü fıkrasının “Bir mebusun intihabından evvel” diye başlayan dördüncü fıkrasına “evvel” kelimesinden sonra “veya sonra” kelimesinin ilâvesini teklif ederek, değiştirilmesini önermiş ve kabul edilmiştir.⁸² Besim Bey’in görüş bildirdiği ve düzeltilmesi için öneride bulunduğu maddelerden biri de, hükümete nizamname düzenleme yetkisi veren 52. Madde olmuştur. Besim Bey, maddenin önemine dikkat çekerek kanun ile nizam arasındaki farka işaret etmiş, maddenin gerekli düzenlemeler yapılmadan kabul edilmesi halinde kanun niteliğinde nizamnameler çıkacağını belirtmiştir. Maddede yer alan üç fıkrayı ele alarak ilgili maddenin tadiliyle ilgili şu öneride bulunmuştur: “*İcra Vekilleri Heyeti; kanunların suveri tatbikiyesini irae veyahut kanunun emrettiği hususata tespit için ahkâmı cedideyi muhtevi olmamak ve Şûrayı Devletin nazan tetkikinden geçirilmek şartıyla nizamnameler tedvin eder. Nizamnameler, Reisicumhurun imza ve ilânı ile mamulünbih olur. Nizamnamelerin kavanine mugayereti herhangi bir fert veya heyet tarafından iddia olundukta bunun mercii halli Türkiye Büyük Millet Meclisidir.*” Yapılan oylamada birinci ve ikinci fıkra kabul edilmiş, üçüncü fıkra reddedilmiştir.⁸³

Hukukçu olan Besim Bey, TBMM faaliyetleri içinde özellikle avukatlık kanun layihası münasebetiyle, adliye teşkilatının düzenlenmesiyle ilgili konularda, ceza kanununun bazı maddelerinin düzeltilmesiyle ilgili

⁸¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 6, 21 Şubat 1924, s. 190.

⁸² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 7-I, 16 Mart 1924, s.557- 567.

⁸³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C.1, 20 Nisan 1924, s.896-898.

oturumlarda etkin bir şekilde katılmış, pek çok kez söz almış, eleştirilerini, önerilerini ifade etmiştir. Şer'iye mahkemelerinin kaldırılması ve buna bağlı olarak mahkemelerin düzenlenmesiyle ilgili olarak söz almış, konuyla ilgili uzun açıklamalarda bulunmuştur. Besim Bey, düzenlemeyle şer'îye mahkemeleri ile istinaf mahkemelerinin kaldırıldığına işaret ederek, şer'îye mahkemelerinin kaldırılmasına taraftar olduğunu ancak istinaf mahkemelerinin kaldırılmasına katılmadığını ifade etmiştir. Şer'îye mahkemelerinin kaldırılmasıyla ilgili olarak; *“demek ki ikilik kaldırılıyor. Bu çok iyidir. Herhangi bir meselede vahdet mucibi suhulettir. Bu itibarla öteden beri temenni ettiğimiz vahdeti mahakim teessüp etmiş oluyor ki şayanı şükrandır”* sözleriyle onayladığını ifade ederken diğer taraftan şer'î hükümlere göre yürürlükte olan irs, nafaka, nikâh gibi alanlarda bir düzenleme yapıldıktan sonra mahkemelerin kaldırılmasının daha mantıklı olacağını vurgulamıştır. Besim Bey'in ardından söz alan Adliye Vekili, önerilerin kıymetli olduğunu ancak adliye teşkilatına yeni bir düzen getirilmeye çalışılırken mahkemelerin aslında kaldırılmadığını yeniden düzenlendiğini ifade etmiştir.⁸⁴ Ceza Kanunu'nun bazı maddelerinin düzeltilmesiyle ilgili 16 Nisan 1925 tarihli görüşmelerde Besim Bey, yarım asır evvel Fransa'dan alınan Ceza Kanununun tümünden yenilenmesi gerektiğini küçük tadilatlarla meselenin çözülemeyeceğini ifade etmiştir. Ele alınan değişikliklerin de yeterli olmadığını belirtmiştir. İlgili kanun maddesi gündeme getirildiğinde maddenin son fıkrasında hükümetin önerisinin kabul edilmesi gerektiğini Adliye Encümeninin önerisine katılmadığını söylemiştir. Adliye Encümeni ile Besim Bey arasında görüş ayrılığı devam edince oturuma ara verilmiştir. İkinci Celsede konu yeniden ele alınmış Besim Bey, şifahi dile getirdiği öneriyi yazılı olarak sunmuştur. Yapılan oylamada Besim Bey'in takriri kabul edilmiştir.⁸⁵

İçel Milletvekilleri Özgeçmişleri ve Meclis Faaliyetleri

Mehmet Emin İnankur

1876 (R. 1292) yılında Silifke'de dünyaya gelmiştir. Babası Hacı Ali Efendidir. Evli ve altı çocuk babasıdır. Silifke rüştiyesinde iki yıl okuduktan sonra 1890-1901 yılları arasında İstanbul Medresesinde eğitimini tamamlayarak Silifke'ye dönmüştür. 1903-1909 yılları arasında Silifke Belediye Başkanlığı yapmıştır. Belediye Başkanı olduğu dönemde iyi hizmetlerinden dolayı iki kere rütbe-i salise ile taltif edilmiştir.⁸⁶ Beş ay

⁸⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C.2, 8 Nisan 1924, s.430-441.

⁸⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C.1, 16 Nisan 1925, s. 88-93.

⁸⁶ **BOA**, DH. MKT. 1013-31 (Tarih H. 03-08-1323); **BOA**, DH. MKT. 1138-23 (Tarih H. 20-11-1324).

kadar Anamur kazasının vekâleten kaymakamlığını yapmıştır. 1909-1910 Adana ili genel meclis üyeliğine seçilmiş ve Selânik kongresine de Adana delegesi olarak katılmıştır. 1910'da İçel livâsı Ma'ârif Müfettişliğine atanmıştır. Bu görevde iken 1911 yılında Osmanlı Mebusan Meclisine İçel livâsı mebusu olarak seçilmiş, mütarekeye kadar mebusluğu sürmüştür. Mondros Mütarekesi sonrasında 21 Aralık 1918'de kurulan Kilikyalılar Cemiyeti'nin kurucuları ve yönetim kurulu üyeleri arasında yer almıştır.⁸⁷ 1920-1923 yılları arasında Silifke Müdafaa-i Hukûk⁸⁸ ve Hilâl-i Ahmer Cemiyetlerine başkanlık etmiştir. TBMM'nin 6 Şubat 1926 tarihli oturumunda İçel mebusu Mehmet Emin Bey'in kırmızı şeritli İstiklâl Madalyası ile taltif edilmesine karar verilmiştir.⁸⁹ Emin Bey, Mondros Mütarekesinin ardından İstanbul'da kurulan Kilikya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde çalıştıktan sonra İstanbul Hükümetinin tazyiki ve cemiyet üyelerinin bazılarının tevkifi üzerine teşkilât yapmak üzere Adana'ya gelerek Mersin Cephesinde bulunan Kuvayı Milliye'nin ihtiyaçlarını karşılamakla beraber yüz bin liraya yakın yardım topladığından ve Konya'da Delibaş isyanının bastırılması ve takibinde yüz yirmi yedi kişilik bir süvari kuvvetiyle çalıştığı anlaşıldığından madalyayla taltif edilmesi uygun görülmüştür.⁹⁰

TBMM'nin üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci dönemlerinde de İçel milletvekili olarak görev almıştır. Mehmet Emin İnankur 30 Eylül 1944'te vefat etmiştir.⁹¹

Mehmet Emin İnankur'un Meclis Faaliyetleri

11 Ağustos'ta yemin ederek Meclis'e katılan Mehmet Emin Bey'in milletvekilliği 13 Ağustos'ta Meclis Hey'et-i Umûmiyesi tarafından onaylanmıştır.⁹² İktisat, Nizamname-i Dâhili, Memurin Muhakemat, Umuru Tasarrufiye ve Ticaret Komisyonları üyeliklerinde ve Umuru Tasarrufiye Komisyonu Başkanlığında bulunmuştur. Bakaya ve Asker Firarilerinin Affı Hakkında kanun teklifi, bir soru önergesi ve Genel Kurulda bir konuşması vardır.

Mehmet Emin Bey ve arkadaşlarının, 4 Eylül 1923 tarihinde bakaya ve asker firarilerinin affı hakkında kanun teklifi, Layiha Encümenine sevk

⁸⁷ Çelik, **a.g.e.**,s. 128-129.

⁸⁸ Çelik, **a.g.e.**,s. 327.

⁸⁹ **BCA**, 30-10-0-0. 27.02.1926. (Tarih: 27.02.1926).

⁹⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 1, 6 Şubat 1926, s. 75.

⁹¹ TBMM Arşivi Milletvekili Mazbata ve Tanıtma Formları, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ikinci devre-i intihabiyede'za-ı intihab olunan zevat kirame mahsus mütehasır tercüme-i hal varakasıdır; Öztürk, **a.g.e.**,s. 379-380.

⁹² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 1, 11 Ağustos 1923, s. 4; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 1, 13 Ağustos 1923, s. 45.

edilmiştir.⁹³ Kanun teklifi İçel milletvekilleri Mehmet Emin, Tevfik Beyler ile Konya milletvekili Naim Hâzim, Gümüşhane milletvekilleri Zeki ve Veysel Rıza, Karahisarî Şarkî milletvekili İsmail, Maraş milletvekili Abdülkadir, Gaziantep milletvekili Ali Cenai ve Isparta milletvekili İbrahim Bey tarafından verilmiştir. Kanun teklifinin gerekçesinde; ülkenin bağımsızlığa ulaşması uğrunda mücadele eden kahraman askerlerin bundan sonra ülkenin ekonomik bağımsızlık ve ilerleme yolunda çaba sarf ettikleri belirtilerek, art arda yaşanan Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nın yarattığı ağır koşullarda cehalet, ailevi, vb. gibi nedenlerle firar edenlerin şimdi de istihdam kaybına yol açtıkları ve üstelik güvenlik sorunu yarattıkları ifade edilerek bakaya ve firarilerin affedilmesi veya para cezasına çevrilmesi teklif edilmiştir. Teklif Müdafaa-i Milliye ve Adliye Encümenlerince incelenerek kanun teklifi hazırlanarak, genel kurula sunulmuş ve kabul edilmiştir.⁹⁴

29 Teşrinisani 1923 tarihinde Mehmet Emin Bey, Müdafaa-i Milliye Vekâletine şifaii soru takririnde; görevde bulunan öğretmenlerin askerlik hizmetlerini tatil döneminde yapmalarının mümkün olup olmadığını sormuştur.⁹⁵ Meclis Genel Kurulunda bir kez söz alan Mehmet Emin Bey, 30 Mayıs 1926 tarihinde, kazanç vergisine eklenen özel idare ve belediye hisseleri hakkında kanun layihasının maddeleri hakkında görüşülürken kanun maddesine ticaret odalarının da ilave edilmesini önermiş ve bir takrir vermiştir. Ancak Genel Kurulda kabul edilmemiştir.⁹⁶

Mehmet Tevfik Marulyalı

1875 (R.1291)'de Akseki'de doğdu. Nüfus kaydı İstanbul, Üsküdar-Kısıklı Mahallesiindedir. Babası Hacı Hasan, annesi Nefise Hanımdır. İstanbul'da Numune-i Terakki Okulunda Ağustos 1892-Eylül 1895 tarihlerinde ilk ve rüştiye öğrenimini bitirerek, aynı yıl Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne idadisine girdi ve 1899 Ağustos'unda idadiden mezun oldu. 1900 Eylül'ünde Mekteb-i Tıbbiye'ye girerek 757 numaralı doktorluk diplomasıyla aynı yıl Anamur Kazası Belediye Tabipliğine getirilmiştir. Nisan 1906'da Maraş'ın Elbistan Kazası Belediye Tabipliğinde 600 kuruşla istihdam olunmuştur. Bu görevde Şubat 1911 tarihine kadar çalıştıktan sonra istifa ile ayrılıp önce Anamur Belediye Tabipliğine ardından, Temmuz 1912'de Ermenek Hükümet Tabipliğine getirildi. İki ay sonra istifa edip

⁹³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 1, 5 Eylül 1923, s. 419.

⁹⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 2, 18 Teşrinievvel 1923, s. 779-794.

⁹⁵ **BCA**, 30-10-0-0.6-32-38. (28.11.1923); **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 2, 18 Teşrinievvel 1923, s. 779-794.

⁹⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C. 25, 30 Mayıs 1926, s. 647-648.

Genel Savaşa kadar İstanbul'da mesleğinde serbest olarak çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda yüzbaşı rütbesiyle önce Haydarpaşa Sevkiyat Komisyonu ve Seferi Sevk Komisyonlarında iki sene süre ile görev yapmıştır.

On üçüncü Depo Alayı ile bir yıl Galiçya Cephesinde görev yapmış, bir yıl sonra baştabip olarak alayı ile birlikte Halep'e alınmıştır. 19. Fırkaya atanarak Şam'da görev yapmıştır. Şam'ın düşman eline geçmesinden sonra Beyrut üzerinden İstanbul'a döndü. Yeniden serbest tabipliğe başladı. Birinci Dünya Savaşı'nda madalya ile taltif edilmiştir. TBMM II. Dönemi İçel milletvekili olarak görev yapan Marulyalı, milletvekilliğinin ardından serbest doktor olarak çalışmış 8 Kasım 1942'de vefat etmiştir.⁹⁷

Mehmet Tevfik Marulyalı'nın Meclis Faaliyetleri

11 Ağustos'ta yemin ederek Meclis'e katılan Dr. Mehmet Tevfik Bey'in mazbatasını Meclis Hey'et-i Umûmiyesi tarafından 13 Ağustos 1339 (1923) onaylanmıştır. Hafız Emin Bey'in mazbatasını herhangi bir tartışma olmadan onaylanırken, Dr. Tevfik Bey'in durumu hakkında İkinci Şube mazbatasını ele alındığında tartışmaya yol açmıştır. Şube raporuna göre; Dr. Tevfik Bey'den bir oy az alarak seçilemeyen sabık mebus Ali Bey aradaki bir oy farkın şüpheli olduğunu ifade ederek, sonuçlara itiraz etmiştir. Şube'de görev alan Süleyman Sırrı Bey'in yaptığı açıklamaya göre; Mut'ta yapılan seçimlerde Doktor Fevzi Bey'e oy verildiği görülmüştür. Adaylar arasında Doktor Fevzi Bey değil Binbaşı Fevzi Bey bulunmaktadır. Bahsi geçen oy Heyet-i Teftişîye tarafından Doktor Tevfik Bey'e yazılmıştır. İncelemeyi yapan İkinci Şube, kararın Meclis tarafından verilmesini öne sürmüştür. Şubede yer alan beş milletvekili iki adayın eşit oy aldıkları için kur'a usulüyle belirlenmesi görüşündedir. Yapılan değerlendirme neticesinde düzenlenen mazbatanın kabulü ve reddi oylaması sonucunda Dr. Tevfik Bey'in milletvekilliği onaylanmıştır.⁹⁸ Dr. Tevfik Bey Meclis'e düzenli olarak katılmış, oylamalarda yer almıştır ancak II. Meclis faaliyetleri içinde kanun önerisi, takriri veya konuşmasına rastlanmamıştır.

Sonuç

Mondros Mütarekesinin yarattığı işgal ve siyasal koşullarda, Misak-ı Milli ölçeğinde bağımsızlık mücadelesini yönetmiş ve başarıya ulaştırmış olan I. TBMM, 1 Nisan'da seçim kararı alarak 16 Nisan'da çalışmalarını

⁹⁷ TBMM Arşivi Milletvekili Mazbata ve Tanıtma Formları, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ikinci devre-i intihâbiyede a'zâ intihâb olunan zevât-ı kirâma mahsûs tercüme-i hâl varakasıdır. Numara: 521; Öztürk, **a.g.e.**, s. 381-382.

⁹⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, C.1, 13 Ağustos 1923, s. 33-35.

sona erdirmiştir. Üç yıl boyunca aralıksız çalışmalarını sürdüren Birinci Meclis tarihsel önemi kadar, yoğun tartışma ortamları ve zaman zaman uzlaşmazlıklara rağmen ülkeyi bağımsızlığa ulaştırma konusunda gösterdiği olağanüstü çabalarıyla hatırlanmaktadır. Fiili savaşın bittiği, Lozan'da toplanan uluslararası sulh konferansında bir sonuca varılmadığı birinci evrede, Türkiye'de Meclis'in yenilenmesi ihtiyacı hâsıl olmuştur. 1 Nisan 1923 tarihinde seçimlerin yenilenmesi kararı alınmış, 3 Nisan'da seçimlerin hangi esaslara göre gerçekleştirileceği kararlaştırılmıştır. Tüm ülkede başlayan seçim süreci Mersin ve İçel'de de yoğun, heyecanlı ve çekişmeli geçmiştir. Mersin'de Ata Çelebi tarafından yayımlanan *Doğruöz* gazetesinde seçimle ilgili yayınlar, İçel'de tepkilere yol açmıştır. İçel adına I. Meclis'te yer alan II. Grup adaylarına oy verilmeyeceğini ifade eden dilekçeler ulusal basında da yer almıştır. Birinci Meclis'te II. Grup'ta yer almadığı halde Şevki Göklevet'in aday olmak isteği üzerine başlayan tartışmalar, yerel basında da konu olmuştur. II. Dönem TBMM için Mersin'den iki, İçel'den iki milletvekili seçilmesi öngörülmüştür. 25 Haziran 1923'te Mustafa Kemal Paşa, Müdafaa-i Hukuk Grubu ve Halk Fırkası adına Mersin'den Hariciye Vekâleti müşavirlerinden Niyazi Bey ve Dava vekili Ahmed Besim Bey'i aday göstermiştir. Her iki aday seçilmiştir. İçel'de iki milletvekilliği için dört aday gösterilmiştir. İçel adayları; Mutlu eski milletvekili Ali Bey, Mebus Hafız Emin Efendi, Binbaşı Fevzi Bey ve Doktor Tevfik Bey'dir. Hafız Mehmet Emin Bey ve Dr. Tevfik Bey İçel'i temsil etmek üzere seçilmişlerdir.

II. Dönem TBMM'de 286 milletvekili görev almıştır. 47 milletvekilinin çeşitli nedenlerle ilişiği kesilmiş ve ara seçimler sonucunda 47 yeni milletvekili seçilmiştir. II. Dönem TBMM için seçilen toplam 333 milletvekilinin meclise seçildiklerinde yaş ortalaması 43,9'dur.⁹⁹ Bu açıdan Mersin ve İçel milletvekilleri değerlendirildiğinde; Mersin milletvekillerinin ortalamasının altında yani daha genç olduğu görülmektedir. 1889 doğumlu Niyazi Bey seçildiğinde 34 yaşında, 1882/1883 doğumlu Besim Bey, seçildiğinde 40/41 yaşındadır. İçel milletvekilleri ise Meclis yaş ortalamasının üstündedir. 1876 doğumlu Hafız Emin Bey seçildiğinde 47 yaşında, 1875 doğumlu Dr. Tevfik Bey seçildiğinde 48 yaşındadır. Meclis-i Mebusan ve TBMM'de görev alıp almadıklarına göre değerlendirildiğinde; Mersin ve İçel milletvekilleri arasında sadece Mehmet Emin İnankur, Mebusan Meclisi'nde görev yapmıştır. 1911'den Mondros Mütarekesine kadar olan dönemde milletvekilliği devam etmiştir. II. Dönem TBMM'de yer alan Mersin ve İçel milletvekillerinden hiç biri I. TBMM'de yer almamıştır. Niyazi Bey, Besim Bey ve Dr. Tevfik Bey'in II. TBMM'den sonra siyasal yaşamı sona ermiş, bir

⁹⁹ Demirel, *Tek Parti İktidarı - Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, s. 47-53.

daha milletvekili seçilmemiştir. Arşivden tespit edildiği üzere Niyazi Bey, 1939'da Hatay'dan 1946'da İçel'den adaylık başvurusunda bulunmuş ancak aday gösterilmemiştir. Mehmet Emin İnankur, ikinci dönemden yedinci döneme kadar TBMM'de görev yapmıştır. Niyazi Bey ve Besim Bey Tarsus doğumludur ve doğdukları yeri temsil ettikleri görülmektedir. Silifke doğumlu Mehmet Emin Bey de aynı şekilde doğduğu ili Meclis'te temsil etmektedir. Sadece, İçel milletvekili Dr. Tevfik Bey Antalya/Akseki doğumludur ve doğduğu yerden farklı bir yerden seçilmiştir. II. Dönem TBMM'de görev alan milletvekillerinin eğitim düzeylerinin bir hayli yüksek olduğu görülmektedir.¹⁰⁰ Niyazi Bey, Mülkiye ve İstanbul Hukuk Fakültesi mezunu; Besim Bey, İstanbul Hukuk Mektebi; Mehmet Emin Bey, İstanbul Medresesi; Dr. Tevfik Bey, Mekteb-i Tıbbiye mezunudur. Bu açıdan, Mersin ve İçel milletvekillerinin eğitim durumları Meclis dağılımına uygun olduğu görülmektedir.

Meclis faaliyetleri açısından değerlendirildiğinde Mersin milletvekilleri Niyazi Bey ve Ahmet Besim Bey'in oldukça etkin parlamenterler oldukları görülmektedir. Niyazi Bey'in Lozan Barış Antlaşması vesilesiyle Meclis'te yaptığı konuşma pek çok kişi tarafından beğenilmiş, alkışlarla karşılanmıştır. Basında da yer almıştır. 23 Ağustos 1923'te TBMM'de Lozan Sulh Muahedesi'nin kabulüne dair kanunlar için yapılan oylamalarda Niyazi Bey ve Besim Bey reddedenler arasında yer almıştır. İçel milletvekilleri ise kabul edenler arasında yer almıştır. 1924 Anayasası II. Dönem TBMM tarafından kabul edilmiştir. Mersin milletvekilleri Niyazi ve Besim Beyler maddeler konusunda pek çok kez söz almışlardır. Niyazi Bey ve Besim Beyler özellikle Mersin'in gelişimiyle ilgili önerge vermişler, konuşma yapmışlardır. Adana'ya bağlı olarak idare edilen Mersin'in bağımsız bir vilayet olması için çaba sarf etmişlerdir. Çabaları sonucunda 1924 yılında Mersin bağımsız vilayet statüsüne sahip olmuştur. İçel milletvekili Mehmet Emin Bey ve arkadaşlarının, 4 Eylül 1923 tarihinde bakaya ve asker firarilerinin affı hakkında kanun teklifi kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Dr. Tevfik Bey'in önergesi ve konuşmasına rastlanmamıştır.

II. TBMM Döneminde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Halk Fırkasına dönüşmüştür. Meclis Müdafaa-i Hukuk üyeleri olarak giren milletvekilleri, Cumhuriyet Halk Fırkası üyeleri haline gelmiştir. Mersin ve İçel milletvekilleri Niyazi, Mehmet Emin ve Dr. Tevfik Beyler CHF üyesi olmaya devam ederken 15 Kasım 1924 tarihinde CHF'den istifa eden Ahmet Besim Bey, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları arasında yer almıştır.

¹⁰⁰ Demirel, *Tek Parti İktidarı - Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, s. 55.

KAYNAKÇA**Arşivler****T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

BCA, 30-18-1-1. 4-36-3. (Tarih: 08.11.1921).

BCA, 30-10-0-0.6-32-38. (Tarih 28.11.1923).

BCA, 30-10-0-0. 6-33-6. (Tarih: 01.12. 1923).

BCA, 30-10-0-0.6-33-13. (Tarih 04.12. 1923).

BCA, 30-10-0-0. 7-40-28. (Tarih: 24.01.1925).

BCA, 30-10-0-0. 7-41-24. (Tarih: 12.02.1925).

BCA, 30-10-0-0. 9-51-18. (Tarih: 09.04.1925).

BCA, 30-10-0-0.16-91-21. (Tarih: 17.06.1925).

BCA, 30-10-0-0. 27.02.1926. (Tarih: 27.02.1926).

BCA, 490-1-0-0. 302-1221-1. (Tarih: 10.07.1939).

BCA, 490-1-0-0. 303-1227-1. (Tarih: 10.06.1946).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, DH. MKT. 1013-31 (Tarih H. 03-08-1323).

BOA, DH. MKT. 1138-23 (Tarih H. 20-11-1324).

TBMM Arşivi**Resmi Yayınlar**

Osmanlı Dönemi Meclis Tutanakları.

TBMM Tutanakları.

Türkiye'de Mebûs İntihâbâtı, Matbuat ve istihbârat müdüriyet-i umûmiyesi neşriyatından: 77, Ankara, 1339 (1923).

Kitaplar ve Hatıra Eserler

Arıkoğlu, Damar; **Hâtıralarım**, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1961.

Atatürk, Mustafa Kemal; **Nutuk, C.II**, Milli Eğitim Basımevi, Beşinci Baskı, İstanbul, 1962.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, C. II, ATAM Yay., Ankara, 1997.

Çelik, Kemal; **Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

- Demirel, Ahmet; **Birinci Meclis'te Muhalefet- İkinci Grup**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- Demirel, Ahmet; **İlk Meclis'in Vekilleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Demirel, Ahmet; **Tek Parti İktidarı - Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014.
- Kurtuluş Savaşında İçel**, (Haz. Kurtuluş Savaşında İçel Tarihini Yazma Komitesi), Baha Matbaası, İstanbul, 1971.
- Okyar, Fethi; **Üç Devirde Bir Adam**, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.
- Öztürk, Kâzım; **Türk Parlamento Tarihi, TBMM- II. Dönem 1923-1927, C. III**, TBMM Vakfı Yayınları No:3, Ankara, 1995.
- Ülken, Hilmi Ziya; **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul, 1992.
- Zürcher, Erik Jan; **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992.

Makaleler

- Adıyeke, Nuri; "Bir İsimlendirme Problemi Olarak Tarihsel Süreçte 'İçel-Mersin'", Yüksel Özdemir (Ed.), **Mersin Sempozyumu 19-22 Kasım 2008 Bildiriler Kitabı**, Cilt.1, Mersin, 2009, ss. 2086-2091.
- Bozkurt, İbrahim; "İşgal Yıllarında Mersin (1918-1922)", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 22, Sayı: 1, 2018, ss.407-435.
- Bozkurt, İbrahim; "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinde Mersin Milletvekilleri ve Faaliyetleri", **CÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 41, Sayı:2, 2017, ss.81-112.
- Güneş, İhsan; "1923 Seçimlerinde Oylar Nasıl Kullanıldı?", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Prof. Dr. Muammer Aksoy'a Armağan, C. XLVI, No.1-2, 1991.
- Şakiroğlu, Mahmut H.; "Atatürk Döneminde Başlatılan Tarih Çalışmaları ve Halk Bilgisi Alanındaki Gelişmeler", **Erdem**, Cilt 5, Sayı: 12, 1988.

Sürelî Yayınlar

- Anadolu'da Yenigün
Cumhuriyet
Doğruöz
Hâkimiyet-i Milliye
T.C. Resmi Gazete

Tanin

Tarsus

Tevhid-i Efkar

Vakit

Tezler

Güdek, Orhan; **Halka Doğru Dergisi, Tahlili Fihrist, İnceleme, Seçme Metinler**, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

Kılıç, Raşan; **Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde İçel Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri**, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2015.

TÜRK İSTİHBARATININ MODERN İSTİHBARATA GEÇİŞ SÜRECİNDEKİ UYGULAMALARININ TÜRKİYE'DE DEMOKRASİNİN GELİŞİMİNE KATKILARI

Aykut ÇAĞLAK*

ÖZ

Bu çalışma, Türk istihbaratının uzun bir zaman dilimine yayılan modern istihbarata geçiş süreci çerçevesinde, Türk istihbaratındaki modernleşme çabalarının Türkiye'de demokrasi düşüncesi ve uygulamalarının tarihi gelişim sürecine ne şekilde katkı yaptığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. İstihbarat faaliyetlerinin yasal zemine oturtulması ve kurumsallaştırılması demokrasi uygulamalarının tamamlayıcı unsurlarından biridir. Bu bağlamda; I. Abdülhamid, III. Selim, II. Mahmud, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde istihbarat işlerinin kurumsal ve yasal çerçeveye oturtulması çabaları; İttihat ve Terakki'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimindeki etkisinin giderek arttığı dönemde ilk kurumsal istihbarat organizasyonu Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurulması ve Milli Mücadele döneminde istihbarat faaliyetlerinin belirli yasa ve yönetmelikler doğrultusunda yürütülmesine özel önem verilmesi gibi konular bu çalışmanın inceleme alanı içerisine girmektedir. Çalışmada bu konular, tarih ve istihbarat disiplinlerinin metotlarını gözeten disiplinlerarası bir yaklaşımla ve tarihsel süreklilikler de göz önünde bulundurularak değerlendirilmektedir. Böylece Türkiye'de demokrasinin yerleşmesi sürecinin bir de istihbari boyutunun bulunduğu tarihsel olgularla açıklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, Milli Mücadele, Modernleşme, Osmanlı İmparatorluğu, Türk İstihbaratı.

* Dr., T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, a.caglak@vgm.gov.tr - aykut979@yahoo.com, (ORCID: 0000-0001-5843-7422).

THE PRACTISES OF TURKISH INTELLIGENCE AND ITS CONTRIBUTIONS TO DEMOCRACY IN TURKEY DURING THE TRANSITION TO MODERN INTELLIGENCE

ABSTRACT

This study aims to demonstrate, in what way the modernization efforts of Turkish intelligence contributed to the development of democratic thought and practice in Turkey within the framework of transition to modern intelligence which had spanned a long period of time. Forming a legal base for intelligence activities and institutionalizing of intelligence are complementary elements of democracy practices. In this context, the efforts to put intelligence affairs within the legal and institutional framework during the period of Abdülhamid I, Selim III, Mahmud II, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz and Abdulhamid II; the establishment of the first institutional intelligence organization (Teşkilat-ı Mahsusa) during the period when the influence of the Committee of Union and Progress in the administration of the Ottoman Empire gradually increased; and, paying special attention given to the execution of intelligence activities in the period of the Turkish National Struggle (Turkish War of Independence) in line with certain laws and regulations were within the analysis area of this study. In this study, these issues are evaluated with an interdisciplinary approach that takes into account the methods of history and intelligence disciplines, considering historical continuities. Thus, it is aimed to explain by the historical facts that there is also an intelligence dimension in the process of establishing democracy in Turkey.

Key Words: *Democracy, Modernization, Ottoman Empire, Turkish Intelligence, Turkish National Struggle.*

Extended Abstract

Taking shape of intelligence activities within the framework of certain rules, legal regulations and institutionalization shows the level of democracy in a country. This study questions whether the modernization efforts of Turkish intelligence contributed to the development of democratic thought and practice in Turkey within the framework of modern intelligence transition process of Turkish intelligence. The transition to modern intelligence in Turkey extends from the last quarter of the 18th century to the first quarter of the 20th century. The study aims to examine the practices of Turkish intelligence that contribute to the development of democracy in this process and to explain how these practices have improved over time.

The study takes an interdisciplinary approach by using the methods of history and intelligence disciplines and takes into account historical and intelligence continuities. Besides the documents that can be detected in Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives Republic

Archive (BCA) and Military History and Strategic Studies Department of Turkish General Staff (ATASE) Turkish War of Independence Collection (1919-1922) (İSH), secondary resources has also used in this study. Secondary sources were also paid attention to be sources that have carefully analyzed archival documents. Therefore, the methodology and resources used in the study ensures that the thesis of the study is based on a solid basis.

The transition process to modern intelligence proceeds parallel with the specific efforts for modernization of each state in its history. The transition process of Turks to modern intelligence started in the last quarter of the 18th century during the period of Abdulhamid I. The activities of Turkish intelligence in this period aimed at ensuring that those who manage and are managed do not break the rules of law. This purpose also contributed to the development of democracy because the state wanted to ensure social peace and security and to create a strong bond with its subjects through information gathering and evaluation activities. The same approach continued during the periods of Selim III, Mahmud II, Sultan Abdülmecid and Sultan Abdülaziz and kept on developing with moves towards the execution of intelligence activities within institutional structures.

During the period of Abdülhamid II, Turkish intelligence progressed towards institutionalization and the establishment of modern intelligence perception. However, the most important step in the transition to modern intelligence during the Ottoman Empire period was the establishment of the Special Organization (Teşkilat-ı Mahsusa). The Special Organization was affiliated to the Ministry of War and therefore its intelligence activities were carried out with an institutional understanding of intelligence.

The contribution of the intelligence activities to the development of democracy in Turkey continued in the first quarter of the 20th century during the Turkish National Struggle. Within this context, historical continuity also takes a significant role. It should also be emphasized that, the intelligence organizations and activities of the Turkish National Struggle period made more significant contributions to the development of democracy than the intelligence organizations and activities of the Ottoman Empire period. Among these intelligence organizations, the Military Police Organization, the Inspection Board Directorates and the General Directorate of Press and Intelligence were the leading ones. These organizations were very important in terms of democratic practices because they had an open structure to criticism and control of The Grand National Assembly of Turkey. In addition, these intelligence organizations proved that Mustafa Kemal Atatürk initiated many steps to accelerate and complete the transition process of the Turks to modern intelligence. The main and ultimate goal of Mustafa Kemal Atatürk was to

build a democratic and constitutional state, so intelligence organizations of the Turkish War of Independence have been an important part of the integration process of Turkish intelligence into this democratic constitutional state.

Consequently, activities of Turkish intelligence that contributed to development of democracy in the transition process to modern intelligence in Turkey, institutionalization efforts, and also, democratic control mechanisms controlling the activities and the expenses of the institutional intelligence organizations prove that there is an intelligence dimension of the process of the establishment of democracy in Turkey. Democracy practices around the world have been shaped by developing in historical continuity from past to present and this development and formation will continue henceforward. In this context, it is a necessity to study on the intelligence organizations which takes a crucial role in shaping democratic and modern state.

Giriş

Devletlerin işleyişinde, güvenliğin sağlanması ve vatandaşlara ya da devletin varlığına, bağımsızlığına yönelik her türlü tehdidin bertaraf edilmesi noktasında istihbarat faaliyetlerinin sağlıklı şekilde yürütülmesi önem arz etmektedir. İstihbarat faaliyetlerinin belirli kurallar çerçevesinde icra edilmesine yönelik düzenlemeler yapılması, bu düzenlemelerin uygulamada değer bulması ve devamında istihbaratta kurumsallaşma, bir ülkedeki demokrasi düzeyini gösteren önemli unsurlardandır.

Bu çalışmada, modern istihbarata geçiş sürecinde istihbarat faaliyetlerinin yasal bir zemine oturtulmaya ve kurumsallaştırılmaya çalışılmasının, Türkiye'deki demokrasi düşüncesi ve uygulamalarının gelişimine ne şekilde katkı yaptığı açıklanmakta ve Türkiye'de demokrasi düşüncesi ve uygulamalarının gelişiminin istihbari bir boyutunun da olduğu vurgulanmaktadır. Çalışma bu boyutu ele alırken Türk istihbaratının 18. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyılın ilk çeyreğine uzanan modern istihbarata geçiş sürecindeki uygulamalarının Türkiye'de demokrasinin gelişimine katkılarını Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki istihbarat uygulamaları ve Milli Mücadele dönemindeki istihbarat uygulamaları olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirmektedir.

Birinci ana başlık altında öncelikle, hukuk kurallarının uygulanmasını temel amaç edinen I. Abdülhamid ve istihbaratın Hâriciye Nezareti birimleri gibi kurumsal yapılar bünyesinde yürütülmesini sağlayan III. Selim dönemi istihbarat uygulamaları ele alınmaktadır. Bu başlık altında daha sonra, II. Mahmud dönemi iç istihbarat çalışmalarının Osmanlı hukuku çerçevesinde icra edilmesi çabaları; Sultan Abdülmecid dönemi ve Sultan Abdülaziz döneminde istihbarattaki ilk kurumsallaşma teşebbüsleri ve denetim aygıtını

dönüştürmeye başlamasıyla birlikte II. Abdülhamid'in istihbarat faaliyetlerini Zaptiye Nezareti bünyesinde kurumsal ve yasal çerçeveye oturtma çabaları anlatılmaktadır. İttihat ve Terakki'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimindeki etkisinin giderek arttığı dönemde Harbiye Nezareti'ne bağlı, 7 şube ve 21 masadan müteşekkil olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurulması ile istihbarat çalışmalarının yasal ve kurumsal zeminde icrasına yönelik adımlar atılmaya başlanması da yine bu başlık altında incelenmektedir.

Çalışmada ikinci ana başlık altında ise ilk olarak, Türk istihbaratının modern istihbarata geçiş sürecinin Milli Mücadele döneminde yukarı doğru bir ivmelenmeyle devam etmesi, Askerî Polis Teşkilatı, Tedkik Heyeti Amirlikleri ve Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi gibi oluşumlarla istihbaratta kurumsallaşmanın hız kazanması ele alınmaktadır. İstihbaratta kurumsallaşma tercihiyle birlikte istihbarat faaliyetlerinin belirli yasa ve yönetmelikler çerçevesinde icra edilmesine azami dikkat gösterilmesi de bu başlık altında irdelenmekte ve tüm bu istihbarat uygulamaları Türkiye'de demokrasinin gelişimine katkıları bağlamında değerlendirilmektedir.

Türklerin modern istihbarata geçiş süreci Milli Mücadele döneminde de kesintiye uğramamış, tarihsel bir süreklilik içinde ve yukarı doğru bir ivmelenmeyle devam etmiştir. Modern istihbarata geçiş sürecinde Türk istihbaratının Milli Mücadele dönemi organizasyonlarının ve faaliyetlerinin Osmanlı İmparatorluğu dönemi istihbarat organizasyonları ve faaliyetlerine nazaran demokrasinin gelişimine daha belirgin katkılar sunduğunu söylemek mümkündür. Türk istihbaratının demokrasinin gelişimine katkısı Milli Mücadele döneminde hem istihbaratta kurumsallaşma yoluyla, hem de demokrasi uygulamalarına örnek olarak verilebilecek istihbarat faaliyetlerinin sahada değer bulması yoluyla gerçekleşmiştir.

1- Osmanlı İmparatorluğu Dönemi İstihbarat Uygulamalarının Demokrasinin Gelişimine Katkıları

Modern istihbarata geçiş süreçleri her devletin kendine özgü modernleşme çabalarıyla paralel seyretmekte ve devletlerin iç-yapısal özelliklerini belirleyen iç ve dış siyasi, askerî, sosyal ve ekonomik gelişmelere ve siyasi karar alıcıların istihbarata bakış açılarına bağlı olarak şekillenmektedir. Bu bağlamda, Türk istihbaratının modern istihbarata geçiş sürecinin başlangıcını da Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme çabalarının görülmeye ve Batı ile temasların yoğunlaşmaya başladığı döneme dayandırmak yerinde olacaktır.

Türk istihbaratının modern istihbarata geçiş sürecinin ilk kıvılcımları I. Abdülhamid döneminde görülmektedir. I. Abdülhamid döneminde istihbarat faaliyetlerinin, yöneten ve yönetilenlerin hukuk kuralları dışına çıkmamasının sağlanması ve hukuk dışına çıkanların tespit edilmesi amacıyla icra ediliyor olması önemli bir gelişmedir. I. Abdülhamid dönemi istihbarat raporları, istihbarat çalışmalarının sadece siyasi ve askerî alanda yoğunlaşmadığını, yöneten ve yönetilenlerin Osmanlı hukukunun içerisinde tutulabilmesi için imparatorluk sınırları içerisinde önemli bilgi toplama çalışmaları da yapıldığını göstermektedir. İstihbarat çalışmalarına önem verdiği bilinen I. Abdülhamid dönemi sadrazamlarından Halil Hamid Paşa'nın Anadolu ve Rumeli'de yaşayan halkın durumunun ve vergi tahsildarlarının kanunlara uygun hareket edip etmediğinin denetlenmesi için istihbarat çalışmaları yürüttüğü, saray arşivinde bulunan vesikalardan anlaşılmaktadır.¹

III. Selim döneminde de istihbarat çalışmaları merkezden idare edilmekte ve Sultan, imparatorluğun çok uzak köşelerinde istihbarat çalışmalarını organize eden yerel temsilcilerin bilgi toplama faaliyetlerini belirli bir süreklilik ve düzen içerisinde yürütmelerini teşvik eden fermanlar yayınlamaktadır. Bu bağlamda, sınırdaki idareciler istihbarat çalışmaları yürütmenin memuriyetlerinin doğal bir parçası olduğunu düşünmüşlerdir. III. Selim'i yurt dışında daimi temsilcilikler kurmaya sevk edense, mevcut haber ve bilgi kaynaklarının (yurt dışındaki geçici elçi ve maslahatgözarlar) Avrupa'daki gelişmeleri takip etmede yetersiz kalmalarıdır² ve Sultan daimi temsilcilikleri istihbari işleyişe dâhil etmek suretiyle istihbarat faaliyetlerini merkezî bir anlayışla sistematize etme çabası içerisinde olmuştur. Ayrıca bu çaba, modernleşme sürecinde istihbarat faaliyetlerinin kurumsal yapılar bünyesinde icrasıyla bu faaliyetlerin yasalar çerçevesinde ve demokratik kurum ve kuruluşlar nezdinde icrasına da olanak sağlamaktadır. Bu gelişmelerle birlikte artık Türk istihbaratı, faaliyetlerini kurumlar bünyesinde sürdürmeye başlamakta, istihbarat faaliyetleri daha demokratik ve yasal bir zemine oturmaktadır.

Sultan II. Mahmud döneminde de istihbarat çalışmalarında demokrasi uygulamalarına örnek olarak verilebilecek faaliyetlere rastlayabilmek mümkündür çünkü bu dönemde de istihbarat faaliyetleri temel olarak, yöneten ve yönetilenlerin hukuki sınırlar içinde kalmasını sağlamak için ve yasalar çerçevesinde yürütülen faaliyetler hüviyetindedir. Öyle ki, basın bile bu amaca hizmet için araç olarak kullanılabilir. Takvim-i Vekayi'de, yöneten

¹ Ahmet Yüksel, **Osmanlı İstihbaratı**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 126.

² A.g.e., s. 127-128.

veya yönetilenlerin Osmanlı hukukunun çizdiği sınırlar içerisinde hareket etmelerinin sağlanması amacıyla bazı iç istihbarat raporlarına ilişkin bilgilere yer verildiği görülmektedir. II. Mahmud döneminde, Gayrimüslim ve müstemenlerin (yabancıların) Osmanlı hukukunun kendilerine çizdiği sınırlar çerçevesinde yaşayıp yaşamadıklarını kontrol eden iç istihbarat çalışmaları da yapılmaktadır. Bu çalışmaların, Gayrimüslimleri ve müstemenleri inceleyen özel çalışmalar olması dikkat çekicidir. İstihbarat çalışmaları II. Mahmud döneminde, tebaanın temel tüketim maddelerinin temininde, esnafın çıkarabileceği güçlükleri engellemenin önemli vasıtalarından birisi olarak da kullanılabilmiştir. Bu tarz iç istihbarat çalışmaları esnafın genellikle narh (ürünün resmî makamlarca belirlenen fiyatı) dışı satış, stokçuluk gibi fırsatçılıklarının tespiti ve önlenmesi amacıyla yapılmıştır. İstihbarat faaliyetleri, uygunsuz durumlara karşı hukukun hâkim kılınmasına hizmet etmektedir.³ Türk istihbaratının II. Mahmud dönemindeki bu tür uygulamaları, ekonomik faaliyetlerin hukuki kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmesini ve tebaanın bu yolla korunmasını sağlayarak Türk istihbaratının demokrasi uygulamalarına katkısına somut bir örnek teşkil etmektedir.

Devletlerin modern istihbarata geçiş süreçlerinin ve bu bağlamda istihbarat faaliyetlerinin devlet ve toplumun genel demokrasi uygulamalarına uyumluluğunun en önemli belirleyicilerinden biri, istihbaratta kurumsallaşmaya gidilmesidir. Türk istihbaratında kurumsallaşmaya yönelik ilk hamle Sultan Abdülmecid'den gelmiştir. III. Selim döneminde de Hariciye Nezareti birimleri istihbarat üretiminde kullanılmakta ve bu yönüyle de istihbarat faaliyetleri kurumsal bir nitelik arz etmektedir ancak Abdülmecid döneminde yapılmak istenilen, istihbarat faaliyetlerini direkt olarak istihbari bir yapıya bağlamaktır.

İstihbarat faaliyetlerinin Sultan Abdülmecid döneminde istihbari bir yapıya bağlanması Sultan'ın gizli polislik uygulamasını devreye sokması ile gerçekleşmiştir. Sultan Abdülmecid'in böyle bir karar almasında İngiliz Elçi Lord Redklyf'in gizli polislik uygulaması hususundaki teklifinin de etkili olduğunu belirtmek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Cumhuriyet döneminde önemli görevlerde bulunmuş ve II. Abdülhamid dönemine de tanıklık etmiş olan Süleyman Kâni İrtem'e göre Tanzimat sonrasında güvenliğe ilişkin meselelerde kullanılacak vasıtaları çağdaştırma gereği duyulmuş ve gizli polis teşkiline de bu şekilde karar verilmiştir. Paris'te bulunan sefaret müsteşarı Sefels Soldenhof, Fransız gizli polisinin ne şekilde çalıştığına ilişkin tetkikat yapmakla görevlendirilmiş, Soldenhof'un gönderdiği açıklamalı rapor üzerine İstanbul'da bir gizli polis idaresi

³ A.g.e., s. 18-19, 507-515.

oluşturularak bu idarenin başına Lord Redklif'in önerdiği Civinis isimli kişi getirilmiştir.⁴ İrtem, Civinis'i "mazisi karanlık fakat becerikli bir adam" olarak nitelemekte, bununla birlikte Sultan Abdülaziz döneminde bu gizli polis teşkilatının ihmal edildiğini ancak II. Abdülhamid'in söz konusu teşkilata son derece büyük önem verdiğini belirtmektedir. İrtem, Sultan II. Abdülhamid'in kendi hususi hafiye ordusunun yanında Zaptiye Nezareti'nin gizli polis teşkilatına da iş gördürdüğünü eklemektedir. Sultan, Polis Umumi Müfettişliğine Fransa'dan Kont Edouvard Lefoulon'u getirtmiş ve söz konusu kişi bu görevde senelerce kalmıştır.⁵

Osmanlı İmparatorluğu sultanları içerisinde istihbarata en fazla önem veren hiç kuşku yok ki Sultan II. Abdülhamid'dir. II. Abdülhamid Osmanlı İmparatorluğu tarihinde daha önce hiç görülmemiş bir şekilde, bütün erki elinde toplamış bunu modern bürokratik bir aygıt ve daha da önemlisi bir ideolojiyi kullanmak suretiyle yapmıştır. Devlet onun döneminde topluma, o zamana kadar görülmemiş derecede nüfuz etmeye başlamıştır. Sultan gerek yönetimi gerekse de topluma ideoloji üreten kaynakları sürekli kontrolü altında tutma çabası içerisinde olmuştur.⁶

Sultan'ın Yıldız istihbarat organizasyonuna dâhil, içlerinde general, amiral, vali, hâkim, profesör, gazeteci, doktor ve öğretmenlerin de bulunduğu farklı meslek gruplarından 990 ajanın olduğu 23 ajan merkezinin bulunduğu bilinmektedir.⁷ II. Abdülhamid döneminde Türk istihbarat çarkının işleyişinde II. Abdülhamid'in şahsını, ülke iç güvenliğini ve rejimi korumakla yükümlü bir istihbarat organizasyonu söz konusudur ancak bu organizasyonun kurumsallığı tartışmaya açıktır. II. Abdülhamid dönemi istihbarat organizasyonu, her ne kadar jurnalcilerin bir kısmı Zaptiye Nezareti'ne bağlı olsa da, kurumsal bir görüntü arz etmemektedir. II. Abdülhamid döneminde hiçbir resmî belgede bir kurum olarak *Hafiye*

⁴ Süleyman Kâni İrtem, **Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 140. İlter, Sultan Abdülmecid döneminde kurulan bu gizli teşkilatın bir süre sonra kapatıldığını ancak Sultan Abdülaziz döneminde -1863 yılında- tekrar açıldığını iddia edildiğini söylemektedir. Erdal İlter, "Osmanlılarda İstihbarat (XIV.- XIX. Yüzyıllar)", **Avrasya Dosyası**, C. 8, S. 2, s. 233-254, Ankara, 2002, s. 247. İrtem, bu iddiaların, II. Abdülhamid'in özel doktoru Mavroyani Paşa'nın Fransa'da imzasız olarak yayınlanan *Türk Gizli Polisi* isimli kitabına dayandığını belirtmektedir. İrtem, **a.g.e.**, s. 141 vd.

⁵ İrtem, Lefoulon'un görevi bittikten sonra Fransa'ya döndüğünü ama dört oğlunu yine polis hizmetleri üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda bıraktığını da not etmektedir. **A.g.e.**, s. 140.

⁶ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2001, s. 89-90.

⁷ İlter, **a.g.e.**, s. 248.

Teşkilatı adına rastlanmamaktadır. Dönemin resmî yazışmalarında *hafiyeye memurluğu* ifadesi sıkça geçmekte, istihbarat ağının merkezinde de bu meslek grubu yer almaktadır. *Hafiyeye Teşkilatı* adı büyük oranda, döneme şahit olmuş kişilerin anılarının bir ürünüdür. Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet teşkilatı içinde *Hafiyeye Teşkilatı* adında bir kurum bulunmamaktadır.⁸

II. Abdülhamid döneminde güvenlik ve istihbarat uygulamalarının geliştirilmesi sürecinde yabancı uzmanların bilgi ve tecrübelerinden de istifade edilmiştir. Güvenlik aygıtlarının yapısal reformlardan geçirilmesinde ve siyasi ve adli nitelikli münferit görevlerin ifasında imparatorlukta yabancı uzmanlar vazifelendirilebilmişlerdir. Fransız polislerinin istihbarat alanında yetenekli olmaları Osmanlı İmparatorluğu yönetimi tarafından takdir edilmektedir. Örneğin Fransız müfettiş Lefoulon'un, II. Abdülhamid'in siyasi muhalifleri hakkında bilgi toplamak için düzenli olarak yurt dışına görevli olarak gönderildiği bilinmektedir.⁹ İstihbarata dair tecrübe ve bilgi birikiminden istifade edilen bir başka isim de Bonin'dir. Sultan II. Abdülhamid döneminde polis teşkilatının ıslahı gibi güvenliğe ilişkin konularda uzmanlığından faydalanılmak üzere imparatorluğa getirilen Fransız Müfettiş Bonin, 1884 yılında Sultan'a sunduğu ve hafiyelik sistemine de değindiği layihada hafiyelik sisteminin; Sultan'ın şahsi hukukunun korunması, hükümdarlık kurumunun hukukunun korunması ve tebaanın güvenliğinin sağlanması gibi üç temel görevi olduğunu söylemektedir.¹⁰

II. Abdülhamid döneminde de önceki dönemlerde olduğu gibi sefir (elçi) ve şebenderlerden (konsolos) istihbari açıdan faydalanılabilmektedir. Bu amaçla görevlendirilmiş sefirlerden bazılarının özellikle hukuk alanında donanımlı olmaları dikkat çekici bir ayrıntıdır. Örneğin İtalya'ya ve Yunanistan'a defalarca geçici görevlerle gönderilmiş olan İbrahim Hakkı Paşa uluslararası hukuk ve idari hukuk uzmanıdır. İbrahim Hakkı Paşa alanında *Medhal-i Hukuk-ı Beyneddüvel* gibi önemli eserler de vermiştir. Sultan II. Abdülhamid dönemi boyunca dış işlerinde teşkilatlanma çabaları devam etmiş, yeni dış temsilcilikler açılmış, mevcut dış temsilcilikler genişletilmiştir. Bu çalışmalar Sultan'ın, bürokrasi ağını etkinleştirme ve dış gelişmelere ilişkin istihbarat temin edebilme çabalarıyla yakından ilgili olmuştur.¹¹

⁸ Emre Gör, **II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İstihbarat Ağı (1876-1909)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2018, s. 51.

⁹ Noemi Levy-Aksu, **Osmanlı İstanbulu'nda Asayiş 1879-1909**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 261.

¹⁰ Gör, **a.g.e.**, s. 233.

¹¹ **A.g.e.**, s. 116-117.

Her ne kadar kurumsal ve resmî bir istihbarat teşkilatının varlığından söz edilemeyecek olsa da, merkeze bağlı bir istihbarat organizasyonunun varlığı, Hariciye Nezareti'ne bağlı birimlerin istihbari işlerde kullanımı, bu birimlerde hukuk alanında uzman isimlerin de yer alıyor olması, istihbarat uygulamalarının geliştirilmesi amacıyla yurt dışından alanında uzman isimlerin imparatorluğa davet edilmesi ve bu isimlerin de katkı ve yönlendirmeleri, devlet toplum ilişkilerini düzenleyen yasalar bütünü olan hukuka ve halkın güvenliğinin sağlanmasına II. Abdülhamid dönemi istihbarat faaliyetlerinin icrasında önem verildiğinin göstergeleridir. Bu bağlamda, bahsi geçen tüm bu uygulamalar gerek modern istihbarata geçişin sağlanması gerekse de demokrasi uygulamalarının gelişmesi yolunda atılan önemli adımlardır.

II. Abdülhamid dönemi sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde etkin olan İttihatçılar da II. Abdülhamid gibi devletin güvenlik mekanizmalarının sağlıklı bir şekilde işletilmesini önemseyen güvenlikçi bir anlayışa sahiptir. Ayrıca İttihat ve Terakki, özü itibarıyla, gizli örgütlenme kültürünü benimsemiş bir yapıdır ve İttihatçılarda bu kültür içinde oluşmuş bir istihbarat anlayışı hâkimdir. *İttihatçı istihbarat anlayışı* olarak isimlendirilebileceğimiz bu anlayışın düşünsel temellerinin atılmasında Yeni Osmanlılar, İttifak-ı Hamiyet, İttihad-ı Osmani ve Carbonari gibi gizli örgütlenme pratiğine sahip oluşumların önemli etkisi bulunmaktadır. II. Abdülhamid döneminde, İttihatçıların zihinlerinin istibdata karşı zihinler olarak şekillenmesi ve İttihat ve Terakki'nin temsili, anayasal ve parlamenter düzenden yana tavır almış olan bir cemiyet olması da *İttihatçı istihbarat anlayışının* oluşum ve gelişiminde etkili olmuştur. Böyle bir anlayışa sahip olan İttihatçılar, Sultan'a gönderilen jurnallerle işleyen bir istihbarat organizasyonu türünden ziyade, hiyerarşisi ve işleyiş tarzı belirgin, tek çatı altında istihbarat faaliyetlerini yürüten *kurumsal* bir istihbarat yapılanması oluşturmayı tercih etmişlerdir.¹²

Türk istihbaratının modern istihbarata geçiş sürecindeki belki de en kritik dönem, II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında İttihat ve Terakki'nin imparatorluğun yönetiminde etkin rol oynamaya başlayıp sonrasında da iktidarı ele geçirdiği dönemdir. Bu dönem Türk istihbarat tarihi açısından da önemlidir çünkü Türk tarihinde ilk defa kurumsal bir istihbarat organizasyonunun varlığından söz edebilmek Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşu ile mümkün hale gelmiştir.¹³ İstihbarat faaliyetlerinin kurumsal bir

¹² Aykut Çağlak, **Türk ve Rus İstihbaratı (1900-1925)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019, s. 37, 87-88.

¹³ Teşkilat-ı Mahsusa'nın bir istihbarat teşkilatı mı ya da bir gayrinizami harp örgütü mü olduğuna ilişkin tartışmalar günümüzde istihbarat tarihçileri arasında devam etmektedir.

çatı altında ve belirli kurallar çerçevesinde sürdürülecek olması Türkiye’de demokrasinin gelişimine uzun vadede önemli istihbari katkılar sağlayabilecek bir yapısal durum da arz etmektedir.

Teşkilat-ı Mahsusa resmî olarak 30 Kasım 1913’te kurulmuştur. Teşkilat’ta sırasıyla, Süleyman Askeri Bey, Ali Bey Başhampa ve Hüsameddin (Ertürk) Bey başkanlık görevinde bulunmuşlardır.¹⁴ Teşkilat-ı Mahsusa, Başkan, Merkez-i Umumi ve merkez şubelerden oluşan bir bürokratik yapıdır. Ayrıca Teşkilat’ın geniş coğrafyalara yayılmış durumda olan bir örgütlenmesi ve misyon şefleri de bulunmaktadır. Merkezî bürokrasi ve kadroları Harbiye Nezareti bünyesinde dir.¹⁵ Teşkilat-ı Mahsusa’nın hem açık hem de gizli idari aygıtları, gizli hücreleri, ayrıca bir yetiştirme ve eğitim merkezi bulunmaktadır.¹⁶ Doğrudan Harbiye Nezareti’ne bağlı olan ve özel şifrelerle çalışan Teşkilat-ı Mahsusa 7 şube ve 21 masadan müteşekkildir.¹⁷ Teşkilat savaş bütçesinden pay almakta ayrıca özel durumlarda gizli ödeneklerle de beslenmektedir.¹⁸

Kurumsal bir anlayışla yapılandırılmış olması, özel bir bütçeye sahip olması, teorik örgütlenme şemasını özel idari aygıtları, şubeleri ve masalarıyla oluşturması ve pratikte de bu örgütlenme doğrultusunda faaliyetlerini yürütmesi bir arada düşünüldüğünde Teşkilat-ı Mahsusa’nın Türklerin modern bir istihbarat teşkilatı oluşturma yolunda gösterdiği ciddi çabaların bir ürünü olduğunu söylemek mümkündür. Ancak modern istihbarata geçiş sürecinde Türk istihbaratının Türkiye’de demokrasinin gelişimine katkısının hem kurumsallaşma açısından hem de demokrasi uygulamalarına örnek gösterilebilecek çok sayıda istihbarat uygulamasının sahada değer bulması açısından en net gözlemlenebildiği dönem Milli Mücadele dönemi olacaktır.

Polat Safi’nin, “The Ottoman Special Organization - Teşkilat-ı Mahsusa: An inquiry into its operational and administrative characteristics” başlıklı doktora tezi çalışması bu konudaki tartışmaları içeriğinde barındırmakta ve Safi, Teşkilat-ı Mahsusa’nın bir istihbarat teşkilatı olmadığını, bir gayrinizami harp örgütü olduğunu savunmaktadır. Polat Safi, **The Ottoman Special Organization - Teşkilat-ı Mahsusa: An inquiry into its operational and administrative characteristics**, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2012.

¹⁴ İter, **a.g.e.**, s. 250.

¹⁵ Mehmet Bilgin, **Teşkilât-ı Mahsusa’nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları**, Ötüken Yayınları, İstanbul, Ocak 2017, s. 111-113.

¹⁶ Bekir Çınar, **Devlet Güvenliği, İstihbarat ve Terör**. Sam Yayınları, Ankara, 1997, s. 154.

¹⁷ İter, **a.g.e.**, s. 250-251.

¹⁸ Ergun Hiçyılmaz, **Teşkilatı Mahsusa**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 67. Teşkilat-ı Mahsusa’nın faydalandığı özel bütçenin adı Teşkilat-ı Mesture’dir. Çınar, **a.g.e.**, s. 154.

2- Milli Mücadele Dönemi İstihbarat Uygulamalarının Demokrasinin Gelişimine Katkıları

Türklerin modern istihbarata geçiş süreci Milli Mücadele döneminde de kesintiye uğramamış, tarihsel bir süreklilik içinde ve yukarı doğru bir ivmelenmeyle devam etmiştir. Modern istihbarata geçiş sürecinde Türk istihbaratının Milli Mücadele dönemi organizasyonlarının ve faaliyetlerinin Osmanlı İmparatorluğu dönemi istihbarat organizasyonları ve faaliyetlerine nazaran demokrasinin gelişimine daha belirgin katkılar sunduğunu söylemek mümkündür. Türk istihbaratının demokrasinin gelişimine katkısı Milli Mücadele döneminde hem istihbaratta kurumsallaşma yoluyla, hem de demokrasi uygulamalarına örnek olarak verilebilecek istihbarat faaliyetlerinin sahada değer bulması yoluyla gerçekleşmiştir.

Türklerin Mondros sonrasında başlayan işgaller karşısında ilk istihbari hamlesi, Karakol Cemiyeti çatısı altında istihbarat faaliyetlerinin organizasyonuna başlamak olmuştur. Bu hamlede dikkat çeken noktalardan birincisi, hamlenin hızlı bir organizasyonla gerçekleştirilmesi; ikincisiyse, işgaller karşısında yürütülecek istihbarat faaliyetlerinin belirli yazılı kurallara uygun olarak yürütülmesinin planlanmasıdır. Mondros'un imzalanmasının üzerinden çok kısa bir zaman geçmiştir ve istihbarat sahasında Karakol eliyle başlatılacak mücadelenin planlı, programlı; hiyerarşik düzende işleyen bir yapı bünyesinde sürdürülecek, organize bir mücadele olacağı anlaşılmaktadır.

Karakol Cemiyeti, İstanbul'un işgal edildiği tarih olan 13 Kasım 1918 sonrasında faaliyetlerine başlamıştır.¹⁹ Teşkilatın beş kişiden oluşan bir merkez teşkilata sahip olduğu, bu beş kişinin de teşkilatta birer daireye başkanlık etmekte olduğu bilinmektedir. Daire başkanlarının yeni şube açma ve yeni eleman alma yetkileri bulunmaktadır.²⁰ Karakol, Kara Vasıf tarafından hazırlanmış olan bir nizamname (tüzük) ve programa göre faaliyetlerini yürütmektedir.²¹ Anadolu'ya personel nakledilmesinde etkili çalışmaları olan Karakol, Anadolu'dan teşkilata gelen bilgileri kaçakçılıkla ilgilenen biriminde işleme almakta, Anadolu'dan istenilen isimler bu birimden Harbiye Nezareti'nin Zat İşleri Masası'na bildirilmekte ve söz konusu isimlerin atama evrakları hazırlanarak bu kişilerin Anadolu'ya geçirilmesi için çalışmalar yapılmaktadır. Karakol Cemiyeti'nin istihbarat

¹⁹ Ergun Hiçyılmaz, **Karakol - Türk Devrimi'nde Bir Gizli Örgüt**, Destek Yayınevi, İstanbul, Ağustos 2012, s. 33.

²⁰ Bülent Çukurova, **Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları**, Ardıc Yayınları, Ankara, 1994, s. 31.

²¹ Hiçyılmaz, **Karakol - Türk Devrimi'nde Bir Gizli Örgüt**, s. 60.

servisi casusluk, propaganda ve basın bölümlerinden müteşekkildir.²² Kurumsallaşmaya yönelik oluşumuyla ve resmî organlarla koordinasyon kurma çabasıyla söz konusu istihbarat yapılanması Türklerin modern istihbarata geçiş sürecinin önemli parçalarından biridir.

Karakol'a resmî bir kurum diyebilmek söz konusu değildir ancak Karakol'un istihbarat faaliyetlerinin belirli bir sistematik takip edilerek ve kurumsal bir anlayışla yürütülmeye çalışıldığı görülmektedir. Beş kişiden ve beş daireden müteşekkil genel merkezde, Kara Vasıf tarafından düzenlenen nizamnameye göre her dairenin görev alanı belirlenmiş durumdadır: Birinci Daire, siyaset, haberalma, dışişleri; İkinci Daire, ordu, silahlanma, seferberlik, harp harekâtı, zararlı örgütler; Üçüncü Daire, sevkiyat ve haberleşme; Dördüncü Daire, cemiyete gerekli parayı sağlama (finansman); Beşinci Daire, propaganda, şube açma, özlük işleri ve mahkeme işlerinden sorumludur.²³ Karakol'un bu yapılanmasıyla, modern istihbarat teşkilatlarının önemli ve ayırt edici özelliklerinden *kompartmentasyon* ilkesine önem verdiği görülmektedir. Bu durum ayrıca Türklerin özellikle Teşkilat-ı Mahsusa'dan gelen, istihbarat uygulamalarında kurumsal bir düzen ve disiplin içerisinde faaliyet gösterme alışkanlığının da devam ettiğinin göstergesidir. Bu alışkanlığın devam ettirilmesi, Milli Mücadele döneminde Türk istihbaratının modern istihbarata geçişinin yukarı doğru ivmelenmesinin ve Türk istihbaratındaki demokrasi uygulamalarına verilebilecek örneklerin bu bağlamda bu dönemde daha da artmasının temel sebeplerinden biri olacaktır.

Türklerin istihbarat faaliyetlerini yasal yapılanmalarla ve belirli nizamlara bağlı kalarak sürdürme alışkanlığının somut örneklerinden biri Hamza Grubu'dur. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyâseti'ne bağlı olan²⁴ ve Ankara'nın onayıyla kurulmuş ilk istihbarat grubu olma özelliğini taşıyan Hamza Grubu, 23 Eylül 1920'de faaliyetlerine başlamış ve Felah Grubu'nun da çekirdeğini teşkil etmiştir.²⁵ Türkler, Türkiye Büyük Millet Meclisi kurulduktan ve yasama ve yürütme yetkisi Meclis'te toplandıktan sonra da istihbarat faaliyetlerini sistem içi bir düzende, merkezî yapılara bağlı ve kontrollü bir şekilde yürütme çabası içerisindeydi. Bu çaba, Mustafa Kemal'in adım adım geliştirmeyi düşündüğü demokratik hukuk devleti modelinin, istihbari boyutuyla da tamamlanmasının amaçlandığının işaretlerini vermektedir. Mustafa Kemal'in, merkezî güçle uyumlu bir

²² A.g.e., s. 71, 68.

²³ Çukurova, a.g.e., s. 31.

²⁴ Erdal İltar, *Millî İstihbarat Teşkilatı Tarihçesi*, MİT Basım Evi, Ankara, 2002, s. 14.

²⁵ Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askerî Polis Teşkilatı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1992, s. 3-4.

şekilde çalışan ve resmî bir hüviyete sahip istihbarat organizasyonlarıyla sahada yer almak istediği çok açıktır.

Milli Mücadele dönemi istihbarat faaliyetlerine katkı sağlamış, kısaca “A.P.” ya da “P.” olarak da anılan Askerî Polis Teşkilatı da Türk Genelkurmayınca oluşturulmuş bir teşkilat olmasıyla öne çıkmaktadır. 18 Temmuz 1920’de kurulan teşkilatın kuruluşuna ve kadrolarına dair nihai düzenlemeler 20 Aralık 1920’de yapılmıştır. Bu teşkilatın, faaliyetlerine işgal kuvvetlerinin yoğun faaliyette olduğu Garp Cephesi bölgesinde başlaması, merkezinin Eskişehir olması ve Anadolu’nun çeşitli yerlerinde şubeler kurarak örgütlenmesi,²⁶ geniş bir bölgeye yayılması, pek çok şehirde bölge merkezinin olması, bazı bölgelerde şube açma işini Kolordu Komutanlıkları aracılığıyla yapması ve gerektiğinde mülki makamların yardımını da isteyebilmesi²⁷ gibi uygulamalar Türklerin Milli Mücadele döneminde kurumsal bir anlayışla istihbarat faaliyetlerine yön verdiklerinin kanıtları arasındadır. Ayrıca bazı devlet kuruluşlarının da düşman faaliyetlerinin tespitinde ve engellenmesinde Askerî Polis Teşkilatı ile birlikte çalışması ve bu yolla teşkilata istihbarat desteği sağlaması²⁸ Türklerin istihbarat faaliyetlerinin icrasında benimsediği kurumsal yaklaşımın göstergesidir.

Askerî Polis Teşkilatı, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’nin yayımladığı 19 Mart 1921 tarihli tamim gereği lağvedilmiş ve alınan karar ilgili komutanlıklara ve şubelere resmî yazılarla bildirilmiştir. Ankara Hükümeti’nin istihbarat ihtiyacı artık 1 Nisan 1921 tarihinde kurulan Tedkik Heyeti Amirlikleri tarafından karşılanacaktır.²⁹ Tedkik Heyeti Amirlikleri mensupları, Askerî Polis Teşkilatı mensuplarına nazaran askerî makamlara daha bağımlı bir çalışma sistematiği takip etmişler, faaliyet gösterdikleri bölgelerin en yüksek askerî makamlarıyla irtibat kurabilecek pozisyonlarda yer almışlar ve bu makamlarla daha sıkı bir işbirliği içerisinde hareket etmişlerdir.³⁰

Milli Mücadele döneminde kurumsal istihbarat organizasyonlarının öne çıkmaya başlaması bu organizasyonların demokratik bir şekilde sorgulanabilir olmasını da beraberinde getirmiştir. Askerî Polis Teşkilatı da, ardılı Tedkik Heyeti Amirlikleri de Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki

²⁶ Pehlivanlı, **a.g.e.**, s. 11-14.

²⁷ **A.g.e.**, s. 25-38.

²⁸ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi - Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti’ne - 2. Kitap**, Bilgi Yayınevi, 3. Basım, Ekim 2009, s. 174.

²⁹ Hamit Pehlivanlı, **Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Tedkik Heyeti Amirlikleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 3-4.

³⁰ **A.g.e.**, s. 69.

tartışmalara konu olabilmekte, mebuslar bu teşkilatların faaliyetleri ve harcamaları konusunda eleştiriler getirebilmektedir.³¹ Gerek söz konusu organizasyonların kurumsal yapıları, gerek diğer kurumlarla koordineli ilişkileri ve gerekse de Meclis'te bu kurumların istihbarat faaliyetlerine ve finansmanlarına ilişkin eleştiriler getirilebiliyor olunması Türk istihbaratının modern istihbarata geçiş sürecinin, Türkiye'deki demokrasi uygulamalarıyla paralel seyrettiğini göstermektedir. Söz konusu Türk istihbarat organizasyonlarındaki bu sorgulanabilir ve şeffaf kurumsal yapı, Türk istihbaratının Türkiye'de demokrasinin gelişimine kurumsallaşma yoluyla yaptığı en önemli katkılar arasında yer almaktadır.

İstihbaratın temel fonksiyonlarından olan propaganda faaliyetlerini organize etmekle vazifelendirilecek Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi gibi bir yapının oluşturulması da Türk istihbaratının demokrasinin gelişimine kurumsallaşma yoluyla yaptığı bir diğer önemli katkı olarak öne çıkmaktadır. Böyle bir Müdüriyet'in kuruluşu aynı zamanda Türk istihbaratının modern istihbarata geçiş sürecinin de önemli basamaklarından birini teşkil etmektedir. Bu teşkilatın yapı ve işleyişi, Milli Mücadele döneminde Türkiye'de demokrasinin gelişimine katkı yapacak türden istihbari gelişmeler olduğunun somut kanıtları arasındadır. 7 Haziran 1920'de kurulan teşkilat³² başlangıçta İcra Riyâseti'ne bağlıdır, harcamaları da Riyaset'in onayıyla. Daha sonra Müdüriyet'in, Dâhiliye Vekâleti'ne ya da Hariciye Vekâleti'ne bağlanması söz konusu olmuş, bu durum Muhittin Birgen'in genel müdürlüğü döneminde netleşerek Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi 25 Aralık 1920'de Hariciye Vekâleti'ne bağlanmıştır.³³

Milli Mücadele döneminin diğer kurumsal istihbarat organizasyonlarından Askerî Polis Teşkilatı ve Tedkik Heyeti Amirlikleri gibi Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi de Meclis'te eleştirilere konu olmuştur. Eleştiriler genellikle Meclis'in bütçe görüşmeleri sırasındadır.³⁴ Meclis içindeki muhalefet Müdüriyet'in kadrosunun genişletilmesini ve bu kuruma ayrılan finansmanın artırılmasını istememektedir.³⁵ Müdüriyet'e yönelik eleştiriler sadece bütçeyle

³¹ Aynı yer.

³² İzzet Öztoprak, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981, s. 42.

³³ Server R. İskit, **Türkiye'de Matbuat Rejimleri**, Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1939, s. 221-223.

³⁴ Sevcan Başboğa, **Anadolu Ajansı (1920-1922)**, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 183.

³⁵ Zeliha Hepkon, **Kemalist İdeolojinin Oluşumunda Kitle İletişim Araçlarının Rolü: Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi (1920-1931)**, Marmara Üniversitesi

de sınırlı kalmamıştır. Mecliste, propaganda ve istihbarat faaliyetlerinin yeteri kadar iyi yürütülmediği yönünde eleştiriler de Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'ne yöneltilebilmiş ve hatta gerektiğinde Müdüriyet'in başındaki isim Meclis'e çağırılıp eleştirilere cevap vermesi istenilmiştir.³⁶ İstihbaratla ilintili bir kurumun başındaki ismin Meclis'e davet edilmesi ve Meclis'te milletin vekilleri karşısında kendi kurumuyla ilgili sorulara cevap vermesi, egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olacağı sistemle birebir uyumlu bir demokrasi uygulaması niteliğinde olduğu gibi, kurumsallaşmış istihbaratın Türkiye'de demokrasinin gelişimine katkısına da çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir.

Türk siyasi karar alıcıların Milli Mücadele dönemindeki tercihi, istihbarat faaliyetlerinin kurumsal yapılarla ve belirli kurallar çerçevesinde - Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasını müteakip Meclis'in de kontrolünde- sürdürülmesinden yanadır. Bu tercih doğal olarak Milli Mücadele dönemi Türk istihbarat organizasyonlarının saha uygulamalarına da yansımış ve Türk istihbaratı demokrasinin gelişimine istihbaratta kurumsallaşma yoluyla sunduğu katkılar yanında, demokrasi uygulamalarına örnek olarak gösterilebilecek nitelikteki istihbarat çalışmalarıyla da katkıda bulunmuştur.

Milli Mücadele döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması ve sonrasındaki gelişmeler modern bir demokratik hukuk devleti oluşumunun habercisidir ve Türk istihbaratının saha uygulamaları da Türkiye'nin modernleşme süreci gelişmelerine uyumlu görünmektedir. Demokratik hukuk devletlerinin istihbarat organizasyonlarından beklenen, istihbari verilerin toplanması ve bu verilerin mümkün olduğu kadar duyuğa değil delile dayandırılması gibi demokrasi uygulamaları paralelinde istihbarat çalışmaları yapılmasıdır. Milli Mücadele döneminde kurumsal olarak yapılandırılan Türk istihbarat organizasyonları da faaliyetlerini bu minvalde sürdürmekte kararlı organizasyonlar olarak öne çıkmaktadır.

Bu dönemde Askerî Polis Teşkilatı'nca; şüpheli şahısların sorgulanması sürecinde sadece şüphelilerin değil, şüpheliyle ilgili olumlu ya da olumsuz bilgi verebilecek kişilerin de bilgisine başvurulması, bu bilgilerin kayıt altına alınması ve çok yönlü araştırmalar sonucunda haklarında net bilgilere ulaşılamayan şüphelilerin serbest bırakılması³⁷ gibi uygulamalar Türk istihbaratının Türkiye'de demokrasinin gelişimine katkı yapar nitelikte bir

Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s. 160.

³⁶ A.g.e., s. 151-154; TBMM ZC, Cilt IV, İ: 65, Celse: 1, 14.09.1336, s. 347-348.

³⁷ Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askerî Polis Teşkilatı*, s. 172-173.

görev anlayışına sahip olduğunun göstergelerinden biridir. Burada özellikle şüpheliyle ilgili olumlu bilgilerin de dikkate alınmıyor olması ve hakkında net bilgilere ulaşılamayan şüphelilerin serbest bırakılması demokrasi uygulamaları açısından dikkate alınmaya değerdir.

Askerî Polis Teşkilatı kadrosunda fotoğrafçıların olması da ilgi çekici bir detaydır. Fotoğrafçıların görevi düşmanların mezalim ve işkencelerini fotoğraflayıp belgelemektir.³⁸ Türk istihbaratının, Türkler aleyhinde yapılan propagandaya, somut kanıtlarla oluşturulan karşı propagandayla cevap verecek olması, sadece Türk istihbarat tarihi açısından değil, dünya istihbarat tarihi açısından da üzerinde durulması gereken bir uygulamadır. Savaş hali söz konusudur ancak Türkler istihbaratın temel fonksiyonlarından olan propaganda çalışmalarında kullanacakları materyalleri dezenformasyona yönelik fabrikasyon malzemeye değil somut fotoğraflarla oluşturma yolunu seçmektedir. Gerek iç gerekse de dış kamuoyunun doğru bilgilerle bilgilendirilme çabası Türk istihbaratının Milli Mücadele dönemindeki demokrasi uygulamalarına verilebilecek en çarpıcı örneklerden biridir.

Ankara Hükümeti Milli Mücadele döneminde Ermeni ve Rumlara eziyet edildiği şeklindeki propagandalara karşı da, bu iddiaları yalanlayan ve tam tersine eziyet edilenlerin Türkler olduğunu kanıtlayan Askerî Polis Teşkilatı raporlarıyla oluşturulan bildirimlerle cevap vermektedir.³⁹ Bu örnekte de görüldüğü gibi Türk istihbaratı propaganda çalışmalarında ispat ve delillendirmeye önem vermektedir. Ayrıca Türk istihbaratının Ankara Hükümeti'ni delile dayalı raporlarla, belgelerle bilgilendirip, kamuoyuna gerekli cevapların siyasi karar alıcılar tarafından verilmesini sağlayarak modern istihbarat uygulamalarına örnek teşkil edecek bir sistematik hareket ettiği de görülmektedir. Modern istihbarata geçiş adına önemli olan bu sistematik aynı zamanda halkın temsilcileri olan siyasi karar alıcılarla istihbarat teşkilatının koordinasyonu bağlamında da önemli bir demokrasi uygulaması olarak öne çıkmaktadır.

Milli Mücadele döneminde Türk istihbarat çarkının işleyişi hukuki norm ve kurallarla da uyumludur. Örneğin Askerî Polis Teşkilatı da, bu teşkilatın devamı olan Tedkik Heyeti Amirlikleri de 20 Aralık 1920 tarihli "Askeri Polis Teşkilatı Vazife Talimatnamesi"ne göre faaliyetlerini sürdürmek zorundadır.⁴⁰ Talimatnameyle belirlenen görevler içinde, "*tutuklanan şahısların ilgili makamlar aracılığıyla mahkemelere sevk edilmesi; casuslukları söz konusu olanların, buldukları belgelerle birlikte mülki makamlara teslim edilmesi*" gibi

³⁸ A.g.e., s. 192.

³⁹ A.g.e., s. 185-186.

⁴⁰ Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Tedkik Heyeti Amirlikleri*, s. 5.

görevlerin bulunması, Türk istihbarat çarkının hukuka uygun bir işleyişe sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.⁴¹

Türk istihbarat çarkının işleyişinde, espionaj ve kontrespiyonaj⁴² çalışmaları neticesinde uygulanacak olan yaptırımların da kararnamelerle yasal zemine oturtulduğu görülmektedir. Örneğin, 18 Ocak 1922 tarihli bir kararnameye göre, espionaj çalışmaları yaptığı gerekçesiyle Divan-ı Harp'e sevk edilen kişilerin hüküm giymeleri için mutlaka "ispatlayıcı bir delil" olması gerektiği vurgulanmaktadır.⁴³ Bu kararnameye göre haklarında ispatlayıcı delil bulunamayan kişiler hiçbir şekilde hüküm giymemekte, serbest bırakılmakta ve cephe gerisinde görevlendirilmektedir. Burada da, espionajla suçlanan kişilerle ilgili hukuki süreçte, suçun ispatı gibi temel bir hukuk ilkesi doğrultusunda hareket edildiği ve adil yargılamaya önem verildiği, istihbari suçlarla ilgili yargılamalarda modern demokratik hukuk devleti işleyişine uygun hareket edildiği görülmektedir.

Kamuoyunun doğru bilgilendirilip, bu doğru bilgilerle motive edilmesini amaçlayan propaganda faaliyetleri de Milli Mücadele'nin gidişatına yön veren temel istihbarat faaliyetlerindedir ve Türklerin, kitlenin doğru şekilde bilgilendirilip yönlendirilmesini amaçlayan istihbari hamlesi, bir propaganda aygıtı olan Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin yapılandırılması olmuştur. Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin propaganda çalışmalarının sadece bu teşkilatın inisiyatifine bırakılmaması, çalışmaların halkın temsilcilerinden oluşan Meclis'in denetiminde yürütülüyor ve Meclis üyeleri tarafından sorgulanıp eleştirilebiliyor olması Türkiye'deki genel demokrasi uygulamaları açısından da Türk istihbaratının demokrasi uygulamalarına katkısı açısından da önemlidir.

Türkler ekonomik, siyasi ve toplumsal alanda *gelenekselden moderne* geçişi yaşarken, istihbari gelişmeler de Türk modernleşmesine eklenmiş ve Türkiye'de demokrasinin gelişimine katkı verir durumdadır: Propaganda faaliyetlerinin icra ve denetim aşamaları; ülkenin birliğini, bütünlüğünü ve tam bağımsızlığını sağlamayı ve bir demokratik hukuk devleti oluşturmayı hedefleyen ideolojiyle aynı çizgide olup Meclis'in de kontrolü altındadır. Milli Mücadele döneminde Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'ni konu alan toplantı, karar ve uygulamalar içerisinde de Türkiye'de

⁴¹ Çağlak, a.g.e., s. 101; Pehlivanlı, **Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askeri Polis Teşkilatı**, s. 12-14; Pehlivanlı, **Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Tedkik Heyeti Amirlikleri**, s. 5; Çukurova, a.g.e., s. 51.

⁴² Casusluk ve karşı casusluk.

⁴³ BCA, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 4, Gömlek: 45, Sıra: 12; 18 Ocak 1922.

demokrasinin gelişimine katkı sunan nitelikleri haiz çok sayıda karar ve uygulamaya rastlamak mümkündür.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'ni, halkın bilgilendirildiği tüm süreçlerin içinde tutma çabası içerisinde. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti milleti aydınlatmaya hizmet edecek bilgileri ilgili makamlara bildirirken bu bilgileri içeren yazıların bir suretinin de Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'ne gönderilmesi ve bu konuda ilgililere bildirimde bulunulması hakkında Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal imzasını taşıyan emir⁴⁴ de bunu kanıtlamaktadır. Müdüriyet, Meclis için, propaganda çalışmaları bağlamında merkezî bir role sahiptir. Ayrıca, Vekâletlerin (Bakanlıkların) haber bakımından Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'ne yardımcı olmaları hususunda Büyük Millet Meclisi Riyaseti'nden Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne yazılan resmî yazıda Müdüriyet'in irşad vazifesi ile de görevli olmasının bu yardımı daha da gerekli kıldığına vurgu yapılmakta, halkın manevi duygularının güçlendirilmesine ilişkin ve cephelerde tutulan esirlerin sorgularına ilişkin haberlerin Müdüriyet'in bilgisi dâhilinde olmasının ve bu haberlerin Müdüriyetçe tasnif edilmesinin daha uygun olacağı bildirilmektedir. Bununla birlikte, ilgili Vekâletlerle Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nin her Cumartesi ve Salı, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'ni kendi makamlarına ait (yukarıda bahsi geçen türden haberler bağlamındaki) istihbarat hususunda mutlaka aydınlatmaları ve acil hususları Müdüriyet'e ayrıca yazarak veya Müdüriyet'i telefonla arayarak haber vermeleri rica olunmaktadır.⁴⁵ Halkın temsilcilerinden oluşan Meclis'in, halkın doğru bilgilendirilmesi yönünde ve kurumsal (Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi) eksenli organizasyon çabası, Milli Mücadele dönemi demokrasi uygulamalarına verilebilecek önemli örnekler arasında yer almaktadır.

Milli Mücadele'de propaganda işlerinden sorumlu bu Müdüriyet'in harcamalarının, kuruluşundan itibaren Meclis'in denetiminde olması da başlı başına önemli bir demokrasi uygulaması olarak öne çıkmaktadır. İcra Riyaseti'ne bağlı Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesi hakkında ve dört maddeden oluşan kanun tasarısının ilk maddesine göre Müdüriyet'in ilk teşekkül olduğu 1920 yılı Haziran'ından aynı yılın Eylül sonuna kadar dört aylık maaş ve giderlerini gösterir geçici bütçenin 35.518 lira olarak kabul edildiği; ikinci maddede, Müdüriyet'e kanunla verilen tahsisata mahsuben gerçekleşen harcamaların birinci maddede yazılı

⁴⁴ ATASE, İSH-13, Kutu: 862, Gömlek: 117; 10 Ağustos 1920.

⁴⁵ ATASE, İSH-11, Kutu: 668, Gömlek: 19; 14 Temmuz 1920.

meblağdan mahsup olacağı; üçüncü maddede, bu kanun gereği gerçekleştirilecek harcamaların İcra Reisi'nin onayı ile Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nce yapılacağı; dördüncü maddede, bu kanunun tatbikine İcra Riyaseti ve Maliye Vekâleti'nin memur olduğu bildirilmektedir.⁴⁶ Anlaşılan o ki teşkilatın tüm harcamaları sıkı denetim altındadır. Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'nin 13 Eylül 1920 tarih ve 583 numaralı teklifatnamesi gereği Müdüriyet'e 3000 lira avans verilmesinin Heyet-i Vekile'nin 16 Eylül 1920 tarihli toplantısında kararlaştırılması;⁴⁷ ve bununla birlikte, yeniden düzenlenerek Hariciye Vekâleti'nin 19 Şubat 1922 tarihli ve 860/3 numaralı tezkeresi ile gönderilen 1922 yılı Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi Bütçesi'nin Meclis'e sunulduğu, İcra Vekilleri Heyeti'nin 22 Şubat 1920 tarihli toplantısında kararlaştırılmış olan 1431 no'lu kararname de⁴⁸ bir istihbarat yapılanmasının bütçe ve harcamalarının, halkın temsilcilerinin bulunduğu Meclis tarafından ne kadar önemsendiğini ve yakından takip edildiğini göstermektedir.

İstihbarat teşkilatlarının bütçe ve harcamaları konusunda 21. yüzyılda dahi dünya üzerindeki pek çok istihbarat teşkilatı hakkında denetimsizlik meselesiyle ilgili çeşitli sorunlar gündeme gelirken, Türklerin 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ve bağımsızlık savaşı verdikleri bir süreçte, propaganda ve istihbarat işlerinden sorumlu kurumları üzerindeki Meclis denetimini ve kontrolünü bu derece önemsemeleri, Türkiye'de ve dünyada demokrasinin gelişiminin istihbari boyutuna ilişkin üzerinde durulması gereken önemli bir örnek uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk istihbaratının Milli Mücadele dönemindeki kurumsallaşma hamleleri ve istihbarat faaliyetlerinin istihbaratta kurumsallaşmanın getirdiği nizamlar çerçevesinde icrasıyla bu faaliyetlerin demokrasi uygulamalarına örnek gösterilebilecek bir nitelik kazanması, bununla birlikte Meclis denetiminin sürekli devrede olmasıyla gelen denetlenebilir yapı Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki uygulamaları tamamlayıcı ve bu uygulamalara ivme kazandırıcı bir vasfa da sahip olmuştur. Bir bütün olarak ve tarihsel süreklilikler bağlamında bakıldığında Türk istihbaratının, Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlayan ve Milli Mücadele döneminde de devam eden modern istihbarata geçiş süreci uygulamalarıyla Türkiye'de demokrasinin gelişimine istihbari açıdan önemli katkılar yaptığı ve bu uygulamaların Türkiye'de demokrasinin gelişiminin istihbari boyutunu oluşturduğu görülmektedir.

⁴⁶ BCA, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 1, Gömlek: 10, Sıra: 19; 9 Eylül 1920.

⁴⁷ BCA, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 1, Gömlek: 13, Sıra: 5; 18 Eylül 1920.

⁴⁸ BCA, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 4, Gömlek: 50, Sıra: 7; 22 Şubat 1922.

Sonuç

Türk istihbaratının modern istihbarata geçiş sürecinde demokrasi uygulamalarına katkı verebilecek nitelikteki uygulamalarının ilk izlerine Osmanlı İmparatorluğu döneminde rastlanmaktadır. Batı'daki gelişmelerin de etkisiyle devlet artık tebaasıyla güçlü bir bağ kurmaya daha fazla özen göstermesi gerektiğinin farkındadır ve istihbarat çalışmaları da bu bağlamda, tebaanın korunmasını ve aynı zamanda da tebaanın devletin belirlediği hukuk kuralları çerçevesinde hareket etmesini sağlamaya yönelik bir anlayışla yapılmak zorundadır. Bu anlayışın istihbarat faaliyetlerine yansımaya başladığına dair ilk kıvılcımlar I. Abdülhamid ve III. Selim dönemindeki istihbarat uygulamalarında belirmiştir. II. Mahmud döneminde de devam eden benzer anlayış Tanzimat sonrasında Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde istihbarat faaliyetlerinin kurumsal yapılar bünyesinde icra edilmesine yönelik hamlelerle gelişimine devam etmiştir. Tüm bu gelişmeler, istihbarat faaliyetlerinin daha merkezî ve kurumsal bir anlayışla icra edilmesi ve istihbarat faaliyetlerinin icrasında halkın güvenliğinin daha da ön plana çıkarılması yolunda, Türklerin modern istihbarata geçiş sürecinin önemli adımları olmuştur.

II. Abdülhamid döneminde Türk istihbaratı kurumsallaşma ve modern istihbarata geçiş yolunda daha da fazla yol kat etmiştir. Yurt dışından getirilen uzmanların, istihbarat faaliyetlerinin ne şekilde icra edilmesi gerektiğine ilişkin verdiği rapor ve önerilerin modern istihbarata geçiş sürecinde önemli etkileri olmuş; hukuk kuralları ve tebaanın güvenliği istihbarat faaliyetlerinin icrasında dikkat edilecek temel unsurlar olarak bu dönemde de öne çıkmıştır. Bu ilerlemeler de, istihbarat faaliyetlerinin Türkiye'de demokrasinin gelişimine ve modernleşmeye katkı sunar nitelik kazanmasına zemin hazırlamıştır.

Türklerin ilk kurumsal istihbarat organizasyonu olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşu, Türklerin modern istihbarata geçiş sürecinde önemli bir sıçrama tahtası işlevi görmüştür. Geniş bir coğrafyayı kontrol edebilecek tarzda yapılandırılmış idari aygıtları, şube ve masalarıyla ve Harbiye Nezareti gibi katı ve belirgin bir hiyerarşik disipline sahip önemli bir nezarete bağlı oluşunun da etkisiyle Teşkilat, istihbarat faaliyetlerinin belirli kurallar çerçevesinde icrasını sağlamış ve bu yolla da istihbarat faaliyetleri, sistem içerisinde ve özel olarak istihbarata yoğunlaşmış bir kurumsal anlayışla sürdürülmüştür.

Türk istihbaratının modern istihbarata geçiş sürecindeki uygulamalarının Türkiye'de demokrasinin gelişimine en belirgin katkıyı yaptığı dönemse Milli Mücadele dönemi olmuştur. Bunun en önemli sebebi Türkiye'de yerleştirilmesi planlanan yeni devlet yönetimi anlayışıdır. İstihbarat, tam bağımsızlıkçı ve egemenliğin kayıtsız şartsız milletin olacağı

bu yeni devlet yönetimi anlayışına eklenmek zorundadır ve bu bağlamda Türk istihbarat yapıları ve faaliyetleri de modernizasyona uyumlu olmalıdır. Milli Mücadele döneminde Türk istihbaratının bu gereklilikler doğrultusunda ve kurumsal yapılar bünyesinde faaliyetlerini yürütmeye odaklandığı görülmektedir.

İstihbarat faaliyetlerinin kurumsal yapılar bünyesinde icrası hem modernleşmenin hem de modernleşmenin gereği olan demokrasi uygulamalarının önemli göstergelerinden ve belirleyicilerinden biridir. Her kurum gibi istihbarat teşkilatları da merkezî yönetime bağlı, merkezî yönetimin denetimine açık olmalıdır. Milli Mücadele döneminde istihbaratta kurumsallaşmaya verilen önem ve istihbarat organizasyonlarının Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin eleştirilerine ve denetimine açık olması bu bağlamda Türk modernleşmesine ve Türkiye'de demokrasinin gelişimine doğrudan katkıları sağlamıştır.

İstihbarat organizasyonları yapı ve işleyiş tarzlarıyla aynı zamanda devleti ve devlet yönetimi anlayışını da yansıtan organizasyonlardır. Özellikle Milli Mücadele dönemi istihbarat organizasyonları, denetime açık yapıları ve demokrasinin gelişimine katkı yapan uygulamalarıyla, Türkiye'de gelişim aşamasında olan demokratik hukuk devleti anlayışının istihbari yansımalarını oluşturmuşlardır. Türk istihbaratının özellikle Milli Mücadele dönemi uygulamaları ve kurumsal istihbarat organizasyonları, Mustafa Kemal'in, modern istihbarata geçiş sürecini hızlandırıp tamamlamak için hamleler yaptığının da somut kanıtlarıdır. Mustafa Kemal'in asıl ve nihai hedefi bir demokratik hukuk devleti inşa etmektir ve Milli Mücadele dönemi istihbarat organizasyonları da, Türk istihbaratının bu demokratik hukuk devletine entegrasyon sürecinin önemli birer parçası olmuşlardır.

Bu çalışmada, modern istihbarata geçiş sürecinde Türk istihbaratı; demokrasinin gelişimine katkı yapar nitelikteki faaliyetleri, kurumsallaşma çabaları, bu çabaların sonucunda oluşan kurumsal yapıları ve bu kurumsal yapıların faaliyetlerini ve harcamalarını denetleyen demokratik denetim uygulamalarıyla birlikte ele alınmış ve böylece Türkiye'de demokrasinin gelişiminin bir de istihbari boyutunun olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Dünya genelindeki demokrasi uygulamalarının geçmişten günümüze tarihsel süreklilik içerisinde gelişerek şekillenmesi ve bu gelişme ve şekillenmenin bundan sonra da devam edecek olması, istihbarat teşkilatları gibi bireyin ve devletin güvenliğinden sorumlu ve bu yönüyle de demokratik modern devletin önemli bir parçası olan teşkilatların ve faaliyetlerinin demokrasi-istihbarat bağıntıları özelinde ve bu bağıntıların tarihsel oluşum süreçleri göz önünde bulundurularak incelenmesini gerekli kılmaktadır.

KAYNAKÇA**Arşivler****Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

BCA, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 4, Gömlek: 45, Sıra: 12; 18 Ocak 1922.

BCA, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 1, Gömlek: 10, Sıra: 19; 9 Eylül 1920.

BCA, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 1, Gömlek: 13, Sıra: 5; 18 Eylül 1920.

BCA, Fon: 30-18-1-1, Kutu: 4, Gömlek: 50, Sıra: 7; 22 Şubat 1922.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi (ATASE) İstiklal Harbi Koleksiyonu (1919-1922) (İSH)

ATASE, İSH-11, Kutu: 668, Gömlek: 19; 14 Temmuz 1920.

ATASE, İSH-13, Kutu: 862, Gömlek: 117; 10 Ağustos 1920.

Kitaplar

Bilgin, Mehmet, **Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017.

Çınar, Bekir, **Devlet Güvenliği, İstihbarat ve Terör**, Sam Yayınları, Ankara, 1997.

Çukurova, Bülent, **Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları**, Ardıç Yayınları, Ankara, 1994.

Hiçyılmaz Ergun, **Karakol - Türk Devrimi'nde Bir Gizli Örgüt**, Destek Yayınları, İstanbul, 2012.

_____, **Teşkilatı Mahsusa**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

İlter, Erdal, **Milli İstihbarat Teşkilatı Tarihçesi**, MİT Basım Evi, Ankara, 2002.

İrtem, Süleyman Kâni, **Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1999.

İskit, Server R., **Türkiye'de Matbuat Rejimleri**, Ülkü Matbaası, İstanbul, 1939.

Levy-Aksu, Noemi, **Osmanlı İstanbulu'nda Asayiş 1879-1909**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2001.

Öztoprak, İzzet, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981.

Pehlivanlı, Hamit, **Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askerî Polis Teşkilatı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1992.

- _____, **Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Tedkik Heyeti Amirlikleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.
- Stoddard, Philip H., **Teşkilât-ı Mahsusa**, Arma Yayınları, İstanbul, 2003.
- Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi - Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne - 2. Kitap**, Bilgi Yayınları, Ankara, 2009.
- Yüksel, Ahmet, **Osmanlı İstihbaratı**, Kitap Yayınları, İstanbul, 2013.

Makaleler

- Aysal, Necdet, “Çöküşten Mütarekeye Osmanlı'da Haberalma”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı.40, s. 523-543, Ankara, 2007.
- İlter, Erdal, “Osmanlılarda İstihbarat (XIV.- XIX. Yüzyıllar)”, **Avrasya Dosyası Dergisi**. Cilt 8, Sayı 2, s. 233-254., Ankara, 2002.

Tezler

- Başboğa, Sevcan, **Anadolu Ajansı (1920-1922)**, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- Çağlak, Aykut, **Türk ve Rus İstihbaratı (1900-1925)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019.
- Gör, Emre, **II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İstihbarat Ağı (1876-1909)** Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2018.
- Safi, Polat, **The Ottoman Special Organization - Teşkilat-i Mahsusa: An inquiry into its operational and administrative characteristics**, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2012.
- Hepkon, Zeliha, **Kemalist İdeolojinin Oluşumunda Kitle İletişim Araçlarının Rolü: Matbuat ve İstihbarat Müdiriyet-i Umumiyesi (1920-1931)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008.

TÜRK - YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ SIRASINDA TİFÜS

Semih ÇINAR*

ÖZ

Savaş ve göç dönemlerinde yaygın olarak görülen bulaşıcı hastalıklar, Türk - Yunan Nüfus Mübadelesi'nde de kendini göstermiştir. Mübadele işlerini yürütmek için Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti adını taşıyan geniş kadrolu bir vekâlet kurulmuş, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin sağlık altyapısının yetersizliği nedeniyle sağlık işlerinde Kızılay'ın da yardımına başvurulmuştur. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti ile Kızılay arasında yapılan çalışma programı ile mübadillerin sağlık kontrolleri büyük oranda Kızılay'a devredilmiştir. Yunanistan'daki bindirme iskelelerinde ve Türkiye'deki indirme iskelelerinde mübadillerin sağlık kontrollerini yapacak sağlık heyetleri görevlendirilmiş, yeteri kadar doktor, hemşire ve hastabakıcının bulunduğu hastane ve dispanserler açılmıştır. Mübadiller arasında görülen bulaşıcı hastalıklardan biri de henüz koruyucu bir aşının ve tedavi amaçlı kullanılan etkili bir ilacın bulunamadığı tifüs hastalığı olmuştur. Tifüs hastalığının bitler vasıtasıyla bulaştığı bilindiğinden mübadillerin kişisel temizliğine ve bit kontrollerine son derece dikkat edilmiştir. İskân bölgelerine götürülmeden evvel çeşitli bölgelerdeki karantina noktalarında tutulan mübadillerin buralardaki hamamlarda yıkanmaları sağlanmış, eşyaları etiv makinesinden geçirilerek dezenfekte edilmiştir. Alınan tüm önlemlere rağmen tifüs hastalığının önüne geçilememiş, özellikle Orta Karadeniz ve İç Anadolu bölgelerinde tifüs vakalarına rastlanmıştır. Bu çalışmada, mübadele yıllarında görülen tifüs vakaları Türkiye Kızılay Derneği Arşivi ve Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi belgelerinden yararlanılarak tespit edilmiş, hastalığın tüm ülkeyi etkileyen bir salgına dönüşmemesi için alınan tedbirler incelenerek sonuçları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bulaşıcı Hastalıklar, Kızılay, Mübadele, Salgın Hastalıklar, Tifüs.

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, semihcinar59@gmail.com, (ORCID: 0000-0002-0127-2599).

TYPHUS DURING THE TURKISH-GREEK POPULATION EXCHANGE

ABSTRACT

Infectious diseases, which are common during the war and migration periods, also appeared during the Turkish - Greek Population Exchange. To carry out exchange works, a Ministry including a large staff named as Exchange, Reconstruction and Settlement was established and, due to insufficient health infrastructure of newly established Turkish Republic, it was also required the help of Red Crescent for health affairs. In accordance with the work program between the Exchange, Reconstruction and Settlement Ministry and the Red Crescent, the health checks of the exchanges have been largely transferred to the Red Crescent. There were appointed boards for health checking of emigrants at embarking piers in Greece and unshipping piers in Turkey, and hospitals and dispensaries were opened with enough doctors and nurses. One of the infectious diseases observed between emigrants was typhus which had no protective vaccine and no effective drug used for therapeutic purposes, yet. Since typhus disease was known to be transmitted through lice, great attention was paid to personal hygiene and lice controls of the emigrants. Emigrants who were kept in quarantine points in various regions before being taken to settlement areas were washed in the baths in these areas and their items were disinfected by disinfectant machine. Despite all the measures taken, typhus disease could not be prevented and typhus cases appeared especially in the Central Black Sea and Central Anatolia regions. In this study, typhus cases which were seen in the these years is identified by utilizing the documents in Turkish Red Crescent Archive and Directorate of State Archives Republican Archives, and the measures which were taken to prevent the disease from turning into an epidemic affecting the whole country is examined and results is evaluated.

Keywords: *Epidemics, Infectious Diseases, Population Exchange, The Red Crescent, Typhus.*

Extended Abstract

The history of infectious diseases are as old as human history. Infectious diseases, which tend to spread rapidly, cause mass deaths as well as individual deaths if necessary precautions are not taken. Especially occurred in times of war and migration periods in which personal hygiene was not paid attention - spread rapidly and became an epidemic - typhus was one of the contagious diseases. In this study, it is tried to identify the effect of the disease in the cities where the immigrants resided and the course of exchange by examining the cases of typhus seen among the refugees in Turkish - Greek Population Exchange. Measures taken to prevent typhus which becomes an epidemic and affects the whole country is emphasized,

and the results obtained from these measures have been evaluated. The basis of the research is composed of archival documents in Turkish Red Crescent Archive and Directorate of State Archives Republican Archive. Books, articles, official publications, newspapers and journals that shed light on the period and the subject are also examined, and a wide literature review is made.

The exchange took place just after Republic of Turkey was established. The war situation that continued for more than three years in Anatolia and Eastern Thrace between 1919-1922 caused the collapse of health infrastructure and the number of health institutions such as hospitals, dispensaries and pharmacies in the occupied regions decreasing to a degree could not meet the needs. The founders of Turkish Republic, who were closely witnessed the mass migration to Turkey in the late Ottoman period, tried to take all kinds of measures required for immigrants who were experiencing the same difficulties. In order to organize the exchange, a ministry called Ministry of Exchange, Reconstruction and Settlement was established with a large staff and a budget. Concerning the sending and settling of the immigrants to Turkey, the Ministry worked closely with the Ministry of Health on health issues. The main measure taken regarding the health problems of the immigrants was to apply for the help of Red Crescent. The first three items of six-point cooperation form program between government and the Red Crescent on September 5, 1923 are those which contain measures which were taken for health problems of immigrants. There were fully equipped boards of health appointed for health checking of immigrants at embarking piers in Greece and unshipping piers in Turkey by Red Crescent, and hospitals and dispensaries were opened with enough doctors and nurses. Doctors working on behalf of the Red Crescent were assigned on the ferries in order to prevent health problems that may occur during the ferry journey. The necessary drugs for the treatment of diseases among the immigrants were distributed with no charge, and various vaccination process were made to tackle with infectious diseases by Red Crescent workers assigned in Greece and Turkey.

One of the infectious diseases that were taken measures against was typhus. At the time of the exchange, the lack of an effective drugs or a protective vaccines used in treatment of typhus made it very difficult to fight against typhus. Since typhus disease was known to be transmitted through lice, great attention was paid to personal cleaning of refugees, and lice controls were made. The majority of immigrants brought from Greece to Turkey were taken to quarantine stations and washed in the baths before they were sent to settlement areas, and the lice settled on their belongings were

disinfected destroyed in disinfector machines. Cleaning operations carried out with disinfector machines at the quarantine points continued in residential areas, and in the regions where there is no disinfector machine, vapour boxes were used which had the same function. In some periods when typhus disease was seen in Greece, the dispatch of the exchange was suspended, and the officials in the regions where the immigrants were settled were warned and asked to take necessary measures and increase the lice control.

Despite all measures taken, typhus disease could not be prevented, and typhus cases continued in some cities in Central Black Sea and Central Anatolia regions. However, the disease was prevented from spreading to the local population or becoming an epidemic affecting the whole country. As we can infer from official publications, in 1924 when population exchange took place intensively, 919 typhus cases were seen and 110 people died. Considering the fact that a protective vaccine against typhus disease or an effective drug used for therapeutic purposes were not yet found during the exchange years, there was a highly successful fight against typhus though.

Giriş

Bulaşıcı hastalıkların geçmişi insanlık tarihi kadar eski zamanlara uzanmaktadır. Hızlı bir şekilde yayılmaya müsait olan bulaşıcı hastalıklar, bireysel ölümlere yol açtığı gibi gerekli tedbirler alınmadığı takdirde salgın haline dönüşerek kitlesel ölümlere de yol açmaktadır. Tarihsel süreçte kitlesel ölümlere yol açan bulaşıcı hastalıklardan biri de tifüs hastalığı olmuştur. Tifüs hastalığı üzerine ilk çalışmalar İtalyan doktorlar Fracastori ve Massa tarafından XVI. yüzyılda yapılmış, XVII. yüzyılda ise Almanya'da Burserus ve Wolfius tifüs hastalığı üzerine çalışmalar yürütmüşlerdir. XX. yüzyılın başlarında tifüs hastalığı üzerine yapılan araştırmaların artmasıyla hastalığın bilinmezlikleri ortadan kalkmıştır. 1910 yılında, Ricketts'in çalışmaları neticesinde tifüs hastalığının insanlara bitler vasıtasıyla bulaştığı anlaşılmıştır. 1913 yılında ise Prowazek'in yaptığı araştırmalar neticesinde bitler vasıtasıyla bulaşan tifüs hastalığına sebep olan virüs bulunmuştur. Hastalığa sebep olan virüse bu iki araştırmacının anısına Rickettsia Prowazeki adı verilmiştir.¹ Hastalığın yegâne sebebi olan bitler, hastalığın kişiden kişiye sirayetinin de yegâne sebebidir. Hastalık virüsünü taşıyan bir bitin insanı bir kere ısırması bile hastalığı bulaştırmaya kâfidir.²

¹ Lutfi Aksu, **Lekeli Humma (Tifüs)**, Ulusal Matbaa, Ankara, 1943, s. 5-9.

² Neşet Ömer, **Bitler, Bitlerin Ahval-i Hayatiye ve Vesait-i İtlafiyesi Lekeli Tifo ve Humma-yı Raciannın Bitler ile Sirayeti**, Kudüs, 1332, s. 24.

Tifüs, kış ve ilkbahar mevsimlerinde daha sık görülen bir hastalıktır. Özellikle kış aylarında insanların soba başında toplanarak birbirlerine yakın oturmaları, havanın soğuk olması nedeniyle sık sık banyo yapamamaları ve çamaşır değiştirememeleri bitlenme vakalarının ve tifüslü hasta sayılarının artmasına neden olmuştur.³ Temizlik koşullarına fazla dikkat edilmeyen bekâr odaları, yolcu hanları, kahvehaneler, köy odaları, hapishaneler ve okullar gibi mekânlar ise bitlerin kolayca yayılmasını sağlamıştır. Bu mekânlarda bulunan tifüs hastalarından diğer insanlara geçen bitler evlere kadar taşınarak aile halkının diğer bireylerine de sirayet etmiştir.⁴ Virüs taşıyan bir bitin insanı ısırmasından 10-14 gün sonra ilk belirtileri gözlemlenen tifüs hastalığı, şiddetli bir titreme, 40 dereceye varan ateş, bazı durumlarda kusma ve baş ağrısı ile kendini göstermektedir. Hastalığın dördüncü gününde vücudun çeşitli bölgelerinde kırmızı lekeler görünmeye başlar. Tifüs hastalığında normal zamanlarda yüzde 15-18 civarlarında seyir eden vefat oranı, hastalığın salgına dönüştüğü dönemlerde yüzde 40-50'lere kadar yükselmektedir.⁵

XVI. yüzyılda İtalya'da, XVII. yüzyılda ise Almanya'da görülen tifüs hastalığı, Avrupa'daki diğer ülkelerde Otuz Yıl Savaşları sırasında görülmüş, bu tarihlerden sonra XX. yüzyılın başlarına kadar Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde salgınlara yol açmıştır. Özellikle büyük orduların toplandığı ve kişisel temizlik kurallarına riayet edilemediği savaş dönemlerinde sıklıkla görülen tifüs hastalığı, Napolyon Savaşları, Kırım Savaşı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1897 Osmanlı-Yunanistan Savaşı, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yıllarında salgın halini almıştır.⁶ Tifüs hastalığının salgın haline dönüşmesine neden olan bir diğer olgu ise savaşların doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan kitlesel göçler olmuştur. Uzun ve zorlu yolculuk sırasında beslenme, barınma ve temizlik gibi temel ihtiyaçlarını dahi karşılayamayan muhacirler, bulaşıcı hastalıklara karşı savunmasız kalmışlardır. Balkan savaşları sırasında Rumeli'den göç eden muhacirlerin birçoğu kolera ve tifüs gibi bulaşıcı hastalıklara yenik düşerek hayatlarını kaybetmiştir.⁷

Osmanlı Devleti'nin XIX. ve XX. yüzyıllarda girdiği birçok savaşta ve bu savaşlar sonrasında yaşanan göçlerde sıklıkla görülen tifüs, özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu'nun büyük bir bölümünü etkisi

³ THAM (Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası), V/45, 15 Şubat 1926, s. 312.

⁴ Lekeli Humma, Sıhhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti Neşriyatı, Ankara, 1943, s. 2.

⁵ THAM, V/45, 15 Şubat 1926, s. 312-313.

⁶ THAM, V/45, 15 Şubat 1926, s. 311-312.

⁷ Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*, Ankara Tıp Fakültesi Yay., Ankara, 2019, s. 15-17; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 175-176.

altına almıştır. Sarıkamış Harekâtını yürüten Üçüncü Ordu'da baş gösteren tifüs hastalığı, askerlerin hava değişimi için memleketlerine gitmeleri, Rus işgaline uğrayan şehirlerden Anadolu'nun içlerine yaşanan göçler ve ordudan firar eden askerler vasıtasıyla kısa süre içinde geniş bir sahaya yayılarak salgın halini almıştır.⁸ Üçüncü Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa ve Altıncı Ordu Kumandanı Mareşal von der Goltz Paşa gibi yüksek rütbeli komutanların dahi ölümüne neden olan tifüs salgını, Birinci Dünya Savaşı boyunca bu iki ordunun yakasını bırakmamıştır. Üçüncü Ordu Sıhhiye Reisi Tevfik Sağlam'ın verdiği sayılara göre savaş süresince 19.619 tifüs vakası görülmüş, 7310 kişi hayatını kaybetmiştir.⁹ Altıncı Ordu'da ise savaş boyunca 4983 tifüs vakası görülmüş, 1305 kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁰

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra girilen bir diğer savaş Türk Kurtuluş Savaşı olmuş, bu yıllarda - 1919-1923 arası - görülen 3425 tifüs vakasının 552'si vefatla sonuçlanmıştır.¹¹ XIX. ve XX. yüzyıllarda girilen birçok savaş sonrasında olduğu gibi Kurtuluş Savaşı sonrasında da Anadolu'ya kitlesel bir göç yaşanmış, Lozan Antlaşması'na ek bir sözleşmeyle kabul edilen Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ile Yunanistan'da yaşayan Türkler ile Türkiye'de yaşayan Rumlar karşılıklı göç ettirilmiştir. Mübadillerin yakalanacağı her türlü bulaşıcı hastalığın yerel halka da sirayet ederek salgın halini alabileceği bilindiğinden bulaşıcı hastalıklara karşı sıkı tedbirler alınmıştır. Salgın haline dönüşmemesi için tedbir alınan bulaşıcı hastalıklardan biri de tifüs hastalığı olmuştur. Bu çalışmada, Türkiye Kızılay Derneği Arşivi ve Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan belgeler ışığında mübadele yıllarında görülen tifüs vakaları tespit edilmiş, hastalığın salgın haline dönüşmemesi için alınan tedbirler incelenerek sonuçları değerlendirilmiştir.

1- Mübadele Sözleşmesi ve Mübadelenin Tatbiki

Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın çeşitli maddeleri gerekçe gösterilerek Anadolu ve Doğu Trakya'daki bazı şehirlerin İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi Türk

⁸ Süleyman Tekir, "Sarıkamış Harekâtı Sonrası Türk Ordusunda Görülen Salgın Hastalıklar ve Yaşanan Kayıplar", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ek Sayı 1, (Sonbahar 2016), s. 273-275.

⁹ Ahmet Başustaoglu, *Bir Nefes Sıhhat, Tevfik Sağlam'ın Yaşamı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016, s. 285.

¹⁰ Sevilay Özer, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını", *Bellekten*, Cilt: LXXX, Sayı: 287, (Nisan 2016), s. 252; Savaşın sağlık hizmetlerini sekteye uğratması ve mevcut sağlık personeli ve kurumlarının çoğunun ordu hizmetine alınması nedeniyle halk arasında görülen tifüs vakalarının kaydı ordudaki gibi muntazam tutulamamış, Birinci Dünya Savaşı yıllarında tifüsün yarattığı asıl tahribat hiçbir zaman tespit edilememiştir.

¹¹ Aksu, *a.g.e.*, s. 22.

milletini yeni bir savaşın içine sürüklemiştir. Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa önderliğinde yürütülen Kurtuluş Savaşı zaferle sonuçlandırılmış, işgal altındaki şehirler tek tek kurtarılmıştır. Savaşın nihayete ermesinden sonra sıra kalıcı bir barış tesis etmeye gelmiştir. Türkiye ile İtilaf Devletleri arasındaki savaş haline son vermek ve bu devletler arasındaki ekonomik, siyasi, askeri vb. alanlardaki sorunlara bir çözüm getirmek üzere İsviçre'nin Lozan kentinde bir konferans toplanmıştır. Lozan Konferansı'nın gündem konularından biri de 1922 Eylülü sonrasında Yunanistan'a göç eden Rumların yarattığı mülteci krizi ve Türkiye'de kalan Rum azınlıklar olmuştur.

Yunan ordusunun Anadolu'yu işgali sırasında Batı Anadolu'da yaşayan birçok Rum silahlandırılmıştır. Silahlandırılan Rumların bir kısmı muvazzaf asker olarak Yunan ordusuna alınmış, bir kısmı da Yunan ordusunun işgali altındaki bölgelerde çetecilik faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Çetecilik faaliyetlerine girişen Rumlar, Yunan işgali altındaki bölgelerde yaşayan Türkleri göçe zorlayarak nüfus çoğunluğunu Rumlara geçirmeye çalışmışlar, bunu sağlamak için yağma, toplu katliamlar, taciz ve tecavüz gibi birçok insanlık dışı eyleme başvurmuşlardır.¹² Yunan işgali sırasında oluşan asayişsizlik ortamından yararlanarak taşkınlık olaylarına karışan Rumlar, Türk ordusunun zaferinden sonra korkuya kapılmışlar, Yunan ordusunun peşi sıra Anadolu'yu terk ederek adalara ve Yunanistan ana karasına göç etmeye başlamışlardır.¹³

Batı Anadolu'dan Yunanistan'a Rum göçü Yunanistan'da büyük bir mesken buhranına neden olmuş, Rum göçmenleri iskân etme konusunda sıkıntılar yaşayan Yunan hükümeti, bazı Rum aileleri Yunanistan'da ikamet eden Türklerin evlerine yerleştirmeye başlamıştır.¹⁴ Birbirlerine düşman gözüyle bakan iki millete mensup fertlerin aynı evi paylaşmak zorunda kalmaları bir takım tatsız olayların yaşanmasına neden olmuş, bazı Rum aileler evlerine yerleştirildikleri Türk aileleri kapı dışarı etmişlerdir. Türk ailelerin yanına yerleştirilen Rumların ihtiyaçlarını karşılamak da Türk ailelerine bırakılmış, bu durum Türkler üzerindeki baskıyı iyice arttırmıştır.¹⁵

Batı Anadolu Rumlarının Yunanistan'a göç etmeleri sonucunda ortaya çıkan sorunlar Lozan Konferansı'nda azınlık meselelerinin görüşüldüğü

¹² Zafer Çakmak, **İzmir ve Çevresinde Yunan İşgali ve Rum Mezalimi (1919-1922)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 287-288.

¹³ Kazım Özalp, **Milli Mücadele 1919-1922**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 236.

¹⁴ Kemal Arı, **Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri**, Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları, İzmir, 2009, s. 122-123.

¹⁵ Salih Özkan, **Mübadele ve Niğde'ye Yapılan İskan**, Köymen Yayınevi, Konya, 2010, s. 43.

oturularda ele alınmış, iki devlet arasında yapılacak karşılıklı göç ile sorunun çözülmesine karar verilmiştir. Her iki tarafın da bu çözüme olumlu yaklaşması üzerine 30 Ocak 1923 tarihinde Türkiye ile Yunanistan arasında *Rum ve Türk Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavele* imzalanmıştır. On dokuz maddeden oluşan bu sözleşme ile mübadelenin kapsamı ve kuralları tespit edilmiştir. Türk topraklarında yerleşik Rum-Ortodokslar ile Yunanistan'da yerleşik Müslümanların zorunlu mübadelesine karar verilmiş, İstanbul'da yaşayan Rumlar ile Batı Trakya'da yaşayan Türkler mübadele dışı bırakılmışlardır. Mübadiller terk ettikleri ülkenin vatandaşlığını yitirecekler, gidecekleri ülkeye ayak bastıkları andan itibaren o ülkenin vatandaşı sayılacaklardı. Her türlü taşınabilir mallarını yanlarında götürebilecekler ve bu mallardan giriş - çıkış vergisi alınmayacaktı. Mübadillerin taşınmaz mallarının bedelleri tespit edilecek ve gittikleri ülkede bu taşınmazlara eş değerde taşınmaz mal verilecekti. Mübadele işlerinin takibini sağlamak üzere karma bir mübadele komisyonu - Muhtelit Mübadele Komisyonu - kurulması kararlaştırılmıştı. Birinci Dünya Savaşı'na katılmamış tarafsız bir ülkeye mensup bir başkanın yöneteceği bu komisyonda üç tarafsız üye bulunacak, bu üyeler dönüşümlü olarak komisyona başkanlık edecekti. Tarafsız üç üyenin yanı sıra Türkiye ve Yunanistan da komisyonda dörder üye bulunduracak, on bir üyeden oluşan bu komisyonun başlıca görevi mübadelenin işleyişini denetleyip, mübadillerin her türlü haklarını güvence altına almak olacaktı. Komisyon, gerekli gördüğü durumlarda alt komisyonlar kurma yetkisine de sahipti.¹⁶

Kitlesel göçler konusunda oldukça tecrübeli bir nesil olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti yöneticileri, karşılaşılabilecek sorunları asgariye indirmek için mümkün olan her türlü tedbiri almaya çalışmışlardır. Balkan Savaşları sırasında göç eden göçmenlerin yarattığı kargaşa hafızalardaki tazeliğini koruduğundan mübadele ile gelecek göçmenlerin aynı duruma düşmemeleri için mübadele meselesine son derece önem verilmiştir. Mübadele sürecinin oldukça karmaşık bir süreç olacağı öngörüldüğünden mübadele işleriyle uğraşacak hususi bir teşkilat kurulmasına karar verilmiştir. Manisa Milletvekili Reşad Bey ile beraber 133 milletvekili, 4 Ekim 1923 tarihinde mübadele işlerini organize edecek bir vekâlet kurulması için TBMM'ye kanun teklifinde bulunmuşlardır. Teklif, 13 Ekim 1923 tarihli toplantıda kabul edilerek Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti kurulmuş, 20 Ekim 1923 tarihinde yapılan oylamada ise İzmir milletvekili Mustafa Necati (Uğural) Bey

¹⁶ **BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi)**, 272/12-40-40-3; Ayrıca bkz. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 185-191; **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Çev. Seha L. Meray, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969, s. 17-23.

Mübadele, İmar ve İskân Vekili seçilmiştir.¹⁷ Mustafa Necati Bey'in 6 Mart 1924 tarihindeki istifasından sonra İzmir milletvekili Mahmut Celal (Bayar) Bey Mübadele İmar ve İskân Vekilliği görevini devralmıştır. Mahmut Celal Bey'in istifasının sonra ise 17 Temmuz 1924 tarihinde Bursa milletvekili Refet (Canitez) Bey, Mübadele İmar ve İskân Vekilli olarak seçilmiş, vekâletin lağv edildiği 11 Aralık 1924 tarihine kadar bu görevi yürütmüştür.¹⁸ Geniş bir kadro ile çalışmalarına başlayan vekâletin 1923 yılı bütçesi için 6.095.183 lira, 1924 yılı bütçesi için ise 10.022.535 lira tahsis edilmiştir.¹⁹

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin ilk icraatlarından biri hükümetin 17 Temmuz 1923 tarihinde belirlediği 8 iskân mıntıkasını tekrar gözden geçirmek olmuş, yapılan düzenlemeler sonucunda iskân mıntıklarının sayısı 10'a çıkarılmıştır.²⁰ Birinci mıntıka, Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Amasya, Tokat ve Çorum vilayetlerinden; ikinci mıntıka, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Gelibolu ve Çanakkale vilayetlerinden; üçüncü mıntıka, Karesi vilayetinden; dördüncü mıntıka, İzmir, Manisa, Aydın, Menteşe, Afyon ve Denizli vilayetlerinden; beşinci mıntıka, Hüdavendigâr vilayetinden; altıncı mıntıka, İstanbul, Çatalca ve Zonguldak vilayetlerinden; yedinci mıntıka, İzmit, Bolu, Bilecik, Eskişehir ve Kütahya vilayetlerinden; sekizinci mıntıka, Antalya, Isparta ve Burdur vilayetlerinden; dokuzuncu mıntıka, Konya, Niğde, Kayseri, Aksaray ve Kırşehir vilayetlerinden; onuncu mıntıka ise Adana, Mersin, Silifke, Kozan, Cebeli Bereket, Gazi Antep ve Maraş vilayetlerinden oluşmuştur.²¹

Mübadillerin iskân edilecekleri bölgeler tespit edildikten sonra iskân faaliyetleri, geçici barınma ve beslenme gibi konulara açıklık getirecek kanuni düzenlemeler yapılmıştır. 8 Kasım 1923 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Kanunu çıkarılmış,²² 25 Kasım 1923 tarihinde İaşe Talimatnamesi, 28 Kasım 1923 tarihinde ise Misafirhaneler Talimatnamesi yayınlanmıştır.²³

Yunanistan'da yaşayan Türkler, gördükleri baskının da etkisiyle daha mübadelenin resmi takvimini bile beklemeden Selanik ve Kavala gibi liman şehirlerine akın ettiklerinden mübadil nakliyatının denizyolu ile yapılmasına

¹⁷ Ercan Çelebi, **Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti (Kuruluşu, Teşkilât Yapısı ve Faaliyetleri)**, Hiperyayın, İstanbul, 2019, s. 59-62; Kemal Arı, **Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 28.

¹⁸ Cahide Zengin Aghatabay, **Mübadelenin Mazlum Misafirleri Mübadele ve Kamuoyu 1923-1930**, Bengi Kitap Yayın, İstanbul, 2009, s. 99.

¹⁹ **İskân Tarihçesi**, Hamit Matbaası, İstanbul, 1932, s. 135.

²⁰ **İskân Tarihçesi**, s. 17.

²¹ **THAM**, III/28, 15 Kânûn-ı evvel 1923, s. 103-104.

²² Çelebi, **a.g.e.**, s. 91-92.

²³ **İskân Tarihçesi**, s. 17-20.

karar verilmiştir²⁴. Taşımının deniz yolu ile yapılması karayolu ve demiryolu gibi alternatiflerine nazaran daha pratik ve ucuz olmuştur. Mübadillerin iskân edilecekleri mntıkların çoğunun deniz bağlantılı yerler olması da denizyolu ulaşımını cazip kılmıştır.²⁵

Mübadillerin denizyolu ile taşınmasına karar verildikten sonra taşıma işini yapacak şirketi belirlemek için bir ihale açılmıştır. İhaleye İtalyan, Yunan, Ermeni ve Türk vapur birlikleri katılmış, İtalyan Lloyd Triestino Firması en uygun teklifi vererek ihaleyi kazanmıştır. Ancak son derece sınırlı olan ulusal sermayenin yabancı bir şirkete gidecek olması Türk Vapurcular Birliği ve kamuoyunun büyük tepkisine yol açmış, ulusal bir dava olarak görülen mübadele işinin yabancı bir şirkete verilmesi onur kırıcı bir hareket olarak yorumlanmıştır. Bu tepkiler üzerine ihale iptal edilmiş, taşıma işi Seyr-i Sefain İdaresi ve Türk Vapurcular Birliğine verilmiştir.²⁶ Mübadillerin Türkiye'ye sevklerinin ne surette ve hangi vasıtalarla yapılacağı netleşmesinden sonra üzerinde durulan en önemli konu mübadillerin sağlıklı bir şekilde Türkiye'ye getirilmeleri olmuştur.

2- Mübadillerin Sağlık Sorunları İçin Alınan Önlemler

Mübadele, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin yeni kurulduğu ve birçok sorunla ilgilenmek zorunda olduğu bir dönemde gerçekleşmiştir. Üç yılı aşkın bir süre devam eden işgaller, Anadolu ve Doğu Trakya'nın birçok yerini harabeye çevirmiştir. Özellikle Yunan işgali altındaki bölgelerde sağlık hizmetleri çökmüş, hastane, dispanser, eczane gibi sağlık kurumları kullanılmaz hale gelmiştir. Yunan işgalinden kurtulan bölgelerdeki sağlık altyapısını tekrar oluşturmak ve halka sağlık hizmeti sunmak için hummalı bir çalışma içerisine girilmiştir. Böyle bir ortamda Türkiye'ye gelecek olan mübadillerin yakalanacağı bulaşıcı hastalıklar kısa sürede Türkiye'nin tamamını etkileyen bir salgın halini alabilirdi. Mübadiller arasında ortaya çıkacak bulaşıcı hastalıklardan mübadillerin sevk ve iskân edilecekleri mntıklardaki yerli halkın da etkilenmesi kaçınılmazdı. Bu durumun farkında olan hükümet, daha mübadelenin başlamasından aylar önce Kızılay'ın yardımına başvurmuştur. Hükümet ile Kızılay arasında yapılan görüşmeler sonunda Kızılay'ın mübadelede yapacağı yardımlar belirlenmiş

²⁴ İbrahim Erdal, **Mübadele, Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 125.

²⁵ Aghatabay, **a.g.e.**, s. 125.

²⁶ Kemal Arı, "Mübadele Göçmenlerini Türkiye'ye Taşıma Sorunu ve İzmir Göçmenleri (1923-1924)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt I, Sayı 1, (1991), s. 26-27; İbrahim Erdal, "Mübadil Göçmenlerin Taşınması Meselesi ve Türk Vapurcuları İle Yapılan Nakil Sözleşmesi", **Atatürk Yolu**, Cilt: 8, Sayı: 31-32, (Mayıs-Kasım 2003), s. 319-321.

ve 5 Eylül 1923 tarihinde altı maddelik bir çalışma programı oluşturulmuştur. Bu programa göre:

1. Yunanistan'daki ihraç kapılarının her birinde tam teçhizatlı birer sağlık heyeti bulundurulacaktır.
2. Yolculuk esnasında ortaya çıkacak hastalıkların tedavileri ve yolcuların iaşeleri gemilerde bulunacak sağlık heyetleri tarafından sağlanacaktır.
3. İskân bölgesi iskelelerinin her birinde onar yataklı dispanserler açılarak sağlık heyetleri bulundurulacak, iskelelere çıkan mübadele ahalisinden hasta olanlar tedavi edilecek ve yardıma muhtaç olanlara çamaşır, fanila, çorap ve ayakkabı dağıtılacaktır.
4. Hasta, ihtiyar, çocuk ve malullerin, iskelelerden iskân bölgelerine sevkleri İngilizlerden satın alınan kamyonlarla sağlanacak, bu kamyonlardan her iskelede iki ile beş adet arasında bulundurulacak, her türlü levazım ve masrafı Hilal-i Ahmer'e [Kızılay] ait olacaktır.
5. Ahalinin geçici iskânı için Hilal-i Ahmer'in İngilizlerden aldığı çeşitli büyüklükteki çadır ve barakalardan istifade edilecektir.
6. İngilizlerden satın alınan ve Çanakkale'de bulunan barakalar istifade edilmek üzere hükümete bırakılacaktır.²⁷

Altı maddelik çalışma programının ilk üç maddesi sağlık konusunda yapılacak çalışmaları içeren maddelerdir. Mübadillerin sağlıklı bir şekilde Türkiye'ye nakillerinin Yunanistan'dan sağlıklı bir şekilde ayrılmasına bağlı olduğu bilindiğinden mübadil sevkiyatı yapılan şehirlerin hepsine birer sağlık heyeti gönderilmiştir. Yunanistan'a gönderilen ilk heyet, 18 Ekim 1923 tarihinde yola çıkan 27. Selanik İmdad-ı Sıhhi Heyeti olmuştur. Selanik'e gönderilen bu heyet 28. Hanya İmdad-ı Sıhhi Heyeti, 29. Kandiye İmdad-ı Sıhhi Heyeti, 30. Kavala İmdad-ı Sıhhi Heyeti, 41. Kayalar İmdad-ı Sıhhi Heyeti ve 42. Kozana İmdad-ı Sıhhi Heyeti takip etmiştir.²⁸

Türkiye'de görev yapan imdadı sıhhi heyetleri ise 26. Ayvalık İmdad-ı Sıhhi Heyeti, 31. Samsun İmdad-ı Sıhhi Heyeti, 33. Mersin İmdad-ı Sıhhi Heyeti, 34. Tekirdağ İmdad-ı Sıhhi Heyeti, 35. Bandırma İmdad-ı Sıhhi Heyeti, 36. Mudanya İmdad-ı Sıhhi Heyeti, 37. Tuzla İmdad-ı Sıhhi Heyeti, 39. Çatalca İmdad-ı Sıhhi Heyeti, 40. Erdek İmdad-ı Sıhhi Heyeti, 43.

²⁷ BCA, 30/10-123-873-3; TKDA (Türkiye Kızılay Derneği Arşivi), Kutu No: 1296, Belge No: 151; THAM, III/26, 15 Ekim 1923, s. 385.

²⁸ Mesut Çapa, Kızılay [Hilal-i Ahmer] Cemiyeti (1914-1925), Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2010, s. 166.

Antalya İmdad-ı Sıhhi Heyeti, 44. Ulukışla İmdad-ı Sıhhi Heyeti ve 45. Niğde İmdad-ı Sıhhi Heyeti olmuştur.²⁹

Yunanistan ve Türkiye'deki imdad-ı sıhhi heyetlerinin her birinde gereği kadar doktor, eczacı, hastabakıcı, idare ve ambar memuru, hademe ve çamaşırcı görevlendirilmiş, hasta ve muhtaç mübadillere yardım için kullanılacak tıbbi malzeme, erzak, eşya ve çadır gibi ihtiyaçlar Kızılay tarafından temin edilmiştir.³⁰ Görev yaptıkları bölgelerdeki ihtiyaç doğrultusunda hastane ve dispanserler tesis eden imdad-ı sıhhi heyetleri, tedaviye muhtaç görülen mübadilleri bu hastane ve dispanserlerde tedaviye almışlardır.³¹

Mübadillerin, Türkiye'ye getirilecekleri tarihleri beklemeden Yunanistan'daki liman kentlerine yığılmaları, barınma ve beslenme sıkıntılarıyla karşılaşmalarına neden olmuştur. Bu sıkıntılara bir de mevsimin kış başlangıcı olması eklenince mübadiller arasındaki hastalık vakalarında ciddi artışlar görülmüştür. Hükümet ile Kızılay arasında oluşturulan çalışma programının birinci maddesinde Yunanistan'da sadece sağlık heyeti bulundurulmasına karar verildiği halde Selanik'teki olağanüstü durum dispanser ve hastane tesisini de zorunlu kılmıştır. Selanik'te biri Alacaimaret'te diğeri ise Islahane'de olmak üzere iki dispanser kurulmuştur. Ancak mübadiller arasında görülen hastalıklardaki ciddi artış bu iki dispanserin zamanla yetersiz kalmalarına neden olmuş, 17 Kasım 1923 tarihinde Selanik'te bir de hastane açılmıştır.³² Yunanistan'da hizmet veren bir diğer Kızılay hastanesi ise Kavala'da açılan 20 yataklı hastane olmuştur.³³

Mübadillerin ilk sağlık kontrolleri Yunanistan'da görevlendirilen imdad-ı sıhhi heyetleri tarafından yapılmış, hasta olduğu tespit edilen mübadiller bindirme iskelelerindeki dispanser ve hastanelerde tedavi altına alınmışlardır. Sağlık durumları iyi olan mübadiller ise gerekli koruyucu aşıları yapıldıktan sonra vapurlara bindirilerek iskân edilecekleri bölgelere sevk edilmişlerdir. Ancak günler süren deniz yolculuğu mübadillerin sağlık durumlarında bozulmalara yol açmıştır. Vapurların kapasitesinin çok

²⁹ Ercan Çelebi, "Yunanistan'dan Gelen Mübadillere Sunulan Sağlık Hizmetleri: Hilâl-i Ahmer İmdat Sıhhi Heyetleri ve Faaliyetleri", **Yeni Türkiye, Rumeli – Balkanlar Özel Sayısı IV**, Yıl 21, Sayı 69, (Mart-Haziran 2015), s. 4227-4228.

³⁰ **Hilal-i Ahmer**, Akşam Nüshası, 5 Mayıs 1924.

³¹ **Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi Tarafından 1341 Senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen (1339-1340) İki Senelik Devreye Ait Rapor**, Hilal Matbaası, İstanbul, 1341, s. 14.

³² Çapa, **a.g.e.**, s. 171.

³³ Çapa, **a.g.e.**, s. 167.

üzerinde yolcu alması bütün yolculara kamara tahsis edilememesine neden olmuş, birçok yolcu güvertelerde, koridorlarda ve vapurun ambar bölümlerinde yolculuk yapmak zorunda kalmıştır. Hatta hayvanlarını da yanlarında getiren mübadillerin çoğu hayvanların yerleştirildiği ambar bölümlerinde yolculuk yapmak zorunda kalmışlardır. Bu durum çevre temizliği için gerekli hassasiyetin gösterilememesine neden olmuş, tuvalet, lavabo, su depoları gibi ortak kullanım alanlarının temizliğinin sağlanamaması yolculuk koşullarını sağlık açısından son derece elverişsiz kılmıştır.³⁴ Mübadillerin çoğu bu gibi elverişsiz ortamlarda yolculuk yaptığından vapurların doğrudan iskân mntikasına gitmeleri uygun görülmemiştir. Vapurlar önce çeşitli bölgelerde belirlenen tahaffuzhanelere - karantina merkezlerine- uğrayarak mübadiller tekrar sağlık kontrolünden geçirilmiş ve birkaç gün karantina altında tutulduktan sonra iskân mntikalarına sevk edilmişlerdir. Marmara Bölgesinde iskân edilecek mübadil kafileleri Tuzla Tahaffuzhanesi'ne, Karadeniz Bölgesinde iskân edilecekler Sinop Tahaffuzhanesi'ne, Ege ve Akdeniz Bölgelerine iskân edilecekler ise Urla Tahaffuzhanesi'ne getirilerek sağlık kontrolleri yapılmış ve bir süre karantina altında tutulmuşlardır.³⁵ 27 Ocak 1924 tarihinde Kızılay'a bir yazı gönderen Mustafa Necati Bey, bu uygulamanın hem yolculuk masraflarını arttırdığını hem de mübadillerin daha fazla sefalet çekmelerine neden olduğunu bildirmiştir. Bu tarihten sonra hareket edecek vapurlarda birer doktor görevlendirilmesini ve Yunanistan'daki heyetlerin bilgilendirilerek vapurların doktorsuz hareket etmesinin önüne geçilmesini istemiştir.³⁶ Hükümet ile Kızılay arasında yapılan çalışma programının ikinci maddesinde yolculuk sırasında ortaya çıkabilecek sağlık problemlerinin çözümü için vapurlarda sağlık heyetleri bulundurulması kararlaştırılmıştı. Mustafa Necati Bey'in yazısından anlaşıldığı kadarıyla 1924 yılı başlarında vapurlarda doktor bulundurma uygulamasına henüz geçilmemiştir. Mustafa Necati Bey'in bu isteğinden sonra Kızılay adına çalışan 11 doktor mübadil nakliyatı yapan vapurlarda görevlendirilmiştir.³⁷ Ancak vapurlarda doktor bulundurulmaya başlandıktan sonra da bazı vapurların önce tahaffuzhanelere uğrayıp daha sonra iskân mntikalarına hareket ettikleri görülmektedir. Örneğin, Bahr-ı Cedit Vapuru doktorunun 28 Ağustos 1924 tarihli raporuna göre, 21 Ağustos 1924 tarihinde 1186 mübadil ile Selanik'ten yolan çıkan

³⁴ Mehmet Ali Gökaçtı, *Nüfus Mübadelesi, Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 148-149; Arı, *Türk Ticaret-i Bahriyesi*, s. 180.

³⁵ Kemal Arı, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yaşanan Göç Olayları ve Sağlık Hizmetleri", *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938)*, İzmir, 2009, s. 111; Fahriye Emgili, *Yunanistan'dan Mersin'e, Köklerinden Koparılmış Hayatlar*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011, s. 117.

³⁶ **TKDA**, Kutu No: 88, Belge No: 106.

³⁷ **THAM**, III/33, 15 Mayıs 1924, s. 291.

Bahr-ı Cedit Vapuru, önce Tuzla Tahaffuzhanesi'ne uğramış, mübadillerin bazı aşıları tatbik edildikten sonra Tekirdağ'a götürülmüşlerdir.³⁸

Vapurlara binmeden önceki sağlık durumları Yunanistan'da görev yapan imdad-ı sıhhi heyeti doktorları, yolculuk sırasındaki durumları ise tahaffuzhanelerde ya da vapurlarda görevli doktorlar tarafından kontrol edilen mübadiller, iskân edilecekleri mıntikalara getirildiklerinde buralarda görevli imdad-ı sıhhi heyetleri doktorları tarafından tekrar sağlık kontrolünden geçirilmişlerdir. Vapurlarda görevli doktorlar, yolculuk sırasında görülen hastalık, ölüm ve doğumları bildiren sağlık raporları düzenleyerek iskân mıntikalarındaki imdad-ı sıhhi heyetlerine teslim etmişlerdir. İskân edilecekleri mıntikalara hasta vaziyette ulaşan mübadiller ise hemen tedavi altına alınmışlardır.³⁹ Sağlık kontrolleri sırasında mübadillerin bulaşıcı hastalıklara yakalanmalarını önleyecek koruyucu aşılar da yapılmıştır. Yunanistan'daki imdad-ı sıhhi heyetlerince ilk aşıları yapılan mübadillere oldukları aşıları gösteren aşı belgeleri verilmiş, bu belgeler vapurlarda ve Türkiye'deki indirme iskelelerinde incelenerek eksik olan aşılar tatbik edilmiştir.⁴⁰

İskân edilene kadar hiçbir hastalığı bulunmadığı halde daimi iskân bölgelerine sevk edildikten sonra sağlık durumları bozulan bazı mübadiller de olmuştur. Asırlardır yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kalan bu insanlar iskân edildikleri bölgelerin coğrafyasına ve iklimine alışık olmadıklarından hastalıklara karşı dirençleri çok düşmüştür. Bu yüzden mübadillerin iskân edildikleri bölgelerde de sağlık kontrollerine devam edilmiş, iskân mıntikalarının çoğunda seyyar doktorlar görevlendirilmiştir. Konya mıntikasında 3, Samsun, Mersin, Mudanya, Tekirdağ ve Uzunköprü'de 2, İzmir, Kalikratya, Darıca, Çatalca, İstanbul, Erdek, Ayvalık, Edremit, Burhaniye, Karesi mıntikası, Sivas ve Edirne'de ise 1 seyyar doktor görevlendirilerek iskân edilen mübadillerin sağlık durumları kontrol edilmiş ve hasta olanlar tedavi edilmiştir.⁴¹

³⁸ Semih Çınar, **Mübadelede Tekirdağ, Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin Mübadele Yıllarında Tekirdağ Faaliyetleri (1923-1924)**, Hiperyayın, İstanbul, 2021, s. 81.

³⁹ Mehmet Çanlı, "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi II", **Tarih ve Toplum**, Cilt 22, Sayı 130, (Ekim 1994), s. 245.

⁴⁰ Arı, **Büyük Mübadele**, s. 90.

⁴¹ **Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi Tarafından 1341 Senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen (1339-1340) İki Senelik Devreye Ait Rapor**, s. 21. Bu doktorların hepsinin Kızılay adına çalışan doktorlar olmadığını belirtmekte fayda vardır. Örneğin Samsun'un bazı köylerindeki mübadillerin sağlık durumlarını kontrol etmek için 15. Kolordu Tabibi Yüzbaşı Rauf Bey ve Samsun Belediye doktorlarından Osman Senai Bey görevlendirilmiştir. Bkz. **BCA**, 272/79-72-3-33; Benzer şekilde Trakya mıntikasında görevlendirilen 2 seyyar doktor da Mübadele, İmar ve İskân

3- Mübadiller Arasında Görülen Tifüs Vakaları

Mübadele sürecinde, tifüs hastalığının bir salgın haline dönüşmemesi için büyük çabalar sarf edilmiştir. Mübadele yıllarına kadar dizanteri, çiçek, tifo, veba ve sıtma gibi birçok bulaşıcı hastalığın koruyucu aşısı, serumu ve ilacı bulunup, tatbiki yaygınlaştığı halde tifüs hastalığının tedavisinde kullanılan etkili bir ilaç ya da koruyucu bir aşı henüz bulunamamıştı.⁴² Birinci Dünya Savaşı yıllarında Anadolu'da görülen tifüs salgını Türk doktorları aşı arayışına sevk etmiş, Üçüncü Ordu Sıhhiye Reisi Tevfik Salim (Sağlam) Bey tarafından ilk tifüs aşısı üretilmiştir. Hastalığın yüksek evresinde bulunan bir tifüslüden alınan kan, 55°C-60°C arası bir ısıda 15 dakika tutularak tifüs mikrobunun kandaki etkisi kaybettiriliyor, mikroptan arındırılan kan hastalığı geçirmemiş kişilere enjekte ediliyordu. Böylece tifüs hastalığı geçirmemiş kişilerin tifüse karşı bağışıklık kazanmaları amaçlanıyordu. 1915 yılı Mart ayında hazırlanan ilk aşılardan beşi doktor, dördü subay olmak üzere dokuz kişi üzerinde tecrübe edilmiştir. Aşılananların beşi tifüs hastalığına yakalanmazken dördü 15 gün içerisinde tifüse yakalanmışlardır. Ancak aşı tatbik edilen bu kişilerin hastalığı daha hafif geçirmeleri aşının başarısı olarak görülmüş, daha etkili bir aşı olmadığından aşının tatbikine devam edilmiştir.⁴³ Tevfik Salim Bey'in ürettiği tifüs aşısı sayesinde birçok kişi tifüs hastalığına yakalanmaktan kurtulmuş ya da hastalığı daha hafif geçirmiştir. Aşığı hazırlayabilmek için tifüslü bir hastaya ihtiyaç duyulması ise aşının en büyük eksikliği olmuştur. Bu durum hastalıkları önlemek için üretilen ve depolanabilen ilaçlar olan aşılardan mantığına ters düştüğünden Birinci Dünya Savaşı yıllarında bir dönem Almanya'da dahi kullanılan bu aşısının kullanımına Milli Mücadele yıllarının hemen ardından son verilmiştir.⁴⁴

Tıbbi bir ilacın henüz bulunmadığı bu yıllarda tifüse karşı alınabilecek en büyük önlem bitlerden uzak durarak tifüse yakalanmamak olmuştur. Bu yüzden mübadillerin temizliğine ve bitlenmemelerine çok dikkat edilmiş, Yunanistan'dan Türkiye'ye taşınan mübadillerin büyük bir kısmı önce tahaffuzhane adı verilen karantina noktalarına getirilmişlerdir. Tahaffuzhanelerde görevli doktorlar tarafından muayene edilen mübadillerin bit kontrolleri yapılmış ve buradaki hamamlarda yıkanmaları sağlanmıştır. Mübadillerin eşyaları ise tahaffuzhanelerde bulunan etüv makinelerinden

Vekâleti tarafından görevlendirilmiş, ihtiyaç duydukları tıbbi malzemeler Tekirdağ İmdat-ı Sıhhi Heyeti tarafından sağlanmıştır. Bkz. Çınar, **a.g.e.**, s. 87-88.

⁴² **THAM**, V/45, 15 Şubat 1926, s. 314.

⁴³ Başustaoğlu, **a.g.e.**, s. 275-277.

⁴⁴ **Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl**, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1973, s. 99; **THAM**, V/45, 15 Şubat 1926, s. 314.

geçirilmiştir. Yüksek ısının öldürücü etkisinden yararlanmak için tasarlanan etüv makineleri eşyalar üzerindeki mikropları öldürerek dezenfekte olmalarını sağlıyordu. İki tarafı kapaklı silindir şeklinde bir kazandan oluşan etüv makinesinin içinde eşyaların konulacağı raflar bulunuyordu. Kirli taraftaki kapaktan kazanın içindeki raflara konulan eşyalar su buharının da yardımıyla 20 dakika 110°C ısıda bekletilerek diğer kapaktan temiz olarak çıkarılıyordu.⁴⁵ Etüv makinesi ile yapılan temizlik işlemi sonunda 40°C'nin üstündeki ısıya dayanıksız olan bitler etkisiz hale getiriliyordu.⁴⁶ Eşya dezenfeksiyonu için kapalı bir mekânda sabit olarak bulunan etüv makinelerinden başka seyyar etüv makineleri ve buğu sandıkları da kullanılıyordu. Etüv makinesi ile aynı sistemde çalışan seyyar etüv makinesi bir araba üzerinde bulunuyor, yük hayvanları ile çekilerek ihtiyaç duyulan noktalara götürülebiliyordu. Etüv makinesi bulunmayan yerlerde ise etüv makinesi ile aynı görevi gören buğu sandıkları kullanılıyordu. Buğu sandığı 1915 yılında Üçüncü Ordu Sivas Menzil Mıntıka Sertabibi Dr. Ahmet Fikri Bey tarafından bulunmuştu. İçinde eşyaları koymak için raflar bulunan iki metre boyunda, bir metre eninde ve bir metre yüksekliğindeki bir sandık bir kazanın üstüne oturtuluyor, sandığın alt kısmına kazanın ağzından daha küçük bir delik açılarak etrafı çamurla sıvanıyordu. İçi su dolu kazan ısıtılarak suyun buharlaşması sağlanıyor, sandığın içine dolan sıcak su buharı eşyalar üzerindeki bitleri öldürüyordu.⁴⁷ Bulaşıcı hastalıklarla mücadelede etkili bir araç olan etüv makinelerinin kullanımı sadece tahaffuzhanelerle sınırlı değildi. 1920'li yıllara gelindiğinde Türkiye'nin birçok şehrinde etüv makinesi bulunuyordu. Mübadelenin gerçekleştiği 1924 yılında mübadil yerleştirilen iskân mıntıklarında bulunan etüv makineleri ve buğu sandıklarının adedi ve türü aşağıdaki tabloda verilmiştir:⁴⁸

Tablo 1: İskân Mıntıklarındaki Etüv Makineleri ve Buğu Sandıkları

İskân Mıntıkası	Vilayet	Seyyar Etüv Makinesi	Sabit Etüv Makinesi	Buğu Sandığı
Samsun Mıntıkası	Sinop	2		
	Samsun	1	1	
	Ordu			1
	Giresun		1	
	Trabzon		1	1

⁴⁵ Nuran Yıldırım, **14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 438-439.

⁴⁶ Neşet Ömer, **a.g.e.**, s. 14.

⁴⁷ Başustaoğlu, **a.g.e.**, s. 273-274.

⁴⁸ **1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1926, s. 274-275.

	Gümüşhane			3
	Amasya	1		8
	Tokat			10
	Çorum	1		6
Trakya Mıntıkası	Edirne	1	1	
	Kırklareli	1		2
	Tekirdağ	3		4
	Gelibolu			
	Çanakkale	2	1	
Balıkesir Mıntıkası	Karesi	2	2	7
İzmir Mıntıkası	İzmir	4		4
	Manisa			3
	Aydın		1	1
	Menteşe		1	
	Afyon		1	6
	Denizli	1		
Bursa Mıntıkası	Hüdavendigar	5	1	3
İstanbul Mıntıkası	İstanbul	27	23	
	Çatalca	2	1	
	Zonguldak	1		2
İzmit Mıntıkası	İzmit	3		10
	Bolu	2		4
	Bilecik			4
	Eskişehir	1	1	
	Kütahya	3		7
Antalya Mıntıkası	Antalya	1		9
	Isparta	1	1	4
	Burdur			4
Konya Mıntıkası	Konya	3	2	2
	Niğde		1	12
	Kayseri	4		8
	Aksaray			5
	Kırşehir			2
Adana Mıntıkası	Adana	1		4
	Mersin	2		5
	Silifke	1		1
	Kozan			1
	Cebeli Bereket			5
	Gazi Antep	2		2

	Maraş		1	4
--	-------	--	---	---

Tahaffuzhanelerde muayeneleri yapılan ve eşyaları etüvden geçirilen mübadillerin temizlik ihtiyaçlarını karşılamak için Kızılay Genel Merkezi'nden imdad-ı sıhhi heyetlerine gereği kadar temizlik malzemesi ve eşya gönderilmiş ve bu heyetler aracılığıyla mübadillere dağıtımı sağlanmıştır. Mübadele süresince 4220 kilo tuvalet sabunu ve 6000 kilo adi sabun mübadillere dağıtılmıştır. Ayrıca 899 adet entari, 1725 adet şalvar, 1631 adet şilte ve kıl minder, 1334 adet yastık, 399 adet yastık yüzü, 71 kilo basma, 149 adet eteklik, 404 adet hırka, 49.192 metre Amerikan bezi, 33.210 adet battaniye, 31.593 adet don, 2657 adet don fanila, 25.335 adet gömlek, 10.759 adet fanila, 10.756 adet çocuk çamaşırı, 51.813 çift çorap, 14.365 adet ceket, 18.449 adet pantolon, 10.605 adet kaput, 9216 adet yorgan, 8267 çift ayakkabı, 1100 çift çarık, 468 çift patik, 460 takım elbise, 3117 takım çocuk elbisesi, 1893 takım pijama, 5751 metre patiska, 6760 metre pazen, 5928 takım kadın elbise ve çamaşırı, 5765 adet mintan, 5436 adet yelek, 2561 adet fes, 2280 adet şilte kılıfı, 2213 adet çarşaf, 1978 adet peçete ve havlu Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti ile Kızılay tarafından mübadillere dağıtılmıştır.⁴⁹

1924 yılı Mart ayı başlarında Yunanistan'da üç münferit tifüs vakası görülmesi,⁵⁰ mübadele işiyle meşgul olan mercileri daha dikkatli davranmaya sevk etmiştir. Örneğin, 1 Mart 1924 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ne bir telgraf çeken Bursa Vali Vekili Kemal Bey, tifüs hastalığının görüldüğü Kavala'dan Akdeniz Vapuruyla Mudanya'ya getirilmekte olan mübadillerin önce Tuzla Tahaffuzhanesi'ne götürülerek sağlık kontrolleri ve temizlik işlemlerinin yapılmasını istemiş, vapur doğrudan Mudanya'ya gelse dahi Tuzla'ya gönderileceğini bildirmiştir. Mübadele İmar ve İskân Vekâleti Hıfzıssıhha Mütahassısı Muhittin Bey tarafından 2 Mart 1924 tarihinde verilen cevapta mübadillerin bindirme iskelelerinde muayeneden geçirilerek temizlik işlemlerine tabi tutulduğu ve vapur yolculuğu süresince vapurlarda görevli doktorlar tarafından sağlık kontrollerine devam edildiği belirtilmiştir. Ayrıca indirme iskelelerinde görev yapan imdad-ı sıhhi heyetleri doktorları tarafından da muayene edildikten sonra iskân mahallerine sevk edildikleri bildirilerek endişeye mahal verecek bir durumun olmadığı ifade edilmiştir.⁵¹ Yunanistan'da tifüs vakalarının görüldüğü bu günlerde mübadillerin tahaffuzhanelere uğramadan

⁴⁹ Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi Tarafından 1341 Senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen (1339-1340) İki Senelik Devreye Ait Rapor, s. 18-23.

⁵⁰ THAM, III/31, 15 Mart 1924, s. 226-227.

⁵¹ BCA, 272/79-72-2-1.

doğrudan iskân mahallerine sevklerinden duyulan rahatsızlığı ifade eden bir diğer isim ise Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili Refik (Saydam) Bey olmuştur. 3/4 Mart 1924 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ne gönderdiği bir yazıda Sulh Vapuru ile İzmit'e getirilen mübadillerin bitli olduğu ve İzmit'te mübadilleri temizleyecek etüv makinesi bulunmadığı yönünde şikâyetler aldığını belirten Refik Bey, vapur doktorlarının bit tespit ettikleri mübadil kabilelerini tahaffuzhanelere götürmeleri için gerekli emirlerin verilmesini rica etmiştir. 5 Mart'ta Mübadele, İmar ve İskân Vekili namına cevap veren Hıfzıssıhha Mütehassısı Muhittin Bey, Bursa Vali Vekili'ne karşı olduğundan daha açık sözlü davranmış, Tuzla Tahaffuzhanesi'nde yeteri kadar misafirhane bulunmadığını ve mübadillerin temizlik işlemleri sırasında kar ve yağmura maruz kaldıklarını belirtmiştir. Bu olumsuzluklar yüzünden sağlam olan mübadillerin dahi hastalığa tutulduklarını ve vefatların daha da arttığını ifade etmiştir. Refik Bey'in 27/29 Mart tarihli cevabında ise Tuzla Tahaffuzhanesi'nde 24 saatte 800 kişinin temizlik işlemlerinin tamamlanabildiği, daha önceden de bildirildiği gibi tahaffuzhanenin yukarı kısımlarındaki barakaların camlarının tamir ettirilip soba temin edildiği takdirde sorunun ortadan kalkacağı belirtilmiştir.⁵²

Tahaffuzhanelerdeki yoğunluk nedeniyle her kabileyi tahaffuzhanelere yönlendiremeyen Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti o günlerde mübadil nakledilecek bölgelerdeki önlemleri artırma tedbirine başvurmuştur. 5 Mart 1924 tarihinde Antalya ile Adana İmar ve İskân Mıntıkaları Müdürlerine birer yazı gönderen Hıfzıssıhha Mütehassısı Muhittin Bey, Antalya ve Mersin'de etüv makinesi olup olmadığı, varsa nerede ve kaç adet bulunduğu, seyyar mı yoksa sabit mi oldukları, gelecek mübadiller için bunlardan ne dereceye kadar yararlanılabileceği gibi sorular sormuş ve acilen cevap verilmesini istemiştir.⁵³ Antalya İmar ve İskân Mıntıkası Müdürü Hüsnü Bey, 7 Mart 1924 tarihinde gönderdiği cevapta belediyeye ait bir etüv makinesi mevcut olduğunu ve şimdiye kadar gelen mübadillerin temizliklerinin bununla yapıldığını ayrıca bir seyyar etüv makinesine daha ihtiyaç duyulduğunu bildirmiştir. 10 Mart 1924 tarihinde verilen cevapta mevcut etüv makinesi yeterli gelmediği takdirde icabı kadar buğu sandığı yapılarak temizlik işlemlerinin bu surette yapılması emredilmiştir.⁵⁴ Vekâletten gelen bu cevap üzerine 1924 yılı içinde Antalya'da dokuz buğu sandığı inşa edilmiştir.⁵⁵ Adana İmar ve İskân Mıntıkası Müdürü Emin Bey

⁵² BCA, 272/79-72-2-7.

⁵³ BCA, 272/79-72-2-3.

⁵⁴ BCA, 272/79-72-2-8.

⁵⁵ 1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, s. 274.

tarafından 8 Mart 1924 tarihinde gönderilen cevapta ise Mersin’de biri Mersin İmdad-ı Sıhhi Heyeti’ne diğeri ise Mersin Gureba Hastanesi’ne ait olmak üzere iki adet etüv makinesi bulunduğu ve bunlardan istifade edildiği bildirilmiştir.⁵⁶ Mevcut etüv makinelerinin durumu hakkında 1924 yılı Mart ayında bilgi istenen bir diğerk mıntıka da Samsun İmar ve İskân Mıntıkası olmuştur. Samsun’daki etüv sıkıntısı Mıntıka Müdürü Mehmet Rıfat Bey’in vekâlete gönderdiği 24 Aralık 1923 tarihli bir yazı ile vekâletin bilgi istemesinden aylar önce bildirilmişti. Etüv makinesinin bulunduğu bina misafirhanelere uzak bir yerde olduğundan sahildeki misafirhanelere yakın metruk binalardan birine taşınması ve bu iş için Kızılay’dan para talep edilmesi istenmiş, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, 30 Aralık’ta bu isteği Kızılay’a iletmışti.⁵⁷ Ocak ayı başında etüv makinesinin misafirhanelere yakın bir binaya taşınması için Kızılay Genel Merkezi’nden Samsun İmdad-ı Sıhhi Heyeti’ne 100 lira gönderilmiş ancak bu para binanın tamirine yetmemiştir. Etüv makinesinin durumunun sorulması üzerine 15 Mart 1924 tarihinde vekâlete bir telgraf çeken Mıntıka Müdürü Mehmet Rıfat Bey, etüv makinesinin misafirhanelere yakın bir binaya taşınması için tekrar talepte bulunmuş, Ocak ayında başlanan tamir işleminin tamamlanabilmesi için 100 liraya daha ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir. Hıfzıssıhha Müttehassısı Muhittin Bey imzasıyla 18 Mart’ta gönderilen cevapta ise etüv makinesinin sahilde tamire muhtaç bir binaya taşınmak istenmesindeki maksadın anlaşılammış olduğu bildirilmiştir.⁵⁸ Samsun ile Ankara arasındaki bu yazışmalardan sonra etüv makinesi ile ilgili bir başka yazışmaya rastlanmamış, bu konuya nasıl bir çözüm getirildiği tespit edilememiştir.

Tifüse karşı alınan tedbirlerin arttırılmaya çalışıldığı Mart ayında Türkiye’deki ilk vaka haberi Tekirdağ’dan gelmiştir. Trakya İmar ve İskân Mıntıkası Müdürü Ali Seyfi Bey, 13 Mart 1924 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti’ne gönderdiği bir yazıda Tekirdağ’da iki sabit bir şüpheli olmak üzere üç tifüs vakası görüldüğünü vekâlete bildirmiştir.⁵⁹ Hıfzıssıhha Müttehassısı Muhittin Bey tarafından 15 Mart 1924 tarihinde gönderilen cevabi yazıda yapılması istenenler dört maddede sıralanmıştır:

- 1- Tifüs vakalarının çıkış noktasının tespit edilerek bildirilmesi;
- 2- Gelmiş ve gelmekte olan mübadillerin muayenelerine ve bit mücadelesine önem verilmesi;

⁵⁶ BCA, 272/79-72-2-3.

⁵⁷ BCA, 272/11-16-70-22.

⁵⁸ BCA, 272/11-17-71-10; BCA, 272/79-72-2-12.

⁵⁹ BCA, 272/11-17-79-7.

3- Merkezde tifüsle mücadele edecek bir sıhhi teşkilat oluşturulması ve Kızılay doktorlarından icabı kadarının köylere gönderilerek hastalığın takibinin yapılması;

4- Hastalığın yayılmasına ve mübadillere sirayet etmesine meydan verilmemesi.⁶⁰

Trakya İmar ve İskân Mıntıkası Müdürü Ali Seyfi Bey'in, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ne 17 Mart'ta gönderdiği cevapta Tekirdağ'daki hükümet doktorunun tifüs vakaları konusunda gösterdiği çabanın sonuç verdiği, merkezdeki mübadiller için bit temizliğine önem verildiği ve buna devam edileceği vurgulanmıştır. Ayrıca köyleri dolaşmak suretiyle meskûn mübadillerin muayenelerini yapacak iki doktorun görevlendirilmesi için Tekirdağ İmdad-ı Sıhhi Heyeti'ne yazıldığı ve meselenin takip edileceği ifade edilmiştir. Tekirdağ'daki durum hakkında detaylı bilgilere sahip olan Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, 23 Mart 1924 tarihinde Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'ni de durumdan haberdar etmiş, 26 Mart 1924 tarihinde verilen cevapta memleketin hemen hemen her bölgesinde tifüs vakaları görüldüğünün altı çizilerek alınan tedbirlerin devam ettirilmesi istenmiştir.⁶¹ Belediye doktoru Ziya Bey tarafından tespit edilen tifüs vakaları bölgenin yerel basınında da yer bulmuştur. Örneğin, *Paşaili* gazetesinin 23 Mart 1924 tarihli nüshasında Tekirdağ'da bir buçuk aydan beri tifüs hastalığının görüldüğü belirtilerek hala tifüslü iki hasta bulunduğu ve birinin hayati tehlikesinin devam ettiği duyurulmuş, mahalli tedbirlerin yetersizliğinden bahsedilerek hükümet göreve çağırılmıştır.⁶²

Tifüs hastalığından şüphelenilen bir diğer bölge de İzmir İmar ve İskân Mıntıkası olmuştur. Mübadele, İmar ve İskân Vekili Celal (Bayar) Bey, İzmir mıntikasını ziyareti sırasında Foça'da tifüse benzer bir hastalığa yakalanmış bir mübadil olduğunu görmüş ve Ankara'daki merkez teşkilat kadrosunu durumdan haberdar etmiştir. 19 Mart 1924 tarihinde İzmir İmar ve İskân Mıntıkası Müdürü Cemil Bey tarafından vekâlete gönderilen telgrafta Foça'ya yerleştirilen mübadillerin Kavala mübadilleri olduğu, Kavala civarındaki Yunan ordusunda tifüs hastalığı görüldüğünden bu bölgeden mübadil getirilen İzmir mıntikasındaki önlemlerin daha da arttırıldığı bildirilmiştir. Hıfzıssıhha Mütihassısı Muhittin Bey'in 22 Mart'ta gönderdiği cevapta hastalığın tifüs hastalığı olup olmadığının tespit edilmesi ve kati bilgilerin gönderilmesi istenmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde vakanın tifüs olmadığı anlaşılmış ve 24 Mart'ta vekâlete bildirilmiştir.⁶³

⁶⁰ BCA, 272/14-76-29-2.

⁶¹ BCA, 272/79-72-2-15.

⁶² Paşaili, 23 Mart 1340.

⁶³ BCA, 272/79-72-2-13.

Tifüs hastalığına karşı uyarılan mıntıkalarından biri de Samsun İmar ve İskân Mıntıkası olmuştur. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili Refik Bey, 23 Mart 1924 tarihinde Samsun Sıhhiye Müdürlüğü'ne gönderdiği bir yazıda Selanik'teki Rum mübadiller arasında iki tifüs vakası görüldüğünü bildirmiştir. Selanik'ten gelecek mübadillerin sıkı bir muayeneden geçirilmelerini, ateşi yüksek olanların müşahede altında tutulmalarını, mübadillerin temizliğine dikkat edilmesini ve şüpheli bir vaka görülmesi halinde derhal bilgi verilmesini istemiştir. Samsun Sıhhiye Müdürlüğü, 24 Mart'ta Samsun İmdad-ı Sıhhi Heyeti'ni de durumdan haberdar etmiştir.⁶⁴ Kızılay Genel Sekreteri Doktor Hikmet Bey'in 26 Mart 1924 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ne gönderdiği bir yazı ile durum daha da netlik kazanmış, Kozana, Kayalar'ın Çalcılar ve Soroviç'in Eleviç karyelerinde tifüs hastalığı görüldüğü haberinin alındığı bildirilmiştir. Bu bölgelerdeki mübadiller Samsun'a getirileceğinden Samsun'da bulunan tüm yetkililer tekrar uyarılmıştır.⁶⁵ 6 Nisan 1924 tarihinde Samsun'a yapılan uyarılara benzer bir uyarı da Selanik'te bulunan görevlilere yapılmış, mübadillerin sıkı bir sağlık kontrolünden geçirildikten sonra vapurlara bindirilmeleri ve vapur doktorlarının durumdan haberdar edilmeleri istenmiştir. Mübadele, İmar ve İskân Vekili Celal Bey, Atina'da bulunan Muhtelit Mübadele Komisyonu Türk Heyeti Reisi Tefvik Rüştü (Aras) Bey'i de durumdan haberdar ederek durumu bizzat takip etmesini rica etmiştir.⁶⁶

Alınan tüm tedbirlere rağmen 26 Nisan 1924 tarihinde Samsun'da bir tifüs vakası görülmüştür. Bu ilk vakayı 30 Nisan tarihli yeni bir vaka takip etmiş, 1 Mayıs'a gelindiğinde Samsun İmdad-ı Sıhhi Heyeti eczacısı, iki hastabakıcı kadın, bir misafirhane hademesi ve ahali arasından beş kişinin daha tifüse yakalandığı tespit edilmiştir.⁶⁷ Samsun'daki tifüs vakalarının artması ve sağlık çalışanlarına da bulaşması üzerine sağlık çalışanı sayısının arttırılması yönünde bir tedbire başvurulmuştur. Bu çerçevede Samsun İmdad-ı Sıhhi Heyeti kadrosuna iki doktor, iki hemşire ve iki hastabakıcı daha dâhil edilmiştir.⁶⁸ Alınan bir diğer tedbir ise bir süreliğine mübadil sevkياتına ara vermek olmuştur. Mıntika Müdürü Mehmet Rıfat Bey, 28 Nisan'da Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ne bir telgraf çekerek Samsun'da bulunan mübadillerin çoğunun daimi iskân bölgelerine sevk edilemediklerini ve Sungurlu'ya iskân edilen mübadillerde de tifüs vakaları görüldüğünü bildirmiştir. Bu duruma istinaden 26 Nisan'da Kavala'dan

⁶⁴ **TKDA**, Kutu No: 639, Belge No: 1.24.

⁶⁵ **BCA**, 272/79-72-2-17; **BCA**, 272/79-72-2-23; **TKDA**, Kutu No: 639, Belge No: 1.22.

⁶⁶ **BCA**, 272/79-72-2-23.

⁶⁷ **TKDA**, Kutu No: 639, Belge No: 1.20; **TKDA**, Kutu No: 639, Belge No: 1.18; **TKDA**, Kutu No: 639, Belge No: 1.17.

⁶⁸ **THAM**, III/33, 15 Mayıs 1924, s. 291.

hareket eden Sulh vapurundan sonra Samsun'a 20 gün mübadil sevkıyatı yapılmamasını istemiştir. Bu telgraf üzerine Atina ve Kavala'daki yetkililer durumdan haberdar edilmiş, denizyolu ya da demiryoluyla Samsun'a gönderilecek mübadil kabilelerinin sevkıyatlarının en az 10 gün ertelenmesi ricasında bulunulmuştur.⁶⁹

Yunanistan'dan Samsun'a sevk edilen mübadillerin vapur yolculukları dokuz günü buluyor, son derece elverişsiz şartlarda yapılan bu yolculuk birçok mübadilin sağlık durumlarında bozulmalara yol açıyordu.⁷⁰ Vapurlar Samsun'a gelmeden önce tahaffuzhaneye ya da başka bir limana uğramışlarsa hasta olan mübadiller oralarda indirilerek tedavi altına alınıyordu. Örneğin, İnönü vapuruyla Selanik'ten Samsun'a nakil edilen mübadillerden birinin yolculuk sırasında tifüse yakalandığı tespit edilmiş, İstanbul'da indirilerek hastaneye yatırılmıştı.⁷¹ Uzun ve elverişsiz bir yolculuğun ardından Samsun'a varan mübadiller, Samsun'daki misafirhanelere alınıyor, misafirlik süreleri bazen üç haftaya kadar çıkabiliyordu. Misafirhanelerin yetersizliğinden başını sokacak bir çatı dahi bulamayan mübadiller, sokaklar, bahçeler, kabristanlar, pazar yerleri gibi açık mekânlarda konaklamak zorunda kalıyorlardı. Samsun'daki mübadil yığılmasının 10.000'in üzerine çıktığı dönemler dahi oluyor, misafirhanelerde misafir edilemeyen mübadillerin sağlık kontrollerini ve temizlik kontrollerini yapmak son derece güç bir hal alıyordu.⁷²

Samsun'daki mübadil yığılmasının hat safhaya ulaştığı bu günlerde görülen tifüs vakalarındaki artış devam etmiştir. 3 Mayıs'ta tespit edilen yeni bir vakayı, 13 Mayıs'ta Kayalar mübadilleri arasında görülen beş yeni vaka izlemiş, 14 Mayıs'ta Kayalar mübadilleri arasında bir, 15 Mayıs'ta yine Kayalar mübadilleri arasında dört yeni vakaya daha rastlanmıştır⁷³. Tifüs vakalarındaki artış Samsun'un yerel basınında da yer bulmuş, *Haber* gazetesinin 15 Mayıs 1924 tarihli nüshasında Samsun Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Müdüriyeti'nin tifüs hastalığı hakkında bilgi ve tavsiyelerini içeren bir yazı yayımlanmıştır. Bahsi geçen yazının ilgili bölümleri aşağıda aynen verilmiştir:

⁶⁹ BCA, 272/14-76-31-6.

⁷⁰ Çapa, a.g.e., s. 175.

⁷¹ İkdâm, 19 Haziran 1924.

⁷² Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre II, İçtima Senesi II, Cilt 9, TBMM Matbaası, Ankara, 1975, s. 105; Nedim İpek, Mübadele ve Samsun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 55; Arı, Büyük Mübadele, s. 97.

⁷³ TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.16; TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.15; TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.12; TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.11.

“Son günlerde şehrimizde [Samsun] lekeli humma ve kara humma hastalıkları zuhur etmiştir:

Lekeli humma: Bitlerle insandan insana intikal eder. Buna yakalanmamak için bitlenmemek icap eder. Bunun için saç ve sakalı kısa kesmek vücutta başka mahallerde fazla kıl bırakmamak ve daima elbisede çamaşırda bit aramak, sık çamaşır değiştirmek ve sık yıkanmak, bitli insanlardan uzak bulunmak, kalabalık mahallere sokulmamak velhasıl taharet-i nezakate dikkat ve itina etmek ve bit almamak lazım. Her iki hastalık da etibba tarafından teşhis edilebileceği cihetle vaktiyle haberdar olunarak lazım gelen tedabir ittihaz edilmek ve bu suretle hem hastanın hayatı kurtarılmak hem de etraf ve temasta bulunanların vikaye edilebilmeleri için bu gibi zamanlarda her ateşli hastanın behemehâl tabibe müracaat etmesi ve herkesin de duyduğu hastaları sıhhiyeye, belediyeye ihbar etmeleri menfaat-i umumiye ve emraz-ı sâriye nizamnamesi iktizasındandır. Lekeli humma için maelteessüf aşısı yoktur.”⁷⁴

16 Mayıs’a gelindiğinde yine Kayalar mübadilleri arasında iki yeni vaka görülmüştür. 16 Mayıs’tan 19 Mayıs’a kadar geçen üç gün yeni vaka görülmemiş, 19 Mayıs’ta Kayalar mübadillerinden bir kadının tifüse yakalandığı tespit edilmiştir. 22 Mayıs’a kadar geçen üç gün yine yeni vaka görülmemiş, 22 Mayıs’ta ise Kayalar mübadillerinden iki mübadilin daha tifüse yakalandığı anlaşılmıştır. Tifüse yakalanan hastalar Samsun İmdad-ı Sıhhi Heyeti Hastanesi’nde tecrit altına alınmışlardır. 28 ve 29 Mayıs tarihlerinde tifüs kaynaklı ilk vefatlar gerçekleşmiş, 28 Mayıs’ta bir, 29 Mayıs’ta dört kişi hayatını kaybetmiştir.⁷⁵

Nisan ve Mayıs aylarında Anadolu’nun diğer şehirlerinde de tifüs vakaları görülmeye başlamıştır. Nisan ayı içinde İzmit yoluyla Konya’ya sevk edilen Kozana mübadillerinden iki kişi tifüs hastalığına yakalanmıştır.⁷⁶ 27 Mayıs 1924 tarihinde Samsun Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Müdüriyeti’ne bir yazı gönderen Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili Refik Bey, sayı vermemekle birlikte İzmit yoluyla Konya, Aksaray, Niğde ve Kayseri’ye sevk edilen, Mersin yoluyla Ulukışla ve Niğde’ye sevk edilen Serfice mübadillerinde ve Samsun yoluyla Tokat, Çorum ve Sivas’a sevk edilen mübadiller arasında birçok tifüs vakası görüldüğünü bildirmiştir. Gelen mübadillerden bitli ve ateşli olanların kafilerden ayrılması ve bu

⁷⁴ **Haber**, 15 Mayıs 1340.

⁷⁵ **TKDA**, Kutu No: 639, Belge No: 1.10; **TKDA**, Kutu No: 639, Belge No: 1.9; **TKDA**, Kutu No: 639, Belge No: 1.8; **TKDA**, Kutu No: 639, Belge No: 1.6; **TKDA**, Kutu No: 639, Belge No: 1.5.

⁷⁶ **TKDA**, Kutu No: 88, Belge No: 23.

kişilerle temasta bulunanların da tecrit altında tutulmaları istenmiştir.⁷⁷ Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'nin, Hudut ve Sahil Sıhhiye Müdüriyeti'nden aldığı bilgilere göre ise 24 Mayıs'ta Giresun vapuruyla Selanik'ten Kavak Tahaffuzhanesi'ne getirilen mübadillerde iki tifüs vakasına rastlanmış, bu hastalardan biri vefat etmiştir. 3/4 Haziran 1924 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti ile Kızılay da durumdan haberdar edilmiş, iskân mıntıklarındaki görevlilerin uyarılması ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁷⁸ Samsun başta olmak üzere Anadolu'nun birçok şehrinde görülen tifüs vakalarındaki artış dönemin ulusal basınında da yer bulmuştur.⁷⁹ Tifüs vakalarının ulusal basında yer bulması mübadeleyi yürütmekle doğrudan vazifeli olmayan mülki amirleri de daha dikkatli davranmaya sevk etmiştir. Örneğin, 29 Mayıs 1924 tarihinde Bakırköy Kızılay Şubesi'ne başvuran Bakırköy Kaymakamı mübadillerin çoğunun bitli olduğunu ve temizlik için kullanılacak sabun bulunamadığını belirtmiş, mübadillere dağıtılmak üzere 2 çuval sabun gönderilmesi talebinde bulunmuştur. Talebin Kızılay Genel Merkezi'ne iletilmesi üzerine Bakırköy'de iskân edilen mübadillere dağıtılmak üzere bir sandık sabun gönderilmiştir.⁸⁰

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin 1924 yılı Mayıs ayı faaliyetlerinin yayınlandığı bir haberden edindiğimiz bilgilere göre Mayıs ayında Konya, Samsun, Tokat ve Çorum vilayetlerinde bulunan mübadiller arasında 156 tifüs vakası görülmüştür. Bunlardan 138'i sağlığına kavuşurken 18'i vefat etmiştir.⁸¹ Haziran ayına girildiğinde tifüs vakalarında azalma gözlemlenmiş, 26 Haziran'da Samsun'da görülen 2 tifüs vakası dışında başka bir vaka görülmemiştir.⁸² Temmuz ayındaki tek vaka ise Kayalar'ın Cuma karyesinden gelen bir mübadilde görülmüş, hasta Samsun İmdad-ı Sıhhi Heyeti hastanesinde tedavi altına alınmıştır.⁸³ Ağustos ayında Tokat'ın Niksar ve Erbaa kazalarında iskân edilen Drama mübadilleri arasında tifüs vakaları görülmesi üzerine Reşadiye kazası Sıhhiye Memuru Dr. Nuri Turgut Efendi Niksar ve Erbaa'ya giderek 15 gün kadar bu bölgelerdeki mübadillerin durumunu yakından incelemiştir.⁸⁴ Eylül ayının ilk günlerinde Çorum'dan yeni bir tifüs vakası haberi gelmiştir. Samsun İmar ve İskân Mıntıkası Müdürlüğü 3 Eylül'de Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ni, 4

⁷⁷ TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.1.

⁷⁸ TKDA, Kutu No: 88, Belge No: 195; TKDA, Kutu No: 21, Belge No: 173.

⁷⁹ İkdâm, 18 Mayıs 1924.

⁸⁰ TKDA, Kutu No: 1353, Belge No: 86.

⁸¹ Hâkimiyet-i Milliye, 19 Haziran 1924.

⁸² TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 26.

⁸³ TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 51.

⁸⁴ TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 79.

Eylül'de ise Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'ni durumdan haberdar etmiş, gerekli sıhhi tedbirlerin alınması için Çorum Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Müdüriyeti'ne emir buyrulmasını rica etmiştir.⁸⁵ 22 Eylül'de Sivas Sıhhiye Müşaviri tarafından Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ne gönderilen bir telgrafta Hafik'te iskân edilen mübadiller arasında da tifüs vakaları görüldüğü haberi verilmiştir. Aynı gün gönderilen bir başka telgrafta mübadillerin iskân edildikleri mahallerde kalmayarak dolaştıkları, Tokat ve Samsun'a kadar gidip gelmeleri yüzünden oralardan hastalık kaptıkları belirtilmiş, eşyaların etüvden geçirildiği ve mübadillerin hamamlarda yıkandıkları bildirilmiştir. Vekâletin 23 Eylül tarihli yazısında vakaların çıkış noktasının tespit edilip tedbirlerin arttırılması, 25 Eylül tarihli yazısında ise seyyar doktor tayin edilerek mübadillerin muayenelerinin yapılması istenmiştir.⁸⁶ Aynı günlerde Milas'ta da tifüs vakaları görülmesi üzerine İzmir İmar ve İskân Mıntıka Müdürlüğünden vakalar hakkında bilgi istenmiştir. İzmir İmar ve İskân Mıntıkası Müdürü Cemil Bey'in 28 Eylül'de gönderdiği cevapta Milas'taki tifüs vakalarının yerli halk arasında görüldüğü ve mübadillere sirayet etmediği bildirilmiştir.⁸⁷

Eylül ayı sonlarında Selanik'te tekrar tifüs vakaları görülmüş, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti Hıfzıssıhha Müttehassısı Muhittin Bey, 1 Ekim'de gönderdiği bir yazıyla bütün İmar ve İskân Mıntıka Müdüriyetlerini durumdan haberdar ederek gerekli tedbirlerin alınmasını ve sağlık kontrollerine azami derecede önem verilmesini istemiştir.⁸⁸ Yaptığımız arşiv taramalarında bu tarihten sonra kayıtlara geçen bir tifüs vakasına rastlanmamıştır. Mübadele süresince görülen tifüs vakalarının kayıtlarının düzenli bir şekilde tutulduğunu söylemek de güçtür. Birçok belgede sadece tifüs vakalarının görüldüğü bölgeler belirtilmiş, vaka sayıları ve tifüs kaynaklı vefat sayıları verilmemiştir. 1924 yılında görülen tifüs vakaları hakkında net sayılara ulaşabildiğimiz tek kaynak 1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi olmuştur. Ancak bu kaynakta da sadece tifüs vakalarının toplam sayısı ile toplam vefat sayısı verilmiş, görüldükleri şehirler hakkında bilgi verilmemiştir. 1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi'ne göre, 1924 yılında 919 tifüs vakası görülmüş, 110 kişi tifüs hastalığından hayatını kaybetmiştir. 1924 yılında Türkiye genelinde 101.871 kişinin vefat ettiği göz önünde tutulursa tifüs kaynaklı vefatların

⁸⁵ BCA, 272/79-72-3-11.

⁸⁶ BCA, 272/79-72-3-23; BCA, 272/79-72-3-28.

⁸⁷ BCA, 272/79-72-3-22.

⁸⁸ BCA, 272/79-72-4-2.

toplam vefat sayısı içindeki oranının ne derece düşük - % 0,10 - olduğu görülecektir.⁸⁹

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında salgın halini alarak Anadolu'nun hemen hemen her bölgesinde görülen tifüs hastalığı birçok kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Milli Mücadelenin son bulmasından 14 ay sonra başlayan ve bir yılı aşkın bir süre devam eden mübadele sürecinde de Anadolu'nun bazı bölgelerinde tifüs hastalığına rastlanmıştır. Ancak bu süreçte görülen tifüs hastalığı Birinci Dünya Savaşı yıllarında olduğu gibi salgın halini almamış, tifüs kaynaklı kayıplar, Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan kayıpların çok gerisinde kalmıştır. Mübadeleyi tatbik etmekle görevli kurumların bu başarıdaki rolü büyüktür. Mübadele işlerini organize etmek için hususi bir vekâlet kurularak geniş bir kadro oluşturulmuştur. Ancak yeni kurulan bir vekâletin aksaksız bir şekilde çalışması da beklenemezdi. Özellikle sağlık konularında yaşanabilecek sıkıntılar öngörülerek daha Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin kurulmasından evvel Kızılay ile anlaşılması, mübadelenin sağlık işleri Kızılay ile koordineli bir şekilde yürütülerek karşılaşılabilecek sorunlar asgariye indirilmiştir. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda cepheden cepheye koşan Kızılay, bu savaşlar nedeniyle imkânlarının çoğunu tüketmiş olmasına rağmen mübadele sürecinde de elinden gelen her türlü fedakârlığı yapmıştır. Sağlık işleri konusunda zaman zaman Kızılay'ın da yetersiz kaldığı yerler ve bölgeler olmuş, bu gibi durumlarda Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin desteği alınarak karşılaşılan güçlüklerin üstesinden gelinmiştir.

Mübadele sürecindeki tifüs vakalarının büyük çoğunluğu Samsun mıntıkası dâhilindeki Orta Karadeniz ve İç Anadolu şehirlerinde görülmüştür. Bu durum Samsun mıntikasının Yunanistan'dan mübadil nakliyatı yapılan en uzak mıntikalardan biri olmasından kaynaklanmış, mübadillerin çoğu sağlık durumları bozulmuş bir vaziyette Samsun'a varmışlardır. Ancak bu mıntıkadaki şehirlerde görülen tifüs vakalarının fazlalığını sadece uzun ve elverişsiz yolculukla açıklamak da güçtür. Tifüs vakalarının görüldüğü şehirlerin çoğunda hastalıkla mücadelede en etkili gereç olan etüv makinelerinin noksanlığı göze çarpmaktadır. Misafirhanelerin yetersizliğinin de etkisiyle mübadillerin çoğu kontrol altında tutulamamış, kişisel temizlikleri sağlanamamıştır. Bu eksikler sonucunda Samsun civarındaki tifüs vakaları diğer bölgelerdeki vakalara nazaran çok daha fazla olmuştur. Tekirdağ ve Milas gibi bazı iskân

⁸⁹ 1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, s. 290.

mintikalarında yerel halk arasında tifüs vakalarına rastlandığı halde mübadillere sirayet etmemiş olması iskân konusunda Samsun'a kıyasla daha az sıkıntılarla karşılaşmış olunmasıyla açıklanabilir. Mübadele yıllarında tifüs hastalığına karşı koruyucu bir aşı ve tedavi amaçlı kullanılan etkili bir ilacın henüz bulunamamış olması da göz önünde tutulduğunda tifüse karşı son derece başarılı bir mücadelede verilmiş, hastalığın salgın halini alarak daha geniş alanlara yayılmasının önüne geçilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşivler

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, 272/12-40-40-3.

BCA, 30/10-123-873-3.

BCA, 272/79-72-3-33.

BCA, 272/79-72-2-1.

BCA, 272/79-72-2-3.

BCA, 272/79-72-2-8.

BCA, 272/79-72-2-12.

BCA, 272/11-16-70-22.

BCA, 272/11-17-71-10.

BCA, 272/11-17-79-7.

BCA, 272/14-76-29-2.

BCA, 272/79-72-2-15.

BCA, 272/79-72-2-13.

BCA, 272/79-72-2-7.

BCA, 272/79-72-2-17.

BCA, 272/79-72-2-23.

BCA, 272/14-76-31-6.

BCA, 272/79-72-3-11.

BCA, 272/79-72-3-23.

BCA, 272/79-72-3-28.

BCA, 272/79-72-3-22.

BCA, 272/79-72-4-2.

Türkiye Kızılay Derneği Arşivi

TKDA, Kutu No: 1296, Belge No: 151.

TKDA, Kutu No: 88, Belge No: 106.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.24.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.22.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.20.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.18.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.17.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.16.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.15.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.12.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.11.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.10.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.9.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.8.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.6.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.5.

TKDA, Kutu No: 88, Belge No: 23.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 1.1.

TKDA, Kutu No: 88, Belge No: 195.

TKDA, Kutu No: 21, Belge No: 173.

TKDA, Kutu No: 1353, Belge No: 86.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 26.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 51.

TKDA, Kutu No: 639, Belge No: 79.

Resmi Yayınlar

1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1926.

İskân Tarihçesi, Hamit Matbaası, İstanbul, 1932.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre II, İçtima Senesi II, Cilt 9, TBMM Matbaası, Ankara, 1975.

Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi Tarafından 1341 Senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen (1339-1340) İki Senelik Devreye Ait Rapor, Hilal Matbaası, İstanbul, 1341.

Kitaplar

Aghatabay, Cahide Zengin, **Mübadelelerin Mazlum Misafirleri Mübadele ve Kamuoyu 1923-1930**, Bengi Kitap Yayın, İstanbul, 2009.

Aksu, Lutfi, **Lekeli Humma (Tifüs)**, Ulusal Matbaa, Ankara, 1943.

Arı, Kemal, **Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

_____, **Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri**, Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları, İzmir, 2009.

Başustaoğlu, Ahmet, **Bir Nefes Sıhhat, Tevfik Sağlam'ın Yaşamı**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2016.

Çakmak, Zafer, **İzmir ve Çevresinde Yunan İşgali ve Rum Mezalimi (1919-1922)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

Çapa, Mesut, **Kızılay [Hilal-i Ahmer] Cemiyeti (1914-1925)**, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 2010.

Çelebi, Ercan, **Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti (Kuruluşu, Teşkilât Yapısı ve Faaliyetleri)**, Hiperyayın, İstanbul, 2019.

Çınar, Semih, **Mübadelede Tekirdağ, Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin Mübadele Yıllarında Tekirdağ Faaliyetleri (1923-1924)**, Hiperyayın, İstanbul, 2021.

Emgili, Fahriye, **Yunanistan'dan Mersin'e, Köklerinden Koparılmış Hayatlar**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011.

Gökçaftı, Mehmet Ali, **Nüfus Mübadelesi, Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

İpek, Nedim, **Mübadele ve Samsun**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Lekeli Humma, Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti Neşriyatı, Ankara, 1943.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, Çev. Seha L. Meray, Takım I, Cilt 1, Kitap 2, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969.

- McCarthy, Justin, **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Neşet Ömer, **Bitler, Bitlerin Ahval-i Hayatiye ve Vesait-i İtlafiyesi Lekeli Tifo ve Humma-yı Raciannın Bitler ile Sirayeti**, Kudüs, 1332.
- Noyan, Abdülkadir, **Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım**, Ankara Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara, 2019.
- Özalp, Kazım, **Milli Mücadele 1919-1922**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- Özkan, Salih, **Mübadele ve Niğde'ye Yapılan İskan**, Köymen Yayınevi, Konya, 2010.
- Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl**, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1973.
- Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
- Yıldırım, Nuran, **14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Makaleler

- Arı, Kemal, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yaşanan Göç Olayları ve Sağlık Hizmetleri", **Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938)**, İzmir, 2009, ss. 105-113.
- _____, "Mübadele Göçmenlerini Türkiye'ye Taşıma Sorunu ve İzmir Göçmenleri (1923-1924)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt I, Sayı 1, (1991), ss. 13-46.
- Çanlı, Mehmet, "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi II", **Tarih ve Toplum**, Cilt 22, Sayı 130, (Ekim 1994), ss. 243-251.
- Çelebi, Ercan, "Yunanistan'dan Gelen Mübadillere Sunulan Sağlık Hizmetleri: Hilâl-i Ahmer İmdat Sıhhî Heyetleri ve Faaliyetleri", **Yeni Türkiye, Rumeli – Balkanlar Özel Sayısı IV**, Yıl 21, Sayı 69, (Mart-Haziran 2015), ss. 4226-4230.
- Erdal, İbrahim, "Mübadil Göçmenlerin Taşınması Meselesi ve Türk Vapurcuları İle Yapılan Nakil Sözleşmesi", **Atatürk Yolu**, Cilt: 8, Sayı: 31-32, (Mayıs-Kasım 2003), ss. 313-328.
- Özer, Sevilay, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını", **Belleten**, Cilt: LXXX, Sayı: 287, (Nisan 2016), ss. 219-260.

Tekir, Süleyman, “Sarıkamış Harekâtı Sonrası Türk Ordusunda Görülen Salgın Hastalıklar ve Yaşanan Kayıplar”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Ek Sayı 1, (Sonbahar 2016), ss. 267-287.

Sürelî Yayınlar

Haber

Hâkimiyet-i Milliye

Hilal-i Ahmer

İkdam

Paşaili

Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası

LATİN ALFABESİNİN KABULÜ SONRASI DİYARBAKIR'DA AÇILAN MİLLET MEKTEPLERİ*

Derya ÇİNİ ŞİMŞEK**

ÖZ

Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle, Türk toplumunun siyasi, sosyal, hukuki ve ekonomik yapısını değiştirecek inkılâp hareketleri içerisine girilmiş, bu inkılâp hareketleri içerisine dil ve kültür alanı da dâhil edilmiş ve bu kapsamda, 1 Kasım 1928 tarihinde 1353 sayılı "Yeni Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun" ile Latin Alfabesine geçilmiştir. Latin Alfabesinin, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kanunlaşmasının ardından yeni harflerin öğretilmesi konusunda resmi çalışmalar yoğunlaşmakla birlikte aynı zamanda kurumsallaşmıştır. Kurumsal çalışmaların önemli adımlarından biri söz geçmişi de Bakanlar Kurulu'nun 11 Kasım 1928 tarihinde kabul ettiği "Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi" ile Millet Mekteplerinin kurulmuş olmasıdır. 52 maddeden oluşan Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi 24 Kasım 1928 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Latin harflerinin halka öğretilmesi ve okuma yazma bilmeyenlerin okur-yazar olmaları için kurulan Millet Mektepleri, bütün ülkede olduğu gibi Diyarbakır'da da açılmıştır. Üç bölümden oluşan makalenin ilk bölümünde yeni Türk harflerinin kabulü ve sonrasında yaşanan gelişmeler ana hatlarıyla gözden geçirilmiştir. Makalenin ikinci bölümünde Millet Mekteplerinin kurulması ve teşkilatlanması için yapılan faaliyetler yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise 1929-1935 yılları arasında Diyarbakır şehir merkezinde ve köylerde açılan Millet Mekteplerinde yapılan eğitim ile uygulamalarda elde edilen sonuçlar tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Diyarbakır, Eğitim Politikası, Millet Mektebi, Türk Harf İnkılabı.

* "Latin Alfabesinin Kabulü Sonrası Diyarbakır'da Açılan Millet Mektepleri" başlıklı makale, 6-8 Şubat 2020 tarihinde Diyarbakır'da düzenlenen V. Atlas Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sözlü olarak sunulan, ancak hiçbir yerde yayımlanmamış metnin geliştirilmesiyle oluşturulmuştur.

** Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, İletişim Fakültesi Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, dsimsek@baskent.edu.tr, (ORCID: 0000-0002-0678-5801).

NATIONAL SCHOOLS FOUNDED IN DİYARBAKIR FOLLOWING THE ADOPTION OF THE LATIN SCRIPT

ABSTRACT

Following the proclamation of the Republic of Turkey, many reforms were initiated in Turkish politics, society, law, and economy. Reforms also targeted language and culture. On 1 November 1928, the Law no. 1353 on the Adoption and Implementation of the New Turkish Alphabet was adopted, transitioning Turkey to the Latin script. Following the adoption of the Latin script by the Grand National Assembly of Turkey, intense efforts were carried out to teach the public the new alphabet, with these activities becoming institutionalized simultaneously. One of the most important institutional actions was the establishment of the national schools by virtue of the Regulation on the Organization of National Schools adopted by the Council of Ministers on 11 November 1928. Consisting 52 articles, the Regulation on the Organization of National Schools entered into force following its publication in the Official Gazette. Aiming to teach the public the Latin script and render the illiterate citizens literate, national schools were founded in Diyarbakır as well as all over the country. The first of the three sections of this article outlines the adoption of the new Turkish alphabet and the developments thereafter. The second section focuses on the foundation and organization of the national schools. The third specifies the results garnered through the education provided and the activities carried out in the national schools founded in the city centre and villages of the province of Diyarbakır from 1929 to 1935.

Keywords: *Diyarbakır, Education Policy, National School, Republic, Turkish Alphabet Reform.*

Extended Abstract

National schools were operationalized all over the country to raise the literacy rate and education level in the society following the alphabet reform, with some being opened in Diyarbakır. This article aims to investigate the education provided and activities conducted in the national schools established in Diyarbakır city centre and villages between the years 1929 and 1935 after the operationalization of the national schools. The study primarily uses the Prime Ministry Republic Archive (BCA); Education System (*Maarif*) and National Schools Activities Statistics 1928-1935, the Diyarbakır newspaper that was published regularly in Diyarbakır from 1929 to 1935 and other publications, the findings from which are documented in an academic framework.

Following the National War of Independence, Turkey went into a rapid modernization process, with reforms being initiated in politics, society, law,

and economy. Education also featured as an important priority among the reforms. Aiming to modernize education became a priority for the founders of the republic, primarily Mustafa Kemal Atatürk. The main method they employed in doing this was enabling the society to quickly internalize this transformation process. Even as the War of Independence was being waged, an education congress took place in Ankara on 16 July 1921. Following the proclamation of the republic, work continued steadfastly, and important steps were taken in this regard. The first step taken was the adoption of the Law on Unification of Instruction on 3 March 1924 by the Grand National Assembly of Turkey. Later, Atatürk voiced his idea of switching to the Latin script in 1928. Accordingly, the Ministry of National Education submitted a proposal to the Prime Ministry on 20 May 1928 and it was decided that a "language council" should be set up tasked with the purpose of developing an alphabet suitable for the Turkish language. The council completed its preparatory work on the new alphabet in six weeks and Atatürk announced the efforts made in an event organized by the Republican People's Party at Seraglio Point (*Sarayburnu*) on 9 August 1928.

The Grand National Assembly of Turkey adopted the new 29-letter Turkish alphabet via the Law no. 1353 on 1 November 1928 and a project was developed to launch the national schools so that the people could learn the new script quickly in a few years' time. The Regulation on the Organization of National Schools was approved on 11 November 1928 and published in the Official Gazette on 24 November 1928. National schools, to which Atatürk attached a great deal of importance as the way to raising the literacy rate and education level in society, were founded all over the country, with some being started in Diyarbakır. The first steps towards the alphabet reform in Diyarbakır were taken as part of a planning that included the opening of the national schools in the city centre, districts, and villages. The national schools were opened with ceremonies and started to provide education. According to data collected, 139 A-level courses were started in Diyarbakır from 1928 to 1935, with 111 of them in the city and 28 in the villages. The total number of B-level courses established in this period is 31, only one of them being launched in a village.

An examination of the literacy rate in Diyarbakır following the activities carried out between 1928 and 1935 shows that the number of pupils attending A-level courses was 4,639 while there were 1,161 who attended the B-level courses. The combined number of pupils attending A- and B-level courses stood at 4,800. Literacy rate varies by gender: The number of men attending A-level courses was 4,016 while the number of women was 623. The number of men attending B-level courses was 888, the

number of women being 273. There was great interest in the first years of the courses in 1929; however, from 1932 onwards interest waned in Diyarbakır as it did throughout the country. Having just left behind the harsh conditions of the War of Independence and started rapid reforms thereafter, the new republic was affected by the negative conditions brought on by the 1929 economic crisis as did the whole world, which did not spare the schools. Despite all the hardship, the mobilization for the national schools launched in Diyarbakır for the adoption of the Latin script was a success. Also impacted by regional issues, the province of Diyarbakır engaged actively in the adoption of the new alphabet and the national schools, which is a direct extension of these efforts, as much as it could.

Giriş

Milli Mücadele döneminin ardından hızla modernleşme sürecine giren Türkiye’de Türk toplumunun siyasi, sosyal, hukuki, ekonomik yapısını değiştirecek inkılâp hareketleri içerisine girilmiş, eğitim konusu da inkılâplar içerisinde öncelikli yerini almıştır. Hedefi, çağdaş temeller üzerine kurulması olan eğitim, başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Cumhuriyetin kurucularının önceliklerden birisi olmuş ve bu anlayışla yaşanan değişim sürecinin topluma hızlı bir şekilde benimsetilmesi başlıca yöntem olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk, bu temeller üzerinden Osmanlı Devleti’nden kalan sorunlara çözüm getirmek laik, modern ve milli bir toplum yaratmak çabalarına girmiş,¹ daha Milli Mücadele devam ederken, Millî Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi’nin de desteğiyle 16 Temmuz 1921’de Ankara’da Maarif Kongresi’ni toplamıştır. 250’ye yakın öğretmenin katıldığı, 21 Temmuz’a kadar devam eden Kongreyi Hâkimiyet-i Milliye gazetesi;² “*Cephelerde felah ve istiklal ordusu Yunanla mücadele ederken, Ankara’da Muallimler ordusu cehalete karşı müdafaa programı hazırlıyor*” haberiyle vermiştir. Kongrede konuşan Mustafa Kemal Paşa ise;³ “*Yüzyılların yüklediği derin bir idare ihmalinin devlet varlığında açtığı yaraları gidermeyi sağlayacak çabaların en büyüğünü, eğitim yolunda harcamamız gerekmektedir*” sözleriyle eğitim konusunu tartışmaya açmıştır.⁴

Daha Milli Mücadele sırasında eğitim- öğretimde başlanan çalışmalar Cumhuriyetin ilanının ardından hızla devam etmiş ve bu konuda önemli adımlar atılmaya başlanmıştır. Bunlardan birisi Cumhurbaşkanı’nın 1 Mart 1924 tarihinde yapmış olduğu meclisin açılış konuşmasında dile getirdiği;⁵

¹ E. Jan Zürcher, **Modern Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 252.

² **Hâkimiyeti Millîye**, 18 Temmuz 1921.

³ **Hâkimiyeti Millîye**, 21 Temmuz 1921.

⁴ Osman Ergin, **Maarif Tarihi**, C.5, Osman Bey Matbaası, İstanbul, 1997, s.1634.

⁵ **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s.590-596.

“Milletin arayış umumiyesinde tespit olunan terbiye ve tedrisatın tevhid-i umdesinin bila ifatei an tatbiki lüzumunu müşhade ediyoruz” sözlerinin ardından Tevhid-i Tedrisat Kanun teklifi meclis gündemine getirilmiş ve 3 Mart 1924 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde kabul edilmiştir.⁶ Kabul edilen bu kanun ile eğitim-öğretimde birlik sağlanmasının yanı sıra sadece mektep-medrese ikiliğini ortadan kaldırmak için çalışılmamış, aynı zamanda yabancı okulları ve geri kalan diğer okulların denetim altına alma yönünden de yararlanılmıştır⁷. 1926’dan itibaren, kız ve erkek çocukların aynı programlarda eğitim görmeleri sağlanarak, eğitimde yapılan laikleşme atımları müfredat programlarına da yansımıştır.⁸

1. Harf İnkılabı

Tanzimat döneminden Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar geçen dönemde yazının din sorunu olmayıp, uygarlık sorunu olduğu çeşitli platformlarda ifade edilmiştir.⁹ 1923–1924 eğitim-öğretim yılında 11–12 milyon civarında olan Türkiye’nin nüfusunun %10’u ve kadınların ise sadece %3’ünden daha azı okuryazardır. Bu yıllarda ülkede toplam 5.062 öğretim kurumu¹⁰ ve toplam 12.437¹¹ öğretmen vardır. Cumhuriyetin ilk yıllarında; savaşlarda kaybedilmiş olan öğretmenlerin yanı sıra, mevcut eğitimcilerin büyük bir kısmı mesleki formasyonu yetersizdir ve öğretim programları çağdaş bir anlayıştan yoksundur. Okul binalarının durumu ve ders araç-gereçlerinin eksikliği ve eğitimle alakadar olacak merkez ve taşra örgütünün idari teşkilatlanmasındaki sorunlar Türk eğitim sisteminin mevcut durumunu yansıtmaktadır.¹² Osmanlı’nın son dönemlerinden itibaren tartışılan Latın esasına dayanan Türk alfabesinin kabul edilmesi konusu ve dilde sadeleşme tartışmaları, 1923’te İzmir İktisat Kongresi toplandığında yeniden gündeme

⁶ TBMMZC, D.2, C.7, TBMM Matbaası, (3.3.1924), s.25-27.

⁷ İlhan Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA)**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.660.

⁸ Ayten Sezer, **Atatürk Dönemi Milli Eğitim Politikası (1923–1938)**, H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1985, s.43.

⁹ Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s.548.

¹⁰ 5.062 öğretim kurumunun; 4.894’ü ilkokul, 72’si ortaokul, 23’ü lise, 20’i öğretmen okulu, 64’ü meslek okulu ve 9’u fakülte ve yüksekokuldur. Bkz. Bahattin Demirtaş, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim ve Öğretim (1923-1938).” **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, 11 (41), Ankara, 2008, s.65.

¹¹ 12.437 öğretmenin; 10.238’i ilkokullarda, 796’sı ortaokullarda, 513’ü liselerde, 325’i öğretmen okullarında, 258’i teknik okullarda, 307’si fakülte ve yüksekokullarda görev yapmaktadır. Bkz. Demirtaş, **a.g.e.**, s.65.

¹² Demirtaş, **a.g.e.**, s. 156-157.

gelmiştir. İzmirli Nazmi ile iki arkadaşı Latin harflerinin kabulü konusunda önerge vermesi şiddetli tepkilere yol açmıştır.¹³

20 Mayıs 1928 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Başbakanlığa bir öneri sunulmuştur. Sunulan öneri, 23 Mayıs günü toplanan Bakanlar Kurulunda değiştirilmeden onaylanmış,¹⁴ Başbakanlığın talimatı doğrultusunda Türkçenin yapısına uygun bir alfabenin hazırlanması için “Dil Encümeni”¹⁵ oluşturulmuştur.¹⁶ Dokuz kişiden oluşan Dil Encümeni Kurulunun; üçü milletvekili, üçü Milli Eğitim Bakanlığı görevlisi, üçü de uzman olan şu isimlerden oluşmaktadır: Falih Rıfkı (Atay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Ruşen Eşref (Ünaydın), Ragıp Hulusi (Özdem), Ahmet Cevat (Emre), Fazıl Ahmet (Aykaç), İbrahim Osman (Karantay), Mehmet Emin (Erişirgil) ve Mehmet İhsan (Sungu). Çalışmaların yoğunlaşması üzerine şu beş üye Dil Encümenine katmıştır: Ahmet Rasim, İbrahim Necmi (Dilmen), Celal Sahir (Erozan), İsmail Hikmet (Ertaylan) Avni (Başman). Böylece üye sayısı on dört olmuştur. Dil Encümeni¹⁷ ilk toplantısını 26 Haziran 1928 tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk’ün başkanlığında Dolmabahçe Sarayı’nda yapmış alfabe değişiminin doğru olup olmadığı tartışmasına son verip yeni alfabe harflerini seçmekle işe başlamış¹⁸ ve Ağustos başında 41 sayfalık raporunu Atatürk’e sunmuştur.¹⁹ Bu görüşmelere Halit Ziya (Uşaklıgil), Ali Canip (Yöntem), Velet Çelebi (İzbudak) gibi yazı devrimine karşı olan kişiler de çağırılmıştır.²⁰ Görüşmeler sonunda 24 harften oluşan Latin alfabesini olduğu gibi kabul edilmemiştir. Latin alfabesinde bulunan fakat Türkçenin özelliğine uygun olmayan ve “Q, X ve W” harfleri alınmamış, Latin alfabesinde olmayan “Ç, Ğ, J, Ş” gibi sessizlerle, “I, Ö, Ü” gibi sesli harfleri yeni alfabeyle eklemiştir. Böylece yeni Türk alfabesi, 8’i sesli, 21’i sessiz olmak üzere 29 harften oluşturulmuştur. Dil Encümeni üyeleri, Latin alfabesinde Türk dilinin bütün seslerinin bulunmadığını, bu sesleri ifade etmek için ya çift harflerin kabulü veya bazı harflere işaretler eklenmesi gibi tartışmalı durumlarda Atatürk’e danışmıştır.²¹

¹³ Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkiler**, Başnur Matbaa, Ankara, 1972, s.250.

¹⁴ Bilal Şimşir, **Türk Yazı Devrimi**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 88.

¹⁵ **Hâkimiyet-i Millîye**; 27 Haziran 1928.

¹⁶ Goloğlu, **a.g.e.**, s.250.

¹⁷ Şimşir, **a.g.e.**, s. 88.

¹⁸ Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, Bateş Yayınları, İstanbul, 1984, s.439.

¹⁹ Mehmet Şakir Ülkütaşır, **Atatürk ve Harf Devrimi**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1971, s.60-63; Şimşir, **a.g.e.**, s.92-95.

²⁰ Şimşir, **a.g.e.**, s.92-95.

²¹ Zeynep Korkmaz, **Atatürk ve Türk Dili; Belgeler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s.159.

Yeni alfabe, 9 Ağustos 1928 tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Sarayburnu'nda tertip ettiği gecede Atatürk tarafından,²²

“Arkadaşlar, bizim ahenktar, zengin lisansımız yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulundurarak, anlaşılmayan ve anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak, bunu anlamak mecburiyetindedir. Anladığının asarına yakın zamanda bütün kâinat şahit olacaktır. Buna kat'iyetle eminim.”

sözleriyle kamuoyuna açıklanmıştır.

Alfabe ile ilgili bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra Atatürk, 1 Kasım 1928 de III. Dönem TBMM'nin ikinci çalışma yılını açış konuşmasında,²³

“Her şeyden önce büyük Türk Milletine, onun bütün emeklerini verimsiz duruma sokan zor yolun dışında kolay bir okuma yazma anahtarı vermek gereklidir... Büyük Türk Milleti, bilgisizlikten az emekle kısa yoldan ancak kendi güzel ve asil diline kolay uyan bir araçla kurtulabilir. Bu okuma yazma anahtarı ancak Lâtin esasından alınan Türk alfabesidir... Basit bir deney Latin aslına göre hazırlanmış Türk harflerinin, Türk diline ne kadar uygun olduğunu, şehirde ve köyde yaşlı ilerlemiş Türk vatandaşlarının ne kadar kolay okuyup yazdıklarını güneş gibi ortaya çıkarmıştır. Büyük Millet Meclisinin kararıyla Türk harflerinin kesinlik kazanması ve kanunlaşması, ülkemizin yükselme çabalarında başlı başına bir geçit olacaktır... Türk harflerinin onaylanması ile hepimize, bu ülkenin vatanını seven bütün yetişkin evlatlarına önemli bir görev düşüyor; bu görev milletimizin hep birden okuyup yazmasını sağlamak için gösterdiği güçlü istek ve aşka katkılarımızla yardımcı olmaktır. Hepimiz, özel ve resmi hayatımızda karşılaştığımız okuyup yazma bilmeyen erkek kadın her vatandaşımıza öğretmek için istek göstermeliyiz.”

sözleri ile Latin harflerinin kabul edilmesiyle elde edilecek sonuçları özetlemiş ve yasallık kazandırılmasını istemiştir.

Cumhurbaşkanının konuşmasının ardından, Erzincan Milletvekili Saffet Bey, Tekirdağ Milletvekili Cemil Bey ve Afyon Milletvekili Ali Bey'in imzasıyla yeni Türk harflerinin kabulü ile ilgili TBMM'ye bir önerge verilmiş, hazırlanan kanun teklifi aynı gün genel kurula gelmiştir. TBMM'ye yeni Türk Alfabeti ile ilgili 11 maddeden oluşan “Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun”²⁴ tasarısı 1 Kasım 1928'de mecliste oy birliği ile kabul

²² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s.732.

²³ TBMMZC, D. 3, C. 5, TBMM Matbaası, s. 4-5, (1.11.1928).

²⁴ Genel kurula gelen yeni Türk harflerinin kabulü ile ilgili kanun teklifi şöyledir:

edilmiş,²⁵ 3 Kasım tarihinde de Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.²⁶ Ardından kamu kurumları kendi bünyesindeki devlet memurlarına ve öğretmenlere okuma yazma öğretmek için kurslar açmıştır.²⁷ Türk harflerinin kabul ve tatbiki hakkındaki yasanın kabulünden hemen sonra Sivas Milletvekili Rahmi (Büyükhocazade) tarafından verilen önerge ve sonucunda, TBMM tarafından Mustafa Kemal Atatürk’e altın levha üzerine ve yukarısında “*Türk Alfabeti’nin mübdii Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Hazretleri’ne*” yazılı bir alfabe verilmesi kabul edilmiştir.²⁸ 1 Kasım’dan itibaren yeni harflerle yazışmalar yapılacağından Maarif Vekâleti, başlatmış olduğu okuma yazma

Madde 1- Şimdiye kadar Türkçeyi yazmak için kullanılan Arap harfleri yerine Latin esasından alınan ve merbut cetvelde şekilleri gösterilen harfler (Türk Harfleri) unvan ve hukuku ile kabul edilmiştir.

Madde 2- Bu kanunun neşri tarihinden itibaren devletin bütün daire ve müesseselerinde ve bilcümle şirket, cemiyet ve hususî müesseselerde Türk harfleriyle yazılmış olan yazıların kabulü ve muameleye konulması mecburidir.

Madde 3- Devlet dairelerinin her birinde Türk harflerinin devlet muamelâtına tatbiki tarihi 1929 Kânunusanisinin (Ocak) birinci gününü geçemez. Şu kadar ki, evrak-ı tahkikiye ve fezlekelerinin ve ilâmların ve matbu muamelât cetvel ve defterlerinin 1929 Haziran iptidasına kadar eski usulde yazılması caizdir. Verilecek tapu kayıtları ve senetleri ve nüfus evlenme cüzdanları ve kayıtları ve askerî hüviyet ve cüzdanları 1929 Haziran iptidasından itibaren Türk harfleriyle yazılacaktır.

Madde 4- Halk tarafından vaki müracaatlardan eski Arap harfleriyle yazılı olanların kabulü 1929 Haziran’ının birinci gününe kadar caizdir. 1928 senesi Kânunuevvelinin (Aralık) iptidasından (ilk gününden) itibaren Türkçe hususî veya resmî levha, tabelâ, ilân ve sinema yazıları ile kezalik Türkçe hususî, resmî bilcümle mevkut, gayr-ı mevkut gazete, risale ve mecmuaların Türk harfleriyle basılması ve yazılması mecburidir.

Madde 5- 1929 Kânunusani iptidasından itibaren Türkçe basılacak kitapların Türk harfleriyle basılması mecburidir.

Madde 6- Resmî ve hususî bütün zabıtlarda 1930 Haziranı iptidasına kadar eski Arap harflerinin stenografi makamında istimali caizdir. Devletin bütün daire ve müesseselerinde kullanılan kitap, kanun, talimatname, defter, cetvel, kayıt ve sicil gibi matbuaların 1930 Haziranı iptidasına kadar kullanılması caizdir.

Madde 7- Para ve hisse senetleri ve bonolar ve esham ve tahvilât ve pul ve sair kıymetli evrak ile hukukî mahiyeti haiz bilcümle eski vesikalar değiştirilmedikleri müddetçe muteberdirler.

Madde 8- Bilumum bankalar, imtiyazlı ve imtiyazsız şirketler, cemiyetler ve müesseselerin bütün Türkçe muamelâtına Türk harflerinin tatbiki 1929 Kânunusanisinin birinci gününü geçemez. Şu kadar ki, halk tarafından mezkûr müesseselere 1929 Haziranı iptidasına kadar eski Arap harfleri ile müracaat vaki olduğu takdirde kabul olunur. Bu müesseselerin ellerinde mevcut eski Arap harfleri ile basılmış defter, cetvel, katalog, nizamname ve talimatname gibi matbuaların 1930 Haziranı iptidasına kadar kullanılması caizdir.

Madde 9- Bütün mekteplerin Türkçe yapılan tedrisatında Türk harfleri kullanılır. Eski harflerle matbu kitaplarla tedrisat icrası memnudur.

Madde 10- Bu kanun neşri tarihinden itibaren muteberdir.

Madde 11- Bu kanunun ahkâmını icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur”.

Bkz. **TBMMZC**, D. 3, C. 5, TBMM Matbaası, s.1-2 (1 Kasım1928).

²⁵ İsmet Giritli, “Harf İnkılâbı ve Atatürk”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 13, Cilt V, Kasım, Ankara, 1988, s.32.

²⁶ **Resmî Gazete**, 3 Kasım 1928, No:1030.

²⁷ Giritli, **a.g.m.**, s.35.

²⁸ **TBMMZC**, D. 3, C. 5, TBMM Matbaası, s.11, (1.11. 1928).

seferberliğini gönderdiği yazılarla tüm vekâletlere ve devlet kurumlarına bildirmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde bulunan bütün din görevlilerinin, camilerin imam ve hatiplerinin açılan özel ve resmi kurslara devam etmelerini resmi yazılarla iletmişlerdir²⁹. Halkın yeni harfleri öğrenmesi için yeni Türk harfleriyle ilk “*Türkçe Gazete*” yayımlanmaya başlamıştır³⁰.

Yeni harfleri tanıtmak için Amasya, Sivas ve Kayseri’yi de içine alan yurt gezisine çıkan Cumhurbaşkanının haberlerini başta *Hâkimiyet-i Milliye*³¹ olmak üzere diğer gazetelerde Latin harfleri ile vermeye başlamıştır. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, Başbakanlığa gönderdiği yazıda gezi sırasında Türk halkının yeni harflere olan ilgisini,³² “*Yeni harflerin tatbikatını memleketin pek çok yerinde gördüm. Şehirlerde, köylerde, her yerde halk yeni harflerle okuyup, yazmaya geçmiştir. Halk yeni yazının kolaylığından memnundur*” şeklinde aktarmaktadır. Yeni kanun gereği 1 Aralık 1928’den itibaren bütün gazeteler, dergiler ve kitaplar yeni yazıyla basılmaya başlanmıştır³³. Halkın yeni harfleri kolay öğrenmesi için; mısraları yeni alfabenin harf sırası ile metne alınarak düzenlenmiş ve (Cumhurbaşkanlığı Orkestrası Şefi) Osman Zeki (Üngör) tarafından bestelenmiş “Harfler Marşı” hazırlanmıştır.³⁴

2. Millet Mekteplerinin Açılması

Atatürk, 1 Kasım 1928’de TBMM’de yapmış olduğu konuşmasında;³⁵ “*Hepimiz, özel ve resmi hayatımızda karşılaştığımız okuyup yazma bilmeyen erkek kadın her vatandaşımıza öğretmek için istek göstermeliyiz. Ulusumuzun yüzyıllar boyunca gerçekleştirilemeyen bu ihtiyacını birkaç yıl içinde tam anlamı ile sağlamak, yakın gelecekte gözlerimizi kamaştıran bir başarı güneşi olacaktır*” sözleriyle yeni harflerin Türk milletine hızlıca öğretmek gerekliliğini vurgulamıştır. Yalnız yeni harflerin öğretilmesi için daha önce faaliyette bulunan teşkilâtlar yetersiz kalmış bu yüzden hükûmet Millet Mekteplerinin açılması için hazırlıklar yapmıştır. Mekteplerin açılma müjdesi Başbakan İsmet İnönü tarafından 8 Kasım 1928 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde şu sözlerle açıklanmıştır:³⁶

²⁹ BCA. 51-0-0/2.14.18. (18.9.1928).

³⁰ Derya Çini Şimşek, Latin Harfleri İle Yayımlanan İlk Gazete; ‘Türkçe Gazete’, Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler ’de Akademik Araştırmalar I, **Gece Kitaplığı**, Ankara, 2018, s.455-475.

³¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Eylül 1928, s.2.

³² *Atatürk’ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, C.IV, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1991, s.590-591.

³³ BCA. 03-18- 1-2/1.11.28(1).

³⁴ Giritli, **a.g.m.**, s. 32.

³⁵ **TBMMZC**, D. 3, C. 5, TBMM Matbaası, s. 4-5, (1.11.1928).

³⁶ **TBMMZC**, D. 3, C. 5, TBMM Matbaası, Sayfa 26, (8.11.1928).

“Türk harflerinin bütün vatandaşlara kapılarının önünde ve işlerinin başında öğretilmesi için daha bu sene içinde millet mektepleri teşkilatı yapacağız. Bu teşkilat şehir ve köy, bütün yurdu kaplayacak, vatandaşların işlerinin maişetlerinin en müsait devirlerinde ve yanlarında ya iki aylık ya dört aylık kurslar açılacak, şehirde ve köyde mektepler, muayyen içtima mahallerine gelmeye vakitleri müsait olmayan vatandaşlar için seyyar muallim teşkilatı yapılacak.”

Latin harflerinin halka öğretilmesi ve okuma yazma bilmeyenlerin okur-yazar olmaları için açılması hedeflenen Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi 11 Kasım 1928 tarihinde onaylanmış ve 24 Kasım 1928 tarihinde de Resmi Gazete’de yayınlanmıştır.³⁷ Talimatnamede mekteplerin kuruluş amacı;³⁸

“Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Türk dilinin ferdî ve umûmî, hususî ve resmî bilcümle muharrerâta Türk harfleriyle tesbiti kanunen kabul edilmiş olmasından bu kanuna müsteniden tatbikâta vuzûh ve veche irâesi için yeni Türk harflerinin kısa zamanda ve kolay surette her ferde okuyup yazabilmek imkânını bahşeden mahiyetinden Türk milletini azamî surette istifade ettirmek ve büyük halk kitlelerini sür’atle okur yazar bir hâle getirmek maksadiyle Millet Mektebi Teşkilâtı yapılmıştır”

şeklinde belirtilmiştir.

1928 tarihinde hazırlanan talimatnamenin ilerleyen zamanlarda yeterli olmadığı düşünülerek yeni bir talimatname Vekiller Heyetince kabul edilmiş, 22 Eylül 1929 tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk’ün imzaladığı kararname ile yürürlüğe girmiş³⁹ ve ilgili tüm makamlara 28.10.1929 tarihinde gönderilmiştir.⁴⁰ Millet Mektepleri talimatnamesi hazırlanırken Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk’e ‘Millet Mektepleri Başöğretmenliği’ teklif edilmiş, Cumhurbaşkanı kendisine yapılan teklifi 24 Kasım 1928 tarihinde kabul etmiştir.⁴¹ Atatürk’ün Millet Mektepleri Başöğretmenliğini kabul ettiği 24 Kasım 1928 tarihi, 1981 tarihinden itibaren “Öğretmenler Günü” olarak kutlanmaktadır.⁴²

³⁷ (Ek-1)

³⁸ Resmi Gazete, 24.10.1928. No: 1048. (Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi)

³⁹ Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk’ün imzaladığı kararnamede; “Millet mektepleri talimatnamesinin bir senelik tecrübeye göre tadil edilen yeni şekline ait olmak üzere hazırlanan merbut talimatnamenin tatbiki Maarif Vekâletinin 334 numaralı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 22/9/1929 tarihli içtimanda kabul olunmuştur” denilmektedir. Bkz. BCA, 30-18-1-2/5.48.16 (22.9.1929).

⁴⁰ BCA, 490-1-0-0/1.3.12 (28.10.1929).

⁴¹ Millet Mektepleri Talimatnamesi, Maarif Vekilliği, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.5,6.

⁴² Millî Eğitim Bakanlığı, Mustafa Kemal Atatürk’ün 24 Kasım 1928’de Başöğretmen unvanını kabul ettiği tarihi “Öğretmenler Günü” olarak ilan etmiştir. Böylece Öğretmenler

2.1. Millet Mekteplerinin Örgütlenmesi

Millet Mekteplerinin örgütlenmesi kapsamında her il, ilçe, nahiye ve köylerde heyetler oluşturulmuş, bu heyetler bu mekteplerin tüm işlerinde sorumlu tutulmuşlardır⁴³. Millet Mektepleri; umumî teşkilâtı sabit ve seyyar olmak üzere (A) ve (B) dersanelerinden, halk okuma odalarıyla köy yatılı dersanelerinden⁴⁴ oluşmaktadır.⁴⁵ Bunların dışında belediye, demiryolu işletmeleri, tekel müdürlükleri gibi devlet kuruluşları ile fabrika, çiftlik gibi özel kuruluşların açmakla yükümlü oldukları özel millet mektepleri de bulunmaktaydı. Açılan sabit ve seyyar mekteplerinin A dersanelerinde okuma yazma öğretilirken B dersanelerinde vatandaşlara günlük yaşamda işlerine yarayacak kıraat ve tahrir, hesap ve ölçüler, sağlık bilgisi ve yurt bilgisi dersleri verilmiştir.⁴⁶ Sabit, gezici ve özel mektepler olarak üçe ayrılan ve her birinin A ve B derslikleri bulunacak okullarda eğitim süresi 1928 tarihli yönetmelik hükmüne A derslikleri için 4, B derslikleri için ise 2 ay olarak belirlendi.⁴⁷ 1929 tarihinde yapılan yeni yönetmelikte her iki derslik için eğitim süresi 4'er ay olarak kabul edilmiştir.⁴⁸ Mekteplere hem alfabe, hem de okuma kitapları talimatnamede belirttiği gibi Maarif Vekâlet'inden ücretsiz olarak verilmiştir.⁴⁹

Günü, ilk kez 24 Kasım 1981'de (Atatürk'ün doğumunun 100. yılında) kutlanmıştır. Bkz. Yasemin Işık, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Eğitimci Kişiliği ve "Başöğretmen" Unvanı", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, C. 7, s.1, 2020, s.193.

⁴³ Ufuk Ataş, **Millet Mektepleri (1928-1935)**, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2003, s.71.

⁴⁴ **BCA**, 490-01-1-3-12 (25.12.1928).

⁴⁵ Sabit Millet Mektepleri: Genellikle okul olan yerlerde açılan eğitim kurumları olup, 1929 yılından itibaren buralarda açılan (A) ve (B) dersliklerinde öğrenim süresi dört ay olarak belirlenmiştir.

2. Seyyar Millet Mektepleri: Okulu olmayan köylerde yalnızca bir dönem için açılan ve 1928 yönetmeliğine göre öğretim süreleri en az bir buçuk ay olup, dersleri, Sabit Millet Mekteplerinde olduğu gibi yapılmaktaydı.

3. Özel Millet Mektepleri: Bu kurslar, Devlet Kuruluşları, Belediyeler, Tekel Müdürlükleri, Bankalar, Demiryolu ve Liman İdareleri, Hapishaneler vs. kurumlarda yapılmıştır. Bu kurslarda eğitim Sabit Millet Mekteplerinde olduğu gibidir.

4. Köy Yatı Dersaneleri: Okulu olmayan köylerde yaşayan 12-18 yaşları arasındaki köy çocuklarını okutmak ve aydın birer insan olarak yetiştirmek amacıyla, il ve ilçe merkezlerinde açılması planlanmıştır.

5. Halk Okuma Odaları: 1930 yılında açılmasına başlanan bu odaların amacı; okuma-yazmayı öğrenmiş olan vatandaşlara okuma-yazmayı sevdirmek, yetişkinlerin ilgilendikleri konularda bilgi sahibi yapılması idi. Bkz. **Resmi Gazete**, 24.10.1928, No:1048. (Millet Mektebi Teşkilatı Talimatnamesi).

⁴⁶ Fahri Kılıç, **Yeni Türk Alfabesinin Yaygın Eğitim Yoluyla Öğretilmesi**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı, 61, 2017, s.211; Millet Mektepleri Talimatnamesi, **a.g.e.**, s.1-5; Ataş, **a.g.t.**, s.131.

⁴⁷ **Millet Mektepleri Talimatnamesi**, 1928, md. 2

⁴⁸ **A.g.t.**, 1929, md. 4-5.

⁴⁹ **Resmi Gazete**, 24.10.1928. No: 1048. (Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi), madde: 15.

Talimatnamede Millet Mekteplerinin açılışında yapılması gerekenler ise şöyle belirtilmiştir: “*Köy, şehir ve kasabalar bayraklarla donatılarak, mekteplerde orkestralarla konserler düzenlenecek, halkı büyük meydanlarda, toplanmaya müsait mahallerde toplayarak nutuklar söylemek suretiyle tören günü kutlanacak. Muallimler, tedarik edilebildiği takdirde gramofonla Reis-i Cumhuriyet hazretlerinin yeni harfler hakkındaki hitabelerini içeren plağı çalacak.*” Talimatnamede geçen Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk’ün yeni harfler hakkında yapmış olduğu ve kaydedilmiş olan bu plak hemen hemen her okula sağlanmış ve okullarda açılış töreninde yayınlanmıştır. Bunun dışında “Gazi Hitabesi Plağı”⁵⁰ satışa çıkarılmış ve plaktan elde edilecek gelir ile Millet Mekteplerinin bütçesi desteklenmiştir.⁵¹ Millet Mekteplerine yerel yönetim bütçesinden ödenek ayrılmış, illerde yönetim kurullarının yöre halkından topladığı bağışlar, ziraat, ticaret odaları, CHP, Türk Ocağı, bazı kuruluşlardan alınan yardımlar, belediyelerinden yapılan katkılar, devam etmeyenlerden alınan para cezaları ile elde edilecek gelirler yer almıştır.⁵² Millet Mektepleri açıldıktan sonra halkın yoğun ilgisi ile karşılaşmış bu yüzden yeni dersaneler açılması ihtiyacı doğmuş, bütçesi de devlet tarafından desteklenmiştir.⁵³ Atatürk’ün toplumdaki okur-yazar oranını arttırmak ve eğitim seviyesini yükseltmek⁵⁴ için büyük önem verdiği ve tüm yurttaki faaliyetlere geçen Millet Mekteplerinden birisi de Diyarbakır’da açılmıştır.

3. Diyarbakır’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri

Geçmiş 10 bin yıl öncesine dayanan ve tarihte Amida, Amid, Diyar-ı Bekr, Diyarbekir adları⁵⁵ ile anılan Diyarbakır’da⁵⁶ eğitim, tarih boyunca hep ön

⁵⁰ Gazi Hitabesi Plağı: Atatürk’ün Türk harfleri konusundaki söylevini içeren plağı Millet Mekteplerinde derse başlanmadan önce yapılan törende mektep öğretmenin okuma, yazma ve Türk harfleri konularını içeren konuşmasının arkasından gramofon varsa çalıyordu. **Hâkimiyet-i Milliye**, 23 Şubat 1930; Şimşir, **a.g.e.**, s.239

⁵¹ Mustafa Albayrak, Millet Mekteplerinin Yapısı ve Çalışmaları (1928 – 1935), **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: X / Temmuz, Sayı: 29, 1994, s.477.

⁵² Saime Yüceer, Türkiye’nin Aydınlanma Sürecinde Bir Kültür Devrimi Millet Mektepleri, **Atatürkçü Bakış**, C. I, Sayı: I, 2002, s.22-27; Şimşir, **a.g.e.**, s.182-183.

⁵³ Millet mektepleri bütçesi için Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk tarafından bir kararname imzalanıp onaylanmıştır. Karamnamede; “Millet mektepleri için idarei hususiyelerin Maarif kısmı tasarrufatından başka kanunen muayyen iş ve cihetlere hasrî tahsis edilmiş olan kısımlar varidatından da sarfiyat icrası, Maarif Vekaleti’nin iş’arına atfen Dahiliye Vekaleti’nin 20.12.1928 tarih ve 12204950 numaralı teskeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyeti’nin 26/12/1928 tarihli içtimanda tasvip ve kabul olmuştur.” denilerek ilgili tüm makamlara gönderilmiştir. Bkz. **BCA**, 30. 18. 1.2/1.11.11 (26.12.1928).

⁵⁴ Ercan Çağlayan, Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır’da Eğitim (1923-1950), **Tarih Okulu Dergisi (TOD)** Journal of History School (JOHS), Yıl 7, Sayı XIX, Eylül 2014, s.628-630.

⁵⁵ Ayşe Demirtaş, **İslam Fethine Kadar Diyarbakır**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2007, s.1-3.

⁵⁶ (Diyarbakır) beldesi adının (Diyarbakır) olarak değiştirilmesi hakkında Belediye Meclisi ile Vilâyet idare Heyetini n kararları ve Şûrayı Devlet Reisliğinin 2.12.1937 tarih ve 19430

planda tutulmuştur. Örneğin, Selçuklular döneminde medreselerde verilen eğitim-öğretim faaliyetleri Osmanlı Devleti döneminde de sürdürülmüştür. Tanzimat dönemine gelindiğinde eğitim sisteminde başlayan değişim, diğer illerde olduğu gibi, Diyarbakır'da da etkili olmuştur.⁵⁷ Cumhuriyet'in ilanının ardından, şehirde bulunan okullar ile eğitim öğretim sürdürülmüştür.⁵⁸ Latin harflerine geçilmesi tüm yurttaki olduğu gibi Diyarbakır'da da büyük bir ilgiyle karşılanmış, haber 8 Ekim 1928 tarihli *Diyarbakır Gazetesi*'nin birinci sayfasında;⁵⁹ “*Türkiye’de Harf İnkılâbı*” manşetiyle çıkmıştır.⁶⁰

Latin harflerine geçilmesi ile birlikte belirlenen hedef; tüm yurttaki olduğu gibi Diyarbakır'da okur-yazar nüfusu arttırmak ve buna bağlı olarak bölgede Türkçeyi yaygınlaştırmak olmuştur. Diyarbakır'da kırsal nüfusun yoğun olması ve halkın büyük bir bölümünün Türkçe bilmemesi, yönetim kadrosunun tüm Doğu ve Güneydoğu gibi Diyarbakır'a da daha fazla mesai harcamasını gerektirmiştir.⁶¹

1927 tarihinde yapılan sayıma göre Diyarbakır'ın nüfusu 194.316⁶² iken, okur-yazar durumu şu şekildedir:⁶³

sayılı tezkeresiyle gönderilen Mülkiye Dairesiyle Umumi Heyetin "mazbataları icra Vekilleri Heyetininin 10/12/1937 tarihli toplantısında okunarak 1580 sayılı kanunun 9 uncu maddesine göre bu belde adının (Diyarbakır) olarak değiştirilmesi onaylanmıştır. Bkz. **BCA**, 30-18-1-2/80.99.17, (10.12.1937); **Resmî Gazete**, 18.12.1937, No: 7789.

⁵⁷ Hatip Yıldız, (2007), **Diyarbakır Vilayetinde Eğitim, (1870-1920)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, s. 310-311.

⁵⁸ Bu okullar, Gazi, Cumhuriyet, İsmet Paşa, Ziya Gökalp, Süleyman Nazif, İnönü ve Yenişehir İlkokulu isimlerini taşımaktaydı. Bu yedi ilkokul dışında şehir merkezinde Diyarbakır Merkez Cumhuriyet Ana Mektebi adında bir anaokulu bulunmaktaydı. 1926-1927 Maarif istatistiklerine göre Diyarbakır merkez ve bağlı köylerde iki erkek, iki kız ve altı muhtelit (karma) olmak üzere on ilkokul bulunmaktaydı. 1932-1933 verilerine göre Diyarbakır'da resmi, özel, yabancı ve azınlık okulları şehir merkezinde dokuz ve köylerde on iki olmak üzere toplam yirmi bir ilkokul mevcuttu. 1927 yılı verilerine göre Diyarbakır vilayetinde biri Ana Mektebi, biri de Kadim Süryani Cemaati Mektebi olmak üzere yirmi yedi okul mevcuttu. Bu okullarda 1.305 erkek ve 470 kız öğrenci olmak üzere toplam 1.848 öğrenci okula devam etmekteydi. Bu okullarda seksen üç öğretmen görev yapmaktaydı.³³ 1950 yılına gelindiğinde ise Diyarbakır vilayetinde toplam 117 ilkokul mevcuttu. 1950 yılına gelindiğinde Diyarbakır vilayetinde ekserini köylerde olmak üzere toplam 126 okul mevcuttu. Bu okullardan biri lise, biri Köy Enstitüsü, biri Kız Enstitüsü, biri Erkek Sanat Enstitüsü, biri Erkek Öğretmen Okulu, dördü ortaokul ve geriye kalan 117'si de ilkokul statüsündeydi. Bkz. Çağlayan, **a.g.m.**, s.629-642.

⁵⁹ **Diyarbakır Gazetesi**, “Türkiye’de Harf İnkılâbı”, 8 Ekim 1928.

⁶⁰ **(Ek-2)**

⁶¹ Çağlayan, **a.g.m.**, s.629-642.

⁶² **Umumi Nüfus Tahriri 28 Teşrinievvel 1927**, (1929), Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsnütabiyat Matbaası, Ankara, s.VI

⁶³ Veysi Fida, (2016), **Cumhuriyet Dönemi’nde Diyarbakır’da Eğitim (1923-1950)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ,

Okuma Yazma Bilen				Okuma Yazma Bilmeyen		
İl ve İlçe	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Diyarbakır	4046	936	4982	45758	46463	92221
Çermik	343	15	358	7597	9173	16770
Ergani-Maden	230	3	233	8734	9773	18507
Kulp	142		142	5144	5946	11090
Lice	464	14	478	10903	10177	21080
Silvan	418	15	433	12521	13380	25901

Tabloda görüldüğü üzere 1927 tarihinde Diyarbakır'da okuryazar oranının çok düşük olması bir yıl sonra Latin harflerinin kabulüyle birlikte daha da önem kazanmış ve Diyarbakır'da Cumhuriyetin eğitim politikasına uygun yeni eğitim kurumları ve Millet mektepleri açılmıştır.⁶⁴

Latin harflerinin halka öğretilmesi ve okuma yazma bilmeyenlerin okur-yazar olmaları için tüm yurttaki olduğu gibi 1 Ocak 1929 tarihinde Diyarbakır'da açılmış olan Millet Mekteplerine⁶⁵ hem alfabe hem de okuma kitapları Millet Mektepleri talimatnamesinde belirtildiği gibi Maarif Vekâlet'inden gönderilmiştir. Vekâlet tarafından ayrıca, dönem sonlarında eğitim alıp en iyi derece ile mezun olan erkek ve kadın öğrencilere birer kitap hediye edilmiş⁶⁶; şehirde, açılacak olan Mekteplerle ilgili haberler *Diyarbakır Gazetesi*'nde ayrıntılı şekilde yer almıştır. 1929-1935 yılları arasında Diyarbakır'da düzenli şekilde çıkan *Diyarbakır Gazetesi* çok yoğun olmamakla birlikte hem Diyarbakır'da hem de Türkiye'de açılmış olan Millet Mektepleri haberlerini sayfalarında yer vermeye özen göstermiştir. Ankara'da bulunan kütüphanelerin süreli yayınları taranmış, sadece Milli Kütüphanede bulunan gazetenin ulaşabildiğim nadir sayılarından, 25 Eylül 1930 tarihli haberde "*Millet Mektepleri Vatanın Her Tarafında Açılacak*" başlığı ile yayınlanmış, haberde millet mektepleri ile ilgili şu bilgilere yer verilmiştir:⁶⁷

"Yeni Türk harfleri inkılabından sonra Türkiye'de okur-yazar adedinin yüzde yetmiş ve seksen dereceye kadar yükseldiğini memnuniyetle görüyoruz. Medeni hayatın bütün feyzli gaye ve sistemleri dahilinde yükselmemizi hür ve tam manasıyla medeni bir millet olarak yaşamamızı temin eden Büyük Gazi'nin mukaddes inkılabı arasında bu harf inkılabımızda hiç şüphe yok ki çok büyük

s.21; Tahir Öğüt-Çiğdem Çadırcı, (2013), "Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır'da İktisadi- Mali ve Sosyal Yapı", *Akademik Bakış*, C. 7, Sayı 13, s.5.

⁶⁴ Çağlayan, *a.g.m.*, s.s.629-642.

⁶⁵ *BCA*. 490-1-0-0/1 2 13 (25.12.1928)

⁶⁶ Mustafa Şahin, "Bir Halk Eğitim Çalışması Örneği Olarak Millet Mektepleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi*, C.1, S.2, 1992, s. 221.

⁶⁷ *Diyarbakır Gazetesi*, "Valimiz İle Mülakat" 6 Temmuz 1931.

ve layemut bir mevki işgal edecektir. Çünkü bu inkılap eski saltanat ve istibdat devirlerinin seviyesi yüzünden cahil, gözü hayatın bütün yeniliklerine karşı kapalı kalan halkımızı ilmin, bilginin, fen ve terakkinin ilk fakat en büyük mukaddes kapısı olan okuryazarlığa kavuşturdu ve kavuşturuyor. Bu gayenin tahakkuku yani bütün Türk vatandaşlarımızın okuryazar olması maksadıyla Hükümetimiz her sene külli masraflara tahammül ederek vatanımızın her tarafında, en ücra köşelerinde bile müteaddit (Millet Mektepleri) açılyordu. Haber aldığımızı göre bu sene dahi, daha geniş kadrolarla Millet Mekteplerinin açılmasına teşebbüs edilmiştir. Bittabi bu meyanda Diyarbakır'da dahi açılacaktır.”

Yukarıda belirtildiği üzere Millet Mekteplerinin 1929 tarihinde Diyarbakır'da açılmasının ardından bu okulların açılış tarihleri ve açıldığı yerler ile ilgili *Diyarbakır Gazetesi*'nin ulaşılan nadir sayılarında yapılan taramalarda fazla bilgiye ulaşılamamıştır. Gazetede sonraki yıllarda mekteplerin eğitim öğretim faaliyetleri ile ilgili gelişmeleri halka aktarmıştır. Bu haberlerden birisi gece verilen derslerle ilgili olan 13 Kasım 1930 tarihli haberdur. Diyarbakır Milli Eğitim Müdürlüğü'nün, açılacak gece dershaneleri ile ilgili yayınladığı “*Merkez Maarif Müdüriyetinden*” başlıklı haber şu şekildeydi:⁶⁸

“Millet Mektepleri talimatnamesine tevfikan Merkezde mevcut Gazi, İsmet Paşa, Cumhuriyet ve kız yatılı mekteplerinde hanım ve erkeklere mahsus olmak üzere 1 Kasım 1930 tarihinden itibaren gece dershaneleri açılacaktır. Muhterem halkımızdan okuyup yazmak bilmeyen ve elinde millet mektebi şahadetnamesi olmayanların buldukları mahalleye yakın olan mektebe devam etmeleri ilan olunur.”

Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği verilerine göre; Diyarbakır'da ilk etapta 44 Millet Mektebi açılmış, 27 öğretmen görev almış⁶⁹ ve basın yoluyla halkın katılımını arttırmak için çaba sarf edilmiştir. 11 Kasım 1930 tarihli *Diyarbakır Gazetesi*'nde konu ile ilgili yazı şu şekilde çıkmıştır:⁷⁰

“Aziz Vatandaş, Büyük ve dahi rehber Gazi'nin kurduğu Cumhuriyet, nasıl ki seni medeni haklara kavuşturdu, sana her hür insanın sahip olduğu yüksek ve şerefli mevki verdiyse bu gün de seni her medeni insan gibi ilim ve bilgi kuvvetiyle de teçhiz edecektir. Çünkü bilgisiz, tahsilsiz bir insan, meyvesiz bir ağaç gibidir. Hâlbuki sen o kadar kavi, o kadar velut bir dimağ ve ruha

⁶⁸ **Diyarbakır Gazetesi**, “Merkez Maarif Müdüriyetinden”, 13 Kasım 1930.

⁶⁹ **Maarif, Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği 1928-1935**, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1935, s.26. (Bundan sonra bu kaynak ‘Maarif, Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği’ şeklinde kısaltılmış olarak verilecektir.)

⁷⁰ **Diyarbakır Gazetesi**, “Durma Koş” 11 Kasım 1930.

maliksin ki küçük bir tahsil devresi bile seni feyyaz bir kudret haline sokar! Bu yüksek hassasiyet ve kıymete malik olan sen! Sakın hiç durma oku! Devletin senin için büyük fedakarlıklarla açtığı (Millet Mektepleri)ne koş!.. Orada göreceğin dört aylık tahsil hiç şüphe yoktur ki mazinin meşum mirası olan cehaleti, senden tamamıyla alacak ve dimağında parlatacağı bilgi nur ile seni tam medeni bir insan, şuurlu ve feyyaz bir kudret haline sokacaktır. Tereddüt etmeden durma koş!.. bu irfan kapıları senin için açılan samimi bir kucaktır.. Hiç durma! koş...”

Daha sonra 25 Eylül 1930 tarihli *Diyarbakır Gazetesi*'nin belirttiği gibi daha geniş kadrolarla Millet Mektepleri açılmasına çalışmalarını sürdürmüştür.⁷¹ 1929- 1935 yılları arasında Diyarbakır şehir merkezinde ve köylerde açılan Millet Mekteplerinin A ve B dersane adedi şu şekildedir:⁷²

İl, İlçe ve Köyler	Yıllar	Dershane Adedi							
		A				B			
		E	K	M	T	E	K	M	T
İl ve İlçeler	1928-1929	29	8	-	37	12	2	-	14
	1929-1930	19	3	-	22	9	5	-	14
	1930-1931	17	1	-	18	-	-	-	-
	1931-1932	11	2	-	13	3	-	-	3
	1932-1933	7	1	-	8	2	-	-	2
	1933-1934	8	-	-	8	1	-	-	1
	1934-1935	5	-	-	5	-	-	-	-
Köyler	1928-1929	6	1	-	7	-	-	-	-
	1929-1930	6	1	-	7	-	-	-	-
	1930-1931	6	-	-	6	-	-	-	-
	1931-1932	7	-	-	7	-	-	-	-
	1932-1933	1	-	-	1	-	-	-	-
	1933-1934	-	-	-	-	-	-	-	-
	1934-1935	-	-	-	-	1	-	-	1
Toplam	1928-1929	35	9	-	44	12	2	-	14
	1929-1930	25	4	-	29	9	5	-	14
	1930-1931	23	1	-	24	-	-	-	-
	1931-1932	18	2	-	20	3	-	-	3
	1932-1933	8	1	-	9	2	-	-	2
	1933-1934	8	-	-	8	1	-	-	1
	1934-1935	5	-	-	5	1	-	-	1

E: Erkek K: Kadın M: Karma T: Toplam

Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiğindeki verilere göre 1928 ile 1935 yılları arasında Diyarbakır'da açılan A dersanelerinin toplam sayısı 139

⁷¹ *Diyarbakır Gazetesi*, “Valimiz İle Mülakat” 6 Temmuz 1931.

⁷² *Maarif, Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği*, s.26.

olup, bunların 111'i şehirde, 28'i köylerde bulunmaktadır. Bu bilgiler ışığında Diyarbakır'da okuma yazma bilmeyenlerin ders aldıkları A dershanelerinde şehir merkezinin köylerine göre büyük bir farkla önde olduğu görülmektedir. Açılan B dershanelerinin toplam sayısı ise 35 olup, bunların 34'ü şehirde, 1'i köylerde bulunmaktadır. A dershanelerinde Diyarbakır şehir ve köy makası B dershanelerinde açılmaktadır.

1929- 1935 yılları arasında Diyarbakır şehir merkezinde ve köylerde açılan Millet Mekteplerinde çalışan kadın ve erkek öğretmen sayısı şu şekildedir:⁷³

İl, İlçe ve Köyler	Seneler	Öğretmen Sayısı		
		E	K	T
İl ve İlçeler	1928-1929	14	7	21
	1929-1930	14	7	21
	1930-1931	17	1	18
	1931-1932	14	2	16
	1932-1933	9	1	10
	1933-1934	9	-	9
	1934-1935	5	-	5
Köyler	1928-1929	6	-	6
	1929-1930	6	-	6
	1930-1931	6	-	6
	1931-1932	7	-	7
	1932-1933	1	-	1
	1933-1934	-	-	-
	1934-1935	1	-	1
Toplam	1928-1929	20	7	27
	1929-1930	20	7	27
	1930-1931	23	1	24
	1931-1932	21	2	23
	1932-1933	10	1	11
	1933-1934	9	-	9
	1934-1935	6	-	6

1929- 1935 yılları arasında Diyarbakır şehir merkezinde ve köylerde açılan Millet Mekteplerinde çalışan kadın ve erkek öğretmen sayısının verildiği yukarıdaki tabloda dikkat çeken husus, açılan dershane sayısının yıllar ilerledikçe genel olarak düşüş göstermesidir. Dershane sayısındaki bu

⁷³ Maarif, Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği, s.26.

düşüşe bağlı olarak Millet Mekteplerinde çalışan öğretmen ve devam eden öğrenci sayısında da düşüş görülmektedir.

1929- 1935 yılları arasında Diyarbakır şehir merkezinde ve köylerde açılan Millet Mekteplerine devam eden kadın ve erkek öğrenci sayısı şu şekildedir:⁷⁴

İl, İlçe ve Köyler	Yıllar	Müdavim Adedi					
		A			B		
		E	K	T	E	K	T
İl ve İlçeler	1928-1929	817	42	859	375	88	463
	1929-1930	449	53	502	261	185	446
	1930-1931	574	36	610	-	-	-
	1931-1932	439	68	507	117	-	117
	1932-1933	265	23	290	64	-	64
	1933-1934	272	-	272	48	-	48
	1934-1935	184	-	184	-	-	-
Köyler	1928-1929	315	21	336	-	-	-
	1929-1930	208	18	226	-	-	-
	1930-1931	199	-	199	-	-	-
	1931-1932	226	-	226	-	-	-
	1932-1933	32	-	32	-	-	-
	1933-1934	-	-	-	-	-	-
	1934-1935	-	-	-	23	-	23
Toplam	1928-1929	1168	423	1591	375	88	463
	1929-1930	657	71	728	261	185	446
	1930-1931	773	36	809	-	-	-
	1931-1932	665	68	733	117	-	117
	1932-1933	297	25	322	64	-	64
	1933-1934	272	-	272	48	-	48
	1934-1935	184	-	184	23	-	23

Yukarıdaki tabloda verilen bilgiler A ve B dershanelerine devam eden öğrencilerden sınav sonucu başarılı olanların, Millet Mekteplerine devam etmeyen fakat dışarıdan özel ders almak suretiyle sınavlara girip başarılı olanların ve bu iki gurubun toplam sayılarını içermektedir. Grafikte A dershanesine devam eden öğrenci sayısı 4639, B dershanesine devam edenlerin sayısı ise 1161'dir. A ve B dershanelerine devam eden öğrenci sayısı toplamda 4800'dür. Okur-yazarlık oranı da cinsiyete göre farklılık

⁷⁴ Maarif, Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği, s.26.

göstermekte olup A dershanesine devam eden erkeklerin sayısı 4016 iken kadınların sayısı 623, B dershanesine devam eden erkeklerin sayısı 888 iken kadınların sayısı 273'dür. Tabloda görüldüğü üzere 1929-1935 eğitim-öğretim döneminde mekteplere devam eden öğrencilerin sayısında azalma görülmektedir. Diyarbakır ili, ilçe ve köylerinde açılan Millet Mekteplerine olan ilgide azalma sadece Diyarbakır'da değil Türkiye'nin tüm genelindeki Millet Mekteplerinde görülmektedir.⁷⁵

Mekteplere ilgiyi arttırmak için çocuklu kadınlara özel kolaylıklar sağlanmıştır. Karara göre; çocukları süttten kesilmemiş ve devam zorunluluğu olan kadınların okula devamı bir sonraki devreye bırakılmış, çocukları iki yaşından büyük annelere ise açılmış olan özel dersanelerde aldıkları dersler esnasında çocuklarına hademelerin bakması kararlaştırılmıştır.⁷⁶ Devletin verdiği bu destek ile birlikte mekteplere özellikle de Batıda büyük şehirlerde kadınlar büyük ilgi göstermektedir. Ancak Diyarbakır'da kadınlar bu olanaktan batıdaki şehirlerde olduğu kadar faydalanamamış ya da geleneksel yapı buna engel olmuştur.⁷⁷

1929- 1935 yılları arası Diyarbakır Vilayetinde Millet Mekteplerine ayrılan bütçe:⁷⁸

Yıllar	Maaş ve Ücret (Lira)	Diğer Masraflar (Lira)	Toplam (Lira)
1928-1929	-	277	277
1929-1930	1400	600	2000
1930-1931	1800	700	2500
1931-1932	1640	860	2500
1932-1933	540	400	940
1933-1934	600	250	850
1934-1935	-	-	-

⁷⁵ Maarif, Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği, s.26.

⁷⁶ Yüceer, a.g.m., s.27.

⁷⁷ Örneğin İstanbul'da; 1928-1929 döneminde 2204 dersane açıldı. 2204öğretmen görev aldı. 44.650 erkek, 68.370 kadın olmak üzere toplam 113.020 kişi dersanelere devam etti. 40.141 erkek, 52.495 kadın olmak üzere 92.636 kişi mezun olmayı başardı. Bursa'da ise; Bursa'da A ve B olmak üzere toplam, 4755 dersane açıldı. Bunun2349'u kadın idi. Bu dersanelerde 2322 öğretmen görev aldı. Dersanelere 112.305 erkek, 115.337 kadın devam etti. 55.460 erkek, 48.882 kadın olmak üzere 104.342 kişi diploma almayı başardı. Bkz. Maarif, Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği, s.26.

⁷⁸ Maarif, Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği, s. 74.

Millet Mekteplerinde çalışan memurlara özel bütçe ayrılmış ayrıca kendi harcamaları dışında, belirli işler için de bütçeden belli miktar pay ayrılmıştır.⁷⁹ Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiğinde yer alan Diyarbakır 1929-1935 eğitim senesine ait bütçe bilgilerinin yer aldığı tabloda özellikle 1934-1935 eğitim-öğretim döneminde Diyarbakır'a maaş ve ücret ödemeleri için hiç para ayrılmamış olduğu görülmektedir. Yukarıda işaret edilen Millet Mekteplerinde çalışan kadın ve erkek öğretmen sayısını gösteren tabloya bakıldığında, aynı eğitim-öğretim döneminde Diyarbakır şehir merkezinde ve köylerde sadece 6 öğretmenin görev yaptığı fakat Millet Mekteplerinde yaptıkları görevlerine karşılık olarak bütçeden ödeme için pay ayrılmadığı da görülmektedir.

Mekteplerin açıldığı tarihlerde tüm dünyayı olduğu gibi Türkiye'yi de etkileyen dünya ekonomik krizinin (Büyük Buhranın) ardından sonraki yıllarda süren ekonomik krizin etkisi bunun en önemli sebeplerinin başında gelmektedir. Krizi bir yana koyduğumuzda, Millet Mektepleri için gerekli ödeneğin devlet bütçesine konulamayıp masrafların İl Özel İdarelerince karşılanması, yerel yöneticilerin konuya yeterli duyarlılıkta yaklaşmaması öğretmen sayısındaki yetersizlik istenen düzeyde başarıyı engellemiştir.⁸⁰ Latin harflerine geçilmesinin ardından başlatılan eğitim-öğretim seferberliği sayesinde okuma yazmayı öğrenenlerin artması ile ilk yıllardaki teşvik, heyecanın ve ilginin azalması, hedef kitlenin azalmasının önemli sebeplerinden bir diğeridir. Millet Mekteplerine devam edenlere talimatname gereği bir sınava tabii tutuluyor; ardından şahadetname verilerek bu kişiler mezun ediliyordu. *Diyarbakır Gazetesi*, Millet Mekteplerinde yapılan sınavlar ve şahadetnameler ile ilgili "*Millet Mekteplerinde İmtihan Faaliyetleri Başlıyor*" başlıklı haberi 6 Mart 1929 tarihinde okuyucularına şu şekilde vermekteydi:⁸¹

"İki ay evvel açılan millet mektepleri çok hararetli bir surette tedrisata devam etmektedir. Günden güne gerek erkek gerek kadın müdavimlerinin adedi fazlaşan bu mekteplerde feragat kâr ve fedakâr muallimlerimiz çok derin bir vazife aşkıyla çalışarak yüzlerce vatandaşı irfana ve hayatı hakikiyenin nurlu yoluna kavuşturdular. Bu kere haber aldığımızı göre bu mekteplerde imtihan hazırlığına başlanılmıştır. Yapılacak olan imtihan neticesinde ispatı ehliyet edenlere şahadetname verilecektir. Henüz iyice okuyup yazma bilmeyenler iki ay daha mektebe devam edeceklerdir."

⁷⁹ BCA 30-18-1-2/21. 46.19. (01.07.1931)

⁸⁰ Ataş, a.g.t., s.131.

⁸¹ *Diyarbakır Gazetesi*, "Millet Mekteplerinde İmtihan Faaliyetleri Başlıyor" 6 Mart 1929.

Diyarbakır Gazetesi, haberlerinde mekteplerden mezun olan kadınlarla ilgili bilgilere de yer vermiştir. 27 Şubat 1930 tarihli “*Millet Mektebinden Kaç Hanım Mezun Oldu*” başlıklı haberinde şu bilgiler verilmektedir:⁸²

“Hanımlarımız için Ziya Gökalp Mektebinde açılan Millet Mekteplerinde geçen gün umumi imtihan yapılmıştır. İmtihan neticesinde yüz yirmi hanımdan ibaret bulunan kursun bütün müdavimleri muvaffak olarak ehliyetname almışlardır. Dört ay zarfında hanımlarımıza mükemmel bir surette okuyup yazma öğreten kursun kıymetli muallimi Fahriye Selçuk, Faika Kerim hanımları bu muvaffakiyetten dolayı takdir ve tebrik ederiz.”

Yukarıdaki verilerin ışığında hem dersane, öğretmen ve öğrenci adedinde hem de Millet Mektepleri için ayrılan bütçede yıllar içerisinde azalma görülmektedir. Bölgede Millet Mektepleri, Türk Ocağı, Halkevleri, Halkodalarının yanı sıra; başta il ve ilçe merkezleri olmak üzere okullaşmaya önem verilmiş, köylere varıncaya kadar okul sayısında artış olmuştur. 6 Temmuz 1931 tarihli *Diyarbakır Gazetesi*, “*Valimiz İle Mülakat*” başlığı ile Diyarbakır Valisi Hasan Faiz Bey’in verdiği bilgi ile Diyarbakır il, ilçe köy ve nahiyelerde bulunan ilkokul sayısının 23 olduğu haberine yer vermektedir.⁸³ Mektepler, kuruluş aşamasında istenen hedefe hem Türkiye genelinde hem de Diyarbakır’da ulaşamamış olsa da harf inkılabının halka öğretilmesi açısından Türkiye’ye bir ağ şeklinde yayılması ve geniş şekilde halka ulaşması açısından büyük bir atılım olmuştur. 1928 ile 1935 yılları arasında yurt çapında Millet Mekteplerinin tüm A dersliklerinden 1.086.159, tüm B dersliklerinden 268.096 kişi başarı göstererek belge almışlardır. Bütün bu çalışmaların bir sonucu olarak 1927 yılında Türkiye’de okuryazar oranı % 10,5 iken, 7 dönem boyunca yapılan yoğun çalışmalar sonucu 1935 yılında bu oran % 20,4’e yükselmiştir.⁸⁴

Sonuç

Millî Mücadele’nin zafer ile sonuçlanmasının ardından 29 Ekim 1923 tarihinde yeni devletin rejimi resmîyet kazanmış ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Çok milletli bir imparatorluktan tek millete dayanan bir devlet kuran başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucuları Türk toplumunun siyasi, sosyal, hukuki ve

⁸² *Diyarbakır Gazetesi*, “Millet Mektebinden Kaç Hanım Mezun Oldu” 27 Şubat 1930.

⁸³ *Diyarbakır Gazetesi*, “Millet Mektepleri Vatanın Her Tarafında Açılacak” 25 Eylül 1930, (Ek-3).

⁸⁴ Ayvaz Morkoç, Türk Harf İnkılabı İle Millet Mektepleri Ve İzmir’deki Uygulamalar, *Turkish Studies*, Volume 6/1 Winter, 2011, s.1549.

ekonomik yapısını değiştirecek inkılâp hareketleri içerisine girmiş, yapılan bu inkılâp hareketleri içerisine dil ve kültür alanı da dâhil edilmiştir. Bu kapsamda 1 Kasım 1928 tarihinde Latin Harflerine geçilmiş ve Harf inkılâbının tüm yurttta yayılması amacıyla Millet Mektepleri açılmıştır. Mekteplerin yapısını oluşturan 1928-1929 tarihlerinde iki tane yönetmelik düzenlenerek şehirlerden, köylere ülkenin dört bir köşesinde eğitime başlamıştır. Yurt genelinde olduğu gibi Diyarbakır'da da Harf inkılâbının gerçekleştirilmesinde ilk uygulama 1929 yılı başından itibaren il merkezi, ilçe ve köylerde bir planlama dâhilinde yapılmış, Millet Mektepleri törenlerle açılmış ve eğitim öğretime başlanmıştır.

1929'da açılan dershanelere ilk yıllar yoğun bir ilgi olmuş 1932'den itibaren bu ilgi tüm yurttta olduğu gibi Diyarbakır'da da azalmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın zor koşullarından yeni çıkmış, ardından hızlıca inkılâp hareketleri içerisine girmiş olan yeni Cumhuriyet, tüm dünyayı olduğu gibi aynı zamanda kendisinin de etkilendiği 1929 yılı ekonomik krizinin olumsuz şartlarından etkilenmiş, bu şartlardan mekteplerde nasibini almıştır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Diyarbakır'da Latin harflerinin okunup yazması için açılan Millet mektepleri seferberliğinde başarılı olmuştur. Bu bağlamda bölgesel sorunların da etkisinde bulunan Diyarbakır ili, yeni harflerin öğrenilmesi ile onun doğal uzantısı niteliğindeki Millet Mekteplerini elinden geldiğince katılmıştır.

KAYNAKÇA

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30-18-1-2/21. 46.19. (01.07.1931).

BCA, 30-18-1-2/80.99.17, (10.12.1937).

BCA, 30. 18. 1.2/1.11.11 (26.12.1928).

BCA, 490-1-0-0/1.3.12 (28.10.1929).

BCA, 30-18-1-2/5.48.16 (22.9.1929).

BCA, 03-18- 1-2/1.11.28(1).

BCA, 51-0-0-0/2.14.18. (18.9.1928).

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi

Resmi Gazete

Kitaplar

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, C.IV, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1991.

Atay, Falih Rıfki, **Çankaya**, Bateş Yayınları, İstanbul, 1984.

Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Demirtaş, Bahattin, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim ve Öğretim (1923-1938)." **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, 11 (41), Ankara, 2008.

Ergin, Osman, **Maarif Tarihi**, C.5, Osman Bey Matbaası, İstanbul, 1997.

Goloğlu, Mahmut, **Devrimler ve Tepkiler**, Başnur Matbaa, Ankara, 1972.

Korkmaz, Zeynep, **Atatürk ve Türk Dili; Belgeler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

Maarif, Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği 1928-1935, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1935.

Millet Mektepleri Talimatnamesi, Maarif Vekilliği, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

Şimşir, Bilal, **Türk Yazı Devrimi**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

Umumi Nüfus Tahriri 28 Teşrinievvel 1927, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsnütabiyat Matbaası, Ankara, 1929.

Ülkütaşır, Mehmet Şakir, **Atatürk ve Harf Devrimi**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1971.

Zürcher, E.Jan, **Modern Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

Makaleler

Albayrak, Mustafa, Millet Mekteplerinin Yapısı ve Çalışmaları (1928 – 1935), **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: X / Temmuz, 1994.

- Çağlayan, Ercan, Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır'da Eğitim (1923-1950), **Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS)**, Eylül 2014 September, Y. 7, S. XIX, 2014.
- Giritli, İsmet, "Harf İnkılâbı ve Atatürk", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 13, Cilt V, Kasım, Ankara, 1988.
- Işık, Yasemin, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Eğitimci Kişiliği ve "Başöğretmen" Unvanı", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, C. 7, 2020.
- Kılıç, Fahri, Yeni Türk Alfabesinin Yaygın Eğitim Yoluyla Öğretilmesi, **Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı, 61, 2017.
- Kılınç, Mustafa, Millet Mekteplerinin 1929 Yılı Eğitim Öğretim Faaliyetlerinin Cumhuriyet Gazetesine Göre Basına Yansımaları, **International Journal of Social Science Research**, 7 (1), 2017.
- Morkoç, Ayvaz, Türk Harf İnkılâbı İle Millet Mektepleri Ve İzmir'deki Uygulamalar, **Turkish Studies**, Volume 6/1 Winter, 2011.
- Öğüt, Tahir – Çadırcı, Çiğdem, "Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır'da İktisadi- Mali ve Sosyal Yapı", **Akademik Bakış**, C. 7, S. 13, 2013.
- Şahin, Mustafa, "Bir Halk Eğitim Çalışması Örneği Olarak Millet Mektepleri", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi**, C.1, S.2, 1992.
- Şimşek, Derya Çini, "Latin Harfleri İle Yayınlanan İlk Gazete; 'Türkçe Gazete', Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler 'de Akademik Araştırmalar I, **Gece Kitaplığı**, Ankara, 2018.
- Yüceer, Saime, Türkiye'nin Aydınlanma Sürecinde Bir Kültür Devrimi Millet Mektepleri, **Atatürkçü Bakış**, C. I, Sayı: 1, 2002.

Sürelî Yayınlar

Diyarbakır Gazetesi
Hâkimiyeti Milliye

Tezler

- Ataş, Ufuk, **Millet Mektepleri (1928-1935)**, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2003.
- Demirtaş, Ayşe, **İslam Fethine Kadar Diyarbakır**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2007.

Fida, Veysi, **Cumhuriyet Dönemi'nde Diyarbakır'da Eğitim (1923-1950)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2016.

Sezer, Ayten, **Atatürk Dönemi Milli Eğitim Politikası (1923-1938)**, H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1985.

Yıldız, Hatip, **Diyarbakır Vilayetinde Eğitim, (1870-1920)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2007.

Ansiklopediler

Tekeli, İlhan, "Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA)**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

EKLER

صافی
1048

تأسيس تاريخي : 7 تشرين اول 1336

ادارى و نمرى معاموت ايجره ماش و كاك جيله مدونات مديرتنه مراجعت اولتور	24 تشرين ثانى 1928 جمعه ايرنسى	سزلك آبور شرايطى آقره ايجون : 750 غروش ولايتير : 900 غروش
---	-----------------------------------	---

قرار نامه

قرار نامه نومروسى : 7284

ملت مكاتبى تشكيلاتنه دائر تنظيم و شورى دوت هيئت عموميه سنجه تدقيق و تعديل اولتوب شورى مشارالها رياستك 8 - 11 - 1928 و 9111 نومرولو تذكره سيله توديع ايدلان مربوط تعليماتنامه نك مرعيته وصى اجرا و كيللرى هيئتك 11 - 11 - 1928 تاريخي احتياغه تصويب و قبول اولو نمشدر .
11 - 11 - 1928

رئيس جمهور
عارى مصطفى كمال

معارف و كلى مالى و كلى خارج و كلى داخله و كلى مدايمه ملى و كلى عناية و كلى ماش و كلى
مصطفى نجافى سراج اوغلى شكرى دوكتور نوبى شدى شكرى قبا مصطفى عبدالحق محمود اسعد عصمت
صحه و مساوت اجتهاب و كلى اقتصاد و كلى نامه و كلى
دوة وزيريق مصطفى رحى رحب

ملت مكاتبى تشكيلاتى تعليماتنامهسى

(غايه)

ماده 1 - توركيه بويوك ملت مجلسى طرفندن ترك ديلينك فردى و عمومى، خصوصى و رسمى بالجملة محرر نده تورك حرفلرله ثبتي قانوناً قبول ايدلش اولمىندن بوقه بونه مستنداً تطبيقاً و ضوح و وجهه ازانامهسى ايجون يعنى تورك حرفلرينك قيصه بر زمانده و قولاي صورتده هر فرده او قويوب بازايلمك امكانى بخش ايدن ماهيتندن تورك ملتى اعظمى صورتده استفاده ايتديرمك و بويوك خلق كتلهلرلى سرعتله اوقور بازار بر حاله كتيرمك مقصديله ملت مكاتبى تشكيلاتى بايلمشدر .

Ek-1. Millet Mektepleri Talimatnamesi
(Resmi Gazete, 24 Kasım 1928, No: 1048)

Ek-2. 8 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1928 (Diyarbakir Gazetesi)

Diyarbakir

Millet mektepleri

Vatanın her tarafında açılacak

Yeni Türk harfleri inkılabının anı sonra, Türkiyede okur yazar adedinin yüzde yetmiş ve seksen derceye kadar yükseldiğini memunniyetle görüyoruz .

Medeni hayatın bütün feyzli gaye ve sistemleri dahilinde yükselmemizi hür ve tam manasile medeni bir millet olarak yaşamamızı temin eden Büyük Gazinin mukaddes inkılabında bu harf inkılabımızda hic şüphe yok, ki çok büyük ve layemut bir mevki işgal edecektir .

Çünkü : Bu inkılâp : eski saltanat ve istipdat devirlerinin seyyiesi yüzünden cahil , gözü hayatın bütün yeniliklerine karşı kapalı kalan halkımızı, ilmin, bilginin fen veterakkinin ilk, fakat

en büyük , mukaddes kapısı olan okur yazarlığa kavuşturdu ve kavuşturuyor. Bu gayenin tahakkuku, yani bütün Türk vatandaşlarımızın okur yazar olması maksadile Hükümetimiz her sene külli masrflara tahammül ederek vatanımızın her tarafında en ücre köşelerinde bile müteaddit (Millet Mektepleri) açılıyordu . Haber aldığımızı göre busene dahi, daha geniş kadrolarla Millet Mekteplerinin açılmasına teşebbüs edilmiştir. Bittabi bu meyanda Diyarbakir de dahi açılacaktır . Gittikçe ilmin irfanın kıymetini, cehlin mazarratını idrâk eden halkımız ; bilâ tereddüt bu Mekteplere koşup dört ay gibi çok kısa bir zaman zarfında okur yazar olmayı asla ihmal etmeyeceklerine kaniiz .

Ek-3. 25 Eylül 1930 (Diyarbakir Gazetesi)

NİYAZİ BERKES'İN YETİŞTİĞİ DÖNEM VE İLK YAZILARI*

Hasan DİNÇER**

ÖZ

Sosyolog ve düşünce tarihi yazarı Niyazi Berkes, 21 Ekim 1908'de, Lefkoşa'da dünyaya geldi. 1931-32 ders yılında İstanbul Darülfünunu Felsefe Bölümü'nden mezun oldu. 1935-1939 arasında Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası, Siyasi İlimler Mecmuası, Siyasal Bilgiler dergilerinde yazılar yazdı. 1939'da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Felsefe Enstitüsü'nde asistan oldu. Bu yıllarda Niyazi Berkes'in yazma faaliyetinde bariz bir artış ve yazdığı konularda dikkate değer bir çeşitlenme olmuştur. 1940'larda Ankara köylerinde gerçekleştirdiği sosyolojik tetkiklerinde, Türk Devrimi'nin üst yapı kurumlarında gerçekleştirdiği radikal değişikliklerin kalıcı olmasının, iktisadi ve sosyal hayattaki koşulların da kökten biçimde değiştirebilmesine bağlı olduğu kanaatine varmıştır.

Yurt ve Dünya (1941-1944) dergisinde Faşizm, ırkçılık ve Kapitalizm'e dair yazılar yazdı. Osmanlı modernleşme tarihini incelemiş; İbrahim Müteferrika, Namık Kemal ve Ziya Gökalp'ı Batı, uygarlık, laiklik, din-devlet ilişkileri konularını nasıl anladıkları yönüyle ele almıştır. Bu çerçevedeki yazıları onun, sosyolojiden tarihe özellikle de düşünce tarihine yöneldiğini, Türk tarihi ile Batı toplumlarının tarihi arasındaki temel farklılıkları önemsendiğini göstermektedir. Niyazi Berkes'te 1940'lı yıllardaki; genelde doğu toplumlarında, özelde Osmanlı toplumunda, din-devlet ilişkilerinin tarihsel seyrini araştırma eğilimi, sonraki yıllarda genişleyip derinleşerek ömür boyu sürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Çağdaşlaşma, Irkçılık, Kapitalizm, Kemalizm, Laiklik, Mustafa Kemal Atatürk, Niyazi Berkes, Sosyalizm.

* Bu makale, 2012 yılında Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde kabul edilen "Niyazi Berkes'e Göre Kemalizm ve Çağdaşlaşma" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, hdincer@ankara.edu.tr, (ORCID: 0000-0002-4289-9953).

EARLY LIFE OF NİYAZİ BERKES AND HIS FIRST WRITINGS

ABSTRACT

Sociologist and intellectual history writer Niyazi Berkes was born on October 21, 1908 in Nicosia. He graduated from Philosophy Department of Istanbul Darulfunun (University) in academic year of 1931-32. Between 1935 and 1939, he wrote articles for such magazines as Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası, Siyasi İlimler Mecmuası and Siyasal Bilgiler. He was assigned as research assistant to Philosophy Institute of the Faculty of Language, History and Geography in 1939. During those years a significant increase and diversification took place in writing activities of Niyazi Berkes and topics on which he writes. Through sociological studies he engaged in villages of Ankara during 1940s, he attempted to analyze social change phenomenon in villages. With these studies he drew the conclusion that possibility of the radical changes for Turkish Revolution depends on radical changing of conditions of social and economic life. In Yurt ve Dünya magazine which was published between 1941 and 1944, he usually wrote articles about racism, fascism and capitalism. Another issue he mainly dealt with in Yurt and Dünya magazines is modernization steps initiated in Ottoman State. In this sense, he discussed İbrahim Müteferrika, Namık Kemal and Ziya Gökalp in the aspect of how they understood topics of the West, civilization, secularism, and relations between the religion and the state. His writings, which are based on these topics, show that he developed an interest in history, especially the history of thought, rather than sociology and he thought that the fundamental differences between the Turkic and European peoples' history is important. Around the 40's, Berkes' tendency to research the religion-state relations in Eastern Societies, in particular that of Ottoman Society, throughout the history increased and lasted for his whole life, in an ever growing manner.

Keywords: *Capitalism, Civilization, Kemalism, Mustafa Kemal Atatürk, Niyazi Berkes, Racism, Republic, Secularism, Socialism.*

Extended Abstract

Sociologist and intellectual history writer Niyazi Berkes was born on October 21, 1908 in Nicosia. He completed his elementary education in Lefkoşa. His family moved to Istanbul in 1923. In 1927, Niyazi graduated from Istanbul High School.

He graduated from Philosophy Department of Istanbul Darulfunun (University) in 1931-32. He got a scholarship and went to Chicago University for his doctoral education. He was called back in 1939, due to the beginning of the World War II. He was assigned as research assistant to Philosophy Institute of the Faculty of Language, History and Geography in 1939.

In 1948, he was forced to leave Turkey after the purge which took place in Faculty of Languages and History-Geography. As the result of an invitation, he started to work as a scholar in the Canada McGill University, Institute of Islamic Studies until his retirement in 1975. He moved to England after his retirement. He passed away due to a heart attack in Hythe in 18th December, 1988.

Niyazi Berkes wrote many books, papers and worked as a translator in many magazines, starting from the mid-30's. His works focused mainly to the capitalism, racism, the Turkish Revolution, education, development of secularism in Turkey and Europe, Ottoman-Western relations and the economic history of Turkey.

Throughout this paper, Berkes' childhood, family atmosphere, education, teachers and crucial political developments are being analyzed in the context of their effects on his ideas. His books and papers, from the period starting from early 30's and lasting until late 40's, will be taken into consideration. The political, legal, cultural and economical evolution of the Turkey will also be taken into account in this study. In addition to analyzing his thoughts, the topics of his first writings and the changes in his ideas and the reasons behind them will also be explained. The similarities and differences between Berkes' thoughts and mainstream ideas of the same time will be compared. In addition, uniqueness of his methods and ideas will be highlighted alongside with the effects of the thinkers and administrators on the way he thinks. Even though the topic of this paper is the first works of Niyazi Berkes, many other areas, that Berkes worked on both in his first years and the following ones, will be covered. In other words, the continuity of his intellectual path will be tracked.

Niyazi Berkes grew up in an open minded and progressive family. Plenty of books, magazines and newspapers were available in their house. When he was still a kid, the Revolution of 1908 and War of Turkish Independence occurred. His admiration for Atatürk turned to an effort of understanding Atatürk and the Turkish Revolution, with the influence of his teachers in high school and university. After completing his educational process, it can be concluded that Berkes' approach of understanding the history evolved. He used to analyze history on the basis of historical individuals. Later he changed his method to judging the ideas and thoughts represented by the historical figures.

Between 1935 and 1939, he wrote articles for such magazines as *Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası*, *Siyasi İlimler Mecmuası* and *Siyasal Bilgiler*. He was assigned as research assistant in Philosophy Institute of the

Faculty of Language, History and Geography in 1939. During those years a significant increase and diversification took place in writing activities of Niyazi Berkes and topics on which he writes. Through sociological studies he engaged in villages of Ankara during 1940s, he attempted to analyze social change phenomenon in villages. With these studies he drew the conclusion that possibility of the radical changes Turkish Revolution realized in superstructural institutions to be permanent depends on radical changing of conditions of social and economic life. In *Yurt ve Dünya* magazines which had been published between 1941 and 1944, he mainly wrote articles about racism, fascism and capitalism. Another issue he mainly dealt with in *Yurt ve Dünya* magazines is modernization steps taken in Ottoman State. Within this framework, he discussed İbrahim Müteferrika, Namık Kemal and Ziya Gökalp in the aspect of how they understood topics of the West, civilization, secularism, and relations between the religion and the state. His writings, which are based on these topics, show that he got more interested in history, especially the history of thought, rather than sociology and that he found the fundamental differences between the Turkic and European peoples' history important. Around the 40's, Berkes' tendency to research the religion-state relations in Eastern Societies, in particular that of Ottoman Society, throughout the history increased and lasted for his whole life, in an ever growing manner.

Giriş

Yerleşik toplumsal ve siyasal düzeni birdenbire, temelli ve köklü biçimde değiştirme, yeniden şekillendirme eylemi olarak devrimler, dünya tarihinin önemli birer uğrağı olmanın yanında, bireylerin yaşam biçimlerinde olumlu ya da olumsuz yeni bir dönemi açmak gibi bir etkiye de sahiptirler. İdeolojik tutumlar, sınıfsal konum, dine bakış açısı, yenileşme-değişme adımları karşısındaki tavır alış biçimi, kişiler için devrim sonrasında yabancılaşma ve konum kaybetme ya da kendini yeni yapıya ait hissetme, yükselme gibi süreçleri hazırlar.

Türkiye'nin geçirdiği siyasal, toplumsal dönüşümler ve sıçramalar ile çocukluğu, eğitimi ve ilk yazıları bu makalenin konusu olan Niyazi Berkes'in* hayatındaki kaygılar, etkilenmeler ve iniş-çıkışlar arasında bariz bir paralellik olduğu görülmektedir. 1918 Mondros Ateşkesini takiben Türk topraklarının işgal edildiği, geleceğin belirsiz olduğu yıllar, Kıbrıs'ta yaşayan Berkes ve ailesi için de kaygı, korku dolu seneler olmuştur. Kurtuluş Savaşı'nın zaferle noktalandığı 1922 yılında Niyazi ve ikizi Enver

* Makalede yer verilen kişiler, Soyadı Kanunu'nun kabulünden sonra aldıkları soyadlarıyla yer alacaktır.

on dört yaşındadır. Bu yaştaki ikizlerin anne-babayı Türkiye'de yaşamaya ikna edebilmeleri, güvenli ve güzel bir gelecek hayalinden temellenmiş olmalıdır.

Niyazi'nin kendisine rol model seçtiği yaşlar, Mustafa Kemal'in yıldızlaştığı, Türk halkının yorgun ama gururlu ve muzaffer olduğu yıllardır. Niyazi'nin bedenlen ve fikren büyümesi, Türkiye'nin bağımsızlık temelinde yepyeni bir yapıya bürünme ve kalkınma çabalarıyla paralel yürümüştür.

Ailesinin İttihat ve Terakki dönemi yeniliklerine olumlu bakışı, din konusundaki serbestliği, mahalledeki Rumlarla komşuluk, Niyazi'nin yeniliğe açık karakterini şekillendiren başlıca unsurlar olmuştur. Niyazi en başından, Türkiye'nin yaşadığı devrim süreci hakkında olumlu düşüncelere sahiptir ve Mustafa Kemal Türkiye'sinde mutlu bir gelecek umuduyla İstanbul'a gelmiştir.

Resimlerinden tanıdığı Mustafa Kemal'i derinden anlama çabası lise ve üniversite yıllarında yeşermiştir. Çabasını, bilimsel temeller üzerinde yükselen bir faaliyete dönüştüren kişiler, öğretmenleri Hasan Ali Yücel, Hilmi Ziya Ülken, Mehmet İzzet, özellikle de Ebulula Mardin'dir. Öğrencisi olduğu Darülfünun'un Türk Devrimi'ne kayıtsız kalması, ülkedeki yönetim kadrolarının sığılığı ile Mustafa Kemal'in devrimciliği arasındaki zıtlık, Berkes'in kendini geliştirme çabasının ateşleyicisi olmuştur. Sosyoloji eğitimi için gittiği ABD'den döndüğünde, yazma konusundaki göze çarpan üretkenliği, fikri düzeyinin terakki edişi kadar, ülkesine yararlı olma çabası ile de ilgilidir.

Doktora tezinden türetilmiş olan bu makalede Niyazi Berkes'in 1930'ların ortalarından 1940'ların sonlarına kadar olan evrede kaleme aldığı makale ve kitaplarda; Mustafa Kemal Atatürk, Kemalizm, sekülerizm, aydınlar/fikirler/kurumlar çerçevesinde Türk Devrimi, Osmanlı modernleşme tarihi, çağdaşlaşmanın Batı'da ve Türk toplumunda izlediği seyir konularındaki düşünceleri tahlil edilecektir.

Niyazi Berkes'in, karakter ve ilk eğilimlerini şekillendiren başlıca unsurlardan olan aile ortamı, ilköğretimi, fikri arayışlarını/tepkilerini şekillendiren öğretmenleri dolayısıyla lise ve üniversite yılları, ilk yazılarındaki temel yönelişler, Ankara'da temas ettiği bürokratik ve aydın çevrelerin ondaki etkileri, Türkiye'nin geçirdiği dönüşüm süreçleri ile birlikte ele alınarak; bütün bu olgu ve olayların sonraki dönemlerde, Berkes'in düşünce ve yazma etkinliğini nasıl biçimlendirdiği, fikirlerinde gözlemlenebilen süreklilik veya değişim çizgileri olarak değerlendirilecektir.

Çocukluk Dönemi ve İlk Eğitim Yılları

1908 yılı Türk tarihi açısından, bir dönemin bitişi ve büyük sarsıntıların yaşanacağı yeni bir dönemin başlangıcı olmak anlamında, bir dönüm noktasıdır. İngiltere ve Rusya'nın 1908'de Reval Görüşmesi ile Osmanlı topraklarını paylaşmak konusunda anlaşmaları; Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları gibi büyük toprak kayıplarının ve bu savaşlarla iç içe geçen büyük trajedilerin de hazırlayıcısı olmuştu.

Avrupa diplomasisinde ortaya çıkan bu yeni politika, Osmanlı siyasal yapısında büyük bir dönüşüm gerçekleştirecek olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ülkenin kaderine el koyma hamlesini hızlandırıcı bir etki yapmıştı. Cemiyet, Reval Mülakatı akabinde ordu içindeki gücüne dayanarak II. Abdülhamit'e karşı ayaklanmış, Padişah, 1878'de askıya aldığı Kanun-ı Esasi'yi 1908 yılında tekrar uygulamaya koymak zorunda kalmıştı.¹

II. Meşrutiyet dönemi bitişler, başlangıçlar, arayışlar ve tarihin yasası karşısında kaybediş evresi olarak değerlendirilebilir. II. Abdülhamit'in baskıcı yönetimine başkaldırı olarak hürriyet parolası ile açılan dönem, kurtarılmaya çalışılan bir devletin çökmeye devam ettiğini görmekten doğan çaresizlik eseri politikalar ile giderek yeni bir baskı evresi olmuştur.

Art arda gelen savaşlar, büyük toprak kayıpları, en çok istenenin, *İttihad*'ın gerçekleşemeyeceğinin yaşanarak öğrenilmesi anlamına gelmiştir. Başka bir açıdan bakılırsa, II. Meşrutiyet dönemi insan ve toprak kaybedilen ama Türklük bilincine vararak, toplumun, kendini bulduğu bir dönem olmuştur. "*Bu devlet nasıl kurtarılabilir*" arayışı, Osmanlı tarihinde görülmemiş bir düşünce zenginliği yaratmış, Osmanlıcılık, İslamcılık, Mesleki İçtimai, Garpcılık, Sosyalizm, Türkçülük gibi fikir akımları doğmuştu.² Yıkılıştan bir yeniden doğuş yaratacak kuşakların dimağını da bu dönemin siyasal gelişmeleri ve fikri zenginliği beslemişti.

Niyazi ve ikiz kardeşi Enver, 21 Ekim 1908'de Kıbrıs'ın Lefkoşa şehrinde, bahçeli bir evde doğmuştur. Annesi Dervişe Hanım, babası Hüseyin Hüsnü Efendi idi. Annesi ev hanımı, babası, Lefkoşa dışındaki sinir hastalıkları Hastanesi çalışanlarındandı.³

¹ 1889'da İstanbul'da İttihad-ı Osmani adıyla kurulan cemiyet daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adını almıştır. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, Arba Yayınları, İstanbul, 1952, s. 108.

² Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyeti İlan İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar**, Baha Matbaası, İstanbul, 1959, s. 70-76.

³ Hafızanın güçlü olması, aile bireylerinin ortak ve belirgin özelliği olarak anılmıştır. Harid Fedai, "Niyazi Berkes'in Kıbrıs Günleri Üzerine Bazı Değİnİmeler" **İz Bırakmış Kıbrıslı**

Ailenin beş çocuğu bulunmaktaydı: Mustafa Zahit, Yusuf Ziya, Salih Zeki, Niyazi ve ikizi Enver.⁴ Hüseyin Hüsnü Efendi'nin evi Lefkoşa'nın Tahtakale Mahallesinde, bugünkü Belediye Çarşısı'nın arkasında Ermu Sokağı'nın güneyinde ona paralel giden yol üzerindeydi. Hüseyin Hüsnü Efendi emekliye ayrıldıktan sonra o zamanki Ayasofya İlkokulu'nun bir kenarında öğrencilerin kırtasiye ve başka gereksinimlerini karşılayan küçük bir dükkân açmıştı. Niyazi'nin ağabeyi Mustafa Zahid Efendi eczacı, diğer ağabeyi Salih Zeki, Kıbrıs Maden (MCM) Şirketi çalışanlarındandı.

Niyazi'nin doğduğu yıl, 1908 İnkılabının toplumda büyük bir coşkunlukla karşılandığı, aydınların, yöneticilerin devletin kurtuluşuna dair umutlarının arttığı, basın üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasıyla, düşünsel zenginliğin sayısı hızla artan gazete ve dergi sayfalarına yansdığı yıldır.

Niyazi ve Enver doğduğunda aile büyüklerinin verdiği Ahmet ve Mehmet isimlerine büyük kardeşlerin itirazı, isimlerinin Enver ve Niyazi olması konusundaki ısrarı, adları Hürriyet'in İlanı ile özdeşleşen kişilere beslenen saygının işareti olsa gerektir.

Yetişkin aile bireylerinin ülkede yaşanan siyasal gelişmeleri yakından takip etmesi, evlerine dönemin önde gelen gazetelerinin, dergilerinin ve bazı yazarların kitaplarının girmesini sağlamıştır.

Berkes anlarında, evlerine *Vakit*, *İkdam*, *Vatan*, *Tasvir-i Efkâr* ve *Akşam* gazetelerinin, *Servet-i Fünun* ve Azerbaycan'dan gelen mizah dergilerinin girdiğini, çocukluğundan başlayarak Abdülhak Hamit, Süleyman Nazif, Yusuf Akçura, Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Aka Gündüz ve Halide Edip'in yazıları veya kitapları, Kıbrıs'ta sürgün olan Şair Eşref'in şiirleri ve Hüseyin Cahit'in İslam tarihi çevirileri ile tanıştığını ifade etmiştir.⁵

Balkan Savaşları sonrasında beliren Türkçülük ve Halkçılık akımları ve bu akımların eğitime yansıyan uygulamaları Niyazi'nin ilk eğitim yıllarında da etkili olmuştur. İlk ve ortaokul yıllarında öğretmenlerinin ezberlemeyi

Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes 21-23 Nisan 1999, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000, s. 41.

⁴ Niyazi Berkes'in aile ağacını Fedai hazırlamıştır. Harid Fedai, "Niyazi Berkes'in Kıbrıs Günleri Üzerine Bazı Değişmeler", **İz Bırakmış...**, s. 58.

⁵ Niyazi Berkes, **Unutulan Yıllar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 33-36.

yasaklaması, yazıları Türkçeleştirmek için Osmanlıca yazımında her sesi bir harfle göstermesi bu uygulamalardan bazılarıdır.⁶

1878 yılında İngiltere'ye kiralanan Kıbrıs, 1914'te aynı ülke tarafından ilhak edilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru adanın geleceğinin belirsizliğinden doğan kaygılar, her Kıbrıs Türk'ü gibi Rumlarla çevrili bir mahallede oturan Niyazi'nin ailesinde de hissedilmiştir. Türk Kurtuluş Savaşı yıllarında daha da artan endişeyi Berkes, yıllar sonra hatırlamaktadır: “Annem, Tanrım, askerimize güç ver; milletimize acı; bizi esir etme,” diye mırıldanarak dua ederken Enver'le ben pencerelerden karanlıklara bakarak için için ağlardık. Ulusal, siyasal bilincimizin uyanışı böyle başladı.”⁷

Berkes, bu dönemin etkisini “Yaşamda kendime geldiğim yıllar bu 11 ile 14 yaş arası yıllardır. Bundan ötürü bu dönemin, Türkiye'de yaşıttım olan kişilerden daha çok etkisi altında kaldım. Yaşamımın bundan sonraki düşün ve duygu yönünü bu dönem çizmiştir” şeklinde ifade etmiştir.⁸

Berkes'in, kişisel gelişiminde kalıcı izler bıraktığını ifade ettiği yıllar Türk tarihi açısından bir yeniden doğuş dönemi olmuştur. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'ndan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkesi ile çekilmişti. Ateşkes sonrası Türk toprakları işgal edilmiş, kurtuluşa dair çeşitli fikirler ve arayışlar belirmişti. Amerikan veya İngiliz mandaterliğinde bir Osmanlı Devleti fikri padişah, Hükümet ve bazı aydınlar tarafından tek seçenek olarak kabul edilmekteydi. Anadolu'da ise işgali yaşamaktan doğan bir gerçekçilik ile dağınık da olsa, Müdafaa-i Hukuk örgütleri ve Kuvayı Milliye birlikleri kurulmuş ve silahlı mücadeleye girişilmişti.⁹

19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal, Amasya Genelgesi'nin ilanında, Erzurum ve Sivas kongrelerinin çalışmalarında, tam bağımsızlık fikrinin savunucusu olarak, belirleyici bir rol oynamış, Kurtuluş Savaşı'nın lideri olarak belirmişti.¹⁰ 23 Nisan 1920'de açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi, otoritesini kabul ettirmek, işgalleri sonlandırmak ve yeni kurulan devleti kalıcı kılmak gibi çok yönlü bir mücadelenin uygulayıcısı

⁶ Berkes, daha ilk gençlik yıllarında medrese zihniyetinden uzak yetişmiş, bilimsel düşünmeye meyilli bir Osmanlıdır. Yenilikçi bir Türkçü, içi (ruhu) aristokrat ve entelektüel, dışı (eylemleri) topluma karşı duyarlı ve hümanist ve dahası büyük hayalleri olan genç Kıbrıslı Türk olmak onun hamurunda vardır. Ali Nesim, “Niyazi Berkes'in Kıbrıs Yıllarında Sosyal Kültürel ve Eğitimsel Yapı”, **İz Bırakmış...**, s. 132.

⁷ Niyazi Berkes, **Atatürk ve Devrimler**, 2. Basım, Adam Yayınları, İstanbul, 1993, s.12.

⁸ Berkes, **Unutulan...**, s. 27.

⁹ Gazi Mustafa Kemal Atatürk, **Söylev**, Basıma Hazırlayan: Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 11. Basım, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982, s. 35-46.

¹⁰ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 1. Kitap İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991, s. 175-178,219-241, 205-219.

olmuştu. Bu yolda düzenli ordu kurulmuş, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edilmişti.¹¹

TBMM emrindeki düzenli ordunun silahlı mücadelesi 1921 yılında başlamış, I. İnönü Savaşı, II. İnönü Savaşı, Sakarya Meydan Muharebesi, Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Meydan Savaşı ile Türk yurdu işgallerden arındırılmıştı.¹² Lozan Konferansı öncesinde, 1 Kasım 1922'de de TBMM tarafından Saltanata son verilmişti.¹³

Sakarya Zaferi'nden sonra Niyazi'nin ailesinde, Kıbrıs ve Türkiye'ye dair kaygıların yerini, geleceğe güvenle bakabilme duygusu almıştır. Berkes'in Türkiye'deki gelişmeler ile ilgisinde kurtuluşun simgesi olarak gördüğü Mustafa Kemal merkezi bir yer işgal etse de; onun Türk Devrimi'nin Osmanlı kurumlarını tasfiye adımları ile de ilgilendiği anlaşılmaktadır.¹⁴ Zira ortaokulu bitirdiği sıralarda, Saltanatın kaldırıldığı günlerde, sınıf arkadaşıyla bu konuyu tartışmış, Saltanatın ardından Halifeliğin de kaldırılması gerektiğini savunmuştur. Bu konuyu evde anlatması ve aile büyüklerinin onu ciddiyetle dinlemeleri, Berkes'in erken yaşlarda ilgilendiği konulara ışık tutmasının yanında aile ortamı hakkında da fikir vermektedir.

Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanması ve yeni bir Türk Devletinin kurulması, Niyazi ve ikiz kardeşi Enver'i büyük umutlar beslenen yere yöneltmiş, anne, baba ve ikizler 1922 yılında İstanbul'a taşınmıştır.¹⁵

Lise ve Üniversite Yılları

Aile, uzun bir yolculuk sonunda 1922 yılında İstanbul'a gelmiştir. Şehir, görünüşü itibarıyla onda hayal kırıklığı yaratmıştır¹⁶. Berkes'in

¹¹ Birinci TBMM'nin çalışma sistematığı, kabul edilen kanunlar, Meclis içi gruplar ve fikri ayrılıkları konusunda: İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1997, s. 55-74, 148-193, 227-280.

¹² Necdet Aysal, "Savaş Dönemi ve Cepheler (Askeri ve Siyasi Gelişmeler)", **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, (Editör, Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan), 6. B., Siyasal Kitabevi Yay., Ankara, 2018, s. 124-133.

¹³ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 2. Kitap Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyetine**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992, s. 276-280.

¹⁴ Berkes, gazetelerden edindikleri ilk Mustafa Kemal fotoğrafını kitap dolabına yapıştırdıklarını ve gazetelerden kestikleri harflerle oluşturdukları cümleyi fotoğrafın altına yerleştirdiklerini belirtmektedir. Cümlede: "Yaşasın Mustafa Kemal." Yazmaktadır. Berkes, **Atatürk ve ...**, s. 16.

¹⁵ Baba Hüseyin Hüsnü Efendi, 1941 yılında bir trafik kazasında hayatını kaybetmiştir. Harid Fedai, "Niyazi Berkes'in Kıbrıs Günleri Üzerine Bazı Değışmeler", **İz Bırakmış...**, s. 45.

¹⁶ Ülkenin yıllardır yaşadığı çöküntü ve yıkıntıları bilmediğini, uzakta olmanın, biraz da Servet-i Fünun sayfalarındaki resimlerin etkisiyle Paris gibi bir şehre geleceğini hayal ettiğini ifade etmektedir. Niyazi Berkes, **Atatürk ve ...**, s. 17; Berkes, **Unutulan ...**, s. 42.

İstanbul Lisesi yılları, Osmanlı'dan devralınan dini nitelikli siyasal kurumların, hukuksal metinlerin laik bir yapı kurmak hedefi ile tasfiye edildiği yıllar olmuştur.

Berkes'in bazı lise öğretmenleri hakkında yazdıkları, üniversitede Felsefe bölümünü seçmesinde etkili olan unsurları anlamaya yarayacak niteliktedir. Muhsin Bey'i, tarihin tadını ve anlamını öğreten, Edebiyat ve Felsefe hocası Hasan Ali Yücel'i, geniş bir felsefe ilgisi veren, Hilmi Ziya Ülken'i, felsefenin derinliğini kavratran hocalar olarak takdirle anmıştır.

Öğrenci olarak Berkes ilk saha çalışmasını lise yıllarında yapmıştır. Hilmi Ziya Ülken, Berkes'in de dâhil olduğu bir grup öğrenciyi gözlem amacıyla Toptaşı'ndaki Akıl Hastalıkları Hastanesi'ne götürmüştür.¹⁷

Aynı yıllar, Berkes'in, Pertev Naili (Boratav), Vehpi Eralp, Kenan Hulusi ve Sebati Ataman ile de tanışıp dost olduğu yıllardır.¹⁸

Liseyi bitiren Berkes, daha çok ekonomik kaygılarla İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi'ne başlamıştı. Ancak Berkes'in, Fakülte'yi ezbere dayalı, zengin olma amacını aşırılaştıran, en önemlisi de, Türk Devrimi'ne, bu yoldaki radikal hukuk değişikliklerine kayıtsız kalan bir bölüm olarak görmesi Felsefe bölümüne geçmesine sebep olmuştur.

Hukuk Fakültesi'ne dair belki de tek somut takdir ifadesi Medeni Hukuk hocası Ebul'ula Mardin için söz konusudur: "*Bütün ömrümde o hoca ayarında bir profesöre rastlamadım (yabancı ülkelerde bile).*"¹⁹

¹⁷ Hilmi Ziya Ülken: (İstanbul 1901- İstanbul 1974). Fikir adamı, yazar. Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde 1940 yılında profesör oldu. 1938-1943 arasında İnsan dergisini yayınladı. Eserlerinden bazıları: İçtimai Doktrinler Tarihi, Din Sosyolojisi, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Şeytanla Konuşmalar. Eyyüp Sanay, **Hilmi Ziya Ülken**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s. 17-21.

¹⁸ Sebati Ataman: (1907-1992). Emniyet müdürlüğü, valilik yaptı. 1954 ve 1957'de DP Zonguldak milletvekili oldu. Sanayi bakanlığı (1958-1959) yaptı. 1975'te AP'den Zonguldak, ardından Ankara milletvekili seçildi (1977-1980). **TBMM Albümü 1920-2010**, C. 2 1950-1980, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2. Basım, Ankara, 2010, s.601; Kenan Hulusi Koray: (1906-1943). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden mezun oldu. *Vakit* Gazetesi'nde çalıştı. Hikâyeleri, *Servet-i Fünun*, *Resimli Uyanış*, *Milliyet*, *İkdam*, *Muhit*, *Mektep*, *Varlık*, *Tan*, *Yıldız* gibi gazete ve dergilerde yayımlandı. İhsan Işık, **Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi**, C. 2, 3. Basım, Elvan Yayınları, Ankara, 2004, s. 1101.

¹⁹ Berkes, **Unutulan ...**, s. 49; Ebulula Mardin: (İşkodra 1880-İstanbul 1957). Hukuk bilgini. İstanbul Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu (1903). Mülkiye Mektebi'nde hocalık yaptı. 1914-1919 arasında Niğde ve Mardin milletvekilliği yaptı. Meşihat Mektupçusu, Müsteşar ve Şura-yı Evkaf üyesi oldu. Medresetül Kuzat'ta müderris oldu (1923). İsviçre Medeni Kanunu'nu Türkiye'de uygulamak için kurulan komisyonda çalıştı. İstanbul Üniversitesinden ordinaryüs profesör olarak mezun oldu (1951). Eserlerinden bazıları:

Felsefe bölümünü bitirdiğinde ortaokul ya da lise öğretmenliği dışında başka seçeneği olmayacağını farkındadır. Ancak ne istediğinin de bilincindedir: “*Beni asıl ilgilendiren derslerin konularıydı.*”²⁰

Felsefe bölümüne geçen Berkes’in, bölümün bazı hocaları ile ilgili en önemli eleştirisi her hocanın bir Batılı düşünürüne saplanıp kalmış olmasıdır. Ona göre İsmail Hakkı (Baltacıoğlu)’nın baş peygamberi Emile Durkheim ardılı kendisi, Mustafa Şekip (Tunç)’un baş peygamberi Henri Bergson, ardılı Sigmund Freud idi. Halil Nimetullah’ın bağlandığı düşünür ise Levy Bruhl idi.²¹

Babanzade Ahmet Naim’i alanında sığ bulmanın yanında, ulusçuluk ve laiklik düşmanı olarak da görmüştür²². Berkes, Mehmet İzzet’i en sevdiği hoca olarak zikrederken, Orhan Sadettin’i seminer uygulamasını başlatmasıyla hatırlamaktadır. Mehmet İzzet’in ölümünden sonra onun derslerine Mehmet Servet girmiştir. Berkes’in, Mehmet Servet’in, “*Meslek*”

İlmiye Salnamesi, Rehin, Ahkâm-ı Evkaf, Ayni Haklar, Hukuku Medeniye Dersleri. Recai Seçkin, “Ebulula Mardin ve Eserleri 1880-1957”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt:13, Sayı: 02 (1958), s. 180-184.

²⁰ Berkes, **Unutulan ...**, s. 51.

²¹ İsmail Hakkı Baltacıoğlu: (İstanbul 1886-Ankara 1978). İstanbul Üniversitesi Tabii Bilimler Bölümü mezunu. 1913’te İstanbul Üniversitesi’nde pedagoji profesörü oldu. 1923’te Edebiyat Fakültesi Dekanı daha Üniversite’nin rektörü oldu. 1933 Üniversite Reformu’nda kadro dışı bırakıldı. Yeni Adam dergisini (1933-1942) yayınladı. 1939’da DTCF Pedagoji kürsüsüne geçti. Milletvekilliği (1942-1950) yaptı. Eserlerinden bazıları: Talim ve Terbiyede İnkılap, Terbiye İlmi, Demokrasi ve Sanat, Tarih ve Terbiye, Mürebbilere, İçtimai Mektep, Toplu Tedris. Mehmet Güngör, “Çağının Önünde Koşan Bir Aydın: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu”, **Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, Haziran 2008, s. 57; Emile Durkheim: Fransız toplumbilimci (1858-1917). Ecole Normale Supérieure’de öğrenim gördü. *Regles De La Methode Sociologique (Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları)* adlı eseri, toplumbilimi bilimsel bir alan olarak kurmaya ve inceleme nesnesi ile yöntemlerini belirlemeye en çok katkıda bulunmuş yapıtlardan biridir. Toplumsal tiplerin gelişimini, uyum içinde toplumla bütünleşmesini (*dayanışmayı*), inceledi. Başlıca eserleri şunlardır: *Le Suicide (İntihar)* 1897, *De La Division Du Travail Social (İçtimai Taksimi Amal)* 1893, *Les Formes Elementaires De La Vie Religieuse (Dinsel Yaşamın Temel Biçimleri)* 1912. Cemil Sena, **Filozoflar Ansiklopedisi**, C. 1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1974, s. 579-583.

²² Berkes, **Unutulan ...**, s. 53. Berkes, Babanzade Naim’in Felsefe bölümü hocası olarak kızların okumasını gereksiz gördüğünü, bu fikrini de kaba bir şekilde kızlara ifade ettiğini nakletmektedir. Berkes, **Atatürk ve ...**, s. 21; Babanzade Ahmet Naim: (1872-1934). Mülkiye Mektebi mezunu. Sebül’ürreşat’ta yazılar yazdı. İslamcılık akımının önde gelenlerinden biri olarak Türk milliyetçiliğine karşı çıktı. Dar’ülfünun’da felsefe dersleri okuttu. Mütareke yıllarında Ayan üyesi oldu (1919). Cumhuriyetin İlanından sonra Dar’ülfünun’daki görevine döndü. Recep Kılıç, “Babanzade Ahmed Naim’in Felsefi Görüşleri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 36, Sayı: 01 (1997), s. 299-302.

dergisinde Darülfünun'a dönük eleştirilerini okuması ve haklı bulduğunu belirtmesi bu kurumla ilgili gelişmeleri takip ettiğini göstermektedir.

Berkes fakülte dışı zamanlarda Ahmet Hamdi Tanpınar, Nurullah Ataç, Ahmet Haşim ve Mükrimin Halil Yinanç gibi dönemin aydınlarının Küllük'teki sohbetlerinin dinleyicisi olmuştur. Aynı yıllarda Türkiye'de ilk kez dolaylı da olsa ırkçılık fikirleri ile tanıştığını da belirtmiştir.²³

Ankara Günleri

Niyazi Berkes Felsefe bölümünden mezun olduktan sonra, Cumhuriyetin 10. yılına yetiştirilmek üzere Halkevi kitaplığını düzenlemek göreviyle, Ankara'da çalışmaya başlamıştır. Onun ilk dönem yazılarını ve eğilimlerini değerlendirebilmek için genel hatları ile 1930'lu yıllarda Türkiye'de yaşanan siyasal gelişmelere bakmak yararlı olacaktır.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra siyasal, hukuksal ve kültürel alanlarda gerçekleştirilen köklü dönüşümler, silahlı mücadele yıllarında uyumlu çalışan kadrolarda derin görüş ayrılıkları yaratmıştı. CHP'nin Meclis üstünde baskı kurduğunu savunan ve hürriyet yokluğundan şikâyet eden, çoğunluğu asker kökenli olan milletvekilleri, CHP'den ayrılarak 17 Kasım 1924'te, Cumhuriyet döneminin ilk muhalefet partisi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuşlardı.²⁴

13 Şubat 1925'te Şeyh Sait İsyanı çıkmış, ayaklanmayı bastırmak üzere 4 Mart 1925'te TBMM'de Takrir-i Sükûn Kanunu kabul edilmişti. Ayaklanma ile ilgili soruşturmayı yürüten iki mahkemeden biri olan Ankara İstiklal Mahkemesi'nin, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın yürüttüğü faaliyetlerin, dolaylı biçimde de olsa, ayaklanmada etkili olduğu konusunda Hükümet'i uyarması üzerine Bakanlar Kurulu, Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanarak 3 Haziran 1925'te TCF'yi kapatmıştı.²⁵

²³ Aynı yıllarda Edebiyat bölümünde öğrenci olan Nihal Atsız'ın, kendisi ve bu yıllarda tanışarak yakın dost olduğu Macit (Gökberk) için Türk olmadıklarını söylediğini, bunun kendisine kadar geldiğini belirtmektedir. Berkes, **Unutulan ...**, s. 59.

²⁴ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, Arba Yayınları, İstanbul, 1952, s. 607.

²⁵ "Takrir-i Sükûn... adı verilen tasarının esasları tek bir maddede toplanmıştı: Gericiliğe, ayaklanmaya ve memleketin sosyal düzenin ve huzur ve sükunun ve güvenliğini ve asayişini bozmaya neden olacak bütün kuruluşlar, kışkırtmalar, girişimler ve yayınları, hükümet, Cumhurbaşkanının onayı ile doğrudan doğruya ve idare olarak yasaklamaya yetkilidir. Bu gibi eylemcileri hükümet İstiklal Mahkemesine verebilir." Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 3. Kitap (Birinci Bölüm) Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995, s. 134-135; Necdet Aysal, "Atatürk Döneminde İç Politika", **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, (Editör, Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan), 6. B., Siyasal Kitabevi Yay., Ankara, 2018, s. 169-172.

TCF'nin kapatılmasından başka Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanılarak, 1925-1929 arası dönemde, basın üzerinde tam bir kontrol kurulduğu ve çeşitli cezalandırmalara gidildiği, Şapka Kanunu'nun uygulamaya konduğu, İzmir Suikastı girişimi dolayısıyla İttihatçıların tasfiye edildiği, Medeni Kanun başta olmak üzere hukuk alanında köklü değişikliklerin gerçekleştirildiği belirtilmiştir.²⁶

Bu gelişmelere ek olarak 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın Türkiye'ye etkisi, Menemen Olayı ve Batı'da Faşist ve Sosyalist rejimlerin yükselişi gibi olgular, 1930'ların başlarında Türkiye'de ortaya çıkan yeni anlayışların ve uygulamaların hazırlayıcıları olmuştur.

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı, Türkiye'de 1923'ten beri izlenen liberal ekonomi politikalarının başarısızlığını kanıtlamış, devlet öncülüğünde yürütülen, sanayileşmeyi hedefleyen planlı ekonomi politikalarını hazırlamıştı. Bu arada Sovyetler Birliği'nin 1929 Bunalımı'nı, planlı sanayileşme politikaları ile aşması, Türkiye'deki yeni ekonomi politikalarına etki eden dış olgu olarak anılmalıdır.

12 Ağustos 1930'da Mustafa Kemal'in yönlendirmesi ve teşviki ile Ali Fethi Okyar başkanlığında Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuştu. 1923 yılından beri ülkeyi yöneten Cumhuriyet Halk Fırkası'nın toplumda yoğun şikâyetleri doğuracak bir yönetim sergilemesinin, 1929 Ekonomik Bunalımı'nın olumsuz etkisinin Türk toplumunda ağır biçimde hissedilmesinin Mustafa Kemal'i, CHF yanında bir ikinci partiyi gerekli bulma düşüncesine yönelttiği vurgulanmıştır.²⁷

Halktan yoğun ilgi görmüşse de, yaşanan siyasal gerginlikler sonrasında SCF, 17 Kasım 1930'da kendini feshetmişti. CHF'nin bir muhalefet partisinin varlığına katlanamaması, iktidarını yitirme olasılığı karşısında SCF'yi yıpratma yönünde çaba harcaması ve bu eylemlerin Mustafa Kemal'i bile aşması, SCF'nin devrimlerin henüz kökleşmediği dönemde vakitsiz olarak kurulması, CHP önde gelenlerinin Mustafa Kemal'i iki partiden birini

²⁶ Mete Tunçay, **T.C.'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, 3. Basım, Cem yayınevi, İstanbul, 1992, s. 127-173.

²⁷ "Gazi Mustafa Kemal, SCF'nin bu yokluğa, bu maddi ve manevi perişanlığa bir çare olacağını düşünüyordu." Çetin Yetkin, **Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi Serbest Cumhuriyet Fırkası**, 2. Basım, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997, s. 34; Necdet Aysal, "Yönetim Alanda Değişimler ve Devrim Hareketlerine Karşı Gerici Tepkiler Serbest Cumhuriyet Fırkası-Menemen Olayı", **Atatürk Yolu**, C. 11, No: 44, (Güz 2010), s. 589-590.

tercih etme yönünde zorlaması, SCF'nin fesih kararında etkili olan başlıca olgulardır.²⁸

Yukarıda değinilen dış gelişmelerle birlikte, kısa ömrüne rağmen SCF, halktaki memnuniyetsizliği somutlaştırması yönüyle, devleti yöneten kadrolarda anlaşılabilir kaygılar yaratmış, 1930'ların başından itibaren iktisadi olduğu kadar siyasi alanda da yeni politikaların doğuşunda etkili olmuştur. Bu politikalar, ülkede tek parti yönetiminin pekiştirilmesi yolundaki düzenlemeler şeklinde somutlaşmıştır.²⁹

1931 yılında Altı İlke'nin CHP programında yer alması, devrimi gerçekleştiren ve ülke yönetiminde tek olmakta kararlı olan CHP'nin, bir anlamda kaybolan toplumsal desteği kazanma yolundaki ideolojik atılımı olmuştur. Bu dönemde Türk Devriminin niteliklerini belirginleştirme çabalarını hızlandıran bir diğer olgu da Faşizmin ve Sosyalizmin, yükselen itibarlarıyla Türkiye'de taraftar bulmasıdır ki bu da istenmeyen bir durumdur.

Tek partili yönetimi kalıcı hale getiren siyasal uygulamalar Türk toplumunun çatışan değil birbirleriyle dayanışma halinde olan sınıflardan mürekkep olduğu, CHP'nin bütün toplumsal kesimleri temsil ettiği, dolayısıyla bir başka partiye ihtiyaç olmadığı söylemiyle paralel yürütülmüştür. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kendini feshetmesinden sonra basın yoluyla, topluma, bir ikinci partinin kurulmasının imkânsız ve gereksiz olduğu düşüncesi aşılarmaya çalışılmıştır. Devletçilik ve Halkçılık ilkeleri bu söylemin temel eksenleri olmuştur.³⁰

10 Nisan 1931'de toplanan Türk Ocakları Kurultayı'nda, Mustafa Kemal'in isteği doğrultusunda, Ocakların kapatılması ve tüm mal varlığının CHP'ye devredilmesi kararı alınmış, 19 Şubat 1932'de resmen kurulan Halkevleri Türk Ocakları'nın binalarında çalışmalarına başlanmıştır.³¹ Cumhuriyet ideolojisini kitlelere benimsetmek gayesiyle kurulan Halkevlerinin kuruluşunda çelişkili yaklaşımları görmek de mümkündür. Zira bu kurum tesisi edilirken, kitle eğitiminde başarılı olduğu düşünülen

²⁸ Yetkin, *Atatürk'ün Başarısız...*, s. 229-244.

²⁹ Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi – II 1931-1938 Tek Partili Cumhuriyet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 3; Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983, s.17-19; Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 3. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s. 151.

³⁰ Yetkin, *Türkiye'de Tek...*, s. 256.

³¹ Yetkin, *Türkiye'de Tek...*, s. 87.

Almanya, Çekoslovakya ve İtalya gibi ülkelerden esinlenilmiştir.³² Diğer yandan Halkevlerinden, toplumu Faşizm ve Sosyalizm gibi akımların etkilerinden koruması beklenmiştir.

1933 yılında Darülfünun'un, İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülmesini, 1935'te Mason derneklerinin kapatılmasını da tek parti yönetimini takviye eden adımlar olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Yukarıda kısaca değinilen yeni ekonomik, kültürel ve siyasal uygulamaların, bu uygulamaları ideolojik bir çerçeve içinde anlamlandırma çabalarıyla eş zamanlı olması söz konusudur. Başka bir ifade ile bu dönem, günümüze kadar zenginleşerek gelecek olan, Kemalizm'i (ya da Türk devrimini) izah denemelerinin başlangıcı olmuştur. Anılan dönemde öne çıkan Kemalizm yorumlarına değinmeden önce yönetim kademesinde yer alanların dönem uygulamalarına dair açıklamalarına kısaca değinmek yararlı olacaktır.

Mustafa Kemal, yukarıda yer verilen uygulamaları, dönemin koşullarından kaynaklanan gereklilikler olarak açıklamıştır. Tek partili yönetimin sakıncalarının farkında olduğunu ifade etmiş, ancak belirli amaçlara ulaşabilmek için, maddi manevi bütün kuvvetleri bir araya toplamayı ve aynı amaca yönelmeyi zorunluluk olarak görmüştür. O'na göre ülkenin ve devrimin içeriden ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı korunması için bütün milliyetçi ve cumhuriyetçi güçler aynı çatı altında toplanarak ortak amaç için çalışmalıdırlar.³³

Atatürk'ün sağlığında uzun yıllar CHP'de genel sekreterlik görevinde bulunmuş, 1934 yılından itibaren Türk devrimini üniversitelerde anlatma görevini üstlenmiş olan Recep Peker, çok partili siyasal yapıyı kargaşa ve toplumsal çatışma sebebi olarak değerlendirmiş, milletçe üstün olabilmenin yolunu bir şefin etrafında kenetlenmekte görmüştür.³⁴ Türk İnkılâbını; "... sosyal bünyeden geri, fena....zararlı ne varsa ... birdenbire söküüp....yerine ileriye...yeniyi ve faydalıyı koymak" şeklinde tanımlayan Peker, devrimi yerleştirme yolunda zora başvurmayı doğal bir hak olarak savunmuştur.³⁵

³² Anıl Çeçen, **Atatürk'ün Kültür Kurumları Halkevleri**, Gündoğan Yayınları, 1990, Ankara, s. 91-92, 108-109.

³³ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III (1918-1937)**, 5. Basım, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997, s. 130.

³⁴ Ahmet Yıldız, "Recep Peker", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Kemalizm**, (C.2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 61; Yıldız, Peker'i CHP ideolojisinin şekillenmesindeki etkisi dolayısıyla Üçüncü Adam olarak değerlendirmektedir. s. 63.

³⁵ Recep Peker, **İnkılap Dersleri**, Ülkü Dergisi Yayınları (35. Sayı İlavesi), Ankara, 1936, s. 7,8. Ayrıca, Teoman Gül, **Türk Siyasal Hayatında Recep Peker**, Hacettepe Üniversitesi

Peker, Atatürk tarafından da kabul gören fikirleri ile 1931 yılında Altı İlke'nin CHP tüzüğünde yer almasında, 1935 yılından itibaren parti-devlet bütünleşmesinde katkısı olan bir devlet adamı olmasının yanında, Kemalizm'i ideolojik bir çerçevede izah denemeleri açısından da ilk akla gelen isimlerdendir.

Türk Devrimi'nin ideolojisini oluşturma yolunda Kemalizm kavramını ilk kez kullanan, *Muhit* dergisini de yayınlamış olan, Ahmet Cevat Emre'dir.³⁶ Ahmet Cevat, Kemalizm'in nihai hedefinin toplumu çağdaş demokrasiye götürmek olduğunu ifade etmiştir. "... *Kemalizm'i Faşizm ve Komünizm ile karşılaştırarak Türk Devriminin ideolojisine evrensel nitelik kazandırmak...*" istemiştir.³⁷

Türkiye için tek partili siyasal yapının bir zorunluluk olmadığı görüşünde olmakla beraber, SCF tecrübesinden ve CHP'nin tek parti olarak varlığını sürdüreceğinin kesinleşmesinden sonra, *Muhit*'te, CHP'nin, bütün toplumsal sınıfların ilerleme ve yükselmesi için çalışan bir parti, Kemalizm'in de sınıflar arasında uyumu sağlayan, toplumu refah ve saadet içinde yetiştirmeye çalışan bir ideoloji olduğu yolunda yazılar yazmıştır.

1932 yılında yayın hayatına başlayan *Kadro* da, Türk Devrimi'nin ideolojisini oluşturmayı amaç edinmiş ve Türk düşünce dünyasında derin izler bırakmış bir dergidir. Kadrocular sınıfsız, ayrıcalıksız ve kaynaşmış bir toplumu temel amaç olarak belirlemişler; bunun da ekonomide devletçilik, siyasal alanda ise önder ve müdrük bir *Kadro*'nun yönetimi ile mümkün olacağını savunmuşlardır.³⁸ Siyasal iktidarın uygulamalarını destekleyici tutumuna rağmen *Kadro* dergisi kısa ömürlü olmuştur. Bu durum, yönetici kadronun, emekleme aşamasındaki Türk burjuvazisi için uygun zemin olan Kapitalist bir toplumsal yapı oluşturmaktan yana olduğunu kanıtlamaktadır.

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1996.

³⁶ Muhit, 1 Kasım 1928'den itibaren aylık olarak 1929-1933 arasında yayınlanmıştır. Temuçin Faik Ertan, "Ahmet Cevat Emre ve Kemalizm'de Öncü Bir Dergi: Muhit", **Kebikeç**, S. 5, 1997, s. 23.

³⁷ Ertan, **a.g.e.**, s. 30.

³⁸ Temuçin Faik Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, T.C. Kültür Bak, Ankara, 1994, s. 124. Akşin, Dergi'nin kapatılmasını Kadrocuların ilerleme ve kalkınmayı sadece ekonomik bir konu olarak düşünüp, kültürel boyutlarını ihmal etmiş olmaları ile açıklamaktadır. Sina Akşin; "Atatürkçülük İdeolojisinin Billurlaşma Süreci", **Cumhuriyet Döneminde Siyasal Düşünce ve Modernleşme**, 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 499.

Şubat 1933'te yayın hayatına başlayan *Ülkü* dergisi, amacını, Türk Devrimi'ne Türk cemiyetini inandırmak olarak açıklamıştır³⁹. Resmi kesimin görüşlerini yansıtan dergide ağırlıklı olarak köy, köycülük, tarih ve dil teorileri, iktisadi gelişmeler gibi konulara yer verilmiştir. Bir kıyaslama yapıldığında *Ülkü*'nün sayfalarında, *Kadro* dergisinde olduğu kadar Kemalizm'in sistemli bir ideoloji halinde işlendiği söylenemez. Dergi, çok yazarlı yapısı ile daha çok iktidarın çeşitli alanlardaki uygulamalarını halka, aydınlara tanıtmak ve benimsetmek gibi bir rol üstlenmiştir.

Bu dönemde dergiler dışında bireysel olarak Kemalizm'i izah çabaları da söz konusudur. CHP ile yakın ilişkileri olan, 1936'da *Kemalizm* adlı eserini yayınlayan Tekinalp bunlardan biridir. Tekinalp, Atatürk'ü yeni vatan, yeni toplum ve yeni Türk devletinin yaratıcısı addetmiş, Kemalist devrimleri derin, köklü ve kesin eylemler olarak değerlendirmiştir. Eserinde Osmanlı'nın dini nitelikli kurumlarının tasfiye edilmesine geniş yer ayıran Tekinalp, Devrim'in en önemli hedefi olarak halkın zihniyetinde yaşamakta devam eden dinsel anlayışın yıkılmasını göstermiştir⁴⁰. Devrim adına gerçekleştirilen her eylemi doğru hamleler olarak değerlendirmiş, sınıf çatışmasını reddeden yaklaşımı ile uyumlu olarak tek parti pratiğine yansıyan parti-devlet bütünleşmesini doğal bir gelişme olarak yorumlamıştır.

Tekinalp'in aynı eserinde, toprak reformunu gerekli gören, ileriki yıllarda Köy Enstitüleri'nin kurulmasıyla somutlaşan, köylü kitleleri için özel bir eğitim sisteminin gerekliliğini savunan görüşleri de yer almıştır.

Kemalizm'i ideolojileştirme çabasıyla öne çıkan diğer bir aydın da Halil Nimetullah Öztürk'tür.⁴¹ 1928 yılında *İnkılabın Felsefesi* adlı eserini kaleme alan, Tarih Kongrelerine katılan Öztürk, Türk Devriminin amacını, ulusal varlığı boğmakta olan Osmanlılığı atmak, Türklüğü bulmak olarak formüle

³⁹ M. Bülent Varlık, "Ülkü Halkevleri Mecmuası", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Kemalizm*, (C. 2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 268.

⁴⁰ Tekinalp, *Kemalizm*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998, s. 107- 190.

⁴¹ Halil Nimetullah Öztürk: (1880-İstanbul 1957). İstanbul Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Paris'te felsefe okudu. 1910'da Darülfünun'da felsefe ve içtimaiyat hocası oldu. 1928'de müderrisliğe yükseldi. 1933 Üniversite Reformu'nda kadro dışı bırakıldı. Dil devriminden sonra Türkçenin yabancı sözlerden arınması konusunda birçok inceleme ve yazısı yayımlandı. Eserlerinden bazıları: Dilde Osmanlıcadan Türkçeye, Toplumbilim, İnkılabın Felsefesi, Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak. Cumhuriyet Arslan, *Halil Nimetullah Öztürk'te Millileşme ve Çağdaşlaşma Kavramları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1995, s. 7-13.

etmiş, dinin fonksiyonlarının yerine milliyetçilik duygusunun yerleştirilmesine özel bir önem vermiştir⁴².

Yönetim çevreleri ile yakın ilişkileri bulunan M. Saffet Engin 1938 yılında *Kemalizm İnkılabı'nın Prensipleri* adlı eserini yayınlamıştır. Mustafa Kemal'i, Türk Milletinin maşeri vicdan ve dehasını şahsiyetinde toplamış bir insan olarak değerlendiren Engin, Öztürk ve Tekinalp gibi sınıfsal farklılıkları reddetmiş, tek parti yönetimini savunmuştur⁴³. Dönemin resmi tarih tezlerini savunan ve Osmanlı tarihine dönük sert eleştirileri ile öne çıkan Engin, dilde Öztürkçecidir. Yayılmacılığı sosyolojik bir yasa olarak kabul etmek ve giderek ırkçı fikirleri savunmak yazılarında öne çıkan diğer eğilimleridir.

Kendisini Kemalist olarak niteleyen Ahmet Ağaoğlu, anılan dönemde Kemalizm'e getirdiği liberal yorumlarıyla öne çıkmaktadır. Tek Parti döneminde, Batı medeniyetinin liberal ve parlamenter demokrasiyi içerecek şekilde bütün unsurları ile alınmasını savunmuştur. Dolayısıyla tek partili yönetime sıcak bakmamıştır ki, Serbest Cumhuriyet Fırkası'ndaki etkinliği buna kanıttır. Ayrıca 1930'lar ve 1940'lar boyunca resmi söylemin vazgeçilmez ögesi olan sınıfsız, çatışmasız, kaynaşmış toplum düşüncesine de olumsuz bakmaktadır. Zira toplumsal-sınıfsal çatışmayı, insanlık tarihinin gelişmesini sağlayan bir olgu olarak kabul etmektedir.⁴⁴

Mahmut Esat Bozkurt da dönemin Kemalizm ideologlarından biri olarak anılmalıdır. Bozkurt, yeni Türk devletinin batılı hukuk normlarını kabul aşamalarında büyük katkıda bulunmuş, üniversitelerde devrim Tarihi dersleri vermiştir.

Tarihi kahramanların yaptığını düşünen Bozkurt, Türk devrimini Atatürk'ün eseri olarak (*Atatürk İhtilali*) değerlendirmiştir. Kurtuluş Savaşı'na en büyük katkıyı köylü kitlelerinin yaptığını ifade etmiş, köylü kalkınmadıkça ulusun yükselemeyeceğini, bu yolda da devrimin henüz bekleneni başaramadığını ifade etmiştir⁴⁵. Bozkurt'un, sınıfsal bir tahlile dayanan değerlendirmeleri ile Tek parti döneminin sınıfsızlık söylemini

⁴² Cumhuriyet Arslan, "Halil Nimetullah Öztürk", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Kemalizm*, C. 2, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 203.

⁴³ Cumhuriyet Arslan, "M. Saffet Engin", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Kemalizm* (C.2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 355-356.

⁴⁴ Murat Yılmaz, "Ahmet Ağaoğlu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – Modernleşme ve Batıcılık*, (C.3), 5. Basım, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 312.

⁴⁵ Hakkı Uyar, "Mahmut Esat Bozkurt" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Kemalizm* (C.2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 218. Bozkurt'un emekçi olmayanın seçim hakkının olmaması, seçim hakkının sendikalar aracılığıyla kullanılması şeklinde fikirleri de vardır. s. 216.

benimsemediği, yorumları resmi çevrelerde kabul gören Kemalistlerden ayrıldığı anlaşılmaktadır.

1930'larda Kemalizm'i bir ideoloji olarak sistemleştirme çabalarında zıtlıklardan ziyade ortak noktaların varlığı göze çarpmaktadır. Bu ortaklık, biraz da adı geçen kişilerin hayat hikâyelerindeki ortaklıkla ilgilidir. Yukarıda fikirlerine yer verilenler, önce, Mondros Mütarekesi akabinde işgallerin doğurduğu umutsuzluk ortamına sonra, direniş hareketlerine ve Mustafa Kemal'in liderliğinde gerçekleşen kurtuluşa ve bağımsız Türk devletinin kuruluşuna tanıklık etmişlerdir. Olayları Mustafa Kemal'in dehasıyla açıklamaları ve ona karşı derin bir bağlılık duymaları bununla ilgili olsa gerektir.

Kemalizm'i yorumlama çabalarında beliren diğer ortak yaklaşım ise, tezatsız-kaynaşmış toplum ve tek parti yönetiminin gerekliliği söylemi ile paralel yürüyen her uygulamanın benimsenmesi ve savunulması tutumudur. Bu yaklaşım, hem resmi söylem ve uygulamaları kabullenmeyi-meşrulaştırmayı hem de katkıda bulunmayı içinde barındırmaktadır.

1930'larda yeni Türk devletine tarihsel bir zemin bulmak, laik zihniyete sahip bir toplum yaratmak ve Avrupa'da Türklere dair yerleşmiş önyargıları yıkmak gibi amaçlarla tarih ve dil çalışmalarının yürütüldüğü bilinmektedir⁴⁶. Bu çalışmalar sırasında beliren başlıca eğilimler İslam öncesi Türk tarihinin öne çıkarılması, Osmanlı tarihinin geriliği ve baskın dini karakteri ile olumsuz bir dönem olarak anılmasıdır. Bu eğilimleri, yukarıda değinilen Kemalizm'e dair izah denemelerinde, hem etkileyen hem etkilenen olgular olarak değerlendirmek yanlış olmasa gerektir.

1930'larda şekillenen Kemalizm-Türk İnkılabı'nı ideolojileştirme denemelerini ve siyasal uygulamalarını göz önünde tutarak, Berkes'in Ankara'daki tanıklıklarına ve edindiği intibalara değinmek yerinde olacaktır.

Niyazi Berkes Ankara Halkevi'ndeki çalışmaları sırasında, Cumhuriyet Halk Partisi'nin çeşitli kademelerinde görevli bürokratları ve dönemin bazı aydınlarını yakından tanıma fırsatı bulmuştur.

Kadrocular ile ilgili düşüncelerini; "*onları tanıdığım zaman ilk kez tanışılmaya değer aydın kişiler bulabildiğime sevinmiştim.*"⁴⁷ şeklinde ifade eden Berkes'in Kadrocu ideolojinin oluşumunda büyük payı olan Şevket

⁴⁶ Enver Ziya Karal, **Atatürk ve Devrim Konferans ve Makaleler (1935-1978)**, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 95-102.

⁴⁷ Berkes, **Unutulan ...**, s. 84.

Süreyya ve Vedat Nedim ile yakın bir dostluk kurduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸ *Kadro* dergisinde ekonomi üzerine yazılar yazan İsmail Hüsrev Tökin'in eserinin, 1980'li yıllarda bile, Türk toplumunu anlama açısından aydınlatıcı olduğunu belirtmiştir.⁴⁹

Tökin'in 1934 yılında yayınlanan *Türkiye Köy İktisadiyatı* adlı eseri incelendiğinde, Türkiye'de köylülüğün iktisadi hayatında yaşanan değişimlerin Marksist bir yaklaşımla tahlil edildiği göze çarpmaktadır. Tökin eserinde Osmanlı ekonomisinin, gelişmiş Batı ekonomileri ile olan ilişkisine ve yaşadığı yıkıma geniş yer ayırmıştır. Köylülüğün sosyal-sınıfsal yapısının belirgin niteliklerini, üretim araçlarının dağılışı ile izah etmiş, iktisadi zihniyetin iktisadi sistemin icaplarından doğduğunu göstermiştir.⁵⁰ Türk devrimini üst yapı değişiklikleri açısından değil iktisadi alanda başardıkları ve başaramadıkları açısından kıymetlendirmiştir.

Tökin, demiryolu politikasının üretimde verimliliği arttırmadaki etkisine dair somut örnekler verirken, Batılı devletler ile sürdürülen eşitsiz ekonomik ilişkinin Cumhuriyet döneminde de henüz kırılmadığı tespitine yer vermiştir. Ayrıca, köylüyü desteklemek amacıyla kurulan Kredi Kooperatifleri'nin ve yeniden yapılandırılan Ziraat Bankası'nın amaca hizmet etmediğini de saptamıştır.

Berkes, fikri birikiminden etkilendiğini gizlemediği Yusuf Akçura ile tanışmasını da önemli bir konu olarak not etmiştir. Akçura, II. Meşrutiyet döneminde, tepkiyle karşılansa da, gerçekçi öneriler sunan, Osmanlı yıkılışını sınıfsal açıdan çözümlenmekle birlikte sınıf esasına dayalı bir yönetim yapısını yeni Türk devleti için sakıncalı bulan, İslam'ı Türk milliyetçiliğinin hizmetinde olması gereken bir unsur olarak ele alan yaklaşımlarıyla öne çıkmıştır.⁵¹

⁴⁸ Vedat Nedim Tör, Berkes'i takdir eden bir kişi olarak, ona, Ankara Radyosu'nda seri konuşmalar yapma imkânı sağlamıştır. Aynı dönemde Polis Akademisi'nde Basın ve Propaganda dersi vermeye başlamıştır. Oğuz M. Yorgancıoğlu, "Prof. Dr. Niyazi Berkes Üzerine Bir Değerlendirme 1908-1988", *İz Bırakmış...*, s. 88; Berkes, Akademi'deki ders notlarını 1942 yılında, bilgilendirme yönü ağır basan bir kitap olarak **Propaganda Nedir** adıyla (Ankara- Recep Ulusoğlu Basımevi) yayınlamıştır.

⁴⁹ Berkes, Tökin'in **Türkiye Köy İktisadiyatı** adlı kitabını Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'ndeki hocalığı sırasında öğrencilerine zorla okuttuğunu ifade etmiştir. Berkes, **Unutulan...**, s. 86.

⁵⁰ İsmail Hüsrev Tökin, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, 2. Basım, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1990, s. 15, 126 vd.

⁵¹ François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, 2. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1986, s. 84-138.

Berkes'in, Kadrocular ve Akçura'ya dair müspet değerlendirmelerinin aksine, Ankara'da temas ettiği CHP kadroları ile ilgili intibaları genelde olumsuzdur. Halkevi'ndeki çalışmaları sırasında bu kurumun, politikada yükselebilmek için bir basamak olarak kullanıldığını, ayrıca Kadrocular ile bazı CHP milletvekili veya bürokratları arasında bir mücadelenin var olduğunu fark etmiştir. Hatta bu mücadelede Berkes'e de bir rol biçilmiştir.⁵²

Halkevlerine sıradan insanların girmesine izin verilmemesi, pazara ürün getiren köylülerin gürültü yaptıkları gerekçesiyle şehre girişine ancak çok erken saatlerde izin verilmesi gibi uygulamalar Berkes'te, bu kurumun henüz halkın evi olamadığı, halk kavramının henüz köylüleri içermediği ve Halkevi'ne dolan aydınların Mustafa Kemal'i anlamaktan uzak olduğu düşüncelerini uyandırmıştır.⁵³

Nafi Atuf Kansu'nun başkanı olduğu Maarif Cemiyeti'ne bağlı bir okulun müdürlüğünü de kısa bir süre yürüten Berkes bu okulu da zengin çocuklarına özel muamele yapılan bir kurum olarak gördüğünden, görevi bırakmıştır.⁵⁴

Berkes aynı dönemde amatörce de olsa köylülerin yaşam koşullarını yerinde gözlemlemek amacıyla ilk köy incelemesini gerçekleştirmiş ve tanık olduğu geri kalmışlık onu Türk Devriminin geleceği konusunda düşündürmüştür: "...böyle köylerle, böyle ilkel ekonomilerle, böyle sömürülüşlerle modern dünyada yaşayabilecek miydik...."⁵⁵

⁵² Halkevleri Genel Başkanı Necip Ali (Küçüküka), Berkes'e, Marx'ın kitabı (Kapital) ile Şevket Süreyya'nın kitabını (İnkılap ve Kadro) karşılıklı okuyarak ortak noktaları tespit etmesini teklif ederek böylece hem Marx'ı öğreneceğini hem de Parti'ye (CHP) hizmet edeceğini belirtmiştir. Aynı konuşmada Küçüküka, Berkes'e, "Bizim ideologumuz bir gün sen olacaksın" derken, Nazım Hikmet'i Parti'ye kazandırma çabaların sonuçsuz kaldığını da söylemiştir. Berkes, *Unutulan ...*, s. 83; Necip Ali Küçüküka: (Denizli 1892-Ankara 1941). Türk siyaset adamı, hukukçu. İstanbul Hukuk Mektebi'nden mezun olduktan sonra çeşitli yerlerde savcılık yaptı. 1920-1939 arasında Denizli milletvekilliği, İstiklal Mahkemesi savcılığı (1926) yaptı. **TBMM Albümü 1920-2010**, C. 1 1920-1950, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2. Basım, Ankara, 2010, s. 90.

⁵³ Berkes, *Unutulan...*, s. 96.

⁵⁴ Nafi Atuf Kansu: (Mekke 1890-Ankara 1949). Türk eğitimci ve siyaset adamı. Mülkiye Mektebi'ni bitirdikten sonra çeşitli öğretim kurumlarında öğretmenlik, müdürlük yaptı. Cumhuriyet döneminde Milli Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Genel Müdürlüğü ve Müsteşarlığında bulundu. Erzurum (1927-1939), Giresun (1939-1943), Kırklareli (1943-1949) milletvekili oldu. CHP'de Genel Sekreter Yardımcılığı ve Genel Sekreterlik yaptı. *Fenni Terbiye Tarihi, Pedagoji Tarihi (2 Cilt), Türkiye Maarif Tarihi, Türklerin Terbiyeye Hizmetleri* gibi eserleri vardır. Mehmet Başaran, **Nafi Atuf Kansu'nun Eğitim Görüşleri ve Günümüz Eğitim Sistemine Yansımaları**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ağrı, 2016, s. 48-152.

⁵⁵ Berkes, *Unutulan...*, s. 95-96.

Üniversite Reformu'nun gerçekleştirildiği 1933 yılı Niyazi Berkes için yeni bir başlangıç olmuştur. Berkes, Ankara'dan İstanbul'a gelmiş ve İstanbul Üniversitesi'nde Felsefe asistanı olmuştur. Asistanlığı döneminde, felsefeci veya mantıkçı olmak istemediğini asıl, toplumsal tarihsel düşün alanı ile ilgilendiğini fark etmiştir.

Berkes'in Felsefe Bölümü'ndeki asistanlığı uzun sürmemiştir. Maarif Cemiyeti okul müdürlüğünü yürütürken tanıştığı Beryl Parker'ın yardımı ile Chicago Üniversitesi'nde burslu öğrenim görme olanağı elde eden Berkes, 1935 yılında ABD'ye gitmiştir. Yurt dışına gidiş amacını; "toplumsal sorunları anlamının bilimsel yöntemlerini öğrenmek" olarak ifade etmiştir. Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, ABD'deki en etkin merkez olup; 1929 Ekonomik Bunalımı ile artan çeşitli suçları, boşanma, akıl bozuklukları gibi sorunları inceleyen en önemli merkezdi.⁵⁶

Giriş bölümünde Berkes ile ilgili olarak verilen bilgilere dayanarak, çocukluk ve gençlik yıllarındaki duygu, düşünce ve etkilenmelerinin, onun gelecekteki ilgi alanlarını belirlemedeki rolü konusunda bir değerlendirme yapmak mümkündür.

Tanık olunan olayların, aile ortamının, çevrenin ve kişisel özelliklerin bireylerin karakterini, dolayısıyla gelecekteki eğilimlerini belirlediği bilinen bir gerçektir. Bu çerçevede, Rumlarla çevrili bir mahallede yaşayan ve büyük olayları kısmen de olsa kavrayacak yaşlardaki bir çocuk olarak, Kıbrıs'ın geleceğinin belirsizliğinin, Anadolu'nun önce işgalinin sonra kurtuluşunun Berkes'te, kaderini, Türkiye'nin kaderi ile bir görme duygusu yarattığı söylenebilir.

Yaşadığı yere ilişkin kaygıları, mücadelenin sembolü Mustafa Kemal ilgisi, fikir anlamındaki serbest aile ortamı ile birlikte düşünüldüğünde, Berkes'te ulusçu duygular bu dönemde yeşermiştir denilebilir. Gelecekte, fikirlerinde genişçe yer tutacak olan, Türkiye'nin bağımsızlığı düşüncesine doğru ilk adım olan ulusçuluk.

Türk Halkının bağımsızlığına kavuştuğu yıl Berkes'in geleceğe daha güvenle bakmaya başladığı yıldır aynı zamanda. 1922'de Berkes'in ve ikizi Enver'in ısrarı ile ailenin İstanbul'a taşınmış olması, zafer yurdunda yaşama arzusunun kanıtı olsa gerektir.

Berkes ile ilgili olarak, belli yaşlarda tanık olunan olayların bireyin kişiliği üzerinde daha kalıcı izler bıraktığına ilişkin bir değerlendirme, yakın arkadaşı Macit Gökberk'e aittir:

⁵⁶ Berkes, **Unutulan...**, s. 111.

“Bu 12-15 yaş arası dönem... İnsanın dışarıya en açık olduğu, dışarıdan gelen etkileri en gergin biçimde algıladığı, benimsediği bir dönemdir. Niyazi ve benim kuşağım, devrim yıllarını bu ergenlik yaşlarında yaşamışlardır. Bu öyle bir yaşantıdır ki, bütün ömür boyunca unutulmaz. Daha doğrusu, bütün karaktere biçim veren, karakteri kuran bir yaşantıdır. İşte Niyazi'yi buradan yola çıkararak anlamak gerekir.”

“... Bir de Kıbrıslı yanı var Niyazi'nin. Kıbrıs o zaman bir İngiliz kolonisiydi. Bir koloni yurttaşı da... her zaman sıkıntıda duyar kendini, özgür değildir... Bu duygulardan kurtulmuş olmak, Kurtuluş Savaşı'nın zafere ulaşması, bütün bunlar... muazzam şeyler o yaştaki bir insan için. Bunların bütün karakteri gibi bilimsel çalışmalarına, bilimsel tutumuna da elbette etkileri olacaktır.”⁵⁷

1908 Devrimi, Kurtuluş Savaşı ve yeni bir Türk Devleti'nin kuruluşu gibi önemli olaylar Berkes'in karakterinin şekillendiği yıllarda yaşanmıştır. Bu dönem büyük başarı ya da başarısızlıkların, daha çok belirli isimlerle birlikte anıldığı yıllardır: Enver Paşa yılları, Mustafa Kemal Paşa yılları gibi.

İlkokuldan üniversiteye değin aldığı eğitim ile Berkes'te, olayları tarihi şahsiyetler ile kavrama yaklaşımının, şahsiyetlerin temsil ettiği düşünceleri anlama çabasına doğru genişlediği söylenebilir.

Yakın arkadaşı Macit Gökberk için yıllar sonra yazdığı bir yazı, yukarıdaki yorumumuzu teyit eder mahiyettedir. Berkes üniversite yıllarında Ahmet Naim ile Ziya Gökalp'ın, düşünsel gelişimindeki etkisini değerlendirmiştir. Hocası Ahmet Naim'in ve bir derslikte resmi bulunan Gökalp'ın temsil ettiği düşünceler arasındaki çatışıklığı fark etmesinin, Atatürkçü devrimcilik fikrinin yeşermesinde başlangıç teşkil ettiğine dikkati çekmiştir: “Bizim Atatürkçülüğümüz bu iki teze karşı gelişimizle daha sonraki yıllarımızda kafamızda gelişip büyümüştür. İki adamın simgelediği

⁵⁷ “Macit Gökberk ile Söyleşi”, **Toplum ve Bilim**, S. 45, Bahar, 1989, s. 5-6; Macit Gökberk: (Selanik 1908-İstanbul 1993). Felsefe tarihçisi. İstanbul Erkek Lisesi'ni, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümünü bitirdi. Berlin Üniversitesi'nde doktorasını verdi (1935-1940). Dönüşünde aynı bölümde doçent (1941) ve profesör (1949) oldu. Felsefe konuları yanında dil çalışmalarında bulundu. Türk Dil Kurumu'na iki dönem başkanlık yaptı (1954-60, 1969-76). Eserlerinden bazıları: *Kant İle Herder'in Tarih Anlayışları* (1948), *Felsefe Tarihi* (1961), *Değişen Dünya Değişen Dil* (1980). İhsan Işık, **Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi**, C. 2, s. 795; Gökberk'in eserlerinin tam dökümü: “Macit Gökberk'le Söyleşi” **Macit Gökberk Armağanı**, Yazı Kurulu: Bedia Akarsu-Tahsin Yücel, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 16-17.

yola değil, Atatürk'ün simgelediği yola bağlanmamızda bu iki karşının yararlığını, aradan yarım yüzyıl geçmiş olsa bile, ben unutmuyorum.”⁵⁸

İlk Yazıları

Berkes'in Ankara'daki ilk çalışma dönemi aynı zamanda ilk yazılarını yayınladığı zaman dilimi olmuştur. İlk yazılarını üniversite hocalarının yaklaşımlarına, bir anlamda Darülfünun eğitim anlayışına karşı çıkış temelinde yazdığı söylenebilir.

İlk yazısı, Babanzade Naim'in, meseleleri sadece din cephesinden ele almasına bir tepki olarak kaleme alındığını düşündürmektedir.⁵⁹ Makalede, insan davranışlarının, ruh ile açıklanamayacağı; davranışların oluşmasında öğrenme, öğrenmede de çevrenin etkili olduğu savunulmuştur.

Sonraki yıllarda Berkes'in Halil Nimetullah'ın bağlandığı düşünür Levy Bruhl'ü eleştiren bir yazı kaleme aldığı görülmüştür.⁶⁰ Yazıda, toplumların gelenek, inanç ve dinsel pratiklerinin, yaşanan sosyal muhit, teknolojik düzey ve ekonomik faaliyetler çerçevesinde anlaşılacağı işlenmiştir. Berkes hocalarından Mustafa Şekip Tunç'un bağlandığı düşünür Henri Bergson'u eleştiren bir yazıyı da II. Dünya Savaşı yıllarında yazacaktır.⁶¹

1934 yılında İstanbul'da toplanan Kadınlar Kongresi dolayısıyla kaleme aldığı yazıda ise, kadın haklarının tarihsel gelişimini, Sanayi Devrimi ile

⁵⁸ Niyazi Berkes, “Türk Dili Savaşında Macit Gökberk”, **Macit Gökberk Armağanı**, Yazı Kurulu: Bedia Akarsu-Tahsin Yücel, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 25.

⁵⁹ Niyazi Berkes, “Behaviorism”, **Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası**, II/ 19-21, (1932), s. 78-93. Berkes, aynı dönemde J. Watson'un *Behaviorism* adlı kitabını da tercüme etmiştir.

⁶⁰ Niyazi Berkes, “Levy-Bruhl'ün İptidai Zihniyet Nazariyesi Hakkında Bazı Tenkitler” (I), **Siyasi İlimler Mecmuası**, X/119, 1941, s.13-18. Berkes, ilkel topluluklar üzerinde çalışan başka Batılı araştırmacıların ulaştığı sonuçları, Levy Bruhl'ün fikirleri ile karşılaştırarak Bruhl'ün, söz konusu topluluklara dair tahlillerinin bilimsellikten uzak olduğunu belirtmiştir; Levy Bruhl: Fransız filozof ve toplumbilimci (1857-1939). Felsefe öğrenimi gördü. Asıl inceleme konusu Avustralyalıların ve Papu(a)ların inançları ve mitleridir. Önemli eserleri şunlardır: *La Mentalite Primitive (İlkel Düşünüş)* 1922, *L'Ame Primitive (İlkel Ruh)* 1927, *Le Surnaturel Et La Nature Dans La Mentalite Primitive (İlkel Düşünüşte Doğaüstü ve Doğa)* 1931, *La Mythologie (İlkel Mitoloji)* 1935. Levy Bruhl, “Auguste Comte'un Sosyolojisi”, (Çeviren: Z. Fahri Fındıkoğlu), **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 8, Sayı:3-4, (1942), s. 671-673.

⁶¹ Mustafa Şekip Tunç: (1886 İstanbul-1958 İstanbul). 1908'de Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. İsviçre'de psikoloji, pedagoji öğrenimi gördü. 1919'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde profesörlüğe yükseldi. Dergâh, İnsan, Ağaç, Çığır, Türk Düşüncesi, Cumhuriyet'te yazıları yayımlandı. Eserlerinden bazıları: *Hissiyat Ruhیات* (2 C), *Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü, Bir Din Felsefesine Doğru, Yeni Türk Kadını ve Ruhî Münasebelleri*, İhsan Işık, **Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi**, C. 3, s. 1789.

kadının üretime katılması ve iktisaden kocasına tabi olmaktan çıkmasına bağladığı görülmektedir.⁶²

1930'ların başlarında Berkes'in, felsefe ve sosyoloji ile ilgili yayınları tanıttığı, Amerikan ve Rus toplumunda sosyolojinin tarihsel gelişimini, başlıca akım ve temsilcilerini ele alan yazıları Türkçeye çevirdiği de görülmektedir.⁶³

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye

1919'da başlayıp 1939'da patlak veren İkinci Dünya Savaşı ile biten iki savaş arası dönem, Avrupa'nın ve sonra dünyanın, bir dünya savaşından başka bir dünya savaşına gidişini hazırlayan dönem olarak kabul edilmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren barış anlaşmalarındaki haksızlıkların ve adaletsizliklerin 1919'u izleyen yılların dünya politikasını büyük ölçüde biçimlendirdiği vurgulanmıştır.⁶⁴

İtalya'nın, Birinci Dünya Savaşı sonrasında kendisine gizli anlaşmalarla vaat edilen yerlerin çoğunluğunu ele geçirememesi, İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı öncesindeki denge politikasını Savaş sonrasında sürdürememesi, Birinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin Milletler Cemiyetine girmeyerek Avrupa sorunlarından uzak kalması sebebiyle Milletler Cemiyeti'nin güçsüz kalması, Avrupa düzeninin önemli bir güvenceden yoksun bırakılması, 1917 Devrimi sebebiyle Sovyetler Birliği'nin Avrupa'dan görece olarak uzak kalması, Versay Anlaşması ile Almanya'nın ağır iktisadi ve siyasi bir bunalıma sürüklenmesi ve bu koşullarda Nazizm'in doğması İkinci Dünya Savaşı'nı hazırlayan başlıca olgular olarak sıralanmıştır.⁶⁵

İkinci Dünya Savaşı 1 Eylül 1939-15 Ağustos 1945 tarihleri arasında cereyan etmiştir. Türkiye, başlangıcından sonuna dek, Savaş'ın dışında kalma temelinde bir dış politika izlemiştir. Bu çerçevede, Müttefik Devletler ve Mihver Devletler grubunda yer alan bazı devletler ile saldırmazlık ve dostluk anlaşmaları imzalamıştır.⁶⁶

⁶² Niyazi Berkes, "Dünya Kadınlarının Kongresi", *Siyasi İlimler Mecmuası*, C. V, S. 49, 1934, s. 67-70.

⁶³ *Siyasal Bilgiler*, Yıl 5, S. 49, 50, 51, 52, (1935), s. 30-35, 24-34, 12-16, 17-27.

⁶⁴ Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, 7. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 1998, s. 13-14.

⁶⁵ Sander, *a.g.e.*, s. 14-16.

⁶⁶ İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin, Savaş'ın dışında kalmak amacıyla imzaladığı bazı anlaşmalar şunlardır: Türk-İngiliz-Fransız İttifakı 19 Ekim 1939, Türk-Alman Saldırmazlık Paktı 18 Haziran 1941. Türk-Sovyet Saldırmazlık Deklarasyonu 24 Mart 1941. Deklarasyon, 19 Aralık 1925 Paktı'nın yürürlükte olduğunu, Türkiye'nin saldırıya uğraması durumunda Sovyetlerin tarafsız kalacağını teyit etmekteydi. Ahmet Şükrü

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmakla birlikte, büyük bir orduyu savaşa hazır bulundurmaktan doğan çeşitli ekonomik ve sosyal sorunlarla karşılaşmıştır. Üretimin düştüğü, temel gıda maddelerinin temininde zorlukların yaşandığı bu dönemde halk kitlelerinin yaşam koşulları ağırlaşmış, burjuvazi ise bu koşulları, sermaye birikimini arttırmak yönünde istismar etmiştir.⁶⁷

Savaş sonlarında, dış gelişmelerin de etkisiyle, Türkiye'nin siyasal yapısında büyük bir değişimi yaratacak bu gelişmeler yaşanırken Atatürk döneminde başlayan tek partili yönetim ve tezatsız-kaynaşmış toplum söylemi sürdürülmüştür.

Yönetim alanındaki sürekliliğin aksine izlenen kültür politikalarında ise ciddi bir değişim söz konusu olmuştur. 1930'lardaki tarih ve dil çalışmaları çerçevesinde beliren İslam Öncesi Türk tarihi ve Avrupa Uygarlığının değerleri ile Cumhuriyet döneminin uluslaşma hedefleri arasında bir sentez oluşturma çabaları yön değiştirmiştir.

*“Cumhuriyetin modernleşmesi için teknik sosyal ve reformların yeterli olmadığına, düşünsel alanda bir değişim için kaynaklarına giderek Batı kafasını kavramanın gerekliliğine...”*⁶⁸ inanma olarak özetlenen bu yeni yöneliş çerçevesinde yoğun bir çeviri faaliyetine girişilmiştir. Grek-Latin uygarlığının fikir eserleri Türkçeye kazandırılması suretiyle bir Türk Rönesansı yaratılmak amaçlanmıştır.

Hümanizma ruhunu benimsemeye matuf çeviri faaliyetleri ile bir yandan Grek-Latin uygarlığı yüceltilmiş, diğer yandan 1930'larda beliren İslam öncesi Türk tarihi araştırma anlayışı giderek gözden düşmüştür. Osmanlı reddiyeciliği ise, 1930'larda olduğu gibi, 1940'larda da sürdürülmüştür. Bu dönemin bir diğer belirgin vasfı da, özellikle Nurullah Ataç'ın etkisiyle, yapay ve anlaşılmaz bir dil yaratma aşamasına vardırılan Öztürkçeleştirme çalışmalarıdır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında kültürel alanda öne çıkan bir diğer yeni durum da, dergiler aracılığıyla izlenen çok canlı fikir bir tartışmasının vücut

Esmer-Oral Sander, *“İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası” Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 9. Basım, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s. 143-157.

⁶⁷ Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, 2. Basım, Savaş Yayınları, Ankara, 1989, s. 218-220.

⁶⁸ Özlem Berk, “Batılılaşma ve Çeviri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce – Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, 5. Basım, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 514. Berk, tercüme faaliyetlerinde Hasan Ali Yücel, Nurullah Ataç ve Sabahattin Eyüboğlu'nun tercihlerinin belirleyici olduğunu ifade etmektedir. s. 514.

bulmasıdır.⁶⁹ Dergilerde daha çok faşizme karşıt veya taraftar olmaya bağlı olarak şekillenen düşüncelere yer verildiği söylenebilir.⁷⁰ Daha önce eğitim amacıyla yurt dışına gönderilen öğrencilerin önemli bir kısmının Savaş'ın başlamasıyla Türkiye'ye dönmelerini de, dergi sayfalarına yansıyan fikir zenginliğini arttıran bir unsur olarak anmak mümkündür.

1939 yılında ABD'den dönen Niyazi Berkes, aynı yıl Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Sosyoloji doçenti olarak çalışmaya başlamıştır. Türkiye'ye dönüşünden itibaren Berkes'in yazı faaliyetinde belirgin bir artış göze çarpmaktadır. Bu artışta ülkede yaşanan sorunlar ve Faşizm taraftarlığının artışı kadar Berkes'in kendisini, fikri birikimini artırmış ve söyleyecek sözü olan bir aydın olarak görmesi de etkili olmuştur.

1940'ların tartışmalarına Berkes, *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma* (1942), *Propaganda Nedir* (1942), *Siyasi Partiler* (1946) gibi telif eserleri ve *Yurt ve Dünya* dergisindeki yazılarıyla katılmıştır.

Dönemin dergilerinden biri olan *Yurt ve Dünya* 1941-1944 arasında yayınlanmıştır. Kemalizm'in kazanımlarını sahiplenme, Faşizm, ırkçılık ve Kapitalizm eleştirisi, kalkınmayı sanayileşme olarak takdim etme, köyde makineleşmeyi gerekli bulma, dergiye rengini veren başlıca fikirlerdir.⁷¹

Eğitim ve Bilime Dair Düşünceleri

Berkes, Türkiye'de sosyal alanda yaşanan değişiklikleri ve doğan sorunları bilim yoluyla ele almak gerektiğini düşünmektedir. Bununla birlikte Türkiye'de Batıda olduğu gibi bağımsız, geleneği olan bir bilim zihniyeti kurulamadığını dolayısıyla, bilimin bu sorunları ele alacak düzeyde olmadığını ifade etmektedir.⁷² Ona göre aydınlar arasında bile açıklanamayan sorunları ırk, cinler veya Allah'ın hikmeti gibi unsurlar ile izah etme eğilimi görülmektedir.

⁶⁹ 1940 yılları da "Dergi" yılları oldu". Yalçın Küçük, "Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 141.

⁷⁰ *Yürüyüş, Barış Dünyası, Yurt ve Dünya, Adımlar, Ant, Ses, Sokak, Küllük, Yeni İnsanlık, Yeni Edebiyat* sol eğilimli, *Büyük Doğu, Çınaraltı, Gökbörü, Orhun, Kopuz* sağ eğilimli dergiler idi. Zafer Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı", *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984)*, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 45-53.

⁷¹ Dergi hakkında bkz; Baskın Oran, "İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından İkinci Dünya Savaşında Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ -Sol Akımlar", *A.Ü. SBF Dergisi*, 23 (3), 1969; Ağduk Gevrek, "Yurt ve Dünya/1941-1944 1940'ların "solunun" Ankara Çevresi", *Toplum ve Bilim*, S. 78, Güz, 1998.

⁷² "...biz hala ilmi müstakil bir hale getiremedik. Yani geçmişte olduğu kadar bile bir ilim ananesi, terbiyesi, zihniyeti kuramadık." Niyazi Berkes, "İlim Dünyasındaki Durumumuz", *Yurt ve Dünya*, S. 20, 29 İlkteşrin 1942, s. 271.

Bilimin evrenselliğini kabul etmeyi, hurafelerden sıyrılmayı, Batı'nın birikiminden yararlanmayı, bilimi kendi sorunlarımıza uyarlamayı, bakışları maddi-manevi tabiata çevirmeyi, sorunları rasyonel kafayla çözmeye çalışmayı, bilimsel anlayışı tesis edebilmek için yapılması gerekenler olarak sıralamıştır.⁷³

Eğitim konusunu ele aldığı anda ise yaşanan sosyal hayat ile okullarda verilen değerler arasındaki çelişkiye dikkat çekmiştir. Ona göre, gelişmesine⁷⁴ katılmadığımız bilgileri hızla alıyoruz ancak bu bilgilerin sosyal hayatta karşılığı yoktur. Bu sebeple, gençler değişen ortamın gerektirdiği nitelikler ile değişmeyen ahlak ve eski eğitim kaideleri arasında sıkışmıştır.⁷⁵

Şehirlerde eski kıymetlerin yıkıldığını ancak yerine yenisinin konmadığını belirten Berkes, tarihi gelişim bakımından içinde olmadığımız garp kültürünü hazmedemediğimizi, yerli ile hariçten gelenin bir sentezinin de yaratılmadığını dile getirmiştir.

Bu yaklaşımıyla, toplumu sadece eğitim yoluyla değiştirmenin mümkün olmadığını düşünmektedir. Eğitim yoluyla verilenleri asıl kalıcı kılabacak tamamlayıcı halka sosyal ilerlemedir. Böylece, bir yandan sosyal alanda eğitimde olduğu kadar hızlı bir gelişmenin kaydedilmediğini ifade etmiş olmakta diğer yandan tek başına eğitimi her soruna çözüm olarak gören, 1940'ların Hümanistlerinden ayrı düşmektedir.

1940 yılında, kısa sürede ve çok sayıda, devlete mali yük getirmeksizin, köylüye yararlı olacak niteliklerle de donatılmış öğretmen yetiştirmek üzere Köy Enstitüleri kurulmuştu. İncelemek amacıyla Enstitülere giden Berkes, öğrencileri, şehirdeki öğrencilerden farklı olarak, akli başında sorular soran ve serbestçe tartışabilen kişiler, Enstitüleri de, ezbere dayanmayan, bilgi ile uygulamanın birbirini tamamladığı kurumlar olarak nitelemiştir.⁷⁶

⁷³ Niyazi Berkes, "İlim Dünyasındaki Durumumuz", *Yurt ve Dünya*, S. 20, 29 İlkteşrin, 1942 s. 271-274. Niyazi Berkes, "Bir Araştırma İlmî Olmak Üzere Sosyoloji" *Aylık Siyasi İlimler (Mülkiye)*, Yıl: IX, Şubat 1940, No: 107, s. 553.

⁷⁴ Niyazi Berkes, "Ezbercilik", *Yurt ve Dünya*, S. 12, 1.Kanun 1941, s. 340-348.

⁷⁵ Niyazi Berkes, "Gençliğin Sosyal Durumu", *Yurt ve Dünya*, S. 26-27, Şubat-Mart 1943, s. 48-57.

⁷⁶ Mediha Berkes- Niyazi Berkes, "Toprağın Çocukları", *Yurt ve Dünya*, S. 14, Şubat 1942, s. 3-8; Berkes'in çağdaşlaşma ve eğitim ile ilgili düşüncelerini ele alan akademik bir çalışma mevcuttur. Alıntılarla, Berkes'in eğitime dair görüşlerinin iyi bir dökümü verilmiştir. Ne yazık ki, bu zengin alıntılara yorum katmaktan özellikle kaçınılmış gibidir. Seyhan Sarp, *Niyazi Berkes'in Çağdaşlaşma ve Eğitim İle İlgili Görüşleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007, s. 70-77.

Köy Tetkikleri

Toplumsal sorunları anlamakta işlevsel olan bir bilimi savunan Berkes, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde çalışmaya başladığında köylere ilişkin bir monografi çalışması gerçekleştirmiştir.⁷⁷ Saha çalışmalarını gerçekleştirdiği bu dönemde DTCF'nin, Cumhuriyet Türkiye'sinde, bilimsel araştırma ve çalışmaların en doruk noktasını temsil ettiği belirtilmiştir.⁷⁸

Berkes'in köyler üzerinde gerçekleştirdiği sosyolojik tetkikler akademik bir faaliyet olmanın yanında Türkiye'nin geçirdiği siyasal dönüşümlerle de ilgilidir. Türk devriminin, Sosyoloji ile meşgul olanları yönlendiren en önemli konu olduğunu belirten Berkes araştırmasının amacını; "...sosyal hayatımızın mademki değiştiğini görüyoruz ve bu değişmeyi ilmi olarak sevk ve idare etmek istiyoruz, şu halde her şeyden önce bu değişmeye başlayan şeyin ne olduğunu tayin etmek lazımdır. Ancak o zaman onun nasıl değiştiğini, hatta değişip değişmeyen tarafları da olup olmadığını anlayabiliriz." şeklinde ifade etmiştir.⁷⁹ Berkes'in köylerdeki üretim faaliyetleri ve üretim araçları ile yaygın inanç, gelenek ve anlayışlara dair tespitlerini şöyle sıralamak mümkündür:

Ekonomik faaliyetin temeli hububat tarımıdır. Köylü modern tarım aletleri, gübre ve ıslah edilmiş tohumdan mahrumdur. Tarımsal faaliyetlerde kara saban, orak, tırpan, yaba, öküz, manda, at ve insan kuvveti esastır.⁸⁰ Ürün verimliliği yağmura (tesadüfe) bağlıdır.⁸¹

Köylerde doğum ve ölüm oranı çok yüksektir ki bu durum nüfus artışını dengelemektedir. Ancak çocuk ölümlerine bir sebep arama anlayışı yoktur. Tarımın makineleşmemiş olması bir yandan geniş aileyi zorunlu kılmakta,

⁷⁷ Niyazi Berkes, **Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma**-Birinci Kitap, Uzluğ Basımevi, 1942, Ankara, s. 9; Berkes'in çalışmasında Ankara'ya yakın 13 köy, Nüfus, Ekonomik Hayat, İş Bölümü, Beslenme-Aletler-Teknikler, Aile-Evlenme gibi konular açısından incelenmiştir.

⁷⁸ Bu gerçeği, "... Cumhuriyet Türkiye'sinin ekonomik ve toplumsal tarihi üzerinde inceleme yapan bir araştırmacı kabul etmek zorunda." Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, C. 4, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007, s. 312.

⁷⁹ Berkes, **Bazı Ankara...**, s. 9; Berkes'in çalışmasının amacını açıkladığı cümleler ile Tökin'in daha önce sözü edilen eserinin girişinde ifade edilen amaç arasında bariz bir benzerlik söz konusudur. Berkes, kitabın sonunda ikinci kitabında daha çok sosyal değişmelere yer vereceğini açıklamıştır. s. 172. İkinci kitap yayınlanamamıştır.

⁸⁰ Berkes, **Bazı Ankara...**, s. 89; Para ekonomisinin köye girmemesi ve teknolojik yetersizlik kadınlardan üretim aracı olarak yararlanılmak istenmesini hazırlamaktadır. Niyazi Berkes, (2) "Gizli Evlenmeler", **Yurt ve Dünya**, S. 19, Ekim (İlkteşrin) 1942, s. 244.

⁸¹ "Köylünün zihniyetindeki akli olmayan unsurun kuvvetinde bunun herhalde büyük bir rolü vardır.", Berkes, **Bazı Ankara...**, s. 48.

diğer yandan fazla nüfusun açığa çıkmasını engellemektedir. Dışarıya göç ve işçileşme nadiren görülmektedir.⁸²

Köy içi işlerde paranın rolü az olup ödemeler aynidir⁸³. İşbölümü basittir. Köylerde bakkal, kasap, han olmayıp sadece ticaret ile geçinen fert bulunmamaktadır. Beslenme hububat ağırlıklıdır. Pahalı oluşundan dolayı şeker kullanımı düşüktür. Evler kerpiçtendir. Yoksulluk ve şehirle temas azlığı sebebiyle köy evlerinde karyola, masa, sandalye gibi eşyalar nadir olarak bulunmakta, çatal, kaşık, gramofon, dikiş makinesine sadece varlıklı kişilerin evlerinde rastlanmaktadır. Varlıklı aileler de istisna olup çoğunluk, zorlukla geçinebilmektedir. Radyo yok denecek kadar azdır. Ekim-dikim faaliyetlerinde işlevsel olmadığından hükümet takvimi denilen 12 aylı takvimi bilen yok denecek kadar azdır.

Geçinmeye zorlukla yeten tarlaların bölünmesini engellemekle ilgili olan mirastan kızlara toprak vermeme geleneği geçerli olmakla birlikte Medeni Kanun, mirasta tam eşitliğe doğru bir değişim de başlatmıştır.

Evlenmelerde hükümet nikâhı önemli görülmemekte, evliliği köy halkı kabul etmişse imam nikâhı yeterli olmaktadır. Bürokratik işlemlerin fazlalığı ve şehre ulaşımın zor olması Hükümet nikâhının yaygınlaşmamasında önemli bir etkidir. Köylünün hükümet dairelerinde görülecek resmi işlemlerinin azlığı sebebiyle soyadı uygulaması yerleşmemiş olup lakapların yaygın kullanımı sürmektedir.

Boşanma nadir olarak görülmektedir. Medeni Kanun'un, boşanmayı zorlaştırması, bazı hallerde tazminat vermeyi gerektirmesi karısını boşayan erkek miktarını azaltmıştır. Ancak Medeni Kanun'un bu etkisi görülmekle birlikte eski usulde boşanan kadınlar hala resmi nikâhları olsa bile köylü nazarında boşanmış sayılmaktadırlar. Erkeğin aldığı yeni eş asıl eş olarak kabul edilmektedir. Din, bu konularda müsamahakâr bir onaylayıcı rolündedir.⁸⁴

Berkes'in Ankara köylerinde gerçekleştirdiği çalışmada belirgin olan yaklaşımın tarihsel maddecilik olduğu görülmektedir. Köylerde geri anlayış, zihniyet ve geleneklerin yaşaması, Türk Devrimi'nin getirdiği hukuksal değişikliklerin yer etmemesi, bunları yaşatan ekonomik-teknolojik koşullar çerçevesinde ele alınmıştır. Ona göre asıl mesele; "...*hukuk kaidelerinde inkılap olduğu halde sosyal bünyece de inkılap olmamış bulunmasıdır.*"⁸⁵

⁸² Berkes, **Bazı Ankara...**, s. 33.

⁸³ Berkes, **Bazı Ankara...**, s. 56.

⁸⁴ Berkes, **Bazı Ankara...**, s. 170.

⁸⁵ Niyazi Berkes, "Gizli Evlenmeler", **Yurt ve Dünya**, S. 19, Ekim (İlkteşrin) 1942, s. 244.

Türk devrimine katkı amacıyla ve sosyolojik yöntemleri kullanarak gerçekleştirdiği araştırmasında Berkes, İnkılabın, yönetim, hukuk gibi üstyapı kurumlarında gerçekleştirdiği modernleşme atılımlarına rağmen, daha iyi yaşam koşulların hazırlamak anlamında, sosyal alanda köylülüğe dair, köklü bir değişimi gerçekleştiremediğini tespit etmiştir.

Berkes, tarımda makineleşmenin sağlanarak verimin artırılmasını, rasyonel sağlık kurallarının ve uygar hayatın bütün gereklerinin köye taşınmasını köylülüğe dair önerileri olarak sıralamıştır.⁸⁶

Yukarıdaki değerlendirmeleri de göz önünde tutulduğunda Berkes, toplumsal ilerlemeyi, ekonomik gelişme ile gelenekler ve düşünüş biçimleri arasındaki sıkı bir ilişki olarak ele almaktadır. İlkel üretim biçimlerinin ve geri zihniyetlerin tasfiyesinin, sanayileşmenin köye nüfuz etmesi ve köylünün şehirle yoğun teması ile mümkün olacağını düşünmektedir.

Avrupa ülkelerinin sanayileşme-şehirleşme tarihine vakıf olan Berkes'in, köy nüfusunun şehre akmasını sağlayacak olan tarımda makineleşmeyi savunmasını, 1940'ların resmi yaklaşımı olan köylüyü köyünde tutma politikalarından ayrılan bir yaklaşım olarak yorumlamak mümkündür.

Niyazi Berkes'in Sosyolojiden Tarihe Yönelişi

Sınıf Çatışması ile İlerleyen Batı

II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de ırkçılık ve Faşizm taraftarlığının arttığı, bu yöndeki fikirlerin sağ eğilimli dergilerin sayfalarında geniş yer tuttuğu belirtilmişti. Tepki olarak sol eğilimli dergilerde beliren Faşizm ve ırkçılık karşıtlığı, Berkes'in sıkça yazdığı *Yurt ve Dünya* dergisi için de söz konusudur.

Berkes'in *Yurt ve Dünya*'daki yazılarında Kapitalizmin tarihsel gelişim sürecine dair yazılar yazdığı, Faşizm'i, Kapitalizm'in doğal sonucu olarak ele aldığı görülmektedir.

Tarımsal üretime dayalı kapalı-otarşik bir ekonomik yapı ile hayatın her alanında hükümler bir Kilise'nin varlığını, Ortaçağ Avrupa'sının belirgin nitelikleri olarak betimleyen Berkes, Coğrafi Keşifler ile başlayan kıtalararası ticaretin burjuvazinin büyümesini sağladığını belirtmiştir. İktisaden büyüyen burjuvazinin, din adamları ve toprak sahiplerinin

⁸⁶ Niyazi Berkes, "Köy Şekilleri" *Yurt ve Dünya*, Temmuz 1941, S. 7, s. 14 Aynı yazıda Hasan Reşit Tankut'un 1939'da yayınlanan *Köylerimiz* adlı kitabı da eleştirilmiştir. Berkes'e göre Tankut, köylere dair değerlendirmelerinde, sonuçlara ağırlık vermiş, bu sonuçları yaratan koşulların hala devam ettiğini gözden kaçırmıştır.

ayrıcılık konumunda olduğu yapıyı değiştirme mücadelesine giriştiğini ifade etmiştir. Amacın da, serbest ticaretin önündeki engelleri kaldırmak ve burjuvaziyi diğer iki sınıfla eşit kılacak haklar elde etmek olduğunu vurgulamıştır.

Kapitalizmin gelişim aşamasında burjuvazinin yürüttüğü mücadele ile serbest ticaretin önündeki engeller, Kilisenin dini kısıtlamaları (faizin yasak olması gibi) ve serflerin toprağa bağımlılığı kaldırılmıştır.⁸⁷ Ancak Kapitalizm, yıktığı Ortaçağ bağımlılıkları yerine çok daha etkili ve şümulü bir iktisadi bağımlılık şekli meydana getirmiştir.⁸⁸ Özel mülkiyetin kutsallığını esas alan kapitalist sistemde, çalışanın kendi alın teri ve ürününe hak kazanma özgürlüğü yerine bu haktan kesinlikle mahrum kalmasını zorunlu kılan bir sistem yaratılmıştır. Feodalitenin tekelliliği yıkılmış kapitalizmin kendi tekelliliği kurulmuştur.⁸⁹

Burjuvazinin önce ilerici, sonra giderek gerici bir sınıf olduğuna değinen Berkes, bu sınıfın sanayi kapitalizmi aşamasında ise Avrupa dışı toplumların üretimini çöktüğünü belirtmiştir.

Nazizm ve Faşizmin doğuşunu ele aldığında, I. Dünya Savaşı sonrasında Almanya ve İtalya’da yaşanan gelişmelere değinmiştir. Savaşın mağluplarından olan ve iktisaden çöken Almanya ve İtalya’da işçi sınıfı, sermaye sınıfında korkular yaratan taleplerde bulunmuştur. Burjuvazi, yükselen talepleri engellemek için parlamenter demokrasiyi yok etmeyi çare olarak görmüştür.⁹⁰ Faşizm, bu sürecin ideolojisidir ki, kapitalizmden ayrı bir olgu değil aksine onun doğal bir sonucudur.

Almanya örneğinde Faşizmin devleti ele geçirmesinin Şeflik Sistemi ile gerçekleştirildiğini belirtmiştir: “...*“Şeflik Prensibi” ile hallolunmuştur.*

⁸⁷ Niyazi Berkes, “Modern Ekonomini Doğuşu”, **Yurt ve Dünya**, S. 30, Haziran 1943 s. 206-211.

⁸⁸ Niyazi Berkes, “Modern Ekonominin Temelleri”, **Yurt ve Dünya**, S. Yurt ve Dünya, S. 31, Temmuz 1943, s. 239-245.

⁸⁹ Niyazi Berkes, “Modern Ekonominin Tezatlari”, **Yurt ve Dünya**, S. 32, Ağustos 1943, s. 298-300. Berkes Kapitalizm’in gelişimini Darwinizm ile de ilişkilendirmiştir. Ona göre Darwinizm, cennetten kovulma ve günahkârlık efsanesini yıkarak insanlığın gelişiminde sınıf, devlet ve Hıristiyanlığın ezeli-ebedi olmadığını göstermiştir. Kiliseden ve burjuvaziden tepki görmesi bununla ilgilidir. Ancak Burjuva ideologları, fikirleri çarpıtmak yoluyla, Darwinizm’i fertçilik, emperyalizm ve ırkçılığı meşrulaştırmak için de kullanmışlardır. Niyazi Berkes, “Darvinizm Karşısında İleri ve Geri Düşünüşler”, **Yurt ve Dünya**, S. 39, 1 Şubat 1944, s. 92-95.

⁹⁰ Niyazi Berkes, “Modern Ekonominin Tezatlariinden Faşizm”, **Yurt ve Dünya**, S. 33, Eylül 1943, s. 330.

Parti ve devlet birliği hem partinin lideri, hem devlet başı olan Hitlerin şahsında birleştirilmiştir.”⁹¹

Berkes, Emperyalist mücadelelerin yok edilerek milletlerin barış, refah ve ilerlemeye ulaşmasının, Faşizm ve Emperyalizm'i zorunlu olarak doğuran ekonomik sistemin (Kapitalizm) kaldırılması ile mümkün olacağını ifade etmiştir.⁹²

Berkes, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Almanya ve Fransa siyasal partilerin doğuşunu da incelemiştir. Siyasi ayrılıkların menfaatler ile ilgili olduğunu, toplumda çeşitli menfaat zümrelerinin meydana gelişini o cemiyetteki üretim araçlarının mülkiyetinin dağılışının belirlediğini savunmuştur.⁹³ Partiler sınıf mücadelesinin eseridir. Modern kapitalist demokrasilerdeki siyasi mücadele sermaye sınıfı ile işçi sınıfı arasındaki mücadeledir.

Siyasal partilerin mücadelelerinin sonuçlarına örnekler de vermiştir: İngiltere'de işçi sınıfının güçlenmesi daha demokratik bir yapının yaratılmasında en etkili unsur olmuştur.⁹⁴ Fransa'da sendikaların demokrasinin önemli yardımcıları olmasının yanında, Sosyalist-Komünist birleşik Cephenin kurulması Faşizm'i önleyebilmiştir. Almanya'da liberal ve sosyalist zümrelerin mücadeleleri ile genel oy hakkı kazanılmıştır.

Görüldüğü gibi Berkes kitabında, kapitalist ülkelerde sınırlı kesimler için söz konusu olan hakların genelleşmesini, çalışanların özlük haklarının iyileştirilmesini sendikaların ve sosyalist, komünist partilerin siyasal mücadelelerinin eseri olarak değerlendirmektedir.

Batı'daki siyasal parti mücadelelerinde sol partiler ile ilgili olarak beliren ortak gelişmelere de değinmiştir: Özellikle bunalım dönemlerinden sonra halkın sosyalist ya da komünist partilere yönelmesi; parti ileri gelenlerinin hapsedilmesi, bu partilerin baskıyla karşılaşması ya da yasaklanması sonucunu doğurmuştur. Bu durum sadece Almanya ve İtalya için söz konusu değildir. Benzer gelişmeler değişik zamanlarda Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Fransa'da da yaşanmıştır.

II. Dünya Savaşı'nın sonuçlarının Faşizm'in de yenilgisi anlamına geldiğini belirten Berkes, Almanya ve İtalya'nın parti yapılarının değişeceğini ifade etmiştir. Ona göre, Savaş sonrasında birçok Avrupa ülkesinde toplumların sanayinin millileştirilmesi, toprak reformu gibi

⁹¹ Niyazi Berkes, **Siyasi Partiler**, Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul, 1946, s. 198.

⁹² Niyazi Berkes, "Emperyalizm", **Yurt ve Dünya**, S. 40, 15 Şubat 1944, s. 115.

⁹³ Berkes, **Siyasi...**, s. 5.

⁹⁴ Berkes, **Siyasi...**, s. 39.

talepleri gündemdedir. Avrupa ülkelerinde sağın veya solun iktidar olmasında belirleyici olacak unsur, sol partiler arasındaki işbirliği veya birleşmedir. Berkes'e göre, Avrupa'nın şimdiki görünümü sola gideceğini göstermektedir.⁹⁵

Yurt ve Dünya dergisinde ağırlıklı olarak ırkçılık karşıtı fikirlere yer verildiğine yukarıda değinilmişti. Dergi yazarlarından biri olarak Berkes de ırkçılığa dair yazılar yazmıştır. ırkçılığı Avrupa'nın istila ve halkı kandırma planlarının meşrulaştırıcısı olarak değerlendirmiş, bilimsel çalışmaların ırk ile uygarlık arasında ilişki olmadığını kanıtladığına değinmiştir. Türk halkı arasında ayrılık yaratacak mahiyette olan ırkçılığın Türkiye'de tarihsel dayanakları olmadığını belirtmiş, yazdıklarından alıntılar yaparak Ziya Gökalp'in ırkçı olmadığını savunmuştur.⁹⁶

ırkçılık ile ilgili yazılarında Berkes Bergson'u da ele almıştır. Mustafa Şekip Tunç'un peygamberidir dediği Bergson'u, Batı tefekkürünün bin bir mücadele ve bocalama ile yarattığı müspet ilmi, hayattaki yetersizliğini iddia edecek kadar baltalayan, müspet ilimlerin geçirdiği buhranlardan yararlanarak ilme düşman neticeler çıkaran, bu yaklaşımı ile de Faşizm'i meşrulaştıran bir düşünür olarak nitelemiştir.⁹⁷

Kapitalizm, Faşizm, Emperyalizm ve ırkçılığa dair yazılarında görülmektedir ki Berkes, Marksist bir yaklaşımla Batılı toplumların tarihini sınıf savaşmaları ile şekillenen bir süreç olarak ele almıştır. Bu çerçevede burjuvazi, Ortaçağ'ı yıkarak ilerlemeyi sağlayan ancak devleti ele geçirdikten sonra gerici konuma düşen bir sınıf olarak betimlenmiştir.

⁹⁵ Berkes, *Siyasi...*, s. 222; Berkes' göre II. Dünya Savaş'ı sonrasında ABD ve İngiltere, diğer ülkelere karşı, Faşist partilerden kurtulmak ama iktidarı sol partilere kaptırmamak temelinde bir politika izlemektedirler. s. 222.

⁹⁶ Niyazi Berkes, "ırk ve ırkçılık", *Yurt ve Dünya*, S. 24, 30 İlkkanun 1942, s. 438-440.

⁹⁷ Niyazi Berkes, "Bergson'un Sosyal Fikirleri", *Yurt ve Dünya*, S. 2, Şubat 1941, s. 41. Bergson, Faşizm gibi olmuş bitmiş nas halinde bilim istiyor. "Biz bunları medrese ve tekke ile geride bıraktık." s. 42; Henri Bergson: Fransız filozof (Paris 1859-1941). 1889'da *Şuurun Doğrudan Verileri (Essais Sur Les Donnees İmmédiatees De La Conscience)* adlı yapıtıyla doktorasını verdi. College De France'ta profesörlük yaptı. 1928'de Nobel edebiyat ödülü aldı. *Şuurun Doğrudan Verileri* ile başlayan yapıtlarında özgürlük, ruhun madde içindeki yeri, biyolojik yaşamın doğası gibi konuları inceledi. Bergson'un öğretisi, deneyciliği (ampirizmi), akılcılığı ve göreceliği bir yana atar. Başlıca eserleri şunlardır: *I' Evolution Creatrice (Yaratıcı Evrim)* 1907, *Les Deux Sources De La Morale Et De La Religion (Ahlak İle Dinin İki Kaynağı)* 1932, *La Pensee Et Le Mouvan (Düşünce ve Devingen)* 1934. Cemil Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, C. 1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1974, s. 213-221.

Türk Düşünce Tarihine Giriş

Niyazi Berkes 1940'larda Türk düşünce tarihine giriş olarak nitelenebilecek yazılar da yazmıştır. Osmanlı'da yeşeren düşünce akımlarının tarihinin henüz yazılmamış olduğundan hareket ederek öncelikle bu konuda yanlış değerlendirmelerin olduğunu belirtmiştir. Ona göre, Osmanlı Batılılaşmasında daha çok Fransız kültür ve edebiyatının etkisinde kaldığı, bunun da kötü sonuçlar doğurduğu şeklinde yaygın bir yaklaşım söz konusudur. Bu bakış, Fransız etkisinin keyfi olduğunu savunma yanlılığı olmanın yanında, etkilenmede belirleyici olan iç dinamikleri de göz ardı etmektedir. Düşüncenin milliyetinin değil, içeriğinin önemine dikkat çeken Berkes, bu muhtevanın Osmanlı'daki arayışlara denk düştüğü için tutunabildiğini belirtmiştir.

Terakki ve Liberalizm felsefesinin Osmanlı burjuvazisinin arayışlarına hitap eden bir felsefe olduğu için taraftar bulduğunu, ancak aynı dönemin akımlarından Fransız sosyalizmi ve Comte felsefesinin Osmanlı aydınının ilgisini çekmediğini vurgulamıştır.⁹⁸

Osmanlı modernleşme tarihi çerçevesinde Namık Kemal ve Ziya Gökalp gibi aydınları da ele almıştır. Namık Kemal'i Batıyı algılama biçimi ve Osmanlı'nın güçlenmesine dair fikirleri açısından tahlil etmiştir. Namık Kemal'in, Osmanlı'yı kurtaracak yolları araştırırken İslam ananesi, Osmanlı kurumları ve Garp medeniyeti arasında bir telif çabası içinde olduğunu tespit etmiştir.

Namık Kemal, Garpten yalnız fen ve teknik alınmasını, hukukun İslam hukuku olmasını savunmuştur. Berkes'e göre Namık Kemal'in bu yaklaşımının temelinde onun medeniyet ile kültür arasında hiçbir münasebet görmemesi yatmaktadır.⁹⁹ Osmanlı Devleti'nin yaşadığı siyasal olaylar Kemal'in telifçi yaklaşımının yanlılığını göstermiştir.

Batılılaşma çabalarını, doğurduğu tepkilerle paralel giden bir süreç olarak değerlendiren Berkes'e göre, Namık Kemal, İslamcılık fikri ile İslamlık ve Türklük aleyhindeki tahkir edici suçlamaları, *vatan* mefkûresi ile Avrupa karşısında beliren aşağılık hissi, hayranlık ve taklitçiliği bertaraf etmek istemiştir.

⁹⁸ Niyazi Berkes, "Garpten Gelen Düşünceler", *Yurt ve Dünya*, I. Teşrin 1943, S. 34, s. 275; Berkes burjuvazi tabirini burada Osmanlı devlet adamları ve aydınları anlamında kullanmaktadır.

⁹⁹ Niyazi Berkes, "Namık Kemal'in Islahatçılığı", *Yurt ve Dünya*, Sonkanun 1941, S. 1, s. 15.

Berkes Ziya Gökalp'i, Osmanlıyı kurtarma arayışını Namık Kemal'in bıraktığı yerden sürdüren aydın olarak değerlendirmiştir. Gökalp'i ilmi usullere inanmış bir mütefekkir olarak nitelemiş ve çabasını; "*Gökalp'in başlıca meselesi bir taraftan medeniyet (veya kültür) temaslarının meydana getirdiği sosyal vetireleri araştırmak, diğer taraftan muayyen bir milletin hayatında ilmin bu işte ne dereceye kadar rehber olabileceğini göstermekti.*" şeklinde özetlemiştir.¹⁰⁰

Tanzimat veya Meşrutiyet döneminde etkili olmuş aydınların yanında Osmanlı fikir akımlarını da ele almış, Batı medeniyetini telakki ediş tarzlarını ve tavır alışlarının safhalarını tahlil etmiştir.

Osmanlıcılık, Garpcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarının, aralarındaki farklılara rağmen, Batı medeniyetinin uzun bir sosyal tekâmülün ürünü, dinamik, değişen ve tekâmül edecek bir yapısı olduğunu fark edemediklerini saptamıştır. Berkes'e göre, bu akımlar Avrupa uygarlığı ile ilgili olarak sabit, kati, değişmeyen özü aramışlardır.¹⁰¹

Avrupa uygarlığının sabit antitesini ırkta, dinde, ahlakta, teknikte veya terbiyede bulmaya bağlı olarak; Batıya olumlu ya da olumsuz baksın, anılan fikir akımları, maddi medeniyeti (teknoloji), ekonomik zihniyeti (Kapitalizm), siyasi teşkilatı (demokratik parlamentarizm), aile meslek din vs'ye ait ilişkileri (kurumlar) veya ilim ve edebiyatı (eğitim usulleri) önemsemişlerdir. Berkes'e göre Avrupa uygarlığını bu eksik algılama anlayışları gelişen vakalar ile yalanlanmış ve aşınmıştır.

Laikliğin Türkiye'deki gelişime sürecini de tahlil eden Berkes, Tanzimat dönemini çok önemli bir aşama olarak işaretlemiştir: Tanzimat ile birlikte Osmanlı ıslahatlarının yüzeyselliği son bulmuş, sosyal yapıda da değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Tanzimat ile devletin görevleri arasına dini mülahazalar ve müesseseler dışında kalan yeni görevler ve kurumlar getirilmiştir.¹⁰² Böylece, Cumhuriyet dönemine dek sürecek her alanda görülen bir ikilik başlamıştır.

Bu aşamada beliren din esasları ile Batı değerlerinin telif edilip edilemeyeceği sorunu karşısında aydınlar ve devlet adamları uzlaşmacı bir

¹⁰⁰ Niyazi Berkes, "Ziya Gökalp'in Sosyolojisi", **Yurt ve Dünya**, Senteşrin 1941, S. 11, s. 291.

¹⁰¹ Niyazi Berkes, "Garp Medeniyeti ve Biz", **Yurt ve Dünya**, Eylül 1941, S. 9, s. 139, 140.

¹⁰² Niyazi Berkes, "Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi", **Yurt ve Dünya**, Senteşrin 1943, S. 35, s. 430.

tavır sergilemişler; Garp-şark, doğal haklar doktrini-şeriat, halk-sultan arasında bir tercih yapmaktansa bir telif yapmayı düşünmüşlerdir.¹⁰³

Söz konusu ikilik hali, küçük liberalleşmeler dışında, 1908'den sonra da sürmüştür. Tanzimat, Meşrutiyet devri devlet ve fikir adamları, telifçi yaklaşımları sebebiyle, dinin mutlak irade elinde bir araç olduğunu görememişlerdir. Berkes'e göre, bu mutlak gücün önüne geçebilmek için onun dayandığı dini müeyyideyi tanımamak lazımdı.

Türk sosyal hayatı derin maddi inkılaplar geçirdikçe manevi medeniyet kaideleriyle daima bir çatışma meydana geldiğini belirten Berkes, varılan aşamayı, olayların itmesiyle kesin bir tercihin zorunlu olduğu nokta olarak değerlendirmiştir: "...*hulasa garp medeniyeti denen medeniyeti alabilmek için devlet, siyaset, hukuk, ekonomi, maarif, aile, muaşeret, kıyafet alanlarında artık din ölçülerinden kurtulmuş bir zihniyetle harekete geçmek lazımdı.*"¹⁰⁴

Berkes'e göre bu tercih Cumhuriyet ile yapılmıştır: Hayatın her alanı, dinden, dinin koyduğu naslardan değil, hayatın kendinden ve icaplarından mülhem olarak düzenlenme imkânlarına kavuşmuştur.¹⁰⁵

Osmanlı Batılılaşma süreçlerinin Batıda olduğu gibi sınıf mücadelelerinin eseri olmadığını tespit etmiştir. Osmanlı yenileşme süreçlerinin, iktisadi sıçramalar sonucu ve burjuvazinin liderliğinde değil, devleti kurtarma arayışları çerçevesinde, aydınların ve devlet adamlarının öncülüğünde gerçekleştiğini vurgulamıştır.

1940'lı yıllarda beliren, Türk düşünce dünyasını Yunan-Latin kaynakları ile besleyerek bir Türk Rönesansı yaratma çabalarına değinilmişti. Bu dönemin çeviri faaliyetine Berkes de katılmıştır: 1941'de N.S.B Gras'ın *Ekonomik Sosyolojiye Giriş*, 1942'de Eflatun'dan *Sokrates'in Müdafası*, 1944, 1946'da Aristo'nun *Politika*, 1946'da Harold J. Laski'nin *Demokrasi ve Sosyalizm*, 1947'de Sigmund Freud'un *Totem ve Tabu* adlı eserlerini Türkçeye çevirmiştir.¹⁰⁶

¹⁰³ A.g.e., s. 432.

¹⁰⁴ A.g.e., s. 434. Berkes, Osmanlı Batılılaşmasını edebi metinler çerçevesinde de ele almış Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanlarını, Batılılaşmanın doğurduğu toplumsal bunalımları en iyi betimleyen eserler olarak nitelemiştir. Niyazi Berkes, "Hüseyin Rahmi'nin Sosyal Görüşleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, III/ 3, 1945, s. 3-17.

¹⁰⁵ Niyazi Berkes, "Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi", *Yurt ve Dünya*, Senteşrin 1943, S. 35, s. 434-435.

¹⁰⁶ İsmail Coşkun, "Niyazi Berkes Üzerine", *İ.Ü. Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 2. Sayı, 1991, s. 52.

Berkes tercüme etkinliğinde bulunmuş olsa da dönem içinde yaygın olan eğilimin aksine, Yunan-Latin uygarlığının fikir eserlerini yüceltmek şöyle dursun eleştirel bir tutum takınmıştır. Greklerin tarihini ele aldığı şehir devletlerinin köleci niteliğine dikkat çekmiş, Aristo ve Platon'un dar bir dünyanın filozofları olduğunu, ayrıcalıklı toplumsal kesimlerin ütopyalarını temsil ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁷

Sonuç

Berkes'in çocukluğu, eğitimi ve ilk yazılarını ele alan bu makalede; toplumsal konulara ilgili kişiliği ile yeni fikirlere açık ve gazetelerin/dergilerin bolca bulunduğu aile ortamında yetişmesinin, sonraki eğilim ve araştırmalarını şekillendirdiği anlaşılmaktadır.

1930'ların ortalarında kaleme aldığı ilk yazılarında, toplumsal sorunları anlamak ve çözmekte bilimi özellikle de sosyolojiyi öne çıkarmıştır. Toplumsal değişikliklerde iktisadi süreçlerin belirleyiciliğini kabul etmiş, gelenek, inanış ve zihniyetleri, ekonomik-sosyal-teknolojik şartların sonuçları olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşımı, Türkiye'nin meselelerine iktisadi temelde bakan Kadroculara, uluslaşma ve laiklik ile ilgili fikirleri ile öne Yusuf Akçura'ya kendini neden yakın hissettiğini de açıklamaktadır. Adı geçen aydınlar ve eserleri hakkında yazmayı 1940'lardan sonra da sürdürmüştür.

Üniversite hocalarının bağlandığı Batılı otoriteleri bilimsel zayıflıkları açısından ele almasının ise tepki olmayı aşan bir yanı vardır. Berkes'in Batılı bir düşünürü bağlanmayı yanlış bulması, düşün akımları ile toplumsal değişim arasındaki paralelliği saptamış olmasıyla ilgilidir. Ona göre Batılı bir düşünürün fikirleri, o fikirlerin doğduğu dönemin problem ya da değişimleri ile ilgilidir. Bu düşün akımları Türk toplumunu anlamakta fonksiyonel değildir. Başka bir ifade ile Berkes'e göre, Türk toplumu Batı toplumlarından farklı tarihsel süreçleri yaşamıştır. Bu yönüyle Türk tarihine kendi içinden bakılmalıdır. Bu bakış açısı, Berkes'in yıllar sonra Türk çağdaşlaşmasına getireceği özgün açıklama ve yorumlara ulaşmasında başlangıç teşkil etmiştir.

Berkes'in, Ankara'daki ilk döneminde temas ettiği eğitim çevreleri, yönetim kadroları hakkındaki izlenimleri de, sonuçları daha sonra görülebilecek etkiler olarak değerlendirilebilir. Türk devriminin temel

¹⁰⁷ Niyazi Berkes, "Grek Şehir-Devletinin Yıkılışı ve Bunun Sosyal Düşünüş Üzerindeki Tepkilerine Dair", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IV/5, 1946, s. 629-641; Berkes'in, 1940'larda görülen genel eğilimlere uymayan bir tutumu da, yazılarında Öztürkçe kelimeleri kullanmamış olmasıdır.

adımlarını büyük bir dikkat ve coşkuyla takip etmiş olan bir genç aydında iz bırakan kişi ve kesimler; Devrimin sembolü Mustafa Kemal, lideri anlamaktan uzak yönetici kadrolar, ilkel yaşam şartlarında bir halk, çağın gerisinde bir Darülfünun, gıpta ettiği Kadrocular özellikle Yusuf Akçura. Bu kişi ve gruplar Berkes'te, bir yandan yönetim kadrolarına güvensizlik duygusu, diğer yandan olayları ve toplumu daha derinden anlama isteği yaratmıştır.

ABD'den döndüğünde kaleme aldığı yazılarda konular açısından bir çeşitlenme, dönemin eğilimlerinden ayrılma ve onu sosyal bilimler alanında farklı bir yere konumlandırarak olan yaklaşımlarını somutlaştırma olguları söz konusudur.

ABD'de aldığı eğitimin kendisine kattıkları-Tökin'in düşüncelerinin de etkisi ile- Devrim'e katkı isteği ile birleşerek köy tetkiklerinde somutlaşmıştır. Ulaştığı sonuçlar, resmi politikalar ve bu politikalara yakın duran aydınların düşünceleriyle çakışmamaktadır. Berkes, köyün kaderini eğitim yoluyla değiştirmeye dönük uygulamaların görüldüğü 1940'larda Türk Devriminin, ekonomik-sosyal hayattaki geri yapıların yıkılması ile tamamlanması gereken bir hareket olduğuna dikkati çekmiştir.¹⁰⁸

Türkiye'de 1940'larda cari olan eğilimler açısından bakıldığında ise; Osmanlı reddiyesinin büyük ölçüde devam ettiği bu dönemde Türk düşünce tarihine eğilen Berkes, Osmanlı tarihini, Türk devrimini yaratan süreçleri anlamak amacıyla ele almıştır. Tarihsel sürekliliği önemseyen bu yaklaşımını, 1930'larda yaygın olan Mustafa Kemal'i ve Türk devrimini Osmanlı tarihinden soyutlanmış olarak ele alma anlayışına gösterdiği tepki olarak yorumlamak da mümkündür.

Batı'da ve Osmanlı'da değişmeyi, daha gelişkin bir aşamaya geçmeyi sağlayan dinamiklerin farklılığını tespit etmesini ise Türk tarihinin özgün yanlarını yakalama çabasının somutlaşmış bir başlangıcı saymak yerinde olacaktır. Göze çarpan diğer nokta, Berkes'te, Yunan Latin uygarlığına eleştirel bakış ile Avrupa toplumları ile Türk toplumunun tarihsel süreçlerinin farklılıklarını somutlaştırma çabasının paralel gitmesidir.

Berkes'in Batı dünyasının bazı fikir eserlerini çevirmekten vazgeçmesi de, Türk toplumunun özgünlüğü konusundaki yaklaşımı ile

¹⁰⁸ Kayalı, Berkes'in 1940'lı yıllarda *Yurt ve Dünya*'da yayınladığı yazıları, Kemalizm'i sosyalleştirmeye dönük çabalar olarak değerlendirilmiştir. Kurtuluş Kayalı, "Niyazi Berkes", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Kemalizm*, C. 2, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 339.

ilişkilendirilmiştir.¹⁰⁹ Bu gerçekçi tespit, Berkes'in sonraki yıllardaki yaklaşımı ile de doğrulanmıştır. Zira *Yön* dergisindeki yazılarında, tarihsel sorunlarımızın çeviriler ile değil, kendi tarihimize yönelmekle aydınlatılabileceğini savunacaktır.

Berkes ile ilgili olarak yapılan sınırlı sayıdaki değerlendirmede, kabaca 1939-1950 arası dönemdeki fikri yönelişlerini, yaşadığı olumsuzlukların izini de taşıyan bir insan olarak, hayatının sonraki dönemlerinde de sürdürdüğü yolundadır: “Niyazi Berkes'in... 1939-1948 arasında geçen yılları... tüm yaşamında iz bırakmış olan en önemli dönemidir... kendisinin dünyaca tanınmasını sağlayan Kanada ve İngiltere'deki çalışmalarını da, uzun süre bu yılların anıları motive etmiştir.”¹¹⁰

“Entelektüel kimliğinin ve düşünsel tercihlerinin şekillenmesinde en etkili olan husus 1940-1950 yılları arasında yaşadıkları olmuştur.”¹¹¹

1940'lı yılların düşün dünyasına dair yapılmış olan bir tahlil dönemin aydınlarını, özellikle Berkes'in de dâhil olduğu DTCF'deki bir grup bilim adamını anlamak yolunda aydınlatıcıdır. Bu çerçevede 1940'lı yılların düşünen insanların düşüncede evrensele açıklık ve evrensel düzeyde bilimsel üretimi önemsemek, kendi bilim alanındaki teorik çalışmaları takip etmek, Türkiye'nin geçmişinin bir birikimin ortaya çıkarmaya çalışmak gibi nitelikler taşıdığı, bilimin dar anlamda siyaset doğrultusunda oluşturulmasına karşı eleştirel bir tutum takındıkları saptanmıştır.¹¹²

Dönemin düşünsel yaşamının eleştiri ve olumlama anlamında günümüzden daha ileri olduğu ifade edilmiştir. Aynı değerlendirmede, Berkes'in 1940'lı yıllarda yazdıkları ile daha sonra ürettikleri arasında var olan sürekliliğe dikkat çekilmiştir. Türk aydınlarında hala cari olan, bütün kıymetli fikirlerin 1960'lardan itibaren kaleme alındığı yolundaki sorunlu yaklaşımın, Berkes'in 1940'lardaki düşüncelerinin gözden kaçırılmasına ya da önemsenmemesine yol açtığı vurgulanmıştır.¹¹³

¹⁰⁹ Kurtuluş Kayalı, “Niyazi Berkes Ya Da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi”, **İz Bırakmış...**, s. 106.

¹¹⁰ Mete Çetik, “Niyazi Berkes'in Meslek Hayatı ve Üniversiteden Atılması”, **İz Bırakmış...**, s. 71.

¹¹¹ Kurtuluş Kayalı, “Niyazi Berkes Ya Da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi”, **İz Bırakmış...**, s. 105; Kayalı, Berkes'in 1940'lardaki üretkenliğinin, iç siyaset açısından sarsıntılı ve siyasal tartışmaların doruğa ulaştığı Türkiye koşulları ile ilgili olduğu vurgulanmıştır. s. 105.

¹¹² Kurtuluş Kayalı, **Türk Düşünce Dünyası I**, Ayyıldız Yayınları, Ankara, 1994, s. 105-109.

¹¹³ Kayalı, **Türk Düşünce ...**, s. 115-146.

KAYNAKÇA**Kitaplar**

- Atatürk, Mustafa Kemal; **Söylev**, Basıma Hazırlayan: Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 11. Basım, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III (1918-1937)**, 5. Basım, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.
- Berkes, Niyazi; **Atatürk ve Devrimler**, 2. Basım, Adam Yayınları, İstanbul, 1993.
- ; **Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma-Birinci Kitap**, Uzluk Basımevi, Ankara, 1942.
- ; **Siyasi Partiler**, Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul, 1946.
- ; **Unutulan Yıllar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- Boratav, Korkut; **Türkiye'de Devletçilik**, 2. Basım, Savaş Yayınları, Ankara, 1989.
- Çeçen, Anıl; **Atatürk'ün Kültür Kurumları Halkevleri**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.
- Ertan, Temuçin Faik; **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, T.C. Kültür Bak, Ankara, 1994.
- Esmer Ahmet Şükrü-SANDER Oral; "*İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası*" Olaylarla **Türk Dış Politikası (1919-1995)**, 9. Basım, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996.
- Georgeon, François; **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, 2. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1986.
- Goloğlu, Mahmut; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi – II 1931-1938 Tek Partili Cumhuriyet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- Güneş, İhsan; **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1997.
- Karal, Enver Ziya; **Atatürk ve Devrim (Konferans ve Makaleler 1935-1978)**, TTK Basımevi, Ankara, 1980.
- Kayalı, Kurtuluş; **Türk Düşünce Dünyası I**, Ayyıldız Yayınları, Ankara, 1994.
- Küçük, Yalçın; **Türkiye Üzerine Tezler C. 4**, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007.
- Peker, Recep; **İnkılap Dersleri**, Ülkü Dergisi Yayınları (35. Sayı İlavesi), Ankara, 1936.
- Sanay, Eyyüp; **Hilmi Ziya Ülken**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.
- Sander, Oral; **Siyasi Tarih 1918-1994**, 7. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 1998.

Sena, Cemil; **Filozoflar Ansiklopedisi**, C. 1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1974.

TBMM Albümü 1920-2010, C. 1 1920-1950, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2. Basım, Ankara, 2010.

TBMM Albümü 1920-2010, C. 2 1950-1980, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2. Basım, Ankara, 2010.

Tekinalp; **Kemalizm**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998.

Timur, Taner; **Türk Devrimi ve Sonrası**, 3. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.

Tökin, İsmail Hüsrev; **Türkiye Köy İktisadiyatı**, 2. Basım, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1990.

Tunaya, Tarık Zafer; **Hürriyeti İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar**, Baha Matbaası, İstanbul, 1959.

-----; **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, Arba Yayınları, İstanbul, 1952.

Tunçay, Mete; **T.C.’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)**, 3. Basım, Cem yayınevi, İstanbul, 1992.

Turan, Şerafettin; **Türk Devrim Tarihi 1. Kitap İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991.

-----; **Türk Devrim Tarihi 2. Kitap Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyetine**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992.

-----; **Türk Devrim Tarihi 3. Kitap (Birinci Bölüm) Yeni Türkiye’nin Oluşumu (1923-1938)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995.

Yetkin, Çetin; **Atatürk’ün Başarısız Demokrasi Devrimi Serbest Cumhuriyet Fırkası**, 2. Basım, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.

-----; **Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930-1945**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.

Makaleler

“Macit Gökberk ile Söyleşi”, **Toplum ve Bilim**, S. 45, Bahar, 1989, s. 5-13.

“Macit Gökberk’le Söyleşi” **Macit Gökberk Armağanı**, Yazı Kurulu: Bedia Akarsu-Tahsin Yücel, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 3-17.

Akşin, Sina; “Atatürkçülük İdeolojisinin Billurlaşma Süreci”, **Cumhuriyet Döneminde Siyasal Düşünce ve Modernleşme**, Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 495-507.

Arslan, Cumhur; “M. Saffet Engin”, **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce-Kemalizm (C.2)**, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 350-370.

- ; “Halil Nimetullah Öztürk”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce – Kemalizm**, C. 2, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 200-210.
- Aysal, Necdet, “Savaş Dönemi ve Cepheleler (Askeri ve Siyasi Gelişmeler)”, **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, (Editör, Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan), 6. B., Siyasal Kitabevi Yay., Ankara, 2018, s. 119-135.
- “Atatürk Döneminde İç Politika”, **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, (Editör, Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan), 6. B., Siyasal Kitabevi Yay., Ankara, 2018, s. 155-179.
- “Yönetsel Alanda Değişimler ve Devrim Hareketlerine Karşı Gerici Tepkiler Serbest Cumhuriyet Fırkası-Menemen Olayı”, **Atatürk Yolu**, C. 11, No 44, (Güz 2010), s. 581–625.
- Berk, Özlem “Batılılaşma ve Çeviri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce – Modernleşme ve Batıcılık**, C. 3, 5. Basım, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 511-521.
- Berkes, Mediha – Berkes, Niyazi; “Toprağın Çocukları”, **Yurt ve Dünya**, S. 14, Şubat 1942, s. 3-8.
- Berkes, Niyazi; “Levy-Bruhl’ün İptidai Zihniyet Nazariyesi Hakkında Bazı Tenkitler” (I), **Siyasi İlimler Mecmuası**, X/119, 1941, s. 231-242.
- ; “Gençliğin Sosyal Durumu”, **Yurt ve Dünya**, S. 26-27, Şubat-Mart 1943, s. 48-56.
- ; “Behaviorizm”, **Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası**, II/ 19-21, (1932), s. 78-93.
- ; “Bergson’un Sosyal Fikirleri”, **Yurt ve Dünya**, S. 2, Şubat 1941, s. 34-42.
- ; “Bir Araştırma İlmi Olmak Üzere Sosyoloji”, **Aylık Siyasi İlimler (Mülkiye)**, Yıl: IX, Şubat 1940, No: 107, s. 547-553.
- ; “Darvinizm Karşısında İleri ve Geri Düşünüşler”, **Yurt ve Dünya**, S. 39, 1 Şubat 1944, s. 90-95.
- ; “Dünya Kadınlarının Kongresi”, **Siyasi İlimler Mecmuası**, C. V, S. 49, 1934, s. 67-70.
- ; “Emperyalizm”, **Yurt ve Dünya**, S. 40, 15 Şubat 1944, s. 113-115.
- ; “Garp Medeniyeti ve Biz”, **Yurt ve Dünya**, Eylül 1941, S. 9, s. 135-140.
- ; “Garpten Gelen Düşünceler”, **Yurt ve Dünya**, I. Teşrin 1943, S. 34, s. 374-376.
- ; “Gizli Evlenmeler”, **Yurt ve Dünya**, S. 19, Ekim (İlkteşrin) 1942, s. 236-244.

- ; “Grek Şehir-Devletinin Yıkılışı ve Bunun Sosyal Düşünüş Üzerindeki Tepkilerine Dair”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, IV/5, 1946, s. 629-641.
- ; “Hüseyin Rahmi’nin Sosyal Görüşleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, III/ 3, 1945, s. 3-17.
- ; “İrk ve İrkçilik”, **Yurt ve Dünya**, S. 24, 30 İKkanun 1942, s. 438-441.
- ; “İlim Dünyasındaki Durumumuz”, **Yurt ve Dünya**, S. 20, 29 İkteşrin 1942, s. 271-275.
- ; “Köy Şekilleri”, **Yurt ve Dünya**, Temmuz 1941, S. 7, s. 7-15.
- ; “Modern Ekonominin Doğuşu”, **Yurt ve Dünya**, S. 30, Haziran 1943, s. 206-211.
- ; “Modern Ekonominin Temelleri”, **Yurt ve Dünya**, S. 31, Temmuz 1943, s. 239-245.
- ; “Modern Ekonominin Tezatlari”, **Yurt ve Dünya**, S. 32, Ağustos 1943, s. 296-301.
- ; “Modern Ekonominin Tezatlarından Faşizm”, **Yurt ve Dünya**, S. 33, Eylül 1943, s. 325-330.
- ; “Namık Kemal’in İslahatçılığı”, **Yurt ve Dünya**, Sonkanun 1941, S. 1, s. 13-17.
- ; “Türk Dili Savaşında Macit Gökberk”, **Macit Gökberk Armağanı**, Yazı Kurulu: Bedia Akarsu-Taşin Yücel, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 23-28.
- ; “Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi”, **Yurt ve Dünya**, Sontesrin 1943, S. 35, s. 427-435.
- ; “Ziya Gökalp’in Sosyolojisi”, **Yurt ve Dünya**, Sontesrin 1941, S. 11, s. 277-292
- ; “Ezbercilik”, **Yurt ve Dünya**, S. 12, 1.Kanun 1941, s. 337-348.
- Bruhl, Levy; “Auguste Comte’un Sosyolojisi”, (Çeviren: Z. Fahri Fındıkoğlu), **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 8, Sayı:3-4, (1942), s. 623-673.
- Coşkun, İsmail; “Niyazi Berkes Üzerine”, **İ.Ü. Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 2. Sayı, 1991, s. 49-86.
- Çetik, Mete; “Niyazi Berkes’in Meslek Hayatı ve Üniversiteden Atılması”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes 21-23 Nisan 1999**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs

- Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000, s. 71-83.
- Ertan, Temuçin Faik; "Ahmet Cevat Emre ve Kemalizm'de Öncü Bir Dergi: Muhit", **Kebikeç**, S. 5, 1997, s. 17-34.
- Fedai, Harid; "Niyazi Berkes'in Kıbrıs Günleri Üzerine Bazı Değınmeler", **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes 21-23 Nisan 1999**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000, s. 39-58.
- Gevrek, M. Ağduk; "Yurt ve Dünya/1941-1944 1940'ların "solunun" Ankara Çevresi", **Toplum ve Bilim**, S. 78, Güz, 1998, s. 255-272.
- Güngör, Mehmet; "Çağının Önünde Koşan Bir Aydın: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu", **Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, Haziran 2008, s. 54-64.
- Kayalı, Kurtuluş; "Niyazi Berkes", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Kemalizm**, (C.2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 338-344.
- Kılıç, Recep; "Babanzade Ahmed Naim'in Felsefi Görüşleri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 36, Sayı: 01 (1997), s. 297-339.
- Küçük, Yalçın; "Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 138-144.
- Nesim, Ali; "Niyazi Berkes'in Kıbrıs Yıllarında Sosyal Kültürel ve Eğitimsel Yapı", **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes 21-23 Nisan 1999**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000, s. 127-133.
- Oran, Baskın "İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından İkinci Dünya Savaşında Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ -Sol Akımlar", **A.Ü. SBF Dergisi**, 23 (3), 1969, s. 227-276.
- Seçkin, Recai; "Ebulula Mardin ve Eserleri 1880-1957", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt:13, Sayı: 02 (1958), s. 180-189.
- Toprak, Zafer; "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı", **Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984)**, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 13-54.
- Uyar, Hakkı; "Mahmut Esat Bozkurt", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Kemalizm** (C.2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 214-220.
- Varlık, M. Bülent; "Ülkü Halkevleri Mecmuası", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Kemalizm**, (C.2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, s. 2001, s. 268-272.
- Yıldız, Ahmet; "Recep Peker", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Kemalizm**, (C.2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 58-64.

Yılmaz, Murat; “Ahmet Ağaoğlu”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce – Modernleşme ve Batıcılık**, (C.3), 5. Basım, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 304-314.

Yorgancıoğlu, Oğuz M; “Prof. Dr. Niyazi Berkes Üzerine Bir Değerlendirme 1908-1988”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes 21-23 Nisan 1999**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000, s. 85-95.

Ansiklopediler

Sena, Cemil; **Filozoflar Ansiklopedisi**, C. 1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1974.

Işık, İhsan; **Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi**, C. 2-3, 3. Basım, Elvan Yayınları, Ankara, 2004.

Tezler

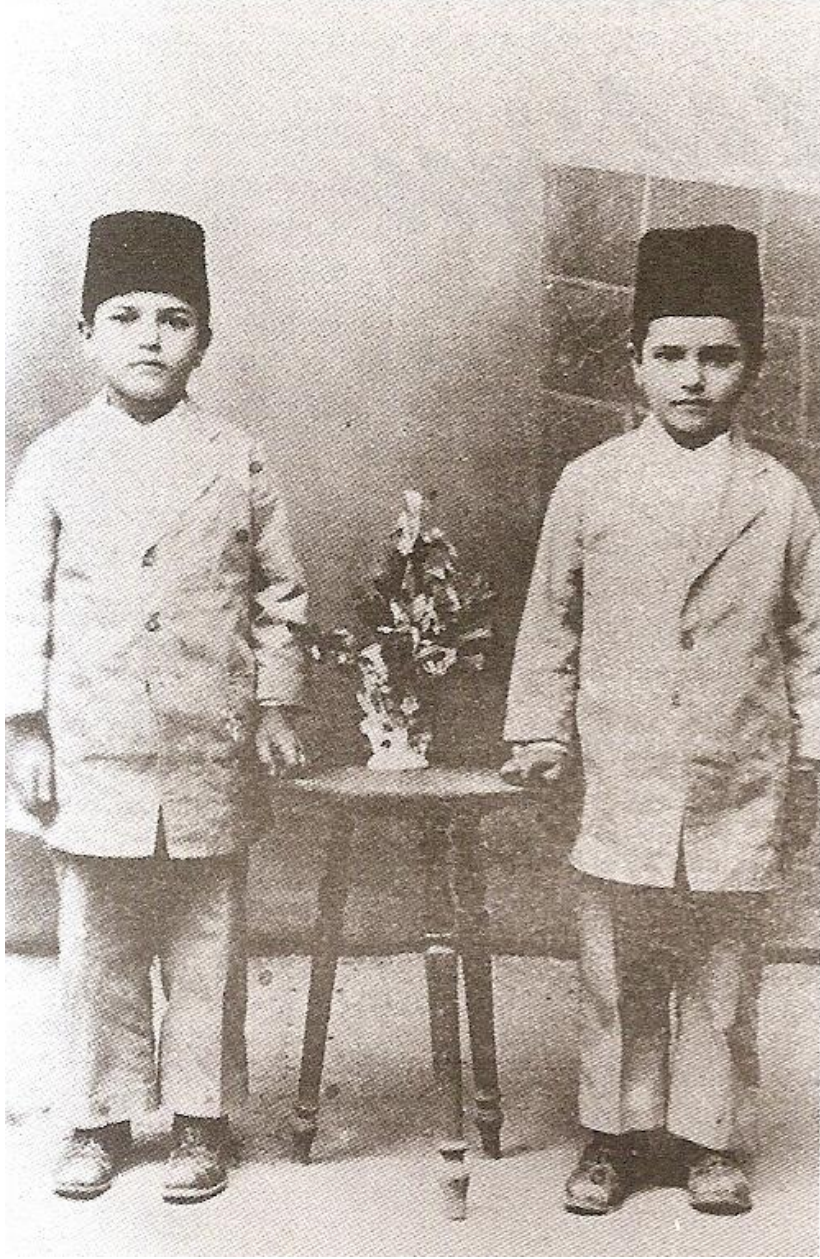
Arslan, Cumhuri; **Halil Nimetullah Öztürk’te Millileşme ve Çağdaşlaşma Kavramları**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1995.

Başaran, Mehmet; **Nafi Atıf Kansu’nun Eğitim Görüşleri ve Günümüz Eğitim Sistemine Yansımaları**, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ağrı, 2016.

Sarp, Seyhan; **Niyazi Berkes’in Çağdaşlaşma ve Eğitim İle İlgili Görüşleri**, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2007.

Gül, Teoman; **Türk Siyasal Hayatında Recep Peker**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1996.

EK-1

Niyazi (solda) ikiz kardeşi Enver'le çocukluk yıllarında.

EK-2

Hayatının Son Yıllarında Niyazi Berkes

“BAZI KİSVELERİN GİYİLEMeyeCEĞİNE DAİR KANUN” SEBEBİYLE TÜRK-YUNAN İLİŞKİLERİNDE YAŞANAN KISA SÜRELİ KRİZ

Nilüfer ERDEM*

ÖZ

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin laik olduğu ilkesinden hareketle TBMM'nin gündemine getirilmiş olan “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun”, kabulü esnasında ve sonrasında ülke içinde herhangi bir muhalefetle karşılaşmamıştır. Dini kayafetlerin mabetler ve ayinler haricinde giyilmesinin yasaklanmasına muhalefet Yunanistan'dan gelmiş, Yunan basını ve kamuoyundan kanun aleyhine yükselen sesler sebebiyle Türk-Yunan ilişkilerinde kısa süreli bir kriz yaşanmıştır. Makalemizde bir barış ortamı söz konusuysen iki ülke ilişkilerinin nasıl aniden gerilebildiğini ve nasıl aşıldığını ortaya koymak amaçlanmıştır. Çünkü son derece girift ve kırılğan olan Türk-Yunan ilişkilerinde her zaman benzer problemlerin yaşanma ihtimali vardır. Bu hedef doğrultusunda Yunan basın organlarından Akropolis, Makedonia, Patris, Rizospastis ve Ethnos, Türk basın organlarından ise Cumhuriyet, Milliyet, Ulus ve Haber taranmıştır.

Yaptığımız araştırmalar, bu süreçte Yunan basın organlarında mantıksız ve sağduyudan uzak iddiaların dile getirildiğini ve bu şekilde kamuoyu harekete geçirilerek hükümete de baskı uygulandığını ortaya koymuştur. Yunanistan'da bazı çevrelerin Lozan Antlaşması sonrası koşulları ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilkelerini görmezden geldikleri anlaşılmıştır. Muhalefet parti liderleri TBMM'nin gündemine getirilen kanunu zamanında öğrenemediği için Çaldaris hükümetini eleştirmişlerdir. Diğer taraftan Çaldaris hükümeti de Türk yetkililerin iki ülke ilişkilerinin zedelenmesine izin verilmeyeceği yönündeki güvencelerine rağmen dostluğa tam inançla hareket etmekte gecikmiştir. Krizin tam olarak aşılabilmesi için Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Yunanistan'ı ziyaret etmesi gerekmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cübbe, Dini Kisveler, Laiklik, Patrikhane, Türk-Yunan İlişkileri.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, nilerdem@istanbul.edu.tr, (ORCID: 0000-0003-1393-7655).

A SHORT TERM CRISIS IN TURKISH-GREEK RELATIONS DUE TO THE “LAW FOR NOT WEARING CERTAIN CLOTHING”

ABSTRACT

The law with the title "Law for not wearing certain clothing" which has been brought to Parliament's agenda in accordance that the Republic of Turkey is secular, not faced any objection in the country, during and after the adoption. The opposition to the ban on wearing religious clothing other than temples and rituals came from Greece and there was a short-term crisis in Turkish-Greek relations due to the voices raised against the law from the Greek press and public opinion. In our article, it is aimed to reveal how the relations between the two countries suddenly deteriorated and how they were overcome while there was an atmosphere of peace. Because there is always a possibility to have similar problems in Turkish-Greek relations which are extremely grippy and fragile. According to that target the newspapers Acropolis, Makedonia, Patris, Rizospastis and Ethnos from Greece and Cumhuriyet, Milliyet, Ulus and Haber from Turkey were scanned.

Our research has revealed that in this process, unreasonable and uncommon allegations were voiced in Greek newspapers and in this way, public opinion was mobilized and pressure was exerted on the government. It has been understood that in Greece some groups ignore the conditions after the Treaty of Lausanne and the principles of the Turkish Republic. Opposition party leaders criticized the Tsaldaris government for failing to learn the law brought to the agenda of the Turkish Grand National Assembly at that time. On the other hand, the Tsaldaris government was delayed in acting with full faith in friendship, despite the assurances of the Turkish authorities that the relations between the two countries would not be harmed. The visit of Turkey's Minister of Foreign Affairs, Tevfik Rüştü Aras, to Greece was required to be able to overcome the crisis fully.

Keywords: *Patriarchate, Religious Coats, Robe, Secularism, Turkish-Greek Relations.*

Extended Abstract

The law with the title “Law for not Wearing Certain Clothing” which was brought to Parliament’s agenda in accordance that the Republic of Turkey is secular, not faced any objection in the country, during and after the adoption. The opposition to the ban on wearing religious clothing except for temples and rituals came from Greece and there was a short-term crisis in Turkish-Greek relations due to the voices raised from the Greek press and public opinion. In our article, it is aimed to reveal how the relations between the two countries suddenly deteriorated and how they were overcome. Because there is always a possibility to have similar problems in Turkish-Greek relations. According to this goal, the newspapers Acropolis,

Makedonia, Patris, Rizospastis and Ethnos were scanned from the Greek press. In order to understand the Greek claims and to make comparisons, the Turkish newspapers that we use are the Cumhuriyet, Milliyet, Ulus and Haber.

In the Greek press, it is written that the robe is a symbol that cannot be changed for the Orthodoxes and Turkey cannot include Orthodox clergy in the ban on wearing religious clothing other than temples and rituals due to the treaties that exist between the two countries. Papa Eftim, the leader of the Turkish Orthodoxes, who was wearing civilian clothes outside, was shown as target. It has been claimed that this revolution in Turkey was carried out with the direction of the Soviet Union's Ambassador to Ankara, Karahan and was mainly targeted to the Greek Orthodox Patriarchate of Fener. The Greek press acted with malicious intentions and tried to mobilize the Tsaldaris government in order to get some concessions from the Turkish government. As a matter of fact, after these articles, some groups and organizations intended to organize rallies against the law adopted in the the Grand National Assembly of Turkey. The only newspaper that deviates from the rhetoric on this subject is Rizospastis, the media organ of the Communist Party of Greece. Rizopastis pointed out that the robe reminded feudalism and the Middle Ages.

The Turkish authorities have repeatedly stated that the revolution in question is related to the secularization of the state and is a continuation of previous steps in this direction. They gave assurances that, this law not effect the relations between Turkey and Greece. Despite this, publications lacking common sense in the Greek press continued for about a month. However intellectual Greek clerics brought the issue of the robe to the agenda before 1934, stating that it is not one of the principles of their religion and denomination. During the days with this crisis between the two neighboring countries regarding religious dress, the Greek Church could not act with common sense.

Opposition media and political party leaders have pointed out that Greek government officials were not aware of the “Law for not Wearing Certain Clothing” on proper time. In fact this situation caused a reason for criticize with the Tsaldaris government for its weaknesses in foreign policy. Our opinion is that the Tsaldaris government failed to handle the process well after the adoption of the law in question by the Grand National Assembly of Turkey. He could not act decisively, believing in Turkish-Greek friendship, and could not direct the Greek press accordingly. He also avoided meeting with other political party leaders except those he trusted. But he relieved after the explanations of Papanastasiou and Venizelos.

Our research has revealed that unreasonable and uncommon allegations were voiced in the Greek newspapers and in this way, public opinion was mobilized and pressure was exerted on the government in this process. It is inferred that in Greece some groups ignore the conditions after the Treaty of Lausanne and the principles of the Turkish Republic. The process we are examining is a good example of how easily Greek public opinion can be provoked, and there is a possibility that such developments will occur in any period. Peace, friendship and cooperation are in the interest of both states and their peoples. We can also conclude that this is not easy, it requires mutual patience and sacrifice.

Giriş

Milli Mücadele'nin ardından Türkiye'de siyasal, hukuk, eğitim, kültür ve toplumsal alanlarda inkılaplar gerçekleştirilmiştir. Toplumsal alanda gerçekleştirilen inkılaplar arasında tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması, soyadı kanununun kabulü, Türk kadınlarına verilen haklar yanında kıyafet inkılabını da saymak gerekir. Kıyafetle ilgili düzenlemeler konusunda atılan ilk önemli adım, 25 Kasım 1925'te kabul edilmiş olan “Şapka İktisası [Giyilmesi] Hakkında Kanun”dur. Söz konusu kanunla “*Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) azaları ile idare-i umumiye ve hususiye ve mahalliye ve bilûmum müessesata mensup memurin ve müstahdeme*” şapka giyme zorunluluğu getirilmiştir.¹ Kanuna ilişkin teklif TBMM'nin önüne getirildiğinde Bursa Milletvekili Nurettin Paşa (Nurettin İbrahim Konyar) şapka giyilmesine karşı uzun bir önerge vermiş, Mustafa Kemal Atatürk'ün ifadesiyle “*şapka giyilmesinin temel haklara, ulusal egemenliğe ve kişisel dokunulmazlığa aykırı bir işlem*” olduğunu savunarak “*halka uygulanmamasını sağlamaya*” çalışmıştır.² Bunun üzerine söz alan milletvekilleri şapka giymenin asri ve medeni hayatın gerekliliklerinden, kıyafetin adet, örf, muhit ve iklime bağlı bir şey olduğundan söz ederek, Türk Milleti'nin kendi isteğiyle başına şapka giydiğine işaret etmişlerdir.³ Kanun mecliste kabul edildikten sonra uygulamada da tepkilerle karşılaşmış,⁴ hatta uygulamada çıkan tepkileri yok etmekle İstiklâl Mahkemeleri görevlendirilmiştir.⁵ Gösterilen tepkilerin sebebi, kişinin kendi

¹ T.C. Resmi Gazete, 28.11.1925, Sayı: 230.

² Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, C. 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 1193.

³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, İçtima Senesi: III, C. 19, s. 220-232. (25 Kasım 1925 tarihli oturum). <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c019/tbmm02019014.pdf>, Erişim Tarihi: 18.09.2020.

⁴ Bkz. Yücel Özkaya, “Cumhuriyetin İlanından Hayattan Ayrılışına Kadar Mustafa Kemal Atatürk”, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, s. 481-485.

⁵ Ergün Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri**, Ayraç Kitabevi, Ankara, 2009, s. 315.

giyinme şeklini terk edip diğer birini benimsemesinin bir ihanet ve dinden çıkma olduğu konusundaki kanaat ve bunun sebep olduğu duygudur.⁶ Birçokları da şapka konusunda getirilen düzenlemeyi, o güne kadar gerçekleştirilmiş olan inkılaplara tepki göstermek için bahane olarak kullanmışlardır.⁷

1934 yılına gelindiğinde “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun Tasarısı”nın gerekçesinde, Cumhuriyet Hükümeti’nin laiklik ilkesini inkılâbın ve rejimin ana ilkesi tanıdığı ve bu yolda attığı adımların doğal bir sonucu ve gereği olarak ruhanilerin dini kıyafetlerini ancak ayinler esnasında taşıyıp, ayinler haricinde herhangi bir ferdin taşıyabileceği kıyafetlerde bulunması hususunu lüzumlu gördüğü ifade edilmiştir. Bunun vicdan özgürlüğüne bir müdahale olmadığını, bilakis vicdan özgürlüğünü pekiştirdiğinin, bu şekilde Türkiye’de yan yana yaşayan insanların birbirlerine karşı medeni ve insani saygılarla yaşayabileceklerinin ve her türlü soğukluk ve geçimsizlik bahanelerinin bertaraf edilmesinin mümkün olacağı altı çizilmiştir. Kanunun hedefi,

“Cumhuriyetin sınırları içinde yaşayan insanların herhangi din ve mezhebe mensup olurlarsa olsunlar serbesti-i vicdan [vicdan özgürlüğü] hususunda tam bir müsavata [eşitliğe]mazhariyetlerini [nail olmalarının] ekseriyetten olsun, ekalliyetten olsun, yabancı bulunsun, yerli olsun Türkiye’de vicdani hürriyetin lüzumsuz bir kasr-u tahdid [sınırlanmasını] asla düşünülmezsizin Türkiye’de herkesin dini hürriyetin tanzimi [düzenlenmesi] hususunda müsavat üzere nizam-ı ammenin [umumi düzenin] icaplarına tabi tutulmasını temin etmektir”

cümlesi ile ortaya konmuştur.⁸ Aslında Atatürk, daha 1925 yılının Ağustos ayındaki Kastamonu gezisi kapsamında şehir kitaplığını ziyaret ettiğinde, “*Sarığı yetkili olmayana sardırmamalı. Bir de görevini yaparken sardırılmalıdır*” diyerek,⁹ ileride olabilecek düzenlemeye ilişkin ipucu vermiştir. Kanun tasarısı meclisin önüne getirilerek bir taraftan artık evrenselleşmiş ve medeni toplumların kıyafetleri alınmak istenmiş, diğer

⁶ Selami Kılıç, “Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılabı”, *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 4, Sayı: 16 (Güz 1995), s. 529.

⁷ Özkaya, *a.g.e.*, s. 485.

⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, İçtima Senesi: IV, C. 25. (3 Aralık 1934 tarihli oturum).<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c025/tbmm04025011.pdf>, Erişim Tarihi: 18.09.2020.

⁹ Mustafa Selim İmece, *Atatürk’ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Gezileri*, 2. Baskı, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, Ankara, 1975, s. 20.

tarafından da kılık kıyafet yoluyla bazı kişilerin toplum üzerinde nüfuz kurması önlenmek istenmiştir.¹⁰

Kanun 3 Aralık 1934'te mecliste görüşüldüğünde, 1925 yılında “Şapka İktisası Hakkında Kanun”un karşılaştığı muhalefetle karşılaşmamış, Muş Milletvekili Hakkı Kılıç, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Manisa Milletvekili Turgut, Isparta Milletvekili İbrahim beylerin konuşmalarının ardından hemen kanun maddelerinin oylanmasına geçilmiştir. Şükrü Kaya söz aldığı anda kanunu inkılâbın emrettiği bir zaruret olarak ifade etmiş, Turgut Bey ise kanunun “*inkılâp umdelerinin en kuvvetlilerinden biri olan laikliğin memlekette tatbikat sahasında en esaslı ve en itinalı bir surette takibine ve devamına yegâne kuvvet olduğuna*” işaret etmiştir.¹¹ Kanunun bizi asıl ilgilendiren birinci maddesi aşağıdaki şekilde düzenlenmiştir:

“Herhangi din ve mezhebe mensup olurlarsa olsunlar ruhanilerin mabet ve ayinler haricinde dini kisve taşımaları yasaktır. Hükümet her din ve mezhepten münasip göreceği yalnız bir ruhaniye mabet ve ayin haricinde dahi ruhani kıyafetini taşıyabilmek için muvakkat [geçici] müsaadeler verebilir. Bir müsaade müddetinin hitamında onun aynı ruhani hakkında yenilenmesi veya bir başka ruhaniye verilmesi caizdir.”¹²

Milletvekilleri söz konusu kanunun birinci maddesinin oylamasına geçildiğinde, ikinci fıkrası ile ilgili “*Buna ne lüzum var?*” diyerek açıklama talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Şükrü Kaya, “*...Zannediyorum ki madde çok sarih ve açıktır. Hükümet kendisine böyle bir salahiyet almak istiyor. Demin arz ettiğim gibi bunu verirseniz kanunların tatbikatında vüsat [fırsat] vermiş olursunuz*” yanıtını vermiştir. Kaldı ki kanun tasarısının gerekçesinde de konuyla ilgili olarak “*her mezhebe hürmetkârlık nişanesi olmak üzere teklif ettiğimiz mahdut [sınırlı] ve muvakkat [geçici] müsaade usulünü kabulde bir mahzur görmemekteyiz*” denilmiştir.¹³ Kanunun yedinci maddesinde, “*Birinci maddenin hükümleri, bu kanunun neşri tarihinden itibaren altı ay sonra ve diğer maddelerin hükümleri kanunun neşri tarihinden itibaren mer’idir [geçerlidir]*” hükmü yer almıştır.¹⁴ Türk

¹⁰ Nuri Köstüklü, “Sosyal Alanda Yapılan İnkılaplar”, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C. 2, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014, s. 255.

¹¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, İçtima Senesi: IV, C. 25, s. 75-77. (3 Aralık 1934 tarihli oturum). <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c025/tbmm04025011.pdf>, Erişim Tarihi: 18.09.2020.

¹² **T.C. Resmi Gazete**, 13.12.1934, Sayı: 2879.

¹³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: IV, İçtima Senesi: IV, C. 25, s. 77. (3 Aralık 1934 tarihli oturum). <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c025/tbmm04025011.pdf>, Erişim Tarihi: 18.09.2020.

¹⁴ **T.C. Resmi Gazete**, 13.12.1934, Sayı: 2879.

basınında kanun laikliğin bir gereği ve yerinde bir düzenleme olarak yansıtılmıştır.¹⁵

Türkiye’de herhangi bir muhalefetle karşılaşmayan kanun için Yunanistan’da “yaygara” kopartılmıştır. Oysa 1934 yılına dek Türkiye ile Yunanistan, başta mübadeleyle ilişkili sorunlar olmak üzere Lozan’dan arda kalan pek çok problemlerinin üstesinden gelmiş bulunuyorlardı. Liberal Parti’nin [Komma Ton Fileleftheron] kurucusu ve lideri Eleftherios¹⁶ Venizelos’un¹⁷ 1928’de iktidara gelmesinin ardından,¹⁸ 1930 yılında iki ülke dost olmayı da başarmışlardı.¹⁹ Yunanistan’da 1933 Mart’ında yapılan seçimler Halkçı Parti [Laiko Komma] lideri Panagis²⁰ Çaldaris’i²¹ iktidara taşısa da bu gelişme Türk-Yunan²² ilişkilerinin olumlu seyrini etkilememiştir. Çaldaris de Türk-Yunan ilişkilerine büyük önem vermiş ve iktidarı döneminde Türkiye ile Yunanistan arasında karşılıklı ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Örneğin Türkiye Ekonomi Bakanı Celal Bayar 1933 yılı

¹⁵ Örneğin, A. Şükrü Esmer, “Kılık Törüsü”, **Milliyet**, 5 Kanunuevvel [Aralık] 1934, s. 1

¹⁶ Yunancanın Türk Alfabesi kullanılarak yazılışı konusunda Türkiye’de kurum ve kişilerin farklı uygulamalara gittikleri görülmüştür. Suat Sinanoğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Milli Kütüphane uygulamaları buna örnek olarak gösterilebilir. Biz, kullanılan transliterasyon uygulamalarından hiçbirini benimsemedik. Çünkü bizim kanaatimize göre, bunların hiçbirinde Yunanca okunuş tam olarak karşılanamamaktaydı. Bu esasen, Yunancada i, e ve o gibi seslerin birden fazla harfle karşılanmasından ve bunların farklı olarak belirtilmesi gerektiğinden kaynaklanan bir zorluktu. Tüm bunları düşünerek çalışmamızda Yunanca kelimelerin okunuşunu esas aldık ve kelimenin Yunanca olarak en yakın okunuş şeklini vermeye çalıştık.

¹⁷ Giritli Yunan siyasetçi Eleftherios Venizelos, Yunanistan’ın 1910-1930 dönemine damgasını vurmuş ve bu dönem içerisinde çeşitli defalar başbakanlık görevi üstlenmiştir. Bkz. Thanos Veremis, **Megali Ellines, Eleftherios Venizelos [Büyük Yunanlar, Eleftherios Venizelos]**, Ekdotis Skai [Skai Yayınları], 2009, Bütün Kitap.

¹⁸ Gunar Hering, **Ta Politika Kommata Stin Ellada 1821-1936 [Yunanistan’da Siyasi Partiler 1821-1936]**, Tomos [C.]: 2, Ekdotis Morfotiko İdrima Ethnikis Trapezis [Ulusal Banka Kültür Kurumu Yayınları], Athina, 2004, s. 1142.

¹⁹ Bkz. Nilüfer Erdem, “Yunan Tarihçilerinin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması ve Venizelos’un Bu Sürece Katkıları”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)**, Sayı: 23 (Güz 2009), s. 93-128.

²⁰ Halkçı Parti [Laiko Komma] lideri Panagis Çaldaris (1868-1936) hukukçu olup, siyasete 1910 yılında atılmıştır. Çeşitli bakanlık görevlerini de yürütmüş olup, iki kez de Yunanistan başbakanlığını üstlenmiştir. “Panagis Çaldaris”, **Egkiklopedia 2002 [2002 Ansiklopedisi]**, Tomos [C.]: 20, s. 62-63.

²¹ “Çaldaris” kelimesi bazı kaynaklarda “Tsaldaris” olarak yer almaktadır. Bu durum Yunancada “ç” harfinin “ts” olarak yazılmasından kaynaklanmaktadır.

²² Çalışmamızda Ortodoks olan, Yunanca konuşan Osmanlı ve daha sonra Türk uyruklu olan azınlık mensuplarını “Rum” ifadesiyle andık. Yunanca konuşan, Ortodoks Yunanistan vatandaşlarını anmamız gerektiğinde “Yunan” kelimesini kullandık. Ancak Rumlar ve Yunanların iç içe geçtiği durumlarda “Helen” sözcüğünü tercih ettik.

Nisan ayında Atina'yı ziyaret etmişti.²³ Çaldaris bizzat kendisi de heyetiyle birlikte aynı yılın Eylül ayında Türkiye'ye ziyaret gerçekleştirmiş,²⁴ bu ziyareti kapsamında Atatürk tarafından Çankaya Köşkü'nde ağırlandı.²⁵ Çaldaris'in bu ziyaretinin ürünü olan "Samimi Anlaşma Belgesi" ile iki komşu ülke öncelikle ortak sınırlarının dokunulmazlığını karşılıklı olarak güvence altına almışlar, kendilerini ilgilendiren uluslararası konularda birlikte hareket etmenin ortak çıkarlarına uygun olduğuna karar vermişlerdi.²⁶ Güvenlikle ilgili bu belgenin yanı sıra ekonomik ve ticari işbirliği konularında biri 22 Aralık 1933,²⁷ diğeri 10 Kasım 1934 tarihli olan iki "Takas Antlaşması" imzalanmıştı. Söz konusu antlaşmalarla her iki ülke birbirlerine ekonomik olarak da el uzatmışlardı.²⁸ 24 Mayıs 1934'te Türkiye ile Yunanistan arasında ticari faaliyetleri teşvik etmek, Türk ve Yunan mallarının karşılıklı olarak iki ülkede tanıtılması için faaliyette bulunmak, Türk ve Yunan ithalat ve ihracatçıları birbirleri ile tanıştırmak amacıyla İstanbul'da "Türk-Yunan Ticaret Bürosu" kurulmuştu.²⁹ Balkanlardaki barış arayışları açısından da son derece önemli olan iki ülke arasındaki bu yakınlaşmaya rağmen TBMM'nin "Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun"u kabul etmesi ile iki ülke arasında yaklaşık bir ay kadar süren bir kriz yaşanacaktı.

Makalemizin amacı "Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun"un Yunanistan'da yol açtığı çalkantı sebebiyle neler zikredildiği yanında, bir barış ortamı söz konusuysen tahrirlerle iki ülke ilişkilerinde nasıl aniden kriz ortamına gelinebildiğinin ve nasıl aşıldığının örneğini sunmaktır. Çünkü kanaatimize göre iki ülke ilişkileri son derece girift olup, belli dönemlerde benzer problemlerin yaşanması ihtimali her zaman vardır. Bu amaç doğrultusunda Yunan basın organlarından *Akropolis*, *Makedonia*, *Patris*, *Rizospastis* ve *Ethnos* gazeteleri taranmıştır. Zikrettiğimiz gazetelerden *Makedonia* Selanik, diğeri Atina gazeteleridir. *Patris* son derece açık bir Venizelist çizgide olup, *Rizospastis* ise Yunanistan Komünist Partisi'nin yayın organıdır. Bu şekilde farklı cephelerden kanuna gösterilen reaksiyon

²³ Mehmet Uysal, **1930-1938 Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007, s. 140-143.

²⁴ Zafer Çakmak, "Yunanistan Başbakanı Panagis Tsaldaris'in Türkiye Ziyareti (10-17 Eylül 1933)", **Turkish Studies**, C. 2, Sayı: 4 (Güz 2007), s. 1272-1273.

²⁵ "Türklerle Yunanlılar Daima Beraber Olacaklar", **Cumhuriyet**, 12 Eylül 1933, s. 1; 5.

²⁶ "Türk-Yunan Misakı İmzalandı", **Cumhuriyet**, 15 Eylül 1933, s. 1; 5-6.

²⁷ "Türk-Yunan Ticaret Muahednamesi", **Cumhuriyet**, 23 Birincikanun [Aralık] 1933, s. 3.

²⁸ "Türk-Yunan Ticaret İtilafı Dün Akşam Ankara'da İmzalandı", **Cumhuriyet**, 11 Teşrinisani [Kasım] 1934, s. 3.

²⁹ "Türk-Yunan Ticaret Ofisi", **Cumhuriyet**, 25 Mayıs 1934, s. 3.

ortaya konmaya çalışılmıştır. Yunan iddialarını anlayabilmek ve kıyaslamalarda bulunabilmek adına yararlandığımız Türk basın organları ise *Cumhuriyet*, *Milliyet*, *Ulus* ve *Haber*'dir.

1. “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun Tasarısı”nın TBMM Gündemine Getirileceğinin Öğrenilmesinin Yol Açtığı Tepkiler

“Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun Tasarısı”nın TBMM gündemine getirileceğine ilişkin haberler Türk basınında bir gün önce yer alsa da,³⁰ Yunan basınında 28 Kasım 1934 tarihi itibarıyla yer almaya başlamıştır. *Akropolis* din adamlarına mabetler haricinde dini kıyafetlerini giymelerini yasaklamakla ilgili olabilecek bir kanun tasarısını “*ihimal dışı*” olarak değerlendirmiş, gerek *Akropolis* gerekse *Patris* kanunun sadece Müslüman din adamlarına uygulanmasını “*muhtemel*” göyerek patrikle Ortodoks ruhban sınıfını kapsayacağına inanmak istememişlerdir. Her iki gazete de böyle bir düzenlemenin Ortodoksların duygularını inciteceğinin altını çizmişlerdir.³¹ Ancak sonraki gün bilgi doğrulanmış, Yunan basın organları kanunun her seviyedeki Ortodoks ruhbanı kapsayacağını öğrenmişler ve kanunun TBMM tarafından kabul edileceğine kesin gözüyle bakmışlardır. Din adamlarına dini kıyafetlerini çıkarmaları ve yeni sivil kıyafetler temin etmeleri için zaman verileceği yazılanlar arasındadır. Ayrıca Yunan basın organları tarafından, mabetler haricinde dini kıyafetlerin giyilmesinin yasaklanmasının ardından Ortodoks ve Katolik rahip ve rahibelerin okullarını kapatmak, Rum ve Ermeni patriklerinin kendilerini patrikhaneleriyle sınırlandırmak zorunda kalacakları iddia edilmiştir.³²

Haberin doğrulanmasının ardından Çaldaris, Yunan hükümetinin söz konusu kanun tasarısı hakkında bilgilendirilmediğini, dolayısıyla kimleri kapsayacağı ile ilgili fikir sahibi olmadığını açıklamıştır. Yunan Dışişleri

³⁰ “Ruhani Kısve İle Sokaklarda Dolaşılmayacak”, *Cumhuriyet*, 27 Teşrinisani [Kasım] 1934, s. 1.

³¹ “Tha Apagorefti İs Ton Kliro En Turkia Na Feri Tin İeratiki Tu Stolin [Türkiye’de Din Adamlarına Dini Üniforma Giymeleri Yasaklanacaktır]”, *Patris*, 28 Noemvriyu [Kasım] 1934, s. 6; “Tha Apagorefti İs Tus En Turkia Klirikus Na Ferun İeratiko Endima Ektos Ton Naon Ke Ton Temenon [Türkiye’de Din Adamlarına Mabet ve Tapınaklar Hariç Dini Kisvelerini Giymek Yasaklanacaktır]”, *Akropolis*, 28 Noemvriyu [Kasım] 1934, s. 4.

³² “İne Pleon Gegonos To Nomothetikon Metron Tis Agkiras [Ankara’nın Yasal Düzenlemesi Bundan Böyle Gerçektir]”, *Makedonia*, 29 Noemvriyu [Kasım] 1934, s. 6; “Perilamvanete Ke O Patriarhis İs Tin Turkikin Apagorefsin Peri Tis İeratikis Stolis Ton Klirikon [Din Adamlarının Dini Kisveleriyle İlgili Türk Yasağı Patriği De İçine Almaktadır]”, *Patris*, 29 Noemvriyu [Kasım] 1934, s. 6; “Ta Turkika Metra Kata Tu Ksenu Kliru [Yabancı Din Adamlarıyla İlgili Türk Düzenlemeleri]”, *Akropolis*, 29 Noemvriyu [Kasım] 1934, s. 4.

Bakanı Dimitrios Maksimos,³³ Türkiye'nin Atina Büyükelçisi Ruşen Eşref Üneydın'ı davet ederek³⁴ kanunun Ortodoks din adamlarını kapsayıp kapsamadığını sormuş, aynı zamanda mabetler haricinde Ortodoks din adamlarına dini kıyafetleri giymelerinin yasaklanması durumunun Yunan kamuoyunu fazlasıyla rahatsız edeceğinin altını çizmiştir. Üneydın'ın, Türk hükümetinin Yunan kamuoyunun hassasiyetlerini göz önünde bulundurarak hareket edeceği konusunda güvence vermesi gerekmiştir. Diğer taraftan Yunanistan'ın Ankara Büyükelçisi Sakellaropulos, Türk yetkililerden bilgi talebinde bulunmuştur.³⁵

30 Kasım 1934 tarihli nüshasında *Patris*, birinci sayfada Patrik II. Fotios'un³⁶ resmini yayınlarken, TBMM'ye sunulmuş olan kanun tasarısının Yunan kamuoyunu neden heyecanlandırdığı ile ilgili görüşlerini sunmuştur:

“Söz konusu uygulamanın tüm dinleri kapsayabileceğine dair korku, halkı derinden etkilemiştir. Bu heyecan açıklanır gibi değildir. Yunan halkının vicdanında ‘!Ekümenik Patrikhane’ her zaman Ortodoksluğun başı, gelenek ve hatıraların kutsal hazine sandığıdır... [Helenler] sultanların döneminde dahi olmamış bir şeyin olabileceğine inanmamaktadırlar. ...Patrikhane, asırlarca Ortodoksluğun güneşi olmuştur... Türk-Yunan dostluğunu elde etmek için ne denli fedakârlıklar yapılmış ve buna derinden inanılmıştır ki, yazık olur.”³⁷

Patris'in üstteki yazısını daha iyi yorumlayabilmek için Yunanlarda kritik dönemlerde benliklerini Kilise'de korudukları,³⁸ diğer taraftan Yunanistan'ın Türk-Yunan dostluğu adına büyük fedakârlıklar yaptığı ve mübadillerin haklarından fazlasıyla feragat ettiği kanaatinin mevcut

³³ Ekonomist ve Bankacı olan Dimitrios Maksimos (1873-1955), Yunanistan'ın 1933-1935 döneminin dışişleri bakanıdır. 1947 yılında başbakanlık görevini de üstlenmiştir. “Dimitrios Maksimos”, **Egkiklopedia 2002 [2002 Ansiklopedisi]**, Tomos [C.]: 12, s. 114-115.

³⁴ “Atina Sefirimizin Ziyaretleri”, **Cumhuriyet**, 1 Birincikanun [Aralık] 1934, s. 3.

³⁵ “Ellinike Enerjiye Dia Tin Apagorefsin Tu Rasu En Turkia [Türkiye’de Cübbenin Yasaklanmasına Karşı Yunanların Girişimleri]”, **Ethnos**, 29 Noemvriyu [Kasım]1934, s. 6; “O Diogmos Tu Rasu [Cübbenin Kaldırılması]”, **Ethnos**, 29 Noemvriyu [Kasım] 1934, s. 1; “To Zitima Tis Apagorevseos Tu İeratiku Shimatos En Turkia [Dini Kisvelerin Türkiye’de Yasaklanması Mevzuu]”, **Ethnos**, 1 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6.

³⁶ II. Fotios 1929-1935 yılları arasında Patriklik yapmıştır. Ioannis El. Sidiras, “O İk. Patriarhis Fotios B’ [Ek. Patrik II. Fotios (1929-1935)], <https://www.orthodoxianewsagency.gr/istoria-ethnika-themata/o-oik-patriarxis-fotios-o-v-1929-1935/>, Erişim Tarihi: 21.09.2020.

³⁷ “To Patriyarhiyon [Patrikhane]”, **Patris**, 30 Noemvriyu [Kasım] 1934, s. 1.

³⁸ İon Dragumis, **O Ellinismos Mu Ke İ Ellines [Yunanlılığım ve Yunanlar]**, Ekdisis Nea Thesis [Nea Thesis Yayınları], Athina, 1991, s. 88-89.

olduğunu hatırlamamız gerekir. Örneğin 10 Haziran 1930 tarihli Ankara Sözleşmesinin hükümleri³⁹ Yunanistan için ağır olarak değerlendirilmiştir. Hatta Çaldaris de Ankara Sözleşmesinin gerekliliklerini Yunanistan açısından aşırı olarak değerlendirenler arasında yer almıştır.⁴⁰ Nitekim Atina Başpiskoposu Hrisostomos, Başbakan Çaldaris’den TBMM nezdine getirilecek olan dini kıyafetlerle ilgili kanunun Kilise’yi çok üzdüğünün altını çizerek bizzat müdahale etmesini ve patrikhanenin “*ayrıcalıklarının ihlal edilmesini*” önlemesini istemiştir.⁴¹ 30 Kasım 1930 tarihli *Akropolis*’te ise Mustafa Kemal Atatürk’ün, Ortodoks din adamlarının kıyafetlerine müdahale hakkı olmadığı söylenerek ülkesindeki diğer dinlere son vermeyi düşündüğü iddia edilmiştir:

“Mustafa Kemal’in eğitim gayretini tanıyor ve takdir ediyoruz. Kendisi ağır hareket eden eğitimsiz bir halkla mücadele ederek, kısa bir süre içinde bir mucize gerçekleştirmiştir. Ancak aşırı hırslar ... son zamanlarda son derece cüretkâr yeniliklere sürüklüyor gibi görünmektedir. Bu yenilikler, Türkiye’de yaşayan azınlıkların en kutsal hislerini yaralamaktadırlar. Eğer Ankara’daki Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanacak olursa, bu tip bir yeniliğin uygulamaya girmesi söz konusudur. Bu kanunla çeşitli dinlerin din adamlarına, mabetleri haricinde cübbe giymeleri yasaklanacaktır. Müslüman din adamları için bu yenilik, ancak bu yöntemle getirilebilirdi. Ancak [Mustafa Kemal’in] diğer dinlerin, özellikle de Ortodoksların din adamlarının dışarıda

³⁹ Ankara Sözleşmesine göre, değişime tabi olan Müslümanların ve Rumların terk ettikleri ülkelerde bıraktıkları taşınır ve taşınmaz malların tam mülkiyeti terk edilen ülke hükümetine geçecektir. Bankalarda bulunan mevduatlar sahiplerine iade edilecektir. Sözleşme uyarınca Yunan Hükümeti 425.000 İngiliz Lirasını Karma Komisyon’un emrine verecektir; bu paranın 150.000’i yerleşik Rumların Türk Hükümetine geçen İstanbul dışındaki mallarını ve 150.000’i yerleşik Müslümanların Yunan Hükümetine geçen mallarını tazmin için kullanılacaktır. Ayrıca, kalan 125.000 İngiliz Lirası da Karma Komisyon tarafından üç ayrı partide Türk Hükümetine verilecektir. Bkz. **T.C. Resmi Gazete**, 1 Temmuz 1930, Sayı: 1534.

⁴⁰ Konstantinos Svolopulos, **İ Elliniki Eksoteriki Politiki [Yunan Dış Politikası] 1900-1945**, Ekdosis Vivliopolion Tis Estias [Estia Kitabevi Yayınları], Athina, 2008, 222-224; Aleksis Aleksandris, “To İstoriko Plesio Ton Ellinoturkikon Sheseon [Türk-Yunan İlişkilerinin Tarihi Çerçevesi]”, **İ Ellinoturkikes Shesis [Türk-Yunan İlişkileri] 1923-1987**, Ekdosis Gnosi [Gnosi Yayınları], Athina, 1988, s. 73-74.

⁴¹ “İ Kivernisis Udemian Apofasin Elaven En Shesi Me Tin Turkikin Apofasin Peri Tis İeratikus Stolis [Dini Üniformalarla İlgili Türklerin Kararına İlişkin Hükümet Hiçbir Karar Almamıştır]”, **Makedonia**, 30 Noemvriyu [Kasım] 1934, s.4; “İ Apagorefsis Tu İeratiku Shimatos En Turkia [Türkiye’de Dini Kisvelerin Yasaklanması]”, **Patris**, 30 Noemvriyu [Kasım] 1934, s. 4; “İ Kivernisi Proevi İs Diyavima Pros Tin Turkia Dia To Zitima Tu İeratiku Shimatos [Dini Kisvelerle İlgili Hükümet Türkiye Nezdinde Girişimde Bulunacaktır]”, **Akropolis**, 30 Noemvriyu [Kasım] 1934, s. 4.

giyecekleri kıyafetleri belirleme konusunda en ufak bir hakkı yoktur. Ortodoks Hıristiyanlar için cübbe asırlara dayanmaktadır ve cübbesiz bir Ortodoks din adamı düşünülemez.

Kendini ileri bir medeniyet insanı olarak düşünen ve çağdışı Osmanlı İmparatorluğu yerine Türkiye Cumhuriyeti'ni tesis etmiş olan Mustafa Kemal, ülkesinde farklı dinlere mensup olma durumuna son vermeyi düşünmüştür. Halbuki bu hakka, monarşik rejimler dahi saygı göstermektedirler. Kemal'in bu gayreti karşısında Katolik ve Yahudilerin ne yapacaklarını bilmiyoruz. Ne de bizi ilgilendiriyor. Ancak biz Ortodokslar, ... Kemal'in bu girişimine tüm gücümüzle tepki vermek konusunda büyük bir sorumluluğa sahibiz. Yunan hükümetinin yoğun diplomatik faaliyetlerinin Kemal'in bu girişimini durdurmak için yeterli olacağını ümit ediyoruz.”⁴²

Bu noktada Yunan basını çok önemli bir hususu gözden kaçırmakta, aslında görmezden gelmektedir. Patrikhane İstanbul'da bir antlaşma hükmüyle değil, tasarruf hakkı Türk Devleti'nde saklı kalmak kaydıyla bırakılmış ve patrik dahil patrikhane görevli memurlar, Türk memurları addedilmişlerdir. Lozan Antlaşması'nın “Azınlıkların Korunması”na ilişkin hükümleri uyarınca Müslüman olmayan azınlık mensubu Türk yurttaşları Müslümanlarla özdeş medeni ve siyasi haklarından yararlanacaklardır. Ayrıca Türkiye'nin tüm halkı kanunlar önünde eşit olduğundan dolayı patrik ve patrikhanenin Osmanlı döneminde sahip olduğu siyasi ve idari hak ve imtiyazları, patriğin resmi Türk kurumlarıyla cemaati arasında aracılık yapma misyonu kalmamıştır.⁴³ Diğer taraftan Cumhuriyet döneminde patrikhane, Türkiye'deki herhangi bir kilise ve sinagogtan farklı olmadığı için, Lozan'da tartışması yapılsın veya yapılsın “ekümenik” sıfatını kullanması da mümkün değildir. Evrensellik anlamında bir kelime olan “ekümeniklik” patrikhane tarafından kullanıldığında Ortodoks alemi açısından dünyadaki tüm Ortodoksların dini liderliğini ve Ortodoks Kiliseler açısından birinciliği ifade etmektedir.⁴⁴ Kaldı ki Cumhuriyetin ilk yıllarında patrik için “başpapaz” ifadesi tercih edilmiştir.⁴⁵ Yunan basını bu durumu ısrarla red ettiği gibi, diğer yandan azınlıkları koruyan antlaşma hükümleri sebebiyle⁴⁶ Türk hükümetinin Ortodoks din adamlarında söz konusu

⁴² “Diyogmos Tu Rasu [Cübbenin Kaldırılması], **Akropolis**, 30 Noemvriyu [Kasım] 1934, s. 1.

⁴³ Bülent Atalay, **Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1918-1923)**, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 220; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C. 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 103.

⁴⁴ Emrullah Yalçın, “Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Ekümenikliği Tartışmaları ve Gereçekler”, **Atatürk Yolu Dergisi**, C. 13, Sayı: 50 (Güz 2012), s. 480.

⁴⁵ Atalay, **a.g.e.**, s. 262.

⁴⁶ “İ Turki Epimenun Na Endisun Ton İkumenikon Patriyarhin Me Politika [Türkler Ekümenik Patriği Sivil Giydirmek Konusunda İsrar Etmektedirler]”, **Makedonia**, 3 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4; “İ Turkiki Kivernisi Emmeni İs Tin Psifisin Tu

kanunun uygulamasına gidemeyeceğini düşünerek iki ülke arasındaki dostluğu koruyabilmek adına öyle ya da böyle bir yöntem geliştireceğini beklemiştir.⁴⁷

Yine aynı günlerde Türk basın organlarında papazların yeni kıyafetten “*memnun*” olduklarına dair haberler, Ermeni ve Katolik din adamlarıyla yapılan mülakatlar yer almıştır.⁴⁸ Daha da önemlisi *Cumhuriyet* gazetesi Papa Eftim’in oğlu Selçuk ile birlikte sivil kıyafetlerle bir fotoğrafını yayınlamış ve Türk Ortodoksların liderinin verdiği mülakatta,

“Biz Türk Ortodoks Kilisesi teşkilatını yaparken kaleme aldığımız dahili nizamnamede ruhanilerin kilise dışında cübbe ve külâhla gezmelerini yasak ettik. Diğer papazlara örnek olmak için ben o günden beri sokaklarda siyah palto ve siyah şapka ile gezerim. Esasen papazların cübbe ve külâh giymelerini emreden dini bir emir yoktur. Cübbe ve külâhı sonradan sinod meclisleri icat etmişlerdir... Zaten bugün hiçbir medeni memlekette cübbe ile gezen papaz kalmamıştır.”

dediğini sütunlarına taşımıştır.⁴⁹ Bu haberin sonraki günü *Patris*’te de Papa Eftim’in şapkalı bir fotoğrafı, “*Tüm Hıristiyan ruhlar Türkiye’de din adamlarına dini kıyafetlerin yasaklanacağıyla ilgili sabırsızlık içindeyken adı çıkmış ve bir zamanlar Ortodoksların lideri olmaya heves etmiş Papa Eftim, uzun süreden beri sivil kıyafetlerle dolaşmakta ve yukarıdaki fotoğrafta görmüş olduğunuz iğrenç görüntüyü sunmaktadır*” cümlesi ile verilmiştir.⁵⁰ *Akropolis*’te A. Perayotis imzası ile yayınlanan yazıda ise kanun tasarısının İstanbul Rumlarını heyecanlandığı yanında, Papa Eftim sebebiyle tüm gayrimüslimleri kapsadığı iddia edilmiştir.⁵¹ Kanun tasarısı ve Papa Eftim’in rolü ile ilgili *Makedonia*’nın 2 Aralık’ta getirdiği yorumlar da paylaşmaya değerdir. Söz konusu yorumlarla aynı sayfada Patrik II. Fotios’un cübbeli ve Papa Eftim’in sivil kıyafetlerle fotoğrafları da verilmiştir:

Nomoshediyu Apagorevseos Tu İeratiku Shimatos [Türk Hükümeti Dini Kisvelerin Yasaklanmasıyla İlgili Kanun Tasarısının Kabulünde Israr Etmektedir], *Patris*, 3 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4.

⁴⁷ “İ Kivernitiki Kikli Elpizun Oti İ Turkia Tha Ekseresi Ton Orthodoxon Kliron Ton Metron Dia To İeratiko Shima [Hükümet Çevreleri Ortodoks Din Adamlarının Düzenleme Dışında Tutulmasını Umuyorlar]”, *Akropolis*, 1 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4; “Ellinikon Diyavima En Agkira Dia Tin Apagorefsin Tu Rasu [Cübbenin Yasaklanmasıyla İlgili Ankara’daki Yunan Girişimi]”, *Patris*, 1 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6.

⁴⁸ “Papazlar Yeni Kıyafetten Memnun”, *Cumhuriyet*, 29 Teşrinisani [Kasım] 1934, s. 2.

⁴⁹ “Papa Eftim Çocuklarına Öztürkçe Ad Taktı”, *Cumhuriyet*, 30 Teşrinisani [Kasım] 1934, s. 5.

⁵⁰ “O Anekdiyigitos [Tanımlanamaz]”, *Patris*, 1 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

⁵¹ A. Perayotis, “Piya Ta Vathitera Etya Ton Metron Tu Kemal Enantion Tu İeratiku Shimatos [Dini Kisvelere Karşı Kemal’in Düzenlemelerinin Derin Sebepleri Nelerdir]”, *Akropolis*, 1 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

Fotoğraf 1: *Makedonia*'nın 2 Aralık 1934 tarihli nüshasında yer alan II. Fotios ve Papa Eftim'in fotoğrafları

“... Halifelikle birlikte şeyhülislamlık da fazla bir zorluk olmaksızın kaldırılmıştır. Birincideki aşınma ikinciyi de sürüklemiştir....

Evet halifelik ve şeyhülislamlık kaldırılmıştır. Ancak ulema taburları, softalar, müftüler, hocalar, müezzinler ve dervişler tarihi gelenekleri ve geçmişteki dini ilişkileri koruyorlar. Muhtemelen de Mustafa Kemal'in okullarının eğitmediği cahil Müslüman kitleleri fanatikleştiriyorlar.

...

Şimdi de hükümet, dini kıyafetlere yönelmektedir. Çünkü softalar ve hocaların eğitimleri ve ahlaklarıyla değil, sadece şekilleriyle halkı etkilediklerini biliyorlar. Dini kıyafetleri kaldırarak, din adamlarının Türk halkı üzerinde etkisini kaldırıyorlar. Bu meselede üzücü olan, kanunun Müslüman olmayanlara da genişletilmesi, Ortodoks ruhban ve patrikhaneyi de kapsamasıdır...

Muhtemelen düzenlemenin sebebi Türk din adamlarıdır. Ancak Müslüman olmayanların bunun dışında tutulması zordur. Çünkü Müslümanların büyük tepkisine sebep olurdu. Düzenlemenin genel hale getirilmesi tepkileri azaltmaktadır.

...

Durumu hain Papa Eftim'in tutumu daha da karmaşık hale getirmiştir. Papa Eftim uzun süre cübbeyi atmıştır. Şimdiyse düzenlemenin genişletilmesi için propaganda yapmaktadır... Yarı resmi Türk basın organları kanunu desteklemekte ve bununla ilgili eleştirileri red etmektedirler. Hatta 'Cumhuriyet' ekümenik patriğin, Papa Eftim gibi sivil giyinebileceğini söylemektedir. Şimdiden ekümenik patrikhane, Ortodoks ruhbanların uygulama

dışında tutulması için telgraf çekmiştir. Ayrıca Yunan hükümetinin de girişimleri olmuştur. Ancak bunların ürün verip veremeyecekleri ve Türk-Yunan dostluğunun zedelenmemesi adına Ankara'nın akıllı davranıp davranmayacağı bilinmemektedir...”.⁵²

Esasen Papa Eftim'e verilen tepkinin altında yatan sebep, Milli Mücadele esnasında “*siyaset ocağı*” olarak nitelendirdiği Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin hatalarının altını çizip TBMM hükümetini destekleyen bir tavır içinde olması⁵³ ve Türk Ortodoks Patrikhanesi'nin tesisinde önemli bir rol üstlenmesidir.⁵⁴ Yunanlar Papa Eftim'i her ne kadar “*inançları ve idealleri olmayan evli bir Anadolu papazı*” olarak ansalar da,⁵⁵ Türk Ortodoks Kilisesi'ni Mustafa Kemal Atatürk'ün kurduğu görüşünde oldukları için günün birinde Fener'i ele geçirebileceğini iddia etmişlerdir. Nitekim bu durumu 1922 yılında patrikhaneden Venizelos'a gönderilen muhtıra ve telgraflar da ortaya koymaktadırlar.⁵⁶ Örneklerde görüldüğü gibi dini kisvelerin mabetler haricinde giyilemeyeceğine dair kanun arifesinde Papa Eftim'in Türk basınında sivil kıyafetlerle fotoğrafının yer alması, Yunan basınına hareketlendirmiştir. *Patris* gazetesi kanunun kabulüyle her din ve mezhepten uygun görülecek yalnız bir ruhaniye mabet ve ayinler

⁵² “Diati O Mustafa Kemal Apagorevi Ta Rasa [Mustafa Kemal Cübbeleri Neden Yasaklamaktadır]”, **Makedonia**, 2 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

⁵³ Papa Eftim, “Ortodoks Kilisesi'ne Bir Tamim”, **Hakimiyet-i Milliye**, 30 Teşrinisani [Kasım] 1921, s. 2.

⁵⁴ “Geçenlerde Nevşehir'e Kadar İhtiyar-ı Sefer Etmiş Olan Kongremiz Katib-i Umumisi Bodrumi İstimat Zihni Efendinin Verdiği Konferansın Zübde-i Müfadi”, **Anadolu'da Ortodoksluk Sadası**, 2 Eylül 1338, s. 1.

⁵⁵ Hristos İ. Drugas, “O Papa Eftim, İ Anakiriksi Turkorthodoksis Ekklesias Ke İ Sinepies Aftis [Papa Eftim, Türk Ortodoks Kilisesi'nin İlanı ve Bunun Sebepleri]”, <https://argolikivivliothiki.gr/2016/02/25/turkish-orthodox-church>, Erişim Tarihi: 07.02.2020.

⁵⁶ **Benaki Müzesi**, Eleftherios Venizelos Arşivi, Marika Venizelu'dan Kalanlar, 1-185 numaralı dosya (**Dijital Venizelos Arşivi** 719_01_185-01); **Benaki Müzesi**, Eleftherios Venizelos Arşivi 029-142 numaralı dosya (**Dijital Venizelos Arşivi** 173_029_142). Söz konusu belgeler Dijital Venizelos Arşivi'nde yer almaktadırlar. Bu arşiv, ‘Eleftherios K. Venizelos’ Araştırma ve İnceleme Ulusal Kurumu [Ethniko İdrima Erevnon Ke Meleton ‘Eleftherios K. Venizelos’] tarafından, Eleftherios Venizelos ve Çağdaş Yunan Tarihine ışık tutmak amacıyla oluşturulmuştur. Dijital arşive, <http://www.venizelosarchives.gr/> adresinden ulaşılmaktadır. Dijital Venizelos Arşivi'nde “Eleftherios K. Venizelos’ Araştırma ve İnceleme Ulusal Kurumu’nda, Yunan Edebiyat ve Tarih Arşivi’nde [Elliniko Logotekniko & İstoriko Arhiyo (ELÍA)] ve Benaki Müzesi’nde yer alan Eleftherios Venizelos’a ilişkin dosyaların oldukça büyük bir bölümü yer almaktadır. Bu belgeler “jpg”, yani resim dosyaları olarak araştırmacıların istifadesine sunulmaktadır. Dijital arşiv dosya numaralarındaki tirden sonraki rakam, belgenin sayfa numarasına işaret etmektedir. Söz konusu dijital arşivde Eleftherios Venizelos’un şahsi arşivi dışında Sofoklis Venizelos ve Marika Venizelu arşivlerinde yer alan belgelerle, diğer bazı koleksiyonlara ait belgeler de yer almaktadırlar.

haricinde dahi ruhani kıyafetlerini taşıyabilme izni verileceğinin öğrenilmesi üzerine de, “*cübbe giyme izninin Türk hükümetinin uygun göreceği kişiye verilecek olmasıyla ilgili, Ankara hükümetinin Doğu Kilisesi adına bu yetkiyi patriğe verecekken Papa Eftim’e vermeyeceğinin güvencesini kim verebilir*” diye yazmıştır.⁵⁷

2. “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun”un TBMM’de Kabulünün Yol Açtığı Tepkiler

İlginçtir ki “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun Tasarısı”nın TBMM’de görüşüldüğü 3 Aralık 1934 tarihinde Yunan basın organlarında, Yunan hükümetinin Türk hükümeti nezdindeki girişimlerinin neticesi olarak oylanmasının “*bir süre için erteleneceği*” iddia edilmiştir.⁵⁸ Ancak Yunan hükümeti Türkiye’nin Atina Büyükelçisinin, Yunan Dışişleri Bakanlığını araması neticesinde kanunun TBMM’de kabul edildiğini öğrenmiştir. Kanunun kabul edildiği Yunan hükümetine akşam geç saatlerde gönderilen telgrafla da ayrıca bildirilmiştir.⁵⁹

4 Aralık 1934 akşamı Dışişleri Bakanı Maksimos’un evinde Yunanistan Başbakanı, Harbiye ve Denizcilik Bakanları ile Özgür Düşünenler Partisi [Komma Ton Eleftherofronon] lideri İoannis Metaksas⁶⁰ bir araya gelmişlerdir. Toplantının tek konusunu TBMM’nin “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun”u kabul etmesi teşkil etmiştir. Toplantıda Maksimos konuyla ilgili Yunan hükümetinin Türkiye nezdindeki girişimleri hakkında bilgi vermiş ve konuya ilişkin dosyayı toplantıda hazır bulunanların dikkatine sunmuştur. *Akropolis*’in ifadesiyle “*toplantıda bulunanlar, Türk hükümetinin kabul edilmiş olan kanunla ilgili görüş ve gerekçelerini, ayrıca Yunan hükümetinin Ortodoks din adamlarının istisna*

⁵⁷ “Odinira Endiposis İs Tus Politikus Kiklus Ek Tis Psifiseos Tu Nomoshediyu Peri Katargiseos Tu Rasu [Cübbeği Kaldıran Kanun Tasarısının Kabul Edilmesinden Dolayı Siyasi Çevrelerdeki Acı Verici Etki]”, **Patris**, 5 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4.

⁵⁸ “İ Turkia Epimeni İs Tin Apagorevsin Tu Shimatos [Türkiye Kisvelerin Yasaklanmasında İsrar Ediyor]”, **Akropolis**, 3 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6; “Fundoni O Polemikos Piretos Giro Sto Voryo Ditiko Ke Ta Rasa [Kuzey Batı (Epir) ve Cübbeler Etrafında Savaş Ateşi Alevlenmektedir]”, **Rizospastis**, 3 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4.

⁵⁹ “İ Turki Ekseresan Ton Patriyarhin Tu Metru Apagorevseos Tu Shimatos [Cübbenin Yasaklanmasıyla İlgili Kanundan Türkler Patriği Hariç Tutmuşlardır]”, **Akropolis**, 4 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4.

⁶⁰ İoannis Metaksas (1871-1941) bir asker olup, siyasete de atılmıştır. Çeşitli bakanlık görevlerinde de bulunmuş olup, 1936-1941 döneminde Yunanistan başbakanlığını üstlenmiştir. Çağla D. Tağmat, “Yunan Başvekili İoannis Metaksas’ın Anılarında Türkiye Cumhuriyeti ve Mustafa Kemal Atatürk”, **Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi**, C. 1, Sayı: 2 (Güz 2015), s. 149-152; “İoannis Metaksas”, **Egkiklopedia 2002 [2002 Ansiklopedisi]**, Tomos [C.]: 12, s. 298.

tutulma isteğinin reddini öğrenmişlerdir”. Toplantıda Türk hükümetinin meseleye bir iç mesele olarak baktığı, ancak Yunanlar açısından farklı bir öneme sahip olduğu ifade edilmiştir. Diğer parti liderleriyle de bir araya gelinerek görüş alışverişinde bulunulmasına karar verilmiştir.⁶¹

Üç saat süren toplantıda Maksimos gelişmelerin kendisinin istifasını gerektirdiğini açıklamıştır.⁶² 7 Aralık tarihli *Akropolis* gazetesinde Maksimos’un istifa gerekçesi olarak Ankara’da Türk yetkililerle daha yeni bir araya geldiği halde kendisine dini kisveler konusunda hiçbir bilgi verilmemesi, bu sebeple incindiği gösterilmiştir. Aynı yazıda Türkiye’deki gelişmenin Yunan halkını etkilediğinin farkında olan Çaldaris’in, “*Türk-Yunan dostluğu sadece iki hükümetin siyasetiyle söz konusu olamaz. İki halk arasında dostluk ruhu ve samimiyet gelişmelidir*” dediğinin altı çizilmiştir.⁶³

5 Aralık’ta Yunan Kilisesi’nin sinod meclisi toplanmış⁶⁴ ve Atina Başpiskoposu Hrisostomos’a, Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi’ne gelişmeyle ilgili Yunan Kilisesi’nin üzüntülerini belirtme görevi verilmiştir. Toplantıda Hrisostomos’un Yunanistan Başbakanı ve Dışişleri Bakanı ile görüşmesine, ancak konuyla ilgili sorumluluğu hükümet üstlendiğinden dolayı Yunan Kilisesi’nin “*şimdilik*” herhangi bir girişimde bulunmayıp gelişmeleri takip etmesine karar verilmiştir.⁶⁵ Nitekim Yunan basın organlarında, Atina Başpiskoposu Hrisostomos’un TBMM’nin kabul ettiği kanunla ilgili ilk tepkisinin, “*Derin hüznümü ifade etmekten öte bir şey yapamam. Sadece patriğin düzenleme dışı tutulması anlamsızdır. Kiliseyi temsil eden başta patrik olmak üzere tüm ruhbandır*” olduğuna işaret edilmiştir.⁶⁶

⁶¹ “İ Kivernisis Tha Kalesi İs Siskepsin Tus Arhigus Ton Kommaton Dia To Turkikon Metron Tis Apagorevseos Tu Shimatos [Cübbenin Yasaklanması İlgili Türk Kanunu İle Alakalı Olarak Hükümet, Parti Başkanlarını Toplantıya Çağıracaktır]”, **Akropolis**, 5 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4.

⁶² “Protofanes Kivernitiki Avulia Ke İs To Zitima Tis Katargiseos Tu İeratiku Shimatos İs Tin Turkian [Türkiye’de Dini Kisvelerin Kaldırılması Konusunda Da Hükümetin Görülmemiş Düşüncesizliği]”, **Patris**, 5 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6.

⁶³ “İ Kivernisis Den Theori İkanopiyitikas Tas Eks Agkiras Eksigisis Dia To Zitima Tu Shimatos [Hükümet Kisvelerle İlgili Meseleye Dair Ankara’nın Açıklamalarını Yeterli Bulmamaktadır]”, **Akropolis**, 7 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4.

⁶⁴ “İ İera Sinodos İper Diyavimatos Olon Ton Orthodoxon Eklisiyon [Sen Sinod Tüm Ortodoks Kiliselerin Girişimde Bulunmasını Desteklemektedir]”, **Ethnos**, 5 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6.

⁶⁵ “İ Apihisis İs Athinas [Atina’daki Yankı]”, **Akropolis**, 6 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

⁶⁶ “İ Turki Ekseresan Ton Patriyarhin Tu Metru Apagorevseos Tu Shimatos [Cübbenin Yasaklanmasıyla İlgili Kanundan Türkler Patriği Hariç Tutmuşlardır]”, **Akropolis**, 4 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4.

Söz konusu kanunun öğrenilmesiyle Yunan basın organlarından yükselen sesleri yansıtmadan önce, 7 Aralık 1934 tarihinde *Akropolis*'te Al. Lidorikis imzasıyla yayınlanmış olan, siyah cübbenin Ortodoksluğun simgesi olduğuna dair yazıyı vermekte yarar görüyoruz:

“...Görevle gittiğim Ankara'dan patrikhaneye dönüşümün üzerinden epey bir zaman geçti. Ne fanatik dindarım, ne de ... önyargılara sahibim. Mistik İstanbul'un derinliklerinde son derece beyaz ve estetik bir yapı yer almaktadır. Orada gezen ve ibadet eden, inanan ve dua edenleri odalarından inip çıkarken ve Ortodoksluğun sembolü olan cübbenin orada hüküm sürdüğünü, o beyaz alanda siyah sembolü gördüğümde heyecanımı koruyamadım.

Minarelerin gölgesinde, ... hilalin hüküm sürdüğü ve Allah'a ibadetin göğün yedi katına çıktığı yerde, İslam'ın kalbinde Fener ... dini aydınlatmıştır.

Bu cübbenin içinde muazzam öğretmenler ve öğrenciler büyük eserler ortaya çıkarmış ve günümüze kadar gerçeğin silinmez ve güzel ışığını taşımışlardır.

...

Patrikhane kilisesinde en tatlı ilahileri, sevginin büyüleyici melodilerini işittim, orada putperestliğe karşı parlak savaşın mucizeler gerçekleştirdiğini anladım, kibar ruhları, dürüst keşişleri gördüm. Cübbe onların içsel debdebelerinin örtüsü oldu. Hocaların sarklarına ve feracenin gizemine zıtlık oluşturdu.

...

Cübbesiz patrik, sinod üyeleri ve papazlar önyargıdan dolayı değil, ruhsal ihtiyaçtan dolayı olamaz... Bu, sembolün düşmesidir...

Belki de Patrik Fotios'u cübbesiyle gördüğümden dolayı buradaki hatayı daha derinden hissetmekteyim. Beni odasında kabul ederek üç çeyrek konuştu ve ben bu üç çeyrek içerisinde bu resmi kalbimin içine aldım. Simsiyah, ağır ve etkili kıyafeti içinde çok çekiciydi. Bugün Türklerin ... kararı patriği incitmiş durumdadır...

Cübbe yırtılmaktadır... Türklerin bugün kaldırdıkları giysinin altında Hıristiyanlığın gizli ateşi vardır...

Tabii ki cübbe olmaksızın da İstanbul'un havarileri her zaman parlak rehberler olacaklardır.

...Ancak sürü ... her zaman etkilenmekte ve geleneğe susamaktadır. Asırlardır gördüğü ve taptığı bir şeyi ondan aldığına inanmaya devam etse de sarsılmaktadır...

Türkler bugün ... dostluklarını torpillemektedirler”.⁶⁷

⁶⁷ Al. Lidorikis, “To Fanari, Ta Rasa Ke O Patriarhis [Fener, Cübbeler ve Patrik]”, *Akropolis*, 7 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

Yunan basın organları söz konusu kanuna ve sadece patriğe mabetler ve ayinler haricinde dahi dini kıyafetlerini giyme izni verilmesine karşı çok yoğun kampanya yürütmüşlerdir. “İster sultanlık rejiminin feslileri, isterse frak giyen yenilikçi idarecileri tarafından idare edilsin, [Türk ulusunun] Helenlere karşı değişmeyen düşmanlık hisleri olduğunu bilmeliydik” gibi cümlelerle pek çok yazıda Türk hükümetinin asıl hedefinin patrikhaneyi İstanbul’dan sürmek olduğu⁶⁸ iddia edilmiştir. Hatta dini kıyafetlerle ilgili kanunun “Yunanistan’ı yaralamak için” gündeme getirildiği,⁶⁹ Türkiye’nin komşusunun dostluk adına yaptığı fedakârlıkların değerini bilmediği⁷⁰ dillendirilmiştir. Bu durumda Eleftherios Venizelos ve İsmet İnönü’nün yarattıkları şaheserin “Haliç’te sulara gömüleceği” ve iki ulus arasında geçmişte yaşananlar unutulmaya çalışılırken Yunanların hafızasında İstanbul’un yeniden kendilerinin olacağı ile ilgili mitleri canlandıracağı ifade edilmiştir.⁷¹ Türk hükümetinin attığı tek geri adımın “patriğin hariç tutulması” olduğu söylenerek, patriğin “istisnai olarak dışarı çıktığına” ve “etrafındaki sinod üyeleri cübbesizken dışarı çıkmasının mümkün olmadığına” dikkat çekilmiştir. Söz konusu düzenleme ile ilgili Ankara hükümetinin “önemsiz bir geri adımı”, “hediye olmayan hediye” ve “Türk-Yunan dostluğunun aşağılanması” nitelemelerinde bulunulmuştur.⁷² Yunan kamuoyu patriğe verilen mabet ve ayinler haricinde dahi dini kıyafetlerini giyme ayrıcalığının izin süresi belli değilse de Türk hükümetinin inisiyatifinde olduğu konusunda bilgilendirilmiştir.⁷³ Ancak uygulamada

⁶⁸ “İte Me Fesi İte Me Frako Ta Estimata Ton Den Allazun [Fesle De Frakla Da Hisleri Değişmiyor]”, **Akropolis**, 5 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

⁶⁹ “İ Turkia Etrafi Kata Tis Ellados [Türkiye Yunanistan’a Karşı Mı Yöneliyor]”, **Makedonia**, 8 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

⁷⁰ “Sholia Ke Gnome [Yorumlar ve Görüşler]”, **Patris**, 6 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

⁷¹ Sp. Simos, “İstoriko Sfalma [Tarihi Hata]”, **Patris**, 5 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

⁷² “Epsifisthi En Agkira O Nomos Peri Tu Rasu [Ankara’da Cübbeyle İlgili Kanun Onaylanmıştır]”, **Makedonia**, 4 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4; “İ Ethnosinelefsi Tis Agkiras Epsifise Htes To Nomoshedion Peri Apagorefseos Tu Rasu [Dün Ankara Büyük Millet Meclisi Cübbeyi Kaldıran Kanun Tasarısını Kabul Etti]”, **Patris**, 4 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6; “Odinira Endiposis İs Tus Politikus Kiklus Ek Tis Psifiseos Tu Nomoshediyu Peri Katargiseos Tu Rasu [Cübbeyi Kaldıran Kanun Tasarısının Kabul Edilmesinden Dolayı Siyasi Çevrelerdeki Acı Etki]”, **Patris**, 5 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4.

⁷³ “İ Ekseresis Dia Ton Patriarhin [Patrik İçin İstisna]”, **Ethnos**, 6 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6; “İ Elliniki Kini Gnomi Sinista İs Tin Kivernisin N’Afisi Pleon Kata Meros Tas Aidias Diplomatikis Avrotitas [Yunan Kamuoyu Hükümete Mide Bulandırıcı Diplomatik Safıkları Bırakmasını Tavsiye Ediyor]”, **Makedonia**, 10 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4.

“alt düzeydeki Türk idarecilerin ve polis teşkilatının hıyuna bağlı” olduğundan dolayı sorunlar çıkabileceğine dair şüpheler dile getirilmiştir.⁷⁴

Bu dönem Yunan basın organlarında yer alan iddialar arasında, dini kisvelerle ilgili kanunla patrikhanenin prestijinin yerle bir edilmesi yanında misyoner ve yabancı propagandistlerin Türkiye’yi terk etmesinin amaçlandığı da vardır. İtalya’dan alınan bilgilere dayandırılan bu tip yazılarda, TBMM’nin kabul etmiş olduğu kanunun “komünistlerin Hıristiyanlık karşıtı propagandasına uygun” olduğu ifade edilerek, kanunun ilham kaynağı olarak “Mustafa Kemal’in gözünde değerinin büyük olduğu” iddia edilen Sovyetler Birliği’nin Ankara Büyükelçisi Lev Mihailoviç Karahan’a⁷⁵ işaret edilmiştir. Türkiye’deki XIX. yüzyılın ortalarından itibaren çağdaşlaşma ve laikleşme adına atılan adımları ve Türk aydınlarının çabalarını yok sayan, “öküz altında buzağı aramak”tan öte bir anlam yükleyemeyeceğimiz bu tip iddialara göre Sovyetler Birliği verdiği her maddi yardım karşılığında Türkiye’de “kendi ideallerine göre bir inkılâp yapılmasını” sağlamıştır.⁷⁶

Tahmin edileceği gibi Yunan basın organlarında “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun”un İstanbul Rumları üzerindeki etkileri üzerinde de durulmuş, bir başka ifadeyle kanun Rum azınlığa yönelik uygulamalar konusunda Türk hükümetinden şikâyet etmek için bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Bu tip yazılarda Rumların “maneviyatlarını, dini vicdanlarını ve ulus karakterlerini inciten” düzenlemelerle karşı karşıya oldukları ve söz konusu kanunun onları fazlasıyla heyecanlandığı ifade edilmiştir.⁷⁷ Dile getirilen iddialar arasında gelecekte dini törenlere izin

⁷⁴ “Pu Mas Odigi İ Egklimatiki Taktiki Tu Argiramivu Dim. Maksimu [Dim. Maksimos’un Yok Edici Diplomatik Taktiği Bizi Nereye Götürüyor]”, **Makedonia**, 6 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6.

⁷⁵ Lev Mihailoviç Karahan, 1889 yılında Tiflis’te dünyaya gelmiş ve 1937 yılında Moskova’da ölmüştür. 1925-1934 yılları arasında Dışişleri Halk Komiser Yardımcılığı görevini yürütmüş olan Karahan, 1934-1937 yılları arasında Sovyetler Birliği’nin Ankara Büyükelçisi’dir. Çağatay Benhür, **Stalin Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1924-1953)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2008, s. 193-194.

⁷⁶ “İ Turkiki Taktiki Kata Tis Thriskias İne Epemvasis Tu Presveos Ton Sovyet Karahan [Türklerin Dine Karşı Taktikleri Sovyet Elçi Karahan’ın Müdahalesidir]”, **Makedonia**, 6 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6; “Piyos Empnei Ton M. Kemal [M. Kemal’e Kim İlham Vermektedir]”, **Makedonia**, 9 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

⁷⁷ A. Perayotis, “İ Elliniki Miyonotis Konstantinupoleos Agonia İpo Tin Apilin Tu Ellinismu [İstanbul’daki Rum Azınlık Yunanlıktan Uzaklaştırılma Tehdidi Karşısında Heyecanda]”, **Akropolis**, 6 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1; “Prosfigiki Foni [Muhacirin Sesi]”, **Patris**, 7 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

verilmeyeceği, aynı yıl içinde kabul edilmiş olan “Soyadı Kanunu”⁷⁸ ile Rumların isimlerinin dahi Türkleştirilmek istendiği vardır.⁷⁹

Yunan basın organlarının kanuna verdiği tepkiler Türk basın organlarının gözünden kaçmamış,⁸⁰ örneğin *Cumhuriyet*’te 6 Aralık’ta “*Yunanlılara Ne Oluyor?*” manşetiyle verilen yazıda Yunanistan’daki asabiyet ve hiddetin nedeni sorgulanmış, kanunun hiçbir ülkeyle alakasının olmadığını, Yunan hükümetinin Rum papazlarının cübbelerine karışamayacağına altı çizilmiştir⁸¹. Gazete sonraki gün “*Kara Cübbeden Siyasal Mesele Mi Çıkıyor?*” manşeti altında Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi’nin sinod meclisinin üç defa toplandığına ve her üç toplantıda da ekseriyeti teşkil eden genç papazların dini giysilerle ilgili kanunu “*muhik*”, yani yerinde bularak “*itiraza mahal bulunmadığını*” söylediklerine işaret edilmiştir.⁸² 8 Aralık’ta Yunus Nadi, Yunan basınının tutumunu köşesinde ele aldığıda “*Bir urba üstünden bu kadar gürültü, bir bardak suda fırtınaya bile benzemeyen çok saçma bir yaygaradır. Hiç urbanın yürek ve düşünce işi olan dinle sanki, bırakılırsa din elden gidecekmiş kadar ileri değerinde bir bağı olur mu?*” yorumunda bulunmuştur.⁸³ *Cumhuriyet*’in aynı sayısında “*Hem Nalına, Hem Mihına*” köşesinde Yunanların “*kara cübbenin aşkıyla*” soğukkanlılıklarını yitirerek Türk-Yunan dostluğunu dahi istemediklerine, oysa Türk-Yunan dostluğunun papazların kara cübbelerinden değil, siyasi ve iktisadi menfaatlerin uygunluğundan, yani “*hakikatlerden*” doğduğuna dikkat çekilmiştir.⁸⁴ Aynı tema *Milliyet*’te A. Şükrü Esmer tarafından işlendiğindeyse “*... Biz bu yazılarla Türk-Yunan bilişikliğinin [dostluğunun] sarsılacağına inananlardan değiliz. İki ulusun dileklerine ve amaçlarına uygun olan bir bilişiklik, çok derin ve sağlam temellere dayanmaktadır... Birkaç metre kaftan ile bir külâh bu uğurlu çalışmamızı duraklatmasın*” denilmiştir.⁸⁵

⁷⁸ **T.C. Resmi Gazete**, 2 Temmuz 1934, Sayı: 2741.

⁷⁹ A. Perayotis, “Pos Ekturkizete Sistimatikos İ Elliniki Miyonotis Konstantinupoleos [İstanbul’daki Rum Azınlık Sistemli Olarak Nasıl Türkleştiriliyor]”, **Akropolis**, 10 Ekimvriyu [Aralık] 1934, s. 1; 5.

⁸⁰ “Atina’dan Gelen Garip Telgraflar”, **Ulus**, 6 İlk Kanun [Aralık] 1934, s. 1; “Kanunun Hedefi: İnkılabı Bitirmek”, **Haber**, 6 Birincikanun [Aralık] 1934, s. 1-2; “Papazların Kıyafeti”, **Milliyet**, 6 Kanunuevvel [Aralık] 1934, s. 1-2.

⁸¹ “Yunanlara Ne Oluyor?”, **Cumhuriyet**, 6 Birincikanun [Aralık] 1934, s. 1; 5.

⁸² “Kara Cübbeden Siyasal Mesele Mi Çıkıyor?”, **Cumhuriyet**, 7 Birincikanun [Aralık] 1934, s. 1; 6.

⁸³ Yunus Nadi, “Ruhani Giyimleri Kanunu ve Rum Papazlar”, **Cumhuriyet**, 8 Birincikanun [Aralık] 1934, s. 1-2.

⁸⁴ “Cübbe Aşk”, **Cumhuriyet**, 8 Birincikanun [Aralık] 1934, s. 3.

⁸⁵ A. Şükrü Esmer, “Kılık Töresi ve Yunanistan”, **Milliyet**, 8 Kanunuevvel [Aralık] 1934, s. 1.

“Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun”un TBMM’de kabul edilmesi üzerine Göçmenler Konsey’i İdare Heyeti bütün üyelerinin katılımıyla bir toplantı gerçekleştirerek durum değerlendirmesinde bulunmuştur. *Makedonia*’ya göre göçmenlerin konuya hassasiyetlerinin sebebi, Yunanistan’a göç etmiş olsalar dahi kendilerini hala Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi’ne bağlı hissetmeleridir.⁸⁶ Neticede idare heyetinin hükümet ve diğer parti liderlerine bir beyanname vermesine, milli, mesleki, ilmi çevreler ve işçi örgütleriyle iletişime geçmesine, Atina ve taşrada tepkisini göstermek adına mitingler düzenlemesine karar verilmiştir. Kanunun kabul edilmesi üzerine Türk-Yunan Dostluk Derneği [Sindesmos Ellinoturkikis Filias] de üyelerini, “*bundan böyle Türkiye ile Yunanistan kaynaşması adına çalışıp çalışmayacağını belirlemek üzere*” toplantıya çağırmıştır. Dernek başkanı Georgios Merkuris⁸⁷ ise istifasını sunmuştur.⁸⁸ İstanbullular Birliği [Enosis Konstantinupoliton] beyannamesinde söz konusu inkılabı kınayarak Rumların Türkleştirilmek istediklerini iddia etmiştir.⁸⁹ Yunanistan’da göçmenlerin miting gerçekleştirmek istediklerini *Haber* gazetesi “*İş Mitinglere Kadar Varacak Mı?*” manşetini kullanarak Türk kamuoyunun dikkatine sunmuş, yine de Yunan hükümetinin “*meselenin sokaklara dökülmesini istemeyeceğini*” ummuştur.⁹⁰

3. Sürecin İyi İdare Edilmediğine Dair Muhalif Basın Organlarının Eleştirileri

TBMM’nin kabul etmiş olduğu “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun”, muhalif basın organlarının Yunan hükümetini hedefe koymalarına vesile teşkil etmiştir. Bu tip yayınlar konusunda Venizelistliği

⁸⁶ “Pu Mas Odigi İ Egklimatiki Diplomatiki Taktiki Tu Argiramivu Dim. Maksimu [Dim. Maksimos’un Yok Edici Diplomatik Taktiği Bizi Nereye Götürüyor]”, *Makedonia*, 6 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6.

⁸⁷ Yunan siyasetçi Georgios Merkuris (1886-1943), Atina Belediye Başkanı Spiridon Merkuris’in oğludur. <http://repository.academyofathens.gr/gr/listItems/156875>, Erişim Tarihi: 06.10.2020.

⁸⁸ “To Zitima Tu İeratiku Shimatosis Perilthen İdi İs Oksitaton Simion [Dini Kısve Meselesi Şimdiden Kötü Bir Noktaya Gelmiştir]”, *Patris*, 5 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 5; “O Antiktıpos Tu Metru Epi Tis Ekselikseos Tis Ellinoturkikis Filias [Kanunun, Türk-Yunan Dostluğunun Akıbeti Konusundaki Yansımaları]”, *Akropolis*, 6 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6; “İ Elliniki Miyonotis Kon/poleos Agonia İpo Tin Apilin Tu Ekturkismu [İstanbul Rum Azınlığı Türkleştirilme Tehdidi Altında Heyecandadır]”, *Akropolis*, 6 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

⁸⁹ “Diamartiria [İtiraz]”, *Ethnos*, 8 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6; “O Turkikos Tipos Theori Atoyon Tin Ellinikin Arthrografian Epi Tu Zitimatosis Tu Rasu [Cübbe Meselesi İle İlgili Yunan Makalelerini Türk Basını Yersiz Addetmektedir]”, *Patris*, 9 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4.

⁹⁰ “İş Mitinglere Kadar Varacak Mı?”, *Haber*, 8 Birincikanun [Aralık] 1934, s. 1.

son derece açık olan *Patris* gazetesi başı çekmiştir. *Patris* yayınlarında bundan böyle Türkiye'nin rejiminin kendilerini ilgilendirmediğinin, ancak Yunanistan'ın düşmanlarının hedefi ve kendini savunamayacak hale gelmesi sebebiyle Çaldaris ve hükümetini eleştirme hakkına sahip olduklarının altını çizmiştir. *Patris*'e göre Venizelos'tan genel takdir gören bir ülke devralmış olan Çaldaris, Yunanistan'ın dostlarını dağıtmış ve itibarını kaybetmesine sebep olmuştur.⁹¹

Patris, Yunanistan'ın itibar kaybettiğine dair başlıca üç “kanıt” sunmuştur. Bunlardan birincisi Bulgar askerlerinin Yunan sınırından girerek Pomaklara karşı gerçekleştirdikleri tatbikattır. Gerçekten de TBMM'nin söz konusu kanunu kabul ettiği günlerde, dinlerini değiştirmek konusunda uğradıkları baskı neticesi⁹² “çocukları, kadınları ve kendilerine ait 170 koyunla” göç eden Pomakları takip eden Bulgar askerleri, Yunanistan sınırını geçerek Drama yakınlarında bu kafileden bazılarını öldürmüşlerdir.⁹³ Yapılan inceleme neticesinde Bulgar askerlerinin Yunan topraklarına 1500 metre girdikleri anlaşılmıştır.⁹⁴ *Patris*'in gelişmeyle ilgili yorumu, karşılarında “itibarsız, uyuklu ve uyusuk Çaldaris Yunanistan'ı” olan Bulgarların korkmadıkları olmuştur. *Patris*'e göre Arnavutluk da Yunanistan'dan korkmayıp Kuzey Epir'deki Rum azınlığın haklarını ihlal etmektedir. Nitekim bununla ilgili beyannameinde Venizelos, Kuzey Epir'deki azınlığın inkâr edilen haklarına riayet ettirmek için kuvvete başvurmaya engel olan bütün anlaşmalardan geri dönmenin Yunanistan için bir vazife olduğunun altını çizmiş⁹⁵ ve Çaldaris hükümetine, bu husustaki kararları Yunanistan'ı tatmin etmezse Milletler Cemiyeti'nden çekilmeyi tavsiye etmiştir.⁹⁶ Tahmin edileceği gibi *Patris*'in Çaldaris döneminde Yunanistan'ın itibarsızlaştığına dair sunduğu üçüncü kanıt, Türkiye'de kabul edilmiş olan “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun”dur.⁹⁷ *Patris*'e göre Çaldaris hükümeti bir çıkmazda olup, Türkiye'de dini kıyafetlerin

⁹¹ “To Zitima Tu İeratiku Shimatos Pariyilthe İs Oksitaton Simion [Dini Kisveler Meselesi Keskin Bir Hal Almıştır]”, **Patris**, 6 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

⁹² “Türklerin Dini Değiştirilmek İstenmiş”, **Haber**, 4 Birincikanun [Aralık] 1934, s. 1-2.

⁹³ “Yunan Topraklarındaki Hadise”, **Cumhuriyet**, 4 Birincikanun [Aralık] 1934, s. 1-2.

⁹⁴ “Bulgarların Öldürdüğü Türkler Kim?”, **Haber**, 5 Birincikanun [Aralık] 1934, s. 2; “Yunan Hududu Faciası”, **Milliyet**, 5 Kanunuevvel [Aralık] 1934, s. 1; “Sınır Hadisesi Nasıl Olmuş”, **Ulus**, 5 İlkkanun [Aralık] 1934, s. 1-2.

⁹⁵ “Venizelos Gene Sahnede”, **Cumhuriyet**, 4 Birincikanun [Aralık] 1934, s. 1; 5.

⁹⁶ “Venizelos: ‘Milletler Cemiyet’nden Çekilelim’ Diyor”, **Milliyet**, 4 Kanunuevvel [Aralık] 1934, s. 1; 6.

⁹⁷ “Tu Kloçu Ke Tu Baçu [İtilip Kakılan]”, **Patris**, 8 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

mabetler haricinde giyilmesinin yasaklanmasının ardından nasıl bir yöntem izleyeceğini bilmemektedir.⁹⁸

Makedonia gazetesi TBMM’de kabul edilen kanunla ilgili Yunan hükümetinin sadece kendisiyle işbirliği yapan partilerin liderleriyle bir araya geldiğini, dolayısıyla muhalefeti kenara iterek partisi uğruna ulusal çıkarları kurban ettiğini iddia etmiştir. *Makedonia*’ya göre Çaldaris hükümeti “*cübbe meselesini ele almak konusunda yetersizdir ve Türk-Yunan dostluğu adına girişimleri Türkler tarafından çöp kutusuna atılmıştır*”. Her hâlükârda Yunan kamuoyu milletvekillerine baskı yapacağından mecliste sadece muhalefetin değil, kendisinin milletvekillerine de cevap vermek zorunda kalacaktır.⁹⁹ *Ethnos* ise Maksimos’u Türkiye’de gerçekleştirilen inkılabın Yunan halkının duygularını incittiği mevzuunu Balkan Antantı Konseyi önüne getirmediği için eleştirmiş, bunu yapmadığına göre istifasını bir gereklilik olarak görmüştür.¹⁰⁰ Ancak 9 Aralık’ta Yunan basın organlarında Maksimos’un görevinde kalacağını kesinleştiği bilgisi yer almıştır.¹⁰¹

Şüphesiz muhalif basın içinde Yunanistan Komünist Partisi’nin yayın organı *Rizospastis* ayrı bir yerde durmaktadır. *Rizospastis* bu süreçte yayınladığı yazılarda, TBMM’de kabul edilmiş olan “Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun”un “*Yunan kocabaşlarının*” sinirini bozduğunu ve tüm burjuva basınının bazen açık, bazen de üstü örtülü bir şekilde Türkiye’ye karşı “*vahşi bir savaş*” başlattığını yazmıştır. Hükümetle diğer muhalefet partilerini aynı kefeye koyan *Rizospastis*, son gelişmelerden “*monarşi yanlısı ve faşist çevrelerin*” yararlanmak isteyebileceklerine dikkat çekmiştir. Yunan hükümetini “*antilaik*” olarak değerlendiren *Rizospastis*’e göre Patriğin cübbesi flama gibi yükseltilecek yeniden halkların birbirini katletmesinin sembolü haline getirilmekte ve kitleler hükümet, muhalefet, papazlar, burjuva örgütleri ve basını tarafından fanatikleştirilmektedir. Ayrıca Türkiye ile Yunanistan’ın yaklaşmasından hoşlanmayan İngiltere, her fırsatta eski kinleri canlandırmak için “*ateşe yağ dökmektedir*”. Oysa cübbenin Yunan halkı için anlamı feodalite, manastır arazileri, manevi karanlık ve Ortaçağ’dır. Bu sebeple “*hiçbir cübbe ve papazın, çalışan Yunanistan’ı yeniden bir Anadolu katliamına sürüklemeye yetkin olmadığını*” göstermek adına çalışan kesimleri “*Yunan burjuvazisinin*

⁹⁸ “İ Kivernisi Vriskete Pro Adieksodu [Hükümet Çıkmazdadır]”, *Patris*, 8 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4.

⁹⁹ “Ke To Raso Ke Tin Filian [Cübbeyi De Dostluğu Da]”, *Makedonia*, 7 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

¹⁰⁰ “To Zitima Tu Rasu [Cübbe Meselesi]”, *Ethnos*, 7 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

¹⁰¹ “O Maksimos Tha Paramini [Maksimos Kalacak]”, *Akropolis*, 9 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6.

cinayet niyetlerine karşı” dikkatli olmaya çağırmıştır. *Rizospastis*, Yunan basınında yer alan Türkiye’deki inkılabın ilham kaynağının Sovyetler Birliğinin Ankara Büyükelçisi Karahan olduğuna dair iddialara getirdiği yorumunda ise, “*faşizme yakın bulunan*” kimi basın organlarının, Türkiye’deki inkılabı kullanarak “*antisovyet*” bir kampanya başlattıklarını ifade etmiştir.¹⁰² *Rizospastis*’te bu dönem yazılanları değerlendirebilmek için Milli Mücadele döneminde de savaş karşıtı ve antiemperyalist bir söylem kullandığını hatırlatmamız gerekir.¹⁰³

4. Papanastasiyu ve Venizelos’un Sürece İlişkin Beyanlatları

Gelişmelerle ilgili olarak Çiftçi ve İşçi Partisi [Agrotiko Ke Ergatiko Komma] lideri Aleksandros Papanastasiyu,¹⁰⁴ Yunan basınında 8 Aralık’ta yer alan beyanatında, Türkiye’de dini kıyafetlerin yasaklanması konusunun bir grup Yunan basın organı tarafından kötü bir şekilde ele alındığını, Yunan hükümetinin söz konusu kanun hakkında önceden bilgisi olması halinde Rum cemaatin incinmeyeceği şekilde bir yöntem bulunabileceğini ifade etmiştir. Papanastasiyu ayrıca söz konusu kanunun, “*Türkiye’deki Ortodoks Hıristiyan cemaati incitmek için yapıldığını söylemenin hata olduğunun*” altını çizmiştir. Türkiye’nin devlet adamlarıyla defalarca bir araya geldiğine, onların Türk ve Yunan halklarının işbirliği ve dostluğuna samimiyetle yaklaştıklarından şüphe duymadığına, Türkiye’de devletin laikleştirildiğine işaret etmiştir. Bu konuların bilinmediği gibi kimi Yunan basın organları tarafından kötü işlendiğine de değinen Papanastasiyu, Türk-Yunan basınının

¹⁰² “Ya Ta Rasa Tu Patriarhi [Patriğin Cübbesi İçin]”, *Rizospastis*, 6 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1; “İ Katargisi Ton Rason [Cübbelerin Kaldırılması]”, *Rizospastis*, 7 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1; “Meseonika Rasa Ginonte Simvolo Ya Tin Allilosfagi Ton Laon [Ortaçağ Cübbeleri Halkların Birbirini Katletmesinin Sembölü Oluyor]”, *Rizospastis*, 8 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1; “Piso Apo Ta Rasa Tu Patriarhu [Patriğin Cübbesinin Ardında]”, *Rizospastis*, 9 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

¹⁰³ Bkz. Esra Özsüer, “Yunan Ordusunun Anadolu İşgalinde Bir Muhalif Ses: Rizospastis Gazetesi”, **II. Uluslararası Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Sempozyumu (21-22 Eylül 2017)**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2018, s. 188-202; Nilüfer Erdem, **Mizah Penceresinden Yunanistan’da Halk, Savaş ve Siyaset (1919-1923)**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s. 114-149.

¹⁰⁴ Yunanistan’ın siyasi tarihi açısından önemli bir şahsiyet olan Aleksandros Papanastasiyu, Venizelos’un kurmuş olduğu Liberal Parti’de [Komma Ton Fileleftheron] milletvekilliği ve bakanlık görevleri yürütmüştür. Sonrasında Demokratik Birlik Partisi’ni [Komma Tis Dimokratikis Enoseos] kurarak, 1924’te başbakanlığı üstlenmiştir. Partisi sonradan Çiftçi ve İşçi Partisi adını almıştır. Balkan halklarının dostluğunu desteklemiş olan Papanastasiyu, ilerici fikirleriyle tanınmış ve “*demokrasinin babası*” olarak anılmıştır. Yorgos Anastasiadis, “Hronologio Aleksandros Papanastasiyu (1876-1936) [Aleksandros Papanastasiyu Kronolojisi (1876-1936)]”, **Aleksandros Papanastasiyu**, (Editör: Yorgos Anastasiadis), Ekdosis İdrima Vulis Ton Ellinon [Yunan Parlamentosu Kurumu Yayını], Athina, 2008, s. 21-70.

gayretlerinin iki halkın anlaşmalarına yönelik olması gerektiğini vurgulamıştır. Papanastasiyu beyanatının sonunda, başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Türkiye'nin "*bugünkü büyük idarecilerine*", ayrıca Türk-Yunan dostluğu ile Balkanlarda uzlaşmaya inandığına temas etmiştir.¹⁰⁵ Papanastasiyu'nun beyanatını *Cumhuriyet* gazetesi "*Atina'da nihayet akla, mantığa uygun bir ses yükselebildi*" cümlesi ile vermiş, Çiftçi ve İşçi Partisi liderinin sözlerini "*hakikatin tam tercümanı ve samimi bir vicdanın ifadeleri*" olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁶

Papanastasiyu'nun beyanatıyla aynı gün Yunan basınında Venizelos'un da konuyla ilgili gelişmeleri değerlendirdiği bir beyanatı yer almıştır. Venizelos beyanatında başkentten uzakta, Girit'te olduğundan dolayı geciktiğini, konuyla ilgili kesin bilgiye sahip olmadan açıklama yapmaktan kaçındığını ifade etmiştir. Ayrıca kendisi görüşlerini hükümetin parti liderleriyle yapacağını açıkladığı toplantıda yazılı olarak sunmayı düşünmüş, ancak böyle bir toplantı gerçekleştirilmemiştir. Venizelos, Yunan hükümeti tarafından "*Ankara nezdindeki girişimler akabinde*" mabetler ve ayinler haricinde dini kıyafetleri giyme yasağından patrik ile diğer din ve mezheplerin liderlerinin hariç tutulduğunun açıklanması üzerine beyanatını daha fazla geciktirmemeye karar vermiştir. Son günlerde Türk-Yunan dostluğunda yaşanan soğukluğa son vermek adına, verilmiş olan çözümle Yunan hükümetine konuyu bitirmeyi tavsiye eden Venizelos, kendisini bu düşünceye götüren sebepleri açıklamıştır. Venizelos'a göre "*Türkler gibi gururlu bir ulusun*", dışarıdan gelen baskıyla kanun konusunda geri adım atması beklenemezdi. Yine de Türk hükümeti, Yunan hükümetinin girişimlerini dikkate alarak Patrik ve diğer dinlerle mezheplerin liderlerini hariç tutmakla ilgili kanuna bir ilavede bulunmuştu. Meseleyi daha fazla germek, Türk-Yunan dostluğunun sonunu getireceğinden dolayı buna bir an önce son verilmeliydi. Türk hükümetinin söz konusu kanunu gündeme getirme sebebi "*Ortodoks vatandaşlarından memnuniyetsizlik*" olmayıp, devletin laik olduğu ilkesiyle hareket etmesiydi. Kaldı ki bu uğurda, Müslümanlar üzerinde büyük manevi etkiye sahip olan halifeliği dahi kaldırmıştı. Dini kıyafetlerin şekli de mezheple alakalı olmayıp, Kilise idaresiyle ilgiliydi. Dolayısıyla Kiliseler, buldukları devletin gereklerine pek ala uyabilirlerdi.¹⁰⁷ Yine de hükümet, patriğe verilen ayrıcalığın

¹⁰⁵ "Dilosis Tu Papanastasiyu [Papanastasiyu'nun Beyanatları]", *Ethnos*, 8 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6.

¹⁰⁶ "Atina'da Nihayet Akla, Mantığa Uygun Bir Ses Yükselebildi", *Cumhuriyet*, 9 Birincikanun [Aralık] 1934, s. 1; 6.

¹⁰⁷ "O Venizelos Omili Dia Ton Ellinoturkikon Episodion [Venizelos Türk-Yunan Meselesiyle İlgili Konuştu]", *Makedonia*, 8 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4; "O Venizelos

“süresiz” olması konusunda girişimlerini devam ettirmeliydi. Venizelos’a göre Türk idarecilerin “*Papa Eftim skandalını*” sonlandırması halinde ise Türk-Yunan dostluğu güç kazanır, sadece iki halkın değil, tüm yakın doğunun barışına hizmet ederdi.¹⁰⁸

Patris gazetesi Venizelos’un beyanatını yorumladığında, paniklemiş olan Yunan hükümetinin Venizelos’tan yönlendirme beklediğini, “*en nihayet ufukta bekledikleri fenerin görüldüğünü*” ve Venizelos’un kendilerini boğulmaktan kurtarmak için “*can simidi attığını*” iddia etmiştir. *Patris*’e göre Venizelos’un beyanattı Çaldaris’i çok sevindirmiştir. Oysa Venizelos sadece “*Çaldaris’in küçüklüğünü ve Maksimos’un önemsizliğini görmezden gelmiştir*”. Ülkesinin bir maceraya sürüklendiğini fark ederek yardım etmesi gerektiğini düşünmüştür. Duygularıyla doğruları birbirinden ayırabilen, meseleleri geniş ve derin analiz edebilen bir siyasetçi olarak Venizelos, ülkesini tartışılan konudan kurtarmak istemiştir.¹⁰⁹ *Makedonia*’ya göreysen Venizelos konuyu cesaretle ele alarak kamuoyunu hükümetten daha iyi aydınlatmıştır.¹¹⁰

İki parti liderinin beyanatlarının basın organlarında yer almasının ardından Başbakan Çaldaris basın mensuplarına, “*Bay Venizelos ve Papanastasiyu’nun, hükümetin mevzuu iyi bir şekilde ele aldığını düşünmelerine sevindim. Ulusal bir mesele hakkında siyaset dünyasının hemfikir olduğunu ortaya koymaktadırlar*” yorumunda bulunmuştur. Çaldaris, Venizelos’un Patriğe verilen ayrıcalığın “süresiz” olması için Yunan hükümetinin girişimlerini devam ettirmesiyle ilgili tavsiyeleri konusunda Türk hükümetiyle her türlü dostane girişimde bulunduğunu, neticede kanundaki düzenlemenin elde edildiğini vurgulamıştır.¹¹¹

Çaldaris’in söz konusu tavrı Venizelos’u yeniden beyanatta bulunmaya itmiştir. *Patris* gazetesinde 13 Aralık’ta yer alan bu beyanatında Venizelos, daha önce gerçekleştirdiği çağrılarının Yunan hükümetini ve ülkesini kötü

Evriski İkanopiyitikin Tin Lisin Tis Eksereseos Tu Patriarhu [Patriğin Hariç Tutulması Çözümünü Venizelos Yeterli Bulmaktadır], **Akropolis**, 8 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4.

¹⁰⁸ “Prosopiki Eklisis Tu El. Venizelu Pros Tus Kemal Ke İsmet Opos Mi Epimenun İs Tin Apagorevsin Tu Eklisiastiku Shimatos [Kilise Kıyafetlerinin Yasaklanmasında İsrar Etmemeleri Yönünde Venizelos’un Kemal ve İsmet’e Şahsi Çağrısı]”, **Patris**, 8 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4.

¹⁰⁹ “İdu O Gigas ‘Kiryi Gigandes’ [‘Bay Devler’ İşte Dev]”, **Patris**, 9 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

¹¹⁰ “Edose Tin Armozusan Lisin [Uygun Çözümü Getirdi]”, **Makedonia**, 9 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

¹¹¹ “Protipurgos İkanopiyimenos Ek Ton Diloseon Tu Venizelu Dia To Raso [Başbakan Cübbeyle İlgili Venizelos’un Beyanatlarından Memnundur]”, **Akropolis**, 9 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6.

durumdan kurtarmak için olduğunu, yine de Çaldaris'in bunu kullanabileceğini hiç düşünmediğini ifade etmiştir. Venizelos'a göre Çaldaris hükümetinin girişimlerinin başarısızlığı, ilgili dosya meclise sunulduğunda daha iyi ortaya çıkacaktır. Ancak şimdiden bir iki üyesi Ankara'da olduğu halde TBMM'ye sunulan kanun tasarısını zamanında öğrenemediğinin söylenmesi gerekir. Sadece patriğe mabetler ve ayinler haricinde dahi dini kıyafetler giyme ayrıcalığının verilmesini yeterli bulmayan, zamanında girişimlerle diğer üst düzey ruhbanaya da bu ayrıcalığın verilebileceği kanaatinde olan Venizelos'a göre Türkiye, Yunanistan'a tamamen ters düşmek istemediğinden dolayı kanundaki söz konusu düzenlemeye gitmiştir. Basını yönlendirmenin hükümetin sorumluluğunda olduğunu düşünen Venizelos, diğer siyasi liderlerle görüş alışverişinde bulunulması halinde demagojilerden uzaklaşabileceğinin ve basına gerekli açıklamalarda bulunulabileceğinin altını çizmiştir. Çaldaris'in dış politikasını eleştirdiği gibi, iç çatışmaları keskinleştirdiği ve ordunun psikolojisini bozduğu iddiasında da bulunmuştur. Hitler'in Almanya'da iktidara gelmesiyle dünya barışının kalıcılığında şüphe duyan Venizelos'un hükümete yönelik bir diğer eleştirisiyse, savaş malzemesi temin etmeye çalışmamaktır. Venizelos bu sebeple "*küçük Arnavutluk'un Yunanista'a sopa attığı*" ve Bulgar askerlerinin izinsiz bir şekilde Yunan topraklarına girdikleri kanaatinde dir.¹¹² Çaldaris'in Venizelos'a yanıtı "*Esasen dini bir mahiyeti olmayan papaz kisvesi dolayısıyla Türkiye'nin dostluğunun feda edilmesini aklı başında hiçbir insan düşünemez*" olmuştur. Çaldaris'e göre Venizelos, muhalefet yapayım derken ülkesine zarar vermektedir. Nitekim Çaldaris ve Venizelos arasındaki bu söz düellosu Türk basının dikkatinden de kaçmamıştır.¹¹³

Bu dönemde her ne kadar parti liderleri arasında söz düelloları yaşansa da,¹¹⁴ muhalefetin orta bir yol bulma çabaları gerek Yunan hükümetini, gerekse Yunan kamuoyunu belli oranda rahatlatmıştır. Öyle ki Türk-Yunan Dostluk Derneği'nin idare heyeti gelişmelerden sonra izlenecek yolu belirlemek amacıyla başkan yardımcısı Leon Makkas¹¹⁵ liderliğinde

¹¹² "Dilosis Tu Venizelu Dia To İeratiko Shima [Dini Kisvelerle İlgili Venizelos'un Beyanatlari]", **Patris**, 13 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 1.

¹¹³ "Papazların Kılığı Hakkında M. Venizelos'un Sözleri", **Cumhuriyet**, 13 Birincikanun [Aralık] 1934, s. 3; "Ruhani Kisveler Meselesi", **Cumhuriyet**, 14 Birincikanun [Aralık] 1934, s. 3; "Papaz Kisvesi ve Yunanistan", **Milliyet**, 15 Kanunuevvel [Aralık] 1934, s. 1.

¹¹⁴ "O Venizelos Apaksiyi Na Apasholithi Palin Me Apantisin Pros Ton Ektrahilisthenta Çaldarin [Venizelos Raydan Çıkmış Olan Çaldaris'e Yeniden Cevap Verme Gereği Duymuyor]", **Makedonia**, 18 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4.

¹¹⁵ 1892 doğumlu Yunan siyasetçi ve yazarı Leon Makkas, Paris'te hukuk öğrenimi görmüştür. Pek çok kez milletvekili seçilmiş ve Yunan Elçiliğinin Basın Bürosu

toplantıdır. Derneğin idare heyetinin kararı Türk hükümetinin, İstanbul’daki Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi ile özel olarak zıtlama niyetinde olmadığı, sadece kendi içerisine yönelik inkılâpçı bir düşünceyle hareket ettiği için bu gelişmenin Türk-Yunan dostluğunu etkilememesi yönünde olmuştur. Yine de idare heyeti tarafından İstanbul’daki Rum ve Batı Trakya’daki Müslüman Türklerle ilgili rejimin, “*bundan böyle ihlal edilmeyecek ve yanlış anlamalara meydan vermeyecek şekilde belirlenmesi*” dilenmiştir.¹¹⁶

5. Tefvik Rüştü Aras’ın Yunanistan Ziyareti ve Krizin Aşılması

Yunanistan’da cübbe krizinin yaratıldığı günlerde Maksimos, Cenevre’de bulunan Türkiye Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras’la diyaloga geçmiştir. Aras, Maksimos’a gönderdiği yanıtta, kabul edilmiş olan dini kıyafetlerle ilgili kanunun laiklik ilkesinin gereği olduğunu söyleyerek iki ülke arasındaki dostluğu hiçbir şekilde etkilemeyeceğinin güvencesini vermiştir.¹¹⁷ Yunan basını, Milletler Cemiyeti’nde ve Balkan Antantı’na bağlı ülkelerin dışişleri bakanlarıyla görüşmelerde konuşulanlar hakkında Yunan hükümetine bilgi vermek amacıyla¹¹⁸ Aras’ın Cenevre dönüşü yolunu Yunanistan’dan geçirmesine de büyük ilgi göstermiş¹¹⁹ ve beyanatını yayınlamıştır. Aras beyanatında söz konusu kanunun, Türkiye’de daha önce gerçekleştirilen inkılâpların devamı olduğunun ve incelendiği zaman sadece dini kıyafetlerle ilgili olmadığını anlaşılacağına altını çizmiştir. Laikliğin Türkiye için bir gereklilik olduğuna, herhangi bir ihtiyacın hasıl olması halinde ülkesinin Yunanistan’ın yanında yer alacağına dikkat çekerek, dini kıyafetlerle ilgili kanunun içerik ve şekil yönünden azınlıklarla ilgili

Müdürlüğünü yürüttüğü gibi Avrupa Konseyi temsilciliğinde de bulunmuştur. Atatürk ile Orman Çiftliğinde 6 Mayıs 1931 tarihinde gerçekleştirdiği görüşmeden iki gün sonra Darülfünun’da “Şarkta Sulhü Müsalemet [Doğu’da Barış İçinde Olmak]” konulu bir konferans vermiştir. Bkz. Nilüfer Erdem, “Yunan Milletvekili Makkas’ın Mustafa Kemal İle 6 Mayıs 1931’de Gerçekleştirdiği Görüşmeye Dair Raporu”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, C. 12, Sayı: 24 (Güz 2013), s. 181-194.

¹¹⁶ “O Sindesmos Ellinoturkikis Filias Dia To Zitima Tu Rasu [Cübbe Meselesiyle İlgili Türk-Yunan Dostluk Derneği]”, **Ethnos**, 13 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 5.

¹¹⁷ “O Tefvik Rüştü Aras Dia To Metron Tis Apagorevseos Tu İeratiku Shimatos [Dini Kisvelerin Yasaklanması Kanunuyla İlgili Tefvik Rüştü Aras]”, **Patris**, 9 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6.

¹¹⁸ “Tefvik Rüştü Bey Dönüşte Atina’ya Da Uğrayacak”, **Milliyet**, 11 Kanunuevvel [Aralık] 1934, s. 1.

¹¹⁹ “O Rüştü Bey Tha Dielthi Eks Athinon Epistrefon Ek Genevis [Rüştü Bey Cenevre Dönüşü Atina’ya Uğrayacaktır]”, **Akropolis**, 10 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6; “Sinomilia Dia To Zitima Tu Rasu [Cübbeyle İlgili Müzakereler]”, **Patris**, 10 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4; “O Rüştü Fthani Metavriyon İs Tas Athinas [Rüştü Öbürgün Atina’ya Geliyor]”, **Akropolis**, 13 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6.

anlaşmalara ters düşmediğini vurgulamıştır.¹²⁰ Atina ziyareti esnasında Aras, Çaldaris ve Maksimos ile görüşmüştür.¹²¹ Yunan basını görüşmelerde Türkiye ile Yunanistan'ı ilgilendiren tüm konular, ama özellikle İstanbul'daki Rum azınlığın konumu üzerinde durulduğunu yazmıştır.¹²² Ancak sonrasında Çaldaris, Yunan basınında yer alan İstanbul'daki Rum azınlığın konumunun görüşüldüğüne dair haberlerin doğru olmadığını açıklamak zorunda kalmıştır.¹²³

Aras'ın Yunanistan'dan ayrılmasının ardından yapılan resmi açıklamada, kendisinin Cenevre'deki görüşmeler konusunda Yunan hükümetini bilgilendirdiği yazılmıştır. Resmi açıklamaya göre görüşmeler esnasında Çaldaris, Maksimos ve Aras, iki ülkenin yaklaşmasının ve Balkan Antantı'nın barışın korunması adına ne denli önemli olduğunu bir kez daha idrak etmiş, azınlıklarla ilgili olanlar dahil iki ülkeyi ilgilendiren tüm meseleleri ele almakla ilgili niyetlerini açıklamışlardır.¹²⁴

6. Ortodoks Din Adamlarının Kıyafetleriyle İlgili Gerçekler

1934 yılı öncesinde papazların siyah cübbeyi bırakmaları gerektiğine dair manşetler atıldığı düşünüldüğünde, Türk-Yunan ilişkilerine gölge düşürecek şekilde Yunan basınının "Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun" sebebiyle yarattığı gürültüyü anlamak daha da zorlaşmaktadır. Örneğin *Makedonia*'da 29 Haziran 1930 tarihinde "*En Önemli Mesele! Siyah Cübbe Kaldırılmalıdır!*" manşetiyle yer alan yazıda Yunan Kilisesi'nin cübbe meselesini ele almakta özgür olup olmadığı sorgulanmıştır. Yazıda tüm

¹²⁰ "O Rüştü Aras Efhase Htes Tin Nikta İs Thessalonikin [Rüştü Aras Dün Akşam Selanik'e Ulaştı]", **Akropolis**, 15 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6; "O Tevfik Rüştü Aras Diyilthen Ek Thessalonikis [Tevfik Rüştü Aras Selanik'ten Geçti]", **Patris**, 15 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4.

¹²¹ "O Rüştü Aras Efhase Htes İs Athinas Ke İrhise Tas Sinomilias Meta Ton Çaldari Ke Maksimu Dia Ta Ellinoturkika [Rüştü Aras Dün Atina'ya Gelerek Çaldaris ve Maksimos'la Türk-Yunan Meseleleriyle İlgili Görüşmelere Başlamıştır]", **Akropolis**, 16 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6; "E Sinenosis Pros Katohirosin Tis Theseos Ton En Konstantinupoli Ellinon [İstanbul'daki Rumların Konumunu Güçlendirmeye Dönük Anlaşmalar]", **Ethnos**, 16 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6; "Sinehizonte E Sinomilies Tu Rüştü Meta Tis Kiverniseos [Rüştü'nün Hükümetle Görüşmeleri Devam Etmektedir]", **Akropolis**, 17 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6.

¹²² "E Nee Prospathiye Pros Epitevksin Liseos Dia Ta Ellinoturkika [Türk-Yunan Meselelerinin Çözümü İçin Yeni Gayretler]", **Makedonia**, 17 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4; "İ Simerini Sinomilia Ton Çaldari Ke Maksimu Me Ton Tevfik Rüştü Dia Tus Ellinas Tis Konstantinupoleos [İstanbul Rumları İçin Çaldaris ve Maksimos'un Tevfik Rüştü İle Bugünkü Görüşmesi]", **Ethnos**, 17 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 6.

¹²³ "Çaldaris'in Tekzibi", **Ulus**, 19 İlkakun (Aralık) 1934, s. 3.

¹²⁴ "To Episimon Anakinothen [Resmi Açıklama]", **Akropolis**, 18 Dekemvriyu [Aralık] 1934, s. 4; "Bay T. Rüştü Aras'ın Atina Ziyareti", **Ulus**, 19 İlkakun (Aralık) 1934, s. 1-2.

Ortodoks din adamlarının aynı kıyafetleri giymediği, İstanbul’un Osmanlılar tarafından fethi öncesinde keşişlerin giysileri hariç, ruhbanla halk arasındaki tek farkın saç kesimi olduğu vurgulanmıştır.¹²⁵

Midilli adasındaki Eresos Tarım Okulu hocalarından Arhimandrit (Manastır Papazı) Teolog S. İosifidis tarafından 12 Aralık 1934’te Çaldaris ve diğer siyasi parti liderlerine gönderilmiş olan muhtıra, sağduyulu bir Ortodoks din adamının görüşlerini yansıtmakta ve Ortodokslarda cübbe konusunu açıklığa kavuşturmaktadır. Dijital Venizelos Arşivi’nde rastladığımız muhtıra, “*Keşke cübbe meselesiyle ilgili Yunan haysiyeti, Ortodoksluk ve Yunan biliminin prestiji adına, uluslararası aydın dünyanın ve kilise aydınlarının gözleri önüne serilenler serilmese ve güncel basında mantık ve tarih dayanağından yoksun yazılar yazılmasalardı*” cümlesiyle başlamaktadır. İosifidis muhtırasında din adamlarının dış giysilerinin hiçbir dönemde “*değişmeyecek temel bir kural*” olarak kabul edilmediğini ifade etmiş, bazen iklimle yerel koşullara ve durumlara, siyasi, ekonomik ve sosyal gereklere, özellikle Ortaçağ mistisizminin tutum ve amaçlarına göre değiştiğinin altını çizmiştir. İosifidis’e göre cübbe konusu, “*düzen, yerel koşullar ya da siyasi amaçlara yönelik bir meseledir*”. Kaldı ki 1934’te kullanılan Ortodoks din adamlarına ait kıyafetler, ancak iki asır öncesine dayanmaktadır. İstanbul’un fethi sonrası pek çok kez değişmiş ve düzenlenmiştir. Dolayısıyla Atina basınındaki cübbenin Ortodokslarda asırlık bir uygulama olduğuna dair iddialar, tarihi dayanaktan yoksundur. Bunun da en önemli kanıtı, Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi’ndeki tablolarla görülen dini kıyafetlerin çeşitliliğidir. “*Her din adamı özel hayatında kendi sıradan kıyafetine sahip olmalıdır. Bunu hiçbir kanun yasaklamamaktadır*” ve “*Yunan devleti bu meseleyi düzenlemeye Kilise’yi davet etmeliydi*” görüşlerinde olan İosifidis, Yunan basınının “*meselelere gölge düşürecek şekilde yaygara koparmasını*” da eleştirmiş, basının görevinin kamuoyunu aydınlatmak ve hazırlamak olduğuna işaret etmiştir. İosifidis ayrıca din adamlarının kıyafetlerinin çağdaştırılmasının, Kilise’yi eğitilmiş din adamlarıyla destekleyeceği inancındadır. Muhtırasını “*Her halükarda halkın, ... ışığın [aydınlanmanın] Yunanistan’dan Ankara’ya sıçradığını düşünmesine izin verilmemelidir. Bu, ulusal itibarın gereğidir*” cümlesiyle sona erdirmiştir.¹²⁶

Cübbe konusu Yunanistan’da günümüzde de tartışılmaya devam etmekte ve bu tartışmalarda bazen “*ruhaniliğin cübbe ve kıl fetişinde gizli*

¹²⁵ “Flegon Zitima! Na Katargithi To Mavro Raso [En Önemli Mesele! Siyah Cübbe Kaldırılmalıdır!]”, **Makedonia**, 29 İyuniyu [Haziran] 1930, s. 1; 5.

¹²⁶ **Benaki Müzesi**, Eleftherios Venizelos Arşivi, 404-044 ve 404-045 numaralı dosyalar. (Dijital Venizelos Arşivi 173.404.044; 173.404.045-1; 173.404.045-2_3; 173.404.045-4 numaralı jpg dosyaları).

olmadığı” ifade edilebilmektedir.¹²⁷ Kimine göre cübbe, din adamlarının fark edilip saygı görmesi için kullanılmaktadır. Ancak ne yazık ki günümüzde dahi bazı yazılarda, 1934 yılında dini kıyafetlerin mabetler ve ayinler haricinde giyilmesini yasaklarken Türklerin aslında Ortodoks Kilise’yi hedef aldıkları iddialarına rastlanabilmektedir.¹²⁸

Sonuç

“Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun”, TBMM’de kabulü esnasında ve kabulünün ardından Türkiye’de herhangi bir muhalefetle karşılaşmamıştır. Oysa iki ülke arasında dostluğun yaşandığı bir dönem olmasına rağmen Yunanistan’da kanun sebebiyle Dışişleri Bakanı Maksimos’a istifayı düşündürecek kadar sesler yükseltilmiştir. Türkiye’nin kendi iç meselesini düzenlemeye dönük bir kanunun Yunanistan’da sebep olduğu dalgalanma sorgulanmaya değerdir. Diğer taraftan Yunanistan’daki pek çok çevrenin Lozan Antlaşması sonrası oluşmuş olan koşulları, XIX. yüzyıldan itibaren Türk aydınlarının çabalarını ve Türkiye Cumhuriyeti’nin prensiplerini görmezden geldiğinin kanıtıdır.

Yunan basın organlarında cübbenin Ortodokslar için değiştirilemeyecek bir sembol olduğu, iki ülke arasında var olan antlaşmalar sebebiyle dini kıyafetlerin mabetler ve ayinler haricinde giyilmesi yasağına Türkiye’nin Ortodoks din adamlarını dahil edemeyeceği yazılmıştır. Dışarıda sivil kıyafetlerle dolaşan Türk Ortodoksların lideri Papa Eftim hedef gösterilmiş, Türkiye’deki söz konusu inkılâbın Sovyetler Birliğinin Ankara Büyükelçisi Karahan’ın yönlendirmesiyle yapıldığı, esasta Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi’ni hedef aldığı ve İstanbul’daki Rum cemaatin Türkleştirilmek istendiği gibi ağır iddialar dile getirilmiştir. Yazılanları, Yunan basınının kötü niyetle hareket ettiği ve Çaldaris hükümetini Türk hükümetinden gerek dini kıyafetler gerekse İstanbul’daki Rum cemaat için birtakım tavizler koparmak adına harekete geçirmeye çalıştığı şeklinde yorumlamak mümkündür. Nitekim bu yazılanlardan sonra bazı cemiyet ve kuruluşlar, TBMM’de kabul edilmiş olan kanun aleyhinde mitingler tertip etmeye niyetlenmişlerdir ki, onların bu girişimleri de Çaldaris hükümetine baskı şeklinde değerlendirilebilir. Bu konudaki söylemlerden ayrılan bir tek Yunanistan Komünist Partisi’nin yayın organı olan *Rizospastis*’tir. *Rizospastis* cübbenin feodaliteyi ve Ortaçağ’ı hatırlattığına, ister hükümet yanlısı ister muhalif olsun diğer basın organlarında dile getirilenlerin iki ülke arasındaki dostluğu zedeleyecek noktaya geldiğine işaret etmiştir. Diğer

¹²⁷ <https://tilegrafimanews.gr/istoria-glossa/proedros-klirikon-sto-tilegrafima-gia-to-raso-i-ierosyni-den-kryvetai-sto-fetix-tou-rasou-kai-tis-trixas/> , Erişim Tarihi: 01.10.2020.

¹²⁸ <https://www.vimaorthodoxias.gr/peri-zois/rasa-kai-iera-amfia/> , Erişim Tarihi: 01.10.2020.

Yunan basın organları kimi çok sert, kimi daha yumuşak bir şekilde benzer iddialarda bulunmuşlar, dini kıyafetlerle ilgili kanun sebebiyle Türk-Yunan dostluğundan şüphe duymuşlardır.

Türk yetkililerin defalarca söz konusu inkılabın devletin laikleştirilmesi ile ilgili olduğu, bu yönde daha önce atılmış olan adımların devamı niteliğini taşıdığı, gelişmelerin Türk-Yunan ilişkilerini zedelemesine izin verilmeyeceği yönündeki güvencelerine rağmen Yunan basınındaki sağduyudan yoksun yayımlar yaklaşık bir ay kadar devam etmiştir. Oysa aydın Yunan din adamları cübbe konusunu 1934 öncesi gündeme taşımışlar, bunun din ve mezheplerinin esaslarından biri olmayıp zaman içinde sayısız kere değiştiğini dile getirmişlerdir. Komşu iki ülke arasında dini kıyafetlerle ilgili krizin yaşandığı günlerde Yunan Kilisesi aynı sağduyu ile hareket edemediği gibi Çaldaris hükümetine baskı yapmıştır. Kaldı ki Yunan Kilisesi, Ortodoks din adamlarının cübbesi konusunu XXI. yüzyılda dahi tartışmaya devam etmektedir.

Muhالیf basın ve siyasi parti liderleri, Yunan hükümet yetkililerinin Türk hükümet yetkilileri ile sürekli görüşmeler gerçekleştirdiğinden hareketle dini kıyafetlerle ilgili kanundan zamanında haberdar olmadığına, dolayısıyla Ortodoks ruhbanın hariç tutulması adına gerekli girişimlerde bulunmakta geç kaldığına işaret etmişlerdir. Aslında bu durum, Arnavutluk’un Kuzey Epir’deki Rum azınlığın haklarını ihlal ettiği ve Bulgar askerlerinin sınırı geçerek Yunan topraklarına girdikleri gibi sebeplerle Çaldaris hükümetini dış politikadaki zaaflarından dolayı eleştirmelerine vesile teşkil etmiştir. Bizim kanaatimiz, Çaldaris hükümetinin TBMM’nin söz konusu kanunu kabulünün ardından süreci iyi idare edemediği şeklindedir. Türk-Yunan dostluğuna inanarak kararlı davranmamış ve Yunan basınına yönlendirememiştir. Güvendikleri hariç diğer siyasi parti liderleriyle bir araya gelmekten de kaçınmıştır. Ancak Papanastasiyu’nun, dostluk konusunda Türk devlet adamlarından şüphe duymadığını açıklaması ve Venizelos’un orta yolu bulma gayreti ile rahatlayarak papaz kıyafetleri dolayısıyla Türkiye’nin dostluğunun feda edilemeyeceği yönünde açıklamalarda bulunmuştur.

“Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun” sebebiyle yaşananlar, iki ülke arasındaki ilişkilerin nasıl birdenbire gerilebileceğine ve ne denli girift ve kırılğan olduğuna, kamuoylarının, özellikle de Yunan kamuoyunun ne kadar kolay tahrik edilebileceğine dair güzel bir örnektir ve bu tür gelişmelerin her dönemde yaşanması ihtimali vardır. İki ülkenin savaş meydanlarında karşı karşıya gelmelerinden son derece kısa bir süre sonra Türk-Yunan dostluğu başarılı olmuşsa, temennimiz sağduyulu liderlerle Ege Denizi’nin bir barış gölüne dönüşmesidir. Barış, dostluk ve işbirliği her iki devletin ve halklarının yararına. Bunun kolay olmadığı, karşılıklı olarak sabır ve fedakârlığı gerektirdiği de açıktır.

KAYNAKÇA**Arşiv Belgeleri**

Benaki Müzesi, Eleftherios Venizelos Arşivi 029-142; 404-044 ve 404-045 numaralı dosyalar.

Benaki Müzesi, Eleftherios Venizelos Arşivi, Marika Venizelu'dan Kalanlar 1-85 numaralı dosya.

Resmi Yayınlar

T.C. Resmi Gazete

TBMM Zabıt Cerideleri

Kitap ve Kitap Bölümleri

Aleksandris, Aleksis, "To İstoriko Plesio Ton Ellinoturkikon Sheseon", **İ Ellinoturkikes Shesis 1923-1987**, Ekdosis Gnosi, Athina, 1988, s. 35-145.

Anastasiadis, Yorgos, "Hronologio Aleksandros Papanastasiyu (1876-1936)", **Aleksandros Papanastasiyu**, (Ed. Yorgos Anastasiadis), Ekdosis İdrima Vulis Ton Ellinon, Athina, 2008, s. 21-70.

Atalay, Bülent, **Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1918-1923)**, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

Aybars, Ergün, **İstiklal Mahkemeleri**, Ayraç Kitabevi, Ankara, 2009.

Dragumis, İon, **O Ellinismos Mu Ke İ Ellines**, Ekdosis Nea Thesis, Athina, 1991.

Erdem, Nilüfer, **Mizah Penceresinden Yunanistan'da Halk, Savaş ve Siyaset (1919-1923)**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018.

Hering, Gunar, **Ta Politika Kommata Stin Ellada 1821-1936**, Tomos: 2, Ekdosis Morfotiko İdrima Ethnikis Trapezis, Athina, 2004.

İmece, Mustafa Selim, **Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Gezileri**, 2. Baskı, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, Ankara, 1975.

Köstüklü, Nuri, "Sosyal Alanda Yapılan İnkılaplar", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C. 2, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014, s. 249-267.

Özkaya, Yücel, "Cumhuriyetin İlanından Hayattan Ayrılışına Kadar Mustafa Kemal Atatürk", **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, s. 315-628.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C. 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

Svolopulos, Konstantinos, **İ Elliniki Eksoteriki Politiki 1900-1945**, Ekdosis Vivliopolion Tis Estias, Athina, 2008.

Veremis, Thanos, **Megali Ellines, Eleftherios Venizelos**, Ekdotis Skai, 2009.

Makale ve Bildiriler

Çakmak, Zafer, “Yunanistan Başbakanı Panagis Tsaldaris’in Türkiye Ziyareti (10-17 Eylül 1933)”, **Turkish Studies**, C. 2, Sayı: 4 (Güz 2007), s. 1271-1282.

Erdem, Nilüfer, “Yunan Tarihçilerinin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması ve Venizelos’un Bu Sürece Katkıları”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)**, Sayı: 23 (Güz 2009), s. 93-128.

Esmer, A. Şükrü, “Kılık Töresi ve Yunanistan”, **Milliyet**, 8 Kanunuevvel 1934.

....., “Kılık Törüsü”, **Milliyet**, 5 Kanunuevvel 1934.

Kılıç, Selami, “Şapka Meselesi ve Kılık Kıyafet İnkılabı”, **Atatürk Yolu Dergisi**, C. 4, Sayı: 16 (Güz 1995), s. 529-547.

Lidorikis, Al., “To Fanari, Ta Rasa Ke O Patriarhis”, **Akropolis**, 7 Dekemvriyu 1934.

Özsüer, Esra, “Yunan Ordusunun Anadolu İşgalinde Bir Muhalif Ses: Rizospastis Gazetesi”, **II. Uluslararası Sakarya Meydan Muharebesi ve Haymana Sempozyumu (21-22 Eylül 2017)**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2018, s. 173-202.

Papa Eftim, “Ortodoks Kilisesi’ne Bir Tamim”, **Hakimiyet-i Milliye**, 30 Teşrinisani 1921.

Perayotis, A., “İ Elliniki Miyonotis Konstantinupoleos Agonia İpo Tin Apilin Tu Ellinismu”, **Akropolis**, 6 Dekemvriyu 1934.

....., “Pia Ta Vathitera Etya Ton Metron Tu Kemal”, **Akropolis**, 1 Dekemvriyu 1934.

....., “Pos Ekturkizete Sistimatikos İ Elliniki Miyonotis Konstantinupoleos”, **Akropolis**, 10 Dekemvriyu 1934.

Simos, Sp., “İstoriko Sfalma”, **Patris**, 5 Dekemvriyu 1934.

Tağmat, Çağla D., “Yunan Başvekili İoannis Metaksas’ın Anılarında Türkiye Cumhuriyeti ve Mustafa Kemal Atatürk”, **Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi**, C. 1, Sayı: 2 (Güz 2015), s. 147-164.

Yalçın, Emrullah, “Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi’nin Ekümenikliği Tartışmaları ve Gerekçeler”, **Atatürk Yolu Dergisi**, C. 13, Sayı: 50 (Güz 2012), s. 479-514.

Yunus Nadi, “Ruhani Giysileri Kanunu ve Rum Papazlar”, **Cumhuriyet**, 8 Birincikanun 1934, s. 1-2.

Sürelî Yayınlar (Gazeteler)

Akropolis

Anadolu'da Ortodoksluk Sadası

Cumhuriyet

Ethnos

Haber

Hakimiyet-i Milliye

Makedonia

Milliyet

Patris

Rizospastis

Ulus

Tezler

Benhür, Çağatay, **Stalin Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1924-1953)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2008.

Uysal, Mehmet, **1930-1938 Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

Ansiklopedi ve Çeviriler**Egkiklopedia 2002**

Erdem, Nilüfer, "Yunan Milletvekili Makkas'ın Mustafa Kemal İle 6 Mayıs 1931'de Gerçekleştirdiği Görüşmeye Dair Raporu", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, C. 12, Sayı: 24 (Güz 2013), s. 181-194.

İnternet Kaynakları

Sidiras, İoannis El., "O İk. Patriarhis Fotios B' [Ek. Patrik II. Fotios (1929-1935)], <https://www.orthodoxianewsagency.gr/istoria-ethnika-themata/o-oik-patriarxis-fotios-o-v-1929-1935/>, Erişim Tarihi: 21.09.2020.

<http://repository.academyofathens.gr/gr/listItems/156875>, Erişim Tarihi: 06.10.2020.

<https://tilegrafimanews.gr/istoria-glossa/proedros-klirikon-sto-tilegrafima-gia-to-raso-i-ierosyni-den-kryvetai-sto-fetix-tou-rasou-kai-tis-trixas/>, Erişim Tarihi: 01.10.2020.

<https://www.vimaorthodoxias.gr/peri-zois-rasa-kai-iera-amfia/>, Erişim Tarihi: 01.10.2020.

EK

T.C. Resmî Gazete

İsis tarihi: 7 Teşrinievvel 1336

İdare ve yazı işleri için Başvekalet Neşriyat Müdürlüğüne müracaat olunur	13 KÂNUNUEVVEL 1934 PERŞEMBE	SAYI: 2879
---	--	------------

KANUNLAR

Bazı kisvelerin giyilemeyeceğine dair kanun

Kanun №: 2596

Kabul tarihi: 3/12/1934

Madde 1 — Herhangi din ve mezhebe mensub olurlarsa olsunlar ruhanilerin mabet ve ayinler haricinde ruhani kisve taşımaları yasaktır.

Hükümet her din ve mezhepten münasip göreceği yalnız bir ruhaniye mabet ve ayin haricinde dahi ruhani kıyafetini taşıyabilmek için muvakkat müsaadeler verebilir. Bir müsaade müddetinin hitamında onun aynı ruhani hakkında yenilenmesi veya bir başka ruhaniye verilmesi caizdir.

Madde 2 — Türkiyede kanuna tevfikân teşekkül etmiş ve edecek olan izcilik ve sporculuk gibi topluluklar ve cemiyet ve kulüb gibi heyetler ve mektebler mahsus kıyafet, alâmet ve levazım taşımak istedikleri zaman yalnız nizamname veya talimatname ile muayyen tiplere uygun kıyafet, alâmet ve levazım taşıyabilirler.

Madde 3 — Türkiyede bulunan Türklerin ve yabancıların, yabancı memleketlerin siyaset, askerlik ve milis teşekkülleri ile münasebetli kıyafet ve alâmetlerini ve levazımını taşımaları yasaktır.

Madde 4 — Ecebi teşekkül mensublarının kendi kıyafet, alâmet ve levazımları ile Türkiyeyi ziyaret etmeleri, İcra Vekilleri Heyetince tayin olunacak mercilerin müsaadesine tâbidir.

Madde 5 — Türkiye Devleti nezdine memur bulunanların kıyafetleri beynelmîlî mer'î âdetlere tâbidir.

Müsaadei mahsusa ile gelen yabancı memleketler kara, deniz, hava kuvvetlerine mensub kimselerin resmi üniformalarını nerelerde ve ne zaman taşıyabilecekleri İcra Vekilleri Heyeti kararla tayin olunur.

Madde 6 — Bu kanunun tatbik suretini gösterir bir nizamname yapılır.

Madde 7 — Birinci maddenin hükümleri bu kanunun neşri tarihinden itibaren altı ay sonra ve diğer maddelerin hükümleri kanunun neşri tarihinden itibaren mer'îdir.

Madde 8 — Bu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur. 5/12/1934

Atilla Rasimin tahsil ücretinin Maarif Vekâleti bütçesinin “lise ve orta mekteblerle ikmal mektepleri” faslından verilmesine dair kanun

Kanun №: 2602

Kabul tarihi: 8/12/1934

Madde 1 — Kütahya Mebusu merhum Rasimin Galatasaray Lisesinde okumakta olan Oğlu Atilla Rasimin tahsil ücreti, bu lise tahsilini bitirinceye kadar Maarif Vekâleti bütçesinin “lise ve orta mekteblerle ikmal mektepleri” faslından verilir. Sınıf geçmek noktasından diğer leyli meccanî talebe hakkında cari olacak usul Atilla Rasim hakkında da cereyan edecektir.

Madde 2 — Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde 3 — Bu kanunun icrasına Maarif Vekili memurdur. 9/12/1934

9/12/1934 tarih ve 2875 sayılı Resmî Gazetede neşredilen 2593 numaralı kanunla iştirakimiz kabul edilen (Havaî seyrüsefere mahsus beynelmîlî sîhî mukavelename)

Hükümetlerince kendilerine verilerek usulüne muvafık olduğu anlaşılın salâhiyetnameleri hâmil bulunan, zirde vazîimıza murahhaslar, havaî seyrüseferin sîhî kontrolünü müteakabil itilâfla tanzim etmek ümniyesile, aşağıdaki ahkâmı kararlaştırılmışlardır:

BİRİNCİ KISIM

Umumi ahkâm

Madde 1 — Yüksek Âkit Taraflar, işbu mukavelenamenin tatbikâtı hususunda, aşağıdaki tarifâtı kabul eyerler:

I - Hava gemisi kelimesi, havadaki aksülâmelerin yardımıle cevvi havada tutunabilen ve havaî seyrüsefere tahsis edilmiş olan her aleti ifade eder

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi
Sayı: 68, Bahar 2021, s.429-462. (DOI: 10.46955/ankuayd.943760)
Makalenin geliş ve kabul tarihleri: 09.09.2020 - 06.04.2021 (Araştırma Makalesi)

MÜTAREKE DÖNEMİNDE MÜSLÜMAN OSMANLI KADINLARININ GAYRİMÜSLİMLER, İRANLILAR VE JAVALILAR İLE EVLİLİKLERİ

Reyhan GÜLŞEN*

ÖZ

Mütareke Dönemiyle ilgili olarak daha önce yapılmış çalışmalarda Müslüman Osmanlı kadınlarının teamüllere aykırı olan evliliklerinin genel itibarıyla incelenmediği görülmektedir. Bu çalışmada esas olarak Mütareke Dönemi'nde değişen toplumsal hayatla birlikte Müslüman Osmanlı kadınlarının Osmanlı tebaası olan/olmayan Gayrimüslimlerle yapmış oldukları/yapmaya çalıştıkları evliliklere karşı devletin tavrı arşiv belgeleri kullanılarak incelenmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda mezhep farklılığı sebebiyle gayri meşru kabul edilen İranlı Müslüman erkeklerle yapılan evlilikler de yine Mütareke Dönemi esas alınmak suretiyle incelenmiştir. Öte yandan Javalı Araplar ile evlenen Müslüman Osmanlı kadınlarının eşleri tarafından cariye ve köle olarak kullanılmaları devletin bu evlilikleri de yasaklamasına neden olduğu için konuya dahil edilmiştir. Ana kaynak olarak Başkanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler kullanılmıştır. Ayrıca çeşitli bilim dallarındaki telif eserler, makaleler ve süreli yayınlardan da faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Evlilik, Gayrimüslimler, İranlılar, Javalılar, Müslüman Kadınlar, Mütareke Dönemi, Osmanlı Devleti.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ana Bilim Dalı, magnificent09@hotmail.com, (ORCID: 0000-0003-1671-2670).

MARRIAGES OF MUSLIM OTTOMAN WOMEN WITH NON-MUSLIMS, IRANIANS AND JAVANS DURING THE ARMISTICE PERIOD

ABSTRACT

In previous studies regarding the Armistice Period, it is seen that the marriages of Muslim Ottoman women, which was against the customs were generally not searched. In this study, especially, with changing social life during the Armistice Period, the state's attitude towards the marriages made/ attempt by Muslim Ottoman Women with non-Muslims who were/ were not Ottoman subjects, tried to be analyzed by using archive documents. At the same time, marriages with Iranian Muslim men, which are considered illegitimate due to the sectarian difference, are also examined on the basis of the Armistice Period. On the other hand, the use of Muslim Ottoman women who married with the Javan Arabs as odalisques and slaves by their spouses are included in the study. Because of mentioned reason, the state prohibited these marriages. Documents in the Ottoman Archives of Presidency were used as the main source. Additionally, studies in various disciplines, articles and periodicals were used.

Key words: *Armistice Period, Iranians, Javans, Marriage, Muslim Women, Non-Muslims, Ottoman State.*

Extended Abstract

The marriage of a Muslim women and a non-Muslim man has always been considered illegitimate in Islamic Societies. The Ottoman State tried to apply this rule from its foundation until its collapse. However, especially in 19th century, some changes began to occur in social life.

During the period from the Tanzimat Edict to the Armistice Period, there are very few cases of Muslim women marrying non-Muslims in the Ottoman Archives. In addition, as far as we can detect, these marriages are remained only at the attempt level. But the Armistice Period was a major turning point in this sense. For this reason, in our study, we looked into the marriages of Muslim women, which were against the traditions, based on the Armistice Period. In this study, the marriages which we have detected in the Ottoman Archives during the Armistice Period were taken basis. Through these marriage cases, it was tried to explain how the state tried to find a solution to this issue and how the families of the period considered the issue.

The Ottoman State allows a non-Muslim man to marry a Muslim woman only on the condition that the man converts. In this sense we have found out some information that White Russians who convert to Islam and

married Muslim Ottoman women. However we could not find any archival document describing these marriages. This is a serious shortcoming.

On the other hand, it is very interesting that there are Muslim girls in Biga under Greek occupation who was trying to marry with Greek soldiers by converting to Christianity. But unfortunately, we were able to reach only one document on this subject.

During our research we realized that Muslim Ottoman women who achieved/managed to marry with non-Muslims during the Armistice Period, were able to make these marriages in various European countries. It must have been considered as a solution abroad due to the rules that only religious marriage can be held in the Ottoman State and a non-Muslim man and a Muslim woman cannot be married for centuries. In some countries such as Switzerland the existence of a civil marriage must have triggered this situation. In addition, this married couples start to live in Europe after the marriage also be a reason for this situation. However, Ottoman State tried to ignore these marriages of Muslim women wherever these marriages occurred and tried to separate them from their spouses. Whereas, when non-Muslim women married a foreign citizen, the state denied their citizenship. But the state did not attempt to prevent their marriage. Of course, the religion factor is important here.

Another remarkable point in the marriages between Muslim Ottoman Women and non-Muslims during the Armistice Period is that these non-Muslims were non-Ottoman subjects. However, there are Muslim women who attempted to marry with local non-Muslims before the Armistice Period. Considering this situation, although we do not have any archival document belonging to Armistice Period, it is possible that such marriages and marriage attempts happened during the Armistice Period.

We observed that marriage with Iranians, which is another subject of our study was much more common among Muslim Ottoman Women than marriage with non-Muslims. However, the Ottoman State constantly enacted regulations prohibiting Muslim Ottoman Women with Iranian men. It is understood that the state was not successful in these prohibitions. Because following these regulations, have been made regulations on the recruitment and nationality of male children born of Muslim Ottoman Women but whose fathers were Iranian. This situation shows that marriages are could not actually prohibited. Moreover, the high number of regulations prohibiting marriages with Iranians supports this view.

Marriage with Iranian men was banned due to the sect difference. However, Islamic marriage ceremony of these people is performed by the

imams of the Ottoman State. these. At this point it is not clear that why it was permitted and how the imams permitted these marriages. These marriages revealed as a result of Iranian men's attempts to prove their Iranian nationality for any reason. It is interesting that while trying to prove their nationality, they declared by themselves that they were married to Muslim Ottoman women. Because they are supposed to be expelled from the country in case the marriage is revealed.

The Ottoman State opposed Muslim women's marriage with Javan Arabs from Batavya. But not from a religious or legal perspective. The reason for this opposition is that this women were deceived by the Javan Araps and made "concubines" and "captives". However, it is understood that these marriages were not prohibited until this situation is noticed. Because it has been observed that the daughter of the Batavian Consul General Kamil Bey also married a Javan Arab before the Armistice Period.

Giriş

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar resmi olarak uyguladığı/uygulamaya çalıştığı "İslam Hukuku" na göre Müslüman bir kadının Müslüman olmayan bir erkek ile ve hatta mezhepsel farklılıktan dolayı Şii bir erkekle evlenmesinin yasak olduğu kaidesinin nasıl sarsılmaya başladığı izah edilmeye çalışılacaktır. Bu kaidenin sarsılmasında öncelikle XIX. yüzyılda ilan edilen Tanzimat ve Islahat Fermanlarının toplumsal hayata getirdiği değişiklikler başlangıç teşkil etmektedir. Zira adı geçen fermanların ilanı ile ilk defa Gayrimüslimler ile Müslümanlara eşit haklar tanınması gündeme gelmiştir. Akabinde I. ve II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi bu yönde atılan adımları daha da ilerletmiştir. I. Dünya Savaşı'nın ardından İtilaf devletlerinin işgalleri de toplumsal hayatta Müslümanlarla Gayrimüslimlerin daha fazla iletişim kurmasına sebep olmuştur. Osmanlı Arşivi'nde, Tanzimat'ın ilanından Mütareke Dönemi'ne kadarki süreçte incelediğimiz belgeler içinde Müslüman kadınların Gayrimüslimlerle evlilikleri konusunda karşımıza çıkan vaka sayısı çok azdır. İlaveten tespit edebildiğimiz kadarıyla bunlar yalnızca teşebbüs düzeyinde kalmıştır. Ancak Mütareke Dönemi bu mevzuda büyük bir kırılma noktası olmuştur. Bu sebeple çalışmamızda Mütareke Dönemi'ni esas alarak Müslüman kadınların teamüllere aykırı olan evliliklerini inceledik. Bu incelemede Mütareke Dönemi boyunca Osmanlı Arşivi'nde tespit edilebilen evlilik vakaları üzerinden devletin bu fiili duruma nasıl bir çözüm bulmaya çalıştığı ve o dönemin ailelerinin bu meseleye nasıl baktıkları anlatılmaya çalışıldı.

Araştırma sırasında fark edildi ki, Mütareke Dönemi'nde Gayrimüslimler ile evlenmeyi başaran Müslüman Osmanlı kadınları bu

evlilikleri çeşitli Avrupa ülkelerinde gerçekleştirebilmişlerdir. Bu sebeple belki de ulaşılamayan bazı belgeler mevcuttur. İhtimal ki hem Osmanlı arşivinde hem de yabancı devlet arşivlerinde konuyla ilgili başka belgeler bulunabilir. Bu çalışmada yalnızca Osmanlı Arşivi incelenebildi. Fakat Osmanlı arşivindeki belgelerin tasnifindeki düzensizlikler ve bazı belgelerin tamamen Fransızca olması gibi sebeplerden dolayı bulanamayan belgelerin olması pek muhtemeldir. Dolayısıyla bu konu hakkında yabancı kaynakların da incelenmesi halinde daha kapsamlı bir çalışmanın ortaya çıkması mümkündür.

Müslüman Osmanlı kadınlarının Gayrimüslimlerle evlilikleriyle alakalı olarak çalışma kapsamında karşılaşılan belgeler arasında işgal döneminde Yunan askerleri ile evlenmeye çalışan Müslüman kadınların olması çok şaşırtıcıdır. Fakat ne yazık ki bu konuda tek bir belgeye ulaşabildik.

Çalışmamızın diğer bir konusu olan İranlılar ile evliliğin ise Müslüman Osmanlı kadınlarında Gayrimüslimlerle evliliğe göre çok daha yaygın olduğunu gözlemledik. Ancak Osmanlı devleti aralıklarla da olsa sürekli olarak Müslüman Osmanlı kadınlarının İranlı erkeklerle evliliklerini yasaklayan nizamnameler çıkarmıştır. Devletin bu yasaklamalarının başarılı olamadığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu nizamnamelerle yakın tarihlerde çıkan Müslüman Osmanlı kadınlarından doğan fakat babaları İranlı olan erkek çocuklarının askere alınmaları ve tabiiyetleri konularıyla ilgili nizamnameler, bu evliliklerin fiili olarak yasaklanmadığını göstermektedir. Ayrıca İranlılar ile evliliği yasaklayan nizamnamelerin sayısının fazla olması da bu kanaati desteklemektedir. İncelediğimiz dönemi dikkate alarak biraz öncesinden belge taradığımızda 1800'lü yıllardan 1920'lere kadar İranlılar ile Müslüman Osmanlı kadınlarının evlenmesinin yasaklandığını fakat aynı zamanda bu gayri-resmi evliliklerden doğan çocukların bir şekilde Osmanlı tabiiyetine kabul edilmeye ve hatta askerlik ile mükellef tutulmaya çalışıldığını görmekteyiz. Bahsettiğimiz nizamnameler hakkında daha önce yapılmış çalışmalar üzerinden bilgi vermeye çalıştık.

Araştırmalarımız esnasında Mütareke Dönemi'ne ait olarak Batavya Cumhuriyeti'ne bağlı olan ve belgelerde "Cavalı Arablar" diye tanımlanan belge özetinde ise "Javlalılar" olarak yazılmış olan Javalı Araplar ile Müslüman Osmanlı kadınlarının evliliklerini yasaklayan nizamname çıkarıldığını fark ettik. Bu yasağın çıkma sebebi "İslam Hukuku"na dayalı gerekçelere bağlı olmayıp Javalı Arapların Müslüman Osmanlı kadınlarını evlilik adı altında kandırıp "cariye" ve "esir" olarak kullanmalarıdır. Ancak Mütareke Dönemi'nde meydana gelen ve Müslüman kadınlara yönelik bir evlilik yasağı olması sebebiyle çalışmaya dâhil edildi.

Çalışmamızda Müslüman Osmanlı kadınlarının teamüllere/yasalara aykırı evliliklerini anlatırken daha açıklayıcı olması için aynı dönemdeki (Mütareke Dönemi) Gayrimüslim Osmanlı kadınlarının ve Müslüman Osmanlı erkeklerinin de kendi din ve mezhepleri dışından olan kişilerle yaptıkları evliliklerden ve devletin bu evliliklere nasıl baktığından da kısaca bahsettik.

Evlilik olaylarının geçtiği belgeler dışında ayrıca 25 Ekim 1917 tarihli, İttihat ve Terakki'nin çıkardığı, bir buçuk yıl yürürlükte kalan Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ni de kaynak olarak kullandık. Bu kararname, sadrazam vekili ve şeyhülislam olan Mustafa Sabri Efendi tarafından 19 Haziran 1919'da feshedilmiştir. Ancak gerek kararnamenin geçerli olduğu süre boyunca gerekse de feshedilmesinden sonra devletin Gayrimüslimlerle ve İranlılarla evlilik konusunda, Müslüman kadınlara yönelik tavrının değişmediği göze çarpmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı Osmanlı Devleti'yle ilgili çalışmalarda bugüne kadar eksik kalmış bir konu olan Müslüman Osmanlı kadınlarının dini kaidelere/teamüllere aykırı evlilikleri hakkında Osmanlı Arşivi belgeleri üzerinden elde edilen bilgilerin –Mütareke Dönemi esas alınarak- okuyucuya sunulmasıdır. Bir diğer amacı da Tanzimat Fermanı'ndan I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, kadınların sosyal hayata daha çok katıldığı ya da katılmak zorunda kaldığı kabaca 80 yıllık bir sürecin devamı olarak Mütareke Dönemi'nde ve sonrasında Cumhuriyet Dönemi'nde Medeni hukuka doğru giden yolda fiili olarak ne tür olayların yaşandığına dair ışık tutmasıdır. Kullanılan kaynakların çoğunluğu birinci el arşiv kaynaklarıdır. Belgeler kullanılırken özellikle evlilik vakalarından bahseden belgelere yoğunlaşıldı. Literatür incelemesi yapıldığında çalışmanın ana konularından olan Müslüman kadınlarla Gayrimüslimlerin evlilikleri üzerine bilhassa tarih alanında yapılmış müstakil bir çalışma tespit edilemedi. Bu sebeple diğer bilim dallarından bu konuya değinen çalışmalara kaynak olarak yer verildi. Ayrıca hatıra türünde iki eserden yararlandı. Öte yandan Müslüman kadınların İranlılarla evlilikleri konusunda ise tarih alanında yazılmış olan iki makale ve bir yüksek lisans tezinden faydalandı. Gerek Gayrimüslimlerle gerekse İranlılarla evlilik hakkında gazeteler üzerinden bulunan bilgiler de dâhil edildi. Çalışmanın bir diğer konusu olan Müslüman kadınların Javalı Araplar ile evliliklerinin yasaklanmasına dair ise yalnızca arşiv belgeleri kullanıldı. Zira herhangi bir telif eserde bilgi bulunamadı.

Çalışmanın bölümleri oluşturulurken Müslüman Osmanlı kadınlarının teamüllere/kaidelere aykırı evlilikleri Gayrimüslimlerle, İranlılarla ve Javalı Araplarla olmak üzere temelde üç farklı gruba ayrıldı. Gayrimüslimlerle evlilik hakkındaki belgelere Tanzimat Devri itibarıyla rastlanmaya

başlandığı için XIX. yüzyıldan Mütareke Dönemi'ne kadar olan evlilik vakaları ayrı bir alt başlıkta anlatıldı. Benzer şekilde İranlılarla evlilik olaylarına da en geç II. Mahmut Devri itibariyle rastlanmaya başlandığı için Mütareke Dönemi'ne kadarki bu tür evliliklere de ayrı bir alt başlık açıldı. Sonrasında ise her iki konuyla ilgili olarak Mütareke Dönemi'ne ait vakaları incelemek için yeni alt başlıklar oluşturuldu. Javalı Araplarla evlilik ise Mütareke Dönemi'ne özgü olarak yasaklanmış olduğu için bu konu hakkında yalnızca Mütareke Dönemi esaslı bir inceleme yapıldı.

1. XIX. Yüzyılda Müslüman Kadınların Gayrimüslimlerle Evlilik Teşebbüsleri ve Aile Hukuku

İslam toplumlarında daima Müslüman bir kadın ile Gayrimüslim bir erkeğin evlenmesi gayrimeşru görülmüştür. Öncelikle hemen belirtelim ki Bakara Suresi'nin iki yüz yirmi birinci ayetinde hem Müslüman bir erkeğin müşrik bir kadınla evlenmesi hem de Müslüman bir kadının müşrik bir erkekle evlenmesi yasaklanmıştır.¹ Ehli Kitap ile evlilik konusunda ise Kuran'da Maide Suresi'nin beşinci ayetinde bilgi bulunmaktadır.² Buna göre Kitap Ehli'nin kadınlarıyla evlenmek serbesttir. Kitap Ehli'nin erkekleri ile ilgili ise izin ya da yasak yazmamaktadır. Fakat "İslam Hukuku" daima Kitap Ehli'nden erkekler ile evlenmeyi şeriata aykırı görmüştür. Ayrıca Mümteherine Suresi'nin onuncu ayeti de bu kaideye delil olarak kabul edilmiştir.³ Osmanlı Devleti de kuruluşundan yıkılışına kadar bu kuralı uygulamaya çalışmıştır. Fakat özellikle XIX. yüzyıl itibariyle toplumsal hayatta bazı değişiklikler yaşanmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti 1839 ve 1856 yıllarında yayımladığı Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla, Müslüman tebaa ile Gayrimüslim tebaanın eşit haklara sahip "Osmanlı" vatandaşı olmalarını sağlamaya çalışmıştır. Devlet yöneticileri "eşit vatandaşlık" ilkesi ile Müslümanlarla Gayrimüslimlerin sosyal hayatta uyum içerisinde yaşayabileceklerini ve böylece ülkeye huzur ve düzenin geleceğini düşünmüşlerdir. "Islahat Fermanı" ile "her din ve mezhebin ayini serbest" kabul edilmiş ve bu sebeple hiç kimsenin dinini, mezhebini değiştirmeye zorlanamayacağı hükmü getirilmiştir. Bu hükmün son kısmı aslında Müslümanların din değiştirmelerinin önündeki engellerin kaldırılması içindir. Yine bu fermanla din farklılığına bakılmaksızın tüm

¹ BAKARA, 2/221.

² MAİDE, 5/5.

³ Ali Aslan Topçuoğlu, "Modern Hukuk Ve İslam'da Vatandaşlık Kavramının Hukukî Temeli", Ankara: **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.16, 2012, s.210.; MÜMTEHİNE, 60/10. Hicret eden Mümin kadınların geride kalan Kâfir eşlerine haram oldukları belirtilmektedir. Ayrıca mümin erkeklere yönelik de Kâfir kadınları nikâhınızda tutmayın denmektedir.

tebaanın devlet memuru olabileceği, her dine mensup erkeklerin askerlik hizmetine alınmaları ve bu görevi yapmak istemeyenlerden vergi alınması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasındaki davalara bakabilme yetkisine sahip karma mahkemeler (Nizamiye Mahkemeleri) kurulacak ve buralarda Gayrimüslimlerin şahitlikleri kabul edilecektir⁴. Ancak her ne kadar yukarıda bahsettiğimiz şekilde Gayrimüslim erkeklere Müslümanlar gibi devlet memuru ve asker olma hakları verilse de Müslüman kadınlarla evlenme hakkı verilmemiştir. Fakat arşiv kaynaklarında tespit ettiğimiz birkaç hadise toplumda yaşanmaya başlayan önemli bir değişikliği göstermektedir. Örneğin 1888 yılında İstanbul Hasköy’de Zehra isimindeki Müslüman bir kadın evli olmasına rağmen, Yuda isminde bir Yahudi’ye ilgi duymuş ve bu durumu fark eden eşi tarafından boşanmıştır. Ayrıca Zehra’nın “Yuda ile ‘akd-i izdivaç için Musevi mezhebini kabul edeceği istihbâr olunarak derdest edildiği ve burada (Hasköy’de) bakâsının (kalmasının) ca’iz (uygun) olmadığı” ve taşrada Hristiyan olmayan bir yere sürgün edilmesinin gerekli olduğu belirtilmektedir.⁵ Konuyla ilgili olarak Zabtiye Nezareti’ne yazılan bir tezkirede Zehra’nın “tahte’l-hıfz (koruma altında) Kastamonu” ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁶ Zabtiye Nazırı imzasının bulunduğu belgede de Zehra’nın din değiştirmek istemesinin sebebinin yalnızca Yuda’ya duyduğu “aşk ve ‘alakadan” olduğunun “İstanbul Polisi Meclisinden ifade” kılındığı belirtilmektedir.⁷

1892 yılında ise Ermeni milletinden Mallıoğlu Kirkor isminde biri, kocası askere giden evli bir Müslüman kadını kandırarak “ayin-i İsevi üzere” nikâhlanmış ve onu saklamıştır.⁸ Sadrazam Cevat tarafından konuyla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen tezkirede olayın oluş şekli izah edilerek kişiler hakkında ne yapılması gerektiği kararlaştırılmıştır. Buna göre Adana vilayetinden Havva isimli Müslüman kadının Mustafa adlı eşi 1301 (1885) senesinde askere gitmiştir. Bu esnada Ermeni bir kadın tarafından kandırılan Havva, birkaç gün müddetince bir Ermeni evinde kalmıştır. Akabinde Haçin civarındaki manastıra götürülüp “orada cebren” Hristiyanlaştırılarak, Mallıoğlu Kirkor ile nikâhlandırılmış ve kendisine

⁴ Ufuk Gülsoy, “Islahat Fermanı”, *DİA*, C.19, İstanbul, 1999, s.187.

⁵ Sadaret makamına gönderilen 15 Mayıs 1304 (1888) tarihli yazı. **BOA, DH.MKT. Dosya no:1509 Gömlek no:108 lef.1.**

⁶ Zabtiye Nezaretine gönderilen 29 Mayıs 1304 (1888) tarihli yazı. **BOA, DH.MKT Dosya no:1511 Gömlek no:109 lef.1**

⁷ Zabtiye Nazırı tarafından kime gönderildiği belli olmayan 7 Mayıs 1304 (1888) tarihli tezkire. **BOA, DH.MKT. Dosya no:1511 Gömlek no:109 lef.1.**

⁸ Dahiliye Nezareti Mektubi Kaleminden Adliye ve Mezahib Nezaretlerine gönderilen 25 Mayıs 1308 (1892) tarihli yazı. **BOA, DH.MKT. Dosya no:1962 Gömlek no:7 lef.1.**

Meryem ismi verilmiştir. Havva ve onu saklayan Kirkor bulunup tevkif edilmişlerdir. Sadaret makamına göre meseleyi mahkemeye sevk ederek “dağdağaya düşürmek” yerine eğer Havva, Müslüman eşi tarafından kabul edilirse ona teslim edilmelidir. Aksi takdirde Hıristiyan olmayan bir yere gönderilip bir Müslümanla evleninceye kadar hükümet tarafından nafakası karşılanmalıdır. Mallıoğlu Kirkor’un ise “muvakkaten” bulunduğu yerden “uzakça” bir yere “tebidi” (sürgünü) uygundur.⁹

1901 yılında Dâhiliye Nezareti’nden Ankara vilayetine¹⁰ gönderilen mahremene kayıtlı bir belgeye göre de aslen Yunanlı olup kendisini “hile ve desise ile” Osmanlı tebaası olarak nüfusa kaydettiren “Papa Kleyos” isimli bir şahıs “Maden” kazasında ikamet eden “İstavri Derviş” ve arkadaşlarıyla birleşerek Hıristiyan köylerinde Yunanistan hesabına para toplamaktadırlar ve Müslümanları Hıristiyanlaştırmaktadırlar. Ayrıca Müslüman kızların Hıristiyanlarla nikâhlarını kıymaktadırlar. Kazanın eşrafından bir kimse Sadaret makamına bu durumu anlatan bir varaka göndermiştir. Konuyla ilgili olarak “hafî (gizli)” bir şekilde tahkikat yapılacaktır.¹¹

Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet Dönemi’nde de Müslim ve Gayrimüslim tebaaların toplumda aynı haklara malik olarak yaşamaları politikasına devam etmiştir. Lakin önceden olduğu gibi bu dönemde de Gayrimüslim erkeklerin Müslüman kadınlarla evlenmeleri yasaktır. Fakat arşivde ulaştığımız ve bazı kaynaklarda da “Beşiktaş Hadisesi” olarak geçen olay bu yasağı fiili olarak yok saymaya çalışanların olabileceğini göstermektedir. Teodori ismindeki bir Rum bahçıvan ile Bedriye adındaki Müslüman kadının nikâh kıymak istemeleri üzerine halk bu durumu şeriata aykırı görerek karakolu basmış ve Teodori’yi linç etmiş, Bedriye’yi ise ağır yaralamıştır.¹² Konuyla ilgili olarak arşivde bulduğumuz Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen belgede Bedriye’nin olaydan sonra kadın hapisanesinde tutuklu olarak kaldığı ve İstanbul savcısının serbest bırakılmasını istediği ancak yeni bir olaya sebep olabileceği endişesiyle

⁹ Sadaret Makamından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 15 Temmuz 1308 (1892) tarihli tezkire. **BOA, DH.MKT. Dosya no:1890 Gömlek no:114 lef.1.**

¹⁰ Her ne kadar okunabildiği kadarıyla “Ankara Vilayet-i Celilesine” ibaresi yazsa da bunun hemen altında üzeri kırmızıyla çizilmiş olarak “Diyarbakır Vilayet-i Celilesine” ibaresi vardır. Öte yandan bu belgenin daha evvel kullanıldığı çalışmada yazının Ankara Valiliğine gönderildiği belirtilmiştir. Bkz. Nevin Ünal Özkorkut, “2014 Tarihli Meryem Yahya İbrahim İshak Davası’ndan Hareketle İslam Hukukunda Bir Evlenme Engeli Olarak ‘Din Farkı’ ve Osmanlı Uygulamasına Yansımaları”, **OTAM**, S.37, Bahar 2015, s.303.

¹¹ Dahiliye Nezareti Mektubi Kaleminden Ankara vilayetine gönderilen 23 Temmuz 1317 (1901) tarihli yazı. **BOA, DH.MKT. Dosya no:2519 Gömlek no:58 lef.1.**

¹² Hasan Taner Kerimoğlu, **İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914**, İstanbul, İSİS yay, 2009, s.57.

tevkif halinin devam ettiği görülmektedir. Ayrıca bir Darülacezeye de yerleştirilmesinin “malûme-i sabıkasına nazaran” uygun olmadığı ve ne yapılması gerektiği konusunda henüz bir karara varılmadığı anlaşılmaktadır.¹³

1913-1914 yıllarında Paris’e üniversite eğitimi için giden Zekeriya Sertel anılarında konumuzla ilgisi olabilecek bir olaydan bahsetmiştir. Buna göre Sertel bir gün Paris’te üstleri başları kirli, iki Türk kız çocuğu ile karşılaşmıştır. Çocukların annesine ulaşmıştır. Anne İstanbullu bir Türk’tür. Ayrıca Abdülhamit Dönemi’ndeki Sadrazam Kamil Paşa’nın kızıdır. Evli ve iki çocuk annesiyken evinin aşçısı olan bir Ermeni gencini sevmiştir. Ardından “*bu gizli aşk onu maceralara sürüklemiştir*” ve kendisinin, ailesinin mücevherlerini ve iki çocuğunu da yanına alarak sevdiği Ermeni genciyle Avrupa’ya kaçmıştır. Birkaç yıl ellerindeki parayla rahat bir hayat sürmüşlerdir. Ancak paraları azalınca Ermeni sevdiği ortadan kaybolmuştur. Kadın Avrupa’da iki çocuğuyla “parasız ve kimsesiz” kalmıştır. Bir meyhanede garsonluk yapmaya başlamıştır. Sertel bu kadının hikâyesini *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yazmıştır. Bundan bir hafta sonra eski eşi çocuklarını almak üzere Paris’e gelmekte olduğunu bildiren bir telgraf yollamıştır. Paris’e gelince Sertel’e telefon etmiştir. Sertel de onu eşi ve çocuklarına götürmüştür. Eşiyle barışmışlar ve İstanbul’a dönmüşlerdir.¹⁴ Bu konuda bir arşiv belgesine ulaşamadık. Ancak bu olayı da bir nevi Gayrimüslimle evlilik teşebbüsü açısından değerlendirebiliriz. İlaveten Sadrazam Kamil Paşa’nın kızı olması da ayrı bir önem taşımaktadır.

Bundan sonraki süreçte (Mütareke Dönemi’nde) yaşanan tespit edebildiğimiz başarıya ulaşan tüm evlilik teşebbüslerini çalışmanın ana konusu olarak anlatacağız. Hatırlatalım ki Osmanlı Devleti “aile hukuku” alanında kuruluşundan yıkılışına kadar “Klasik İslam Hukuku” prensiplerine bağlı kalmaya çalışmıştır. Fakat özellikle XIX. yüzyılda Batı dünyasındaki “sanayileşme” ve “modernleşme” ile birlikte değişen toplumsal hayata adapte olabilmek için artık yetersiz kalan aile hukuku kurallarında değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır. Bu noktada “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye” doğrudan aile ve miras hukuku ile ilgili bölümleri olmasa da önemli bir gelişme olarak kabul edilebilir. “Mecelle” 16 kitaptan ve 1851 maddeden oluşmakta olup 1868-1876 yılları arasında 9 senede hazırlanmıştır. Esas konularını borçlar ve yargılama hukuku teşkil etmekte olup nizamiye mahkemelerinin işleyişini kolaylaştırmak amaçlanmıştır. Oysaki “aile ve

¹³ Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 28 Haziran 1325 (1909) tarihli yazı. **BOA, ZB. Dosya no:334 Gömlek no:109 lef.1.**

¹⁴ Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, 5. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001, s.52-53.

miras hukuku” davalarına Şeri’iyye mahkemeleri bakmaktadır.¹⁵ Ancak Mecelle’deki aile ve miras hukukunu kapsayan hükümler 1917 yılında hazırlanan Hukuk-ı Aile Kararnamesine temel oluşturmuştur.

Hukuk-ı Aile Kararnamesi, İttihat ve Terakki hükümeti tarafından 25 Ekim 1917 tarihinde çıkarılmıştır. Nizamname metninde Adliye Nazırı Halil Bey, Sadrazam Talat Paşa ve Sultan Reşat’ın isimleri bulunmaktadır. 158 maddeden oluşmaktadır. Bu kararname ile Müslim ve Gayrimüslim cemaatlerin evlilik hukuku tek bir nizamnameye bağlı kılınmış ve bu alandaki davaları da tek bir mahkemeye (Şeri’iyye Mahkemelerine) bağlanmıştır.¹⁶ Bu kararnamenin 58. maddesine göre “Gayrimüslimin bir Müslimeyi (Müslüman kadını) tezevvücu (nikâhlaması) batıldır.”¹⁷

19 Haziran 1919 tarihinde dönemin Şeyhülislam ve Sadrazam vekili olan Mustafa Sabri Efendi’nin imzası ile çıkan muvakkat bir kanun ile Hukuk-ı Aile Kararnamesi’nin işleyişine son verilmiştir.¹⁸ Böylece 1917 öncesinde olduğu gibi 1876 tarihli “Mecelle” ve daha öncesindeki hükümler geçerli olmaya devam etmiştir. Fakat bu değişikliğin bizim incelediğimiz konu açısından fazla bir önemi yoktur. Çünkü yukarıda bahsettiğimiz gibi 1917 kararnamesi öncesinde ve sonrasında da Gayrimüslim bir erkek ile Müslüman bir kadının evlenmesi yasaktır. 1917 Kararnamesinin önemi kadınların evlilik ve boşanmalarda sahip oldukları hakları arttırmış olmasıdır.

1.1. XIX. Yüzyılda Müslüman Osmanlı Kadınlarının İranlılarla Evlilik Yasağına Dair Düzenlemeler

İranlılar ile evlilik mevzusuna baktığımızda daha önce yapılmış çalışmalarda tespit edildiği üzere resmi olarak ilk kez II. Mahmut döneminden itibaren gerek Müslüman Osmanlı kadınlarının ve gerekse de Müslüman Osmanlı erkeklerinin İranlılarla evlenmeleri yasaklanmıştır.¹⁹ II. Mahmut zamanında 6 Ocak 1822’de çıkarılan bu ilk fermana göre İstanbul ve civarında kimi İslam ehli, “İranlu ve meçhul-ün-nesep” kimselerle

¹⁵ Mehmet Akif Aydın, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”, **DİA**, C.28, Ankara, 2003, s.231-233.

¹⁶ Mehmet Akif Aydın, “Hukûk-ı Âile Kararnamesi”, **DİA**, C.18, İstanbul, 1998, s.317-318.

¹⁷ 31 Teşrin-i evvel 1333 (1917) tarihinde Takvim-i Vekayi’de yayımlanan Hukûk-ı Aile Kararnamesi, **BOA, YB021. Dosya no:52 Gömlek no:7**. s.17.

¹⁸ Mehmet Akif Aydın, “Hukûk-ı Âile Kararnamesi”, s.317-318.

¹⁹ İbrahim Serbestioğlu, “Öteki Perspektifiyle Osmanlı Kadınının İranlılarla Evlenme Yasağı”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.20, C.5, Kış 2012, s.215.; Sadık Sarısan, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İranlılarla Evlenme Meselesinden Kaynaklanan Problemler”, **Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimler ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri**, Ankara 2016, s.207.

evlenmektedirler. Bu evliliklerle cahil kişiler Şii ve Rafizî mezhebine meyiletmektedirler. Bu sebeple bundan sonra İranlılarla evlenmek yasaklanmıştır. İlaveten böyle izdivaç edenler, buna neden olanlar ve nikâhı kıyan mahalle imamları cezalandırılacaktır. Ayrıca “böyle meçhul-un-nesep eşhasa kız verüp alanlar” ibaresiyle izdivaç yasağının “iki yönlü olduğu” yani Osmanlı kadınları ve erkekleri için geçerli olduğu da belirtilmiştir²⁰. Yazdığı tezde bu konuya değinen Vedat Yurt, Osmanlı Devleti’nin bu fermânı çıkardığı esnada İran’la savaş halinde bulunduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre 1874 yılındaki nizamnameye kadar geçen 52 yıllık sürede bu fermâna “doğrudan” gönderme yapılmaması ve “çok az sayıda” belgede bahsedilen İranlılarla izdivaç yasağının “câri bir uygulama olmadığı” anlaşılmaktadır.²¹

7 Ekim 1874 tarihli nizamnameyle İranlılarla evlilik yasağı ikinci kez düzenlenmiştir. Nizamnamenin ilk maddesine göre Osmanlı tebaası ile İran tebaasının evlilikleri “kemâ fi’s-sabık” (eskiden olduğu gibi) kesinlikle yasaktır. Üçüncü maddesine göre de Osmanlı tebaası bir kadın yasağa rağmen İran tebaasından bir kişiyle evlenmişse kadın ve evlatları Osmanlı vatandaşı olarak kabul edileceklerdir. Ayrıca çocuklar askerlik ve diğer vatandaşlık vazifelerinden mesul olacaklardır. Bu nizamnamedeki maddelerde Osmanlı kadınları için din ve mezhep tanımlaması yapılmadığından İranlılarla evlilik yasağının yalnızca Müslüman kadınları kapsamadığı Gayrimüslim kadınları da kapsadığı yorumu yapılmaktadır.²² İlaveten bu nizamname 1926 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.²³

1874 yılında çıkarılan bu nizamnameden sonra yasağa rağmen İranlılarla evlenenlere ait Osmanlı Arşivi’ndeki belgeleri inceleyen Vedat Yurt’un tespit ettiği evlilik vakalarına baktığımızda evlenenlerin ekseriyetinin Osmanlı tebaası Müslüman kadınlar olduğu görülmektedir. Ayrıca Gayrimüslim Osmanlı tebaasından da İranlılarla evlenenler

²⁰ Serbestioğlu, **a.g.e.**, s.215.

²¹ Vedat Yurt, **Osmanlı Devleti’nde 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Evliliğe Tahdit Tedbirleri: İranlılarla Evlilik Yasağı**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, s.16-21.

²² Sarısaman, **a.g.e.**, s.208. Ancak Yurt’a göre yasağın Gayrimüslim Osmanlı tebaayı kapsayıp kapsamadığı meselesi 1892 yılında konunun Şura-yı Devlet’e sorulmasıyla ortaya çıkmıştır. Akabinde Şura-yı Devlet 1894’de yasağın Gayrimüslim tebaayı kapsamadığını söylemiştir. Fakat sonraki süreçte 1911 yılı Aralık ayında İranlılarla evlilik Gayrimüslim tebaaya da yasaklanmıştır. Bu yasak 1917’lere kadar devam etmiştir. Bkz. Yurt, **a.g.e.**, s.57-61.

²³ Yurt, **a.g.e.**, s.36.

olmuştur.²⁴ Başlangıçta devlet nizamnameye aykırı olarak kıyılan bu nikâhlara karşı hangi cezaî yaptırımları uygulayacağını kararlaştıramamıştır. Ancak daha sonra 18 Mart 1888 tarihinde çıkarılan İrade-i Seniyye ile cezaların neler olacağı karara bağlanmıştır. Buna göre Osmanlı kadınlarıyla evlenen İranlılar hemen Osmanlı Devleti'nden tard edileceklerdir. Nikâhı kıyanlar ise hangi devlet tebaasından olduklarına bakılmaksızın nefy (sürgün) cezasına çarptırılacaklardır.²⁵

Dikkat edilirse gerek bu cezalandırma hükümlerine gerek nizamnameye ve gerekse de evlilik vakalarına bakıldığında İranlılarla evlilik yasağının pratikte Osmanlı kadınlarına ve özellikle de Müslüman kadınlara özgü olduğu netlik kazanmaktadır. Dahası arşivdeki gayrimeşru kabul edilen evlilikler içerisinde Osmanlı tebaası Müslüman erkeklerin İranlı kadınlarla yapmış olduğu herhangi bir evliliğin mevcut olmaması da bu durumu ortaya çıkarmaktadır. İlaveten Müslüman Osmanlı kadınıyla nikâh kıymış bir İranlı hakkında meşihat makamından belirtilen görüşte “Sünni olmayan kişilerin Sünni kadınlarla evliliklerinin dinen uygun olmadığı”²⁶ ifadesi de kanaatimizce bu durumun sebebini açıklamaktadır.

Bütün yasaklamalara rağmen İranlılarla evlenen Müslüman Osmanlı kadınlarının mevcut olduğu göz önüne alınarak bu evliliklerden doğan çocukların Osmanlı tebaası sayılması ve askerlik yapmaları için kanunlar çıkarılmıştır. 25 Ekim 1886 tarihli Askere Alma kanununa göre de Osmanlılarla evlenmiş İranlılardan doğan çocuklar askerlik hizmeti yapmak zorundadır. 1888 yılındaki İrade-i Seniyye'de ise Osmanlı kadınlarının İranlılarla evliliklerinden olup 1886 yılındaki kanundan önce doğan erkek çocukları askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır.²⁷ I. Dünya Savaşının başlamasından hemen önce 12 Mayıs 1914 tarihinde çıkarılan muvakkat kanunda ise Osmanlı kadınlarının İranlılarla evliliklerinden olan çocukların askerlik hizmetiyle mükellef oldukları bildirilmiştir. İlaveten bu yeni kanuna aykırı olan tüm nizamnameler, emirler geçersiz sayılmıştır. Dolayısıyla 1888 tarihli İrade-i Seniyye'deki askerlikle ilgili hüküm bu kanunla iptal olmuştur.²⁸

Osmanlı Devleti'nin kendi tebaasından olan Müslüman kadınların İranlılarla evliliklerini yasaklayan nizamnamelerine karşı İran Devleti

²⁴ Bu evlilik vakaları ve bunlar karşısında devlet yetkililerinin tavrı hakkında daha detaylı bilgi edinmek için bkz. Yurt, **a.g.e.**, s.64-70.

²⁵ Yurt, **a.g.e.**, s.64-66.

²⁶ Yurt, **a.g.e.**, s.64-65.

²⁷ Sarısaman, **a.g.e.**, s.208.

²⁸ Sarısaman, **a.g.e.**, s.209

büyükelçileri aracılığıyla daima itirazlarda bulunmuştur.²⁹ Ancak İran'ın itirazları hiçbir zaman kabul görmemiştir. Bu itirazlar içerisinde 1914 yılına ait olanı konumuz açısından önemli niteliktedir.

I. Dünya Savaşı öncesinde Müslüman Osmanlı kadınlarının İranlılarla evlilik yasağı İran'ın İstanbul Büyükelçisi aracılığıyla yeniden gündeme gelmiştir. Büyükelçi, 1 Nisan 1914'te Osmanlı Devleti'nin bu evliliklere müsaade etmesini istemiştir. Bu istek, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına cihat ilan ederek katılmasının ardından dikkate alınmıştır. Hatta fetvahaneye 9 Mayıs 1915'te Şiiler ile Sünnilerin evlenmelerinin caiz olduğuna dair bir karar vermiş ve bunu Hariciye Nezaretine bildirmiştir. Ancak Sefaretin izin talebinin henüz yanıtı bırakılmasının uygun düşeceği de söylenmiştir.

İlerleyen süreçte “Nisvan-ı Osmaniyyenin Tebaa-i İraniye ile İzdivaçlarına Dair Kanun-u Muvakkat Layihası” hazırlanmıştır. İlk maddeye göre Osmanlı kadınlarının İranlılarla evlenme yasağı kaldırılmıştır. Diğer maddelere göre de Osmanlı kadınları vatandaşlıklarını koruyacaklardır. Çocukları da Osmanlı vatandaşı sayılacaktır. Böylece askerlik hizmeti başta olmak üzere vatandaşlık hizmetlerinden sorumlu olacaklardır. Bu kanun tasarısına aykırı olan 1874 ve 1875 tarihli nizamnameler lağvedilmiştir. Kanunun uygulanmasından Şeyhülislamlık makamı ile Adliye, Dâhiliye ve Hariciye Nezaretleri sorumludur. Fakat hazırlanan bu kanun tasarısı ilgili makamlardan “olumlu” karşılık bulmamıştır. Zira İranlılar, Türkiye’de sayıca “yüz binlere ulaşan” kalabalık bir nüfusa sahip oldukları için Osmanlı kadınlarıyla evlendikleri takdirde doğacak çocukların “ecnebi sıfatını” taşıma “tehlikesi” mevcuttur. Bu sebeple yasağın devamı gerekli görülmüştür. Konuyla ilgili olarak Bakanlar Kurulu da 1917’de oy çokluğu ile yasağın devamına hükmetmiştir.³⁰

Özetle ifade edersek Osmanlı Devleti'nin –bilhassa- Müslüman kadınlar için II. Mahmut döneminden itibaren resmi olarak uyguladığı İranlılarla evlenme yasağı tıpkı Gayrimüslimlerle evlilik konusunda olduğu gibi devletin yıkılışına kadar her daim devam etmiştir. Fakat nikâhlar önlenemediği için doğan çocukların askerlik ve tabiiyetleri mevzularında sürekli olarak nizamnameler çıkarılmıştır. Müslüman kadınların Gayrimüslimler ve İranlılar ile evlenme yasakları ancak 1926 yılında kabul edilen Medeni kanunun akabinde alınan diğer kararlarla son bulmuştur. Bu noktada Araplarla ya da Mısırlı Araplarla evliliğin ne ölçüde meşru kabul

²⁹ İran'ın itirazları hakkında daha detaylı bilgi edinmek için bkz. Serbestioğlu, **a.g.e.**, s.216-217.; Sarısamam, **a.g.e.**, s.209-213.; Yurt, **a.g.e.**, s.70-76.

³⁰ Sarısamam, **a.g.e.**, 209-211.

edildiği sorgulanabilir. Ancak bu çalışma kapsamında incelenen belgelerde bu tür evlilikler üzerine değerlendirme yapılabilecek nitelikte bilgilere ulaşılmadı. İlâveten Müslüman Osmanlı kadınlarının Araplar ile evliliklerini yasaklayan herhangi bir belge tespit edilemedi. Bu durumun sebebi Arapların temelde Sünnî mezheplere mensup olmalarıdır.

2. Mütareke Döneminde Müslüman Kadınların Gayrimüslimlerle Evlilikleri

I. Dünya savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin Hristiyan bir devlet olan Almanya ile ittifak yapması ve Alman ordusu mensuplarının Türkiye'ye gelmeleri Osmanlı toplumu ile Almanların yakın ilişkilerde bulunmalarını sağlamıştır. Savaşın akabindeki Mütareke Dönemi'nde İtilaf devletleri tarafından Osmanlı Devleti'nin pek çok önemli şehrinin işgal altına alınmasıyla toplumsal hayatta Müslümanlar ile yerli ve yabancı Gayrimüslimler arasında isteyerek veya istemeyerek de olsa daha fazla iletişim kurulmuştur. Ayrıca bu dönemlerde Osmanlı vatandaşı Müslüman kadın ve erkeklerden yurt dışına gidip gelenler olmuştur. Yabancılarla kurulan yoğun temaslar sonucunda Müslüman kadınların Gayrimüslimler ile Osmanlı topraklarında olmasa bile ve hatta Osmanlı makamları tarafından geçersiz kabul edilse de yurt dışında evlilikler yaptıklarını görmekteyiz.

Bu evliliklerden Osmanlı bürokrasisini tahminimizce en çok meşgul etmiş olanı Sabık Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın kızı Saadet Hanım'ın İsviçreli bir doktor olan Ernest Höberli ile izdivacıdır. Bu evliliğin ne surette gerçekleştiği Bern Sefiri Cevad Bey'in 1922 yılında sadrazam Tevfik Paşa'ya yazdığı tahriratında anlatılmıştır. Buna göre İsviçre Adliye ve Polis Nezareti tarafından Osmanlı'nın Cenevre Baş-şehbenderliğine Osmanlı vatandaşları hakkında gönderilen doğum, vefat ve izdivaç bildirimleri (ilm-u haberler) ile beraber Saadet Hanım'ın İsviçreli doktor ile evlenebilmesini sağlayan bir izinname bulunmuştur. Cenevre Baş-şehbenderi de evlilik mahalli Bern yakınında bir köy olduğu için Bern nüfus memurluğuna nikâhın hangi belgeye dayanarak kıyıldığını sormuştur. Akabinde nüfus memurluğunun gönderdiği cevap sayesinde Saadet Hanım'ın yurt dışına çıkmadan önce İstanbul'daki İtalyan Yüksek komiserliğinde görev yapan Drogman Royal Mısırini (?) imzasıyla bir ilm-u haber aldığı, nikâhın da bu vesikaya dayanarak kıyıldığı anlaşılmıştır. Ardından şehbenderlik durumu sefarete (Bern) bildirmiş sefaret de İsviçre Hariciye Nezareti'nden konuyla ilgili izahat talep etmiştir. Bu makamdan gelen cevap Saadet Hanım'ın (İstanbul'daki) İtalyan Yüksek Komiserliğinde tercüman olan Mısırini'ye (?) müracaat ederek nüfus tezkiresini İtalyancaya tercüme ettirip komiserlik mührü vurdurduğunu akabinde Roma'ya gidip bu vesikayı İtalya Hariciye Nezareti'ne onaylattığını ve bu vesikanın Bern yakınındaki köyün nüfus

memurunca nikâhın akdi için yeterli görüldüğünü belirtmiştir. Ayrıca yine Bern sefirine göre İsviçre Hariciye Nezareti bu belgenin kanuna aykırı olduğunu kabul etmiş fakat herhangi bir kayda değer yönü olup olmadığını ve Osmanlı vatandaşlarının İsviçre'deki nikâhlarının ne şekilde olursa Osmanlı makamlarınca muteber sayılacağını sormuştur³¹. Bern sefiri, konu hakkında gerekli bilgilendirmeyi yaptığını ve bu evliliğe benzer olayların bir daha yaşanmaması için İstanbul'dan İsviçre makamlarına ulaştırılmak üzere gerekli evrakların (Ahkâm-ı Kanuniye-i Osmaniye Suretlerinin) kendisine gönderilmesini talep etmektedir. Bern sefiri bu tahriratı 15 Mart 1922 de yazmıştır.³²

Bern sefirinin bu tahriratı ile ilgili olarak İstanbul'daki İstişare Odasının 1922 yılı Ağustos ayı içerisinde aldığı kararların bulunduğu belgeye göre, öncelikle Cenevre Baş-şehbenderliğine gelen 3 Kanun-ı evvel 1919 tarihli tahriratın "bulundurulacak lefiyle" tahkik edilmesi gereklidir.³³ Bu 3 Kanun-ı evvel 1919 tarihli tahriratın Saadet Hanım'ın evliliğinin gerçekleştiği seneye ait olup olmadığı konusunda bir açıklama bulunmamaktadır. Ancak yine de evliliğin 1922 yılından önceki bir tarihte ve 1919 yılına yakın bir zamanda gerçekleşmiş olduğu tahmin edilebilir.

3 Kanun-ı evvel 1919 tarihli belgenin mütalaa edildiği ve Babıâli Hukuk Müşavirliği kalemine ait İsviçre'deki Osmanlı vatandaşlarının evliliklerinin nasıl olacağını anlatıldığı 1920 tarihli belgede Saadet Hanım'ın nikâhı hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Her ne kadar doğrudan isim yazılmamış olsa da Saadet Hanım hakkında olduğu anlaşılmaktadır. Belgede Saadet Hanım'ın Ernest Höberli ile medeni nikâh da akdetmeyerek birkaç şahidin huzurunda kendi aralarında nikâh merasimi yaptıkları ve mahalli otoritelere de bu nikâhın "tanınmayacağı"nın açık olduğu belirtilmektedir.³⁴ Ancak medeni nikâhın akdedilmemiş olması muhtemelen Osmanlı otoritelerinin yorumudur. Tahminimizce bu şekilde değerlendirilmesinin sebebi Saadet Hanım'ın ne Osmanlı şehbenderliğinden ne de mahalli (İsviçre) otoritelerinden nikâh için ilm-u haber (bir nevi izin kâğıdı) almamış olmasıdır. Bu belgede ayrıca yurt dışındaki Osmanlı

³¹ Bern Sefiri Cevat tarafından Sadrazam ve Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gönderilen 15 Mart 1922 tarihli tahrirat. **BOA, HR.SYS. Dosya no:2729 Gömlek no:14 lef.1**

³² Bern Sefiri Cevat tarafından Sadrazam ve Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gönderilen 15 Mart 1922 tarihli tahrirat. **BOA, HR.SYS. Dosya no:2729 Gömlek no:14 lef.6.**

³³ Dersaadet'deki İstişare Odası'nın 1338 (1922) yılı Ağustos ayı içerisinde konuyla ilgili olarak aldığı kararlar. **BOA, HR. SYS. Dosya no:2729 Gömlek no:14 lef.1**

³⁴ Cenevre Baş Şehbenderliği tarafından İsviçre'de yaşayan Osmanlı vatandaşlarının oradaki medeni hukuka göre evlilik ve boşanmalarının Bab-ı Ali Hukuk Müşavirliği'ne bildirildiği 3 Kanun-ı evvel 1919 tarihli tahriratın bulunduğu 17 Mayıs 1336 (1920) tarihli kayıt. **BOA, HR. MŞR. İŞO. Dosya no:16 Gömlek no:8 lef.3**

vatandaşlarının evliliklerinin şehbenderlikte olmasının şart olmadığı fakat şer'i kurallara uygun olması gerektiği ve şehbenderlik dışında olduğu takdirde nikâhla ilgili bir "zabıtname" nin şehbenderliğe teslim edilme kaidesi anlatılmaktadır.³⁵ İlaveten Osmanlı vatandaşlarına veraset gibi meselelerde sorun yaşamalarını engellemek için medeni nikâh da kıymaları tavsiye edilmektedir.³⁶

Saadet Hanım konusunda Hariciye Nezareti'nden İzzet Paşa 1922 yılında Bern Sefiri Cevat Paşa'ya hitaben Fransızca olarak kaleme aldığı yazısında, şariat yasası gereğince bir Müslüman erkeğin Müslüman olan ya da olmayan bir kadınla evlenebileceğini ancak bir Müslüman kadının Gayrimüslimle evlenmek isteğinin kanunda yeri olmadığını ve evlilik yurt dışındaysa Osmanlı otoritelerince yok sayıldığını söylemektedir.³⁷

Anlaşıldığı kadarıyla İsviçre otoriteleri yalnızca Saadet Hanım'ın İtalyan Yüksek Komiserliğinde hazırlanmış vesikasının geçerliliğini sorgulamaktadır. Herhalde bir Osmanlı vatandaşının kendi devletine ait bir ilm-u habere sahip olması gerektiği kanaatindedirler. İsviçre hükümeti için Osmanlı Devleti'nin Saadet Hanım'a bir ilm-u haber hazırlaması nikâhla ilgili sorunu giderecektir. Ancak Osmanlı Devleti böyle bir belge hazırlamadığı gibi bu ilm-u haber sorunu üzerinden nikâhın İsviçre otoritelerince de geçersiz sayılması için uğraşmıştır.

Saadet Hanım'ın evliliğinin geçerli olup olmadığı meselesi Cumhuriyet Dönemi'ne de intikal etmiştir. Zira 1925 yılı Eylül ayında Hariciye Vekaleti'nden Başvekalet'e giden tezkireye göre "İsviçre tebaasından Mösyö Ernest Höberli ve Türkiye tebaasından Saadet Hanım arasında İsviçre'de nikah-ı medeni ile vaki olan izdivacın Türkiyece muteber ve meşru' 'ad edilip edilemeyeceği" İsviçre Hariciye Nezareti tarafından sorulmaktadır. Bu durumu Bern'deki özel memur gönderdiği tahriratla bildirmiştir. Hariciye Vekaleti'ne göre bu konu hakkında vekiller heyetince bir karar alınması Başvekalet'in iznine bağlıdır.³⁸ Başvekalet de "Heyet-i vekilede tedkik ve tezekkür edilecek olan

³⁵ Cenevre Baş Şehbenderliği tarafından İsviçre'de yaşayan Osmanlı vatandaşlarının oradaki medeni hukuka göre evlilik ve boşanmalarının Bab-ı Ali Hukuk Müşavirliği'ne bildirildiği 3 Kanun-ı evvel 1919 tarihli tahriratın bulunduğu 17 Mayıs 1336 (1920) tarihli kayıt. **BOA, HR.HMŞ.İŞO. Dosya no:16 Gömlek no:8 lef.2**

³⁶ Cenevre Baş Şehbenderliği tarafından İsviçre'de yaşayan Osmanlı vatandaşlarının oradaki medeni hukuka göre evlilik ve boşanmalarının Bab-ı Ali Hukuk Müşavirliği'ne bildirildiği 3 Kanun-ı evvel 1919 tarihli tahriratın bulunduğu 17 Mayıs 1336 (1920) tarihli kayıt. **BOA, HR. MŞR. İŞO. Dosya no:16 Gömlek no:8 lef. 2.**

³⁷ Hariciye Nezareti'nden Bern Sefaretine gönderilen tezkire. **BOA, HR. SYŞ. Dosya no:2729 Gömlek no:14 lef.3.** Bu belgenin çevirisi Esin Deniz Aydın'a yaptırılmıştır.

³⁸ Hariciye Vekaleti'nden Başvekalet'e gönderilen 26 Eylül 1341 (1925) tarihli tezkire. **BCA, Yer nr: 30.10. Fon Kodu: 45.286.8. s.2.**

mezkûr mesele hakkındaki” görüşün acilen bildirilmesini Adliye Vekaleti’nden “rica” etmiştir.³⁹ Fakat Adliye Vekaleti’nin bu konuda ne görüş belirttiğine dair herhangi bir belgeye ulaşamadık.

Saadet Hanım’ın evliliği Ali Kemal’in oğlu Zeki Kuneralp’in hatıralarında da geçmektedir. Kuneralp’in anlatısına göre Saadet Hanım Napoli’deki İsviçre hastanesinin başhekimi ile evlidir.⁴⁰ Ancak bu evliliğin nasıl gerçekleştiğine dair bilgi vermemektedir. Bu hatıralardan anlaşıldığı üzere Ali Kemal, Saadet Hanım’ın kız kardeşiyle evlidir. Zeki Kuneralp’in aktardıklarına göre dedesi Tophane Müşiri Zeki Paşa I. Dünya Savaşı’nın başlarında vefat etmiştir⁴¹. Kuneralp, bir diğer teyzesinin de I. Dünya Savaşı’ndan evvel Türkiye’ye Alman askeri heyetinde görevli olarak gelen Prusyalı bir general ile evlenmiş olduğunu ve savaştan sonra Baviera’ya yerleştiğini anlatmaktadır.⁴² Bu evliliğin nasıl gerçekleştiğine dair Osmanlı Arşivi’nde bir kayıta ulaşamadık. Kuneralp de herhangi bir açıklama yapmamıştır.

Osmanlı Arşivi’nde Saadet Hanım ve kız kardeşinin evliliklerine benzer iki evlilik olayı daha bulunmaktadır. Bu evlilikler dönemin “Fahri Yaverân-ı Hazret-i Şehriyarîden Polis Müdür-i Umumisi” olan bir miralay tarafından Dâhiliye Nezareti’ne 13 Ağustos 1921’de bildirilmiştir. Bu belgede anlatıldığına göre Anadolu Demiryolları ve Tramvay Şirketi’nde dava vekili olan Gümilcineli Arif Bey’in kızı Hanım (?) gizli bir şekilde “münasebet te’sisi eylediği” bir İngiliz zabiti ile babasının rızası olmadan nikâh “akdleri icra” olunmuş ve İngiltere’de yaşamaktadır. Ancak belgede nikâh akdinin İstanbul’da mı yoksa İngiltere’de mi olduğu net değildir. Çünkü belgede “...‘akd-i vakı’ pederi Arif Beğ tarafından terviç olunmayıp muhalefet edilmesi üzerine mezbûrenin zabıt ile firar eylemesine bina’en evlatlıktan red olarak mezbûre ile kat’i münâsebet edildiği” yazmaktadır.⁴³ Burada anlatılan evlilik vakasıyla ilgili olabileceğini düşündüğümüz bir bilgiye takriben 1922/1923 yıllarında Müslüman olup bir Türk kızıyla resmi olarak evlenebilen Amerikalı bir gazetecinin⁴⁴ kendi evliliğiyle ilgili olarak yazdığı yazıların Vatan gazetesi tarafından aktarılan kısmında ulaşabilmekteyiz:

³⁹ Başvekalet’ten Adliye Vekaleti’ne gönderilen 6 Teşrin-i evvel 1341 (1925) tarihli tezkire. **BCA, Yer nr:**30.10 **Fon Kodu:** 45.286.8. s.1.

⁴⁰ Zeki Kuneralp, **Sadece Diplomat**, İstanbul, İsis yay, 1999, s. 16.

⁴¹ Kuneralp, **a.g.e.**, s.14.

⁴² Kuneralp, **a.g.e.**, s.15.

⁴³ Polis Müdüriyet-i Umumiyesi’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 13 Ağustos 1337 (1921) tarihli tezkire. **BOA, DH.EUHM.AYŞ. Dosya no:**56 **Gömlük no:**6.

⁴⁴ Bu gazetecinin ismi okunabildiği kadarıyla Kospot? olup dönemin New York Herald gazetesi tarafından Mudanya Konferansı’nın başladığı günlerde muhabir olarak İstanbul’a gönderilmiştir.

“Bir Türk ve Müslüman kızı için bir Hıristiyanla evlenmeyi düşünmek o kız için ölümdür. Müslüman kanunlarınca Hıristiyanla evlenen bir Müslüman kızının cezası idamdır. Ben İstanbul’da iken Azize isminde güzel bir Türk kızı bir İngiliz zabiti ile evlenmek üzere ailesinden evden kaçmışdı. İngiliz Konsolosu bu çiftin nikâhını akd etmekden istinkâf etmişdir. Bunun üzerine nikah İngiliz Kıtaatının papası tarafından akd edilmişdir. Fakat nikâh akd edilmezden evvel papas kızı vaftiz etmiş, kendisini Hıristiyan dinine geçirmişdi. Bu hareketle Azize tabii milletdaşlarının hayat-ı ictimaiyesinden dışarı atılmışdı. Şimdi Azize İngiliz’dir ve hiçbir zaman memleketine avdet edemez. İslam kavanini bir İslam’ın her nerede görürse derhal yüzüne tükürerek kendisini öldürmesine amirdir.”⁴⁵

Belgede geçen diğer olay ise Haydarpaşa Tıp Fakültesi “katib-i ‘umumisi” olan Doktor İsmail Derviş Bey’in büyük kızı Hamiyet Hanım ile ilgilidir. Hamiyet Hanım I. Dünya Savaşı sırasında tanışmış olduğu Avusturyalı Yüzbaşı Baron (?)⁴⁶ ile (bundan 8 ay evvel) Almanya’da evlenmiş ve sonrasında İstanbul’a gelerek kız kardeşini de alarak Almanya’ya dönmüştür. Hamiyet Hanım’ın, Baron karşısındaki “muhabbet ve meclubiyeti” sebebiyle ebeveyni tarafından evliliğine muhalefet edilmediği “büyük bir çaresizlik içerisinde bi’z-zarûre” rıza gösterildiğinin gizli bir tahkikat ile anlaşıldığı yazmaktadır.⁴⁷ Bu vakalar hakkında ne yapılması gerektiği Dâhiliye Nezareti’ne bırakılmıştır.

Bahsettiğimiz bu iki hadise ile alakalı olarak Meşihat makamından Dâhiliye Nezareti’ne yazılmış olan Şeyhülislam Nuri imzalı 31 Temmuz 1921 tarihli bir belge daha vardır. Bu vesikada iki olay kısaca anlatılmış ve bu hareketlerin birçok Müslüman tebaaya sahip Batılı devletlerce dahi tasvip edilmeyeceği “şî’ar ve hissiyat ile İslamiye’ye riayet huşunun onlarca da ilzâmı tabî’ bulunacağı” belirtilip bu duruma bir an evvel son verilmesi istenmiştir. Ayrıca bu gibi hallerin bir daha tekrar etmemesi için “İslam kadınlarının Beyoğlu ve Kadıköy ve buna mümasil mahallerde Ecnebi zabitanıyla ülfet ve tenezzüh etmelerinin önüne geçilmesi” için gerekli tedbirlerin alınması talep edilmiştir.⁴⁸

Yukarıda kısaca değindiğimiz Amerikalı gazeteci Kospot ise Mudanya Konferansı (1922) esnasında *New York Herald* gazetesi muhabiri olarak

⁴⁵ “Müslüman Olmuş Bir Amerikalının Masalı”, *Vatan*, nr.262, 2 Kanun-ı sani 1924, s.1,2.

⁴⁶ Belgedeki isim okunamamıştır.

⁴⁷ İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumisinden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 13 Ağustos 1337 (1921) tarihli tezkire. **BOA, DH.EUHM.AYŞ. Dosya no:56 Gömlek no:6**

⁴⁸ Şeyhülislam Nuri tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 31 Temmuz 1337(1921) tarihli yazı. **BOA, DH.EUHM.AYŞ. Dosya no:56 Gömlek no:6**

İstanbul'a gönderilmiştir. Bu esnada bir arkadaşı askeri erkânın hazır bulunduğu bir toplantıya kendisini davet etmiştir. Kospot, buraya gelen Türk hanımları arasında bir Miralay kızı olan Mutiye Hanımla tanışmıştır. Mutiye Hanım iyi derecede Fransızca bilmektedir. Aile büyükleri arasında devlete hizmet etmiş olan Abdülkerim Paşa gibi kişiler vardır. Kospot, Mutiye Hanımı daha iyi tanımak için öncelikle evine misafir olmak istemiştir. Ancak bu isteği o dönemin şartlarında ailece pek kabul görmeyeceği için otomobille şehirde bir yerde buluşmayı kararlaştırmışlardır. Sonraları otomobille seyahat etmeye devam etmişlerdir. Bir defasında Refet Paşa'nın İstanbul'a geldiği zamana rastlamışlardır. Kospot'un Müslüman olmayı kabul etmesi anlaşıldığı kadarıyla Ankara hükümetinin İstanbul'da kontrolü sağlamasından sonra olmuştur. Anlatıya göre Kospot, Mutiye'nin ailesinden ve içinde bulunduğu toplumdan dışlanmaması için Müslüman olmaya karar vermiştir. Bu kararı verdikten sonra Bulgaristan Müftülüğüne müracaat etmiştir. Müftülük de Müslüman olmaya karar veren bir insanın zaten Müslüman olmuş olduğu cevabını vermiştir. Kospot'un neden Bulgaristan Müftülüğüne başvurduğu anlaşılamamaktadır. Fakat akabinde Ankara hükümetine de bu konu hakkında başvuru yapmıştır. Zira Mutiye ile evlenebilmesi için Müslüman olduğunu Ankara hükümetinin kabul etmesi gereklidir. Kospot, bir süre devlet dairelerinde bekletilmiştir. Bir ara kendisinin Türk olması da istenmiştir. Ancak o bu teklifi kabul etmemiştir. Daha sonra kendisine yanlışlıkla böyle bir teklif yapıldığı açıklanmış ve Amerikalı kalması şartıyla Müslüman olmasına izin verilmiştir. Kısa bir süre sonra da Mutiye Hanımla evlenmiştir ve ardından Amerika'ya geri dönmüştür. Ancak bu evliliğin ne surette olduğu yazılı değildir. *Vatan* gazetesi tarafından Kospot ve Mutiye Hanım hakkında yazılanlar burada sona ermiştir.⁴⁹

Genel olarak baktığımızda Osmanlı Devleti Müslüman kadınların yabancı devlet tebaası Gayrimüslimlerle evliliklerini engellemek için mücadele etmiştir. İlaveten devlet Gayrimüslim bir kadının Osmanlı Devleti tebaası olmayan bir Gayrimüslim ile evlenmesi durumunda ise kadını vatandaşlıktan çıkarmaktadır. Ancak nikâhın geçerliliği noktasında bir itirazda bulunmamaktadır. Örneğin Mayıs 1920 tarihli Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkirede Ofelya isimindeki Osmanlı vatandaşı bir kadın Rus tebaasından bir Gürcü ile Beyoğlu'ndaki Gürcü kilisesinde 1915'de evlendiği için o andan itibaren nüfus tezkiresini kaybetmiş olması gerekirken hala tezkiresinin elinde olduğu ve bir an evvel

⁴⁹ Bu konuda daha detaylı bilgi edinmek için bkz. "Müslüman Olmuş Bir Amerikalı Gazetecinin Masalı", *Vatan*, nr.258, 29 Kanun-ı evvel 1923, s.1,2.; "Müslüman Olmuş Bir Amerikalının Masalı", *Vatan*, nr.262, 2 Kanun-ı sani 1924, s.1,2.

geri alınması gerektiği anlatılmaktadır.⁵⁰ Yine 1921 yılında Hariciye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir tezkirede Bursa’da Ermeni milletinden Meryem isimli kadının Fransız tebaasından bir kişi ile evlendiği andan itibaren Fransız vatandaşlığını aldığı belirtilmiştir.⁵¹

Buraya kadar aktardığımız evliliklerde esas olarak Müslüman kadınların Osmanlı vatandaşı olmayan Gayrimüslimler ile yaptıkları evlilikleri anlattık. Arşivde çok yıpranmış ve neredeyse okunmaz hale gelmiş bir belgeden ise Osmanlı vatandaşı bir Gayrimüslimin -isminden anlaşıldığı kadarıyla Ermeni⁵²- evlenmek maksadıyla ihtida ettiği görülebilmektedir. Zira 1918 yılında yazdığı dilekçede üç yıl önce ihtida ettiğini, sünnet olduğunu, beş vakit namazını bırakmadığını ve yine “üç sene evvel – bir İslam kadınıyla⁵³- tehhül etmek” istediğini ancak nüfus tezkiresinin verilmemesi yüzünden evlenemediğini anlatmaktadır⁵⁴. Dilekçesinde ayrıca askerlik durumu ile ilgili de bilgi vermektedir. Askere vakitlice alınmadığından ve “tebdil-i hava” verilmiş olmasından şikâyetçidir. Hatta “...?...asker olsam ne çıkardı? O zaman evlenmeğe daha salî demek olmaz mıydım?” demektedir.⁵⁵ Dâhiliye Nezareti’nden bu dilekçe hakkında gönderilen yazılardan anlaşıldığı kadarıyla ihtida işleminin nasıl ve nerede yapıldığının tahkik edilip açıklığa kavuşturulması ile nüfus tezkeresinin verilebileceği ve böylece evlenmek istediği İslam kadını ile evlenebileceği anlatılmaktadır.⁵⁶ Osmanlı Arşivi’ndeki belgelerde Mütareke Dönemi ve öncesinde, Müslüman erkeklerle, ihtida ederek veya etmeyerek evlenen pek çok Gayrimüslim kadın bulunmaktadır. Ancak Mütareke Dönemi’ne yakın bir tarihte evlenmek maksadıyla ihtida ettiğini (belgedeki yok olmuş kelimelere

⁵⁰ Hariciye Nezareti’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 12 Mayıs 1336 (1920) tarihli tezkire. **BOA, DH.SN.THR. Dosya no:86 Gömlek no:71 lef.1**

⁵¹ Hariciye Nezareti’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 19 Teşrin-i sani 1337 (1921) tarihli tezkire. **BOA, DH.SN.THR. Dosya no:88 Gömlek no:56 lef.1**

⁵² Dilekçedeki ismi okunamasa da konuyla ilgili olarak Dahiliye Nezareti’nden İzmit mutasarrıflığına gönderilen 11 Ağustos 1334 tarihli tezkirede “nam-ı diğer Markar” ifadesi geçmektedir. Bkz. **BOA, DH.EUM, Dosya no:56 Gömlek no:6 lef.1.**

⁵³ Belgenin bu kısmı tamamen silinmiş olmakla beraber diğer belgelerden yola çıkarak bu şekilde tamamladık. Zaten Dahiliye Nezareti’nden İzmit Mutasarrıflığına gönderilen 11 Ağustos 1334 (1918) tarihli tezkirede şu ifade geçmektedir: ”Üç sene mukaddem şeref-i İslam ile müşerref olduğu halde yedine nüfus tezkiresi i’ta kılınmamış olması sebebiyle bir İslam kadınıyla te’hhülüne (evliliğine) müsaade edilmediğini Kandıra’nım? ..?. nahiyesinden İbrahim nam-ı diğer Markar imzasıyla istid’a edilmiştir.” Bkz. **BOA, DH.EUM, Dosya no:56 Gömlek no:6 lef.1.**

⁵⁴ **BOA, DH.EUM, Dosya no:57 Gömlek no:6 lef.3.**

⁵⁵ Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 4 Ağustos 1334 (1918) tarihli gönderen isminin okunamadığı istid’a (dilekçe). **BOA, DH.EUM, Dosya no:57 Gömlek no:6 lef.3.**

⁵⁶ Dahiliye Nezareti’nden İzmit Mutasarrıflığına gönderilen 11 Ağustos 1334 (1918) tarihli tezkire **BOA, DH.EUHM, Dosya no:57 Gömlek no:6 lef.1.**

rağmen din değiştirmesindeki asıl sebep evlilik gibi) gördüğümüz tek Gayrimüslim erkek bu belgedeki kişidir.

Mütareke Dönemi'nde İstanbul'a ve diğer pek çok Osmanlı şehrine gelen Beyaz Ruslardan da Müslüman kadınlar ile evlenenler olduğuna dair bilgiye Çanakkale'yle ilgili bir çalışmada rastlamaktayız. Gelibolu'da yapılan görüşmelerde Gelibolu'ya yerleşen ve Rus Mecit olarak bilinen Rus yüzbaşı ile "*Müslüman bir aileye iç güveyi olan Rus Muhittin*" isminde birinin var olduğu öğrenilmiştir.⁵⁷ Her ne kadar Müslüman Osmanlı kadınlarının Beyaz Ruslarla evlendiklerine dair bir bilgiye arşiv üzerinden ulaşamasak da bu bilginin doğru olma ihtimali vardır. Zira 1924 yılı Temmuz ayında hazırlanan Seyr-ü Sefer talimatnamesinde Beyaz Ruslarla ilgili olarak alınan kararlardan biri şöyledir: "...16- *Türk Müslüman kadınlarıyla izdivaç etmiş olan ve Türk tabiiyetine girmeye kabul eden Beyaz muhtedî Ruslar ve ale'l-umum Türk teba'asından (biri)yle izdivaç etmiş olan mülteci Beyaz Rus kadınları memlekete kabul olunur.*"⁵⁸

Konumuzla ilgili olarak Osmanlı Arşivi'nde bulduğumuz en çarpıcı örnek Biga'nın bazı köylerinde Yunan askerleri ile evlenen kızların bulunmasıdır. Bu durum Biga Jandarma Takım Kumandanı vekili Ahmed Çavuş tarafından yazılan bir raporda görülmektedir. Rapora göre Yunanlılar bu köylerde "mülâyimane" hareket etmektedirler ve ahaliden onlara yakınlık duyanlar mevcuttur. Belgede köy hakkında "...kızlarından bi'l- irtidat (din değiştirerek) zabıt veya asker'inle izdivaca yeltenenler de mevcûd ve hatta Hacı Ömer kerimesi Firdevs namındaki genç bir fahişenin bir buçuk mahdan (aydan) beri vuku' bulan gaybubeti (yokluğu) neticesinde irtidat ederek bir Yunan başçavuşu ile evlendiği ve Pazar günleri beraber kiliseye gittiğinin görüldüğü..." yazmaktadır. Raporun devamında bu kadının diğer insanları tahrik için kullanılacağı anlaşılrsa da bu durumun "men-i çaresi"nin bulunmadığının açık olduğu yazılmıştır.⁵⁹ Firdevs isimindeki kadın hakkında kullanılmış olan "fahişe" kelimesinin gerçekten kadının evlenmeden önceki durumunu yansıtmayıp yansıtmadığı meselesine ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Belki de yalnızca Yunan askeri ile evlendiği için kötüleme maksadıyla bu tabir kullanılmıştır. Bu kadın ile alakalı başka bir bilgi tespit edemedik.

⁵⁷ Vedat Çalışkan, Aydın İbrahimov, "Çanakkale'nin Turizm Potansiyeline Eklenen Yeni Bir Unsur Gelibolu'da Beyaz Ruslar", **Çanakkale II Ekonomi ve Sosyo-Kültürü**, İstanbul, 2006, s.429.

⁵⁸ "Yeni Seyr-u Sefer Talimatnamesi", **Tanin**, nr.939, 26 Temmuz 1924, s.1.; "Seyr-u Sefer Talimatnamesinin Metni, **Vatan**, nr.464, 28 Temmuz 1924, s.3.

⁵⁹ Biga Jandarma Takım Kumandanlığı tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Ağustos 1337 (1921) tarihli layiha. **BOA, DH.EUM.AYŞ, Dosya no:56 Gömlek no:48.**

Bu başlık altında inceleyebileceğimiz son hadise Bayramiçi Yunan Müfreze komutanı Papaz Azarbos?⁶⁰/Teodor İstratpos?⁶¹un Ezine'den getirmiş olduğu bir Müslüman kadın ile Rum mahallesinde beraber yaşamaya başlamasıdır. Bu vakada kadın hakkında hiçbir olumsuz kelime geçmemektedir. İsmi ve kim olduğu da yazmamaktadır. Yunan komutanı ile evlenip evlenmediklerine dair de herhangi bir bilgi yoktur. Biz yine de bu olayın başka bir başlık altında veya ayrı bir çalışmada anlatılmayacağını düşündüğümüz için burada kısaca bahsedeceğiz. Bu olay öncelikle 14 Kanun-ı evvel 1920 tarihinde kaymakam vekili tarafından Kal'a-yı Sultaniye Mutasarrıflığına gönderilen mühim ve mahrem kayıtlı layihada anlatılmaktadır. Buna göre Yunan müfrezesi komutanı Ezine'den getirmiş olduğu bir Müslüman kadınıyla birlikte Rum Mahallesi'nde yaşamaya başlamıştır. Bu kadının hizmetçisi olarak da bir Yunan zabiti görevlendirilmiştir. Kadın çarşıya, pazara ve “mile'l-sa'irenin cemiyetlerine” de bu zabit ile gitmektedir. Layihaya göre “bir İslam kadınının bir Yunan zabitiyle hal'-i temasda bulunması alem-i İslamiyeyi rencide etmekte” dir. Ayrıca yine aynı raporda Yunan kumandanının bu dereceye kadar ileri gitmesinin ileride herhangi bir hadisenin çıkmasına sebep olabileceğinden endişe edilmektedir.⁶² Bu olay Dâhiliye Nazırı Vekili namına bir müsteşar tarafından Hariciye Nezareti'ne 28 Kanun-evvel 1920 tarihinde bildirilmiş ve “teşebbüsat-ı siyasiyye ile” bu vaziyetin “hemen” yasaklanması ve sonucun haber verilmesi istenmiştir.⁶³ Hariciye Nezareti tarafından ne gibi bir siyasi teşebbüste bulunulduğunu ve ne sonuca ulaşıldığını bilmiyoruz. Ancak olayın Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerine kadar intikal etmesi önemlidir. Belgelerdeki diğer dikkat çekici nokta ise Müslüman bir kadının Yunan zabiti ile dolaşması halkı rahatsız etmekte iken Yunan komutanı ile beraber yaşamaya hakkındaki bir tepki gösterilmemesidir. (Belki de Yunan kumandanı ile birlikte yaşadığından halkın haberi olmamıştır.) Her ne kadar belgelerde kadının kim olduğu hakkında olumlu veya olumsuz bir bilgi bulunmasa da ahlaki açıdan Biga'da ki Firdevs Hanım kadar negatif değerlendirilmediği de görülmektedir.

⁶⁰ Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 28 Kanun-ı evvel 1336 (1920) tarihli tezkire. **BOA, HR.SYS. Dosya no:2721 Gömlek no:9 lef.1.**

⁶¹ Kaymakam Vekili tarafından Kal'a-i Sultaniye Mutasarrıflığına gönderilen 14 Kanun-ı evvel 1336 (1920) tarihli layiha. **BOA, DH.İ.UM. Dosya no:20.26 Gömlek no:14.10 lef.3.**

⁶² Kaymakam Vekili tarafından Kal'a-i Sultaniye Mutasarrıflığına gönderilen 14 Kanun-ı evvel 1336 (1920) tarihli layiha. **BOA, DH.İ.UM. Dosya no:20.26 Gömlek no:14.10 lef.3.**

⁶³ Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 28 Kanun-ı evvel 1336 (1920) tarihli tezkire. **BOA, HR.SYS. Dosya no:2721 Gömlek no:9 lef.1.**

3. Mütareke Döneminde Müslüman Kadınların İranlılar İle Evlilikleri

Bir önceki konu başlığı altında Müslüman Osmanlı Kadınlarının İranlılar ile evlilikleri meselesi telif eserler üzerinden XIX. yüzyıl kapsamında incelendi. Bu konu başlığı içerisinde ise çalışmanın giriş bölümünde ifade edildiği üzere bu evliliklerin Mütareke Dönemi ile ilgili olan örnekleri incelendi. Genel itibariyle Müslüman kadınların İranlılar ile nikâhları Osmanlı topraklarında ve çoğunlukla Osmanlı vatandaşı imamlarca ancak kimi zaman da İran sefaretindeki kişilerce kıyılmıştır. Devlet bu nikâhları kıydıktan uzun zaman sonra fark etmiştir. Mütareke dönemi boyunca esas olarak anlatabileceğimiz dört evlilik vakasına ulaştık. Her ne kadar bu evliliklerin üçü mütareke öncesinde gerçekleşmiş olsa da ortaya çıkış tarihlerinin 1918-1922 yılları arasında olması ve devletin bu dönemde geçerli olan kaidelere göre tutum alması sebebiyle bu başlık altında ele aldık. Hatırlatalım ki Osmanlı kanunlarına göre İran tebaası olan Müslüman erkekler ile evlenmek daima yasak olmuştur. Bu konu hakkında 1921 yılında Hariciye Nezareti'ne İran'daki maslahatgüzar tarafından gönderilen yazıda önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu yazıya göre Osmanlı vatandaşı Müslüman kadınlar "Ecnebi Teba'asından" olan Müslümanlar ile evlenebilirler ancak bu izin "İran Teba'asından" olan Müslümanlar için geçerli değildir.⁶⁴

Konumuza öncelikle 1917 tarihinde açığa çıkan evlilik vakası ile başlayacağız. Çünkü bu hadise bize bu evliliklerin nasıl gerçekleşebildiğine dair mühim bir bilgi vermektedir. Ayrıca Mütareke Dönemi'ne çok yakın bir tarihtir. 1917 senesinde İstanbul Polis Müdüriyeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne giden tezkirede İranlı Arif ile Osmanlı vatandaşı Sabire Hanım'ın İran sefarethanesindeki Ali Efendi tarafından nikâhlarının kıyılmış olduğu ve Ali Efendi'nin imam olmayıp nikâh muamelelerini ve merasimini düzenleyen kişi olduğu belirtilmiştir.⁶⁵ Akabinde konuyla alakalı Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne giden yazıda "merkumun haklarında 8 Ağustos 1337 (1917) tarihli ve 55503/892 rakamlı tezkirenin mündericatına" uygun olarak muamele edilmesi istenmiştir.⁶⁶ Anlaşılacağı gibi İran Sefarethanesi bünyesinde Osmanlı kanunlarına aykırı başka nikâhlar da kıyılmış olabilir.

⁶⁴ İran'daki Osmanlı maslahatgüzarı tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen 27 Kanun-ı evvel 1337 (1921) tarihli tahrirat. **BOA, HR.İD. Dosya no:142 Gömlek no:44 lef.1.**

⁶⁵ İstanbul Polis Müdüriyeti-i Umumiyesi tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 10 Kanun-evvel 1333 (1917) tarihli tezkire. **BOA, DH.İ.UM. Dosya no:19.23 Gömlek no:5.73 lef.2.**

⁶⁶ Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 17 Kanun-ı sani 1334 (1918) tarihli tezkire. **BOA, DH.İ.UM. Dosya no:19.23 Gömlek no:5.73 lef.4**

Mütareke Döneminde Müslüman Osmanlı kadınlarının İranlılar ile evlilikleri genellikle İranlı erkeklerin çeşitli sebeplerden dolayı İran tabiiyetlerini ispat etmek için devlet kurumlarına başvurmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Örneğin 1920 yılında Edirne’de çaycılık yapan İranlı Aka Ali oğlu Hamza bin Ali Rıza’nın kullandığı bir evi ahıra çevirmek için İran tebaası olduğunu ispat etmek maksadıyla Edirne Vilayet-i Aliyye’sine müracaat etmesi sonucunda hakkında tahkikat yapılmıştır. Bu tahkikat sonucunda İranlı Aka oğlu Hamza’nın Urumiye’den Edirne’ye gelip konsolosluğa kaydını yaptıktan sonra 1293 (1877) senesinde Osmanlı tebaasından Hürmüz Hanım ile evlendiği 1302 (1886) yılında bir oğlu olduğu akabinde ise 1312 (1896)’de eşinin 1328 (1912)’de ise oğlunun öldüğü anlaşılmıştır. Ayrıca 1313 (1897) senesinde tekrar, bir Osmanlı vatandaşı olan Fatıma Bint Kamil ile evlendiği ve hala evli olduğu ortaya çıkmıştır. Hariciye Nezareti bu konuda yapılması gerekenlerin 8 Ağustos 1337 (1917) tarihli tezkirede yazılı olduğunu ve hem Aka Ali oğlu Hamza bin Ali Rıza’ya hem de nikâhı gerçekleştirenlere ona göre davranılmasını Dâhiliye Nezareti’nden talep etmiştir.⁶⁷

Her iki evlilik hadisesi ile ilgili yapılması gerekenler için referans olarak gösterilen 8 Ağustos 1333 (1917) tarihli tezkireye göre; 6 Mart 1204 (1888) tarihli İrade-i Seniyye gereğince, Osmanlı kadınlarıyla evlenen İranlıların “derhal memalik-i Osmaniye’den tard edilmeleri” ve “nikâhı kıyanların hangi devlet tebaasından olursa olsun nefy cezasına” çarptırılmaları gereklidir. Ancak bundan sonra Osmanlı kadınıyla evlenen İranlı’ya, izinname almaksızın evlenenlere uygulanan “bir aydan altı aya kadar habs olunur ve akdi icra edenler haklarında dahi iki aydan bir seneye kadar habs cezası tertib olunur” şeklindeki ceza kanunu da geçerli olmalıdır. Dolayısıyla Osmanlı kadınıyla evlenen bir İranlı, önce izinname almadan evlendiği için ceza alıp akabinde tard edilmelidir. Nikâhı kıyanlar da önce izinnamesiz nikâh kıymak suçundan ceza alıp ardından nefy edilmelidirler. Eğer İranlı, kendini Osmanlı tebaası gibi gösterip bu sayede izinname alabilmişse öncelikle bu suçtan yargılanıp sonrasında tard edilmelidir. İranlılarla evlenen Osmanlı kadınları içinse gerek bahsedilen 1888 tarihli İrade-i Seniyye’de gerekse de mevcut kanunlarda herhangi bir “ceza tayin edilmemiş olduğundan bittabi bu kadınların tecziyeleri (cezalandırılmaları) cihetine gidilemeyeceği Bab-ı Alî Hukuk Müşavirliğinin cümle mütalaatından olmağla” o şekilde davranılması gerektiği ifade edilmiştir.⁶⁸

⁶⁷ Hariciye Nezareti’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 9 Mart 1336 (1920) tarihli tezkire. **BOA, DH.İ.U.M. Dosya no:19.23 Gömlek no:5.75 lef.2.**

⁶⁸ Hariciye Nezareti’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 8 Ağustos 1333 (1917) tarihli tezkire. **BOA, DH.İ.U.M. Dosya no:19.23 Gömlek no:5.74 lef.6.**

İlaveten yukarıda bahsettiğimiz 1921 senesinde İran'daki maslahatgüzar tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda ve diğer belgelerde ifade edildiği kadarıyla da Müslüman Osmanlı kadınlarıyla evlenen İranlıların İran'a te'bîd (sürgün) edilmesi ve nikâhı kıyan imamın cezalandırılması gerekmektedir⁶⁹. Ancak kadınlara yönelik yaptırım bulunmamaktadır.

Yine 1920 yılında Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nin tezkire suretine göre Topkapı civarında yaşayan İranlı Hacı Abbas bin müteveffa Hacı Mehmed'in İran tebaası olduğunu tasdik ettirmeye çalışması sonucunda Osmanlı tebaasından Münevver Hanım bin Hacı Mehdi ile 1325 (1909) senesinde evlendikleri ortaya çıkmıştır. İranlı Hacı Abbas Efendi evrakları arasında ilave olarak akidnamesini de sunmuştur. Aslında aynı tezkire suretinde Osmanlı kadınlarıyla izdivaç eden İranlıların ve nikâh akdine cüret eden kişilerin hangi tabiiyette bulunursa bulunsunlar sürgün edilecekleri belirtilmektedir. Ancak Hacı Abbas ile Münevver Hanım'ın evlilikleri üzerinden on bir yıl geçmiş ve biri dokuz diğeri altı yaşında iki çocukları bulunmaktadır. Ayrıca nikâhı kıyan imam vefat etmiş şahitler ise bilinmemektedir. Bu sebeplerden dolayı haklarında ne yapılması gerektiği sorulmaktadır.⁷⁰ Konuyla ilgili Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret makamına yazılan tezkirede ise aslında Hacı Abbas ve onun durumundakilerin İranlı erkekler ile evliliği yasaklayan nizamname gereğince tard edilmesi gerektiği fakat mevcut durumdan dolayı bu kararın verilmesinde tereddüt edildiği ve bu meseledeki kararın sadaret makamınca verilmesi istenmiştir.⁷¹ Sonunda Sadaret-i üzma Mektubî Kalemi'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen ve tebyiz tarihi 7 Temmuz 1920 olan tezkirede Hacı Abbas'ın cezalandırılması ile ailesinin sefaletе düşüp perişan olmasının uygun görülmediğinin kendisine bildirilmesine Meclis-i Mahsûs-ı Vükelaca tezkire kılındığı belirtilmiştir.⁷² Diğer evlilik hadiselerindeki kararların aksine bu karar ilginç ve istisnadır.

Ağustos 1920 de İranlı erkeklerle evlilik yasağının devam etmesi için bazı tedbirler alınması Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Buna göre nüfus kanunu gereğince Müslüman halk arasında gerçekleşen evliliklerde imam ve İhtiyar heyetlerince verilen ilm-u haberlere

⁶⁹ İran'daki Osmanlı maslahatgüzarı tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen 27 Kanun-ı evvel 1337 (1921) tarihli tahrirat. **BOA, HR.İD. Dosya no:142 Gömlek no:44 lef.1.**

⁷⁰ Polis Müdüriyet-i Umumiyyesi tarafından 15 Mayıs 1336 (1920) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiş olan tezkire sureti. **BOA, BEO. Dosya no:4641 Gömlek no:348022 lef.3.**

⁷¹ Dahiliye Nezareti tarafından Sadaret makamına gönderilen 26 Haziran 1336 (1920) tarihli tezkire. **BOA, BEO. Dosya no:4641 Gömlek no:348022 lef.2.**

⁷² Sadaret makamı tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 7 Temmuz 1336 (1920) tarihli yazı. **BOA, BEO. Dosya no:4641 Gömlek no:348022 lef.1.**

dayanarak “Muhakem-i Şer’iyye”den çıkan izinnamelelere uygun olarak imam tarafından nikâh akdi gerçekleştirilmektedir. Bu sebeple ilm-u haberlerin düzenlenip verilmesi esnasında erkeğin nüfus tezkiresi veya uyruğu hakkındaki evrakların tetkik edilmesi, İranlı olmadığı teyit edilinceye kadar ilm-u haberin ve tabii izinnamenin verilmemesi istenmektedir. Bu hususlarda ilm-u haber konusunda İstanbul vilayeti aracılığıyla imam ve İhtiyar heyetlerinin, izinname konusunda ise Meşihat makamının bilgilendirilmesi istenmiştir.⁷³

Mütareke yıllarında gerçekleştiğini söyleyebileceğimiz tek evlilik ise 1922 senesinde ortaya çıkmıştır. Bu tarihte Hariciye Nezareti’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen tezkirede Tophane’de Boğazkesen caddesinde tütüncülükle geçinen İranlı Esedullah bin Ali kulu adındaki kişinin Üsküdar’da ikamet eden Hayriye Hanım ile 10 Kanun-evvel 1337 (1921) de evlendiğinin tespit edildiği yazılmıştır. Ayrıca nikâhın Tophane’de Ekmekçibaşı Mahallesi’nin imamı Ali Rıza Efendi tarafından kıyıldığıının anlaşıldığı ve İranlılar ile evliliği yasaklayan kararlara göre gereğinin yapılması istenmiştir.⁷⁴

1922 senesinde ortaya çıkan bir başka evlilik ise Kasımpaşa’da oturan İranlı Mehmed Naki bin Nasrullah ile Beyoğlu’nda yaşayan Emine bin Derviş Hasan arasındadır. Bu evliliğin olup olmadığı şaibeli olsa da belgelerde geçtiği için dikkate aldık. Naki bin Nasrullah, İran Teba’asından olduğunu tasdik etmek istediğinde 13 sene evvel İstanbul’a geldiğini ve bir sene sonra Osmanlı vatandaşı Emine Hanım ile izdivaç ettiğini bildirmiştir.⁷⁵ Ancak Emine Hanım’ın Beyoğlu Nüfus Müdürlüğü’ndeki kayıtlara göre on altı sene önce başka biriyle evlenmiş gözükmekte olduğu ve dolayısıyla Naki bin Nasrullah ile izdivacına dair bir kayıt olmadığı belirtilmektedir.⁷⁶ Hariciye Nezareti’nden Dâhiliye Nezareti’ne giden tezkirede de eğer Naki bin Nasrullah’ın İranlı olduğu ve Emine Hanım ile evli olduğu tespit edilirse gerekenin yapılması istenmiştir.⁷⁷

⁷³ Hariciye Nezareti tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 15 Kanun-ı sani 1336 (1920) tarihli tezkire. **BOA, DH.İ.U.M. Dosya no:19.23 Gömlek no:5.77 lef.2.**

⁷⁴ Hariciye Nezareti’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 26 Teşrin-i evvel? 1338 (1922) tarihli tezkire. **BOA, DH.SN.THR. Dosya no:89 Gömlek no:42 lef.1.**

⁷⁵ İstanbul vilayetine gönderilen 8 Ağustos 1338 (1922) tarihli yazı. **BOA, DH.SN.THR. Dosya no:89 Gömlek no:32 lef.2.**

⁷⁶ İstanbul Valiliği tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 7 Ağustos 1338 (1922) tarihli tezkire. **BOA, DH.SN.THR. Dosya no:89 Gömlek no:32 lef.3.**

⁷⁷ Hariciye Nezareti tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 2 Ağustos 1338 (1922) tarihli tezkire. **BOA, DH.SN.THR. Dosya no:89 Gömlek no:32 lef.1.**

Osmanlı Devleti Müslüman kadınların İranlılar ile evlenmelerini kanun dışı kabul ederken tıpkı Gayrimüslimlerle evlilik konusunda olduğu gibi Osmanlı vatandaşı Müslüman erkeklerin İranlı Müslim ve Gayrimüslim kadınlarla evliliklerini meşru kabul etmiştir. Örneğin 1921 yılına ait bir belgede İranlı Muhittin Bey'in kızı Afet ile evli olduğu mahalle imamı ve muhtarı tarafından tasdik edilen Mehmet isimli kişi ilk çocuğuna nüfus tezkiresi istemektedir.⁷⁸

Özetle ifade edersek Osmanlı Devleti kendi tebaasından Müslüman bir erkeğin İran veya başka bir devlet vatandaşı olan bir kadın ile evlenmesi durumunda kadını Osmanlı vatandaşlığına kabul edip nüfus tezkiresi vermektedir. Ancak kendi tebaasından bilhassa Müslüman bir kadın İranlı biriyle evlenirse kadını vatandaşlıktan çıkarmayıp varsa çocuklarına da vatandaşlığa kabul etmekle birlikte İranlı eşini ülkeden tard edip bu evliliği sonlandırmaya çalışmaktadır. Burada devletin, hem kendi dini mezhebi olan Sünniliğin menfaatlerini hem de İran'a karşı kendi siyasi çıkarlarını öncelediği bu yüzden de kadına ceza vermeyip çocuğunu da devlete hizmet edecek statüye getirme çabasında olduğu görülmektedir. Öte yandan Müslüman Osmanlı kadınlarının İranlılarla evlilikleri meselesi Cumhuriyet dönemine de intikal etmiştir. Örneğin 1924 yılında bu konu hakkında iki hükümet arasında İran sefiri İshak Han aracılığıyla müzakerelerin yapılacağı basın üzerinden duyurulmuştur. Habere göre İranlılarla evlenen kadınların Türk tabiiyetlerini korumaları ve evlatlarının "*Türk tabiiyetinde bulunmaları hakkında öteden beri tatbik edilmekte olan usul bundan evvel İran hükümeti tarafından protesto edilmiş ise de*" bu konu halen çözülememiştir.⁷⁹ 1925 yılına gelindiğinde İranlılarla evliliği yasaklayan 1290 (1874) yılına ait nizamnamenin yürürlükten kaldırılması için kanun tasarısı hazırlanmıştır. Ardından 26 Nisan 1926'da çıkarılan 824 sayılı kanunla Türk kadınlarının İranlılarla evlilik yasağı sona ermiştir.⁸⁰

4. Mütareke Döneminde Müslüman Kadınların Javalı Araplar İle Evlilikleri

Java Endonezya'nın yüzölçümü açısından dördüncü büyük adasıdır. Günümüzde devlet Merkezi Jakarta'dır. Ada ahalesinin yüzde doksandan fazlası Sünni Müslüman olup Şafi mezhebine bağlıdır. Java'da İslamiyet bilhassa XV. asrın ilk yıllarında Çin, Gucerat, Malezya, Sumatra ve Basra Körfezi kıyılarından gelen tüccarlarla yayılmıştır. 1511'de Portekizliler

⁷⁸ Kimden kime gittiği belli olmayan 15 Mart 1337 (1921) tarihli yazı. BOA, DH.SN.THR. Dosya no:87 Gömlek no:93 lef.1.

⁷⁹ "İran Sefiri", *Vatan*, nr.137, 15 Ağustos 1924, s.2.

⁸⁰ *Yurt, a.g.e.*, s.77.

adaya ayak basmış ve kısmi olarak sömürgeleştirmişlerdir. Akabinde 1595'te Hollandalılar gelmişlerdir. Hollandalılar 350 yıl sürecek olan çok sert bir sömürü düzeni kurmuşlardır.⁸¹ Osmanlı Devleti ve Endonezya arasındaki ilk ilişkiler ise XVI. asırda kurulmaya başlamıştır.⁸² İlk ilişkiler siyasi niteliktedir ancak Osmanlı Devleti bu siyasi ilişkilerde başarılı olamamıştır. Bu sebeple sonraki süreçte iki taraf da siyasi ilişkiler kurma noktasında "çekimser" kalmışlardır. Osmanlı- Endonezya arasındaki irtibatlar yalnızca "ekonomik ve entelektüel" boyutta kalmıştır. XVII. ve XVIII. asırlarda da iki taraf arasındaki ilişkiler "karşılıklı ticaretle" ilerlemiştir.⁸³ XIX. asra gelindiğinde Hollanda'nın Endonezya üzerindeki hâkimiyeti artmıştır. Hollandalılar bilhassa Java'nın pek çok şehrinde kolonileşmiş ayrıca toplu bir şekilde göç etmişlerdir. Buna karşılık yerel direnişler baş göstermiştir. Bu süreçte Osmanlı Devleti 1883 yılında Singapur'da ve daha sonra Batavya'da şebbenderlik açmıştır. Bu şebbenderlikler Hollanda kolonisini endişeye düşürmüştür. II. Abdülhamit Dönemi'nde Batavya'daki Osmanlı Konsolosu Javalı öğrencileri Osmanlı okullarında eğitim görmeleri için İstanbul'a yollamıştır. Hollandalılar ise İstanbul'daki Hollanda konsoloslugu ile iletişim kurarak bu öğrencilerin takip edilmesini talep etmişlerdir.⁸⁴

Müslüman Osmanlı Kadınlarının Javalı Araplar ile yapmış oldukları evliliklerden Mütareke Dönemi içerisinde esas olarak Batavya Baş-şebbenderi'nin Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 17 Nisan 1920 tarihli tahriratının suretinde bahsedilmiştir. Buna göre bu tarihten yirmi sene evvel Batavya Baş-şebbenderi Kamil Bey zamanında İstanbul'a aşiret mekteplerinde okumak için giden Javalı Arapların bazıları mezun olduktan sonra Osmanlı kadınlarıyla evlenerek memleketlerine dönmüşlerdir. Bu Baş-şebbender Kamil Bey'in kızı da bir Javalı Arap ile yedi sekiz sene önce evlenmiş ve iki çocuğu bulunmasına rağmen eşi tarafından iki yüz lira karşılığında başka bir Arap'a satılmıştır. Bu kadının şebbenderliğe gönderdiği şikâyetler Lahey sefaretı vasıtasıyla Hariciye Nezareti'ne takdim edilmiştir. Ayrıca o an için halen Java'da evli olan ve felaketler, musibetler içinde yaşayan iki Türk kızı bulunmaktadır. Tahriratın devamında, ailesinin tüm üyeleri Türk düşmanı olan ve savaş sırasında Kızılay gibi pek çok hayır kurumuna alenen hıyanetler eden bir ailenin mensubunun, Beşiktaş mekteplerinde Fransızca öğretmenliği yapan kardeşi gibi İstanbul'a giderek bir Türk kızıyla evlenmek maksadında

⁸¹ Sırrı Erinç, "Cava", *DİA*, C.7, İstanbul, 1993, s.170-171.

⁸² Bu ilişkiler hakkında detaylı bilgi edinmek için bkz. Muhammad Abdullah Azzam, *Endozezya Basımında Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, s.64-66.

⁸³ Azzam, a.g.e., s.67-68.

⁸⁴ Azzam, a.g.e., s.109-111.

olduğunun duyulduğu anlatılmaktadır. Baş-şehbender bu tür nikâhların yasaklanmasını “insanîyet ve Türklük namına niyaz ve istirham” etmiştir.⁸⁵

Bu tahrirattan 14 Haziran 1920 tarihinde Dâhiliye Nazırı vekili tarafından Sadaret makamına gayet mühim ibaresiyle yazılan tezkirede bahsedilmektedir. Bu belgede Java’da doğan bazı Arapların I. Dünya Savaşı sebebiyle dul ve yetim kalmış olan Müslüman Osmanlı kadınlarını kandırarak görünürde nikâh ile gerçekte ise cariye ve esir olarak Java’ya götürdüklerinin bu sebeple tedbir alınması gerektiğinin Batavya Baş-şehbenderliğinden Hariciye Nezareti’ne oradan da kendilerine bildirildiği anlatılmaktadır.⁸⁶ Konuyla ilgili olarak Sadaret-i üzma Mektûbi kaleminden Adliye, Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerine 22 Haziran 1920 tarihinde bir tezkire gönderilmiştir. Bu tezkirede Dâhiliye Nezareti’nin bildirdiği, izinsiz olarak Osmanlı kadınları ile Javalıların evlenmelerinin yasaklanması talebinin Meclis-i Vükelaca mütalaa edildiği ve uygun görüldüğü belirtilmiştir.⁸⁷ Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı Devleti Javalı Araplar ile Müslüman Osmanlı kadınlarının evliliğini “İslam Hukuku” kaidelerini gerekçe göstererek yasaklamamıştır. Bu yasağın tek sebebi Javalı Arapların evlendikleri kadınları cariye ve esir gibi kullanmalarıdır. Elbette ki bu durum gayr-i ahlaki görülmüş ve engellenebilmesi için tedbir alınması kararlaştırılmıştır. Ancak bu tedbirlerin nasıl neticelendiğine dair bir belgeye henüz ulaşamadık.

Sonuç

Osmanlı Devleti, Mütareke Dönemi boyunca kendi tebaasından ve yabancı devlet tebaasından olan Gayrimüslimler ile Müslüman kadınların evlenmelerini engellemeye çalışmıştır. Ancak bu dönemde kadınların toplumsal hayatta daha fazla yer alması ve işgal altında bulunan şehirlerde pek çok idari görevde Gayrimüslimlerin bulunması toplumsal hayatta Gayrimüslimler ile Müslümanlar arasındaki ilişkileri arttırmıştır. Arşivde karşılaştığımız örneklerden yola çıkarak özellikle eğitim seviyesi yüksek ve maddi durumu iyi olan Müslüman ailelere mensup bazı Müslüman kadınların Türkiye’ye gelmiş olan Avrupalı Gayrimüslimler ile genellikle yurt dışında nikâhlanarak evlenmiş olduklarını görmekteyiz. Fakat belgelerdeki en büyük eksiklik bu nikâhların ve evliliklerin nasıl gerçekleştiğinin anlatılmamasıdır. (Bu noktada Sabık Tophane Müşiri Zeki Paşa’nın kızı Saadet Hanım’ın evliliği istisnai olarak olabildiğince detaylı

⁸⁵ Batavya Baş-şehbenderliğinin Dahiliye Nezaretine göndermiş olduğu 17 Nisan 1336 (1920) tarihli tahriratın sureti. **BOA, BEO. Dosya no:4638 Gömlek no:347798 lef.2.**

⁸⁶ Dahiliye Nezareti tarafından Sadaret makamına gönderilen 14 Haziran 1336 (1920) tarihli tezkire. **BOA, BEO. Dosya no:4638 Gömlek no:347798 lef.3.**

⁸⁷ Sadaret makamından Adliye, Dahiliye ve Hariciye Nezaretlerine gönderilen 22 Haziran 1336 (1920) tarihli yazı. **BOA, BEO. Dosya no:4638 Gömlek no:347798 lef.1.**

anlatılmıştır.) Ayrıca evliliklerin neden yurt dışında olduğu hakkında kesin bir bilgi söyleyemsek de bazı çıkarımlarda bulunabiliriz. Osmanlı Devleti'nde yalnızca dini nikâh yapılabilmesi ve yüzyıllardır Gayrimüslim bir erkek ile Müslüman bir kadının nikâhlanamaması kaidelerinden dolayı yurt dışı bir çözüm olarak görülmüş olabilir. İsviçre gibi bazı ülkelerde medeni nikâhın bulunması bu durumu tetiklemiş olmalıdır. İlâveten evlendikten sonra Avrupa'da yaşamaya başlamaları da sebep gösterilebilir. Ancak Osmanlı Devleti nerede gerçekleşirse gerçekleşsin Müslüman kadınların bu evliliklerini yok saymaya ve onları eşlerinden ayırmaya çalışmıştır. Oysaki Gayrimüslim kadınlar yabancı devlet vatandaşı ile evlendiği zaman devlet onları vatandaşlıktan çıkarmış fakat evliliklerini engelleme girişiminde bulunmamıştır. Tabii burada din faktörü önemlidir. Özetle Osmanlı Devleti Gayrimüslim bir erkek ile Müslüman bir kadının evlenmesine yalnızca erkeğin ihtida etmesi şartıyla izin vermektedir. Bu noktada Beyaz Ruslardan ihtida ederek Müslüman Osmanlı kadınlarıyla evlenenler olduğuna dair bazı bilgilere rastlamaktayız. Ancak bu evliliklerin anlatıldığı herhangi bir arşiv belgesine ulaşamamış olmamız ciddi bir eksikliklerdir. Öte yandan Yunan işgali altındaki Biga'da din değiştirerek Yunan askerleri ile evlenmeye çalışan Müslüman kızların bulunması da çok ilginçtir. Bu konuyla ilgili olarak tek bir belgeyle karşılaşmış olmamıza rağmen şayet Yunan arşivlerinde de inceleme yapılırsa daha fazla bilgi bulunabileceği kanaatindeyiz. İlâveten Osmanlı Arşivi'nde de Mütareke Dönemi'ne dair tüm kayıtlar incelenebildiği takdirde bu konuyla alakalı başka belgelerin de bulunması ihtimal dâhilindedir.

Mütareke Dönemi'nde Müslüman Osmanlı kadınlarının Gayrimüslimlerle yaptıkları evliliklerde dikkat çekici bir diğer husus ise bu Gayrimüslimlerin Osmanlı tebaası olmayan kişiler olmasıdır. Ancak Mütareke öncesi dönemlerde yerli Gayrimüslimlerle evlilik teşebbüslerinde bulunan Müslüman kadınların mevcut olduğu göz önüne alındığında –her ne kadar Mütareke Dönemi için arşiv belgesine ulaşamamış olsak da- bu tip evliliklerin olmuş olabileceğini düşündürmektedir.

İranlı erkekler ile evlilik konusunda ise mezhep farklılığı sebebiyle yasak getirilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin imamları bu tür nikâhları kıymışlardır. Bu noktada belgelerde imamların neden ve nasıl bu evliliklere müsaade ettikleri açıklığa kavuşmamaktadır. Bu nikâhlar İranlı erkeklerin herhangi bir sebepten dolayı İran tabiiyetlerini ispatlama girişimleri esnasında ortaya çıkmıştır. Tabiiyetlerini kanıtlamaya çalışırken bizzat kendileri tarafından Osmanlı kadınlarıyla evli olduklarını beyan etmiş olmaları ilginçtir. Çünkü böyle bir izdivaç ortaya çıktığında “tard” edilmeleri gereklidir. Belgeleri incelediğimizde İran'a geri dönmek niyetiyle

evliliklerini ifşa ettiklerini söyleyemeyiz. (Zaten unutmayalım ki İranlı erkekler evlendikten sonra Osmanlı topraklarında yaşamaya devam etmişler, İran'a yerleşmemişlerdir.) İranlı erkeklerin neden evliliklerini açıklama çabası içinde oldukları soru işareti olarak kalmıştır.

Osmanlı Devleti Batavya'daki Javalı Araplar ile Müslüman kadınların evlenmelerine ise "dini" ve "hukuki" açıdan değil kadınların kandırılarak "cariye" ve "esir" haline getirilmelerinden dolayı karşı çıkmıştır. Ancak bu vaziyet fark edilene kadar bu evliliklerin yasak olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Batavya Baş-şehbenderi Kamil Bey'in kızının da Mütareke Dönemi öncesinde bir Javalı Arap ile evlenmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca Java Müslümanlarının Sünni Müslüman olmaları da devlet tarafından evliliklere dini açıdan –mezhepsel temelde- bir karşıtlık gösterilmediğini teyit etmektedir.

Genel olarak bakıldığında Mütareke Dönemi ve öncesinde Müslüman Osmanlı Kadınlarının Gayrimüslimlerle ve İranlılarla evlilikleri/evlilik teşebbüsleri ancak Cumhuriyet Dönemi'ne geçildiğinde 1926 yılında Medeni Kanun'un kabulü akabinde yapılan düzenlemelerle meşru hale gelmiştir. Osmanlı Devleti bu tür evliliklerin daima karşısında durmuşken Türkiye Cumhuriyeti bu tür evliliklerin yasal hale gelmesini sağlayacak düzenlemeleri yapmıştır. Bu açıdan bakıldığında Müslüman Osmanlı Kadınlarının Gayrimüslimler ve İranlılarla evlilik çabaları Cumhuriyet Dönemi'nde kanun nezdinde meşruiyete kavuşmuştur. Bu tür evliliklerin meydana getirdiği/getirebileceği toplumsal sorunlar ise bu çalışma kapsamında net olarak açıklanamamıştır. Ancak 1800'lü yılların sonlarında Zehra ve Havva isimli Müslüman kadınların evli olmalarına rağmen birinin kendi isteğiyle diğerinin zorla bir gayrimüslimle evlenme teşebbüslerinin devlet tarafından ahaliden gizlenmeye çalışması toplumun bu meseleye olumlu bakmadığını düşündürmektedir. Ayrıca II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki, "Beşiktaş hadisesi" dikkate alındığında evlenmek isteyen Müslüman kadın ile Gayrimüslimin linç edilmeye çalışılması toplumun en azından bir kesiminin bu tür evliliklere asla müsamaha göstermediği kanaatini güçlendirmektedir. Benzer şekilde Mütareke Dönemiyle ilgili olarak aktardığımız evlilik vakaları dikkate alındığında da Müslüman ailelerin Müslüman kadınların Gayrimüslimlerle evliliklerine genel olarak karşı çıktıkları görülmektedir. İranlılarla evlilik noktasında ise ailelerin tutumlarına dair yorum yapılabilecek bilgiye sahip değiliz. Zira bu evliliklere yönelik Müslüman Osmanlı kadınlarının ailelerin tutumu hakkında bilgi veren herhangi bir belgeye ulaşılamadı.

KAYNAKÇA**Arşiv Belgeleri**

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, Yer nr:30.10 Fon Kodu: 45.286.8. s.1.

BCA, Yer nr:30.10 Fon Kodu: 45.286.8. s.2.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BEO: Bâbîâli Evrak Odası Dahiliye Gelen-Giden Evrak (BEO)

DH.EUM.AYŞ: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş (DH.EUM.AYŞ)

DH.EUM.2.ŞB: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2.Şube Müdüriyeti (DH.EUM.2.ŞB)

DH.İ.UM: Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Belgeleri (DH.İ.UM)

DH.MKT: Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT)

DH.SN.THR: Dahiliye Nezareti Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi (DH.SN.THR)

HR.HMŞ.İŞO: Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO)

HR.İD: Hariciye Nezareti İdari Kısım (HR.İD)

HR.SYS: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS)

YB.021: Yabancı Arşivler Makedonya Arşivi (YB.021)

ZB: Zabtiye Nezareti (ZB)

(Kullanılan belgelerin numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.)

Kitaplar

Kerimoğlu, Hasan Taner, **İttihat ve Terakki ve Rumlar 1908-1914**, I. Baskı, İstanbul, Libra Yay., 2009.

Kuneralp, Zeki, **Sadece Diplomat**, 1. Baskı, İstanbul, İSİS Yay., 1999.

Sertel, Zekeriya, **Hatırladıklarım**, 5. Baskı, İstanbul, Remzi Yay., 2001.

Makaleler

Aydın, Mehmet Akif, "Hukûk-ı Âile Kararnâmesi", **DİA**, C.18, İstanbul, 1998, s.314-318.

Aydın, Mehmet Akif, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", **DİA**, C.28, Ankara, 2003, s.231-235.

- Çalışkan, Vedat, İbrahimov, Aydın, “Çanakkale’nin Turizm Potansiyeline Eklenen Yeni Bir Unsur Gelibolu’da Beyaz Ruslar”, **Çanakkale II Ekonomi ve Sosyo-Kültürü**, İstanbul, 2006, s.425-434.
- Gülsoy, Ufuk, “İslahat Fermanı”, **DİA**, C.19, İstanbul, 1999, s.185-190.
- Erinç, Sırrı, “Cava”, **DİA**, C.7, İstanbul, 1993, s.170-171.
- Özkorkut Ünal, Nevin, “2014 Tarihli Meryem Yahya İbrahim İshak Davası’ndan Hareketle İslam Hukunda Bir Evlenme Engeli Olarak ‘Din Farkı’ ve Osmanlı Uygulamasına Yansımaları”, **OTAM**, S.37, Bahar 2015, s.289-306.
- Sarısan, Sadık, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İranlılarla Evlenme Meselesinden Kaynaklanan Problemler”, **Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimler ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri**, C.4, Ankara, 2016, s.205-217.
- Serbestoğlu, İbrahim, “Öteki Perspektifiyle Osmanlı Kadının İranlılarla Evlenme Yasağı”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalara Dergisi**, S.20, C.5, Kış 2012, s.213-220.
- Topçuoğlu, Ali Aslan, “Modern Hukuk Ve İslam’da Vatandaşlık Kavramının Hukukî Temeli”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, S.3, C.16, Ankara, 2012, s.185-215.

Sürelî Yayınlar

Vatan

Tanin

Tezler

- Azzam, Muhammed Abdullah, **Endonezya Basınında Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.
- Yurt, Vedat, **Osmanlı Devleti’nde 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Evliliğe Tahdit Tedbirleri: İranlılarla Evlilik Yasağı**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

SOĞUK SAVAŞ YILLARINDA BİR AKTÖR: BİZİM RADYO

Sinan KIYANÇ*

ÖZ

Soğuk Savaş yıllarında Doğu ve Batı blokları kendi ideolojilerini benimsetmek için propaganda araçlarını etkin biçimde kullanmışlardı. Radyonun etki alanının her geçen gün genişlemesi, evlere kolayca ulaşabilmesi nedeniyle onu bu süreçte ön plana çıkarmıştı. Bu amaçla her iki blokta birçok radyo istasyonu kurulmuştur. Bu kapsamda 1958 yılında Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nin Leipzig kentinde Türkiye Komünist Partisi (TKP) Dış Büro tarafından kurulan Bizim Radyo, 1989 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüştü. Türkiye'de devlet radyosunun tek yanlı yayınlar yapması, Bizim Radyo'nun ilgiyle karşılanmasına neden olmuştur. Güçlü alt yapısı ile devlet radyosunun ulaşamadığı yerlere ulaşmıştı. Bizim Radyo'nun güncel gelişmeler ağırlıklı yayını, kısa sürede yerini siyasi ağırlıklı yayınlara bırakmıştı. TKP Dış Büro'nun resmi yayını olarak faaliyet göstermiş, yayınlarını bu doğrultuda hazırlamıştı.

Bizim Radyo, Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerinin şekillenmesinde rol oynamıştır. Türk yetkililerinin, Bizim Radyo yayınlarından rahatsızlıkları nedeniyle faaliyetlerine son verilmesi talebine karşılık Rus yetkililer, radyonun sınırları içinde olmadığını belirterek talebi yerine getirmemişlerdi. Oysa Bizim Radyo her ne kadar Demokratik Almanya Cumhuriyeti topraklarında faaliyet gösterse de Sovyetler Birliği denetimi altındaydı. Bu çalışmada Bizim Radyo'nun kuruluş süreci ve geçirdiği süreç hakkında bilgi verilmektedir. Bunun yanı sıra Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerinde nasıl bir rol oynadığı sorusu, birinci el kaynakların yanı sıra araştırma eserler ışığında cevaplandırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bizim Radyo, Nazım Hikmet, Soğuk Savaş, Sovyetler Birliği, TKP.

* Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, sinankiyanc@gmail.com, (ORCID: 0000-0002-0148-9632).

AN ACTOR IN COLD WAR YEARS: BİZİM RADYO (OUR RADIO)

ABSTRACT

During the Cold War, East and West blocs effectively used propaganda tools to spread their ideologies. The widening of the radio's area of influence day by day and its easy access to homes made it an important instrument in this process. For this purpose, many radio stations have been established in both blocs. The Communist Party of Turkey (Turkish: Türkiye Komünist Partisi, TKP) Foreign Office set up Our Radio (Turkish: Bizim Radyo) in Leipzig in 1958. It had continued its broadcasting life until 1989. The Bizim Radyo broadcasting gathered a significant popular interest since the state radio broadcasting was generally accepted one-sided. With its substantial infrastructure, its airwaves reached places that the state radio could not reach. Bizim Radio's broadcasts, mainly on current developments, soon became political. It operated as the official call of the TKP Foreign Office and prepared its broadcasting in this direction.

Bizim Radio has played a role in shaping the relations between Turkey and the Soviet Union. Turkish officials expressed their discomfort about Bizim Radio broadcasts and demanded from the Soviet officials their activities to end. The Soviet officials, on the other hand, rejected this offer claiming the radio did not have relations with the SU. However, according to the Turkish officials, the Bizim Radio was operating in the territory of the Democratic Republic of Germany, but it was under the control of the Soviet Union. The study gives information about the establishment process and flow of Bizim Radio. In addition to this, the question of what role it played in relations of the Soviet Union's with Turkey, will be answered through first hand sources and with research works.

Keywords: *Bizim Radio, Communist Party of Turkey, Nazım Hikmet, The Cold War, The Soviet Union.*

Extended Abstract

Radio, which was used as a secure communication tool during the First World War, was also used outside the military field after the war. Radio soon became a part of life. This tool of the First World War had become a propaganda way during the Second World War. During the Cold War, many radios started broadcasting for propaganda purposes. One of these radios was Bizim Radio. Bizim Radio has an important role in Turkish political history.

Bizim Radio broadcasts were thoroughly monitored by security forces during the Cold War years due to the states' attitude towards communism. As explained in detail below, Bizim Radio, in its early years, prepared an entertaining content different from the monolithic broadcasts of the state

radios rather than the propaganda broadcasts to attract the attention of the public. In addition to these broadcasts, the influence of Nazım Hikmet, who was the director of the radio until his death, in the popularity of radio is extremely important. Since it is impossible to prevent radio frequencies, strengthening the radio business is one of the measures taken against such radios.

In addition to Turkish security forces, Bizim Radio broadcasts were checked by the US Central Intelligence Agency, the CIA and partially by the UK. For this reason, the CIA archive has been used in the research. While Turkish security forces monitored Radio broadcasts, the CIA examined the impact of these broadcasts on society. Especially before the coup of May 27, 1960, the CIA wondered whether Bizim Radio's call to the communists had an echo in the streets. In addition, Bizim Radio's support broadcasts for the National Unity Committee have had an echo in the United States with the influence of the CIA.

He played a role in Bizim Radio's foreign policy as well as in Turkish politics. In the days when relations with the Soviet Union deteriorated after the Second World War one of the topics that was discussed in the meetings was Bizim Radio. Many times the issues raised in the face of the Soviet Union, arguing that the radio within its own borders, has rejected Turkey's request for ending the broadcasts. Turkey, the Soviet Union, and East Germany also requested the cessation of Bizim Radio's broadcasting. In East Germany, he gave the same response as the Soviet Union, stating that the radio was not within its borders.

Although the financial burden of Bizim Radio was taken by the Democratic Republic of Germany, the flow of broadcasts was completely managed by the The Communist Party of Turkey (Turkish: Türkiye Komünist Partisi, TKP) Foreign Office. There were sometimes difficulties in preparing publications. It was difficult to get enough information about the developments in Turkey. Newspapers arrived one day later, and the developments in the preparation of the broadcast stream were out of date. In addition to this, it was difficult to follow political developments in Turkey which is located thousands of miles away. In the first years, those who prepared radio broadcasts stayed away from the country for years and followed the developments from their news sources. For example, the coup of May 27, 1960 created great excitement. In Bizim Radio broadcasts, it was claimed that that the coup was made by the left. The perpetrators of the coup were praised. Another example, the same was seen in the publications after the March 12, 1971 Memorandum. Like many leftist publications in the country, he made the same mistake in Bizim Radio, he evaluated and

supported the March 12, 1971 Memorandum as a leftist intervention. These mistakes were tried to be compensated with publications. In addition to this, the publications were sometimes directed in the light of the information obtained by the Soviet Union intelligence. However, this information consisted of gossip.

Bizim Radio had become one of the devices of provocative and targeting in politics. For this reason, it has been claimed many times that leftist broadcasts cooperated with Bizim Radio. In addition, efforts have been made to identify the Republican People's Party and Bizim Radio many times. It was frequently emphasized in the memoirs of the names who took part in our Radio that the radio was the broadcast organ of the TKP. Our Radio and in publications such as not established a bond with other organic structures left in Turkey was directed harsh criticism for these structures left.

In the study, the establishment and broadcasts of Bizim Radio, which has an important role place in memories, are discussed. In order to understand radio broadcasting, "Radio's Brief History" is also explained. This section emphasizes the history and importance of radio. The emergence of radio and its broadcasting policies are divided into separate headings. Under these headings, the process of the radio during its establishment and broadcasting life is summarized. Radio as well as the establishment of Turkey's response to criticism is revealed as itself. In addition to this, attention is drawn to the role played by the Soviet Union's relations with Turkey. In the last part of the reduction of the radio's power and political atmosphere in Turkey due to the changes occurring in the radio broadcast is revealed that the termination of life. In the study, the memories, archive documents and research works of the names who took part in the radio are used. It is inferred that the radio was one of the important actors in the Cold War years.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı yıllarında güvenli iletişim aracı olarak kullanılan radyo, savaş sonrasında askeri alan dışında da kullanılmaya başlanmıştır. Radyo, kısa süre sonra hayatın bir parçası haline gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın güvenli iletişim aracı, İkinci Dünya Savaşı yıllarında propaganda aracı haline gelmiştir. Soğuk Savaş yıllarında da propaganda amacıyla birçok radyo ortaya çıkmıştır. Bu radyolardan birisi de Bizim Radyo'dur. Bizim Radyo'nun, Türk siyasi tarihinde önemli bir yeri bulunmaktadır.

Bizim Radyo, kuruluşu itibarıyla basında yer bulmuştur. Soğuk Savaş yıllarında devletin komünizme karşı tutumu nedeniyle radyo yayınları güvenlik güçleri tarafından sıkı bir şekilde takibe alınmıştır. Aşağıda detaylı bir şekilde belirtildiği üzere, Bizim Radyo ilk yıllarında halkın ilgisini

çekmek için propaganda yayınlarından ziyade devlet radyosunun tekdüze yayınlarından farklı eğlenceli bir içerik hazırlamıştır. Bu yayınlarının yanı sıra ölümüne kadar radyonun yöneticiliğini yapan Nazım Hikmet'in de etkisi son derece önemlidir. Radyo frekanslarının önlenmesinin imkânsız olduğundan, Türkiye'de radyo işletmeciliğinin güçlendirilmesi, bu gibi radyolara karşı alınan önlemlerden birisidir.

Türk güvenlik güçlerinin yanı sıra ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı, CIA ve kısmen de İngiltere tarafından Bizim Radyo yayınları takip edilmiştir. Bu nedenle araştırmada CIA arşivinden yararlanılmıştır. Türk güvenlik güçleri, Radyo yayınlarını takip ederken, CIA ise bu yayınların toplum üzerinde etkisini incelemiştir. Özellikle 27 Mayıs 1960 Darbesi öncesinde, Bizim Radyo'nun, komünistlere çağrısının, sokakta yankı bulup bulmadığını merak etmiştir. Bunun yanı sıra Milli Birlik Komitesi'ne destek yayınları, CIA etkisiyle ABD'de yankı bulmuş, darbeyi yapanlara karşı ön yargı oluşmasına neden olmuştur.¹

Bizim Radyo, Türk siyasetinde olduğu gibi dış politikasında da rol oynamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında bozulan Sovyetler Birliği ilişkilerinin iyileşmeye yüz tuttuğu günlerde, yapılan görüşmelerde masaya konulan konulardan birisi de Bizim Radyo'ydu. Birçok kez gündeme gelen konu karşısında Sovyetler Birliği, radyonun kendi sınırları içinde olmadığını öne sürerek Türkiye'nin kapatma talebini geri çevirmiştir. Türkiye, Sovyetler Birliği'nin yanı sıra Doğu Almanya'dan da Bizim Radyo yayınlarının durdurulmasını istemiştir. Doğu Almanya'da, Sovyetler Birliği'nin verdiği yanıtın aynısını, radyonun kendi sınırları içinde olmadığını belirterek olumsuz yanıt vermiştir.

Bizim Radyo'nun mali yükü her ne kadar Demokratik Almanya Cumhuriyeti tarafından karşılanırsa da yayın akışı tamamen TKP Dış Büro tarafından yürütülmekteydi. Türkiye'deki gelişmeler ışığında yayınların hazırlanmasında kimi zaman zorluk çekilmekteydi. Türkiye'deki gelişmeler hakkında yeterli bilgi almak zordu. Gazeteler bir gün sonra ulaşmakta, yayın akışı hazırlanana kadar gelişmeler güncelliğini kaybetmekteydi. Bunun yanı sıra kilometrelerce uzaklıktan, Türkiye'deki gelişmeleri okumakta zorluk çekilmekteydi. İlk yıllarda radyo yayınlarını hazırlayanlar, yıllarca ülkeden uzak kalmış ve gelişmeleri haber kaynaklarından takip etmekteydiler. Örneğin, 27 Mayıs 1960 Darbesi büyük heyecan yaratmıştı. Bizim Radyo yayınlarında darbenin sol kesim tarafından yapıldığı üzerinde durulmuştu.

¹ Sinan Kıyaç, *CIA ve Türkiye'de Darbeler, 27 Mayıs 1960 Darbesi, 12 Mart 1971 Muhtırası, 12 Eylül 1980 Darbesi, Talat Aydemir ve Eminsu Darbe Girişimleri*, Duvar Yayınları, İzmir, 2020, s. 16.

Darbeyi yapanlardan övgüyle bahsedilmişti. Bir başka örnek de 12 Mart 1971 Muhtırası sonrasındaki yayınlarda aynı durumun görülmesi olmuştu. Ülkede birçok sol yayın gibi Bizim Radyo’da aynı hataya düşmüş, 12 Mart 1971 Muhtırası’nı sol müdahale olarak değerlendirmiş ve desteklemişti. Bu hatalar yayınlarda telafi edilmeye çalışılmıştı. Bu yayınların yanı sıra kimi zaman Sovyetler Birliği istihbaratı tarafından elde edilen bilgiler ışığında yayınlara yön verilmişti. Ancak bu bilgiler dedikodudan ibaretti.²

Bizim Radyo siyasette tahrik edici ve hedef gösterici dilin aygıtlarından birisi haline gelmişti. Bu nedenle birçok kez sol yayınların Bizim Radyo ile ortak hareket ettiği iddiaları ortaya atılmıştı. Bunun yanı sıra birçok kez Cumhuriyet Halk Partisi ile Bizim Radyo özdeşleştirilmeye çalışılmıştır.³ Bizim Radyo’da görev alan isimlerin hatıratlarında, radyonun TKP’nin yayın organı olduğu sık sık vurgulanmıştı. Türkiye’de diğer sol yapılarla organik bir bağ kurulmadığı gibi yayınlarda bu sol yapılara yönelik sert eleştiriler yöneltilmişti.

Çalışmada anılarda geniş bir yer tutan Bizim Radyo’nun ortaya çıkış süreci, kuruluşu ve yayınları ele alınmaktadır. Radyo yayıncılığının anlaşılabilmesi için “Radyo’nun Kısa Tarihi” başlığı altında radyonun tarihi ve önemi vurgulanmaktadır. Bizim Radyo’nun ortaya çıkışı ve yayın politikaları ayrı başlıklar altında ele alınmaktadır. Bu başlıklarda radyonun kuruluşu ve yayın hayatı boyunca geçirdiği süreç belirtilmektedir. Bizim Radyo’nun kuruluşu itibarıyla Türkiye’deki tepkilerin yanı sıra radyo içinde eleştiriler ortaya konulmaktadır. Bunun yanı sıra Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerinde oynadığı role dikkat çekilmektedir. Son kısımda ise radyonun gücünün azalması ve Türkiye’nin siyasi atmosferinde meydana gelen değişim nedeniyle radyonun misyonunu tamamladığını ve yayın hayatına son verildiği ortaya konulmaktadır. Çalışmada radyoda görev almış isimlerin hatıratlarından, arşiv belgelerinden ve araştırma eserlerinden faydalanılmaktadır. Radyonun Soğuk Savaş yıllarında önemli aktörlerden birisi olduğu savunulmaktadır.

² Erden Akbulut, **TKP 1965 Tartışmaları Muhalefet Mektupları**, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2011, s. 186.

³ Aclan Sayılğan, **Bizim Radyo ve Hoparlörleri**, Kardeş Matbaası, Ankara, 1969; Cavit Ersan, **Zindanlar**, Sinan Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 34; Tekin Erer, **Yassıada ve Sonrası**, Rek-Tur Kitap Servisi, İstanbul, 1965, s. 244-246; Nusret Kirişçioğlu, **12 Mart (İnönü-Ecevit) ve 1960 Tahkikat Encümeni Raporu**, Baha Matbaası, Ankara, 1973, s. 188-189.

Radyo'nun Kısa Tarihi

Radyo fikri, 1860 yılında James Clerk Maxwell tarafından ortaya atılsa da kullanımı için Birinci Dünya Savaşı'nı beklemek gerekmişti. Savaşın sıcak günlerinde denizcilik alanında kullanılmaya başlanan radyo dalgaları, gemilerin kendi aralarında ve kara ile iletişimini sağlamıştır. Kablosuz iletişimi sağlayan radyo sinyalleri, kısa sürede denizciliğin yanı sıra havacılıkta da kullanılmıştır. Böylece havacılığın da gelişimine önemli katkı sağlamıştır. Radyo sinyallerinin iletişimde kullanılması, bilgi akışının güvenli bir şekilde sağlanmasına neden olmuştur.⁴

Askeri alanda kullanımıyla sınırlı olan radyo, Birinci Dünya Savaşı sonrasında günlük hayatta da kullanılmaya başlamıştır. ABD'nin Pittsburgh kentinde Kasım 1920 yılında, askeri alan dışında, ilk radyo yayını yapılmıştır. Seçim sonuçlarını duyurmak için kullanılan radyo yayınının sürekli hale gelmesi, İngiltere'de BBC tarafından 14 Kasım 1922 tarihinde gerçekleştirilmiştir. BBC tarafından başlanan sürekli yayın ile radyo, kısa sürede hayatın vazgeçilemez bir parçası haline gelmişti. Her ne kadar radyo cihazlarının pahalılığı sorunu aşılmasa da yayınlar geniş bir kesime ulaşmıştı. Bu durum dünyanın birçok yerinde radyo istasyonlarının kurulmasını sağlamıştı. Haber yayınları ile başlayan radyo yayıncılığı, ağırlığını kültür sanat programlarına ve müzik yayınlarına bırakmıştı.⁵

Türkiye'de radyo yayıncılığı, 8 Eylül 1926 tarihinde kurulan Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi (TTTAŞ) ile başlamıştır. Türk hükümeti radyo istasyonlarının işletme ve yayın hakkını, TTTAŞ adı altında Fransızlar ile kurulan ortak şirkete on yıl süreliğine vermişti. İlk radyo yayını, Eşref Şefik'in "Alo alo muhterem samiin! (dinleyiciler)" Türkçe ve Fransızca anonsu ile 6 Mayıs 1927'de Sirkeci Büyük Postane'de 5 kilovat vericiyle yapılmıştı. Radyo yayını, kimsede radyo alıcısı olmadığından, her akşam postane binasına yerleştirilmiş hoparlörden yapılmıştı. TTTAŞ, İstanbul ve Ankara'da radyo istasyonları kurarak faaliyet göstermişti. Radyo işletmesi 1937 yılında PTT'ye, 22 Mayıs 1940 tarihinde Matbuat Umum Müdürlüğü'ne devredilmişti. Radyo işletmeciliği alanında değişiklik bununla sınırlı kalmamış, 26 Temmuz 1943 tarihli 4475 sayılı kanun ile Matbuat Umum Müdürlüğü Basın Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü bünyesinde Radyo Dairesi ve Radyo Fen Heyeti tarafından yürütülmüştü. İstanbul

⁴ Dean Juniper, "The First World War and Radio Development", **The RUSI Journal**, C. 148, Sayı: 1, (2003), ss. 84-89.

⁵ Detaylı bilgi için bakınız: Aysel Aziz, **Radyo ve Televizyona Giriş**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgileri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s. 7-11; Mihail Kuyucu, "Radyonun Müzik Kutusuna Dönüşümü: Radyo Program Türleri ve Tercih Edilirken Oranları", **E-Journal New World Science Academy**, C. 8, Sayı: 4, (2013), s. 376.

Radyosu'nun 19 Kasım 1949 tarihinde kurulması ile radyo işletmeciliğinde önemli bir adım atılmıştı. Türkiye'de her ne kadar radyo işletmeciliği alanında kurumsal ve özel girişimler mevcut olsa da istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Bu durum Türkiye'de, yurt dışından yayın yapan, propaganda radyolarının yaygınlaşmasına neden olmuştu. Propaganda radyolarının dinlenmesini önlemek için 10 Şubat 1959 tarihinde Bakanlar Kurulu'nun aldığı karar ile 27 ilde radyo istasyonlarının kurulması öngörülse de bu istasyonların kurulması 1964 yılında tamamlanabilmişti.⁶

Radyo, insanların vazgeçilmez haber ve eğlence kaynaklarından olmuştu. Radyonun bu baş döndürücü yayılma hızı, İkinci Dünya Savaşı yıllarında savaşın önemli bir parçası olmasına neden olmuştu. Propaganda, İkinci Dünya Savaşı'nda önemli bir dönüşüm geçirmişti. Sovyetler Birliği'nin zayıf komünizm propagandası karşısında ortaya çıkan Nazi propagandası, kısa sürede Avrupa'da etkili olmuştu. Avrupa'nın her tarafına yayın yapabilecek radyo istasyonları kuran Naziler, neredeyse radyo olan her eve girmişlerdi. Programlar çok dilli hazırlanmış ve bu programlarda açık Nazi propagandası yapılmıştı. Sovyetler Birliği'nin son derece zayıf kalan komünizm propaganda yayınlarına, İngiltere'nin "BBC" ve ABD'nin "Voice of America (Amerika'nın Sesi)" radyoları yetişmişti. Savaş meydanlarında verilen mücadelenin bir benzeri radyo istasyonlarında verilmişti.⁷

Soğuk Savaş yıllarında, propaganda faaliyetleri için, radyonun önemi gittikçe artmıştır. Radyo her eve kolayca ulaşabilmenin en kolay yolu olduğundan, dünyanın birçok yerinde propaganda radyo istasyonları kurulmuştu. Güçlü vericiler sayesinde geniş alanlara yayın yapan propaganda radyolarının yanı sıra yabancı üs ve tesislerde yerel yayın yapan radyo istasyonları da kurulmuştur. Daha çok insana ulaşmak için yayınlar çok dilli yapılmaktaydı. Bunun yanı sıra müzik yayınları ile ilgi çekilmeye çalışılmaktaydı. Örnek olarak Türkiye'de bulunan ABD üs ve tesislerindeki radyo istasyonları, ABD müziğine yer vermekte böylece kültürünü yaymaya

⁶ İbrahim Sena Arvas, "Türkiye'nin Radyo ile Tanışması ve Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi", *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, C. 4, Sayı: 2, (2018), ss. 406-428; Yusuf Devran, *Siyasal İktidar-TRT İlişkisinin Dünü*, Başlık Yayın Grubu Yayınları, İstanbul, 2011, s. 66; Philo C. Wasburn, *Broadcasting Propaganda: International Radio Broadcasting and the Construction of Political Reality*, Praeger Pub., 1992.

⁷ Detaylı bilgi için bakınız: Süleyman Seydi, *Zor Yıllar 2. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de İngiliz-Alman Propaganda ve İstihbarat Savaşı 1939-1945*, Asil Yayın, Ankara, 2006; Sayılğan, a.g.e., s. 5; CIA, *The Soviet Foreign Propaganda Apparatus*, April 1984, CIA-RDP87T00787R000200170003-4.

çalışmaktaydı.⁸ Çalışmanın konusu olan Bizim Radyo bu radyolardan sadece bir tanesidir. Her geçen gün artan Sovyet radyolarına karşı, ABD tarafından propaganda radyoları kurulmuştu. ABD'nin propaganda radyoları “Radio Liberty/Radyo Free Europe (Özgür Avrupa Radyosu)” ve “Voice of America (Amerika'nın Sesi)” ile geniş kesimlere ulaşmıştı.⁹

ABD, Nazi Almanya'nın propaganda faaliyetlerine karşı, 1942 yılında kurulan Voice Of America-Amerika'nın Sesi radyosunu, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği propagandalarına karşı yeniden düzenlemiştir. Voice of America, 27 dilde yayın yapan ve özellikle Sovyetler Birliği'nin propaganda alanlarında faaliyet göstermiştir. Broadcasting Board of Governors bünyesinde yayınlarına devam eden radyo, 12 Şubat 1942 tarihinde Türkçe yayınlarına başlamıştı. Bu yayınlar İkinci Dünya Savaşı sonrasında (1945-1949) kesintiye uğramıştı. Dışişleri Bakanı M. Fuad Köprülü, 10 Aralık 1951 tarihinde ABD Türkiye Büyükelçisi'nden Amerika'nın Sesi Radyosu'nun röle istasyonunun (aktarıcı) Türkiye'de yeniden açılmasını istemiştir. Bu istek büyükelçi tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.¹⁰

Sovyetler Birliği, İkinci Dünya Savaşı yıllarında elde ettiği tecrübenin de katkısı ile propaganda amaçlı radyo yayınlarına yoğunlaşmıştı. 1929 yılında kurulan Moskova Radyosu/Rusya'nın Sesi Radyosu, İkinci Dünya Savaşı sonrasında çok dilli yayın yapmaya başlamıştı. Korece, Türkçe, Moğolca ve Farsçanın yanı sıra Avrupa dillerinde yayın yapmaktaydı. Moskova Radyosu'nun bu başarısı Sovyetler Birliği'nde yayın faaliyetlerinin yeniden ele alınmasına neden olmuştu.¹¹ Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nde Sovyetler Birliği'nin kontrolünde Alman Demokratik Radyo Yayın Birliği kurulmuştu. Bu yayın birliği altı kişiden oluşan Milli Yayın Komitesi tarafından idare edilmekteydi. Komitelerin tamamı OIRT (Organisation Internationale de la Radiodiffusion et Television) olarak adlandırılan, Moskova merkezli organizasyona üyeydiler. OIRT bünyesinde alınan kararlar tüm yayınlar için geçerliydi. 1960 yılında Bükreş'te OIRT tarafından yapılan toplantıda komünist yayınların tek merkezden (Moskova'dan) yürütülmesi ve yayınların buna göre yeniden şekillenmesi kararlaştırılmıştı. Sovyetler Birliği bunun üzerine faaliyetlerini üç bölgeye ayırmıştı. Ortadoğu, Balkanlar (Yunanistan ve Türkiye) ve Afrika olarak

⁸ Özden Çankaya, **Bir Kitle İletişim Kurumu Tarihi TRT 1927-2000**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s.52; Sinan Kıyanç, Soğuk Savaş Yıllarında Türkiye'deki ABD Üs ve Tesisleri, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 101, (2020), s. 232.

⁹ Linda Risso, “Radio Wars: Broadcasting in the Cold War”, **Cold War History**, C. 13, Sayı: 2, (2013), s. 145-152.

¹⁰ Kıyanç, **a.g.e.**, s. 16; Aytül Tamer, “Muhayyel Komünizm: Türk Sağının Anti-Komünizm Propagandası”, **Doğu Batı Dergisi**, S. 58, (2011), s. 98.

¹¹ Mark D. Winek, “Radio as a Tool of the State: Radio Moscow and the Early Cold War”, **Comparative Humanities Review**, S. 3, (2009), s. 102.

ayrılan bölgelerde radyo yayınlarına başlanmıştı. Bu radyo istasyonlarının bir kısmı resmi, bir kısmı ise Bizim Radyo gibi korsan yayın yapmaktaydı. Aşağıda ifade edildiği üzere Türkiye Komünist Partisi (TKP) Dış Büro tarafından Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nde kurulan Bizim Radyo, Sovyetler Birliği yetkilileri tarafından sıkça yalanlanmış, görüşmelerde ülke sınırında olmadığından müdahale edemeyeceklerini belirtmişlerdi.¹² Bizim Radyo her ne kadar resmi yayın dışında ve TKP'nin Sesi Radyosu'ndan farklı yayın akışına sahip olsa da kimi zaman ortak yayınlar yapılmaktaydı.¹³ OIRT bünyesinde yayın yapan birçok radyonun yanı sıra Çin'den yayın yapan Pekin Radyosu'nda da Türkçe yayınlar yer almaktaydı.¹⁴

Bizim Radyo'nun Kuruluşu

Bizim Radyo TKP'nin yurtdışı yapılanmasının önemli hedeflerinden birisiydi. Kuruluş süreci, 1956 yılında, TKP Genel Sekreteri İbrahim Bilen (Marat) tarafından başlatılmıştı. Bizim Radyo'nun açıktan komünizm propagandası yapmak yerine, güncel konulara farklı bakış açısı getirmesi ve böylece geniş bir kesim tarafından dinlenmesi amaçlanmıştı. Radyo açıktan TKP'nin resmi yayını görüntüsünden uzak tutulmuştu. Bu politika radyonun ilk yayınlarında açık bir şekilde görülmektedir. Radyo yayınlarında açıktan komünizm ifadesine yer verilmemiş, propaganda radyosu görünümünden özenle kaçınılmıştı. İbrahim Bilen tarafından Leipzig'de son derece gizli yürütülen çalışma sonrasında Demokratik Almanya Cumhuriyeti finansörlüğünde Bizim Radyo kuruldu. 15 Mart 1958 günü test yayınlarına başlamıştı. 15 günlük test yayınlarının tamamlanmasının ardından 1 Nisan 1958 tarihinde, günlük yayınlarına başlamasıyla, resmen kurulmuştu.¹⁵ Bizim Radyo, test yayını aşamasında, 19 Mart 1958 tarihinde ulusal basında yer alan haber ile tüm ülkeye duyurulmuştu. Hürriyet ve Milliyet Gazetesi haberlerinde "tesadüfen" tespit edilen radyonun, Türkçe yayın yaptığı ve İzmir limanında bulunan Kayseri şilebinden rahatça dinlenebildiğini okuyucularına aktarmıştı. Haberlerde radyonun ismi "muhalefet radyo istasyonu" olarak belirtilmişti.¹⁶

Radyo'nun ilk kadrosu İsmail Bilen tarafından özenle seçilmişti. Seçilen isimlerin birçoğu yayın faaliyetlerinde görev yapmış, tecrübeli

¹² Sayılğan, a.g.e., s. 6-7

¹³ Tüstav, **TKP Gölcük Davası, TKP'nin Sesi Radyosu "Nerde Bir Komünist Varsa Parti Ordadır"**, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004.

¹⁴ Detaylı bilgi için bakınız: Vartan İhmalyan, **Bir Yaşam Öyküsü**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.

¹⁵ Sayılğan, a.g.e., s. 9-10; CIA, **Broadcasts to Turkey**, CIA-RDP78-03061A000400070004-8.

¹⁶ **Hürriyet Gazetesi**, "Gizli Bir Radyo Tespit Edildi", 19 Mart 1958, s. 1; **Milliyet Gazetesi**, "Gizli Radyo İstasyonu", 19 Mart 1958, s.1; **Milliyet Gazetesi**, "Gizli İstasyonun Mahiyeti Anlaşıldı", 20 Mart 1958, s. 1.

isimlerdi. Bunun yanı sıra Sertel ailesi Tan Matbaası işletmeciliği yapmış, Tan Matbaası'nın baskına uğraması sonrasında yurtdışına çıkmışlardı. Bu isimler Leipzig'e davet edildi. İlk kadro şu isimlerden oluşmaktaydı: Aram Pehlivan, Sabiha ve Zekeriya Sertel¹⁷ ile kızı Yıldız Serter ve damadı Kürt Memo (Abuzer Özdemir), Hayk Açıkgöz, Anjel Açıkgöz ve Nazım Hikmet... Nazım Hikmet'in yayın kadrosunda yer alması büyük moral olmuştu. Radyo yayınlarında Nazım Hikmet'in ününden faydalanılmış, böylece daha geniş bir kesime hitap edilmesi amaçlanmıştı. Bizim Radyo kurucularından Hayk Açıkgöz hatıratında Bizim Radyo'nun kuruluşunu ve ismini almasını şöyle anlatmaktadır:

“...toplantımızı yaptık, sözü ilk olarak Marat (İsmail Bilen) aldı: ‘Yıllar boyu düşümüz nihayet hakikat oldu. Partimizin bir radyosu olacak. Bu, Bizim Radyo. Onun için adının da ‘Bizim Radyo’ olmasını teklif ediyorum. Bu radyonun gayesi: Emperyalizme, faşizme ve bağımlılığa karşı, yani bağımsız Türkiye’den, demokrasinden, hürriyetten ve bütün memleketlerle, bilhassa da komşularımızla dostluk ve barış içinde yaşamaktan yana olan her vatanperveri içine alacak bir tek cephenin kurulmasına yardım etmek olacaktır. Tabii ki ayrıca memleketimizde TKP’nin kuvvetlenmesine de yardım edeceğiz...’¹⁸

1 Nisan 1958’de resmi yayın hayatına başlayan Bizim Radyo, 31 yıl aralıksız yayın yapmıştır. Bu süreçte birçok değişiklik geçirerek yayın hayatına devam eden Bizim Radyo, 11 Haziran 1989 tarihinde yayın hayatına son verilmiştir.¹⁹

Hayk Açıkgöz’ün anılarında belirttiği üzere Bizim Radyo planlaması çok eskiye dayanmaktaydı. TKP’nin yurtdışına giden üyeleri uzun süre böyle bir yayın organı kurmayı planlamışlardı. Kuruluş sürecinde öylesine hassas davranmışlardı ki, seslerinin tanıdık olacağından ötürü spikerleri, Doğu Bloku ülkelerinde önceden görev almamış olanlardan seçmişlerdi. Türkiye’de polislerin bu isimleri seslerinden tanınmasından çekinildiğinden yeni

¹⁷ Sertellerin Demokratik Almanya Cumhuriyeti’nden ayrılmaları sonrasında Bizim Radyo’nun hedefine oturmuşlardı. Zekeriya Sertel’in Sovyetler Birliği hakkında yaptığı açıklamaları bir karalama kampanyası olarak değerlendiren Bizim Radyo, eski çalışanını sert bir dille eleştirmiştir. **Milliyet Gazetesi**, “Bizim Radyo Sertel’e Çattı”, 30 Eylül 1978, s. 1.

¹⁸ Hayk Açıkgöz, **Anadolulu Bir Ermeni Komünistin Anıları**, Belge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 481-182; Yıldız Sertel anılarında “Bizim Radyo” isminin babası Zekeriya Sertel tarafında konulduğunu belirtmektedir. Yıldız Sertel, **Nazım Hikmet ile Serteller, İdeolojileri, Yaşamlarında Bilinmeyenler**, Everest Yayınları, İstanbul, 2008, s. 166.

¹⁹ Mara Kolarova Bilen, **Kanath Gençlik**, Çev. Cemal Kırıl, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 85 ve 89; Hayk Açıkgöz, **a.g.e.; Milliyet Gazetesi**, “Bizim Radyo’da Yayına Son”, 09 Haziran 1989, s. 14.

isimlerin üzerine odaklanılmıştı. Ancak bu isimleri bulmak hiç kolay değildi. Tecrübeli isim olmadan yayın hayatına başlamak son derece riskliydi. Bir ara sesleri değiştirebilecek cihaz arayışına girilmiş, ancak başarılı olunmamıştı. Kısa süre sonra bu çabanın boşuna olduğu ortaya çıkmıştı. Radyo faaliyete geçer geçmez yurtdışından yayın yapan propaganda radyosu olduğu tespit edilmişti.²⁰

Bizim Radyo yayın hayatının hemen başında yurtdışından yayın yapan propaganda radyosu olduğu fark edilse de dinleyici sayısını kısa sürede artırmıştı. Bunun temel nedeni, Türkiye’de radyo yayınlarının son derece sınırlı olmasıydı. Bunun yanı sıra sıkıcı ve tekdüze yayınlar, dinleyicileri müzik yayınları yapan yabancı kaynaklı radyolara yönlendirmişti. Demokrat Parti tarafından 1954 Milletvekili Genel Seçimi sonrasında çıkarılan 5545 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu’nda yapılan düzenleme ile muhalefetin radyoda propaganda faaliyetleri yasaklanmıştır.²¹ Bu durum yayınlara da yansımıştı. Hazırlanan programlarda sadece Demokrat Parti değerlendirmelerine yer verilmekteydi. Bu durum “partizan radyo” tartışmasını da beraberinde getirmişti. Buna örnek olarak, 1 Ekim 1958 tarihinde kurulan Vatan Cephesi için hazırlanan “Yurdun Dört Köşesinden Haberler” isimli programda cepheye katılanların isimleri okunmaktaydı. İsimlerin okunması saatlerce sürdüğünden devlet radyosunun dinleyici sayısını azaltılmaktaydı. Türkiye’de bu yıllarda radyo alıcısında ciddi artış görülmektedir. Devlet radyosunun tek taraflı yayınına karşın, müzik yayını yapan korsan radyolar sayesinde radyo, günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası haline gelmişti. Radyo haber kaynağı olmasından ziyade bir eğlence kutusu haline gelmişti. 1950 yılında 362.456 olan radyo alıcı sayısı, 1955 yılında 998.662’ye ulaşmıştı. 1960 yılında 1.341.278’e ulaşan sayı, dört yıl sonra 1964 yılında 2.177.164’e çıkmıştır. Radyo alıcılarının PTT’ye düzenli kayıtlarını yaptırmamalarından, radyo alıcı sayısının verilerden daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.²²

²⁰ Hayk Açıkgöz, *a.g.e.*, s. 487.

²¹ **Resmi Gazete**, “Milletvekilleri Seçimi Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bazı Maddeler Eklenmesine Dair Kanun, 23 Şubat 1954, Sayı: 8641, s. 8253-8254; **TBMM**, Milletvekilleri Seçimi Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bazı Maddelerinin Kaldırılmasına Dair Kanun Layihası ve Dâhiliye, Teşkilatı Esasiye ve Adliye Encümenlerinin Mazbataları, Devre 10, İçtima: F, 13 Haziran 1954, ss. 1-7.

²² Necla Polat, “1946 Çok Partili Dönemin Başlangıcından 1964 TRT’nin Kurulmasına Kadar Türkiye’de Radyo Yayıncılığı”, *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, C.10 Sayı: 1, İstanbul, (2018), s. 125-137.

Bizim Radyo'nun Yayın Politikası

Türkiye'de devlet radyosunun yayın gücü son derece sınırlıydı. Bunun yanı sıra devlet radyosunda ağdalı Türkçe kullanılmaktaydı. Verilen haberler toplumsal gelişmelerden ziyade, mevcut iktidarlarla sınırlıydı. Oysa Bizim Radyo konuları günlük hayattan seçmekteydi. Ağdalı dilden uzak, günlük Türkçe kullanılan Bizim Radyo'da Nazım Hikmet bile konuşmalarında komünizmi açık açık övmek yerine konuşma metninin içinde belli yerlerde kullanılmaktaydı. Yayınlarında ana tema komünizm, Sovyetler Birliği değil, toplumun sıkıntılarıydı. Halkı halkın diliyle anlatıyordu. Devlet radyosunda duyulmayan müzik yayını Bizim Radyo'nun bir başka gücüydü. Güçlü yayını nedeniyle devlet radyosunun bile çekmediği birçok yerde Bizim Radyo yayınları kolayca dinlenebilmekteydi.²³

Bizim Radyo, yayın dilini yakalamak için başlangıçta önemli sorunlar yaşamıştır. Türkiye'de yaşanan gelişmelerin aktarıldığı yayınlarda bu gelişmelere yorumlar eklenmiş, özellikle Nazım Hikmet'in konuşmaları ilgi çekmişti. Nazım Hikmet konuşmalarının yanı sıra radyoya gönderdiği yazılar güncel gelişmeleri yorumlayan, basit bir dille kaleme alınmıştı. Hayatın her alanına yönelik bu yazılar kimi zaman politik propaganda şeklindeydi. Radyonun ülkede komünizmin yasak olmasından dolayı, bu ifadeye olabildiğince yer vermemesi TKP içinde tepkiye neden olmuştu. Bizim Radyo'nun TKP'nin yayın organı olması nedeniyle komünizm ifadesinin kullanılması gerektiğini savunanlar gittikçe artmaktaydı. Bu tartışmalar radyonun 1960 yıllarının hemen başında yayınlarına yansımıştı. Komünizm ifadesinin kullanılmasında gösterilen hassasiyet sona ermiştir. Yayın politikasında sertleşmeye başlamıştı. Tüm gelişmeleri sert şekilde ele alan ve kimi zaman suçlayıcı bir dil benimsemişti.²⁴

Bizim Radyo yayınları 1928 yılında Komintern'in belirlediği stratejiye göre hazırlanmıştı. Bizim Radyo'nun bu unsurlara sıkı sıkıya bağlılığı, yayın politikasında eleştirilere neden oluyordu. Yayınların her ne kadar TKP Dış Büro tarafından şekillendirildiği düşünülse de asıl güç Sovyetler Birliği'ydi. Bizim Radyo çalışanlarından Bilal Şen anılarında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin yayınlarda etkisini şöyle belirtmektedir:

²³ Anjel Açıköz, **Bizim Radyoda Nazım Hikmet**, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004; Bülent Ecevit, "Bizim Radyo ve Bizim Radyo" **Ulus**, 14 Şubat 1961, s. 1-2; Süleyman İlaslan, "Ulusal Bütünlükten Kültürel Yozlaşmaya: Türkiye'de Yabancı Radyoların Dinlenmesinden Duyulan Kaygılar", **İlef Dergisi**, C. 3, Sayı: 2, (2016), s. 36.

²⁴ Erden Akbulut, **TKP MK Dış Bürosu 1965 Tartışmaları**, Tüstav Yayınları, İstanbul 2004, s. 49.

“O zaman ben sanıyordum ki bu görüşleri Sovyetler’e Marat veriyor. Bu inançla ona soruyordum: ‘Sen mi veriyorsun bu değerlendirmeleri onlara, yoksa onlar mı veriyorlar sana?’ Aslında Marat’ın fikir vermesi pek mümkün değil ama o da zaten bu soruyu hiç cevaplandırmadı. Sonradan öğrendim ki Şark Enstitüsü’ne bu fikirleri veren SBKP Merkez Komitesi’nde Türkiye Seksiyonu’na da bakan Ortadoğu sorumlusu Milonov’du.”²⁵

Bizim Radyo’nun yöneticiliğini, kuruluşundan 1963 yılına kadar Nazım Hikmet, sonrasında ise Yakup Demir (Zeki Baştımar) üstlenmişti. Aclan Sayılğan’ın iddiasına göre Nazım Hikmet ve Yakup Demir’in yanı sıra radyo yayınlarında etkin olan bir başka isim de 1938 yılında Nazi Hükümeti görevlisi olarak Ankara’ya atanmış, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesinde Almanca dersleri vermiş olan Prof. Herbert Melzig’di. Melzig, 1958 yılında Bizim Radyo’nun Türkçe yayın müdürlüğüne getirilmişti. Türkiye’yi son derece iyi tanıyan Melzig’in ülkedeki sol yayınlar olan ANT, Aydınlik ve Yön’de yazı ve röportajları yayınlanmıştı. Bunların yanı sıra “Atatürk’ün Başlıca Nutukları (Ülkü Basımevi-1942)” ile “Kemal Atatürk, Osmanlı’nın Çöküşü Türkiye’nin Dirilişi (Alfa Yayınları-2011)” isimli eserleri hazırlamıştı.²⁶

Bizim Radyo Türkçe yayınlarında şivelere de önem vermişti. Böylece daha yaygın dinlenmesi amaçlanmıştı. Türkçe’nin yanı sıra Yunanca, Arapça ve Kürtçe dillerinde yayınlar yapmıştı.²⁷ Bizim Radyo Türkiye’deki aşırı sol faaliyetler lehine haberler yaparken, CHP dâhil olmak üzere siyasi partilere ve hükümete sert eleştiriler yöneltmişti.²⁸ Siyasilerden, yazarlara kadar birçok ismi Amerikan ajanı olarak suçlamıştı.²⁹ Türkiye’nin ABD yanlısı dış politikasına yönelik sert eleştiriler yöneltten Bizim Radyo, Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerinin iyileşmesi gerektiğini savunmuştur. Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerinin iyileşmemesinde Türkiye’yi sorumlu gören Bizim Radyo, Türkiye’nin, toprakları üzerinde ABD üs ve tesislerini işgal olarak değerlendirmiş ve izin vermesini bu duruma kanıt olarak göstermiştir.³⁰

Bizim Radyo’nun dikkat çeken bir çıkışı da 28 Nisan 1960 öğrenci olaylarında meydana gelmişti. Demokrat Parti iktidarına karşı, İstanbul Üniversitesi öğrencileri tarafından başlatılan gösteriler, Ankara’ya ve oradan

²⁵ Bilal Şen’in Bizim Radyo yayınları hakkında detaylı bilgi için bakınız: Erden Akbulut, **Anılar Bilal Şen**, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 69-75.

²⁶ Sayılğan, **a.g.e.**, s. 12-13.

²⁷ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, C. 6, 91. Birleşim, 04 Haziran 1974, s. 10.

²⁸ **Milliyet Gazetesi**, “Bizim Radyo, Tekrar Neşriyata Başladı”, 14 Mayıs 1959, s. 3.

²⁹ Sertel, **a.g.e.**, s. 178.

³⁰ Kıyaç, **a.g.m.**, s. 214; Anjel Açıkgöz, **a.g.e.**

ülkedeki birçok şehre sıçramıştı. Nazım Hikmet, 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında Yunanistan'daki "I Avgi"de yayınlanan röportajında darbenin öncesinde meydana gelen olaylarda Bizim Radyo'nun etkisinin son derece önemli olduğunu belirtmiştir. Nazım Hikmet, olayları organize etmekte Bizim Radyo'nun önemli rol oynadığını ifade etmişti. Olayların bastırılması sonrasında Ankara'da 555K olarak adlandırılan 5 Mayıs 1960 tarihinde saat: 17:00 Kızılay'da meydana gelen öğrenci protestosunun, 27 Mayıs 1960 Darbesi'nde önemli rolü bulunmaktadır. Bu süreçte Bizim Radyo, eylem çağrısı yapmış ve halkı Demokrat Parti iktidarına karşı sokağa çağırılmıştı. Türkiye'de ortam iyice gerginleşmiş, 21 Mayıs 1960 tarihinde Harp Okulu öğrencileri yürüyüş gerçekleştirmişti. Olaylar üzerine hükümet sıkıyönetim ilan etmiş ve sansür uygulamıştı. Bunun üzerine Bizim Radyo ön plana çıkmış ve Nazım Hikmet'in 28 Nisan'da Beyazıt Meydanı'nda öldürülen Turan Emeksiz için yazdığı "Beyazıt Meydanı'ndaki Ölü" şiirini yayınlamıştı.³¹ Türkiye'de yaşanan bu gelişmeleri yakından takip eden ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı CIA, olaylarda komünistlerin rol alıp almadığını araştırmıştı. Bizim Radyo'nun komünistleri sokağa çağrılarını karşısında kaygılanan CIA, araştırmasında Bizim Radyo'nun çağrılarını karşın komünistlerin olaylara ilgi göstermediğini belirtmiştir.³²

³¹ Bir ölü yatıyor
on dokuz yaşında bir delikanlı
gündüzleri güneşte
geceleri yıldızların altında
İstanbul'da, Beyazıt Meydanı'nda.
Bir ölü yatıyor
ders kitabı bir elinde
bir elinde başlamadan biten rüyası
bin dokuz yüz altmış yılı Nisanında
İstanbul'da, Beyazıt Meydanı'nda.
Bir ölü yatıyor
Vurdular
kurşun yarası
kızıl karanfıl gibi açmış alnında
İstanbul'da, Beyazıt Meydanı'nda.
Bir ölü yatacak
toprağa şıp şıp damlayacak kanı
silâhlı milletimin hürriyet türküleriyle gelip
zaptedene kadar
büyük meydanı.
Mayıs 1960

Detaylı bilgi için bakınız: Sertel, **a.g.e.**, ss. 187-200.

³² Kıyanç, **a.g.e.**, s. 49; Bayram Akça ve Sinan Kıyanç, "CIA ve 27 Mayıs 1960 Darbesi", **Tarih Okulu Dergisi**, Sayı: 36, (2018), s. 535; CIA, **Turkish Communist Sees Coup in Turkey as Step Forward**, 8 Temmuz 1960, CIA-RDP78-03107A000600020021-1.

Demokrat Parti aleyhine yayın yapan hatta 27 Mayıs 1960 Darbesi öncesinde yaşanan öğrenci olaylarında ülkedeki komünistleri sokağa çağıran Bizim Radyo, Milli Birlik Komitesi'ni destekleyen yayınlar yapmıştı. Demokrat Parti iktidarına sert eleştiriler yönelten radyo, Milli Birlik Komitesi üyelerini övmüştür. Kısa süre sonra Milli Birlik Komitesi'nin NATO ve Batı Bloku yanlısı bir tutum sergilemesi üzerine, bu tutumundan vazgeçmiş ve sert eleştiriler yöneltmiştir. Bunun bir örneği ise Türkiye İşçi Partisi hakkındaki yayınlarında görülmektedir. Türkiye İşçi Partisi'nin kuruluşu itibarıyla destek yayınları yapan radyo, Çekoslovakya'da yaşanan olayların, Türkiye İşçi Partisi Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar tarafından eleştirilmesi sonrasında tavır değiştirerek Aybar'a ve partiye sert eleştiriler yöneltmişti. Radyo, TKP içindeki kavgalarda da açıktan tavır takınmıştır. Gelişmeler karşısında sert bir dil benimsemiştir. Türkiye Komünist Partisi Genel Sekreterliği için Zeki Baştımar (Yakup Demir) ile Mihri Belli çekişmesinde Baştımar tarafını tutmuş, Mihri Belli'ye yönelik sert eleştirilerde bulunmuş, Belli'yi ABD-CIA ajanı olarak suçlamıştır.³³

Bizim Radyo, Türkiye'de 1968 sonrası sol kesimde yaşanan parçalanmada da taraf olmuştu. Bu süreçte Milli Demokratik Devrimciler hareketini sert bir dille eleştirmişti. 21 Kasım 1970 tarihli "Milli Demokratik Devrimciler ve Gençlik Hareketi" başlıklı yayında, Türkiye'deki Maocuların gençlik ve işçi hareketlerine sızarak, kanlı faşist yöntemler uyguladıklarını ve bu faaliyetlerin Pekin tarafından yönlendirildiğini iddia etmişti.³⁴

Türkiye'deki sağ sol çatışmasında Bizim Radyo etkili bir rol oynamıştı. C. L. Sulzberger tarafından kaleme alınan yazıda, Türkiye'ye yaşanan gelişmelerde sol grupların Demokratik Almanya Cumhuriyeti ile bağlantılarına yer vermiştir. Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nden desteklenen bu öğrencilerin Bizim Radyo tarafından sürekli yönlendirildiklerini iddia etmiştir.³⁵ Türkiye'de anarşi olayları sürecinde sol grupların bazılarının Sovyet Bloku ülkeleri tarafından desteklendiği iddiaları ortaya atılmış, bu konuda somut bazı deliller olsa da nitelikli bir kanıt bulunmamıştı. Bizim Radyo'nun yayınlarında silahlı bir devrim çağrısı, bu iddialar karşısında ortaya konulan en önemli delillerden birisidir.³⁶ Bizim Radyo, 12 Eylül 1980 Darbesi öncesinde TÖB-DER (Tüm Öğretmenler

³³ Sayılğan, **a.g.e.**, s. 12 ve 14.

³⁴ **Milliyet Gazetesi**, "Bizim Radyo Türkiye'deki Gençlik Olaylarını Yorumladı", 04 Aralık 1970, s. 1 ve 9.

³⁵ Cyrus Leo Sulzberger, "Nihilism-Turkish Style", **The New York Times**, 25 Ağustos 1972, s. 33.

³⁶ Marvine Howe, "Turk is Called a Product of Violence in His Nation", **The New York Times**, 17 Mayıs 1981, s.18.

Birleşme ve Dayanışma Derneği) ve POL-DER (Polis Derneği) faaliyetlerine destek yayınları yapmıştı. TKP, bu derneklerin parti ile herhangi bir organik bağının olmadığını açıklasa da her iki dernek için Bizim Radyo destek yayınları yapmıştır. Ancak, Türkiye'deki sol grupların Sovyetler Birliği ve Demokratik Almanya Cumhuriyeti ile bağlantılı olduğu iddiasını sadece Bizim Radyo üzerinden kanıtlamaya çalışmak, böylesine bir iddia için son derece zayıf kalmaktadır. Çünkü yukarıda da belirtildiği üzere, Bizim Radyo'nun yayın politikası farklılık gösterdiği gibi, yaptığı çağrılarında toplumda destek bulmadığı görülmektedir.³⁷

Bizim Radyo ilk yıllarında geniş bir kesime ulaşmak için, yumuşak bir dil benimsemiştir. Nazım Hikmet'in yönetimindeki radyo, halkın diliyle günlük gelişmeleri yorumlamaktaydı. Kilometrelerce uzaktan Türkiye'deki gelişmeleri takip etmek son derece zordu. Gelişmeler bir gün sonra ellerine geçen gazetelerden öğrenilmekteydi. Bir başka sorun ise yıllardır Türkiye'den uzakta yaşayan insanların, Türkiye'deki gelişmeleri yorumlamalarıydı. Tüm bu zorluklar ve aksaklıklara karşın radyo geniş bir kesime ulaşabilmişti. Radyonun yayın dilinin yumuşak olması, TKP içinde sert eleştirilere neden olmuştu. Bu eleştirilere göre, radyo TKP yayını olması nedeniyle partinin savunduğu politikalar doğrultusunda yayınlarını hazırlamalıydı. Bu eleştiriler radyonun dilinin değişmesine neden olmuştu. Kısa süre sonra radyo, ilk yıllarında benimsediği yumuşak dilden vazgeçerek sert bir dil benimsemiştir. Bunun yanı sıra ülkedeki gelişmeler karşısında hedef göstermeye başlamıştı. Ülkedeki birçok ismi ABD-CIA ajanı olarak suçlamıştı.

Bizim Radyo'ya Eleştiriler ve Tepkiler

Bizim Radyo yayın hayatına başlamasıyla beraber eleştirileri ve tepkileri de beraberinde getirmiştir. Yayın hayatına başlamasından kısa süre sonra Türkiye'de propaganda faaliyetleri yürüttüğü ortaya çıkması üzerine tepkiler ortaya çıkmıştır. Çalışmanın birçok yerinde belirtildiği üzere gerek iç politikada gerekse Sovyetler Birliği ilişkilerinde Bizim Radyo'nun yayınları yıkıcı faaliyetler kapsamında değerlendirildiğinden şikâyet edilmiştir. Türkiye'de resmi makamlarca tepkiyle karşılaşmasının yanı sıra yayın politikası bakımından radyo içi eleştirilere de maruz kalmaktaydı.

TKP Dış Büro üyeleri kimi zaman Bizim Radyo yayın politikalarını ve görev dağılımını eleştirmekten çekinmemişlerdi. Bu eleştiriler radyonun ilk

³⁷ Sertel, a.g.e., s. 170; Bülent Gökay, *Soviet Eastern Policy and Turkey, 1920-1991: Soviet Foreign Policy, Turkey and Communism*, Routledge Taylor and Francis Group, New York, 2006, s. 108-109; CIA, *Turkey: A Regime in Trouble*, 4 June 1971, CIA-RDP79R00967A001400030009-5.

toplantısında bile ortaya çıkmıştı. Sertel ailesi ile İsmail Bilen arasında fikir ayrılıkları vardı. Yayınlar çok dilli hazırlanmaktaydı ve bu kapsamda Kürtçe yayınlar Sertel ailesinin damadı Abuzer Özdemir tarafından sunulmaktaydı. Ancak radyoda Abuzer'den başka Kürtçe bilen yoktu. Bu durumu Hayk Açıkgöz eleştirmişti. Açıkgöz, Kürtçe yayının son derece hassas olduğunu, bu nedenle kontrol edilmeden yapılmasının riskli olacağını belirtse de bu tepki destek bulmamıştır.³⁸

Büyük bir titizlikle yürütülmeye çalışılan yayınlarda kimi zaman partinin haberi olmadan yöneticilerin aldığı kararlar doğrultusunda yayınlar yapılmaktaydı. TKP Dış Büro üyesi Bilal Şen'in 1963 yılında Bizim Radyo yayınlarına yönelik eleştirileri parti içinde rahatsızlığa neden olmuştu. Bu eleştiriler Bilal Şen ile sınırlı kalmamıştı. Birçok üye Bilal Şen'in eleştirilerine destek vermişti. Bilal Şen'in Bizim Radyo'nun Türkiye'deki gelişmeleri yanlış yorumladığı, gelişmeleri okuyamadığı eleştirileri karşısında TKP Dış Büro'nun tepkisi sert olmuştu. Bilal Şen, TKP Dış Büro üyeliğinden, ardından partiden ihraç edilmişti. TKP Genel Sekreteri Yakup Demir raporunda Bilal Şen'in Bizim Radyo tartışmaları nedeniyle ihraç edildiğini doğrulamıştır.³⁹

Bizim Radyo içerideki eleştirilerin yanı sıra Türkiye'de geniş bir kesimin de hedefindeydi. Radyo, Türkiye'de güvenlik birimleri tarafından yakından takip edilmiştir. Türk güvenlik güçlerinin yanı sıra CIA, Bizim Radyo faaliyetlerini yakından takip etmiş ve bu yayınların toplum üzerinde etkisini incelemiştir.⁴⁰ Türkiye'de de görev yapan ABD Ulusal Güvenlik danışmanlarından Paul Henze, 1987 yılında kaleme aldığı makalede Bizim Radyo faaliyetlerine yer vermiştir. Henze, Bizim Radyo'nun Sovyetler Birliği tarafından yayınlanan propaganda radyolarından olduğunu altını çizerek, insanlar üzerinde etkisinin zayıf olduğunu belirtmiştir.⁴¹

Bizim Radyo, Türkiye'de siyaset gündeminde de yer bulmuştu. Demokrat Parti'nin TBMM nezdinde yaşanan siyasi olaylar karşısında "Cumhuriyet Halk Partisinin yıkıcı, gayrimeşru ve kanun dışı faaliyetlerinin memleket sahında cereyan tarzı ve bunların mahiyetinin nelerden ibaret

³⁸ Hayk Açıkgöz, *a.g.e.*, s. 483.

³⁹ Akbulut, *a.g.e.*, s.13-14.

⁴⁰ CIA, **1957-59 Propaganda Forgeries**, CIA-RDP78-00915R001200080005-5; CIA, **Sino-Soviet Bloc Propaganda Forgeries 1 January 1957 to 1 July 1959**, March 1960, CIA-RDP78-02646R000300130001-0.

⁴¹ Paul B. Henze, "Out of Kilter-Greeks, Turks & U.S. Policy", *The National Interest*, No: 8, (Summer 1987), s. 75; Paul B. Henze, **Turkey and Atatürk's Legacy: Turkey's Political Evolution, Turkish-US Relations and Prospects for the 21st Century**, Research Centre for Turkestan and Azerbaijan Publishing, 1998, s. 71.

olduğunu tahkik, tespit ve memleketin her tarafında yaygın bir halde görülen kanun dışı siyasi faaliyetlerin muhtelif sebeplerine intikal etmek, matbuat meselesi ile adli ve idari mevzuatın ne suretle tatbik edilmekte olduğunu tetkik eylemek üzere Meclis tahkikatı açılmasına dair” kararın Ç maddesinde Bizim Radyo’ya yer verilmiş, gerekçe şu şekilde belirtilmişti: “Bizim Radyo namındaki komünist radyosunun Halk Partisi’ne ait bir radyo olarak göstermek suretiyle halkı bu yayınları dinlemeye sevk etmek ve umumi efkârı bu vahim neşriyatın zararlı tesirlerine maruz bırakmak.”⁴² Tahkikat Komisyonu’nda gündeme gelen Bizim Radyo, 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında kurulan Yassıada Mahkemesi (Yüksek Adalet Divanı Yargılamaları) kayıtlarında da yer almıştır. Mahkeme Başkanı Salim Başol’un darbe öncesinde yaşananlar hakkında sorduğu bir soruya Adnan Menderes cevabında Bizim Radyo’ya yer vermiştir. Bizim Radyo’nun yayınlarının toplumu tahrik ettiğini belirten Menderes, bu durumun yaşanan gerginlikte rol oynadığını savunmuştur.⁴³

Türkiye’de sol ideolojiyi temsil eden Türkiye İşçi Partisi, 10 Ekim 1965 tarihindeki Milletvekili Genel Seçimine katılmıştı. Mehmet Ali Aybar’ın genel başkanlık koltuğuna oturduğu Türkiye İşçi Partisi, ülkedeki sol tarihinde önemli bir başarı elde etmişti. Bu havadan Bizim Radyo’da etkilenmiş ve Türkiye İşçi Partisi’ni desteklemişti.⁴⁴ Fethi Naci, Türkiye İşçi Partisi’nin elde ettiği başarıyı şöyle belirtmiştir: “Türkiye’de ‘Sol’ ilk defa 10 Ekim seçimlerinde birleşti, hep bir ağızdan konuştu, kişisel kırgınlıkları, küskünlükleri, anlaşmazlıkları bir yana bıraktı; bir büyük ve yüce amaç uğruna birçok şeyi unutmak gereğini duydu”.⁴⁵ Seçimde Adalet Partisi ilk sırada yer alırken, en dikkat çeken ise Türkiye İşçi Partisi’nin 15 milletvekili ile TBMM çatısı altında temsil edilmesiydi.⁴⁶ Ancak sol kendi içinde bu durumu eleştirmekten de geri kalmamıştı. Münevver Andaç, Bilal Şen’e gönderdiği 19 Ekim 1965 tarihli mektupta Adalet Partisi’nin ilk sırada yer almasından duyduğu rahatsızlığı belirtmiştir. Bu durumun nedenleri arasında

⁴² **Resmi Gazete**, Sayı: 10484, 19 Nisan 1960, s. 1178/a.

⁴³ Ecevit, **a.g.e.**, s. 1-2.

⁴⁴ Kemal Karpat, “Socialism and The Labor Party of Turkey”, **Middle East Journal**, C. 21, Sayı: 2, (Spring 1967), s. 160.

⁴⁵ Fethi Naci, “Soyalizmin Türkçesi”, **Yön Dergisi**, Sayı: 135, (29 Ekim 1965), s. 6; Barış Ünlü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 200.

⁴⁶ Fethi Naci bu durumu şöyle belirtmektedir: “Meyhaneler, salonlar, kitaplar, dergiler, gazeteler, açık oturumlar, sokaklar, meydanlar derken sosyalizm sonunda parlamentoya girdi. Sosyalizmin parlamentoya girmesi, yeni bir dönemin başlangıcı olacaktı: Artık Türkiye’de sosyalizmin Türkçesi başlayacaktır.” Fethi Naci, **a.g.e.**

Bizim Radyo'nun yetersizliğini de göstermişti. Bu nedenle radyonun bir buçuk yıllık yayınlarının gözden geçirilmesi gerektiğini istemişti.⁴⁷

Bizim Radyo'ya karşı eleştiriler sadece devlet ve sağ kesimden gelmemiştir. Sol kesim tarafından yakinen tanınan Mihri Belli, 08 Aralık 1970 tarihinde Milliyet Gazetesi'nde kaleme aldığı yazıda Bizim Radyo yayınlarını sert bir dille eleştirmiş, radyoyu oportünizm savunuculuğu yapmakla suçlamıştı. Belli'ye göre, Bizim Radyo yayın politikası bakımından devrimci bir politika görüntü vermemekte, farklı düşünenleri emperyalist olarak suçlamakta, Stalin'i putlaştırmaktaydı. Belli, Dev Genç üyesi üniversitelilerin sıkıyönetim tarafından yargılanmalarını "emperyalizmin ajanları, emperyalizmin ajanlarını yargılıyor" başlığıyla sunmasını iddialarına kanıt olarak göstermişti.⁴⁸ Bizim Radyo'nun eleştirileri bununla sınırlı kalmamıştı. Sol hareket içindeki ayrışmada bu tutumunu devam ettirmiş ve birçok isme karşı yayınlar yapılmıştır.⁴⁹

Türkiye Sovyetler Birliği İlişkilerinde Bizim Radyo

Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkileri, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği'nin tehditkâr tutumu nedeniyle bozulmuştu. Bu nedenle Türkiye, ABD yanlısı bir dış politika benimsemiş ve bu politikasını, Soğuk Savaş süresince devam ettirmiştir. Ancak Soğuk Savaş yıllarında yaşanan bazı gelişmeler karşısında Türkiye'nin ABD tarafından yalnız bırakılması, onun Sovyetler Birliği'ne yaklaşmasına neden olmuştur. Özellikle Kıbrıs meselesinde Türkiye'nin politikasının ABD tarafından desteklenmemesi, Kıbrıs meselesi üzerinden Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bunun ilk adımı Adnan Menderes zamanında atılmıştır. 27 Mayıs 1960 Darbesi'nin hemen öncesinde Adnan Menderes, Sovyetleri Birliği'ne ziyaret planlamış ancak darbe nedeniyle ziyaret gerçekleşmemiştir. Darbe yönetiminin ABD yanlısı tutumu, Sovyetler Birliği ile ilişkilerin iyileşmesini engellemiştir. 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında Sovyetler Birliği yeni yönetim ile ilişkileri kurmak için yoğun çaba göstermişti. Sovyetler Birliği Türkiye Büyükelçisi Nikita Riçov sık sık Ankara'da görüşmeler yapmış, ilişkilerin iyileşmesi için yoğun çaba

⁴⁷ Akbulut, a.g.e., 2011, s. 45-46.

⁴⁸ Mihri Belli, "Mihri Belli, Bizim Radyonun Yayınlarına Cevap Verdi", **Milliyet Gazetesi**, 08 Aralık 1970, s. 1 ve 9; Mihri Belli 13 Mart 2006 tarihinde Milliyet Gazetesi'ne verdiği röportajda da Bizim Radyo yayınlarını eleştirmişti. Bizim Radyo yöneticilerinin Stalin'i putlaştırdığını iddia etmişti. <https://www.milliyet.com.tr/pazar/hicbir-zaman-bagnaz-stalinci-olmadim-149365/>(Erişim Tarihi: 11.06.2020).

⁴⁹ Vehbi Ersan, **1970'lerde Türkiye Solu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

harcamış, ekonomik yardım vaatlerinde bulunmuştu. Ancak Milli Birlik Komitesi böylesine bir yakınlaşmaya sıcak bakmıyordu.⁵⁰

Bizim Radyo'nun Demokrat Parti aleyhindeki yayınları, 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında yeni yönetime destek şeklini almıştı.⁵¹ Sovyetler Birliği'nin yeni yönetime yakınlaşma çabalarında Bizim Radyo gündeme gelmişti. Bülent Ecevit, Ulus'ta kaleme aldığı yazıda, Sovyetler Birliği'nin yakınlaşma çabasının, Bizim Radyo yayınları nedeniyle samimi olmadığını belirtmişti.⁵² Cemal Gürsel 1961 yılında Bizim Radyo yayınlarına tepki göstermiş ve Sovyetler Birliği'nin yayınlara derhal son vermesi gerektiğini belirtmişti.⁵³

Bizim Radyo'yu yakından takip eden ülkelerden birisi de İngiltere'yd. İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi ile Dışişleri Bakanı Selim Sarper'in görüşmelerinde Bizim Radyo gündeme gelmişti. Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nden yayın yapan Bizim Radyo'nun Türkiye'deki mevcut yönetime karşı eleştirilerini belirten İngiltere Büyükelçisi, yayın tutanaklarını Sarper'e vermişti. Bu durum Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerinin iyileşmesi önündeki engellerden birisi olmuştu. TBMM'de dış politika üzerine yapılan bir görüşmede Bizim Radyo gündeme gelmişti. 1962 yılında Dışişleri Bakanlığı Bütçe görüşmesinde YTP grubu adına konuşan Fahrettin Kerim Gökay, Bizim Radyo yayınlarına değinmişti. Gökay, Bizim Radyo'nun propagandalarını eleştirmiş ve durdurulması gerektiğini ifade etmiştir. 1963 yılında iki ülke ilişkilerinin iyileşme sürecine girmesi üzerine Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, TBMM'de yaptığı konuşmada iki ülke arasındaki ilişkilerin iyileşme sürecine değinerek bu havada Bizim Radyo'nun da yayınlarından vazgeçmesi gerektiğini vurgulamıştı.⁵⁴

Kıbrıs'ta yaşanan gelişmeler karşısında ABD ve Batı Bloku'nun Türkiye'ye destek vermemesi, Türkiye'yi Sovyetler Birliği'ne yakınlaştırmıştı. Sovyetler Birliği'nin, Kıbrıs'ta yaşanan gelişmeler karşısında Türkiye'nin politikasını desteklemesi ile iki ülke arasında İkinci

⁵⁰ Vefa Kurban, "1950-1960 Yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 14, Sayı: 28, (2014), ss. 253-282.

⁵¹ Bizim Radyo'nun 27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında Nazım Hikmet'in seçme konuşmalarından anlaşıldığı üzere yeni yönetim sempati ile karşılanmıştı. Ancak kısa süre sonra Sovyetler Birliği'nin istediği adımlar atılmaması üzerine Bizim Radyo yeni yönetime karşı eleştirel yayınlar yapmaya başlamıştır. Detaylı Bilgi için bakınız Anjel Açıköz, **a.g.e.**, s. 137-146.

⁵² Ecevit, **a.g.e.**, s.1-2.

⁵³ Sayılğan, **a.g.e.**, s. 10.

⁵⁴ Eren Tellal, **Uluslararası ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB-Türkiye İlişkileri 1953-1964, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları**, Ankara-2000, s. 205-206.

Dünya Savaşı sonrasında yaşanan soğukluk son bulmuştu.⁵⁵ Türkiye'nin dış politikasında rota değişikliği yaşanırken Bizim Radyo, Kıbrıs meselesinde tavrını belirlemiştir. Adanın, İngiltere ve ABD ekseninde olmasına karşı çıkmıştır. Bunun yanında adanın, her yurttaşın eşit şartlar altında yaşadığı, bağımsız bir devlet olması gerektiğini savunmuştu. Bizim Radyo, Kıbrıs'ın bağımsız olması yanında tavır koyarken, Marksçı-Leninci parti AKEL'e karşı tavır takınmaktan da özellikle sakınmıştır.⁵⁶

Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerindeki yeni dönem iki ülke arasındaki birçok sorunun masaya yatırılmasını da sağlamıştır.⁵⁷ Kıbrıs'ta yaşanan gelişmeler karşısında Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerinin iyileşme göstermesi, Bizim Radyo için en büyük sorunlardan birisiydi. Türkiye'deki yönetimi eleştiri yağmuruna tutan Bizim Radyo'nun Sovyetler Birliği ilişkilerinin geliştirilmesini desteklemesi iki farklı tutum sergilemesine sahne olmuştu. Hükümetleri ağır bir şekilde eleştirirken, Sovyetler Birliği ile ilişkilerde olumlu atılan adımlarda övgüler yağdırmaktaydı. Bu süreçte Bizim Radyo, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ilişkilerini ekonomik ve kültürel alanda ilerletmesi gerektiği üzerinde durmuştur.⁵⁸

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin iyileşmesi, Bizim Radyo'yu gündeme getirmişti. Kosıgin'in Türkiye ziyareti öncesinde Bizim Radyo yayınları, Türk basınında yer bulmuş ve bu kapsamda Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nden yayın yapan radyonun, Türkiye'ye yönelik eleştirileri nedeniyle Kosıgin'in ziyareti eleştirilmişti. Bu kapsamda Türkiye İnsan Hakları Derneği Başkanı Refik Korkut, kaleme aldığı yazıda Bizim Radyo'nun yayınlarına değinerek, Kosıgin'in Türkiye ziyaretini samimi bulmadığını belirtmiştir. Korkut, Bizim Radyo'nun eleştirel ve propaganda yayınlarının Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye bakışını ortaya koyduğunu ifade etmiştir.⁵⁹ Tercüman gazetesinde Ahmet Kabaklı'nın kaleme aldığı "Dostluk Tiyatrosu" başlıklı yazıda Bizim Radyo'nun ismini vermese de demir perde ülkelerinden yayın yapan radyoların Türkiye aleyhine yayınlarına değinerek, Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinin iyileşmesi sürecini eleştirmiştir.⁶⁰

⁵⁵ Musa Qasımlı, **Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri 1960-1980**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013, s. 64-74.

⁵⁶ Akbulut, **a.g.e.**, 2004, s.37-38; Tüstav, **a.g.e.**, 2002, s. 19,24,97.

⁵⁷ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, **Dışişleri Belleteni Ekim-Aralık 1964**, Sayı: 3, s. 18.

⁵⁸ Akbulut, **a.g.e.**, 2004, s. 38-39.

⁵⁹ Qasımlı, **a.g.e.**, s. 228-229.

⁶⁰ Ebru Gençalp, "Sovyet Başbakanı Kosıgin'in Türkiye'yi Ziyaretinin Basında Değerlendirilmesi", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 30, (Bahar 2019), s. 67.

Sovyet Başbakanı Kosıgin'in 20-27 Aralık 1966 tarihli ziyareti ülkede destek ve tepkilerin gölgesinde gerçekleştirildiğinde masaya konulan konulardan birisi de Bizim Radyo'ydu. Türk yetkililer Kosıgin'e Bizim Radyo'nun iki ülke arasında büyük sorun teşkil ettiğini belirtmişlerdi. Bizim Radyo yayınlarının bir an önce durdurulmasını istemişlerdi. Kosıgin, Bizim Radyo'nun Sovyetler Birliği topraklarında faaliyet göstermediğinden, bir başka ülkedeki yayınlara müdahale edemeyeceklerini belirtmişti.⁶¹

Kosıgin, dikkat çeken Türkiye ziyaretinde Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ı Sovyetler Birliği'ne davet etmişti. Kosıgin'in ziyaretinden üç ay sonra iki ülke arasında "Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Arasında Bazı Sınai Tesisler Kurulması için Sovyetler Birliği Tarafından Türkiye'ye Teslim Edilecek Teçhizat ve Malzeme ile Sağlanacak Teknik Hizmetlere ve Bunlarla İlgili Ödeme Şartlarına Dair Anlaşma" imzalanmıştı. Bu anlaşma ile iki ülke ilişkilerinde önemli mesafe kat edilmişti.⁶² Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay bunun üzerine Sovyetler Birliği'ne, 12-21 Kasım 1969 tarihleri arasında resmi ziyarette bulunmuştu. Sunay'ın heyetinde TRT ve AA temsilcileri de yer almıştı. TRT ve AA yetkilileri, Moskova Radyosu ve TASS Ajansı yetkilileri ile görüşmüşlerdir. Görüşmede her geçen gün daha iyiye giden iki ülke ilişkilerinde basın yayın konusunda da adımlar atılması ele alınmıştı. Bunun yanı sıra görüşmede Bizim Radyo meselesi gündeme gelmiş, Türk yetkililer Bizim Radyo yayınlarının iki ülke ilişkilerine zarar verdiğinden, yayınlarına son verilmesini istemişlerdi. Rus yetkililer ise Bizim Radyo ile ilişkilerinin olmadığını, farklı ülkeden yayın yaptığını belirtmişlerdi.⁶³

Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkileri her ne kadar sancılı bir yapıya sahip olsa da Kıbrıs meselesi sonrasında yaşanan gelişmeler, iki ülke ilişkilerini normalleştirmişti. Ekonomik meselelerin ağırlıklı olduğu iki ülke ilişkilerinde, 12 Mart 1971 Muhtırası sonrasında bakış açısı değişmişti. Ülkede yükselen sola karşı yapılan askeri müdahale sonrasında kapsamlı tutuklamalar yapılmıştı. Bu süreçte Türkiye'de artan solun nedeni olarak Bizim Radyo ve Sovyetler Birliği görülmüştü. Oysa Türkiye'de güçlenen solun Sovyetler Birliği ile ilgisi yoktu. Sol ağırlıklı olarak Çin'e sempati ile bakmaktaydı. Sovyetler Birliği ile Çin ayrışması Türkiye'de yankı bulmuş, Sovyetler Birliği'ne tepkiye neden olmuştu. Bu durum iki ülke ilişkilerinde

⁶¹ Eren Tellal, "SSCB'le İlişkiler", **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919-1980**, C.1, ed. Baskın Oran, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 777.

⁶² Gençalp, **a.g.e.**, s. 65.

⁶³ Abdi İpekçi, "Türk-Sovyet İlişkileri ve Bizim Radyo", **Milliyet Gazetesi**, 29 Haziran 1970, s. 11.

durağanlığı da beraberinde getirmişti. Bu durağanlık Yüce Sovyet Presidyum Başkanı Podgorni'nin Türkiye'yi ziyareti ile biraz da olsa değişmişti.⁶⁴

Sovyetler Birliği ile ilişkiler, her ne kadar Bizim Radyo meselesinin çözüme kavuşmaması, kamuoyunda tepkilere neden olmasına karşın, iyileşmeye devam etmişti. 11-17 Nisan 1972 tarihinde Yüce Sovyet Presidyum Başkanı Podgorni'nin Türkiye ziyareti, iki ülke ilişkilerine yeni bir boyut kazandırmıştı. İki ülke arasında imzalanan "İyi Komşuluk İlkeleri Bildirgesi" ilişkilerin göstergesi olmuştu. Bu havada Türk yetkililer bir kez daha Bizim Radyo konusunu gündeme getirmişlerdi. Rus heyeti diğer görüşmelerde olduğu gibi radyonun başka ülkeden yayın yaptığını belirterek, yine aynı cevabı vermişlerdi.⁶⁵

Türkiye'nin dış politikada yalnızlığını sonlandırması ve üçüncü dünya ülkeleri dâhil daha kapsamlı bir dış politika benimsemesi Doğu-Batı Bloku ilişkilerini de rahatlatmıştı. 14 Ekim 1973 tarihinde yapılan Milletvekili Genel Seçimi sonucunda Bülent Ecevit yönetimindeki CHP'nin ilk sırada yer alması ve Bülent Ecevit'in başbakan olması, Sovyetler Birliği ilişkileri içinde büyük umut oluşturmuştur. Bülent Ecevit, başbakanlığı sürecinde Sovyetler Birliği ilişkilerini iyileştirmeye çalışırken diğer ülkelerle de ilişkilere büyük önem vermişti. Kıbrıs Barış Harekâtı, Türkiye'nin dış politika dengelerini sarsmıştı. Bizim Radyo, Türkiye'nin gerçekleştirdiği barış harekâtına karşı çıkmış ve harekât öncesinde duruma (Kıbrıs Devleti'ne) dönülmesi gerektiğini savunmuş, yayınlarını bu doğrultuda yapmıştı. Bizim Radyo, Sovyetler Birliği'nin görüşünü savunmaktaydı. Bu durum ilişkilere de yansımıştı. Sovyetler Birliği resmi temasların tamamında Türkiye'nin Kıbrıs'tan askerlerini çekmesini istemişti.⁶⁶

Bizim Radyo'nun Yayınlarına Son Vermesi

Bizim Radyo önemli bir misyon ile kurulmuştu. TKP Dış Büro'nun yayın organı olan Bizim Radyo'nun, gerek dış politikada gerekse iç politikada temsili bir önemi vardı. Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerinin şekillenmesinde rol oynarken, ülkedeki birçok insanın hafızasında yer etmiştir. Kuruluşundan itibaren birçok değişiklik geçiren Bizim Radyo, yayınlarını Türkiye'deki ve dünyadaki gelişmelere göre şekillendirmiştir. Kimi zaman sert üslubu benimsemişti. Bizim Radyo'nun konumu aynı zamanda TKP Dış Büro'nun konumuyla paraleldi. Türkiye'de yeni siyasi hava, birçok siyasi partinin kurulmasına neden olmuştu. Bu durum TKP Dış Büro'yu harekete geçirmişti. 21-23 Mayıs 1989 tarihlerinde Türkiye Birleşik Komünist Partisi Politbüro'nun

⁶⁴ Kemal H. Karpat, **Türk Dış Politikası**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 287.

⁶⁵ Tellal, **a.g.e.**, 2009, s. 778.

⁶⁶ Karpat, **a.g.e.**, s. 288.

yurtdışındaki üyeleri önemli bir toplantı gerçekleştirdiler. Toplantıya Türkiye İşçi Partisi'nden de katılım gerçekleştirilmişti. Toplantının ana konusu, TKP Dış Büro'nun lağvedilip üyelerinin Türkiye'ye dönerek resmi bir TKP kurmasıydı. Toplantı öncesinde partinin önde gelenlerine danışılmıştı. Bu isimlerden bazıları Türkiye'ye dönmeyi desteklerken, bazıları ise karşı çıkmıştı. Sovyetler Birliği bu süreçte çekimser kalmış, tepki vermekten çekinmişti. Demokrat Almanya Cumhuriyeti ise Türkiye Birleşik Komünist Partisi'nin (TBKP) bu hamlesini desteklemişti. Toplantıda tartışmalar sonrasında yurda dönme kararı alınmıştı. Bu karar doğrultusunda temsili adımlar atılmalıydı. Bunun üzerine yıllardır varlığını gösteren, Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerinin iyileşmesinde engellerden birisi olan, içeride ve dışarıda eleştirilerin odaklarından Bizim Radyo'nun kapatılmasına karar verilmişti. Radyonun kapatılması gerekçesi olarak da Türkiye'de ve Avrupa'daki politik durumdaki değişiklikler gösterilmişti. Oysa Bizim Radyo yıllarca gerek Türkiye'de gerekse dünyada yaşanan gelişmelere ayak uydurmuştu. Türkiye'ye dönerek burada parti faaliyetlerinde bulunmak amacıyla radyo yayınlarına son verilmişti. Bizim Radyo'nun yayın hayatına son verilme kararı her ne kadar sözü geçen toplantıda alınsa da öncesinde sinyaller verilmişti. Radyo, 1987 yılında kapsamlı bir küçülmeye gitmişti. 34 olan radyo çalışan sayısı, 6'ya düşürülmüştü. Bu küçülme ile zayıflayan Bizim Radyo iki yıl sonra yayın hayatından çekilmişti. Almanya Sosyalist Birlik Partisi Genel Sekreteri Erich Honecker'e gönderilen 1 Haziran 1989 tarihli mektupta, Bizim Radyo yayınlarının sonlandırılması kararı belirtilmişti. Alınan karar doğrultusunda 11 Haziran 1989 tarihi itibarıyla Bizim Radyo yayınlarına son verilmiştir. Bizim Radyo istasyonunun söküme ise Eylül ayının sonuna kadar sürmüştür.⁶⁷

Sonuç

Radyo yayıncılığı, propaganda faaliyetleri için önemli bir değişim sağlamıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında askeri alandan çıkan radyo, atılan adımlar sayesinde günlük hayatın bir parçası olmuştu. Radyo yayıncılığı ülkedeki gelişmeleri aktaran, kültür sanat programlarının yanı sıra müzik programları ile eğlence aracı haline gelmişti. Her geçen gün artan radyo alıcıları sayesinde, radyo yayınları propaganda faaliyetleri için büyük kolaylık sağlamıştır. Radyo sayesinde propaganda yayınları kolayca evlere ulaşabilmekteydi. Radyo yayınlarının kontrolünün imkânsız olması, İkinci Dünya Savaşı yıllarında bir propaganda aracı olarak kullanılmasını sağlamıştı. Bu alandaki teknolojik gelişmeler sayesinde kilometrelerce

⁶⁷ Anjel Açıkgoz, **a.g.e.**, <http://www.tustav.org/2018/04/01/radyo-60-yasinda/> (Erişim Tarihi: 11.12.2019); <https://www.urundergisi.com/makaleler.php?ID=1615> (Erişim Tarihi: 10.12.2019); **Milliyet Gazetesi**, "Bizim Radyo Yayınlarına Son", 09 Haziran 1989, s. 14.

uzaklıktaki topraklara, bir ülkeden bir başka ülkeye yayın yapılabilirdi. Propaganda yayınları, devlet yayınlarının tek düze içeriklerinden farklı olarak müzik yayınları yapmakta ve çok dilli yayınları ile ilgiyle takip edilmekteydi. Bu durum radyo yayınlarına ilgiyi artırırken, daha çok dinlenmek için yayın içeriklerinin zenginleşmesini sağlamıştı.

Türkiye’de radyo işletmeciliği her ne kadar Cumhuriyetin ilk yıllarında başlasa da gelişimi son derece yavaş olmuştur. Radyo işletmeciliği uzun yıllar devlet tarafından sürdürülmüştür. Ülkede her ne kadar bu konuda atılan adımlar olsa da çağdaşlarına göre çok gerideydi. Bu durum İkinci Dünya Savaşı yıllarında birçok propaganda radyosunun Türkiye’de takip edilmesine neden olmuştu. Her ne kadar Nazi Almanyası ön planda olsa da Sovyetler Birliği’nin propaganda radyoları da yayın yapmaktaydı.

Soğuk Savaş yıllarında radyo yayınları yeniden düzenlenmiş, teknolojik gelişmeler sayesinde daha da güçlenmişti. Soğuk Savaş’ın güç göstergesi olan propaganda araçlarında radyo ön plandaydı. Sovyetler Birliği ve ABD’ye ait radyolar birçok ülkeye çok dilli yayınlar yapmaktaydı. Bu radyolardan birisi de TKP Dış Büro tarafından Demokratik Almanya Cumhuriyeti’nde kurulan Bizim Radyo’ydu. Demokratik Almanya Cumhuriyeti’nin Leipzig şehrinden yayın yapan ve ağırlıklı olarak Türkçe hazırlanan radyo yayınları, kısa sürede ilgiyle karşılanmıştı. Nazım Hikmet’in yanı sıra birçok önemli ismin katkı sağladığı radyo, TKP Dış Büro kontrolündeydi. Bizim Radyo her ne kadar siyasi söylevlerden ilk yıllar uzak kalmaya çalışsa da, kısa sürede Soğuk Savaş’ın gergin havasından etkilenmiş ve sert bir dil benimsemişti. Kısa sürede radyonun yayınları Türkiye’de tepkiye neden olmuştu. Türkiye’deki yöneticileri hedef alan yayınlar tepkiyle karşılaşmıştı. Bizim Radyo’nun bu tutumu, Türkiye ile Sovyetler Birliği ilişkilerinin de şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. İki ülke görüşmelerinde Bizim Radyo yer almış, Türk yetkililer tarafından radyo yayınlarına son verilmesi, ilişkilerin iyileşmesi için ön şart olarak sunulmuştu. Sovyetler Birliği yetkilileri ise radyo yayınlarının ülke topraklarından yapılmadığını belirterek, Türkiye’nin talebine olumlu yanıt vermemişlerdi. Sovyetler Birliği’nin her defasında radyo yayınlarında Sovyetlerin etkisinin olduğu iddialarını reddetmesine karşın Türk yetkililer tüm görüşmeler de bu durumun altını çizmişlerdir. Türkiye’nin bu yönde talepleri, Bizim Radyo’nun yayınlarının sonlandırılmasına kadar devam etmiştir.

Türkiye, propaganda radyolarının dinlenmesini engellemek için ülkedeki radyo işletmeciliğini güçlendirmeye çalışmıştır. Ancak bu süreç istenildiği gibi ilerleyememiştir. Türkiye, propaganda radyolarının gerisinde kalmıştır. Soğuk Savaş’ın gergin sürecinde, Bizim Radyo siyasiler tarafından

kullanılan argümanlardan birisi olmuştur. Bunu en dikkat çeken örneği ise Demokrat Partililerin, Bizim Radyo ile Cumhuriyet Halk Partisi'nin ilişkisinin olduğunu iddia etmeleridir. Oysa Bizim Radyo, Türkiye'de TKP dışında herhangi bir yapı ile bağlantılı değildi. Bunun yanı sıra kimi zaman sol yapıyı da sert bir şekilde eleştirmekteydi.

Bizim Radyo ekonomik nedenler başta olmak üzere, kısa süre sonra çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. İlk yıllarda benimsediği yumuşak dilin yerine sert ve suçlayıcı bir dil kullanılması, tepkilerin artmasına neden olmuştur. Bu tutumun yanı sıra yayınlarının ekonomik nedenlerden ötürü kısıtlamalara gidilmesi ile radyo kapanma sürecine girmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye'deki siyasi gelişmelerin, TKP Dış Büro üyelerinin ülkeye dönerek siyaset yapma fırsatı sunduğuna inanılmaktaydı. Bu nedenle görevli sayısı altıya düşmüş olan ve yıllardır tartışma odaklarından birisi olan Bizim Radyo, 11 Haziran 1989 tarihinde yayınlarına son verilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşivler

CIA, **1957-59 Propaganda Forgeries**, CIA-RDP78-00915R001200080005-5.

CIA, **Broadcasts to Turkey**, CIA-RDP78-03061A000400070004-8.

CIA, **Sino-Soviet Bloc Propaganda Forgeries 1 January 1957 to 1 July 1959**, March 1960, CIA-RDP78-02646R000300130001-0.

CIA, **The Soviet Foreign Propaganda Apparatus**, April 1984, CIA-RDP87T00787R000200170003-4.

CIA, **Turkey: A Regime in Trouble**, 4 June 1971, CIA-RDP79R00967A001400030009-5.

CIA, **Turkish Communist Sees Coup in Turkey as Step Forward**, 8 Temmuz 1960, CIA-RDP78-03107A000600020021-1.

Resmi Yayınlar

TBMM Tutanak Dergisi

TBMM, **Milletvekilleri Seçimi Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bazı Maddelerinin Kaldırılmasına Dair Kanun Layihası ve Dâhiliye, Teşkilatı Esasiye ve Adliye Encümenlerinin Mazbataları**, Devre 10, İçtima: F, 13 Haziran 1954.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Belleteni.

Kitaplar

- Açıkğöz, Anjel, **Bizim Radyoda Nazım Hikmet**, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004.
- Açıkğöz, Hayk, **Anadolulu Bir Ermeni Komünistin Anıları**, Belge Yayınları, İstanbul, 2006.
- Akbulut, Erden, **Anılar Bilal Şen**, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2008.
- Akbulut, Erden, **TKP 1965 Tartışmaları Muhalefet Mektupları**, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2011.
- Akbulut, Erden, **TKP MK Dış Büro su 1965 Tartışmaları**, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004.
- Aziz, Aysel, **Radyo ve Televizyona Giriş**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgileri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.
- Bilen, Mara Kolarova, **Kanatlı Gençlik**, Çev. Cemal Kıral, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
- Çankaya, Özden, **Bir Kitle İletişim Kurumu Tarihi TRT 1927-2000**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Devran, Yusuf, **Siyasal İktidar-TRT İlişkisinin Dünü**, Başlık Yayın Grubu Yayınları, İstanbul, 2011.
- Erer, Tekin, **Yassıda ve Sonrası**, Rek-Tur Kitap Servisi, İstanbul, 1965.
- Ersan, Cavit, **Zindanlar**, Sinan Yayınevi, İstanbul, 1975.
- Ersan, Vehbi, **1970'lerde Türkiye Solu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Gökay, Bülent, **Soviet Eastern Policy and Turkey, 1920-1991: Soviet Foreign Policy, Turkey and Communism**, Routledge Taylor and Francis Group, New York, 2006.
- Henze, Paul B., **Turkey and Atatürk's Legacy: Turkey's Political Evolution, Turkish-US Relations and Prospects for the 21st Century**, Research Centre for Turkestan and Azerbaijan Publishing, 1998.
- İhmalyan, Vartan, **Bir Yaşam Öyküsü**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.
- Karpat, Kemal H., **Türk Dış Politikası**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- KıyaŒ, Sinan, **CIA ve Türkiye'de Darbeler, 27 Mayıs 1960 Darbesi, 12 Mart 1971 Muhtırası, 12 Eylül 1980 Darbesi, Talat Aydemir ve Emsu Darbe Girişimleri**, Duvar Yayınları, İzmir, 2020.
- Kirişçioğlu, Nusret, **12 Mart (İnönü-Ecevit) ve 1960 Tahkikat Encümeni Raporu**, Baha Matbaası, Ankara, 1973.
- Qasımlı, Musa, **Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri 1960-1980**, Atam Yay., Ankara 2013.

- Sayılğan, Aclan, **Bizim Radyo ve Hoparlörleri**, Kardeş Matbaası, Ankara, 1969.
- Seydi, Süleyman, **Zor Yıllar 2. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de İngiliz-Alman Propaganda ve İstihbarat Savaşı 1939-1945**, Asil Yayın, Ankara 2006.
- Tellal, Eren, "SSCB'le İlişkiler", **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt 1: 1919-1980, ed. Baskın Oran, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Tellal, Eren, **Uluslararası ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB-Türkiye İlişkileri 1953-1964**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.
- TÜSTAV, **TKP Gölcük Davası**, TKP'nin Sesi Radyosu "Nerde Bir Komünist Varsa Parti Ordadır", Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004.
- Ünlü, Barış, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Mehmet Ali Aybar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Wasburn, Philo C., **Broadcasting Propaganda: International Radio Broadcasting and the Construction of Political Reality**, Praeger Pub., 1992.

Makaleler

- Akça, Bayram ve Sinan Kıyanç, "CIA ve 27 Mayıs 1960 Darbesi", **Tarih Okulu Dergisi**, Sayı: 36, (2018), s. 528-564.
- Arvas, İbrahim Sen, "Türkiye'nin Radyo ile Tanışması ve Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi", **International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)**, C. 4, Sayı: 2, (2018), s. 406-428.
- Ecevit, Bülent, "Bizim Radyo ve Bizim Radyo" **Ulus**, 14 Şubat 1961, s. 1-2.
- Gençalp, Ebru, "Sovyet Başbakanı Kosigin'in Türkiye'yi Ziyaretinin Basında Değerlendirilmesi", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 30, Ankara, (Bahar 2019), s. 55-77.
- Henze, Paul B., "Out of Kilter-Greeks, Turks & U.S. Policy", **The National Interest**, Sayı: 8, (Summer 1987), s. 71-82.
- İlaslan, Süleyman, "Ulusal Bütünlükten Kültürel Yozlaşmaya: Türkiye'de Yabancı Radyoların Dinlenmesinden Duyulan Kaygılar", **İlef Dergisi**, C. 3, Sayı: 2, (2016), s. 23-51.
- Juniper, Dean, "The First World War and Radio Development", **The RUSI Journal**, C. 148, Sayı:1, (2003), s. 84-89.
- Karpat, Kemal, "Socialism and The Labor Party of Turkey", **Middle East Journal**, C. 21, Sayı: 2, (Spring 1967), s. 157-172.
- Kıyanç, Sinan, Soğuk Savaş Yıllarında Türkiye'deki ABD Üs ve Tesisleri, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 101, (2020), s. 203-251.

- Kurban, Vefa, “1950-1960 Yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 14, Sayı: 28, (2014), s. 253-282.
- Kuyucu, Mihail, “Radyonun Müzik Kutusuna Dönüşümü: Radyo Program Türleri ve Tercih Edilirken Oranları”, **E-Journal New World Science Academy**, C. 8, Sayı: 4, (Mayıs 2013), s. 372-400.
- Mark D. Winek, “Radio as a Tool of the State: Radio Moscow and the Early Cold War”, **Comparative Humanities Review**, Sayı: 3, (2009), s. 99-113.
- Polat, Necla, “1946 Çok Partili Dönemin Başlangıcından 1964 TRT’nin Kurulmasına Kadar Türkiye’de Radyo Yayıncılığı”, **İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi**, C.10, Sayı: 1, (2018), s. 125-137.
- Risso, Linda, “Radio Wars: Broadcasting in the Cold War”, **Cold War History**, C. 13, Sayı: 2, (2013), s. 145-152.
- Tamer, Aytül, “Muhayyel Komünizm: Türk Sağının Anti-Komünizm Propagandası”, **Doğu Batı Dergisi**, S. 58, 2011, s. 91-112.

Sürelî Yayınlar (Gazete ve Dergiler)

Hürriyet

Milliyet

Resmî Gazete

The New York Times

Yön (Dergi)

İnternet Kaynakları

<http://www.tustav.org/2018/04/01/radyo-60-yasinda/> (Erişim Tarihi: 11.12.2019);
<https://www.urundergisi.com/makaleler.php?ID=1615> (Erişim Tarihi: 10.12.2019).

<https://www.milliyet.com.tr/pazar/hicbir-zaman-bagnaz-stalinci-olmadim-149365/>(Erişim Tarihi: 11.06.2020).

<https://www.urundergisi.com/makaleler.php?ID=1615> (Erişim Tarihi: 10.12.2019).

EKLER

Ek 1: Bizim Radyo Vericisi (Tüstav Arşivi)

Ek 2: Bizim Radyo binası Anjel Açıkgöz, Sabiha Sertel, Zekeriya Sertel, Aram Pehlivan (TÜSTAV arşivi)

Ek 3: Nazım Hikmet Bizim Radyo Faaliyetleri için Leipzig’te

1927 NÜFUS SAYIMINA GÖRE ESKİŞEHİR

Zafer KOYLU*
Utku Can ERDİNÇ**

ÖZ

Nüfus, ülkenin temel zenginlik kaynaklarından birisidir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ülke nüfusunun nitelik ve niceliklerini değerlendirebilecek birtakım veriler olsa da bunlar yeterli değildir. Çünkü Balkan Savaşları ile başlayıp Kurtuluş Savaşı ile sona eren 11 yıllık savaş süreci, ülke nüfusunun azalmasına yol açmıştır. Yunanistan ile yapılan Nüfus Mübadelesi sonucunda da ülkenin demografisinde değişimler gerçekleşmiştir. Bu gelişmeler de, Osmanlı Devleti'nden kalan nüfus ile ilgili verilerin geçerliliğini yitirmesine neden olmuştur. Genç Cumhuriyet, ülke nüfusunun nitelik ve niceliklerini daha iyi değerlendirebilmek, ülkenin ekonomik kaynaklarını daha verimli kullanabilmek ve halka daha iyi hizmet edebilmek amacıyla modern yöntemlerin kullanıldığı bir nüfus sayımı gerçekleştirmek istemiştir. Bunun alt yapısını hazırlamak amacıyla 1926 yılında İstatistik Umûm Müdürlüğü kurulmuş ve Umûm Tahrîr-i Nüfus İcrâsı Hakkında Kanun çıkarılmıştır. Bu çalışmalar sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk nüfus sayımı 28 Ekim 1927 tarihinde yapılmıştır. Sayım sonucunda Osmanlı Devleti'nde yapılan sayımlara göre daha ayrıntılı veriler elde edilmiştir.

Bu çalışmada Eskişehir'in Osmanlı dönemindeki demografik yapısı genelinde 1927 nüfus sayımı özelindeki veriler değerlendirilmiştir. Eskişehir ve ilçelerinin nüfus özellikleri ele alınmış, demografik yapısı açıklanmaya çalışılmıştır. Veriler doğrultusunda Eskişehir nüfusunun medeni hal durumu, yaş grupları, anadil durumu, tabiiyet, yerel doğum, okuma bilen oranı ile mesleki faaliyet alanları, engel durumu ve dini mensubiyet oranları sistematik bir şekilde incelenmiştir.

* Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, zkoylu@ogu.edu.tr, (ORCID: 0000-0003-4921-9639).

** Yüksek Lisans Öğrencisi., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, utkuerdinc@icloud.com.tr, (ORCID: 0000-0001-8700-7739).

Anahtar Kelimeler: 1927 Türkiye Nüfus Sayımı, Dini mensubiyet, Eskişehir, Maluliyet, Okuma-yazma.

ESKİŞEHİR ACCORDING TO 1927 CENSUS

ABSTRACT

Population is one of the basic sources of wealth of countries. For the early years of the Turkish Republic the data on the quality and quantity of the population is available, but it is not enough for a comprehensive evaluation. Because the long period of war starting with Balkan Wars and ending with the Turkish War of Independence between 1912-1923 gave rise to the shrinkage of the boundaries and a decrease of the population of the country. The demography of the country further changed after the population exchange with Greece. These developments changed the population figures inherited from Ottoman period. The new Turkish Republic wanted to carry out a census with which modern methods were used in order to better evaluate the quality and quantity of the country's population, to use the country's economic resources more efficiently and to serve the public better. But in advance, as part of this process, the General Directorate of Statistics was founded in 1926 and a new law on the implementation of the censuses throughout the country (*Umûm Tâhîr-i Nüfus İcrâsı Hakkında Kanun*) was introduced. Afterwards, on October 28 of the 1927, the first official census of the Turkish Republic was held. The figures attained at the end of the census was more detailed than the previous ones.

This paper examines the figures of the census of 1927 within the framework of former (Ottoman) demographic structure. In this study, the figures belonging to the towns of the city were also taken into consideration. In the light of the findings of the research, the marital status of the inhabitants of Eskişehir, their age-groups, their state of citizenship, religion and disability, the rate of illiteracy, the use of mother language, local births and the professional differentiation were analyzed with a systematic method.

Key Words: 1927 Census of Turkey, Eskişehir, Disability, Literacy, Religious Belonging.

Extended Abstract

The current research intends to elucidate the demographic structure of the city of Eskişehir and its towns revealed by the census of 1927, which is supposed to be the first population census of the Turkish Republic implemented by modern technics. The research also aims to process the relevant data about education, marital status, age groups, fields of profession, disabled people, nationality and mother language and tries to analyse the social life in Eskişehir in the first half of the 20th century. There

are many local surveys regarding the census of 1927 in Turkey, such as census data of Ağrı, Aksaray, Antalya, Elazığ and Mardin. The city of Eskişehir, however, is different from these local surveys. The present research, thus, aims to compensate for this deficiency and to build a frame for further comparative studies.

The research starts with a literature review. This step is followed by data collection. Then, the historical background concerning the Ottoman censuses and the technics used have been outlined. In the following step, the data obtained from the census of 1927 has been analysed. The analyses of the data have been further detailed and supplemented with tables and graphs. Each of the table and graphs were complemented with additional commentaries.

The related documents for the research are obtained from Turkish State Archives. In addition, the official reports of the Turkish Grand National Assembly the official web site of Turkish Grand National Assembly has been utilized. Besides, the general census statistics of the year of 1927, published by the General Directorate of the Turkish Statistical Institution and accessible through the official web site of the Turkish Historical Society, as well as other official documents and archival material, has been used in this study. The sources of National Library and the Atatürk Library have been accessed to monthly Journal of History and other social and philosophical periodicals of the period. Fragments of these periodicals have been transcribed and utilized for the research. The manuscript of A. Ferid titled “Eskişehir Livası’nın İklim, Tabakatü’l-Arz, Nüfusu ve Ziraat Nokta-i Nazarından Tetkiki” was also utilized for the research. It proved useful in explaining the social life in Eskişehir prior to 1927 and in making comparisons with the rest of the country. In order to have a better understanding of the role of the press on the census, other newspapers such as Cumhuriyet, Hakimiyet-i Milliye and Vakit and the local newspaper of Sakarya of Eskişehir, although partially, have been transcribed and utilized during the study.

Situated on the crossroad of the commercial routes from ancient ages till today, Eskişehir has been an import place throughout history. The arrival of the rail routes to the city in the late 19th century was influential in the increase of the population. Thanks to its convenient location and transportation facilities, the city became an area of settlement for the migrants from both the Balkans and the Caucasia. The ensuing increase of population did also lead to an economic prosperity. The period starting with the Wars of Trablusgarb and ending with the National War of Salvation, however, as elsewhere, had a negative impact on the demographic and economic structure of the city. The

National War of Salvation fought under the leadership of Mustafa Kemal and the signing of the Peace Treaty of Lausanne, on the other hand, meant new opportunities for Eskişehir to emerge stronger than ever. Mustafa Kemal (Atatürk) addressed to the problems for a multidimensional advancement and pointed out to the problems of national education, health, aging and disability. These problems, in fact, were decisive in holding the census of 1927 through the country. At that time, the traces of the destruction caused by wars was observable in various fields throughout the country, which was also reflected in the census figures of Eskişehir.

The picture coming into view after the census of 1927 in Eskişehir witnesses to the realities of Turkey and is applicable to the whole of the country. It became apparent that most of the women were widows and the rate of disability among men was higher than women. The city had a young population, the majority of which concentrated in the age group of 1 to 19. The rate of illiteracy among males was 78,10 %, but this rate rose to 98,8 % among females. The early Governments in Republic Era were aware of the fact that the loss of educated people owing to wars was a big problem. This awareness, in fact, had a positive impact on the steps taken in the field of education and the rate of literacy among the pupils over 7 years old turned out to be as high as 25 %. With this score Eskişehir ranked fifth among 63 cities. With respect to the facilities of employment, men were given priority, but women were also seen to have been employed.

Apart from the properties listed above, the census of 1927 was a significant document for the Turkish Republic. It took a prominent role in depicting the transformations (wars, epidemics, migrations) during the last 20 years in the country. In the light of the data obtained from this census, the shortages in the fields of human source, health, education and equipment were identified and tried to be recovered by means of reforms. Thus, the census of 1927 proved to be crucial in shaping the future policies of republican governments. The data obtained from the census provided a ground for both the enactment of laws and the implementation of republican reforms.

Giriş

Nüfus ile ilgili farklı tanımlar vardır. Nüfus, belirli bir bölgede ve belirli bir zaman dilimi içerisinde yaşayan insan miktarıdır.¹ Aynı şekilde nüfus doğum, ölüm, yaş ve evlilikler gibi değişimler ile sürekli şekil değiştiren bir yapı olarak da tanımlanabilmektedir.² Geçmişte ve günümüzde olduğu gibi

¹ Nebi Bozkurt, “Nüfus”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s.293.

² Aynı yer.

gelecekte de yaşanacak birçok olay nüfusla doğrudan ve dolaylı olarak bağlantılıdır. Devletlerin askeri gücü, tüketim, üretim, ticaret hacmi, sanayi ve vergi gibi etkenler nüfusla bağlantılıdır.

Nüfus hareketleri, toplumların dönüşümünde daima etkin bir rol oynamıştır. Dünya tarihine bakıldığında, göçün ve yerleşik hayata geçmenin toplumsal, kültürel ve siyasi etkileri açık olarak görülebilir. Ortadoğu tarihinde bunun mükemmel örnekleri bulunmaktadır. Ortadoğu'nun 19.yüzyıldaki toplumsal, siyasal ve ekonomik tarihini büyük ölçüde nüfus hareketleri belirlemiştir. Bunlar toplumsal devinimi arttırmış, doğum ve ölüm oranlarını değiştirmiş, kentleşmeyi yoğunlaştırmıştır. Günümüzde köyden kente göç, neredeyse bütün Müslüman ülkelerin demografik çehresini değiştirmekte, toplumsal ve siyasal değişimde önemli bir etken olmaktadır.³

Eski dönemlerden 20.yüzyıla kadar birçok nüfus sayımı yapılmıştır. 20.yüzyıldan sonra yapılan nüfus sayımlarında farklı istatistiksel yöntemler kullanıldığından elde edilen veriler de daha ayrıntılı analiz edilmiş ve toplumun dün, bugün ve yarına yönelik projeksiyonlar olanaklı hale gelmiştir.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren arazi, tarım ve nüfus gibi niteliklere önem vermiş, bu konularda bilgi toplamaya gayret etmiştir. Nüfus sayımları, 'arazi tahriri' adı altında ve gereken ihtiyaca göre kuruluş döneminden itibaren yapılmıştır. Bu sayımlardaki temel amaç eski uygarlıklarda da olduğu gibi toplanabilecek asker sayısını,⁴ ve vergi kaynaklarını saptamaktır.⁵ Hristiyanlıkta bulunan vaftiz, nikah ve ölüm merasimi gibi törenler İslam dininde bulunmadığından, kilise görevlilerince tutulan nikah, doğum ve ölüm gibi kayıtlar Osmanlı Devleti'nde tutulmamıştır.⁶

Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı II. Mahmud döneminde 1831 yılında Rumeli ve Anadolu'da yapılmıştır. Sayımın amacı, kaldırılan Yeniçeri Ocağı yerine kurulacak olan yeni ordu için ne kadar asker toplanabileceğini belirlemek ve bu ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak gelir kaynakları oluşturmaktır. Sayımda halk İslam ve Reaya olarak ikiye ayrılmıştır. Nüfusun yerli ve yabancı olma durumları ile isim ve şöhret gibi unsurlar da cetvele kaydedilmiştir. İktisadi ve askeri amaçlar doğrultusunda İslam nüfus kendi içerisinde matluba muvafık (talep edilene uygun) ve matluba gayri muvafık (talep edilene uygun olmayan) olarak ikiye ayrılmıştır. Müslüman nüfusun bazı yerlerdeki sayımında yaş etkeni

³ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.40

⁴ Zafer Toprak, "Cumhuriyet Ankara'sında İlk Nüfus Sayımı (Tecrübe Tahriri-1927)", **Ankara Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, Ankara, 1991, s.1.

⁵ Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1997, s.6-7.

⁶ Toprak, a.g.e, s.3.

göz önüne alınmış 1-16, 16-40, 40 yaş ve üzeri olarak ayırım yapılmıştır.⁷ 16-40 yaş arası kişiler askerlik için uygun görülmüşler ve ‘mim’ harfi ile işaretlenmişlerdir. Müslüman nüfusun bu şekilde gruplandırılmasının nedeni yeni kurulacak olan orduya nitelikli asker sağlamaktır. Talep edilene uygun olmayan grup içerisinde ise küçükler, yaşlılar, sakatlar, reaya nüfus içerisinde ise Bulgarlar, Rumlar, Ermeniler sayılmıştır. Kıpti ve Yahudi olanlar bu gruba dahil edilmemişler ve ayrı başlıklar altında sayılmışlardır. Reaya nüfus da kendi içerisinde cizyeye uygun olanlar ve olmayanlar olarak da iki ayrılmışlardır. Cizyeye uygun olanlar ödemek zorunda oldukları cizye oranına göre ‘âlâ, evsat, edna’ gibi ayrımlara tabi tutulmuşlardır. Cizyeye uygun olmayan grupta ise yaşlılar sayılmışlardır.⁸ Sayım öncesinde sonuçların İstanbul’da hesaplanması ve düzenlenmesi için 1831 yılında Ceride-i Nüfus Nezareti kurulmuştur.⁹ İstanbul’da kurulan bu nezaretin yanı sıra eyalet ve sancaklarda da Defter Nazırlıkları teşekkül ettirilmiştir. Yapılan hesaplamalar sonucunda kesin olmamakla birlikte Rumeli’de 1,5 milyon, Anadolu’da ise 2,5 milyon kadar erkek nüfus tespit edilmiştir. Toplam erkek nüfusun 4 milyona yakın olduğu görülmüştür.¹⁰ Bunun yanı sıra 1831 nüfus sayımının birtakım eksiklikleri de mevcuttur. Sayımda askeri ve ekonomik amaçlar ön planda olduğundan sadece erkek nüfus sayılmış, kadın nüfus sayılmamıştır. Sayımın tamamlanması için tanınan 1 yıl süre de yeterli olmamıştır. Çünkü nüfus memurlarının atandıkları bölgelerin geniş olması işlemin verilen süre zarfında tamamlanmasını geciktirmiştir. Köylere ve uzak kasabalara az sayıda sayım memuru gidebilmiştir. Alınacak cizye vergisi nedeniyle Hristiyan nüfusun sayımına, Müslüman nüfusun sayımından daha fazla özen gösterilmiştir. Ayrıca sayım memurları nüfusu sınırlandırmada ve kategorize etmede farklı yöntemler kullanmışlardır. Bazı yerlerde nüfusta yaş aralıkları oluşturulurken bazı yerlerde bu işlem gerçekleştirilmemiş, sakal ve bıyık gibi fiziki özellikler dikkate alınmıştır.¹¹

1831 nüfus sayımını 1844, 1866, 1885, 1905-1907 ve 1914 yıllarında yapılan sayımlar izlemiştir. 1844 yılında yapılan sayımda ise ilk kez kadın nüfus da kaydedilmiştir.¹² 1866 sayımı ise Tuna Vilayetlerinde yapılmıştır. 1874 yılında nüfus işlerini düzenlemek amacıyla Tahrir-i Nüfus Umûm Müdürlüğü kurulmuştur. 1881 de ise Nüfus Sicil Nizamnamesi çıkarılmış, yapılacak sayımların ve nüfus işlemlerinin bu nizamname doğrultusunda

⁷ Karal, a.g.e, s.19-20.

⁸ Aynı yer.

⁹ Cevdet Küçük, “Ceride Nezareti”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s.409-410.

¹⁰ Karal, a.g.e, s.16-22; Toprak, a.g.e, s.4.

¹¹ Karpat, a.g.e, s.57-59.

¹² **Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927**, (Editör: Cem Behar), Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1996, s.19.

yapılması kararlaştırılmıştır. 1884(1301) yılında Ceride-i Nüfus Nezareti, Nüfus-ı Umûmîye Müdüriyetine dönüştürülmüştür. Bu birim de 1889 tarihinde (1306) Sicil-i Nüfus-ı Ahali İdare-i Umûmîyesi adını almıştır.¹³

29 Eylül 1891(24 Safer 1309/16 Eylül 1307) tarihinde çıkarılan bir nizamname ile Babıâli İstatistik Encümeni kurulmuştur. Bu nizamnameye göre, bir yıl içerisinde yapılan yolların mevki ve miktarları, kurulan mekteplerin sayısı, yabancıların durum ve nitelikleri, gerçekleşen en ufak vukuatların yanında yine bir yıl içerisinde gerçekleşen doğum ve ölüm miktarlarının da valiler ve müstakil mutasarrıflar tarafından kayda geçirilmesi istenmiştir.¹⁴

1900 yılında ise çıkarılan yeni nüfus nizamnamesiyle 8 Şevval 1298/11 Ağustos 1297 (1881) tarihli nizamname lağvedilmiş¹⁵ ve sayım sırasında kişinin baba adının yanı sıra anne adının da kayıtlara geçirilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶ 1905-1907 yıllarında yapılan nüfus sayımları geçmişte

¹³ Erdal Aydoğan-Ebru Çoban, “Türkiye’de Nüfus Sayımları ve Uygulanan Nüfus Politikaları”, **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, Cilt:6, Sayı:2/1, Batman, 2016, s.119; Sicil-i Nüfus-ı Ahali İdare-i Umumiyesi, 1914 yılında revize edilerek Nüfus Müdüriyet-i Umûmîyesi ismini almıştır; Adnan Çimen, “Sayım Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlı’da Nüfus Hizmetleri”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi**, Sayı:14/3, Ankara, 2012. s.205.

¹⁴ **Babıâli İstatistik Encümeni Nizamnamesi...** 24 Safer 1309/16 Eylül 1307 (29 Eylül 1891) Madde.3. Her vali ve müstakil mutasarrıf maiyeti heyeti tahriyesinden münasibleri marifetile bir jurnal tutturup ahvâli mülkiye ve Maliye ve Adliye ve Nafia ve Maarif ve belediyeye aid hususâtı yani vilâyet veya liva dahilinde bir sene zarfında vukubulacak tevellüdât ve vefiyâtı ve ecânibe müteallik ahvâl ve keyfiyâtı ve şakî ve caniler hakkında ittihâz olunan tedâbiri ve yapılan yolların mevki ve mikdarları ile küşâd olunan mekâtib vesâir müessesâtın mahâl ve adedlerini ve sureti... kayıd ve tenmik edeceklerdir. Madde.4. Vali ve müstakil mutasarrıflar her sene şubat nihayetinde istatistik encümeninden gönderilecek nümuneye muvâfık olmak üzere vilâyet veya livanın bir umûmî istatistik cetvelini tanzîme mecbur olup işbu cetvele ... derç ve kayıd ettireceklerdir; **Düstur**, Birinci Tertib, Cilt: 7, Ankara: Başvekalet Devlet Matbaası 1941, s. 1105.

¹⁵ Madde 74. İşbu nizamname hükmünce 8 Şevval 1298 ve 11 Ağustos 1297 tarihli Sicilli Nüfus Nizamnamesi münfesihtir. **Düstur**, Birinci Tertib, Cilt: 7, Ankara: Başvekalet Devlet Matbaası 1941, s. 451.

¹⁶ **Sicilli Nüfus Nizamnamesi...** 29 Safer 1318/15 Haziran 1316(28 Haziran 1900), Madde 1. Memaliki Osmaniyede bulunan her sınıf ahali kendilerini Sicilli Nüfusa kaydettirmeye mecburdurlar. Madde 2. Sicilli nüfus evvelâ zükûr ve inasın isim ve şöhretini ve pederinin isim ve mahalli ikâmeti ile validesinin ismini sâniyen tarih ve mahall velâdetini sâlisen milletini râbian san’at ve sıfat ve hizmet ve sureti maişetini ve intihâb salâhiyetini hâmisen nüfusu zükûrun sima ve gözlerinin levni ve yirmi yaşını tecavüz edenlerin boyları ve göz yarığı ile ağız çarpıklığı ve çiçek bozukluğu ve büyük çıban yeri ve çolaklık ve topallık ve göğüs ve sırt kanburluğu misüllü hariçten görülür nevâkısı sâdisen müteehhil olup olmadığını, müteehhil ise zevcesi müteaddit bulunup bulunmadığını... tanzîm olunacaktır; **Düstur**, Birinci Tertib, Cilt:7, Ankara: Başvekalet Devlet Matbaası 1941, s. 433-434; Toprak, a.g.e., s.4.

yapılan sayımların eksik olduğunun düşünülmesi ve gayrimüslimlerin kendi nüfuslarını yüksek göstermek istemeleri gibi nedenlere dayanmaktadır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin en ayrıntılı sayımlarıdır.¹⁷ Nüfusun yaşa, cinsiyete, medeni hale, doğum yerine ve mesleğe göre dağılımlarını vermiştir.¹⁸ 1905-1907 sayımları Cumhuriyet dönemi nüfus sayımlarına alt yapı oluşturacak veri ve analizleri içermesi nedeniyle oldukça önem taşımaktadır.

II.Meşrutiyet döneminden sonraki süreçte nüfus konusuna İttihatçıların özel bir önem vermesi nedeniyle bu tür teşkilatlanmalarda ciddi adımlar atılmıştır. Oluşturulan bu kurum ve kuruluşlar hem nüfus yapısıyla ilgili bilgilerin kayda geçmesini sağlamış, hem de bunlarla ilgili ekonomik ve askeri karar alma süreçlerini kolaylaştırmıştır. Bu oluşturulan kurullar yeni Türkiye Devleti'ne ciddi anlamda kurumsal bir altyapı oluşturmuştur. I. Dünya Savaşı sürecinde olunmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu nüfus ile ilgili çalışmalarını sürdürmüş ve 1914 yılında Anadolu ile Halep, Beyrut ve Kudüs gibi yerleri kapsayan yeni bir nüfus sayımı daha yapılmış ve nüfusun 18 milyonu geçtiği saptanmıştır.¹⁹ 30 Ağustos 1914 tarihinde ise Nüfus Sicil Kanunu çıkartılmıştır. Aynı zamanda bu kanun Cumhuriyet dönemindeki nüfus hizmetlerinin de temelini oluşturmuştur.²⁰

Mondros Mütarekesi ve buna tepki sonucunda Anadolu'da başlayan teslimiyeti reddetme süreci savaş artığı bir nüfusla gerçekleşmiştir. Toplanan kongrelerde de ilgili bölgelerin işgale uğramasını önlemek için Türk nüfusunun çoğunlukta olduğu ispatlanmaya çalışılmış ve bu doğrultuda işgalcilere protesto telgrafları çekilmiştir.

Yeni Türkiye Devleti'nde Nüfus Konusu

23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da TBMM açılmıştır. Meclise sunulan Hükümet Programları açısından bakıldığında, Muvakkat İcra Encümeni'nden başlayarak (25 Nisan 1920), V. İcra Vekilleri Heyeti'nin oluşumuna kadar (14 Ağustos-27 Ekim 1923) meclise bir "Hükümet Programı" gelmemiştir. Bu nedenle ortada bir program olmadığından, bunlarda nüfus konusu ile ilgili de bir bilgi yoktur. Ancak ilk olarak V. İcra Vekilleri Heyetinin Programında Nüfus konusuna TBMM Başkanı Mustafa Kemal (Atatürk) vurgu yaparak:

¹⁷ Karpat, **a.g.e.**, s.75.

¹⁸ Behar, **a.g.e.**, s.19.

¹⁹ Karpat, **a.g.e.**, s.228-229.

²⁰ Aydoğan-Çoban, **a.g.e.**, s.119.

“Zamanı hazırda bilumum devletlerce ehemmiyetle takip edilmekte olan mesailden biride, ahvâl ve harekâtı nüfustur. Milletleri teşkil eden nüfusun adedi, suret-i terkîbi, harekât ve tahavvülâtı, ahvâl-i medeniyesi gibi husûsât malûm olmadıkça devletlerin ahvâl-i idariye ve siyasiyesi, umur-ı askeriye ve maliyesi muamelat-ı ticariyye ve iktisadiyyesi tanzim edilemez. Bu zarureti Avrupa Hükümetleri iki asır evvel takdir eylemişler ve hukuku medeniyetlerinin en mühim mebahisini nüfus sicillât ve muamelatına tahsis eylemişlerdir. Bizde Sicilli Nüfus İdareleri ihdas edilmiş ise de ahvâl-i medeniye ve sicillâtının ilmi ve hukuki mahiyeti takdir edilmemiş ve yalnız idari, mali ve askeri maksatla nüfusun tahriri ve tevellüdât, vefiyât, münâkehât ve talâk vukuatının takibi düşünülmüştür.”²¹

demiştir.

Mustafa Kemal (Atatürk), nüfusu oluşturan bireylerin demografik temel bilgileri tespit edilmeden, o ülkenin siyasi, ticari, askeri ve ekonomik yapısının düzenlenemeyeceğini net bir şekilde belirterek nüfus sayımının önemini ortaya koymuştur. Ayrıca Mustafa Kemal (Atatürk) mecliste ve meclis dışında değişik yer ve zamanlarda yaptığı konuşmalarda da nüfus konusunun önemine sürekli dikkat çekmiştir.

1 Mart 1922 tarihinde TBMM'nin üçüncü toplanma yılını açan Mustafa Kemal (Atatürk), sıhhiye ve sosyal yardım konularındaki asıl gayelerini şöyle açıklamıştır; *'Gayemiz milletimizin sıhhatinin muhafazası, ölümlerinin azalması ve nüfusun artmasıdır. Bu amaçları temin edecek programlar hazırlanmaktadır.'*²² 18 Ocak 1923 tarihinde İzmit'te gazeteciler ile yaptığı bir mülakatta da nüfus konusunda şu yorumlarda bulunmuştur: *'Efendiler! Bu memleket Almanya'nın iki katıdır. Almanya'da 50 milyon insan vardır. Bizde ise onun 6 da 1'i kadar. Anadolu'da mütemadi harpler ve sui idareler yüzünden şayan-ı dikkat bir surette azalan nüfusun tezyidi için milleti refaha, memleketi ümrana ulaştırmak gerekmektedir.'*²³

Yine Mustafa Kemal (Atatürk), 1 Mart 1923 tarihinde TBMM'nin dördüncü toplanma yılını açarken şu sözleri söylemiştir;

“Efendiler! Nüfus meselesi bir memleketin en önemli konularındandır. Askeri, ekonomik ve idari işlerde ülke nüfusunun

²¹ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre:2, Cilt:1, İctima:14, TBMM Matbaası, Ankara, s.311.

²² **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Cilt:1, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s.236-237.

²³ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt:14, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s.340; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Cilt:2, s.66.

sayısını bilmek gereklidir ve yapılacak istatistikler ile nüfusun artış ve azalış oranı belirlenmelidir. Bunun için nüfus sayımı yapılması çok acele ve kaçınılmazdır. Şimdiye kadar sıkıntılar nedeniyle Milli Hükûmetin meşgul olamadığı nüfus meselesinin yeni sene zarfında ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınması ve umûmî bir nüfus tahrîri hakkında vekaletçe ileride yapılması düşünülen layihanın bir an evvel meclise takdim edilmesi ve kanunlaşması temenni olunur.”²⁴

1 Mart 1924 tarihinde TBMM'nin ikinci dönem birinci toplanma yılını açarken de nüfus konusuna değinmiş *'Verimli ve üretken olan Türk milleti fenni sağlıklı şartlara sahip olduğunda Türk vatanını hızla dolduracaktır'*²⁵ demiştir.

Nüfusu kayıt altına almak ve arttırmak amacıyla TBMM'ye kanun teklifleri verilmiş ve Hükümet tarafından da birçok düzenleme yapılmıştır. Bunlardan biri Mecburi Evlendirme (Bekarlık Vergisi) kanun tasarısı²⁶ ile 29 Mayıs 1926 tarihinde çıkarılan 861 sayılı 'Müddeti zarfında nüfus kütüğüne yazdırılmayan doğum, ölüm, evlenme veya boşanma vakaları ile bu durumdaki kimselerin cezadan aflatır.²⁷

Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Nüfus Sayımı: 1927

Türk Devrimi'nin lideri Mustafa Kemal (Atatürk)'ün gerek hükümet programlarında ve gerekse de değişik yer ve zamanlarda yaptığı konuşmalarından da anlaşılacağı üzere Genç Cumhuriyet yıllarca süren savaşlardan ve Yunanistan ile yapılan Nüfus Mübadelesinin ardından ülke

²⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Cilt:1, s.300-305; Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:28, İctima:1, TBMM Matbaası, Ankara, s.5.

²⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Cilt:1, s.344-348.

²⁶ Kanun tasarısı 19 Ekim 1920 tarihinde Samsun (Canik) Milletvekili Hamdi Bey tarafından verilmiştir. Samsun Milletvekili Hamdi Bey'in verdiği kanun teklifi esas itibarıyla 25 yaşını doldurmuş ve henüz evlenmemiş veyahut her ne suretle olursa olsun eşinden boşanarak bekar kalan erkeklerden vergi alınmasını öngörmekteydi. Fakat verilen bu kanun tasarısı kabul edilmemiştir; Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:5, İctima:86, TBMM Matbaası, Ankara, 1942, s.85-86.

Samsun Milletvekili Hamdi Bey'in verdiği kanun tasarısının yasalaşmaması üzerine bu kez Erzurum Milletvekili Salih Bey 22 Şubat 1921 tarihinde 'Mecburi tevhül(evlilik) hakkında kanun teklifini meclise sunmuştur. 17 maddeden oluşan ve evliliği teşvik eden bu kanun tasarısı da kabul edilmemiştir; Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:8, İctima:155, TBMM Matbaası, Ankara, 1945, s.357-361.

²⁷ Bu kanuna göre nüfus kütüklerine yazılmamış olan kişiler nüfus dairelerine başvuruda bulunarak kayıtlarını yaptırmaları halinde ceza almayacakları garanti edilmiştir; Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:2, Cilt:25, İctima: 109, TBMM Matbaası, Ankara, s.581-582.

Yaşar Semiz, "1923-1950 Döneminde Türkiye'de Nüfusu Arttırma Gayretleri ve Mecburi Evlendirme Kanunu (Bekarlık Vergisi)", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı:27, Konya, 2010, s.431.

nüfusunu bilmek ve halka daha iyi hizmet etmek amacıyla bir nüfus sayımı yapmak istemiştir. Sayımı planlamak, yürütmek ve sonuçlandırabilmek amacıyla 1926 yılında İstatistik Umûm Müdüriyeti kurulmuştur. Başkanlığına ise ünlü istatistikçi Camille Jacquart getirilmiştir. Mustafa Kemal (Atatürk), bu teşkilatın gerekliliğini şu sözleri ile ortaya koymuştur; “*Nüfusumuzu her şeyden önce arttırmak zorunda olduğumuzu kimse inkâr edemez. Nerelerde doğum azdır? Nerelerde ölüm çoktur? Bunların sebeplerini tespit etmedikçe alınacak tedbirler yarım ve eksik kalır. Bu nedenle bize vakaları doğru ve vaktinde tespit edecek bir teşkilata ihtiyaç vardır.*”²⁸

İstatistik Umûm Müdüriyeti Başkanı Jacquart, *Felsefe ve İctimaiyyat* mecmuasına verdiği bir demeçte nüfus sayımının idari amaçlara hizmet etmekle mükellef olduğunu belirtmiş, ülke çapındaki idari bölünmeye göre nüfus miktarının bilinmesinin birtakım idari görevler ile toplumsal sorunların çözümüne yardımcı olacağını açıklamıştır.²⁹

İstatistik Umûm Müdüriyetinin kurulmasının ardından ülkede yapılacak olan nüfus sayımı için bir kanun çıkarılması gerekiyordu. Bu amaçla Dahiliye Vekaletince 1/954 sayılı ‘Umûmî Nüfus Tahrîri İcrası Hakkında Kanun’ tasarısı düzenlenmiş ve İcra Vekilleri Heyeti’nin 6 Mayıs 1926 tarihli oturumunda görüşülmüştür. 11 Mayıs 1926 tarihinde Başvekil İsmet Paşa tarafından TBMM’ye gönderilen kanun tasarısının gerekçesi şu şekilde ifade edilmiştir:

“Bir milletin temel serveti nüfusedir. Nüfus aynı zamanda devletin kuvvet ve kudretinin de kaynağıdır. Bir hükümet için halkın durumu ve gelişimi ile ilgili doğru bilgi çok önemlidir. Fakat bu konuda sahip olunan bilgi yetersizdir. Uzun bir zamandan sonra elde edilen bu bilgi talep edilen sağlığı temin etmediği gibi harb-i umûmî ile nüfus mübadelesinin sebep olduğu değişimin ardından cumhuriyet sınırları içerisinde bulunan nüfus miktarına da tekâbül etmemektedir. Bizde mevcut olmayan bu vasıtayı sadece umûmî bir nüfus tahrîri temin edebilir. Nüfusun gerçek miktarını cinsiyet, meslek, ırk, din mensubiyeti ile mezhep açılarından anlamak için tüm nüfusu sayma gereği hasıl olmuştur. Bu sene birkaç vilayette tecrübe edinmek amacıyla tahrîr-i nüfus yapılacaktır. Bu sayımla elde edilecek hakikatlere göre 1927 yılında icrâ edilecek umûmî tahrîr-i nüfusun temini için lazım gelen tedbirler alınacaktır.”³⁰

²⁸ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, s. 224.

²⁹ Camille Jacquart, “Tahrîr-i Nüfus ve İctimaiyyat”, *Felsefe ve İctimaiyyat Mecmuası*, Cilt:1, Sayı:4, İstanbul, 1928, s. 310-311.

³⁰ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt:26, İctima:113, TBMM Matbaası, Ankara, s.93.

Bu gerekçenin ardından kanun tasarısının maddeleri üzerinde açıklamalar yapıp Dahiliye, Adliye ve Muvazene-i Maliye Encümenlerine sevk edilmiştir. İlgili encümenlerce yapılan görüşmeler sonucunda kanun tasarısının bazı maddeleri değiştirilmiştir.³¹

Tasarı, 2 Haziran 1926 tarihinde Kazım Paşa'nın başkanlık yaptığı birinci celsede Dahiliye Vekili Cemil Bey'in önerisi üzerine tekrar görüşülmeye başlanmıştır.³² Kanun tasarısının maddeleri tek tek okunup onaylanmış ve 'Umûm Tahrîr-i Nüfus İcrası Hakkında Kanun' ismiyle kabul edilmiştir.³³ Kanun, 4 Ağustos 1926 tarihinde resmî gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.³⁴

Nüfus sayımı tarihi 28 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1927 olarak belirlenmiştir. Bu tarihin seçiminde ülkenin iklim şartları dikkate alınmıştır. Nüfus sayım memurlarının daha rahat çalışması hedeflenmiş ve aynı zamanda yarı göçebe nüfusunda tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Ayın Tarihi Mecmuası nüfus sayımı ile ilgili olarak şunları yazmıştır:

"Hükümetimiz Büyük Millet Meclisi'nin kabul eylediği nüfus sayımı kanununa tevfikan bu sene Cumhuriyet hudutları dâhilinde genel bir nüfus sayımı yapacaktır. Bu görevin Teşrin-i Evvel sonunda icrâsı takarrür etmiş ve hazırlıklar yapılmıştır. Nüfus sayımının konusu, bu memlekette mevcut yerli ve yabancı genel nüfus miktarını ve bunun oluşturduğu unsurları, arazi üzerindeki dağılımını, cinsiyet, yaş, sanat,

³¹ Adliye Encümenliğine gelen tasarının 4.maddesi encümenlik tarafından uygun bulunmamıştır. Çünkü hakimler Teşkilat-ı Esasiye Kanununun 57. maddesi gereği vazifelerinden başka umumi ve hususi hiçbir vazife yapmamak zorundadırlar. Bu nedenle Adliye Encümenliği 4.maddeden 'hakimler' fıkrasını ihraç etmiş, kalan maddeleri ise kabul etmiştir. Maliye Encümenliği de kanun tasarısının 2,5,7,8 ve 9. maddelerine ufak eklemeler yaptıktan sonra tasarıyı kabul etmiştir.

³² **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre:2, Cilt:26, İçtima:113, TBMM Matbaası, Ankara, s.52.

³³ Kanunun maddelerinde kısaca şunlar belirtilmektedir: 1927 senesinde Türkiye Cumhuriyeti'nde umumi bir tahriri nüfus icra edilecektir. 1926 yılında memleketin bazı yerlerinde deneme amaçlı nüfus sayımları yapılacaktır. Halkın yanıtlayacağı soruları belirleme, hanelere numara verme ve bu doğrultuda talimatlar çıkarma gibi işlemler İstatistik ve Nüfus Müdüriyet Umumiyelerince yapılacaktır. Bu amaçla nüfus sayımında devlet memurlarından öğrencilere kadar görevlendirilen her kişi tahrir memurluğunu kabul etmeye mecburdur. Kabul etmeyen kimselere ise para cezası kesilecektir. Nüfus sayımı için ödenek Dahiliye Vekaleti bütçesine verilecektir. Bu ödeneğin dağıtımı ve harcanması Dahiliye Vekâletine aittir. Bu kanun hükümlerini yürütmeye ise İcra Vekilleri Heyeti memurdur. Kanun maddelerinin tamamı için bakınız: **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre:2, Cilt:26, İçtima:113, TBMM Matbaası, Ankara, s.53; **Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, '28 Teşrinievvel 1927 Umûmî Nüfus Tahrîri, Fasikül: III'**, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1929, s. 88.

³⁴ **Türkiye Cumhuriyeti Resmî Ceridesi**, Sene:4, Cilt:6, 1926, s.1-3.

tabiiyet ve sair mühim vasıflar itibarıyla ve belirli bir gün içerisinde sağlıklı olarak tayin etmektir. Nüfusun miktar ve vasıflarının bilinmesindeki fayda aşikârdır. Vatan ve devlet mefhumlarının ilk unsuru nüfustur. Ülkenin kaynak ve ihtiyaçlarını tanımadan bir memleketin tam bir başarıyla idare edilebileceğini iddia etmek zordur. Nüfus bir memleketin ilk anası ve kuvvet menbâlarının kaynağıdır. Hükûmet de ancak nüfusun emniyet ve asayişini sıhhat, maarif ve adalet gibi ihtiyaçlarını temin etmek için işler.”³⁵

Nüfus sayımına hazırlık için yapılan bir diğer düzenleme de sayım bölgelerinin oluşturulması, binaların numaralandırılması ve sokaklara isim ile numara verilmesi gibi işlemlerdir.³⁶ Bu amaçla 53.673 sayım bölgesi oluşturulmuştur. Bu sayım bölgelerine 52.276 memur tayin edilmiştir. Köyler için görevlendirilen sayım memurlarının %69,48’i mahalli olarak tayin edilmiş, %30,52’si ise merkezden gönderilmiştir.³⁷ Yapılan düzenlemelerle beraber sayım memurlarının yanı sıra sayım cetvellerini kontrol edecek olan kontrol memurları da belirlenmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk nüfus sayımı ile ilgili olarak Heyet-i Vekile Reisi İsmet Paşa;

“Memleketimizde 28 Teşrin-i Evvel 1927 cuma günü umûmî tahrîr-i nüfus yapılacaktır. Nüfus miktarının doğru olarak bilinmesi bütün idarî faaliyetlerin ruhunu ve esasını teşkil eder. Tahrîr; memleketin maddî, manevî yükseliş ve ilerlemesi için devlete en kıymetli bir rehber olacaktır. Tahrîr halk için çok faydalıdır, çünkü iyi bir hükûmet idaresinden en evvel fayda görecektir olan halktır. Milletimizin birçok kahramanlıklar ve fedakârlıklarla kendisine yarattığı bu vatanı kaç nüfus vardır? Halde ve istikbalde yurdumuzun emniyetini temin edecek olan hakikî kuvvet ve kudretimiz nedir? Hükûmetin tahrîr-i umûmîden gayesi de yeni Türkiye’nin kudret ve kuvvetini tanımak, bu suretle onu medeniyeti yüksek milletlerin seviyesine çıkarmak çarelerine tevessüldür.”³⁸

³⁵ “Umûmî Nüfus Tahrîrinin Ehemmiyeti ve Faideleri”, **Ayın Tarihi Mecmuası**, Matbuat Müdüriyet-i Umûmiyesi, Cilt: 14, Sayı: 41, Ankara, 1927, s. 2375.

³⁶ Nüfus sayım bölgeleri için verilen talimatnamenin detayları için bakınız: **TCBDİE, Fasikül: III** s.101-103. Binaların numaralandırılması ile sokaklara isim verilmesi hakkındaki 1/1077 sayılı kanun tasarısı 21 Mart 1927 tarihinde TBMM’ye sunulmuş yapılan görüşmelerin ardından 10 Nisan 1927 tarihinde kabul edilmiştir; **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre:2, Cilt:31, İçtima:49, TBMM Matbaası, Ankara, s.47; **TCBDİE, Fasikül: III**, s.89.

³⁷ **TCBDİE, Fasikül: III**, s. 4.

³⁸ İnönü, İsmet, “Umûmî Tahrîr-i Nüfusun Ehemmiyeti ve Şumulü”, **Ayın Tarihi Mecmuası**, Matbuat Müdüriyet-i Umûmiyesi, Cilt: 14, Sayı: 42, Ankara, 1927, s. 2481-2483.

diyerek sayımın önemini belirtmiştir.

Başvekilin beyanlarından başka sayım öncesinde halkın bilgilendirilmesi için hükümet tüm imkanlarını kullanmış, basın-yayın organları ile halkı bilgilendiren propagandalar yapmıştır.

Örneğin *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde şöyle bir yazı çıkmıştır: *'Milletçe kuvvetimizi, sayımızı bilelim. Bunu 28 Teşrin-i Evvel de öğreneceğiz. Memleketi iyi idare etmek için hükümetin her köyde, her şehirde ne kadar nüfus olduğunu bilmesi lazımdır. 28 Teşrin-i Evvel milletin mizan günüdür. Bütün dünya bize bakıyor, sayımızın, kuvvetimizin derecesi o gün belli olacaktır.'*³⁹

Cumhuriyet Gazetesinde ise:

“28 Teşrin-i Evvel 1927 Cuma günü nüfus sayımı günüdür. Tahrir günü her polis merkezi mıntıkası dahilinde bir eczane açık olacaktır. Evlerinizden çıkmayınız ve memurları bekleyiniz. Memurlar geldiğinde kendilerini bekletmeyip soracakları şeylere doğru cevap veriniz. Bu bir vatan borcudur. Memurlara yanlış cevap verilirse cezası ağırdır. Bundan evvel nüfusa yazılmamış olanlar için ceza yoktur. Matbuat Cemiyeti vasıtasıyla da Türkçeden başka lisanlarla yayınlanan gazetelerde bildiriler yapılacak ve nüfus sayımına ait propaganda icrâsı temin edilecektir. Sayım memurluğu için okur yazar ve eğitilmiş olmalarından ötürü genellikle her daireden ve her sınıftan devlet memurlarıyla, okul öğrencileri görevlendirilmişlerdir. Özellikle Darülfünun, Mekteb-i Aliye ve Galatasaray Lisesi öğrencileri sayım işlerinde çalışacaklardır. Yabancı dil bilenler ise İstanbul'da Beyoğlu gibi gayrimüslimlerin yoğun olduğu yerlerde çalışacaklardır”⁴⁰

ifadelerine yer verilmiştir.

Sayımın gerçekleştirildiği 1927 yılında Türkiye idari bölünmüşlük itibari ile 63 il, 328 ilçe ve 700'e yakın nahiyeden oluşmaktadır. 40.000 kadar da köy mevcuttur.⁴¹ Yapılan tüm hazırlıkların ardından sıra 28 Ekim 1927 Cuma günü icra edilecek olan nüfus sayımına gelmiştir. Sayım günü ülke genelinde sokağa çıkma yasağı uygulanmış ve sayımın bittiğini haber veren top seslerine kadar evden çıkılması yasaklanmıştır.⁴²

Sayım ve kontrol memurları sorumlu oldukları mıntikalarda sayıma sabah erken saatlerde başlamışlardır. Bunun yanısıra limanlardaki

³⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, 14 Teşrin-i Evvel 1927, s.2.

⁴⁰ *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1927, s.2.

⁴¹ *Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), İstatistik Göstergeler 1923-2009*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2008, s.8.

⁴² *Cumhuriyet*, 22 Teşrin-i Evvel 1927, s.3.

şimendiferler ve vapurlardaki vatandaşlarda sayıma tabi tutulmuşlardır. Yatılı okullar, kırsal ve hastaneler gibi yerlerde ise sayım işlemi kurum müdürlükleri tarafından yapılmıştır. Sonuçların İstatistik Umum Müdürlüğüne iletilmesi için 8 gün süre tanınmıştır. Sayım ve kontrol memurları kendi bölgelerindeki nüfusun kayıtlı oldukları cetvelleri valilik ve kaymakamlıklara teslim etmişlerdir.⁴³

Türkiye genelinde valilikler ve kaymakamlıklar tarafından gönderilen veriler Ankara'da ki İstatistik Umûm Müdürlüğü'ne iletilmiştir. Başvekil İsmet Paşa da sayım hakkında izahat almak amacıyla İstatistik Umûm Müdüriyetini ziyaret etmiştir. *Hakimiyet-i Milliye* Gazetesi de bu konuda şu ifadelerle yer vermiştir; '*Başvekil İsmet Paşa Hazretleri dün öğleden sonra İstatistik Müdüriyet-i Umûmîyesine teşrif etmişler ve müdürden izahat almışlardır. İstatistik Umûm Müdüriyeti, neticeleri iki güne kadar neşredebileceğini ümit etmektedir.*'⁴⁴

İstatistik Umûm Müdüriyeti'nde yapılan tasnif ve kontrol işlemlerinin ardından elde edilen sonuçlar Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekâleti 'ne gönderilmiştir. Vilayet ve kazalardan bildirilen sonuçlara göre nüfusumuzun 6.563.879'ü erkek ve 7.084.391'i kadın olmak üzere toplamda 13.648.270 kişi olduğu belirlenmiştir.⁴⁵

Camille Jacquart sayım sonucuna ilişkin görüşlerini Anadolu Ajansına şöyle ifade etmiştir;

"Türkiye'de umûm-ı tahrîr-i nüfusun tamamıyla muvaffakiyât verdiği görmekle bahtıyım. Bu bahtıyarlık sade istihzaratın benim tarafımdan ve tayin ettiğim usullere tevfikân yapılmış olmasından değil, 28 Teşrin-i Evvel 1927 tarihinin Türkiye'nin terakkiyatında şâyân-ı dikkat bir merhale teşkil etmesinden mütevellîdir. Halk her yerde işbu talimatnameler ahkâmını kemâl-i inzibat ve mutavaatıyla karşılamış ve bütün nüfusun bir günde tâdâdını temin eden tedâbire sakinâne itaat etmiştir. Nüfusun tamamen dahili tahrîr edilmesinin amillerinden birisi de aylardan beri yapılan pek kuvvetli propagandadır. Efkâr-ı umumiye, gazetelerin mâkûlâtı ve konferanslarla gayet iyi bir surette tenvir edilmiş bulunuyordu. Bu beyanatıma, hükûmetin tahrîr-i umûmîyi hazırlamak ve netayicini cem etmek için beni tamamen serbest bıraktığını ilave etmek vazifemdir. Bu hususta birçok Avrupalılardan bazı fikir ve kanâatler işittiğim için bu noktayı bilhassa beyan etmeyi lüzumlu görüyorum. Birçok defalar bana:

⁴³ TCBDİE, Fasikül: III, s. 7,109.

⁴⁴ *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Teşrin-i Sani 1927, s.1.

⁴⁵ TCBDİE, Fasikül: III, s. 14; TÜİK, a.g.e, s.8.

Elde ettiğiniz neticeleri neşretmeye hükümet size müsaade etmeyecektir” demişlerdi. Böyle söyleyenler Türkiye’nin on milyon nüfusu bile olmadığını söyleyenlerdi. Şimdi elde ettiğimiz neticeler bazı muhitlerde hayret ve sükût-ı hayaller tevlid edecek ve ihtimal bu nüfus mevcudunun yanlış olduğunu söyleyenler bulunacaktır.”⁴⁶

Vakit gazetesi ise, ‘*Artık tereddüde mahâl yok: Bizde her medeni millet gibi nüfusumuzun kaç milyondan ibaret olduğunu söyleyebiliriz*’ manşeti ile öne çıkmıştır.⁴⁷

Başvekil İsmet Paşa 5 Kasım 1927 tarihinde TBMM’de yaptığı konuşmasında; ‘*Yüksek salâhiyeti beynelmilel bir mevkii hâiz olan İstatistik Müdürü Umûmiyemiz münhasıran kendi intihap ettiği usullerini memleketin her tarafında tatbik edebilmiş ve Türkiye nüfusunun 14 milyona yakın olduğunu ilan etmeye muvaffak olmuştur*’⁴⁸ diyerek nüfus sayımının önemini ve sonuçlarını belirtmiştir.

1. 1927 Nüfus Sayımı İstatistiklerine Göre Eskişehir

Osmanlı İmparatorluğu’nda gerçekleştirilen 1831 tarihli ilk nüfus sayımında Eskişehir’de toplam erkek nüfus 24.509⁴⁹ olarak saptanmıştır. Şehir merkezi ve çevresine yönelik asıl nüfus artışı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın ardından Kafkasya ve Balkanlardan gelen göçlerle yaşanmıştır.⁵⁰ 1891 yılında Bağdat demiryolu hattının Eskişehir’e ulaşması ve buradan da Ankara’ya bağlanması sonucunda kentin ticari ve stratejik önemi daha da artmıştır.⁵¹ Ticari canlılık bölgeye olan ilgiyi giderek arttırmış 1896 yılında ise Eskişehir-Konya demiryolu hattının inşası Eskişehir için bir dönüm noktası olmuştur.

⁴⁶ TCBDİE, Fasikül: III, s. 120-121.

⁴⁷ *Vakit*, 29 Teşrin-i Evvel 1927, s.1.

⁴⁸ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre:3, Cilt:1, İçtima:4, TBMM Matbaası, Ankara, s.23.

⁴⁹ Bu rakamın 20.546’sı İslam, 3.963’ü ise Reayadır; Karal, **a.g.e**, s.110-112,203.

⁵⁰ Bu süreçte sadece Eskişehir merkezine değil Sivrihisar ve Mahmudiye’ye de muhacirler iskân edilmiştir; İbrahim Sezgin, “Sivrihisar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s.289-290; Yusuf Oğuzoğlu-Feridun Emecan, “Eskişehir”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s.401; Behar, **a.g.m**, s.44.

⁵¹ Donald Quataert, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Demiryolları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1630-1633; Nitekim demiryolunun geçtiği bölgelerde toplanan tarımsal vergilerde de artış görülmüştür. 1891-1896 yılları arasında toplanan tarımsal vergiler 1885-1890’a göre %19’luk bir gelişim göstermiştir; Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s.114.

Fen Memuru Ferid Bey'in 1336(1920) yılı Eskişehir ile ilgili notlarını içeren '*Eskişehir Livası'nın İklim, Tabakatü'l-Arz, Nüfusu ve Ziraat Nokta-i Nazarından Tetkiki*' adlı çalışmasında 1324(1908) yılında Eskişehir Livası'nın nüfus toplamı 149.319 kişi olarak tespit edilmiştir. Bu rakamın 73.971'i erkek iken 75.348'i kadın olduğu belirlenmiştir.⁵² Nitekim Eskişehir nüfusunun bu kadar artması, yerel doğumun yanısıra alınan göçlerin yoğunluğunu ve önemini de ortaya koymaktadır. Nüfusun artışına paralel olarak 1915 yılında mutasarrıflık olarak düzenlenen Eskişehir'in 1916 yılında toplam nüfusu 161.584 olmuştur.⁵³

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılması üzerine yapılan Mondros Mütarekesi'nin ardından Eskişehir, İngilizler tarafından 23 Ocak 1919 tarihinde işgal edilmiştir.⁵⁴ İşgal, 20 Mart 1920 tarihine kadar sürmüştür. İngilizlerin Eskişehir'den çekilmesinden kısa bir süre sonra İtilaf Devletleri'nin destekleri ile beraber Yunan kuvvetleri 22 Haziran 1920 tarihinde Uşak, Nazilli ve Bursa yönünden saldırıya geçmişlerdir. Yunanlıların Eskişehir'e yönelik harekâtı 6 Ocak 1921 tarihinde başlamış, 9 Ocak 1921 de İnönü önlerine gelinmiştir. Çetin geçen muharebelerin ardından Yunanlılar İnönü mevziilerinde durdurulmuşlar ve I. İnönü Zaferi (6-11 Ocak 1921) kazanılmıştır.⁵⁵ Fakat bununla yetinmeyen ve Türk ulusal direnişini kırmak isteyen İtilaf Devletleri'nin desteğiyle Yunanlılar yeniden saldırıya geçmişlerdir. ⁵⁶ 23 Mart 1921 günü ileri harekate başlayan Yunanlılar 27 Mart günü tekrar İnönü mevziilerinde Türk Ordusu ile çarpışmaya başlamışlardır. Ancak yerinde yapılan müdahaleler sonucunda 1 Nisan günü çarpışmalar TBMM Hükümeti'nin galibiyeti ile sonuçlanmıştır. İki kez İnönü mevziilerinde durdurulan ve İtilaf Devletleri nezdinde prestij kaybına uğrayan Yunanlılar, yeni bir saldırı hazırlığına girişmişlerdir. 10 Temmuz 1921 günü başlayan Yunan saldırısı çok geçmeden Eskişehir önlerine kadar uzanmış ve bu saldırı sonucunda Eskişehir boşaltılmış, Türk

⁵² A. Ferid, '*Eskişehir Livası'nın İklim, Tabakatü'l-Arz, Nüfusu ve Ziraat Nokta-i Nazarından Tetkiki*', s.50.

⁵³ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti (DH), Umur-ı Mahalliye-i Vilayet Müdüriyeti (UMVM)**, Dosya No:85, Gömlek No:12, Vesika No:34: Belgenin aslında işlem hataları mevcuttur. İşlemler doğru yapıldığında Eskişehir'de toplam erkek nüfus: 84.210, toplam kadın nüfus ise 77.374 olarak belirlenmiştir.

⁵⁴ Zafer Koçlu-Melis Birgün, **Eski Bir Şehrin Hikayesi (1923-1938)**, Eskişehir Ticaret Odası Yayınları, Eskişehir, 2015, s.21

⁵⁵ Temuçin F. Ertan, "Batı Cephesi'nde Muharebelerin Genel Değerlendirilmesi", **Türk İstiklal Harbinde Kuvayı Milliye, Düzenli Ordu ve Cephe Paneli (16 Mayıs 2014)**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2014, s.52-54.

⁵⁶ Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, II. Cilt, III.Kısım**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999, s.363-383.

Ordusu Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmiştir.⁵⁷ Bu durumdan yararlanmaya çalışan Yunanlılar 23 Ağustos 1922 tarihinde yeniden ileri harekate başlamışlardır. 13 Eylül 1922'ye değin süren çarpışmalar sonucunda ordumuzun zaferiyle sonuçlanmış ve Sakarya Nehri'nin doğu kıyısında Yunan kuvveti kalmamıştır.⁵⁸ İtilaf Devletleri güdümündeki Yunan Ordusuna son darbe ise Başkomutan Mustafa Kemal (Atatürk) önderliğinde 26 Ağustos 1922 tarihinde başlatılan Büyük Taarruz ile indirilmiş ve Yunanlılar geri çekilmeye başlamışlardır. 1 Eylül 1922 günü Seyitgazi ile Sivrihisar, 2 Eylül 1922 günü ise Eskişehir ile Mihallıçık Yunan işgalinden kurtarılmıştır. Böylece İngiliz işgali ile başlayıp Yunan işgali ile devam eden Eskişehir'de ki esaret son bulmuştur.

Kurtuluş Savaşı'nın askeri yönü Mudanya Ateşkes Antlaşması ile sona ermiştir. Bunu Lozan'da kazanılan siyasi zafer izlemiştir. 29 Ekim 1923 de cumhuriyet ilan edilmiş, Gazi Mustafa Kemal Paşa ilk cumhurbaşkanı seçilmiştir. Cumhuriyet Hükümetleri, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde yıllar süren savaşların neden olduğu yoksulluk ve yoksunluğu gidermeye çalışmış ve ülke genelinde birtakım idari düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Ülke idari taksimat olarak yeniden şekillendirilmiştir. Bu idari düzenlemeler içerisinde Eskişehir'de vilayet merkezi haline getirilerek Sivrihisar, Seyitgazi, Mihallıçık ilçeleri ve Çifteler nahiyesi Eskişehir'e bağlanmıştır.

Yeni idari taksimatta Eskişehir merkezi ile ilçelerine bağlı 156 köy vardır. Ayrıca Sivrihisar kazasına bağlı olan Günyüzü nahiyesiyle beraber Sivrihisar'ın 94, Seyitgazi kazasının 60 ve Mihallıçık kazasının 65 köyü vardır. Nüfus sayımı sırasında vilayet genelinde toplamda 375 köy mevcuttur. Ayrıca belirtmek gerekir ki vilayet genelinde 25 adet de çiftlik bulunmaktadır.⁵⁹

İstatistiki bilgilere dayanan, sağlam verilerle yola çıkarak sorunları tespit edip doğru çözümler sunmayı gaye edinen cumhuriyetin ilk nüfus sayımı öncesinde halkın bilgilendirilmesinde basın da eğitici bir rol oynamıştır. Eskişehir'in yerel gazetelerinden birisi olan *Sakarya* Gazetesinin, 26 Eylül 1927 tarihli sayısında nüfus sayımı ile ilgili şöyle bir haber çıkmıştır; "*İş ve gaye namına bu büyük teşebbüsün ehemmiyetini alkışlamak yürekten kopup gelen en derin ve yüksek bir arzudur. Tahrîr-i nüfus için ilk adım atıldığı günden beri muhitimizi tetkik ediyoruz. Köylüsü ve şehirlisi ile tüm millet bu*

⁵⁷ Genelkurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923): IV. Cilt, I. Kısım**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984, s.454.

⁵⁸ Ertan, **a.g.e.**, s.57.

⁵⁹ **Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi**, 1927-1928, Matbuat Müdüriyet Umûmiyesi Neşriyatı, Ankara, s.656.

vazife için işaret ve emre intizâr eylemektedir. Tahrîr-i nüfusu takdir eden hükûmetimiz, en eski bir yarayı teşhis etmiştir.”⁶⁰ Nüfus sayımının öneminden bahseden *Sakarya* Gazetesi, 17 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1927 tarihli sayısında şunları belirtmiştir; “28 Teşrin-i Evvel tahrîr-i nüfus günüdür. Bu medeni vazifeyi ibkâya hazırlanalım hemşehri!”⁶¹

Sayım öncesinde Eskişehir sayım mntıklarına ayrılmıştır. Eskişehir ve ilçelerinde 199, köylerde ise 505 olmak üzere toplamda 704 sayım mntığı oluşturulmuştur. Sayım sırasında köylerde 92 kişi mahallinden toplanarak sayım memuru olarak görevlendirilmiş, merkezde ise 413 kişi belirlenerek sayım memurluğu görevini icra etmiştir. Böylelikle nüfus sayımı esnasında 704 sayım mntığında 505 sayım memuru görev yapmıştır.⁶²

Aylardan beri yapılan hazırlıkların sonunda nüfus sayımının bittiği, *Sakarya* gazetesinde şu şekilde yer almıştır; “Nüfus tahrîri işi nihayet ikmal edildi. Tüm tahrîr ve kontrol memurları sabah 6.30’da vazifelerine başladılar. Sokaklarda hayat yoktu. Mntıkların 4’de 3’ü saat 13.00’ da yazılmıştı. Yalnız birkaç mntika memurları saat 18.00’e kadar meşgul etti. Tetkikimize nazaran şehrin dahilinde tahrîr işi saat 21.00 civarında bitmişti. Artık bizde bundan sonra her medeni millet gibi kaç kişi olduğumuzu söyleyebileceğiz.”⁶³

28 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1927 tarihinde icra edilen nüfus sayımına göre Eskişehir Vilayetinde 154.332 kişinin yaşadığı tespit edilmiştir. Bu rakamın 79.752’i kadın, 74.580’i ise erkektir.⁶⁴ Vilayetin merkez nüfusu 81.759’dur. Bu rakamın 40.449’u erkek, 41.310’u ise kadındır.⁶⁵

Tablo: Eskişehir Vilayeti ile İlçelerinin Cinsiyet İtibariyle Nüfusu

Eskişehir Vilayeti	Erkek	Kadın	Toplam	N. Yoğunluğu (km ²)
Eskişehir	40.449	41.310	81.759	19.04
Sivrihisar	14.698	16.765	31.463	6.6
Seyitgazi	8.304	9.375	17.679	8.0
Mihallıçık	11.129	12.302	23.431	10.9

⁶⁰ *Sakarya*, 26 Eylül 1927, s.1.

⁶¹ *Sakarya*, 17 Teşrin-i Evvel 1927, s.1.

⁶² *TCBDİE, Fasikül: III*, s.77.

⁶³ *Sakarya*, 31 Teşrin-i Evvel 1927, s.1-2.

⁶⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umûm Müdürlüğü, 28 Teşrinievvel 1927 Umûmî Nüfus Tahrîri, Fasikül: I*, Hüsûtabiat Matbaası, Ankara, 1929, s.8.

⁶⁵ Aynı yer.

Sivrihisar ilçesinde 16.765'i kadın, 14.698 erkek olmak üzere toplamda 31.463 kişinin yaşadığı tespit edilmiştir.⁶⁶ İlçe genelinde kilometre kareye 6,6 kişinin isabet ettiği belirlenmiştir.⁶⁷ Mihallıççık ilçesinin 12.302 kadın, 11.229 erkek olmak üzere 23.431 nüfusu mevcuttur.⁶⁸ İlçe genelinde kilometre kareye 10,9 kişinin isabet etmektedir.⁶⁹ Eskişehir'in diğer bir ilçesi olan Seyitgazi'de ise 9.375 kadın, 8.304 erkek olmak üzere toplamda 17.679 kişinin yaşadığı tespit edilmiştir. İlçe genelinde kilometre kareye 8 kişinin isabet ettiği belirlenmiştir.⁷⁰ Vilayet genelindeyse kilometre kareye 11,6 kişi isabet etmektedir.

2. Eskişehir Nüfusunun Özellikleri

2.1. Medeni Hal Durumuna Göre Nüfus

Eskişehir merkezinin medeni hal durumuna baktığımızda 39.135 kişinin bekar, erkeklerdeki bekarlık oranının da kadınlardan daha fazla olduğunu görürüz. Evlilik oranında ise az bir farkla erkek nüfusun fazlalığı görülebilir. Merkezde toplamda 35.217 kişi evlidir. Kadın nüfusta dulluk oranı erkeklerden daha fazladır. 6.252si kadın, 522si erkek olmak üzere merkezde toplam 6.774 dul vardır. Kadınlardaki dulluk oranının erkeklere göre bu kadar yüksek olmasının sebeplerinden biri erkek nüfusun savaşlarda azalmasıdır. Boşanma oranında da kadınların erkeklerden daha fazla olduğu görülmektedir.⁷¹ Şehir merkezinde toplamda 617 kişi boşanmıştır. 16 kişinin ise medeni durumu bilinmemektedir.

Tablo: Eskişehir Vilayeti/Medeni Hal Durumuna Göre Nüfus

Eskişehir Vilayeti /Medeni Hal Durumuna Göre Nüfus							
İlçeler	Cinsiyet	Nüfus	Bekar	Evli	Dul	Boşanmış	Bilinmiyor
Merkez	Erkek	40.449	22.142	17.648	522	127	10
	Kadın	41.310	16.993	17.569	6.252	490	6
Sivrihisar	Erkek	14.698	8.320	6.161	178	34	5
	Kadın	16.765	7.332	6.613	2.636	176	8
Mihallıççık	Erkek	11.129	6.391	4.534	185	19	-
	Kadın	12.302	5.481	4.967	1.753	101	-
Seyitgazi	Erkek	8.304	4.731	3.430	119	24	-
	Kadın	9.375	4.021	3.816	1.454	82	2
Toplam		154.332	75.411	64.738	13.099	1.053	31

⁶⁶ TCBİUM, Fasikül: I, s.8.

⁶⁷ Aynı yer.

⁶⁸ Aynı yer.

⁶⁹ Aynı yer.

⁷⁰ Aynı yer.

⁷¹ TCBİUM, Fasikül: I, s.25.

Sivrihisar, Mihallıççık ve Seyitgazi ilçelerine bakıldığında bekarların sayısının evlilerden biraz daha fazla olduğu görülür.⁷² İlçelerde toplamda 36.276 kişi bekar, 29.521 kişi ise evlidir. Eskişehir merkezinde olduğu gibi üç ilçede de kadınlarda dulluk oranları erkeklerden fazladır. En çok dul nüfus oranına sahip olan ilçe ise merkezden sonra 2.821 kişi ile Sivrihisar'dır. Sivrihisar'ı 1.938 kişi ile Mihallıççık ve 1.573 kişi ile de Seyitgazi takip etmektedir. Boşanma sayısında ise merkezin ardından 210 kişi ile Sivrihisar ilk sırada yer almaktadır. Sivrihisar'ın ardından 120 kişi ile Mihallıççık, 106 kişi ile de Seyitgazi gelmektedir. İlçelerde toplamda 15 kişinin medeni durumu bilinmemektedir.

2.2. Yaş Aralıkları İtibariyle Nüfus

Eskişehir merkezi ile ilçeleri yaş aralıkları açısından değerlendirildiğinde nüfusun büyük çoğunluğunun genç kimselerden oluştuğu görülmektedir.⁷³ Eskişehir merkezi vilayet genelinde en çok nüfusa sahip olduğu gibi, en genç nüfus oranına da sahiptir. Merkezin ardından en çok genç nüfus barındıran ilçe ise Sivrihisar'dır. Sivrihisar'ı Mihallıççık takip etmektedir.⁷⁴ Seyitgazi ilçesinin de diğer ilçelerde olduğu gibi genç nüfus oranı yüksektir.⁷⁵

Tablo: Eskişehir Vilayeti/Yaş Aralıkları İtibariyle Nüfus

Eskişehir Vilayeti/Yaş Aralıkları İtibariyle Nüfus						
Yaş Aralıkları	Cinsiyet	Merkez	Sivrihisar	Mihallıççık	Seyitgazi	Toplam
1 Yaşından Küçük	Erkek	1.958	1.013	735	499	7.707
	Kadın	1.667	916	503	416	
1-2	Erkek	2.958	1.180	1.183	859	11.682
	Kadın	2.591	1.169	1.046	696	
3-6	Erkek	3.903	1.510	1.073	899	14.583
	Kadın	3.778	1.520	986	914	
7-12	Erkek	4.244	1.626	1.298	1.034	15.772
	Kadın	3.936	1.532	1.138	964	
13-19	Erkek	6.382	2.555	1.951	1.400	24.061
	Kadın	6.221	2.504	1.729	1.319	
20-45	Erkek	14.861	4.930	3.344	2.448	56.709
	Kadın	16.114	6.478	5.039	3.495	

⁷² Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umûm Müdürlüğü, 28 Teşrinievvel 1927 Umûmî Nüfus Tahrîri, Fasikül: II, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara, 1929, s.3-4.

⁷³ TCBİUM, Fasikül: I, s.25.

⁷⁴ TCBİUM, Fasikül: II, s.3.

⁷⁵ Aynı yer.

46-60	Erkek	4.206	1.284	1.086	779	16.376
	Kadın	4.707	1.900	1.322	1.092	
61-70	Erkek	1.385	473	329	289	5.228
	Kadın	1.541	526	365	320	
71 ve Üzeri	Erkek	495	117	125	84	2.082
	Kadın	734	208	166	153	
Bilinmiyor	Erkek	57	10	5	13	132
	Kadın	21	12	8	6	

Nüfusa yaş aralıkları ile bakıldığında 1 yaşından küçüklerin sayısı 7.707'dir. 1-2 yaşlarda ise 11.682 kişi bulunmaktadır. 3-6 yaş aralığında 14.583, 7-12 yaş aralığında 15.772, 13-19 yaş aralığı ise 24.061 kişi bulunmaktadır. Eskişehir merkezi ile Sivrihisar, Mihallıççık ve Seyitgazi ilçelerinde en fazla genç nüfus 56.709 kişi ile 20-45 yaş aralığındadır.⁷⁶ 46-60 yaş aralığında ise 16.376 kişi bulunmaktadır. Vilayet genelinde 61 ile 71 yaş üzeri nüfus tablodan da görüleceği üzere azımlık teşkil etmektedir ve 7.310 kişidir. Vilayet genelinde 132 kişinin yaşı ise bilinmemektedir.

2.3. Dini Mensubiyet Açısından Nüfus

Eskişehir nüfusu dini açıdan değerlendirildiğinde merkez nüfusunun büyük çoğunluğu İslam dinine mensup kişilerden oluşmaktadır. Bunun yanı sıra şehir merkezinde 179 Hristiyan, 19 Musevi ve 2 Ermeni nüfus da mevcuttur.⁷⁷ Hristiyan nüfusun en fazla mensubu olduğu mezhep 75 kişi ile Ortodoksluktur. Bunu 65 kişi ile Katolik ve 39 kişi ile de Protestan mezhepleri takip etmektedir. 11 kişi bu dinlerden başka dinlere mensupken 10 kişinin dini mensubiyeti bilinmemektedir.

Tablo: Eskişehir Vilayeti/Dini Mensubiyet Açısından Nüfus

Eskişehir Vilayeti/ Dini Mensubiyet Açısından Nüfus									
İlçeler	Cinsiyet	İslam	Katolik	Protestan	Ortodoks	Ermeni	Musevi	Vesair	Bilinmiyor
Merkez	Erkek	40.276	42	30	69	2	11	11	4
	Kadın	41.258	23	9	6	-	8	-	6
Sivrihisar	Erkek	14.693	2	-	3	-	-	-	-
	Kadın	16.765	-	-	-	-	-	-	-
Mihallıççık	Erkek	11.103	7	5	6	1	6	-	1
	Kadın	12.301	-	-	-	-	-	-	1
Seyitgazi	Erkek	8.304	-	-	-	-	-	-	-
	Kadın	9.375	-	-	-	-	-	-	-
Toplam		154.075	74	44	84	3	25	11	12

⁷⁶ TCBİUM, Fasikül: II, s.3-4.

⁷⁷ TCBİUM, Fasikül: I, s.53.

İlçelerin dini mensubiyet açısından nüfusu değerlendirildiğinde de İslam dininin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra Sivrihisar ve Mihallıçık ilçelerinde Hristiyan, Musevi ve Ermeni nüfusu da mevcuttur.⁷⁸ Sivrihisar da 3 Ortodoks ile 2 Katolik bulunmaktadır. Aynı zamanda Sivrihisar da günümüzde de varlığını sürdüren bir Ermeni Kilisesi (Kızıl Kilise) mevcuttur.⁷⁹ Mihallıçık ise, merkezin ardından en çok gayrimüslim nüfus barındıran ilçedir. İlçede, 7 Katolik, 6 Ortodoks, 5 Protestan, 6 Musevi ve 1 Ermeni bulunmakta olup 2 kişinin dini mensubiyeti bilinmemektedir. Seyitgazi ilçesinde ise nüfusun tamamının İslam dinine mensup olduğu görülmektedir.⁸⁰ Gerek şehir merkezinde ve gerekse de ilçelerdeki kadın ve erkek nüfusunda dinsel mensubiyet açısından Müslümanlığın ağırlıkta olduğu görülmekle birlikte diğer inançlardan insanların ve ibadet yerlerinin olması da önemlidir.

2.4. Ana Dil Durumuna Göre Nüfus

Eskişehir merkezi ile ilçelerinin ana dil durumlarına bakıldığında bu kategorinin de dinsel çeşitlilik gibi, hatta ondan daha zengin olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte merkez nüfusun büyük çoğunluğunun ana dili Türkçedir. Merkezde Türkçeyi 3.110 kişi ile Tatarca, 947 kişi ile Çerkezce, 370 kişi ile Kürtçe ve 264 kişi ile Bulgarca ana dilleri takip etmektedir. Ayrıca şehir merkezinde ana dili Rumca, Fransızca, Ermenice, İtalyanca, Arapça, Acemce (Farsça), Yahudice (İbranice) ve Arnavutça olan kimseler de mevcuttur.⁸¹

⁷⁸ TCBİUM, Fasikül: II, s.33-34.

⁷⁹ Bu kilise 1650 yılında inşa edilmiştir. 1853-1856 Kırım Savaşı'nda Padişah Abdülmecid'in fermanı ile Sivrihisar'a Kırım ve Kafkasya'dan Ermeniler yerleştirilmiştir. 1876 yılında çıkan yangın sonucu ağır zarar gören kilise, 1881 yılında Patrik Nerses Varjabedian döneminde mimar Mintes Panoyat tarafından tekrar inşa edilmiştir. Kilisenin inşaatında kızıl kesme taşlar kullanıldığından dolayı kiliseye Kızıl Kilise de denmektedir. Kilise, 2010 yılında restorasyona alınmış ve yapılan işlemlerin ardından tekrar açılmıştır. Kilisenin günümüzdeki ismi ise Surp Yerotutyun Ermeni Apostolik Kilisesidir; <https://sivrihisar.bel.tr/gezilecek-yerler/surp-yerotutyun-ermeni-klisesi/>

⁸⁰ TCBİUM, Fasikül: II, s.33-34.

⁸¹ TCBİUM, Fasikül: I, s.67; TCBİUM, Fasikül: II, s.49-50.

Tablo: Eskişehir Vilayeti/Ana Dil Durumuna Göre Nüfus

Eskişehir Vilayeti/Ana Dil Durumuna Göre Nüfus									
İlçeler	Merkez		Sivrihisar		Mihalıççık		Seyitgazi		Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Diller									
Türkçe	37.537	38.728	14.483	16.537	10.991	12.080	8.231	9.295	147.882
Rumca	31	33	-	-	2	-	-	-	66
Fransızca	11	9	2	-	2	-	-	-	24
Ermenice	4	-	-	-	1	-	-	-	5
İtalyanca	6	4	-	-	2	-	-	-	12
İngilizce	-	-	-	-	3	-	-	-	3
Arapça	3	6	-	-	-	-	-	-	9
Acemce (Farsça)	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Yahudice (İbranice)	13	8	-	-	5	-	-	-	26
Çerkezce	525	422	1	-	14	115	70	80	1.227
Kürtçe	157	213	133	169	-	1	1	-	674
Tatarca	1.616	1.494	-	4	-	3	-	-	3.117
Arnavutça	97	75	1	1	46	39	2	-	261
Bulgarca	171	93	-	-	8	6	-	-	278
Vesair	277	225	78	54	55	58	-	-	747

Eskişehir merkezinde olduğu gibi ilçelerde de nüfusun büyük çoğunluğunun ana dili Türkçedir. Sivrihisar'da Türkçeyi 302 kişi ile Kürtçe takip ederken, Mihalıççık'ta ise 129 kişi ile Çerkezce takip etmektedir. Seyitgazi'de de Türkçenin ardından 150 kişi ile Çerkezcenin geldiği görülmektedir. Ayrıca ilçelerde ana dili Rumca, Fransızca, Ermenice, İtalyanca, İngilizce, Yahudice (İbranice), Tatarca, Arnavutça ve Bulgarca olan nüfus da mevcuttur.⁸² Dil çeşitliliğinin bu kadar fazla olmasının nedeni Eskişehir'in Osmanlı döneminde Balkanlardan ve Kafkaslardan göç alan bir yer olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

2.5. Tabiiyet (Uyrukluk) Açısından Nüfus

Eskişehir merkez nüfusu tabiiyet (uyrukluk) açısından değerlendirildiğinde, dil ve din de olduğu gibi çoğunluğun Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olduğu görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını sırasıyla, 128 kişi ile Bulgaristan, 33 kişi ile Almanya, 18 kişi ile Macaristan, 15 kişi ile Sırbistan, 11 kişi ile Avusturya gibi ülkelerin vatandaşları takip etmektedir. Ayrıca şehir merkezinde Arnavutluk, Fransa, Yunanistan, İtalya ve Rusya vatandaşları da bulunmaktadır. 1 kişinin ise uyruğu bilinmemektedir.

⁸² TCBIUM, Fasikül: II, s.49-50.

Tablo: Eskişehir Vilayeti/ Tabiiyet (Uyrukluk) Açısından Nüfus

Eskişehir Vilayeti/ Tabiiyet (Uyrukluk) Açısından Nüfus					
Ülkeler Cinsiyet	Merkez		İlçeler		Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Türkiye	40.250	41.239	34.039	38.320	153.848
İran	3	6	-	-	9
Diğer Afrika ve Asya Memleketleri	-	4	-	-	4
Almanya	23	10	2	-	35
Arnavutluk	4	1	1	1	7
İngiltere	-	-	3	-	3
Avusturya	6	5	-	-	11
Bulgaristan	114	14	4	11	143
Fransa	7	4	3	-	14
Yunanistan	3	2	-	-	5
Macaristan	12	6	3	1	22
İtalya	5	4	2	-	11
Romanya	3	8	68	109	188
Rusya	3	1	1	-	5
Sırbistan	10	5	2	-	17
Suriye	-	-	-	-	-
Diğer Avrupa Memleketleri	6	-	2	-	8
Bilinmiyor	-	1	1	-	2

Eskişehir'in ilçelerinde de uyruğu Türkiye Cumhuriyeti olan vatandaşları sırasıyla 177 kişi ile Romanya, 15 kişi ile Bulgaristan, 4 kişi ile Macaristan gibi ülkelerin vatandaşları takip etmektedir. Ayrıca ilçelerde Almanya, Arnavutluk, İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya ve Sırbistan gibi ülkelerin bireyleri bulunmaktadır. İlçelerde de sadece 1 kişinin uyruğu bilinmemektedir.⁸³ Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere vilayet genelindeki yerleşik nüfusun büyük çoğunluğu Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarıdır. İl genelinde Balkanlardan (özellikle Romanya ve Bulgaristan) alınan göçler dışında Batı Avrupa ülkelerinden gelenlere bakıldığında ilk sırayı Alman vatandaşları almaktadır. Bunlarda genel olarak Cer Atölyesinde mühendis ve tekniker olarak çalışan insanlardır.⁸⁴

2.6. Mahalli Tevellüd (Doğum Yeri) İtibariyle Nüfus

Eskişehir merkez nüfusu doğum yeri açısından değerlendirildiğinde ilk sırayı Türkiye sınırları içerisinde doğanların aldığı görülmektedir. Türkiye'yi 3.816 kişi ile Romanya, 3.083 kişi Bulgaristan, 2.429 kişi ile Rusya, 354 kişi ile Yunanistan ve 185 kişi ile Sırbistan takip etmektedir.⁸⁵ Ayrıca şehir merkezinde doğum yeri Almanya, Fransa, ABD, Avusturya, İtalya,

⁸³ TCBİUM, Fasikül: I, s.81.

⁸⁴ Koşlu-Birgün, a.g.e, s.159.

⁸⁵ TCBİUM, Fasikül: I, s.95.

Macaristan, Lehistan, İran, Irak, Mısır ve Afganistan gibi ülkeler olan nüfus da bulunmaktadır. 36 kişinin ise doğum yeri bilinmemektedir.

Tablo: Eskişehir Vilayeti/Mahalli Tevellüd (Doğum Yeri) İtibariyle Nüfus

Eskişehir Vilayeti/Mahalli Tevellüd (Doğum Yeri) İtibariyle Nüfus									
İlçeler	Merkez		Sivrihisar		Mihallıççık		Seyitgazi		Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Ülkeler									
Türkiye	35.262	36.424	14.117	16.033	10.777	11.940	8.056	9.016	141.625
Afganistan	2	-	-	-	-	-	-	-	2
Diğer Afrika ve Asya Memleketleri	15	2	-	-	-	-	-	-	17
Suriye	15	6	-	-	-	-	1	-	22
Mısır	5	1	-	-	-	-	-	-	6
Irak	1	-	-	-	-	-	-	-	1
İran	3	2	-	-	-	-	-	-	5
Almanya	22	10	-	-	1	-	-	-	33
Arnavutluk	-	3	-	-	1	1	-	-	5
İngiltere	-	-	-	-	2	-	-	-	2
Avusturya	6	3	-	-	1	1	-	-	11
Bulgaristan	1.619	1.464	129	164	219	227	150	228	4.200
Fransa	7	7	2	-	1	-	-	-	17
Yunanistan	191	163	-	-	7	5	1	1	368
Macaristan	18	12	-	-	2	1	-	-	33
İtalya	1	10	-	-	2	-	-	-	13
Lehistan	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Romanya	1.839	1.977	301	364	63	67	60	78	4.749
Rusya	1.279	1.150	145	201	34	50	28	47	2.934
Sırbistan	127	58	2	3	15	10	6	3	224
Diğer Avrupa Memleketleri	17	-	-	-	3	-	-	-	20
Amerika	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Bilinmiyor	19	17	2	-	1	-	2	2	43

İlçelerin nüfusu doğum yeri açısından değerlendirildiğinde yine ilk sırada Türkiye sınırları içerisinde doğanlar yer almaktadır. Türkiye'yi sırasıyla 1.117 kişi ile Bulgaristan, 933 kişi ile Romanya, 505 kişi ile Rusya, 39 kişi ile Sırbistan, 14 kişi ile Yunanistan, 3 kişi ile Macaristan, 3 kişi ile Fransa, 2 kişi ile İtalya, 2 kişi ile Avusturya, 2 kişi ile İngiltere, 2 kişi ile Arnavutluk, 1 kişi ile Almanya ve 1 kişi ile Suriye takip etmektedir.⁸⁶ İlçelerde toplamda 7 kişinin doğum yeri bilinmemektedir. Tablodaki

⁸⁶ TCBIUM, Fasikül: II, s.78.

verilerden de anlaşılacağı üzere Eskişehir merkezi ile ilçeleri Balkanlar ve Rusya'dan ciddi oranda göç almıştır.⁸⁷

2.7. Okuma Bilme İtibariyle Nüfus

1927 nüfus sayımına göre Türkiye genelinde okuma bilme oranı oldukça düşüktür. Eskişehir'de okuma bilmeyenlerin oranı da diğer pek çok ilin oranıyla benzerlik göstermektedir. Vilayette 98 ilkokulun bulunduğu bilinmektedir.⁸⁸ Fakat okuma bilenlerin sayısına baktığımızda bu sayının çok düşük olduğu açıkça görülmektedir.

Tablo: Eskişehir Vilayeti/Okuma Bilme Oranları İtibariyle Nüfus

Eskişehir Vilayeti/Okuma Bilme Oranları İtibariyle Nüfus					
İlçeler	Cinsiyet	Okuyabilenlerin Sayısı ve Yüzdesi		Okuyamayanların Sayısı ve Yüzdesi	
Merkez	Erkek	8.855	%21,90	31.594	%78,10
	Kadın	2.692	%6,52	38.618	%93,48
Sivrihisar	Erkek	2.241	%15,25	12.457	%84,75
	Kadın	195	%1,17	16.570	%98,83
Mihallıççık	Erkek	1.537	%13,82	9.592	%86,18
	Kadın	226	%1,84	12.076	%98,16
Seyitgazi	Erkek	1.157	%35,79	7.147	%64,21
	Kadın	159	%1,69	9.216	%98,31
Toplam		17.062	%11,06	137.270	%88,94

En çok okuma bilen nüfus 11.547 kişi ile Eskişehir merkezindedir ve erkeklerin %21,90'ı okuma bilirken kadınların ise %6,52'si okuma bilmektedir. Merkezi 2.436 kişi ile Sivrihisar takip etmektedir. Sivrihisar'da erkeklerin %15,25'i okuma bilirken kadınların ise %1,17'si okuma bilmektedir. Sivrihisar'ı 1.763 kişi ile Mihallıççık takip etmektedir ve erkeklerin %13,82'si, kadınların ise %1,84'ü okuma bilmektedir. Eskişehir'in bir diğer ilçesi olan Seyitgazi de ise toplam 1.316 kişi okuma bilmektedir. Seyitgazi de erkeklerin %35,79'u, kadınların ise %1,69'u okuma bilmektedir. Vilayet genelinde okuma bilme oranı erkeklerde kadınlardan daha fazladır.⁸⁹ Eskişehir merkezi hariç olmak üzere ilçelerin tümünde kadınların okuma bilme oranları %2yi bile bulmamaktadır. Vilayet genelinde toplamda 17.062 kişi okuma bilirken, 137.270 kişi bilmemektedir.⁹⁰ Diğer bir deyişle vilayet nüfusunun %11,06'sı okuma bilirken, %88,94'ü okuma bilmemektedir.

⁸⁷ TCBİUM, Fasikül: II, s.77.

⁸⁸ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927, Matbuat Müdüriyet Umûmiyesi Neşriyatı, Ankara, s. 681.

⁸⁹ TCBİUM, Fasikül: I, s.39.

⁹⁰ TCBİUM, Fasikül: II, s.3-4.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış sürecinde yaşanan Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşında askere alınan ve kaybedilen nüfus genellikle okuryazar kesimdir. Ardından yaşanan Kurtuluş Savaşı sürecinde de geriye kalan genç nüfus büyük oranda kaybedilmiştir. Bu nedenle vilayetlerde ve ilçelerde okur yazar oranı oldukça düşük kalmıştır. Bu durumun farkında olan Cumhuriyet Hükümetleri okuma oranını arttırmak için birçok teşebbüste bulunmuş ve yapılan devrimlerle çok kısa bir sürede okuma oranı artırılmıştır.

2.7.1. 7 Yaşını Doldurmak Şartı ile Okuma Bilenlerin Oranı

Eskişehir'de 7 yaşını dolduran çocuklarda okuma bilme oranı %24.27'dir. Yani 7 yaşını dolduran her 4 çocuktan 1'i okuma bilmektedir denilebilir. Bu rakam 7 yaşını geçmiş olan kız çocuklarında ve kadınlarda %5.14 iken 7 yaşını geçen erkeklerde ise %14.17'dir. 1927 yılında Türkiye'de 63 ilin varlığı göz önüne alındığında Eskişehir, 7 yaşını doldurmak şartıyla okuma bilme oranında 5.sırada yer almaktadır.⁹¹ Bu da Cumhuriyet Hükümetleri'nin eğitime ciddi bir şekilde önem verdiğinin açık bir işaretidir.

2.8. Nüfusun Meslekler Açısından Dağılımı

Eskişehir nüfusu meslekler açısından değerlendirildiğinde çalışan nüfusun 51.519 (%33,38) kişi olduğu görülür. Rakamın 39.292'si zirai işlerle meşguldür.⁹² Bu durum Türkiye'deki kırsal nüfusun yaygın olmasından kaynaklanmaktadır. Vilayet genelinde buğday, arpa, mısır, burçak ve yulaf tarımı yapılmaktadır.⁹³

Tablo: Eskişehir Vilayeti/Nüfusun Meslekler Açısından Dağılımı

Tablo: Eskişehir Vilayeti/Nüfusun Meslekler Açısından Dağılımı						
Meslekler	Cinsiyet	Merkez	Sivrihisar	Mihalıççık	Seyitgazi	Toplam
Zirai	Erkek	14.708	6.453	5.186	3.867	39.292
	Kadın	4.247	779	2.845	1.207	
Sınai	Erkek	3.103	645	227	118	4.292
	Kadın	66	17	111	5	
Ticaret	Erkek	2.207	349	172	103	2.873
	Kadın	34	3	4	1	
Serbest Meslek	Erkek	346	105	78	68	652
	Kadın	49	2	2	2	

⁹¹ TCBDİE, Fasikül: III, s.22-23.

⁹² TCBİUM, Fasikül: II, s.18.

⁹³ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1927-1928, s.657; TCBİUM, Fasikül: II, s.18-19.

Memurluk	Erkek	647	68	100	66	889
	Kadın	5	2	-	1	
Hakimlik	Erkek	63	7	5	1	78
	Kadın	-	-	2	-	
Ordu	Erkek	2.008	7	43	25	2.083
	Kadın	-	-	-	-	
P.T.T.	Erkek	669	46	18	-	735
	Kadın	2	-	-	-	
Diğer	Erkek	329	110	53	13	625
	Kadın	103	9	7	1	
İşsiz	Erkek	16.369	6.908	5.247	4.043	102.813
	Kadın	36.804	15.953	9.331	8.158	

Yeni kurulan Cumhuriyetin Osmanlı Devleti'nden devraldığı sanayi altyapısı oldukça yetersizdir. Bu nedenle sanayinin ülke ekonomisine katkısı da sınırlıdır. Fakat Eskişehir Vilayeti genelinde bakıldığında ise sanayi alanında çalışan kimselerin sayısı 4.292'dir ve ziraatın ardından en çok tercih edilen meslek alanıdır. Bu insanlar şehrin önemli sanayi kuruluşlarından olan vagon ve lokomotif bakımı yapılan Cer Atölyesi, Elektrik Komandit Şirketi, Doğrama Fabrikası, Yün Tarama İplik Fabrikası, Un Fabrikaları, Tahin-Helva Fabrikaları ve Kiremit Fabrikaları gibi yerlerde istihdam edilmişlerdir.⁹⁴ Bu sanayi yatırımlarının çoğunluğu genelde Balkanlardan gelen ve yanlarında ciddi bir sermaye getiren kişiler tarafından yapılmıştır.

Sanayi alanını 2.873 kişi ile ticaret, 2.083 kişi ile ordu, 889 kişi ile memurluk, 735 kişi ile P.T.T.⁹⁵, 652 kişi ile serbest meslek, 625 kişi ile diğer meslekler ve 78 kişiyle hakimlik takip etmektedir.⁹⁶ Çalışan kesimde kamu ve özel sektör ayrımlarına göre nüfusun %7,34'ü kamuda, %92,66'sı ise özel sektörde çalışmaktadır.

Tarım ve sanayinin gelişmiş olmasına rağmen Eskişehir ve ilçelerinin işsizlik oranı oldukça yüksektir. Vilayet genelinde 102.813 işsiz bulunmaktadır.⁹⁷ Yani nüfusun %66,61'i çalışmamaktadır. İşsizlik oranının yüksekliği 1927 yılının Türkiye'sindeki pek çok ilin oranıyla benzerlik göstermektedir. Kadınlarda istihdam oranı erkeklerden çok düşüktür. Merkez, Sivrihisar ve Seyitgazi ilçelerinde kadın nüfus Hakimlik, Ordu ve

⁹⁴ Koylu-Birgün, a.g.e, s.166-167.

⁹⁵ İstatistik Umûm Müdürlüğü'nce P.T.T, Ordu ve Hakimlik çalışanları, memurluk kategorisinden ayrı sayılmışlardır. Bu nedenle çalışmamızda da ayrı olarak verilmiştir.

⁹⁶ Eskişehir'de bu kadar fazla hâkim bulunmasının nedeni dönemde Eskişehir'de bir İstinaf Mahkemesinin olmasıdır.

⁹⁷ TCBİUM, Fasikül: I, s.39.

P.T.T. gibi kurum ve kuruluşlarda faaliyet göstermemektedir. Kadın nüfus vilayet genelinde çoğunlukla zirai işlerle meşguldür.

2.9. Maluliyet (Engel) Durumları Açısından Nüfus

Eskişehir Vilayeti nüfusu, engel durumları açısından değerlendirildiğinde merkez nüfus çoğunlukla engelsizdir. Erkeklerde engellilik oranı kadınlardan biraz fazladır.⁹⁸ İlçelerde de durum vilayet merkezi ile benzerlik göstermektedir. Vilayet genelinde en çok engelli nüfus 1.056 kişi ile Eskişehir merkezinde bulunmaktadır. Merkezde yaygın olan engel durumu ise 231 kişi ile topallıktır. Bu engeli 112 kişi ile çolaklık, 86 kişi ile körlük, 83 kişi ile sağır-dilsizlik ve 15 kişi ile de kamburluk gibi engeller takip etmektedir.

Tablo: Eskişehir Vilayeti/Maluliyet (Engel) Durumları

Eskişehir Vilayeti/ Maluliyet (Engel) Durumları								
İlçeler	Cinsiyet	Engelsiz	Kör	Topal	Çolak	Kambur	Sağır-Dilsiz	Diğer Engeller
Merkez	Erkek	39.589	54	183	99	12	62	450
	Kadın	41.114	32	48	13	3	21	79
Sivrihisar	Erkek	14.457	21	56	28	3	16	117
	Kadın	16.689	10	35	4	1	5	21
Mihallıçık	Erkek	10.936	19	34	26	3	11	100
	Kadın	12.254	7	15	2	-	7	17
Seyitgazi	Erkek	8.102	20	41	23	2	12	104
	Kadın	9.304	13	13	6	3	7	29
Toplam		152.445	176	425	201	27	141	917

Eskişehir merkezinin ardından en çok engelli nüfus 317 kişi ile Sivrihisar ilçesinde bulunmaktadır. Sivrihisar'ı 273 kişi Seyitgazi ve 242 kişi ile Mihallıçık takip etmektedir. İlçelerde de en çok karşılaşılan engel durumu 194 kişi ile topallıktır. Topallık engelini 90 kişi ile körlük, 89 kişi ile çolaklık, 58 kişi ile sağır-dilsizlik ve 12 kişi ile de kamburluk gibi engeller takip etmektedir.⁹⁹

Erkeklerde topallık ve çolaklık gibi engellerin kadınlardan daha fazla olmasının en önemli nedenlerinden biri 11 yıl süren savaşlardır. Eskişehir'in Batı Cephesi'nin sıklet merkezi oluşu ve bu nedenle de I, II. İnönü, Kütahya ve Eskişehir, Sakarya Meydan Muharebesi ile Büyük Taarruzun bu bölgede

⁹⁸ TCBİUM, Fasikül: I, s.53.

⁹⁹ TCBİUM, Fasikül: II, s.33-34.

gerçekleşmesi erkek nüfusun azalmasında ve engel durumlarının artmasında etkili olduğu tahmin edilmektedir.

Cumhuriyetin ilan edildiği süreçte ülkedeki sağlık koşulları ve sağlık hizmetleri de oldukça yetersizdi. Sıtma, frengi ve trahom gibi salgın hastalıklar savaşlar nedeniyle azalmış olan ülke nüfusunu ciddi anlamda tehdit ederken, verem hastalığı da kamburluk gibi engellerin oluşmasına neden olmaktaydı.¹⁰⁰

2.10. Binalar İstatistiği

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk nüfus sayımına bir hazırlık olan binaların numaralandırılması işlemi sonucunda 1927 yılı ağustosunda Eskişehir'de 33.265 ikamete mahsus bina sayılmıştır. 1.145 bina ise ikamete mahsus olmamasına rağmen meskundur. Bu rakamlar dışında 5.649 ikamete mahsus olmayan mekân (ağıl) daha sayılmıştır. Böylelikle 1927 yılında Eskişehir'de toplam 40.059 yapı tespit edilmiştir.¹⁰¹ Toplam hane dışı bina sayısı ise 6.794 olarak belirlenmiştir.¹⁰² Bununla birlikte Eskişehir'in hem İngiliz hem de Yunan işgaline uğramış olması ve Batı Cephesi'nin sıklet merkezi olmasıdır. Yunanlılar Eskişehir'den çekilirken kente büyük zarar vermişler ve yangınlar çıkarmışlardır.¹⁰³ Bu yangınlar sonucunda Tahıl ve Tuz Pazarı, Köprübaşı, İhsaniye, Hoşnudiye mahalleleri tamamen yanarken, Sivrihisar Caddesi ile Hacı Ali Bey Mahallesi kısmen yanmıştır. İstasyon çatısı ise bombalarla tahrip edilmiştir. Tahminen Eskişehir'de 1800 dükkân ve 2.000 ev kül olmuştur. Onarılacak yapılar arasında 4 un fabrikası, 5 yapağı fabrikası, 5 Camii, 2 değirmen, Dursun Fakih Mektebi ile Fransız ve Alman okulları yer almaktaydı. Bu listeye Porsuk Nehri üzerindeki 3 köprü de eklenebilir. Yunanlıların yaptıkları tahribat ve çıkardıkları yangınlar Eskişehir'den başka çevrede bulunan diğer yerleşim alanlarını da etkilemiştir. Bu yangınlar sonucunda Sivrihisar ilçesi ağır zarar görmüş Seyitgazi ve Mihallıççık ise harabe haline gelmiştir.¹⁰⁴

Sonuç

Eskiçağlardan günümüze ticaret yollarının kesişme noktasında bulunan Eskişehir önemini her dönemde korumuştur. Osmanlı döneminde ise demiryolunun kente ulaşmasıyla hem zirai üretimi hem de sanayisi gelişmeye başlamıştır. Bu durum giderek nüfusun artışına neden olmuştur.

¹⁰⁰ Koşlu-Birgün, a.g.e, s.73.

¹⁰¹ TCBDİE, Fasikül: III, s.69.

¹⁰² TCBDİE, Fasikül: III, s.73.

¹⁰³ Koşlu-Birgün, a.g.e, s.30-31.

¹⁰⁴ Koşlu-Birgün, a.g.e, s.31.

20. Yüzyıl başından itibaren yaşanan savaşlar tüm ülkede olduğu gibi Eskişehir’de de demografik yapıyı büyük oranda etkilemiştir. Kurtuluş Savaşı sürecinde Eskişehir, cephenin sıklet merkezi olması nedeniyle büyük bir yıkım yaşamıştır.

Kurtuluştan sonra sıra kuruluşa gelmiştir. Cumhuriyet Hükümetleri, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal (Atatürk)’ün önderliğinde, yılların ihmali tespit ve tedavi etmek amacıyla 1927 yılında nüfus sayımı yapmaya karar vermiştir. İlk olarak sayım öncesi gerekli kanun ve düzenlemeler yapılmış ve Devlet İstatistik Enstitüsü kurulmuştur. Bu kurumun görev ve sorumluluğunda sayım hazırlıkları yapılmış, 28 Ekim 1927 tarihinde ülkede sayım gerçekleştirilmiştir. Tüm ülkede olduğu gibi Eskişehir ili için de elde edilen sonuçlar iç açıcı olmamıştır. Savaşın izleri sayım sonuçlarına da yansımıştır. Kadınların çoğu dul ve okuma yazma bilmez durumdadır. Erkeklerde ise engellilik oranı oldukça yüksektir. Topallık, çolaklık, körlük vb. engeller oldukça yoğundur. Nüfusun büyük çoğunluğunu 1-19 yaş arası oluşturmaktadır ve bunlar tamamen Türk vatandaşıdır. Çeşitli nedenlerle Eskişehir’e gelmiş olup ikamet eden farklı millet ve dinden insanlar olmakla birlikte bunlar yüzdelik dilimlere girmeyecek kadar azdır. 1927 nüfus sayımına göre bu dönemde Eskişehir’de okuma bilmeyenlerin oranı erkeklerde %78,10 kadınlarda ise %93,8dir.

Eğitilmiş kitleyi savaşlarda yitirdiğinin farkında olan Cumhuriyet Hükümetleri, bu konuya özel bir önem vermiştir. Aynı dönemde 7 yaşını doldurmak şartıyla okuma bilme oranı %24,27’dir. Eskişehir bu oran ile 63 il içerisinde 5. sırada yer almaktadır. İstihdam açısından ise daha çok erkekler ön planda olsa da kadın istihdamının da varlığı yadsınamaz bir gerçektir. Eskişehir’in 1927 nüfus sayımı ile ortaya çıkan durumu tam anlamıyla bir Türkiye gerçeğidir.

Bu yönüyle Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin yaptığı ilk nüfus sayımı tam bir strateji belgesi olmuştur. Sayım ile ülkenin son 20 yılda geçirmiş olduğu dönüşümlerin (savaşlar, salgınlar, göçler) dökümü ortaya konulmuştur. Osmanlıdan devralınan demografik yapıdaki bireylerin çoğunluğu 5 hastalıktan (sıtma, kolera, tifo, tifüs, trahom) en az ikisine sahip olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu yeni veriler doğrultusunda insan kaynağı, sağlık yapısı, eğitim ve donanımı tespit edilerek ortaya çıkan eksiklikler yapılan devrimlerle giderilmeye çalışılmıştır. Tüm vatandaşlara ücretsiz eğitim ve sağlık hizmeti sağlanmıştır. 1928’de harf devrimi gerçekleştirilerek, okur-yazar sayısı artırılmaya çalışılmıştır. Kendi üretimimiz olan aşularla, önleyici sağlık hizmetleri gerçekleştirilmiştir. Nüfusun artmasına ihtiyaç duyulan bu dönemde üremede büyük bir engel

olan sıtmanın giderilmesi için Eskişehir ve diğer bölgelerde bataklıklar kurutulmuş, Ziraat Bankası aracılığı ile vatandaşa Kinin dağıtılmıştır.

Tüm bu nedenlerle, 1927 sayımı, Cumhuriyet Hükümetlerinin gelecek politikalarını belirlemede anahtar rolü üstlenmiştir. Sayım sonucunda elde edilen veriler, gerek çıkarılan yasalara ve gerekse de yapılacak devrimlere önemli bir gerekçe olmuştur. Nitekim ülkenin kurtarıcısı ve kurucusu olan Mustafa Kemal (Atatürk)'ün önderliğinde sayım ile tespit edilen sorunlar giderilmiş, ülke küllerinden yeniden doğmuştur.

KAYNAKÇA

Arşivler ve Resmi Yayınlar

“Umûmî Nüfus Tahriri'nin Ehemmiyeti ve Faideleri”, **Ayın Tarihi Mecmuası**, Matbuat Müdüriyet-i Umûmiyesi, Cilt: 14, Sayı: 41, Ankara, 1927, ss.2375-2378.

A, Ferid, **Eskişehir Livası'nın İklim, Tabakatü'l-Arz, Nüfusu ve Ziraat Nokta-i Nazarından Tetkiki (El Yazması)**, 16 Eylül 1336.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti (DH), Umur-ı Mahalliye-i Vilayet Müdüriyeti (UMVM), Dosya No:85, Gömlek No:12, Vesika No: 34.

Düstur, Birinci Tertib, Cilt:7, Ankara: Başvekalet Devlet Matbaası 1941.

İnönü, İsmet, “Umûmî Tahrîr-i Nüfusun Ehemmiyeti ve Şumulü Hakkında Başvekilimizin Beyannameleri”, **Ayın Tarihi Mecmuası**, Matbuat Müdüriyet-i Umûmiyesi, Cilt: 14, Sayı: 42, Ankara, 1927, ss.2481-2483.

Jacquart, Camille, “Tahrîr-i Nüfus ve İctimaiyyat”, **Felsefe ve İctimaiyyat Mecmuası**, İstanbul, Cilt: 1, Sayı:4, 1928, ss.310-311.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:28, İctima:1, Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:5, İctima:86, Ankara: TBMM Matbaası, 1942.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:1, Cilt:8, İctima:155, Ankara: TBMM Matbaası, 1945.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:2, Cilt 1, İctima:14, Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:2, Cilt:25, İctima: 109, Ankara: TBMM Matbaası.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre:2, Cilt:26, İctima: 113, Ankara: TBMM Matbaası.

- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre:2, Cilt:31, İçtima:49, Ankara: TBMM Matbaası.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre:3, Cilt:1, İçtima:4, Ankara: TBMM Matbaası.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 28 Teşrin-i Evvel 1927 Umûmî Nüfus Tahrîri, Fasikül: III**, Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası, 1929.
- Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 28 Teşrin-i Evvel 1927 Umûmî Nüfus Tahrîri, Fasikül: I**, Ankara: Hüsnütabiat Matbaası, 1929.
- Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, 28 Teşrin-i Evvel 1927 Umûmî Nüfus Tahrîri, Fasikül: II**, Ankara, Hüsnütabiat Matbaası, 1929.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi**, Matbuat Müdüriyet Umûmîyesi Neşriyatı, Ankara, 1926-1927.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi**, Matbuat Müdüriyet Umûmîyesi Neşriyatı, Ankara, 1927-1928.
- Türkiye Cumhuriyeti Resmî Ceridesi**, Sene:4, Cilt:6, 1926.

Kitaplar

- Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt:14, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri: Cilt: I-III**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- Behar, Cem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1996.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1997.
- Karpat, Kemal, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- Koylu, Zafer. - Birgün, Melis. **Eski Bir Şehrin Hikayesi (1923-1938)**, Eskişehir Ticaret Odası Yayınları, Eskişehir, 2015.
- Kurmuş, Orhan, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.
- Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, II. Cilt, III.Kısım**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Daire Başkanlığı (ATASE), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923): IV. Cilt, I. Kısım, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), **İstatistik Göstergeler 1923-2009**, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2008.

Makaleler

Aydoğan, Erdal – Çoban, Ebru, “Türkiye’de Nüfus Sayımları ve Uygulanan Nüfus Politikaları”, **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, Cilt:6, Sayı:2/1, 2016, s.113-126.

Çimen, Adnan, “Sayım Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlı’da Nüfus Hizmetleri”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi**, Sayı:14/3, Ankara, 2012. s.183-216.

Ertan, Temuçin Faik, “Batı Cephesi’nde Muharebelerin Genel Değerlendirilmesi” **Türk İstiklal Harbinde Kuvayı Milliye, Düzenli Ordu ve Cepheler Paneli (16 Mayıs 2014)**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2014, s.47-60.

Semiz, Yaşar, “1923-1950 Döneminde Türkiye’de Nüfusu Arttırma Gayretleri ve Mecburi Evlendirme Kanunu (Bekarlık Vergisi)”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:27(Aralık 2010), s.423-469.

Toprak, Zafer, “Cumhuriyet Ankara’sında İlk Nüfus Sayımı (Tecrübe Tahriri-1927)”, **Ankara Dergisi**, Cilt:1, Sayı:2, (Mayıs 1991), s.57-66.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

Sakarya

Vakit

Ansiklopediler

Bozkurt, Nebi, “Nüfus”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s.293-294.

Küçük, Cevdet, “Ceride Nezareti”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt: 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s.409-410.

Oğuzoğlu, Yusuf-Emecan, Feridun, “Eskişehir”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt:11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s.398-401.

Quataert, Donald, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Demiryolları”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1630-1635.

Sezgin, İbrahim, “Sivrihisar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, Cilt:37, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s.289-291.

İnternet Kaynakları

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c028/tbmm01028001.pdf>:Erişim Tarihi:30.12.2020

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c005/tbmm01005086.pdf>:Erişim Tarihi:31.10.2020

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c008/tbmm01008155.pdf>:Erişim Tarihi:31.10.2020

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c001/ehttbmm02001014.pdf>:Erişim Tarihi:31.10.2020

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c025/tbmm02025109.pdf>:Erişim Tarihi:31.10.2020

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c026/tbmm02026113.pdf>:Erişim Tarihi:31.10.2020

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c031/tbmm02031049.pdf>:Erişim Tarihi:31.10.2020

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d03/c001/tbmm03001004.pdf>:Erişim Tarihi:31.10.2020

<https://sivrihisar.bel.tr/gezilecek-yerler/surp-yerotutyun-ermeni-klisesi/>:Erişim Tarihi: 27.12.2020

TÜRK SİVİL HAVACILIK TARİHİNDE UNUTULMUŞ BİR GİRİŞİM: AERO KULÜP VE TÜRK BASININDAKİ YANKISI

Emin KURT*

ÖZ

Dünyada havacılığın başlamasından sonra birçok sivil havacılık derneği ve kulübü kurulmuş olmasına karşılık Türkiye’de sivil havacılığın kuruluşu ve gelişimi benzerlerine nazaran çok uzun zaman almıştır. 16 Şubat 1925 tarihinde kurulan Türk Tayyare Cemiyeti her ne kadar sivil bir kuruluş olarak değerlendirilse de yarı resmi bir statüde olduğu inkâr edilemez. İlk olarak Mütareke Döneminde yabancılar tarafından bir sivil havacılık kulübü kurulmaya çalışılmışsa da başarılı olamamıştır. Emekli askeri pilotlar tarafından 1926 yılında kurulan diğer bir kulüp de kısa sürede çalışmalarını durdurmak zorunda kalmıştır. 1931 yılında kuruluş çalışmalarına başlanan “Türk Aero Kulüp” faaliyet yürütebilen ilk kulüp özelliğini taşıması nedeniyle önem arz etmektedir. Bu çalışmada Kulübe Türk sivil hayatından neden ihtiyaç duyulduğu, hangi amaçlarla kurulmak istendiği tespit edilmeye çalışılacaktır. Kulübü faaliyet süresindeki tüm çalışma ve etkinlikleri incelenerek değerlendirilecektir. Son olarak da kulübün kapanış neden ve gerekçeleri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aero Kulüp, Havacılık, Sivil Havacılık, Tayyare, Uçak.

* Dr. (E) Hv. Alb., MSÜ Misafir Öğretim Görevlisi, eminkurt1971@gmail.com, (ORCID: 0000-0003-1252-957X.)

A FORGOTTEN INITIATIVE IN TURKISH CIVIL AVIATION HISTORY: AERO CLUB AND ITS REPERCUSSION IN TURKISH MEDIA

ABSTRACT

Although many civil aviation associations and clubs were established after the start of aviation in the world, the establishment and development of civil aviation in Turkey has taken a very long time compared the progress in other countries. Although the Turkish Aviation Association, which was founded on February 16, 1925, is considered a civil organization, it cannot be denied that it has a semi-official status. Although a civil aviation club was tried to be established by foreigners during the Armistice Period, it was not successful. Another club founded in 1926 by retired military pilots had to stop its activities in a short time. The "Turkish Aero Club", which started its activities in 1931, is important because it is the first club to operate. In this study, it will be explained why the club is necessary in Turkish civil life. This paper will inquire about the activities of the club. Finally, the reasons and justifications of the club's shutdown were evaluated.

Keywords: *Aero Club, Aircraft, Airplane, Aviation, Civil Aviation.*

Extended Abstract

Although many civil aviation associations and clubs were established after the start of aviation in the world, the establishment and development of civil aviation in Turkey has taken a very long time compared the progress in other countries. Although the Turkish Aviation Association, founded on February 16, 1925, is considered a civil organization, it cannot be denied that it has a semi-official status.

Although a civil aviation club was tried to be established by foreigners during the Armistice Period, it was not successful. Another club founded in 1926 by retired military pilots had to stop its activities in a short time.

The "Turkish Aero Club", whose foundation works began in 1931, is important because it is the first club to operate. Founded by a group of aviation enthusiasts, most of whom were veterans of the First World War, the club made enormous promises for its work.

In this study, the purpose of foundation and founders of the Turkish Aero Club will be analyzed. In addition, the activities carried out and planned by the club to popularize aviation among the Turkish people will be examined. The success and failure of the club will be evaluated in a cause and effect relationship. A small amount of memories of former aviators have

been identified on the subject. These memories will be analyzed in comparison with the newspaper reports

The first works were initiated by Hayyünnas Bey, one of the former aviators, on August 23, 1931. The club activity has been approved on the condition that would not interfere with the regulations and activities of the Turkish Aircraft Association, which works under the aegis of the government.

Although the name of the club is "Turkish Pilots Club", there were also people who were not pilots, that is to say, never flew, among its members. According to the newspaper's report; When a club member, pilot, asks another member with no aviation background if he or she has flown before; He recently received the reply that he flew down two floors as a result of his foot slipping from the apartment staircase.

The name of the club was first thought as "Turkish Pilots Association" and those who wanted to get information about the activities of the club were asked to come to the Murat Bey business center opposite Tepebaşı Emperyal Hotel on October 26, 1931, with the announcement in the newspapers on 23 October 1931.

Club members formed a delegation of seven members in their first meeting and assigned this delegation to find the building and revitalize the club. The selected seven-people delegation; was composed of Cevdet Kerim, İsmail Müştak, Nazmi Nuri, Sait and Tayyareci Sitki, Mithat Nuri, Şakir Fevzi, Hayrünnas and the merchant Murat Bey.

Its name, "*Türk Tayyareciler Kulübü*", was changed to "Turkish Aero Club" in order not to interfere with the Turkish Aircraft Society, which was established on February 16, 1925. Name, Aero Club by the civil aviation organizations around the world was effective in this decision and the Turkish Aero Club opened with a ceremony held on December 28, 1931.

The Turkish Aero Club planned many trainings, including pilot training, however; in the press it was rather mentioned with the balls they gave. And they received harsh criticism for these activities. Urged to organize some theoretical trainings and conferences with those criticisms, the Club still failed to avoid arranging entertainment events.

The resignation of the Aero Club Board members, which started on February 11, 1932, caused the club to enter the process of closure. The Administrative Committee elections held on 28 March 1932 to keep the club active could not prevent the Club from closing.

In conclusion, Turkish Aero Club is undoubtedly a well-intentioned initiative. They aimed both improving civil aviation in Turkey and encouraging young people for aviation or training them up as pilots. In addition to these aims, they also intended to give opportunities of flight to former aviator and to make it a gathering center for airmen. Failed to realize its purposes the club was merely a well-intentioned attempt in Turkish aviation history.

Giriş

Modern havacılığın doğuşu olarak kabul edilen Wright kardeşlerin ilk uçuşundan sonra havacılık hızlı bir gelişim göstermiştir. Ordular bünyesinde askeri amaçlarla gelişen havacılık, buna paralel olarak sivil şahıslar tarafından da sportif amaçlarla ilgilenilmiştir. Bu ilgi dünyanın dört bir köşesinde, çoğunlukla zengin, asilzade ve maceraperestlerin toplandığı, havacılık kulüpleri kurulmasıyla sonuçlanmıştır.

Havacılığın kendisini ispatladığı ve havacılık teknolojisinde büyük atılımlar yaşandığı Birinci Dünya Savaşından sonra iki savaş arası dönemde, birçok devlet oluşturduğu yarı resmi sivil havacılık teşkilatları ile pilot yetiştirme ve bu yetişen pilotları olası bir savaşta ihtiyat gücü olarak değerlendirme çabasına girmişlerdir. 1925 yılında kurulan Türk Tayyare Cemiyeti (T.Ta.C.-sonradan Türk Hava Kurumu-THK)¹ bu kapsamda değerlendirilmelidir. Bunun yanı sıra Birinci Dünya Savaşı sonrasında işsiz kalan pilotların da girişimleri ile tam anlamıyla sivil ve daha çok spor amaçlı havacılık kulüpleri kurulmaya başlamıştır.

Türkiye’de sivil havacılık alanında ilk girişim mütareke yıllarına rast gelmektedir. 29 Teşrin-i Sani 1335 (29 Kasım 1919) tarihinde Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği tarafından, Nezarete gönderilen bir yazıda; Osmanlı Devletinde havacılığın geliştirilmesi için Fransa vatandaşı iki kişi tarafından “*Aero Kulüp*” kurulduğu belirtilmekte ve bu kulübün çalışmasının uygun olup olmadığı sorulmaktadır.² Yapılan incelemede kulüp hakkında daha detaylı bilgi tespit edilememiştir. 1919 yılı içinde Pilot Yüzbaşı Fazıl Bey ve beş havacının çalışmalarıyla “*Türkiye Münakalatı Havaiye Cemiyeti*” kurulmuştur. Bu cemiyet de Mütareke şartlarında uzun ömürlü olamamıştır.³

¹ Yazının bundan sonraki bölümünde Türk Tayyare Cemiyeti yerine T.Ta.C. kısaltması kullanılacaktır.

² BOA; DH.HMŞ.4/4, Fihrist:1a

³ Abdullah Aydoğan, “Atatürk Dönemi Türk Havacılık Faaliyetleri Ve Havacılık Faaliyetlerinin Gelişim Süreci”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)*, 2020 4(2), s.73. Araştırmacı Türkiye Münakalatı Havaiye Cemiyetinin isim değiştirerek 16

Üçüncü sivil havacılık kulübü 1926 yılı içinde açılmıştır. Bir süre faaliyet gösteren kulübün daha sonra T.Ta.C.ne devredildiği tespit edilmesine rağmen daha detaylı bilgi bulunamamıştır.⁴

1. Türk Tayyare Cemiyetinin “Tayyare Kulübü” Kurma Teşebbüsleri

16 Şubat 1925 tarihinde T.Ta.C.nin kurulmasından sonra havacılığın halka ve özellikle gençlere sevdirmesi ve havacı bir gençlik yaratılması düşünülmüştür.⁵ Bu amaçla; İstanbul, Bursa ve İzmir’de yerel “*Tayyare Kulüpleri*” kurulması planlanmış ve T.Ta.C. Başkan Yardımcısı Şükrü (Koçak) Bursa’ya inceleme seyahatine çıkmıştır.⁶ Adı sayılan şehirlerde açılan kulüpler ile gençler yavaş yavaş uçuşa başlatılacak ve zamanla pilotluğu öğreneceklerdir. T.Ta.C. Başkanı Fuat (Bulca) ise 1928 yılı T.Ta.C. Kongresinde alınan karar doğrultusunda kulüplerin kurulmasına başlanacağını ve ilk kulübün İstanbul’da açılacağını belirtmiştir. İstanbul Tayyare Kulübü bünyesinde kulüp binası ile bir uçuş binasının bulunacağını da ekleyen Fuat Bey;

“Tayyarecilik dünya âleminde çok büyük terakkiyat göstermektedir. Bütün milletler gençliği bu istikamete teşvik ediyorlar. Memleketimizde de tayyareciliğin terakki ve tekâmülü bu mesleğe derin alaka uyandırmakla kabil olabilecektir. İşte bu kulüpleri bu alakayı fiile inkılap için yapıyoruz. Gençler tayyare ünsiyet peyda edecek bir cemiyete büyük yardımda bulunan halkımız bu muhitlerin havalarında her gün bu fedakârlığın eseri olan tayyareleri görecekler. Tayyare kulüpleri nakliyatı havaiyeyi temin edecek değildir. Nakliyatı havaiye meselesi başlı başına bir teşekküldür. Program hazırlanıyor.”

sözlerini söylemiştir.⁷

Şubat 1925 tarihinde Türk Tayyare Cemiyeti adını aldığını belirtmesine karşılık iki kurum arasında tarihsel bir bağlantı yoktur.

⁴ **Akşam**, No: 4891, 22 Ağustos 1931, s.5. Cumhuriyet gazetesi 1927 yılında açıldığını belirtmektedir. **Cumhuriyet**, No: 2685, 27 Eylül 1931, s.4. Her iki gazetede de kurulan kulüp hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Konu hakkında başka bir bilgi tespit edilememiştir.

⁵ Türk Tayyare Cemiyeti günümüzde Türk Hava Kurumu adıyla faaliyetlerine maddi sıkıntılar nedeniyle kısıtlı olsa da devam etmektedir. Cemiyetin ilk nizamnamesi için bkz.: **Türk Tayyare Cemiyeti Nizamname-i Esasisi**, İktisad Matbaası, Ankara, 1341.

⁶ **İkdam**, No: 13197, 15 Eylül 1929, s.3. Şükrü Koçak Bey’in Bursa incelemeleri ve çalışmaları dönem gazetelerinde haber olmuştur. Bkz.: **Milliyet**, No: 1292, 17 Eylül 1929, 1292, s.2; **İkdam**, No: 13203, 21 Eylül 1929, s.3; **Milliyet**, No: 1295, 21 Eylül 1929, s.3; **Son Saat**, No: 1619, 21 Eylül 1929, s.2.

⁷ **Milliyet**, No: 1297, 23 Eylül 1929, s.3.

Basına verilen bu beyanattan üç şehirde kurulacak ‐Tayyare Kulüpleri‐nin T.Ta.C.’nin bir alt bağlısı ve uçuş okulu olarak çalışmasının planlandığı anlaşılmaktadır. Bu kulüpler havacılığı gençlere sevdirecek ve onları pilot olmaya teşvik edecektir. Ülke içinde hava taşımacılığı için başka bir teşkilat kurulmasının planlandığı anlaşılmaktadır.

İstanbul’da Şükrü Bey tarafından yapılan incelemeler sonrasında; Kadıköy’de Yoğurtçu Deresi ile Kalamış İskelesi arasındaki Milli Hazineye ait arazi tayyare meydanı olarak seçilmiştir.⁸ Ne tesadüftür ki Vecihi Bey’in uçuş okulu da aynı yerde açılacaktır. Yerel T.Ta.C. şubelerinin desteğinde olacak kulüplerde; sivil tayyareciliğin geliştirilmesine ve bu suretle ülkeye hakiki tayyareciliğin getirilmesi amaçlanacaktır. İstanbul Kulübü için T.Ta.C. tarafından 4-5 uçak tahsis edilmesi düşünülmüştür.⁹ T.Ta.C. İstanbul Şube Başkanı Hasan Fehmi Bey de gazetelere yaptığı açıklamalarda Kadıköy, Yoğurtçu Çayırında seçilen araziye doğrularken, İstanbul’un Avrupa tarafında veya Beyoğlu’nda toplu ulaşımına daha yakın bir yer bulunursa uçuş meydanının bu yeni yere taşınacağını beyan etmiştir. İstanbul’da açılacak kulüpte T.Ta.C. bünyesinden pilot, makinist, doktor ve öğretim görevlendirmesinin de yapılacağını ekledikten sonra, sağlığı elverişli sivillerin ve eski pilotlardan uçmak isteyenlerin müracaat edebileceğini de eklemiştir. Hasan Fehmi Bey’in belirttiği en ilginç konu, henüz konuşulmamış olmakla birlikte, T.Ta.C.’den bağımsız olarak özel tayyare kulüplerinin açılabilirdir.¹⁰

Takip eden tarihlerde, İstanbul’un Avrupa yakasında olmasa bile, Kadıköy Fikirtepe’de alternatif bir uçuş alanı daha tespit edilerek T.Ta.C. Merkezinin onayına sunulmuştur.¹¹ Tayyare Kulüplerinin nerede ve hangi şartlarda kurulacağını Kasım 1929 sonunda toplanacak T.Ta.C. Genel Kongresinde görüşülmesi planlanmıştır.¹² Seçilen meydanlarda kış mevsimi geçinceye kadar arazinin tesviyesi yapılacağı ve kulüplerin ilkbaharda faaliyete geçeceği duyurulmuştur.¹³

⁸ **Milliyet**, No: 1300, 26 Eylül 1929, s.3. Vakit gazetesi ise, Kadıköy’de uçuş alanı için bir yer bulunduğunu haber verirken, bu yer hakkında kesin kararın verilmediğini ve Şişli civarında da arazi keşfi yapılacağını bildirmektedir. **Vakit**, No: 4210, 29 Eylül 1929, s.2. İstanbul’da inceleme gezisini tamamlayan Şükrü Bey, 14 Ekim 1929 tarihinde İstanbul’dan ayrılmıştır. **İkdam**, No: 13226, 14 Teşrin-i Evvel 1929, s.2.

⁹ Aynı yer.

¹⁰ **Son Saat**, No: 1626, 29 Eylül 1929, s.1.

¹¹ **Vakit**, No: 4235, 10 Teşrin-i Evvel 1929, s.8.

¹² **Milliyet**, No: 1340, 05 Teşrin-i Sani 1929, s.3.

¹³ **Vakit**, No: 4260, 19 Teşrin-i Sani 1929, s.2.

T.Ta.C.'nin 1929 Genel Kongresinden bu konuda karar çıkmadığı veya yapılacak işlemler için kaynak temin edilemediği görülmektedir. 1929 yılında yaşanan bu hızlı ve istekli girişimlere rağmen çalışmaların devamı gelmemiş ve T.Ta.C. bünyesinde Tayyare Kulüpleri açılmamıştır.

2. Amerikan Sivil Havacılarının Katkısı

Amerikalı havacılar Boardman ve Polando'nun New York-İstanbul uçuşunu gerçekleştirmelerinden¹⁴ sonra Tayyare Kulübü tartışmalarının alevlendiği görülmektedir. Türk havacıları girişimci olmamakla suçlanmıştır. *“Son zamanlarda tayyarelerde ve tayyarecilikte büyük bir tekâmül vardır. Bu günkü medeniyet biraz da sürat demektir. Bugün şimendiferin yanında kağrı ne ise yarın tayyarenin yanında şimendifer de kağrı olacaktır.”* Sözlerini kullanan *Son Posta* gazetesi, büyük bir öngörüye imza atmıştır. Okuyucularının mektuplarına da sayfalarında yer ayıran gazete; Beyazıt'ta ikamet eden Münevver Hanım'ın mektubunu paylaşmıştır. Münevver hanım mektubunda; *“Tayyarecilik şimendifer ve şose siyasetinin değiştirecek kadar güçlenmiştir. Bütün memleketler buna ehemmiyet veriyorlar. Sivil tayyareciliği teşvik ediyorlar. Bizim tayyarecilerimiz de bunu istiyorlar. Bence bu haklı ve isabetli talep terviç edilmelidir.”*¹⁵ demektedir.

3. Aero Kulüp'ün Kuruluş Çalışmaları

Sivil bir havacılık kulübünün kurulacağına dair ilk haber 23 Ağustos 1931 tarihinde yayınlandı. *Vakit* gazetesinde yer alan habere göre; Hayrünnas (Barbaros) Bey'in¹⁶ liderliğinde başlayan bu girişime, T.Ta.C. tarafından Cemiyetin nizamnamesine ve faaliyetlerine karışılmaması şartıyla onay verilmiştir. Girişimin içinde emekli ve sivil tayyareciler bulunmaktadır.¹⁷

Cumhuriyet gazetesi “Tayyare Kulübü Açıldı” başlığı ile verdiği haber içeriğinde; 1927 yılı içinde kurulan ve bir süre sonra faaliyetlerine ara

¹⁴ İkili 28 Temmuz 1931 tarihinde New York'tan havalanarak 31 Temmuz'da saat 13.10'da İstanbul'a ulaşmıştır. 4.984 mil mesafeyi 49 saatlik uçuşla geçmişlerdir. **Son Posta**, No: 0364, 01 Ağustos 1931, s.1. Amerikalı havacılar Yalova'ya giderek Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'le de görüşmüşlerdir. **Son Posta**, No: 0366, 03 Ağustos 1931, s. 1.

¹⁵ **Son Posta**, No: 0375, 11 Ağustos 1931, s. 2.

¹⁶ Vecihi Hürkuş anılarından Hayrünnas Beyden şu şekilde bahsetmektedir; *“Tayyareci Hayrünnas Barbaros (1896-1942) askeri havacılıkta yedek subay olarak çalışan ve şeyh Sait isyanında uçağı ile savaşan kahraman bir arkadaşı. O görev sırasında parmaklarını kaybederek malul olmuştu. Ömrünün sonuna kadar uçmak hicranından nefsinin kurtaramadı. Ruhu şad olsun.”* bilgisini vermektedir. Vecihi Hürkuş, **Bir Tayyarecinin Anıları, Yaşantı**, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, s. 378.

¹⁷ **Vakit**, No: 4892, 23 Ağustos 1931, s. 4. Benzer bir haber isim ve ayrıntı vermeden Milliyet gazetesinde de verilmiştir. **Milliyet**, No: 2025, 30 Eylül 1931, s. 5.

vermek zorunda kalan Türk Tayyare Kulübünün yeniden faaliyete geçtiği bilgisini vermektedir. Bu toplantıda T.Ta.C. Başkanı Fuat Beyden gelen bir telgraf okunmuştur. Kulübün şimdiden 200 üyesi olup bunların kırk kadarı sivil pilot ile diğer mümtaz zevat ile tüccardan oluşmaktadır. Uçaklar alındıktan sonra İstanbul ile Ankara arasında hava posta seferleri düzenlenmesi, bu sayede Ankara ile günü gününe mektup ve gazete yetiştirilmesi düşünülmüştür. Kulüp bir gazete yayınlamayı da planlamaktadır. Yapılan seçimde T.B.M.M. Başkanı Kazım Paşa ve Büyük Erkan-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa, fahri başkan olarak seçilmiştir. Genel Başkan T.Ta.C. Başkanı Fuat Beydir. İdare Heyeti olarak Cevdet Kerim, Nazmi Nuri, İsmail Müştak, Tafir, Sait, Savti¹⁸, Vasfi, Ekrem Rüştü, Mithat Nuri, Şakir Fevzi ve Hayrünnas Beyler seçilmiştir. Yakında İdare Heyeti tarafından Reis ve Kâtip seçimi yapılacaktır.¹⁹

Kulübün çalışması hakkında tartışılan fikirlerin 1931 Eylül ayında netleştiği görülmektedir. Kulüp için Beyoğlu'nda "Kruker" oteli tutulmuş ve 6 Teşrin-i Evvel (Ekim) İstanbul'un işgalden kurtuluşunun yıl dönümünde genel bir toplantı ile kulüp idare heyetinin seçilmesi kararlaştırılmıştır. Kulüp içeriğinde bir lokanta ile bir yemekhanenin bulunması, yurtdışından İstanbul'a gelen yerli ve yabancı havacıların burada misafir edilmesi karara bağlanmıştır. Zengin bir kütüphaneye de sahip olması planlanan kulüpte bir de konferans salonu bulunacak ve her hafta tayyarecilik hakkında ilmi ve fenni konferanslar verilecekti.²⁰ İki hava yolu şirketi de Kulübe birer spor uçağı vermeyi taahhüt etmiştir.²¹

Belirtilen tarihte idare heyeti için seçim yapılıp yapılmadığı tespit edilememekle birlikte kulüp çalışmalarının devam ettiği yayınlanan haberlerden anlaşılmaktadır. 11 Teşrin-i Evvel (Ekim) tarihli bir haberde; kulübün T.Ta.C. Başkanı Fuat Beye müracaat ettiği ve kulüp kuruluşu için kendisinden onay istediği bilgisi yer almaktadır. Fuat Bey, verdiği cevapta böyle bir oluşumu uygun bulduğunu ve bununla iftihar duyacağını belirtmiştir. Haberde Kulüp için eski "Kohut" otelinin kiralandığı ve binanın üst katının yatakhane olarak planlandığı duyurulmaktadır. Orta kat mütalaa salonu olarak düşünülürken, alt katın oyun salonu yapılması planlanmıştır. 29 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1931 tarihinde açılacak olan kulüp, ilk iş olarak bir uçak satın alacak ve bu uçağı kulüp üyelerinin kullanımına sunacaktır. Pilot olmayanların da kulübe üye olmaları ve kendilerine ait uçak satın almaları durumunda bunu kulüp tesislerinde kullanabilmeleri düşünülmüştür. Üç

¹⁸ Savmi Bey olmalıdır. Yanlışlıkla Savti yazıldığı değerlendirilmiştir.

¹⁹ **Cumhuriyet**, No: 2685, 27 Eylül 1931, s.4.

²⁰ **Vakit**, No: 4933, 03 Teşrin-i Evvel 1931, s.4.

²¹ **Cumhuriyet**, No: 2691, 03 Teşrin-i Evvel 1931, s.4.

aylık bir eğitimle pilot yetiştirebilecekleri iddiasında olan kulüp yöneticileri daha sonra Ankara, İzmir ve Adana'da da faaliyete geçeceklerini dile getirmişlerdir.²²

Türk basınının büyük ilgi gösterdiği sivil tayyare kulübü çalışmalarında daha düşünce aşamasında olduğu, kulüp binasının bile tam tesis edilemediği anlaşılmaktadır. Daha önce "Kruker" otelinin kiralandığı bilgisi verilirken, bu haberde "Kohut" otelinden bahsedilmektedir. T.Ta.C.'ne yapılan müracaatın resmi bir müracaat olup olmadığından hiç bahsedilmemektedir. En önemli nokta ise kulüp kurucularının büyük heves ve düşüncelerle çalışmaları henüz hayata geçmemiş olsa bile faaliyet alanlarını tüm ülkeye yayma düşüncesinde olmalarıdır. Sivil tayyarecilik kulübünü fikren destekleyen *Son Posta* gazetesi bir sonraki sayısında bu konudaki okuyucu mektuplarına yer vermiştir. Eyüp Sofular Caddesinde ikamet eden Hasan Bey uçağı hem tanıtım hem savunma amacıyla çift katkılı olarak değerlendirmektedir.

"Yeni Türkiye dâhilde ve hariçte en çok tanınmaya ihtiyacı olan bir memleketdir. Bence bu tanınma ve reklam için en iyi vasıta tayyaredir. Resmi tayyare teşekkülleri yanında sivil tayyarecilik kulüplerine de lüzum vardır. Zenginlerimiz ve heveslilerimiz de birer tayyare olarak uçmaya alıştırlarsa bundan memleketin tayyareciliği ve dolayısıyla da ordusu istifade eder."²³

Konuya askeri açıdan yaklaşan Gedikpaşa Fırın Sokağında ikamet eden Selahattin Bey ise desteğini şu sözlerle açıklamaktadır;

"Gençler askere alınırken evveli meslekleri nazarı itibara alınarak sınıflara ayrılırlar. Ordumuz bu suretle bu mesleklerden kolayca istifade eder. Eğer bizde de bir sivil tayyarecilik tesisi birçok gençlerimizi, heveslilerimiz tayyarecilik öğrenirler ve silah başına çağrılınca ordunun tayyare teşkilatında kendilerinden kolayca istifade edilir."²⁴

²² **Son Posta**, No: 0436, 11 Teşrin-i Evvel 1931, s.1. Milliyet gazetesi de sivil tayyareciler tarafından kurulan kulübün 1931 Ekim ayı sonunda açılacağını haber yapmaktadır. **Milliyet**, No: 2037, 12 Teşrin-i Evvel 1931, s.3. Cumhuriyet gazetesi Fuat Bey'in mektup gönderdiğini belirtmektedir. **Cumhuriyet**, No: 2670, 12 Teşrin-i Evvel 1931, s.3 ve **Cumhuriyet**, No: 2676, 18 Teşrin-i Evvel 1931, s.4.

²³ **Son Posta**, No: 0437, 12 Teşrin-i Evvel 1931, s.2.

²⁴ **Son Posta**, No: 0437, 12 Teşrin-i Evvel 1931, s.2. gazete bu konudaki desteğini sonraki günlerde şu sözlerle açıklamaktadır: "*Amerikalı tayyarecilerin İstanbul'a gelişleri münasebetiyle, Son Posta memlekette tayyarenin ve tayyareciliğin ehemmiyetini anlatmaya çalıştı. Sivil tayyareciliğin ihdas ve teşvikini müdafaa etti. Şehit tayyarecilerin anılarını neşretti. Bu neşriyat üzerine tayyarecilerimizin Sivil Tayyare Kulübü açmalarına müsaade olundu. Kulübün bu günlerde resmi güşadı yapılacaktır. Bu kulüp, memlekette*

Kulüp ismi ilk olarak “*Türk Tayyareciler Cemiyeti*” olarak düşünülmüş ve 23 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1931 tarihinde gazetelerde yer alan ilan ile kulübün çalışmaları hakkında bilgi almak isteyenlerin, 26 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1931 tarihinde saat 17.00’de Tepebaşı Emperyal Otel karşısındaki Murat Bey iş hanına gelmeleri istenmiştir.²⁵

27 Ekim 1931 tarihinde yayınlanan haberde kulüpten; “*Sivil Tayyareciler Kulübü*” olarak bahsedilmekte ve Türk Tayyare Cemiyetinin himayesinde yeniden faaliyete geçirildiği bilgisi verilmektedir.²⁶ Bu bilgi kulübün daha önceden kurulduğunu ancak bir şekilde atıl kalarak tekrar canlandırılmaya çalışıldığı bilgisini vermektedir. En önemli ayrıntısı ise kulübün T.Ta.C.’nin himayesinde olduğudur. Bu bilgi Türk Hava Kurumu yayınlarından ve başka kaynaklardan doğrulanamamıştır. Kulüp üyeleri yaptıkları ilk toplantıda yedi kişilik bir heyet belirlemiş ve bu heyeti bina bulunması ve kulübün yeniden canlandırılması ile görevlendirmişlerdir. Seçilen yedi kişilik heyet; Cevdet Kerim, İsmail Müştak, Nazmi Nuri, Sait ile Tayyareci Sıtkı, Mithat Nuri, Şakir Fevzi, Hayrünnas²⁷ ve tüccardan Murat beylerden oluşturulmuştur.²⁸ Haber içeriğinde İdare Heyeti’nin yedi kişiden oluştuğu bilgisi verilmesine karşılık dokuz kişinin ismi yazılmıştır. Bu dokuz kişilik ekipten dört kişi “*Tayyareci*” olarak yazılarak pilot oldukları belirtilmiş, bir kişinin tüccar olduğu vurgulanırken, diğer dört kişi hakkında isimleri haricinde bilgi verilmemiş olduğu görülmektedir.

Kulübün açılışı, planlandığı gibi, Cumhuriyet Bayramında yapılamamışsa da; 29 Ekim 1931 Cumhuriyet törenlerinden sonra Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal (ATATÜRK)’e Hayrünnas imzalı bir tebrik mesajı gönderen kulüp; kendisinden “*Türk Tayyareciler Kulübü*” olarak bahsetmektedir. Aynı haber içeriğinde teşkilat encümeninin 2 Teşrin-i

tayyareciliğin inkişafına hizmet edecektir.” Sözleriyle başarıdan kendisine de pay çıkartma çabasına girmektedir. **Son Posta**, No: 0450, 25 Teşrin-i Evvel 1931, s.18.

²⁵ **Milliyet**, No: 2048, 23 Teşrin-i Evvel 1931, s.3. Aynı haber Son Posta gazetesinde de yer bulmuştur. **Son Posta**, No: 0448, 23 Teşrin-i Evvel 1931, s.2.

²⁶ **Milliyet**, No: 2052, 27 Teşrin-i Evvel 1931, s.7.

²⁷ Gazetede Hayrünnas ismi verilmiştir. Bu ismin yazım yanlışından kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Devam eden yayınlarda Hayrünnas olarak verilmektedir. Türk havacılık tarihinde başka bir Hayrünnas daha vardır ve 1918’de kurulan 2. Balon Bölüğünde teğmen rütbesi ile görev yapmıştır. Ajun Kurter, **Türk Hava Kuvvetleri Tarihi (1918)**, c.IV, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara, 2009, s.11. aynı kişi olup olmadığı tespit edilememiştir.

²⁸ Aynı yer. Son Posta gazetesinin aynı tarihli yayınında “Muvvakkat Reisliğe” İsmail Müştak Bey’in seçildiği bilgisi bulunmaktadır. Yedi kişilik bir “Encümen Heyeti” tespit edilmiş ve İdare Heyeti’nde; Sait, Hayrünnas, Savmi, Vasfi, Murat, Nazmi Nuri, Zafer, Fevzi, Ekrem Rüştü ve Cevdet Kerim Beyler görev almıştır. **Son Posta**, No: 0452, 27 Teşrin-i Evvel 1931, s.2.

Sani (Kasım) 1931 tarihinde toplandığı ve kulübün yakında faaliyete geçeceği bilgisi de paylaşılmıştır.²⁹ 10 Teşrin-i Sani (Kasım) tarihide yer alan haberde ise kulüp idare heyetinin bir gün önce toplandığı ve Kulüp merkezi olarak Beyoğlu'na bir bina bulunduğu bilgisi paylaşılırken kulüp idare heyetinin fotoğrafına da yer verilmiştir.³⁰ Hayrünnas Bey tarafından Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e çekilen telgrafta; "*Bize istiklalimizi benliğimizi kazandıran zatı asilanelerine bu mes'ut günün yıldönümü münasebetiyle Türk Tayyareciler Kulübü mensubini arzı minnettar, eyler Efendim*"³¹ denilmiştir.

Türk Tayyareciler Kulübüne desteğini sürdüren Türk basını, okuyucularına iki uçak şirketinin Tayyare Kulübüne birer uçak hediye edeceğini ve kulübün açılışına Büyük Erkan-ı Harbiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) Mareşal Fevzi (Çakmak) Paşa'nın da katılacağını duyurmuştur.³² Özellikle kulübün çalışmaları için çok önemli olan iki uçak bağışının gerçekleştiği tespit edilememiştir.

Türk basınının Türk Tayyareciler Kulübü'ne ilgisi devam ederken aynı günde farklı içerikli bilgiler de yayınlanmaktadır. *Vakit* gazetesi, 9 Teşrin-i Sani (Kasım) Kasım 1931 gecesi toplanması gereken Genel Kurulun çoğunluk sağlanamadığı için toplanamadığını haber yaparken,³³ aynı tarihli *Milliyet* gazetesi ise İdare Heyetinin toplantı yaptığını duyurmakta ve heyetin fotoğrafını bile yayımlamaktadır.³⁴ *Son Posta* gazetesi ise iki gün sonra yayınladığı haberde kulüp üyelerinin toplandığını hatta bütçe meselesini konuştuklarını haber yapmaktadır.³⁵

Kulüp isminin "*Türk Tayyareciler Kulübü*" olmasına rağmen üyeleri arasında pilot olmayan yani hiç uçmamış kişilerin de bulunması dönem basınında mizah konusu da yapılmıştır. Gazetenin aktardığına göre; kulüp üyesi bir pilot, hiç havacılık geçmişi olmayan diğer bir üyeye daha önce uçup uçmadığını sorduğunda; geçenlerde apartman merdiveninden ayağının kayması sonucu iki kat aşağı uçtuğu cevabını almıştır.³⁶ Bu haber kulübün ve yapacağı çalışmalarının dönem basını tarafından ilgiyle olduğu kadar şüpheyle yaklaşıldığına dair güzel bir ayrıntı vermektedir. Türk Tayyareciler

²⁹ *Milliyet*, No: 2058, 03 Teşrin-i Sani 1931, s.3.

³⁰ *Milliyet*, No: 2065, 10 Teşrin-i Sani 1931, s.2. aynı haber Cumhuriyet gazetesinde de yer almıştır. *Cumhuriyet*, No: 2698, 10 Teşrin-i Sani 1931, s.2.

³¹ *Son Posta*, No: 0458, 03 Teşrin-i Sani 1931, s.2.

³² *Vakit*, No: 4964, 09 Teşrin-i Sani 1931, s.3.

³³ *Vakit*, No: 4970, 10 Teşrin-i Sani 1931, s.4.

³⁴ *Milliyet*, No: 2065, 10 Teşrin-i Sani 1931, s.2.

³⁵ *Son Posta*, 0466, 11 Teşrin-i Sani 1931, s.4.

³⁶ *Milliyet*, No: 2066, 11 Teşrin-i Sani 1931, s.4.

Kulübü idare heyeti üyelerinin isimlerini çok çabuk duyurmak için dönemin İstanbul basını ile sıkı ilişki içinde bulunmaya çalıştığı, ancak bu girişimlerinin bazen yanlış haberler yapılmasına neden olduğu görülmektedir.

Kulüp daha resmi olarak kurulmadan iki yüz üye kaydedildiği ve kabulü bekleyen daha birçok başvuru olduğu anlaşılmaktadır. Başvurular arasında çok sayıda kadının da bulunduğu belirtilmektedir. Kulüp tarafından çalışmalarının planlanması ve yürütülmesi için birçok encümen kurulduğu ve faaliyet prensiplerinin belirlendiği de anlaşılmaktadır. Doğal olarak yeni kurulan ve havacılık gibi pahalı bir alanda faaliyet göstermek isteyen kulübün ilk ve en büyük engeli bütçedir. Müsamere ve üyelik aidatlarından gelir elde etmeyi planlayan kulüp, halka faydalı bir eser ortaya koyduktan sonra hükümetten maddi destek talep etmeyi planlamıştır. Bu amaçla da ilk aşamada “*Çelik Kanat*” isminde bir gazete çıkartmayı ve müsamereler düzenlemeyi planlamaktaydı. Hedeflerini büyük tutan kulüp, içinde bir oteli de barındıran büyük bir kulüp binasını amaçlarken, başlangıçta bir büro ile yetinmek zorunda kalmıştır. Kulüp amacı; sivil tayyareciliği geliştirilmesi ve yayılması, sivil pilot yetiştirilmesi, hava alanı, uçak temini ile uçuş kursları vermek olarak belirlenmiştir.³⁷

Kulüplerinin adının duyurmak ve destek bulmak için hiçbir girişimden uzak durmayan İdare Heyeti, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisi Mareşal Fevzi Paşa'nın İstanbul'da bulunmasını fırsat bilerek kendisini ziyaret etmiş ve Kulüp gaye ve faaliyetleri hakkında bilgi vermişlerdir. Fevzi Paşa'da vatani ve mili gaye ve emellerle teşekkül eden kulübe başarılar dilemiş, fahri başkanlığı kabul etmiş ve kulübün gelişimi ve faaliyetleriyle yakından ilgileneceğini beyan etmiştir.³⁸ Bu haberin doğru olduğunu kabul edersek, *Vakit* gazetesinin 9 Teşrin-i Sani (Kasım) tarihli haberinden şüphe duymamız gerekir. *Vakit* gazetesi altı gün önceki haberinde Türk Tayyareciler Kulübü'nün açılış törenine Fevzi Paşa'nın katılacağını haber yapmıştır.³⁹ Bu hata muhtemelen gazeteye ait olmayıp, kulüp idarecilerinin

³⁷ **Milliyet**, No: 2069, 14 Teşrin-i Sani 1931, s.1. Aynı haber *Vakit* gazetesinde de yer bulmuştur. Ancak *Vakit* gazetesinin “*Fahri Başkanlığı kabul eden*” ifadesinden bu teklifin daha önceden yapıldığı ifadesi anlaşılmaktadır. **Vakit**, No: 4975, 15 Teşrin-i Sani 1931, s.1. Son Posta gazetesi ise üye kaydına 1931 Aralık ayından başlanacağını duyurmasına rağmen Kayıt için içlerinde kadınlarında olduğu 200 kişinin başvurduğundan bahsetmektedir. **Son Posta**, No: 0469, 14 Teşrin-i Sani 1931, s.2. aynı haber *Vakit* gazetesinde de yer bulmuştur.

³⁸ **Milliyet**, No: 2070, 15 Teşrin-i Sani 1931, s.2. Fevzi Paşa'nın Fahri Başkanlığı kabul ettiği Son Posta gazetesinde de yer bulmuştur. **Son Posta**, No: 0470, 15 Teşrin-i Sani 1931, s.2. **Cumhuriyet**, No: 2703, 15 Teşrin-i Sani 1931, s.3.

³⁹ **Vakit**, No: 4964, 09 Teşrin-i Sani 1931, s.3.

kendi plan ve düşüncelerinin gerçekmiş gibi yansıtıp, kendilerini halk gözünde daha önemli hale getirmek ve belki de Fevzi Paşa'ya bir emrivaki yapmak niyetlerinden kaynaklanabilir.

Kulübün teşkilat ve varidat encümenlerinin çalışmaları neticesi, Beyoğlu Ambasadör binasında ofisini hazırladığı ve 1 Kanun-i Sani (Ocak)'de resmi açılışı yapmaya hazırlandığı haberleri gazetelerde yer almıştır. Kulüp üyelerinden Hayrünnas Bey'in radyoda tayyareciliği tanıtıcı konferanslar vereceği de haber içeriğinde yer bulmuştur.⁴⁰ Kulübün genel kurulu 21 Kanun-i Evvel (Aralık) tarihinde Beyoğlu Tepebaşı'nda Murat Bey apartmanında toplantıya çağırılmıştır.⁴¹

Planlanan tarihte gerçekleşen Genel Kurul toplantısı büyük bir samimiyet içinde gerçekleşmiştir. Tüm katılımcılar, tayyareciliğin ilerlemesi için tüm varlıkları ile çalışacaklarını bir ağızdan söylemişlerdir. Ruzname görüşmelerinde; üç aleyhte oya karşı 20 lehte oyla, Mehmet Emin Bey ile yapılan mukavele kabul edilmiştir.⁴² Açılış törenin hazırlanması ve verilecek balo İdare Heyetinin yetkisine bırakılmış ve kulüp bütçesinin gelecek yıl Genel Heyete arz edilmek üzere bu yıl tecrübe edilmesine karar verilmiştir. Bir yıllık süre için gerekli konuları incelemek üzere encümen kurma görevi İdare Heyetine yetki verilmiştir. Kulübün açılışının 1 Aralık 1931'de yapılması, açılış töreninde Fatih'teki anıta çelenk konulması ve akşam da balo düzenlenmesi karar bağlanmıştır.

Bu toplantıda kulübün kuruluşunun son hazırlıkları yapılmış ve kulüp faaliyetleri esasa bağlanmış olmalıdır. Takip eden gazete haberinde kulübün "*Sivil Tayyareciler Kulübü*" olan ismi, 16 Şubat 1925 tarihinde kurulan Türk Tayyare Cemiyeti ile karışmaması için "*Türk Aero Kulüp*" olarak değiştirilmiştir. Daha önceki haberlerde kulübün sadece bir ofis tutabildiği haber yapılmış olmasına karşılık, bu sefer kulüp binasından bahsedilmektedir. Kulüp binasında gazino, otel, saz⁴³, kütüphane mütalaa ve konferans salonu olacağı belirtilmektedir. Binanın hazırlanmasından sonra her Perşembe konferans salonunda konferanslar verilmesi de planlanmıştır.

⁴⁰ **Milliyet**, No: 2072, 17 Teşrin-i Sani 1931, s.5. Vakit gazetesi aynı konuları haber yapmakla birlikte; kulübün "Ambassador Kırathanesi"nin bulunduğu binanın kiralandığını yazmaktadır. **Vakit**, No: 4977, 17 Teşrin-i Sani 1931, s.8. **Cumhuriyet**, No: 2681, 23 Teşrin-i Evvel 1931, s.4.

⁴¹ **Milliyet**, No: 2075, 20 Teşrin-i Sani 1931, s.3. Aynı haber Vakit gazetesinde de yer bulmuştur. **Vakit**, No: 4981, 21 Teşrin-i Sani 1931, s.3. Cumhuriyet gazetesi Murat Bey Hanı olarak duyurmuştur. **Cumhuriyet**, No: 2681, 23 Teşrin-i Evvel 1931, s.4.

⁴² Haber içeriğinde söz konusu mukavelenamenin içeriği hakkında bilgi verilmediği gibi yapılan araştırmalarda da tespit edilememiştir.

⁴³ Bu kelimeden ne kast edilmek istendiği anlaşılmamış olmakla birlikte haber içerinden aynen aktarılmıştır

Fevzi (Çakmak) ve Kazım⁴⁴ Paşalar, kulübün fahri başkanı olarak duyurulmuştur. Genel Başkan olarak, aynı zamanda Türk Tayyare Cemiyeti Başkanı olan, Fuat Beyin adı verilmiştir. İdare heyeti başkanlığını emekli Tayyareci Miralay (Albay) Latif Bey üstlenmiştir⁴⁵. İkinci Reis ise Savmi Bey'dir.⁴⁶ Umumi Kâtip Hayrūnnas Bey, sorumlu muhasip Şakir Bey'dir. Tüccarlardan İsmail Müştak Bey ve Sanizade Murat Ekrem Rüştü Bey ile Zafir Bey, Avukat Nazmi Nuri, Tayyareci Mithat Nuri, Sait ve Vasfi aza olarak görev almıştır.⁴⁷

Havacılık kulübü fikrine sürekli destek veren *Son Posta* gazetesi, 28 Teşrin-i Sani (Kasım) 1931 tarihinde Tayyareci Mithat Nuri Bey⁴⁸ tarafından yazılan "Klüpçülüğe Alışmalıyız" başlıklı haberde, kulüp faaliyetlerine önem verilmesi gerektiğini şu şekilde ifade etmiştir: "*Yalnız yürümek isteyen ve münferit yaşayan insan hayatta kolay kolay gidemez en ufak hadiseler*

⁴⁴ Kazım Paşa ifadesinde bir makam belirtilmediği için Kazım Karabekir veya Kazım Özalp paşalardan hangisinden bahsedildiği anlaşılamamıştır. Ancak o tarihlerde T.B.M.M. Başkanı olan Kazım Özalp Paşa kast ediliyor olmalıdır.

⁴⁵ Türk havacılık tarihinde Latif isminde Albay rütbesinden emekli pilot bulunmamaktadır. Söz konusu Latif Bey, 6 Ağustos 1914-Şubat 1915 tarihleri arasında Ayastefanos Tayyare Mektebi Müdürlüğü, 1920 yılı içinde Maltepe Tayyare İstasyonu komutanlığı yapan ve Anadolu'ya geçip Milli Mücadele'ye katılmasından sonra İmalatı Harbiye'de görev yapan Topçu Binbaşı Abdüllatif Bey olmalıdır. Pilot değil topçu sınıfındandır. Ajun Kurter, **Türk Hava Kuvvetleri Tarihi (1919-1920)**, c.V, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara, 2009, s.430.

⁴⁶ Gazetede ikinci Reis görevi için Savni Bey ismi verilmiştir. Türk havacılık tarihinde böyle isimli bir personel bulunmadığından bu görevin eski deniz pilotlarından Savmi (Uçan) tarafından yapılmış olması gerekir. Savmi Uçan'ın hayatı ve çalışmaları için bkz.: Ahmet Niyazi Banoğlu, **Unutulmaz Havacı Kahraman Savmi Uçan Hayatı-Hizmetleri-Başarıları**, Tokar Matbaası, İstanbul, 1965.

⁴⁷ **Milliyet**, No: 2080, 25 Teşrin-i Sani 1931, s.3. Kulübün yeni ismi 29 Kasım 1931 tarihinde tekrar duyurulmuştur. **Milliyet**, No: 2084, 29 Teşrin-i Sani 1931, s.5. *Son Posta* gazetesi yapılan seçimleri kısa bir haberle duyurmuştur. Latif Bey için başkanlığa seçildi bilgisini vermektedir. **Son Posta**, No: 0480, 25 Teşrin-i Sani 1931, s.3. Cumhuriyet Gazetesi Fevzi Paşa'ya İkinci Başkanlığın teklif edileceğini yazmaktadır. **Cumhuriyet**, No: 2673, 15 Teşrin-i Evvel 1931, s.2.

⁴⁸ Yazar ismini "Mithat Nuri" olarak belirtmesine karşılık Türk havacılık tarihi kaynaklarında "Mitat Nuri (Tuncel) ismiyle geçmektedir. 1912 yılında Fransa'da pilot eğitimi almıştır. Balkan Savaşı'nda ve Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin, Irak ve İran Cephelelerinde görev yapmıştır. Kasım 1918'de İşgal Kuvvetleri İrtibat Subayı olarak görev yapmış, peşinden Malzeme Satın Alma ve Hesap İnceleme Komisyonunda çalışmıştır. Son görev yeri Maltepe Tayyare İstasyonudur. Maltepe Tayyare İstasyondan üç uçakla Anadolu'ya firar girişimi sonrasında İstasyon kapatılmış ve Muamelatı Zatiye şubesine görevlendirilmiştir. Kurtuluş Savaşına katılmamıştır. Kurter, **a.g.e.**, c.V, s.176. Maltepe Tayyare İstasyondan üç uçakla Anadolu'ya firar girişimi için bkz.: Emin Kurt, "*Türk Havacılarının Milli Mücadeleye Katılma Girişimi: Maltepe Firarı (7 Haziran 1920)*", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 60, Bahar 2017, s. 119-142.

bile onu müteessir eder, azmini durdurur. Klüpler yalnız spor yapmak, oyun ve top oynamak için değildir. Klüp samimi bir muhittir ve bu muhit insana kuvvetli bir istinatgâhtir."⁴⁹

Yazının devamında; ordudan ayrılan tayyarecilerin bir köşeye çekilerek mesleklerine tamamen veda ettiklerini, zamanında yurt dışında eğitim alanların bile tayyareci olduğunun bilinmediğini vurgulamaktadır. Acı bir gerçek olarak önceden tayyareci olanları hayatlarına inşaat mühendisi, dişiçi, bankacı ve tüccar olarak devam edenler olduğu gibi işsiz kalanlar da bulunmaktadır. Yeni Kulüp, eski tayyarecileri bir araya getirerek Türkiye’de sivil havacılığı kurmalı ve işsiz kalan havacılara da iş imkânı sağlamalıdır. Bunun için T.Ta.C.’nin maddi desteğini arkasına alabileceği ümit edilmektedir.⁵⁰ Bu haber makale ilginç detayları barındırmaktadır ve kaleme alanın hem havacı hem de kulüp azası olması nedeniyle önem arz etmektedir. Yazının sonunda T.Ta.C.’nin maddi desteğinin beklendiği ifadesi ile Cemiyet üzerinde baskı olarak kullanılabilir bir kamu oyu yaratılmaya çalışıldığı düşünülebilir. Kulüp çalışmaları için çok önemli olan bütçe konusunun bu şekilde rahatlatılması düşünülmüş olmalıdır. Diğer bir husus ise; kulübün Türkiye’de sivil havacılığı teşkil etmek gibi ulvi görevinin yanında eski silah arkadaşlarına iş ve gelir kapısı olarak da kullanılmasının planlandığıdır. Elimizde Cumhuriyet sonrası hangi havacıların işsiz kaldığına dair bir bilgi bulunmamasına karşılık, işsiz kalan havacılar olduğunu Mithat Bey kendi makalesinde beyan etmektedir. Bu durum daha kuruluş aşamasında olan kulübün daha ilk başlangıçtan itibaren amacından sapma eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Kulüp ismi, T.Ta.C.’den gelen ikaz üzerine “*Türk Aero Kulüp*” olarak değiştirilmiştir. Bu değişimde dünyadaki sivil havacılık teşkilatlarının Aero Kulüp ismini kullanmaları etkili olmuştur. Dönem gazetelerinde yer alan habere göre; Ambasadör Gazinosunun üst katları kulüp için tutulmuş, buralara otel, dersane, kütüphane ve lokanta yapılmıştır. Otelde İstanbul’a gelecek yabancı havacılar misafir edilecektir. Dershaneye bir uçak gövdesi getirilerek ameli dersler bu gövde üzerinde verilecek ve Jokey kulübünde olduğu gibi kadınlarda bu derslere iştirak edebilecektir. Haberdeki en ilginç ayrıntı ise Arjantin Hükümetinin kulüp yöneticilerine başvurarak Arjantinli havacıların kendileri ile temas kurmak istediklerini bildirmesidir. Kulübün

⁴⁹ Mithat Nuri, “Kulüpçülüğe Alışmaya Meeburuz”, **Son Posta**, No: 0483, 28 Teşrin-i Sani 1931, s.6.

⁵⁰ Aynı yer.

resmi açılışının 20 Aralık tarihinde yapılacağı da duyurulmuştur.⁵¹ T.Ta.C.'nin isim karışıklığına ve benzerliğine müdahale etmesi haklı bir gerekçenin sonucudur. Biri yarı resmi diğeri ise sivil olan iki teşkilatın karıştırılmasının ve halktan gelecek maddi yardımlarda bir anlaşmazlığa ve karışıklığa meydan bırakılmaması amaçlanmış olmalıdır. Kulüp binasının yapılandırılmasında çok büyük gayeler güdüldüğü ve bu uğurda oldukça masraf yapıldığı görülmektedir. Ancak hiçbir yayında, yapılan masrafların nasıl karşılandığı açıklanmamaktadır. Bu durum yapıldığı açıklanan işlemlerin gerçekliği konusunda şüphe uyandırmaktadır. Bir diğer şüpheli durum ise Arjantin konusudur. Arjantin'in Türkiye'de ne zaman elçilik açtığı tespit edilememiştir. Osmanlı İmparatorluğu ve Arjantin 1910 yılında Roma'da imzalanan bir konsolosluk anlaşmasıyla ilişkilerini karşılıklı diplomatik temsilcilik seviyesine çıkarmışlar, bu çerçevede aynı yıl Buenos Aires'te Başkonsolosluk düzeyinde açılan Türk misyonu 1914 yılına kadar görev yapmış, ancak Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla 1914 yılında kapatılmıştır. Cumhuriyetin kurulmasından sonra Arjantin ile 1926 yılında imzalanan ve 1935'de yürürlüğe giren Dostluk Anlaşmasıyla diplomatik ilişkiler tekrar tesis edilmiştir. Buenos Aires'te Türk Büyükelçiliği 1936 yılında faaliyete başlamıştır.⁵² Ankara'daki Arjantin Büyükelçiliğine tayini düşünülen Neoz için, Cumhurbaşkanlığı'ndan izin isteği ise 19 Haziran 1939 tarihine yapılmıştır.⁵³ Bu durumda Arjantin ile Türkiye arasında o tarihlerde bir ilişki mevcut değildir. İki ülke arasında başka büyükelçilikler vasıtasıyla ilişki kurulmuş olabileceği düşünülse bile, Arjantinli havacıların Türkiye'deki yarı resmi bir kuruluş olan, halktan ve devletten destek gören T.Ta.C. yerine yeni kurulmakta olan ve daha açılışı bile yapılmamış, geleceği ve çalışmaları belirsiz sivil bir teşebbüs ile neden temas kurmak isteyecekleri ve bu isteğin nasıl iletildiği belirsizliğini korumaktadır.

Zaman ilerledikçe kulübün kuruluş çalışmalarında nihayete ulaşıldığı, birçok uygulama usulünün belirlendiği anlaşılmaktadır. Kulübü üyelik kaydı 10 lira karşılığında yapılırken aylık aidat ise bir lira olarak belirlenmiştir. Gençleri havacılığa özendirme amaçlayan kulüp, gençlerden kayıt ücreti alınmamasına, aidatın da cüzi tutulmasına karar vermiştir. Kulüp binası Beyoğlu İstiklal Caddesinde Ambassadeur kahvehanesinin üstündeki üç katlı dairede kurulmuştur. Kütüphanenin mevcut olduğu kulüp binasında lokanta ve Amerikan Bar açılması da düşünülmektedir. Kulüp açılışının bu Cuma

⁵¹ **Akşam**, No: 4735, 15 Kanun-i Sani 1931, s.2. Benzer bilgiler Vakit gazetesinde de yer almıştır. Ancak gazete Arjantin haberine yer vermemiştir. **Vakit**, No: 5006, 16 Kanun-i Sani 1931.12.16, s.6.

⁵² <http://buenosaires.be.mfa.gov.tr>. (Erişim Tarihi: 21.10.2020).

⁵³ **BCA**: Kurum:30-10-0-0/Muamelat Genel Müdürlüğü, Yer Bilgisi: 131-939-9, Tarih: 19.06.1939

günü yapılacağı belirtilerek, 1932 yılı ilkbaharından itibaren pilot eğitimlerine başlanacağı duyurulmuştur.⁵⁴ 15 Aralık tarihli haberde kulüp binası içinde otel, dersane, kütüphane ve lokanta yapıldığı bilgisi yer alırken, haberde sadece kütüphanenin mevcut olduğu, lokanta ve Amerikan Bar açılmasının ise düşünüldüğü belirtilirken, İstanbul'a gelecek yabancı havacıların ağırlandığı otel hizmetinden ise hiç bahsedilmemektedir. Bu durum, kulüp yöneticilerinin planlarını veya hayallerini gerçekleştirmiş gibi basına duyurduklarının bir diğer örneğini teşkil etmektedir.

T.B.M.M. Başkanı Kazım Paşa, 25 Aralık 1931 tarihinde kulübü ziyaret etmiştir. Saat 15.30'da gerçekleşen ziyaret sırasında Kulübün Fahri Başkanı Kazım Paşa, idare heyeti tarafından karşılanmış ve büyük salonda ağırlandı. Kulüp binasını gezen Kazım Paşa, gördüğü intizam ve mükemmeliyetten dolayı teşekkürlerini belirterek büyük salona asılmak üzere imzalı bir fotoğrafını vermiştir. Kazım Paşa, Kulüp hakkındaki düşüncelerini soran muhabire aşağıdaki sözlerle cevap vermiştir.

“Sivil tayyareciliğin inkişafına çalışmak ve meslek mensubini ile tayyareciliğe alaka ve muhabbeti olan vatandaşlar arasında tenasüt ve içtimai müasebetleri teyzit etmek maksadiyle tesis olunan Aero Kulüp temiz ve yüksek bir gayeyi istihdaf etmiş olduğundan tevşik ve tergişe layık görürüm. Kulübü gezdim, idare azasından izahat aldım. Bu vatandaşlarına çok hüsnü niyetle ve çok saf bir maksatla memlekete hizmet etmek istediklerini anladım. Kulübün münevver sınıf arasında hususi bir alaka ve rağbet görmesi şayanı arzudur.”⁵⁵

Gazetede yer alan haberin devamında kulüp binasında tüm hazırlıkların tamamlandığı ve açılışın bugün (26 Aralık 1931) saat 17.00'de yapılacağı yazılıdır. Gazetenin iddiasına göre Charles Lindbergh⁵⁶ kulübe bronz bir büstünü göndermiştir.⁵⁷ Kazım Paşa'nın sözlerinden Türk Aero Kulüp'te gördüklerinden ve kendisine anlatılanlardan etkilendiği anlaşılmaktadır. Ünlü Amerikalı pilot Charles Lindbergh'in bu Türk sivil havacılık oluşumundan ne zaman ve nasıl haberdar olup, kendilerini teşvik için büstünü nasıl gönderdiği ise bir muamma olmaya devam etmektedir. Hayrünnas Bey'in bir sivil havacılık kulübü kurma düşüncesinin ilk kez 23 Ağustos 1931 tarihinde Türk gazetelerinde yer aldığı değerlendirildiğinde

⁵⁴ **Milliyet**, No: 2108, 23 Kanun-i Evvel 1931, s.5. Benzer bilgiler Akşam gazetesi tarafından da verilmiştir. **Akşam**, No:4743, 23 Kanun-i Sani 1931, s.4 ve **Cumhuriyet**, No: 2741, 23 Kanun-i Sani 1931, s.2.

⁵⁵ **Vakit**, No: 5016, 26 Kanun-i Evvel 1931, s.4

⁵⁶ Charles Augustus Lindbergh, Jr., "Şanslı Lindy" ve "Yalnız Kartal" adlarıyla da bilinen Amerikalı pilotur. 1927 yılında Atlas Okyanusu'nu uçakla tek başına geçen ilk pilotur.

⁵⁷ **Vakit**, No: 5016, 26 Kanun-i Evvel 1931, s.1 ve 4. Benzer bilgiler Cumhuriyet gazetesinde de yayınlanmıştır. **Cumhuriyet**, No: 2744, 26 Kanun-i Evvel 1931, s.5.

Kulübün isminin ve ününün, daha açılışı yapılmadan ve hiçbir faaliyeti olmadan, dört ay gibi kısa bir sürede Amerika'ya ulaşmış olması gerekir. *Vakit* gazetesi tarafından Kulübün açılış tarihi olarak 26 Aralık gününün verilmiş olması muhtemelen bir yanlış anlaşılardan kaynaklanıyor olmalıdır. Takip eden günlerde kulüp açılışının 28 Aralık 1931 tarihinde saat 17.00'de yapılacağı gazeteler aracılığıyla duyurulmuştur.⁵⁸

4. Aero Kulüp'ün Açılışı

Türk Aero Kulüp, 28 Aralık 1931 tarihinde düzenlenen törenle açılışını yapmıştır. Kolordu Komutanı Şükrü Naili (Gökberk) Paşa, İstanbul Belediye Başkanı Muhittin (Üstündağ) Bey de törende hazır bulunmuştur. Kulüp İcra Heyeti Başkanı Savmi Bey⁵⁹, Orhan Bey ve Vecihi (Hürkuş) Bey birer konuşma yaptı. Orhan Bey konuşmasında kulüplerinin Türk İnkılabının ümit dolu bir eseri olduğunu belirtmiştir.⁶⁰ Orhan Bey ayrıca, üyelere özel olan kulüp binasının bir hafta süre için umuma açık olacağını da ilave etmiştir.⁶¹ Vecihi Bey ise; Avrupa'dan İstanbul'a yolcu taşıyan uçakların Sofya, Bükreş ve Atina'ya dolu olarak geldiği ancak yolcu olmadığı için İstanbul'a boş gelmek zorunda kaldıklarının bu durumun ise ülkemizde tayyareciliğe verilen önemin bir göstergesi olduğunu ifade etmiştir. Kulübün amacının ise halkı tayyarecilik etrafında toplayarak, uçağın en emniyetli ulaşım vasıtası olduğunu öğretmek olarak açıklamıştır. Vecihi Bey konuşmasının devamında kulübün uluslararası olması nedeniyle ismini "*Türk Aero Kulüp*" olarak koyduklarını da açıklamıştır. Sivil tayyareciliğin memleket müdafaasının gerisini teşkil ettiğini belirttikten sonra Türklerin asırlarca evvel Taşkent ve İstanbul'da tayyareler ile uçtuğunu ancak dönemin taassubunun bu hareketleri taşıdığını söylemiştir⁶². Bu konuşmaların ardından Muhittin Bey; Türk tayyareciliğinde büyük bir inkişaf gördüğünü belirttikten sonra kulübün resmi açılışını gerçekleştirmiştir. Bundan sonra

⁵⁸ **Son Posta**, No: 0513, 28 Kanun-i Evvel 1931, s.4 ve **Vakit**, No: 5017, 27 Kanun-i Evvel 1931, s.3.

⁵⁹ Gazete haberinde Savmi Bey için Kulüp Başkanı olarak bahsedilmesine karşılık yapılan ilk seçimde Savmi Bey Balkan Yardımcısı seçilmiştir. Başkan Olan Latif Bey bu dönemde istifa etmiş olabilir.

⁶⁰ **Milliyet**, No: 2114, 29 Kanun-i Evvel 1931, s.1 ve 6.

⁶¹ **Akşam**, No: 4749, 29 Kanun-i Evvel 1931, s.4.

⁶² Vecihi Beyin konuşmasında bahsettiği olaylar; 1002 yılında Nişabur'da İmam Cevheri ve 1159'da İstanbul'da doğulu Şiracettin tarafından yapılan uçuş denemeleridir. Her iki olayda da uçak kullanılmadığı gibi herhangi bir engelleme tarih kitaplarında aktarılmamıştır. Yavuz Kansu, Sermet Şenöz, Yılmaz Öztuna, **Havacılık Tarihinde Türkler**, Cilt:1, Hv.Bas. ve Neş.Md.lüğü, Ankara, 1971, s.18.

büfeye davet edilen misafirler müzik eşliğinde geç vakte kadar eğlenmişlerdir.⁶³

23 Ağustos 1931 tarihinde başlayan hazırlık süreci nihayet 28 Aralık 1931 tarihinde son bulmuş ve Kulübün resmi açılışı yapılabilmıştır. İlk düşünülen 29 Ekim tarihine yetişmeyen açılış daha sonra aralık ayı başına ötelenmiş en sonunda 28 Aralık'ta açılış yapılabilmıştır. Bu durum Kulüp'te her şeyin planlandığı ve istendiği gibi gitmediğini göstermektedir.

5. Aero Kulüp'ün Çalışmaları

Türk halkının ve kamuoyunun Aero Kulüpten neler beklediğini anlayabilmek için Necip Dürrü'nün yazısına bakmak yeterli olacaktır;

“Aero Kulüpler sayesinde çok taammüm eden bu hava sporunun kanatlandığı bu gençlikten istikbal tayyareciliğinin büyük istifadeler temin edeceği ve hava kuvvetlerinin ihtiyatını teşkil edecek bu uçuculardan asgari bir talim ve terbiye ile havalar hâkimi pilotlar yetişeceği şüphesizdir... Memlekette Aero Kulüplerle teessüs edecek olan bu yeni spora Türk gencinin hatta lüzumundan fazla ehemmiyet vereceğinden şüphe edilemez. Şehrimizde teessüs eden Kulübümüzün Türk gencine hava sporunda iyi bir rehber olacağı ve ona en kısa bir zamanda Türk havalarını öğreteceği muhakkaktır.”⁶⁴

Türk Aero Kulübün ilk faaliyeti danslı çay partisi düzenlemek olmuştur. 8 Kanuni Sani (Ocak) 1932 Cuma gecesi ilk “Haftalık” danslı çay partisine kulüp üyeleri ve davetliler iştirak etmiştir. Kulübün Ramazan⁶⁵ ayı boyunca her gece konser vereceği, konser aralarında Birinci Dünya Savaşına katılan havacı ve bahriyeliler savaş anılarını anlatılacağı bildirilmektedir. Her Cuma günü de danslı çay partileri verilecektir. 13 Kanuni Sani (Ocak) Çarşamba gecesi de İstanbul basınına bir çay partisinin düzenlenmesi planlanmıştır.⁶⁶ Havacılık alana büyük vaatler ve büyük beklentiler ile giriş yapan bir kulübün ilk faaliyetinin danslı çay partileri düzenlemesi ilginçtir. Özellikle bu danslı çay partilerinin “Haftalık” periyotlarda düzenlenmesi, havacılık alanında kendilerinden büyük beklenti içinde olanları hüsrana uğratmış

⁶³ **Milliyet**, No: 2114, 29 Kanun-i Evvel 1931, s.1 ve 6. Türk Aero Kulüp'ün açılışı Son Posta gazetesinde de kısaca yer almıştır. **Son Posta**, No: 0514, 29 Kanun-i Evvel 1931, s.1. Açılış Töreni fotoğrafları için bkz.: **Akşam**, No: 4749, 29 Kanun-i Evvel 1931, s.4. Diğer bir fotoğraf da Cumhuriyet gazetesinde yayınlanmıştır. **Cumhuriyet**, No: 2747, 23 Kanun-i Evvel 1931, s.1 ve 6.

⁶⁴ Necip Dürrü, “Motorsuz Tayyareler”, **Cumhuriyet**, No: 2759, 10 Kanun-i Sani 1932, s.6.

⁶⁵ 1932 yılında Ramazan ayı 9 Ocak 1932 Cumartesi günü başlamıştır.

⁶⁶ **Vakit**, No: 5031, 10 Kanun-i Sani 1932, s.4. benzer bilgiler Cumhuriyet gazetesinde de vardır. **Cumhuriyet**, No: 2762, 13 Kanun-i Sani 1932, s.2.

olmalıdır. Bu partilerin kulübe gelir sağlamak için yapıldığı düşünülse bile, bu partilerden elde edilecek gelir ile pahalı bir alan olan havacılıkta kaç uçak bedelinin veya kaç uçuşun benzin ihtiyacının karşılanabileceği tartışma konusudur.

İstanbul basınına verilmesi düşünülen “Çay Partisi”, planlandığı gibi 13 Kanuni Sani (Ocak) Çarşamba günü saat 17.00’de Kulüp binasında yapılmıştır. Kulüp Başkanı eski Mülkiye Müfettişi Müfit Bey,⁶⁷ davetlileri kendisine has bir nezaketle karşılamıştır. Kulüp üyelerinden Vecihi, Savmi, Hayrünnas ve Fuat Beyler hazır bulunmuş ve tayyarecilik hakkında davetlilere açıklamalar yapmıştır. Kulüp Başkanı Fuat Bey yaptığı konuşmada davete icabet edenlere teşekkür ederken, Vecihi Bey de havacılığı Türkiye’de ne şekilde gelişebileceğini açıklamış ve bu hususta matbuatın büyük hizmet edebileceğini vurgulamıştır. Matbuat Cemiyeti İkinci Başkanı Ahmet Şükrü Bey söz almıştır. Aynı gece Aero Kulüp’te danslı yemek düzenlenmiştir.⁶⁸ *Son Posta* gazetesinde danslı yemek verildiği bilgisi bulunmamakta ve üye sayısının 200’ü aştığı belirtilerek yakında Türkiye’de sivil havacılığın gelişmesi için önemli girişimlere girişileceğinin müjdesi verilmektedir.⁶⁹ *Milliyet* gazetesi ise danslı yemek verildiği bilgisini paylaşarak, ayrıntıya girmemektedir. Geceye ait aktardığı tek husus Vecihi Bey’in Kalamış’ta bir uçak imalathanesi kuracağı ve sivil havacılığın gelişmesi için çalışmakta olduğudur.⁷⁰ Dönemin üç gazetesinin yemekli dans verildiğini belirtmesine rağmen ayrıntılara girmemiş olması, büyük havacılık faaliyetleri beklenen kulübün ilk icraat olarak eğlence partileri düzenlemesine duyulan tepki olabilir.

Bu durum Kulüp üyelerinin de dikkatinden kaçmamış olmalı. Takip eden günlerde kulübün fikir babası olan Hayrünnas Bey, aşağıda yer alan beyanatıyla kulübün havacılık faaliyetlerinden kopmadığını ispata çalışmaktadır:

“Tayyarecilik beynelmilel bir meslektir. Tayyareciler arasında beynelmilel bir samimiyet vardır. Buraya gelen ecnebi

⁶⁷ Bu tarihe kadar yayınlanan haberlerde Aero Kulüp İdare Heyeti başkanı olarak emekli Tayyareci Miralay (Albay) Latif Bey’in adı verilmesine karşılık burada kulüp başkanı olarak Müfit Bey’in adı zikredilmektedir. Kulübün kuruluş aşamasında planların tam işlemediğinin göstergelerinden birisidir. Latif Bey’in başkanlığına ait haberler için bkz.: *Milliyet*, No: 2080, 25 Teşrin-i Sani 1931, s.3; *Son Posta*, No: 0480, 25 Teşrin-i Sani 1931, s.3.

⁶⁸ *Milliyet*, No: 2130, 14 Kanun-i Sani 1932, s.1. Akşam gazetesi ayrıntıya girmeden matbuat erkânına çay verildiğini yazmaktadır. *Akşam*, No: 4765, 14 Kanun-i Sani 1932, s.4.

⁶⁹ *Son Posta*, No: 0530, 14 Kanun-i Sani 1932, s.2.

⁷⁰ *Milliyet*, No: 2131, 15 Kanun-i Sani 1932, s.3.

tayyarecilerini kardeş telakki ederiz ve onlara bir kardeşin, uzaktan gelen bir kardeşe yapacağı muameleyi yaparız. Şimdi de sefaretanelere birer mektup yazdık. İstanbul'a gelecek tayyareciler, memleketlerinin Aero Kulüpleri tarafından bize bildirilecektir. Biz de Yeşilköy'de kendilerini karşılayacak ve kulüpte misafir edeceğiz. Kulübümüz ecnebi tayyareciler için yabancı bir yuva değildir."⁷¹

Hemen ertesi gün *Milliyet* gazetesinde yer alan haber Aero Kulüp'ün sivil havacılık konusundaki planlarını Türk halkına duyurmaktadır. Habere göre; Kulüp'te havacılık kursuna, içinde kadınların da olduğu pek çok müracaat olmuştur. Açılacak tayyarecilik kursunda ilk başlarda nazari eğitim ile yetinilecektir. Uygulamalı eğitim kulüp tarafından bir eğitim uçağı alındıktan sonra gerçekleştirilecektir. Bu kursların amacı hevesli gençleri pilot derecesinde yetiştirmektir.⁷² Dünyada sivil havacılık faaliyeti içerisinde olup bu amaçta kullanabileceği bir uçağı olmayan başka Aero Kulüp olmadığı kanısındayım.

Yayınlanan bu haberler Kulüp üzerindeki kamuoyu baskısını hafifletmemiş olmalı ki Mithat Nuri Bey tekrar *Son Posta* gazetesinde bir makale yayınlarak Kulüp faaliyetleri hakkında bilgi vermiştir. Yayınlanan makaleye göre akşam yayınlanan İstanbul gazetelerinden birisi 18 Kanun-i Sani (Ocak) 1932 tarihinde yaptığı haberde Aero Kulüp'ün havacılık alanında faaliyete geçmediğini belirterek bu durum karşısında Kulübün bir toplantı yerinden ibaret kalacağını yazmıştır. Mithat Bey makalesinde;

"Biz bu yazıyı hüsnü niyetle yazılmış kabul ediyor ve bu işle alakadar olanları ikaz eylesinden dolayı mucibi teşekkür buluyoruz. Bir program yapmak ve bu yuvada maksada nafi olabilecek uzuvları toplamak, müzaheret temin etmek lazımdır. Pek kısa bir zamandan beri faaliyete geçmiş olan Aero Kulübün birçok müşkülât içinde bir mahfil temin edebilmesi bile şayanı memnuniyet değil midir? Filhakika bu mahfilde resmi küşad yapılmış, sivil teşebbüsati teşvik maksadıyla tayyareci Vecihi Bey şerefine bir akşam yemeği tertip edilmiş ve yine sivil tayyarecilik sahasında müzaheretlerini temenni eylemek üzere matbuata bir çay ziyafeti verilmiştir. Aero Kulübün tayyarecilik üzerinde fenni ve ameli faaliyete başlaması meselesine gelince; bunun gecikmiş olduğunda muarızımızın fikrine tamamen iştirak etmekle beraber bunun neden geciktiğini yakından takdir etmek için yazı sahibinin

⁷¹ *Milliyet*, No: 2133, 17 Kanun-i Sani 1932, s.6.

⁷² *Milliyet*, No: 2134, 18 Kanun-i Sani 1932, s.3. Benzer haber *Vakit* gazetesinde de yayımlanmış ve kursların bir haftaya kadar başlayacağı haber edilmiştir. *Vakit*, No: 5039, 18 Kanun-i Sani 1932, s.2.

kulüple daimi bir temasta bulunması ve bu işi yakından takip etmesini dileyeceğiz. Diğer cihetten hakikati söylemek lazım gelirse Avrupa memleketlerindeki Aero Kulüpler bir taraftan hükümetin, diğer taraftan memlekete sanayinin maddi ve manevi müzaheretine istinaf eden teşekküllerdir. Aero Kulüplerin esas vazifesi sivil tayyarecilikteki bilcümle hususi teşebbüsleri teşvik ve himaye yaparak bunları beynelmilel kabul edilen esasata tabi kılmaktır. Avrupa memleketlerinde sivil tayyarecilik Aero Kulüpleri doğurmuştur. Bizde ise Aero Kulüp sivil tayyareciliği doğurmak mecburiyetindedir. Romanya’da da sivil sivil tayyarecilik bu suretle başlamış ve pek büyük bir süratle inkişaf etmiştir. Orada üç sene evvel yedi kişilik bir heyet ilk Aero Kulübü teşkil etmişler ve propaganda uçuşları yapmak üzere 3.000 liraya bir tayyare alarak işe başlamışlardır. Tayyarenin bedelinin de ancak üçte birini peşin verebilmiş ve burada inşaat yapmak için de para yardımı yapmıştır. Kulüp ilk sene 12, ikinci sene 24, üçüncü sene 120 talebeyi pilot olarak yetiştirmiştir. Bugün Romen Aero Kulübü 80-100 beygir kuvvetinde olmak üzere 8 tane talim tayyaresi vardır. Kulübün faaliyeti gün geçtikçe artmaktadır. Şunu da söyleyeyim ki bu inkişaf görülen müzaheretlerle mümkün olacaktır.”⁷³

Bu ifadeler ile Türk Aero Kulübü ve faaliyetlerini savunmaya çalışmaktadır. Dünya sivil havacılık kulüplerinden ve özellikle Romanya örneğinden bahseden Hayrünnas Bey, okuyucularını kendilerine destek çıkmaya çağırırken, Türk Aero Kulübün benzer başarıları elde etmek için ne gibi bir yol izleyeceğini ise kendisinde saklı tutmakta ve makalesinin başlığını cevapsız bırakmaktadır.

Bu olumsuz gelişmelerden sonra Kulüp çalışmalarını havacılık üzerine yoğunlaştırmaya çalıştığı dönem gazetelerine de yansımaktadır. *Vakit* Gazetesi 21 Kanun-i Sani (Ocak) 1932 tarihli haberinde Aero Kulübün bir tayyare kursu açacağını duyururken, Vecihi ve Cabah Beylerinde birer tayyare imal ettiklerini müjdelemektedir. Bu küçük haberinde yeni medeniyet yolunda bir mutluluk olduğundan bahisle makineleşmek isteyen Türkiye’nin ile eserini gökyollarında seyretmek yeni medeniyetin vahyini görmek ve dinlemek demektir ifadesini kullanmaktadır.⁷⁴

⁷³ Mithat Nuri, “Bizde Aero Kulüp Nasıl Çalışmalı?”, *Son Posta*, No: 0536, 20 Kanun-i Sani 1932, s.6. Kulüp tarafından nazari derslere başlanacağı iki gün önce Cumhuriyet gazetesi tarafından da “**Aero Kulüp Çalışıyor**” başlığı ile duyurulmuştur. *Cumhuriyet*, 2762, 18 Kanun-i Sani 1932, s.2.

⁷⁴ *Vakit*, No: 5042, 21 Kanun-i Sani 1932, s.3.

Hemen ertesi günü Yeşilköy’de paraşüt tecrübesi yapılacağı duyurulmuştur.

“Halka tayyareciliği sevdirmek ve havacılığa teşvik etmek maksadıyla teşekkül eden kulübümüzün uçuculuktaki emniyeti göstermek ve halkımızın kanaat getirmesini temin etmek için Belçika tayyarecilerinden Mösyö Disternik bugün saat 15.00’de Yeşilköy’de paraşütle tayyareden atlamak tecrübesi yapacaktır. Tayyare Vecihi Bey tarafından sevk edilecektir. Halkın bu tecrübeye iştiraki rica olunur. Cuma günü gecesi kulüpte tayyareciler tarafından bir konferans verilecektir. Herkes gelebilir.”⁷⁵

Kulüp, İstanbul halkını hem tecrübe atlayışına hem de aynı gece verilecek konferansa davet etmiştir.⁷⁶ Gerçekte paraşütçü hükümet tarafından Türkiye’ye davet edilmiş ve Eskişehir hava birliğinde paraşüt denemeleri yapacaktır.⁷⁷ Yapılan paraşüt atlayışında Fransız vatandaşı olan Rene Vincent⁷⁸, Yeşilköy’de Vecihi Bey’in idaresindeki uçaktan 400-500 metreden başarılı bir atlayış gerçekleştirmiş ve aynı akşam saat 18.30’da Aero Kulüpte konferans vermiştir.⁷⁹ Rene Vincent tarafından da akşam paraşütçülük hakkında konferans verilmiştir.⁸⁰

Aero Kulüp’te ilk havacılık dersi 5 Şubat 1932 tarihinde Nuri Bey tarafından verilmiştir.⁸¹ Kadınların da hazır bulunduğu derste mütehasıs sivil tayyareci Nuri Bey tarafından Aerodinamik dersi verilmiştir. Kulüpten yapılan açıklamada bundan sonra haftada üç gün havai seyrüsefer, topoğrafya, tayyare inşaatı, nazari ve ameli motor, fotoğrafçılık, havai rasadat ve aerodinamik derslerinin verileceği belirtilmiştir. Havai seyrüsefer gibi dersler İstanbul’dan uçuş yapan Fransız ve İtalyan yolcu uçaklarında uçularak uçak içinde gösterilecektir. Kulüp ders programının Büyük Erkân-ı

⁷⁵ **Son Posta**, No: 0538, 22 Kanun-i Sani 1932, s.6.

⁷⁶ **Son Posta**, No: 0539, 23 Kanun-i Sani 1932, s.1.

⁷⁷ **Cumhuriyet**, No: 2769, 20 Kanun-i Sani 1932, s.4.

⁷⁸ Aero Kulüp tarafından yapılan duyuruda paraşütçünün Belçikalı Disternik isminde olduğu belirtilmesine karşılık yanlış anlaşılma olduğu açıktır. Takip eden gazetelerde Fransız vatandaşı Rene Vincent ismiyle geçmektedir. Vecihi Hürkuş anılarında Mister Rene ismiyle zikretmekte ve atlayışın 18 Ocak 1932 tarihinde yapıldığı bilgisini vermektedir. Hürkuş, **a.g.e.**, s.308, 309. Cumhuriyet gazetesi Fransız vatandaşı Rene Vincent olarak bahsetmektedir. **Cumhuriyet**, No: 2769, 20 Şubat 1932, s. 1 ve **Cumhuriyet**, No: 2772, 23 Şubat 1932, s.1.

⁷⁹ **Son Posta**, No: 0539, 23 Kanun-i Sani 1932, s.1.

⁸⁰ **Milliyet**, No: 2140, 24 Kanun-i Sani 1932, s.3.

⁸¹ Bu dersin duyurusu için bkz.: **Son Posta**, No: 0551, 04 Şubat 1932, s.2; **Vakit**, No: 5055, 04 Şubat 1932, s.2 ve **Milliyet**, No: 2152, 05 Şubat 1932, s.4; **Cumhuriyet**, No: 2784, 04 Şubat 1932, s.2.

Harbiye'ye gönderildiğini ve bazı dersler eski tayyare motoru, tayyare iskeleti gibi tayyare malzemesi üzerinden verileceği için kulübe verilmesi istenmiştir. Yakın bir zamanda zehirli gazlara karşı kullanılan gaz maskesi kullanımı hakkında da konferans verilecektir. Bu eğitimler için Hayrünnas Bey şu beyanatı vermiştir;

“Vatanın semalarında elde ettiğimiz yüksek hava sanatını memleket gençliğine aşlamak, dolayısıyla memlekete hizmet etmek gayesiyle bir havacılık bürosu tesis ettik. Senelerce uçup kocayan eski kartallar şimdi kuluçkadadır. Cıvıvıvımlarımızı çağırıp kanatlandırdığımız ve uçmaya başladığımızı gördüğümüz gün en mesut adamlar olacağız. Bugünden itibaren nazari derslere başlanmıştır. İlbaharda tayyarelerimizi temin edersek uçuşlara başlayacağız. Bu seneki Tayyare Bayramında kulübümüzün yetiştirdiği genç pilotlardan mürekkep sivil bir hava filosu ile iştirak etmek azmindeyiz.”⁸²

Okunduğunda insanın göğsünü kabartan, içini mutluluk ile dolduran sözlerin altı ne kadar dolu ve gerçeği yansıtmaktadır? Beyanat kendi içinde çelişki içermektedir. Motor ve uçak inşaatı dersleri verileceğinin belirtilmesine rağmen ellerinde uçak motoru ve gövdesi yoktur. Bunların temini için Genelkurmay Başkanlığına yazı yazılmıştır. Hava seyrüsefer derslerinin Fransız ve İtalyan Havayolu uçaklarında, uçarken uçak içinde verileceği ne kadar gerçeği yansıtmaktadır? Kulüp idarecilerinin daha önce de plan ve isteklerini gerçekmiş gibi basın ve halkla paylaştıkları tespit edilmiştir.

10 Şubat tarihinde Bayramlaşma amacıyla Kulüp üyeleri arasında danslı yemek düzenlenmiştir.⁸³ 12 Şubat 1932 tarihinde ise Nuri Bey tarafından tekrar Aerodinamik dersi verilmiştir. Derslere pazartesi ve Salı günleri 19.00'da, Cuma günleri 13.30'da devam edileceği⁸⁴ ve Vecihi Bey ile diğer tayyarecilerin de ders verecekleri duyurulmuştur. Vecihi Bey tarafından bir hafta sonra motor dersi verilmesi planlanmıştır. 18 Şubat Perşembe günü de Konservatuar öğretmenlerinden Viyonolist Seyfettin Asaf ve Viyonolist Sezai Asaf Beylerin Aero Kulüp menfaatine bir konser verecekleri ilan

⁸² **Milliyet**, No: 2153, 06 Şubat 1932, s.2. Derslerin başladığı Son Posta tarafından da haber edilmiştir. Gazete yakında uçuş derslerinin başlayacağını da müjdelemiştir. **Son Posta**, No: 0553, 06 Şubat 1932, s.2. Benzer bilgiler ve dersin fotoğrafı Cumhuriyet gazetesinde de yer almıştır. **Cumhuriyet**, No: 2786, 06 Şubat 1932, s.1 ve 2.

⁸³ **Cumhuriyet**, No: 2789, 11 Şubat 1932, s.2.

⁸⁴ Vakit gazetesi ders gün ve saatlerini farklı vermiştir. Vakit gazetesine göre dersler; Cumartesi ve Pazartesi günleri saat 19.00'da Cuma günleri ise 13.30'da verilecektir. **Vakit**, No: 5063, 13 Şubat 1932, s.3.

edilmiştir.⁸⁵ Aero Klüp binasında ayrıca bir resim sergisi açılmıştır. Ressam Sait Bey tarafından açılan sergi 20 gün açık kalacaktır.⁸⁶

15 Şubat Pazartesi günü Kulüpte aerodinamik dersi verilmiştir. Aero Kulüpte; açılan derslere ilk başlarda 18 kişi katılırken ilerleyen tarihlerde bu sayı 30'u geçmiştir. Tayyareci Nurettin, Vecihi, Savmi, Mitat Nuri, Hayrünnas Beyler tarafından; hava seyrüseferi, aerodinamik, hava fotoğrafçılığı, hava telsizi, ameli ve nazari motor dersleri verilmektedir. Rasat dersinin Kulüp üyelerinden Fatin Bey tarafından verilmesi istenecektir. Uygulamalı dersler için Büyük Erkân-ı Harbiye-i Umumiyyeden bir uçak gövdesi istenecektir. Verildiği takdirde Kulübün üst katı atölyeye çevrilecek ve uygulamalı derslere tahsis edilecektir.⁸⁷ Kulüpte söylenenler ile yapılanlar gene birbirini tutmamaktadır. Genelkurmay Başkanlığından uçak gövdesi ve motor talep edileceği 6 Şubat 1932 tarihinde beyan edilmiştir. Şüphesiz ki bu ihtiyaç daha önce tespit edilmiş olmalıdır. Ancak aradan 10 gün geçmiş olmasından daha istek yazısının gönderilmediği anlaşılmaktadır. Sanki Genelkurmay Başkanlığı bu haberi okusun ve bize bir uçak gövdesi göndersin beklentisi vardır. Daha önce verilen beyanatlarda Kulübün üst katının otel olarak düzenleneceği, İstanbul'a gelen Türk ve yabancı havacıların bu otelde ağırlanacağı duyurulmuştu. Bu sefer bu uygulamadan, muhtemelen maddi sebeplerden dolayı, vaz geçildiği ve otel yerine atölye yapılması düşünüldüğü anlaşılmaktadır.

Çekoslovakya ayakkabı kralı Mr. Bata⁸⁸ tarafından kiralanen pilot Neville Stack,⁸⁹ uçağında meydana gelen arıza nedeniyle İstanbul'a inmek

⁸⁵ **Vakit**, No: 5063, 13 Şubat 1932, s.3; **Milliyet**, No: 2158, 13 Şubat 1932, s.2. Aynı tarihli Son Posta gazetesi Aero Kulüp'te derslerin devam ettiğini, kadınlardan da katılım olduğunu ve kadınların pilot olmak istediklerini duyurmuştur. **Son Posta**, No: 0558, 13 Şubat 1932, s.2.

⁸⁶ **Milliyet**, No: 2158, 13 Şubat 1932, s.2. Akşam gazetesi Ressam Mualla Saip Bey'in sergisinin çok beğenildiği için bir süre daha devam edeceği bilgisini vermektedir. **Akşam**, No: 4824, 15 Mart 1932, s.3.

⁸⁷ **Milliyet**, No: 2161, 16 Şubat 1932, s.3. Cumhuriyet gazetesi ders katılım rakamlarını farklı vermektedir. Gazeteye göre ilk derse 18, ikinci derse 35, bu derse ise 50'ye yakın talebe katılmış ve kulübün üye sayısı 42 günde 358'e ulaşmıştır. **Cumhuriyet**, No: 2794, 16 Şubat 1932, s.4.

⁸⁸ Cumhuriyet gazetesinin haberine göre M. Thomas Bata, Mısır, Suriye, Irak, Hindistan ve Botsvana'yı ticari amaçla uçakla dolaşmıştır. **Cumhuriyet**, No: 2789, 11 Şubat 1932, s.2.

⁸⁹ **Yüzbaşı Thomas Neville Stack**: (1 Nisan 1896-22 Şubat 1949) 1920'lerin test pilotu, hava yarışçısı ve havacılık öncüsüydü. Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında görev yaptı. 1919'da doğan oğlu Neville Stack, İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'nde Mareşal rütbesine yükseldi ve Hava Kuvvetleri Komutanı oldu. Stack, 22 Şubat 1949'da Pakistan'ın Karaçi kenti yakınlarında öldüğünde Orient Airways'de yöneticiydi. Gazete, bir kamyon tarafından ezilerek öldüğünü bildirdi. Polis, kendisini aracın altına attığını iddia etti. Stack yakın zamanda Pakistan yetkilileri tarafından gözaltına alınmıştı, ancak Mauripore

zorunda kalmıştır. Bir hafta Prag'a dönüşü planlanan Mr. Stack 15 Şubat 1932 Pazartesi günü Aero Kulüpte bir konferans vererek o tarihe kadar kırmış olduğu rekorlar hakkında bilgi vermiştir. Konferans sonrasında Ressam Sait ve Abdurrahman Beyler tarafından birer resmi yapılan Stack, resimlerden birisini Kulübe hatıra olarak bırakmıştır. 18 Şubat Perşembe gecesi Neville Stack şerefine Kulüpte danslı akşam yemeği verilmiştir.⁹⁰ Akşam yemeğine Vali, Kolordu Komutanı, gazeteciler, Türk ve yabancı havacılar ve birçok saygın kişi katılmıştır. Diğer taraftan Kulüp tarafından yayın hayatına başlaması planlanan "*Çelik Kanat*" Dergisi⁹¹ için yazarlarla görüşmeler yapılmıştır. Bu tarihlerde Tayyareci Vecihi Bey de Kulübün İdare Heyetine seçilmiş ve Kulüp tarafından yaptırılacak Milli havacılık filminde rol almayı da kabul etmiştir. 21 Şubat Pazar gecesi bir maskeli balo düzenlenmesi ve kadınlar arasında yapılacak zarafet yarışmasını kazanana Paris'e gidiş dönüş uçak bileti hediye edilmesi planlanmıştır.⁹² Takip eden *Milliyet* gazetesi 18 Şubat Perşembe gecesi "*Tayyareciler Gecesi*" ismiyle düzenlenen yemekli dans partisine kısaca değindikten sonra 18 Şubat Cuma günü Sivil Tayyareci Nuri Bey tarafından hava fotoğrafları hakkında ders verdiğini, 22 Şubat Pazartesi günü de Vecihi Bey tarafından ameli tayyarecilik dersi verileceğini duyurmuştur.⁹³ Hatırlanacağı üzere faaliyete başladığında çay partileri ve balolar düzenleyen Kulüp, basından gelen tepkiler üzerine bu faaliyetlerine ara vererek havacılık derslerine başlamıştı. Burada Kulübün ilk fırsatta eski uygulamalarına dönerek tekrar akşam yemekleri ve parti düzenlemeye başladığı görülmektedir.

Havaalanında rahibini görmek için günlük bir ziyarete izin verildi ve evine yürürken kendisini kamyonun altına attığı iddia edildi. Yerel makamların babalarının intihar ettiğini iddia etmelerinin ardından Pakistan'a uçan oğulları Anthony ve Neville Stack tarafından soruşturma açılması talep edildi Yerel bir sulh hâkimi ve Kraliyet Donanması sağlık görevlisi tarafından yürütülen ölümüne ilişkin soruşturma, Stack'in kamyonu çarpmadan önce aort anevrizması geçirdiğini ortaya çıkardı. Doğal nedenlerle öldüğüne karar verildi. www.wikipedia.org (Erişim tarihi: 24.10.2020)

⁹⁰ *Milliyet*, No: 2162, 17 Şubat 1932, s.3.

⁹¹ *Milliyet* gazetesi Kulüp tarafından çıkarılması düşünülen "*Çelik Kanatlar*"ın gazete olduğunu be on beş günde bir yayınlanacağını duyurmuştur. *Milliyet*, No: 2161, 16 Şubat 1932, s.3.

⁹² *Milliyet*, No: 2163, 18 Şubat 1932, s.3. Aynı bilgi *Son Posta* gazetesinde de yer almaktadır. *Son Posta*, No: 0563, 18 Şubat 1932, s.4. *Vakit* gazetesi ayrıntıya girmeden parti düzenlendiği bilgisini vermiştir. *Vakit*, No: 5069, 19 Şubat 1932, s.2. *Milliyet* gazetesi bir önceki günkü nüshasında kadınlar arasında yapılacak kıyafet yarışmasının yanı sıra 18 Şubat gecesi verilen yemekte düzenleneceğini yazmıştır. *Milliyet*, No: 2162, 17 Şubat 1932, s.3. *Cumhuriyet* gazetesi maskeli balonun üyelere özel olduğu için bilet satışı yapılmadığını duyurmaktadır. *Cumhuriyet*, No: 2799, 21 Şubat 1932, s.5.

⁹³ *Milliyet*, No: 2165, 20 Şubat 1932, s.3. Tayyareciler Gecesine Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e teşekkürlerini rica eden bir davetiye de gönderilmiştir. *Cumhuriyet*, No: 2796, 18 Şubat 1932, s.6.

21 Şubat Pazar gecesi düzenlenen maskeli balo tahmin edildiği gibi çok güzel geçti. Bu baloyu haber yapan gazete; “*Hazır bulunanlar sabaha kadar temiz bir muhitte hoş ve neşeli bir vakit geçirmişlerdir.*” cümlesi ile geceyi anlatmaktadır. Maskeli baloda; Japon Kadını kıyafeti giyen bir kadın ile “İsa” kıyafetine bürünen bir deniz subayı birinciliği kazanarak Paris’e gidiş-Dönüş uçak bileti kazanmıştır.⁹⁴ Bu haberden anlaşılacağı gibi kendisine gelir kaynağı bulmakta zorlanan Aero Kulüp, isminden ve gayesinden çok uzaklaşarak her fırsatta gelir elde edebilmek için eğlence düzenler olmuştur.

Kulüp için bir akşam ziyafeti düzenleme fırsatını da iki Amerikalı vermiştir. 25 Şubat Perşembe gecesi Türkiye’de hava postası kurmayı taahhüt eden ve bu girişim için gittiği Ankara’dan İstanbul’a gelen Mr. Robertson ve arkadaşının Kulübü ziyareti sırasında akşam ziyafeti verilmiştir.⁹⁵ Bu ziyafet gerçekten iş odaklı ve Türkiye’de Amerikalılar tarafından kurulacak hava posta taşımacılığında Kulüp için çıkar elde etmek amacıyla düzenlenmiş olabilir. Ancak yöneticilerin gözünden kaçan, Kulübün adının tekrar eğlence ve ziyafetlerle anılır olamaya başlamış olmasıdır.

16 Şubat tarihinde Kulübün öğrencisi sayısının 30’u aştığı duyurulurken 6 Mart tarihinde yer alan haberde öğrenci sayısının 150’ye ulaştığı için öğrenci kayıtları kapatılmıştır. Kulüp havacılık alanındaki çalışmalarını daha genelle yayabilmek için Büyük Erkan-ı Harbiye Riyasetine ve Maarif Vekâletine başvurarak, kurs programlarını göndermiş ve kurslarının yarı resmi kabul edilmesini talep etmiştir. Bunun yanı sıra lise ve ortaokullarda okutulan askeri derslere ilaveten Tayyarecilik derslerinin de okutulmasını ve bu derslerin Kulüp üyeleri tarafından verilmesi isteğinde bulunmuştur. Cumhuriyet Halk Fırkası İdare Heyetine de başvuru yapılarak, birçok şubeye ayrılmış olan Halkevlerinde bir Hava Şubesi teşkilini ve Aero Kulübün Hava Şubesi olarak kabulünü talep etmiştir.⁹⁶ Şüphesiz ki tüm bu girişimler Kulübe gelir elde etme amaçlıdır ve kulüp yönetiminin içine girdiği veya hiç çıkamamış olduğu bütçe sonunun gözler önüne sermektedir.

Maddi sıkıntı içine düştüğü anlaşılan ve gelir kaynağı bulamayan Kulüp, binasını milli teşekküllerle, cemiyetler ve talebe birlikleri tarafından

⁹⁴ **Vakit**, No: 5073, 23 Şubat 1932, s.4. Cumhuriyet gazetesi balonun fotoğrafının yayımlayarak kadınlardan Matmazel Irola’nın ve erkeklerden Birinci Mülazım İbrahim Reşit Beyin birinci geldiği bilgisini vermiştir. **Cumhuriyet**, No: 2801, 23 Şubat 1932, s.2.

⁹⁵ **Milliyet**, No: 2172, 27 Şubat 1932, s.3. Cumhuriyet gazetesi Curtiss Right firması ile yapılan Hava Nakliyat anlaşması gereği Robertson, Höls ve Kun ismindeki üç Amerikalının Türkiye’de olduklarını duyurmuştur. **Cumhuriyet**, No: 2805, 27 Şubat 1932, s.2.

⁹⁶ **Milliyet**, No: 2180, 06 Mart 1932, s.3.

düzenlenecek ziyafet ve müsamereler açma kararı almıştır.⁹⁷ Bu karardan ilk ve tek faydalanan İstanbul Erkek Lisesi Mezunları Derneği olmuş ve Kulüp binasında 10 Mart Perşembe gecesi bir balo verilmiştir.⁹⁸

11 Mart tarihinde saat 16.00'da Vecihi Bey tarafından Kulüp binasında ders verilmesi planlanmışsa da⁹⁹ Vecihi Beyin rahatsızlanması nedeniyle gerçekleştirilememiştir.¹⁰⁰ Bu ders bir hafta sonra 18 Mart Cuma günü Vecihi Beyin Moda'da inşa etmekte olduğu ve yakında tamamlanıp açılışı yapılacağı belirtilen hangarında yapılmıştır.¹⁰¹

13 Mart'ta Aero Kulüp tarafından Mayıs ayında Yeşilköy veya Florya'da uygulamalı bir kamp kurulmasına karar verildiğinin¹⁰² haber yapılmasından sonra Aero Kulübün son faaliyeti, İngiltere'den Avustralya'ya uçak ile gitmekte olan Lady Chaytor'un verdiği konferanstır. 25 Mart Cuma gerçekleşen konferansta Lady Chaytor seyahati hakkında bilgi vermiştir.¹⁰³

17 Mart tarihinde Kulüp azası şerefine Kulüpte danslı ve varyeteli bir müsamereler düzenleneceği ve sadece kadınlarda oluşan bir orkestranın müzik yapacağı¹⁰⁴ haber yapılmışsa da söz konusu eğlencenin düzenlenip düzenlenmediği tespit edilememiştir.

Aero Kulüp faaliyetleri ile ilgili son haber 2 Nisan 1932 tarihli'dir. Bu haberde; Aero Kulübün Yeşilköy ve Kalamış'ta iki şube açacağı duyurulmaktadır. Bu semtteki oteller ile temas kurulmuş ve otellerin en üst katlarının Kulübe tahsisi sağlanmıştır. Kulübün yeni şubeleri açıldıktan sonra Yeşilköy'de kara ve Kalamış'ta deniz uçaklarıyla uçuşlar düzenlenerek sivil tayyarecilik dersleri alan gençlerin tatbikat görmeleri temin edilecektir. Kulüp henüz uçağa sahip olmadığı için derslerde

⁹⁷ **Vakit**, No: 5088, 09 Mart 1932, s.3.

⁹⁸ **Milliyet**, No: 2186, 12 Mart 1932, s.2. Eğlencenin sabaha kadar devam edeceği daha ilan aşamasındayken duyurulmuştur. **Cumhuriyet**, No: 2816, 09 Mart 1932, s.2.

⁹⁹ **Vakit**, No: 5088, 09 Mart 1932, s.3.

¹⁰⁰ **Milliyet**, No: 2186, 12 Mart 1932, s.2.

¹⁰¹ **Vakit**, No: 5098, 19 Mart 1932, s.4. Aynı bilgiyi veren Vakit gazetesi, Vecihi Beyin hangarının Nisan ayında açılacağını duyurmuştur. **Vakit**, No: 5098, 19 Mart 1932, s.4. Cumhuriyet gazetesinde de yer bulmuştur. **Cumhuriyet**, No: 2826, 19 Mart 1932, s.2.

¹⁰² **Milliyet**, No: 2187, 13 Mart 1932, s.20. Kamp haberi Cumhuriyet gazetesi tarafından da yayınlanmıştır. **Cumhuriyet**, No: 2820, 13 Mart 1932, s.2.

¹⁰³ **Milliyet**, No: 2200, 26 Mart 1932, s.1 ve 5. Konferans duyuruları için bkz.: **Milliyet**, No: 2193, 19 Mart 1932, s.1 ve **Son Posta**, No: 0599, 19 Mart 1932, s.2. Benzer bilgiler Akşam gazetesi tarafından da verilmiştir. **Akşam**, No: 4835, 26 Mart 1932, s.2. Cumhuriyet gazetesi aynı bilgileri verirken konferanstan bir fotoğraf da paylaşmıştır. **Cumhuriyet**, No: 2833, 26 Mart 1932, s.1 ve 4.

¹⁰⁴ **Cumhuriyet**, No: 2824, 17 Mart 1932, s.4.

kullanılacak uçaklar şirketlerden kirayla temini sağlanacaktı. Nazari tayyarecilik dersleri Galata'da Koto Hanında eski Tayyarecilerden Selahattin Beyin açtığı makinist okulunda, uygulamalı dersler ise Kalamış'ta Vecihi Beyin hangarında verilecekti. Kulübün Beyoğlu merkezi yaz mevsimi nedeniyle 4 Nisan tarihinden itibaren geçici olarak kapatılacak, bu süre zarfında Kulübün otel kısmı ile dershanelerinin hazırlıkları ve malzeme temini ile uğraşılacaktı. Kulüp İdare Heyeti ise mutat toplantılarını Kulüp merkezinde devam edecekti.¹⁰⁵ Kulübün birçok projesi gibi bu palanlarda uygulama imkânı bulamadı.

28 Aralık 1931 tarihinden 02 Nisan 1932 tarihine kadar geçen doksan altı günlük kısa dönemde; birçok plan ve proje açıklayan Aero Kulüp çoğunlukla verdiği davet ve partiler ile gündeme geldi. Basında yer alan ikazlardan sonra havacılık eğitimlerine önem verse de zaman zaman eğlence düzenlemekten geri kalmadı.

6. İyi Niyetli Bir Girişimin Sonu

Türk Aero Kulüpten ilk ayrılan, Birinci Dünya Savaşı sırasında deniz pilotu olarak görev yapan Savmi Bey olmuştur. Kulübün faaliyetleri daha devam ederken, gazetelere gönderdiği bir yazı ile istifa etmesi nedeniyle Aero Kulüp İdare Heyeti ile bir ilgisinin kalmadığını bildirmiştir.¹⁰⁶ Akşam gazetesinde de yer alan mektupta Savmi Bey 11 Şubat 1932 tarihinde istifa ettiğini bildirmektedir.¹⁰⁷ Savmi Bey'in¹⁰⁸ istifa nedeni basında yer almamıştır. Bir sonraki seçimde tekrar seçilecek olması sadece İdare Heyetinden istifa edip kulüp üyeliğinin devam ettiğini göstermektedir.

18 Mart 1932 tarihinde ise Kulüp Başkanlığı görevini yürütmekte olan Emekli Mülkiye Müfettişi Müfit Beyin İdare Heyeti Azalığından ve Başkanlıktan istifa ettiği basında yer almıştır.¹⁰⁹ Peşinden Kulüp Başkanı Müfit Bey ile İdare Heyetinin istifa ettiği haberi gazetelerde yer bulmuştur. Haber içeriğinde 25 Mart 1932 tarihinde İdare Heyeti seçimi için Genel Kurulun toplantıya çağırıldığı ancak yeterli çoğunluk sağlanamadığı için toplantının yapılamadığı ve 28 Mart Pazartesi günü saat 18.00'de tekrar toplantı yapılacağı ve seçimin mevcut katılımcıların oy çokluğu ile alınacağı

¹⁰⁵ **Vakit**, No: 5112, 02 Nisan 1932, s.5.

¹⁰⁶ **Son Posta**, No: 0564, 23 Şubat 1932, s.11.

¹⁰⁷ **Akşam**, No: 4803, 23 Şubat 1932, s.3.

¹⁰⁸ Savmi Uçan'ın hayatını anlatan çalışmada da Aero Kulüp İdare Heyeti üyeliği ve istifası ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Bkz.: Ahmet Niyazi Banoğlu, **Unutulmaz Havacı Kahraman Savmi Uçan Hayatı-Hizmetleri-Başarıları**, Toker Matbaası, İstanbul, 1965.

¹⁰⁹ **Cumhuriyet**, No: 2825, 18 Mart 1932, s.2.

duyurulmuştur.¹¹⁰ Anlaşıldığı kadarıyla Müfit Beyin istifasından sonra İdare Heyeti de istifa etmiştir. Anılan tarihte gerçekleşen genel kurul toplantısı yapılabilmektedir. Umumi Kâtip Tayyareci Hayrünnas Bey tarafından açılan genel kurulda Geçici Başkanlığa Doktor Necmettin Bey seçilmiş ve onun başkanlığında oturma başlamıştır. Toplantıda söz alan Hayrünnas Bey söz alarak; kulübün ilk olarak 1927 yılında kurulduğu hale bazı sebeplerden dolayı faaliyetini geçici olarak sonlandırdığını 1931 yılından tekrar canlandırılmasındaki amaçları anlatmış ve geçen dört ay zarfındaki faaliyetlerini açıklayarak, çoğunluğunu hevesli gençlerin oluşturduğu üyelere havacılık dersleri verildiğini belirtmiştir. Hayrünnas Beyin açıklamalarından sonra İdare Heyeti Seçimi yapılarak Başkanlığı Pertev Paşa üstlenmiştir. İdare Heyeti olarak; eski İstanbul Valisi Esat Paşa,¹¹¹ Nemlizade Mithat,¹¹² Mühürdaroğlu Nuri,¹¹³ Karaosmanzade Ahmet,¹¹⁴

¹¹⁰ **Milliyet**, No: 2200, 26 Mart 1932, s.5. Vakit gazetesini istifa haberlerini vermeden sadece seçim haberini yayınlamıştır. **Vakit**, No: 5105, 26 Mart 1932, s.3.

¹¹¹ **Esat Bey**: (Emekli Tuğgeneral, Doğumu:1875) Türkiye Cumhuriyetinin ilk İstanbul Valisidir. 7 Ekim 1922 - 4 Nisan 1923 Tarihleri arasında bu görevde kalmıştır. Karahisar'da doğdu. Harbiye'den Süvari Mülazımı olarak çıktı. Balkan Savaşı'nda Binbaşı ve Alay Komutanı iken 3. Kolordu'nun çekilme hareketini serbest bırakma hizmetlerinden dolayı takdir edildi. I. Dünya Savaşı sırasında Filistin cephesinde Yıldırım Ordular Grubu'nun uğradığı Nablus Hezimetinde süvari fırkası komutanı olarak İngilizlere esir düştü. 1922 yılında İstanbul, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne iltihak edince, İstanbul Valisi ve Trakya Süvari Fırkası Komutanı oldu. 1925 yılında emekliye ayrıldı. Hülya Toker, Nurcan Aslan (Haz.), **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay Ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, c.I, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, s.442-444.

¹¹² **Nemlizade Ailesi**; İstanbul'da tütün ticareti ile uğraşan ünlü ve zengin bir ailedir. Ailenin tütün deposu olarak kullandığı bina halen Üsküdar'da varlığını sürdürmektedir. Bkz.: Nalan Türkmen, "Nemlizade Tütün Deposu", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI**, 6-9 Kasım 2008, c.I, Coşkun Yılmaz (Ed.), Seçil Ofset, İstanbul, 2009, s.167-176.

¹¹³ **Mühürdaroğlu Nuri**: Türkiye'de uçak fabrikası kurarak uçak üretimi yapan ve Mühürdarzade lakabıyla da bilinen Nuri Demirağ'dır. Hayatı ve çalışmaları için bkz.: Ziya Şakir, **Nuri Demirağ Kimdir?**, Kenan Matbaası, İstanbul, 1947; Mehmet Nuri Deliorman; **Nuri Demirağ'ın Hayat ve Mücadeleleri**; Nu.D. Matbaası; İstanbul, 1957; İhsan Çalapverdi, **Divriği'li Mühürdarzade Nuri Demirağ**, Divriği Defterleri, Yayın No: 10, İstanbul, 2009; Fatih M. Dervişoğlu, **Nuri Demirağ, Türkiye'nin Havacılık Efsanesi**, Üçüncü Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010; Ender Tuna, **Türkiye İktisadi Kalkınma Sürecinde Girişimci Örneği: Nuri Demirağ**, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Kalkınma İktisadi Ve İktisadi Büyüme Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2010; Mehmet Bahattin Adıgüzel, **Hayallerini Uçuran Adam Nuri Demirağ**, İstanbul Ticaret Odası Ekonomik Ve Sosyal Tarih Yayınları, Yayın No: 2013-4, İstanbul, 2013; Osman Yalçın, "Mühürdarzade Nuri Bey'in (Demirağ) Hayatı ve Çalışmaları (1886-1957)", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 44, Güz 2009, s. 743-769; Meltem Şahin, "Nuri Demirağ, Millî Kalkınma Partisi ve İlk Muhalif Parti Gazeteleri: Yurdda Kalkınma, Tez Kalkınma ve Öz Kalkınma", **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, Sayı:

T.Ta.C. İstanbul Şube Başkanı Hasan Fehmi, Müfit, Feridun, Fevzi, Vecihi, Savmi, Ekrem ve Hakkı Bey olmak üzere on iki kişi seçilmiştir. Gazetede yer alan habere göre İstanbul zenginleri Kulübe bir tayyare almak üzere girişimde bulunacaklardır.¹¹⁵

Bu seçimin normal bir seçim olmadığı hemen anlaşılmaktadır. 4 Nisan 1932 tarihinde *Milliyet* gazetesinde T.Ta.C. İstanbul Şube Başkanı Hasan Fehmi, Dokakinzade Feridun¹¹⁶ tarafından gönderilen bir mektuba yer verilmiştir. Mektup içeriğinde; “*Aero Kulüp’te 28 Mart tarihinde vaki olan içtimada kulübün İdare Heyeti azalığına intihab edildiğimizi haber aldık.*

40, Bahar 2015, s.32-47; Kadir Şeker, “Tek Parti Dönemi Ekonomik Politikaları ve Özel Teşebbüs Yatırımlarına Bir Örnek: Nuri Demirağ Tayyare Atölyesi”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs 2011, Sayı:23, ss.129-143; İsmail Yavuz, “Nuri Demirağ Tayyare Fabrikası”, TAI’nin Sesi, Eylül 2011, s.43-49; Can Erel, “Türkiye’de, Endüstrinin Gelişiminde İz Brakanlar: Mühürdarzade Mehmet Nuri Demirağ”, **MSI Dergisi**, Sayı: 88, Aralık 2012, s.60-68; Leyla Adiloğlu, Akansel Yalçinkaya, “Nuri Demirağ’ın Girişimci Olarak Ortaya Çıkışı, Yükselişi Ve Düşüşü: Makrokurumsal Ve Tarihsel Yaklaşım Bağlamında Bir İnceleme”, **23. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi, 14-16 Mayıs 2015**, Muğla, s.138-143.

¹¹⁴ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sülalesinden olduğu değerlendirilmektedir.

¹¹⁵ **Vakit**, No: 5107, 23 Mart 1932, s.5.

¹¹⁶ **Dukakinzade Feridun**; (Dirimtekin) Asıl adı Mehmet Feridun’dur. Dukaginzâde Mehmed Cemal Bey’in oğlu olup İstanbul’da doğdu ve soyadı kanunu çıkıncaya kadar Dukaginzâde (Dukakinzâde, Dokakinzâde) aile adını kullandı. İlk ve orta öğrenimini İzmir’de gördükten sonra İstanbul’a gitti ve Kuleli Askerî Lisesi’ne girdi. Buradan 1910’da, Harp okulundan 1912’de mezun oldu. Teğmen olarak Balkan, Çanakkale, Kafkas cephesi savaşlarına katıldı. 1921’de Anadolu’ya geçerek İstiklal Savaşı’na katıldı. Cumhuriyetten sonra 1924 yılında Harp Akademisi eğitimini tamamlayarak kurmay oldu. Askerlerin yabancılarla evlenmesini yasaklayan kanunun çıkması üzerine eşi yabancı olduğundan 22 Eylül 1927’de askerlikten ayrıldı. Ancak sivil öğretmen olarak akademideki derslerine devam etti. Fevzi Dirimtekin Türk Hava Kurumu’nda başkan yardımcılığı (1935-1939), 1939’da Beden Terbiyesi İstanbul Bölge müdürlüğü, 1942’de Eminönü Halkevi başkanlığı görevlerinde bulundu. 1942-1946 yılları arasında bu Halkevinin tarih ve müze şubesinin İstanbul müzeleriyle yakın bağlantı kurmasını sağladı. 1945’ten itibaren Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu bünyesinde ayrı bir kuruluş olan İstanbullu Sevenler Grubu’na üye seçildi. 1946-1950 yılları arasında İstanbul Şehir Meclisi üyesi ve İmar Karma Komisyonu başkanı oldu. Dirimtekin, şehir meclisi üyeliği 1950’de sona erince Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu’nda başkan yardımcısı olarak kaldı. Ayrıca Eski Eserleri Koruma Encümeni’ndeki görevini sürdürdü. İstanbul’un Fethinin 550. Yıl Dönümünü Kutlama Derneği’nde de üye idi. Bu derneği Ekrem Hakkı Ayverdi ile birlikte yeniden şekillendirip Fetih Derneği adıyla bir enstitü haline getirdi. 1955 yılında Ayasofya Müzesi müdürlüğüne tayin edildi, 1971 yılına kadar bu görevini sürdürdü. 26 Eylül 1976’da öldü ve 29 Eylül günü Feriköy Mezarlığı’na defnedildi. Osman Nebioğlu, “Dirimtekin (Dukakinoğlu), Feridun”, **Türkiye’de Kim Kimdir Ansiklopedisi**, İstanbul 1961-62, s. 222-223. Savaşlarda yaptığı görevlerle ilgili bkz İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922, Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi**, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1993, s. 119, 271, 279, 289, 290.

Gerek bu intihabla ve gerek Aero Kulüple hiçbir alakamız olmadığıнын neşrini rica ederiz."¹¹⁷ denilmektedir.

Bu mektup göstermiştir ki; İdare Heyetine üye olarak seçilen Hasan Fehmi ve Feridun Beyler seçime bile katılmadıkları halde gıyaplarında üye seçilmişlerdir. Dönemin ünlü ve tanınmış kişileri olan İstanbul Valisi Esat Paşa, Nemlizade Mithat, Mühürdaroğlu Nuri, Karaosmanzade Ahmet gibi şahıslarında gıyaplarında seçilmiş olmaları muhtemeldir.

Bu son seçimde Vecihi (Hürkuş) Beyin seçimi hakkında bilgi yoktur. Ama daha önce İdare Heyetine seçildiği ve buna itiraz etmediği bilinmektedir. Vecihi Bey anılarında Aero Kulübe de yer vermiştir. Emekli ve malul olan havacılarından tayyareci Hayrünnas Beyin havacılık sevgisini yaymak ve sivil havacılık adına çığır açmak gayesi ile Aero Kulüp kurulmasında başarılı olduğunu yazmaktadır. Vecihi Bey kulüp çalışmalarını şu sözlerle övmektedir:

“Çok sevdiğimiz bu arkadaşın milli havacılığımız adına çok faydalı olacağına inandığım bu teşebbüsünü tebrik ve takdir etmekle beraber, açılma hadisesinin seyahatimin sonuna tesadüf etmesi münasebeti ile ben de bu çalışmalara katılmış¹¹⁸ ve gençlerimizin havacılıktaki kalınmamıza ilgilerini çekmek için okullarda verdiğim konferanslarda bu kulüpten bahsederek sivil tayyareciliğimizin böyle kulüplerde toplanmakla mümkün olacağını anlamıştım. Kulüp iyi ve çok faydalı bir başlangıçtı. Galatasaray Lisesi'nin çok yakınında olması bir avantaj idi ve bina da her türlü konforu haiz modern bir tesisti. Salonlarında sık sık konferans tertip ediliyor ve eski tayyareci arkadaşlar kulüp azası gençlere havacılık dersleri veriyorlardı. Bu olumlu çalışmalarla kulübün mevcudu her gün biraz daha kabarıyor ve yöneticiler havacılığa ait her türlü konuyu işleyerek gençlere uçuş zevki ve sevgisi aşıyorlardı.”¹¹⁹

Kulüp bünyesindeki çalışmalara katıldığını beyan eden Vecihi Hürkuş, Kulüp'te idari görev aldığı da satır aralarına gizlemektedir. Bu sebeple 28 Mart 1931 tarihinde yapılan seçimde hazır bulunup bulunmadığını tespit etmek güçtür. Ancak anılarının devamı okunduğunda Kulüpte hazır bulunması kuvvetle muhtemeldir. Vecihi Bey'in “*gençlere uçuş zevki ve*

¹¹⁷ **Cumhuriyet**, No:2842, 04 Nisan 1932, s.1.

¹¹⁸ Vecihi Hürkuş'un bahsettiği seyahat Batı Anadolu şehirlerini dolaştığı ikinci seyahatidir. 10 Kasım 1931 tarihinde başladığı seyahatte 05 Aralık 1931 tarihinde İstanbul'a dönmüştür. **Cumhuriyet**, No: 2698, 1931, 10 Kasım 1931, s.1 ve **Cumhuriyet**, No: 2724, 06 Aralık 1931, s.1. Vecihi Bey, kendisini bu sözlerle Aero Kulüp dışında tutmaya çalışmakta ve Kulübün İdare Heyetinde görev aldığından ise hiç bahsetmemektedir.

¹¹⁹ Hürkuş, **a.g.e.**, s.306-308.

sevgisi aşıltıyorlardı” iddiasının ispatlanabilmesi için hiç uçamayan bir kulübün uçuş zevkini nasıl yaşattığı üzerinde düşünülmesi gereklidir.

Vecihi Bey anılarının devamında;

“Basın camiamız bu hayırlı teşebbüsü güzel yazılarla överek Türk sivil havacılığının kuvvetlenmesine ışık tutuyordu, zaten yurdumuzda hangi hayırlı teşebbüs var ki basınımız o konu üzerine eğilmesin? Bu tutum benim için manevi bir kuvvetti. Her gün öğleden sonraki zamanımı kulübe hasretmiş, milli emellerimize yardımcı olmuştum. Bu davranışım vesilesi ile bana büyük salonun bir köşesini tahsis ederek, koydukları levhanın üzerine ‘Vecihi Köşesi’ yazmışlardı.¹²⁰ Bu buluş, Hayrünnas’ın eseri idi.”¹²¹

sözleriyle kulüp çalışmaları ile yakından ilgilendiği belirtmektedir.

Vecihi Bey anılarında, Türk basını tarafından kulübe destek verildiğini ifade etmiş olmasına karşılık basınında yer alan eleştirilere nedense yer vermemiştir. Anılarının devamında Alman paraşütçü ile yaptığı uçuşu ve paraşüt atlayışını uzun uzun anlattıktan sonra konuyu tekrar Aero Kulüp çalışmalarına getirmiş ve Kulübün başarısızlığından T.Ta.C.’ni suçlamıştır;

“Kulübün bu gerçek çalışmaları kısa zamanda amatör gençleri bünyesinde topladı. Görülüyor ki yurdumuzda havacılık yolunda ciddi eğitim yapılırsa, havacılıkta kaybettiğimiz uzun yılların telafisi mümkün olacak, ama ne yazık ki bu işte asıl görevli olan Türk Tayyare Cemiyeti esas tüzüğünün hükümlerine aykırı yolu tutmuş ve bu amaç yolundaki teşebbüslere kayıtsız bir tavır takınmıştı. Aero Kulüp, Cemiyete yardım hususunda müracaat ettiği halde ilgi değil cevap bile alamıyordu... Türk Tayyare Cemiyeti kuruluş amacı münasebeti ile ilk faaliyet devresinde milletlerarası havacılık federasyonunda Türkiye’yi temsil etmek üzere federasyona dâhil olmuştu. Fakat federe teşekkülün üyesi gibi sivil havacılığın icaplarını yerine getiremiyordu. Bu sebeple hakiki Türk evladının teşkil ettiği Aero Kulüp’e yalnız sırt çevirmekle kalmamış, havacılık amacına böylesine canla başla çalışan Aero Kulüp hakkında olumsuz ve haksız rivayetler icat etmekten geri kalmamıştır.”¹²²

T.Ta.C.’nin bu konuda eksikliği olabilir ancak Aero Kulüp’de ne vaat ettiklerini gerçekleştirebilmiş ne de Vecihi Hürkuş’un bahsettiği gibi amatör gençleri bünyesinde toplayabilmiştir.

¹²⁰ Vecihi Köşesinin fotoğrafı için bkz.: **Cumhuriyet**, No: 2733, 15 Kanun-i Evvel 1931, s.1.

¹²¹ Hürkuş, **a.g.e.**, s.308.

¹²² Hürkuş, **a.g.e.**, s.310.

Vecihi Bey, T.Ta.C.'den maddi destek göremeyen kulüp yönetiminin ağır masraflar karşısında bocalamaya başladığını ve bu giderleri karşılamak için Hükümete de başvurduğunu ancak mevzuat uygun olmadığı için yardım alınamazken, hamiyetsever zenginlerden de umulan yardımının gelmemesi üzerine Ankara'ya giderken kötü haberi aldığını ifade etmektedir.¹²³ Vecihi Beyin aldığı kötü haber şüphesiz ki Aero Kulüp'ün kapanma haberi olmalıdır. Vecihi Bey, kendisini ve Aero Kulübün içinde ne de dışında göstermektedir. Kulüp hakkında söylediği olumlu sözler ve olayın canlı tanıklarından olarak vermediği net bilgiler, bilgi saklanıp saklanmadığı konusunda şüphe uyandırmaktadır.

Sonuç

Türk Aero Kulüp, şüphesiz ki iyi niyetli bir girişimdir. Hem Türkiye'de sivil havacılığın geliştirilmesini hem de gençlerin havacılığa özendirilmesi ve pilot olarak yetiştirilmesini amaç etmiştir. Bu amaçlarının yanında eski havacılara uçuş imkânı verme ve havacıların toplanma merkezi olma gibi niyetleri de mevcuttur.

Ancak, Mithat Nuri'nin de makalesinde belirttiği gibi, uçuştan uzaklaşmış havacılara uçuş imkânı vermenin yanı sıra işsiz havacılara iş sağlama beklentisi toplumda ve devlet yönetiminde hoş görülmemiş olabilir.

Kulübün açılışından hemen sonra çay partileri ve danslı eğlencelere başlaması basında tepki çekmesine neden olmuştur. Gerçekten büyük iddiaları sayesinde toplumda büyük beklentiler yaratan kulüp ilk başlarda amacına uygun bir faaliyet gösterememiştir. Daha sonra birkaç havacılık faaliyeti gerçekleştirmiş olsa bile uçağı ve uçuş meydanı, hangar ve bakım tesisleri gibi uçuş yardımcı sahaları olmayan bir kulübün havacılık alanında büyük faaliyetlere girişebileceğini düşünmek çok hoşgörülü bir davranış olurdu. Kulüp yöneticilerinin kendileri bir maddi katkı yapmadan veya yapmadan tüm ihtiyaçlarını devletten, T.Ta.C.'den ve havacılığa inanıp, gönül verebilecek zenginlerden beklemeleri biraz safça bir niyet olarak değerlendirilebilir. Her şeyden önemlisi Kulüp açılış çalışmalarında özellikle maddi ihtiyaçların karşılanması konusunda gerekli etüt çalışmalarının yapılmadığı anlaşılmaktadır.

T.Ta.C.'nin neden Aero Kulübe yardım etmediği sorulması gereken bir sorudur. Bunun için tüzüğü ve harcama kalemleri incelenmelidir. Ancak kendisi de yarı resmi bir havacılık teşkilatı olarak sınırlı kaynaklarını hükümete ve millete karşı olan sorumluluğunu da değerlendirerek paylaşmak istememiş olabilir. Unutulmamalıdır ki gerek İstanbul Yeşilköy'de kurulan

¹²³ Aynı yer.

Tayyare Makinist Mektebi ve gerekse Cumhuriyetin ilk uçak fabrikası olan Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ) T.Ta.C. tarafından kurulmuş, aynı dönemde halkın bağışları ile alınan yüzlerce uçak Türk Hava Kuvvetlerine kazandırılmıştır.

Burada sorulması gereken diğer bir soru Aero Kulüp'ün devletten veya T.Ta.C.'den maddi destek görmesi durumunda neleri değiştirip geliştirebileceğidir. Arkasında devletin ve halkın desteğini alan T.Ta.C. kadar etkin ve geniş alana yayılabilecek ve bir kulüp olarak sivil hava yolu taşımacılığı, sivil hava yolu nakliyeciliği be hatta uçak fabrikası kurabilecek midir? Yoksa bu sefer de aldığı yardımın amaçlarını gerçekleştirmek için yetersiz kaldığından mı şikâyet edilecektir?

Amaç, niyet, kapsam ne olursa olsun Türkiye'deki ticari, sportif ve zirai havacılığın gelişmesi ve günümüzden çok önce yaygınlaşması için kulübün devamlılığı ve günümüze kadar ulaşabilmesi belki çok şeyin farklı hale gelmesine neden olabilirdi.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Kitaplar

Adıgüzel, Bahattin, **Hayallerini Uçuran Adam Nuri Demirağ**, İstanbul Ticaret Odası Ekonomik Ve Sosyal Tarih Yayınları, Yayın No: 2013-4, İstanbul, 2013.

Banoğlu, Ahmet; Niyazi, **Unutulmaz Havacı Kahraman Savmi Uçan Hayatı-Hizmetleri-Başarıları**, Toker Matbaası, İstanbul, 1965.

Çalapverdi, İhsan, **Divriği'li Mühürdarzade Nuri Demirağ**, Divriği Defterleri, Yayın No: 10, İstanbul, 2009.

Deliorman, Mehmet Nuri, **Nuri Demirağ'ın Hayat ve Mücadeleleri**; Nu.D. Matbaası; İstanbul, 1957.

Dervişoğlu, Fatih M., **Nuri Demirağ, Türkiye'nin Havacılık Efsanesi**, Üçüncü Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.

Görgülü, İsmet, **On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922, Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi**, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1993.

- Hürkuş, Vecihi, **Bir Tayyarecinin Anıları, Yaşantı**, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 2000.
- Kansu, Yavuz, Sermet Şenöz, Yılmaz Öztuna, **Havacılık Tarihinde Türkler**, Cilt:1, Hv.Bas. ve Neş.Md.lüğü, Ankara, 1971.
- Kurter, Ajun, **Türk Hava Kuvvetleri Tarihi (1918)**, c.IV, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara, 2009.
- _____, **Türk Hava Kuvvetleri Tarihi (1919-1920)**, c.V, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara, 2009.
- Şakir, Ziya, **Nuri Demirağ Kimdir?**, Kenan Matbaası, İstanbul, 1947.
- Toker, Hülya, Nurcan Aslan (Haz.); **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay Ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, c.I, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009.
- Türk Tayyare Cemiyeti Nizamname-i Esasisi**, İktisad Matbaası, Ankara, 1341.

Makaleler

- Adiloğlu, Leyla, Akansel Yalçınkaya, “Nuri Demirağ’ın Girişimci Olarak Ortaya Çıkışı, Yükselişi Ve Düşüşü: Makrokurumsal Ve Tarihsel Yaklaşım Bağlamında Bir İnceleme”, **23. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi**, 14-16 Mayıs 2015, Muğla, s.138-143.
- Aydoğan, Abdullah, “Atatürk Dönemi Türk Havacılık Faaliyetleri Ve Havacılık Faaliyetlerinin Gelişim Süreci”, **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (UTAD)**, 2020 4(2), s.69-81.
- Erel, Can, “Türkiye’de, Endüstrinin Gelişiminde İz Bırakanlar: Mühürdarzade Mehmet Nuri Demirağ”, **MSI Dergisi**, Sayı: 88, Aralık 2012, s.60-68;
- Kurt, Emin, “Türk Havacılarının Millî Mücadeleye Katılma Girişimi: Maltepe Fırası (7 Haziran 1920)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 60, Bahar 2017, s. 119-142.
- Mithat Nuri, “Bize Aero Kulüp Nasıl Çalışalı?”, **Son Posta**, No: 0536, 20 Kanun-i Sani 1932, s.6.
- Mithat Nuri, “Kulüpçülüğe Alışmaya Mecburuz”, **Son Posta**, No: 0483, 28 Teşrin-i Sani 1931, s.6.
- Nebioğlu, Osman, “Dirimtekin (Dukakinoğlu), Feridun”, **Türkiye’de Kim Kimdir Ansiklopedisi**, İstanbul 1961-62, s. 222-223.
- Necip Dürrü, “Motorsuz Tayyareler”, **Cumhuriyet**, No: 2759, 10 Kanun-i Sani 1932, s.6.

Şahin, Meltem, “Nuri Demirağ, Milli Kalkınma Partisi ve İlk Muhalif Parti Gazeteleri: Yurdda Kalkınma, Tez Kalkınma ve Öz Kalkınma”, **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, Sayı: 40, Bahar 2015, s.32-47;

Şeker, Kadir, “Tek Parti Dönemi Ekonomik Politikaları ve Özel Teşebbüs Yatırımlarına Bir Örnek: Nuri Demirağ Tayyare Atölyesi”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs 2011, Sayı:23, ss.129-143;

Türkmen, Nalan, “Nemlizâde Tütün Deposu”, **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI**, 6-9 Kasım 2008, c.I, Coşkun Yılmaz (Ed.), Seçil Ofset, İstanbul, 2009, s.167-176.

Yalçın, Osman, “Mühürdarzade Nuri Bey’in (Demirağ) Hayatı ve Çalışmaları (1886-1957)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 44, Güz 2009, s. 743-769;

Yavuz, İsmail, “Nuri Demirağ Tayyare Fabrikası”, **TAI'nin Sesi**, Eylül 2011, s.43-49;

Sürelî Yayınlar

Akşam Gazetesi

Cumhuriyet Gazetesi

İkdam Gazetesi

Milliyet Gazetesi

Son Posta Gazetesi

Son Saat Gazetesi

Vakit Gazetesi

Tezler

Ender Tuna, **Türkiye İktisadi Kalkınma Sürecinde Girişimci Örneği: Nuri Demirağ**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Kalkınma İktisadı Ve İktisadi Büyüme Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.

İnternet Siteleri

<http://buenosaires.be.mfa.gov.tr>, Erişim Tarihi: 21.10.2020.

www.wikipedia.org, Erişim Tarihi: 24.10.2020.

EKLER

Sivil Tayyare Kulübü İdare Heyeti.

Milliyet, No: 2065, 10 Teşrin-i Sani 1931, s.2

T.B.M.M. Başkanı Kazım (Özalp) Bey'in Ziyareti.

Vakit, No: 5016, 26 Kanun-i Evvel 1931, s.1

Aero kulüpta resmi kışadı müteakip çay içiliyor

“Aero klüp,, dün merasimle açıldı

Sivil tayyarecilik aynı zamanda
memleket müdafaasının
gerisini teşkil edecektir..

Milliyet, No: 2130, 14 Kanun-i Sani 1932, s.1

Cumhuriyet, No: 2786, 06 Şubat 1932, s.1

Maskeli Balodan Bir Fotoğraf. Cumhuriyet, No:2801, 23 Şubat 1932, s.2.

Cumhuriyet, No: 2733, 15 Kanun-i Evvel 1931, s.1

12 MART 1971 MUHTIRASI'NIN TÜRK SİYASETİNİ ŞEKİLLENDİRMESİ EKSENİNDE CUMHURİYET HALK PARTİSİ

Yaşar ÖZKANDAŞ*

ÖZ

Türk Silahlı Kuvvetleri 12 Mart 1971 tarihinde siyasal hayatı şekillendirmek üzere bir defa daha kontrolü ele almıştır. Demirel hükümetini istifaya zorlamıştır. Anayasa'nın öngördüğü reformları gerçekleştirecek partiler üstü bir hükümetin kurulmasını talep etmiştir. Yeni hükümeti kurma görevi CHP Kocaeli Milletvekili Nihat Erim'e verilmiştir. Bu gelişme CHP içinde lider değişimiyle sonuçlanacak büyük bir tartışmayı başlatmıştır. CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, Erim tarafından kurulacak hükümeti desteklemeye karar vermiştir. Muhtıranın Demirel hükümetinden daha çok CHP'nin ortanın solu olarak tanımlanan siyasal çizgisini hedef aldığı düşünün CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit, İnönü'nün bu kararını eleştirerek görevinden istifa etmiştir. İsmet İnönü ve ekibi parlamento grupları üzerinde hâkimiyet sağlarken Bülent Ecevit ve arkadaşları ise CHP parti meclisi ile Merkez Yönetim Kurulunun desteğini kazanmışlardır. Tarafların birbirlerine yönelik ağır suçlamaları altında toplanan CHP Beşinci Olağanüstü Kurultayı'nda İnönü, beklentisinin aksine bir neticeyle karşılaşması üzerine CHP Genel Başkanlığı görevinden istifa etmiştir. Bu durum karşısında 14 Mayıs 1972 tarihinde CHP Genel Başkanı'nı seçmek üzere toplanan özel Kurultay'ın sonunda Bülent Ecevit, partinin Atatürk ve İnönü'den sonraki genel başkanı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrasi, Kurultay, Muhtıra, Sosyalizm.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, yozkandas@gmail.com, (ORCID: 0000-0003-2705-7026).

REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY WITHIN THE SCOPE OF SHAPING OF TURKISH POLITICS BY THE MEMORANDUM OF MARCH 12th, 1971

ABSTRACT

The Turkish Armed Forces once again took control to shape the political life on March 12th, 1971 and forced the Demirel government to resign. They demanded the establishment of a nonpartisan government that would carry out the reforms stipulated by the Constitution. The mission to establish the new government was given to Nihat Erim, Deputy of Republican People's Party (RPP) Kocaeli. This development caused a big quarrel that would end with a leader change within RPP. İsmet İnönü, the Chairman of RPP, decided to support the government to be established by Erim. Bülent Ecevit, the Secretary General of RPP, who thought that the memorandum targeted the RPP's political line, which is defined as the left of the middle, rather than the Demirel government, resigned from his position, criticizing İnönü's decision. While İsmet İnönü and his team gained control over the parliamentary groups, Bülent Ecevit and his friends gained the support of the RPP party assembly and the Central Administrative Board. To put an end to the crisis within the RPP, the RPP Fifth Extraordinary Congress was called for a meeting. The convention gathered under the heavy accusations of the parties against each other. İnönü resigned from the RPP Chairmanship when he encountered a result contrary to his expectations in the Congress. Faced with this situation, Bülent Ecevit became the leader of the party after Atatürk and İnönü at the end of the special Congress gathered on May 14th, 1972 to elect the Chairman of the RPP.

Keywords: Democracy, General Assembly, Memorandum, Republican People's Party, Socialism.

Extended Abstract

The Turkish Armed Forces once again took control to shape the political life on 12 March 1971. This development had staggering effects on the Turkish Politics. The Memorandum ended the Justice Party's government. It brought a government model defined as nonpartisan government model to Turkey. In the Republican People's Party, with the general political history of the Republic, it has opened the doors of a change whose effect would spread over many years. This caused a big quarrel that would end with a leader change within RPP.

The aim of the study was to examine the fracture of the RPP's fault lines caused by the military intervention on March 12th, 1971. The developments that brought Bülent Ecevit, who created a different approach to the problems of Turkey and a dramatic change in the political line of RPP, to the chairmanship were examined in the present study. The study was based on

the Cumhuriyet, Hürriyet and Milliyet newspapers, Toplum and Yankı magazines and mementos of the period. Research papers and analyses were also used in this study.

According to the results obtained at the end of the study, İsmet İnönü, the chairman of the RPP, decided to support the Erim Government. Protesting this decision, Bülent Ecevit resigned from the RPP General Secretarial. He stated that the March 12th Memorandum targeted the Left of the Middle within the RPP rather than the Demirel Government. Despite his resignation, Ecevit maintained his influence in the RPP Party Assembly and RPP Central Executive Committee. Şeref Bakışık, RPP's new Secretary General and his successor Kâmil Kırıkoğlu, General Secretary supported Bülent Ecevit. RPP Provincial Congresses initiated to be organized in the first months of 1972 was also won by names close to Ecevit.

İsmet İnönü and Kemal Satır dominating the RPP Headquarters, and the parliamentary groups accused Bülent Ecevit and the Central Executive Committee, which was under his rule, of making the RPP inoperable, of straying it from its core values, and of giving it a socialist character by corrupting the political line called the Left of the Middle. According to İsmet İnönü and the names close to him, Ecevit and his supporters were in refusal of the heritage. Ecevit and his colleagues have denied all these accusations and they have defined the crisis within the party as a struggle between those who want to place the RPP on a more democratic ground and those who are against it. They claimed that the Chairman İsmet İnönü was influenced and misled.

As Bülent Ecevit and his working group continued to gain the upper hand in the Provincial Congresses, İsmet İnönü and Kemal Satır took an extraordinary assembly decision to gather on 5th of May 1972 to prevent this situation and to conclude the disagreement between the Headquarters and the Party Assembly. İsmet İnönü, Chairman of RPP asked the delegates not to give a vote of confidence to the Party Assembly that supported Bülent Ecevit in the Fifth Extraordinary Congress of the RPP. He emphasized that if such a situation arises, the RPP will be dismembered and withdraw from the stage of history. However, at the end of the voting, the RPP Party Assembly received 708 votes of confidence against 503. İsmet İnönü resigned from RPP Chairmanship after the event.

Bülent Ecevit, former Secretary General, when assessing İnönü's decision to resign, expressed that the Republican People's Party under the leadership of İnönü brought democracy to Turkey, but it could not operate democracy in its true form because the party was coming from a one-party

process, and it was a party with long and deep roots of tradition. However, with the last congress, he stated that the RPP has turned into a party that can fully operate democracy despite everything and all difficulties. Stating that the party organization was proved to be the real power within the RPP, Ecevit emphasized that the era of divisions within the RPP was also over.

The "Special Congress" to elect the new Chairman of RPP elected Bülent Ecevit as RPP Chairman on May 14th, 1972. Ecevit became the RPP Chairman after Atatürk and İnönü. Bülent Ecevit emphasized the importance of integration with the party organization for the party to gain political power in his speech of thanking upon his election as the RPP Chairman. He stated that being elected as the Chairman of the RPP, which was established under the leadership of Atatürk and İnönü, was an important responsibility and stated that he could carry this heavy responsibility together with the party organization. Ecevit then addressed the discussions about the Left of the Middle, emphasizing that he would progress through this policy. He stated that the political line defined as the left of the center was born not from not from any foreign ideology or Marxism but from the realities of Turkish society and that it was a requirement of the populist policy they followed.

Giriş

Türkiye, 1971 yılının ocak ayında bir kaos durumuna girmişti. Süleyman Demirel artık denetleyemediği, günden güne kötüye giden durum karşısında çaresiz kalmıştı. 8 Mart günü gerçekleşen parti meclisi toplantısında kendi partisinde de güven kaybettiği ortaya çıktı. Bunun üzerine paşalar iki gün sonra bir toplantı yaparak Demirel hükümetinin çekilmesi gerektiğine karar verdiler. Böylece yüksek komuta kademesi Demirel hükümetinin çekilmesini ve Anayasa'nın öngördüğü reformları gerçekleştirecek itibarlı ve güçlü bir hükümetin kurulmasını talep eden bir muhtırayı, 12 Mart 1971 tarihinde Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a, TBMM Başkanı Sabit Osman Avcı'ya ve Cumhuriyet Senatosu Başkanı Tekin Arıburun'a teslim ettiler. Muhtıra metnini radyodan dinleyen Demirel, kısa süre içinde istifa etti.¹

¹ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yayınları, Ankara, 2009, s. 175,176. Tefik Çavdar, 12 Mart 1971 Muhtırası ilk anda Demirel Hükümetine yönelik görünmesine mukabil aslında doğrudan doğruya siyasal yelpazenin sol kanadını hedef aldığını şu cümlelerle öne sürmüştür: "12 Mart Muhtırası, ilk bakışta mevcut Süleyman Demirel hükümetine karşıydı, onun istifasıyla ilk hedefine ulaşmış görünüyordu. Oysa temelde sola karşıydı. Bu sol tanımına sadece gençlik örgütlenmeleri ve TİP'i katmakla yetinmeyiz. Bir yerde CHP'nin içindeki sol açılımlar da hedefti." Tefik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1950'den Günümüze**, İmge Kitabevi, Ankara, 2013, s.215., 12 Mart 1971 Muhtırası Türkiye'de yeni bir hükümet sisteminin kapılarını

Süleyman Demirel, 12 Mart 1971 Muhtırası'nın Anayasa'ya ve hukuka aykırı olduğunu belirtmesine rağmen muhtıraya karşı bütünüyle olumsuz bir tavır takınmamıştır. CHP Genel Başkanı İsmet İnönü ilk önce muhtırayı demokrasiyle bağdaştırmadığını ifade etmesine mukabil yirmi dört saat geçtikten sonra silahlı kuvvetlerin önerdiği reformları yerine getirmek üzere Nihat Erim'in başbakanlığında kurulacak hükümeti destekleme kararı almıştır. Böylece CHP, AP ile aynı noktada buluşmuştur.²

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün aldığı bu karar CHP içinde yeni bir siyasi krizin fitilini ateşlemiştir. Ortanın solu siyasetinin önemli temsilcilerinden biri ve partinin genel sekreteri olan Bülent Ecevit, CHP'nin yeni kabineye bakan vermesine karşı çıkarak görevinden istifa etmiştir. CHP Merkez Yönetim Kurulu üzerinde mutlak bir egemenliği bulunan Ecevit, tarihsel önder İnönü'yle bir yol ayrımına gelmiştir.³ Yaşanan bir dizi gelişmenin neticesinde 5 Mayıs 1972 tarihinde toplanan Cumhuriyet Halk Partisi Beşinci Olağanüstü Kurultayı'nın sonunda İsmet İnönü 34 yıl boyunca aralıksız sürdürdüğü CHP Genel Başkanlığı görevinden istifa etmiştir. CHP'nin yeni genel başkanını seçmek üzere toplanan Kurultay'da partinin eski Genel Sekreteri Bülent Ecevit, CHP'nin Atatürk ve İnönü'den sonraki genel başkanı olmuştur.⁴

Bu çalışma Bülent Ecevit'i, Türkiye'nin en köklü siyasi partisi olan CHP'nin genel başkanlığına taşıyan süreci incelemeyi amaçlamıştır.⁵ Bülent

aralamıştır. Yeni model "*partiler üstü hükümet*" sistemidir. Yalnızca bir partinin politikalarını yansıtmaması istenen "*partiler üstü hükümet*" modeli geçiş dönemine özgü yeni bir sistemin habercisidir. Ali Gevgili, **Türkiye'de 1971 Rejimi, Tarım Toplumundan Sanayi Toplumuna Geçiş Aşaması**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973, s.236.

² Kurtuluş Kayalı, **Ordu ve Siyaset 27 Mayıs-12 Mart 1971**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.181, 182.

³ Ali Gevgili, **Yükseliş ve Düşüş**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987, s.524.

⁴ Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanlığı'nın tarihsel gelişimi bkz. Hakan Uzun "Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm, Milli Şef Kavramları" **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.IX, Sayı: 20-21, (2010/ Bahar -Güz).

⁵ Cumhuriyet Halk Partisi ulusal kurtuluş savaşının yarattığı koşullarda hayat bulmuş bir kuruluştur. CHP, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir siyasi parti şeklinde devamı olarak Halk Fırkası adıyla 9 Eylül 1923 tarihinde Mustafa Kemal tarafından kurulmuştur. CHP ilk kurulduğu dönemde Halk Fırkasını ismini benimsemiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra, yani 10 Kasım 1924'te partinin adı Cumhuriyet Halk Fırkası olarak değiştirilmiştir.1935 yılında toplanan Dördüncü Büyük Kongre'de ise firma sözcüğü yerini parti sözcüğüne bırakmış ve Cumhuriyet Halk Partisi adı kabul edilmiştir. CHP 1923 yılından 1950 yılına kadar 27 yıl boyunca hükümet partisi olarak görev yapmıştır. 1925-1945 tarih kesitinde kısa bir dönem dışında, tek parti olarak ülke yönetiminde yegâne söz sahibi olmuştur. CHP'nin tek başına iktidar olarak hareket ettiği

Ecevit, Türkiye'nin sorunlarına farklı yaklaşım tarzıyla öne çıkmış ve CHP'nin siyasal çizgisinde ciddi değişimler yaratmış önemli bir siyasal portredir. Bu sebeple Ecevit'i genel başkanlığa taşıyan gelişmelerin incelenmesi değerlidir. Çalışmada Cumhuriyet, Hürriyet ve Milliyet gazeteleri başta olmak üzere Toplum ve Yankı dergileri ile döneme ait hatıratlar göz önünde bulundurularak söz konusu süreç incelenmeye çalışılacaktır.

12 Mart 1971 Muhtırası Sonrasında Cumhuriyet Halk Partisi

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı İsmet İnönü, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin 12 Mart 1971 tarihli muhtırasından sonra Meclis'e geçmek üzere Pembe Köşk'ten ayrılırken basın mensuplarına *“Olayları takip ediyorum bir söz söylemem için vakit erken şimdi bir şey konuşmayacağım.”* demiştir. Meclis toplantısından sonra ise parti yönetimiyle görüşen İnönü, Demirel hükümetinin istifasını burada öğrenmiş ve istifayı *“Demokratik bir istifa var, demokratik bir mekanizma normal olarak işliyor.”* sözleriyle değerlendirmiştir.⁶

İsmet İnönü, başlangıçtaki bu ihtiyatlı tutumuna mukabil birkaç gün geçtikten sonra muhtıraya karşı tavrını netleştirmiştir. İnönü, 15 Mart 1971 tarihinde bir araya gelen meclis ve senato gruplarının ortak toplantısında muhtırayı sert ifadelerle hedef almıştır. Salona, Bülent Ecevit'i destekleyen parlamenterlerin alkışları arasında giren İnönü, *“Demokrasiye inanıyorsak seçimle iktidara gelen bir hükümetin yetkisi nispetinde bu reformları yapacağını kabul etmek zorundayız.”* dedikten sonra *“Yoksa bir meclise askeri bir kıta gibi şunu şöyle, bunu böyle yapacaksın demeye imkân yoktur.”*

bu dönem tek parti yönetimi adıyla anılmıştır. CHP, 14 Mayıs 1950'de yapılan genel seçimlerde Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte on yıllık bir süre boyunca parlamentoda muhalefet partisi olarak yerini almıştır. 27 Mayıs 1960 askeri darbesini izleyen 1961 ile 1965 yılları arasındaki süreçte ise İsmet İnönü'nün başbakanlığında kurulan koalisyon hükümetlerinin ortağı olmuştur. 1960 yıllarda Türkiye'nin siyasal ve toplumsal yapısı yeni bir boyut kazanmıştır. Gerek 1961 Anayasası'nın getirdiği düzenlemeler gerekse de işçi sınıfının belirginleşmesi Türk siyasetini sola açmıştır. Bu duruma kayıtsız kalamayan CHP siyasal yelpazedeki konumunu 1960'ların ortalarından itibaren ortanın solunda tanımlamıştır.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin tarihi üzerine ayrıntılı bilgi için bkz, **C.H.P.25 YIL**, Ulus Basımevi, Ankara 1948., Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınları, İstanbul, 2012., Hakkı Uyar, **Demokrat Parti İktidarında CHP 1950-1960**, Doğan Kitap, İstanbul, 2017., Hakkı Uyar, **İki Darbe Arasında CHP 1960-1971**, Doğan Kitap, İstanbul, 2017., Suna Kili, **1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976., Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, İstanbul, 1952.

⁶ Cumhuriyet, 13 Mart 1971.

Böyle bir tartışmada bizim yerimiz bellidir. Biz demokratik rejim dışında bir rejimi kabul etmeyeceğiz.” diye de eklemiştir.⁷

Ancak İsmet İnönü, bir gün sonra muhtıraya karşı bu tavrını çok büyük oranda değiştirmiştir. 12 Mart'ın köktenci bir reform programını hayata geçirmek için uzun soluklu bir askerî yönetimin kurulmasını amaçlayan radikal subayların oluşturduğu 9 Mart cuntasına karşı yapıldığını öğrenen İnönü, Demirel hükümetinin yerini alacak bir kabinenin kurulmasına yardımcı olmaya karar vermiştir.⁸ Bu düşüncesini de 16 Mart günü toplanan CHP Ortak Grup Toplantısı'nda açıklamıştır. İnönü, konuşmasına “*Geçen 24 saat, memleket için çok önemli bir devre idi. Türkiye, millet olarak bünyesindeki sarsılmaz metanetin bir defa daha örneğini vermiştir.*” sözleriyle başlamış ve kurulacak yeni hükümeti “*reformların tatbiki için*” destekleyeceklerini ilan etmiştir.⁹

Nihat Erim, 19 Mart 1971 günü yeni kabineyi kurmakla görevlendirilmiştir.¹⁰ 21 Mart günü ise CHP'li parlamenterler hükümete katılıp katılmama konusunda karar vermek üzere ortak grup toplantısında bir araya gelmiştir. Bu toplantıdan bir gün önce CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit başkanlığında gerçekleşen Merkez Yönetim Kurulu toplantısında Erim hükümete katılmamaya ve meclisteki güven oylamasında oy kullanacak olanların serbest bırakılmasına yönelik bir karar alınmıştır. Oysa İsmet İnönü hem hükümete güvenoyu verilmesine hem de hükümette yer almaya parti grubunda karar verilmesini istemiştir. Böylece parti grubu ile genel merkez karşı karşıya gelmiştir.¹¹

Bu görüş ayrılığı üzerine CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit 21 Mart 1971 tarihinde genel sekreterlik görevinden istifa etmiştir. İnönü, genel sekreterin ve Merkez Yönetim Kurulunun istifası üzerine aynı gün içinde gecikmeli olarak toplanan ortak grup toplantısında “*askeri müdahaleden kurtulmak için intikal hükümetinin*” zaruri olduğunu belirtmiş ve “*güvenoyu vermekte kayda bağlı*” olmadıklarını, yeni kabinenin programına göre hareket edeceklerini ve kabineye üye verilmesini bu şart altında kabul ettiklerini ifade etmiştir. İnönü, Bülent Ecevit'le görüş ayrılıklarının bu

⁷ *Cumhuriyet*, 16 Mart 1971.

⁸ Şerafettin Turan, *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003, s.475.

⁹ *İsmet İnönü, Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1970-1973*, (Haz: İlhan Turan), TBMM Kültür Sanat Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s.115.

¹⁰ I. Erim Hükümeti'nin kurulması sürecinde yaşanan gelişmeler için bkz. Nihat Erim, *12 Mart Anıları*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2018, s. 173-200.

¹¹ Ali Topuz, *Ali Topuz Anlatıyor-1 Değişimi Yaşamak 1932, 1972*, (Haz: Hikmet Bila) Doğan Kitap, İstanbul, 2011, s. 416, 417.

noktada başladığını da sözlerine eklemiştir. Bu konuşmadan sonra yeni hükümetin desteklenmesi ve gerektiği takdirde üye verilmesi yönünde karar alınmıştır.¹²

Bülent Ecevit, istifasının hemen ardından düzenlediği basın toplantısında 12 Mart'ın "hükümete karşı yapılmış bir darbe" olmadığını, aksine "CHP'ye, ortanın solundaki CHP'ye yönelen bir darbe" olduğunu belirtmiştir. Ecevit'e göre genel seçimlerde CHP'nin halk iradesiyle iktidar olması imkân dâhiline girdiği bir dönemde "demokratik mekanizmanın durdurulması" ve "CHP'nin halk iradesi dışında yollardan iktidara gelmesi veya gelmek ister görünmesi" gibi girişimlerle ortanın solu hareketi engellenmiştir.¹³

Bülent Ecevit'in CHP Genel Sekreterliğinden istifa etmesine yönelik basındaki ilk değerlendirmelerden biri Abdi İpekçi tarafından yapılmıştır. İpekçi, 23 Mart 1971 tarihli Milliyet gazetesinde kaleme aldığı "Sarsıntının Kaçınılmaz Sonuçları" başlıklı köşe yazısında meseleye tarafsız bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. İpekçi, "Ecevit, kendi açısından CHP'nin koalisyona girmemesini istemekte ve aksi durum ortaya çıktığında istifasını vermekte haklıydı. Çünkü CHP böyle bir karar aldığı anda bunun ilk seçimlerde göstereceği olumsuz etkinin" hesabını vermekte zorlanacaktı, demiştir. Ancak İpekçi, hemen sonrasında İsmet İnönü'nün de Erim hükümetini destekleme noktasında haklı olduğunu vurgulamak için CHP genel başkanı "Yeni bir hükümetin kurulmasına yardımcı olmamak yolunda bir tutum benimsese idi, o zaman rejimi rayına oturtma çabaları sonuçsuz kalacak, parlamenter rejim kesinlikle paydos edilecek ve askeri rejim kurulacaktı." demiştir.¹⁴

Milliyet gazetesinden İsmail Cem, CHP Genel Sekreteri'nin istifasını yorumlarken Ecevit'in basın açıklamasıyla benzeşen bir değerlendirmede

¹² Bülent Ecevit'in istifa mektubu şöyledir: "Sayın İsmet İnönü, CHP Genel Başkanı, Sayın Genel Başkanım, Demokratik rejim için ve CHP için çok hayati saydığım bir konuda görüş ayrılığımıza düşmüş bulunuyoruz. Bu kadar önemli bir konuda sizin görüşünüze katılmadan Genel Sekreterlik görevini yürütmeye hakkım olamazdı. Onun için CHP Genel Sekreterliğinden ayrılıyorum. Bugüne kadar eşsiz önderliğinizle bana yol gösterdiniz. Değeri biçilmez desteğinizle bana güç kattınız. Size sonsuz şükran ve minnet duygularımı yaşadıkça içimde taşıyacağım. Yüreğten saygılarımı sunarım. Bülent Ecevit" **Cumhuriyet** 22 Mart 1971.

¹³ **Cumhuriyet**, 22 Mart 1971., Sonraki yıllarda yeniden 12 Mart değerlendirmesi yapan Bülent Ecevit ortanın solunu kastederek "Demokrasiyle önlenemeyen, kurultaylarla önlenemeyen, seçimlerle önlenemeyeceği görülen bir hareket darbe ile engellenmiştir." demiştir. Altan Öymen "Ecevit 12 Mart ve Sonrasını Anlatıyor" **Cumhuriyet**, 12 Şubat 1975.

¹⁴ Abdi İpekçi "Sarsıntının Kaçınılmaz Sonuçları" **Milliyet**, 23.03.1971.

bulunmuştur. Cem'e göre Bülent Ecevit ve arkadaşları "*cesur bir deneye*" girişerek CHP'yi sola açmış, "*işçi, köylü ve küçük memurlara hitap*" eder bir parti hâline dönüştürmüştür. CHP'yi egemen sınıflar için "*iktidar alternatifi olmaktan*" çıkarmışlardır. Böylece Ecevit, çeşitli çevreler açısından "*istenmeyen adam*" olarak ilan edilmiştir. Şimdi Genel Sekreter'in istifasıyla birlikte CHP yeniden hâkim güç merkezlerinin "*iktidar alternatifi*" olmuştur.¹⁵

Cumhuriyet gazetesinden Nadir Nadi, Bülent Ecevit'in istifasına yönelik eleştirel bir metin kaleme almıştır. Nadi'ye göre Ecevit'in gösterdiği tepki samimiyet açısından tartışmalıydı. Ecevit, muhtırayı ilk günlerde onaylayan bir tavır sergilemiştir. İnönü'yle birlikte Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın davetine uyarak Çankaya'ya gitmiş ve orada yapılan görüşmelerde yerini almıştır. Nihat Erim'in başbakan adayı olarak gösterilmesinden sonra ise "*bomba gibi patlamıştır.*" 12 Mart Muhtırası'nın ortanın solu hareketini durdurmak için AP'yi değil de doğrudan CHP'yi hedef aldığını iddia ederek gerçeklerden uzak duygusal bir değerlendirmede bulunmuştur.¹⁶

İsmet İnönü, parti grubunda üstünlüğü sağlamakla birlikte parti meclisinde genel sekreterlik görevinden ayrılmasına rağmen Bülent Ecevit'in üstünlüğü devam etmiştir. Ecevit'e yakınlığı ile bilinen Şeref Bakşık, CHP'nin yeni genel sekreteri olurken 25 Mart'ta yapılan seçimlerde de CHP'nin Merkez Yönetim Kuruluna Ecevit'e yakın isimler seçilmiştir.¹⁷ Aynı gün İnönü, parti teşkilatına yayınlamış olduğu genelgede Ecevit'in ve onunla birlikte istifa edenlerin "*canlı ve kararlı olarak vazifelerine devam edeceklerini*" söylemiş ve sonra da "*Parti içindeki bunalımın bitmiş olduğunu haber veriyorum.*" demiştir.¹⁸

Bülent Ecevit'in istifasını izleyen günlerde basında CHP içinden ayrılacak parlamenterlerin yeni bir sol parti kuracakları iddiası gündeme gelmeye başlamıştır. Bülent Ecevit, bu haberlerin önünü kesmek için bir açıklama yapmış ve CHP'den ayrılarak başka bir parti kurmayı düşünmediğini söylemiştir. Sonra da 12 Mart nedeniyle ertelenmiş olan parti il ve ilçe kongrelerinin yeniden düzenlenmeye başlamasıyla birlikte parti içindeki çalışmalarına hız vermiş ve "*Ecevitçiler*" olarak adlandırılan siyasal tavra resmiyet kazandırmıştır.¹⁹

¹⁵ İsmail Cem "Demirel ve Ecevit", *Milliyet*, 23.03.1971.

¹⁶ Nadir Nadi, "Sakat Bir Çıkış" *Cumhuriyet*, 23 Mart 1971.

¹⁷ Hikmet Bila, *CHP 1919-1999*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999, s.251.

¹⁸ *Cumhuriyet*, 26 Mart 1971.

¹⁹ Şengül Kılıç Hristidis, Ersel Ergüz, *İsmail Hakkı Birler'in Anılarında CHP'li Yıllar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 223-225.

Bu andan itibaren Bülent Ecevit ve ekibi, partinin meclis gruplarını yanına almış olan İsmet İnönü'ye karşı parti örgütünde kontrolü ele almak için harekete geçmiştir. Eski Genel Sekreter, parti içinde temaslarda bulunmaya başlamış, kongrelerde daha etkin söz almış ya da katılmadığı toplantılara mesajlar göndermiştir. Parti örgütünde "*CHP'nin yeni lideri Bülent Ecevit'tir.*" şeklinde sesler yükselmeye başlamıştır.²⁰

Aynı süreç içinde İsmet İnönü, Genel Sekreter Şeref Bakşık'tan Bülent Ecevit hareketine destek veren merkez gençlik ve kadın kolları yönetim kurulları ile CHP il yönetimlerinin feshedilmesini istemiştir. Şeref Bakşık, İnönü'nün bu isteklerini kabul etmeyerek 18 Kasım 1971'de genel sekreterlik görevinden ayrılmıştır. Bu gelişmeyi Merkez Yönetim Kurulu üyelerinin istifası izlemiştir. Bu durum üzerine toplanan parti meclisi CHP genel sekreterliğine Kâmil Kırıkoğlu'nu seçmiş ve yeni bir Merkez Yönetim Kurulu oluşturulmuştur.²¹

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, Genel Sekreter Şeref Bakşık'ın istifa etmesi üzerine ilk defa Olağanüstü Kurultay'dan bahsetmiştir. Bu çerçevede İnönü, 19 Kasım 1971 tarihinde genel sekreterin istifasını değerlendirirken "*Kurultayı toplamam ihtimali vardır.*" demiş ve yöneltilen bir soru üzerine de kendisinden sonra için bir lider hazırlamadığını ifade etmiştir. CHP eski Genel Sekreteri Bülent Ecevit ise Bakşık ile merkez yönetim kurulu üyelerinin istifasıyla ilgili yapmış olduğu açıklamada "*Arkadaşlarımızın Kurultay kararları doğrultusunda parti bütünlüğünü korumaktan ve Türkiye'deki rejim bunalımının bir an önce sona ermesine katkıda bulunabilmekten başka bir kaygıları olmadığını biliyorum.*" demiş ve sözlerine "*Parti içi bunalımdan ve rejim bunalımından çıkış yolları üzerinde partide bazı görüş ayrılıkları bulunsa bile önemli olan demokrasiyi kurtarmak ve ortanın solu hareketini sürdürebilmektir.*" diye devam devam etmiştir.²²

Parti içindeki bunalım Kâmil Kırıkoğlu'nun genel sekreterliği döneminde de artarak devam etmiştir. Çünkü partinin yeni genel sekreteri ve merkez yönetim kurulu da Erim hükümetine yaklaşım noktasında İsmet İnönü ile görüş ayrılığı içindedir. İnönü, parti grubuna, parti meclisine ve genel sekretere danışmadan CHP'nin ikinci Erim hükümetine bakan vereceğini açıklamıştır.²³ Bu durum karşısında Genel Sekreter Kâmil

²⁰ Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları, 1944-1973, İsmet Paşa'nın Son Yılları 1965-1973**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, s.263.

²¹ Kili, **a.g.e.**, s.289, 290.

²² **Milliyet**, 20 Kasım 1971.

²³ Bila, **a.g.e.**, s.253.

Kırıkoğlu ve CHP Merkez Yönetim Kurulu ile Ecevitçiler olarak anılan parti üyeleri, yeni kabineye bakan verilmesi yönünde alınacak kararı görüşmek üzere toplanan CHP Ortak Grup Toplantısı'na katılmamıştır. Kırıkoğlu, kendisinin ve arkadaşlarının toplantıya neden katılmadığını açıklarken *“Tamamiyle dışımızda gelişen olaylara, oylarımızla katkıda bulunmayı gereksiz saydık. Bu davranış parti içinde demokratik bir hakkın kullanılmasındır.”* demiştir. Ortak grup toplantısında ilk konuşmayı yapan İsmet İnönü ise toplantıyı boykot edenleri *“ters düştüklerini ilan eden arkadaşlarımıza söylediğim gibi, durumu meçhule götürmek ve bugün bu grubu toplatmamak için sarf ettikleri gayretler anarşik ve kanun dışı gayretler”*dir, sözleriyle eleştirmiştir. Toplantının sonunda da hükümete bakan verilmesi yönünde karar alınmıştır.²⁴

CHP Genel Sekreteri Kırıkoğlu ile Merkez Yönetim Kurulunun toplantıya katılmamasıyla birlikte dönemin basınında CHP içinde *“yeni bir hareket”*in başladığına dair haberler çıkmaya başlamıştır.²⁵ Aynı günlerde de Ecevit'e yakın isimler, parti örgütünün tamamına *“yeni bir kadro hareketinin”* başladığını, herkesin bu harekette bir an önce yerini alması gerektiğini ve bu yeni hareketin liderinin Bülent Ecevit olacağını söylemeye başlamışlardır.²⁶ CHP Genel Başkanı İsmet İnönü ise tedavi nedeniyle Paris'e yapacağı ziyaretle ilgili verdiği demeçte *“CHP'deki olayların ehemmiyetli olduğunu, şimdilik müşahede etmekle yetineceğini”* söylemekle birlikte²⁷ çevresindekilere Ecevit'ten yana tavır alan Genel Sekreter Kâmil Kırıkoğlu ve birlikte çalıştığı isimleri kastederek *“Dönüşte defterlerini düreceğim kurultaya gideceğim.”* demiştir.²⁸

CHP içindeki kriz 1972 yılının ilk aylarından itibaren başlayan parti il kongreleriyle birlikte daha da derinleşmiştir. Kongrelerde Bülent Ecevit ile Kemal Satır'ın temsil ettikleri iki hizip çatışmıştır.²⁹ Bülent Ecevit ve ekibi

²⁴ **Milliyet**, 12 Aralık 1971.

²⁵ **Cumhuriyet**, 12 Aralık 1971.

²⁶ Toker, **a.g.e.**, s.266.

²⁷ **Milliyet**, 15 Aralık 1971.

²⁸ Turan, **a.g.e.**, s.488.

²⁹ Kemal Satır, parti içinde yaşanan tartışmaların Bülent Ecevit ve arkadaşlarının CHP'nin tarihsel çizgisini reddetmelerinden kaynaklandığını şu cümlelerle iddia etmiştir: *“Yaşadığımız bunalımın, temelindeki nedenleri belirtmek ve bugüne kadar açıklanmamış bazı gerçekleri, ayrıntılı bir biçimde ortaya koymak isterim. Artık anlaşmazlığın, CHP'ni tarihi temellerinden kaydırmak isteyen bir akımın inkârcı muhtevasında düğümlenmiş olduğu, ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu akımın başlıca özellikleri Parti tarihini reddetmek, Cumhuriyet döneminden yapılanları ve Atatürk devrimlerini küçümsemek, aydın yöneticileri halk patronları kabul ederek aydın-halk ikiliğini yaratmak, rejimin kaderini etkileyebilecek, tehlikeli görüş ve sözde devrimci yöntemler önererek, siyasal*

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'yü doğrudan karşılarına almamaya dikkat etmiştir. Hatta anlaşmazlık nedeninin İsmet İnönü'nün birtakım kişilerce yanlış yönlendirilmesinden kaynaklandığını vurgulamışlardır. Ancak İsmet İnönü, çatışmanın doğrudan Ecevit ile kendi arasında olduğunu açık eden bir tutum izlemiştir.³⁰

İsmet İnönü, bu yöndeki ilk ciddi çıkışını 9 Ocak 1972 tarihinde toplanan CHP Adana İl Kongresi'nde yapmıştır. İnönü, Adana İl Kongresi'ne gönderdiği mesajda *"İçinde bulunduğumuz vaziyeti her nerede, ne maksatla olursa olsun, gerçek tabiatından, yâni Genel Başkana karşı bulunmak durumundan başka türlü göstermeye çalışmak beyhudedir ve hiçbir faydası yoktur."* demiştir. Buna mukabil Bülent Ecevit ise kongreye gönderdiği mesajda *"halktan soyutlanmış bir devletin devrimci olamayacağını, Türkiye'de artık yalnız halktan güç alan bir halk devrimciliğinin geçerli olabileceğini"* ifade etmiştir. Büyük çıkar çevrelerinin Cumhuriyet Halk Partisi'ni halk devrimciliği çizgisinden uzaklaştırmak için 12 Mart'tan sonra *"yeni umutlarla yeni girişimlerde"* bulduklarını söylemiş ve parti örgütünün bu çabalara karşı *"kaya gibi sağlam"* direndiğini belirtmiştir. Kongrede söz alan Kemal Satır, *"Genel Başkan İnönü'nün etrafında birleşen partililerin rejimi kurtarmanın çabası"* içinde olduğunu vurgulamıştır. Kongre sonunda Ecevitçilerin adayı Emin Bilen Tümer CHP İl Başkanı seçilmiştir.³¹

Benzer gelişmeler Antalya ve İzmir CHP İl Kongreleri'nde de yaşanmıştır. Antalya İl Kongresi'nde Ecevitçiler *"İnönü'ye karşı değiliz, ancak mücadelemiz ortanın solunda bütünleşmektir."* derken Ecevit kongreye gönderdiği mesajda *"halktan ayrı düşen bütün devrimci akımların soluğu kesilirken her türlü baskı ve tertibe rağmen CHP'de devrimciliğin sindirilemediğini"* söylemiştir. CHP Genel Sekreteri Kâmil Kırkoğlu da mesajında CHP'nin demokratik bir çizgide ilerlemesi gerektiğini savunmuştur. Ecevit'in CHP İzmir merkez ilçe kongresinde okunan mesajında da ortanın solu çizgisinde ilerleyen CHP örgütünü *"ne içerden ne dışardan hiçbir gücün"* engelleyemeyeceği vurgulanmıştır. Her iki kongrenin sonunda gerçekleşen seçimleri Ecevit'e yakın isimler kazanmıştır.³²

oportünizmin en parlak örneklerini vermektedir." Kemal Satır, **CHP'de Bunalm**, Nüve Matbaası, Ankara, 1972, s.57.

³⁰ Toker, **a.g.e.**, s.272.

³¹ **Milliyet**, 10 Ocak 1972.

³² **Milliyet**, 17 Ocak 1972.

CHP eski Genel Sekreteri Bülent Ecevit ve çevresindeki isimlerin “*yeni kadro hareketi*”nin İsmet İnönü’ye karşı olmadığı konusundaki ısrarları üzerine İnönü, CHP Ankara İl Kongresi’nde daha keskin ifadelerle yine Ecevit’i hedef almıştır. 23 Ocak 1972 tarihinde Maltepe’deki Şato Yazar salonunda yapılan kongre adeta bir Kurultay provası olmuştur.³³ Burada uzunca bir konuşma yapan İsmet İnönü, sözlerinin başında, her kongrede meselenin İnönü meselesi olmadığı şeklindeki “*propagandanın*” samimiyezsiz olduğunu vurgulamış ve “*bugünkü ihtilaf İnönü-Ecevit ihtilafı*”dır, demiştir. Ecevit’in genel sekreterlikten ayrılmasından sonra da “*CHP örgütünü bizzat idare ettiğini*” ve “*halk idaresi*” söylemiyle politikasını “*hem Meclise hem Genel Başkana hem memlekete kabul ettirmek iddiasında*” bulunduğunu, dolayısıyla böyle bir girişimin “*kanun dışı bir davranış*” olduğunu belirtmiştir. CHP içinde “*kanun dışı bir idarenin kurulmaması ve yerleşmemesi için sonuna kadar mücadele*” edeceğini üstüne basa basa dile getirmiştir. Konuşmasının devamında Bülent Ecevit’in savunduğu politikayı “*bir hizip zihniyeti içerisinde*” yürütmeye çalıştığını iddia etmiş ve “*Bu maksadından vazgeçer ve sakın sakın istifa etmiş eski Genel Sekreter hüviyetine girerse mesele kalmaz.*” demiştir. Kongre sonunda CHP Ankara İl Başkanlığı için yapılan seçimleri Ecevitçiler 154’e karşı 398 oyla ve tam liste olarak kazanmıştır. Kongreye katılmayan Zonguldak Milletvekili Bülent Ecevit, gönderdiği mesajında kongreden çıkan sonucun “*Genel Başkan’a karşı çıkmak anlamı taşımadığını*” ifade etmiş ve alınan neticeyi İnönü’nün “*başlattığı ortanın solu hareketini, her baskıya ve tertibe rağmen sürdürmeğe parti örgütünün kararlı*” olmasının bir göstergesi olarak değerlendirmiştir.³⁴

CHP Ankara İl Kongresi’nin hemen sonrasında Milliyet gazetesinden Abdi İpekçi, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü ve CHP eski Genel Sekreteri Bülent Ecevit ile bir röportaj gerçekleştirmiştir. Burada Bülent Ecevit, CHP Genel Başkanı İnönü tarafından kendisine yöneltilen eleştirileri cevaplarırken CHP’nin bir gerçeği olarak “*İnönü’nün tüzükten de hukuktan da ötede tarihi bir kişiliğinden gelen, devletin ve partinin kuruluşundan gelen bazı olağanüstü yetkileri*” olduğunu ancak bir de parti içinde işlemeye devam eden bir demokrasinin bulunduğunu belirtmiştir. Bu iki farklı yaklaşımın parti içinde bir çelişki yarattığını ve bunalımın buradan kaynaklandığını söylemiştir. “*CHP’nin gitgide lider partisi durumundan örgüt partisi durumuna*” dönüştüğünü ifade etmiştir. Bülent Ecevit, İnönü’ye yönelik bu eleştirisine mukabil bir defa daha parti içi mücadelede kendilerini İsmet İnönü’yle yan yana getirmeye çalışmıştır. Bu kapsamda 12 Mart

³³ Hristidis, Ergüz, a.g.e., s.284.

³⁴ Milliyet, 24 Ocak 1972.

Muhtırası'ndan sonra ortaya çıkan olağanüstü durumdan bazı kimselerin yararlanarak "*İnönü'nün önderliğinde geliştirilen yeni düşünce ve kadro hareketini engellemeğe, baltalamağa*" kalkıştıklarını, kendilerinin ise "*örgütle birlikte buna karşı*" direndiklerini ve Genel Başkan İnönü'nün eserine sahip çıktıklarını söylemiştir.³⁵

Milliyet gazetesinin genel yönetmeni Abdi İpekçi, CHP'deki ihtilaf hususunda Ecevit'le gerçekleştirdiği görüşmeden bir gün sonra sorularını CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'ye yöneltmiştir. İnönü, öncelikle Ecevit ile kendisi arasında keskin bir mücadelenin olduğunu belirtmek için "*uzun politika hayatımda böyle durumla karşılaşmadım. Benimle ihtilaf halinde olunur, anlarım. Ama benimle hiçbir ihtilâf yoktur diye ısrar ederler, böylesine rast gelmedim.*" demiştir. Parti il kongrelerinde kendisine muhalif kararlar alınmasını "*bir vazifeden istifa ettiği halde, o vazife üzerindeymiş gibi*" davranan Bülent Ecevit'in delegeler üzerindeki baskısına bağlamıştır. Ecevit'in genel sekreterlikten ayrılmasından sonra da genel sekretermiş gibi davranmasını mutlak suretle kabul etmeyen ve aradaki ihtilafın temel nedeninin bu olduğunu vurgulayan İnönü, ayrıca onu ve arkadaşlarını ortanın solu olarak tanımlanan siyasal çizgiyi amaçlarından uzaklaştırmakla da itham etmiştir. İnönü, "*Ortanın solu diye bir marifet çıkardım, şimdi ortanın solu ayrı bir parti ilkesi gibi bilmediğim bir mahiyette kullanıyor.*" demiş ve sonra da başta Erim hükümetine yaklaşımdan ortanın soluna kadar birçok konuda Ecevit'le ayrı düşüklerini, parti içi ortaya çıkan bütün bu görüş ayrılıklarının Kurultay'da çözüleceğini belirtmiştir. Kendi politikasına aykırı düşen bir parti yönetiminin Kurultay'dan onay alması durumunda istifa edeceğini açıklamıştır.³⁶

Abdi İpekçi'nin söz konusu röportajları gerçekleştirdiği günlerde Yankı'da "*İsmet İnönü, CHP ve Rejim*" başlıklı bir makale yayımlanmıştır. Söz konusu metin, İsmet İnönü ile Bülent Ecevit arasındaki gerilimin "*ya İnönü ya Ecevit*" ikilemine gelmeden bitirilmesini CHP'nin geleceği adına olumlu görmüştür. Yankı'ya göre İsmet İnönü, Türk siyasetinde tarihsel ağırlığı bulunan bir lider olma vasfını sürekli korumuştur. Bu vasfı, 12 Mart'tan sonra bir defa daha ortaya çıkmış ve Nihat Erim hükümetini kayıtsız şartsız destekleyerek ordunun siyaset üzerindeki baskısını azaltmıştır. Bunun yanında tarihten gelen ağırlığının bir gereği olarak İnönü'nün, Ecevit'in kendisine yönelttiği eleştirileri tolere etmesi CHP'nin

³⁵ Milliyet, 26 Ocak 1972.

³⁶ Milliyet, 27 Ocak 1972.

gelecekte önemli bir güç olarak varlığını sürdürmesine de yardım edecektir.³⁷

Cumhuriyet Halk Partisi içindeki tartışma 1972 yılının şubat ayında daha da derinleşmiştir. Temsilciliğini Hüdayi Oral, Muammer Erten ve Ekrem Kangal'ın yaptığı Üçüncü Dünyacılar grubu, "*Parti içinden dışarıya yansıyan ve dışarıdan partiye dönüşen bazı davranışlar CHP'yi sarsmakta ve bazı grup üyelerinin sorumsuz demeç ve beyanları ile parti bir çıkmaza itilmektedir.*" diyerek "*parti içindeki durumun açıklığa kavuşturulması ve Genel Başkan İnönü'nün etrafında bütünleşmeyi*" sağlamak için CHP grup başkanlığına genel görüşme açılmasını talep eden bir önerge vermiştir. Önergede "*İç ve dış politika konularında partiyi bağlayıcı demeç ve tebliğler vermek yetkisi ancak Genel Başkanındır. Bu felsefe dışında ortaya çıkan bazı sorumsuz davranışlar*" sadece CHP'ye değil, Türkiye'ye ve demokrasiye zarar veriyor, denilmiştir.³⁸

Parti içindeki sorunların görüşülmesi hakkında verilen önerge 5 Şubat 1972 tarihinde CHP ortak grubunun gündemine gelmiştir. Burada söz alan CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, öncelikle karar verildiği takdirde CHP içindeki tartışmanın inceleneceğini belirtmiştir. Daha sonra da parti içindeki anlaşmazlığın ortanın solu üzerindeki görüş ayrılığından kaynaklanmadığını ancak eski genel sekreterin "*ortanın solu anlayışı konusunda bir ihtilaf varmış da onun için istifa etmiş*" gibi gerçeği örten bir yaklaşım içinde olduğunu ifade etmiştir. CHP içindeki görüş ayrılığını "*Halka mı dayanma yoksa hep küçük burjuvazi ile bürokrasiye, yani orta sınıf ile, sivil-asker aydına mı dayanma mücadelesi gibi göstermeye kalkışmak da kafir icat etme uygulamasından başka bir şey değildir.*" demiştir. Devamında da Erim hükümetine destek verilmesi yönünde almış oldukları kararı "*Hükümet teşkilini imkânsız kılacak bir davranışa genel sekreterin aklına uyararak girseydik, memlekette anarşi daha ne kadar tahribat yapabilirdi, tasavvur edebilir misiniz?*" cümleleriyle savunmuştur. Konuşmasının sonlarına doğru ise Bülent Ecevit ile arkadaşlarının etkisinde bulunan mevcut Merkez Yönetim Kuruluyla ve onu şekillendiren parti meclisiyle devam etmenin mümkün olmadığını belirterek "*Memleket için meçhul, parti için meçhul, memleket gerçeklerine vukufsuzluğunu, sağduyu ile ne kadar çabuk ters düşebileceğini 12 Marttan sonraki devrede ispatlamış ve usulleri bu olan bir hizip muvaffak olurda partiyi alırsa gelecek hallerden ciddi olarak endişe ederim.*" demiştir. İnönü'nün konuşmasını takiben Üçüncü Dünyacıların

³⁷ "İsmet İnönü, CHP ve Rejim", **Yankı**, 3-9 Ocak 1972, S.42.

³⁸ **Milliyet**, 21 Ocak 1972.

genel görüşme açılmasını isteyen önerileri oylamaya sunulmuş ve oy çokluğu ile kabul edilmiştir.³⁹

Cumhuriyet Halk Partisi ortak grubu parti içi sorunları görüşmeye 6 Şubat günü de devam etmiştir. CHP Genel Başkanı İnönü, ilk önce Meclis'te Ecevitçilerden teşekkül eden Antalya İl Kurulu ile görüşmüş, daha sonra da genel görüşmeyi izlemek üzere toplantı salonuna geçmiştir. Saat 11.00'de başlayan grup toplantısında ilk olarak Genel Sekreter Kâmil Kırkoğlu söz almıştır. Kırkoğlu, Merkez Yönetim Kuruluyla ilgili eleştirileri cevaplamıştır. CHP içinde hiçbir organın eleştirilmez olmamakla birlikte *"Merkez Yönetim Kuruluna yöneltilen tepkilerin ancak Parti Meclisi'nde ifade edilebileceğini"* söylemiştir. Daha sonra söz alan Sezai Orkunt ise Ecevit ve Ecevitçileri hedef almıştır. Orkunt, İnönü'nün haklı ve yerinde şikâyetlerde bulunduğunu ve bu şikâyetler karşısında *"yöneticilerin yapacağı hareketin şerefli bir istifa"* olması lazım gelirken onların İnönü'ye *"zahiren"* saygı gösterisinde bulunup el altından onu yıpratmaya çalıştıklarını ifade etmiştir. CHP'de yeni bir kadro hareketi olarak nitelenen muhalif hareketin *"kati ve fanatik bir tasfiye hareketi olduğunu"* söylemiştir. Orkunt'un ardından söz alan Kemal Satır ise *"asıl anlaşmazlığın Ecevit'in devamlı olarak değişen ve kendi kendisiyle çelişen politikasında düğümlendiğini"* belirtmiştir. 12 Mart'ı Atatürkçü bir uyarı olarak değerlendiren Satır'a göre Ecevit, muhtırayı *"Atatürk'ün partisine karşı gösterecek kadar sorumsuz beyanlarda bulunmuş ve gerçek hedefin kendisi olduğunu söyleyecek kadar da anlamsız iddialar ortaya atabilmiştir. Bu suretle Ecevit, Demirel'in omuzlarındaki sorumluluğu gönüllü olarak paylaşmıştır."* Ecevit, *"bir yönden Atatürk'ü methederken bir yandan da gerçek devrimciliğin alt yapı devrimciliği olduğunu söyleyerek reddi mirasta bulunacak"* kadar çelişkili bir tavır sergilemiştir.⁴⁰

CHP eski Genel Sekreteri Bülent Ecevit, bu eleştiriler üzerine bir önerge vererek kendisine yönelik bu ithamlar karşısında cevap hakkını kullanmak istediğini fakat *"hemen cevap veremeyeceğini zira söz alan konuşmacıların tersine ortak gruba bu şekilde suçlanacağını bilmediği için hazırlıklı gelmediğini"* belirterek *"kendisine 2 gün mehil verilmesini"* talep etmiştir. Bu önerge kabul edilmiştir.⁴¹

Zonguldak Milletvekili Bülent Ecevit 8 Şubat 1972 tarihinde gerçekleşen partisinin ortak gruplarındaki genel görüşme sırasında kendine yöneltilen eleştirilere cevap vermiştir. Ecevit her şeyden önce genel görüşme

³⁹ Cumhuriyet, 6 Şubat 1972., Milliyet, 6 Şubat 1972.

⁴⁰ Cumhuriyet, 7 Şubat 1972.

⁴¹ Cumhuriyet, 7 Şubat 1972.

isteğinin “iddia edildiği gibi parti içi bunalıma çare aramak, partide birlik sağlamak amacıyla” gündeme gelmediğini, asıl amacın kendisini “sanık sandalyesine oturtup hukuk dışı yargulamak” olduğunu belirtmiştir. Buradan hareketle de şahsına yöneltilen suçlamaları yanıtlamıştır. Bu çerçevede “İnönü'nün kendisini yeni ve bilinmeyen bir politika izlemekle suçlamaya başladığını” ancak bu yönde “bir insan olduğuma tek bir işaret” gördüyse açık bir şekilde ifade etmesi gerekir, diye söylemiş ve bunun aksi bir durumda “Kendisine olan sarsılmaz saygıma rağmen, kendisinden özür dileyerek, bu ithamı reddetmeye devam edeceğim.” diye de eklemiştir. Ecevit, “kendisini çelişik davranış ve beyanlarda bulunan, bu yüzden de belirli bir fikir düzeyinde tartışma yapılamaz bir kimse” olarak niteleyen Kemal Satır'a yönelik eleştirilerde de bulunmuştur. Ecevit'e göre asıl çelişki içinde olan Satır'dır. Çünkü Satır, “Adalet Partisi iktidarının istediği anayasa değişikliklerine karşı kıyamet koparıp, daha beteri sayın Erim tarafından istendiği vakit alkış tutanların” içinde yer almıştır.⁴²

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, eski Genel Sekreter Bülent Ecevit'e, 12 Şubat 1972 tarihli CHP Ortak Grup Toplantısı'nda cevap vermiştir. Genel Başkan; Ecevit ve arkadaşlarının, muhataplarına “İnönü, şimdi ortanın solunu takip edenlerin karşısındadır, İnönü halka dayanmayan bir hükümetin ordu himayesinde devamı politikasını uygulamaktadır. Mali durum, vergiler, hayat pahalılığı İnönü'nün tuttuğu hükümetin eseridir.” gibi çıkışlarda bulduklarını ancak “sıra resmi konuşmalara gelince İnönü'ye karşı saygıdan başka bir duygu beslenmediği perdesinin bunlar üzerine maharetle örtüldüğünü” iddia ederek artık “bu perdenin kaldırılmasını ve oyunun örtüsüz oynanması” nı istemiştir. İnönü konuşmasında “tarihi akım” adıyla anılan hareketin amacının “CHP'yi kendine özgü ve bugüne kadar ona şerefle, kudretli tesir yapması imkanını vermiş temellerinden kaydırtmak” olduğunu belirtmiş ve “benim, CHP'li büyük kitlenin partimizin ana temellerinden kaydırılması çabalarını boşa çıkaracağımızdan” da hiç kimsenin şüphesi olmasın, diye devam etmiştir. Konuşmasının sonlarına doğru CHP içinde Merkez Yönetim Kurulu ve parti meclisi tarafından suni yollarla beslenip körüklenen bir ihtilafın olduğunu; bu sebeple de mevcut MYK ve PM ile yola devam etmenin mümkün olmadığını söylemiştir.⁴³

Bülent Ecevit, İsmet İnönü'ye 14 Şubat 1972 tarihinde toplanan parti meclisinde cevap vermiştir. Ecevit; “saray entrikacılığında vazgeçmeyen” kimselerin İnönü'yü etki altına almasından üzüntü duyduğunu ifade etmiştir.

⁴² Cumhuriyet, 9 Şubat 1972.

⁴³ Cumhuriyet, 13 Şubat 1972.

İnönü'nün “oyunun örtüsüz oynanması” lazımdır, çıkışına da “Hayatım boyunca ne oyun oynadım ne de örtülü politika yaptım.” sözleriyle cevap vermiştir. Ecevit konuşmasının devamında birinci ve ikinci Erim hükümetlerine verilen desteği eleştirmiştir. Birinci Erim hükümeti ile CHP arasında kurulan ilişkinin partiyi “*iktidar alternatifi olmaktan*” çıkardığını ifade ederek “*CHP açısından kaygı duyduğum ihtimaller fazlasıyla gerçekleşti.*” sözleriyle devam etmiştir. İsmet İnönü'nün “*kurmuş olduğu demokrasinin gene İnönü'nün desteklemeyi kabul ettiği bir hükümet tarafından, budanmasına*” razı olmadıkları için mücadele ettiklerini, “*meçhul*” ve “*bilinmeyen*” amaçlara yönelmediklerini, “*iktisadi, siyasi ve sosyal konular*” hakkındaki düşüncelerini “*bütün açıklığı ile belirtmeyi*” bir ödev bildiklerini söylemiştir. Ecevit, konuşmasında parti içinde yaşanan tartışmanın ideolojik eksenli olduğunu vurgulamak için de tartışmanın “*ortanın solu hareketini, düşünce ve kadro olarak sürdürmeye veya söndürmeye*” çalışanlar arasında yaşandığını ve kendisini destekleyen il örgütleri üzerinde “*fesih kılıcı*”nın asılı tutulduğunu öne sürmüştür. Ecevit, “*perdenin kaldırılması ve oyunun örtüsüz oynanması zamanı geldi ise, bu saray oyunu aktörleri, artık İnönü'nün gölgesinde barındırılmamalı*”dır, demiş ve parti içinde bunalımı sona erdirmek için önerilerini sunmuştur.⁴⁴ Ecevit, konuşmasının sonlarına doğru bir defa daha kendisini İnönü ile aynı noktada buluşturmaya çalışmıştır. Bu bağlamda kamuoyunda “*tarihi akım*” olarak isimlendirilen çizginin İnönü'nün “*önderliğinde oluşturulan ortanın solu hareketinin kaçınılmaz sonucu*” olduğunu ifade etmiştir. CHP'yi “*tarihi*

⁴⁴ Bülent Ecevit'in parti içinde yaşanan gerilimi sonra erdirmek için sunmuş olduğu öneriler ana hatlarıyla şöyledir: “1. Genel Başkan Sayın İnönü'nün 12 Marttan sonra hükümet konusunda almış olduğu kararlar, Parti içinde, tartışma dışı tutulmalıdır. Bu konu ikide bir deşilmemelidir. 2. Hükümetle ve başka partililerle ilişkiler, normal demokratik mecrasına bir an önce sokulmalı, açıklığa kavuşturulmalıdır. 3. Partide Genel Başkana ve Genel Başkanlık yetkilerine en küçük bir saygısızlığa göz yumulmamalıdır. Sayın Genel Başkan aleyhinde, açıktan veya kapalı kapılar ardında konuştuğu veya tertip yaptığı ileri sürülen partililer kimlerse bunlar derhal açıklanmalı ve haklarında disiplin kovuşturması yapılmalıdır. 4. Parti kurullarının yasalara ve tüzüğe dayanan yetkilerine tam saygı gösterilmelidir. 5. Kurullar, yöneticiler ve partililer hakkında ileri sürülecek iddialar, yapılacak suçlamalar, belgelere kanıtlara dayandırılmalı ve parti içi veya parti dışı hukuk yollarından derhal kovuşturulmalıdır. 6. Yapılacak Kurultaya şimdiden gölge düşürmek amacını güden çabalar ve iftiralar kesinlikle önlenmeli, kimlerle ilgili ne şikâyet, iddialar varsa, bunlar parti içi veya dışı hukuk yollardan incelenerek çözüme bağlanmalıdır. 7. Ordumuzun parti içinde bir tartışma konusu durumuna getirilmesi önlenmelidir. 8. Parlamento veya hükümet üyesi de olsa, hiçbir partimizin, demokrasiye aykırı düşünceler savunmasına, öyle bir tutum izlenmesine müsaade edilmemelidir. 9. Yetkili organların ve kurulların, parti içi sorunlardan ve çekişmelerden çok, demokratik rejime dönüşü kolaylaştırmak ve hızlandırmak için Partimiz tarafından yapılabilecek hizmetler ve izlenebilecek yol üzerinde durmaları ve çalışmaları sağlanmalıdır.” Bülent Ecevit, **Perdeyi Kaldırıyorum**, s.48-49.

akımla” karşı karşıya getirmeye yönelik çabaların bizzat İnönü tarafından akamete uğratılacağına inandığını söylemiştir.⁴⁵

CHP Ortak Grup Toplantısı, 17 Şubat günü de çalışmalarına devam etmiştir. Denizli Milletvekili Hüdaî Oral, eski Genel Sekreter Bülent Ecevit’i kastederek *“köprüleri büsbütün atmak için bir siyasi pazarlık”* peşinde olduğunu ifade etmiştir. Satır ise eski Genel Sekreter’i köktenci bir biçimde eleştirmeye devam etmiştir. *“Atatürk’ün partisinde onun bir eski Genel Sekreteri olarak bir diğer Genel Sekreteri Atatürk’e karşı olmakla suçlamanın ağırlığını ve önemini”* bildiğini ifade eden Satır; ülkenin, rejimin ve partinin çıkarları hakkında Ecevit’le tartışabilmek için Ecevit’in Atatürk’ü samimi bir biçimde benimsemesi ve Atatürk’ün devrimlerini küçümseyen açıklamalarda bulunmaktan vazgeçmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁶

CHP parti meclisinin 21 Şubat 1972 tarihli oturumunda ise Genel Başkan İsmet İnönü, MYK’nin tarafsızlıktan uzak davrandığını vurgulamaya çalışmıştır. Genel Sekreter Kâmil Kırıkoglu’nun yayınladığı beyanatta Genel Başkan’ın yetkilerini tanımadığını ve MYK’nin kongreleri tek taraflı yaparak parti içi bunalıma neden olduğunu belirterek *“Merkez Yönetim Kuruluna güvenim yoktur ve Merkez Yönetim Kurulu ile bu ihtilafımız devam ediyor.”* demiştir. Bunun üzerine söz alan Kırıkoglu *“Genel Başkan’ın yetkilerini yok farz edecek herhangi bir davranışta bulunmadık.”* demiş ve *“yetkili organların parti tüzüğüne göre”* hareket ettiklerini savunmuştur.⁴⁷

Genel Başkan İsmet İnönü’nün MYK’yi kendisine karşı olmakla itham etmesi üzerine MYK üyeleri aynı gün içinde bir toplantı gerçekleştirmiş ve burada kurula yönelik bir güvensizlik olduğu kararında birleşmiştir. Parti meclisince oylanacak olan MYK raporuna verilecek ret oylarının 22’yi geçmesi durumunda istifa etme kararı almışlardır.⁴⁸

Bir gün sonra toplanan parti meclisinde ise sürpriz gelişme yaşanmıştır. Genel Başkan İsmet İnönü, MYK’ye yöneltmiş olduğu güvensizlik suçlamasını geri aldığını açıklamıştır. İnönü, Genel Sekreter Kâmil Kırıkoglu’nun bundan sonraki kongrelerde daha özenli davranacaklarını söylediğini belirtmiş ve Merkez Yönetim Kurulunun yayınladığı beyanattaki cümlelerden duyulan rahatsızlığı *“kâfi derecede ve inandırıcı tevazu”* ile

⁴⁵ Bülent Ecevit’in, CHP parti meclisinde yapmış olduğu 14 Şubat 1972 tarihli konuşmanın tamamı için bkz Bülent Ecevit, **a.g.e.**, s. 35-54.

⁴⁶ **Cumhuriyet**, 18 Şubat 1972.

⁴⁷ **Milliyet**, 22 Şubat 1972.

⁴⁸ Hristidis, Ergüz, **a.g.e.**, s. 333.

gidermeye çalıştığını ifade ederek kurula yönelik şikâyetiyle ilgili gerekenin yapıldığını ve anlaşmazlığın giderildiğini ilan etmiştir.⁴⁹

CHP içinde, ortak gruplarda ve parti meclisinde devam eden tartışmalar tam bir ay sürdükten sonra üzerinde anlaşılan noktalar parti meclisi tarafından yayımlanan 4 Mart 1972 tarihli bildiriyle kamuoyuna duyurulmuştur. Bildiriye göre Kurultay'ın normal zamanda yapılması kararlaştırılmış, kadın ve gençlik kollarının feshedilmesini öngören tasarıya karşı çıkılmış, sıkıyönetim savcılarının CHP'ye yönelik iddialarıyla ilgili takınılan tavır konusunda parti meclisinin görüş birliği içinde olduğu belirtilmiştir.⁵⁰

CHP içinde yaşanan bu büyük tartışmayı değerlendiren Cumhuriyet gazetesinden Cihad Baban, Bülent Ecevit'i hedef almıştır. Baban'a göre Ecevit, kendi partisi dışındaki sol tabana hitap edebilmek için parti içinden ve dışından belirli çevrelerin "*uydusu*" olmuştur. Söz konusu kesimler Ecevit'i "*geri dönmeyecek tehlikeli bölgelere*" doğru sürüklemiştir. Ecevit'in bu mücadeleden galip çıkması durumunda CHP dışındaki solun partiyi kontrol altına alacağını düşünen Cihad Baban'a göre CHP içinde yaşanan tartışmalar artık "*parti içi mücadele olmaktan çıkmış memleket sahinde tartışılan bir memleket kavgası haline*" dönüşmüştür.⁵¹

Olağanüstü Kurultay Kararının Alınması ve Kurultay Hazırlıkları

Cumhuriyet Halk Partisi içinde 12 Mart 1971 Muhtırası'yla birlikte başlayan bunalımın parti meclisi tarafından yayımlanan bildiriyle sona erdiğini düşünmek yanıltıcıdır. Parti içinde yaşanan derin görüş ayrılığı ortadan kalkmamış, Metin Toker'in ifadesiyle bir "*mütareke*" dönemine girilmiştir. Böylesi bir karar alınmasında ise CHP dışında yaşanan gelişmeler etkili olmuştur.⁵² Buna göre 1972 yılının hemen başlarında Yargıtay tarafından onaylanan Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Arslan'ın idam cezalarının geri bırakılması için Anayasa Mahkemesi nezdinde yapılan girişimler ile Sıkıyönetim Mahkemesince hazırlanarak 1972 yılının mart ayı başında kamuoyuna açıklanan DEV-GENÇ iddianamesinde CHP'nin anarşiye yol açan siyasal bir örgüt olarak tanımlanması, İnönü ile Ecevit'i ve

⁴⁹ Cumhuriyet, 24 Şubat 1972.

⁵⁰ Milliyet, 5 Mart 1972.

⁵¹ Cihad Baban "Köy göründü", Cumhuriyet, 11 Şubat 1972.

⁵² Toker, a.g.e., s. 280.

merkez yönetim kurulunu bir araya getirmiş ve birlikte çalışmaya sevk etmiştir.⁵³

Ancak CHP içindeki bu bahar havası çok uzun sürmemiş, Adana Milletvekili Kemal Satır ve arkadaşlarının Olağanüstü Kurultay çağrısıyla CHP bir defa daha dalgalanmaya başlamıştır. Satır, nisan ayı başında bir yandan Ecevit'in başını çektiği yeni akım hareketinin "*militan güçlerle*" iş birliği içinde mevcut parti politikasına zarar vermesi hakkında parti ortak grubunda genel görüşme açılmasını isterken diğer yanda da Olağanüstü Kurultay için imza toplamaya başlamıştır.⁵⁴ Satır'ın verdiği genel görüşme önergesi 6 Nisan 1972 tarihinde 59 oya karşı 63 oy ile kabul edilmiştir. Önergenin kabul edilmesinden sonra bir konuşma yapan Satır; Bülent Ecevit ve arkadaşlarının başlattığı muhalefet "*Parti içi bir sorun olmanın da ötesinde bir anlam kazanmış, cumhuriyet devrimlerine ve onun temel taşları olan Atatürk'le İnönü'ye yönelmiştir.*" demiştir. Sözlerinin devamında "*militan güç ve delegelerle kazanılmak istenen kongreler ve bu amaçla yapılan rastgele kayıtların*" illegal unsurların partiye sızmasına zemin hazırladığını belirten Satır, bütün bu gelişmelerden MYK ile Bülent Ecevit ve arkadaşlarını sorumlu tutmuştur.⁵⁵

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, başlangıçta Satır'ın Kurultay'ı toplama girişimine mesafeli durmuştur. Hemen her konuşmasında imzacıların kendisiyle bir bağlantısının olmadığını söylemiştir. Konuyu kendisiyle görüşmek üzere Pembe Köşk'e gelen MYK üyelerine Olağanüstü Kurultay girişimiyle bir ilgisinin olmadığını ancak Olağanüstü Kurultay çağrısında bulunmak isteyenleri de kararlarında serbest bıraktığını ifade etmiştir. Bunun üzerine MYK üyeleri, 13 Nisan'da Kemal Satır'ın genel görüşme önergesini tartışmak üzere toplanan ortak gruba katılmamış ve

⁵³ Ümmü Öğütveren, **Cumhuriyet Halk Partisi'nin Beşinci Olağanüstü Kurultayı ve Bülent Ecevit**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, s.53, 55.

⁵⁴ Olağanüstü kurultay çağrısı yapan önerge şöyle demektedir: "*Atatürk devrimlerimizin, uygar ve çağdaş bir Türk toplumu yaratma ülkümüzün ve milletçe demokratik bir düzen içinde yaşama ve kalkınma azmimizin en güvenilir dayanağı ve inanılır temsilcisi olan tarihi ve şanlı partimiz Cumhuriyet Halk Partisi, bugün bütün hayatında bir benzeri örneği olmayan biçimde ağır ve ciddi bir bunalımın içinde bulunmaktadır... İşte biz aşağıda imzası bulunan 20 nci kurultay delegeleri her geçen gün Atatürkçü temellerinden kaydırıp onun sonu meçhul ve karanlık maceraların bir âleti ve aracı haline getirmek isteyen tutum ve davranışlarıyla partimizin varlığı üzerinde ağır kuşkular ve korkular uyandırmış bulunan bu merkez yönetimi hizbinin işlem ve eylemlerini, Genel Başkanımızın etrafında toplanarak gözden geçirmek ve partimizi kurtarıcı acele tedbirleri almak amacıyla tüzüğümüzün 22. Maddesinin verdiği olanaktan yararlanarak kurultayımızı olağanüstü olarak toplantıya çağırıyoruz.*" **Milliyet**, 2 Nisan 1972.

⁵⁵ **Milliyet**, 7 Nisan 1972.

Olağanüstü Kurultay kararı almıştır. Kongrelerini tamamlamış olan il teşkilatlarının yeni delegelerle, tamamlanmamış olanların ise 20'nci Kurultay tarafından seçilen delegelerle Olağanüstü Kurultay'a katılmaları öngörülmüştür. Alınan kararlar 14 Nisan'da CHP Genel Başkanı'na bildirilmiştir.⁵⁶

Bu gelişmeden iki gün sonra ise Kemal Satır ve arkadaşları tarafından Olağanüstü Kurultay'ın toplaması için yeter sayıdaki imzanın yer aldığı dosya Pembe Köşk'te İsmet İnönü'ye teslim edilmiştir. Kemal Satır, CHP Genel Başkanı ile görüşmesinden önce gazetecilere Olağanüstü Kurultay'ı 12 Mayıs 1972 tarihinde Selim Sırrı Tarcan Spor Salonu'nda toplamayı düşündüklerini ifade etmiştir. Açıklamasının devamında da *"374 imza ile gediklerini bunlardan 74'nün parlamenterlere ait olduğunu, imza sayısının her gün arttığını, yeni gelenlerinde dosyaya ekleneceğini"* söylemiştir. Daha sonra yeter sayıda imzanın bulunduğu dosyayı kabul eden İsmet İnönü *"tüzüğün gereğini yerine getireceğim, parti meclisine götüreceğim, orada talebi kendim anlatacağım. Ondan sonra da mabadını takip edeceğiz, kurultayı toplayacağız."* demiştir.⁵⁷

Genel Başkan İsmet İnönü; Kemal Satır ve arkadaşlarının Olağanüstü Kurultay taleplerini incelemek, diğer parti üyelerinin konuya yaklaşımını değerlendirmek ve parti tüzüğüne göre Olağanüstü Kurultay'a eski mi yoksa yeni delegelerin mi katılacağını kararlaştırmak üzere CHP parti meclisini toplantıya çağırmıştır.⁵⁸ İsmet İnönü'nün başkanlığında 18 Nisan günü gerçekleşen görüşmeler oldukça tartışmalı geçmiştir. İnönü; Kemal Satır ve

⁵⁶ Hristidis, Ergüz, **a.g.e.**, s. 378, 379.

⁵⁷ **Cumhuriyet**, 17 Nisan 1972.

Cumhuriyet Halk Partisi'nde kurultay hazırlıklarının hızlandığı ve ayrışmanın derinleştiği bu süreç içinde Bülent Ecevit'in girişimleriyle çıkarılan Toplum dergisinde Yalçın Küçük tarafından, İsmet İnönü ile Bülent Ecevit'in siyasal duruşlarının benzerliğini vurgulayan ilginç bir makale yayımlanmıştır. Söz konusu yazıda şöyle denilmektedir: *"İsmet Paşa, bugün anti- demokratik eğilimlerin karşısındadır. Anti- demokratik eğilimlere taviz vererek demokratik düzeni belli bir çizgide tutmanın mümkün olmadığını görmüştür. Ayrıca daha fazla gerilemeyi ekonomik ve politik bunalımdan çıkmak için gerekli saymaz. Bu nokta Ecevit hareketi ile en güçlü birleşme noktasıdır. O kadar ki bütün ayrılık noktalarını geri plana atar; gözde deyim ile, dondurur. Bunalımdan İsmet Paşa'nın desteğini almadan çıkılabileceğine inanmak ne kadar safdillik ise; bu aşamada Ecevit hareketinin doğrultusu ile İsmet Paşa'nın tarihsel misyonu arasındaki ayrılıkları ön plana çıkarmakta o kadar büyük bir yanılğı olur. Burada, tarihsel zorunlulukların ortaya çıkardığı bir birleşme söz konusudur. Ve her iki yan içinde...Tarihsel gelişme, bu birleşmeyi gerekli kılıyor. Gelişme, birleşmeden yana. Kişiler buna uymakla yükümlü."* Yalçın Küçük, "Gündemdeki Sorun ve Ecevit Hareketi", **Toplum**, 14 Nisan 1972, S.2.s, 15.

⁵⁸ **Cumhuriyet**, 18 Nisan 1972.

arkadaşlarının Olağanüstü Kurultay dilekçesini parti meclisinin bilgisine sunmuştur. Bunun üzerine Bülent Ecevit öncelikle önergedeki imzaların parti meclisince incelenmesi talep etmiştir. İnönü, Ecevit'in bu isteğini "*Ben bu Olağanüstü Kurultay isteğini bilginize sunmak için getirdim. Üzerinde müzakere açtırmam. Bu kanuni bir müracaattır. Bu Kurultay toplanacaktır. Hem de eski delegelerle toplanacaktır.*" diyerek reddetmiştir. Turan Güneş tarafından ayrı bir gündemle ayrı bir Olağanüstü Kurultay talebini de kabul etmeyen İnönü "*Satır ve arkadaşları 12 Mayıs'ta kurultay istediler. Siz 28 Nisan diyorsunuz. Ben bunları 5 Mayıs'ta birleştireceğim.*" demiştir. İnönü'nün Olağanüstü Kurultay'ı eski delegelerle toplantıya çağıracağı ve bu konuda bir görüşme açtırmayacağı anlaşılmaya üzerine söz alan Genel Sekreter Kâmil Kırıkoğlu "*İşte parti içinde anarşi başlamış oldu, olacak şey mi bu? Sorumlu heyetler tüzük içinde işlerini yürüteceklerdir. Parti idare ediyoruz, aşiret idare etmiyoruz.*" demiş ve "*Dosyayı inceleyeceğiz, tüzüğe uygun mu kanunlara uygun mu?*" buna göre karar vereceğiz, diye de devam etmiştir. İsmet İnönü, tartışmaların uzaması üzerine toplantıya son vererek salondan ayrılmış ve daha sonra da kamuoyuna yayınlamış olduğu bildiriyle "*olağanüstü kurultayın 20. Kurultay delegeleriyle 5 Mayıs 1972 tarihinde Ankara'da*" toplanacağını ilan etmiştir.⁵⁹

İsmet İnönü'nün parti meclisinden ayrılmasından sonra İbrahim Öktem başkanlığında 24 üyenin katılımıyla toplantıya devam edilmiştir. Gerçekleşen görüşmelerin sonunda Merkez Yönetim Kurulu üyesi İbrahim Cüenoğlu basına yaptığı açıklamada Olağanüstü Kurultay kararı aldıklarını ifade etmiştir.⁶⁰

Olağanüstü Kurultay kararının kesinleşmesinden sonra parti içi bunalımla ilgili olarak Kemal Satır tarafından verilen önerenin ele alınması için 20 Nisan 1972 tarihinde toplanan CHP ortak grubunda Satır, İnönü'nün direktifi ile görüşmenin ertelenmesini istemiştir. Grup bu isteği olumlu karşılamış ve Satır'ın ikinci öneresini kabul etmiştir. Bu kararın alınmasından hemen sonra İsmet İnönü, bütün il ve ilçe teşkilatlarına bir mesaj göndererek "*5 Mayıs'ta toplanacak olağanüstü kurultaya kadar bütün kongrelerin durdurulmasını istediğini*" bildirmiştir. İnönü, ayrıca Genel Sekreter Kâmil Kırıkoğlu'ndan 20'nci Kurultay'a ait delege dosyasını da talep etmiştir. Kırıkoğlu, İnönü'nün bu isteğini yerine getirmemiş, Kurultay dosyasını bir dolaba kilitlemiş ve kamuoyuna yaptığı bir açıklamayla da Kurultay çalışmalarının yürütülmesinden CHP Merkez Yönetim Kurulunun

⁵⁹ **Milliyet**, 19 Nisan 1972.

⁶⁰ **Cumhuriyet**, 19 Nisan 1972.

sorumlu olduğunu ifade etmiştir. Öte yandan eski Genel Sekreter Bülent Ecevit de vermiş olduğu demeçte İnönü'nün tarafsızlığını kaybettiğini ifade ederek barışın sona erdiğini söylemiştir.⁶¹

CHP Genel Başkan İsmet İnönü bu gelişmeden bir gün sonra yani 21 Nisan günü, Mayıs ayında yapılması kararlaştırılan Olağanüstü Kurultay'ın esaslarını saptayan bir genelge yayınlamıştır. Genelgede "*CHP Olağanüstü Kurultayı tüzüğü* 20, 22 ve 23. maddeleri uyarınca Ankara'da 5 Mayıs 1972 Cuma günü saat 10:00'da toplantıya çağırılmıştır." denildikten sonra Olağanüstü Kurultay'ın 20'nci Kurultay'ın delegeleriyle toplanacağı belirtilmiş ve Kurultay'la ilgili bütün işlemlerin "*Genel Başkanlık Bürosu tarafından*" yürütüleceği vurgulanmıştır.⁶²

⁶¹ **Cumhuriyet**, 21 Nisan 1972.,

Bülent Ecevit'in yapmış olduğu açıklama şöyledir: "*Sayın Genel Başkan Erim Hükümetine ve kendisine yöneltilen bazı suçlamalara karşı gerekli gördüğü bir sırada kendi kendilerine İnönücü diyen bazı CHP'lilerin çoğu Sayın İnönü'yü yalnız bırakmışlardır. Sayın İnönü de o sıra da parti içinde 'Barış' ilan ederek parti yöneticilerinin desteğini yanına almıştı. Şimdi bu desteğe ihtiyacı kalmamış olsa gerek ki partiyi ele geçirmek isteyenlerden çoğunun zaten fiilen uymadıkları 'Barış' resmen de sona erdirilmiştir. Parti yöneticilerinin iyi niyetli çabalarına rağmen sona erdirilmiştir. Parti içinde zaten 'Barış' istemeyenler Sayın İnönü'nün 'Barış' öncesi dönemde ortaya sürmüş olduğu ağır sinsî ve suçlama temalarını aynen kullanarak meşru parti yöneticilerine karşı savaş açmışlardır. Hiçbir partide müsamaha edilmeyecek ölçüler varan bu savaş karşısında sayın genel başkan ilkin tarafsızlığını ilan etmiştir. Fakat son parti meclisi toplantısında bu 'Tarafsızlık' durumunu bıraktığı açıkça görülmüştür.* **Hürriyet**, 21 Nisan 1972.

⁶² Hristidis, Ergüz, **a.g.e.**, s. 408.

CHP Tüzüğü 20, 22 ve 23.maddelerde şöyle demektedir: "*Madde 20: Kurultay, Partinin genel kongresidir. Kurultay A- a) Genel Başkandan, b) Parti Meclisi üyelerinden c) Yüksek Disiplin Kurulu başkan ve üyelerinden d) TBMM'nin partili üyelerinden ve partili bakanlardan e) Kadın ve Gençlik Kolları Merkez Yönetim Kurulları Başkan ve üyelerinden f) İl kongresince seçilmiş ve görev başında bulunan İl Yönetim Kurulu Başkanlarından g) Kongreler tarafından seçilmiş ve görev başında bulunan Kadın ve Gençlik Kolları İl Yönetim Kurulu Başkanlarından h) İl kongrelerinin seçim kanunları gereğince, o ile mürettep TBMM üye sayısının iki katı olarak ve Tüzüğü 15. Maddesi e bendinin (f) fırcasına uygun şekilde seçileceği delegelerden kurulur. Madde 22: Kurultay iki yılda bir toplanır. Parti Meclisi'nin kararı yahut Kurultay üyelerinden beşte birinin yazılı istemi üzerine Kurultay, Merkez Yönetim Kurulunca olağanüstü toplantıya çağırılır. Genel Başkan da gerekli gördüğünde Kurultayı olağanüstü toplar. Kurultayın gündemi, toplantı günü ve yeri; olağan toplantılardan otuz olağanüstü toplantılardan enaz on gün önce ilgililere bildirilir. Madde 23: Kurultay, Genel Başkan tarafından açılır. Kurultay, kendine toplantı süresi için bir başkan, iki başkanvekili ve sekiz kâtip seçer ve gündemdeki işleri görüşür. Kurultayın gündemi, Parti Meclisi tarafından hazırlanır. Gündem kurultayın üye sayısının en az yirmi de birinin teklifi ile diğer konularda alınır. Kurultaya, iki Kurultay arasındaki parti çalışmalarına ve partinin mali durumuna dair raporlar sunulur. Olağanüstü toplantının gündemi, isteyenler tarafından tespit edilir. Olağanüstü toplantı da gündem dışı konuşulmaz.* **CHP Tüzüğü**, Ulusal Basımevi, Ankara, 1969, s. 30-33

Söz konusu bildiriyle birlikte Olağanüstü Kurultay çalışmalarını bizzat kendisinin yöneteceğini ilan eden İnönü; parti meclisi üyesi ve İzmir Milletvekili Coşkun Karagözoğlu, parti meclisi üyesi ve Trabzon Milletvekili Ahmet Şener ile Bursa Milletvekili Sadrettin Çanga'yı kendisine yardımcı olarak atamıştır. Daha sonra da Genel Sekreter Kâmil Kırıkoğlu ile kısa bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede İnönü, Kırıkoğlu'ndan Olağanüstü Kurultay çalışmalarını yürütecek üç kişilik komisyona yardımcı olmasını istemiştir. Bu talep doğrultusunda da 20'nci Kurultay'a ait bütün dosyalar Olağanüstü Kurultay'la ilgili gerekli çalışmaları yapmak için İnönü tarafından görevlendirilmiş olan üç kişilik heyete teslim edilmiştir. Aynı saatlerde genel merkezde bulunan Bülent Ecevit ise İnönü'nün bu girişimini sert sözlerle eleştirmiştir. CHP eski Genel Sekreteri, İnönü'nün kendilerine "savaş açanlarla" birlikte hareket ettiğini belirttiikten sonra "Yüzbinlerce üyesi bulunan bir partide birkaç yüz kişi kurultayda yetki almış kurullara güvensizlik gösteriyor diye, o kurulların yetkisini kaldırmaya çalışmak hukuka sığmasa gerektir." demiştir.⁶³

İsmet İnönü, bildirisinden bir gün sonra yani 22 Nisan 1972 tarihinde ise il başkanlarına "Olağanüstü Kurultay'ın emniyet içinde toplanması için lüzum görülen" tedbirleri içeren bir genelge göndermiştir. Genelgede "Kongreleri durdurduğum tarihten itibaren MYK kararı ve ilçe yönetim kurullarına ve başkanlarına işten el çektirilerek yerine yenilerinin kurulması işlemleri durdurulmuştur." denilmiştir.⁶⁴

Cumhuriyet gazetesi İnönü'nün bu genelgesinden bir gün sonra bir yandan Olağanüstü Kurultay hazırlık çalışmalarının tamamlanmak üzere olduğunu ve bu kapsamda 5 Mayıs 1972 Cuma günü toplanacak olan Kurultay için Selim Sırrı Tarcan Spor Salonu'nun kiralandığını duyurmuş, diğer yanda da Genel Sekreter Kâmil Kırıkoğlu'nun İnönü'nün bir gün önceki direktiflerinin uygulanmayacağını vurgulayan genelgesini yayımlamıştır.⁶⁵

CHP içindeki gerilim Genel Başkan İsmet İnönü'nün teşkilata gönderdiği 24 Nisan 1972 tarihli genelgeyle en üst noktaya taşınmıştır. İnönü, genelgesinde parti tüzüğü'nün 30. maddesine dayanarak "Hukuki olan yetkilerimi kullanmak istiyorum." demiş ve tebliğlerine uyulmasını talep ettikten sonra genel başkanlığını da ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Genelgesinin devamında ise Genel Başkan ile parti meclisi çoğunluğu ve Merkez Yönetim Kurulu arasındaki anlaşmazlığın Kurultay tarafından bir

⁶³ Cumhuriyet, 22 Nisan 1972, Hürriyet, 22 Nisan 1972.

⁶⁴ Cumhuriyet, 23 Nisan 1972.

⁶⁵ Cumhuriyet, 24 Nisan 1972.

çözüme bağlanacağını belirtmiştir. İsmet İnönü'nün Olağanüstü Kurultay'ın eski delegelerle toplanması yönündeki ısrarı karşısında aynı gün içinde Merkez Yönetim Kurulu, kongreleri yapılan 15 ilin delegelerini kongreye davet etmiştir. Bu illerin başkanlarına gönderdiği bir genelge ile yeni seçilen delegelere Kurultay delegesi olduklarını belirtir birer belge verilmesini istemiştir.⁶⁶

Aynı günlerde Bülent Ecevit, Hürriyet gazetesinin sorularını yanıtlamıştır. Burada da ısrarla kendilerinin İsmet İnönü'nün genel başkanlığına itiraz etmediklerini vurgulamıştır. İsmet İnönü dışında bir genel başkan düşünmediklerini ifade etmiştir. Ancak bu ifadeleriyle çelişir bir biçimde İnönü'yü “*meşru organları tanımaz duruma*” girmekle itham etmiş ve CHP'nin “*önder partisi olmaktan*” çıktığını da sözlerine eklemiştir.⁶⁷

CHP Olağanüstü Kurultay'ına sayılı günler kala parti içinde yaşanan genelgeler savaşı da hız kazanmıştır. Genel Başkan İsmet İnönü, 26 Nisan 1972 tarihinde Olağanüstü Kurultay sonuçlanana kadar parti örgütündeki kongre çalışmalarının askıya alınması konusundaki isteğini tekrarlayan yeni bir genelge yayımlamıştır. Aynı gün içinde CHP Genel Sekreteri Kırkoğlu ile parti teşkilatına gönderdiği genelgede kongrelerce seçilmiş il yönetim kurulu ve il kadın ve gençlik kolu başkanlarının Olağanüstü Kurultay'ın doğal delegeleri olduklarını beyan etmiştir.⁶⁸

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, üç kişilik özel çalışma grubu aracılığıyla yayımladığı 27 Nisan 1972 tarihli genelgede ise Olağanüstü Kurultay'a 20'nci Kurultay'a katılanlar dışında yeni seçilmiş delegelerin katılmayacaklarını ve bu konuda yaşanan bütün tartışmaların Kurultay'da çözüleceğini belirtmiştir. İnönü'nün bu genelgesinin karşısında bir açıklama yapan parti meclisi üyesi Turan Güneş “*Hukuk uzmanlarının görüşü yeni*

⁶⁶ Hürriyet, 25 Nisan 1972.

⁶⁷ Hürriyet, 26 Nisan 1972.

Ecevit'in açıklamalarının yanı sıra A. Haluk Ülman, Toplum dergisinde CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'yü şu sözlerle eleştirmiştir: “*Aşağı yukarı bir haftadır, Türkiye’de, herkesin gözleri önünde, haksız, olduğu kadar da tehlikeli bir oyun oynanmaktadır. Bu oyunun baş aktörü, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü’dür. Başkalarına çok kolayca «hukuk dışı», «kanun dışı», hattâ «eşkıya» damgaları vuran İnönü, şimdi üzüntüyle görüyoruz ki, hukuka, kanunlara ve Parti Tüzüğüne aykırı düşen davranışlar içine girmiş bulunmaktadır. Açıkça belli amacı olan, genel Başkan olarak, günün rüzgarlarına göre değişen kendi özel politikasını rahatça yürütebilmek için, Ecevit ve arkadaşlarını, her ne pahasına olursa olsun, CHP’den temizlemektir. Bu amacına ulaşabilmek için hukuku da kanunları da Parti tüzüğünü de bir kenara itmiş; kendisinin olmayan yetkileri kullanmaya başlamış, hakkı olmayan kararlar almış, kurullar kurmuştur.*” A. Haluk Ülman, “Tehlikeli Olmaya Başlayan Lider”, **Toplum**, S: 4, 28 Nisan 1972.

⁶⁸ Cumhuriyet, 27 Nisan 1972.

delegelerin olağanüstü kurultaya katılmaları gerektiğidir. Röntgen uzmanlarının görüşü ise eski delegeler katılır şeklindedir." diyerek Genel Başkan'ı hedef almıştır. Güneş, açıklamasının devamında Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, İsmet Sungurbey, Ümit Doğanay ve Tarık Zafer Tunaya gibi hukukçuların genel merkezin talebi doğrultusunda hazırladıkları raporda "*olağanüstü kurultayda yeni il ve ilçe kongreleri tarafından seçilen kurultay delegelerinin yer alması gerektiğini*" belirttiklerini ifade etmiştir.⁶⁹

Parti meclisi üyesi Turan Güneş'in açıklamalarda bulunduğu aynı gün içinde Kemal Satır ise Hürriyet gazetesine verdiği demeçte "*Ecevit, CHP'yi bir sınıf partisi haline getirmek istiyor.*" demiştir. Parti içindeki bunalımın "*Ecevit ve arkadaşlarının partiyi yörüngesinden kaydırarak 'Tarihi yeni akım' adını verdikleri başka bir yörüngeye oturtmak istemelerinden*" kaynaklandığını öne sürmüştür. Satır; Ecevit ve ekibine karşı yürütülen mücadelenin amacının "*partiyi Atatürkçü yörüngesine oturtmak, demokratik rejim içinde iktidara gelerek sosyal ve ekonomik*" dengeyi sağlamak olduğunu belirtmiştir.⁷⁰

Olağanüstü Kurultay günü yaklaştıkça genel merkez ile Merkez Yönetim Kurulu arasındaki gerginlik artarak devam etmiştir. Genel Başkan İnönü, 28 Nisan günü yayımladığı yeni bir genelgeyle Merkez Yönetim Kurulu ile Bülent Ecevit'in girişimleriyle toplanan bölge toplantılarına karşı çıkmış ve "*Her türlü meselenin tartışma yeri kurultaydır. Kurultayın iradesini tesir altında bırakmağa matuf olduğu aşikâr her türlü tedbir, tertip, gayret ve heves hukuk dışıdır.*" demiştir. Diğer yandan ise Genel Sekreter Kâmil Kırıkoğlu, parti örgütüne gönderdiği telgraflarda yeni seçilen delegelerin 5 Mayıs günü Ankara'da hazır bulunmalarını istemiştir. Aynı gün içinde Elazığ 2. Asliye Hukuk Mahkemesi de Elazığ İl Kongresi'nde yeni seçilen delegelerin Olağanüstü Kurultay'a katılmaları yönünde karar vermiştir.⁷¹

Ancak İsmet İnönü'nün bölge toplantılarının durdurulmasını isteyen genelgesine rağmen Merkez Yönetim Kuruluna yakın delegelere toplantılara devam etmiştir. Elazığ, Diyarbakır, Bitlis, Tunceli, Mardin, Erzincan ve Bingöl CHP teşkilatlarının katılmasıyla Elazığ'da gerçekleşen bölge toplantısının sonucunda bir bildiri yayımlanmıştır. Burada öncelikle İsmet İnönü'nün tarihten gelen kişiliğine sonsuz bir saygının bulunduğu vurgusu yapılmış, daha sonra da İnönü'den parti tabanından ayrılmış bir hizbi destekler görünmesinden vazgeçerek tarafsızlığını koruması talep edilmiştir.⁷²

⁶⁹ Cumhuriyet, 28 Nisan 1972.

⁷⁰ Hürriyet, 28 Nisan 1972.

⁷¹ Cumhuriyet, 29 Nisan 1972.

⁷² Cumhuriyet, 1 Mayıs 1972.

Olağanüstü Kurultay'a iki gün kala İsmet İnönü'nün desteklediği Satırcılar ile Ecevitçiler arasında gerginliğin dozu giderek artmıştır. İki grup arasında "*Biz kazanacağız.*" iddiası öne çıkmıştır. Kurultay'a katılacak delege sayıları üzerinde hesaplar yapılmıştır. Bülent Ecevit ve ekibi bölge toplantıları ile güç gösterisi yaparken Satırcılar illerden gelen delegelerin eğilimlerinin kendileri lehine olduğunu öne sürmüştür. Kemal Satır, düzenlediği basın toplantısında şunları söylemiştir: "*İllerden gelen kurultay delegesi arkadaşlarımızdan edindiğimiz intibalara göre, beşinci olağanüstü Kurultayı kazanacağız demiyorum, kesin olarak kazandık demekteyim.*"⁷³

Cumhuriyet Halk Partisi Beşinci Olağanüstü Kurultayı'nın Toplanması ve Faaliyetleri

Cumhuriyet Halk Partisi Beşinci Olağanüstü Kurultayı 5 Mayıs 1972 sabahı oldukça ağır şartlar altında toplanmıştır. Beş gün önce Kızıldere olayları yaşanmıştır. 3 Mayıs günü THY uçağı Sofya'ya kaçırılmış ve Jandarma Genel Komutanı'na yönelik bir suikast girişiminde bulunulmuştur. Ordu teyakkuz durumuna geçirilmiştir. Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan, Kurultay toplanmadan birkaç saat önce idam edilmiştir. Böylesi gergin bir atmosferde Selim Sırrı Tarcan Spor Salonu'na giren delegeler, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün bir kalp krizi geçirdiği ve Kurultay'ın bir gün sonraya ertelendiği haberini almıştır.⁷⁴

Cumhuriyet Halk Partisi Beşinci Olağanüstü Kurultayı 6 Mayıs 1972 tarihinde Selim Sırrı Tarcan Spor Salonu'nda sağlık durumu düzelen CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün konuşmasıyla açılmıştır. İnönü, konuşmasına CHP Beşinci Olağanüstü Kurultayı'nın Türkiye'nin iç durumunun hassas olduğu bir dönemde toplandığını belirterek başlamıştır. Devamında ise Kurultay'ın 20'nci Kurultay delegelerinin katılımıyla toplanmasının parti tüzüğüne ve kanunlara uygun olduğunu belirtmiştir. Kurultay'ın toplanış amacını "*Masum vatandaşlarımıza müteveccih bir propagandayı tashih etmek içindir.*" sözleriyle açıklamıştır. Kurultay'ın "*Sayın Bülent Ecevit'i bulunduğu yerde vazifede bırakmak ve çok saygı gösterildiği mütemadiyen ilan olunan Genel Başkanı da beraber yanında çalıştırmak*" gayesiyle toplandığı iddialarının gerçek olmadığına vurgu yapmıştır. İnönü, "*Aramızdaki ihtilaf ciddidir.*" sözleriyle Bülent Ecevit ile birlikte çalışmalarının mümkün olmadığını altını çizerek mutlak suretle parti meclisi ve Merkez Yönetim Kurulunun değişmesi gerektiğini ifade etmiştir. Genel Başkan, "*CHP bütün hayatında geçirdiği bunalımlardan,*

⁷³ Cumhuriyet, 3 Mayıs 1972.

⁷⁴ Tefik Çavdar, "Cumhuriyet Halk Partisi (1950-1980)", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.8, İletişim Yayınları, 1984, s.2034.

büyük bunalımlardan birini geçirmektedir. Partililerin sağ duyusu ile ve sükûnetle buna bir hal çaresi bulacağız.” diyerek konuşmasını tamamlamıştır.⁷⁵

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü konuşmasını tamamladıktan sonra başkanlık divanı için gizli oyla seçimlerin yapılacağını açıklamış ve Kars Senatörü Sırrı Atalay ile Denizli Milletvekili Hüdai Oral'ı divan başkanlığına öneren önereleri okumuştur. Daha sonra da seçime geçilmiştir. Oylama sonunda Ecevitçilerin desteklediği Sırrı Atalay 733 oy alarak divan başkanlığına seçilmiştir. İsmet İnönü ve ekibi tarafından desteklenen Hüdai Oral ise 575 oy almıştır. Seçimlerin tamamlanmasından sonra Ecevit'i destekleyen il başkanlarının eski delegelerin delegeliklerinin düşürülmesini isteyen önereleri okunmaya başlamıştır. Bunun üzerine İsmet İnönü *“eski delegeler lehine karar alınırsa, derhal resmi makamlara müracaatla, kurultayı kapattıracağını”* belirtmiştir. İnönü'nün bu çıkışı karşısında Başkan Sırrı Atalay, *“hukuka aykırı olduğuna inanmakla birlikte konunun değerlendirilmesini tarihe bıraktığını”* söyleyerek eski-yeni delege tartışmasını kapattığını ifade etmiştir. Önerge, sahipleri tarafından geri alınmıştır.⁷⁶

Bu gelişmeyi takiben CHP Genel Başkanı İsmet İnönü bir defa daha konuşmak üzere kürsüye gelmiştir. İnönü konuşmasına *“Memleketin kaderi her zaman CHP'nin kaderiyle ayrılmaz ilişki halinde olmuştur.”* sözleriyle başlamıştır. Konuşmasında ortanın solu politikası hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Ortanın solu olarak tarif edilen siyasal çizginin sosyalist bir karakter olmadığını vurgulamıştır. Bülent Ecevit ile aralarındaki anlaşmazlığın nasıl başladığını ve ne şekilde devam ettiğini anlatmıştır. Parti içindeki ihtilafın *“denetlenebileceğini reddeden Parti Meclisi ile onun içindeki bir çoğunluk tarafından dışardan alınan emirle kurulan Merkez Yönetim Kurulu”*nun CHP'yi olması gerekenden başka bir kuruluş şekline dönüştürme çabasından kaynaklandığını belirtmiştir. Genel Başkan ve meclis grupları ile teşkilat idaresini elinde bulunduran organın birbirlerinden bütünüyle ayrıldığını ifade etmiştir. Sözlerinin sonunda delegelerin *“Merkezin ve Meclisin, Genel Başkan ile birlikte Cumhuriyet Halk Partisi'nin tarih içinden gelen, ona memlekette kudretini ve kuvvetini, sağlamlığını veren ilkelere sadık halde çalışabileceği Parti Meclisini”* kuracaklarına inandığını vurgulamıştır.⁷⁷

⁷⁵ *Cumhuriyet*, 7 Mayıs 1972.

⁷⁶ *Hürriyet*, 7 Mayıs 1972.

⁷⁷ **İsmet İnönü, Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1970-1973**, (Haz: İlhan Turan), s.317.

Cumhuriyet Halk Partisi Beşinci Olağanüstü Kurultayı, Sırrı Atalay'ın başkanlığında 7 Mayıs günü de çalışmalarına devam etmiştir. Kurultay'ın ikinci günü de oldukça gergin bir hava içinde geçmiştir. İlk olarak söz alan Adana Milletvekili Kemal Satır, CHP'nin içinde bulunduğu bunalıma "*Yeni Tarihi Akım*" adı altında yürütülen bir hareketin neden olduğunu ifade etmiştir. Söz konusu hareketin amacının CHP'yi toplumsal gelişmelerle uyumlu bir biçimde etkilemek değil, "*dayanılan temelleri çökerterek yeni bir parti yaratmak olduğunu*" öne sürmüştür. Partinin eski Genel Sekreteri Bülent Ecevit'i ortanın solu hareketini yozlaştırmakla ve Cumhuriyet Devrimleri ile Atatürk döneminde yapılanları önemsizleştirmekle itham etmiştir. Parti içinde yaşananları "*CHP'yi dayandığı temeller üzerine çökertmek isteyenlerle, o temellere sahip çıkmak isteyenlerin kavgası olarak*" nitelendirmiştir.⁷⁸

Kemal Satır'ın konuşmasından sonra gündemin 6. maddesini oluşturan "*parti meclisinin işlem ve eylemlerinin eleştirilmesi ve güven oylaması*" maddesine geçilmiştir. İlk sözü Genel Sekreter Kâmil Kırıkoğlu almıştır. Kırıkoğlu konuşmasına CHP'de "*sunî, sunî olduğu kadar da ciddi bunalım*" olduğunu belirterek başlamıştır. Genel Başkan İnönü'nün, Türkiye'nin içinden geçtiği fırtınalı dönemde "*bütün tartışmaların ve çekişmelerin üstünde kalarak*" partiye yardımcı olması gerekirken bunun aksi yönde bir tutum sergilediğini ifade etmiştir. Genel Başkan'ın dinlenmediği şeklindeki iddialara cevap verirken "*İsmet Paşa, padişah değil, padişahlığı yıkan adamdır. İsmet Paşa, padişah değildir ki onun semavi iradelerine peki diyelim.*" demiştir. Daha sonra Nihat Erim hükümetine yönelik eleştirilerinde haklı çıktıklarını, CHP'nin Erim hükümetine verilen destek nedeniyle zarar gördüğünü iddia etmiştir. Satır'ın eleştirdiği "*Yeni Tarihi Akım*"ın amacının Türkiye'yi gelir dağılımı adaletsizliğinden kurtarmak, sanayileştirmek, ülkenin yer altı ve yer üstü kaynaklarını sömürmeden kullanmak olduğunu söylemiştir. Bu nedenle yeni hareketin, çıkarları bozulanlar karşısında güçlü durmak gibi zor bir işle karşı karşıya bulunduğunu da sözlerine eklemiştir.⁷⁹

Beşinci Olağanüstü Kurultay'ın odağındaki isim Bülent Ecevit, Kurultay'ın ikinci gününde öğleden sonraki oturumda konuşmasını yapmıştır. Eski Genel Sekreter hakkında yöneltilen ithamları cevaplandırırken CHP'yi kurtarma iddiası adı altında aylardır izlenen kampanyanın "*kurtarma kampanyası değil, bir yıpratma kampanyası, kendi içinden kendi partisini suçlama kampanyası*"na dönüştüğünü söylemiştir.

⁷⁸ Cumhuriyet, 8 Mayıs 1972.

⁷⁹ Cumhuriyet, 8 Mayıs 1972.

CHP'nin bütün tarihi boyunca *“En insafsız hasımlarından bile bu partiye gelmemiş ağırlıkta iddialar, suçlamalar, hatta ihbarlar kendi içimizden bazı kimseler tarafından gelmektedir.”* demiştir. CHP yönetiminde bulunan bir kesimin 20'nci Kurultay'ın kararlarına, seçtiği genel sekretere ve Merkez Yönetim Kuruluna karşı geldiklerini ifade etmiştir. İnönü'nün, parti meclisini *“İttihat ve Terakki Merkezi Umumisi”*ne benzetmesine de cevap veren Ecevit, İttihat ve Terakki merkezi umumisinin orduya dayanarak politika yapmaya kalkışan bir merkezi umumi olduğunu, CHP'nin ise böyle bir siyaset anlayışını *“Türk ordusuna saygısızlık ve ihanet saydığını”* söylemiştir. Sözlerinin devamında İttihat ve Terakki'nin sivil ve askerlerden oluşan dar bir zümreye dayandığını belirten Ecevit, CHP *“Demokrasiye inanmış geniş halk topluluklarına dayanıyor. Gücünü böyle halk topluluklarından alan bir genel merkez istese de kolay kolay bir merkezi umumi olamaz.”* demiştir. Genel Başkan'ın *“Kanunların ve yetkilerin devlet yönetiminde iyi niyetten çıkararak kullanılması ergeç toplumu büyük karışıklığa ya da ihtilale götürür.”* şeklindeki değerlendirmesine de yanıt veren Ecevit *“Hiçbir zaman kanun dışına çıkmadım. Parti yönetimindeki arkadaşlarımın da kanun dışına çıktıklarına şahit olmadım. Eğer kanun dışına çıktık isek bunun hesabı bizden kanun içinde sorulmalıdır. Bugüne kadar yapılmadı.”* demiştir. Ortanın solu hareketini yozlaştırdıkları şeklindeki ithamları cevaplandırırken ise ortanın solu akımının CHP içinde toplumun tabanından gelen yeni birtakım eğilimleri yansıtan bir akım olduğunu savunmuş ve ortanın solunu yorumlarken *“Altı okumuzun bize çizdiği sınırların içinde. Anayasanın gösterdiği yön içinde kalmaktayız.”* diye de devam etmiştir. Ecevit konuşmasında *“her şeyi İnönü bilir, Elbette İnönü'nün bir bildiği vardır, zihniyetinden yavaş yavaş çıkmak”* gerektiğini de vurgulamış ve böyle bir yönelişin *“erginleşmek, kendi kendine düşünebilmek, kendi kendine yürüyebilmek”* olduğunu ifade etmiştir. Tehlikeli görülen yeni akımın *“aşlında bir tehlike değil, tehlikeyi önleyen birtakım kanallar”* olduğunu savunmuştur. Ecevit konuşmasına son verirken ise kendisini dinleyenlere *“Daha açık söylüyorum vereceğimiz karar şudur: demokratik bir partinin kanunlara saygılı özgür üyeleri mi olacağız yoksa kapıkulları mı olacağız.”* diye seslenmiştir.⁸⁰

Ecevit'in konuşmasından sonra Başkan Atalay, yeterlilik önergesinin kabul edildiğini belirtmiş ve oylamaya geçileceğini salondakilere bildirmiştir. Oylamanın isim okunmak suretiyle açık bir şekilde yapılmasını isteyen genel merkeze karşılık Satırcılar kapalı oylama istemiştir. Oylamanın

⁸⁰ Bülent Ecevit'in CHP Beşinci Olağanüstü Kurultayı'nda yapmış olduğu konuşmanın tam metni için bkz Bülent Ecevit, **Kurultaylar ve Sonrası**, İleri Yayınları, Ankara, 1972.

yöntemiyle ilgili olarak genel merkez tarafından verilen önerge açık farkla kabul edilmiştir.⁸¹

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, oylamaya geçilmeden önce son bir defa söz alarak eski Genel Sekreter Bülent Ecevit'in konuşmasını cevaplarken delegelere *"Ecevit'in dediği gibi kapı kuluysanız, yani benim istediğim oyu vereceksiniz kapıkulu olacaksınız."* şeklinde hitabından sonra *"Bu kurultaya güvenim tamdır. Kurultay ne karar verirse onu sükûnetle beklerim."* demiştir. Konuşmasının devamında ise *"Kurultay, Ecevit'i haklı bulursa meseleye çare bulmak görevinde eksik kalır. Bunun neticesi ne olur? Bir devletin başına gelebilecek her şey olur."* sözleriyle Ecevit'in desteklediği isimlerin seçilmemesini kesin olarak istemiştir. Aksi suretle alınacak bir kararın *"hatalı bir karar olacağını"* tekrarlamıştır.⁸²

İsmet İnönü'nün konuşmasından sonra Erzincan delegelerinden başlamak üzere isim sırasına göre oylamaya geçilmiştir. Parti meclisine güvenoyu veren delegeler *"Evet"* güvensizlik oyu veren delegeler ise *"Hayır"* diyerek kararlarını açıklamıştır. Delegelerin oy verme işleminin tamamlanmasından sonra parti meclisi üyelerinin oylamaya katılıp katılmayacağı tartışması yaşanmıştır. Ancak başkanlık divanı, Kurultay yönetiminde uygulanan Meclis İttüzük Hükümleri gereğince güven isteyen kurul üyelerinin de oylamaya katılmalarına karar vermiştir. Bu sırada sıkıyönetim idaresinden gece yasağından sonra çalışmalara devam edilmesi için izin alınamadığının söylenmesi üzerine İnönü, oylama sonuçlarını beklemeden salondan ayrılmıştır. Bu gelişmeyi takiben Divan Başkanı Sırrı Atalay sonuçları açıklamak üzere kürsüye gelmiş, parti meclisinin 503'e karşı 709 oyla güven aldığını ilan ederek Kurultay'ın sona erdiğini bildirmiştir.⁸³

CHP Genel Başkanı İnönü'nün İstifası ve Yeni Genel Başkanın Seçilmesi

Beşinci Olağanüstü Kurultay'ın çalışmalarını tamamlamasından bir gün sonra Bülent Ecevit, CHP genel merkezinde bazı partililerle yaptığı sohbette Cumhuriyet Halk Partisi'nin İnönü'nün öncülüğünde Türkiye'ye demokrasiyi getiren bir parti olduğunu ancak tek partili süreçten gelen ve köklü gelenekleri olan bir parti olduğu için de demokrasiyi gerçek anlamıyla kendi içinde işletemediğini ancak son Kurultay'la birlikte CHP'nin kendi içinde de her şeye, her güçlüğü rağmen demokrasiyi tam olarak işletebilen bir partiye dönüştüğünü ifade etmiştir. Parti örgütünün CHP içindeki gerçek

⁸¹ **Cumhuriyet**, 8 Mayıs 1972.

⁸² **Milliyet**, 8 Mayıs 1972.

⁸³ **Cumhuriyet**, 8 Mayıs 1972.

güç olduğunun kanıtlandığını da belirten Ecevit, CHP de bölünmeler döneminin de geride kaldığını vurgulayarak “*Şimdi CHP ne olacak, diye kuşku duymanın hiç gereği yok. CHP her zamankinden daha çok var olacaktır. Daha güçlü olacaktır.*” demiştir.⁸⁴

Bülent Ecevit'in bu açıklamaları yaptığı dakikalarda CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, CHP parti meclisinin güvenoyu alması üzerine 34 yıl boyunca sürdürdüğü genel başkanlık görevinden istifa etmiştir. İnönü, genel merkeze gönderdiği istifa mektubunda “*CHP. 5. Olağanüstü Kurultayının 7 Mayıs 1972 toplantısında verdiği karar sonucu olarak CHP Genel Başkanlığından çekildim. Tüzüğün 28. Maddesinin gerektirdiği işlemin kurumumuzca yapılması için saygılarımla arz ederim.*” demiştir. İnönü'nün istifasıyla ilgili düşünceleri en çok merak edilen isim şüphesiz ki CHP eski Genel Sekreteri Bülent Ecevit olmuştur. Ecevit, görüşlerini soran gazetecilere “*Sayın İnönü'nün CHP'nde Genel Başkanlık mevkiinden çok üstün bir yeri vardır. Bu üstün yeri İnönü'den başka hiç kimse dolduramaz, dolduramayacaktır. Bütün CHP'lilerin gönlünde ve düşüncesinde o yer daima İnönü'nün olacaktır.*” demiştir. İnönü'nün önderliğini yaptığı demokratik ve devrimci düşüncelerle yetişen kadroların “*CHP'ni eşsiz önderleri Atatürk'e ve İnönü'ye lâyık bir parti olarak yaşatacaklardır.*” diye de eklemiştir.⁸⁵

İsmet İnönü'nün istifasının kamuoyunda ne şekilde yankılandığına bakıldığında Cumhuriyet gazetesinin “*Şef Partisinden Halk Partisine*” başlıklı değerlendirmesi öne çıkmaktadır. Gazeteye göre Cumhuriyet Halk Partisi'nin kökleri, Kurtuluş Savaşı yıllarının temel yapı taşlarından biri olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dayanmıştır. Bir doktrin veya bir teori partisi olmamakla birlikte “*Tek Şef, Tek İrade ve bir Devlet Partisi*” olarak gelişmiştir. Türk siyasi hayatında çok partili rejime geçilmesine rağmen CHP bu vasfını korumuştur. İkinci adam olmak gibi bir tarihsel ağırlığı bulunan İsmet İnönü “*Tek Şeflik otoritesini hiçbir zaman*” terk etmemiştir. Türkiye'de yaşanan gelişmeleri demokratik bir temelde değerlendirememiştir. Ancak son Olağanüstü Kurultay'la birlikte CHP “*bir Şef Partisi değil de bir Halk, yani Teşkilat Partisi rıhtımına demirlemiş*”tir.⁸⁶

Milliyet gazetesinden Abdi İpekçi, İnönü'nün istifasını CHP tabanının yeni bir ideoloji arayışının, yeni bir politik çizgiye yönelme arzusunun neticesi olarak değerlendirmiştir. Beşinci Olağanüstü Kurultay'ın altı çizilmesi, üzerinde durulması gereken en önemli niteliğinin bu olduğunu

⁸⁴ Ecevit, a.g.e., s.60.

⁸⁵ Milliyet, 9 Mayıs 1972.

⁸⁶ “Şef Partisinden Halk Partisine”, Cumhuriyet, 9 Mayıs, 1972.

düşünen İpekçi'ye göre Kasım Gülek, Cumhuriyet Halk Partisi'nde kendisini teşkilata en sevdirmiş genel sekreterlerden biri olmuştur. Bununla birlikte İnönü "Ya o ya ben" çıkışını yaptığı zaman CHP'liler genel başkanlarını tercih etmişti. İnönü, bu defa tarihsel ağırlığını olanca gücüyle kullanmasına rağmen aynı sonucu alamamıştır. İnönü'nün böyle bir durumla karşılaşmasının nedeni, parti içindeki tartışmanın kişisel özellikleri aşmış olmasıydı. Delegeler, CHP parti meclisine "Ecevit için değil, Ecevit'in temsil ettiği tutum için" güvenoyu vermiştir.⁸⁷

İsmet İnönü istifasıyla birlikte CHP Merkez Yönetim Kurulunu toplayan Genel Sekreter Kâmil Kırkoğlu düzenlediği basın toplantısında yeni genel başkanı seçmek üzere CHP Kurultayı'nın 14 Mayıs 1972 tarihinde yeniden toplanacağını açıklamıştır. Kurultay için örgüte derhal çağrı yapılacağını, bütün hazırlıkların söz konusu tarihe kadar tamamlanmış olacağını ve Kurultay gündeminin tek madde olarak sadece genel başkanlık seçimini öngöreceğini belirtmiştir. Kurultay'ın bir olağanüstü kongre olarak kabul edilemeyeceğini, Genel Başkan İsmet İnönü'nün istifasıyla oluşan durumu sonuca bağlamak üzere "özel nitelikte bir kurultay" olduğunu söylemiştir. Kurultay'a kongrelerini tamamlamış illerden seçilen yeni delegelerin de katılacağını altını çizmiştir. Ayrıca 14 Mayıs günü toplanacak Kurultay'a dinleyici alınmayacağını duyurmuştur. Bülent Ecevit ise "CHP Genel Başkanlığına adaylığınızı koyacak mısınız?" şeklindeki bir soruyu "Bu konuda şimdilik hiçbir şey söyleyemeyeceğim henüz karar vermiş değilim." diyerek yanıtlamıştır. Ecevit'in bu açıklamasına mukabil CHP Adana İl Başkanlığı bir bildiri yayımlayarak ortanın solu politikasını "halk içinde halk ile bütünleştirerek gerçekleştirebilecek" eski Genel Sekreter Bülent Ecevit'in CHP Genel Başkanlığı için adaylığını önermiştir.⁸⁸

Bu esnada Beşinci Olağanüstü Kurultay Başkanı Sırrı Atalay ile Genel Sekreter Yardımcısı Mustafa Üstündağ'ın Yalova'ya giderek İsmet İnönü'den istifasını bir daha gözden geçirmesini isteyecekleri şeklinde çıkan haberler, CHP Merkez Yönetim Kurulunun 11 Mayıs 1972 tarihli toplantısından sonra yalanlanmıştır. Bunun yanında toplantıda CHP'nin 14 Mayıs 1972 tarihinde yapılacak Kurultay'ında önerilecek yeni genel başkan adayını belirlemek üzere 12 Mayıs günü il başkanları ve temsilcilerinin katıldığı bir toplantı düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁹

CHP il başkanları, genel merkezde yaptıkları toplantı sonunda genel başkan adayı olarak Bülent Ecevit'i seçmiştir. İstanbul İl Başkanı Ali Topuz

⁸⁷ Abdi İpekçi, "Kurultay Sonrası", **Milliyet**, 9 Mayıs, 1972.

⁸⁸ **Cumhuriyet**, 10 Mayıs 1972.

⁸⁹ **Milliyet**, 12 Mayıs 1972.

“Şimdiye kadar 50’den fazla başkan Ecevit’in başkan olması için imza vermiştir. Bu daha da artacaktır. Adayımız Bülent Ecevit’tir.” demiştir. Bununla birlikte CHP’li sekiz Milletvekili Ali Rıza Güllüoğlu, Mehmet Ergül, Emir Postacı, İrfan Baran, Nihat Kale, Ahmet Güner, Nejat Çuhadar ve Turgut Boztepe 14 Mayıs günü CHP’nin yeni genel başkanını seçmek amacıyla toplanacak Kurultay’ın “*muteber ve kanuni bir Kurultay olmadığı*” öne sürmüştür.⁹⁰

Bilecik CHP Milletvekili Mehmet Ergül’ün Kurultay için “*ihtiyatı tebdir*” isteyen müracaatı 3. Sulh Hukuk Mahkemesi tarafından “*Yapılması kararlaştırılan bir kongrenin tedbir yoluyla durdurulmasına usul ve kanun hükümleri müsait değildir.*” gerekçesiyle reddedilmiştir. Bu karara mukabil Adana Milletvekili Kemal Satır, İsmet İnönü’yü ziyarete geldiği Yalova’da gazetecilere toplanacak olan Kurultay’ı “*hukuki değeri olmayan bir toplantı olarak*” nitelendirmiştir.⁹¹

CHP’nin yeni genel başkanını seçecek “*Özel Kurultay*” 14 Mayıs 1972 günü saat 10.00’da Yaşar Doğu Spor Salonu’nda çalışmalarına başlamıştır. Kurultay’a 1416 delegeden 930 delege katılmıştır. İl kongreleri tamamlamış, illerden yeni delegeler gelmiştir. Erzurum, Eskişehir, Sakarya, Samsun, Kütahya, Ordu, Sinop, Siirt, Giresun ve Kayseri gibi illerden katılım çok az olmuştur. Bu illere ait oturma sıraları boş kalmıştır. Kongreye Kemal Satır katılmazken Satır’a yakın isimlerden İbrahim Sıtkı Hatipoğlu, Hayrettin Hanağası, Arslan Boğa, Orhan Vural ve Ahmet Şener gibi isimler Kurultay’da yer almıştır. Bunun yanı sıra 38 milletvekili ile 16 senatör de Kurultay’a katılmamıştır.⁹²

Kurultay saat 11.00’de Genel Sekreter Kâmil Kırıkoğlu tarafından açılmıştır. Kırıkoğlu, başkanlık kürsüsüne gelerek “*Çoğunluğumuzun olduğu anlaşılmıştır. Toplantıyı açıyorum.*” demiştir. Kırıkoğlu, daha sonra Kurultay Başkanlığına yalnızca Kars Senatörü Sırrı Atalay’ın aday gösterildiğini bildirmiştir. Oy birliği ile Sırrı Atalay kurultay başkanı seçilmiştir. Beşinci Olağanüstü Kurultay’ın başkanvekilleri olan Trabzon İl Başkanı Adil Ali Çinel ile Niğde Delegeşi Abdullah Emre ve kâtip üyeleri de oy birliği ile aynı görevlere getirilmiştir. Kurultay Başkanı, “*Bu Kurultay Genel Başkan Seçimi için toplanmıştır. Kurultayımız salt çoğunluğun çok üzerinde bir delege sayısı ile toplanmıştır.*” dedikten sonra genel başkan seçimine geçileceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Genel Sekreter Kâmil Kırıkoğlu, parti meclisi üyesi ve Zonguldak Milletvekili Bülent Ecevit’i

⁹⁰ **Milliyet**, 13 Mayıs 1972.

⁹¹ **Cumhuriyet**, 14 Mayıs 1972.

⁹² **Milliyet**, 15 Mayıs 1972.

genel başkanlığa teklif etmiştir. Bunun yanında il başkanı veya temsilcisi, kadın ve gençlik kolları genel başkanlarının da verdiği önergede Bülent Ecevit, genel başkan adayı olarak teklif edilmiştir. Söz konusu önergede İsmet İnönü'nün, CHP'ye ışık tutmaya devam edeceği belirtilmiş, genel başkanlık seçimi *“devrimcilik ve halkçılık doğrultusunda bayrağın el değiştirmesi”* olarak tanımlanmış, Türk demokrasisini içinde bulunduğu bunalımdan çıkaracak bir süreç olarak değerlendirilmiş ve devamında da *“CHP'yi değişen Türkiye ortamında iktidar alternatifi yapacağına inandığımız ve demokratik yaşamımız bakımından halkçı ve demokratik inançlarına tam bir güven duyduğumuz”* parti meclisi üyesi ve Zonguldak Milletvekili Bülent Ecevit, genel başkan adayımızdır, denilmiştir.⁹³

Bülent Ecevit'i CHP Genel Başkanlığına öneren önergelerin okunmasından sonra seçimlere geçilmiştir. Seçimler kapalı oy usulü ile yapılmıştır. Saat 15.50'de sona eren oylama sonunda Bülent Ecevit 826 oyla CHP Genel Başkanlığına seçilmiştir. Bülent Ecevit'in aldığı 826 oyun yanı sıra İsmet İnönü'ye 5, Kâmil Kırkoğlu'na 1 oy verildiği görülmüştür. 75 oy boş çıkarken 5 oy iptal edilmiştir. Ecevit, genel başkanlık için gereken salt çoğunluk oyu oluşturan 709 oydan 117 oy fazla almıştır. Ecevit; Atatürk ve İnönü'den sonra CHP Genel Başkanlığına seçilen üçüncü isim olmuştur.⁹⁴

Bülent Ecevit, CHP Genel Başkanı seçilmesi üzerine yaptığı teşekkür konuşmasında parti örgütüyle bütünleşmenin, birlikte çalışmanın önemini vurgulamıştır. Bu bağlamda sözlerinin başında *“Atatürk'ün ve İnönü'nün kurmuş ve yönetmiş oldukları Partiye Genel Başkan seçilmenin”* ağır bir sorumluluk olduğunu ifade etmiş ve bu ağır sorumluluğu *“ancak CHP örgütüyle paylaşarak”* taşıyabileceğini belirtmiştir. Konuşmasının devamında *“Bir siyasal kuruluş, halka dayandığı ve örgütünün gücü ve etkinliği arttığı oranda sağlam ve demokratik bir kuruluş olur. CHP bugün her zamankinden daha çok halka dayanmaktadır.”* demiştir. CHP'nin içinden geçtiği tartışmalı sürecin nedenini *“CHP devrimcidir. Devrimci bir parti, özellikle Türk toplumu kadar hızla değişen bir toplumda kendini sık sık yenilemek durumunda kalabilir. Her kendini yenileme evresinde iç bunalımlarla karşılaşabilir.”* sözleriyle açıklamıştır. Ecevit, daha sonra ortamın solu tartışmalarına değinerek bu politika üzerinde ilerleneceğini vurgulamıştır. Ecevit, bu kapsamda *“Ortanın Solu diye adlandırılan demokratik sol tutum, hiçbir yabancı akıma ve hiçbir özentiyeye kapılmaksızın, çağdaş demokratik sosyal düşüncelerin ışığında, Altı Okla belirlenen Atatürk ilkelerinin yönünde ve 1961 Anayasası'nın çerçevesinde,*

⁹³ **Cumhuriyet**, 15 Mayıs 1972.

⁹⁴ **Milliyet**, 15 Mayıs 1972.

Türkiye'nin kendi koşullarına göre oluşturulan, özgürlüğe en yüksek değeri veren yerli ve tutarlı bir insanlık hareketidir.” diyerek devamında da *“Herhangi bir Marksist veya yabancı doktrinden değil, Partinin kendi gelişiminden, Türk toplumunun gerçeklerinden ve değişiminden doğmuştur. CHP'deki bu yeni hareket, kendi köklerine bağlı kalmıştır, bağlı kalacaktır.”* diye de eklemiştir. Ecevit konuşmasının sonlarına doğru ise izledikleri politikanın Halkçı bir politika olacağına değinerek halkın ve halkla kaynaşan örgütün CHP'nin izlediği yolda ilk defa *“Kendi gücünü, kendi egemenliğini, kendi özlediği dünyayı görüyor.”* demiştir.⁹⁵

Bülent Ecevit'in CHP Genel Başkanlığına seçilmesinin Türk siyasetinde önemli sonuçları olmuştur. Ecevit'in yönetimi altındaki CHP, tarihsel mirası reddetmemiş ancak yeni koşulların gerektirdiği bir atılım içinde olmuştur. Altyapı devrimini öne çıkararak sağ partilere giden demokratik sol oyların CHP'ye yönelmesinin yolunu açmıştır.⁹⁶ CHP, bu dönemde yoksulların ve ücretlilerin hayat standartlarını yükseltmeyi amaçlayan karma ekonomi politikasını benimsemiştir. Kooperatiflerin geliştirilmesini, toprak reformunu ve yüksek altyapı hizmetlerine sahip kırsal yerleşim bölgelerinin kurulmasını savunmaya başlamıştır. Parti ayrıca sermayenin emekçi kitleler tarafından yönetilmesine aracılık edecek bir “halk sektörü oluşturmayı hedeflemiş ve kamu iktisadi teşebbüslerini geliştirmeyi amaçlamıştır.⁹⁷ CHP, bu politikalarıyla kendi siyasal amaçlarını gerçekleştiremeyen sendikalar kadar Avrupa deneyimine bakarak sosyal demokrasinin toplumsal barış için en iyi yol olduğu düşünen TUSİAD tarafından da desteklenmiştir. Böylece 1973 yılında gerçekleşen seçimlerde CHP oyların en fazlasını almayı başarmıştır. Bülent Ecevit'in bu başarısı çok önemli bir siyasal gelişmeydi. Bu sonuç CHP'nin yurttaşların beklentisindeki gerçeği gördüğünü ortaya koymuştur.⁹⁸

Sonuç

Silahlı Kuvvetler, 12 Mart 1971 tarihinde siyasal sistemi yeniden düzenlemek için kontrolü ele almıştır. Bu gelişmenin Türk siyasal hayatında sarsıcı sonuçları olmuştur. Muhtıra, Adalet Partisi'nin siyasal iktidarına son vermiştir. Türkiye'ye partiler üstü hükümet modeli olarak tanımlanan yeni bir hükümet modeli getirmiştir. CHP Kocaeli Milletvekili Profesör Nihat

⁹⁵ Ecevit, **a.g.e.**, s.60.

⁹⁶ Kurtuluş Kayalı, **Türk Kültür Dünyasından Portreler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 36, 41.

⁹⁷ Metin Heper, **Türkiye'nin Siyasal Hayatı, Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açından**, Doğan Kitap, İstanbul, 2011, s.182.

⁹⁸ Feroz, Ahmad, “Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984, s.1997.

Erim'den partiler üstü yeni hükümeti kurması istenmiştir. Erim, CHP'den istifa ederek kendisinden beklenen hükümeti kurmuştur. Bu durum CHP içinde genel başkanın değişimiyle neticelenecek bir büyük bunalımın kapılarını aralamıştır.

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün Erim hükümetini destekleme kararı alması üzerine 12 Mart Muhtırası'nın Demirel hükümetinden daha çok CHP içindeki ortanın solu akımını hedef aldığını belirten Bülent Ecevit CHP Genel Sekreterliğinden istifa etmiştir. Bu istifayı izleyen günlerde CHP genel merkezi ile parlamento gruplarına hâkim olan İsmet İnönü ve Kemal Satır ile CHP parti meclisinde ve CHP MYK'sindeki etkinliğini koruyan Ecevit ve çalışma arkadaşları karşı karşıya gelmiştir. İnönü ve Ecevit çatışmasını bir sonuca bağlamak üzere 5 Mayıs 1972 tarihinde toplanan CHP'nin Beşinci Olağanüstü Kurultayı'nda Bülent Ecevit'i destekleyen parti meclisinin güvenoyu alması üzerine İsmet İnönü CHP Genel Başkanlığından istifa etmiştir. Arkadaşlarıyla birlikte CHP'den ayrılan Kemal Satır ise, Cumhuriyetçi Parti'yi kurmuştur.

14 Mayıs 1972 tarihinde yapılan genel başkanlık seçimi özel kurultayında Bülent Ecevit, CHP'nin Atatürk ve İnönü'den sonraki genel başkanı olmuştur. CHP'deki genel başkan değişiminin Türk siyaseti açısından önemli sonuçları olmuştur. Buna göre Bülent Ecevit karizmatik bir lider olarak Türkiye'nin siyasal hayatında öne çıkmıştır. CHP kitlelere umut vaat eden bir parti niteliği kazanmıştır. Ecevit'in yönetimindeki CHP Türkiye'nin yeni koşullarının gerektirdiği bir ekonomi siyaseti ile çok geniş toplum kesimlerinden ilgi görmüştür. Bu ilgi 1973 yılında Türkiye genelinde gerçekleşen seçimlerde CHP'yi birinci parti yapmıştır.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

C.H.P. 25 YIL, Ulus Basımevi, Ankara 1948.

CHP Tüzüğü, Ulusal Basımevi, Ankara, 1969.

Kitap ve Makaleler

Ahmad, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yayınları, Ankara, 2009.

Ahmad, Feroz, "Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984, s.1991-1998.

Bila, Hikmet, **CHP 1919-1999**, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.

- Çavdar, Tevfik, “Cumhuriyet Halk Partisi (1950-1980)”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C.8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984, s.2025-2036
- Çavdar, Tevfik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1950'den Günümüze**, İmge Kitabevi, Ankara, 2013.
- Ecevit, Bülent, **Kurultaylar ve Sonrası**, İleri Yayınları, Ankara, 1972.
- Ecevit, Bülent, **Perdeyi Kaldırıyorum**, Ajans Matbaası, Ankara, 1972.
- Erim, Nihat, **12 Mart Anıları**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2018.
- Gevgili, Ali, **Türkiye'de 1971 Rejimi, Tarım Toplumundan Sanayi Toplumuna Geçiş Aşaması**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973.
- Heper, Metin, **Türkiye'nin Siyasal Hayatı, Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açından**, Doğan Kitap, İstanbul, 2011.
- Gevgili, Ali, **Yükseliş ve Düşüş**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987.
- Hristidis, Şengül Kılıç, Ergüz Ersel, **İsmail Hakkı Birlir'in Anılarında CHP'li Yıllar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- İsmet İnönü, Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1970-1973**, (Haz: İlhan Turan), TBMM Kültür Sanat Vakfı Yayınları, Ankara 2004.
- Kayalı, Kurtuluş, **Ordu ve Siyaset 27 Mayıs-12 Mart 1971**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kayalı, Kurtuluş, **Türk Kültür Dünyasından Portreler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kili, Suna, **1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976.
- Öymen, Altan “Ecevit 12 Mart ve Sonrasını Anlatıyor”, **Cumhuriyet**, 12 Şubat 1975.
- Satır, Kemal, **CHP'de Bunalm**, Nüve Matbaası, Ankara, 1972.
- Toker, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları, 1944-1973, İsmet Paşa'nın Son Yılları 1965-1973**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.
- Topuz, Ali, **Ali Topuz Anlatıyor-1 Değişimi Yaşamak 1932, 1972**, (Haz: Hikmet Bila) Doğan Kitap, İstanbul, 2011.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, İstanbul, 1952.
- Turan, Şerafettin, **İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003.
- Uyar, Hakkı, **Demokrat Parti İktidarında CHP 1950-1960**, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.
- Uyar, Hakkı, **İki Darbe Arasında CHP 1960-1971**, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.

Uyar, Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Yayınları, İstanbul, 2012.

Uzun, Hakan, “Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm, Milli Şef Kavramları” **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.IX, Sayı: 20-21, (2010/ Bahar -Güz), s.233-271.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

Hürriyet

Milliyet

Toplum

Yankı

Tezler

Öğütveren, Ümmü, **Cumhuriyet Halk Partisi'nin Beşinci Olağanüstü Kurultayı ve Bülent Ecevit**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014.

EKLER

Ek-1

Ecevit ve arkadaşlarını destekleyen Toplum Dergisi'nin 12 Mayıs 1972 tarihli sayısında İsmet İnönü'yü hedef tahtasında gösteren bir resmi kapak olarak kullanması CHP'lilerin çok büyük tepkisine neden olmuştur. **Cumhuriyet**, 13 Mayıs 1972.

Ek-2

Yayınlarımızın En İyi Örneği
Yazarlarımızın ve Sanatçıların
Yayınlarımızın En İyi Örneği

ÜLKÜ OKUL ANSİKLOPEDİSİ
Çin Halkına Gökçüğü
Türkçüde Satılır.

Yayınlarımızın En İyi Örneği
Yazarlarımızın ve Sanatçıların
Yayınlarımızın En İyi Örneği

Cumhuriyet

49. yıl, sayı: 17153 | Kurucusu: YUNUS NADI | 7 Mayıs Pazar 1972

ŞEKESPEARE
KURULTAY VE KURULTAY 2. İL
KURULTAY 2. İL
KURULTAY 2. İL
KURULTAY 2. İL

Atatürk'ün İkilemlerini bekledi Cumhuriyet 49 yaşına bastı

Yayın hayatına atılmadan önce bir anket düzenlemiştik..

Mutlaka **BAZIDAR**

Dünya 1972 1 Mayıs 1972'de... Çankaya'da, bugün 49 yaşına bastı. Bu yolda yürüdüğü 49 yıl boyunca, her hafta bir kez...

Yenigin'den, Cumhuriyet'e!

1923'te kurulan Cumhuriyet'in 49. yaşına bastığı gün, Türkiye'nin her tarafında bayraklar dalgalanıyor. Herkesin yüreğinde bir heyecan var. Cumhuriyet'in 49. yaşına bastığı gün, Türkiye'nin her tarafında bayraklar dalgalanıyor. Herkesin yüreğinde bir heyecan var.

Urgüplü, "Önce reform, sonra seçim, diyor"

ANKARA, (Cumhuriyet Bürosu) - Yeni Hükümetin kurulması konusunda Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 49 yaşına bastığı gün, Türkiye'nin her tarafında bayraklar dalgalanıyor. Herkesin yüreğinde bir heyecan var.

Cumhuriyet Bugün 10 Sayfa

Cumhuriyet Bugün 10 Sayfa

Kurultay Başkanlığını Ecevitçiler kazandı

Atalay, 733; Satırcıların adayı 575 oy aldı. Sağlık durumu düzelen İnönü ve Ecevit'e sevgi gösterileri yaptı

CHP Lideri, «Parti Meclisi ile Merkez Yürütme Kurulunun mutlaka değiştirilmesini istedi; toplantı bugüne kaldı»

Inönü, "Ya Ecevit, ya CHP,, dedi

ANKARA, (Cumhuriyet Bürosu) - CHP Genel Başkanı Ecevit, 23 saatlik bir konuşma yaptı. İnönü'nün sağlık durumu düzeldi. İnönü, "Ya Ecevit, ya CHP,, dedi. Ecevit, "Parti Meclisi ile Merkez Yürütme Kurulunun mutlaka değiştirilmesini istedi; toplantı bugüne kaldı" dedi.

Melen, sabotajlara karşı tedbir alınmasını istedi

Orgnl. Tağmaç Sıkıyönetim Komutanları ile dün bir toplantı yaptı

ANKARA, (Cumhuriyet Bürosu) - Başbakan Vakkı ve Millî Savunma Bakanı Ferit Melen, dün sabah saatlerinde bir toplantı yaptı. Toplantıda, Melen, sabotajlara karşı tedbir alınmasını istedi.

Şehit erimizin cenazesi törenle köyüne gönderildi

ANKARA, (Cumhuriyet Bürosu) - Jandarma Genel Komutanı Özalp, dün sabah saatlerinde bir toplantı yaptı. Toplantıda, şehit erimizin cenazesi törenle köyüne gönderildi.

Gömülen Gezmış, Aslan ve İnan'ın son sözleri açıklandı

ANKARA, İHA - Siyasal Kurumlar Komisyonu Başkanı Tayyip Erbakan, İnan'ın son sözleri açıklandı. Erbakan, "İnan'ın son sözleri, Türkiye'nin geleceği için önemlidir."

Siyaseti aşmayan askerlere 5 yıl hapis verilmemesi göngören Tasarı kabul edildi

ANKARA, (TBA) - Siyasal Kurumlar Komisyonu Başkanı Tayyip Erbakan, "Siyaseti aşmayan askerlere 5 yıl hapis verilmemesi" tasarı kabul edildi.

OKUL ÖĞRENCİ VE ÖĞRETMEN

HİKEMET ÇETİNKAYA

Yurdumuzun seçtik bir köyünde hâlâ ilkokul yok. Okuma çağındaki seçtik yüz bin çocuk da okuldan yoksun.

Bütün bir öğrenim yılını kimesne biçimi baraklarda geçiren öğrenciler saymakla bitmeyecek kadar çok...

Bugün 4. Sayfamızda

İSTANBUL BASININDA ALİ RIZA PAŞA HÜKÜMETİNİN KUVA-YI MİLLİYE SİYASETİ*

Pınar TUNA**

ÖZ

Bu alışmada Ali Rıza Paşa Hükümetinin Kuva-yı Milliye'ye yönelik siyaseti dönemin İstanbul basını incelenerek ortaya konulmuştur. Mondros Mütarekesi'nden sonra yaşanan işgallere karşı ortaya çıkan Kuva-yı Milliye'ye yönelik, özellikle Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükümeti bir baskı siyaseti uygulamıştır. Ancak bu hükümet izlediği siyasette başarılı olamayarak Sivas Kongresi'nden sonra 30 Eylül 1919'da istifa etmek zorunda kalmıştır. Bu hükümetin ardından 2 Ekim 1919'da Kuva-yı Milliye'ye yönelik çok daha ılımlı bir siyaset izleyen Ali Rıza Paşa Hükümeti kurulmuştur. Bu değişiklik Kuva-yı Milliye açısından sadece siyasi bir zafer değil, aynı zamanda İstanbul ile Ankara arasındaki resmî ilişkilerin başlangıcı ve seyri açısından da önemlidir. Ali Rıza Paşa Hükümeti istifa ettiği 3 Mart 1920'ye kadar olan süre zarfında Kuva-yı Milliye'ye yönelik olumlu bir siyaset izlemesine karşın, zaman içerisinde bu kuvvetleri kontrol etmek ve hatta etkisizleştirmek için de çeşitli girişimlerde bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ali Rıza Paşa Hükümeti, Amasya Görüşmeleri, İstanbul Basını, Kuva-yı Milliye, Mustafa Kemal Paşa, Seçim, Son Osmanlı Mebusan Meclisi.

* Bu alışma, Pınar Tuna tarafından İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde kabul edilen "İstanbul Basınında Kuva-yı Milliye Algılamaları (1918-1922)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., ptaser80@gmail.com, (ORCID: 0000-0003-1805-5053).

NATIONAL FORCES POLICY OF ALI RIZA PASHA GOVERNMENT IN ISTANBUL PRESS

ABSTRACT

In this study, the policy of Ali Rıza Pasha Government towards National Forces was revealed by examining the Istanbul press of the period. Especially the third Damat Ferit Pasha Government implemented a policy of repression against the National Forces, which emerged against the invasions after the Armistice of Mudros. However, this government was not able to succeed in the politics followed and had to resign on 30 September 1919 after the Sivas Congress. Afterwards Ali Rıza Pasha Government, which adopted much more moderate policy towards the National Forces, was established on 2 October 1919. This change was not only a political victory for the National Forces but was also important for the beginning and course of official relations between Istanbul and Ankara. Furthermore, Ali Rıza Pasha Government made various attempts to control and even neutralize the National Forces although it followed a positive policy towards these forces until its resignation on 3 March 1920.

Keywords: *Ali Rıza Pasha Government, Amasya Protocol, Election, Istanbul Press, Last Ottoman Chamber of Deputies, Mustafa Kemal Pasha, National Forces.*

Extended Abstract

This study aims to present the politics of Ali Rıza Pasha Government regarding the National Forces by comparatively examining Istanbul press of the era. The forces called the National Forces emerged to defend the country against the enemies as a result of the occupations after Armistice of Mudros. National Forces which is a specific concept to the Turkish history was used in two senses including narrow and broad. In the narrow sense, it was used to define the armed groups which were voluntarily created by the Turkish nation after the armistice and fought a kind of guerrilla war other than the regular army troops. In the broad sense, the National Forces express the whole of National Struggle. Therefore, some concepts and institutions such as “national organization”, “national movement”, “Committee of Representation”, “Association for the Defense of National Rights” were used instead of the National Forces. This study provides a holistic view by employing the concept of the National Forces in the broad sense.

Third Damat Ferit Pasha Government which was established during armistice applied a policy of repression towards the National Forces. However, the government which failed with this policy quitted on 30 September 1919 following Sivas Congress. Then, Ali Rıza Pasha Government which was more moderate about the National Forces and followed a reconciliatory policy was established on 2 October 1919. This

change is not only a political victory for the National Forces but it is also significant for establishing and improving the official relations between Istanbul and Ankara. The publications on the National Forces in Istanbul press gained importance especially after the establishment of Ali Rıza Pasha Government. The new government's policy on the National Forces, organizational structure and activities of these forces were shared with the public by Istanbul press. Firstly, it was learned from Istanbul press that the communication between government and the National Forces was carried out through telegraph. Then, the government sent a board to the Anatolia under the leadership of Salih Pasha, Minister of Marine. Both parties came together in Amasya to meet more closely and agree on details. Amasya Protocol is important in terms of allowing the government recognize officially the existence of the National Forces and to hold elections that will enable the opening of the Assembly again. These negotiations were closely followed up especially by Istanbul press which supported the National Forces. The writers who were against the National Forces criticized these negotiations stating that these forces were linked to Unionism.

Ali Rıza Pasha Government and the National Forces paid great attention to the fact that the elections were held in an impartial manner and the Assembly was reopened. Furthermore, the government sent two Boards of Audit to Anatolia on 10 November 1919 in order to investigate the general condition of Anatolia and to audit if the elections were being performed in accordance with the law. These boards mentioned the National Forces positively in their reports and stated that these forces had no intervention to the elections. The last Ottoman Parliament was opened on 12 January 1920 following these elections which resulted with the success of the candidates of National Forces. In the government program read in the Assembly, it was stated that the national will was gathered in the Assembly and the lack of authority of the National Forces was emphasized. Furthermore, the government, with a circular sent to the provinces after receiving a vote of confidence in the Assembly, stated that it was not possible to speak on behalf of the national will in any place except the Assembly and stated that any behavior in the form of interference in the government's affairs would be punished. The Circular was welcomed by the authors who supported and opposed the National Forces. On the other hand, some government members made statements revealing the power and importance of the National Forces after the opening of the Parliament. In addition, the government focused on Biga incident and sent an Investigation Committee to the area. This incident gave the writers who opposed the National Forces an opportunity to criticize these forces.

Ali Rıza Pasha Government experienced a crisis due to the deteriorating relations with Ankara day by day and the pressure of the Entente States which used Maraş events as an excuse. On 3 March 1920, the Greeks attacked and occupied Gölcük Plateau and Bozdağ, causing Ali Rıza Pasha to resign. The government continued its mandate by proxy until the new government was established although it resigned on March 3rd. The news about resignation of the government was caused sorrow in Anatolia and the telegraphs sent from here to Istanbul requested the establishment of a government that does not contradict with the national objectives. Therefore, the sultan assigned Salih Pasha, the Minister of the Marine under the Ali Rıza Pasha Government, to establish the new government.

Giriş

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda yenilerek 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştı. Son derece ağır hükümler içeren bu mütareke sonrasında yaşanan işgaller karşısında, millî bağımsızlığını elde etmek isteyen Türk milletinde "*Kuva-yı Milliye Ruhu*" egemen olmuş ve yurdu düşmana karşı savunmak için Kuva-yı Milliye adı verilen kuvvetler ortaya çıkmıştı. Türk tarihine özgü bir kavram olan Kuva-yı Milliye literatürde dar ve geniş anlamda kullanılmıştı. Dar anlamda Kuva-yı Milliye, Mondros Mütarekesi sonrasında Türk milletinin gönüllü olarak oluşturduğu ve düzenli ordu birlikleri dışında bir nevi gerilla savaşıyla mücadele eden, sevk ve idareleri her zaman merkezi bir kumandanlığa bağlı olmayan silahlı grupları tanımlamak için kullanılmıştı. Bu kavram geniş anlamda ise Millî Mücadele'nin bütününe ifade etmekteydi.¹ Bu çerçevede Kuva-yı Milliye, bağımsızlığı korumak için meşru bir millî hareket olarak, millî irade ve milletin genel desteğiyle oluşan ve bütün milleti bünyesinde toplayan bir teşkilât.² Dolayısıyla "*millî teşkilât*", "*millî hareket*", "*Heyet-i Temsiliye*", "*Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti*" gibi bazı kavram ve kurumlar da zaman zaman Kuva-yı Milliye yerine kullanılmıştı.³

Mütareke sonrasındaki işgallere karşı silahlı bir mücadele yürüten Kuva-yı Milliye'ye yönelik dönemin İstanbul hükümetleri farklı siyasetler

¹ Yavuz Ercan, "Kuva-yı Milliye'nin Yapısı ve Niteliği Üzerinde Bir Tahlil", **İkinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1985, s. 231; Samet Ağaoğlu, **Kuvayı Milliye Ruhu**, İkinci Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s. 12; Nuri Köstüklü, "Büyük Nutuk'ta Atatürk'ün "Kuvâ-yı Milliye"ye Bakışı", **Yetmişbeşinci Yılında Büyük Nutuk'u Anlayarak Okumak Bilgi Şöleni (17-18 Ekim 2002 - Ankara) Bildiriler**, Yayına Hazırlayanlar, Dursun Ayan - M. Alper Parlak, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003, s. 15.

² Sıtkı Aydın, **Güneybatı Anadolu'da Kuvâ-yı Milliye Harekâtı**, Vadi Yayınları, Ankara, 2008, s. 79, dipnot 1.

³ Köstüklü, **a.g.e.**, s. 15.

izlemişlerdi. Bu hükümetler içerisinde özellikle Damat Ferit Paşa Hükümetleri, Kuva-yı Milliye aleyhinde uygulamalar gerçekleştirmişti. Bu çerçevede Dokuzuncu Ordu Müfettişi unvanıyla Samsun'a gönderilen Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetlerinden rahatsızlık duyulması nedeniyle önce Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a çağrılmış, kendisinin bu çağrıya uymaması üzerine de hükümet tarafından görevine son verildiği açıklanmıştı. Erzurum Kongresi öncesinde ise padişah iradesiyle Mustafa Kemal Paşa'nın görevine son verildiği kendisine bildirilmesine karşın Mustafa Kemal Paşa padişaha çektiği telgrafta askerlik görevinden de istifa ettiğini açıklamıştı.⁴ Bunun yanı sıra Erzurum Kongresi sırasında İngilizlerin de teşvikiyle 29 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in yakalanıp İstanbul'a gönderilmeleri için Meclis-i Vükeladan bir karar çıkmıştı.⁵ Ayrıca hükümet, Sivas Kongresi'ni dağıtmak için bazı başarısız girişimlerde bulunmuştu.⁶ Kongre sonrasında Heyet-i Temsiliye ise Anadolu ile İstanbul arasındaki her türlü haberleşmeyi kesmiş ve bu eylem karşısında etkin bir karar alamayan Damat Ferit Paşa Hükümeti, 30 Eylül 1919'da istifa etmişti. Damat Ferit Paşa Hükümetleri tarafından Millî Mücadele Hareketi doğrudan "*düşman kuvvetleri*" olarak görülürken, bu hükümetin ardından Kuva-yı Milliye'yi "*uzlaşılması gereken*" bir hareket olarak değerlendiren Ali Rıza Paşa Hükümeti kurulmuştu.⁷

Bu çalışmada Kuva-yı Milliye kavramı geniş anlamda ele alınarak tarihsel araştırma yöntemi kullanılıp Ali Rıza Paşa Hükümetinin Kuva-yı Milliye'ye yönelik siyaseti İstanbul basınındaki yansımalarıyla incelenmiştir. Çalışma kapsamında dönemin İstanbul basını birinci el kaynak olarak kullanılmış ve konuyla ilgili ikinci el kaynaklara da yer verilmiştir.

1. Ali Rıza Paşa Hükümeti ve Kuva-yı Milliye

1.1. Hükümetin Kuruluşu ve Kuva-yı Milliye İle İlk Temas

Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın istifası üzerine Ali Rıza Paşa, 2 Ekim 1919'dan 8 Mart 1920'ye kadar sürecek olan bir hükümet kurmuştu. Anadolu ile uzlaşmayı savunan yeni bir hükümetin kurulması, Kuva-yı Milliye'nin ilk siyasî zaferi olarak değerlendirilebileceği gibi bu kuvvetlerin

⁴ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 281-282, 344, 348-349, 357-358; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, Birinci Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991, s. 148, 171-172, 182-185.

⁵ Akşin, *a.g.e.*, s. 477-478; Turan, *a.g.e.*, s. 189.

⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938)*, C. 1, 5. Baskı, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997, s. 32-33; Turan, *a.g.e.*, s. 219-221, 243-253.

⁷ Akşin, *a.g.e.*, s. 560, 589; Osman Akandere - Hasan Ali Polat, *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşıtı Politikaları*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011, s. 94.

meşruluk kazanmaya başlamasına neden olduğu da söylenebilir.⁸ Yeni hükûmetin kuruluşuyla basın üzerindeki sansür oldukça hafiflemiş ve İstanbul basınında Kuva-yı Milliye lehinde yayınlar yapılmaya başlanmıştı.⁹ Ayrıca hükûmet ile Kuva-yı Milliye arasındaki uzlaşmacı tavır yurt genelinde olumlu karşılanmış ve Harekât-ı Milliye sahasından gelen telgraflarda yeni hükûmetten duyulan memnuniyet bildirilmişti. Aynı zamanda basına yansıyan haberlerden, Ali Rıza Paşa Hükûmetinin kuruluşunun taşrada memnuniyetle karşılandığı görülmüştü.¹⁰

Sadrazam Ali Rıza Paşa, hükûmeti kurduktan sonra yaptığı bir açıklamada zor bir zamanda sadece memlekete hayırlı olabilmek ümidiyle sadrazamlık makamını üzerine aldığını ve hükûmet üyelerinin tamamen tarafsız, hiçbir parti ya da zümreye mensup olmayan “*mütecanis*” kişilerden oluştuğunu açıklamış ve padişahın iradesine göre hemen ve tarafsız bir şekilde seçimleri yapacaklarını söylemişti.¹¹ Bu arada Dâhiliye Nazırı Damat Şerif Paşa da 2 Ekim 1919 tarihinde vilayetler ile elviye-i müstakilleye¹² bir genelge göndermişti. Genelgede, memleketin içinde bulunduğu güçlüğü yenmek ve vatan ile milletin selâmetini sağlamak için milletin birlik halinde olması gerektiği vurgulanmıştı. Ancak bir süreden beri memleket içinde “*âsâr-ı nifak ve şikâkın*” yüzünü göstermesi güçlüklerin bir kat daha artmasına neden olmuştu. Bu nedenle hükûmet, milletin birlik halinde olmasını, her tarafta sükûnetin korunmasını, hükûmetin tebligatına uyulmasını ve memleketin çıkarlarına zarar verecek hareketlerden kaçınılmasını istemişti.¹³ Böylece Damat Şerif Paşa, bu genelgeyle memleket

⁸ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C. 2, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 61; Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji): Erzurum Kongresi’nden TBMM’ye (23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920)**, C. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 142; Zekeriya Türkmen, “Kuva-yı Milliye Döneminde İstanbul-Anadolu İlişkilerinde Yumuşama Dönemine Geçiş: Ali Rıza Paşa Kabinesi-Mustafa Kemal Paşa İlişkileri”, **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi**, C. 3, Sayı: 1, Erzurum, Mayıs 2000, s. 201.

⁹ Mehmet Şahingöz, **Ali Rıza Paşa Hükûmetinin İstifası ve Tepkileri**, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2001, s. 15.

¹⁰ **İkdam**, 4 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 2.

¹¹ **Türk Dünyası**, 4 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1; Taha Niyazi Karaca, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 166.

¹² Elviye-i müstakille: [eskiden] bir vilâyete bağlı olmayıp, doğrudan doğruya Dâhiliye Nezaretine bağlı bulunan: Çanakkale, İzmit, Antalya, Samsun, Muğla gibi livâlar anlamındadır. Bkz.: Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneşçâl, 20. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 216.

¹³ **Tarık**, 4 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 2; **Peyam**, 5 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 3; Şerafettin Turan, **Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı’nın Kuvayı Millîye Hatıraları (1919-1920)**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1967, s. 80.

içindeki anlaşmazlıkların sorumlusunun Kuva-yı Milliye olduğunu üstü kapalı olarak duyurmuştu. Ancak genelgeyi dönemin yazarlarından Ahmed Emin şu tespitiyle eleştirmişti:

“Hükûmet vaziyetin pek nazik olduğunu ve pek vahim olabileceğini anlamalı ve Harekât-ı Milliye’nin mahiyetini layıkıyla takdir etmeksizin yanlış adımlar atmaktan geri durmalıdır. Mesela Dâhiliye Nazırının tamiminde Harekât-ı Milliye için (nifak ve şikak) tabiri kullanılması mucib-i teessüf bir hatadır. Ferit Paşa siyaseti yüzünden memlekette mevcut olmayan vahdeti temine çalışan bir cereyandan nifak ve şikak diye bahsetmek doğrudan doğruya İstanbul’a ait olan mesuliyete Anadolu’yu teşrik etmek, yeni yeni sû-i tefehhümler hudûsuna meydan verebilir.”¹⁴

Bu arada içlerinde Dâhiliye Nazırı Damat Şerif Paşa’nın da olduğu bazı hükûmet üyeleri, hükûmetin Harekât-ı Milliye’ye karşı nasıl bir tavır takınacağı konusunda çeşitli açıklamalarda bulunmuştu. Damat Şerif Paşa, bu konuda henüz bir kararın alınmadığını ve durumun iyice incelenmesi gerektiğini belirtmişti. Bu meseleyle ilgili kendi görüşünü de henüz açıklamamayı uygun bulmuş ve bir iki gün sabredilmesini önermişti.¹⁵ Hatta bir gazetecinin, hükûmet kurulmadan Kuva-yı Milliye ile anlaşılıp anlaşılmadığını sorması üzerine Damat Şerif Paşa, “*Böyle bir şey yok.*”¹⁶ diye cevap vermişti. Ayrıca Damat Şerif Paşa, hükûmetle Anadolu arasında tam bir anlaşmanın sağlandığına yönelik haberin doğruluğunu öğrenmek isteyen *Akşam* gazetesi yazarlarından birine şu cevabı vermişti: “*Henüz hükûmet nokta-i nazarını bildirmeden evvel nâ-be-mevsim haberler yazılmamasını rica ederim. İnşallah salâha yüz tutacaktır. Buna eminim. Ancak bir iki gün sabretmelisiniz. Neşredilecek beyanname ile ne yapmak istediğimizi teşrih edeceğiz.*”¹⁷

Harbiye Nazırı Cemal Paşa ise çok farklı bir açıklama yaparak, “*Anadolu Harekâtı artık kalmamıştır. Bu anda varsa da yarın kalmayacaktır.*” demişti.¹⁸ Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa, Anadolu ile anlaşma meselesine çözüm bulunup bulunmadığıyla ilgili olarak şu cevabı vermişti: “*Maksatlar müşterek, gayeler birdir. O halde; arada vaki olduğu söylenen sû-i tefehhüm neden devam etsin? Müşterek endişemiz selâmet-i*

¹⁴ Ahmed Emin, “Millet ve Hükûmet”, *Vakit*, 5 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

¹⁵ *Alemdar*, 4 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

¹⁶ *İkdam*, 4 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 2.

¹⁷ *Akşam*, 5 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

¹⁸ *Akşam*, 4 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

vatandır. -Kat 'i olarak bilmiyorum- yalnız eğer arada henüz halledilememiş bazı tefferuat kalmış ise, onların da derhal izâlesi pek tabîdir."¹⁹

Yine bu dönemde İstanbul'dan Anadolu'ya ya da Anadolu'dan İstanbul'a heyetler gönderileceğine dair çeşitli haberler yazılmıştı. İstanbul'dan Anadolu'ya bir heyetin gönderileceği haberine değinen Nafia Nazırı Ahmed Abuk Paşa, bu haberin doğru olmadığını, Anadolu ile anlaşmamak için ortada bir neden bulunmadığı için buna gerek olmadığını belirtmişti.²⁰ Anadolu'dan İstanbul'a bir heyetin geleceğine dair söylentiye Dâhiliye Nazırı Damat Şerif Paşa: "... böyle bir heyetin geleceğinden haberdar değilim. Matbuatın bu husustaki neşriyatı doğru değildir." açıklamasında bulunmuştu.²¹

Bu gelişmelerin yaşandığı sırada Heyet-i Temsiliye, hükûmetin izleyeceği siyaseti değerlendirebilmek için bir süre beklemeyi uygun görmüşse de²² çok geçmeden iki taraf arasında telgraflaşma suretiyle yazışmalar yoğunluk kazanmıştı.²³ Bu çerçevede Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC) Heyet-i Temsiliyesi adına Mustafa Kemal Paşa, sadrazama 3 Ekim 1919 tarihli bir telgraf göndermişti. Telgrafta, o ana kadar başa geçenlerin Kanun-i Esasi ile millî isteklere aykırı davranışları nedeniyle milletin üzüldüğü ifade edilmişti. Bundan dolayı meşru hakların tanıtılması ve yazgının yetkili ve güvenilir ellerde görülebilmesi için kesin karar verilmişti. Ayrıca düzenli teşkilâta bağlı Kuva-yı Milliye, millet iradesini tamamıyla göstermekteydi. Bunun yanı sıra hükûmet üyeleri arasında Damat Ferit Paşa ile işbirliği yapmış nazırların bulunması eleştirilmiş ve şu ilkelerin kabul edilip edilmeyeceği öğrenilmek istenmişti:

1. Hükûmetin Erzurum ve Sivas Kongrelerinde belirlenen teşkilâta ve millî amaçlara saygı göstermesi,
2. Millî Meclis'in toplanarak denetleme işine başlamasına kadar milletin yazgısıyla ilgili kesin ve resmî hiçbir taahhüde girilmemesi,
3. Barış Konferansı'na gidecek delegelerin milletin güvenini kazanmış bilgili ve güçlü kişiler arasından seçilmesi.²⁴

¹⁹ **Türk Dünyası**, 9 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

²⁰ **Türk Dünyası**, 7 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

²¹ **Tasvir-i Efkâr**, 8 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

²² Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, İkinci Kitap, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998, s. 20.

²³ **İleri**, 5 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1; **Tarik**, 5 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

²⁴ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938)**, s. 33-34. Telgraf için ayrıca bkz.: Gazi Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk - Söylev (1919-1920)**, C. 1, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 263; Ali Fuat Cebesoy, **Kuvâ-yı Milliye'nin İçyüzü, Olaylar-**

Bu temel noktalarda anlaşma sağlandıktan sonra olağandışı durumun düzeltilmesi amacıyla bazı “*maruzat-ı tâliyyede*” de bulunulacağı bildirilmişti.²⁵ Ayrıca Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa, aynı gün yazdığı bir genelgede hükûmetle millet arasında görüş ve istek yönünden anlaşmanın sağlandığı genelgeyle bildirilinceye kadar eskisi gibi resmî haberleşmelerin kesilmiş bir durumda bulundurulması gerektiğini bildirmişti.²⁶ Zira hükûmette bir duraksama ve hükûmetin içinde bulunan kişilerin “*kafalarında bir bulanıklık*” sezildiği için bazı önlemler alma gereği duyulmuş ve bu genelge yayımlanmıştı.²⁷

Bu arada hükûmet de bir beyanname hazırlamakla meşguldü. Hükûmet beyannameyi 6 Ekim akşamı basına verebilmişti.²⁸ Beyannamede memleketin o gün geçirmekte olduğu buhranlı dönemde hükûmetin, memleket ve milletin saadet ve selâmetini sağlamak için kesin bir kararla işe başladığı belirtilmişti. Heyet-i Vükela mütecanis olduğu gibi hiçbir partiye mensup değildi ve memleketin saadet ve selâmeti konusunda herkesin manevi yardımı beklenilmekteydi. Anadolu’da ortaya çıkan durum, İzmir’in işgaliyle onu izleyen facia olaylarının ve Doğu Anadolu vilayetlerinin yazgısı hakkında yayılan söylentilerin halkta oluşturduğu etkinin bir sonucuydu. Buradaki amaç ise Osmanlı sınırlarının ve haklarının korunmasıydı. Nitekim hükûmet de aynı hisleri paylaştığından ortaya çıkan yanlış anlaşımaların sona erdirilmesini istemekteydi.²⁹ Görüldüğü gibi beyannamedeki bu ifadelerle hükûmet, Kuva-yı Milliye’nin doğuş felsefesini ortaya koymakta ve Osmanlı sınırları ile haklarının korunması noktasında aynı düşüncede olduğunu açıklamaktaydı.

Ayrıca beyannamede, millî iradenin oluşturacağı Mebusan Meclisi’nin hızlı bir şekilde toplanması öncelikli görev olarak sayılmıştı. Seçimlerin tam bir özgürlükle yapılması ve memleketin yazgısının milletin vekilleri aracılığıyla belirlenmesi özel bir istek olarak vurgulanarak, seçimlerin en kısa yoldan yapılmasına başvurulduğu belirtilmişti. Cins ve mezhep ayrımı yapılmaksızın hiç kimsenin kanunlarla saklı kişisel ve medeni haklarına bir

Kişiler-Vesikalar, Yay. Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 258; **Akşam**, 7 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1; **Alemdar**, 8 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

²⁵ **A.g.e.**, s. 35.

²⁶ **İkdam**, 9 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1; Atatürk, **a.g.e.**, s. 263.

²⁷ Atatürk, **a.g.e.**, s. 263.

²⁸ **Tarik**, 7 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

²⁹ **İkdam**, 7 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1. Beyanname için ayrıca bkz.: **Peyam**, 7 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1; **Türk Dünyası**, 7 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1; **Sebilürreşad**, C. 18, Sayı: 443, 9 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 11-12; Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 186-187; Karaca, **a.g.e.**, s. 173-174.

saldırıda bulunulmamasına çalışılacak ve korunması gereken kamu düzeninin bozulmaması için özen gösterilecekti. Bunun yanı sıra hükümet, kamuoyunu yansıtan basının memlekette büyük hizmetler göreceği düşüncesindeydi. Bu nedenle basın, vatanın çıkarlarının korunmasına her zamandan fazla özen göstermesini beklemekteydi. Devlet işlerinin iyi bir şekilde gerçekleştirilmesi, mevcut kanun ve nizamların tam olarak uygulanmasına bağlı olduğu için memurların bu noktaya sürekli olarak saygı göstermeleri gerekmekteydi. Kanuna aykırı bir durum olmuşsa bunların dahi yine kanun dairesinde düzeltilmesine çalışılmalıydı. Yine beyannamede Wilson Prensiplerinden yararlanılarak, Osmanlı Devleti'nin birlik halinde ve padişahın etrafında toplanmış bağımsız bir devlet olarak devamının sağlanması için hiçbir girişimden geri durulmayacağı belirtilmişti. Son olarak barış antlaşmasının bir an önce yapılarak tereddütlere son verilmesi vatanın faydası gereği olduğundan bu konuda da girişimlerde bulunulacağı bildirilmişti.³⁰

Beyannameyle ilgili olarak Muslihiddin Âdil bir yazı kaleme almıştı. Damat Ferit Paşa Hükümetini halkı meydana gelen olaylardan haberdar etmediği ve gizli bir siyaset izlediği gerekçesiyle eleştirmiş ve Ali Rıza Paşa Hükümetinden açık bir siyaset beklentisini dile getirmişti. Bu çerçevede hükümetle Harekât-ı Milliye temsilcileri arasında hangi esaslar üzerinde görüşmelerin gerçekleştirildiği ortaya konulmalıydı. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşlarının isteklerinin ne olduğu ve hükümetin bu isteklerin ne kadarını kabul edip yerine getireceği açıklanmalıydı. Bütün bunlar açıklanmadığı sürece kamuoyu sakinleştirilemeyecekti.³¹ Beyannamenin değerlendirildiği diğer yazılarda ise beyannamenin en önemli noktalarından birinin “*Anadolu Kuva-yı Milliyesi'yle*” hükümet arasında birliktelik ve uzlaşmanın sağlanması olduğuna işaret ediliyor ve edinilen bilgilere göre hükümetin bu noktada başarılı olduğu belirtiliyordu. Çünkü hükümet de temel amacı Osmanlı hak ve sınırlarının korunması olan Kuva-yı Milliye hareketini “*meşru ve vatanperverâne bir hareket-i milliye*” olarak görmekteydi. Bu açıdan hükümetle Harekât-ı Milliye temsilcileri arasında bir uzlaşma yolunun bulunması noktasında herhangi bir zorluk kalmamıştı. Anlaşmanın ne şekilde ve hangi şartlar içerisinde gerçekleştirildiği henüz bilinmese de meselenin çözümüne yaklaşılmış olması beyannamenin önemli bir noktasının başarıyla uygulandığını göstermesi bakımından takdire değerdi.³²

Beyannamenin yayımlanmasından sonra ARMHC Heyet-i Temsiliyesi adına Mustafa Kemal Paşa, 7 Ekim 1919 tarihli genelgesinde hükümetle

³⁰ Aynı yer

³¹ Muslihiddin Âdil, “Açık Politika”, **Tarik**, 7 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

³² “Hükümetin Beyannamesi Münasebetiyle”, **İkdam**, 8 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1; “Beyannameden Sonra”, **İkdam**, 9 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

anlaşmanın sağlandığını müjdelemişti. Hükûmetin, Teşkilât-ı Milliye heyetleriyle eskisi gibi telgraf haberleşmelerinde bulunmayı kabul ettiği vurgulanmıştı. Bu nedenle Damat Ferit Paşa Hükûmetine karşı resmî haberleşmelerin kesilmesi konusunda telgrafhanelerce zorunlu olarak alınan önlemlerin hemen kaldırılacağı açıklanmıştı.³³ Hatta ARMHC Heyet-i Temsiliyesi'nin başvurusu üzerine Ali Rıza Paşa, ertesi gün öğleden sonra saat 2'de Meclis-i Vükela toplantısı sırasında Heyet-i Temsiliye ile makine başında görüşeceği vaadinde bulunmuştu. Bu görüşmede Erzurum ve Sivas Kongrelerinde belirlenen teşkilâta ve milletin meşru isteklerine saygı göstermesi halinde Kuva-yı Milliye'nin yeni hükûmete destek olacağı ve Damat Ferit Paşa'nın neden olduğu anlaşmazlığın sona erdirileceği bildirilecekti. Ayrıca Millî Meclis'in toplanmasıyla denetleme işine başlamasına kadar millî yazgı hakkında hiçbir taahhüde girilmemesi ve Barış Konferansı'na gidecek delegelerin de öncekiler gibi ehil olmayan kişiler arasından belirlenmeyip milletin güvenini kazanmış, bilgili ve güçlü kişiler arasından seçilmesi istenecekti. Bu konuda başka görüşler varsa ertesi gün öğlene kadar hızlı bir şekilde yazıyla bildirilmesi isteği belirtilmişti.³⁴

Ayrıca ARMHC Heyet-i Temsiliyesi adına Mustafa Kemal Paşa tarafından 7 Ekim 1919 tarihli bir beyanname yayımlanmıştı. Beynamede, padişahın Damat Ferit Paşa Hükûmetini düşürmesi ve Ali Rıza Paşa Hükûmetinin millî isteklerin meşruluğu ve millî iradenin egemenliği esaslarını kabul etmesi sonucunda devletin genel birliğinin tamamlandığı belirtilmişti. Böylece milletle hükûmet arasında anlaşma sağlanmıştı. Bu anlaşmaya dayanarak, o günden itibaren bütün Teşkilât-ı Milliye ve Heyet-i Temsiliye millî isteklerin sağlanmasında yeni hükûmete yardımcı olacaktı ve resmî haberleşmeler üzerine konulan yasağı kaldıracaktı. Bu görev yerine getirilirken teşkilât, hükûmetin işlerine karışılmasına kesinlikle izin vermeyecekti. Bu şekilde Teşkilât-ı Milliye'nin çalışmalarındaki hedef vatanın kurtuluşunda odaklanacaktı.³⁵

Beynamede ayrıca, kurtuluşun elde edilmesinde hükûmetin resmî görevlerine karşılık milletin de oldukça büyük ve kaçınılmaz millî görevlerinin olduğuna değinilmişti. Cemiyet, hükûmetçe de kabul edilmiş olan nizamname hükümlerine göre genel teşkilâtını şekillendirerek millî görevlerin düzenli bir şekilde yapılmasını gerekli saymaktaydı. Gerçekte bu büyük ve millî gayeden başka hiçbir amaç izlemeyen heyet, her türlü kişisel

³³ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 108; **Vakit**, 9 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

³⁴ **Alemdar**, 9 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1; **Vakit**, 9 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

³⁵ Goloğlu, **a.g.e.**, s. 187-188. Beyanname için ayrıca bkz.: **Tarik**, 9 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

çıkar ile parti ihtirasından temizlenmiş olarak ilan ettiği millî esaslardan hiçbir bahaneyle ayrılmayacaktı. Ayrıca çalışmasını, Kuva-yı Milliye'nin asayiş ve tam bir sükûn içinde yayılmasına ayıracaktı. En tehlikeli tarihi şartlar altında bile ağırbaşlılığından ve herkesin hakkına saygılı olmaktan ayrılmamış olan millet, bundan sonra da aynı şekilde hareket edecekti. Böylece bu mübarek topraklara sahip olmadaki “*medeni liyakatini*” bütün dünyaya kabul ettirecekti.³⁶

Tüm bu gelişmeler yaşanırken hükûmetle Anadolu arasındaki haberleşmelere yönelik bazı hükûmet üyeleri çeşitli açıklamalarda bulunmuştu. Bu çerçevede Dâhiliye Nazırı Damat Şerif Paşa, hükûmetin Kuva-yı Milliye temsilcileriyle temasta olduğunu ve bazı vilayetlerle hükûmet arasında haberleşmelerin gerçekleştirilebildiğini söylemişti.³⁷ Nafia Nazırı Ahmed Abuk Paşa ise hükûmetin aradaki yanlış anlaşımaları yok etmeye çalıştığını belirtmişti. Millet ile hükûmetin anlaşmasından memnun olmayacakların bulunabileceğine de işaret ederek, kendilerinin amaçlarının milletin refahına el birliğiyle çalışmak olduğunu söylemişti.³⁸ Hükûmetin genel af ilan edeceği söylentisi üzerine Dâhiliye Nazırı Damat Şerif Paşa, henüz böyle bir şeyin düşünülmediğini ve karşı taraftan gelen genel bir af teklifinin de söz konusu olmadığını ifade ederken,³⁹ Nafia Nazırı Ahmed Abuk Paşa ise şu açıklamada bulunmuştu: “*İttihat ve Terakki Hükûmeti zamanındaki taktik ve tehcir vukuatında medhâl-dâr olanlar hakkında, bilirsiniz, af-ı umumî yapılamaz. Eğer bu af Harekât-ı Milliye'yi idare edenler için diye söyleniyorsa namuslu, vatanperver, hulâsa (iyi) sıfatını hâiz olan bu zevât, mücrim değildirler ki affedilsinler.*”⁴⁰

Bu sırada ARMHC Heyet-i Temsiliyesi adına Mustafa Kemal Paşa, sadrazama 8 Ekim 1919 tarihli bir telgraf göndermişti. Bu telgrafta, Heyet-i Vükela tarafından yayımlanıp Dâhiliye Nezaretince örneği vilayetlere gönderilmiş olan resmî beyannameyi okuduklarına değinmişti. Ayrıca meşru hareketlerinin Damat Ferit Paşa Hükûmetince yanlış yorumlanması nedeniyle hükûmetin millete dayanmasına ve milletten istifade etmesine engel olduğunu belirtmişti. Ancak yeni hükûmet, millî istekler çerçevesinde işlerin görüleceğini ilan ederek, o günden itibaren milletle hükûmeti birleştirmişti. Mustafa Kemal Paşa, kutsal amaçlarının gerçekleşmesinde en

³⁶ A.g.e., s. 188.

³⁷ **İkdam**, 7 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

³⁸ **Türk Dünyası**, 7 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

³⁹ **Alemdar**, 4 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1; **Akşam**, 10 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 2.

⁴⁰ **Türk Dünyası**, 7 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

önemli etken olacak bu “*vahdet-i umumiyenin*” sağlanmasından doğan “*şükran-ı millîyi*” de özel tebrikleriyle sadrazama arz etmişti.⁴¹

Hükûmetin, Teşkilât-ı Milliye ile telgraflaşmalar suretiyle bir anlaşmaya varmasından sonra konuyla ilgili olarak bazı hükûmet ileri gelenleri çeşitli açıklamalarda bulunmuştu. Bu çerçevede Harbiye Nazırı Cemal Paşa, Teşkilât-ı Milliye ile her noktada anlaşmanın sağlandığını ifade etmişti.⁴² Ancak hükûmetle Teşkilât-ı Milliye ilişkilerinde henüz bir uyum sağlanamadığı söylentisi üzerine Cemal Paşa bir açıklamada daha bulunmuştu. Öncelikle Paşa, bu söylentilerin özel amaçlarla çıkarıldığını herkesin kolaylıkla takdir edebileceğini söylemişti. Konuşmasının devamında, Teşkilât-ı Milliye’yi yaratan nedenlerin vatanın hayati sorunlarından ibaret olduğunu aktarmıştı. Türk milletinin büyük çoğunluğunun da bu teşkilâtı benimsediğini vurgulamıştı. Bu nedenle hükûmetle Teşkilât-ı Milliye arasında herhangi bir uyumsuzluğun kalmış olabileceğini düşünmek gereksizdi.⁴³ Cemal Paşa, *Journal D’Orient* gazetesine yaptığı bir açıklamada ise hükûmetin Kuva-yı Milliye’ye karşı tavrının açık olduğunu ifade etmişti. *Journal D’Orient* gazetecisi, Mustafa Kemal Paşa’nın İstanbul’a delegeler gönderdiği haberinin doğru olup olmadığını, bu delegelerin kimler olduğunu ve gazetelerin bu konudaki beyanatının tekzip edilip edilemeyeceğini sormuştu. Cemal Paşa bu soruya “*Evet*” diyerek oldukça belirsiz bir cevap vermişti. Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa’nın hükûmetle anlaşmasından sonra resmî konumunun ne olacağı hakkında o ana kadar bu konunun söz konusu olmadığını açıklamıştı.⁴⁴ Hükûmetle Kuva-yı Milliye ilişkileri noktasında Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa, her iki tarafın delegeleri arasında anlaşmanın sağlandığını belirtirken,⁴⁵ Dâhiliye Nazırı Damat Şerif Paşa da her konuda uzlaşmanın sağlandığını vurgulamıştı.⁴⁶

Hükûmetin Kuva-yı Milliye’yle anlaşması konusunda görüş bildirenlerden birisi de dönemin bürokratlarından Şura-yı Devlet Reisi Abdurrahman Şeref Bey’di. Kendisi, *İkdam* gazetesi yazarlarından biriyle gerçekleştirdiği bir mülakatta bazı açıklamalarda bulunmuştu. Bu mülakat

⁴¹ **Atatürk’ün Bütün Eserleri (1919)**, C. 4, Üçüncü Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s. 240; **Alemdar**, 9 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1; **Vakit**, 9 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁴² **Tarik**, 10 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁴³ Sabahattin Özel, Işıl Çakan Hacıbrahimoglu, **Osmanlı’dan Milli Mücadele’ye Seçilmiş Mülakatlar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 129-130; **Yeniğün**, 14 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁴⁴ **İkdam**, 17 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 2.

⁴⁵ **Akşam**, 10 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 2.

⁴⁶ **Tasvir-i Efkâr**, 11 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

yer yer sansüre uğrasa da yazarın “*Kuva-yı Milliye ile itilaf hâsıl oldu mu?*” sorusu göze çarpmaktadır. Bu soruya Abdurrahman Şeref Bey, önemli meselelerde karar verilip bir sonuca varıldığını ve geriye ayrıntıların kaldığını ifade ederek cevap vermişti.⁴⁷

Yine bu dönemde sadrazamı ziyaret eden İtilaf Devletleri siyasî temsilcilerinin, hükûmete Harekât-ı Milliye hakkında bir nota verdiklerine dair basında bir haber çıkmıştı. *Journal D’Orient* gazetecisi, Dâhiliye Nazırı Damat Şerif Paşa’ya İtilaf Hükûmetleri tarafından verilen notaya Ali Rıza Paşa Hükûmetinin bir cevap hazırlayıp hazırlamadığını sormuştu. Ancak Damat Şerif Paşa, böyle bir notadan haberdar olmadığını belirtmişti.⁴⁸ *Tasvir-i Efkâr* gazetesi de güvenilir ve resmî kaynaklardan özel olarak gerçekleştirdiği tahkikatla İtilaf Devletleri siyasî temsilcilerinin ziyaretlerinin iade-i ziyaretten başka bir mahiyetinin olmadığını açıklamıştı.⁴⁹

1.2. Kuva-yı Milliye’nin Teşkilât Yapısı ve Faaliyetlerine İlişkin Görüşler

Kuva-yı Milliye ile Ali Rıza Paşa Hükûmeti arasında uzlaşmanın sağlanmasından sonra İstanbul basınına bazı hükûmet üyeleri ile bürokratların Kuva-yı Milliye’nin teşkilât yapısı ile faaliyetlerine dair çeşitli görüşleri yansımıştı. Bu çerçevede Nafia Nazırı Ahmed Abuk Paşa, Harekât-ı Milliye hakkındaki görüşlerini şu sözlerle özetlemişti: “*‘Harekât-ı Milliye’ isminden de anlaşıldığı gibi millî, vatanî bir harekettir. Sâiki de yalnız hiss-i vatanperveridir. Bunun hakkında başka ne söylenebilir?’*”⁵⁰ Harekât-ı Milliye ile ilgili Sadrazam Ali Rıza Paşa’nın görüşleri ise *Alemdar* gazetesindeki bir yazıda açıklanmıştı. Burada, 16 Ekim 1919’da sadrazamla görüşülmesine karşın bu görüşmenin, bir mülakat tarzında gazeteye geçmemesi Ali Rıza Paşa tarafından istenilmişse de Paşa’nın şu sözlerinin önemli olması nedeniyle dikkati çektiği belirtilmişti:

“Harekât-ı Milliye malum olduğu üzere İzmir hadisesi üzerine zuhur eyledi. Bilâhire orada icra edilen kıtal bütün milletin bi-hakkın hukukunu müdâfaa etmesini mücib oldu. Anadolu’daki Harekât-ı Milliye’nin de esbabı budur. Bunu katiyen bir İttihatçı hareketi addetmiyorum. Hükûmet hükûmettir. Harekât-ı Milliye mutâlebâtında haklı ise arada bir şey kalmaz. [Sansüre uğramış

⁴⁷ **İkdam**, 15 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁴⁸ **Akşam**, 12 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1; **İkdam**, 13 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 3; **Türk Dünyası**, 13 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 2.

⁴⁹ **Tasvir-i Efkâr**, 15 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁵⁰ **Türk Dünyası**, 7 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

birkaç kelime] Hükûmet Hareket-ı Milliye rüesası ile konuşmuş anlaşmıştır. Harekât-ı Milliye hakkında başka türlü düşünmeyi doğru bulmuyoruz. Hükûmet içinde hükûmet olur mu? Hükûmet içinde hükûmet olacak olursa her halde bizi bu makamda göremezsiniz. ...”⁵¹

Hükûmetle Kuva-yı Milliye önderleri arasında anlaşma sağlanmasına karşın karşı basında, Ali Fuat Paşa'nın Ankara'da tehcir ve taktik yaptığı haberleri dolaşmıştı. Bunun üzerine Ali Fuat Paşa hakkında hükûmetin tahkikat yapacağını Dâhiliye Nazırı Damat Şerif Paşa'nın söylediği ileri sürülmüştü. Bu haberin doğruluğu Damat Şerif Paşa'ya sorulunca Paşa, haberi tekzip edebileceklerini söylemiş ve Ankara'da hiçbir tehcir ve taktik olayının yaşanmadığına değinmişti.⁵²

Dönemin önde gelen bazı bürokratlarının da Kuva-yı Milliye hakkında görüş bildirdikleri görülmektedir. Bu çerçevede İzmir yöresinden göç eden halkın sağlık durumlarını incelemek ve gereken yardımda bulunmak üzere Batı Anadolu'ya gönderilmiş olan Sıhhiye Müfettişlerinden Dr. Rifat Bey, görevi dolayısıyla İzmir Kuva-yı Milliyesi'nin faaliyette bulunduğu sahada da bulunmuştu. İstanbul'a döndükten sonra ise *Vakit* gazetesini yazarına izlenimlerini aktarmıştı. Dr. Rifat Bey, Kuva-yı Milliye Kumandanlarından Demirci Mehmet Efe, Yörük Ali, Hasan Hüseyin Efe ve Şükrü Beylerle görevi dolayısıyla görüşüp konuşmuştu. Kendisinin aktardığına göre Dinar - Nazilli hattı tamamıyla Efelerin idaresi altında olduğundan onların izni olmadan hiç kimse trene binemiyordu. Onlar tarafından göreve getirilmiş olan Şakir Efendi ismindeki bir demir yolu müfettişi ise hattı çok iyi bir şekilde idare ediyordu.⁵³

Ayrıca Kuva-yı Milliye'nin son derece koyu bir imana sahip, sağlam Müslüman ve Türklerden oluştuğunu ifade eden Dr. Rifat Bey'e göre karakterleri mükemmel olan bu kişiler, vatan ve padişah uğrunda canlarını feda etmeye hazırlardı. Aynı zamanda bu kişiler, namuslarını ve hayatlarını koruma endişesiyle mücadele meydanına atılmışlardı. Kendisi, çoğu okuma-yazma bilmeyen bu temiz, namuslu ve kahraman adamların karşısına çıktığı zaman derin bir ruhsal etki altında kalmış ve on dakika kadar konuşamamıştı. Hareketin içerisindeki bazı Efeler hakkında da bilgi veren Dr. Rifat Bey, Demirci Efe'nin henüz 47 yaşında olmasına karşın herkesin onun elini öpme ihtiyacını duyduğunu söylemişti. Yörük Ali de daha 22 yaşında olan bir kahramandı. Okuma-yazma bilmemekte, gerektiğinde

⁵¹ “Harekât-ı Milliye ve Hükûmet”, *Alemdar*, 17 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁵² *Akşam*, 31 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁵³ *Vakit*, 13 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

parmağındaki yüzükle mührünü basmakta, saf, temiz, fedakâr bir Türk ve aynı zamanda eğitilmiş olmamasına karşın ayrıntılı düşünebilen ve önlemini zamanında alan bir kişiydi. Aydın baskını, bizzat küçük bir kuvvetle yaparak mitralyözler ganimet edinmişti. Dr. Rifat Bey, Yörük Ali'nin Milletlerarası Tahkikat Komisyonu ile yapmış olduğu görüşmeye de değinerek, bu olayı şöyle aktarmıştı:

“Tahkikat Heyeti kendisiyle iki saat kadar görüşmüştür. Bu müddet zarfında Yörük Ali en iyi yetişmiş bir Türkün söyleyebileceği en samimi sözleri söylemiştir. Kendisine şu sorular sorulmuştur:

- Yunanlılar yalnız İzmir’de kalırlarsa buna razı olur musunuz?
- Olamayız. Oraya da baskın ederiz.
- Ya biz işe karışsak?
- Karışmayın diye evvela size rica ederiz. Fakat istihlâs etmek istediğimiz bir memleketimizdir. Azmimizden hiçbir suretle geri duramayız.”⁵⁴

Ayrıca Dr. Rifat Bey, hükûmet teşkilâtının her yerde eskisi gibi hükûmet işleriyle ilgilendiğine ve bunların işine kimsenin müdahale etmediğine işaret etmişti. Ancak aynı zamanda Kuva-yı Milliye işleriyle uğraşmak üzere ayrıca Heyet-i Milliye Teşkilâtı'nın da oluşturulduğuna dikkat çekmişti. Bunların masraf ve gelirleriyle ilgilenen maliye şubeleriyle nakliye, sıhhiye ve muhacirin teşkilâtı vardı. Düşünürlerden oluşan bir heyet-i merkeziye ise bütün bu teşkilâtı idare etmekteydi. Hatta Denizli’de Heyet-i Milliye’nin kendine ait olan bir jandarma ve polisi de vardı. Kısacası millî harekâtla ilgili olan her şey, Millî Kuvvetler’in idaresi altındaydı. Bu kuvvetlerle Sivas Kuva-yı Milliyesi arasında da sürekli olarak bir bağlantı kuruluyordu. Sivas’taki oluşumun, milletin ve memleketin kurtuluşuna yönelik olduğuna İzmir Kuva-yı Milliyesi tamamıyla inandığı gibi Damat Ferit Paşa Hükûmetine karşı da derin bir düşmanlık duymaktaydı.⁵⁵

Dr. Rifat Bey’e göre Kuva-yı Milliye sahasındaki en dikkat çekici teşkilât, adliye teşkilâtıydı. Bu teşkilât sayesinde her tarafta, benzeri olmayan bir düzen ve sessizlik hüküm sürmekteydi. Buna karşın kutsal amaçları unutarak, ahlak ve kanun dışına çıkanlar, adli esaslar göz önünde tutulmak şartıyla son derece şiddetli cezalara çarptırılmaktaydı. İşte bu noktada Dr. Rifat Bey, “*casusluk, katl, ırza tasallut ve serikat*” suçlarını işlemiş olanların, asılarak öldürüldüklerine işaret etmişti. Serikatın hafif şekillerindeki en küçük ceza beş yüz sopaydı. Ağırca şekillerde ya da tekrarı halinde derhal idam cezası uygulanmaktaydı. Bir kadeh rakı içmenin cezası ise yüz sopaydı. Ayrıca muhacirler, Yunanlıların kendilerine yapacakları

⁵⁴ A.g.e., s. 1-2.

⁵⁵ A.g.e., s. 2.

kötülükleri düşünerek, işgal sona ermeden önce yurtlarına dönmemeye kesin olarak karar vermişlerdi. Bundan dolayı işgalden önce muhacirleri yurtlarına dönmeye teşvik edenler, Yunan casusu sayılacak ve derhal asılarak öldürüleceklerdi. Çünkü Yunanlılar gitmedikçe bir tek muhacirin yerinden kıınılmasına kesinlikle ihtimal yoktu.⁵⁶

Dr. Rifat Bey'e göre Kuva-yı Milliye'nin dikkat çeken özelliklerinden biri de kadınlardan oluşan müfrezeleriydi. Yurtlarını savunmak ve Yunanlılardan intikam almak için silahlanan "*mücâhideler*", başlarındaki örtüye rağmen çok heybetli görünmekteydiler. Bunların en meşhurları, Şerife Ali ile Ayşe'ydi. Hatta Şerife Ali'nin olağanüstü kahramanlıklarından dolayı ismi, halk dilinde Şerif Ali'ye dönüşmüştü. Ateş hattında savaşan kadınlardan başka geri hizmet de tamamıyla kadınların elindeydi. Bunlar levazım işlerini iyi bir şekilde idare etmekte; savaşanlara su, ayran ve süt taşımakta; savaşırken terlerini silmekte ve yaralarını bağlamaktaydılar. Hasta ve yaralılara da çok iyi bakmaktaydılar. Mücahit kadınlardan birine yan gözle bakanın gideceği yer ise idam sehпасıydı. Son olarak Dr. Rifat Bey şunu söylemişti: "*Kuva-yı Milliye arasında bulunmuş olan bir adam bu halleri gördükten sonra, mutlaka şevk, iman ve itimat ile avdet etmektedir.*"⁵⁷

Bu arada Yunan işgali ve mezaliminden dolayı göç etmek zorunda kalan Müslümanların tekrar evlerine dönmesi için Dâhiliye Nezaretinden gönderilen iki Muhâcirin Heyeti'nden birine başkanlık eden eski Emniyet-i Umumiye Müdürü Mülkiye Müfettişlerinden Süleyman Hikmet Bey de basına ilginç bir açıklamada bulunmuştu. Muhacirlerin yerlerine dönmeleri konusuyla ilgili olarak, "*Kuva-yı Milliye rüesası henüz iade keyfiyetinin nâbe-mevsim olduğuna kanidir.*" demişti.⁵⁸ Ayrıca Süleyman Hikmet Bey, Kuva-yı Milliye önderlerinin işgal altındaki yerlerde hâlâ tecavüz ve faciaların devam ettiğini söylediklerine işaret etmişti. Bu önderler, göç etmeyi gerektiren nedenler ortadan kalkmadığı için muhacirlerin yerlerine dönmelerini uygun bulmamaktaydı. Hatta dönenlerin de çetecilikle itham edildiklerini, haklı ya da haksız olarak tutuklandıklarını ve işkenceye uğradıklarını açıklamışlardı. Yunanlıların saldırılarına karşı halkın şikâyet merkezi olacak kuvvetli bir hükümetin olmamasından yakınmışlardı. Bunun dışında Büyük Devletlerin, söz konusu bu şikâyetleri dinleyecek her tarafta vekillerinin olmamasını ve Yunanlıların harekâtına karşı henüz sürekli bir kontrolün konulmamasını eleştirmişlerdi. Yine Kuva-yı Milliye önderleri,

⁵⁶ Aynı yer. Serikat, çalınmış nesne anlamındadır. Bkz: Devellioğlu, a.g.e., s. 942.

⁵⁷ **Vakit**, 13 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 2.

⁵⁸ **İkdam**, 27 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

işgal altındaki yerlerde bulunan İslamların can ve mallarının güvence altına alınmasını ve göçlerin devamına engel olunmasını istemekteydi. O an için bu kadarının dahi yeterli olabileceğini belirtmişlerdi. Öyle ki Kuva-yı Milliye önderlerine göre işgal bölgesinde hareket etmek imkânsızdı. Hatta Yunanlılar daha da ileri giderek, dönen muhacirlerden ve kalan İslamlardan, Yunan Hükûmetinden memnun olduklarına ve ilhakı istediklerine dair zorla belgelere imza koydurtmaktaydı.⁵⁹ Böylece Süleyman Hikmet Bey bölgede yaşananları ilk ağızdan tüm açıklığıyla ortaya koymuştu.

Dönemin bürokratlarından İzmir Valisi İzzet Bey ise Anadolu'nun durumuyla ilgili olarak yaptığı bir açıklamada, Kuva-yı Milliye'yi "*canî çeteler*" olarak nitelendirerek şöyle demişti: "*Hiç kimse hadisat-ı âhireden benim kadar müteessir ve müştekî bulunmamıştır. Allah'a çok şükür Türk milletinin ekseriyet-i azîmesi, hiç şüphe etmeyiniz, canî çetelerinin hareketini tel'în ediyor!*"⁶⁰ İzzet Bey, Kuva-yı Milliye'yle ilgili başka bir görüşünü de *İkdam* gazetesinin Aydın özel muhabiri Ahmed Hidayet ile yaptığı bir mülakat sırasında bildirmişti. Buradaki açıklamasında İzzet Bey, "*müdâfaa-i hukuk-ı milliyeden*" ibaret olan Kuva-yı Milliye oluşumunu haklı bulduğunu ve milletin başka bir şekilde hareket etmesinin imkânsız olduğunu belirtmişti. Kuva-yı Milliye'ye yönelik bu olumlu görüşlerine karşın bir benzetmede de bulunmuş ve Kuva-yı Milliye'nin "*arseniğe*" benzediğini ileri sürmüştü. Bu nedenle azı faydalı olmasına karşın dozu fazla verildiğinde hemen müthiş bir zehre dönüşmekteydi.⁶¹

2. Amasya Görüşmeleri ve Seçim Süreci

2.1. Amasya Görüşmeleri

Ali Rıza Paşa Hükûmeti, bir yandan birlik ve beraberliğe önem verirken diğer yandan da çalışmalarını Heyet-i Temsiliye ile uzlaşma zeminine taşımıştı. Bu doğrultuda hükûmetin Kuva-yı Milliye'ye yönelik ilk uygulaması ise Bahriye Nazırı Salih Paşa'nın başkanlığındaki bir heyetin Anadolu'ya gönderilmesi olmuştu. Heyet-i Temsiliye ile karşılıklı görüşme önerisi hükûmetten gelmişti. Taraflar arasında süren yazışmaların da sonucuyla iki tarafın daha yakından görüşebilmeleri ve ayrıntılar üzerinde anlaşabilmeleri için Amasya'da bir araya gelmeleri kararlaştırılmıştı. Bunun sonucunda 20-22 Ekim 1919'da Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa, Rauf ve Bekir Sami Beylerle hükûmet adına Bahriye Nazırı Salih Paşa arasında Amasya Görüşmeleri gerçekleştirilmişti. Hükûmetin böyle bir görüşmeye istekli olması ve katılması, millî hareketin ve onun temsilcisi

⁵⁹ A.g.e., s. 1-2.

⁶⁰ *Türk Dünyası*, 13 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 2.

⁶¹ *İkdam*, 25 Kânun-ı evvel 1335/1919, s. 1; Sarıhan, a.g.e., s. 293.

olan ARMHC'nin varlığını ve gücünü kabul ettiğini göstermesi bakımından oldukça önemliydi.⁶²

Salih Paşa, Amasya Görüşmeleri için İstanbul'dan ayrılırken seyahati hakkında bazı açıklamalarda bulunmuştu. Bu çerçevede *Tasvir-i Efkâr* gazetesi yazarlarından biri, 15 Ekim 1919 tarihinde Salih Paşa'nın bindiği Altay vapurunda kendisiyle kısa bir mülakat gerçekleştirmişti. Salih Paşa, önce Samsun'a gideceğini, oradan Amasya'ya, Amasya'dan da Sivas'a geçeceğini ifade etmişti. Sivas'ta bir süre dinlendikten sonra bütün Anadolu'yu dolaşacağını söylemişti. Yazarın gazetede sansür edilmiş bir sorusuna karşılık Salih Paşa, önce soruya cevap vermekte tereddüt etmiş ve sonra şu karşılığı vermişti: "*Fakat ahret suali sormayınız?*" Daha sonra Salih Paşa sözlerine, seyahatinin yirmi gün kadar süreceğini ilave etmişti.⁶³

Görüşmelerle ilgili açıklamada bulunan Ticaret ve Ziraat Nazırı Hadi Paşa da Salih Paşa'nın Anadolu havalisini teftiş için seyahat ettiğini söylemişti. Oraya kadar gitmişken Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarıyla da görüşeceğini ve İstanbul'a döndüğünde konuyla ilgili bilgi vereceğini belirtmişti.⁶⁴ Dâhiliye Nazırı Damat Şerif Paşa da Kuva-yı Milliye ile hükümet arasında esas itibarıyla anlaşmanın sağlandığını ve sadece ayrıntıların kaldığını belirtmişti. Salih Paşa'nın Anadolu'ya gitmesinin nedeninin bu ayrıntıları bir sonuca bağlamak ve bazı vilayetleri teftişten ibaret olduğunu açıklamıştı. Açıklamasının devamında, "*Yoksa, İtilaf Devletleri'nin mümessilleri tarafından Kuva-yı Milliye hakkında Bâb-ı Âlî'ye bir nota verilmiş, Salih Paşa da bunun üzerine Anadolu'ya i'zâm edilmiş, diye ortaya atılan havadisın asıl ve esası yoktur, kâmilen yalandır.*" diye söylemişti.⁶⁵

Salih Paşa Heyeti'nin, Heyet-i Temsiliye ile ayrıntılarda da anlaşması üzerine görüşmeler sona ermiş ve Salih Paşa 25 Ekim'de İstanbul'a dönmüştü. Salih Paşa, aynı gün Meclis-i Vükela görüşmelerine katılarak, Kuva-yı Milliye önderleriyle gerçekleştirdiği görüşme ve yaptığı tetkikat hakkında bilgi vermişti. Nitekim geç vakte kadar Bâb-ı Âlî'de Salih Paşa'yı görmek için bekleyen gazetecileri, saat 7 buçukta Heyet-i Vükela adına Dâhiliye Nazırı Damat Şerif Paşa kabul ederek, onlara açıklamalarda bulunmuştu. Hatta *Türk Dünyası* gazetecisi, diğer gazeteciler adına kendisinin Damat Şerif Paşa ile görüşüğünü yazmıştı.⁶⁶ Damat Şerif Paşa

⁶² Turan, a.g.e., İkinci Kitap, s. 30; Ali İhsan Gencer, Sabahattin Özel, **Türk İnkılâp Tarihi**, 11. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2006, s. 116-118.

⁶³ **Tasvir-i Efkâr**, 16 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁶⁴ **Tasvir-i Efkâr**, 21 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁶⁵ **Tasvir-i Efkâr**, 22 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁶⁶ **Türk Dünyası**, 26 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1; **İkdam**, 26 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

yaptığı açıklamada, Salih Paşa'nın hükûmet heyetiyle Sivas Heyet-i Temsiliyesi arasında çözümlenmesi gereken bir takım ayrıntıları görüşmek amacıyla gittiğini belirtmiş ve Salih Paşa'nın Amasya'da bulunduğu Mustafa Kemal Paşa, Rauf ve Vasıf Beylerle bu ayrıntıları görüştüğünü ifade etmişti. Sivas Heyet-i Temsiliyesi'nin hükûmetin bazı konulardaki teklif ve görüşlerini kabul ettiğine değinen Damat Şerif Paşa'ya göre Salih Paşa, artık Sivas'a kadar gitmeye gerek duymadan İstanbul'a dönmüştü. Böylece gerek Salih Paşa gerekse hükûmet heyeti görüşmenin sonucundan memnun kalmışlardı. Damat Şerif Paşa konuşmasını bitirip gazetecileri terk ederken *Yenigün* gazetesi yazarı, Sivas'tan iki imza ile padişaha takdim edilen telgraf hakkında Salih Paşa'nın ne haber getirdiğini sormuştu. Bunun üzerine Damat Şerif Paşa, yazara cevaben durumun memnuniyet verici olduğu sözünün içinde bu sorunun cevabının da bulunduğu işaret etmişti.⁶⁷

Nafia Nazırı Ahmed Abuk Paşa da Salih Paşa'nın bazı ayrıntılar üzerinde konuşmak için Amasya'ya gittiğini yinelemişti. Sivas'tan çekildiği bildirilen telgrafın, Salih Paşa'nın eline vapura binmek üzereyken geçtiğini kaydeden Ahmed Abuk Paşa, Salih Paşa'nın tekrar dönmesinin zaman kaybı olacağı ve bütün meselelerde anlaşma sağlandığı için Sivas'a gitmekten vazgeçtiğini açıklamıştı. Bu konudaki söylentilerin hepsinin de yanlış olduğuna değinmişti.⁶⁸ Ayrıca İstanbul basınında Salih Paşa'nın, Kuva-yı Milliye'nin İstanbul temsilcisi Vasıf Bey'le İstanbul'a döndüğü haber edilince⁶⁹ Ahmed Abuk Paşa, Kara Vasıf Bey ile ilgili bir açıklamada da bulunmuş ve Kara Vasıf Bey'i Teşkilât-ı Milliye'yi idare edenler arasında kıymetli bir üye olarak değerlendirmişti. Ahmed Abuk Paşa'ya göre Kara Vasıf Bey, hiçbir memuriyetle İstanbul'a gelmemişti ve bu nedenle onu Kuva-yı Milliye delegesi olarak değerlendirmek doğru değildi. Kara Vasıf Bey sadece Harekât-ı Milliye hakkında dolaşan yanlış görüşleri düzeltmek için İstanbul'a gelmişti. Kendisiyle henüz görüşmediğini ifade eden Ahmed Abuk Paşa, "*Ümit ederim ki: Beni ziyarete gelir ve kendisinden bir az daha tafsilat alırım.*" demişti.⁷⁰

Bu arada Beyoğlu gazetelerinden bazılarında Salih Paşa'nın Amasya Görüşmeleri sırasında Kuva-yı Milliye'nin dağıtılması yönünde bir teklif

⁶⁷ *Yenigün*, 26 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1; *Türk Dünyası*, 26 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1. *Yenigün* gazetesinin sözünü ettiği telgraf, Şeyh Recep ve arkadaşlarına aittir. Bkz.: Atatürk, a.g.e., s. 339; İzzet Öztoprak, "Millî Mücadele'ye Tepki: Şeyh Recep Olayı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 5, Sayı: 13, Kasım 1988, s. 238-239.

⁶⁸ *Tasvir-i Efkâr*, 28 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁶⁹ *İleri*, 26 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1; *Yenigün*, 26 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1; *Türk Dünyası*, 26 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, 26 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁷⁰ *Tasvir-i Efkâr*, 28 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

getirdiği ileri sürülmüştü. Ancak *Yeniğün* gazetesi özel muhabiri Hüseyin imzalı bir yazıda, bu haberlerin tamamen asılsız olduğu dile getirilmişti.⁷¹ Benzer bir şekilde basında Salih Paşa'nın, Teşkilât-ı Milliye'nin ilgası hakkında hükümet adına teklifte bulunması için Anadolu'ya gönderildiği, ancak Salih Paşa'nın bu görevinde başarılı olamadığı söylentisi çıkınca Salih Paşa buna bir açıklık getirerek, söylentinin doğru olmadığını ifade etmişti. Görevini iyi bir şekilde sonlandırdığı için memnun olduğunu kaydeden Salih Paşa, Teşkilât-ı Milliye ile hiçbir anlaşmazlığın yaşanmadığını ve kendisinin iyi bir şekilde karşılandığını söylemişti. İstanbul'a acele bir şekilde dönmesindeki amaç, zaman kaybetmeden Meclis-i Vükelayı Anadolu harekâtından haberdar etmek ve Kuva-yı Milliye'nin görüş ve isteklerini hükümete bildirmektir.⁷²

Hükümet üyeleri bu açıklamaları yaparlarken, Kuva-yı Milliye önderleri de konuyla ilgili görüşlerini kamuoyuyla paylaşmışlardı. Bu çerçevede Mustafa Kemal Paşa, *Tan* gazetesi İstanbul muhabirine yaptığı bir değerlendirmede Salih Paşa'nın Amasya'ya gelişinin hiçbir anlaşmazlıktan kaynaklanmadığını, ikinci derecede bazı konular üzerinde konuşmak amacıyla bu görüşmenin gerçekleştirildiğini söylemişti.⁷³ Kara Vasıf Bey de Amasya Görüşmelerine giden süreci eski [Damat Ferit Paşa Hükümeti] ve yeni hükümetlerin Kuva-yı Milliye'ye yaklaşımlarındaki farkı şu cümlelerle ortaya koyarak özetlemişti:

“Biz Ferit Paşa Hükümetine: “Bizim maksadımızı dinleyin, anlayın.” dedik. Baş bile çevirmediler bizi karşıdan karşıya İttihatçılık, Bolşeviklik ile itham ettiler. Yeni kabine mevki-i iktidara gelince bizim gayelerimizi sordu. Biz de “Nizamnamemizde musarrahdır.” dedik. Kabine azası nizamnameden ve beyannameden haberdar değil imişler, telgrafla bunları bildirdik. Beyannamedeki prensiplerin tatbikatına ait metâlibimiz vardı. Bunlar hakkında esas itibarıyla itilaf husule gelmişti. Fakat telgrafla muhabere güç olduğu için hem işleri bizzat tahkik etmek, hem de memleketi bizzat görmek üzere kabine azasından biri Amasya'ya kadar geldi. Oradaki mülakat, millî meselelerde tamamıyla itilaf-ı nazar bulunduğunu ispat etti.”⁷⁴

Dönemin yazarlarından Yunus Nadi de Ali Rıza Paşa Hükümetinin, Heyet-i Temsiliye ile anlaşmakta güçlük çekmediğine işaret etmişti.

⁷¹ *Yeniğün*, 28 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁷² *Akşam*, 28 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 2.

⁷³ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1918-1937)*, C. 3, 5. Baskı, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997, s. 18. Mustafa Kemal Paşa'nın değerlendirmesi için bkz.: *İkdam*, 25 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 4; *İleri*, 25 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 8.

⁷⁴ *Vakit*, 27 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

Hükûmet seçimlerin yapılması kararını aldığı gibi içinde yaşanan zamanın oldukça kritik olması nedeniyle sadece esasları değil, bütün ayrıntıları en ufak bir şüpheye yer vermeksizin belirleyip kararlaştırmayı da gerekli görmüştü. Bundan dolayı Salih Paşa Amasya'ya gidip gelmişti. Amasya'daki görüşmede, seçimlerin güvenli bir şekilde yapılmasının yanı sıra hükûmet ve memlekette olağan ve kanuni halin geri getirilmesi meseleleri, Millî Teşkilât ve Harekât'ın önderleriyle görüşülmüştü.⁷⁵

Bu olumlu ifadelere karşılık Ali Kemal ile Lûtfî Fikrî Bey farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardı. Ali Kemal bu görüşmeler dolayısıyla hükûmetin Heyet-i Temsiliye ile kurduğu yakın ilişkiden rahatsızlık duymuştu. Bunun nedeni İttihatçılarla Kuva-yı Milliyecilerin aynı siyaseti izlemeye başlamalarıydı. Bu yüzden millet adına da olsa herhangi bir kılığa da girse İttihat ve Terakki'nin bu memlekette hâkimiyetinin artık mümkün olamayacağına işaret etmişti.⁷⁶ Lûtfî Fikrî Bey'e göre ise o zamandan beri hükûmet, akla uygun ve ılımlı bir yolla görevini yerine getirmiş ve elinden geleni yapmıştı. Ancak Kuva-yı Milliye önderlerinin hükûmete itaat edeceklerini vaat etmeleriyle bütün işler hemen yoluna girmeyecekti. Çünkü Mustafa Kemal Paşa ve diğer önderler, bu kritik ve tehlikeli zamanda onurlu bir şekilde davranarak hükûmetin kuvvetlendirilmesi için ona itaatte bulunmayı vaat etseler bile bunun sağlanması konusunda iktidar sahibi değillerdi.⁷⁷

Tüm bu gelişmelerden hareketle Amasya Görüşmeleri, Kuva-yı Milliye'nin hükûmet tarafından resmî olarak tanınması ve millî iradenin simgesi olan meclisin tekrar açılmasını sağlayacak seçimlerin yapılabilmesine olanak sağlaması açısından önem taşımaktadır. Bu görüşmeler, özellikle Kuva-yı Milliye'yi destekleyen İstanbul basınında yakından takip edilmiş ve gelişmeler kamuoyuyla paylaşılmıştır.

2.2. Seçim Sürecindeki Gelişmeler

Padişah'ın 21 Aralık 1918'de Meclis'i feshinden sonra Damat Ferit Paşa Hükûmetleri, seçimlerin yapılacağıyla ilgili birkaç kez vaatte bulunmalarına karşın bu konuyu sürekli olarak geçiştirmişlerdi.⁷⁸ Ancak Ali Rıza Paşa Hükûmeti, iktidara gelince 7 Ekim 1919'da seçim kararnamesini yayımlayıp

⁷⁵ Yunus Nadi, "Amasya'daki Telâki", **Yenigün**, 26 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁷⁶ Ali Kemal, "Millet Namına", **Peyam**, 26 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁷⁷ Lûtfî Fikrî, "Hükûmet ve Kuva-yı Milliye", **Sabah**, 15 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1.

⁷⁸ Sarıhan, **a.g.e.**, s. 321. Birinci Tefik Paşa Hükûmeti 2 Ocak 1919'da seçimlerin, barış yapılıp imkân ortaya çıktığı andan başlayarak 4 ay içinde yapılacağına karar vermişti. Bkz.: Akşin, **a.g.e.**, s. 328. Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinin seçim olgusuna yaklaşımı için bkz.: Akşin, **a.g.e.**, s. 328-334, 442-447.

seçimlere başlanacağını ilan etmişti.⁷⁹ Bu konudaki bir değerlendirmeye göre Anadolu Harekât-ı Milliyesi'yle hükûmetin siyaseti arasında bir uzlaşma sağlandığı ve halk arasındaki kavga ve anlaşmazlıklar da böylelikle sona erdiği için seçimlerin yapılmasında herhangi bir engel kalmamıştı.⁸⁰

Ancak bu dönemde seçimlerle ilgili olarak basında çeşitli söylentiler çıkmıştı. Seçimlerin Kuva-yı Milliye önderleri tarafından teftiş edileceği söylentisine karşılık Dâhiliye Nazırı Damat Şerif Paşa, bu konuya değinmeden herkesin hür oyunu sağlayarak seçimleri gerçekleştirmeye karar verdiklerini açıklamıştı.⁸¹ Damat Şerif Paşa, başka bir açıklamasında ise hükûmetin seçimlerin serbest bir şekilde yapılmasıyla son derece ilgili olduğunu kaydetmiş ve her türlü müdahaleyi önleyecek önlemleri de aldığına değinmişti.⁸² Seçimler konusunda görüş bildiren nazırlardan bir diğeri de Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'ydı. Ona göre Teşkilât-ı Milliye seçimlerle ilgili kanuna aykırı hiçbir teklifte bulunmamıştı ve bulunması halinde hükûmet bu teklifleri kabul etmeyecekti.⁸³ Şura-yı Devlet Reisi Abdurrahman Şeref Bey de Anadolu'da seçimlerin Kuva-yı Milliye'nin etki ve baskısı altında yapıldığı yönündeki haberlerin doğru olmadığını ileri sürmüştü. Ona göre hükûmetin en önemli amacı, seçimlerin tarafsızca ve tam bir hürriyetle yapılmasını sağlamaktı. Nitekim Salih Paşa'yı da bunun için göndermişti. Salih Paşa'dan önceki gün alınan telgrafta, Kuva-yı Milliye'nin seçimlerin tarafsızca yapılmasını ve hükûmetin çeşitli görüşlerini tamamıyla kabul ettiği bildirilmişti. Abdurrahman Şeref Bey, hükûmetin gerekirse seçimlerin nasıl yapıldığını teftiş için müfettişler de gönderebileceğini açıklamıştı. Hükûmetin, Kuva-yı Milliye'ye milletin "kuvve-i temsiliyesine" sahip bir gözle asla bakmadığına değinmişti.⁸⁴

Kuva-yı Milliye'nin seçimlere müdahalesinin olup olmadığı konusunda Ahmed Emin de görüş bildirmişti. Kendisi, Ali Rıza Paşa Hükûmetinin bir an önce seçimleri yapmasını istemişti. Harekât-ı Milliye önderlerine de bu noktada büyük bir manevi sorumluluğun düştüğüne inandığından, "*Harekât-ı Milliye'nin hedefi, siyasî işlerin bir an evvel şâyân-ı itimat ve fiâl bir hükûmet-i mesule tarafından deruhte olunması ve teşkilâtın muayyen bir*

⁷⁹ İhsan Güneş, "Ali Rıza Paşa Hükûmeti Programı ve Meclis-i Mebusandaki Yankıları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Yıl 1, Sayı: 1, Mayıs 1988, s. 15; Karaca, a.g.e., s. 177.

⁸⁰ "Hükûmetin Beyannamesi Münasebetiyle", *İkdam*, 8 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁸¹ *İkdam*, 14 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁸² *Akşam*, 31 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁸³ *Akşam*, 15 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁸⁴ *Peyam*, 26 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1; *Akşam*, 26 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 2.

*daire dâhiline rüçû ederek ancak millî mevcudiyete müteallik maksatlar için intizâr-kâr surette muhafaza-i vücud etmesi ...*⁸⁵ isteğinde bulunmuştu.

Bu sırada İstanbul'un bazı semtlerinde, 2 Kasım 1919 tarihinde Kuva-yı Milliye'yi ve Mustafa Kemal Paşa'yı ağır bir şekilde eleştiren "*Kızıl Hançerler*" imzalı beyannameler dağıtılmıştı.⁸⁶ Bunun üzerine Harbiye Nazırı Cemal Paşa, bu beyannameye değinerek, Kızıl Hançer hakkındaki olumsuz görüşlerini ifade etmiş ve hükûmetin beyannameyi çıkarana haklarında tahkikatta bulunacağını açıklamıştı.⁸⁷ Nitekim polis olayla ilgili olan kişileri tutuklamıştı. Daha sonra bu kişiler Divan-ı Harb-i Örfî'ye verilmişlerdi. Polis Umum Müdürü Nurettin Bey de bu bilgiyi doğrulamış ve olayla ilgili kişilerin isimlerini henüz açıklayamayacağını belirtmişti. Divan-ı Harb-i Örfî'nin tahkikatını sona erdirmesinden sonra bu isimlerin basına bildirileceğini ifade etmişti. Nurettin Bey, konuyla ilgili yaptığı bir açıklamada bu olayı, "*mecnunane*" bir hareket olarak nitelendirmiş ve memlekete zarardan başka bir şey vermeyeceğini vurgulamıştı. Ayrıca el birliğiyle çalışılması gerekirken böyle boş şeylerle uğraşılmasından dolayı üzüntü duyduğunu ifade etmişti. Ancak çok geçmeden Kızıl Hançerler beyannamesinden dolayı tutuklu olanlar, 11 Kasım'da Bekirağa Bölüğü'nden serbest bırakılmışlardı.⁸⁸

İstanbul'da Kuva-yı Milliye aleyhinde bu gelişmeler yaşanırken hükûmet ise durumu yerinde tetkik etmek için Anadolu'ya bazı heyetler göndermişti. Bu çerçevede Erkân-ı Harbiye-i Umumiye, Anadolu'daki askerî birlikleri teftişi gerekli görerek eski Harbiye Müsteşarı Ahmed Fevzi Paşa'yı görevlendirmişti.⁸⁹

⁸⁵ Ahmed Emin, "Millet ve Hükûmet", **Vakit**, 5 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 1.

⁸⁶ Sarıhan, **a.g.e.**, s. 208. Beynamede, Selanik'ten on yıl önce gelip "*Yaşasın Kanun-ı Esasi, Yaşasın hürriyet*" diye bağırana bunu kötüye kullandıkları ve silah gücüyle iktidarı padişahın elinden aldıkları ileri sürülmüştü. O anda da dünyanın her köşesinde İstanbul ve İzmir'in korunması için seslerin yükseldiği bir sırada, iki Selanikli, ulusal savunma adına saf Anadoluların arasına karışıp hilafeti ve Türk dünyasını yüreğinden yaralamaya çalışıyordu. Birçok yerde millet isyan ederek padişaha olan sadakatini göstermişse de mevcut hükûmet bunlarla birlik olmaya çalıştığı için çekilmeliydi. Hükûmete çekilmesi için son uyarıda bulunulmuş ve aksi takdirde İttihat ve Terakki gibi ellerini kana bulamak zorunda kalacaklarını bildirmişlerdi. Bkz.: Sina Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele [Son Meşrutiyet 1919-1920]**, C. 2, 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 134-135.

⁸⁷ **Sabah**, 4 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1.

⁸⁸ **Türk Dünyası**, 6 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1; **Alemdar**, 12 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 3; Sarıhan, **a.g.e.**, s. 224. Bu olay üzerine bir çok kişi tutuklanmış ve olaydan bir ay kadar sonra Divan-ı Harb-i Örfî, Ethem Rüstem Bey'i dört, Nidai Efendi'yi üç ay hapis ve beşer lira para cezasına çarptırırken diğer sanıklar ise beraat etmişti. Bkz.: Akşin, **a.g.e.**, C. 2, s. 135.

⁸⁹ **Akşam**, 30 Teşrin-i evvel 1335/1919, s. 2. 29 Ekim 1919 tarihli padişah iradesiyle İzmir ve Aydın faciaları dolayısıyla yurtlarını terk eden muhacirlerin yerleştirilme ve geçimlerini

Bunun sonucunda Fevzi Paşa'nın başkanlığında Aydın vilayetinde tahkikatta bulunmak üzere 3 Kasım'da Nazilli'ye bir heyet gitmişti.⁹⁰ Bölgedeki teftişini tamamlayan Fevzi Paşa, 22 Aralık'ta İstanbul'a dönmüş ve görevi hakkında Dâhiliye Nazırına bilgi vermişti. Ayrıca Ahmed Anzavur meselesinin de bertaraf edildiğini bildirmişti. Daha sonra Fevzi Paşa, *Yenigün* gazetesine bir açıklamada bulunarak, seyahatinin elli bir gün sürdüğünü, Bandırma, Soma, Akhisar havalisinde dolaştığını, Nazilli'ye kadar gittiğini ve her yerde güvenliğin iyi olduğunu belirtmişti. Seçimlerin yapılaş tarzının memnuniyet verici olduğuna işaret ederek, gezdiği yerlerde hiçbir şikâyet işitmediğini ve seçimlere müdahalede bulunulmadığını söylemişti.⁹¹ Böylece Fevzi Paşa, söz konusu bu açıklamasıyla Kuva-yı Milliye'nin Anadolu'da kargaşa çıkardığı ve seçimlere müdahale ettiği söylentilerini tekzip etmişti.

Ancak Hürriyet ve İtilaf Partisi, hükûmete verdiği 13 Ekim 1919 ile 28 Ekim 1919 tarihli iki ayrı muhtıradan Kuva-yı Milliye'yi ağır bir şekilde eleştirip suçlamış ve 28 Ekim 1919 tarihli muhtıradan Kuva-yı Milliye'nin seçimlere müdahalesinin olduğunu ileri sürüp işler doğal haline dönene kadar kesinlikle seçimlere katılmama kararını almıştı.⁹² Bu nedenle hükûmet, Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin seçimlerle ilgili ve İngiliz çevrelerce de benimsenen şikâyetleri karşısında partiye taviz olmak üzere ve ARMHC'nin seçime müdahalesini önleyebilmek için 3 Kasım 1919'da iki Teftiş Heyeti oluşturmuştu.⁹³ Bu çerçevede Harbiye Nazırı Cemal Paşa, Anadolu'nun genel durumu hakkında doğru bir fikir elde etmek için eski Birinci Ordu Müfettişi Fevzi Paşa ile Birinci Ferik Hurşit Paşa'nın başkanlıklarında Anadolu'ya iki heyetin gönderileceğini açıklamıştı.⁹⁴

Basında heyetlerin, Anadolu'nun genel durumunu yakından tetkik etmek, Kuva-yı Milliye ile temasta bulunmak⁹⁵ ve seçimler hakkında bazı yerlerden gelen şikâyetleri inceleyerek seçimlerin kanuna uygun bir şekilde gerçekleştirilmesini kontrol etmek için Anadolu'ya gönderilmelerine karar

sağlama konularını mahallinde incelemek ve o bölgedeki askerî birlikleri teftiş etmek için eski Harbiye Nezareti Müsteşarı Mirliva Ahmed Fevzi Paşa görevlendirilmişti. Bkz.: **Takvim-i Vekayi**, 2 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1.

⁹⁰ **İkdam**, 5 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1.

⁹¹ **Yenigün**, 23 Kânun-ı evvel 1335/1919, s. 1; Karaca, **a.g.e.**, s. 281.

⁹² Tunaya, **a.g.e.**, s. 288-289.

⁹³ Akşin, **a.g.e.**, C. 2, s. 200.

⁹⁴ **Sabah**, 4 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1. Vakit gazetesinde, bu heyetlerden birinin eski Bahriye Nazırı Birinci Ferik Hurşit Paşa'nın, diğerinin de eski Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Ferik Fevzi Paşa'nın başkanlığında olduğu kaydedilmişti. Bkz.: **Vakit**, 4 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1. Söz konusu iki heyetin görünmeyen amacı, hükûmete bağlılığı güçlendirmek ve Heyet-i Temsiliye'nin gücünü zayıflatmaktır. Bkz.: Sarıhan, **a.g.e.**, s. 207.

⁹⁵ **Sabah**, 4 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1.

verildiği yazılmıştı.⁹⁶ Harbiye Müsteşarı Fuat Paşa da bir açıklamasında her iki heyetin görevinin Anadolu'nun genel durumunu yakından tetkik etmek ve seçimlerin sağlıklı bir şekilde yapılmasını sağlamak için kontrolde bulunmak şeklinde ifade etmişti.⁹⁷ Bunlardan Hurşit Paşa'nın başkanlığındaki heyette eski Sadaret Müsteşarı Emin ve Temyiz Mahkemesi üyelerinden Ömer Lütfi Beyler bulunacaktı. Bu heyet Konya, Aydın, Bursa vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Karahisar-ı Sahip ve Karesi sancaklarına gidecekti. Ferik Ahmed Fevzi Paşa'nın başkanlığındaki heyette ise Temyiz Mahkemesi üyelerinden Cafer İlhami Bey ile Fetva Emimi yardımcısı Hasan Efendi yer almaktaydı. Bu heyet de Ankara, Sivas ve Erzurum havalisine gidecekti.⁹⁸ Ancak o havaliye gidecek olan heyetin başında eski Birinci Ordu Müfettişi Fevzi Paşa bulunacaktı. Nitekim Meclis-i Vükela Mazbatalarında heyet başkanı Ferik Ahmed Fevzi adındaki "*Ahmed*" çizilerek, üzerine "*Mustafa*" yazılmıştı.⁹⁹

Sözü edilen heyetlerden birinin başkanı olan Hurşit Paşa, daha İstanbul'dayken yapmış olduğu bir açıklamasında seyahatlerinin genel anlamıyla bir teftişten ibaret olduğunu, askerî ve mülkî bütün durumu teftiş edecekleri gibi Anadolu'da yapılan seçimleri de tetkik edeceklerini ifade etmişti.¹⁰⁰ Nitekim Dâhiliye Nazırı Damat Şerif Paşa, yaptığı bir açıklamada seçimlere müdahalelerin olduğuna dair kendilerine de bazı şikâyetlerin geldiğini ifade etmişti. Bunun üzerine memurlara, kanuni olmayan her türlü müdahaleye engel olacak önlemleri almaları için gereken talimat verilmişti. Ancak tam anlamıyla bir müdahalenin olup olmadığı henüz bilinmemekteydi. Bu nedenle Hurşit ve Fevzi Paşa Heyetlerinin verecekleri bilgiyle gerçekler anlaşılabilirdi.¹⁰¹

Heyetler 10 Kasım'da İstanbul'dan ayrılmışlardı. Fevzi Paşa'nın başkanlığındaki heyet, Şam vapuruyla Samsun'a doğru hareket ederken, Hurşit Paşa Heyeti de Konya'ya doğru Haydarpaşa'dan yola çıkmıştı.¹⁰² Bu heyet Konya'ya vardığında Hurşit Paşa, burada çıkan *Öğüt* gazetesine İstanbul basınına da yansıyan bazı açıklamalarda bulunmuştu. Sadece Konya için gelmediklerini ifade eden Hurşit Paşa; Aydın, Karesi, Bursa vb. gibi vilayetleri de gezeceklerini, bu bölgedeki olayları tetkik edeceklerini ve durumu kapsamlı bir şekilde hükûmete bildireceklerini açıklamıştı. Buradaki

⁹⁶ *Vakit*, 4 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1.

⁹⁷ *Sabah*, 5 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1.

⁹⁸ Akşin, *a.g.e.*, C. 2, s. 200-201; Karaca, *a.g.e.*, s. 266; *Türk Dünyası*, 5 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1; *Takvim-i Vekayi*, 8 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1.

⁹⁹ Akşin, *a.g.e.*, C. 2, s. 202.

¹⁰⁰ *İkdam*, 5 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1.

¹⁰¹ *Sabah*, 8 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1.

¹⁰² *Alemdar*, 10 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 2.

seçimlerle ilgili henüz herhangi bir bilgi almadığını belirtmişti. Seçimlere müdahale edildiği yönünde bir bilgi alınması halinde ona karşı hükûmeti haberdar etmekle, doğru ve tarafsız bir seçimin yapılmasına kılavuzluk etmenin görevleri arasında olduğuna değinmişti.¹⁰³

Hurşit Paşa, Bozkır olayına¹⁰⁴ da değinmiş ve “*Biz İstanbul’dan çıktığımız zaman Bozkır hakkında tam bir malumat yok idi.*” ifadesinde bulunmuştu. Konya’da gerçekleştirilen tetkikatın, Bozkır’a gidilmesini gerektirmesi halinde oraya da gideceklerini açıklamış ve Harekât-ı Milliye vatanın mutluluğuna hizmet ettiği sürece o kuvvetten yararlanılmasını doğal karşılamıştı.¹⁰⁵ Hurşit Paşa başka bir açıklamasında, Bozkır olayı hakkında tahkikatta bulunmak için gelen heyetin gerekli görmesi halinde Bozkır’a kadar gideceğini yinelemiş ve yolsuzluk yapıldığının anlaşılması halinde seçimlerin feshedileceğini bildirmişti. Ayrıca seçimlerle ilgili olarak yapılan tahkikattan seçimlere müdahalenin olmadığı, tarafsızca ve serbestçe yapıldığı anlaşılmıştı.¹⁰⁶ Hurşit Paşa Heyeti içinde bulunan Temyiz Mahkemesi üyesi Ömer Lûtfî Bey de bazı açıklamalarda bulunmuştu. Kendisi, seçimlerde baskının olmadığını, özellikle hükûmetin hiçbir şekilde müdahalede bulunmadığını ifade etmişti. Sadece bazı insanların seçimleri kazanmak için para kullandıkları haberi verilmişti. Bu kez de “*adem-i müdahaleden*” dolayı şikâyetler olmuştu. Öyle ki mebus seçimlerinin tamamen halkın oyuna ve keyfine bırakılması, buna uygun olmayan kişilerin de mebus olmalarına fırsat vermemekteydi. Ancak kanun, müdahalenin zararını faydasından daha kuvvetli gördüğü için buna kesinlikle izin vermemekteydi. Bu nedenle Ömer Lûtfî Bey, milletin yazgısını ellerine teslim edeceği kişileri doğru seçmesi gerektiğini vurgulamıştı.¹⁰⁷

Heyet, Konya’da görevini tamamlayıp buradan ayrılacağı sırada Hurşit Paşa, *Öğüt* gazetesine tekrar bir açıklamada bulunmuştu. Bu çerçevede heyet, Bozkır olayıyla ilgili olarak saf halkın bazı amaçlarla aldatılması sonucunda bu olayın çıktığı kanısına varmıştı. Ayrıca Hurşit Paşa, Kuva-yı Milliye’nin hükûmete müdahale edecek tarzda bir hareketini görmediklerine

¹⁰³ **İkdam**, 17 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1; **Vakit**, 17 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1; M. Tayyib Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken-Sivas Kongresinden Büyük Millet Meclisinin Açılmasına**, İkinci Kitap, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1965, s. 148-149.

¹⁰⁴ Bozkır olayıyla kastedilen, 27 Eylül - 4 Ekim 1919 tarihlerinde gerçekleşen Birinci Bozkır isyanıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: **Türk İstiklâl Harbi, İç Ayaklanmalar (1919-1921)**, C. 6, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s. 9-17.

¹⁰⁵ **İkdam**, 17 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1; **Vakit**, 17 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1; Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 149; Karaca, **a.g.e.**, s. 287.

¹⁰⁶ **Yenigün**, 19 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 3.

¹⁰⁷ **Yenigün**, 19 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 3; Karaca, **a.g.e.**, s. 287.

ve para topladıkları yönündeki söylentilerin doğru olmadığına değinmişti. Hayırlı bir amaç için yardım parası toplanır ve o amaç için harcanırsa buna kimsenin bir şey söyleyemeyeceğini ifade etmişti.¹⁰⁸ Hurşit Paşa ve beraberindekiler, daha sonra Konya'dan Karahisar-ı Sahip'e geçmişlerdi. Hurşit Paşa, burada yaptığı açıklamada kendilerinin daha önce Anadolu'ya gönderilmiş olan Nasihat Heyetleri¹⁰⁹ gibi olmadıklarını ifade etmiş ve “*Biz nasihatçi değiliz; tetkikçiyiz, teftişçiyiz...*” saptamasında bulunmuştu. İstanbul'dan doğrudan Konya'ya geldiklerini ve altı gün kaldıktan sonra Karahisar-ı Sahip'e geçtiklerine değinen Hurşit Paşa; “*Bozkır'a gitmeye niyetlenmiştik; fakat hal ve vaziyet gitmeye hacet bırakmadı. Hadise biz gelmeden evvel fena şekli geçirmiştir. Mâ-ba'dını bir mahkeme kararına muhtaç gördük.*” demişti. Ayrıca parti ve cemiyet adına bazı Bozkırlıların, bir “*katal ve isyan*” gerçekleştirmeleri sonucunda halkın birbirlerini rahatsız ettiklerini ifade etmişti. Bozkır olayının “*bazı hariç mahfillerle alakadar olduğu*” söylentisine karşılık Hurşit Paşa, öyle söylendiğini kendisi de teyit etmiş ve “*gökten isyanın*” gelmediğini, bir nedeninin olması gerektiğini vurgulamıştı. İsyanın bastırıldığını ve bu olayın gerekçesini de devletin takip ve tahkik ederek sonuçlandıracağını belirtmişti.¹¹⁰

Seçimlerle ilgili olarak Hurşit Paşa, Konya'da seçimlerin düzgün bir şekilde yapıldığına ve ne hükümetin ne de şahısların zorla müdahalelerinin olmadığına değinmişti. Nitekim Karahisar-ı Sahip'e gelir gelmez buradaki seçimlerde de suiistimalin olmadığı öğrenilmişti. Hatta Konya'da Rumlardan iki ikinci seçmenin, Karahisar-ı Sahip'de de Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne mensup altı ikinci seçmenin çıktığı kaydedilmişti. Ayrıca hükümetle Kuva-yı Milliye arasında herhangi bir anlaşmazlık görmediklerini açıklayan Hurşit Paşa, her iki tarafın kendi görevini iyi bir şekilde yerine getirmeye çalıştığını

¹⁰⁸ **İkdam**, 22 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 3; **Tasvir-i Efkâr**, 22 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1; Gökbilgin, **a.g.e.**, s. 149.

¹⁰⁹ Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti, Batı Anadolu ve Trakya'nın Yunanistan'a ilhakının istendiği güçlü bir kampanyayla karşılaşp Rumların eşkıyalığını önleyemeyince unsurlar arasındaki kin ve nifakın önüne geçebilmek ve Anadolu'da güvenliği sağlayabilmek için Anadolu ve Trakya'ya iki Nasihat Heyeti göndermişti. Hükümet adına tam bir yürütme yetkisine sahip olan bu heyetlerin başında şehzadelerden birinin padişaha vekâlet suretiyle bulunması ve heyetin diğer üyeleri arasına da Ermeni ve Rumlardan kişilerin alınması uygun görülmüştü. Bkz.: M. Tayyib Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken-Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine**, Birinci Kitap, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959, s. 64; Akşin, **a.g.e.**, s. 244, 249; Lütfi Arif Kenber, “Abdülhamidin oğlu Şehzade Abdürrahim heyeti Aydın'dan nasıl kaçtı?”, **Dün ve Bugün**, C. 1, Sayı: 7, 16 Aralık 1955, s. 4.

¹¹⁰ **Vakit**, 23 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 2. Hatta Hurşit Paşa, Karahisar-ı Sahip'de çıkan İkaz gazetesinde yer alan ve İstanbul kamuoyuna İleri gazetesi aracılığıyla yansıtılan bir açıklamasında, “... *Eski hükümet olsaydı bizi Anadolu'ya göndermezdi.*” diyerek, mevcut hükümetin Damat Ferit Paşa Hükümetinden farkını ortaya koymuştu. Bkz.: **İleri**, 23 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 3.

ifade etmişti. Kuva-yı Milliye aleyhinde herhangi bir şikâyet de bulunmamaktaydı.¹¹¹

Hurşit Paşa Heyeti, 4 Aralık'ta İstanbul'a dönerek, eski Sadaret Müsteşarı Emin Bey'le 7 Aralık'ta tetkik sonuçlarını sadrazama bildirmişti. Sadarettten ayrıldıkları sırada Hurşit Paşa yaptığı açıklamada, seyahatlerini henüz tamamlamadıklarını, İstanbul'a uğramaları gerektiği için geldiklerini, gelince de hükûmete bazı maruzatta bulduklarını ifade etmişti. Bir iki güne kadar tekrar Bandırma yoluyla Aydın, Balıkesir vb. gibi yerlere gideceklerini açıklayan Hurşit Paşa, seçimlere herhangi bir müdahalenin olmadığını ve Anadolu'nun genel durumunun iyi olduğunu belirtmişti.¹¹² Heyet, 13 Aralık'ta tekrar Anadolu seyahatine çıkarak Balıkesir'e gitmişti.¹¹³ Balıkesir ve Bandırma havalisindeki tahkikatını tamamladıktan sonra 30 Aralık'ta İstanbul'a dönmüştü. Nitekim Hurşit Paşa, aynı gün sadrazama teftişte bulunduğu yerler hakkında ayrıntılı bilgi vermişti. Heyet üyelerinden Emin Bey de Dâhiliye Nazırına açıklamalarda bulunmuştu.¹¹⁴ Bununla birlikte heyet, 1 Ocak 1920'de Karahisar-ı Sahip'e gitmek üzere tekrar İstanbul'dan ayrılmıştı.¹¹⁵ Heyet İstanbul'a döndükten sonra gözlemlerine ait raporunu Dâhiliye Nezaretine sunmuştu. Hatta Hurşit Paşa basına yaptığı açıklamada, Anadolu'nun durumunun oldukça iyi olduğunu ve tekrar Anadolu'ya gitmeyeceğini ifade etmişti.¹¹⁶

Hurşit Paşa Heyeti'yle aynı anda Anadolu'ya giden diğer heyet, Fevzi Paşa'nın başkanlığında idi. Bu heyetin çalışmaları hakkında Dâhiliye Nezaretine birçok telgraf ulaşmıştı. Bu telgraflardan ilki, Zonguldak'la ilgiliydi ve buradaki seçimlere hiçbir müdahalenin olmadığı bildirilmişti. Amasya ile ilgili olan telgrafta, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin iyi olduğu ve memurlar hakkında hiçbir şikâyetin olmadığı belirtilmişti. Ayrıca yöre halkının saltanat ve hilafet makamına bağlı olduğu ve seçimlere müdahalenin olmadığı açıklanarak, Teşkilât-ı Milliye'nin idari işlere kesinlikle karışmadığı bildirilmişti. Tokat'la ilgili olan telgrafta ise burada Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında herhangi bir anlaşmazlığa rastlanılmadığı, her iki tarafın seçimlere katıldığı ve halkın hükûmete sadık ve yardımcı olduğu belirtilmişti. Ayrıca Muhasebeci Ahmed Efendi'nin memuriyetini ihmal ettiği

¹¹¹ **Vakit**, 23 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 2. Hurşit Paşa'nın, Söz Birliği gazetesine yaptığı seçimlerle ilgili açıklamayı İkdâm gazetesi sütunlarına taşımıştı. Bkz.: **İkdâm**, 26 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 3; Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken-Sivas Kongresinden Büyük Millet Meclisinin Açılışına**, s. 149.

¹¹² **Sabah**, 6 Kânun-ı evvel 1335/1919, s. 4; **Vakit**, 8 Kânun-ı evvel 1335/1919, s. 1.

¹¹³ **Alemdar**, 14 Kânun-ı evvel 1335/1919, s. 1.

¹¹⁴ **Vakit**, 31 Kânun-ı evvel 1335/1919, s. 2.

¹¹⁵ **Alemdar**, 2 Kânun-ı sani 1336/1920, s. 1; **İleri**, 2 Kânun-ı sani 1336/1920, s. 4.

¹¹⁶ **Tasvir-i Efkâr**, 6 Şubat 1336/1920, s. 1.

ve daha henüz adaylığını koymadan kendi lehinde oy vermeleri için bazı müdahalelerde bulunduğu açıklanmıştı. Hatta bu mesele hakkında tahkikatta bulunulması için oraya müfettiş gönderilmesi istenmişti. Sivas'la ilgili olan telgrafta, teftişin devam ettiği yazılmakta, güvenliğin oldukça iyi olduğu ve unsurlar arasında iyi ilişkilerin sürdüğü belirtilmekteydi.¹¹⁷

Heyet, Sivas'a vardktan sonra Tokat'taki seçimlerle ilgili Bâb-ı Âlî'ye bir telgraf göndermişti. Bu telgrafta da seçimlerde suiistimalin olmadığı, sadece liva muhasebecisinin kendi adına nüfuz sahibi olmaya çalıştığı yinelenmiş ve Rumlarla Ermenilerin büyük bir memnuniyetle seçimlere katıldıkları bildirilmişti.¹¹⁸ Fevzi Paşa Heyeti, Erzurum ve havalisine gittiğinde de kesinlikle herhangi bir müdahalede bulunulmadan seçimlerin gerçekleştirildiğine ve Anadolu'nun genel durumunun yolunda gittiğine dair raporlar göndermişti.¹¹⁹ Fevzi Paşa başka bir telgrafında ise Bayburt seçimleri hakkında açıklamada bulunarak, seçimler sırasında yapıldığı ileri sürülen müdahalenin söz konusu olmadığını bildirmişti.¹²⁰ Ayrıca Fevzi Paşa, Trabzon'dayken *İstikbâl* ve *İkbâl* gazetelerine çeşitli açıklamalarda bulunmuş ve bunlar *Vakit* gazetesince aktarılmıştı. Buna göre Fevzi Paşa, teftişe memur edildiği bölgede seçimlerin kanun çerçevesinde ve serbestçe gerçekleştirildiğini söylemişti. Ufak tefek bazı şikâyetlerin dışında kanunsuz hiçbir hareketin görülmediğini ve seçimlerle herkesin ilgilendiğini açıklamıştı. Bunun yanı sıra Müdâfaa-i Milliye'nin seçimlere etki etmeye çalıştığı söylentisini tahkik ettiklerini belirten Fevzi Paşa: "*Ahali üzerlerinde tesir yapılmadığını ekseriyetle bildirmişlerdir. Bazıları bir takım şikâyâtta gerçi bulundular; fakat bunlar müspet bir delil gösteremediler. Neticede bu şikâyât propaganda mahiyetini aşamadı. Ahali bu defaki intihabattın şimdiye kadar yapılmış olan intihabattan çok serbest ve çok müsait şerâit dâhilinde cereyan ettiğini ifade etti.*" demişti.¹²¹

Teşkilât-ı Milliye kuvvetine dayanan bazı kişiler arasında mebus seçilenlerin ve seçilmeyenlerin de bulunduğuna değinen Fevzi Paşa'ya göre halk mebus seçtiği kişileri onların kişiliklerine güvenerek vicdani bir hisle seçmişti. Ayrıca teftişte buldukları yerlerdeki güvenlik son derece iyi durumdaydı. Burada görüştükleri her sınıf halk da güvenlikten memnun olduklarını kendilerine iletmişti. Hatta Fevzi Paşa, Anadolu'yu beklediklerinin üstünde bir sakinlik içerisinde buldukları için memnun olduklarını

¹¹⁷ **Yenigün**, 29 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 3.

¹¹⁸ **Vakit**, 28 Teşrin-i sani 1335/1919, s. 1.

¹¹⁹ **İleri**, 19 Kânun-ı evvel 1335/1919, s. 4; Karaca, **a.g.e.**, s. 279, dipnot 1143.

¹²⁰ **Vakit**, 21 Kânun-ı evvel 1335/1919, s. 2.

¹²¹ **Vakit**, 10 Kânun-ı sani 1336/1920, s. 3.

açıklamıştı.¹²² Böylece heyetler, tetkikleri sonucunda genel olarak seçimlerin usulüne uygun bir şekilde gerçekleştirildiğini hükûmete bildirmişlerdi.

3. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Açılması

Padişahın iradesiyle 21 Aralık 1918'te kapatılan Mebusan Meclisi, gerçekleştirilen seçimler sonucunda 12 Ocak 1920'de dördüncü seçim döneminin ilk toplantısını yapmak üzere toplanmıştı.¹²³ ARMHC'nin başarısıyla sonuçlanan seçimlerin sonrasında toplanan son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin açılışı üzerine Mustafa Kemal Paşa, ARMHC Heyet-i Temsiliyesi adına Meclis Başkanlığına bir tebrik telgrafı göndermişti. Söz konusu telgrafta, Heyet-i Temsiliye'nin millî yazgıyı en meşru ve kanuni tetkik ve muhakeme organı olan Meclis'e bırakmış olmakla mutlu olduğunu kaleme almıştı. Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Teşkilâtı altında kuvvetlerini, emellerini ve ruhlarını birleştirmiş olan milletin, o günden itibaren sadece kendi iradesini temsil edip hâkim kılacak olan bu Meclis'in bekçisi olduğuna vurgu yapmıştı.¹²⁴

Bilindiği üzere Sivas Kongresi'nde kararlaştırılan ilkeler doğrultusunda bir barış antlaşması yapabilmek için Meclis'te güçlü bir Müdâfaa-i Hukuk Grubu oluşturulması doğrultusunda Ankara'da verilen karar gerçekleştirilememişti. Müdâfaa-i Hukuk Grubu yerine Rauf Bey ve arkadaşları, Felâh-ı Vatan isminde bir grup oluşturmuşlardı.¹²⁵ Refi' Cevad daha hiçbir iş yapmadan Meclis'te Rehâ-yı Vatan ismiyle bir grup kurulmasını yadırgamıştı. Bu, âdeta doğmadan çocuğun ismini koymaya benzemekteydi. Bu grubun bütün millete mal olmasını dilemekle birlikte grubun varlığını Harekât-ı Milliye'den aldığını ve asıl hayat kaynağının İttihat ve Terakki olduğunu da vurgulamıştı. Yazar, Harekât-ı Milliye'den doğan bu grubun karşısında çok güç bir zamanda iktidara getirilen Ali Rıza Paşa Hükûmetinin bulunduğunu kaydetmişti. Bu hükûmetin içerisindeki hiç kimse makam düşkününü insanlar olmadığı gibi hepsi mevkilerinden çekilmesini bilecek nitelikteydi.¹²⁶

¹²² Aynı yer. Heyet, 6 Ocak 1920'de Trabzon'dan İstanbul'a dönmüştü. Bkz.: **Peyam-ı Sabah**, 7 Kânun-ı sani 1336/1920, s. 3; Karaca, **a.g.e.**, s. 281.

¹²³ Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 53; Turan, **a.g.e.**, İkinci Kitap, s. 72.

¹²⁴ **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, s. 175; **İkdam**, 20 Kânun-ı sani 1336/1920, s. 2; **Yenigün**, 20 Kânun-ı sani 1336/1920, s. 1.

¹²⁵ Turan, **a.g.e.**, İkinci Kitap, s. 78; Salim Gökçen, **Bozdağ'ın İşgali ve Ali Rıza Paşa Hükûmeti'nin İstifası**, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003, s. 82-83.

¹²⁶ Refi' Cevad, "Rehâ-yı Vatan ...", **Alemdar**, 9 Şubat 1336/1920, s. 1. Refi' Cevad, Felâh-ı Vatan yerine Rehâ-yı Vatan'ı kullanmaktadır.

Meclis'in açılışının ardından mebuslar arasında özel olarak yapılan toplantılarda hükûmetin konumu görüşülmüştü. Nitekim bu görüşmeler sırasında iç ve dış siyasete dair bazı meselelerde hükûmet üyelerinden birkaçının Meclis'le aynı fikirde olmadıkları anlaşılmıştı. Ayrıca Felâh-ı Vatan Grubu'ndan 90 mebus, hükûmet içerisinde değişiklik yapılması halinde hükûmete güvenoyu vermeyi kararlaştırmıştı. Hatta bu 90 mebus adına Mebusan Meclisi Reisi Reşat Hikmet Bey sadrazamla görüşerek grubun görüşlerini kendisine açıklamıştı.¹²⁷ Sadrazam ile bazı vekiller, Meclis'te okunacak programın Felâh-ı Vatan Grubu'nun görüşlerine uygun bir şekilde düzeltilmesinde bir sakınca görmezken diğer bazı vekiller ise buna razı olmamışlardı. Bu nedenle Dâhiliye Nazırı Şerif ve Hariciye Nazırı Reşit Paşalarla Adliye Nazırı Mustafa Bey, hükûmetin Meclis'le ortak hareket edebilmesi için 8 Şubat'ta istifa etmişlerdi. İstifalar sonucunda Dâhiliye Nezaretine Hüdavendigâr Valisi Hazım, Hariciye Nezaretine eski Sofya sefiri Safa, Adliye Nezaretine de baş müdde-i umumi Kâzım Beyler atanmışlardı. Felâh-ı Vatan Grubu ile hükûmet arasında da anlaşma sağlandığı için hükûmet, 9 Şubat'ta Meclis'e giderek programı okumaya karar vermişti.¹²⁸

Ancak Ali Kemal, Meclis'te hükûmetin programını okuyup güvenoyu almasından önce Anadolu'da çıkan bazı gazetelerden edinilen haberlere dikkat çekmişti. Buna göre Kuva-yı Milliye'nin iç ve dış siyaset anlayışı ile mevcut hükûmetin temkinli siyaseti birbirine uymadığı gibi Kuva-yı Milliyeciler, Meclis'te çoğunluğu oluşturdukları için Heyet-i Vükelayı güvensizlik oyuyla çekilmeye zorlayacaklardı. Ali Kemal'e göre böylesi bir durumda, Kuva-yı Milliye'nin elebaşlarından yani Mustafa Kemal, Rauf, Kara Vasıf ve Bekir Sami Beylerden oluşan bir heyet kurulacaktı. Ya da bu derece ileri gidilmeden İzzet, Cemal ve Cevat Paşalardan oluşan bir heyet hükûmetin başına geçebilecekti.¹²⁹ Ayrıca Ali Kemal; Meclis, Teşkilât-ı Milliye ve hükûmetin günlerden beri birbirlerine girdiğini, alttan alta gizli celseler, tartışmalar ve düzenlemeler yaptıklarını kaydetmişti. Hatta Ali Kemal, Meclis'te çoğunluğu oluşturan Kuva-yı Milliye destekçilerinin, hükûmeti devirerek diledikleri gibi bir hükûmet kurmak istediklerini ileri sürmüş ve bu isteğin gerçekleşebileceği bir ortamın olup olmadığını sorgulamıştı. Çünkü Kuva-yı Milliye'den olan bir Harbiye Nazırını [Cemal Paşa kastedilmektedir.] koruyabilmenin kolay olmadığı anlaşılmıştı. O yüzden bu kuvvetlerin daha dikkatli davranarak, Ali Rıza Paşa ile uzlaşması gerekmektedir. Bu uzlaşma sonucunda Kuva-yı

¹²⁷ **Yenigün**, 9 Şubat 1336/1920, s. 1.

¹²⁸ **Yenigün**, 9 Şubat 1336/1920, s. 1; **Vakit**, 9 Şubat 1336/1920, s. 1; **İkdam**, 9 Şubat 1336/1920, s. 1.

¹²⁹ Ali Kemal, "Hükûmet İçin Kabiliyet İster", **Peyam-ı Sabah**, 1 Şubat 1336/1920, s. 1.

Milliye'nin bazı nazırları değiştirebilme ihtimali de söz konusuydu. Ancak memleketin durumu göz önüne alınacak olunursa Ali Rıza Paşa bu değişikliği kabul etmekte tereddüt yaşayacaktı. Nitekim Ali Kemal'e göre Ali Rıza Paşa, tüm iyi niyet ve uysallığına rağmen ne yaparsa yapsın bazı "*Kuva-yı Milliye dilaverlerini, hele yordakçılarını*" zor arkadaşlığına kabul edecekti. O halde şu iki seçenekle karşı karşıya gelinecekti: Ya Heyet-i Vükela olduğu gibi görevde kalacaktı ya da Heyet-i Vükelada önemsiz bazı değişiklikler yapılacaktı.¹³⁰

Diğer yandan Refi' Cevad'a göre Ali Rıza Paşa Hükûmeti, o günlerde memleketin ihtiyacı olan hükûmetlerin en tarafsızıydı. Bu hükûmet, Harekât-ı Milliye'nin haksız isteklerini dikkate almakla birlikte onu meşru bir gözle değerlendirecek ve anormalliklerine karşı bir "*fren*" hizmetini görecekti. Bu nedenle Harekât-ı Milliye'nin hükûmete minnettar olması gerekirken büsbütün muhalif bir tutum içerisine girmişti ve bunun sonucunda hükûmet erkânından birkaç kişi çekilmişti.¹³¹ Dolayısıyla Rehâ-yı Vatan Grubu daha ilk hareketinde ismiyle çelişen bir eyleme yönelmişti. Yazar, hükûmetin tasfiye edilmesini doğru bulmazken hükûmetin içerisine mebuslardan hiç kimsenin alınmamasını ise doğru buluyordu. Çünkü hükûmetten önce mebusanın tasfiyesi gerekliydi. Mevcut şartlarda hükûmete dışarıdan birinin dâhil olması mümkün olmadığı gibi buna istekli olan kimse de yoktu. Ona göre bu ortamda, Rehâ-yı Vatan Grubu'nun "*ufak bir çevirme hareketine*" şahit olunacaktı. Hükûmetten herkesçe bilinen kişiler çekildikten sonra ismi çok öne çıkmamış bir İttihatçı gelecek ve işte o zaman hükûmet mebusların istedikleri gibi bir hükûmet haline gelecekti. Yaşanan istifalardan sonra bu tür bir hükûmetin de önü açılmışti.¹³²

Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın görevinden istifa etmesinden¹³³ sonra yerine atanan Fevzi Paşa, *Peyam-ı Sabah* gazetesini yazarlarından biriyle bir mülakat gerçekleştirmişti. Yazar, Fevzi Paşa'dan hükûmetle Kuva-yı Milliye arasındaki durumun ne olduğuna dair kendisinin düşüncelerini öğrenmek istemişti. Bunun üzerine Fevzi Paşa, yazarın sorusuna bir düzeltme yaparak söze başlamış ve hükûmetle Kuva-yı Milliye arasındaki durumun değil, hükûmetle Mebusan Meclisi arasındaki durumun hükûmet programının okunmasından sonra netlik kazanacağını açıklamışti. Bu konuyla ilgili daha

¹³⁰ Ali Kemal, "Meclis-i Mebusan'ın Dertleri", *Peyam-ı Sabah*, 9 Şubat 1336/1920, s. 1; Sarıhan, *a.g.e.*, s. 368.

¹³¹ Refi' Cevad; Dâhiliye, Hariciye ve Adliye Nazırlarının istifalarını kastetmektedir.

¹³² Refi' Cevad, "Rehâ-yı Vatan ...", *Alemdar*, 9 Şubat 1336/1920, s. 1.

¹³³ Üç Yüksek Komiser, Kuva-yı Milliye'ye yardım etmekle suçladıkları Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın istifa etmesini, Erkân-ı Harbiye Reisi Cevat Paşa'nın da değiştirilmesini hükûmete verdikleri notada istemişti. Bunun üzerine Paşalar, 21 Ocak 1920'de görevlerinden istifa etmişlerdi. Bkz.: Sarıhan, *a.g.e.*, s. 330, 335-336.

fazla bir şey söyleyemeyeceğini de sözlerine eklemiştir.¹³⁴ Fevzi Paşa, Kuva-yı Milliye ile hükûmet arasındaki ilişkilerin hangi evrede olduğuna dair kendisine sorulan başka bir soruya da benzer bir cevapta bulunarak şunları söylemiştir: “*Kuva-yı Milliye ile hükûmet arasındaki münasebata artık Meclis-i Mebusan tavassut etmektedir ve Harekât-ı Milliye’deki cereyanlar tamamen Meclis’e intikal etmiştir. İrade-i milliyeyi temsil eden mebuslarla hükûmet arasında henüz resmî temas vuku bulmadı. Aradaki münasebat, beyanname okunduktan sonra başlayacaktır.*”¹³⁵

Meclis’te hükûmet programı, Sadrazam Ali Rıza Paşa tarafından okunmuş ve Paşa, çalışma arkadaşlarıyla birlikte hükûmet sorumluluğunu üstlendikleri zaman memleketin durumunun herkesçe bilindiğini ifade ederek söze başlamıştı. Hükûmetin, seçimleri hemen yaptırarak Mebusan Meclisi’ni toplamak ve haberleşmelerin kesilmesi olayına kadar ilerleyen hükûmet merkeziyle Anadolu arasındaki uzaklaşmayı gidermek gibi çok önemli iki meseleyle karşı karşıya bulunduğunu açıklamıştı. Nitekim hükûmet, hemen bu meseleler üzerine eğilerek merkezle Anadolu’nun haberleşmelerini ve Mebusan Meclisi’nin toplanmasını sağlamıştı. Millî irade, Meclis’te temsil edildiğinden artık meşrutiyet usullerine uygun harekete engel olacak hiçbir nokta kalmamıştı. Böylece millî iradenin, Meclis’te toplandığı belirtilerek Heyet-i Temsiliye’nin yetkisizliği anlatılmak istenmişti. Ayrıca sadrazam, siyasî topluluklara karşı tarafsız kalınacağını, cins ve mezhep ayrımı yapılmaksızın herkesin hakkının korunacağını ve güvenliğin sağlanmasına çaba harcanacağını belirtmişti. Meclis’te saltanat, hükûmet ve millet “*yek-dil ve yek-cihet*” olarak temsil edilmekteydi. Ayrıca devlet idaresinde yeni düzenlemelerin yapılmasının gerekli görüldüğü ve bunun için de vilayetlere geniş yetkiler verilmesinin düşünüldüğü ifade edilmişti. Bunun yanı sıra memleketteki huzursuzluğu giderecek olan barış anlaşmasının yapılmasında Wilson Prensiplerine dayanılarak, açık ve meşru hakların alınmasına ve korunmasına çalışılacaktı.¹³⁶ Meclis’te program müzakere edildikten sonra Sadrazam Ali Rıza Paşa, 2 ret oyuna karşılık 104 oyla Meclis’ten güvenoyu almıştı.¹³⁷

Meclis’te okunan programa ilişkin dönemin yazarları çeşitli yorumlarda bulunmuşlardı. Bu çerçevede Refi‘ Cevad, hükûmetin programını çok hafif ve belirsiz bulmuştu. İlk olarak programda geçen, Anadolu ile haberleşmenin

¹³⁴ **Peyam-ı Sabah**, 6 Şubat 1336/1920, s. 1; Akşin, **a.g.e.**, C. 2, s. 403, dipnot 135.

¹³⁵ **Tasvir-i Efkâr**, 8 Şubat 1336/1920, s. 1.

¹³⁶ Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, s. 63-64; Güneş, **a.g.e.**, s. 15-17; Sarıhan, **a.g.e.**, s. 367. Hükûmet programı için ayrıca bkz.: İleri, 10 Şubat 1336/1920, s. 1; **Peyam-ı Sabah**, 10 Şubat 1336/1920, s. 1-2; **Yenigün**, 10 Şubat 1336/1920, s. 1; **Sebilürreşad**, C. 18, Sayı: 458, 12 Şubat 1336/1920, s. 192.

¹³⁷ Güneş, **a.g.e.**, s. 17, 24.

tekrar sağlanması konusuna değinen yazara göre haberleşme zaten kesintiye uğramamıştı ve hükümet kurulmadan önce haberleşme, Harekât-ı Milliye temsilcileri tarafından yapılıyordu. O gün de aynı şekilde devam etmekteydi. Bu nedenle aslında haberleşmenin iadesi demek, Harekât-ı Milliye'nin olağandışı hareketlerinden şikâyet edebilmektir ki, bu henüz yapılamamıştı. Nitekim Niğde'den gönderilen ve Harekât-ı Milliye'nin yaptıklarından söz eden bir mektup, kendilerine ancak elden ulaştırılabilmmişti. Bu açıdan haberleşmenin iadesi ancak Harekât-ı Milliye'nin lehindeki değerlendirmeleri ilgilendiriyor ve onların aleyhindeki haberleşme o derece kolaylıkla yapılamıyordu. Yazar, yine programda geçen, millî iradenin Mebusan Meclis'inde tecelli ettiği fikrine de karşı çıkmaktaydı. O gün hükümetin tasfiye edildiği söyleniyordu; oysa asıl tasfiye edilmesi gereken Meclis'in kendisiydi. Çünkü bu Meclis milleti temsil etme kuvvetinden yoksundu. Programdaki bir eksiklik de Harekât-ı Milliye'den hiç söz edilmemesiydi. Hükümetin bu konudan ayrıntılarıyla bahsetmesi gerekirken ne düşünüldüğü açıklanmamıştı. Harekât-ı Milliye adına yapılan olağandışı hareketler hakkında hükümetin kamuoyunu tatmin etmesi gerekiyordu. Aynı şekilde, programda savaş suçluları, tehcir ve taktik suçluları ile Harekât-ı Milliye bahanesiyle hâlâ millete zarar verenler hakkında da hiçbir söz yoktu.¹³⁸ Ali Kemal de hükümet programını ve Mebusan Meclisi'nin son oturumunda yapılan konuşmaları dinleyen bir insanda şu düşüncelerin oluşacağını kaydetmişti:

“Ferit Paşa Hükümeti sükût edeliden beri bu devletin dâhilen, hatta haricen işleri düzeldi, matlube muvafık bir yola girdi, necâtımıza ve felâhımıza dair ümitler arttı. Bütün bu mekârimin [iyi ahlakların] mevcudu ise Kuva-yı Milliye'dir, Kuva-yı Milliye ki milletin bağrından, yaşama azminden, istikbâline imanından doğmuştur... Kuva-yı Milliye ki istibdadı bir kere daha imha ederek bu mülkte hürriyeti, meşrutiyeti yeniden ihyâ kılmıştır, irade-i milliyenin hâkim-i küll olduğunu göstermiştir. Kuva-yı Milliye ki şöyledir... Kuva-yı Milliye ki böyledir...”¹³⁹

Buna karşılık kendisi bu düşüncelerin tam tersini savunmaktaydı. Ona göre Ferit Paşa Hükümeti düştüğü günden itibaren devletin iç ve dış işlerinin düzeldiğini iddia edecek hiç kimse bulunmamaktaydı. Böyle olduğunu iddia edenlerin ise Kuva-yı Milliye ile ilgilerinin olmamaları halinde mutlaka çılgın olmaları gerekmekteydi. Çünkü bu kuvvetler ortaya çıktığından beri Anadolu büyük bir felaket ve zarara uğramıştı. Bunun yanı sıra Mebusan Meclisi'ndeki görüşmelerden, İttihat ve Terakki'den arta kalanlar ile Kuva-

¹³⁸ Refi' Cevad, “Hükümetin Beyannamesi”, **Alemdar**, 10 Şubat 1336/1920, s. 1.

¹³⁹ Ali Kemal, “Bir Parça İnsaf!”, **Peyam-ı Sabah**, 11 Şubat 1336/1920, s. 1.

yı Milliye erkânının tuhaf bir düşünce tarzlarının olduğu anlaşılmaktaydı. Çünkü onlara göre Osmanlı Devleti, ne Birinci Dünya Savaşı'na girişiyle ne de savaş sırasında memlekette meydana gelen olaylarla ilgili hesap vermeye asla zorunda değildi.¹⁴⁰

Refi‘ Cevad ile Ali Kemal’in bu muhalif görüşlerine karşılık programdan yola çıkılarak, hükûmetin yaptığı en önemli işin ne olduğuna dair bir yazı kaleme alınmıştı. Buna göre hükûmet, millî birliğin sağlanması için İzmir’in işgalinin ardından Anadolu’da ortaya çıkmış olan Kuva-yı Milliye’nin türedi¹⁴¹ bir yapı halini alma yolunda gösterdiği hareketi iki yoldan engellemişti. Bunlardan ilki, seçimleri hemen yapmak, ikincisi de Mebusan Meclisi’ni toplamaktı. Böylece bu kuvvetler kanuni ve meşru bir şekle sokulmuştu.¹⁴²

Tüm bu değerlendirmeler yapılırken Ali Rıza Paşa Hükûmeti, Meclis’te güvenoyu aldıktan sonra vilayetlere gönderdiği 14 Şubat 1920 tarihli genelgeyle âdeta Heyet-i Temsiliye’yi tehdit etmişti. Genelgede, milletin her türlü isteklerinin belireceği tek yer olan Meclis’in toplanarak çalışmaya başladığı vurgulanmıştı. Böylece meşrutiyet kurallarının bütün engel ve etkilerden uzak olarak eksiksiz bir şekilde işlemesi gerektiği için bu Meclis’ten başka bir yerde millî irade adına söz söylemenin ve bir şeyler istemenin artık mümkün olmadığı belirtilmiş ve hükûmetin işlerine müdahale şeklindeki her türlü davranışın cezalandırılacağı bildirilmişti.¹⁴³ Hükûmeti böyle bir genelge yayımlamaya iten güç, Meclis’ten aldığı güvenoyunun da etkisiyle siyasî otoritesini göstermeye ve yönetim yetkisini Heyet-i Temsiliye’ye kaptırmamaya çalışmasının bir sonucuydu.

Bu aşamada bir yazı kaleme alan ve genelde Kuva-yı Milliye lehinde yazılar yazan Ahmed Emin bile, genelgede altı çizilen noktaların isabetini hiçbir vatanperverin inkâr edemeyeceğini vurgulamıştı. Ona göre herkes aylardan beri böyle bir genelgenin yayımlanmasını sağlayacak bir ortamı sabırsızlıkla beklemişti. Mütarekeyle barış arasında geçen zamanın uyumlu bir şekilde geçirilmesi gerekirken particilik emelleri ortalığı karıştırmış ve Damat Ferit Paşa, Kanun-i Esasi’deki açık hükümlere rağmen bir “*fâsıla-i meşrutiyet devri*” oluşturarak keyfi uygulamalara başlamıştı. Memleketteki olağanüstü durumun

¹⁴⁰ Aynı yer

¹⁴¹ Türedi; umulmadığı halde yetişip sivrilen, tuttuğu oruna yakıştırılmayan kimseler için söylenmektedir. Bkz.: **Türkçe Sözlük**, Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1974, s. 807. Kuva-yı Milliye hakkında olumsuz görüş bildirenler, bu kuvvetlerin İttihatçı bir hareket olduğuna vurgu yapmak için türedi tabirini kullanmışlardır.

¹⁴² “Hükûmetin Beyannamesi”, **İkdam**, 10 Şubat 1336/1920, s. 1.

¹⁴³ **Vakit**, 15 Şubat 1336/1920, s. 1; **Tasvir-i Efkâr**, 15 Şubat 1336/1920, s. 1; **Alemdar**, 15 Şubat 1336/1920, s. 1; Atatürk, **a.g.e.**, s. 505, 507.

nedenini bu fâsıla-i meşrutiyet devrinde gören yazar, Mebusan Meclisi açıldıktan ve hükûmete güvenoyu verildikten sonra bu durumun devam etmesine gerek kalmadığını düşünmekteydi. Hükûmetin etrafında toplanılmasını tavsiye ederek, onun kararlı ve sağlam bir siyaset izleyebilmesinin kolaylaştırılmasını vurgulamaktaydı.¹⁴⁴ Ali Kemal de hükûmetin genelgesini memnuniyetle karşılamış ve genelgenin uygulanmasına ilişkin şu değerlendirmeyi yapmıştı:

“Şimdiden sonra kalkar mı kalkmaz mı, devam eder mi etmez mi, kestiremeyiz, fakat bu tamimden de anlaşıldığı üzere bir müddettir Anadolu’da iki hükûmet vardı, evvela, şu bildiğimiz hükûmet, hükûmet-i resmiye, sâniyen, Kuva-yı Milliye hükûmeti. Bu ikinci hükûmet ayrıca vergi tarh eğliyordu, asker topluyordu, hapis ediyordu, nefy ediyordu. Hâsılı lâ-yü’selü ammâ yef’al bir hükûmet, bir hükûmet-i kadire ve kahire idi.”¹⁴⁵

Son Osmanlı Mebusan Meclisi’nin açılmasından sonra bazı hükûmet üyeleri Kuva-yı Milliye ile ilgili çeşitli açıklamalarda bulunmuşlardı. Nafia Nazırı Ahmed Abuk Paşa, Kuva-yı Milliye denilen teşkilâtın sırf Türklerin namus ve hayatını savunmak için kurulduğuna değinmişti.¹⁴⁶ Dâhiliye Nazırı Damat Şerif Paşa’nın 8 Şubat’ta istifası üzerine bu görevi üstlenen yeni Dâhiliye Nazırı Hazım Bey de Kuva-yı Milliye’nin gücünü ortaya koyan önemli bir açıklama yapmıştı. Gayri mesul kuvvetleri [Kuva-yı Milliye’yi] dağıtmak için vilayetlere bir genelgenin gönderilip gönderilmediği sorusuna karşılık şu cevabı vermişti:

“Böyle bir tamimden haberim yoktur. Bu rivayetin ötede beride deveran ettiğine dikkat ettim. Bu şâyiâtı kim neşrediyor? Anadolu kuvvetlerini kim dağıtabilir? Ne ben ve ne de sadrazam buna muktedir değiliz. Hatta buna Mustafa Kemal Paşa da muvaffak olamaz. Anadolu Kuva-yı Milliyesi zaruret ile doğmuştur. Her türlü tazyik ve istibdâdı ve hayatın taht-ı tehditte olduğunu görmüş olan Anadolu ahali hukuk-ı meşruasını muhafaza için tedâfû bir tavır ve hareket ittihaz etmiştir.”¹⁴⁷

Son Osmanlı Mebusan Meclisi açıldıktan sonra Biga olayı¹⁴⁸ ya da diğer bir deyişle Ahmed Anzavur meselesi hükûmetin gündemini meşgul etmişti.

¹⁴⁴ Ahmed Emin, “Hükûmetin Tamimi”, **Vakit**, 16 Şubat 1336/1920, s. 1.

¹⁴⁵ Ali Kemal, “Hükûmet İçinde Hükûmet”, **Peyam-ı Sabah**, 17 Şubat 1336/1920, s. 1. Lâ-yü’selü ammâ yef’al, yaptığından dolayı sorguya, suale uğramayan; Allah anlamlarındadır. Bkz.: Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 544.

¹⁴⁶ **İkdam**, 11 Şubat 1336/1920, s. 1.

¹⁴⁷ **İkdam**, 26 Şubat 1336/1920, s. 1; Sarıhan, **a.g.e.**, s. 396.

¹⁴⁸ İzmit Mutasarrıflığında bulunmuş emekli Jandarma Binbaşısı olan Bigalı Ahmed Anzavur, Kuva-yı Milliye’ye karşı ilk isyanını 1 Ekim - 25 Kasım 1919 tarihlerinde, ikinci isyanını

Bu çerçevede hükümet, Biga olayını tahkik için bir heyet göndermişti. Mirliva Ali Rıza Paşa, eski Konya Valisi Samih Rifat ve Mülkiye Müfettişi Fahrettin Beylerle şeyhülislamlık makamından atanan bir üyeden oluşan Tahkik Heyeti, görevini tamamlayarak 25 Şubat'ta İstanbul'a dönmüştü. Heyet, öncelikle sadrazam ve Dâhiliye Nazırına raporunu sunmuştu. Bunun sonucunda Dâhiliye Nezareti artık olaya kapanmış gözüyle bakmıştı. Hatta Çanakkale mebusu Yahya Sezai Bey olay hakkında hükümetten gensoru isteğiyle Meclis Başkanlığına bir önerge vermişti. Ancak Dâhiliye Nazırıyla yaptığı görüşme sonrasında olayın memlekete zarar vermeyecek şekilde sonuca bağlandığını öğrenince önergesini geri almıştı.¹⁴⁹ Biga olayı, bazı yazarlara Kuva-yı Milliye'yi eleştirmeleri için bir fırsat vermişti. Nitekim Ali Kemal, Karabiga'da yaşanan kötü olay üzerine hükümetin oraya bir Tahkik Heyeti gönderdiğine işaret etmiş ve burada yapılacak olan tahkikatın âdilâne olmasını istemişti. Yazara göre öncelikle Edremit Kaymakamı Hamdi Bey'in kim olduğunun basın aracılığıyla tüm memlekete bildirilmesi gerekmektedir. Daha sonra, hangi yetkiyle halka baskı yaptığı ortaya çıkarılmalıydı. Tüm bu noktalar dikkate alındığında, bu tarz çetelere [Kuva-yı Milliye'ye] karşı halkın kendini korumasının meşru olduğu da anlaşılmaktaydı.¹⁵⁰

Bu sırada Dâhiliye Nezareti ise Biga olayıyla ilgili bilgi almak için Biga Mutasarrıfı Vehab Bey'i İstanbul'a davet etmişti. Böylece Tahkik Heyeti raporuyla mutasarrıfın vereceği bilgi karşılaştırılarak gereken önlemler alınacaktı. Mutasarrıf, 25 Şubat'ta Dâhiliye Nazırına olay hakkında bilgi verdiği gibi *Yeniğün* gazetesine bir açıklamada bulunarak, olayı "*âdi bir şekavet meselesi*" olarak nitelendirip Kuva-yı Milliye'nin o civar halkından para topladığına dair basında geçen haberlerin tamamen uydurma olduğunu açıklamıştı.¹⁵¹ Ancak *Alemdar* gazetesinde çıkan bir haberde, Biga civarındaki Kuva-yı Milliye'nin 120.000 lira topladığından bahsedilmesine karşın Dâhiliye Nazırı böyle bir şeyin olmadığı karşılığını vermişti. Refi' Cevad ise bu cevabı doğru bulmamakta ve açıklanması gerektiğini düşünmekteydi. Çünkü ona göre Kuva-yı Milliye her tarafta halka vergi koyduğu gibi Biga'da da 120.000 lira vergi koymuştu. Biga'da çıkan olaylara da halktan istenilen bu vergi neden olmuştu ki bu mesele küçük bir araştırma sonucunda anlaşılabilirdi. Ayrıca Çanakkale mebusu Yahya Sezai Bey'in Biga olayı hakkında verdiği önerge de kendilerini teyit ediyordu. Bu önergenin içeriği genel olarak şu şekildeydi:

ise 16 Şubat - 16 Nisan 1920 tarihlerinde gerçekleştirmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz.: **Türk İstiklâl Harbi, İç Ayaklanmalar (1919-1921)**, s. 17-22, 27-42.

¹⁴⁹ **Yeniğün**, 26 Şubat 1336/1920, s. 2.

¹⁵⁰ Ali Kemal, "Hükümet Adaletle Kaimdir", **Peyam-ı Sabah**, 26 Şubat 1336/1920, s. 1.

¹⁵¹ **Yeniğün**, 26 Şubat 1336/1920, s. 2.

1. Bölgedeki halktan zorla asker ve yüz binlerce lira toplayanlara karşı halk karşı çıkmaktadır. Gayri meşru kuvvetlerin yaptığı bu tür olayların derhal durdurulması gereklidir.

2. Çanakkale livasına bağlı diğer kazalarda da bu çeşit olaylara rastlanılması halinde böyle kritik ve önemli bir bölgede bu olaylara meydan verilmemesi gerekmektedir.

3. Öteden beri güvenlik konusunda da ciddi sıkıntılar yaşandığından bu konuda hangi önlemlerin alındığının Dâhiliye Nezareti tarafından aydınlatılması istenmektedir.¹⁵²

Hatta *Alemdar* gazetesindeki bir yazıda, o bölgedeki Hareketçilerin istedikleri gibi asker, vergi ve îâne toplamalarını İttihatçı gazetelerin, Anzavur Bey'in bir tertibi gibi gösterdiklerini ileri sürülmüştü. Öyle ki İttihatçı gazeteler tarafından olaylar maksatlı haber ve yorumlar eşliğinde verildiği gibi Dâhiliye Nazırı da bu yorumlara kapılmıştı. Ancak gerçeklerin üzerini örtmek mümkün olmadığından olayların doğrusu, Çanakkale mebusu Yahya Sezai Bey'in önergesiyle ortaya çıkmıştı.¹⁵³

Tüm bu muhalif görüşlere karşın Biga'da meydana gelen isyan, sadece Kuva-yı Milliye adına toplanılmak istenen para yardımıyla ilgili değildi. İsyanın gerçek nedeni, Kuva-yı Milliye'nin gelişmesine ve güçlenmesine fırsat vermeden onu boğmaktı. Buradaki amaç ise Ali Rıza Paşa Hükümetini güç durumda bırakarak istifaya zorlamak ve Kuva-yı Milliye aleyhine her türlü düzenlemelerde bulunabilecek Damat Ferit Paşa'yı yeniden hükümetin başına geçirmektir.¹⁵⁴

Yine bu dönemde Kuva-yı Milliye'yi karalamaya yönelik ilginç bir girişim söz konusuydu. *Alemdar* gazetesi 24 Şubat 1920 tarihli sayısında Konya'dan 53 kişinin imzasının bulunduğu bir telgraf yayımlamıştı.¹⁵⁵

¹⁵² Refi' Cevad, "Dâhiliye Nazır-ı Muhteremî Bey Efendi Hazretlerine", *Alemdar*, 26 Şubat 1336/1920, s. 1.

¹⁵³ "Hakikati Gizlemekle Derde Deva Bulunmaz!", *Alemdar*, 27 Şubat 1336/1920, s. 1. Refi' Cevad ile *Alemdar* gazetesinin önergeden yola çıkarak yaptıkları değerlendirmelere karşın, Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi'nde Yahya Sezai Bey'in Biga olayına ilişkin bir önergesine rastlanmamıştır. Bkz.: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2_mmb.tutanak_hazirla?v_meclis=61&v_donem=4&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=Takrirler&v_altbaslik=&v_mv=YAHYA%20SEZA%DD%20BEY&v_sb=&v_ozet=&v_kelime=&v_bastarih=&v_bittarih=, Erişim Tarihi: 16.01.2021.

¹⁵⁴ Kâmil Su, *Köprülülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı*, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara, 1984, s. 216.

¹⁵⁵ *Alemdar*, 24 Şubat 1336/1920, s. 1. Telgrafta, "Anadolu Müdafaa-i Milliye Cemiyeti" adı altında millî hakları ayaklar altında çiğnemekten utanmayan ve memlekette daha akitilacak mazlum kanı, çalınacak yetim malı kaldığını düşünerek, efendilerini tekrar devlet idaresine getirmek amacıyla yeniden isyan eden "İttihat bendelerinin" memleketi son bir kez daha

Bunun üzerine Konya mebuslarından bazıları bu telgrafta tarih belirtilmemesinden hareketle telgrafın eski olduğunu düşünerek bu telgrafi eleştirmişlerdi. Yaşanan bu olay üzerine *Alemdar* gazetesi, telgrafi 25 Şubat 1920 tarihli sayısında telgrafın 22 Şubat tarihli olduğu kaydını düşerek tekrar yayımlama gereğini duymuştu.¹⁵⁶ Gazetenin bu düzeltmesine karşın *Yenigün* gazetesi, telgrafın 16 Eylül 1919 tarihinde [gerçekte ise 18 Eylül 1919'da çekilmiştir.] Konya Valisi'nin fesat dolu telkinleri üzerine çekildiğini ileri sürmüştü. Böylece *Yenigün* gazetesi, eski bir telgrafın yeniymiş gibi gösterildiğine dikkat çekmişti. Bunun yanı sıra eski telgrafa zamanında imza koymuş olanlar adına iki yeni telgraf *Yenigün* gazetesine gönderilmişti. Burada, altı ay önceki telgrafın yeniden çekilmişçesine *Alemdar* gazetesinde yayımlanmasının Konya halkını oldukça üzdüğü ifade edilmişti. Özü sözü bir olan Konyalıların, Kuva-yı Milliye'yi bütün ruhlarıyla takdir ettikleri ve onun iyi hizmetlerine imanları kadar da emin oldukları açıklanmış, bundan dolayı *Alemdar* gazetesinin söz konusu o yayınları memleketin selâmeti açısından tekzip edilmişti.¹⁵⁷

4. Ali Rıza Paşa Hükûmetinin İstifası

Ali Rıza Paşa Hükûmeti, İtilaf Devletlerinin giderek artan baskısı ve gündün güne Ankara ile bozulan ilişkileri nedeniyle bir bunalım yaşamıştı. Maraş olaylarını bahane eden İtilaf Devletlerinin baskısı hükûmeti çalışamaz hale getirmişti. Üstelik 3 Mart 1920'de, Yunanlıların taarruza geçerek Gölcük Yaylası ile Bozdağ'ı işgal etmesi Ali Rıza Paşa'nın istifa kararı almasına neden olmuştu.¹⁵⁸ Hükûmet 3 Mart 1920'de istifa etmesine karşın¹⁵⁹ yeni hükûmet kurulana değin vekâleten işleri idare etmişti. Hükûmetin istifa haberi Anadolu'da büyük bir heyecan yaratırken Anadolu'dan İstanbul'a çekilen telgraflarda, millî amaçlara aykırı olmayan ve bu amaçlara hakkıyla hizmet edecek bir hükûmetin kurulması isteği bildirilmişti.¹⁶⁰ Mebusan Meclisi Reisi Celaleddin Arif Bey de 6 Mart'ta padişahı ziyaret ederek, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelen bu telgrafları padişaha sunmuştu. Bunun üzerine padişah, Ali Rıza Paşa Hükûmetinde Bahriye Nazırı olan Salih Paşa'yı yeni hükûmeti

ölüme sevk edecek olan bu canice hareketlerine Konya halkının katılmadığı ve katılmayacağı vurgulanmıştı. Ayrıca vatanla ilgileri olmayanların "*harekât-ı bâğyânelerine*" şiddetle muhalefette bulunulacağı ve onlarla savaşılacağı bildirilmişti. Bu nedenle hareketin yok edilmesi için gerekenin yapılması sabırsızlıkla beklenmekteydi. Bkz.: *Alemdar*, 19 Eylül 1335/1919, s. 1.

¹⁵⁶ *Alemdar*, 25 Şubat 1336/1920, s. 1.

¹⁵⁷ *Yenigün*, 6 Mart 1336/1920, s. 2.

¹⁵⁸ Şahingöz, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁵⁹ *İkdam*, 4 Mart 1336/1920, s. 1; *Peyam-ı Sabah*, 4 Mart 1336/1920, s. 1.

¹⁶⁰ *İkdam*, 6 Mart 1336/1920, s. 1; *İleri*, 6 Mart 1336/1920, s. 1; *Yenigün*, 6 Mart 1336/1920, s. 1. Telgraflar için bkz.: Şahingöz, *a.g.e.*, s. 71-232.

kurmakla görevlendirmek zorunda kalmıştı.¹⁶¹ Telgraf konusu Ali Kemal'in de gündeminde yer almış ve yazar, hükûmetin istifasından sonra "*eşkîya zümresinin*" [Kuva-yı Milliyecilerin] telgrafhaneler ellerinde olduğu için Anadolu'nun her köşesinden çeşitli makamlara Damat Ferit Paşa korkusundan dolayı tuhaf telgraflar çektiğini ileri sürmüştü. Bu hareket en fazla Mebusan Meclisi'nde iyi bir şekilde kabul edilmiş, hatta alkışlarla karşılanmıştı. Nitekim genel ve özel, açık ve gizli oturumlarda önemlerine göre ayrı ayrı okunduktan sonra bunlar zabıtnamelere geçirilmiş ve sonrasında da *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştı.¹⁶²

Sadrazam Ali Rıza Paşa'nın istifası üzerine Ali Kemal istifa sürecini irdeleyen bir yazı kaleme almıştı. Kendisi, dört beş aydan beri Kuva-yı Milliye'ye boyun eğer tarzda bir idareyle devleti yeni bir ölüm çukuruna yuvarlayan bu hükûmetin, sonunda istifa etmesiyle manevi sorumluluktan kurtulamayacağını belirtmişti. Ali Rıza Paşa ve arkadaşları, bir süredir gerçeklere gözlerini kapayıp haklı seslere kulaklarını tıkadıklarından sonunda "*kafalarını duvara çarpmışlardı.*" Arada kalan çaresiz millet ise ezilmişti.¹⁶³

Ayrıca Ali Kemal, hükûmetin istifasından sonra da hükûmete ve onun uygulamalarına yönelik eleştirilerini sürdürmüştü. Ali Kemal'e göre Ali Rıza Paşa Hükûmeti millettten ziyade "*Kuva-yı Milliye sergerdelerini*" temsil etmiş ve hatta onlara nefesini teslim etmişti. Anadolu'yu istedikleri gibi idare etmişler; vali, mutasarrıf ve kaymakamların seçilmelerini ve atanmalarını bu sergerdelere bırakmışlardı. İstanbul'da bile görülecek işlerde, o "*zorbaların*" görüş ve isteklerini hatta bazen emirlerini almışlardı. Nitekim Filistin Kahramanlarından Küçük Cemal Paşa, makine başına gidip harp işleri ve benzeri şeylere dair Anadolu'dan talimat almaktan çekinmemişti. Hatta Paşa, Anadolu'nun talimatının dışında bir iş görmemek için son derece dikkatli davranmış ve âdeta onların özel delegesi olmuştu. Ancak bu tarz bir idare, devlet ve milletin durumunu ağır bir konuma getirmişti. Bundan dolayı bu hükûmet değirmenini, bilinen vasıtalarla döndürmek artık mümkün değildi. Ali Rıza Paşa Hükûmeti döneminde yaşanan hükûmet buhranı da bu durumdan kaynaklanmıştı. Bu yüzden Ali Kemal, tek bir çarenin kaldığını ileri sürmüştü ki o da İzzet Paşa ya da Çürüksulu Mahmut Paşa'ya, hatta Mustafa Kemal Paşa'ya başvurarak, onlardan birinin başkanlığı altında Kuva-yı Milliye'nin en koyu temsilcilerinin yer aldığı bir Heyet-i Vükela oluşturmaktı. Böylelikle alttan alta yaptıkları ve yapacaklarıyla devleti ve milleti, ne derece kuvvetlendirdiklerini anlata anlata

¹⁶¹ *İkdam*, 7 Mart 1336/1920, s. 1; Sarıhan, *a.g.e.*, s. 415.

¹⁶² Ali Kemal, "Özrü Kabahatinden Büyük", *Peyam-ı Sabah*, 20 Mart 1336/1920, s. 1.

¹⁶³ Ali Kemal, "Yine Kurban mı Gideceğiz?", *Peyam-ı Sabah*, 4 Mart 1336/1920, s. 1; Sarıhan, *a.g.e.*, s. 408.

bitiremeyen bu dâhiler tecrübe edilmiş olacaklardı.¹⁶⁴ Ancak Ali Kemal, tam aksini dile getirdiği bir yazısında, Kuva-yı Milliye siyasetine muhalif olanların iktidara getirilmesi gerektiğini savunmuştu. Çünkü Kuva-yı Milliye'nin faaliyetlerinden dolayı Müttefik temsilciler Türklere karşı olan siyasetlerini yavaş yavaş değiştirmişlerdi. Aynı şekilde bu kuvvetler, Paris Barış Konferansı'nın Türklere hakkındaki düşüncelerini de aleyhe çevirmişlerdi. Bu nedenle devleti bu kötü durumdan kurtarabilmek için Kuva-yı Milliye siyasetine muhalif olanların iktidara getirilmesi gerekmektedir.¹⁶⁵

Sonuç

Sivas Kongresi'nin ardından görevi bırakmak zorunda kalan Üçüncü Damat Ferit Paşa Hükûmetinden sonra Kuva-yı Milliye'ye daha ılımlı bir yaklaşım sergileyen Ali Rıza Paşa Hükûmeti iktidara gelmiştir. Bu hükûmet döneminde Kuva-yı Milliye ile resmî ilişkiler kurularak Amasya Görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmeler, hükûmetin Heyet-i Temsiliye'nin varlığını resmî olarak tanınmasının yanı sıra seçimlerin yapılıp son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin açılmasına yol açması nedeniyle de önemlidir. Bununla birlikte zaman içerisinde hükûmet, Kuva-yı Milliye'yi kontrol etme ve hatta etkisizleştirme girişimlerinde de bulunmuştur. Bu çerçevede seçim sürecinde koşulları yerinde incelemek ve Kuva-yı Milliye'nin seçimlere müdahale edip etmediğini öğrenmek amacıyla Anadolu'ya heyetler gönderilmiştir. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin toplanmasından sonra hükûmet tarafından okunan beyannamede ise millî iradenin Meclis'te toplandığı vurgulanarak, bir anlamda Heyet-i Temsiliye'nin yetkisizliği ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra hükûmet, Meclis'te güvenoyu aldıktan sonra vilayetlere gönderdiği bir genelge aracılığıyla üstü kapalı bir şekilde Heyet-i Temsiliye'yi tehdit etmiştir. Ali Rıza Paşa Hükûmetinde görev alan hükûmet üyeleri ve bürokratlar ise ağırlıklı olarak Kuva-yı Milliye lehinde açıklamalarda bulunmuşlardır.

Ali Rıza Paşa Hükûmetinin Kuva-yı Milliye siyaseti İstanbul basını tarafından yakından izlenmiştir. İstanbul basınında Kuva-yı Milliye üzerine yayımlar, özellikle Ali Rıza Paşa Hükûmetinin kurulmasından sonra ağırlık kazanmıştır. Öncelikle Kuva-yı Milliye kavramının yanı sıra Millî Kuvvetler, Anadolu Kuva-yı Milliyesi, Sivas Kuva-yı Milliyesi, Teşkilât-ı Milliye, Harekât-ı Milliye, Anadolu Harekât-ı Milliyesi, Heyet-i Temsiliye, ARMHC Heyet-i Temsiliyesi, Sivas Heyet-i Temsiliyesi gibi kavramlara da yer

¹⁶⁴ Ali Kemal, "Yeni Heyet-i Vükela", **Peyam-ı Sabah**, 5 Mart 1336/1920, s. 1; Ali Kemal, "Meclis-i Mebusan'ın Vaziyeti", **Peyam-ı Sabah**, 11 Mart 1336/1920, s. 1.

¹⁶⁵ Ali Kemal, "Vaziyet Vahim İmiş!", **Peyam-ı Sabah**, 6 Mart 1336/1920, s. 1; Gökçen, **a.g.e.**, s. 118.

verilerek, Kuva-yı Milliye olgusunun hem askerî hem de siyasî yönlerine vurgu yapılmıştır. Ayrıca hükûmetle Kuva-yı Milliye arasında telgraf aracılığıyla gerçekleşen iletişime yer verildiği gibi Amasya Görüşmeleri de ayrıntılı bir şekilde kamuoyuyla paylaşılmıştır. Bunun yanı sıra son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin seçim süreci ve Meclis'in açılışına yönelik haber ve değerlendirmelere de yer verilmiştir. Bu açıdan İstanbul basınının, Ali Rıza Paşa Hükûmetinin Kuva-yı Milliye'ye yönelik siyasetini her yönüyle aktararak temel görevini yerine getirdiğini, Kuva-yı Milliye'yi destekleyen basının ise ayrıca bu kuvvetleri tanıtıcı bir işlev gördüğünü söylemek mümkündür.

Hükûmetin Kuva-yı Milliye siyaseti, İstanbul basınındaki önemli yazarların da değerlendirmelerine konu olmuştur. Önde gelen kalemlerden Ali Kemal ile Refi' Cevad gibi isimler Kuva-yı Milliye'ye karşı çıkıp bu kuvvetlere yönelik kimi zaman aşırıya varan ithamlarda bulunmuşlardır. Özellikle Ali Kemal, bu kuvvetleri aşağılamak için Kuva-yı Milliyeciler, Kuva-yı Milliye dilaverleri, Kuva-yı Milliye sergerdeleri, çeteler, eşkıya zümresi, zorbalar gibi kavramları kullanmıştır. Buna karşın Kuva-yı Milliye'yi destekleyen Yunus Nadi ve Ahmed Emin gibi kalemler ise yazılarında olumlu değerlendirmelere yer vermişlerdir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Ağaoğlu, Samet, **Kuva-yı Milliye Ruhü**, İkinci Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.
- Akandere, Osman, Hasan Ali Polat, **Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşıtı Politikaları**, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011.
- Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976.
- Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele [Son Meşrutiyet 1919-1920]**, C. 2, 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.
- Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk - Söylev (1919-1920)**, C. 1, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri (1919)**, C. 4, Üçüncü Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938)**, C. 1, 5. Baskı, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1918-1937)**, C. 3, 5. Baskı, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- Aydinel, Sıtkı, **Güneybatı Anadolu'da Kuvâ-yi Milliye Harekâtı**, Vadi Yayınları, Ankara, 2008.
- Cebesoy, Ali Fuat, **Kuvâ-yi Milliye'nin İçyüzü, Olaylar-Kişiler-Vesikalar**, Yay. Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- Gencer, Ali İhsan, Sabahattin Özel, **Türk İnkılâp Tarihi**, 11. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2006.
- Goloğlu, Mahmut, **Sivas Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- Goloğlu, Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Gökbilgin, M. Tayyib, **Millî Mücadele Başlarken-Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine**, Birinci Kitap, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.
- Gökbilgin, M. Tayyib, **Millî Mücadele Başlarken-Sivas Kongresinden Büyük Millet Meclisinin Açılmasına**, İkinci Kitap, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1965.
- Gökçen, Salim, **Bozdağ'ın İşgali ve Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin İstifası**, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003.
- Karaca, Taha Niyazi, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- Özel, Sabahattin, Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu, **Osmanlı'dan Milli Mücadele'ye Seçilmiş Mülakatlar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Sarıhan, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji): Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye (23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920)**, C. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- Su, Kâmil, **Köprülülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı**, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara, 1984.
- Şahingöz, Mehmet, **Ali Rıza Paşa Hükümetinin İstifası ve Tepkileri**, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2001.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. 2, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Turan, Şerafettin, **Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Millîye Hatıraları (1919-1920)**, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1967.

- Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi**, Birinci Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991.
- Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi**, İkinci Kitap, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998.
- Türk İstiklâl Harbi, İç Ayaklanmalar (1919-1921)**, C. 6, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.

Makaleler

- Ercan, Yavuz, “Kuva-yı Milliye’nin Yapısı ve Niteliği Üzerinde Bir Tahlil”, **İkinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1985, s. 229-236.
- Güneş, İhsan, “Ali Rıza Paşa Hükümeti Programı ve Meclis-i Mebusandaki Yankıları”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Yıl 1, Sayı: 1, Mayıs 1988, s. 13-27.
- Kenber, Lütü Arif, “Abdülhamidin oğlu Şehzade Abdürrahim heyeti Aydın’dan nasıl kaçtı?”, **Dün ve Bugün**, C. 1, Sayı: 7, 16 Aralık 1955, s. 4-5.
- Köstüklü, Nuri, “Büyük Nutuk’ta Atatürk’ün “Kuvâ-yı Milliye”ye Bakışı”, **Yetmişbeşinci Yılında Büyük Nutuk’u Anlayarak Okumak Bilgi Şöleni (17-18 Ekim 2002 - Ankara) Bildiriler**, Yayına Hazırlayanlar, Dursun Ayan - M. Alper Parlak, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2003, s. 15-29.
- Öztoprak, İzzet, “Millî Mücadele’ye Tepki: Şeyh Recep Olayı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 5, Sayı: 13, Kasım 1988, s. 237-244.
- Türkmen, Zekeriya, “Kuva-yı Milliye Döneminde İstanbul-Anadolu İlişkilerinde Yumuşama Dönemine Geçiş: Ali Rıza Paşa Kabinesi-Mustafa Kemal Paşa İlişkileri”, **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi**, C. 3, Sayı: 1, Erzurum, Mayıs 2000, s. 201-213.

Sürelî Yayınlar

- Akşam
Alemdar
İkdam
İleri
Peyam
Peyam-ı Sabah
Sabah
Sebilürreşad

Takvim-i Vekayi

Tarik

Tasvir-i Efkâr

Türk Dünyası

Vakit

Yenigün

Sözlükler

Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneyçal, 20. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

Türkçe Sözlük, Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1974.

İnternet Kaynakları

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2_mmb.tutanak_hazirla?v_meclis=61&v_donem=4&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=Takrirler&v_altbaslik=&v_mv=YAHYA%20SEZA%DD%20BEY&v_sb=&v_ozet=&v_kelime=&v_bastarih=&v_bittarih=, Erişim Tarihi: 16.01.2021.

ÜRETİM VE TİCARET BAĞLAMINDA MENDERES DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE PAMUK TARIMI (1950-1960)

Nadir YURTOĞLU*

ÖZ

I. Menderes Hükümetinin kurulduğu 22 Mayıs 1950'den, darbeyle yönetimden uzaklaştırıldığı 27 Mayıs 1960'a kadar, üretim ve ticaret bağlamında Türkiye'de pamuk tarımıyla bunun ekonomiye olan katkıları makalenin konusunu teşkil etmektedir. Çalışma, Menderes Döneminde pamuk üretimi (1950-1960) ve pamuk ticareti (1950-1960) şeklinde iki başlık halinde sayısal verilerle ele alınmıştır. Makalenin kaynaklarını; Cumhuriyet Arşivi Belgeleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi kanunlar ve tutanak dergileri, Zabıt Ceridesi; Resmî Gazete, Ayın Tarihi, istatistik yıllıkları, tarım ve ekonomi dergileriyle gazeteler oluşturmaktadır. Konu incelenirken, Menderes Dönemi Türkiye'si ile Dünya'nın pamuk tarımı konusunda yaşanan gelişmeleri göz önüne getirilerek gerekli değerlendirmeler yapılmıştır. Menderes yönetiminin iktidara gelmesinin ardından pamuk ekimi ve ticaretinin geliştirilmesine yönelik çalışmalar başlatılmıştır. İlk etapta, dünyadaki emsalleriyle rekabet edebilecek kapasitede geliştirilen çırçır ve selektör makineleri, maliyet ve enerjiden tasarruf yapmasının yanı sıra iş hacmini de genişletmiştir. Ayrıca pamuğun ekim, üretim, iç piyasa ve ihracat durumunu istişare edip sorunlarına çözüm yolları bulmak amacıyla 15 Mart 1951'de Ankara'da bir toplantı düzenlenmiştir. Dahası, adı geçen mahsulün sulanma, tohum ıslahı ve zararlılarıyla yapılan mücadele ve alımında yüksek fiyat politikasının uygulanmasının üretim ve ihracatı tetikleme, milli ekonomiye katkılar sağlanmasına yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çırçır Makinesi, Menderes Dönemi, Pamuk Selektör, Pamuk Ticareti, Pamuk Üretimi.

* Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, nyurtoglu@kastamonu.edu.tr, (ORCID: 0000-0001-7478-3149).

COTTON PRODUCTION AND TRADE IN TURKEY IN MENDERES PERIOD (1950-1960)

ABSTRACT

This study addressed cotton production and trade and its contributions to Turkey's national economy from the foundation of the First Menderes Government (May 22, 1950) to the 1960 coup d'état, which overthrew it. The study discussed the topic under two headings: (1) cotton production and (2) cotton trade during the Menderes Period (1950-1960). Data was collected from the Presidency Republican Archive Documents, laws and minutes journals from Grand National Assembly of Turkey, the memorandum diary, the Official Gazette, the magazine of "Ayn Tarihi," statistical annuals, agriculture, and economy journals, and newspapers. The study also took into account the developments in global cotton agriculture while evaluating the cotton production and trade in Turkey during the Menderes Period. The Menderes Government took steps to improve cotton production and marketing. First, ginning and selector machines competing with their counterparts in the world were introduced. Those machines allowed both cost and energy savings and expanded the volume of production. A meeting was held in Ankara on 15 March 1951 to discuss cotton cultivation, production, domestic market, and exports and resolve possible issues. Moreover, irrigation, seed improvement, pest control, and the state purchasing the produce at high prices boosted the cotton production and exports and contributed to the national economy.

Keywords: Cotton Production, Cotton Selector, Cotton Trade, Gin Machine, Menderes Period.

Extended Abstract

The formation of the Menderes Administration in Turkey ushered in a new era in cotton production and export. First of all, the administration lifted the custom and import tariffs on DDT (dichlorodiphenyltrichloroethane), which is used to combat green and pink worms which is one of the pests harmful to cotton.

During the Menderes Administration, Turkish engineers in Izmir worked on a roller gin to separate cotton from its seeds. They managed to manufacture a single-blade roller gin that could compete with its counterparts in the world in terms of speed, quality, and price. What is more, an advanced selector machine was manufactured in Mersin to separate cotton seeds.

Turkey became one of the major cotton-growing countries during the Menderes Administration. Using modern vehicles for cultivation in Çukurova and the Aegean region was one of the primary reasons behind the increase in yield. Farmers used motor vehicles to work their land. What is

more, they sowed quality seeds, irrigated their land properly, protected their crops against pests, and were allowed to export their produce in cooperation with agricultural institutions, which is the primary reason behind the progress in cotton production.

Arable land for cotton expanded thanks to modern agricultural equipment during the Menderes Administration. That expansion and the increase in cotton yield and income provided new job opportunities in many fields from production to export. The expansion resulted in many job opportunities, as well as the establishment of new ginning enterprises and the growth of transportation routes. Especially İzmir, Aydın, Adana, Hatay, Manisa, and İçel were the top cities to produce cotton which enables them to flourish.

In 1950, when Menderes came to power, cotton had a share of 26.48% among export products. However, it achieved a larger share than tobacco, indicating that its production and export reached a significant level. Besides, no effort was spared to standardize it, preserve its quality, find out about its properties, and turn it into a much sought-after item.

Turkish Fiber Cotton Standards were set in 1952, and for the first time, cotton monitoring organizations were established in provinces under the oversight of the Standardization Department of the Ministry of Economy and Commerce. These developments indicate that Menderes paid particular attention to standardization to increase cotton export. Moreover, two American cotton experts visited Turkey in 1953 to standardize and classify the Turkish cotton. Consequently, two cotton production areas in Çukurova and the Aegean region were set up to obtain standardized cotton samples. What is more, the Ministry of Economy and Commerce funded all efforts to ensure commercial security in foreign markets, increase the value and production of cotton, contribute to agriculture and development, and turn it into a reliable, robust, and abundant source of foreign currency.

Thanks to these developments, Turkey was capable of selling cotton to 18 countries in 1953, with West Germany being the primary purchaser, followed by Italy, France, Hungary, Japan, Czechoslovakia, Yugoslavia, and Poland.

Meetings were held to resolve the problems of cotton production during the Menderes Administration. A meeting was held in Ankara, where participants discussed cotton production as well as its export and state in the domestic market in Mid-March 1951. Fazlı Turga, the Manager of Sümerbank Nazilli Printing Industry Enterprise, drew up a report regarding the activities conducted under the supervision of İrfan Ülkü, the Manager of Çukurova Agricultural Sales Cooperative. The report was submitted to the Ministry of Agriculture.

This study focused on primary sources and numerical data. The data was analyzed using document analysis, which is a qualitative research method. Although there is a body of research on various issues during the Menderes Period, few studies investigate cotton production. Therefore, this study is based on cotton production during the Menderes Administration. Another reason to focus on cotton production is that cotton is an indispensable part of our lives from birth to death, and its export is an essential source of foreign currency.

Giriş

Osmanlı Devletinde Pamuk

Pamuğun tarım ve endüstrideki gelişimi 11. yüzyılda Anadolu Selçukluları, 14. yüzyıldan sonra da Osmanlı Devleti'yle varlığını göstermeye başlamıştır. Çukurova'da Ramazanoğulları Beyliği Döneminde alınan ağır vergilerin rekolte artışını engellemesinin ardından bölgenin Osmanlı Devleti'ne geçmesiyle birlikte pamuk üretiminde yükselişler kaydedilmiştir.¹

Tohumunun dağıtımından takriben 400 yıl evvel pamuğun Anadolu şehirlerinde ekim ve ticaretinin yapıldığı, 1470 yılına doğru Floransalı Benedetto Dei'nin, Bursa pazarında vatandaşlarının pamuk, balmumu ve baharat bulduğunu ileri sürmesinden anlaşılmaktadır.² Dahası, pamuktan imal edilen dokuma ve ipek karışımı kumaşların Osmanlı toplumunda giyim-kuşam ve döşemelik halde geniş bir kullanım alanına sahip olduğu da bilinen bir gerçek haline gelmiştir. Ölenlerin mahkemece belirlenen eşya listesinin yanı sıra saray defter ve gümrük kayıtları da bu kullanımı açıkça ortaya koymuştur. Kadın

¹ Bayram Evin, **XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Çukurova'da Pamuk Üretimi (1850-1900)**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2016, s. 20; Pamuğun insan hayatıyla doğrudan ilişkisi hakkında bilgi almak için Bk. Hüseyin Başal, "Türkiye'de Pamuk Tarımı", **Türktob Dergisi**, S. 21, Yıl: Nisan 2017, s. 6; Yine pamuk kelimesinin kökeni ve Türkçe'de kullanılışı ile ilgili bilgi için Bk. **En Son Dakika**, 15 Eylül 1941, No: 734, s. 3.

² Halil İnalçık, " Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", **Bellekten**, C. XXIV, S. 93, Yıl: Ocak 1960, s. 47; 1765 yılından itibaren pamuğun İngiltere'deki endüstrileşme süreci hakkında bilgi almak için Bk. Fatih Damlıbağ, **Osmanlı Devletinde İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 4; Ayrıca 1733'den 1769'a kadar geçen süreçte İngiltere'de tekstil sanayisinin geçirdiği gelişme evreleri hakkında bilgi almak için Bk. Fatih Mehmet Öcal, Kıvanç Altıntaş, "Dördüncü Sanayi Devriminin Emek Piyasaları Üzerindeki Olası Etkilerinin İncelenmesi ve Çözüm Önerileri", **OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, C. 8, S. 15, Yıl: 8, Ağustos 2008, s. 2069.

başlığı ve sarıklardaki tülbent ile tüllerden iç çamaşırı, kaftan, şalvar, yorgan, mendil, havlu ve hamam peşamallarına; minder ve yastıklardan askı ve perdelere kadar farklı objeler pamuklu bez ve kumaşlardan imal edilmiştir. Bu bağlamda 1640 tarihli narh defterinde 24 çeşit tülbenttin ismi geçtiği bilinmektedir. Pamuklu bez ve kumaş talebi, ülkenin köy ve şehirlerindeki farklı ve yaygın bir el dokuma endüstrisi tarafından karşılanmıştır. Bu bakımından Anadolu'da pamuklu sanayisinde uzmanlaşan belli bölgeler iç talebi gidermesinin yanı sıra Avrupa için imalat da gerçekleştirmiştir. Kısaca üretim ve ticaretiyle pamuğun, hububattan sonra Osmanlı ekonomisinin önemli bir sektörü haline geldiği gözlemlenmektedir.³

Pamuk yetiştiriciliğinde ileri bir seviyeyi yakalamak amacıyla çiftçilere karşılıksız tohum dağıtımı ise 1863 yılında başlatılmıştır. Aynı yılda *Ceride-i Havâdis'in Takvim-i Vekâyi* den aldığı habere göre, Mısır'dan, Anadolu'ya 263.689 okka pamuk tohumu getirilip ücretsiz halde dağıtılmıştır.⁴

%80'i ihraç edilerek iplik ithalatıyla yerli dokuma sanayisine dönüşümü sağlanan pamuğun, %18,6'sı ancak bu sanayide kullanılabilmiştir.⁵ Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sırasında İngiltere'ye pamuk ihracının durdurulması, Ege ve Çukurova pamuğuna olan talebi hızla artırmasının yanı sıra en büyük ticaret limanı bulunan İzmir'de, bu ürünü önemli satış malı durumuna getirmiştir. Ancak savaşın sona ermesi ardından Anadolu'dan yapılan ihracatın azaldığı gözden kaçmamaktadır.⁶ 1878'de 344.310 Altın Lira olan pamuk ihracatı 1883'de 476.646, 1889'da 500.816 ve 1895'de 562.752 Altın Liraya yükselirken, 1905'de inişe geçerek 512.576'ya düşmüş, 1913 yılına gelindiğinde tekrar çıkışa geçerek 1.205.676 altın liraya ulaşmıştır.⁷ Yine 1909'da 153.091

³ Halil İncelik, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, s. 1.

⁴ Evin, *a.g.e.*, s. 33.

⁵ DİE, *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları İstatistiği*, Haz. Gündüz Ökçün, Ankara, 2003, s. XXII; İnsanın istihdam edilmesi ve ihtiyaçlarının da karşılanması bakımından pamuğun işlevi hakkında bilgi almak için Bk. Adnan Aydın, *Türkiye'de Tescillenmiş Bazı Ticari Pamuk Çeşitlerinin Moleküler Karakterizasyonu Üzerine Bir Araştırma*, Akdeniz Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya, 2018, s. 25; Mustafa Yaşar, *Pamukta Türler Arası (Gossypium Hirsutum L. ve Gossypium Barbardense L.) Melezleme ile Verim ve Lif Teknolojik Özelliklerinin Genetik Analizi*, Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır, 2018, s. 1.

⁶ DİE, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Haz. Şevket Pamuk, Ankara, 1995, s. 35.

⁷ İGM, *Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, Haz. Celal Aybar, Yayın No: 132, Ankara, 1939, s. 55-59; 1897'de ekili topraklarda her dönüme düşen pamuk miktarıyla ekilen arazinin yüzölçümü, alınan mahsul ve üretim fiyatı hakkında bilgi almak için Bk. DİE, *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yılığ 1897*, Haz. Tevfik Güran, Ankara, 1997, s. 147.

hektar alandan elde edilen 77.335 ton pamuğun, 1913'de 148.845 hektardan 57.138 ton halde üretildiği görülmektedir.⁸

Cumhuriyetin İlk Döneminde Pamuk

Türkiye Cumhuriyeti'nin teşkili ardından tarım mahsullerinden olan pamukla ilgili yeni bir süreci başlatan Atatürk, ulusal bir tekstil sanayisinin meydana getirilip üretimin yapılabilmesi amacıyla harekete geçmiştir. İlk etapta değişik türde tohumların ülkeye ithali ve çiftliklerde tecrübe edilmesinin ardından verimi yüksek ABD kökenli Akala ve Cleveland cinslerinin ziraatının geliştirilmesi için çaba sarf edilmiştir.⁹

Atatürk Döneminde pamuk ıslahının yapılarak Akala ve Cleveland türlerinin kullanılmasında 1926'da Adana, 1931'de Eskişehir ve 1933'te Nazilli'de tesis edilen üretim çiftliklerinin önemli bir görevi yerine getirdiği bilinmektedir.¹⁰ Ayrıca pamuk ıslahı, üretim sahalarının artırılması ve

⁸ DİE, **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909, 1913 ve 1914**, Haz. Tevfik Güran, Ankara, 1997, s. 6-7.

⁹ Nadir Yurtoğlu, "İnönü Döneminde Türkiye'de Pamuk Üretimi ve Pamuk Politikası (1938-1950)", **Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Belgi Dergisi**, C. 1, S. 19, Yıl: Kış 2020, s. 1832; Akala ve Cleveland türü tohum çalışmaları için Bk. Suphi Rıza Doğukan, "Türkiye'de Pamuk-III", **İktisadi Yürüyüş**, C. 3, S. 31, Yıl: 2, 16 Mart 1941, s. 11; Aslan Tufan Yazman, "Beyaz Altın", **İktisadi Yürüyüş**, C. 2, S. 20, Yıl: 1, 16 Eylül 1940, s. 1; Necati Turgay, "Milli Gelir Kaynaklarımızdan Biri: Pamukçuluğumuz", **İktisadi Yürüyüş**, 29 Ekim 1942 Tarihli Ziraat Fevkalade Sayısı, s. 9; Adana'da saf pamuk dağıtım çalışmalarıyla ilgili Bk. "Temiz Pamuklar", **Savaş**, 19 Eylül 1934, No: 262, s. 1; Japonya'ya İzmir'den takas yoluyla ihraç edilecek pamuk karşılığında sanayi mallarının getirilmesi planlanmıştır. Konu ile ilgili Bk. "Japonya'ya Pamuk Satıyoruz", **İzmir Postası**, 18 Eylül 1934, No: 4008, s. 4; Tarım Bakanlığınca hazırlanan beş yıllık pamuk programının ilk iki yılı başarıyla uygulanmış, 1938'de üretimin 160.000 balyaya çıkarılması öngörülmüştür. "Pamuk İstihsalatımız Artırılacak", **Kurun**, 22 Eylül 1935, No: 6358-298, s. 4; Yerli ve yabancı pamuk kozalarını birlikte işleyen fabrikaların ilk etapta birbirinden ayrılmasının imkânsızlığı nedeniyle geçici ve sırayla bunların çalışmalarını yapması kararlaştırılmıştır. Konunun ayrıntıları için Bk. "Yerli Pamuk İşleyen Fabrikalar", **Son Telgraf**, 17 Eylül 1937, No: 507-93-93, s. 3; Mersin limanından bir önceki yılın 3.488 balyasına karşılık 1931 yılının temmuz ayında 623.116 lira tutarında 8.702 balya pamuk ihraç edilmiştir. Pamuk satışı yapılan ülkelerle ihraç miktarı ve tutarları için Bk. Burhaneddin Ali, "Vaziyet Fena Değil", **Yarın**, 15 Ağustos 1931, No: 593, s. 3.

¹⁰ TBMM, **Tutanak Dergisi**, 1949 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 16, 21.02.1949, s. 309; 1933 yılında fabrikaların pamuk ihtiyaçları hakkında ayrıntılı bilgi almak için Bk. Ayşe Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933; Raporlar**, TTK Yayınları, Ankara, 1972, s. 27; Yurtoğlu, **a.g.m.**, s. 1832; İspanya Barselona'da 19 Eylül 1929 Perşembe günü açılan Uluslararası Pamuk Kongresine 500 delege katılmıştır. **Milliyet**, 20 Eylül 1929, No: 1294, s. 2; Yıllık 1 milyon 600 bin kg'dan 15 milyon kg pamuk yetiştirme kapasitesine ulaşacak İçdir ovasını sulayacak Serdarabat kanalının temeli 14 Eylül 1938'de atılmıştır. 560 milyon liraya mal

fiyatların indirilmesiyle ilgili faaliyetleri yürütmek amacıyla 4 Haziran 1937 tarihinde kabul edilen 3203 sayılı kanunla *Pamuk İşleri Müdürlüğü* ihdas edilmiştir.¹¹

Bu dönemde Türkiye’de Ege ve Çukurova adı altında iki pamuk üretim bölgesi tespit edilerek standart tip numuneleri hazırlanıp çoğaltılmıştır. 1923’ten 1950’ye kadar olan dönemde Adana ve İzmir borsalarında pamuklar bazı sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Adana Borsasında; Amerikan tipi ve yerli halinde ikiye ayrılan pamuklardan yerli olanlar; *Kozacı, Kapı Malı, Makine Parlağı, Yüksek Makine Parlağı ve Piyasa Temizi* adı altında beş sınıf halinde tasnif edilmiştir. İzmir Borsasındaki pamuklar ise; *Yerli I ve II* adı altında iki gruba ayrılmıştır. Amerikan kökenli pamuklar da İzmir ve Adana borsalarında *Akala I ve Akala II* adı altında isimlendirilmiştir.¹²

Öte yandan II. Dünya Savaşı’nın başlaması, pamuk fiyatlarının yükselişine yol açmıştır.¹³ Savaştan evvel 40 kuruş civarlarında seyreden 1

olacak kanalın 1939 yılının kasım ayında tamamlanması planlanmıştır. Konunun ayrıntıları için Bk. “İğdir Pamuk Ovasını Sulayacak Kanala İlk Kazma Vuruldu”, *Doğu*, 17 Eylül 1938, No: 245, s. 1, 3; 1934 yılı ağustos ayında İstanbul, Adana ve İzmir’de pamuk fiyatları için Bk. “Ağustos 1934 Ayında Türkiye’de Pamuk Vaziyeti”, *Hâkimiyeti Millîye*, 21 Eylül 1934, No: 4729, s. 4.

¹¹ TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 17, 04.06.1937, s. 847; *Resmi Gazete*, Sayı: 3630, 14 Haziran 1937; Yurtoglu, *a.g.m.*, s. 1832; Bir önceki yılın 179, 2 kg olan Çukurova’dan hektar başına alınan pamuk verimi düşüş kaydederek 1936-1937 Döneminde 166, 6 kg’a inmiştir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bk. *Açık Söz*, 27 Eylül 1936, No: 161, s. 4; Dokuma fabrikalarıyla el tezgâh ürünleri arasında yaşanan rekabet ve bu rekabetten kaynaklanacak muhtemel sorunlarla ilgili bilgi almak için Bk. “El İşi Sergisi Niçin Kuruluyor?”, *Akşam*, 27 Eylül 1936, No: 6446, s. 7; 19 Eylül 1939’da Adana’da Ziraat Bankası’na 30-35 kuruştan 82.000 kg Çukurova pamuğu satın alınmıştır. Konunun ayrıntıları için Bk. “Ziraat Bankası Çukurova’dan Pamuk Satın Almaya Başladı”, *Aydın*, 20 Eylül 1939, No: 637, s. 1; “Hükümet Pamuk Mubayaasına Başladı”, *Türk Dili*, 20 Eylül 1939, No: 2486, s. 2; “Ziraat Bankası Çukurova’da Pamuk Almaya Başladı”, *Ulus*, 20 Eylül 1939, s. 2; “Ziraat Bankası Pamuk Alıyor”, *Ulus Sesi*, 20 Eylül 1939, No: 1331, s. 1; “Ziraat Bankası Çukurova’da Pamuk Alıyor”, *Vakit*, 29 Eylül 1939, No: 7793, s. 3; “Adana Pamuklarını Ziraat Bankası Satın Alıyor”, *Yeni Asır*, 20 Eylül 1939, No: 10242, s. 3; “Ziraat Bankası Çukurova’da Pamuk Mubayaasına Başladı”, *Yeni Mersin*, 20 Eylül 1939, No: 3398, s. 2; Ziraat Bankası aracılığıyla İzmir’de de pamuk alım çalışmaları için Bk. “Pamuk Mubayaası”, *Yeni Sabah*, 4 Ekim 1939, No: 512, s. 7; “Pamuk Fiyatları”, *Yenigün*, 4 Ekim 1939, No: 2296, s. 1.

¹² Emel Ceyhan Sabır, Gülten Güzel, “Türkiye’de Pamuğun Standardizasyonu: Genel Bakış ve Son Durum”, *Çukurova Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. 25, S. 1-2, Yıl: 2010, s. 6.

¹³ Savaştan önce rağbet edilmediği için zaman zaman sokağa dökülen kg’ı 60 para olan dokuma fabrikalarında makine altlarından toplanan ve barut yapımında kullanılan pamuk

kg pamuk fiyatı, harbin ilk yedi ayında 60 kuruşa kadar çıkmıştır.¹⁴ Bu süreçte Tarım Bakanı Muhlis Erkmen, Ankara radyosundan çiftçilere bol ekim yapıp üretime katılmalarını tavsiye etmiştir.¹⁵

II. Dünya Savaşı'nın 14 Ağustos 1945'de tamamlanması ardından pamuk fiyatlarıyla ilgili baş gösterecek olası sorunlar da ortadan kaldırılmıştır. Fiyatların indirileceği hakkındaki yayın ve şayiaların aksine, 1946 yılı üretiminin değerinde alınması kararlaştırılıp pamuğun 160 kuruş olacağı belirlenmiştir.¹⁶

Fiyat yükselişlerinin istihali de tetiklediği bir süreçte, pamuğun yaklaşık %60'ını elde eden Çukurova Bölgesinin 1948-1949'da 209 bin balya olan üretiminin, 1949-1950'de 260 bin balyaya yükseldiği

tozunun fiyatı 60 kuruşa yükselmiştir. "Pamuk Tozunun Kilosu 60 Kuruş", **Türk Sözü**, 30 Eylül 1942, No: 5518, s. 1.

¹⁴ II. Dünya Savaşının yaşandığı 1940 yılında Ege'de pamuk rekoltesi 100 bin balya olarak tahmin edilmiştir. **Hakikat**, 30 Eylül 1940, No: 72, s. 2; Bu dönemde İtalya'ya yapılan 2,8 milyon liralık ihracattan 640 bin lirasını pamuk oluşturmuştur. "Ekonomik Haberler", **Münakaşa**, 23 Haziran 1940, No: 1459, s. 1; Gümrük ve Tekel Bakanlığının, pamuklu dokuma ithali sırasında cezalı vergi alınmaması hakkındaki Kararı, manifaturacılar arasında memnuniyete yol açmıştır. Konunun ayrıntıları için Bk. "Pamuklu Mensucat İthalı", **İkdam**, 12 Ağustos 1939, No: 23300, s. 7; Nazilli ve Karacasu civarındaki Azizabad ve Aliğa Çiftliği köylerinde yağın şiddetli doludan ötürü 6 bin dönüm ekili pamuk alanı zarara uğramıştır. Konunun ayrıntıları için Bk. "Şiddetli Bir Dolu Yağmuru Altı Bin Dönümlük Pamuğu Harap Etti", **Son Dakika**, 2 Ekim 1939, No: 32, s. 1; Adana ve çevresi tüccarlarından oluşan bir heyet, pamuk maliyetinin artması nedeniyle fiyatların bir miktar yükseltilmesi için temaslarda bulunmak üzere Ankara'ya gelmiştir. Konu ile ilgili ayrıntı için Bk. "Pamuk Fiyatları", **Son Posta**, 16 Eylül 1942, No: 4350, s. 1, 5; Savaş döneminde yapılan standardizasyon çalışmalarıyla ilgili bilgi almak için Bk. "Pamuk Standardizasyonu", **Tan**, 26 Eylül 1942, No: 2553, s. 2.

¹⁵ Yurtoğlu, **a.g.m.**, s. 1834; Muhlis Erkmen'in bu açıklamaları için Bk. Muhlis Erkmen, "Saban Başına", **İktisadi Yürüyüş**, S. 9, Yıl: 1, 15 Nisan 1940, s. 6-7; II. Dünya Savaşı yıllarında iplik stoku, darlığı ve karaborsacılığı hakkında bilgi almak için Bk. "İplik Darlığı Devam Ediyor", **Haber**, 2 Ekim 1940, No: 3097, s. 2; **En Son Havadis**, 30 Eylül 1941, No: 307, s. 2 ; "Pamuk İpliği Buhranı Tevhit Edilmiş", **Tasvirî Efkâr**, 20 Eylül 1940, No: 4491-135, s. 2 ;CHP Hükümeti savaş koşulları nedeniyle iplik ve tekstil fabrikalarındaki pamuklara el koymuştur. Konunun ayrıntısı için Bk. "İplik ve Mensucat Fabrikalarındaki Pamuklara Hükümetçe El Kondu", **Bugün**, 2 Ekim 1941, No: 336, s. 1; Pamuk ipliği sıkıntısı II. Dünya Savaşından sonra da sürmüştür. Bu hususla ilgili için Bk. "Sanayicilere Pamuk İpliği Verilecek", **Cumhuriyet**, 17 Kasım 1947, No: 8352, s. 2.

¹⁶ Ziya Tataç, "Olaylara Bakış, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S. 32, Yıl: 4, Şubat 1946, s. 59-60; **BCA**, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 84-530-9, Tarih: 18.06.1946; Yurtoğlu, **a.g.e.**, s. 1844; İzmir'de 1941 yılının ağustos ayında borsada 52 kuruştan 76 balya ıskarta pamuk satılmıştır. **Anadolu**, 22 Eylül 1941, No: 8657, s. 2.

bilinmektedir.¹⁷ Buna ilaveten 1950 yılında elde edilen 122,4 bin ton mahsulün takriben 40 bin tonu dokuma fabrikalarında işlenmiştir.¹⁸

1. Menderes Dönemi Pamuk Üretimi (1950-1960)

Menderes Dönemine gelindiğinde pamuk üretimi alanında yapılan çalışmaların sürdürüldüğü bilinmektedir. İlk etapta verimliliğin artırılmasında gerekli görülen örgütlenmenin sağlanabilmesi için Ege bölgesindeki Pamuk Deneme ve Üretim Çiftliği ile Beydere Teknik Tarım Okulunun Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğüne (DÜÇGM) devri, 5433 sayılı kanunun 32. maddesi uyarınca Bakanlar Kurulunun 19 Eylül 1950 tarihli toplantısında kabul edilmiştir.¹⁹

Aynı yılda pamuk zararlılarından olan yeşil ve pembe kurt haşerelerinin mücadelesinde kullanılmak üzere Türkiye Ziraat Kurumu tarafından yabancı ülkelerden getirilecek 400 ton DDT preparatının gümrük ve her nevi ithalat vergilerinden muaf tutulması, 4604 sayılı kanunun 15. maddesi gereğince 12 Haziran 1950 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından kararlaştırılmıştır.²⁰

¹⁷ Muvaffak Uğur, İrfan Ülkü, "Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri; 1949 ve 1950 Yılı Çalışmaları Hakkında Rapor", **İktisadi Yürüyüş**, C. 12, S. 267, Yıl: 12, 15 Şubat 1951, s. 11.

¹⁸ Nizamettin Günver, "Yurdumuzda Pamuk", **İktisadi Yürüyüş**, C. 12, S. 283, Yıl: 12, Aralık 1951, s. 4.

¹⁹ **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 123-72-20, Tarih: 19.09.1950; 7 Haziran 1949'da 5433 sayılı *Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü Görev ve Kuruluş Kanunu* kabul edilmiştir. Bu kanunun 32. maddesine göre: Yüksek vasıflı bitki tohumları veya fidan üretme amacıyla kurulan Tarım Bakanlığına bağlı ve ayrı sermaye ile idare edilen kurumlardan, adı geçen Bakanlığın teklifi ve Bakanlar Kurulunun kararı ile uygun görülenler, para ve para hükmündeki değer ve alacakları mal, her türlü taahhüt ve borçları ve bunlarla ilgili kayıt, defter ve belgeleriyle birlikte DÜÇGM'ye devredilmiştir. Devredilen malların değeri, Tarım ve Maliye Bakanlıkları ve DÜÇGM tarafından tayin edilecek birer kişiden müteşkil üç kişilik bir komisyon çalışmasıyla; en son bilanço, yok ise defter kıymetlerine, bilanço veya defter kıymetleri bulunmadığı takdirde devir tarihi rayicine göre tespit edilmiştir. TBMM, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 8, C. 31, 07.06.1949, s. 931; **Resmî Gazete**, Sayı: 7231, 13 Haziran 1949.

²⁰ **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 122-47-14, Tarih: 12.06.1950; 26 Haziran 1944 tarihinde kabul edilen 4604 sayılı *Türkiye Ziraat Kurumu Kanununun* 15. maddesine göre: Kurumun Türkiye'ye ithal edeceği ham, yarı mamul ve mamul maddelerle bilimum alât, makine ve yedek parça türleri, Tarım Bakanlığının teklifi üzerine Bakanlar Kurulunca tespit edilmek şartıyla gümrük ve her türlü ithalat vergilerinden muaf tutulmuştur. TBMM, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 7, C. 26, 26.06.1944, s. 655; **Resmî Gazete**, Sayı: 5745, 1 Temmuz 1944; Ziraat Kurumu ile ilgili ayrıntılı bilgi almak için ayrıca Bk. Nadir Yurtoğlu, "Cumhuriyet Dönemi Ziraatta Makineleşme Sürecinde Türkiye Ziraat Kurumunun (TZDK) Yeri ve Önemi (1943-1960)", **Tarih Okulu Dergisi**, S. 29, Yıl: Mart 2018, s. 277-312.

Yine yeşil ve pembe kurt haşereleri mücadelesinde yararlanmak için Türkiye Ziraî Donatım Kurumunca dış ülkelerden temin edilecek 200 ton DDT preparatının gümrük ve ithalat vergileri dışında bırakılması, 4604 sayılı kanunun 15. maddesi icabınca 26 Temmuz 1950'de Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.²¹

1951 yılına gelindiğinde Ege bölgesindeki Pamuk Deneme ve Üretme Çiftliği ile Beydere Teknik Tarım Okulunun DÜÇGM'ye devri hakkındaki 19 Eylül 1950 tarihli Kararın, 15 Haziran 1951'de Bakanlar Kurulunca kaldırıldığı bilinmektedir.²²

Menderes Döneminde çırçır makinelerinin geliştirilmesi yolunda başarılı çalışmalar da yapılmıştır. Pamuğu çekirdeğinden ayırma olarak bilinen çırçırılama konusunda Türk Mühendis Celal Demirgüneş'in İzmir Basmane Sümer Atölyesinde sanayi ve tarım alanına takdim ettiği makine: evsaf, kalite, hız, tasarruf ve fiyat bakımından Dünya'daki emsalleriyle rekabet edebilecek bir seviyede yer almıştır. Öteden beri çift bıçaklı bulunan çırçır makinelerinin aksine tek bıçaklı bu makinenin kullanımının da basit olması, yıpranma arızalarını ortadan kaldırmıştır. Ayrıca makinenin SKF bilyeleri ile teçhiz edilmiş bulunması, harcadığı enerjiyi düşürmek suretiyle önemli bir tasarruf sağlamıştır. Kapasitesi, iki misli fazla olan bu çırçır makinesinin çırçırılama maliyeti %50, enerji kullanımı %60 ve işgal ettiği yer de %40 daha azdır. Çift bıçaklı makineler saatte 18-20 kg pamuğu çekirdeğinden ayırırken, tek bıçaklı bu *Rollerğın Çırçır Makinesi* çırçırılama işini saatte 36 kg olarak yapmıştır. İzmir Basmane Aziz Akyürek Bulvarındaki 8. Numarada faaliyette bulunan Sümer Atölyesinin ortaya koyduğu bu makineye zamanla rağbetin artması, imalat kapasitesinin haftada 40 makineye çıkarılmasına yol açmıştır. Bu atölye, Suriye'ye 200 çırçır makinesi sevk etmiş, 750 makine için ise ayrıca sözleşme yapmıştır. Buna ilave olarak Mısır sipariş verirken, Suriye, Irak, Ürdün, Lübnan ve Hindistan gibi ülkelerde acentelikler ihdas edilmiştir. Alman ve İngiliz çırçır makineleriyle rekabet edebilecek durumda bulunan bu makineye İspanya'dan da talep geldiği için bu ülkeye 15 adet satış gerçekleştirilmiştir. İspanyollar, yaptıkları araştırmalarda Türk markalı çırçır makinelerinin diğer ülkelerde kullanılanlardan farklı ve üstün olduğunu tespit etmiştir.²³

²¹ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 123-60-13, Tarih: 26.07.1950.

²² BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 126-45-2, Tarih: 15.06.1951; 25 Mayıs 1951'de 3/13043 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla kuruluşuna izin verilen Diyarbakır Pamuk Üretim, İstihlak, Kredi ve Satış Kooperatifi için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 125-38-14, Tarih: 25.05.1951.

²³ *İktisadi Yürüyüş*, C. 12, S. 281, Yıl: 12, 20 Eylül 1951, s. 132-133.

İzmir Basmane’de üretilen çırçır makinesinin yanı sıra Mersin’de de *Hana* adında bir atölyede Makine Mühendisi Nafi Bakla’nın teşebbüsü ve Hakkı Yüksel’in yardımıyla pamuk tohumunu ayırmada kullanılan selektör imal edilmiştir. Dış ülkelerden ithal edilen selektörler Türkiye’ye 11.000 liraya mal edilip saatte 700 kg iş yapabilirken, bu yerli olanlar saatte 1.200 kg iş gücüne sahip olmuştur. 1952 yılının ocak ayı başlarında bu selektörle yapılan deneme çalışmalarından iyi sonuçlar alınmıştır.²⁴

Türkiye’de yerli çırçır makinesi ve selektör imali konusunda yapılan çalışmalara ek olarak üretim alanı ve miktarını artırmaya yönelik çalışmalar da yapılmıştır. Çeşitli tedbirlerle yetiştirilmesi teşvik edilen pamuğun 1951-1952 Döneminde 642.000 hektara çıkarılan ekim alanından elde edilen toplam ürün 150 bin tonu bulmuştur.²⁵ Türkiye’de 1952 yılı itibarıyla kişi başına düşen pamuk tüketimi 3 kg iken, ABD’de 13 kg civarındadır.²⁶ Ayrıca dönüm başına elde edilen saf pamuk verim ortalaması ise 24 kilogram civarında yer almıştır.²⁷

Tablo 1’de 1951 yılında Dünyada pamuk üretimi yapan ülke ve ekim alanları gösterilmiştir.

Tablo 1. Dünyada Pamuk Ekimi Yapan Ülkeler (1951)

Ülkeler	Ekim Alanları (Hektar)
ABD	10.800.000
Hindistan	6.561.000
Çin	4.100.000
Brezilya	2.487.000
Pakistan	1.366.000
Meksika	903.000
Mısır	832.000
Türkiye	642.000

²⁴ Ziya Tataç, “Olaylara Bakış, Ocak 1952, Sanayi Ekonomisi”, **Türk Ekonomisi**, S.104, Yıl: 10, Şubat 1952, s. 60.

²⁵“Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Faaliyeti”, **Türk Ekonomisi**, S.107, Yıl: 10, Mayıs 1952, s. 135; **Tarım Dergisi**, C. 1, S. 5, Yıl: 1 Ekim 1952, s. 130; 1950’den 1952’ye Türkiye’de pamuk ekim alanları ve üretim miktarı hakkında bilgi almak için Bk. Şefik Bilkur, “İktisadi Gelişmemize Ait Birkaç Rakam”, **Türk Ekonomisi**, S. 111, Yıl: 10, Eylül 1952, s. 262.

²⁶ Kemal Bilgiç, “Pamukçuluğumuzun İstikbali”, **Tarım Dergisi**, C. 1, S. 4, 1 Eylül 1952, s. 54.

²⁷ Kerim Ömer Çağlar, “Pamukçuluğumuz ve Gelişmesi İçin Alınan Tedbirler”, **Türk Ekonomisi**, S. 131, Yıl: 12 Mayıs 1954, s. 157; **Yeni İstanbul**, 24 Mayıs 1954, Sayı: 1622.

Arjantin	555.000
Suriye	217.000
Yunanistan	86.000
İspanya	45.000
Macaristan	30.000
İtalya	29.000
Yugoslavya	16.000
Fransız Fas'ı	12.000
Cezayir	10.000
Japonya	5.000
Avustralya	2.000
Filipinler	1.000

Kaynak: İGM, **İstatistik Yıllığı 1953**, Yayın No: 360, Ankara, 1953, s. 530.

Tablo 1'e göre, 1951 yılında Dünyada 20 ülke arasında pamuk ekiminde 10.800.000 hektarla ABD ilk sırada yer alırken, bunu 6.561.000 hektarla Hindistan, 4.100.000 hektarla Çin, 2.487.000 hektarla Brezilya ve 1.366.000 hektarla Pakistan takip etmektedir. Ekilen toplamda 28.699.000 hektarı pamuk arazisinde bu beş ülkenin payı 25.314.000, diğerlerinin ise 3.385.000 hektardır. Türkiye 642.000 hektarla sıralamada sekizinci durumundadır. Dünyada en az ekim yapan ülkelere bakıldığında 5.000 hektarla Japonya on sekizinci, 2.000 hektarla Avusturya on dokuzuncu ve 1.000 hektarla Filipinler yirminci sırada görülmektedir. Netice itibariyle ilk beş ülkenin, toplam pamuk ekimi yapılan alanın %88, 20'sine sahip olduğu tespit edilmiştir.

Bu arada Marshall Planı Türkiye İcra Komitesi Başkanı Russell Dorr, II. Dünya Savaşı sonrası 1946 ile 1951 yılı pamuk üretimi karşılaştırıldığında %150 oranında; üretim rakamının da 77.000.000 dolar tutarında bir artışı ifade ettiğini söylemiştir.²⁸

²⁸ **Ayn Tarihi**, No: 215, Yıl: Ekim 1951, s. 25; DP'nin tarım politikalarını geliştirmesinde Marshall Yardımının katkı sağladığı görülmektedir. Bu yardım aynı zamanda Türkiye-ABD ilişkilerinin iyi bir düzeye gelmesinde de etkili olmuştur. **Ayn Tarihi**, No: 220, Yıl: Mart 1952, s. 64-65.

Üretim artışında tarımda makineleşmenin etkili olduğu bilinmektedir. Bilhassa Ege, Adana, Hatay, Iğdır, Eskişehir, Pamukova ve daha birçok yöredeki pamuk ekiminin traktörlerle yapılması, verim artışına yol açmıştır.²⁹

Üretiminde yaşanan gelişme, 1 Kasım 1951 tarihli TBMM'nin açılış konuşmasında Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından da gündeme getirilmiştir. Bayar'a göre: Pamuk üretimi, bir yıl öncesine göre dikkate değer bir artışı ifade etmektedir. 1951 yılında, rekolte 170 bin tona³⁰ varmış bulunmaktadır. 1947 yılında bu miktar 51 bin 500 tondan ibarettir. 1950 yılında üretim seviyesi 123 bin ton olarak yer almıştır. 1951 pamuk rekoltesinin ülkeye temin ettiği gelir toplamı, ortalama fiyatlara göre 465 milyon lira civarındadır. Pamuk üretiminde görülen artışın nedenleri: çiftçilerin ekim alanlarını modern tarım aletleriyle hazırlaması, zamanında iyi vasıflı tohumluk temini, pamuk zararlılarıyla yapılan mücadele ve tarım teşkilatıyla iş birliğine gidilip ihracatın serbest bırakılması olarak tespit edilmiştir.³¹

Menderes Döneminde pamuk üretimi ve gelirinin artması, ekimden ihracata kadar çeşitli aşamalarda yeni iş imkânlarının doğmasına neden olmuştur. Ekim alanlarının genişlemesi bir yandan çok sayıda işçinin çalışmasının önünü açarken, öbür yandan yeni çırçır fabrikalarının kurulmasına ve ulaşım hizmetlerinin büyümesine imkân tanımıştır.³²

TBMM'nin 1 Kasım 1952 tarihli açılış konuşmasında da Bayar'ın pamuk rekoltesi hakkında bilgiler verdiği görülmektedir. Bayar'a göre: Dış ticarete, döviz temini bakımından önemli bir yer edinen pamuk üretiminde yıldan yıla, bir artış gözlemlenmektedir. 1950 de 122.400 ton olan lif pamuk üretiminin 1952'de 180.000 tona ulaşacağı tahmin edilmektedir.³³

²⁹ M. Faik Üstar, "Mahsul Vaziyeti İyi Gitmektedir", **İktisadi Yürüyüş**, C. 12, S. 282, Yıl: 12, 31 Ekim 1951, s. 31; Tarımda makineleşmenin neticesinde özellikle hububat, pamuk ve yağlı tohum arazilerinde bariz artışlar meydana gelmiştir. Vedat Pınar, "Ziraî Kalkınma", **Tarım Davaları**, S. 14, Yıl: 2, Haziran 1953, s. 7.

³⁰ Bayar'ın verdiği rakamlardan farklı olarak istatistik yıllıklarında 1950 yılı pamuk rekoltesi 118.377 ton, 1951 yılı ise 150.000 ton olarak gösterilmiştir. Bu rakamlar için Tablo 3'e Bk.

³¹ TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 2, C. 10, 1. Birleşim, 01.11.1951, s. 6; Pamuk üretiminin artırılmasında çiftçiye verilen kredilerin de etkisi olduğu bilinmektedir. Bilgiç, **a.g.e.**, s. 55.

³² Bilgiç, **a.g.e.**, s. 53.

³³ TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 17, 1. Birleşim, 01.11.1952, s. 8; "Meclis Bayar'ın Nutku ile Açıldı", **Vatan**, 2 Kasım 1952, No: 4118, s. 4; Tarım üretiminde bulunmak ve ortaklarının ihtiyaç duydukları alet, makine ve kredi ihtiyaçlarını temin edip dağıtmak amacıyla kurulmasına başlanan Kumluca Pamuk Üretim, İstihlak Kredi ve Satış Kooperatifinin tesisi, 30 Aralık 1952'de Bakanlar Kurulunca kararlaştırılmıştır. **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 130-97-15, Tarih: 30.12.1952.

Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın da, aynı yılın bütçe görüşmeleri esnasında TBMM kürsüsünden verdiği bilgilere göre: Tarım üretimini destekleyen tedbirler her gün daha etkili olmayı sürdürmektedir. Ülkenin 1952 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi vasıtasıyla ihraç edeceği hububat toplamı 800 bin ton civarındadır. Pamuk üretimi hızlı bir gelişme göstermektedir. 1952 yılı rekoltesi, geçmişin on, on beş yılının üç yüz bin balya civarında olan ortalama üretimine karşılık sekiz yüz bin balyayı bulmuştur.³⁴

Polatkan, 1953 yılı bütçe görüşmelerinde de pamuk üretim rakamlarıyla ilgili bilgiler vermiş, sanayi bitkileri ve ihracat malları arasında ikinci mevkii işgal etmeye başlayan pamuğun, 1950 yılında 122 bin ton olan üretiminin 1952 yılında 170 bin tona yükseldiğini belirtmiştir.³⁵

Başbakan Adnan Menderes, aynı yılın bütçe görüşmeleri esnasında çeşitli konuşmacılara cevap vermek üzere 18 Şubat 1953'te TBMM kürsüsünde açıklamalarda bulunmuştur. Menderes'e göre: Pamuk, 300 bin balya olarak 15-20 yıl süreyle sabit kalmıştır. Eğer pamuk ve pamuk fiyatı politikası o zamanlarda uygun olsaydı, 1949 da görülen üretim artışı 1935-1939 yıllarında, 1925'e bakarak artma kaydetmek suretiyle gerçekleşirdi. Niçin 20-30 sene, 300 bin balya üzerinde durulmuş da birden, harekete geçilmiştir? Niçin 20-25 sene 300 bin balyada durmuştur? Birdenbire pamuğun 1937, 1938'de 50 bin balyadan 100 bin veya 150 bin balyaya çıkmasının sebebi şudur: Pamuk o zamana kadar memleketin ihtiyacını karşılayacak bir meta, dış tüketime sürülebilecek bir madde olarak ihmal edilmiş, yalnız 3-4 devlet fabrikası için ucuz hammadde sağlanması yolunda bir politikaya kurban edilmiştir. Onun içindir ki 1938 den 1947-1948 yıllarına kadar, pamuk üretiminin bir duraklama devresi geçirdiği görülmektedir. O döneme gelindikten sonra millet denetimi harekete geçmiş, Hükümetlerin halkı memnun edip oyunu alabilme zarureti kendilerince gereği gibi anlaşmıştır. DP'nin fiyat politikası konusundaki kararlılığı, takdir edilmesi gereken bir hadisedir. Dış politikayla hiç ilgisi olmamak üzere, yabancı ülkelerde pamuk 250'ye satılırken, Hükümet 70 kuruştan mı alsın 71 kuruştan mı alsın tartışmaları yıllardır sürdürülmüştür. Çok partili döneme girilip vatandaş ve üreticiyi memnun etme zarureti gereği gibi hükümetlerin politikasında yer aldıktan sonra, pamuk fiyatlarını serbest bırakma zorunluluğu hâsıl olmuştur. İşte o gün bugün, pamuk üretimi büyük bir hızla artmaktadır. Bunun yanında tarımı kalkındırmak için alınan çeşitli

³⁴ TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 2, C. 13, 42. Birleşim, 20.02.1952, s. 350-351.

³⁵ TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 20, 44. Birleşim, 16.02.1953, s. 304.

tedbirlerin etkisi de görülmüştür. Sulama, kredi, tohum ıslahı gibi akla gelmeyen ve hemen söylenebilecek veya hatırlanması zor olacak tedbirlerin alınması, pamuğun yirmi yıl aynı noktada durduktan sonra artışlar kaydetmesinin başlıca sebepleridir. Bunu, bir bakıma demokrasinin ve çok partili dönemin bereketine, ya da DP'nin o zaman yaptığı mücadeleye bağlamak yerinde olur.³⁶

Açıklamalarının ilerleyen kısımlarında da pamukla ilgili bilgiler vermeye devam eden Menderes şöyle demiştir:³⁷

“Türkiye'nin pamukta büyük istikbali vardır. Birçok geri bölgelerimiz pamuk sayesinde kalkınmıştır. Pamuk, yalnız Adana ve Ege bölgesi metayı iken bugün 26 vilâyetin metayı olmuştur. Sulayacağız, baraj yapacağız, ucuz enerji meselesini halledeceğiz, gübre işini halledeceğiz. Ekim sahasını daha fazla genişletmeden bu saha içinde iki milyon balyaya kadar pamuk istihsal edeceğiz. Bu imkânları, daha fazla mefluç [felçli] bırakmadan, harekete geçireceğiz.”

Bu sözlerle Menderes, pamuğun ekonomik kalkınmışlıkta önemli payı bulunması sayesinde birçok vilayete yayıldığını, tarımda kimyasal ve biyolojik faktörlerle sağlanacak gelişme ve enerji sorununun halledilmesiyle üretimin iki milyon balyaya çıkarılmasının hedeflendiğini belirtmiştir.³⁸

Üretiminin artırılmasının hedeflenmesinin yanı sıra pamukların kontrolüne dair Ekonomi ve Ticaret Bakanlığınca hazırlanan ve Devlet Şurasınca incelenen tüzük, 5 Ağustos 1953 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında yürürlüğe konulmuştur.³⁹

Bu arada Tarım Bakanlığı, pamukçuluğun Denizli bölgesinde ciddi bir gelişmeye aday olduğunu ortaya koyarak bu konudaki çalışmalarına hız vermiş, 2.000'den fazla traktörün faaliyette bulunduğu bu vilayetteki bütün bataklıklar kurutulmuş pamuk tarlası haline getirilmiştir.⁴⁰

Denizli ve diğer yörelerdeki pamuk alanlarının artışı, üretim artışını da beraberinde getirmiştir. Cumhurbaşkanı Bayar'ın, TBMM'nin 1 Kasım 1953 tarihli açılış konuşmasında verdiği bilgilere göre: 104.000 ton olan 1949 yılı

³⁶ TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 20, 46. Birleşim, 18.02.1953, s. 32; “Başvekilin İktisadi Gelişmeyi Açıklayan Basın Toplantısı”, **Türk Ekonomisi**, S. 116, Yıl: 11, Şubat 1953, s. 35-36.

³⁷ TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 20, 46. Birleşim, 18.02.1953, s. 441.

³⁸ Pamuk depo ve fabrikalarının sigortalanması hakkında bilgi almak için Bk. Ziya Tataç, “Olaylara Bakış, Nisan 1953, Ticaret Ekonomisi”, **Türk Ekonomisi**, S. 120, Yıl: 11, Haziran 1953, s. 183.

³⁹ **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 133-65-2, Tarih: 05.08.1953.

⁴⁰ Ziya Tataç, “Olaylara Bakış, Eylül 1953, Ziraat Ekonomisi”, **Türk Ekonomisi**, S. 125, Yıl: 11, Kasım 1953, s. 338.

üretimini, 1952’de 165.000 tona yükselmesi, pamuk üretiminde önemli bir yükselişi göstermektedir.⁴¹

1954 yılına gelindiğinde 56 ülkede pamuk yetiştirilmekte ve rekolte 36 milyon balyaya ulaşmaktadır. Aynı yıla kadar Dünya pamuk üretiminin, tüketiminden fazla oluşu, birçok ülkede stokları artırarak, fiyatların düşmesine yol açmıştır. 1939 yılında Dünya pamuk üretiminde Türkiye, on ikinci sırada yer alırken, 1949 yılında on birinciliğe, 1951’de sekizinciliğe ve 1954’te de yedinciliğe yükselmiştir. Türkiye, ihracat bakımından 1952-1953 dönemi sıralamasında da Dünya’da beşinci olmuştur.⁴²

Pamuğun üretim ve ihracatı ile dış ticaretteki yeri ve önemi, 24 Mayıs 1954’te Adnan Menderes’in TBMM’de okuduğu III. Hükümet Programında da gündeme getirilmiştir. Menderes’e göre: Dış ticarete önemli bir yeri olan pamuğun iyi vasıflı tohumluklar kullanılması, gübreleme ve sulanmasıyla birlikte üretim miktarının artırılması ve kalitesinin yükseltilmesi konusundaki plânlı çalışmalara devam edilecektir. Türkiye, 1954 yılının mayıs ayı itibariyle Dünya pamuk ihracatında beşinci, üretiminde de yedinci sıraya yükselmiştir.⁴³

Türkiye’nin Dünya’da pamuk üretimi ve ihracatında sıralamaya girmesinde Çukurova’nın önemli bir katkı sağladığı gözlemlenmektedir. 1951 yılının 150.000 ton olan toplam üretiminin takriben 88.000 tonu bu bölgeden elde edilmiştir. Aynı yılda üretilen lif pamuğun 35.000 tonu imalatta kullanılırken, 115.000 tonu ise ihraç edilmiştir. Çukurova’da üretilen 88.000 ton pamuğun 11.000 tonu pamuklu imalatında yararlanılırken, kalanı ihraç edilmiştir. Yine 1951 yılında Çukurova’dan elde edilen 156.000 ton pamuk çekirdeğinden 48.000 tonu Adana ve Mersin’de yağ üretimine tahsis edilirken, kalanı Ege bölgesindeki fabrika ve dış ülkelere gönderilmiştir. 48.000 ton çekirdekten alınan yağ miktarı 6.000 ton iken, bu imalatının tali unsuru olan küspe ve hayvan yemi ise Danimarka, Hollanda ve Belçika’ya satılmıştır.⁴⁴

⁴¹ TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 4, C. 25, 1. Birleşim, 01.11.1953, s. 6.

⁴² Çağlar, **a.g.e.**, s. 157; **Yeni İstanbul**, 24 Mayıs 1954, No: 1622.

⁴³ TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 10, Toplantı: F, C. 1, 3. Birleşim, 24.05.1954, s. 30; İsmail Arar, **Hükümet Programları 1920-1965**, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 267; Faruk Sükan, **Başbakan Adnan Menderes’in Meclis Konuşmaları TBMM 1950-1960**, Kültür Ofset Yayınları, Ankara, 1991, s. 175.

⁴⁴ Beysan Keyder, “Çukurova’da Sanayi Hareketleri”, **Türk Ekonomisi**, S. 138, Yıl: 12, Aralık 1954, s. 368; Bergama Pamuk İpliği ve Dokuma Sanayi TAŞ’nin kuruluşuna izin verilmesiyle ilgili Kararname için Bk. **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 136-72-5, Tarih: 31.07.1954; Sümerbank Adana Pamuk Satın Alma ve Çırcır Fabrikaları Kurumunun seferde ordunun ihtiyaçlarını tamamlaması bakımından yararlanılacak fabrikadan

Bu arada Adana'da *Pamuk Ekserleri Derneği İdare Heyeti* tarafından pamuk üretimi konusunda önder çiftçi olması nedeniyle 30 Mayıs 1955 tarih ve 34 sayılı Karar ile Başbakan Adnan Menderes'in Fahri Başkan seçildiği görülmektedir. Adı geçen Kararın bir nüshası ile tüzük, incelenmesi için Menderes'e takdim edilerek verilen bu görevin kabulü rica edilmiştir.⁴⁵

Aynı yılın mayıs ayında Başbakan Adnan Menderes, Anadolu Ajansına yaptığı bir açıklamada, pamuk ve yağlı tohum üretimi ile ilgili bilgiler vermiştir. Menderes'e göre: Türkiye'de pamuk ve yağlı tohum üretimi 2-3 yıl öncesine bakarak duraklamış görülmektedir. Hâlbuki pamuk, gittikçe büyüyen dokuma sanayisinin hammaddesi olduğu kadar halkın giyinmesi için de değerli bir mahsuldür. Pamuk aynı zamanda önemli bir ihracat maddesi ve döviz kaynağıdır. Bu itibarla bu mahsulün tarımını hızla genişletmek ve üretimini artırmak Türkiye için büyük faydalar sağlayacaktır.⁴⁶

Menderes, TBMM'de 1956 yılı bütçe görüşmeleri münasebetiyle söz alan Burdur Milletvekili Fethi Çelikbaş'a da cevap vererek pamuk üretimi ile ilgili şöyle demiştir:⁴⁷

sayılması, 1111 sayılı Kanunun 64. maddesine göre 20 Kasım 1953 tarihinde Bakanlar Kurulunca kararlaştırılmıştır. **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 134-94-9, Tarih: 20.11.1953; 1111 sayılı Kanunun 64. maddesi için Bk. TBMM, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 2, C. 5, 21.06.1927, s. 465; **Resmî Gazete**, Sayı: 631-635, 12-17 Temmuz 1927.

⁴⁵ **BCA**, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 123-786-6, Tarih: 30.05.1955; Adana merkezde 30 yıl süre ve 700 lira sermaye ile kurulmasına başlanan Sümerbank Pamuk Satın Alma ve Çırçır Fabrikaları Müessesesi İşçileri Yapı Kooperatifinin sözleşmesi, 865 sayılı Kanunun 480. maddesine göre 11 Ekim 1955'te Bakanlar Kurulunca onaylanmıştır. **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 140-88-8, Tarih: 11.10.1955; 865 sayılı Kanunun 480.maddesi için Bk. TBMM, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 2, C. 4, 29.05.1926, s. 841-842; **Resmî Gazete**, Sayı: 406, 28 Haziran 1926.

⁴⁶ **Ayın Tarihi**, No: 258, Yıl: Mayıs 1955, s. 3; 1934/1938 ve 1946/50 dönemleriyle 1950'den 1958 yılına kadar olan süreçte pamuk ekim sahası ve üretim miktarları için Bk. TBMM, **Zabıt Ceridesi, 1956 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası**, Dönem: 10, Toplantı: 2, C. 10, 20.02.1956, S. Sayısı: 59, TBMM Matbaası, Ankara, 1956, s. 11; TBMM, **Zabıt Ceridesi, 1957 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası**, Dönem: 10, Toplantı: 3, C. 17, 20.02.1957, S. Sayısı: 61, TBMM Matbaası, Ankara, 1957, s. 27; TBMM, **Zabıt Ceridesi, 1958 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası**, Dönem: 11, Toplantı: 1, C. 2, 19.02.1958, S. Sayısı: 31, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s. 29; TBMM, **Zabıt Ceridesi, 1959 Yılı Bütçe Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası**, Dönem: 11, Toplantı: 2, C. 7, 20.02.1959, S. Sayısı: 41, TBMM Matbaası, Ankara, 1959, s. 32.

⁴⁷ TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 10, Toplantı: 2, C. 10, 41. Birleşim, 22.02.1956, s. 459; Pamuklara arız olan Pembekurt'a karşı yapılan mücadelede gösterdiği ilgi ve başarıdan dolayı Muğla Valisi Esat Kaya Ayman'ın takdirname ile ödüllendirilmesi, 5442 sayılı Kanunun 9. maddesinin A fıkrasına göre, 21 Mart 1956'da Bakanlar Kurulunca kararlaştırılmıştır. **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 142-25-7, Tarih: 21.03.1956; 5442 sayılı İl Kanununun ayrıntıları için Bk. TBMM, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 8, C. 31, 18.06.1949, s. 1032-1046; **Resmî Gazete**, Sayı: 7236, 18 Haziran 1949.

“Muhterem İsmet Paşa'nın ilk hedefimiz 500 bin balya diye pamuğu hedef göstermesi ve aradan 10-15 sene geçmesine rağmen istihsal [üretim] miktarının kayda değer bir yükseklik göstermemesi çok şayanı dikkattir. Fakat vaktaki [ne zaman] pamuk fiyatları, Dünya pamuk fiyatlarına göre revaçlı bir seviyeye geldi, işte o zaman pamuk istihsalı artmaya başladı. Fiyat verirsiniz istihsal artar. Buğday istihsalimizin de miktarının artmasının sebebi budur.”

Bu ifadelerle Menderes, pamuk üretiminin artırılmasında fiyatların yüksek tutulmasının etkili olduğunu dile getirmiştir.

Açıklamalarına devam eden Menderes, konuşmasının ilerleyen bölümlerinde pamuk üretiminin yanı sıra kaput bezi davasına da temas etmiştir. Menderes'e göre: Bir kaput bezi dâvası bu ülkenin uzun yıllar sorunu olmuştur. Ancak 1956 yılı üretimi 300-400 milyon metreyi geçtiği için tekstilde durum çok iyidir. Bir milyon iğe gelindiği ve tam kapasite ile çalışıldığı, hatta pamuğun en düşük üretim kapasitesinde olduğu zamanlarda bile bu mahsul kâfi gelmiştir. Alınan tedbirler ve uygun fiyatlar üretimi hızla artırarak iki milyon balyaya ulaştıracaktır.⁴⁸

Pamuklu dokuma sanayinde yaşanan gelişmelerin yanı sıra üretim artışında etkili olduğu bilinen sulama konusunda da çalışmalar yapılmıştır. Menderes Döneminde tarım sulama hizmetlerinde yaşanan inkişaf ve halkın bu konuya karşı göstermiş olduğu ilgi ve anlayış 1958 yılı içerisinde gelişmeler kaydetmeye imkân tanımıştır. Bilhassa Çukurova ve Ege'de pamuk alanlarında sulama demonstrasyonları (gösteri), çiftçilerin sudan en iyi şekilde istifade etme yol ve yöntemlerini öğrenmesine yardımcı olmuştur.⁴⁹

⁴⁸ TBMM, **Zabıt Ceridesi**, s. 460; Sükan, **a.g.e.**, s. 331; Menderes Döneminden sonra 1966 yılında Türkiye'de pamuk ekim alanı ve üretim miktarı hakkında bilgi almak için Bk. Reşat Aktan, **Türkiye İktisadi**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1968, s. 148; Antalya'da 7 Ağustos 1952'de Bakanlar Kurulu tarafından tesisine başlanan Akiş Pamuk İplik Dokuma ve Yağ Sanayii İşletmeleri Türk Anonim Ortaklığı ile ilgili Karar için Bk. **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 129-60-5, Tarih: 07.08.1952; Akiş Pamuk İplik Dokuma ve Yağ Sanayii İşletmeleri TAŞ'ın ana sözleşmesinin 8. maddesinin değiştirilmesiyle ilgili ayrıntı için Bk. **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 145-101-15, Tarih: 20.12.1956; **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 137-79-13, Tarih: 01.10.1954; Sümerbank Adana Pamuk Satın Alma ve Çirçir Fabrikaları Müessesesinin, Kayseri Pamuklu Sanayi Müessesesine devri nedeniyle unvanlarda yapılan değişiklik hakkındaki Kararname için Bk. **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 143-42-4, Tarih: 07.05.1956.

⁴⁹ TBMM, **Zabıt Ceridesi**, **Masraf Bütçeleri**, Dönem: 11, Toplantı: 2, C. 7, 20.02.1959, s. 363; Tarım Bakanlığı teşkilatı içerisinde 1936/1937-1950/1951-1962 yıllarındaki Pamuk İşleri Müdürlüğünün yapılandırılması hakkında bilgi almak için Bk. Öncel Zincirli, **Türkiye'de Tarım Teşkilatının Tarihçesi**, Ankara, 1994, s. 59-61; Tarım Bakanlığı Teşkilat Proje Grubu, **Tarım Hizmetleri ve Teşkilatının Yeniden Düzenlenmesi Hakkında Rapor**, Ankara, 1964, s. 268; Nadir Yurtoğlu, **Demokrat Parti Dönemi**

Tablo 2’de 1956-1960 yılları arasında Türkiye’de Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ) tarafından sulanan pamuk arazi miktarları gösterilmiştir.

Tablo 2. Türkiye’de DSİ Tarafından Sulanan Pamuk Arazisi (1956-1960)

Yıllar	Sulanan Pamuk Alanı (Hektar)	%	Sulanan Toplam Alan
1956	25.508.1	36.0	70.997.6
1957	23.825.5	30.6	77.751.7
1958	26.591.1	32.2	82.617.3
1959	30.437.7	34.7	87.633.5
1960	31.190.7	34.9	89.280.8

Kaynak: DİE, **1963 Türkiye İstatistik Yıllığı**, Yayın No: 490, Ankara, 1963, s. 430; DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1964-1965**, Ankara, 1965, s. 510.

Tablo 2’ye göre, DSİ tarafından en fazla sulanan pamuk arazisi yıllara göre, 1956, 1960, 1959, 1958, 1957 şeklinde sıralanmıştır. 1956’da toplam 70.997.6 hektar alanın %36’sı; 1960’da 89.280.8 hektarın %34,9’u; 1959’da 87.633.5 hektarın %34.7’si; 1958’de 82.617.3 hektarın %32,2’si ve 1957’de 77.751.7 hektarın %30,6’sı DSİ tarafından sulanmıştır.

Öte yandan, 1958 ekim mevsiminde pamuk ıslah istasyonları ve üretme çiftlikleri aracılığıyla sözleşmeli çiftçiler tarafından üretilen yüksek vasıflı 800.000 ton pamuk tohumluğunun tutarı 500.000 lirayı geçmemek üzere Ziraat Bankasınca satın alınıp ihtiyaç yerlerinde maliyet fiyatı üzerinden köylülere satılması düşünülmüştür. Satın alınan tohumlukların artabilecek kısmının yağ fabrikalarına sevki ve açık artırma yoluyla satışı halinde maliyet fiyatıyla satış bedeli arasında ortaya çıkacak zararların Ziraat Bankasınca karşılanmasının taahhüt edilmesi, 1682 sayılı kanunun birinci maddesi gereğince 26 Şubat 1958’de Bakanlar Kurulunca kararlaştırılmıştır.⁵⁰

Bu dönemde Tarım Bakanlığı Ziraat İşleri Genel Müdürlüğüne idare edilen Manisa-Beydere Teknik Ziraat Okuluna bağlı döner sermayeli üretme çiftliği ile Manisa Pamuk Deneme ve Üretme Çiftliğinin, DÜÇGM’ye devri,

Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 33.

⁵⁰ **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 148-10-9, Tarih: 26.02.1958; 1682 sayılı *Ziraat Bankasınca Tedarik Olunacak Tohumlukların Satış Zararlarının Ödenmesi Hakkında Kanunun* birinci maddesine göre: Tohum ıslah ve değişikliği için Ekonomi Bakanlığınca gösterilecek lüzum üzerine Ziraat Bankası tarafından alınacak tohumların maliyet ve satış fiyatları arasında ortaya çıkabilecek farklardan meydana gelen zararların karşılanmasını Bakanlar Kurulu Kararıyla taahhüde, Ekonomi Bakanlığı yetkili kılınmıştır. TBMM, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 3, C. 8, 03.06.1930, s. 726; **Resmi Gazete**, Sayı: 1513, 7 Haziran 1930.

5433 sayılı kanunun 32. maddesine göre Bakanlar Kurulu tarafından 10 Şubat 1959'da kararlaştırılmıştır.⁵¹

Tablo 3'te 1950 ile 1959 yılları arasında Türkiye'de belli başlı iller arasında üretilen saf pamuk miktarı gösterilmiştir.

Tablo 3. Belli Başlı İllerin Saf Pamuk Üretimi (1950-1959)

İller	1950 (Ton)	1951 (Ton)	1952 (Ton)	1953 (Ton)	1954 (Ton)	1955 (Ton)	1956 (Ton)	1957 (Ton)	1958 (Ton)	1959 (Ton)
Adana	48.406	50.000	47.824	44.518	37.861	40.014	41.075	34.500	51.085	65.000
Antalya	3.411	4.000	6.738	6.178	6.336	8.019	7.983	8.808	7.626	10.503
Aydın	13.680	18.200	25.073	20.097	26.610	28.519	28.082	22.489	33.064	31.064
Balıkesir	831	1.900	3.407	3.266	2.533	1.957	4.166	2.500	4.000	3.500
Bursa	19	480	1.500	1.315	939	857	1.966	600	1.341	1.479
Çanakkale	109	625	899	551	625	723	740	690	553	660
Denizli	4.777	5.000	5.540	3.791	5.829	3.330	5.433	3.000	5.500	3.736
Elazığ	884	813	1.200	1.456	2.154	1.768	1.092	1.000	1.000	960
Gaziantep	800	4.000	3.446	3.368	1.554	2.360	1.662	1.310	1.882	1.616
Hatay	9.730	14.000	10.830	6.476	12.001	14.217	13.994	11.900	13.550	13.503
İçel	14.116	12.000	11.600	9.867	9.370	10.519	11.181	8.178	8.317	13.000
İzmir	9.666	12.500	16.222	15.775	16.020	15.031	17.877	14.052	16.683	15.534
Kars	1.400	2.175	1.000	1.701	1.708	1.456	1.788	1.440	1.870	1.873
Malatya	820	2.500	3.000	2.225	1.406	760	328	140	124	133
Manisa	5.839	12.500	18.000	11.673	11.765	15.743	15.270	12.360	16.000	18.000
Maraş	746	4.000	4.041	2.181	1.900	6.180	5.638	7.000	9.734	6.090
Muğla	1.086	1.700	1.500	1.423	1.209	1.630	2.052	2.085	2.558	2.467
Toplam	116.320	146.393	161.720	135.861	139.820	153.083	160.327	132.052	174.887	189.118
Diğer İller	2.057	3.607	3.280	3.139	2.180	3.917	4.673	2.948	5.113	5.882
Gen.Toplam	118.377	150.000	165.000	139.000	142.000	157.000	165.000	135.000	180.000	195.000

Kaynak: İGM, **1959 İstatistik Yıllığı**, Yayın No: 380, Ankara, 1959, s. 217; İGM, **İstatistik Yıllığı 1953**, Yayın No: 360, Ankara, 1953, 230.

Tablo 3'e göre, 1950 yılında pamuk üretimi yapılan belli başlı 17 ilden 48.406 tonla Adana ilk sırada yer alırken, bunu 14.116 tonla İçel, 13.680 tonla Aydın, 9.730 tonla Hatay ve 9.666 tonla İzmir takip etmiştir. 118.377 tonu bulan toplam üretimin %80,75'sine tekabül eden 95.598 tonunu bu beş il karşılamaktadır. 1959 yılına gelindiğinde saf pamuk üretim sıralama ve rakamlarının değiştiği görülmektedir. Aynı yılda 65.000 tonla Adana yine ilk sırada yer alırken, bu ili 31.064 tonla Aydın, 18.000 tonla Manisa, 15.534 tonla İzmir, 13.503 tonla Hatay izlemiştir.

⁵¹ BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 151-74-6, Tarih: 10.02.1959.

Sonuç itibarıyla 1959'da Türkiye'nin 195.000 ton olan toplam pamuk üretiminin %73,38'ine karşılık gelen 143.101 tonu, bu beş il tarafından karşılanmıştır.

2. Pamuk Ticareti (1950-1960)

Menderes Döneminde pamuğun üretiminin yanı sıra iç ve dış ticaretine de önem verildiği bilinmektedir. 1950'de ihracat malları arasında %26,48 oranı ve 195,3 milyon lira ile pamuk, tütünü geçerek Türkiye'de ilk sıraya yerleşmiştir.⁵² Bu mahsulün arz ettiği üstün duruma uygun halde son iki yıl içerisindeki sıkıntılarını gidermek için şu tedbirlere başvurulmuştur:

1. İhracatın daha iyi şekilde kontrol edilmesi
2. Kilogram farklarından kaynaklanan şikâyetlerin hızla incelenmesi
3. Alıcıların kalite konusunda rahatsızlıklarının mahallinde hükme bağlanması
4. Pamuğun standardize edilmesi
5. Yüksek basınç altında hazırlanan balyalarla ihracatın yapılması.⁵³

Yukarıda alınan ilk üç tedbir yürürlüğe sokulmuş, son iki tedbirin uygulanması ise zamana bırakılmıştır.

Pamuk sorunlarıyla ilgili bir takım tedbirlere müracaat edilirken, 1950 yılında fiyatlar hızla yükselmeye başlamıştır. Türkiye bu süreçte Dünya pamuk üretiminde %2 paya sahip iken 1950 yılı rekoltesinin yarısını OEEC ülkelerine ihraç edebilecek durumdadır. Birçok ülkenin Türkiye'den pamuk talep etmesi fiyatların hızla yükselmesinin önünü açmıştır. 1950 yılının eylül ayı başlarında Çukurova'da kg'ı 200 kuruşla başlayan Birinci Akala cinsi pamuk fiyatı, ekim ayında 365 ve sonraki aylarda ise 400 kuruş kadar yükselmiştir. Ege bölgesindeki fiyatlar ise 430 kuruş çıkmıştır.⁵⁴

⁵² Selman Görkey, "En Mühim İhraç Maddelerimiz Olan Pamuklarımız ve Batı Almanya", **İktisadi Yürüyüş**, C. 12, S. 282, Yıl: 12, 31 Ekim 1951, s. 4, 14; 1951 yılında pamuk %25 oranıyla genel ihracatın başında yer alırken, onu %21 oranıyla tütün %13 oranıyla da kuru meyve izlemiştir. Bu dönem içerisinde hububat ihracatının payı ise %5 civarlarındadır. 1952 yılına gelindiğinde hububat ihracatı %26 oranıyla ilk sıraya yükselirken onu %18 oranıyla pamuk ve %14 oranıyla da tütün takip etmiştir. Bu tarihten itibaren Türkiye'de hububat ve pamuk, geleneksel ihracat malları olan tütün ve kuru meyvenin yerine geçmiştir. Habil K.H. Olsen, "Hububat Müstahsili Olarak Türkiye", Çev. A. Fethi Açıl, **Ziraat Dergisi**, S. 131, Yıl: 15, Mart 1955, s. 45; Yurtoğlu, **a.g.e.**, s. 164; 1 Ekim 1950 tarihinden 31 Ocak 1951'e kadar İzmir limanından yabancı ülkelere gerçekleştirilen pamuk ihracat rakamları için Bk. **Yeni Asır**, 7 Şubat 1951, Sayı: 14412.

⁵³ Mahmut Seyda, "Karşılıklı Ticaret Münasebetlerimize Bir Bakış", **İktisadi Yürüyüş**, C. 12, S. 283, Yıl: 12, Kasım 1951, s. 7.

⁵⁴ Bülent Bükaş, "Dünya Pamuk Krizi", **Türk Ekonomisi**, S. 91, Yıl: 9, Ocak 1951, s. 12-13.

Pamuk fiyatlarında yaşanan artışın daha da devam ettiğini, Ege Akala-I: 560-561; Akala-II: 525-535; Adana Akalaları: 520-540; Iğdır Akalaları: 520-525 ve yerli türlerin ortalama kg'ının 385-410 kuruş arasında piyasalarda yer almasından anlıyoruz. Bu süreçte, yabancı müşterilerle yerli fabrikaların bilhassa Akala türü pamuklarla ilgilendiği gözlemlenmektedir.⁵⁵

1951 yılı başlarında ihracat için talepler devam etmesine rağmen satıcılar stokların durumuna göre fiyatları düşük bulmuştur. Yerli fabrikalar bu durum karşısında pamuk mamullerinin kolayca satılamaması nedeniyle fazla stoka girmemiştir. 1951 yılının ocak ayının sonlarında Iğdır'dan İstanbul'a gelen 50 ton civarında birinci Akala pamuğu, 630 kuruştan ihracatçılara satılmıştır. Fabrikalar ise iç fiyatları aşağıya çekmek için yağlı ve ıskarta niteliğindeki ucuz pamukları satın alma çabasına girmiştir.⁵⁶

Aynı yılın şubat ayında İngiltere ve Fransa'da fiyatlar gevşeme yoluna gitmiştir. Türkiye'de birinci sınıf Akala 700, diğer türler menşei ve kalitesine göre 450 kuruşa kadar alıcı bulmuştur. Teksas ve Mısır pamuklarının ilerleyen aylarda Dünya piyasalarına girmesi göz önüne getirilerek fiyatların biraz daha düşeceği öngörülmüştür.⁵⁷

Bu süreçte Ekonomi ve Ticaret Bakanı Muhlis Ete, 1951 yılının mart ayı içerisinde yaptığı bir basın toplantısında pamuk ihracatı ile ilgili şöyle demiştir:

“Üzerinde çok görüşülen ve yazılan konuların başında pamuk geliyor. Bilindiği gibi 1950 yılı pamuk rekoltesi 100.000 tondur. Bu rakam bazı tahminleri göre 110.000 ton olarak ta ifade edilmektedir. Şimdiye kadar muhtelif memleketlere yapılan bu yılın ihracatı 220 milyon lirayı geçmiş olup başlıca alıcımız Almanya olarak gözükmekte ve ihracatımız İtalya, İngiltere başta olmak üzere bilhassa Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatına dâhil ülkelere tevaccüh etmiş bulunmaktadır.”⁵⁸

Bu ifadelerle Ete, Türkiye'de pamuğun üretim ve ihracat rakamları ile satışı yapılan ülkeler hakkında bilgiler vermiştir.

⁵⁵ M. Faik Üstar, “Fiyat ve Stok Durumumuz”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 12, S. 265, Yıl: 12, 15 Ocak 1951, s. 22.

⁵⁶ M. Faik Üstar, “İhracat Maddeleri Yükseliyor”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 12, S. 266, Yıl: 12, 31 Ocak 1951, s. 18.

⁵⁷ M. Faik Üstar, “Pamuk, Tiftik ve Yapağıya Talep Azalmıştır”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 12, S. 267, Yıl: 12, 15 Şubat 1951, s. 18.

⁵⁸ “Ekonomi ve Ticaret Bakanı'nın Beyanatı”, *Türk Ekonomisi*, S. 93, Yıl: 9, Mart 1951, s. 73.

Yine dış ticaret istatistik verilerine göre: 1949 yılının kasım ayında 62 milyon lira olan pamuk ihracatı, bir sonraki yılın aynı döneminde 150 milyon liraya yükselmiştir.⁵⁹

1951 yılının Kasım ayına gelindiğinde piyasalarda bir kararsızlık söz konusu olmuştur. Spekülasyon ve önceden alım-satımlar yabancı piyasa ve alıcıları şaşırtmıştır. Bu dönemde Mısır ve Suriye pamukları Türk mallarına bakarak kalitece üstün sayılmakla birlikte fiyat bakımından da Dünya piyasalarına kolayca intibak sağlamıştır. Türkiye’de Ege Akala-I: 400-410; Adana cinsi: 370-380 ve Iğdır Akalası: 390-400 lira arasında dalgalanmıştır. Diğer ikinci ve üçüncü kalite mallar menşei ve cinsine göre düşük fiyatlarla işlem görmüştür.⁶⁰

Öte yandan 1951 yılı bütçe görüşmeleri münasebetiyle Kırşehir Milletvekili Osman Bölükbaşı’nın pamuklu fiyatları hakkında TBMM kürsüsünden bilgiler verdiği görülmektedir. Bu bilgilere göre: şeker istihlak ve un muamele vergilerinde gerçekleştirilen indirimlerin etkileri, genel hayat pahalılığı ve pamuklu fiyatlarına yapılan yeni zamlar karşısında bilhassa fakir köylü tabakası için önem ve manasını çoktan yitirmiştir.⁶¹

Pamuk ve pamuklu fiyatları hakkında açıklamasını sürdüren Bölükbaşı’nın ifadelerine göre: Dünya’nın savaş ekonomisi gereklerine uyduğu bir zamanda, haziran ayında tespit edilen ticaret rejiminin devam etmesinin isabet olup olmadığı şüphelidir. Stratejik hammadde üreten ülkeler enflasyon ve pahalılıkla mücadele için ihraç vergileri koydukları halde, Türk Hükümeti bu konuda bir kayıtsızlık içinde kalmaktadır. Pamuk satan Hindistan, Pakistan, Meksika ve Mısır gibi ülkeler bu maddeye ihraç vergisi getirdiği halde Hükümet bu mevzuda hiçbir tedbir almadığından fiyatlar alabildiğine yükselmiş, Sümerbank pamuklu ürünlerine birçok kez zam yapmıştır. Bu zamların diğer fiyatları da tetikleyeceği aşikârdır. Bütçenin önceki yıllara bakarak daha fazla açık verdiği göz önüne getirilmediği müddetçe, pamuk ihracının neden vergiye tâbi tutulmadığı sorununu çözmek büsbütün güçleşmektedir. Pamuğun bu derece pahalı oluşundan küçük üreticinin kazandığı da iddia edilemez. Zira umumiyetle borçlu olan küçük

⁵⁹ Gıyas Akdeniz, “Harp Ekonomisi ve Dış Ticaretimiz”, **Türk Ekonomisi**, S. 97, Yıl: 9, Temmuz 1951, s. 201.

⁶⁰ M. Faik Üstar, “İthalat ve İhracat Bilançomuz”, **İktisadi Yürüyüş**, C. 12, S. 283, Yıl: 12, Kasım 1951, s. 21.

⁶¹ TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 1, C. 5, 45. Birleşim, 19.02.1951, s. 229; Ziraat Bankası’na sağlanan kredi ile İzmir ve Çukurova Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri tarafından alınıp stok yapılan pamukların rayiç fiyat ile Sümerbank’a devredilmesi hakkındaki K/836 sayılı Karar, 21 Temmuz 1951’de Bakanlar Kurulunca yürürlüğe konulmuştur. **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 126-54-8, Tarih: 21.07.1951.

üretici daha ilk etapta pamuğunu elden çıkarmıştır. Bunu bir pamuk yetiştiricisi olan Başbakan bizden daha iyi takdir edecek durumdadır. Tabiri caizse, yüz binlerce köylünün, gömleksiz kalması adına bir avuç büyük pamuk üreticisiyle tüccarı milyoner yapmakta ne gibi millî menfaat sağlandığını, sorumluluk mevkiinde bulunanların millete izah etmesi gerekir. Tütün çalışmalarına kafa yoran Maliye Bakanı'nın bu konuya temastan kaçınmasının sebebi bir türlü anlaşılmamaktadır.⁶²

Pamuğa ihraç vergisinin konulmaması ve zengin pamuk üreticisi ve tüccarının gözetilmesi konusunda TBMM'de eleştirilerin yapıldığı bir dönemde, Menderes'in dış satışın gelişmesi için pamuk standardizasyonuna daha da önem vermeye başladığı görülmektedir. Bu bağlamda 1952'de Türk Lif Pamuk Standartları oluşturulmuş ve ilk kez Ticaret Bakanlığına bağlı Standardizasyon Dairesi bünyesinde taşrada pamuk kontrol teşkilatları teşkil edilmiştir. Buna ilave olarak 1953'te ABD'den iki pamuk uzmanının davet edilmesiyle Türkiye'de üretilen mahsullerin standardizasyon, sınıflandırma ve diğer bazı konularında çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda, Türkiye'de Ege ve Çukurova adı altında iki pamuk üretim bölgesi tespit edilerek standart tip numuneleri hazırlanıp çoğaltılmıştır.⁶³

Türk pamuklarını yabancı ülkelerdeki alıcıların ve iç sanayinin ihtiyaçlarına uyacak şekilde standart hale getirmek ve her türlü hile ve taşışten korumak, bütün vasıfları önceden bilinen ve her zaman rağbet edilen bir mal haline getirmek için standardizasyon çalışmalarına hız kazandırılmıştır. Böylece yabancı piyasalarda ticari güvenilirliği artırmak, pamuğun değer ve sürümünü yükseltip, tarımının kalkınma ve inkişafına hizmet etmek ve onu sürekli, emin, bol bir döviz kaynağı haline getirmek için yapılan icraatların gerektireceği masrafları karşılamak üzere Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı bütçesinden ödenekler konulmuştur.⁶⁴

Menderes Döneminde bir yandan pamuk standardizasyon çalışmaları yürütülürken öbür yandan dış ülkelere pamuk ihracına da devam edilmiştir. 30 Haziran 1952'den 28 Şubat 1953'e kadar 1951 yılı mahsulünden sırayla Almanya,

⁶² TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 1, C. 5, 45. Birleşim, 19.02.1951, s. 230.

⁶³ Nedim Özbek, "Türk Pamuklarında Standardizasyonun Gelişimi ve Türk Pamuklarının Durumu", http://www.upk.org.tr/User_Files/editor/file/Turk%20Pamuklarında%20Standardizasyonun%20Gelisimi...pdf, Erişim Tarihi: 10.12.2020.

⁶⁴ TBMM, **Tutanak Dergisi**, **1952 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu**, Dönem: 9, Toplantı: 2, C. 13, 20.02.1952, S. Sayısı: 50, TBMM Basımevi, Ankara, 1952, s. 204; Pamuk fiyatlarının düzenlenmesiyle görevlendirilen Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin ellerindeki ürünlerin bu birlikler nezdinde açılan hesaplara intikali hakkındaki K/872 sayılı Kararın yürürlüğe konulması, 26 Ağustos 1952 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kararlaştırılmıştır. **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 130-67-12, Tarih: 26.08.1952.

İtalya, Fransa, Çekoslovakya, İsveç ve Avusturya'ya yapılan 3.200.700 kg pamuk ihracatı karşılığında 8.144.266 liralık bir gelir elde edilmiştir. Yine 1952 yılı mahsulünden Almanya, Fransa, Çekoslovakya, İtalya, İngiltere, Yugoslavya, Avusturya, İsveç, Finlandiya, Hollanda ve İspanya'ya gerçekleştirilen 12.329.718 kg pamuk ihracatından 28.882.843 liralık döviz elde edilmiştir. Ayrıca 1 Eylül 1953'ten 27 Şubat 1954'e kadar 1952 yılı mahsulünden sırayla Japonya, Polonya ve Fransa'ya 9.116.247 kg pamuk satışından 20.448.101 lira gelir temin edilmiştir. Buna ilave olarak 1953 yılı mahsulünden sırayla Yugoslavya, İsrail, Fransa, İtalya, Lübnan, Çekoslovakya, Finlandiya, Polonya, Macaristan, İngiltere, Almanya, Belçika ve İsviçre'ye yapılan 14.673.036 kg pamuk ihracatı mukabilinde 31.386.541 liralık döviz geliri sağlanmıştır.⁶⁵

Pamuğun fiyat ve diğer sorunları 1953 yılı bütçe görüşmeleri münasebetiyle Türkiye Köylü Partisi namına TBMM'de söz alan Seyhan Milletvekili Dr. Cezmi Türk tarafından gündeme taşınmıştır. Türk'e göre: Pamuk fiyatlarının desteklenerek, teşvik ve himayesinin, türlü baskılara maruz bırakılması, Türk çiftçisine zarar vermiştir. Hükümet, memleket ve millet zararına gözü kapalı ve kör bir pamuk politikası takip etmiştir. Savaşlarda cephelelerdeki yaralıları saracak pamuğun bulunamadığı zamanlar unutulmuş veya düşünülmemiştir. DP İktidarı zamanında; hele eski bir pamuk üreticisi olan Sayın Adnan Menderes, Başbakanlığa geldikten sonra, ak pamuk, kara bahtından kurtulamamıştır. Bu dönemde pamuk satışları asgari bir fiyat belirlenmeksizin serbest bırakılmıştır. Buna rağmen en az on yıl dış piyasalarla münasebetleri kesilen pamuk üreticileri, Dünya fiyatlarından habersiz kalmıştır. Üretimde önde bulunan Amerika'da bile, pamuğun libresine 32 sent asgari bir fiyat uygulanırken Türkiye'de buna yer verilememiştir. Üstelik 1950'de ABD'de, pamuk rekoltesinin görülmemiş derecede düşük olmasından da çiftçiler haberdar edilmemiştir. Tarım ve Ekonomi Bakanlıkları fiyatlar üzerinde durmamış, sadece pamuklara musallat olan Yeşilkurt zararlısı için başarılı çalışmalar yürütmüştür.⁶⁶

1954 yılı bütçe görüşmelerinde de pamuk sorunlarına değinen Seyhan Milletvekili Cezmi Türk, Kore Savaşı konjonktüründen yeterince yararlanılamadığını ileri sürmüştür. Türk'e göre: Kore konjonktüründen en

⁶⁵ BCA, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 85-534-5, Tarih: 08.12.1955; Çukurova Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği tarafından pirinç ithalatı da yapılmıştır. Bununla ilgili 30 Nisan 1953 tarihli Kararname için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 132-31-2, Tarih: 30.04.1953.

⁶⁶ TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 20, 44. Birleşim, 16.02.1953, s. 336; Pamuk ihracatında fiyatların önemli oluşu, bu konu ile ilgili kararların yürürlüğe konulmasının da önünü açmıştır. Pamuğun Dünya fiyatlarıyla ahenkli bir seviyede tutulmasını sağlamak üzere alınması gereken tedbirler hakkındaki K/857 sayılı Karar, 17 Şubat 1952'de Bakanlar Kurulunca yürürlüğe konulmuştur. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 128-10-1, Tarih: 17.02.1952.

çok istifade edecek malın pamuk olması gerekirdi. Çünkü aynı yıl, Dünya'nın en büyük üretici ve satıcısı bulunan Amerika'da pamuk yetersiz olduğundan fiyatlar yükselmiştir. Geçmiş iktidar zamanında ekilen tarlalar 1950 güzünde mahsullerini verdiğinden, Türkiye o yıl 77.866 ton pamuk ihraç etmiştir. Ancak bilgili ve şuurlu bir fiyat politikası ve rejimi uygulanmadığından bu pamuklardan 195.925.000 liralık bir gelir elde edilebilmiştir.⁶⁷ Sözlerinin devamında pamuğun dış ülkelere ihraç fiyatlarıyla ilgili bilgi de veren Cezmi Türk şunları söylemiştir:

“Pamuk ihraç fiyatları; 1949 da 241 kuruştur. 1950 de 232,5 e inmiştir. Kore konjonktüründen çok istifade edeceğimiz senede pamukları dışarıya ucuz satmışız. 1951 de 387,9 kuruş, 1952 de 281,5 kuruş, 1953 te 220 kuruş, bu sene 215 kuruştur. Görülüyor ki, pamuk mahsulünün harice satışında Hükümetin bir büyük muvaffakiyeti yoktur. Bu arada Kore konjonktürü de kaçırılmıştır.”⁶⁸

Menderes'in pamuk fiyatı politikası, iktidarının üçüncü ve dördüncü yılında TBMM'de, muhalefet milletvekilleri tarafından tenkit edilmesine rağmen, Türkiye, artık dış pazarlarda devamlı surette ve bol miktarda hububat, pamuk ve maden satıcısı bir ülke haline gelmiştir. Eskiden önem ve miktar sırasına göre, tütün ve üzüm ihracı başta gelirken, 1953 yılında hububat, pamuk, yağlı tohum ve madenler sıralamada yer almıştır.⁶⁹

Pamuk ihracatında ülkenin ilk sıralarda yer almasında kalite üstünlüğü etkili olmuştur. Türk pamuklarının renk, uzunluk ve dayanıklılık bakımından iyi olması ve bu özelliğini yıldan yıla daha da geliştirmesi, ticari mübadelelerde bulunan ülkelere bunların revaç bularak kolay pazarlanmasının önünü açmıştır.⁷⁰

Yurt dışına yapılan satışlardan ilki Japonya'ya ikincisi ise Fransa'ya gerçekleştirilmiştir. Çukurova Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliğinin, Dış Ticaret Dairesi Başkanlığına, 30 Temmuz 1954 tarihinde gönderdiği bilgiye göre, Birliğin Japonya'da üç farklı firmaya ihraç ettiği 12.033.098 kg pamuğun döviz bazında tutarı 9.705.904 dolar, TL bazındaki tutarı ise 27.176.586 lira olmuştur.⁷¹ Yine yapılan anlaşma gereği, Türkiye'den

⁶⁷ TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 9, Toplantı: 4, C. 28, 45. Birleşim, 18.02.1954, s. 543.

⁶⁸ TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 18.02.1954, s. 552.

⁶⁹ TBMM, **Tutanak Dergisi**, **1953 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu**, Dönem: 9, Toplantı: 3, C. 20, 16.02.1953, S. Sayısı: 108, TBMM Basımevi, Ankara, 1953, s. 8.

⁷⁰ Çağlar, **a.g.e.**, s. 157.

⁷¹ **BCA**, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 85-535-5, Tarih: 08.12.1955; Menemen'in Helvacı köyünde pamuk üreticisi ve tüccarı durumunda bulunan Tahsin Tuna, Başbakanlığa gönderdiği 4 Şubat 1953 tarihli bir mektupta, faaliyette bulunan pamuk kontrol teşkilatı ile ilgili

Fransa'ya 1954 yılı içerisinde Dünya fiyatları üzerinden 20 bin ton pamuk, iki ülke kurumunun birbiriyle temasa geçip aralarında tam bir mutabakata varmalarıyla kabul edilmiştir. 10 bin tonluk ilk kısmın sözleşmesi yapılmış, kalan kısmın sözleşmesinin ise yakın zamanda yapılması planlanmıştır.⁷²

Pamuğun dış ülkelere yapılan ihracına rağmen zaman zaman iç piyasalarda sorunlar da yaşanmaya başlanmıştır. Aydın pamuk üreticilerinden bir kısmı, içinde buldukları sıkıntılı durumla ilgili Başbakan Adnan Menderes'e bir telgraf göndermiştir. Telgrafa göre: pamuk meşakkat ve ağır masraflarla meydana getirilmesine rağmen bu mahsulün ticareti sekteye uğramış, fiyatlar düşük olduğu halde müşterisi çıkmamıştır. Ülkenin belli başlı döviz kayraklarından biri olan bu ürünün mevcut halinin gelecek yıllar için menfi bir durum arz etmesi, fakir çiftçilerin maddi zarara uğramasına yol açacaktır. Bu nedenle bu gidişatın durdurulup, acele bir hal çaresine bakılması zorunludur.⁷³

Pamuğun iç piyasada yaşanan sorunlarının Başbakan'a iletiği süreçte ihraç edilecek ürünlerle ilgili kararlar da yürürlüğe konulmuştur. 1956-1957 ihraç mevsimi döneminde dış ülkelere satılacak pamuklar için fiyat farkı ödenmesi hakkındaki K/1047 sayılı Karar, 5 Ekim 1956 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından yürürlüğe konulmuştur.⁷⁴

görüşlerini ileri sürmüştür. Tuna'ya göre: pamuk teşkilatı acemi eksperlerden oluştuğu için birinci kalitedeki bir pamuğa ikinci kalite damgasını vurma hevesindedir. Eksperlerce vurulan tip damgaları, ihracat ve iç satışlarda önem arz etmemekte ve alıcı malı vizite ederek satın alıp, pamuğa kendi vizitesi neticesinde bulduğu tipe göre fiyat vermektedir. Pamuğu çiftçilerden satın alan tüccar ise eksperler nasıl olsa ikinci damgasını vuracaklar diye birinciyi dahi ikinci fiyatına almaktadır. Bu nedenle eksperler sadece limanlarda görevlendirilerek bunların yetkilerinin doğrudan fabrikalara bırakılması gerekmektedir. Tahsin Tuna'nın bu taleplerine karşılık Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Standardizasyon Müdürlüğünün verdiği cevapta; Pamuk kontrollerini yapan eksperlerin sıkı bir kursla yetiştirildiği, kursu başarıyla bitirenlerin ancak eksperlik görevine getirildiği ve bunların da zamanla deneyimlerini artırdığı belirtilmiştir. **BCA**, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 84-533-7, Tarih: 25.03.1953.

⁷² "Son Ticaret Anlaşmamız", **Türk Ekonomisi**, S. 138, Yıl: 12, Aralık 1954, s. 358; Türkiye'nin 1951, 1952 ve 1953 yıllarında Almanya, Fransa, İtalya ve Yugoslavya'ya ihraç ettiği pamuğun miktar, tutar, kilogram fiyatı ve ihraç yüzdeleri için Bk. Celal Tarıman, "Türkiye'de Pamuk", **Ziraat Dergisi**, S. 130, Yıl: 15, Şubat 1955, s. 3-4.

⁷³ **BCA**, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 20-112-19, Tarih: 04.02.1956.

⁷⁴ **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 144-82-10, Tarih: 05.10.1956; 9 Temmuz 1956 tarih ve 6787 sayılı *Türkiye Cumhuriyeti ile Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti Hükümetleri Arasında İmzalanan Orta Vadeli Pamuk ve Buğday Anlaşmasına Mütedair Protokolün Kabulü Hakkında Kanunun ayrıntıları için Bk. TBMM, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 10, C. 38, 09.07.1956, s. 1129-1130; **Resmî Gazete**, Sayı: 9359, 16 Temmuz 1956.*

Tablo 4'te 1950 ile 1960 yılları arasında Türkiye'de borsada pamuk toptan yıllık ortalama fiyatları kg/kuruş cinsinden gösterilmiştir.

Tablo 4. Türkiye'de Borsada Pamuk Toptan Yıllık Ortalama Fiyatları (1950-1960)

Şehirler	1950 (Krş.)	1951 (Krş.)	1952 (Krş.)	1953 (Krş.)	1954 (Krş.)	1955 (Krş.)	1956 (Krş.)	1957 (Krş.)	1958 (Krş.)	1959 (Krş.)	1960 (Krş.)	
Adana	Akala-I	285.12	374.40	240.99	200.47	240.69	300.11	301.81	429.53	432.33	460.00	507.77
	Akala-II	228.95	366.97	217.79	184.21	216.05	294.19	278.12	304.58	411.09	437.64	497.08
Denizli (Çiğitli)	117.41	150.05	79.81	81.41	91.42	113.63	121.59	185.00	186.70	190.70	223.06	
Elazığ (Akala)	319.90	410.30	248.50	184.42	211.00	280.54	307.95	362.86	400.50	457.85	502.24	
İzmir (Akala)	340.13	423.04	276.92	227.40	268.86	319.07	316.34	410.94	470.20	460.00	561.55	
Manisa (Çiğitli)	107.83	138.84	87.69	79.70	96.52	125.77	123.49	164.14	208.00	213.67	233.08	
Mersin Akala-I	234.58	331.27	229.78	200.87	231.92	287.14	288.00	378.01	486.77	450.76	454.83	

Kaynak: İGM, **1959 İstatistik Yıllığı**, Yayın No: 380, Ankara, 1959, s. 361; DİE, **İstatistik Yıllığı 1960-1962**, Yayın No: 460, Ankara, 1960, s. 360.

Tablo 4'e göre, 1950 yılı Türkiye borsasında pamuk toptan yıllık ortalama fiyatlarında 340.13 kuruşla İzmir Akalası ilk sırada yer alırken, bunu 319.90 kuruşla Elazığ Akalası, 285.12 kuruşla Adana Akala-I'i, 234.58 kuruşla Mersin Akala-I'i, 228.95 kuruşla Adana Akala II'si, 117.41 kuruşla Denizli Çiğitlisi ve 107.83 kuruşla Manisa Çiğitlisi izlemektedir. 1960 yılına gelindiğinde pamuk yıllık toptan ortalama fiyatları değişiklik arz etmiştir. Buna göre aynı yılda 561.55 kuruşla yine İzmir Akalası ilk sırada yer alırken, bunu 507.77 kuruşla Adana Akala-I'i, 502.24 kuruşla Elazığ Akalası, 497.08 kuruşla Adana Akala II'si, 454.83 kuruşla Mersin Akala-I'i, 233.08 kuruşla Manisa Çiğitlisi ve 223.06 kuruşla Denizli Çiğitlisi izlemiştir.

Tablo 5'de 15 Eylül 1953 tarihi itibarıyla Türkiye'den dış ülkelere yapılan pamuk ihracat miktar ve tutarları gösterilmiştir.

Tablo 5. Türkiye'de Pamuk İhracatı (15 Eylül 1953)

Ülkeler	İhracat Miktarı (Kg)	İhracat Tutarı (TL)
B. Almanya	27.791.899	63.071.328
İtalya	22.599.450	49.504.832
Fransa	15.350.251	34.135.615
Macaristan	6.904.499	16.018.494
Japonya	6.544.458	14.502.696
Çekoslovakya	5.479.731	12.190.539
Yugoslavya	4.574.748	10.694.005
Polonya	2.392.757	5.343.834
Finlandiya	1.728.771	4.280.033

Avusturya	1.606.052	3.699.410
Hollanda	1.459.862	3.304.986
İsrail	937.965	2.011.368
İsveç	932.671	2.180.786
İngiltere	797.482	1.652.330
İspanya	504.991	1.402.051
Belçika	351.937	765.245
Danimarka	20.000	41.712
İsviçre	10.000	22.400
Toplam	99.987.524	224.821.664

Kaynak: **BCA**, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 85-534-5, Tarih: 08.12.1955.

Tablo 5'e göre: 15 Eylül 1953 tarihi itibariyle Türkiye'den 18 ülkeye yapılan 99.987.524 kg pamuk ihracatından 224.821.664 liralık bir gelir temin edilmiştir. Bu satışta 27.791.899 kg ve 63.071.328 lira ile Batı Almanya başta yer alırken, bunu 22.599.450 kg ve 49.504.832 lira ile İtalya, 15.350.251 kg ve 34.135.615 lira ile Fransa, 6.904.499 kg ve 16.018.494 lira ile Macaristan takip etmiştir.

Böylece sadece bu dört ülkeye yapılan toplamda 72.646.099 kg'lık pamuk satışından 162.730.269 liralık bir gelir temin edilmiştir.

Dış ülkelere pamuk satışında bu ürünle ilgili yapılan protokollerin etkili olduğu bilinmektedir. Türkiye Cumhuriyeti ile Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti arasında 8 Mayıs 1955 tarihinde Belgrad'da imzalanan *Orta Vadeli Pamuk ve Buğday Anlaşması* hakkındaki protokolün onayı, 5449 sayılı kanunla süresi uzatılan 4582 sayılı Yasanın birinci maddesine uygun olarak 11 Haziran 1955'te Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁷⁵

Ayrıca pamuk ticaretinin geliştirilmesine çeşitli Kararların yürürlüğe girmesi de etki etmiştir. İzmir ve Çukurova Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin pamuk, çekirdeksiz kuru üzüm ve incir müdahale alımında bulunmakla görevlendirilmesi hakkındaki K/100 sayılı Kararın yürürlüğe konulması, 23 Aralık 1955'te Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁷⁶

⁷⁵ **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 140-65-20, Tarih: 11.06.1955; 5 Haziran 1944 tarih ve 4582 sayılı Kanun ile 2 Aralık 1949 tarih ve 5449 sayılı Kanunun ayrıntıları için Bk. TBMM, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 7, C. 26, 05.06.1944, s. 599; **Resmi Gazete**, Sayı: 5729, 13 Haziran 1944; TBMM, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 8, C. 32, 02.12.1949, s. 60; **Resmi Gazete**, Sayı: 7374, 8 Aralık 1949.

⁷⁶ K/100 sayılı Kararın ayrıntıları için Bk. **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 141-106-6, Tarih: 23.12.1955.

Kuru üzüm, incir ve pamuğun müdahale alımında bulunmak üzere İzmir Üzüm, İncir, Pamuk ve Çukurova Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin görevlendirilmesi hakkındaki K/1107 sayılı kararın yürürlüğe konulması ise 13 Ağustos 1957'de Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁷⁷

Pamuk ticaretiyle ilgili başka kararların da yürürlüğe girdiği kabul edilmektedir. 1957-1958 mevsiminde İzmir Pamuk Satış Kooperatifleri Birliğiyle Çukurova Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri Birliği tarafından ihraç edilecek pamuklar için ödenecek fiyat farklarının, Milli Korunma hesaplarından mahsubu hakkındaki K/1122 sayılı kararın yürürlüğe konulması, 14 Kasım 1957'de Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁷⁸

Menderes Döneminde pamuk alım satımına yönelik yapılan çalışmaların yanı sıra bu mahsulle ilgili toplantılar da tertip edilmiştir. 15 Mart 1951'de Ankara'da düzenlenen toplantıda pamuğun ekim, üretim, ihracat ve iç piyasa durumunu istişare edip değerlendirmek amacıyla Tarım Bakanlığınca davet edilen üyeler tarafından görüşmelere başlanmıştır. Çukurova Tarım Satış Kooperatifi Müdürü İrfan Ülkü'nün başkanlık ettiği toplantıda, Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Müessesesi Müdürü Fazlı Turga tarafından hazırlanan rapor okunarak Tarım Bakanlığına sunulması kararlaştırılmıştır. Rapora göre: 1948-1949 yılında lisanslı olarak serbest satışa sunulan pamukların, 1949-1950 yıllarında ihracatının tamamen serbest bırakılması, üretimi teşvik ederek, artışlar yaşanmasına yol açmıştır. ABD'nin pamuk ekimini bir önceki yıla göre sınırlandırması ve kuraklığın üretimi etkilemesinin yanı sıra aynı ülkenin yaptığı stokun Dünya ihtiyacını karşılayamaz durumuna gelmesi, 1950-1951 satış kampanyasında Türk pamuklarının dış pazarlarda yüksek fiyatlarda alıcı bulmasını sağlamıştır. Ocak 1951 sonuna kadar yapılan 63.900 ton pamuk satışından 220.000.000 lira gelir sağlandığı, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı tarafından tespit edilmiştir. Fiyatlar kampanya başından itibaren tescilen yükselmiş ve ekim başında Dünya ortalamaları üzerine çıkarak Şubat 1951'de 650-730 kuruş arasında yer almıştır. Bu nedenle 1951-1952 yılı ekim hazırlıkları bir önceki yıla göre her bölgede önemli oranda artmıştır. 1947-1948 Döneminde genel ekim alanının 1951 yılında daha da yükseldiği dikkate alınırsa, bir sonraki yıl pamuk üretiminin 152.000 tona yani 760 bin balyaya yükseleceği tahmin edilmektedir.⁷⁹

⁷⁷ K/1107 sayılı Kararla ilgili ayrıntılı bilgi almak için Bk. **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/146-40-1, Tarih: 13.08.1957.

⁷⁸ **BCA**, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/147-57-11, Tarih: 14.11.1957.

⁷⁹ "Pamuk Kongresi", **Türk Ekonomisi**, S. 93, Yıl: 9, Mart 1951, s. 81.

Raporda, çırçır sanayinin mevcut durumunun geliştirilmesine de temas edilmiştir. Buna göre: pamuk üretiminin artışı oranında çırçır sanayi de gelişmekte, Ege ve Çukurova bölgelerinde yeni tesisler meydana getirilmektedir. Bu tesisler arasında Rollergin çırçırları çoğunluğu teşkil etse de Sawgin'le de kurulan tesisler göze çarpmaktadır. İtinallı biçimde kullanılması şartıyla Sawgin tesislerinin avantajları da bulunmaktadır. Bu tesisler: pamuğun tek biçimliliği, işletme randımanının yüksekliği, satışa daha emniyetli sunulabilir olması, işletme masraflarının işçi tasarruflarıyla azaltılması ve pembe kurt haşeratı sürfelerini çırçırlama esnasında daha fazla ortadan kaldırabilmesi bakımından Rollergin'e nazaran avantajlı durumdadır. Ancak, Sawginler uzman kişiler tarafından kullanılmadıkları sürece Rollergin veriminin altına düşmektedir. Ayrıca pamuğun fazla temizlenmesinden kaynaklanan randıman noksanlığı nedeniyle de üretimde %5 ile %6 oranında bir kaybın yaşanması mümkün hale gelmiştir. Bu bakımdan kurutma tertibatından geçirilmeden veya çiğitli yaş pamukların tavlınması ve havalandırılması tamamlanmadan Sawginle işlenmesi, pamuğun satılamayacak bir duruma düşmesine yol açabilir. Türkiye'de çırçır sanayine uygun makineler yapılmaya başlanmış, özellikle İzmir ve Adana'da çok sayıda Rollergin makineleri imal edilmiştir. Bu makinelerin Tarım Bakanlığı kontrolünden geçirilerek piyasaya sürülmesi, pamuk mahsulünün korunması bakımından önem arz etmektedir.⁸⁰

Raporda Türk pamuklarının tasnif ve standardizasyonu ile ilgili bilgilere de değinilmiştir. Bu bilgilere göre: pamukların standardizasyonundan önce tiplendirilerek satışa sunulması, bir yıl süreyle yürürlüğe girmesi geciken 10733 sayılı kararname ile sağlanmıştır. Bu kararnamenin uygulanmasıyla pamuğu usulüyle yetiştirme, düzenli toplama, nizami şekilde çırçırlama ve presleme konularına özen gösterilmiş, tarım alanlarının daha fazla genişlemesi, tohum türlerinin koruyucu tedbirlerle ıslahı da, devam ettirilerek tiplendirmenin standardizasyon kadar geliştirilmesinin mümkün hale getirilebilmesi düşünülmüştür. Bu sebeple Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı, Marshall Yardımından da faydalanarak iki ABD'li uzman nezaretinde 60-70 kişilik bir grubu üç aylık eğitim, bir aylık da staj çalışmasıyla eksper yetiştirmeye karar vermiştir.⁸¹

⁸⁰ "Pamuk Kongresi", s. 83; 1952 ve 1960 yıllarında kullanılan pamuk mibzeri sayıları için Bk. İGM, **İstatistik Yıllığı 1952**, Yayın No: 342, Ankara, 1952, s. 281; DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1968**, Yayın No: 580, Ankara, 1968, s. 183.

⁸¹ "Pamuk Kongresi", s. 83-84.

Sonuç

Adnan Menderes Hükümetinin kuruluşunun ardından Türkiye’de pamuk üretimi ve ticareti konusunda yeni bir dönemin başladığı, bu alanlarda yaşanan gelişmelerden anlaşılmaktadır. İlk etapta pamuk zararlılarından olan yeşil ve pembe kurdun mücadelesinde kullanılmak üzere yabancı ülkelere getirilen DDT preparatının gümrük ve ithalat vergilerinden muaf tutulduğu görülmektedir. Bu sayede pamuk haşereleriyle yapılan mücadelede başarı sağlanmasının üretimde artışlar meydana getirdiği bilinen bir gerçek haline gelmiştir.

Menderes Döneminde, Türk Mühendisleri tarafından pamuğu çekirdeğinden ayırmada kullanılan çırçır makinelerinin geliştirilmesi yolunda yürütülen çalışmalar semeresini vermiş, İzmir Basmane’de özellik, kalite, hız ve fiyat bakımından Dünya’daki emsalleriyle rekabet edebilecek tek bıçaklı bir Rollergin çırçır makinesi imal edilmiştir. Ayrıca Mersin’de pamuk tohumunu ayırmada kullanılan kapasitesi yüksek yeni bir selektör üretimi, maliyet fiyatlarını düşürmüştür. Sermayesi yerli, Türk mühendisleri tarafından imal edilen bu çırçır makinelerinin dış ülkelere ihraç edilmeye başlanması, milli ekonomiye gelir kazandırılması bakımından önemli bir gelişme olmuştur.

Bu dönemde pamuk üretiminde Dünyada ilk sıralarda yer alan Türkiye’de, bilhassa Ege ve Çukurova bölgelerinde ekimde motorlu araçların kullanılması, rekolte artışlarının yaşanmasına yol açmıştır. Çiftçilerin tarlaları modern tarım aletleriyle ekime hazırlamasının yanı sıra, nitelikli tohum temini, sulama, zararlılarla yapılan mücadele ve tarım kuruluşlarıyla iş birliği içerisinde ihracatın serbest bırakılması gibi etkenler, pamuk üretiminde yaşanan artışın diğer nedenleri arasında yerini almıştır.

Menderes iktidarı döneminde motorlu araçların kullanılması aynı zamanda ekim alanlarının genişlemesine de neden olmuştur. Ekim sahası ve üretim artışının, pamuk gelirini de yükseltmesi, istihalden ihracata kadar birçok sektörde yeni iş imkânlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ekim alanlarının genişletilmesi, birçok pamuk işçisinin çalıştırılmasına ön ayak olurken yeni çırçır fabrikalarının kuruluşu ve ulaşım ağının yaygınlaştırılmasının da önünü açmıştır. Bilhassa Adana, Aydın, Manisa, İzmir, Hatay ve İçel’in pamuk üretiminde ilk sıralarda yer alması, bu şehirlerin gelişmesinde önemli bir etken olmuştur.

Bu dönemde pamuk üretiminin yanı sıra ticaretinin de önemli bir noktaya geldiği, 1950’de ihracat malları arasında %26,48 oranı ile bu ürünün tütünün önünde ilk sıraya yerleşmesinden anlaşılmaktadır. Dahası bu mahsulü standart hale getirip, niteliğini korumak ve bütün vasıfları bilinip

rağbet edilen bir meta haline getirmek amacıyla standardizasyon çalışmalarına da hız verilmiştir. Bu çalışmalar sayesinde Türk pamuğu Dünya’da rağbet edilen ve hatırı sayılan bir ihracat ürünü haline gelmiştir.

1953 yılının son çeyreğe itibariyle Türkiye’den 18 ülkeye yapılan pamuk ihracatında Batı Almanya başta yer alırken, bunu İtalya, Fransa, Macaristan, Japonya, Çekoslovakya, Yugoslavya ve Polonya sırayla takip etmiştir. Pamuğun dış ülkelere ihracı ülkenin gelir düzeyinin yükseltilmesine ön ayak olmasının yanı sıra yatırımların artırılmasına da imkân tanımıştır. Ayrıca bu mahsulle ilgili Bakanlar Kurulunca yürürlüğe konulan çeşitli Kararlar, pamuk ticaretinin geliştirilmesi yönünde yapılan çalışmaların başında yer almıştır.

Menderes Döneminde pamuk ticaretine önem verilmesi konusunda yapılan faaliyetlerle birlikte bu ürünün sorunlarının giderilmesine yönelik toplantılar da düzenlenmiştir. 1951 yılı mart ayı ortalarında Ankara’da tertip edilen toplantıda pamuğun üretim, ticaret ve iç piyasa durumu ele alınmıştır. Çukurova Tarım Satış Kooperatifi Müdürü İrfan Ülkü’nün başkanlığında yürütülen çalışmalarda, Sümerbank Nazilli Basma Sanayi Kurumu Müdürü Fazlı Turga’nın hazırladığı rapor okunup Tarım Bakanlığına takdim edilmiştir. Gerçekleştirilen bu toplantılar sayesinde pamukla ilgili bütün problemler enine boyuna tartışılarak çözüm yolları aranmıştır.

Sonuç itibariyle ülkenin çeşitli yörelerinde yetiştirilen pamuğun üretim ve ticaretiyle önemli bir sektör haline geldiği, çiftçi ve tüccarın bu alanda istihdam edilip gelirlerini yükseltmesinden anlaşılmaktadır. Dahası iç tüketimin üretimle karşılanması, dış ülkelere gidecek döviz kaynaklarının yurt içinde kalarak yatırımlara harcanmasına imkân tanırken, ihracıyla Türkiye’ye mali destek temin etmesi, pamuğun millî ekonomiye ne kadar önemli katkılar sağladığı gerçeğini ortaya koyması bakımından önemli bir gelişme olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

TBMM Kanunlar Dergisi

TBMM Tutanak Dergisi

TBMM Zabıt Ceridesi

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Resmi Gazete

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (İGM) Yayınları

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) Yayınları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Ayın Tarihi

Kitaplar

Afetinan, Ayşe, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933; Raporlar**, TTK Yayınları, Ankara, 1972.

Aktan, Reşat, **Türkiye İktisadı**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1968. Arar, İsmail, **Hükümet Programları 1920-1965**, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.

Sükan, Faruk, **Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları TBMM 1950-1960**, Kültür Ofset Yayınları, Ankara, 1991.

Tarım Bakanlığı Teşkilat Proje Grubu, **Tarım Hizmetleri ve Teşkilatının Yeniden Düzenlenmesi Hakkında Rapor**, Ankara, 1964.

Yurtoğlu, Nadir, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017.

Zincirli, Öncel, **Türkiye'de Tarım Teşkilatının Tarihçesi**, Ankara, 1994.

Makaleler

"Adana Pamuklarını Ziraat Bankası Satın Alıyor", **Yeni Asır**, 20 Eylül 1939, No: 10242. s. 3.

"Ağustos 1934 Ayında Türkiye'de Pamuk Vaziyeti", **Hâkimiyeti Milliye**, 21 Eylül 1934, No: 4729, s. 4.

Akdeniz, Gıyas, "Harp Ekonomisi ve Dış Ticaretimiz", **Türk Ekonomisi**, S. 97, Yıl: 9, Temmuz 1951, s. 200-202.

Başal, Hüseyin, "Türkiye'de Pamuk Tarımı", **Türktob Dergisi**, S. 21, Yıl: Nisan 2017, s. 6-11.

"Başvekilin İktisadi Gelişmeyi Açıklayan Basın Toplantısı", **Türk Ekonomisi**, S. 116, Yıl: 11, Şubat 1953, s. 35-36.

Bilgiç, Kemal, "Pamukçuluğumuzun İstikbali", **Tarım Dergisi**, C. 1, S. 4, 1 Eylül 1952, s. 53-55.

Bilkur, Şefik, "İktisadi Gelişmemize Ait Birkaç Rakam", **Türk Ekonomisi**, S. 111, Yıl: 10, Eylül 1952, s. 261-263.

Burhaneddin Ali, "Vaziyet Fena Değil", **Yarın**, 15 Ağustos 1931, No: 593, s. 3.

- Büktaş, Bülent, “Dünya Pamuk Krizi”, **Türk Ekonomisi**, S. 91, Yıl: 9, Ocak 1951, s. 11-13.
- Çağlar, Kerim Ömer, “Pamukçuluğumuz ve Gelişmesi İçin Alınan Tedbirler”, **Türk Ekonomisi**, S. 131, Yıl: 12 Mayıs 1954, s. 157-158.
- Doğukan, Suphi Rıza, “Türkiye’de Pamuk-III”, **İktisadi Yürüyüş**, C. 3, S. 31, Yıl: 2, 16 Mart 1941, s. 11.
- “Ekonomik Haberler”, **Münakaşa**, 23 Haziran 1940, No: 1459, s. 1.
- “Ekonomi ve Ticaret Bakanı’nın Beyanati”, **Türk Ekonomisi**, S. 93, Yıl: 9, Mart 1951, s. 73-75.
- “Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Faaliyeti”, **Türk Ekonomisi**, S.107, Yıl: 10, Mayıs 1952, s.131-136.
- “El İşi Sergisi Niçin Kuruluyor?”, **Akşam**, 27 Eylül 1936, No: 6446, s. 7.
- Erkmen, Muhlis, “Saban Başına”, **İktisadi Yürüyüş**, S. 9, Yıl: 1, 15 Nisan 1940, s. 6-7.
- Görkey, Selman, “En Mühim İhraç Maddelerimiz Olan Pamuklarımız ve Batı Almanya”, **İktisadi Yürüyüş**, C. 12, S. 282, Yıl: 12, 31 Ekim 1951, s. 4, 14-15, 18, 30.
- Günver, Nizamettin, “Yurdumuzda Pamuk”, **İktisadi Yürüyüş**, C. 12, S. 283, Yıl: 12, Aralık 1951, s. 4, 20.
- “Hükümet Pamuk Mubayaasına Başladı”, **Türk Dili**, 20 Eylül 1939, No: 2486, s. 2.
- “İğdır Pamuk Ovasını Sulayacak Kanala İlk Kazma Vuruldu”, **Doğu**, 17 Eylül 1938, No: 245, s. 1, 3.
- İnalçık, Halil, “Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, **Bellekten**, C. XXIV, S. 93, Yıl: Ocak 1960, s. 45-102.
- _____, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1979-1980 Özel Sayısı, s. 1-66.
- “İplik Darlığı Devam Ediyor”, **Haber**, 2 Ekim 1940, No: 3097, s. 2.
- “ İplik ve Mensucat Fabrikalarındaki Pamuklara Hükümetçe El Kondu”, **Bugün**, 2 Ekim 1941, No: 336, s. 1.
- “Japonya’ya Pamuk Satıyoruz”, **İzmir Postası**, 18 Eylül 1934, No: 4008, s. 4.
- Keyder, Beysan, “Çukurova’da Sanayi Hareketleri”, **Türk Ekonomisi**, S. 138, Yıl: 12, Aralık 1954, s. 368-369.
- “Meclis Bayar’ın Nutku ile Açıldı”, **Vatan**, 2 Kasım 1952, No: 4118, s. 4.

- Olsen, Habil K.H., “Hububat Müstahsili Olarak Türkiye”, Çev. A. Fethi Açıl, **Ziraat Dergisi**, S. 131, Yıl: 15, Mart 1955, s. 45.
- Öcal Fatih Mehmet, Altıntaş Kıvanç, “Dördüncü Sanayi Devriminin Emek Piyasaları Üzerindeki Olası Etkilerinin İncelenmesi ve Çözüm Önerileri”, **OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, C. 8, S. 15, Yıl: 8, Ağustos 2008, s. 2066-2092.
- “Pamuk Fiyatları”, **Son Posta**, 16 Eylül 1942, No: 4350, s. 1, 5.
- “Pamuk Fiyatları”, **Yeni Gün**, 4 Ekim 1939, No: 2296, s. 1.
- “Pamuk İpliği Buhranı Tevhit Edilmiş”, **Tasviri Efkâr**, 20 Eylül 1940, No: 4491-135, s. 2.
- “Pamuk İstihsalatımız Artırılacak”, **Kurun**, 22 Eylül 1935, No: 6358-298, s. 4.
- “Pamuk Kongresi”, **Türk Ekonomisi**, S. 93, Yıl: 9, Mart 1951, s. 81-84.
- “Pamuklu Mensucat İthali”, **İkdam**, 12 Ağustos 1939, No: 23300, s. 7.
- “Pamuk Mubayaası”, **Yeni Sabah**, 4 Ekim 1939, No: 512, s. 7.
- “Pamuk Standardizasyonu”, **Tan**, 26 Eylül 1942, No: 2553, s. 2.
- “Pamuk Tozunun Kilosu 60 Kuruş”, **Türk Sözü**, 30 Eylül 1942, No: 5518, s. 1.
- Pınar, Vedat, “Ziraî Kalkınma”, **Tarım Davaları**, S. 14, Yıl: 2, Haziran 1953, s. 7.
- Sabır Emel Ceyhun, Güzel Gülten, “Türkiye’de Pamuğun Standardizasyonu: Genel Bakış ve Son Durum”, **Çukurova Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi**, C. 25, S. 1-2, Yıl: 2010, s. 1-16.
- “Sanayicilere Pamuk İpliği Verilecek”, **Cumhuriyet**, 17 Kasım 1947, No: 8352, s. 2.
- Seyda, Mahmut, “Karşılıklı Ticaret Münasebetlerimize Bir Bakış”, **İktisadi Yürüyüş**, C. 12, S. 283, Yıl: 12, Kasım 1951, s. 7, 9, 36.
- “Son Ticaret Anlaşmamız”, **Türk Ekonomisi**, S. 138, Yıl: 12, Aralık 1954, s. 357-360.
- “Şiddetli Bir Dolu Yağmuru Altı Bin Dönümlük Pamuğu Harap Etti”, **Son Dakika**, 2 Ekim 1939, No: 32, s. 1.
- Tarıman, Celal, “Türkiye’de Pamuk”, **Ziraat Dergisi**, S. 130, Yıl: 15, Şubat 1955, s. 1-4.
- Tataç, Ziya, “Olaylara Bakış, Sanayi Ekonomisi”, **Türk Ekonomisi**, S. 32, Yıl: 4, Şubat 1946, s. 59-60.
- _____, “Olaylara Bakış, Ocak 1952, Sanayi Ekonomisi”, **Türk Ekonomisi**, S.104, Yıl: 10, Şubat 1952, s. 57-61.
- _____, “Olaylara Bakış, Nisan 1953, Ticaret Ekonomisi”, **Türk Ekonomisi**, S. 120, Yıl: 11, Haziran 1953, s. 181-184.

- _____, “Olaylara Bakış, Eylül 1953, Ziraat Ekonomisi”, **Türk Ekonomisi**, S. 125, Yıl: 11, Kasım 1953, s. 338-346.
- “Temiz Pamuklar”, **Savaş**, 19 Eylül 1934, No: 262, s. 1.
- Turgay, Necati, “Milli Gelir Kaynaklarımızdan Biri: Pamukçuluğumuz”, **İktisadi Yürüyüş**, 29 Ekim 1942 Tarihli Ziraat Fevkalade Sayısı, s. 9, 69.
- Uğur Muvaffak, Ülkü İrfan, “Pamuk Tarım Satış Kooperatifleri; 1949 ve 1950 Yılı Çalışmaları Hakkında Rapor”, **İktisadi Yürüyüş**, C. 12, S. 267, Yıl: 12, 15 Şubat 1951, s. 11-13, 16.
- Üstar, M. Faik, “Fiyat ve Stok Durumumuz”, **İktisadi Yürüyüş**, C. 12, S. 265, Yıl: 12, 15 Ocak 1951, s. 6, 22.
- _____, “İhracat Maddeleri Yükseliyor”, **İktisadi Yürüyüş**, C. 12, S. 266, Yıl: 12, 31 Ocak 1951, s. 18.
- _____, “Pamuk, Tiftik ve Yapağıya Talep Azalmıştır”, **İktisadi Yürüyüş**, C. 12, S. 267, Yıl: 12, 15 Şubat 1951, s. 18.
- _____, “Mahsul Vaziyeti İyi Gitmektedir”, **İktisadi Yürüyüş**, C. 12, S. 282, Yıl: 12, 31 Ekim 1951, s. 31.
- _____, “İthalat ve İhracat Bilançomuz”, **İktisadi Yürüyüş**, C. 12, S. 283, Yıl: 12, Kasım 1951, s. 5, 21.
- Yazman, Aslan Tufan, “Beyaz Altın”, **İktisadi Yürüyüş**, C. 2, S. 20, Yıl: 1, 16 Eylül 1940, s. 1.
- “Yerli Pamuk İşleyen Fabrikalar”, **Son Telgraf**, 17 Eylül 1937, No: 507-93-93, s. 3.
- Yurtoğlu, Nadir, “Cumhuriyet Dönemi Ziraatta Makineleşme Sürecinde Türkiye Zirai Donatım Kurumunun (TZDK) Yeri ve Önemi (1943-1960)”, **Tarih Okulu Dergisi**, S. 29, Yıl: Mart 2018, s. 277-312.
- _____, “İnönü Döneminde Türkiye’de Pamuk Üretimi ve Pamuk Politikası (1938-1950)”, **Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Belgi Dergisi**, C. 1, S. 19, Yıl: Kış 2020, s. 1830-1858.
- “Ziraat Bankası Çukurova’da Pamuk Alıyor”, **Vakit**, 29 Eylül 1939, No: 7793, s. 3
- “Ziraat Bankası Çukurova’da Pamuk Almaya Başladı”, **Ulus**, 20 Eylül 1939, s. 2.
- “Ziraat Bankası Çukurova’da Pamuk Mubayaasına Başladı”, **Yeni Mersin**, 20 Eylül 1939, No: 3398, s. 2.
- “Ziraat Bankası Çukurova’dan Pamuk Satın Almaya başladı”, **Aydın**, 20 Eylül 1939, No: 637, s. 1.
- “Ziraat Bankası Pamuk Alıyor”, **Ulus Sesi**, 20 Eylül 1939, No: 1331, s. 1.

Sürelî Yayınlar**1. Gazeteler**

- Açık Söz** (27 Eylül 1936)
Akşam (27 Eylül 1936)
Anadolu (22 Eylül 1941)
Aydın (20 Eylül 1939)
Bugün (2 Ekim 1941)
Cumhuriyet (17 Kasım 1947)
Doğu (17 Eylül 1938)
En Son Dakika (15 Eylül 1941)
En Son Havadis (30 Eylül 1941)
Haber (2 Ekim 1940)
Hakikat (30 Eylül 1940)
Hâkimiyeti Milliye (21 Eylül 1934)
İkdam (12 Ağustos 1939)
İzmir Postası (18 Eylül 1934)
Kurun (22 Eylül 1935)
Milliyet (20 Eylül 1929)
Münakaşa (23 Haziran 1940)
Savaş (19 Eylül 1934)
Son Dakika (2 Ekim 1939)
Son Posta (16 Eylül 1942)
Son Telgraf (17 Eylül 1937)
Tan (26 Eylül 1942)
Tasviri Efkâr (20 Eylül 1940)
Türk Dili (20 Eylül 1939)
Türk Sözü (30 Eylül 1942)
Ulus (20 Eylül 1939)
Ulus Sesi (20 Eylül 1939)
Vakit (29 Eylül 1939)

Vatan (2 Kasım 1952)
Yarın (15 Ağustos 1931)
Yeni Asır (20 Eylül 1939-7 Şubat 1951)
Yenigün (4 Ekim 1939)
Yeni İstanbul (24 Mayıs 1954)
Yeni Mersin (20 Eylül 1939)
Yeni Sabah (4 Ekim 1939)

2. Dergiler

Belgi Dergisi (2020)
Bellekten (1960)
Çukurova Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi (2010)
İktisadi Yürüyüş (1940-1951)
ODTÜ Gelişme Dergisi (1979)
OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi (2008)
Tarih Okulu Dergisi (2018)
Tarım Davaları (1953)
Tarım Dergisi (1952)
Türk Ekonomisi (1946-1954)
Türktob Dergisi (2017)
Ziraat Dergisi (1955)

Tezler

Aydın, Adnan, **Türkiye’de Tescillenmiş Bazı Ticari Pamuk Çeşitlerinin Moleküler Karakterizasyonu Üzerine Bir Araştırma**, Akdeniz Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya, 2018.

Damlıbağ, Fatih, **Osmanlı Devletinde İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)** Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

Evin, Bayram, **XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Çukurova’da Pamuk Üretimi (1850-1900)**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2016.

Yaşar, Mustafa, **Pamukta Türler Arası (Gossypium Hirsutum L. ve Gossypium Barbadense L.) Melezleme ile Verim ve Lif Teknolojik Özelliklerinin**

Genetik Analizi, Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır, 2018.

İnternet Kaynakları

Özbek, Nedim, “Türk Pamuklarında Standardizasyonun Gelişimi ve Türk Pamuklarının Durumu”, http://www.upk.org.tr/User_Files/editor/file/Turk%20Pamuklarinda%20Standardizasyonun%20Gelisimi...pdf, Erişim Tarihi: 10.12.2020.

Ankara Üniversitesi Türk İnkâlâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi
Sayı: 68, Bahar 2021, s.703-710. (DOI: 10.46955/ankuayd.943799)
Yayının geliş ve kabul tarihleri: 19.03.2021 - 06.04.2021 (Kitap Tanıtımı)

KİTAP TANITIMI

Özgün KABACAOĞLU*

Hatıratlarla Karşılaştırmalı Nutuk: Gazi Mustafa Kemal Atatürk İstanbul Kültür A.Ş., İstanbul, 2020**

Efendiler, bu nutkumla, milli varlığı sona ermiş sayılan büyük bir milletin, bağımsızlığını nasıl kazandığını; bilim ve tekniğin en son ilkelerine dayanan millî ve çağdaş bir devleti nasıl kurduğunu anlatmaya çalıştım.

Bugün ulaştığımız sonuç, yüzyıllardan beri çekilen milli yıkımların yarattığı uyanıklığın ve bu sevgili yurdun her köşesini sulayan kanların karşılığıdır.

Bu sonucu, Türk gençliğine kutsal bir armağan olarak bırakıyorum.

Mustafa Kemal Atatürk
(Hatıratlarla Karşılaştırmalı Nutuk, s. 1268)

Yakın dönem Türk tarihinin en önemli belgelerinden biri kuşkusuz ki Atatürk'ün bilfiil kendi deklare ettiği *Nutuk*'tur. Bu nedenle de *Nutuk* ve *Nutuk*'la alakalı eserler de yakın tarih çalışmalarında özel bir önemdedir. Bu

* Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Doktora Öğrencisi, ozgunkabacaoğlu@gmail.com, (ORCID: 0000-0002-3665-2903).

** Bu çalışmanın son okumasını yapan ve yorumlarını benimle paylaşan Prof. Dr. Hakkı Uyar'a teşekkürü bir borç bilirim.

çalışmada ise *Nutuk* kitabının bir türevi olan *Hatıratlarla Karşılaştırmalı Nutuk* kitabı (HKNK) incelenecektir. Bu inceleme ile HKNK'nin bilimsel çalışmalarda kaynak olarak önemi ve niteliği ortaya konmaya çalışılacaktır.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne ait Kültür AŞ. tarafından basılan *Hatıratlarla Karşılaştırmalı Nutuk* adlı eserin tahlil edilebilmesi içinse öncelikle bu eserin iki ayrı yapıyı bünyesinde barındırdığını açıklamak gerekir. Bu yapılardan birisi; Atatürk tarafından kaleme alınmış olan *Nutuk*'tur. Bir diğeri ise dönemle alakalı hatıralardır. Söz konusu kitap bu iki ayrı yapının birleşimidir.

Nitekim HKNK'nin yapısı incelendiğinde şöyle bir şey görülecektir; kitapta Atatürk'ün kaleme aldığı konular ile o konuyu bizzat yaşamış ya da güvenilir derecede duymuş kişilerin hatıraları birbiriyle eşleştirilir. Dolayısıyla kabaca şöyle bir yapı çıkar; asıl *Nutuk* kitabında Atatürk örneğin Büyük Taarruz için hazırlık emrini vermesini, Ankara'dan ayrılmasını, dışarıya bilgi sızmadan cepheye gitme sürecini bize anlatır. Sözü edilen versiyonda ise bu anı Dogobert Von Mikusch ile tahkim edilir.¹ Bu haliyle de kitabın kaynaksal değeri güçlenmektedir. Bu minvalde de tarih biliminde kaynakların ne olduğuna ve nasıl kullanılması gerektiğine kısaca değinmek faydalı olacaktır.

Tarih biliminde kaynaklar birincil ve ikincil olarak ayrılır. Birincil kaynaklar; yapılan tarihsel çalışmanın ele aldığı dönemde üretilen kaynaklardır. O dönemin gözlemcilerince kaleme alınmış kitaplar, röportaj, resmi devlet yazışmaları gibi belge ve diğer bilgi çıktılarıdır. İkincil kaynaklar ise bunlara dayanan kaynaklardır. *Nutuk* ise tek başına birincil kaynak hüviyeti taşır. Zira bizzat Atatürk tarafından yazılan bir kitaptır. Atatürk'ün gözünden ve algısından, yaşadığı ve duyduğu meselelerin bir tahlilini içerir. Lakin bu haliyle Atatürk'ün yazdığı *Nutuk* öznel bir belgedir. Zira sadece Atatürk'ün kaleminden konuların nasıl ele alındığı görülür. Tarihi açılarından ise buradaki öznellik bir sorundur.² Dolayısıyla tek başına *Nutuk* kaynak olarak kullanılacağı zaman, bilimsel tahlil için oldukça dikkatli olunmalıdır.

Bu haliyle de *Nutuk*'ta çeşitli yerlerde öznellik bulunur. Buna bir örnek Büyük Taarruz emrinin verilme sürecinde görülebilir. Atatürk'ün 1. Ordu

¹ *Hatıratlarla Karşılaştırmalı Nutuk*, s. 960, 967

² Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: Sultan, Society and Economy*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 43–44. İnalçık da aynı noktaya dikkati çeker. Örneğin Aşıkpaşazade'nin yazdıklarını, müellifin içinde bulunduğu şahsi durum ve ekonomik pozisyonu ile dikkate almak gerektiğini belirtir. Bu bağlamda *Nutuk* da böyle ele alınmalıdır.

Komutanı İhsan Paşa ile ilgili aktarımı dikkati çekicidir. İhsan Paşa, Atatürk'e göre oldukça kötü işler yapmıştır. Atatürk'ün ifadelerinden paşanın askeri işlerinde beceriksizce davrandığı, kibirli olduğu ve saçma işler yaptığı anlaşılır. Bunu da Atatürk, Halit Bey'in raporu ile destekler.³ İhsan Paşa ise yaşadığı kötü durumu, İsmet İnönü'nün kendisini kötülemesine bağlar.⁴ Fahrettin Altay da İnönü ile İhsan Paşa'nın aralarının açık olduğunu onaylar.⁵

Peki tarihçi bu konuyu nasıl ele alacaktır? Nitekim görüldüğü üzere karşılaştırma, Atatürk'ün tespitleri konusunda yeni yorumların yapılabileceğini gösterir. Örneğin Fahrettin Altay'ın şahitliği dikkate alınırsa İnönü ile İhsan Paşa'nın arası açıktır. İnönü, Halit Bey'i etkilemiş ve siyasi bir hizip kavgası sonucu İhsan Paşa gözden düşmüş olabilir. Öyleyse mesele *Nutuk*'un belirttiğinin tersine askeri değil siyasi olabilir. Öyleyse tarihçi *Nutuk*'u karşılaştırmalı ele almalı, özneliği ayıklamaya çalışmalıdır.

Bu minvalde de yaşanan hadiselerin, Atatürk'ün kendi bakışı yanında konunun diğer muhataplarının geriye bıraktığı kaynaklarla birlikte tahlil edilmesi gerektiği söylenebilir. Bu uğraşı bir noktada, Atatürk'ün yazdıklarına yeni şahitler bulunması olarak da düşünülebilir. *Hatıratlarla Karşılaştırmalı Nutuk* kitabı da nihayetinde Atatürk'e şahitler gösterilen bir çalışma olarak ele alınabilir. Zira çalışmada Atatürk'ün kendi kaleminden yaşanan hadiselerin anlatımı, diğer kalem sahiplerince yani ya yazılmış ya da sözel olarak anlatılmış hatıralarla tahkim edilir. Bu da Atatürk'ün anlattıklarındaki nesnel öğeleri anlama şansını biz tarihçilere verir.

Nihayetinde HKNK'nin *İslam Ansiklopedisi*'nin "Nutuk" maddesinde aşağıdaki cümlelerle ifade edilen bir açığı kapattığı söylenebilir.

"Nutuk, Atatürk üzerinde yapılacak incelemelerin 1919-1927 dönemi için olduğu kadar onun Türk inkılabını, Cumhuriyet'i gerçekleştirirken izlediği metot için de temel kaynaktır. Nutuk'ta sözü geçen şahıslar hakkındaki hükümler için o günün ortamı göz önüne alınmalıdır. Tamamı ancak dönemin bütün bilgi ve belgeleri, şahsiyetlerin hatıraları bir arada kullanılarak araştırmalara temel teşkil etmelidir."⁶

³ *Hatıratlarla Karşılaştırmalı Nutuk*, s. 952-953

⁴ *A.g.e.*, s. 962

⁵ *A.g.e.*, s. 961-962

⁶ Cezmi Eraslan, "Nutuk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007), <https://islamansiklopedisi.org.tr/nutuk%0A>.

Bu minvalde de 2007 yılında Eraslan'ın dikkati çektiği, *Nutuk*'un dönemin diğer kaynaklarıyla karşılaştırılması gerekliliği, HKNK ile bir nebze olsun giderilmiştir. Nitekim HKNK içinde iki ayrı birincil kaynak yapısını barındırarak, yani *Nutuk* yanında hatıraları da içererek, tam manasıyla yukarıda işaret edilen eksikliği gidermektedir. Fakat bu noktada orijinal *Nutuk*'un niteliği konusunda bir açıklama yapmak da gerekmektedir. Zira Atatürk'ün kaleme aldığı eser, bu teknik inceleme yanında niteliksel olarak da incelenmelidir. Kaynak değeri ancak böyle anlaşılabilir.

Bu minvalde konuya yaklaşıldığında *Nutuk* kitabının bir tarih kitabı olmadığı altı çizilmelidir. Nitekim tarih boyunca birçok hükümdar, sağlıklarında çeşitli tarih kitapları yazdırmıştır. Bu kitaplar muhakkak siyasi amaç güder ama son kertede tarih kitabıdır. Konuları ele alış şekli, olayları aktarmak üzerine kuruludur. Misal olarak salt biçimde bir savaş yenilgisini ya da galibiyetini ele almaktadırlar.

Belki bir miktar şahname tarzı eserler, olayları salt aktarmak yanında belli başlı öğretici üsluplara sahip olarak *Nutuk* kitabının yapısına yakınlaşır. Fakat *Nutuk* kitabı, Atatürk'ün kaleminden çıkarak ve onu özne anlamında ön cepheye koyarak bir şahname türünden ayrılır. Zira şahnamelerin yazarları bu iş ile meşgul olan ikincil kişilerdir, hükümdar değildir. İlaveten şahnameler destansı bir anlatım tarzına sahiptir. Amaçları bir hükümdarı yüceltmek, bunu yaparken tarihsel olayları aktarmak, bu olaylardan da belli başlı dersler çıkarttırmaktır.

Nutuk ise böyle bir amaca sahip değildir. *Nutuk*'un amacı Atatürk'ün ifadesiyle “*senelerden beri devam eden ef'al ve icraatımızın millete hesabını vermektir.*”⁷ Bu amaçla da *Nutuk* hem tarih kitaplarından hem de sade bir hatıratan ayrılır. *Nutuk*; Atatürk'ün hatıralarının, anılarının ve olayları algılayış biçiminin yeni rejimin siyasi zeminini kuvvetlendirmesi için tekrar ele alınarak aktarılması, bir bakıma propaganda aracı haline getirilmesidir. Bunu yaparken destansı bir anlatıma sahip değildir. Hatta bundan kaçınan, olayları nesnellik içinde ele alan bir eser olarak eski tarz tarihin kullanıldığı propaganda metinlerinden ayrılmaktadır.

Ayrıca Ozankaya'nın⁸ da belirttiği üzere *Nutuk* “*birinci sınıf bir devrim toplumbilimi yapıtıdır*” ve *Nutuk* ile Atatürk'ün telgrafi yoğun kullanma biçimi de anlaşılakta ve böylelikle *Nutuk* tek başına bir yığın iletişim

⁷ A.g.e.

⁸ Özer Ozankaya, “Söylev'in Toplumbilimsel İçeriği”, *Türk Dili Aylık Dil ve Yazın Dergi* 314, 1977, s. 484-92.

incelemelerinde değerli bir kaynak olmaktadır. Ek olarak *Nutuk* bir hatırat olarak da tektir. Zira her ne kadar siyasilere, siyasi amaçla, propaganda aracı olarak kaleme aldıkları biyografileri mevcut olsa da bir bütün olarak devletin rejiminin tahkim edilmesi için bilinçli tarzda okunan ve yayımlanan böyle bir eser ya yoktur ya da oldukça nadirdir.

Yukarıdaki açıklamalar sonucundaysa *Nutuk* kitabının eşine az rastlanır bir siyasi propaganda belgesi ve lider hatıratı birleşimi olduğu söylenebilir. Ya da farklı bir ifadeyle *Nutuk* adlı eser; Atatürk'ün hatıralarının, iktidarını ve kurmak istediği, kendinden sonrasına da kalmasını arzuladığı sistemi pekiştirmek için yine kendisi tarafından propaganda malzemesi yapılmasını ifade eder.

Fakat daha detaylıca konulara ve kitabın içine bakıldığında farklı bir nüans da göze çarpar. *Nutuk*, Atatürk'ün yaşadığı konuları, daha genel manada milli mücadeleyi kendi perspektifinden anlatırken belli belgelere yaslanır. Olguları nesnel aktarmaya çalışır. Hatta Arar'a göre bu durum *Nutuk*'un, bir tarih felsefesi bilinciyle yazıldığını da ortaya koyar. Bu hal ise günümüzün belge icat edilen post-modern propaganda biçiminin tam zıttıdır.⁹ Nitekim Atatürk de kendisini etkileyen Ziya Gökalp ve Garpcılar hareketinin aydınları gibi pozitivist batı-modern idealinin takipçisidir.¹⁰ Öyleyse Atatürk'e göre öznellik, nesnellik içinde oluşturulmalıdır. *Nutuk* içinde yer alan belgeler, ilaveten halen daha saklanan, yazımda kullanılan farklı belgeler ve müsveddeler de sonuç olarak *Nutuk* kitabının içinde nesnel olguların güçlü bir biçimde yer aldığını, ya da en azından böyle bir çabanın ürünü olduğunu ortaya koyar.¹¹

Atatürk'ün rasyonalist – nesnel dünya görüşünün siyasi söylemlerine yansıma derecesi de *Nutuk*'un dönemle alakalı diğer kaynaklarla karşılaştırılmalı olarak tahliliyle ortaya konabilir. Bu nedenle de HKNK, *Nutuk* adlı eserin içindeki nesnel olguları ortaya koyarken, Atatürk'ün modernist bir siyasetçi olarak günümüz post-modern paradigmadan ne

⁹ İsmail Arar, “Büyük Nutuk’un Kapsamı, Niteliği, Amacı”, içinde **Atatürk’ün Büyük Söylevi’nin 50. Yılı Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1980, s. 133.

¹⁰ Halil İnalçık, **Devlet-i Aliyye - Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 4**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 345–48.

¹¹ HKNK'nin sunuş yazısında, söz konusu kitabın oluşumu için talimat verdiğini ifade eden Ekrem İmamoğlu da Atatürk'ün Nutuk'u yazarken belgelere bağlı kaldığını, bir tarihçi gibi çalıştığını belirtiyor. Buradaki tarihçilik bir bilim insanı olmayı ifade eder. Bilim insanı, nesnel olanı ortaya koyar. Atatürk'ün bu yanının, kitabın ilk satırında baş köşeye konması oldukça değerlidir.

şekilde ayrıştırdığını açıklar. Farklı bir deyişle, Atatürk'ün siyasi amaçlar için gerçeklerden kopma, yalanlara sığınma ve bunun karşısında nesnellik içinde yer alma tutumlarından hangisine ne kadar uzak ya da yakın olduğunu ortaya koyar. Nitekim kitaba bakıldığında da Atatürk'ün nesnellığe bağlı kalmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Bu haliyle de *Nutuk*'un karşılaştırmalı tahlili, öznel konularla nesnel hakikatlerin harmanlanmasını, öznelliğin yalanla değil gerçeklerle tahkim edilmesini ve böylelikle siyasi propagandanın yapılabileceğini ortaya koyar. Yakın dönem tarih çalışmaları açısından ise ele alınan eser, sanayi devrimi sonrasında Avrupa'da ortaya çıkan modern-rasyonel siyasetin ve devlet biçiminin Türkiye'deki yansımaları gösterir. İlâveten, Avrupa'da birçok ülke popülist diktatörlüklerin ve erken dönem post-truth söylemin içine çekilirken, yani Hitler, Musolini gibi liderler iktidara gelirken, Türkiye'nin modern-rasyonel politikalarını korumaya çalıştığını da ortaya sermektedir. Bu minvalde de *Hatıratlarla Karşılaştırmalı Nutuk* adlı kaynak, dünyadaki paradigma değişimlerinde Türkiye'nin nerede-neden yer aldığını yorumlayabilmemize katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak tarih araştırmalarında önemli bir eser olarak karşımızda duran HKNK'nin içeriğine bakıldığında, orijinal *Nutuk*'ta mevcut olan Atatürk'ün yapmış olduğu kronoloji ve metin bölümlerine uyduğu görülmektedir. Eserin girişinde ilk olarak Ekrem İmamoğlu'nun sunuş yazısı yer almakta, sonrasında ayrıntılı bir içindekiler bölümü ve hemen ardından geniş bir önsöz yazısı bulunmaktadır.

Eserin metin kısmındaysa ilk olarak farklı isimlerin hatıratıyla Atatürk'ün Bandırma Vapuru ile yola çıkışı aktarılır. Ardından, Atatürk'ün orijinal Nutukundaki sıraya göre Atatürk'ün Samsun'a çıkışı, Atatürk'ün kaleminden okura sunulur. Sonrasında, Samsun'a çıkışla alakalı olarak Rauf Orbay, Lord Kinros gibi isimlerin hatıraları yer alır. Bu düzen içinde, *Nutuk*'tan bir bölüm ve bu bölümle alakalı hatıralarla metin devam eder.

Son kertede ise kitabın içinde manda ve himayenin reddi gibi kritik hususların, dönemin farklı gözlemcilerince nasıl karşılandığını okumak mümkündür. Bu minvalde de örneğin manda ve himaye hususunda Sivas Kongresinin bir dönemeç olduğunu, Mazhar Müfit ve Rauf Orbay'ın bu konudaki tutumlarını okurken, Atatürk'ün bu meseleyi nasıl ele aldığını bir arada görebilmek, eş zamanlı olarak Von Mikusch'un tespitlerini ve böylelikle de ABD senatosunda manda meselesinin nasıl ele aldığını

öğrenmek, tarih araştırmacılarına büyük yarar sağlayacaktır.¹² Bu nedenle de HKNK kendi içindeki iki farklı kaynağı, yani hatıraları ve Atatürk'ün nutkunu bir arada bulundurmasıyla, araştırmacılar için oldukça önemli bir referans kaynak olacaktır.

KAYNAKÇA

- Arar, İsmail, “Büyük Nutuk’un Kapsamı, Niteliği, Amacı”, **Atatürk’ün Büyük Söylevi’nin 50. Yılı Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1980.
- Eraslan, Cezmi, “Nutuk”. **TDV İslâm Ansiklopedisi**. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nutuk%0A>.
- İnalçık, Halil, **Devlet-i Aliyye - Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar 4**. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- , **The Ottoman Empire: Sultan, Society and Economy**, Kronik Kitap, İstanbul, 2020.
- Ozankaya, Özer, “Söylev’in Toplumbilimsel İçeriği”. **Türk Dili Aylık Dil ve Yazın Dergi** 314 (1977), s. 481–92.

¹² Hatırlarla Karşılaştırmalı Nutuk, s.221-243

YAZIM KURALLARINA İLİŞKİN ESASLAR

- a) Makale başlığı kısa ve açık olmalı, büyük harflerle, 14 punto büyüklüğünde, koyu olarak yazılmalı ve ortalanmalıdır.
- b) Yazarın ismi başlıktan sonra üç satır boşluk bırakılarak 12 punto büyüklüğünde, koyu ve sağa dayalı olarak yazılmalıdır. Yazarın unvanı, adresi ve ORCID bilgisi *, ** vs. biçiminde dipnot olarak ve kısaltma yapılmadan belirtilmelidir.
- c) Yazar isminden sonra iki satır boşluk bırakılarak 10 punto büyüklüğünde, koyu, italik ve büyük harflerle **ÖZ** kelimesi ortalanmış olarak yazılmalıdır. Öz'den sonra bir satır boşluk bırakılarak 150-200 kelime aralığında makalenin ana noktalarını belirten özeti yazılmalıdır. Özetten sonra bir satır boşluk bırakılarak satır başı yapılmadan **Anahtar Kelimeler** ve devamına virgülle ayrılmış en az beş, en fazla sekiz anahtar kelime alfabetik olarak yazılmalıdır.
- d) Anahtar kelimelerden sonra bir satır boşluk bırakılarak koyu ve ortalanmış şekilde 12 punto büyüklüğünde, büyük harflerle makalenin İngilizce başlığı yazılmalıdır ve bir satır boşluk bırakıldıktan sonra Türkçe öz ve anahtar kelimelere benzer şekilde 10 punto büyüklüğünde, koyu, italik ve büyük harflerle **ABSTRACT** ve **Keywords** kısımları yazılmalıdır. İngilizce yazılmış makalelerde benzer işlemlerin tersi yapılır.
- e) Makaleler birinci hamur A4 kâğıdına dört kenardan da 4 cm boşluk bırakılarak Times New Roman yazı tipinde, 11 punto büyüklüğünde, tek satır aralıklı yazılmalıdır. Paragrafın ilk satır girintisi 0.75 cm; paragraf aralarındaki boşluklar ise önce 6nk, sonra 6 nk satır aralığı olmalıdır.
- f) Makale; **Giriş, Bölümler, Sonuç, Kaynakça ve Ekler** şeklinde düzenlenmelidir. Makale içindeki ana başlıklar metnin yazıldığı puntoda, boşluk bırakılmadan, koyu ve yalnız kelimelerin ilk harfleri büyük yazılmalı, alt başlıklar hiyerarşik bir yapı izlenerek oluşturulmalı ve tek biçimlilik sağlanmalıdır. Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında italik olarak, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın başından ve sonundan 1.2 cm içeride ve tek satır aralığıyla 10 punto büyüklüğünde düz (italik değil) yazılmalıdır.
- g) Makalenin **Giriş** bölümünden önce, koyu ve 11 punto büyüklüğünde **Extended Abstract** başlığı altında, makalenin amaç, yöntem ve sonucunu içeren, 600-800 kelime arasında İngilizce geniş özetine yer verilmelidir. **NOT: Extended Abstract**, değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan Türkçe makaleler için talep edilir. Başvuru sırasında gerekli değildir.
- h) Dipnotlar aynı sayfa altında 9 punto olarak aşağıdaki formatta verilmelidir.

Örnek 1) Temuçin Faik Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 241.

Örnek 2) Bige Sükan, “Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa’nın Anadolu’daki Çıkarları ve Ermeniler”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, C. III, Sayı: 9 (Bahar 2003), s.147.

Örnek 3) Mümtaz Faik Fenik, “Dünya Harbi Bitti”, **Ulus**, 15 Ağustos 1945, s. 1.

-Dipnot verilen esere tekrar atıf yapıldığında;

Örnek 4) Ertan, **a.g.e.**, s.243.

Örnek 5) Sükan, **a.g.e.**, s. 150.

şeklinde bir kullanım benimsenmelidir. **A.g.e.** kısaltması, kitap, kitap bölümü, makale, bildiri, tez, vb. eserlerin hepsi için kullanılmalıdır. Makale için a.g.m., bildiri için a.g.b., tez için a.g.t. gibi kısaltmalara yer verilmemelidir. Aynı belgeye tekrar atıfta bulunulması durumunda, herhangi bir kısaltma yapılmadan belge numarası yeniden yazılmalıdır.

-Arka arkaya iki dipnotta aynı eserin aynı sayfası veriliyorsa “Aynı yer” ifadesi kullanılmalıdır.

-Arka arkaya iki dipnotta aynı eserin farklı sayfalarına atıf yapılıyorsa yazar soyadına yer verilmeksizin;

Örnek 6) **A.g.e.**, s. 244.

şeklinde bir kullanım benimsenmelidir.

-Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda eser adı belirtilmelidir:

Örnek 7) Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, s. 245.

NOT: Dipnot numaraları, metin içinde, varsa noktalama işaretlerinden hemen sonra verilmelidir.

i) Makalede kullanılan kaynaklar, makale sonunda 10 punto büyüklüğünde, büyük harflerle koyu ve sola dayalı **KAYNAKÇA** başlığı altında, iki yana hizalanmış ve paragraf girintisi asılı 0.75 cm olarak yazar soyadına göre alfabetik verilmiş olmalıdır.

Örnek 1) Çapa, Mesut, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Tarih Öğretimi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C. XV, Sayı: 29-30 (Mayıs-Kasım 2002), s. 39-55.

Örnek 2) Ertan, Temuçin Faik, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

Örnek 3) Turan, Şerafettin, **Mustafa Kemal Atatürk**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004.

-Çok yazarlı eserlerde, birinci yazarın soyadı ve adından sonra diğer yazarlar virgülle ayrılarak ad, soyad sıralamasıyla yazılmalıdır:

Örnek 4) Tunçay, Mete, Cemil Koçak, Hikmet Özdemir, Korkut Boratav, **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, (Yay. Yön. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 1990.

j) Kaynakça'ya eklenecek olan eser türleri aşağıdaki sırada ve başlıklar altında düzenlenmelidir:

- **Arşivler**

Örnek 1) Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Örnek 2) Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- **Resmi Yayınlar**

Örnek 3) TBMM Zabıt Ceridesi

- **Kitaplar**

Örnek 4) Ertan, Temuçin Faik, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

- **Makaleler**

Bu başlık altında kitap bölümleri, makaleler, bildiriler, yazarlı ansiklopedi maddeleri ile yazarlı gazete makaleleri yer alır.

Örnek 5) Akşin, Sina, "İttihat ve Terakki", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Örnek 6) Aysal, Necdet, "Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Tarihçesi ve Gelişim Süreci", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 241-263.

Örnek 7) Fenik, Mümtaz Faik, "Dünya Harbi Bitti", **Ulus**, 15 Ağustos 1945.

Örnek 8) Uzun, Hakan, "Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel bir Bakış", **Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları**, (Ed. Fatma Bıkmaz), Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 2017.

- **Sürelî Yayınlar**

Gazeteler
Dergiler

- **Tezler**

- **Ansiklopediler ve Sözlükler**

Örnek 9) **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt 17, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1994.

Örnek 10) Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.

• **İnternet Kaynakları**

Örnek 11) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/tutanaklar.htm> , Erişim Tarihi: 11.11.2020.

• **Sözlü Tarih Görüşmeleri**

k) Ekler, makalenin sonunda verilmeli ve altında belgenin içeriği hakkında kısa bir bilgi ile bilimsel kaynak gösterme ölçütlerine uygun bir şekilde kaynak yer almalıdır.

Haberleşme Adresi : Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
Gümüşdere Yerleşkesi, Gümüşdere Mahallesi, Yavuz
Sultan Selim Bulvarı No: 8/6 Keçiören/ANKARA

Telefon : (0312) 316 62 69 - (0312) 316 27 23

Belgegeçer : (0312) 316 91 31

E-posta : ataturkyolu@ankara.edu.tr

PRINCIPLES ON THE WRITING RULES

- a) The title of manuscripts should be clear and short, written in 14 font size, bold with capital letters and centered.
- b) The name of the author should be written in the form of three lines space after the title with 12 font size, bold and right aligned. The author's title, address and ORCID should be indicated in footnote with (*) or (**) without abbreviations.
- c) The **ABSTRACT** word should be written with 10 font size, bold, italic and centered with two lines space after the name of the author. After the abstract word, a single space blank should be left and a summary outlining the main points of the journal should be written in maximum 150-200 words. At the end of the abstract, at least five, at most eight keywords should be written alphabetically following the title of **Keywords**.
- d) After the key words, there should be a single space blank and the English title of the journal should be written with 12 font size and capital letters in the form of bold and centered. After a single space blank, **ABSTRACT** and **Keywords** parts should be written similar to Turkish version of abstract and keywords. Similar process should be reversed for articles written in English.
- e) The manuscripts should be written in A4 format with 4 cm space from top, bottom, right and left and in Times New Roman font, 11 font size and single spaced. The paragraph indentation should be 0.75 cm inside and 6 nk space should be left before and after each paragraph.
- f) The manuscripts should be organized in the following order: **Introduction, Chapters, Conclusion, Bibliography** and **Appendix**. The headlines in the journal should be written in 11 font size, bold, without spaces and only the initials of the title should be written in capital letters. The subheadings should be written in a hierarchical structure and uniformity in the journal should be provided. Quotations should be in quotation marks, quotations less than five lines should be written italic between the lines and quotations longer than five lines should be written non-italic in 1.2 cm inside and outside and 10 font size with singleline.
- g) Before the **Introduction** part, **Extended Abstract** in English should be written in 11 font size containing the aim, method and result of the article and consisting of 600-800 words.
NOTE: Extended Abstract in English is required for the articles written in Turkish which completed the evaluation process. It is not necessary during the application process.
- h) Footnotes should be given in 9 font size under the same page in the following format.

E.g.1) Temuçin Faik Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı

Yayımları, Ankara, 1994, s. 241.

E.g.2) Bige Sükan, “Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa’nın Anadolu’daki Çıkarları ve Ermeniler”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, C. III, Sayı: 9 (Bahar 2003), s.147.

E.g.3) Mümtaz Faik Fenik, “Dünya Harbi Bitti”, **Ulus**, 15 Ağustos 1945, s. 1.

-If the same work is cited again:

E.g.4) Ertan, **a.g.e.**, s.245.

E.g.5) Sükan, **a.g.e.**, s. 150.

A.g.e. abbreviation should be used for all works such as books, book chapters, articles, papers, thesis, etc. If the same archival document is referenced again, the document number/id should be rewritten without any abbreviations.

-If the same work in two consecutive notes is on the same page, “the same place” should be used.

-If the same work in two consecutive notes is on different pages, the following format should be used:

E.g.6) **A.g.e.**, s. 244.

-If there is more than one work of an author, in the next footnote:

E.g.7) Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, s. 245.

NOTE: Footnotes in the text should be given right after the punctuation marks.

i) The sources/references used in the article should be written under the heading **BIBLIOGRAPHY** (with bold in capital letters, 10 pt. size and left-aligned) at the end of the article in 10 pt., aligned to the both sides with 0.75 cm hanging paragraph indentation and alphabetized by the author’s last name.

E.g.1) Çapa, Mesut, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Tarih Öğretimi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C. XV, Sayı: 29-30 (Mayıs-Kasım 2002), s. 39-55.

E.g.2) Ertan, Temuçin Faik, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

E.g.3) Turan, Şerafettin, **Mustafa Kemal Atatürk**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004.

-In works with multiple authors, after the first author’s surname and name, other authors should be written in the order of name and surname, separated by commas:

E.g.4) Tunçay, Mete, Cemil Koçak, Hikmet Özdemir, Korkut Boratav, **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, (Yay. Yön. Sina Akşin), Cem

Yaymevi, İstanbul, 1990.

- j) The types of works included in the bibliography should be organized in the following order and titles:

• **Archives**

E.g.1) Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

E.g.2) Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

• **Official Publications**

E.g.3) TBMM Zabıt Ceridesi

• **Books**

E.g.4) Ertan, Temuçin Faik, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

• **Articles**

(Including book chapters, articles, papers, encyclopedia articles with authors and newspaper articles with authors.)

E.g.5) Akşin, Sina, “İttihat ve Terakki”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

E.g.6) Aysal, Necdet, “Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Tarihçesi ve Gelişim Süreci”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 241-263.

E.g.7) Fenik, Mümtaz Faik, “Dünya Harbi Bitti”, **Ulus**, 15 Ağustos 1945.

E.g.8) Uzun, Hakan, “Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel bir Bakış”, **Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları**, (Ed. Fatma Bıkmaz), Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 2017.

• **Periodicals**

Newspapers

Journals

• **Thesis**

• **Encyclopedias and Dictionaries**

E.g.9) **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt 17, Ana Yayıncılık,

İstanbul, 1994.

E.g.10) Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.

• **Internet Resources**

E.g.11) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/tutanaklar.htm> , Date of Access: 11.11.2020.

• **Oral History Interviews**

k) Appendix should be indicated at the end of the manuscript, a short information about the content of the document should be included and the resource of the document should be written in accordance with scientific citation rules below the appendix.

Communication Address : Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
Gümüşdere Yerleşkesi, Gümüşdere Mahallesi,
Yavuz Sultan Selim Bulvarı No: 8/6 Keçiören/ANKARA
Telephone : (0312) 316 62 69 - (0312) 316 27 23
Fax : (0312) 316 91 31
E-mail : ataturkyolu@ankara.edu.tr